

EGYETEMES

XXVII/999-

PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

94m

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG VÁLASZTMÁNYÁNAK ÉS
A M. T. AKADÉMIA CLASSICA PHILOLOGIAI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

HEINRICH GUSZTÁV és P. THEWREWK EMIL

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL SZERKESZTIK

NÉMETHY GÉZA és PETZ GEDEON.

HUSZADIK ÉVFOLYAM.

BUDAPEST

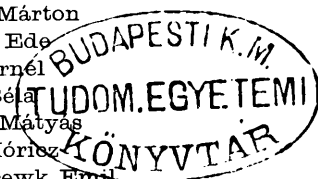
FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1896.

*Az Egyet. Philologiai Közlöny dolgozótársai
1896-ban:*

Balassa József
Bayer József
Bartal Antal
Bartha József
Becker Fülöp Ágost
Bergmann Ágost
Bleyer Jakab
Bódiss Jusztin
Csapó G. Antonin
Dóczi Imre
Erdélyi Pál
Finály Gábor
Fináczy Ernő
Gyomlay Gyula
Havas Adolf
Heinrich Gusztáv
Hellebrant Árpád
Hittrich Ödön
Illéssy János
Incze Béni
Incze József
Kardos Albert
Katona Lajos
Kempf József
Kégl Sándor
Kont Ignác
Krausz Sámuel

Nagy Zsigmond
Négyesy László
Némethy Géza
Pap Károly
Pápay József
Pecz Vilmos
Petz Gedeon
Pollák Miksa
Pozder Károly
Prónai Antal
Reibner Márton
Reményi Ede
Rupp Kornél
Schack Béla
Schuber Mátyas
Szilasi Mór
P. Thewrewk Emil
Timár Pál
Tolnai (Lehr) Vilmos
Tóth Kálmán
Váczy János
Vári Rezső
Vende Ernő
Weber István
Zlinszky Aladár
Zsoldos Benő.

TARTALOM.

I. Értekezések.

	Lap
<i>Balassa József</i> , A francia helyesírás reformja	511
<i>Bayer József</i> , Schiller Haramjainak magyar folytatása	502
<i>Bartal Antal</i> , A magyarországi latinságnak különleges sajátosságai	641
<i>Bartha József</i> , Lucanus Pharsaliája	97, 193
<i>Bergmann Agost</i> , Platen Agost	772, 878
<i>Becker Fülöp Agost</i> , Francia imádságok könyve a XV. századból	35
<i>Bleyer Jakab</i> , Kazinczy Ferenc polemikája az Aurora-körrel 1830-ban	655, 788
<i>Csapó G. Antoin</i> , A görög államkormányzás elmélete Xenophonnál és Platónnál	517, 669
<i>Hellebrant Árpád</i> , A magyar philologiai irodalom 1895-ben	566
<i>Méssy János</i> , Balassa Bálint lakodalma	841
<i>Incze Béni</i> , A Dialogus de oratoribus szerzőjéről	119, 227
<i>Incze József</i> , Még egyszer Csengeri latin nyelvtana	336
<i>Kont Imácz</i> , A francia philologiai irodalom 1893—1895. 66, 157, 263, 358, 461, 550, 710,	821
<i>Krausz Sámuel</i> , Hellespontus-örzök	427
— — Magyarország a Nagy Sándor-mondában	898
<i>Nagy Zsigmond</i> , Terentius és a római vígjáték	289, 389
<i>Némethy Géza</i> , Vergilius Didója	1
<i>Pap Károly</i> , Adalékok Ráday Gedeon életrajzához	313
<i>Pápay József</i> , Szigetvár ostromának epikai fontossága	113
<i>Pecz Vilmos</i> , A magyarok ősi neve Konstantinos Porphyrogenetos-nál	385, 800
<i>Pozder Károly</i> , Nagy Sándor a Sálnámehban	430
<i>Reményi Ede</i> , Anyai jellemek Homeros eposzaiban	737, 856
— — Hasonlatok Milton eposzaiban	319, 416
— — Nausikaa és Desdemona	481
<i>P. Theureux Emil</i> , A Pajor István-féle pályázatról	893
<i>Tolnai Vilmos</i> , Az Ephesusi matrona irodalmához	902
— — Tót bábjáték Faustrol	217
<i>Vári Rezső</i> , Gregorii Nazianzeni codicis Mediceo-Laurentiani collatio	759
<i>Vende Ernő</i> , Horváth Ádám «Hunnias»-a	18
<i>Zlinszky Aladár</i> , A magyar irodalmi tanítás foka	533
<i>Zsoldos Benő</i> , Beregszászi Nagy Pál élete és működése a külföldön	132

II. Hazai irodalom.

<i>Bárczay Oszkár</i> , A hadügy fejlődésének története, <i>Vári Rezső</i>	806
<i>Csengeri János</i> , Latin nyelvtan, <i>Weber István</i>	55
— — Latin nyelvtan és olvasókönyv, <i>Dóczi Imre</i>	904
— — Latin olvasó- és gyakorlókönyv, <i>Weber István</i>	707
<i>Fináczy Ernő</i> , A magyarországi középiskolák múltja és jelene, <i>Katona Lajos</i>	537
<i>Finály Gábor</i> , De usu infinitivi apud Cæsarem, <i>Hittrich Odön</i>	153
<i>Geréb József</i> , Præparatio Horatii válogatott satiráihoz és epistoláihoz, <i>Tóth Kálmán</i>	547
<i>Greguss Agost</i> , Magyar költészet, átdolgozta és olvasókönyvvel ellátta <i>Csengeri János</i> , <i>Zlinszky Aladár</i>	248

	Lap
Gyomlay Gyula, Szemelvények P. Cornelius Tacitus nagyobb történeti műveiből, <i>Kempf József</i> ...	46
Halász Ignác, Magyar nyelvtan mondattani alapon, <i>Schuber Mátyás</i> ...	51
Hebel, Schatzkästlein, kiadta Kemény Ferencz, <i>Schack Béla</i> ...	59
Heller Izidor, A bécsi színügy Mária Terézia és II. József alatt, <i>Heinrich Gusztáv</i> ...	343
Kalmár Elek, Magyar olvasókönyv III., <i>Kardos Albert</i> ...	916
Kemény Ferencz, Deutsche Rechtschreibung, <i>Schack Béla</i> ...	541
Lázár Béla, A tegnap, a ma és a holnap, <i>Zlinszky Aladár</i> ...	812
Madzsar Gusztáv, A magyar népköltés versalakjai, <i>Négyesy László</i> ...	146
Négyesy László, Stilisztika és Szerkesztéstan, <i>Váczy János</i> ...	450
Popini Albert, Horatius, <i>Bódiss Jusztin</i> ...	143
Sallusti Crispi Bellum Jugurthinum, magy. Hittrich Ödön, <i>Tóth Kálmán</i> ...	339
Schill Salamon, Alexandriai Philo jelentése a Cajus Caligulánál járt küldöttségről, <i>Krausz Sámuel</i> ...	345
Simonyi Zsigmond, Tüzetes magyar nyelvtan, <i>Szilasi Móríc</i> ...	687
Sophokles, Elektra, ford. Csiky Gergely, magy. Losonczy Lajos, <i>Gyomlay Gyula</i> ...	243
Széchy Károly, Gróf Gvadányi József, <i>Fap. Károly</i> ...	443
Váczy János, Berzsényi Dániel életrajza, <i>Erdélyi Károly</i> ...	808
Wagner, Római régiségek és irodalomtörténet, ford. Horváth Balázs, <i>Kempf József</i> ...	439
Zsoldos Benő, Magyarázó jegyzetek C. Sallustius Crispus Catilina és Jugurtha cz. műveihöz, <i>Hittrich Ödön</i> ...	810

III. Philologiai program-értekezések.

Bálinth György Az ó-görög tanító költészet, <i>Bódiss Jusztin</i> ...	939
Berghoffer József, Contributi allo studio del dialetto fumano, <i>Becker F. A.</i> ...	286
Boros Gábor, Berzsényi mint drámaíró, <i>Rupp Kornél</i> ...	557
Dóczy Imre, Olympiában, <i>Bódiss Jusztin</i> ...	81
Erdélyi Károly, Utazás Görögországban, <i>U. az</i> ...	80
Farkas József, Ifjabb Plinius, <i>U. az</i> ...	936
Fetzer János Ferencz, A nyelv eredete és különfélesége, <i>Petz Gedeon</i> ...	947
Gellért Jenő, Anyos Pál, <i>Prónai Antal</i> ...	376
Gergye Lénárd, Görögországi tanulmányútam, <i>Bódiss Jusztin</i> ...	83
Hám Sándor, Athén, <i>U. az</i> ...	80
Hollósi Rupert, Görögországi tanulmányútam, <i>U. az</i> ...	82
Jacobi, Magyarische Lehnworte im Siebenb.-Sächsischen, <i>Balassa József</i> ...	471
Kárpáti Kelemen, Olympia múltja és jelene, <i>Bódiss Jusztin</i> ...	82
Keczer Géza, A görögországi tanulmányút. <i>U. az</i> ...	76
Kiss Ernő, Vörösmarty mint nyelvész, <i>Balassa József</i> ...	832
Köbör János, A magyar dalnoki rend, <i>Kardos Albert</i> ...	84
Koncz Akos, Az egri egyházmegye két nagy költőjéről, <i>Váczy János</i> ...	166
Könye Nándor, Magyar helyesírás a középiskolában, <i>Balassa József</i> ...	558
Leffler Sámuel, Nápoly és környéke, <i>Reibner Márton</i> ...	374
Mihelics Károly, Német nyelvtanításunk a felsőbb osztályokban; Les-sing drámatervei, <i>Heinrich Gusztáv</i> ...	467
Pap Mózes, Az olympiai játékok, <i>Bódiss Jusztin</i> ...	833
Petri Mór, A két szomszédvárról, <i>Váczy János</i> ...	167
Péter Mózes, A tizenkét legfőbb olymposi istenség, <i>Bódiss Jusztin</i> ...	943
Pozder Károly, Szoborműveink, <i>U. az</i> ...	165
Ruprecht Alajos, A gyermeki szeretet Petőfi költésében, <i>Zlinszky Aladár</i> ...	731

Schuster Alfréd, A direct módszer és a német nyelvi oktatás, <i>Petz Gedeon</i>	Laf 951
Számek György, A régi Róma, <i>Reibner Márton</i>	374
Szathmáry József, Kazinczy és a nyelvújítási harc, <i>Váczy János</i>	169
— — Kazinczy viszonya Kisfaludy Károlylyal, <i>U. az</i>	382
Szeremley Barna, Virág és Horatius, <i>Tolnai Vilmos</i>	379
Váradai Károly, Három hét görög földön, <i>Bódiss Jusztin</i>	79
Wittstock O., Beiträge zur siebenb.-sächs. Trachtenkunde, <i>Katona Lajos</i>	945
Wolff H., Johannes Lebel, ein siebenb.-deutscher Humanist, <i>Heinrich Gusztáv</i>	87

IV. Külföldi irodalom.

Allier, La philosophie de Renan, <i>Kont Ignác</i>	721
Albert, Les Médecins grecs à Rome, <i>U. az</i>	163
Angellier, De Joh. Keatsii vita et carminibus, <i>U. az</i>	826
Angelus Silesius, Cherubinischer Wandersmann, herausg. v. G. Ellinger, <i>Heinrich Gusztáv</i>	558
Bahlmann, P., Jesuitendramen d. niederrhein. Ordensprovinz, <i>U. az</i>	926
Bailly, Dictionnaire grec-français, <i>Kont Ignác</i>	264
Bapst, Essai sur l'histoire du théâtre, <i>U. az</i>	715
Bardoux, Guizot, <i>U. az</i>	717
Barine, Bourgeois et gens de peu, <i>U. az</i>	821
Baudrillart, Les divinités de la Victoire, <i>U. az</i>	76
Barthélemy-Saint-Hilaire, Victor Cousin, <i>U. az</i>	717
*Becker, R., Der mittelalterliche Minnedienst, <i>Heinrich G.</i>	188
*Beckh, H., Geoponica	287
Bédier, De Nicolao Museto, <i>Kont Ignác</i>	367
Bérard, L'origine des cultes arcadiens, <i>U. az</i>	75
*Berdrow, Frauenbilder aus der neueren Literaturgeschichte	192
Bernardin, De Petro Monmauro, <i>Kont Ignác</i>	463
— — Tristan l'Hermite, <i>U. az</i>	463
Besson, Platen, <i>U. az</i>	822
*Bielschowsky, Goethe, sein Leben und seine Werke	388
Biré, Victor Hugo après 1852, <i>Kont Ignác</i>	716
Boissier, L'Afrique romaine, <i>U. az</i>	275
Bonafous, De Propertii amoribus et poesi, <i>U. az</i>	268
— — Henri de Kleist, <i>U. az</i>	821
Bourdeau, La Rochefoucauld, <i>U. az</i>	551
Bourgueville, Histoire de la guerre des Grecs et des Troyens, <i>U. az</i>	266
Brenons, De Phrynicho atticista, <i>U. az</i>	264
— — Étude sur les hellénismes dans la syntaxe latine, <i>U. az</i>	263
Bricarl, De Sodalitate litteraria Rhenana, <i>U. az</i>	726
Brunetiere, L'évolution de la poésie lyrique en France, <i>U. az</i>	712
Brun, Cyrano Bergerac, <i>U. az</i>	461
Carton, Découvertes épigraphiques faites en Tunisie, <i>U. az</i>	277
Chaignet, Les héros et les héroïnes d'Homère, <i>U. az</i>	69
Chevrillon, Hobbes; Sydney Smith, <i>U. az</i>	825
Cogordan, Joseph de Maistre, <i>U. az</i>	713
Comte, Les stances libres dans Molière, <i>U. az</i>	363
Croiset, Histoire de la littérature grecque, <i>U. az</i>	68
Crouslé, Fénelon et Bossuet, <i>U. az</i>	465

* A csillaggal megjelölt művek a *Vegyesek* vagy a *Könyvészet* rovatában vannak ismertetve.

Cucheval, Histoire de l'éloquence romaine, <i>Kont Ignác</i> ...	Lap
Darmesteter, Grammaire hist. de la langue française, <i>U. az</i> ...	267
De la Ville de Mirmont, Apollonios et Virgile, <i>U. az</i> ...	359
Devic et Vaissette, Histoire générale du Languedoc, <i>U. az</i> ...	269
Dippe, O., Die fränkischen Trojasagen, <i>Heinrich Gusztáv</i> ...	277
D'Haussonville, Lacordaire, <i>Kont Ignác</i> ...	923
Dorison, Alfred de Vigny, <i>U. az</i> ...	714
Doublet, Les oeuvres littéraires de l'empereur Hadrien, <i>U. az</i> ...	713
Ducros, Diderot, l'homme et l'écrivain, <i>U. az</i> ...	270
Dupuy, Bernard Palissy, <i>U. az</i> ...	555
*Ellinger, G., E. T. A. Hoffmann...	372
Esperandieu, Recueil des cachets d'oculistes romains, <i>Kont Ignác</i>	95
Etienne, Essai de grammaire de l'ancien français, <i>U. az</i> ...	274
Faguet, Seizième siècle, <i>U. az</i> ...	359
Fécamp, De D. G. Morhofio, <i>U. az</i> ...	369
— — Le poème de Gudrun, <i>U. az</i> ...	725
Filon, Mérimée et ses amis, <i>U. az</i> ...	725
Fischer, Kritische Streifzüge wider die Unkritik, <i>Timár Pál</i> ...	716
Flat, Essais sur Balzac, <i>Kont Ignác</i> ...	255
Font, De Cicerone Græca vocabula usurpante, <i>U. az</i> ...	720
— — Essai sur Favart <i>U. az</i> ...	267
Foucart, Mystères d'Eleusis, <i>U. az</i> ...	551
Gasté, La querelle du Cid, <i>U. az</i> ...	157
— — Bossuet en Normandie, <i>U. az</i> ...	466
Gautier, Oeuvres poétiques d'Adam de St. Victor, <i>U. az</i> ...	466
*Gercke, A., Seneca-Studien...	366
*Giles, Manual of comparative philology...	288
Golther, Handbuch der germanischen Mythologie, <i>Heinrich Gusztáv</i>	192
Gréard, Prévost-Paradol, <i>Kont Ignác</i> ...	349
Gsell, Essai sur le règne de l'empereur Domitien, <i>U. az</i> ...	718
Guillois, Le salon de Madame Helvetius, <i>U. az</i> ...	278
Guiraud, La propriété foncière en Grèce, <i>U. az</i> ...	711
*Hartung, O., Die deutschen Alterthümer des Nibelungenliedes...	73
*Hauffen, A., Die deutsche Sprachinsel Gottschee...	96
Haumant, Quid detrimenti ex invasione Hungarorum Slavi ceperint,	288
<i>Kont Ignác</i> ...	
Hauvette, Hérodote, <i>U. az</i> ...	827
Havet, Plauti Amphitruo, <i>U. az</i> ...	70
Henry, Grammaire comparée de l'anglais et de l'allemand, <i>U. az</i> ...	281
Hervieux, Les fabulistes latins, <i>U. az</i> ...	723
Hochart, Considérations au sujet des Annales et des Histoires de	272
Tacite, <i>U. az</i> ...	
Huet, Catalogue des manuscrits allemands, <i>U. az</i> ...	270
Huguet, Jac. Amyot, <i>U. az</i> ...	823
— — La syntaxe de Rabelais, <i>U. az</i> ...	361
*Ihering, R., Vorgeschichte der Indoeuropäer...	362
Janet, Les lettres de Madame de Grignan, <i>Kont I.</i> ...	480
Job, De grammaticis vocabulis apud Latinos, <i>Kont</i> ...	550
— — Le présent et ses dérivés dans la conjugaison latine, <i>U. az</i> ...	279
Joret, Fabri de Peiresc, <i>U. az</i> ...	280
*Keller, Grammatische Aufsätze...	372
Kiepert et Huelsen, Formæ urbis Romæ antiquæ, <i>Findly Gábor</i> ...	192
Kohut, Alexander Petöfi, Prosaische Schriften, <i>Havas Adolf</i> ...	929
Kont I., La Hongrie littéraire et scientifique...	828
— — Lessing et l'antiquité...	388, 827
Lafaye, Catulle et ses modèles, <i>Kont Ignác</i> ...	726
Lanson, Histoire de la littérature française, <i>U. az</i> ...	268
	364

Lanusse, De Joanne Nicotio philologo, <i>Kont Ignác</i>	Lap 369
— — De l'influence du dialecte gascon sur la langue française, <i>U. az</i>	360
Laquiente, G. et C. Humboldt, lettres à G. Schweighauser, <i>U. az</i>	823
Legré, Théodore Aubanel, <i>U. az</i>	719
Lemercier, Les sources du poème LXIV. de Catulle, <i>U. az</i>	268
Lenient, La poésie patriotique en France, <i>U. az</i>	552
Lévy-Brühl, La philosophie de Jacobi, <i>U. az</i>	822
Lichtenberger A., De Ciceronis re privata, <i>U. az</i>	267
— — Le socialisme au XVIII. siècle, <i>U. az</i>	555
Lichtenberger, H., Histoire de la langue allemande, <i>U. az</i>	723
*Liers, H., Das Kriegswesen der Alten	565
*Lindsay, The latin language	288
Lintilhac, Précis historique de la littérature française, <i>Kont Ignác</i>	364
*Ludwich, Die homerische Batrachomyomachie	840
Mallet, Les premiers établissements des Grecs en Egypte, <i>Kont I.</i>	162
Marty-Laveaux, P. de Ronsard, <i>U. az</i>	370
Mellerio, Lexique de Ronsard, <i>U. az</i>	362
*Meyer, P., Das römische Konkubinat	288
Mogk, Kelten und Nordgermanen, <i>Heinrich Gusztav</i>	817
*Mommson, T., Lehre von den griech. Präpositionen	288
Monceaux, Les Africains, <i>Kont I.</i>	270
Morel-Fatio, Etudes sur l'Espagne, <i>U. az</i>	826
*Musici Scriptores Græci ed. Carolus Janus	565
*Müller u. Jäger, Sammlung lat. u. griech. Schulausgaben	96
(ouv. Méleagre de Gadara, <i>Kont Ignác</i>	71
Paris, Gaston, La légende de Saladin; Jaufré Rudel, <i>U. az</i>	366
— — La poésie du moyen-âge, <i>U. az</i>	365
Parmentier, Geschichte der deutschen Litteratur von einem Fran- zosen, <i>U. az</i>	724
Pellisson, Chamfort, <i>U. az</i>	710
Perrot et Chipiez, Histoire de l'art dans l'antiquité, <i>U. az</i>	158
Petit-Dutaillis, De Lacedæmoniorum reipublicæ supremis temporibus, <i>U. az</i>	74
Pinloche, Herbart, <i>U. az</i>	823
Regnaud, Grammaire comparée du grec et du latin, <i>U. az</i>	165
Reinach, J., Diderot, <i>U. az</i>	555
Reinach, Th., Textes d'auteurs grecs et romains relatifs au judaïsme, <i>U. az</i>	264
Reinhardt, K., Lateinische Satzlehre, <i>Pecz Vilmos</i>	935
Renard, La nouvelle orthographie, <i>Kont Ignác</i>	360
Reynaud, Jean de Montluc, <i>U. az</i>	368
Riemann, Traité de rythmique, <i>U. az</i>	266
Ristelhuber, Les Mimes de Hérondas, <i>U. az</i>	265
Robinet, Condorcet, sa vie, son œuvre, <i>U. az</i>	710
Robinson, Froissart, <i>U. az</i>	367
Rolland, Les origines du théâtre lyrique moderne, <i>U. az</i>	552
Rossel, Histoire de la littérature française hors de France, <i>U. az</i>	365
Roy, De Joanne Lud. Guezio Balzacio, <i>U. az</i>	372
— — les œuvres de Charles Sorel, <i>U. az</i>	373
Sacaze, Inscriptions antiques des Pyrénées, <i>U. az</i>	277
Saladin, Antiquités de la régence de Tunis, <i>U. az</i>	276
*Sauppe, Ausgewählte Schriften	565
Scherer, Karl Müllenhoff, <i>Heinrich Gusztav</i>	154
*Schneider, Das alte Rom	840
Séailles, Ernest Renan, <i>Kont Ignác</i>	720
*Seiler, F., Die Entwicklung der deutschen Kultur	480

	Lap
Soubies, La comédie française, <i>Kont Ignác</i>	715
Souriau, L'évolution du vers français, <i>U. az</i>	363
Stapfer, Des réputations littéraires, <i>U. az</i>	371
— Montaigne, <i>U. az</i>	371
Tannery, Recherches sur l'histoire de l'astronomie ancienne, <i>U. az</i>	72
Texte, De Antonio Saxano, <i>U. az</i>	370
— Jean-Jacques Rousseau, <i>U. az</i>	554
Thamin, Saint Ambroise et la morale chrétienne au IV-e siècle, <i>U. az</i>	271
Tiele, Geschiedenis van den Godsdienst in de Oudheid, <i>Kégl Sándor</i>	727
Urbain, Nicolas Coeffeteau, <i>Kont Ignác</i>	462
*Überweg, F., Geschichte der Philosophie	565
Viteau, Le grec du Nouveau Testament, <i>Kont Ignác</i>	165
Vitry, Les épigrammes de l'anthologie palatine, <i>U. az</i>	72
Wahl, De regina Berenice, <i>U. az</i>	278
Wogne, J. B. Gresset, <i>U. az</i>	556
*Wolff, Gottscheds Stellung im deutschen Bildungsleben	388

V. Budapesti Philologiai Társaság.

A Társaság közgyűlése 1896 jan. 11.	170
I. Elnöki megnyitó beszéd, <i>P. Theureux Emil</i>	170
II. Titkári jelentés, <i>Findczy Ernő</i>	176
III. A pénztárvizsgáló bizottság jelentése	179
IV. A választmányi ülés jegyzőkönyve	184
V. A közgyűlés jegyzőkönyve	185
Felolvasó és választmányi ülések ... 91, 184, 282, 384, 473, 559, 835,	953
Közgyűlés és társas-vacsora	186
A Társaság tagjai 1896-ban	961

VI. Vegyesek.

Achilleus és Patroklos, <i>Reményi Ede</i>	560
Antik és modern szerelmi költészet, <i>U. az</i>	474
Arany János «Bajusz»-ához, <i>Pollák Miksa</i>	837
Csokoninak egy állítólagos munkája, <i>Kardos Albert</i>	734
Dicta Catonis ed. Némethy	188
«Éjféli párbaj» két sora, <i>Kardos Albert</i>	735
Eulenspiegel neve, <i>Heinrich Gusztáv</i>	473
Eulenspiegel nevéhez, <i>Katona Lajos</i>	564
Faust, a történeti, <i>Heinrich G.</i>	189
Faust-dráma, régi német, <i>U. az</i>	954
Fiumei olasz nyelvjárás, <i>Becker Páló Agost</i>	285
Goethének egy új dráma-terve, <i>Heinrich G.</i>	283
Helyreigazítás	191
Henrik császár dalai, <i>Heinrich G.</i>	92
Hibaigazítás	479
Imre királyunk német népkönyvben, <i>Bleyer Jakab</i>	190
Könyvészet <u>93, 191, 286, 387, 479, 564, 736, 838,</u>	<u>955</u>
Középkori német nótászet, <i>Heinrich G.</i>	188
Matthiesson Frigyesről, <i>U. az</i>	336
Nürnbergi Faust-történetek, <i>U. az</i>	385
Philologia halottjai 1895-ben	386
Philológiai programmértékezők 1894/95	94
Pozsonyi ág. h. evang. lyceum anyakönyvei, <i>Tolnai Vilmos</i>	284
Uralvidéki rokon népek anthropológiája	955

VERGILIUS DIDÓJA.*)

I.

A negyedik ének az Aeneis első részében, mely tart az első énektől a hatodikig bezárólag s melynek célja a hős megpróbáltatása és nagy hivatására való előkészítése, epizódiként szerepel s így kissé lazábban függ össze az egészszel; a mű e részlet kihagyásával is érthető egység lenne. Mindazáltal helye van az eposzban, mert a hős uralkodó jellemvonásának éles kidomborítására szolgál. A hősnek, a *pius Aeneas*-nak ez az uralkodó jellemvonása, a teljes önmegadás az istenek akaratával szemben, ez a tulajdonsága, mely leginkább teszi képessé a megpróbáltatások kiállására s az isteni terv végrehajtására, valóban a mű e részében nyilvánul legjobban, midőn a hőst egy tengeri vihar hajóival együtt az afrikai partokra veti, hol a hatalmas és szép Dido királyné szívesen fogadja őt, később szerelemre gyulad iránta, mit a hős viszonz, hol boldogságban, nyugalomban élnek, és mégis, a mint Aeneas meghallja az istenek hírnökétől, hogy magaviselete Juppiternek nem tetszik, nem gondol többé szerelmére, nem hálájára, nem a megtört szívű Didó szerencsétlen sorsára, a ki kétségbeesésében öngyilkossá lesz; ott hagyja boldogsága tanyáját s elvitorláz Italia partjai felé.

A negyedik ének tehát kiválólag a hős jellemzésére szolgál; hogy e mellett a költő, míg az elhagyott s már kétségbeeső Didóval átkokat szórot a hálátlan Aeneasra s valamennyi ivadékára, arra is felhasználja, és pedig valószínűleg egy régibb epikus, Nævius példáját követve, ezt az epizódot, hogy abból a végzetszerű átokból magyarázza ki a rómaiak és karthágóiak ellenségeskedését, nagyon természetesnek fogjuk találni, ha tekintetbe vesszük, hogy Vergilius mint nemzeti költő minden alkalmat felhasznál, melylyel ezt az idegen, görög eredetű mondát a római történettel szorosabb kapcsolatba hozhatja.

Íme a negyedik ének helye az eposzban. Mielőtt azonban

*) Részlet egy készülöben levő Vergilius-monographiából. Felolvasott a M. T. Akadémia 1895. évi december 2-án tartott ülésén.

tulajdonképeni tárgyunkra térnénk, számot kell vetnünk azzal az elterjedt nézettel, mintha e részlet az Odyssea ötödik énekének, melyben Odysseusnak Kalypso nymphánál való tartózkodása van leírva, egyszerű utánzása volna. Hasonlóság van ugyan a kettő között; hiszen ismeretes dolog, hogy az Aeneis első hat könyve tartalmában és szerkezetében egyaránt az Odyssea hatását mutatja, míg az utolsó hat könyv inkább az Iliashoz hasonlít. Aeneast épúgy, mint Odysseust a női báj tartóztatja vissza a cél felé való törekvésükben, mind a két részlet különösen arra szolgál, hogy a hős állhatatosságát kitüntesse, s így valószínű, hogy az Odyssea adta Vergiliusnak az eszmét Dídó szerelmének leírására, de, nem is említve, hogy Arany szerint is «a hős visszatartóztatása női csáb által» a világirodalom eposzaiban «általános epikai vonássá» lett (l. Arany: Zrínyi és Tasso), Vergilius a kivitelben messze eltér mesterétől, mert, míg az Odysseában egy istennő s egy földi ember viszonya van feltüntetve, melyben a halandó Odysseus csak hálát érez az őt szerelmével üldöző Kalypso iránt, s még akkor is, midőn az istennő halhatatlanná akarja tenni, csak hazája és hű neje után sohajtozik, addig az Aeneisben két, egyenlő rangú fél, földi férfi és földi nő viszonzott, mély szerelmét látjuk, mely a hőssel egy pillanatra szent célját is feledteti; s így az Odysseában a Juppitertől megintett Kalypso, mintán kísérlete a hős eltántorítására nem sikerült, mint istennő képes elválni Odysseustól a nélkül, hogy magát szerencsétlennek érezné, Dido azonban, midőn Aeneasszal való viszonya az istenek közbelépése miatt erőszakosan felbomlik, nem élheti túl Aeneas távozását; egy szóval az Odyssea ötödik éneke semmi más, csak a hős ragaszkodásának feltüntetése hazájához és családjához, az Aeneis negyedik éneke pedig kivitelében nem annyira a hőst magát rajzolja, ámbár ennek jellemzésére is szolgál, mint inkább egy nő szerencsétlen szerelmének tragédiájává lesz.

Vergilius Dídója tehát legkevésbé sem Homér-utánzat; önálló az alapjában, s mint látni fogjuk, annál inkább részleteiben, a szerelemnek lélektanilag hű rajzolásában. *) Igaz ugyan, hogy a Vergilius eposzában annyira uralkodó szerepet játszó machina itt is beleavatkozik a cselekvénybe; midőn a hős Afrika partjaira

*) Legjobban hatott rá egyes részletekben Apollonius Rhodius Argonautikájának IV. könyve.

vetődik, Vénus, hogy fiának, Aeneasnak kedvező fogadtatást biztosítson, maga gyulasztja szerelemre Didót azzal, hogy Amort a kis Ascanius, Aeneas fia képében a szerencsétlen királynőhöz küldi, ki, míg a fiút gyanútlanul ölébe veszi s megcsókolja, magába leheli a szerelem tüzeit. (L. az I. éneket.)

De ez merőben külső, epikus ok, mely fölöslegessé válik Dido szerelmének későbbi lélektani megmagyarázásánál, midőn a költő kiváló pontossággal írja le a szenvedély egész történetét. Négy fejlődési fokot különböztethetünk meg benne: a szerelem kifejlődését és elhatalmasodását a többi érzelmek fölött; a kielégített, boldog szerelem önfeledtségét; az elkeseredést, mely a hösnőt elfogja, midőn Aeneas indulni akar és kísérleteit annak visszatartására; végre kétségbeesését.

Különösen szép és hű Vergiliusnál a fejlődő szerelem rajzolóása. Dido egy egész éjen át hallgatja Aeneas elbeszélését, melyben az Trója pusztulását, saját isteni küldetését és viszontagságait adja elő; a királynőben egymás után ébred fel a *részvét* a népével együtt hazátlanná lett fejedelem iránt, azután a *csodálat*, midőn kiállott viszontagságairól értesül, a *tisztelet*, miután nemes jellemét s erejéit megismeri:

Váltig a hős szép lelkületét forgatja fejében
S nemzete nagy díszét,¹⁾

a mint Vergilius kifejezi. Ezek után újul meg lelkében egy, férjének, a szerencsétlen Sychæusnak meggyilkolása óta ismeretlen érzés, a szerelem. «Megismerem a régi láng nyomait»²⁾ mondja, a mint szíve forrongó érzelmeinek tudatára jut.

De még mindig nem akar érzelmeinek engedni. Az Aeneas elbeszélését követő reggel elpanaszolja baját nénje, Anna előtt, megvallja, hogy, ha el nem határozta volna Sychæushoz még annak halála után is hű maradni és csupán a vele Tyrusból elmenekült hű népnek élni, egyedül Aeneasnak ajánlaná föl szívét és kezét; így azonban átkot mond magára, ha valaha elég gyöngö lenne meghajolni a szerelem hatalma előtt:

Ánde előbb lássam megnyilni alattam a földet,
Sujtson alá Jupiter villáma a mély Erebusnak

¹⁾ Multa viri virtus animo multusque recursat
Gentis honos.

(Aen. IV. 3—4.)

²⁾ Agnosco veteris vestigia flammæ.

(Aen. IV. 23.)

Halvány árnyaihoz, kormába a végtelen éjnek,
Mint hitemet szegjem s törvényeid, égi Szemérem.*)

Azonban Anna, a hűgát őszintén szerető s lelki kinjait fájlaló néne, eloszlatni igyekszik Dido aggodalmait: hiszen a halottak úgy sem törődnek az élők sorsával, elég volt Sychæus emlékének az eddigi bánat, miért hervadna el ifjú korában a házasság örömei nélkül? Felébreszti azután a hűgában élő nagyravágyást is: Aeneas megnyerése az országra nézve is hasznos lenne, mily hatalommá növekednék Karthago a phrygiai fegyverek segítségével!

A biztatás használ; Dido igazolva látja érzelmeit, nem áll többé nekik ellen, sőt reménynyel telve áldozik Junónak, a házasság istennőjének, hogy Aeneas megnyerésére segítséget nyújtson. A *szenvedély*, mely még előbb a szemérem és kegyelet érzelmeivel küzdött, a mint a megvesztegetett értelem el tudja hitetni magával annak jogosultságát, rögtön hatalmába ejti az egész lelket. Dido nem ismer többé magára; czéltalanul tévelyeg városa utcáin, mint a szarvas, melyet a vadász megsebez s az, míg el nem vérzik, oldalában hordja a halálos nyilat; majd Aeneast vezeti körül a vár falain, a város építésének elbeszélésébe kezd s elakad a szó közepén; aztán újra lakomát rendez, újra meg újra hallani kívánja Trója vesztét s újra csügg a hős beszédes ajkán; holdas éjeken ott hagyja fekvő helyét s egyedül búsong palotája termeiben; olykor Ascaniust, Aeneas fiát, megismerve benne atyja képét, ragadja ölébe, ha megcsalhatná roppant szerelmét . . .

Eddig a következetes, pszichológiai fejlesztés. A további fejlődést a machina látszik eszközölni: Juno ugyanis, miután észrevette, hogy Venus mesterkedései következtében Dido Aeneasba halálosan szerelmes lett, e körülményt saját céljaira akarja használni s Aeneast jövődől itáliai uralmától örökre megfosztani azzal, hogy Didóval házasságra lép. Venus, ismervén már Juppiter terveit, nem ellenkezik s a két istennő elhatározza, hogy a legköze-

*) Sed mihi vel tellus optem prius ima dehiscat

Vel pater omnipotens abigat me fulmine ad umbras,

Pallentes umbras Erebo noctemque profundam,

Ante, Pudor, quam te violo aut tua iura resolvo.

(Aen. IV. 24—27.)

Az idézeteket, itt-ott némi változtatással, Barna Ignác fordítása szerint közöljük.

lebbi vadászat alkalmával vihart támasztanak, Didót és Aeneast, a mint a vihar elől menekülnek, egy barlangban hozzák össze, hol frigyöket megkötik.

De, mint mondtam, e beavatkozás csak látszólagos; a külső ok mellett még mindig megvan a belső, megmarad az eredeti pszichologiai fonál, mely a cselekvényt vezeti. Aeneas már régebben hajlandóságot érez Dido iránt; mi sem természetesebb tehát, mint, hogy a két szerelmes azonnal megérti egymást, a mint arra az első alkalom kínálkozik. Ezt az alkalmat megtalálják a vadászaton, midőn egy barlangban a vihar dühöngései s a természetnek a házasságot jóvá hagyni látszó jelenségei közt hűséget esküsznek.

E nap volt a bajok forrása, ez a keserű gyász
Kezdeté, mert sem a jó hírnév, sem az illem ezentúl
Nem fog már Didón, titkot se csinál viszonyából,
Tisztes házasság ürtügyével leplezi bűnét.¹⁾

Íme Dido jellemfejlődésének második foka, a boldog és viszonzott szerelem önfeledtsége.

Most, midőn Dido a boldogság tetőpontján áll s maga Aeneas is feledi küldetését, jelenik meg Juppiter követé, Merkur s inti a hőst, hogy kövesse az istenek akaratát. Aeneas, kibén a szerelem nem felelt ki szenvedélylyé, most látja át ballépését :

Ég távozni hamar s elhagyni a drága vidéket.²⁾

Hogy Didót meg ne sértse, titokban tesz előkészületeket az elutazásra. A királynő éles szemeit azonban nem kerülhette ki vendégeinek különös viselete. «Mert megcsalni ki tudná a szeretőt?»³⁾ Kínos gyanú mardossa szívét, majd, midőn bizonyossá lesz előtte a szomorú való, nem birva többé magával, örvöngő bacchansnőként jár az utcák hosszú során, míg végre Aeneasra akad s kitör kebléből a keserűség :

Hát azt vélted, hogy titkos lessz vétked előttem ?
Hűtelen ! és országeből ily lopva kiszökhetsz ?

¹⁾ Ille dies primus leti primusque malorum
Causa fuit. Neque enim specie famave movetur
Nec iam furtivum Dido meditatur amorem;
Coniugium vocat, hoc prætexit nomine culpam.

(Aen. IV. 169—172.)

²⁾ Ardet abire fuga dulcesque relinquere terras. (Aen. IV. 281.)

³⁾ Quis fallere possit amantem ? (Aen. IV. 296.)

Hát téged sem a hív szeretet sem az elfogadott jobb,
Hát sem a halni menő Dido nem tarthat-e többé? ¹⁾

Majd könyörgéshez folyamodik; emlegeti szerelmük és házasságuk kedves emlékeit; a veszélyeket, melyek reá várnak, ha Aeneas elmegy s nem lesz, a ki a kaján szomszédok ellen megoltalmazza; czéloz végre a szerelem leggyöngédebb kapcsaira is:

Oh ha szerelmünk
Kincsével birnék legalább, mielőtt oda hagynál,
Majd ha kis Aeneas enyelegne királyi lakomban,
Arca vonásaival ki előmbé varázslana téged,
Nem látnám magamat tán annyira elhagyatottnak? ²⁾

De már ekkor is, midőn még reméli, hogy Aeneast visszatarthatja, keresztül vonul lelkén egy sötét árny, mely később a kétségbeesés örvényébe tűzi:

A tiszta szemérem
Érted hullt a porba s előbb mi a csillagokig vitt,
Szép hírem. Kire hagysz haldoklót engem, oh vendég? ³⁾

A mint a boldog szerelem mámore oszlani kezd, fenyegetőleg emeli fel szavát keblében az az érzelem, melyet megsértett, a kegyelet meghalt férje iránt, s eszébe jut, hogy ő Sychæus halmvainak tett szent fogadását megszegte: íme, a tragikus lelki katasztrófa csirája.

Aeneas Dido könyörgéseire, ámbár szomorúan, de állhatatosan és szilárdan válaszol: nem önként megy ő Itáliába, hanem az istenek akarata hívja, melynek ellenállani nem lehet. De a szenvedélytől elvakult Didónál nem találnak hitelre az őszinte

¹⁾ Dissimulare etiam sperasti, perfide, tantum
Posse nefas tacitusque mea decedere terra?
Nec te noster amor nec te data dextera quondam
Nec moritura tenet crudeli funere Dido? (Aen. IV. 305—308.)

²⁾ Saltem siqua mihi de te suscepta fuisset
Ante fugam suboles, si quis mihi parvolus aula
Luderet Aeneas, qui te tamen ore referret,
Non equidem omnino capta ac deserta viderer.
(Aen. IV. 327—330.)

³⁾ Te propter eundem
Extinctus pudor et qua sola sidera adibam,
Fama prior. Cui me moribundam deseris, hospes?
(Aen. IV. 321—323.)

szavak; a királynő keserve most már átkokban tör ki kedvese ellen:

Nincs neked istenanyád, sem Dardanus ősi neméből
Nem születél, hűtlen, hanem a zord Caucasus érdes
Szirteitől lettél s Hyrcania tigrise dajkált! ¹⁾

Azután, a lelki harcban elgyöngülve, eszméletlenül rogy Aeneas lábaihoz. Midőn magához jön, a vízbe fuló göröcsös vonaglásával ragadja meg még az utolsó szalmaszálat: Annát elküldi Aeneas-hoz, nem többé azért, hogy a hőst visszatartsa; csak halasztást kér, csak egy kevés időt, míg szive megszokja az elválás keservét. Még reméli tehát fájdalma enyhülését; de ez mind csak kínos vergődése a boldog szerelmi mámból kizavart s már a lelkiismeret mardosásától is fenyegetett léleknek. Végre, midőn Anna a hős elutasító válaszával tér vissza, Dido számára nincs többé menekvés:

Most a szerencsétlen Dido kétségbe esetten
Halni kíván.²⁾

E pontnál a sorsüldözte királynő lelki harca valóban tragikus lesz. Ő, midőn Aeneas megérkezik, szépségben és tisztaságban tündöklő, valóban királyi nő, a női önbecsérzet legmagasb fokán, ki, miután az új várost meggyilkolt férje, Sychæus szellemének oltalmába ajánlotta, egyszersmind fogadást tett, hogy hű marad örökre annak poraihoz, hogy házasságra sohasem lép, hogy egész életét férje emlékének és hű népének szenteli. Ebben áll erkölcsi nagysága. Mikor Aeneasszal megismerkedik, erőt vesz rajta az asszonyi gyöngeség; a szerelem hatása alatt elfeledi női büszkeségét, kegyeletét, fogadását, sőt hű népét is: újra a szerelemnek és házassági hűségnek élő nő akar lenni egy nemes férfiú oldalán. A mint azonban megtudja, hogy Aeneas távozni készül, hogy reménye sem lehet visszatartóztatására, hiszen szerelmüket maguk az istenek, mint tervükkel ellenkezőt, rosszalják, nincs miért élnie többé, mert ő maga belátja, hogy, miután boldog sze-

¹⁾ Nec tibi diva parens, generis nec Dardanus auctor,
Perfide, sed duris genuit te cautibus horrens
Caucasus Hyrcanæque admorunt ubera tigres.

(Aen. IV. 365—367.)

²⁾ Tum vero infelix fatis exterrita Dido
Mortem orat.

(Aen. IV. 450—451.)

relme álomként eltűnt, ő többé nem a hű özvegy, nem a népet boldogító királynő, nem az a szellemi és erkölcsi tökéletességben itundókló lélek; ő maga tudja legjobban, hogy, engedve a szerelemnek, mely nemes volt ugyan, de egyéb erkölcsi hatalmakkal jött összeütközésbe, megsemmisíté létének morális alapját.

E kínos tudatból fakad kétségbeesése és örültsége. Lelki erőinek egyensulya már akkor bomlani kezd, midőn először értesül Aeneas szándékáról; e zavar teljessé lesz utolsó reménye eltűntével. Rémképek üldözik. Áldozik az istenek oltáránál s drága borajándékát ocsmány vérré látja változni; sötét éjjel, a halálbagoly rémes sírángozása közt, mintha panaszos hangokat, meghalt férje szavát hallaná a szentélyből, melyet Sychæus szellemének emelt; álmában a kegyetlen Aeneas alakjától riad meg, aztán úgy tetszik, mintha egyes-egyedül bolyongana egy nagy pusztaságon, saját népétől is elhagyatva.

Már csak a halál módjairól gondolkozik s tervét egy őrzőgő különösségével hajtja végre. Elhiteti nővérével, Annával, hogy egy varázsló asszonytól megtanulta azt a mesterséget, miként lehet megszabadulni a boldogtalan szerelem kínjaitól: meg kell semmisíteni minden emléket, a mi a hűtlen után maradt s áldozni az alvilág istenének. Máglyát állíttat fel tehát palotája legrejtettebb részében, földiszíti azt halotti pompával s fölteszi rá a nászágyat, a hős öltözetét, képét és kardját, a szerencsétlen frigy minden emlékét s miután az éj nagy részét a máglya mellett az isteneknek áldozva töltötte el, rövid álomra hajtja le fejét.

Hajnalban, a mint fölébred s kinéz, a nyílt tengeren távolban fehér vitorlákat pillant meg, Aeneas hajóit. Örjögve mondja el utolsó átkát Aeneasra és ivadékaira, fölmegy még egyszer a máglyára, még egyszer végigszemléli kínos gyönyörrel egykori boldogsága romjait:

Haljunk meg hát boszultatlan,
 Ám haljunk meg azért! Így, így vegyen át a hideg föld.
 Lássa a tengerről lobogó máglyánkat az ádáz
 Trójai s lelkében bőszejként hordja halálom.*)

*)

Moriemur inulti,
 Sed moriamur, ait, sic, sic iuvat ire sub umbras.
 Hauriat hunc oculis ignem crudelis ab alto
 Dardanus et nostræ secum ferat omina mortis.

(Aen. IV. 659—662.)

E szavakkal Aeneas kardját szívébe meríti. Jajveszékelve gyülekeznek köréje szolgálói; Anna ölébe veszi a haldoklót, lehelletét lesve, halálkinjain maga Juno könyörül meg s Irist küldi le hozzá:

Iris alászáll hát harmattal tollain, a nap
Fénye verésétől hímzetten ezernyi színekkel
S a haldoklóhoz lehajolva: «Parancsra feloldom
Tagjaidat s ím ezt Orcusnak szentelem», így szól
S jobbjá lemetszi haját. A melegség egyben eloszlott
Testéből s elszállt a lég szellőiben élte.*)

II.

A fönnebbieken láttuk Dido szerelmének költői rajzát s így áttérhetünk annak a kérdésnek vizsgálatára, minő helyet foglal el Vergilius a szerelem felfogását illetőleg az antik költészetben.

Ha csak futólag is tekintjük át az antik költészet történetét, meggyőződhetünk arról, hogy alkotásaiban a szerelem nem játszott oly uralkodó szerepet, mint a későbbi, a romantikus és a modern költészetben, s ha szerepel is, mint alább kimutatjuk, minden mélyebb, eszményibb felfogás nélkül, mint az érzékek kellemes láza vagy, mint egyéb pusztító szenvedélyek, féltékenységek, gyűlölet, bosszúvágy felkeltője szerepel. Magát a szerelmet, mint szenvedélyt, részletes hűséggel, teljes mélységében és kimeríthetetlen változatosságában különösen azóta rajzolja a költészet s emelte túlsúlyra az elbeszélő és drámai műfajok tárgyaiban, mióta a kereszténység szívünk titkaiba mélyebben bepillantani s érzelmeink gazdagságának oly ismeretere jutni megtanított, a minőt a külső természet szemléletébe merülő, inkább a phantasia, mint az érzelmek hatalma alatt álló görög szellem nem ismert.

Homeros derült világában nyomát sem találjuk annak a szenvedélynek, melyet korunkban nemesb értelemben vett szerelmi szenvedélynek nevezünk, s melynek szívében, ha egyszer föllép,

*) Ergo Iris croceis per caelum roseida pinnis,
Mille trahens varios adverso sole colores,
Devolat et supra caput astitit. «Hunc ego Diti
Sacrum iussa fero teque isto corpore solvo».
Sic ait et dextra crinem secat: omnis et una
Dilapsus calor atque in ventos vita recessit.

(Aen. IV. 701—707.)

uralkodó szerepet, sőt sorsunk fölött való döntést tulajdonítunk. Homeros inkább a házastársi hűséget festi, mint pl. Odysseusban, de ez alakjánál is a honvágy és az apai szeretet az uralkodóbb vonások; kiválólag a női hűség képviselői: *Andromache*, ki férjét, Hektort meghatóan így szólítja meg:

Oh Hektor, te vagy édes atyám, te vagy édes anyám is,
Édes testvérem s éltetnem drága szerelme,¹⁾

ezzel akarván kifejezni, hogy férje neki mindene, továbbá *Penelope*, ki húsz éven keresztül egy pillanatra sem feledkezik meg távol levő Odysseusáról; mindkét jellemnél azonban a hűség alapjául a gyermekeik iránt való szeretet époly vagy talán még nagyobb mértékben szolgál, mint a vonzalom férjeik iránt. *Andromache* a kis *Astyanax* sorsára gondol, midőn férje csatába megy, *Penelope* folyton attól tart, hogy fiát, *Telemachost* a kérők megölik.

A szerelem *Nausikaában*, mint a naiv, ártatlan leányka öntudatlan érzése, melynek nevet sem tud adni jelenik meg. Midőn Odysseust meglátja, kit *Athene* a férfiúi szépség teljes fényében vezet eléje, meglepetve fejezi ki óhaját, hogy bárcsak ilyen férfit nevezhetné férjének,²⁾ bárcsak maradna köztük a rejtélyes idegen. De, midőn megtudja, hogy Odysseusnak vissza kell sietnie családjához, jó szívvel vesz tőle búcsút s kéri, hogy emlékezzék vissza ő reá, mint megmentőjére.

Futó mámornak, kellemes ingernek tekinti a szerelmet *Helena*, a ki, mig Trójában van, majd visszavágyakozik hazájába, majd, a mint az ostromlott város sorsa jobbra fordul, újra megelégszik végzetével és Parissal; miután pedig Tróját beveszik, mintha semmi sem történt volna, visszamegy Spartába s folytatja a feleség, az anya s a királyné szerepét. Végre csak buja, érzéki vágyat látunk *Kirkében*, nem sokkal nemesb a *Kalypso* érzelme. Különben is Homeros általában úgy festi az istennők és a hősök viszonyát, hogy az előbbieket, ha egy-egy deli férfiúra bukkannak, rendszeren megkísérlik annak elcsábítását s nagyon rossz néven

¹⁾ Ἔκτορ, ἄταρ σὺ μοὶ ἔσσι πάτηρ καὶ πότνια μήτηρ
Ἥδὲ κασίγνητος, σὺ δέ μοι θαλερὸς παρακοίτης.

(Il. VI. 429—430.)

²⁾ Αἶ γὰρ ἐμοὶ τοιόσδε πόσις κεκλημένος εἴη
Ἐρῳάδε νακτῶν καὶ οἱ ἔδοι αἰτόθι μῦμναι.

(Odys. VI. 244—245.)

veszik akár Zeustól, akár a többi istenektől, hogy az ilyen csínyeket nem jó szemmel nézik.¹⁾

Már a görög lyra, a műfaj szubjektív természetéből kifolyólag, több tért enged a szerelemnek, de a fenmaradt töredékek csekély számuk daczára elég bizonyóságot adnak arról, hogy e lyrikus költőknél is a szerelemnek testies, érzéki oldala szerepelt minden mélyebb, eszményibb felfogás nélkül. Így *Mimnermos*nál, kinek legfőbb vágya az, hogy «betegségek és sorvasztó gondok nélkül hatvan éves korában érje el a halál végzete»,²⁾ a kinek legfőbb félelme a világ örömeitől megfosztott öregkor, melyet rútnak, gyűlöletesnek nevez s a kinek «nincs élet, nincs öröm az aranyos szerelmen kívül»³⁾ ez érzelem csak a puha élvágy alakjában jelentkezik. De egész költészetének alaphangja mégis a mélabú, mély átérzése annak, hogy az emberi lélek folyton elérhetetlen cél után sovárogo, és az élet nyomorainak, melyben rövid ifjúságot és örömet küzdelmes férfikor és kínos öregség követ: a szerelem az egyedüli élvezet, melyet fáradtságos életpályákon az istenek nekünk megengednek, azért, míg ifjúságunk tart, ne vessük meg Aphrodite ajándékait. *Anakreonn*nál már ez a reflexio is hiányzik, nála sehol sem találkozunk többé az élet komolyabb felfogásával, neki a gyönyör nem eszköz az élet nyomorának enyhítésére, hanem egyedüli cél, a szerelem pedig, épúgy mint rokon lelkű elődjénél, *Alkmann*nál, a dús lakoma fűszere: ezért tudja élvezni minden utógondolat nélkül a mámor édességét, hevül a thrák leány csábító hajfürteiért, Kleobulos villogó szemeiért; ezért költészetének csaknem kizárólagos tárgyai a bor, a hetærák, a szép fiúk. Csak, midőn már öregszik, gondol olykor-olykor arra, hogy a halál nemsokára minden örömmek véget vet s hideg borzongás fut végig tagjain.⁴⁾ De a könnyüvérűség ekkor sem hagyja el s vén

¹⁾ Σχέτλιοι ἔστε, θεοὶ, ζηλήμονες ἔξοχον ἄλλων,
Ὅτε θεῶς ἀγάσθε παρ' ἀνδράσιν εὐνάζεσθαι.

(Odyss. V. 118—119.)

²⁾ Αἷ γὰρ ἄτερ νόσων καὶ ἀργαλέων μελεδόνων
Ἐξηκονταετη μοῖρα κίχη θανάτου. (Fr. 6. ed. Bergk.)

³⁾ Τίς δὲ βίος, τί δὲ τεργνὸν ἄτερ χρυσῆς Ἀφροδίτης;
Τιθναῖον, ὅτε μοι μηκέτι ταῦτα μέλοι. (Fr. 1. ed. Bergk.)

⁴⁾ Πνεκροῦ δ' οὐκέτι πολλὸς βίοντος χρόνος λείπεται,
Ἀνὰ ταῦτ' ἀνασταλῶ θάμα Τάρταρον δεδοισώς.
(Fr. 43. ed. Bergk.)

létére hamis szavakkal szólítja meg dalaiban a fiatal leányokat.¹⁾ A véghatást, melyet Anakreon költészete reánk tesz, utánzóinak versei, az ugynevezett Anakreontea-gyűjtemény tükrözi vissza leg-hivebben: egy bohókás öreget látunk, a ki azt tartja, hogy minél közelebb állunk a sírhoz, annál jobban járjuk a bolondját.²⁾

Kissé nehezebb megtalálni a kulcsot *Sapphonak*, e rejtélyes lelkű nőnek megértéséhez, a kit két század mulva már maguk a görögök sem tudtak helyesen magyarázni. Mégis, ha figyelmesen olvassuk reánk maradt töredékeit, melyekben majd a férfiúi szépséget és erőt magasztalja, majd barátnőinek bájait ecseteli a leg-találóbbról és legrészletesebb költői képekkel és hasonlatokkal, ha nézzük izzó vágytól égő szerelmi dalait, melyeket tanítványaihoz, Lesbos legszebb leányaihoz intézett, talán nem tévedünk, ha költészetének legfőbb rúgóját egy speciális görög érzésben, ez első sorban művész-lelkű nép szellemének őseredeti hajlandóságában, a testi szépségért való szenvedélyes rajongásban találjuk. *Sappho* a szépbe volt szerelmes és akár férfiúban, akár nőben látta a természet e tökéletességét, lángoló lelke egész hevével fordult felé.

A görög tragédia atyja, *Aischylos* komoly, fenséges, olykor rideg költészete újra teljesen háttérbe szorítja a szerelmet, sőt csaknem száműzi istenekkel daczoló, óriás alakjai köréből. *Sophokles*, ez a gyöngéd költő, kinek múzsa legtisztább kifejezése Homeros után a görög szellemnek, szintén nem tulajdonít a szerelemnek nagy szerepet tragédiáiban, sőt annak a nézetének ad kifejezést, hogy a családi kötelékek a szerelminél erősebbek. *Antigone*, midőn a vesztőhelyre indul, jobban siratja fivérét, mint jegyesét: «Hiszen férjet találnék én a meghalt helyett és gyermekeim is lehetnének más férfiútól, de miután atyám és anyám Hades mélyébe rejtőztek, nem nőhet fel számomra több fivér». (L. Antig. 909—912. vs.). Egyetlen alakja van, melyben mélyebb, bensőbb szerelemnek, a hű nő férjéhez való gyöngéd ragaszkodá-

¹⁾ *Κλέθρι μὲν γέροντος ἐδέθηρα χρυσόπεπλε κόρυρα.*

(Fr. 76. ed. Bergk.)

²⁾ Ὡς τῷ γέροντι μᾶλλον
Πρέπει τὰ τερονὰ παῖζειν
Ὡς πάλαι τὰ Μοίρη.

(Anacreontea, 6.) V. ö. különben *Horatius és Anacreon* cz. értekezésemet, Egy. Phil. Közl. 1886. évf. 2. l.

sának festését kísérti meg, a «Trachini nők»-ben Deianeira, Herakles felesége.

Euripides, ha három legszebb tragédiájának, a *Medeának*, a *Hippolytosnak*, az *Andromachénak* czimeit vesszük tekintetbe, úgy tűnik fel, mintha a szerelem költője volna. Ha azonban műveit közelebbről vizsgáljuk, arra a meggyőződésre jutunk, hogy nem annak a szerelemnek, melyet mi így nevezünk, egy más lény iránt való teljes odaadásnak, hanem a szerelem nyomában járó egyéb szenvedélyeknek festője; ez az a tér, melyen művészete ott-honiasan érzi magát és tetőpontját éri el. *Hermione* az «Andromache» című drámában az eszeveszett féltékenység képviselője, ki, midőn észreveszi, hogy Neoptolemos vonzalommal van Andromache iránt, a legembertelenebb kínzásokkal gyötri a szerencsétlen nőt; a *Hippolytosban*, miután Phaedra hasztalanul üldözi szerelmével derék mostoha fiát, a szűz Diana kedveltjét, a sértett hiúság dühöngése nyer megragadó kifejezést, melynek Hippolytos áldozatul is esik, végre *Medeában*, a ki, miután megtudja, hogy Jason hűtelenné lett iránta, sorra öldösi le Jasonnal nemzett gyermekeit, az elhagyott nő vérszomjas boszújának kitörését látjuk. Szóval Euripides, kit nem hiába vádoltak nőgyűlölettel, nem szerelmes nőket, hanem furiákat fest, kikben a szerelem csak szikra nemtelenebb szenvedélyek lángra gyújtására.

Mellözve az *ó-komédiát*, melynek már fogalma is kizárja azt, a mit mi keresünk, a görög nemzeties irodalom utolsó, sok tekintetben beteg hajtásánál kell megállapodnunk, a Menander-Philemon-féle *új komédiánál*. Ismeretes dolog, hogy az új komédia volt az a műfaj, mely először oldá meg házassággal a drámai csomót, de ebből még világért sem szabad azt következtetnünk, hogy a szerelmet mélyebb, nemesebb formában tüntetné fel. Az új komédia csaknem egész köre arra a részére terjedt ki a görög társadalomnak, mely egyrészt nőtlen ifjakkból állott, kik az atheni polgárleányok elzárt helyzeténél fogva meg voltak fosztva nemesb értelemben vett női társaságtól, másrészt hetaerákból, kik szellemi tekintetben gyakran fölülmultak a társadalomban oly alárendelt helyzetű atheni polgárnőket s hálójukba kerítvén a város ifjait, rémei lettek a szerencsétlen, a komédiákban rendesen korlátolt elméjű apáknak, kiknek zsebe fizette meg a sok dinom-dánomot; kiegészítői e társaságnak a furfangos, uraikat lépten-nyomon megcsaló rabszolgák s az evés-ivásban legfőbb gyönyörüket találó,

részben az udvari bolond, részben a *maitre de plaisir* szerepét játszó paraziták. Végül rendesen kiderül, hogy a darabban szereplő hetaera valami atheni polgárcsalád elveszett gyermeke, kit azután a hálóba kerített ifju feleségül vesz. Ilyenkor mesélik az is, hogy a szerencsés kifejtet örömeire apa s fiú együtt mennek mulatni kétes hírű helyekre. Sajátságosan illik e keretbe egy csomó morális phrasis s olykor a szerelmesek monologjaiban a csinált sentimentalismus. Egy szóval az új komédiára sokkal erősebben reá van sütvé a kor romlottságának bélyege, hogysem a léha érzékiség köréből kiemelkedve, a szerelem nemesb felfogására tudott volna jutni.

A keletkező római irodalomban, mely, mint tudjuk, kiválólag az attikai tragédia és az új komédia nyomain haladt, hiába kereshetünk a szerelmet illetőleg új elemeket. A lyrában *Catullusnál* csupán Lesbiához intézett dalaiban találkozunk valódi, mély, de méltatlan tárgyra pazarolt szenvedély jeleivel, különben még ez a kedves költő is, elve lévén, hogy a poétának kell lennie szemérmesnek, nem verseinek,*) akárhányszor obscén tárgyakkal mocskolja be lantját. *Tibullusban* több az érzelmesség, mint bármely más ókori lyrikusban, s kezdetben, midőn Deliájával megismerkedik, örök hűségről, sírig tartó szerelemről álmodik, de ez a nemesb alap nála is frivolitásba vész el, midőn meggyőződik arról, hogy kedvese sem jobb a többi hetaeránál (I. I. 6.); Nemesissel folytatott viszonyában kezdettől fogva hiányzik az igaz érzés, a hozzá intézett elegiák csupa kielégíthetetlen, szenvedélyes sovárgással vannak tele; a szerelmi boldogság nyugodt élvezetéről, tartósabb összeköttetésről szó sincs. *Propertius* férfiasabb Múzsája kezdettől fogva az izzóan szenvedélyes, érzékies szerelem oltárán áldoz; *Cynthiája* typusa a magasb fajta római hetaerának, csábítóan szép, művelt, maga is költőnő, de kaczér, erőszakos, zsarnoki hajlamú, ezenkívül követelő, pazar, a ki a legdrágább ruhákban jár, a városban a legköltésesebb mulatságokat keresi, a nyarat fürdőkben és villákban tölti s utoljára is a legtöbbet ígérőnek lesz zsákmánya. A viszony vége csúfos palinodia, melyben a költő visszavonja mindazt, a mit a leány szépségéről mondott (III. 24.), sőt lemondásában megtorlást kíván (III. 25.) mindazért a fájdalomért, a mit *Cynthia* neki okozott. *Horatius*, az igaz epicureus, távol tart magától min-

*) Nam castum esse decet pium poetam

Ipsum, versiculos nihil necesse est. (Catulli carm. 16.)

den szenvedélyt, a mi megzavarhatná lelke derült harmoniáját, melyhez nehéz ifjúság után, keserves tapasztalatokon okulva jutott; nála a szerelem pillanatnyi játék, futó enyvelgés, melynek minél hamarabb végét kell szakítani, hogy valamiképp komoly dolog, baj ne lehessen belőle; a költő még ott is, a hol áradozni látszik, bírálója tud lenni saját érzéseinek, s a ki igazán érti őt, pathosán is átérzi a finom ironiát. Mit szóljunk végre *Ovidius*ról, Vergiliusnak jóval ifjabb kortársáról? Róla elég annyit modanunk, hogy verseinek legnagyobb érdekét épen a kor léhaságának hí kifejezése kölesönöz. Nem is én jellemzem így, de maga mondja magáról: «Ille ego nequitiae Naso poeta meæ» (Am. II. 1, 2.).

Szemből kortársaival, szemben az egész antik költészettel egészen más felfogásra vall a szerelem leírása Vergiliusnál. Ő is az antik álláspontra helyezkedik ugyan, midőn a szerelem lángját Didóban Venussal és Amorról kelteti fel, és midőn Aeneasban az isteni hirnökkel, Mercuriussal, egyszerre kioltat minden ragaszkodást Didóhoz és országához, a mit modern költő bizonyára nem tett volna; ez még a Homeros felfogása, kinél az istenek gyakran tetszés szerint keltenek a halandókban vágyakat és szenvedélyeket, oly epikus hagyomány, melyet mondai tárgygyal foglalkozó költő nem mellőzhetett. De míg Aeneas magaviseletét a mű vallásos jellege is igazolja, Dido szerelmét illetőleg, mint láttuk, a költő nem elégszik meg az eposzi okkal s fokról-fokra tárja elénk annak lélektani fejlődését. Már ez a pszichológiai fejlesztés határozottan elütő az eposzirók addigi eljárásától, sőt, a mennyiben magának a szerelemnek ilyen mélyreható elemzésével az antik költőknél sehol sem találkozunk, egészen új vonás Vergilius költészetében, szemben úgy kortársaival mint elődeivel, még a drámaírókkal is. Azután, ha tekintjük, mivel adja költőnk Dido szerelmének okát, mint származtatja azt a részvétből, csodálatból és tiszteletből, szóval a lehető legnemesebb alapból, azonnal észreveszszük, mennyire különbözik ez a csapongó élvágytól, melyet Mimnermos, Alkman és Anakreon megénekelnek; de elüt a Vergilius felfogása az elegiakusok érzelmességétől is, mert nem léha szerelmi viszonyok mulékony kellemtelenségeit tárgyalja, hanem valódi szenvedélyt, mely a kezdetben neki ellenálló lelki erők legyőzésével hatalmába ejti teljesen és örökre az egyén egész belső világát; ugyancsak ebben különbözik a Didóban festett érzelm a Sapphoétól, mely csak a szépért való heves rajongástól vezéreltetve folyton változtatja tárgyait;

ez választja el Vergiliustól a Sapphóval rokon lelket, Catullust is. ki, midőn a hozzá méltatlan Lesbiát elveszti, saját erkölcsi nemes-ségében bízva reméli, hogy e kínos szenvedélytől megmenekül, a miről Vergiliusnál szó sincs: Didóra nézve Aeneas elvesztése egy-értelmű a halállal. Dido szerelme nem is az a családias érzés, mely Homerosnál főszerepet játszik s melynél a vonzalom tárgyát nem is annyira a házastárs személye maga, mint inkább a haza, a házi tűzhely, a gyermekek, szóval mindaz teszi ki, a mit az ott-hon fogalmában egyesítünk, mert hiszen a tárgy, melyre a szeren-csétlen királynő lelke egész hevét pazarolja, tisztán Aeneas személye. Ha végre Vergilius felfogását összevetjük az Euripidesével is, ki-nél a szerelem úgy válik tragikus motivummá, hogy a lélekben egyéb dülő szenvedélyeket ébreszt, melyek csatájában magának a hősnek is vesznie kell, míg Vergiliusnál a szerelem olyképen lesz a tragikum csirájává, hogy lebilincseli a lélek összes erőit, szolgál-atába hajt minden gondolatot és érzelmet s ily módon oly köteles-ségek teljesítését felelteti el, melyek minden körülmények közt szentek s melyek elhanyagolása a boldogság rövid mámorának el-multával szükségképen kínos meghasonlást idéz elő a nemesebb jellemnél; továbbá, ha tekintetbe vesszük, hogy Euripides alak-jait a boldogtalan szerelem, a csalódás örvongó furiákká változ-tatja, kik épen szerelmök tárgya ellen dühöngenek legborzasztób-ban, míg Vergiliusnál Dido a csalódás után is passiv marad, s bár átkozza a csalódás kínjai közt kedvesét, nem arra gondol, hogy Aeneason boszút vegyen, de, hogy őt visszatartsa, s ha ez nem sikerül, az élet terhétől megszabaduljon, végre kimondhatjuk az alapkülönbséget Vergilius s a többi régi költő között: míg ez utób-biak a szerelem fogalmát illetőleg csak *magasfokú vonzalomig* emel-kedtek, Vergiliusnál a szerelem egy más lény iránt való *teljes oda-adássá* lesz, a lélek átolvadásává egy más lélekbe úgy, hogy, ha attól elválni kénytelen, létének alapja van megsemmisítve.

Épen ez a különbség Vergilius és az antik szellem közt rokon-sági pontot képez közte és a modern felfogás között. Modern fel-fogás szerint a valódi, mély és nemesb szerelem egyenlő a teljes odaadással. Kiválólag a kereszténység diadalra jutásával terjedt el ez eszme egy, az érzelmeknek oly nagy tért nyitó vallás hatása alatt. Megtaláljuk ezt a mystikusok ábrándos szerelmében Jézus iránt, melynek czélja a vele való teljes lelki egyesülés; megtaláljuk ezt módosulva a középkori ember idealis, tiszta és önmegadó

szerelmében, melynek legprægnansabb kifejezése Dante, ki kedvesét, Beatricét a lelkébe áradó isteni malaszt személyesítőjévé teszi; megtaláljuk végre, természetesen a mi fogalmainkhoz közelebb hozva, Shakspere néhány angyali nőalakjában s az egész újabb költészetben. Ez az, a mi Dido sorsának, kinek szerelme olyan nemes okokból fakad, kinek minden gondolata és érzelme a szeretett férfiú köré fonódik s ki, miután Aeneas méltatlanul elhagyta őt, így tud szólani: *«Moriemur inulti, sed moriamur»*, valódi romantikus színt ad s épen e romanticismusnál fogva ma is a legmélyebben hat ránk Dido szerelmének története. Dido, mint a mélyen és nemesen szerető nő typusa nagyon közel áll az újabb kor kedvelt nőtypusához, melyre már utaltunk fönnebb, midőn Shakspere nőalakjait említettük; mint ezeknek, úgy Didonak is fő jellemvonása, hogy egész lényök a szerelemben olvad föl s ezen kívül más érzelmekre nem is képesek, ellentétben úgy a Homeros-féle nőalakokkal, kikben a természetes józanság gátolja meg az érzelmeknek illetén túláradását, mint a hősmondák tragikus nőalakjaival, kiknek fővonása az energia s kikben, mint már említők, rendesen más szenvedélyekkel párosul a szerelem.

De van még az Aeneis negyedik részének egy oly tulajdonsága, melyet régibb époszoknak nem találunk s mely ismét arra szolgál, hogy a művet modern olvasó számára élvezhetőbbé tegye: *nyelce*. Nem az az objektív, nyugodt és lassú menetű Homeros-féle előadás ez, melynek minden során, még ott is, a hol a szereplő személyek maguk adják elő érzelmeiket, meglátszik, hogy a költő egészen a külső természet szemléletébe van merülve, abból vett képek népesítik be fantáziáját, annak derültsége tükröződik vissza költeményében. A Vergilius előadása ezzel homlokegyenest ellenkező s új bizonyíték arra, hogy alapjában véve önálló szellemű költő. A negyedik könyv stílusán mindenütt meglátszik, hogy egy érző szív történetét adja elő. A költő maga is mintegy belesodródik az események folyamába, fel van izgatva a tárgytól, melyet előad, s ott is, a hol a maga nevében szól, leírván Dido lelki harcát, midőn megadja magát a szerelem hatalmának s az isteneknek engesztelő áldozatot hoz, midőn sebzett szarvasként jár az utcák során, midőn erőt vesz rajta a gyanú, hogy Aeneas elhagyja, midőn rémképek gyötrik, végre, midőn halálra szánva magát a máglyát felállíttatja, minden sora mély érzelemtől van áthatva; ott pedig, a hol magát a szerencsétlen királynőt beszélteti, lelki

állapotait egészen a katasztrófaig a pathetikus stilus minden jelességét egyesítve, megható hűséggel, végül megrázó drámai erővel festi.

Honnan ez anticipatiója egy oly világ eszméinek, melynek ideje akkor még nem érkezett el? Honnan ez előre érzése oly érzelmeknek, melyek csak hosszú évsor mulva kezdtek először helyet foglalni az emberek szívében? Honnan e fenkölt gondolkozásmód homlokegyenest ellenkező világnézettel szemben? A kedély eme szüziessége a léhaság korában? Öntudatlan vágyakozása ez egy, egyedül álló, magasb léleknek az emberi szellem és kedély sejtett szükségéinek kielégítésére? Vagy oly szellemi állapot kifolyása mindez, mely akkor már az emberiség jó részére kiterjedt, de melynek világosabb kifejezése csak Vergilius műveiben maradt ránk? Szép és érdekes kérdések, melyekkel azonban e helyt bővebben nem foglalkozhatunk. Megelégszünk annak kiemelésével, hogy Vergilius, ha művei külsőségein áthatva azok szellemi tartalmát vesszük vizsgálat alá, rendkívüli jelenség gyanánt fog előttünk feltűnni, mint az antik költői szellem egyik utolsó képviselője s egyszersmind új idők előhírnöke. Szellemének ez az oldala az Aeneis IV. részében is eléggé feltűnik. Nem hiába érezte a középkor Vergiliussal való szellemi rokonságát s nemcsak legtöbbet foglalkozott e költővel a klasszikusok között, hanem örömet vallotta őt a kereszténység prófétájának is, midőn a híres IV. eclogában valóságos jóslatot, Krisztus eljövetelének hirdetését akarta fölfedezni. Mi nem tarthatjuk őt prófétának ilyen értelemben, de annyi bizonyos, hogy költőnk, mint Boissier mondja, «azon a ponton állott, melyen a megérlelődött, a philosophia által felvilágosult, a tapasztalás által megtisztult, az emberiség új szükségéinek érzetével eltelt antik szellem kezét nyújtott a modern szellemnek s a kereszténységhez vezetett».

NÉMETHY GÉZA.

HORVÁTH ÁDÁM «HUNNIAS»-A.

I.

A XVIII. század utolsó negyedének ha nem is legkimagaslóbb, de minden esetre egyik jelentékeny és érdekes alakja Horváth Ádám. Nem hagyott ugyan hátra halhatatlan műveket, de

mint csüggedetlen, bátor és önzetlen katonája a mult század végén a magyar nyelv és nemzetiség érdekében vívott küzdelemnek, mindenkor tiszteletre és becsülésre méltó *egyénisége* marad irodalmunknak. *Egyénisége*, — mondom — mert Horváth kívül-belül, érelemre és külsőre oly individualis alak, a kinek még saját korában is alig akadt párja.

Valóságos faji typus. Ifjúságában könnyelmű, mulatni szerető, duhaj, sőt néha kicsapó, féktelen; de mindamellett iskoláit jól végzi, szorgalmasan tanul és gyöngéd érzelmű, jó fiu. Később komolyabb lesz, gazdálkodni kezd, de még mindig szereti maga köré gyűjteni víg barátait, hogy velük egy-egy éjt elmulasson. Levelezésben és összeköttetésben áll az ország legelőkelőbb főurival, de szereti a népet, és maga is ír és gyűjt népdalokat.

Horváth élő megtestesülése a kor egyik politikai és irodalmi irányának, a maradinak. Nincs író, a kiben ez irány előnyei és hátrányai oly jellemzően volnának képviselve, mint ő benne. Ő testestől-lelkestől tősgyökeres «szittya magyar», ki a régi szokások és hagyományokból mit sem enged. Hazafiságát nem csak nyelvben és érzelemben, hanem még külső viseletében, ruházatában is igyekezett kimutatni. Midőn, a kor divatjának hódolva, a többiek borotvált arczezal, «gőlya orrú csizmában és gombos nadrágban» jártak, ő meghagyta bajuszát, haját három csomóba kötve viselte és mentében, kucsmában járt. Kazinczyval jó baráti viszonyban volt, de nézeteit nem fogadta el. Voltaire műveit sokra becsüli, de előtte a legnagyobb költő Gyöngyösi. Nem csak nem követi az új írókat, de gyűlöli a magyar nyelvbe kevert idegen szépségeket és őrizkedik, hogy eredeti magyarságában meg ne változzék. Ismerte a modern külföldi irodalmat is, de műveinek szellemében és formájában mindvégig a régi maradt. Miatta csinálhattak új szavakat, szabhattak új grammatikai törvényeket, ő írt a maga módja szerint és elvül fogadta, hogy védelmezni fogja a régi «édes magyar nyelvet», ha maga marad is: mert — mint Kazinczynak írja — «Mig valami akar szólás és írásmódja, akar ruha, akar viselet annyi idejű præscriptióval nem bír, mint az enyim: addig az enyimnek van igaza».

Ime, a «hosszú idejű præscriptio»: ez a maradiak álláspontjának alapja úgy a politikában, mint az irodalomban és mindenben egyaránt. Maradni a réginnél, mely ha annyi ideig jó volt, miért ne lenne jó továbbra is.

E kornak egy írójában sem volt a költő és hazafi annyira egygyé olvadva, mint Horváthban. A tudomány és irodalom majd minden ágában működött, de tollát mindig a nemzetiség és a magyar nyelv érdekében forgatta, nem hogy valamely tökéletes művet hozzon létre, hanem hogy hazájának szolgáljon vele.

«A ditsőség, — írja Szabónak, — (Szántód, 1789 apr. 17.) mely a hasznos munkákból várható, tsak melleleg indító oka lehet egy valóságos Embernek: legfőbb tárgy a Haza szeretete, nemzetnek pallérozása, nyelvünk tsinosgatása: ezeket tartom én magam előtt, mikor a publikumnak dolgozom».

Horváthot a «Hunnias» című époszának megírásánál is hazafias célok vezették.

Az éposz művelésére nem minden idő alkalmas. Minden kornak megvan a maga kedvencz műfaja, mely legjobban megfelel amaz idők irányának, viszonyainak, a kort mozgató eszméknek és érzéseknek. Az éposz a hit, bizalom és buzdítás költeménye, mely lelkesít és biztat, hogy a nemes, önzetlen törekvés előbb-utóbb diadalra jut. És mely korban volt nagyobb szükség buzdításra, lelkesítésre mint Horváth idejében? A nemzet Mária Terézia és II. József elnémetesítő politikája következtében közel volt a teljes kimerüléshez. Mily szomorúak lehettek a hazai állapotok, ha már Péczeli is reményt veszve így nyilatkozott: «Talán egy-két száz esztendő múlva csak úgy beszélnek a magyarokról, mint a keltákról vagy szarmatákról, hogy azok is éltenek valaha!» De a nemzet összeszedte végső erejét és lázas tevékenységet kezdett kifejteni, hogy magát a végveszélytől megmentse. A sivár jelenből visszatekintett a dicső múltla és ez idők nagy alakjainak önzetlen nemes törekvéseiből és tetteiből merített magának bátorságot és reményt egy szebb jövőhöz.

Az éposz a legalkalmasabb műfaj a régi, nagy alakok kiváló tetteinek felelevenítésére. Horváth érezte korának szükségletét és megírta «Hunnias»-át, hogy általa buzdítson és lelkesítsen. A munka 1787-ben jelent meg a következő czim alatt: «*Hunnias, vagy Magyar Hunyadi*, azaz ama híres Magyar Vezér Hunyadi János életének egy része, melyet a Virgilius Eneise' formájába öntve, négy soru Magyar Strófákkal le-írt Horváth Ádám.»

A «Hunnias» előszóval kezdődik, melyben Horváth felsorolja műve keletkezésének okait. Ezeket három pontba vonhatjuk össze, melyek szerint a költemény megírására buzdították őt: 1. Péczeli-

nek szóval tett, Henriaszának «előjáróbeszédében kifejezett serkentetése. 2. Hogy az idegenek a régiek jeles tetteit látván «hadd tudnák a régiekert is becsülni a mostani magyarokat». 3. Hogy «a magvar nyelvnek szép és akárminek leírására is alkalmas voltát» megmutassa.

Az éposz 6 könyvből áll; tartalma a következő.

A rigómezei ütközet után Hunyadi fegyvertelenül bujdosván, két török rabló kezei közé kerül, kik őt mindenéből kifosztják; de midőn a nyakán függő aranykeresztet összevesznek, Hunyadi egyiknek kirántja a kardját, levágja a törököt, mire a másik megszökik. Tovább bujdosván Drakulával találkozik, kinek atyját és bátyját a magyarok elleni fondorkodásuk miatt megölette. Drakula nem ismervén Hunyadit, kunyhójába hívja, hol eledelt és szállást ad neki. Otthon azonban pecsétes gyűrűjéről felismeri őt; majd Hunyadi is felébredvén, megtudja a pástorfiú kilétét és ennek felszólítására elbeszeli a szerencsétlen várnai ütközetet. Hunyadi elbeszélése visszavezet egészen addig, midőn Julián, pápai követ esküszegésre bírja a magyarokat és azok a török ellen mennek. Az ütközetben megjelen Hunyadinak Lajos és Szt. László és megjósolja a csata sorsát s a király halálát. A vesztett csata után Hunyadi Drakulának fogságába kerül, honnan kiszabadulván, királyválasztó gyűlést hív össze, melyen Lászlót királylyá választják, őt pedig Drakula megbüntetésére küldik. Itt következik a rigómezei ütközet részletes leírása. Az elbeszélés után aludni térnek. Az ifjú Drakulának megjelenik álmában, Amurat képében, az Irigység és boszúra ingerli őt. Drakula erre elhatározza, hogy Hunyadi Magyarországot helyett Szendrőbe fogja vezetni. Ezt Drakula meg is teszi, minek következtében Hunyadi Brankovics fogságába jut. A Hir most elröpül Magyarországba, hol Hunyadi fogságba jutásának hallatára a főrendek gyűlésbe sereglenek. Ezalatt Mátyásnak megjelenik álmában Nagy Lajos szelleme és atyja megmentésére ösztönzi. Mátyás Lászlóval a gyűlésbe megy és ott magát atyja helyett kezesül ajánlja. Erre a Hunyadi-fiúkkal küldöttség indul Brankovicshoz, a ki Hunyadit csak azon feltétel alatt hajlandó szabadon bocsájtani, ha László kezesként nála marad, Mátyás pedig a fejedelem leányát nőül veszi. Hunyadi kiszabadulása után bosszút akar állani Brankovicson, de ezalatt az a hír jön, hogy László mátkája meghalt és Brankovics drága ajándékokkal küldi

Lászlót atyja megengesztelésére. Hunyadi megbocsájt Brankovicsnak és segítségével megveri a törököt (I—IV. én.).

Az V. énekben az Irigység, Pártútés, Félelem és Visszavonás összeesküsznek Hunyadi ellen, minek következtében ez a Giskra elleni ütközetet elveszti és maga is csak Nagy Lajos segélyével menekül meg. A VI. énekben a Kevélység rábeszéli Mahometet, hogy Belgrádot foglalja el. E hirre a pápa Kapisztránt Hunyadihoz küldi, hogy mentse meg a kereszténységet a töröktől. Hunyadi Belgrádnál megveri a törököt, de a háború fáradalmai annyira kimerítik, hogy beteg lesz. Álmában megjelenik neki Nagy Lajos, ki elvezeti őt Budára, hol egy palotában megmutatja neki Mátyást mint királyt és látja Szilágyinak a Duna jegén álló nagy seregét. Felébredvén, elbeszéli álmát Kapisztránnak és kérdezi, miért hívta őt Nagy Lajos unokájának? Erre felfedezi Kapisztrán Hunyadinak, hogy ő Zsigmondnak és Máriának fogságban született gyermeke. Ezután Hunyadi magához hivatja Mátyást, és miután bölcs tanácsokat adott neki, meghal.

Már e röviden vázolt tartalomból is kitűnik, hogy Horváth a történetből vett tárgyat miképen dolgozta fel.

Fentebb említettük, hogy a korviszonyok átalakulásával az irodalmi irányok és a költői műágak is átalakulnak. A korok társadalmi és politikai eszméinek és az irodalomnak egymásra való kölcsönhatása elvitázhatlan tény. Ugyanez áll az époszról is. A homéri époszok hősei isteni emberek, kik rendkívüli, csodálatos eseményeket csodálatos módon hajtanak végre. A *középkor* époszainak tárgya nem *egy* csodálatos esemény, hanem a regényes kalandok változatos tömege, és hősei kiváló lovagok. A *katholicismus* és *reformatio* küzdelmének korában létrejött Zrinyásznak hőse, nemzetének kibékítője Istennel, a magyarság megváltója. A költeményben az eseménynek a csodálatos körébe való felemelése, a tény fönsége hat. A *felvilágosodás korának* époszából már eleve ki van zárva minden rendkívüli, csodálatos és hőse a leghumánusabban gondolkodó fejedelem: IV. Henrik. Nálunk a *nemzetiségi küzdelmek korának* époszában a főszemély a legnemzetibb hős, Hunyadi János.

Horváth tehát megtalálta a korának megfelelő époszi hőst; de az époszi eseményt fel tudta-e hőséhez méltóan és az éposznak megfelelően dolgozni?

Az éposz jellegét vagy magának a tárgynak, vagy a tárgyba fektetett alapeszmének nagyszerűsége adja meg.

A «Hunnias» tárgya: Hunyadi János, a keresztény vallás védelmezése által, fiának királyi trónt szerez. A tárgy alkalmas volna az époszi feldolgozásra; csakhogy a helyett, hogy Horváth hősenek a kereszténység érdekében tett érdemei feltüntetésére egy kiváló nagy fontosságú eseményt, mint pl. a belgrádi ütközetet vette volna tárggyul és e köré csoportosította volna a Hunyadival rokon és ellenséges elemeket, e helyett a költő Hunyadinak kisebb, jelentéktlenebb ütközeteit, sőt *vereségeit* is a legnagyobb részletességgel írja le és ezáltal Hunyadit nem époszi hőshöz méltóan állítja elének és a cselekvénynek sem tud époszi jelentőséget adni.

Költői phantasiának nyomát sem találjuk a költeményben. Az események nincsenek csoportosítva, egymás után és nem egymásból folynak. Hunyadi vereségei ép oly részletességgel vannak tárgyalva, mint legfényesebb diadalai.

A mint Horváth tárgyába nem volt képes egységet önteni, úgy nem tudott jellemezni sem. Az époszban a főhősnek a többi szereplők fölé kell emelkednie. Az éposz hőse rendesen a férfi erő és kiválóság eszményképe; de nem egyéni vonások nélkül. Fenséges jellem, de emberi.

Hunyadi kétség kívül époszi alak. A világtörténelemben alig van hős, a ki oly nagy dolgokat oly csekély eszközökkel tudott volna véghez vinni, mint ő, ki egyszerü emberből, a saját erejével emelkedett a legmagasabb polczra, mit ember elérhet, ki egész életén keresztül egy világrésznek védője volt a mohamedanizmus ellen, ki maga volt az önzetlen szerénység, de dicső tettei és érdemei által egy királyi háznak lón megalapítója. Nem-e valóságos megdicsőülés Hunyadi halála, midőn őt az Úr, egy fényes diadal után magához vette, jutalmul dicső tetteiért, mintegy elismerésül annak, hogy azt a magasztos munkát, melyet az Isten reabízott hűségesen és becsületesen elvégezte?! Ha az éposz befejezésének kibékítő, lelkesítő és felemelő hatásának kell lennie, nincs-e már a hatásnak ez oldala magában Hunyadi jellemében, pályájában, a nélkül is, hogy a költőnek még saját phantasiájából is hozzá kellene tenni?

És tudta-e Horváth Hunyadit egy époszi alakhoz méltóan elének állítani és jellemezni? Horváth Hunyadiban a rettenthetlen hőst, a jó hazafit és buzgó keresztényt akarta festeni és e helyett egy

jó szónokot és egy szerencsétlen hadvezért állított elénk. Mert vajon szükséges volt-e, hogy a költő Hunyadinak azon 40 ütközete közül, melyeket a törökkel vívott, éppen azt a szerencsétlen három ütközetet írja le bőven, melyekben ez vereséget szenvedett? Ezek egy cseppet sem járulnak a hős hadvezéri talentumának emeléséhez.

Szemere jellemzése szerint Hunyadi mindig kérkedés nélkül végzte a legnagyobb dolgokat. Győzelmi tudósításaiban sohasem emlékszik meg magáról, hanem mindig Isten kegyelmének tulajdonítja diadalait. *Kereset beszélt*, de nyájasan. Győzelemben szerény volt, de *vesztésében csüggedetlen* maradt.

Horváth is történelmi tanulmányok alapján állította össze Hunyadi életét; de ő nem a nagy hős *jellemvonásainak* megállapítása, tanulmányozása kedvéért olvasta Bonfiniust, Prayt stb. hanem a *történeti* tények konstatálása szempontjából. Horváth Hunyadit mindig a fenség színében látja, de ilyen színben elének állítani nem tudja. Az époszban Hunyadi mindig szónokol, még akkor is, midőn a helyzet éppen nem alkalmas az érzelmeknek áradó szavakban való kifejezésére. Majd öntelten monologizál, majd, vesztett csata után, keserves panaszokban tör ki (rabló kaland). Böbeszédűsége inkább illik egy XVIII. századi politikushoz, mint egy XV. századbéli hadvezérhez. Ezen kívül is híjjával van minden egyéni jellemvonásnak.

Az époszi hős jellemének kiemelésére nagyon fontos az ellenfél jellembeli kiválósága. Minden esetre nagyobb dicsőség egyenrangú, mint gyengébb ellenfél vagy erő felett diadalmaszkodni. Azonkívül is az egyenlő erőknek szembeállítására inkább felkelti az olvasók érdeklődését, hogy melyik lesz a győztes, melyiknek kedvez a szerencse. A győző diadalának dicsősége azután annál nagyobb lesz, minél kiválóbb ellenféllel állott szemben. Így látjuk ezt a «Szigeti veszedelemben» is, hol Zrinyivel Szoliman, és a többi magyar vitézekkel is hasonló erejű és bátorságú hősök állanak szemközt.

A «Hunnias»-ban ezt nem találjuk. Hunyadin kívül az egész époszban nincsenek jellemek, sőt szorosan véve Hunyadi maga sem jellem. Ellenfelén pedig, mint Brankovics, Cilley, Drakula, Fritz bég vagy Mahomet, ki *séggyenkezve* fut a csatátérrel, mind *nem* olyan alakok, a kik Hunyadi jellembeli kiválóságát, vitézségét emelhetnék. Mit szóljunk Drakuláról, a ki magát holtig Hunyadi

hűségére szenteli, azután az első alkalommal őt elárulja, majd midőn az őt megpirongatja :

« — — — — — azt nézi merre
Bujjon el, lerogyik s meg-fogy minden ere.»

Ez ugyan nem valami hősies halál.

Látjuk tehát, hogy a mint nem tudta Horváth a tárgyat céljának és a műfajnak megfelelőleg alakítani, úgy nem tudta Hunyadi jellemét sem az époszhoz méltóan megalkotni.

A korhűségről a «Hunnias»-ban nem is szólunk, mert hisz az általánosan ismert dolog, hogy Horváth korának a korszerűségről még nagyon homályos fogalma volt (Dugonics: «Etelka»), és így azt Horváthnál sem kereshetjük.

A csodálatos elemnek az epicum carmenben nagy és fontos szerepe van. Ez emeli a tárgyat a köznapiasság fölé és adja annak tulajdonképeni époszi jellegét. De a csodálatosnak nem alárendelt, hanem a cselekvényt befolyásoló szerepet kell játszania.

A csodálatos elem szerepeltetése a különböző korok felfogása szerint változott.

Kezdetben az époszban csak a görög-római istenek, később pogány és keresztény istenek vegyest szerepeltek, majd ezek helyét a nemzeti mythologia alakjai foglalták el.

Horváth Voltaire után, allegorikai alakokat, a megholtak lelkeit és álmoképeit szerepelteti a csodálatos elemeiképen. De amint Voltaire nem bírt az általa felidézett szellemekkel, úgy Horváth sem ; sőt nála már ez alakok teljesen élettelen nevekké sülyedtek, kik Hunyadi előtt megjelennek, neki a csata kimenetelét megjósolják, vele a jövőt láttatják, de a cselekvényre befolyást nem gyakorolnak.

A mi Horváth előadását illeti, az sem felel meg az époszi előadás kellékeinek. Igaz, hogy az éposz a beszéltetű formát is használja, a jellemzés teljességének, az előadás természetességének, az irány változatosságának, a lélekállapotok festésének emelésére, de a beszédeknek nem szabad túlságos hosszúra nyúlni. A «Hunnias»-ban azonban a dialógok és monologok túlsúlyban vannak. Hunyadi lapokon keresztül monologizál, vagy szónokol egy és ugyanazon hangnemben, mi az előadást nagyon egyhangúvá teszi. Az előzmények elbeszélésére a VI. könyvből hármát fordít. Nyelvezete nagyon ritkán emelkedik époszi magaslatra, jellemző kifejezések-

kel, költői képekkel stb. csak alig-alig találkozunk, sőt irálya sok helyen alantas és drasztikus. Így az

I. könyvben:

«Kinálja szemeit egy kis szunyadással,
De boszszantja *hasa álmát korogással.*» stb.

A II. könyvben:

«Így a török tábor mint eszeveszettek,
Míg álmos szemökből *tsipát törölgettek.*» stb.

Vagy:

«Az elbámult tolvajt a bátyja s az apja
Sorsa említése mint *egy nyakon tsapja,*
A hosszas hallgatást hát *jélbe harapja* stb.

Szép leírásokkal nem igen találkozunk. Legsikerültebbek még egyes ütközetek, csaták festései. Ilyen a III. könyvben, a Száva melletti ütközet leírásának a következő részlete:

«Harsog a kardzörgés, a' lovag hortyognak,
A' széllyel-dult, rontott sátorok ropognak,
Hangjai sok össze-tsikorgatott fognak,
Az álmos török dob' zörgésin kifognak,
Egyik alig ér-rá jaj' ki-mondására,
A' másik felébred szomszédja jajjára,
Sok álmos szem ügyet sem vét a kardjára
Lót, fut, sir, öt, kiált, megörült módjára.
Mint a földindulás mormoló neszére
Álmos ijedség száll a ház-nép szívére;
S mikor az ágyából kiugrik vesztére
Véletlen a padlás lerohan fejére
Így a török tábor.» stb.

Csak ennyire élénk leírás is nagyon kevés van a költeményben

II.

Ha a «Hunnias» fentebb kimutatott hibáinak okait kutatjuk, azon eredményre jutunk, hogy a hibák két forrásból erednek: részint a «Hunnias» mintaképének, a «Henrias»-nak követéséből, részint a kor irodalmi, költészettani és verstani nézeteiből.

Tudtunkkal mindazok, kik eddig a «Hunnias»-sal foglalkoztak, így Gerecze, Illésy és Garda is, inkább csak Vergilius hatását igyekeztek a «Hunnias»-on kimutatni és a «Henrias» hatását, csak a csodálatos elemnek az allegorikus alakokkal való helyettesítésé-

ben látták. Pedig a «Henrias» befolyása a «Hannias»-ra legalább is van akkora, mint az «Aeneis»-é.

A «Henrias» hatására vall első sorban Horváth művének címe is. Nevezhette volna ő művét hősének nevére egyszerűen «Hunyadi János»-nak is. De már ebben is követője Voltairenek. Ez elnevezés nem is tetszett a mű megjelenésének idejében mindenkinek; így Kazinczynak sem, ki egy levelében erre vonatkozólag ezt írja Kis Jánosnak: «Miért Hunniás, hollott Hunyadiász, és miért Magyar Hunyadiász, hiszen más nyelvű úgy sincsen?» Már Horváth bizonyára magyar érzelménél fogva is ragaszkodott volna a «Hunyadi János» címhez, ha Voltaire művének címe által nem engedi magát befolyásoltatni és így tényleg félre vezetni.

A «Henrias» hatására vall másodsorban a «Hunnias» keletkezése is.

Gereczének és Gardának figyelmét, úgy látszik, kikerülte Horváthnak a «Magy. Múza» 1787 márczius 24-iki számában megjelent és a «Hunnias»-t illető tudósítása, mely érdekes világot vet annak keletkezésére. Horváth e tudósításban a többek között ezt mondja:

«Az volt feltett czélom, hogy előbb a deák poétákat adjam kezébe a hazának magyar versekben. De megvallom, hogy *irigylettem Voltérnek és más idegen nemzetbeli poétáknak, hogy olyan dicső munkákat tudnak írni*, melyeknek fordításokkal nagy, tudományos hazafiak vesződnek; de irigylettem a külső nemzetbeli nagy hőroszoknak is, hogy míg azoknak nagy jeles dolgaikat bámúlja a magyar, a maga vitézi eleinek érdemeiről majd el is felejtkezik. *Szégyenlettem utoljára azt is, hogy a sok valóban érdemes fordítások mellett alig látni a magyarnak a maga elméje szüleményét, egyet, kettőt.*» stb.

A fentebbiekből világosan láthatjuk, hogy nem, mint a «Hunnias» tárgyalói állították, kizárólag Péczeli serkentetésére írta meg Horváth époszát, hanem arra is Voltairetől kapta az impulzust. Voltaire megírta a «Henriade»-ot, mert meg akarta mutatni, hogy a francziák is tudnak époszt írni. Horváth azért írta a «Hunnias»-t, mert szégyelte, hogy a magyaroknak alig van egy-két époszuk. Irigyllette azonkívül Voltaire dicsőségét és azt híván, hogy a mit egy franczia poéta tud, azt egy magyar költő is tudni fogja, megírta «Hunnias»-t.

Az bizonyos, hogy a compositiót sem Vergiliustól tanulta Horváth, hanem Voltairetól. Illésy Horváthtól minden inventiót megtagad, és innen származtatja éposza compositiójának hiányait. Pedig ez nem áll. Horváthnak nem egy lírai költeményében élénk költői inventio nyilvánul. Mi a «Hunnias» szerkezetében is Voltaire hatását látjuk. Horváth is, mint Voltaire, krónikaszerűen mondja el az eseményeket; nála is, mint a francia költőnél, a jelek nem egymásból, hanem egymásután következnek, természetesen Horváthnak még csekélyebb fantáziája miatt még kevesebb ügyességgel.

Hogy a csodálatos elem alkalmazásában teljesen Voltairet utánozta, az nem szorul bizonyításra. Voltaire Henrik kísérlője és védő szellemeként Szt. Lajost szerepelteti. Horváth Hunyadi mellé Nagy Lajost és Szent Lászlót adja, bár Szt. Lászlónak semmi más szerepe nincs a költeményben, mint, hogy N. Lajosnak kísérlője. Azonban e két király szerepeltetésében is épen Voltaire hatását látjuk ismét. A magyaroknak t. i. nem lévén egy Szt. Lajos nevű királyuk, mint a francziáknak, Horváth ez egyet, két magyar királlyal pótolta, melyek egyike szent, a másika Lajos. Valószínű, hogy e két alak szerepeltetésében még Horváth nemzeti büszkeségének is van része, amennyiben evvel azt is meg akarta mutatni, hogy a magyarnak két oly hatalmas történelmi alakja is van, mint a francia Szt. Lajos.

Az allegorikus alakok szerepe teljesen megegyezik a két költőnél. Voltaire Erist, a Politikát, a Fanatismust, a Vallást és az Irigységet szerepelteti; Horváth az Irigységet, Pártütést, Visszavonást és a Kevélységet. Voltairenél Eris a liga veressége után biztatja Majent a további harcra; azután elröpl Rómába, hol a Politika trónol és vele összeesküszik Henrik elpusztítására. Erre visszamennek a sorboni gyűlésbe, majd innen a klastromokba, mindenütt Bourbon ellen lázítván a kedélyeket. A «Hunnias»-ban is ugyanez történik. A Mura melletti veresség után a rossz szellemek összeesküsznek Hunyadi ellen. A Kevélység és Irigység a pokolba mennek, hol a Visszavonással és Pártütéssel szövetkeznek Hunyadi megsemmisítésére. Majd az Irigység elmegy a főrendek gyűlésébe és fellázítja a főurakat Hunyadi ellen.

A «Henrias»-ban Eris a Fanatismussal elmennek Klemens czellájába és rábeszéli III. Henrik megölésére; Horváthnál az Irigység sugalja Czilleynek, hogy Hunyadit ölje meg.

A «Henrias»-ban Eris megmenti a harcban már-már eleső Omált és Párisba viszi; a «Hunnias»-ban Nagy Lajos szelleme ködbe burkolja a Giskra üldözte Hunyadit és a szomszédvároskába vezeti.

De ez allegorikus alakok külső hasonlósága mellett még azoknak beszédmodora és fellépése is Voltaire utánzására vall.

Voltairenál e szellemek mindig úgy jellemzik önmagukat, hogy a már elkövetett gonoszságaik egész sorozatával kérkednek társaik előtt. Így látjuk ezt a «Hunnias»-ban is. A «Henrias»-ban Eris sohajtozik, hogy vége van már azoknak a szép időknek, midőn még ők uralták egész Franciaországot; most Henrik őket már egészen elpusztítja a föld színéről. A «Hunnias»-ban az Irigység panaszkodik, hogy ezelőtt egész Magyarország a hatalma alatt állott; de most Hunyadi minden gyermekét visszaüzi a pokolba stb.

A «Henrias»-nak a «Hunnias»-ra való hatása tehát nem abban áll, hogy Horváth a francia époszból eszméket vett át, hanem abban, hogy Horváth a «Henrias» külsőségeit utánozta, a mi még a tárgy hasonlóságára is kiterjed, ha azt szorosabban vizsgáljuk. A «Henrias» tárgya egy vallási háború: a katolikus és protestans párt küzd egymással; a «Hunnias»-ban a kereszténység harcol a mohamedánsággal. A francia époszban Henrik királyi trónt nyer el, a magyar költeményben Hunyady utódainak szerez királyi koronát.

Horváth maga mondja «Hunnias»-áról, hogy benne túlságosan majmolta Vergiliust, de a «Henrias»-ról nem tesz említést, a mi természetes is. Vergiliust utánozni, belőle egyes részeket magyarra fordítani és azokat esetleg egy eredeti époszban alkalmazni, nemcsak meg volt engedve azon időben, sőt felig dicsőség számba ment. Azonban e Vergilius-«majmolás» nem is terjed a «Hunnias»-ban többre, mint az «Aeneis» néhány lefordított részletének az eredeti magyar époszba való beékelésére, mire Horváthot inkább az vezette, hogy megmutassa, milyen jól hangzanak a latin hexameter-sorok a magyar négyes rímű alexandrin strofákban; de a mint a fentebbi fejtegetésekből látható, a «Hunnias»-nak úgy keletkezésére, tárgyára, szerkezetére, mint a főhős jellemzésére, az allegorikus alakok szerepeltetésére, a tárgy előadására, sőt a költemény címére is sokkal nagyobb hatással volt a «Henrias», mint az «Aeneis».

III.

Említettük fentebb, hogy a «Hunnias» némely tévedései a kor költészettani felfogásain alapulnak. Ilyenek különösen a «Hunnias» nyelvezeti, verselési és előadásbeli hibái. Irodalmunk újjászületése korában a nemzeti nyelv művelése levén a jelszó, az íróknak egész tömege állt egyszerre elő. De mivel ez írók között egy oly kiváló tehetség sem volt, a ki őket vezetni, nekik mindenben irányt adni hivatva lett volna, ők minthogy magukra hagyatva, többnyire vagy műveltségi irányuknak és ízlésüknek megfelelő minták után indultak, vagy saját maguk alkottak maguknak követendő szabályokat. Miután pedig ez időben a magyar verselésnek, prosodiának, sőt orthographiának szabályai sem voltak megállapítva, ezekre nézve majd minden írónak megvoltak a maga különleges nézetei, melyeket azután munkáiban érvényesített.

Természetes, hogy ezen állapotok a költészet terén nagy zavarokat idéztek elő, a mi végre arra ösztönözte az írókat, hogy költészettani és egyéb irodalmi nézeteiket is tisztázzák és határozott szabályokat állítsanak fel. Nemsokára élénk polémia indul meg a mértékes, cadentiás, pórázos verselésről, a műfordításról stb. részint magánlevelekben, részint az akkori folyóiratokban. Földi, Aranka, Szentgyörgyi, Szabó, Batsányi, Kováts Ferencz, Péczeli, Édes Gergely, Gyöngyösi, Kazinczy, Szerdahelyi, Rajnis, Horváth, Révay stb. vesznek részt ezen polémiákban, melyek, — miután a legtöbb író bizonyos merevséggel ragaszkodott elfoglalt álláspontjához, — az ildomosság határait túllépve, néha nagyon durva hangon is vívattak. E polémiák nyomán ismerjük meg Horváthnak is némely nézeteit, melyeket a «Hunnias»-ban követett.

Mondottuk, hogy a «Hunnias» nyelve és előadása épen nem felelnek meg az éposz fönségének. A költemény e hibája Horváthnak az éposz és általában a vers nyelvezetéről alkotott felfogásán alapszik. Hogy milyen verset tartott Horváth szépnek, arról Batsányihoz írt levele nyújt felvilágosítást, melyben a többek között ezt mondja :

«Avagy csak én oly finnyás vagyok, hogy erőszaknak tartom a versben, ha nem olyan szép folyamatja van mint a prózának. Hiszen a vers törvényei mindjárt nem lesznek a szépség törvényei, hacsak az lesz benne különös, hogy vers ; hanem *ha a prózához hasonló egyenes folyamatú és mégis vers* ; ez már az a különös

valami, a mi a versben szépség. Nem rontom hát el verseimet, ha úgy írom, a mint a közbeszédben is helyesen esne; és valameddig a Poéta nevet dicsőségnek tartom, s vadászom, mind addig ezt, *mint megmásíthatlan regulát úgy tartom: hogy a ki soha verset nem olvasott is, egész megelégedéssel és értelemmel olvashassa verseimet, és úgy, mintha az folyó beszéd volna.*»

Midőn tehát a «Hunnias» előadása, nyelvezete nem emelkedik a prózáén felül, annak okát megtaláljuk Horváthnak fenti nézetében, minthogy ő a vers szépségének éppen azt tartotta, hogy annak nyelve ne emelkedjék a prózáén felül.

Másutt e tárgyról azt írja Kazinczynak, hogy ő a verset csak akkor találja szépségnek, ha az olyan mint a kötetlen beszéd, és csak az olvashatja versnek, a ki akarja.

Természetes, hogy az ily elvek szerint alkotott vers aztán csak elnyúló, terjeszkedő, lapos próza lehet.

Horváth bírálói azt állítják, hogy neki fogalma sincs az éposz fonságéről. Ez állítás nem felel meg teljesen a valóságnak, mert neki volt erről fogalma, csakhogy ismét a maga módja szerint, a mint ez leveleiből kitűnik. Horváth Arankával és Kováts Ferencz-czel folytatott levelezéseiben a műfordításról értekezvén, egyik levélében az éposz 'majestásáról' azt mondja, hogy a stílus majestását nagyban elősegítik a periodusok; továbbá ha arra vigyázunk, hogy ne mindig a sorok végére essenek «a colonok, commák, semi-colonok, hanem, a mint a szók és beszéd hozzák magukkal, a sorok végén felfüggesztessék az elme és az értelem és úgy vitessék át a következő sornak elejére, közepire a szaggatások vagy pausák szerint. Ez nagyon látszik emelni a stílus majestását».

Hogy mennyire bízott ő e nézetének helyességében, bizonyítják ama számos versszakok, melyekben ez elvét alkalmazta. Például csak néhányat:

«Ha keresztel ellen én egyszer vétettem
Mikor szent nevedre a hitet <i>letettem</i>
<i>Pogány hűségére; talán megszenvedtem</i>
<i>Érte én, s sok ezer lelkek én mellettem.</i> »	I. ének.
«Áldott nap! Te lészel tán már az a <i>deli</i>
<i>Nap,</i> a mellyen lábaim nyugadalmát leli.»	I. ének.
«Ha hát oly nagy kedved vagyon <i>meg hallani</i>
<i>Azt a veszedelmet,</i> mellyet <i>kimondani</i>
<i>Naggy kin,</i> im elmondom; noha az <i>mostani</i>
<i>Sebemet,</i> uj sebbel fogja ujjíttani.»	II. ének.

Hasonló strófák fölös számmal vannak. A stílus majestásáról tehát volt fogalma Horváthnak, csak hogy ezt külsőségekben látta. Igaz, hogy a gondolatnak a következő sorba való átvitele, — különösen a négyes rimű sorokban, — a rímek egyhangúságát gyengíti, de másrészt az is bizonyos, hogy e gondolatátvitelnek oly gyakori alkalmazása, mint azt a «Hunnias»-ban találjuk, nagyon lapossá és prózaivá teszi az előadást és az époszi fenségnek inkább hátrányára, mint előnyére válik.

Ime a «Hunnias» egy hibájának második oka.

A «Hunnias» egy hibája az is, hogy személyei sokat beszélnek s hogy különösen Hunyadi folyton szónokol. Ne higgyük azonban, hogy a személyeknek e módon való szerepeltetése az époszban véletlen, vagy hogy öntudatlanul történik. Horváth így tartotta azt helyesnek. Ő a szónoki tehetséget az éposz-író egyik fő kellékének tartja. Kazinczyhoz így ír egy levelében: (1788. decz. 7.) «Minden idegen példa nélkül azt szeretem a poézisnak törvényévé tenni, hogy a ki magyar verset ír, jó magyar és *jó orátor* legyen». E nézetét másutt is hangoztatja, és ebből ered a «Hunnias» azon sajátága, hogy személyei folyton szónokolnak.

A «Hunnias» négyes alexandrin sorokban van írva, a mely versformát Horváth minden más versalaknál többre becsülte.

A magyaros iskolának, melyhez Horváth tartozott, példányképe, mint tudjuk, Gyöngyösi volt, kitől a négyes alexandrint is átvette. A mint Horváth Gyöngyösit a legnagyobb magyar költőnek tartotta, úgy a négyes rimű alexandrin strófákat is a legnehezebbeknek, és az érzelmek kifejezésére a legalkalmasabbaknak hitte. Hogy azok az époszt egyhangúvá teszik, azt semmikép sem akarta belátni. Hiában igyekeztek ellene bizonyítani Péczeli, Kazinczy, Szerdahelyi, Földi és mások, ő e vitába is a nemzeti büszkeséget vitte bele, és egyéb okok híján avval törekedett hatni, hogy a ki a nemzet ügyét igazán akarja szolgálni, annak négyes alexandrinekben kell műveit írni.

Midőn valaki a Magy. Hirmondóban (1786) azt hozza fel a négyes cadentiájú versek ellen, hogy olyanokat soha semmiféle nemzet sem írt, ő azt feleli, hogy ez a magyar nyelvnek csak dicsőségére válik. «Ha két cadentiájú verset írni, — úgy mond, — nem szégyen, négy sorút csinálni nemcsak nem szégyen, hanem szép is és nyelvünk tökéletességének sokkal nagyobb jele ez, mint amaz.» Földivel polemizálva, ezt írja a «Magy. Muzsa» II. köteté-

ben: «Ha már másban nem dicsőségesebbek a magyar versek az idegeneknél, legalább legyenek abban különöseks, hogy négy sorúak.»

A ki azt veti ellene, hogy négyes rímű verseket írni nehéz, annak avval felel, hogy ő sokkal könnyebben ír négy, mint két sorút. Azután «a két sorú vers a Lirica, Comedia Poezisba való — mondja, — mert vékony munkával, kevés industriával láttatik vádolni az írók.»

E főntebb említetteken kívül legjobban megmagyarázza a négyes alexandrinok melletti merev álláspontját Kováts Ferenczhez (1788) intézett levele, melyben ezeket írja: «A porázos versekben, az Epicum poemában legszebbnek tartom a négy sorút, mely, hogy több okomat elhallgassam, a négy cadentiában lehet négyféleképen változtatni a beszédnek részeit, partes orationis, mi pedig a majestasra szörnyű sokat tesz, — és mert a négyes sorban az utolsó sor mindenkor regulázza az elmét.»

Ezek voltak Horváthnak, sőt a magyaros iskola legnagyobb részének is nézetei az éposz majestásáról, előadásáról és verseléséről. E nézetek helyes vagy helytelen voltának bírálatába nem bocsátkozunk. A «Hunnias» hibáinak okait kutatnunk kellett, mert ha a műről helyes ítéletet akarunk alkotni, úgy ez okokat egyszerűen mellőzni nem lehet.

Nem magának Horváthnak hibája, hogy a «Hunnias»-ban nem tudott tökéletes művet alkotni. Ennek oka részint mintaképében Voltaireben, részint abban rejlik, hogy kora még nem volt tisztában amaz alapfogalmakkal, melyek egy tökéletes költői mű létrehozásának feltételei. Ez irodalmunknak gyermekkora: a tapogatódzás s kísérletezés, sejtés ideje, melyben Horváthnál nagyobb elmék is eltévedtek a poétikai, prosodiai stb. zavarban.

Daczára azonban hibáinak, a «Hunnias» mégis nagy hatást tett. Az olvasóknak imponált a nemzeti hős: Hunyadi, és tetszettek a műben nagy számmal előforduló hazafias szónoklatok. Péczelin kívül tán egy író sem dicsekedhetett nagyobb olvasóközönséggel mint Horváth. Maga írja Kazinczynak (Füred, 1788 okt. 7.): «Magam talán a legszerencsésebb auctor vagyok, mert munkáimat, kivált a «*Hunnias*»-t majd minden nap keresik nálam. Sőt előre már 12 aranyat adtak költségre, azután Debreczen csomóstul vette és az árát haladéék nélkül adminisztrálta, úgy Erdély is.» stb. Látjuk, hogy Horváth egyike azon kevés íróknak e kor-

ban, kik elismerésben részesültek. Általában Horváth a «Hunnias»-nak köszöni írói hírnevét.

Az általános tetszészaj közepette találkoztak azonban olyanok is, kik a művet szigorúan megbírálták. Ilyen volt a többek közt Szerdahelyi is, ki őt a «Hunnias» kiegészítésétől visszariasztotta. Soknak, mint már fentebb említettük, a mű czíme nem tetszett. Mások kifogást tettek a négyes rímű sorok ellen. Ezek között volt Földi is, ki Kazinczynak így ír Horváthról (Szatmár 1789 márcz. 20.): «Bár tsak ne mindig azon egy bakot nyuzná! bár ne mindig azon egy vers nemét nyaggatná! vagy bár tsak azon vers nemének törvényes mértékére vigyázná». Midőn pedig ugyan ő értesül, hogy Horváth Mátyásról is akar époszt írni, így szól egy levelében Kazinczyhoz: «Bár tsak illendőbben és a Vitézi versnek természetesebb méltósága szerint, mint Jánosról».

De kimondhatjuk, hogy az elismerés nagyobb volt a gáncsnál. Sokan versekben, többen — mint Gvadányi, Vajda Sámuel theol. tanár stb., — hozzá intézett levelekben magasztalták. De a jelenkor sem tagadhatja meg Horváthtól az elismerést; mert ha a *költő* a «Hunnias»-ban nem is alkotott tökéletes époszt, de a *hazafi* elérte vele célját. Horváth műve is egy köve annak az alapnak, melyen jelenkori irodalmunk felépült. Nem is az irodalmi dicsőség, hanem a haza és a nyelv igaz szeretete vezette őt úgy a «Hunnias», mint egyéb műveinek megírásában. Érezte ő, hogy az utókor nem műveinek költői értéke miatt, hanem irodalmi munkásságával tanusított hazafisága, a nemzeti nyelv fejlődésének előmozdítására tett buzgó, önzetlen igyekezete miatt fogja őt tiszteletben tartani, a mint azt egy fentebb említettem Baróti Szabó Dávidhoz írt levelében maga is kifejezi (Szántod, 1789 április):

«Az a dicsőség, — írja, — mely a hasonló hasznos munkákból várható, tsak melleleg való indító oka lehet egy valóságos Embernek; *legfőbb tárgy a Haza szeretete*, nemzetnek pallérozása, nyelvünk csinosgatása; ezeket tartom én magam előtt, mikor a publikumnak dolgozom, s tudom, hogy holtom után ez válik *legnagyobb dicsőségemre.*»

Valóban, a «Hunnias» költői érdeme: az író igaz hazafisága.

VENDE ERNŐ.

FRANCZIA IMÁDSÁGOSKÖNYV A XV. SZÁZADBÓL.

A budapesti ág. h. evang. főgymnasium könyvtára egy XV. századbeli francia imádságoskönyvnek, egy úgyn. *livre d'heures*-nek van birtokában. A könyvet Görgey István kir. közjegyző ajánlódokozta a gymnasiumnak, ő maga — szíves közlése szerint — édes atyjának, Görgey György toporezi földbirtokosnak hagyatékából örökölte azt. A nyolczadrét alakú pergamenkézirát 258 lapot foglal magában; több levél — még pedig a 24. 46. 62. 76. 146. 186. és 240. lapok után — elveszett; egy-egy lapon 16 sor van. A könyv egy francia calendariummal kezdődik (1—24. l.). A tulajdonképi imádságoskönyv (47—256. l.) magában foglalja a karácsonyi evangeliumokat: *secundum Johannem* (47. l.), *Lucam* (49. l.), *Matheum* (51. l.), *Marcum* (54. l.), a melyekhez egy *Oratio pulcherrima et devotissima beate Marie virginis* (55. l.) fűződik. Majd a *Hore beate Marie virginis* (63. l.), *Septem psalmi poenitentiales* (147. l.), *Letania [maior]* (167. l.), *Hore sancte crucis* (178. l.), *Hore de spiritu sancto* (183. l.), *Officium defunctorum* (187. l.) következnek. A végét francia nyelvű imádságok teszik, tizenöt Ave Maria a Boldogasszony tizenöt öröméhez (241. l.) és nyolcz Miatyánk az Isten kegyelmes pillantásaihoz (251. l.). Az írás a XV. század gót minusculája, háromféle színű szép initialékkal és diszítésekkel.

A calendarium és az imádságok közé egy 22 lapnyi füzet van beillesztve (első levele hiányzik), ez újabb kézírással írott francia Mária-énekeket és egypár latin imádságot foglal magában. Az első költemény szerzője — a mint erről a 14 versszak kezdőbetűi tanúságot tesznek — *Anthoine Tiartoi*; egy-egy versszak nyolcz sorból áll, minden sor nyolcz szótagból, a rímképlet: *ababbcbcb*; a strófák refrainje: *Comme dame de recouvrance*. E füzet üresen maradt lapjain és a kézirat utolsó lapján ismét újabb kézre valló cursiv-írású francia verses imádságok olvashatók. Az utolsó alatt az *M. IIII^c IIII^{xx}* (1480) évszám van. A francia költeményeket írójuk nagy hanyagsággal másolta le. A participiumok nőnemű alakja arra mutat, hogy az imádságoskönyv tulajdonosa nő volt. Az első lap alján a *Fredy* név olvasható.

A könyv bekötésénél a könyvkötő egy pergamenszeletet

használt fel, mely egy levélnek vagy fölhatalmazó iratnak lehetett egy darabja s a melyen a következő szavak olvashatók:

. . . *ffie' de mons' larcevesque de senz se presente en sa personne a ces ours de senz et de*

. . . *st metier veoir le preud du roy mess'.*

senz enchamp' (?) lan lxxiiij. xvj^e die aprilis m^o cccc lxxiiij^o

Minthogy régi francia calendariumokat csak elvétele közölnek, a kéziratunkban levőt itt közléteszem. A napok ismeretes középkori megjelölését a modern számozással helyettesítettem, a vörös írású ünnepnapok itt dült betűkkel szedvék. A költemények egyes helyeinél, a mennyire lehetett, megjegyeztem a legközelebb fekvő javításokat.

I. A calendarium. 1—24. 1.

Januier.

1. *La circoncision.*
2. Oct'. s. estienne.
3. *Se. geneviefue.*
4. Oct'. des innocens.
5. S. symeon.
6. *La typhanie.*
7. S. frambont.
8. S. rigobert.
9. S. lucien.
10. S. pol hermitte.
11. S. guill'e.
12. S. hylaire.
13. S. firmin.
14. S. felix.
15. S. mor.
16. Saint marcel.
17. S. anthoine.
18. S. prisce.
19. S. lomer.
20. Saint sebastien.
21. Se. agnes.
22. *S. uincent.*
23. Se. emerence.
24. Se. basile.
25. *S. pol.*
26. S. policarpe.
27. S. iulien.

28. Se. agnes.

29. Se. paule.

30. S. baudenc.

31. S. mettran.

Feurier.

1. S. bride.
2. *La chandeleur.*
3. S. blaise.
4. S. auentin.
5. S. agathe.
6. S. ammant.
7. S. theodore.
8. Se. elene.
9. Se. appolline.
10. Se. scolace.
11. S. psalmon.
12. S. iulien.
13. S. desier.
14. S. ualentin.
15. S. lucien.
16. Se. iulienne.
17. S. donne.
18. S. symeon.
19. Se. susanne.
20. S. cloust.
21. S. uictor.
22. *S. pierre.*
23. S. policarpe.

24. *S. mathias.*

25. S. uerain.

26. Se. unice.

27. S. honorine.

28. S. iust.

Mars.

1. S. aubin.
2. S. prime.
3. S. marin.
4. S. adrien.
5. S. saturnin.
6. S. felix.
7. Se. perpetue.
8. S. potencien.
9. S. boutoul.
10. S. alixandre.
11. S. blanchart.
12. S. gregoire.
13. S. macedoine.
14. S. innocent.
15. S. longin.
16. S. oudart.
17. S. patris.
18. S. offren.
19. S. affradosse.
20. S. agapit.
21. S. bēnoist.
22. Se. emerence.

23. S. theodore.
24. S. pinguesme.
25. *Nrēdame.*
26. S. mondain.
27. S. ligier.
28. S. arnoul.
29. S. eustace.
30. S. riulle.
31. S. albaire.

Auril.

1. S. ualeri.
2. Legypycienne.
3. S. pancrace.
4. S. ambroise.
5. S. yraine.
6. S. thymote.
7. S. machaire.
8. S. apollinaire.
9. S. procor.
10. S. profer.
11. S. leon.
12. S. marcel.
13. S. ualerien.
14. S. eufeme.
15. S. prime.
16. S. anaclet.
17. S. leonide.
18. S. mapolice.
19. S. profert.
20. S. uictor.
21. S. gobert.
22. S. denis.
23. S. george.
24. S. robert.
25. *S. marc.*
26. S. cler.
27. S. anastaise.
28. S. uital.
29. S. germain.
30. S. eutrope.

May.

1. *S. iaques. s. ph'e.*
2. S. anastaise.
3. *Se. croix.*

4. S. quiriace.
5. S. fortunat.
6. *S. iehan.*
7. S. siluain.
8. S. beath.
9. S. nicolas.
10. S. menier.
11. S. gendulphe.
12. S. pancrace.
13. S. boniface.
14. S. andocme.
15. S. ysidoire.
16. Saint honorine.
17. S. ambroise.
18. S. felix.
19. S. yues.
20. S. maxime.
21. S. uandrille.
22. S. aubert.
23. Se. emille.
24. S. desier.
25. S. donne.
26. S. urbain.
27. S. augustin.
28. S. cheron.
29. S. germain.
30. S. maxime.
31. Se. perrounelle.

Juing.

1. S. nichomede.
2. S. mathelin.
3. S. lyeffart.
4. S. panthalin.
5. S. boniface.
6. S. ponce.
7. S. proces.
8. S. marc.
9. S. felicien.
10. S. landri.
11. *S. barnabe.*
12. S. basile.
13. S. leon.
14. S. basile.
15. Se flour.
16. S. sire.

17. S. boutoul.
18. Se. marine.
19. S. geruais.
20. S. lyeffroy.
21. S. florent.
22. S. paulin.
23. Vigile.
24. *S. iehan baptiste.*
25. *S. eloy.*
26. S. iehan. s. pol.
27. S. leon.
28. Vigile.
29. *S. pierre. s. pol.*
30. S. marcial.

Juillet.

1. S. thybault.
2. S. proces.
3. S. appolin.
4. S. martin.
5. S. dominique.
6. Oct'. s. pierre. s. pol.
7. S. thomas.
8. S. procope.
9. S. zenon.
10. Les sept freres.
11. S. benoit.
12. S. sist.
13. S. curien.
14. S. landri.
15. S. bertin.
16. S. alexis.
17. S. piath.
18. S. arnault.
19. Saint iust.
20. Se. marguerite.
21. S. prarede.
22. *La magdaleine.*
23. S. appollinaire.
24. Se. xp̄ine.
25. *S. iaques. s. xp̄ofle.*
26. Se. anne.
27. S. marcel.
28. Les sept dormans.
29. S. panthaleon.
30. S. abdon.
31. S. germain.

Aoust.

1. *S. pierre.*
2. *S. estienne.*
3. *S. estienne.*
4. *Saint yon.*
5. *Saint sist.*
6. *Sanit donat.*
7. *S. iustin.*
8. *S. osonans.*
9. *Vigile.*
10. *S. laurens.*
11. *S. ypolite.*
12. *Se. couronne.*
13. *Se. claire.*
14. *Vigile.*
15. *Nostre dame.*
16. *S. omer.*
17. *Oct. s. laurens.*
18. *S. agapit.*
19. *S. grant.*
20. *S. bernard.*
21. *S. prime.*
22. *S. symphorien.*
23. *S. thymothe.*
24. *S. barthelemy.*
25. *S. loys.*
26. *S. abondin.*
27. *S. george.*
28. *S. augustin.*
29. *S. Iehan.*
30. *S. fiacre.*
31. *S. paulin.*

Septembre.

1. *S. leu. s. gile.*
2. *S. antoinin.*
3. *S. godegran.*
4. *S. marcel.*
5. *S. uictorin.*
6. *S. donacien.*
7. *S. cloust.*
8. *Nre dame.*
9. *S. Omer.*
10. *S. demettre.*
11. *S. prothin.*

12. *Saint sire.*
13. *S. uenant.*
14. *Se. croix.*
15. *Oct. nre dame.*
16. *S. mathelin.*
17. *S. lyeffart.*
18. *S. panthalin.*
19. *S. signe.*
20. *Vigile.*
21. *S. mathieu.*
22. *S. morice.*
23. *Se. tecele.*
24. *S. hyteche.*
25. *S. firmin.*
26. *S. cyprien.*
27. *S. cosme.*
28. *S. presme.*
29. *S. michiel.*
30. *S. ieroisme.*

Octobre.

1. *S. Remy.*
2. *S. ligier.*
3. *S. uictor.*
4. *S. francois.*
5. *Se. xpine.*
6. *S. marc.*
7. *Se. foy.*
8. *S. demettre.*
9. *S. denis.*
10. *S. gereon.*
11. *S. machaise.*
12. *S. cyrien.*
13. *S. uenant.*
14. *S. calixte.*
15. *S. ozan.*
16. *S. michiel.*
17. *S. cerbon.*
18. *S. luc.*
19. *S. lucernast.*
20. *S. capraise.*
21. *xi^m uierges.*
22. *S. mellon.*
23. *S. gracion.*
24. *S. magloire.*
25. *S. crespin.*

26. *S. amant.*
27. *Vigile.*
28. *S. symon.*
29. *S. narcis.*
30. *S. lucan.*
31. *Vigile.*

Novembre.

1. *La toussains.*
2. *Les mors.*
3. *S. marcel.*
4. *S. cler.*
5. *Saint lye.*
6. *S. lyenart.*
7. *S. herculain.*
8. *Les .IIII. courōnes.*
9. *S. theodore.*
10. *S. tyburce.*
11. *S. martin.*
12. *S. leon.*
13. *S. brice.*
14. *S. maclou.*
15. *Se. fauste.*
16. *S. aignein.*
17. *S. manduit.*
18. *S. romain.*
19. *S. emont.*
20. *S. columbain.*
21. *S. iust.*
22. *Se. cecile.*
23. *S. clinent.*
24. *S. grisogon.*
25. *Se katherine.*
26. *Se-geneuiefue.*
27. *S. uital.*
28. *S. ruffin.*
29. *Vigile.*
30. *S. andri.*

Decembre.

1. *S. eloy.*
2. *S. flain.*
3. *S. claudrien.*
4. *S. ambroise.*
5. *Se. barbe.*
6. *S. nicolas.*

7. S. fare.	16. Se. sapience.	25. <i>Le iour de noel.</i>
8. <i>Nostre dame.</i>	17. S. ladre.	26. <i>S. estienne.</i>
9. S. cyprien.	18. S. flamen.	27. <i>S. iehan.</i>
10. S. eulalie.	19. S. seuerin.	28. <i>Les innocens.</i>
11. S. fuscien.	20. S. emille.	29. <i>S. thomas.</i>
12. Se. luce.	21. <i>S. thomas.</i>	30. Se. perpetue.
13. S. nichaise.	22. S. victor.	31.
14. S. ualerien.	23. S. bertin.	
15. S. maximin.	24. Vigile.	

II. Francia verses imádságok.

25. 1. A toy, la non parelle dame,
 Quonques fut ne iames sera,*)
 De toute perfection de ame
 De cors ausy en tous tes faiz,
 Humblemant lomage te faiz
 En requérant de ma puissance
 Vers dieu vueille faire ma pais,
 Comme dame de recourance.

Noble dame de hault parage,
 En qui bonte sur toutes passe,
 Des peches fais ensce passage
 De ce uil mūde on chechū passe
 Auant le iour que ie trespasse
 Donne moy uraye repentence
 Tielle que ie puisse auoir grace,
 Come dame de recourance,

Tu es la parole escripte
 Quon lit souuant en saite eglise,
 Celle qui fus de dieu eslite
 Pour nous reuetir en franchise,
 Laquelle estoit en exil mise
 Pour peche de inobedience,
 Pour quoy tu dois estre requise,
 Comme dame de recourance.

Hōme et fame sont bien tenus
 De grant amour toy bien servir,
 Car en lamour dieu retenus
 Sōmes par toy et recullis;
 Iames ne fut nul en peris
 Qui de priat son alegence

*) *Olv.* : ne sera iamais.

Que ne fusses [par] le secourir,
Comme dame de recourance.

O dame de tous biens pfaite,
Bien te doys sur toutes amer
Et de mame qui est fortraicte —
Don(t) envers dieu suis a blasmer,
Qui mest un pensemât amer,
Doubtant par raison sa uégence —
Toy a mon aide reclamer,
Cōme dame de recoeurance.

Ie te requier, dame de pris,
Se iay cōmis des peches mains
Dequelx ie doy estre repris
Quant ie seray du iuge attains,
Fay quilz soyent du tout estains,
Ien ay au cueur grât desplaisāce,
Merci te cry a iointes mains,
Cōme dame de recourance.

Nul temps ne veulz habandōner
Mon bien, mamour et ma liesse ;
Se ie me suis a mal donne,
Aie pitie de ma foiblesse,
Et ie te faiz du cueur promesse
A peche faire resistance
Et toy servir, haulte princesse,
Cōme dame de recourance.

En tout ce monde ne quier mieulx
Que faire chose qui te plaise ;
Car quāt ie suis tresangoesseus,
Pensant a toy, ie me rapaise ;
Dont ie doy estre bien (en) aise
De toy auoir en reuerance
Sans faire rien que te desplaie
Come dame de recourance.

Toute bonne, la mieulx amee
De la trinite glorieuse,
La plus de toutes bien heuree
Et aduocate trespiteuse,
Ie viens a toy, mon amoureuse,
Rendre mon corps et ma cheuāce
Et te hōnorer, [dame] seignorieuse,
Cōme dame de recourance.

Je ne puis que bien mieuls ualoir
 De moy tenir en ton seruice,
 Car tous temps has de bon uoloir
 De tes seruans est[r]e norrice.
 Pour tant le dis, que(de) tout uice
 Que iay cōmis depuis menfance
 Envers ton filz [me] soye(s) propice,
 Cōme dame de recourance.

Acorde mes cens de nature.
 Auoir tous iours lentendement
 De toy servir dentente pure
 Pour acquerir mon sauvement,
 Et que ie puisse au passément
 Obuiet de concupiscence;
 De ce te pri[e] tres humblement,
 Cōme dame de recourance.

Roïne des cieulx, uierge mere,
 Ou le filz de dieu vult descendre,
 De la mort denfer tres amere
 Mame, mon corps veilles deffendre,
 Et fais tous mes cinq cēs estandre
 A nettoier ma conscience,
 Qua toy puisse bon conte randre,
 Cōme dame de recourance.

Tu es mon bien et ma mestresse,
 (Et) le refui de ma concorde,
 Sauarice, ire et paresse
 Orgueil, luxure envie treshord[r]e *)
 Envers ton filz me desaccorde,
 Iay seulement mon esperance
 En toy, pour ta misericorde,
 Come dame de recourance.

O haulte dame souueraine,
 En(tre) toutes fēmes ben[o]iste,
 Supplie la bonte haultaine,
 Don(t) enfenter tu fus eslite,
 Qui luy plaise de mort subite
 Nous garder en sa cognoissance,
 De son non nous doue et herite,
 Cōme dame de recourance.

*) *Talán*: S'avarice, orgueil et paresse,
 Luxure, ire, envie tresorde
ragy: S'avarice, ire, orgueil, paresse.
 Luxure et envie tresorde.

Je te requiers a ioinctes mains,
 Vierge et dame du hault empire,
 Envers ton chier filz par humains
 Fay tant quil apaise son ire,
 Et du cueur maternel lui dire
 Lespidemie et pestilence
 Fais cesser, si nous seras mire,
 Come dame de recourance.

33. 1. Madame excellente
 Et de grace plaine,
 A toy me presante
 Comme souueraine,
 Humblemant suis uenue
 Cy te faire hommage
 Comme bien tenue
 Pour pelerinage.
 Mon petit voiage
 Fait en ceste esglise,
 Ma requeste mise
 Deuant ton image
 Pren en gre, Marie,
 De bon cueur te prie.
 Amen.

34. 1. Vierge douce, vierge benigne,
 Vierge franche, vierge tresdigne,
 Vierge de grace enluminee,*)
 Vierge puissant et uertueuse,
 De dieu espose gracieuse,
 Sainte marie ma dame,
 Par vou pitie mon corps et mame
 Veilles de tout peche deffendre
 Et en voustre sainte garde prendre,
 Ihūs uoustre espoux de bon ayre
 Me doint par vou sainte priere
 Double cueur en prosperite,
 Pacience en aduersite,
 De mes peches remission
 Et en bien confirmacion,
 Que iames ne puisse chose faire
 Que a ihūs doeue desplaire,
 Et a mes parens et amis
 Doint bonne uie et paradis.

*) Egy verssor hiányzik.

Les mauues veille conuertir
 Et les bons en bien maintenir,
 Guerre destruire et pais donner,
 Toutes offenses pardonner,
 Bonne vie et fin honorable
 Me doint et uie pardurable,
 Et aux ames de purgatoere
 Autroy vray repoux et gloere.
 Amen.

40. l. Újabb kézre valló cursivírással.

Oraison de nostre dame.)*

A toy royne de hault parage,
 Dame du ciel et de la terre,
 Me viens complaindre de loutrage
 De lennemy qui me fait guerre.
 Mon poure cuer de peur se serre.
 Elas, dame, secors moy ;
 Que ie ne scay ou cōseil querre,
 Vierge, se je ne lay de toy.

De toy (nous) vient toute bonte,
 Tresdoulce vierge glorieuse ;
 Se aucum pechie ma surmonte,
 Vulles moy estre gracieuse.
 La mort qui est si tres hideuse
 Me vient querir ie ne say leure,
 Mon ame en est si treshideuse
 Que de peur chacū jour (je) pleure.

Pleurer me font mes grans m(e)ffes,
 Que ie voy que toute ma vie
 Ay peche en dis et en fayes.
 Helas, dame, ie te supplie
 Prie a ton filz, le fruit de vie
 Que tu alectas doucement,
 Qui luy plaise par [ta] courtoisie[e]
 A moy pardonner humblemēt.

Hüblemēt ie te foyz priere,
 Mere de nostre redempteur,

*) Minden strófa utolsó szavai egyúttal a következő versszak kezdő szavai.

Que ta benigne grace aqu(i)ere
 En perseverant ¹⁾ en tamour.
 Tu es le chatel et la tour
 Ou les pescheurs ce vienēt rendre ;
 Sy te supply, ouy ma clamour
 Et a mon fait vuller entendre.

Entens a moy, tres douce vierge,
 Qui enfantas le doulx ihūs,
 Ihūs de qui tu es consierge,
 Sierge et lumiere sans reffulx.
 Onques reffusans ne fulx (*sic*)
 Envers les poures pecheurs,²⁾
 Sy te suppli[e] vierge pucelle,
 Celle qui es de plus en plus
 Doulce gracieuse et belle.

Belle sans per et sans nul.....
 Doulce fleur cōment est la rose.
 Mes mon ame hors de painne
 Qui est de tous peches enflouse
 Tant que a ton filz parler ie nose
 Pour les grans peches ou ie suis,
 Sy te supply sus toute[s] chouse
 Pry luy que il aye de moy mersy.

Mercy requiers a jointes mains
 A toy tresoriere de grace,
 Fai[e]s que mes maulx soiēt estains
 Et que ton filz pardon me fasse,
 Car lānemy fort me lace (*sic*)
 Sy par ta grace nay secours,
 Et dautre part la mort me chace,
 Pourquoy ie vif en grant tristeur.

Tristeur me fait plus noer que meure.
 — — — — — — — — — — ie.
 Car orgul si me cou(r)t sure.
 Et le peche de Ire et danuie,
 Luxure ausy (et) glotōnie
 Ausy auarice et paresse ³⁾
 Auront de moy (la) seignorie,
 Sa moy ta grace ne ce adresse.

¹⁾ A kéziratban : preservant.

²⁾ E vers törlendő, az előző valószínűleg következőkéj olvasandó: Onques reffusans ne nous fus.

³⁾ A kéziratban : pechie.

Adres(s)e moy [cueur], ie te requier,
 En la vertu de humilite,
 Charite aussi ie requier
 Me soit donne[e] pa(r) ta pitie.
 Bonne astinance et chaste(te)
 Et souffisance par ta bonté ¹⁾
 Me soit donnē et deligence.

Deligence mest neccessaire,
 Mere de Dieu fay que ie laye,
 Et que a ton filz (ie) puisse plaire
 En quelque lieu que ie soye. ²⁾

Or acorde donc ma pouure ame
 A ton filz le roy des cieulx,
 Ie te suplie ma chere dame
 Prie lui que il me soit gracieulx,
 Et que son saint corps precieulx
 Dignement puisse recepuoer,
 Et que, au royaume des cieulx,
 Ie puisse paradis avoir. ³⁾

Auoer ne pouroes aduocat[e]
 Quant viendra au point de la mort,
 Ce toy, dame, ny mes debat,
 Ie suis emperil de la mort
 Danfer que au cuer me mort,
 Vierge marie, garde moname,
 Et me gardes de mort vilaine
 Que ton filz naye de moy cōplaite.
 Amen, doulx dieu, ainsi soit il ⁴⁾
 Amen.

257.1. Ihū crist, roy souneraym,
 Redēpteur de lignage humain,
 Qui pour moy as volu morir,
 Et en morāt moy secourir,
 Fez moy santir tes grās douleurs.
 Mez maulx plourer et mez feleurs,

¹⁾ *E. vers helyett kettőnek kellene állnia, az egyiknek -ence, a másiknak -e véggel.*

²⁾ *Négy vers hiányzik; a lap szélén ez a pótlás:*
 Je p'e de tous peches la voye
 Sy a moy tagrace tu (?)

³⁾ *Az utolsó két vers a lap szélén is.*

⁴⁾ *A versszak vége nagyon romlott alakban.*

Donne moy viure saintement
Et paruenir a sauuemāt. Amm.

Dieu mō pere qui mas cree(e),
Et de ton precieulx sanc rechatee,
Vuellie moy ta grace donner
Que je puisse en ceste journee
De cueur, de fait et de pācee
Tes sains cōmādemas garder. Am̃.

258. l. Ihū crist, mon vray redempteur,
Le vous adoure de bon cneur,
Et vous requier mon dieu tresch'r
Que me pardannes mes peches,
Et me donnes voustre grace
P'ar quoy noustre plaisir face,
Et paradis finablement
Par perdurable sauluement. Amen.

M. iij Ciiii. xx.

Ime kéziratunk ama részei, a melyek irodalomtörténeti szempontból is némi érdeklődésre tarthatnak számot.

Örvendenék, ha e soraimnak mellesleg az a hatásuk is volna, hogy esetleg egyéb könyvtárainkban vagy gyűjteményeinkben levő régi francia kéziratokra fordítanak olvasóink figyelmét. Megjegyzem, hogy a magam részéről készörömet vállalkoznám az ilyenek meghatározására és leírására.

Dr. BECKER FÜLÖP ÁGOST.

HAZAI IRODALOM.

Szemelvények P. Cornelius Tacitus nagyobb történeti műveiből. Szerkesztette, tárgyi és nyelvi bevezetésekkel, magyarázó jegyzetekkel, tartalmi kivonatokkal, tárgymutatókkal és a Julius család nemzetségtáblájával ellátta dr. Gyomlay Gyula. Budapest, 1894. Eggenberger kiadása. Ára 1 frt 20 kr. I—XXVIII, 1—220 l.

Gyomlay jelen művét bizonyos tekintetben úgy veszem, mint Petrovich Ferencz Tacitus-szemelvényeinek utódját, mely 1881-ben szintén Eggenbergeréknél jelent meg; innen van, hogy egy és más tekintetben én is összeköttetésbe hozom a két munkát, mint erre a szerző maga is megadja az impulsust előszavában. Petrovich művének egyik hiánya volt, hogy Tacitusnak csak Annalesaire terjedt ki, ott is csak az

első hat könyvre. Szerzőnk ellenben kiterjeszkedik a XII—XV. könyvekre is, sőt szemelvényeket ad a *Historiae* első öt könyvéből. Látnivaló tehát, hogy sokkal nagyobb területről nyújt érdekes választékot. A Petrovich-féle szemelvényeknél a jegyzetek is hiányoztak, sőt tudomásom szerint nem is jelentek meg sohasem; már pedig Tacitus olvasztatásánál ugyancsak bajos a jegyzeteket nélkülözni. Az a sok sajtóhiba, mely amott lépten-nyomon bajt okozott, itt gondosan el van kerülve. Hogy a jelen szemelvényekben az *Agricola* vagy *Germania* néhány fejezetének nem jutott hely, azt hiszem, senkisésem veszi zokon, ha az amúgy is elég vastkos kötetet átlapozza.

A megválogatott anyag valóban nagyon érdekes, és alkalmas lesz egyik-másik tanulóban a Tacitus bővebb tanulmányozása iránt való kedvet fölkeltetni; talán eljön majd az idő, mikor terjedelmesebb tanulmányok s hasznavehető fordítások is nagyobb mértékben állanak rendelkezésünkre, hogy emez annyit magasztalt, de nálunk még fölöttébb nehezen megközelíthető íróval ne csak a szakemberek foglalkozhassanak. Eltekintve a gróf Szécsen Antal szép tanulmányától, a többiek, akár fordítók akár tanulmányírók, elég szűk körre szorítkoztak. Szenczy, Czuczor, Kazinczy G. jórészt csak a mutatóványoknál maradtak, nagyobb fordításaik meg bizony avultasak. Télfy is csak az *Agricola* és *Germania* fordítását adta. A Lampel-féle «Hellén s Római Remekírók» vállalatban dr. Mihály István adott egy füzetet az *Annales*ből a II. könyv 27-ik fejezetéig, de Mihálynak — különben is álnév — nyoma veszett (nem akarom hinni, hogy a folytatás elől menekült); utóbb aztán e sorok írója vette föl az elejtett fonalat s fordításában eljutott az *Annales* IV. könyve 53-ik fejezetéig, természetesen első sorban iskolai célokat tartva szemel előtt. Egy szóval, Gyomlaynak nem volt nagyon módjában hazai irodalmunkban válogatni, egy szemernyt sem csodálkozhatunk hát, ha előszavában külföldi forrásmunkákat sorol fel, mint a melyek nyomdokain haladt; csak azt jegyzem itt meg, hogy az idézett művek némelyike nagyon régi keletű.

A szemelvényekben lapozgatva meggyőződtem, hogy gondos tanulmány eredménye, a felvett anyag általán helyesen van megválasztva, a Tacitusra vonatkozó irodalom körültekintéssel felhasználva. Ámde kíváncsi voltam tartottam volna, hogy a bevezetésben, különösen annak első felében, több melegség és kevesebb vázaltszerűség legyen tapasztalható. Egyébiránt a jegyzetekben is sok a szaggatottság, az aprólékosság, a nyelvtanokra való utalás. Bajjal hiszem, hogy a nyolczadik osztály tanulója, ki a küszöbön álló érettségi vizsga terheit érzi, időt vehessen magának, hogy minden adatot fölkutasson. Szerintem több valót, az olvasmányból magából merített reáliát kell adnunk, mint grammatizálást; az előbbi sokkal inkább alkalmas Tacitus iránt a kedvet ébren tartani, esetleg to-

vábbi tanulmányokra serkenteni. Az illető kor háttérének megélénkítése, esetleg más történetírók ide vonatkozó helyeinek egybevetése felelne meg a célnak. Különben mintha fülemben csengene valami az Utasításokból: «... a kiszemelt művek mentül behatóbb és *terjedelmesebb* olvastatása . . . nem tekinthető mindenek előtt a klasszikus munka példatárnak, melynek tárgyalása főleg a grammatika ismétlésére s a stilisztika begyakorlására nyújtson alkalmat». Ezt tartom szem előtt, szerző helyében több teret adtam volna Tacitus művei ismertetésének, írói méltatásának, esetleg a fölvetett szövegnek; mert szépen van ugyan kidolgozva Tacitus szó- és mondattana, stilusbeli sajátosságai, melyek tizennégy lapot foglalnak el, de nem hiszem, hogy a Tacitus olvasására szánt rövid időben mind érvényesülhetne. Tanulóinknak elég gondot ad a rendes mondattan is, bajos őket túlságos specializálással terhelni, mert utóbb valónak veszik, hogy Hannibal azért lett engesztelhetetlen ellensége a rómaiaknak, mert apja latin syntaxist vágatott vele. Egyébiránt mindig szívesebben olvastatom a nyolczadikban Tacitust, mint pl. Cicero-nak oly különbözőleg megítélt «De officiis» cz. vázlatos művét.

Petrovich bevezetésében nagyon helyénvalónak találtam, a mit a Tacitus-kéziratokról elmond. Mindenesetre okos dolog, ha a tanuló, mielőtt a gymnasiumból kilép, általános tájékozást szerez magának affelől, mi uton-módonjutottak is hát hozzánk azok a remekírók, kiknek annyi művével ismerkedtünk meg — nyomtatásban.

Magára e bevezetésre nézve a következő megjegyzéseim vannak. Az első pont döcögős szórendjében czélszerű lett volna megemlíteni, hogy Interamma Umbriában feküdt; ez a kis utmutatás megkönnyítené a megkeresést s megvédené a tanulót, hogy esetleg össze ne téveszsze a latiumi hasonló nevű várossal; a zárójelben levő «Terni» előtt, vagy utána nem ártana megjegyezni, hogy ez ama város *mai* neve. Mikor Tacitus vitás prænomenjéről esik szó, kár elhagyni, mi volt hát az a másik prænomen (Gaius), mely egy ideig szerepelt; ez a tanulót minden esetre érdekelte volna. Szüleire nézve sem lehet teljes határozottsággal mondani, hogy *felőlük mit sem tudunk*. Mert hiszen egyéb megbízható adatok híján mégis csak nyom valamit Plinius megemlékezése arról a római lovagról, kit legvalószínűbben Tacitus atyjának tartanak (. . . in filio Corneli Taciti equitis romani, Belgicae Galliae rationes procurantis). Vagy legalább meg kellene említeni, hogy minden esetre kiváló családból származott. Ennek fejében viszont elmaradhatna a 2-ik fejezetből, hogy «házasságuk valószínűleg gyermektelen maradt», mert hisz ez írói és politikai pályafutásával nincs szoros kapcsolatban. Ugyanezen fejezetben az a kifejezés, hogy «a kiváló szónokokhoz *szegődött*» kissé elüt az alábbiak stilusától.

A 3-ik a «Quindecimviri» mellől elmaradt a «sacris faciundis».

«Mint a senatus tagja visszavonultan élt» nincs a legszerencsésebben kifejezve, mert valaki azt is kiolvashatná belőle, hogy a visszavonultság eo ipso vele járt a senatorsággal. Pár sorral alább így fejeztem volna ki : l. az indexet Verginius szó alatt ; mert hogy a kevésbé jártas tanuló rájöjjön, hogy a rövidített s. v. annyi mint «sub voce» — kötve hiszem. A «fentebb említett kis-ázsiai felirat»-ról pedig fentebb csak annyi van, «hogy egy nem rég talált felirat», a mi elég sovány magyarázat. A hatodik fejezetecskében eme passus : «Kimutatja benne az ékesszólás hanyatlását a császárság idején Vespasianus korabeli irodalmi nevezetességek közt folyó párbeszéd alakjában» igen nehezen emészthető szerkezet, kár volt egy kissé nem tagolni. Az Agricola rövid tartalmának jelzésénél meg lehetett volna egy füst alatt jegyezni, hogy T. azt voltaképpen dicsérő iratnak szánta s művét jórészben a kegyelet sugallta, innen van, hogy hősenek jeles tulajdonságait nagyon is kiemeli, míg gyengéi előtt szemet húny. Ennyit a mű irányzatának méltatása végett főlemlítendőnek tartok

A Germania pontos, kimerítőbb címét seholsem találom így, mint szerzőnknel: «*de origine moribus ac situ Germanorum libellus*» hanem : De origine et situ Germanorum ; vagy pedig : De origine, situ, moribus ac populis Germanorum. Így is : De situ Germaniae vagy épen : De situ ac populis Germaniæ. Ugyanitt alig érti meg a tanuló, mit akar eredetileg eme kifejezés : «Némelyek szerint eredetileg a Historiæhez való excursusnak szánta». Alább helytelen ez : «nem vagyunk ilyen szerencsések arra a két nagyobb munkára vonatkozólag, melyet ezek a szemelvények ismertetnek». Először is bajjal mondhatjuk, hogy «szerencsések vagyunk valamire vonatkozólag» — másodszor meg «ezek a szemelvények» kétségben hagynak bennünket az iránt, mire vonatkoztassuk. Egyszerűen lehetett volna mondani «jelen Szemelvényeink» vagy «a jelen könyvünkben levő szemelvények».

A 9-ik fejezetben, hol arról van szó, hány könyvre oszlott a Historiæ, hányra az Annales, megemlítendőnek tartanám, hogy vannak, kik egybe számították a két művet s így jött létre a harmincz könyv («Cornelius Tacitus, qui post Augustum usque ad mortem Domitiani vitas Cæsarum triginta voluminibus exaravit»). Ezek után említeném meg, hogy tagolják azután az Annales-t 16, a Historiæ-t 14 könyvre. A kerek szám jó gyámolítója lenne az emlékező-tehetségnek s egyuttal jelezné a két műnek egymáshoz való viszonyát.

Ugyancsak alantabb egy stilaris igazítás is elkelne eme kifejezésen : «Szándéka volt még Tacitusnak Augustus uralkodásának történetét stb. megírni». A fülbántó -nak megismétlése elkerülhető az egyszerű «szándékozott» ige alkalmazásával ; így a szándéka szó sem lett volna ismétlés, nyomban ama kifejezés alatt.

Apróbb dolog a 10-ik pontban «Semmiféle írónak megítélésénél

nem szabad» stb. mert félre is érthető. A gyakran előforduló *kétségkívül* szót is jobb volna helyettesíteni a «kétségtelenül» kitételrel; de az effajta helytelen összetételeket bizony fájdalom, már nagyon megszoktuk. Ugyancsak alantabb nehezen, vagy félre érthető eme hely: «... máskor meghatározottan kárhoztatja a tömeg hiszékenységet, mely minden feltűnő jelenségben prodigiumot lát, s *rendesen elmulasztja a prodigiumok rendszeres elősorolását*». Ugyanott a *prodigium* inkább csodás jel, mint előjel, a mit az *omen* szokott kifejezni; maga Tacitus is így használja pl. (Ann. I. 28.) a holdfogyatkozásról: id miles rationis ignarus *omen præsentium accepit* etc.

A 11-ik pontban: «... ő is, mint korábban *minulen* gondolkodó hazafi» stb. alig mondható általánosságban, mert a császárok tányérnyalói is eléggé *gondolkodók* voltak a maguk javára, meg bizonyára hazafiaknak is tartották magukat. Alább megint: «... az alsóbb néposztály elaljasodása, sőt *saját születése* ... elfogulttá tették». Más, érthetőbb alakban volna kifejezhető. Az is gyakori eset, hogy egy-egy gondolatsoportban az ige præsens historicumban áll, míg a vele egyenlő rangu ige perfectumban van.

A 12-ik fejezet szörnyű névhalmazza ugyancsak gondot adhat a tanulóknak; nem ártott volna egyik-másikról valami kis tájékoztatót oda iktatni. Nehezen érthető ismét alább eme hely: «Kivéve talán a Historiák némely helyeit, a hol elkeseredése túlságosan szigorúvá teszi, *elnézően, sőt néhol nagyon is elnézően ítél*».

A XVII. lapon valószínűleg tollhiba az *exosculare*; az *exosculari* helyett. A XVIII. l. a névragozási sajátosságok felsorolásánál czélszerű lett volna néhány már ismert író, teszem azt Vergilius, analog eseteire hivatkozni; így «*az ismertről térni át az ismeretlenre*» elve is érvényesült volna, meg a tanuló sem gondolná, hogy eme különösségek *csak* Tacitusnál fordulnak elő. Ugyanez a megjegyzésem a «főbb stilusbeli sajátságok» alatt foglaltakra is.

A szövegben szerzőnk Halm és mások kiadásával megegyezőleg adposito, adficere, inlustrior, adroganti stb. orthographiát követ, a mi nem tudom, nem nehezíti-e meg helylyel-közzel tanulóinknak a szótárkezelést; mert hisz tudtommal ők az apposito, afficere, illustrior stb. assimiláló írásmódhoz vannak szokva; ide járul, hogy a szótárak is rendszeren ilyen írásmódhoz tartják magukat, vagy legalább is assimilációs írásmódra utalnak. Úgy látom, Dávid Pozderék is emez utóbbi módot választották Wodianernél megjelent Tacitus-szemelvényeikben, mit a tanulókra való tekintetből helyesebbnek is tartok. Úgy a származás szerint való írást, mint a hagyományostól eltérő interpunctiót -- teszem azt a pont után kis betűvel való írást -- inkább csak a szakemberek számára írt művekben tartanám alkalmazandónak.

A pannoniai legiók lázadására vonatkozólag sajnosan kell nélkülöz-nünk egy néhány érdekes fejezetet; könyvünk ugyanis csak az I. k. XXIV—XXVIII fejezetét veszi föl, kár volt helyet nem szorítani a XVI—XXX fejezetekben foglalt részletnek, mert az olyan kikerekített »didaktikai egység» volna, milyent nem sokat találunk Tacitusnál. Így elmaradt a lázadás keletkezésének művészi rajza, hiányzik a tábori élet remek festése — no meg a végén az igazságszolgáltatás. Szintén szívesen hallanánk többet Piso és Germanicus, illetve nejeik versengéséről, mely Tacitus lélektani festésének egyik kimagasló példája. Így vagyunk Sejanus érdekfeszítő tragédiájával is. De hát ezek többé-kevésbé a »Szemelvénnyekkel» járó bajok.

A kényesebb helyek eliminálására nézve szemembe ötlött ez a sor : »*an concepto, necdum edito partu rite nuberet*» (7. l.), eléggé kényes dolog lesz megmagyarázni, illetve meg nem magyarázni. Ugyanezt gondolnám a 87-ik lap eme helyéről is: »*augendae tamen multitudini consulitur*» — de még inkább emerről: »*hinc generandi amor et moriendi contemptus*».

A jegyzetekben itt-ott a szövegtől való eltérésre bukkantam; a szöveg adulescensről beszél, a jegyzet meg adolescentibusról (94. l.); ugyanitt alább *set* valószínűleg elnézésből *sed* helyett.

Összefoglalva mindent, úgy Gyomlay mint Dávid szemelvénnyei-nek s dr. Némethy Géza érdemes szöveg kiadásának csak örülhetnek mindazok, kik lelkesedni tudnak a legelőkelőbb római történetíróért, Tacitusért.

KEMPF JÓZSEF.

Magyar nyelvtan mondattani alapon. Irta Halász Ignác. A közép- és polgári iskolák első osztálya számára. Budapest, 1895. Lampel Róbert (Wodianer F. és fiai), 8. r. 69 l. Ára 40 kr.

Különböző fokú és jellegű iskoláink számára írt magyar nyelvtanoknak nem vagyunk szűkében, sőt e téren inkább túltermelését lehetne megállapítani. Ha a nemesebb hecsvágy nélkül, csak haszonért készült munkákat figyelmen kívül hagyjuk is, marad még elég komolyan számba veendő, sőt elsőrangú szaktekintélyektől való iskolai magyar nyelvtanunk. Honnét van tehát, hogy mégsem csökken a kedv újabb meg újabb vállalkozásra? Nyilván fontos és nehéz a feladat, hogy annyi, részben hivatottsággal tett kísérlet után sincs közmegelegedésre megoldva. A feladatnak két oldala van: az egyik *tudományos nyelvészeti*, a másik *gyakorlati paedagogiai*. A kettőt tankönyvben nem lehet ugyan egymástól elválasztani, de lehet az egyiket a másiknak a rovására kiemelni. Ez előtt 15—20 évvel a magyar nyelvtanirók — alsóbb fokú iskolák számára írt könyvekről szólnak — leginkább az újabb nyelvtudomány eredményeinek az iskolában meghonosítására, a nyelv-

tani szabályok tudományos helyesbítésére, rendszerezésére fordították figyelmüket; ellenben az utóbbi években, midőn a nyelvtane lméletében és terminológiájában legalább nagyjából egyetértő megállapodásra jutottunk, az iskolai magyar nyelvtanok inkább gyakorlati, pædagogiai tekinteteknek köszönik létrejöttüket.

Az iskolába való nyelvtani anyag kiválasztása és elrendezése, a szabályok fogalmazása s az ezeket felvilágosító példák egybeállítására csak alapos szakismeret és sok évi gyakorlat útján szerzett finom pædagogiai tapintat mellett történhetik meg szerencsésen. Halász Ignác általánosan ismert nyelvtudományi munkásságánál és sok évi középiskolai gyakorlatánál fogva valóban hivatva volt arra, hogy a magyar nyelvtanítás ügyét egy alkalmas tankönyv segítségével néhány lépéssel előbbre vigye. Örvendünk, hogy jelen állásában sem kicsinylette e feladatot.

E könyv nem egy tekintetben lényegesen eltér eddig használt magyar nyelvtanainktól. A szerző egy pár új elvet alkalmaz, melyek tudunkkal másutt nem érvényesültek, vagy legalább nem ily mértékben. E könyv, mint már az előszóból megtudjuk, *«csak a tényleg használt művelt köznyelv legfontosabb jelenségeit ismerteti»*, tehát mellőz mindent, a mi elavult vagy a mi csak tájszólásokban él, a minek tehát csak nyelvészeti jelentősége van, — és elhagy sok aprólékos, mellékes adatot és szabályt, a miknek a tanuló ezen a fokon nem veheti hasznát. Ezért *egyszerűsítette az ikeragozást*, mindössze három igeidőt különböztetve meg: jelent, multat és jövőt, a minthogy az élő magyar nyelvtudatban nincs is több. A mennyiben pedig a középiskolai tanulónak a többi igeidővel is meg kell ismerkednie, lesz rá alkalma valamely régi nyelvemlék olvasása kapcsán később, de az I. és II. osztálybeli gyermek fejletlen elméjét ettől meg lehet, meg kell kimélni. És igaza van a szerzőnek abban a nézetében is, hogy midőn *«a legtöbb grammatikánk ezekkel részletesen foglalkozik, nem annyira a magyarra, mint inkább a latinra való tekintettel teszi; — nem szabad azonban feledni, hogy anyanyelvünket nem a latin vagy más idegen nyelv kedvéért tanítjuk, hanem az idegen nyelvi tanításnál lehet és kell azon sajátságokat föltárni, melyekben a magyartól különböznek»*.

Egyszerűsíti a *határozók* tanát is, hely-, idő-, mód-, ok- és célhatározókat különböztetve meg, — mint az előszóban mondja —, de a tárgyalás folyamán ezeket a kategóriákat megtoldja még az állapot-, eszköz-, társ-, eredet-, vég- és részes határozóval. Abban igaza van, hogy a tanulót a nyelvtanítás kezdetén minél kevesebb zavaró alcsoporttal kell megismertetni, de ha ezt elfogadjuk, az osztályozását nem tarthatjuk szerencsésnek. Véleményünk szerint jobb volna egyáltalán mellőzni az alcsoportokat. Elég, ha a 10—11 éves gyermek jól összeállított példák-

ból megérti, mi az állapot, ok, cél, eredet, eredmény stb., azt már nem kellene tőle kívánni — úgyis hiábavaló kívánság —, hogy meg tudja határozni a különbséget állapot és mód között vagy hogy a célhatároló általánosabb fogalmából kifejtse a véghatároló fogalmát. Különben effélékkel úgy sem mozdítjuk elő a serdülő ifjúság beszédbeli ügyességét, a beható logikai tanulmányt pedig talán mégis jobb későbbre hagyni. Az elemzésnél csak a közvetlenül világos vagy analogia útján könnyen felismerhető határokozókat vegyük szemügyre, a többit egyelőre hagyjuk figyelmen kívül.

Nagyon helyeseljük, hogy a legfontosabb *képzőket* és a *helyesírás* főbb tételeit nem külön fejezetekben, hanem a beszédrészek tárgyalásával kapcsolatban ismerteti. Így kevésbbé elvont az előadás, a mely haszon bőven kárpótol a szigorúan tudományos rendszer hiányáért. Az ellen se tehetünk kifogást, hogy az utasításoktól eltérően «*az alany-nyal, mint a legermeszetesebb kiinduló ponttal*» kezdi a mondatrészek bemutatását. Mert bármilyen szerepe volt az állítmánynak, illetőleg az igének a nyelvek fejlődésében, annyi tény, hogy ma az alanyt érezzük a mondatban kifejezett gondolat, ha nem is fő-, de mindenesetre *első* részének.

Az *alany* és *állítmány* szabatos meghatározása nehéz dolog magában is — elég Kicska Emilnek a Nyelvőrben legközelebb megjelent e tárgyról szóló értekezésére utalnom —, még nehezebb ezeket a fogalmakat fejletlen gyermek előtt világossá tenni. Ez Halásznak sem sikerült egészen: «Minden egyszerű mondatot két részre lehet osztani: alanyra és állítmányra. Az alany az, a miről valamit állítunk . . .» Hogy ez nem szabatos meghatározás, maga a szerző tudhatja legjobban, azért jónak látja biztosabb útbaigazításul hozzátenni, hogy legkönnyebben úgy találjuk meg az alanyt, ha a *ki* vagy *mi* szócskával kérdezzünk. De ez sem talál egészen, mert például e mondatban: a rózsza virág — alany is, állítmány is a *mi* kérdésre felel. Alany és állítmány correlat fogalmak, természetüket talán legkönnyebben úgy értethetjük meg a gyermekkel, ha tervszerűen a mondatok hosszú sorát bontjuk két részre és rámutatunk, hogy az egyik részben cselekvés, szenvedés, állapot, tulajdonság van kifejezve vagy egy dolog van megnevezve, — a másik részben pedig meg van nevezve az a személy vagy tárgy, a ki cselekszik, szenved, bizonyos állapotban van; a kit vagy mit a tulajdonság megillet; vagy a mi az előbbi részben megnevezett dologgal egyenlő, illetőleg a fájához tartozik. Az előbbi az *állítmány*, az utóbbi az *alany*. Ezzel megadjuk egyszersmind az elbeszélő, leíró és magyarázó ítélet kategóriáit. Ha ezt a gyermek jó sok példán látta, többnyire helyesen fogja szétválasztani a mondatot alanyi és állítmányi részre, nem annyira definitió, mint inkább analogia alapján.

A *puszt*a alany és *puszt*a állítmány és következésképpen a *puszt*a mondat fogalmát egészen kiküszöbölném a nyelvtanból. Mondjunk egyszerűen annyit, hogy alany is meg állítmány is lehet *egy* vagy *több* szó. Azután különböztessük meg az alanyi részben meg az állítmányi részben az egyes szokat, a beszédrészeket, és állapítsuk meg, hogy a cselekvésnek lehet tárgya és határozója, a személynek vagy dolognak pedig jelzője és így tovább, — azaz nem alany és állítmány bővül, hanem a tárgynév, tulajdonnév, ige, szóval a beszédrészek. Mert ha ezt a mondatot: *a szegény ember éhezik* — úgy értelmezem, hogy alany: *ember*, állítmány *éhezik*, az alany jelzője: *szegény*, akkor logikailag hibás magyarázatot adtam, mert nem általában az emberről állítjuk előbb, hogy éhezik, mihez utólag hozzáillesztjük a «szegény» tulajdonságot, hanem egyszerre a *szegény emberről*. Ha az ítéletet egy összképzet vagy fogalom kettéválasztásának veszem, az egyik rész: *szegény ember*, a másik: *éhezik* (alany és állítmány); a *szegény ember* fogalmának kettéválasztása egy újabb, későbbi művelet dolga. Ha pedig az ítéletet két fogalom összekapcsolásának venném, az első kapcsolás: *szegény + ember*, a második: *szegény ember + éhezik*. Az első esetben *már* nem, a második esetben *még* nem alanya az ember az *éhezik* állítmánynak. Tehát nem mondhatom, hogy az alanyt bővitem, hanem a *tárgyfogalmat határozom meg közelebbről*. E helyett: «az alany bővítménye jelző szokott lenni» és «jelzője nem csak az alanynak, hanem az állítmánynak, tárgynak, határozónak és jelzőnek is, egy szóval minden mondatrésznek lehet» (Halász I.), — így állítjuk fel a tételt: jelzője főnévnek szokott lenni, de lehet főnév gyanánt vehető más névszónak is, sőt egy pár — lételt kifejező — ige-*nek* is (verbum substantivum, *van, lesz, marad*). Hasonlóképpen tárgya lehet a cselekvő ige-*nek* vagy igenév-*nek*, s így tovább. Ezzel a felfogással azonban, melyet ez alkalommal bővebben ki nem fejthetek, természetesen nem csak a Halász Ignác könyve, hanem általában a közkézen forgó nyelvtanok ellen fordulok.

Még egy ilyen általános megjegyzést kell tennem. Főlöleslegesnek tartom, hogy az első osztálybeli fiúnak a kezébe az olvasókönyv mellé külön nyelvtant is adunk. A rövidre szabott nyelvtan — mire Halász könyve igen jó példa — legyen az olvasókönyvnek függeléke. E függelék, ha a nyelvtan írója érti feladatát, ha a valóban szükségesre szorítkozik, ha nem akarja — a tanító és tanítványai közé tola-*kodva* — a szóbeli magyarázatot feleslegessé tenni, alig terjedne többre, mint 20—25 lapra. A szabályok alapjául szolgáló példamondatok egybegyűjtése határozottan a tanító dolga, nem a tankönyvé.

Kifogásaim nagyjából nem Halász Ignác könyvét, hanem általában meglevő nyelvtanainkat illetik. El kell ismernünk, hogy a mit a szerző az előszóban ígér, azt maga a mű be is váltja. A szerzőnek élénk

érzéke van a lényeg és az iránt: *quid valeant humeri*. A példák jól vannak megválasztva (legnagyobbbrészt Badics Ferencz olvasókönyvéből), a szabályok röviden, világosan fogalmazva. E nyelvtannal tehát jelentékeny haladás történt, várjuk a megígért folytatását.

SCHUBER MÁTYÁS.

Latin nyelvtan. I. Alaktan. Gymnasiumok számára. Irta dr. Csengeri János. Budapest, 1896. Lampel Róbert. 115. l. ára?

Paradoxonnal kell ismertetésünket kezdenünk: az a körülmény, hogy újabb latin nyelvtanaink sorvadnak, az az vékonyulnak, határozottan — egészséges állapotokra utal. Az újabb iránynak e tekintetben elvitázhatatlan érdemei vannak: neki ment a hypertrophikus grammatikának és alaposan eret vágott rajta. Feljajdultak ugyan erre a grammatistika lovagjai, de a páczyens — mirabile dictu! épen nem halt meg, sőt tetemesen meg is könnyebült s vele megkönnyebültek azok a szegény halandók, a kiknek osztályrészüll jutott, Dionysius Thrax találmányát: a techné grammatikét tradálni.

Az az: *ilyen* nyelvtant, milyen Csengerié is, már nem is lehet tradálni, mert az nem egyéb, mint az inductió rendszeresített összefoglalása rendszerbe foglalása annak, a mit a tanuló az olvasmány alapján már megtanult. Ezt a psychologiallil eggyedül igazolható irányt nálunk a Bartal-Malmosi könyvek honosították meg, — bár még bizony nem általánosan. De abban igaza van szerzőnknek, hogy e tankönyvek tulságosan terjedelmese (Előszó), — az Alaktan pl. 144 lapra terjed és nagyobbára garmond és petit betűkkel van szedve. Én sehogy sem tudok az olyan tankönyvvel megbarátkozni, a melyből annyit kell kihagyni, mint valamely unalmas szomorújátékból. Az az ellenvetés, mely az anyag teljességére hivatkozik, így általánosan nem üt be; a *feltétlenül szükséges* anyag legyen teljes a nyelvtan rendszerén belül: ez az iskolai nyelvtanítás suprema lex-e. Hiába mentetgetjük magunkat az Előszóban olyan formán, hogy: «ezt vagy azt a részletet nem kell még a tanulónak megtanulnia, majd később . . .» Mikor? A mit a tanulónak még nem kell az illető fokon tudnia, azt ne is tegyük bele a tankönyvbe. Az ilyen teljességnek sem gyakorlati, sem elméleti értéke nincs. Itt tényleg úgy vagyunk vele, hogy nagy könyv nagy baj. Epigramma legyen a nyelvtan, ne epos.

Csengeri ezt az oekonomikus szempontot általában következetesen ervényesítette,*) a nélkül hogy a nyelvtani anyag *lényegét* megrövi-

*) Igen jól esik ez az összevonás pl. a praepositioáknal, kötőszók-indulatszókáknál és a szóképzésnél (mindössze csak 12 oldal, Bartal-Malmosinál közel 24 oldal).

dítette volna, a mint ez a könyv beosztásából is kitűnik: a Bevezetés az olvasási és hangsúlyozási szabályokat tartalmazza, kerülve a «Hangtan» hangzatos címét. Ezen propædeutikus rész után a tulajdonképeni tananyag következik 4 szakaszban: I. névszók, II. ige, III. szócskák, IV. szóképzés és összetétel. A beszédrészeknek különben találó felosztása (hajlíthatók, nem hajlíthatók) okozta azt, hogy a præpositiók a II. osztály tananyagába kerültek, pedig az I.-ben kell már őket tárgyalni. Egyébként a felosztás ellen alig volna kifogásolni valónk.

Áttérve a részletekre, dicsérettel kell mindenekelőtt a szabályok magyarságáról megemlékeznünk (pl. magyar szenvedő igealak éppen csak a — passivum paradigmáinál fordul elő, ott is mennyire lehetett, enyhítve, — pl. capior: «megfogatom» és zárójelben: «engem megfognak» 64. l., bár bizony a «szeretve voltam» seff. [63. l.] nem sokkal jobb az igazi passivumnál); csak a 3. lapon van egy kis szemetszűrő hiba: «melyben a magánhangzó ugyan rövid» e h.: m. a. m. rövid ugyan». Igen helyesen járt el a szerző, hogy könyvében az annyira kedvelt *utalásokat*, melyeknek a tanuló de semi hasznút nem veszi, majdnem egészen kikerülte (csak egy-pár helyen találtam ilyen utalást, mely azonban ott egészen okadatolt): ebben a tekintetben pl. Curtius görög nyelvtana valóban nagyszerűt produkált. Még kevésbbé helyeselhetők némely grammatikának a tanulókhöz intézett *kérdései* és utasításai, melyeknek szintén semmi értelmük sincs, a mennyiben ezt a szerepet tudvalevőleg a tanár veszi át. Könyvünk csak 2 helyen csúsztatott be ilyen luxust (11. l. «Hajlítsd ezeket együtt végig!» és 98. l.: «Hol?»). Egyébiránt jobb nyelvtanainkban is akadni ilyenekre, pl. Simonyi kis magyar nyelvtanában.¹⁾ — Végül megemlíjtük, hogy a szerző számos helyen analog magyar példákkal kíséri egyes jelenségeket (22. l.: bos, bo(v)s: hívsz, hísz; 31. l.: humil-rimus, humillimus: parlag, pallag stb).²⁾ Oly segéd-eszköz ez, melyen kivált a kezdőknél mindenki kapva kap.

Ennyit a könyv magyar köntöséről.

A mi már most az anyag feldolgozását illeti, első sorban a deklinációk *csoportosítása* ötlük szemünkbe, mely csoportosításnak határozottan az az előnye van, hogy egyszerűbbé és átlátszóbbá teszi a névragozások rendszerét. Szerzőnk külföldi minták szerint 3 osztályba sorozza a deklinációkat. Ez ellen nincs kifogásunk, bár elvégre 2. osztályba is lehetne a deklinációkat fogni (a, o, u, e; i és mássalh.), mert hiszen némely mássalhangzós töveknek sincsenek melléknéveik. Azon már igenis vitatkozni lehet, vajjon könnyítünk-e a tanulón, ha a névszóknál a tövön kívül a *törzsszót* (Wortstock) is megkülönböztetjük, mint szer-

¹⁾ 3., 4., 8., 22. l. stb.

²⁾ Épúgy a 102. lapon meminit — szoktam.

zónk szintén külföldi minták szerint teszi. Tény, hogy a tanuló tiszttá-ban látja a törzsököt, mint a tövet (pl. domin-, domino-), de félő, hogy ez a tulságos elaprózás ezen a fokon még korai. Igen, ha szakíthatnánk a tő tanáról szóló dogmával és helyette a törzsököt vennők fel osztályozási alapúl. A mássalh. csoportnál a tő ugyanis azonos a törzsökkel. (Meg-
említjük már itt, hogy ezélszerűbbnek látszik az igéknél is a «gyökér» helyett a «törzsöknél» maradni, hiszen csak terminológiáról van a szó, a dolog miben léte in ultima ratione ugyanaz.) — Ajánlatos továbbá, mert könnyítést jelent, a *supinum*-tő elvetése Ziemer nyomán, bár a *supinum* megértetésében nem látok akkora nehézségeket, mint D. Mül-
der állítja (Zum lat. Anfangsunterricht, LL 1895. jul. f. 93. l.). Még megemlítjük azt is, hogy szerzőnk a *rag* elnevezés helyett *esetjel*-t hasz-
nál. Erre vonatkozó argumentumai (Előszó IV. l.) egészen véve elfo-
gadhatók.

Már a mondottakból is látható, hogy Csengeri könyve az iskola igényeivel és követelményeivel elfogulatlanul számolni tudó mű, mely a «se több se kevesebb» elvét szerencsésen «megvalósította.» Épen mert, egyike a figyelemre méltóbb tankönyvirodalmi termékeknek, mely latin nyelvtanításunknak bizonyára hasznos eszköze lesz, szükségesnek találtuk szinte rigorózus pontossággal átnézni, hogy a szerző alkalom adtán felhasználhassa alább következő észrevételeinket. Ezek az észre-
vételek nem vonatkoznak ugyan a dolog lényegébe vágó hibákra, hanem csak kisebb fogyatkozásokra, melyeknek kiirtása, illetve pótlása egy újabb kiadásnál könnyen lesz eszközölhető.*)

2. lap: a kiejtésről szóló szabályok közé teljesség kedvéért a *ch* is felvehető. — 5. l.: Hungaria mellől elmaradt jelentése. Ugyanott a gyűj-
tőnevek meghatározásánál a «bizonyos» jelző felesleges. — Helyesen járt el a szerző, hogy a nemi kivételeket lehetőleg megszorította. Az *a* csoportnál bizvást elhagyhatta volna azokat a görög kivételeket (*planeta* pl. csak a későbbi latinságban fordul elő; Cicerónál: *stella errans*; lásd Krebs: *Antibarbarus*). Az *o* tövűek nemi kivételei közül igen helyesen elmaradt a *henye vannus* és *colus*. Meglehetős ökonomiával járt el a szerző a többi nemi kivételeknél és szabályoknál, bár tanítás közben még bizony eleget kell majd kihagyni; ilyen pl. a *petitio* (20. l.) mely szó «kérelem» értelmében «non reperitur apud idoneos scriptores» (Muret. l. Krebs i. h.). Az *i* tövűeknél részemről ki szoktam hagyatni a következőket: *callis*, *caulis* (!) *vepres*, *vectis*, *torris*; a mássalh. tövűek-

*) Az észrevett sajtóhibákat a szerzővel közöltem, a ki — mint levelében írja — azokat a kiadás publikálása előtt ki fogja javítani, mivel a szedés még áll. Ilymódon a könyv igen kellemetlen foltoktól fog meg-
szabadulni.

nél: trabs, auceps, hépar, fornix cæspes, fel, tus (margo, turbo, cardo sem valami fontos szók). — 21. l. hiányzik vas jelentése (megvan a 29. lapon). 22. l.: nem tudom, vajjon találkozik-e a tanuló egyelőre far többesével. — Igen használható a végzeteket feltüntető összefoglaló tábla (24. l.). — 29. l. elephas tudtommal i tövű (nem t). — Helyes, hogy az abundantiák közül a pusztán költői coeli, melyet oly nagy kedvvel idézgetnek, elmaradt; ellenben a -limus-féle superlativusoknál meg lehetett volna tartani a 6-ikat (gracilis). — 41. l. «1 den. körülbelül 1 frank.» — miért nem 80 fillér? (A 10. l. helyesen áll: «egy sestertius mintegy 20 fillér».) — 42. l. totius, solius: anticipatio. — 44. l. is, ea, id-nél elmaradt a nem megjelölése. — 49. l. kissé szokatlan: «genitivusokat, dativusokat,» e helyett: gen. és dat. eseteiket. — 52. l. jó lett volna itt is az imperativus szokásos megjelölését (egysz., szigorú), a mint a paradigmákban is előfordúl, megemlíteni. — 57. l. a coni. folyó idői mellett nézetem szerint czélszerűbb csak egy-egy jelentést felvenni, zavarok kikerülése végett, tehát amem = szeressem, amarem = szeretnék (más helyeken is). — 58. l. capiam mellett elmaradt a magyar igekötő (megfogok). — 67. l. kár volt az inf. pass. inst. amandum esse mellől elhagyni a szokásos amatum iri alakot, bár alább (70. l.) megnagyarázza a szerző. — 69. l. a célhatározóhoz meg véghat. pótlendő (supinum használata). — 76. l. tollhiba: «-ris helyett re is állhat, csak az *indicativusban* nem», e helyett: «az ind. præs. imperfectumában». — Az a verbummondás szerzőnk könyvében az Utasítások szerint 5 alakot ölel fel; részemről beérném e hárommal: amat, amavit; amatus (l. egyébként a 77. l. jegyzetét); az igék csoportosítása és idézése kifogástalan: domat, domuit, domare, domans, domitus; ezeknél a rendhagyóság okadatulja az öt alak idézését. A mely igénél a szenvedő alk. part. perf. értelmileg nem létezik, ott e helyett a csel. part. fut. áll. crepiturus, vagy személytelenül: responsum est. Egyébiránt itt is ki kell majd hagyni tanítás közben egy pár kevésbé fontos igét (pl. implicat, fricat, alget, avet, farcit, sarcit, emungit [!] congelascit s többéff). — 94. l. A possum jelentéséhez pótolható bir és tud jelentése (a «képes» bízást elmaradhatott volna). — Kissé nehézkes ez: «a fer tövön kívül egy egészen más tövet látunk a befejezett alakok tövében (talán csak: a bef. alakokban), mely *tul* (98. l.). A relativ mondatot jobb volna közbeszúrni. — 114. l. armiger összetétel: arma + gerit; könyvünkben tollhiba: fert.

A könyv papirosa és nyomása megfelel a követelményeknek, csak itt-ott láttam egy szóban többféle betűnemeket (nem a kiemelendő szövelemeket értem!). Oka ennek nyilván az illető típusok (ő, ë stb) hiányában keresendő. Jó volna, ha a szerző e bajon is a könyv forgalomba hozatala előtt segítene.

A felsorolt apró fogyatkozásoktól eltekintve (melyek egyébként

inkább az átnéző skrupulozitása, mintsem a könyv hiányossága mellett bizonyítanak), Csengeri latin nyelvtanát egészben véve sikerült és igen használható tankönyvnek tartom, mely megérdemli, hogy társát, az olvasókönyvet, élénk érdeklődéssel várjuk.

WEBER ISTVÁN.

Joh. Peter Hebel, Das Schatzkästlein. Válogatott darabok közép-, polgári, a reszkedelmi és felsőbb leányiskolák használatára. Bevezetéssel és magyarázó jegyzetekkel ellátta *Kemény Ferencz*, reáliskolai igazgató. (Jeles Írók Iskolai Tára, 50.) Budapest, Franklin-társulat, 1895. XVI és 96 l. — Ára 40 kr.

A modern nyelvtanítás egyik követelménye, hogy a közbeszédet, a társalgás nyelvét tegyük az oktatás kiinduló pontjává. A mely szöveg e nyelvhez közelebb áll, az természetesen alkalmasabb lesz célunk elérésére, mely abban áll, hogy tanítványaink a megtanulandó nyelvet ne csak megértsék irodalmi fordulataiban, hanem beszélni is tudjanak rajta mindennapi, aprópénzszerű kifejezéseiben. Ha ez elvet helyesnek ismerjük el, örömmel kell üdvözlönnünk tankönyvirodalmunkban Kemény kis művét, mely Hebel *Schatzkästlein*-jának legsikerültebb darabjait adja egyes választékban. A sok német olvasókönyvünkben még mindig terpeszkedő s a haladást annyira nehézzé tevő periodusok helyett e rokonszenves művecskében egyszerű mondatfűzéssel, a komplikált, egymásba fogódzó nehézkes gondolatok helyett friss, egészséges, hogy úgy mondjam paraszthoz ésjárással, hosszú fejtegetések helyett rövid történetekkel találkozunk itten, melyek gyors fejlődésükkel, jóízű humorukkal és csattanós befejezésükkel az ifjúság érdeklődését nemcsak felkeltik, hanem azt ébren is tartják és csaknem mindig kielégítik. Prózaalakjuk még vonzóbbakká teszi e csinos anekdotákat. Bizonyára minden collegium tapasztalta már, hogy a tanulók rendszeren nem sokat várnak a verses alakban elmondott históriáktól, valószínűleg, mert megszokták, hogy azok rendszeren nem elégítik ki oly mértékben kíváncsiságukat, mint a próza: gyermeknél a forma szépségén való buzdulást pedig hasztalanul keresünk.

A népies előadáshoz való közeledés azonban, a melyről fentebb megemlékeztem s melynek Hebel az ő *Schatzkästlein*-jában természetesen semmiképp sem akart gátat vetni, bizonyos bökkenőre vezet az iskolai feldolgozásban, a melyre e helyütt kötelességem ráutalni egyrészt azért, mert Kemény helyes érzékkel eloszlatta a nehézségeket, de másrészt azért is, mert szükségesnek tartom német nyelvi segédkönyveink egy nagy fogyatkozására minden alkalommal utalni. Ez a bökkenő abban áll, hogy Hebel irataiban általában, de népies elbeszéléseiben különösen sűrűn alkalmaz olyan szavakat, kifejezéseket és fordulatokat, a melyek vagy csak az aleman nyelvjárásban, vagy pedig csak a népies nyelvben

fordulnak elő, avagy talán már teljesen el is avultak. Szó sincs róla, igen gyakran épen ezek az eredeti zamatú szólások adják meg azoknak az eleven humortól duzzadó elbeszéléseknek a savát-borsát; de mi nem irodalmi gourmettká akarjuk tanítványainkat nevelni, hanem első sorban a nyelvnek arra az alakjára akarjuk őket megtanítani, a mely a legáltalánosabb, legmodernebb. Egy nagy csomó oly szónak és fordulatnak a tárgyalásával, a melyekkel a tanuló jövőben aligha fog valaha találkozni, a melyekhez még a német tanulónak írt könyvekben is magyarázatot kell csatolni, csak a nehézségeket növeljük, csak a tanuló munkakedvét lohasztjuk, minden igazi ok nélkül. Mert mindegyikünk tudja, hogy milyen kedvetlenül fog a tanuló az olyan olvasmány tárgyalásába, a melyhez hosszú szó- és mondatmagyarázatok, esetleg tárgyi fejtegetések is csatolva. Valamint a számtan tanára methodikai szempontból szükségesnek fogja tartani, hogy a feladandó példákat előbb maga átdolgozza és a felesleges és didaktikailag nem gyümölcsöző nehézségeket eltávolítsa: úgy a már némileg avult, dialektusi sajátságokat magán viselő szöveget is mindig át kellene előbb dolgozni, — óvatos kézzel, de határozott elvek szerint. Kényes feladat ez, jól tudom, de hiszen nem kell épen magunknak vállalkoznunk rá; külföldön már régebben alkalmazzák az anyanyelvi darabokra nézve is ezt a kritikai megrostálást: ez által a szöveg gyakran nemcsak nyelvileg tisztul, hanem — és ez különösen a népies darabokra vonatkozik — olyan szögletei is lecsiszolhatók, a melyek az iskolában könnyen lehetnek megbotránkozás tárgyai. Röviden szólva: a legritkább esetben alkalmas az olvasmány olyan alakjában az iskolai használatra, mint azt a tudományos szövegkritika megállapította. Hogy a verses daraboknál ragaszkodnunk kell az utóbbihoz, bizony nem könnyíti meg az idevágó olvasmányok tárgyalását, s ez az egyik oka, hogy a költemények a reformereknél mind inkább háttérbe szorulnak.

Ismételjük, hogy csak helyeselhetjük tehát Keménynek azt az eljárását, hogy a szövegen itt-ott változtatott, könnyített. Helyeselhetjük azt is, hogy a művecske orthographiájába egységet igyekezett hozni, elfogadván az úgynevezett osztrák helyesírást. De míg a nyelvi átdolgozás nagyobbbrést sikerült, ámbár itt-ott még tovább is mehetett volna, addig a szövegnek helyesírási revisiója nem mondható gondosnak. Legyen szabad ezt néhány olvasás közben kijegyzett példával bizonyítanom. Elöl állnak az eltérések, a melyeket a Schatzkastleinnak előttem fekvő szövege és a hivatalos *Regeln und Wörterverzeichnis für die deutsche Rechtschreibung* *) között találtam; ezek után zárójel-

*) Részletesebben és tanulságos bevezetéssel *Dr. Karl Stejskal* ugyanily című művében (Wien, Manz, 3. kiad. 1894. Ára kötve 80 kr.), vagy: *Hüttich und Velter, Alphabetisches Nachschlagebuch für deutsche Rechtschreibung* (Wien-Prag, Tempisky, 2. kiadás. 1892. Ára 80 kr.)

ben a hivatalos orthographia követelte alakot adom. A szám az olvasmány sorszámaát jelzi:

1. Offizier (Officier); 4. heisst (heißt), giebt (gibt), ging (gieng), wie viel (wieviel); [Ebben az olvasmányban egyszer felesleges a ^s jegyzet]; 5. Doktor (Doctor; kétszer); 6. ein Anderer (ein anderer), wie viel (wieviel); Wirthshaus (Wirtshaus), Messerschmid (Messerschmied) [itt az utolsó mondatnál elmaradt az idéző jel]. 8. Malefikant (Maleficant); 9. Sechser (Séchfer); [durchtrieben után hiányzik az 5-ös]; etwas Anderes (anderes), Nachbar (erős ragozású alak; háromszor Nachbarn helyett), mit einander (miteinander); 11. *Jetzt* után hiányzik a vessző, a mi értelemzavart idézhet elő. [Itt bátran lehetett volna ezt a mondatot: jetzt will ich den Lammwirt in *Jast* bringen modernebbül kifejezni]; Dukaten (Ducaten), euer (Euer, mert *egy* személyhez van intézve), kurios (curios), Prozent (Procent); 12. respektabel (respectabel), heisst (heißt), Branntwein (Brantwein), ging (gieng), hier zu Lande (hierzulande) [azután következik két 21-es jegyzet, közben egy csillagos]; 13. (weissst (weiß), kuriose (curiose), Wie viel (Wieviel), weismachen (weismachen), Komplimenten (Complimenten); 14. euer (Euer), Joseph (Josef), giebt (gibt), Respekt (Respect); 15. aachener (Aachener); 16. anfang (anfieng), Gieb (Gib), eben so viel (ebensoviel), Giebt (Gibt), Mißgunst (Missgunst; az előbbi sorban *missgünstig*), Advokaten (Advocaten); 17. Dublonen (Doublonen, ismételten; [itt helyesen van: miteinander egy szóban], Punktum (Punctum), Prozess (Process), id. euch, ihr (Euch, Ihr; közvetlenül utána helyesen: Euch; de azután megint: euch, ihr, ihr); 20. Joseph (Josef), Doktor (számtalanszor Doctor), kuriert (ismételten curiert), heisst (heißt) [Pillelein magyarázatra szorul], Dublonen (Doublonen), [Herzsalbe, Augentrost megmagyarázandó]; 21. Offizier (többször Officier), kurios (curios), euern (Euern, közvetlenül előtte: Gebt Ihr euren Löffel) [«Lieber Spass als Ernst... előtt megkezdődik az idéző jel, de utána nincs befejezve; ez gyakran ismétlődik és a megértést a magyar fiúknál megnehezíti]; 22. Sankt (Sanct), Joseph (Josef); 23. Kapitalien (Capitalien); 24. [Am 13. April után *und* kell; *zwar* magában tájsházasszerű (*und zwar* helyett)]; Sommervögel itt annyi mint *pillangó*; ezt meg kell magyarázni, mert dialektusi használat. Még jobb lett volna Schmetterlinge-vel helyettesíteni]; 25. Schade (schade), einpaar (ismételten: ein paar); 26. Franziska (többször Francisca), mit einander (miteinander), Armuth (néhányszor Armut), heirathen (heiraten); 27. Schweizerkanton (Schweizercanton); [ezt a komikusan hangzó mondatot: «Jakob Hummel wünschte von früher Jugend an ein *Thierarzt* zu werden, um in diesem Berufe *seinen Mitbürgern* viel Nutzen leisten zu können», meg lehetett volna változtatni!]; Viehdoktor (Viehdoctor), Kredit (Credit); Kanton (Canton); 30. einen Andern (einen

ändern); 31. Offizier (ismételten Officier); 32. das letzte Mal (das letztmal); Konsul (Consul); [a 32. lapon a sorok végei össze vannak zavarva]; Kapital (Capital); 34. Ruszland (Russland); giebt (gibt); Advokaten (Advocaten), Kommandant (ismételten Commandant), Oktober (October); 35. gebührt (gebürt), Doktor (Doctor), [a 8. pontban Ducaten helyesen c-vel], einpaar (ein paar), zu Rath (zurath), December (December); 37. einfängt (einfängt); 38. heisst (heißt), Kapital (Capital), publiziert (publiciert); 39. alle himmlische (himmlischen), läugnen (többször leugnen, Schöpfer (Schöpfer; a szótagolásnál *pf* együtt marad), Gottesläugner (Gottesleugner), des Nachbars (Nachbarn), Volksclasse (Volksclasse), zu Schanden (zuschanden), das (dass); 40. Dezember (December), Kanton (Canton), in dem einzelnen kleinen Kanton Uri (in dem einzigen kl. Canton U.); 41. euch (Euch), etwas weiß gemacht (weis gemacht); 42. heisst (többször heißt), jezt (jetzt); 43. Brod (Brot), Colonien (Colonien) stb.

A mi a felsorolt eltéréseket zavarókká teszi, az az a körülmény, hogy mellettük csaknem mindig feltalálható a hivatalos orthographia követelte alak is; ez az ingadozás a tanulót, a kinek kezében ott van a tanár által rádíktált 'Regel- und Wörterverzeichnis' bizalmatlanná teszi, a mit minden áron el kell kerülni. Elvárjuk, hogy a 2. kiadást Kemény, a kit különben czikkeiből nagyon is minutiosus embernek ismerünk, gondosabb revisiónak veti alá.

Most, hogy így a megválasztott darabokkal és szövegreviziójukkal végeztünk, még két dologra kell figyelmünket kiterjesztenünk: a bevezetésre és a jegyzetekre.

A *bevezetésben* Kemény a *Schatzkästlein* commentálását «átültetésnek» nevezi; ez talán nem megfelelő kifejezés; kerülni kellene az «illetve» szót is az «illetőleg» értelmében. Az a körülmény, hogy a jegyzetekben Kemény néhány német szólamnak nemcsak magyar, hanem *francia* æquivalensét is adja: azt hiszen merő véletlenre, arra a körülményre vezethető vissza, hogy a *Schatzkästlein*-t Franciaországban is olvassák s mint iskolai auctornak jegyzetes kiadásai is vannak. Mert nem tudom elképzelni, hogy hol lehessen — egy-két kereskedelmi akadémia kivételével, a hol a francia nyelv tanításánál a német Ploetz-öt használják — a tanulót annyira vinni, hogy németről néhány jegyzet segítségével azon módon francziára fordítson, holott ehhez sem szótára sem a kellő gyakorlata nincsen. Jobb lesz tehát «ez úttörő kísérletet a párhuzamos nyelvtanításra» egészen elejteni.

A «Hebel élete és működése» című fejezethez is volna pár szavam, A Hebel anyját leánynevén tudomásom szerint *Örtlerin*-nek és nem *Oertlin*-nek hitták. Férjével csak az 1760-diki tavaszt és nyarat töltötte Baselen, nem pedig minden tavaszt és nyarat 1757-től 1760-ig

Nehézkes ez a fordulat: «hogya a latin nyelvben szó- és írásbeli jártasságukat kifejlesztették», határozottan németes: «Munkakedv és vídamság, egy nemesen gondolkodó ifjú biztos ismertetőjelei» továbbá: «az egyetem polgárai közé lépett», és «a *gymnasiumon* tanúsított.». Lörrachban Hebel közel kilencz évig volt; meg kellett volna említeni, hogy ottan és Karlsruheban főkép *botanikával* foglalkozott, Egyes részei az életrajznak csaknem szószerint Behaghelt követik. pl. a VIII. l. vége és a IX-nek első fele. E pont végén azt is meg lehetett volna említeni, hogy ekkor kezdte Hebel Kantot tanulmányozni, még pedig — mint a források mondják — «egy nagyon tudós magyar ember tanácsára». Vajjon ki volt az? — Nehézkesek megint e mondatok: «Mint ilyent, a nagyhercezség tanintézeteinek főfelügyelete is őt illette meg»; ez a szórend meg az akaratlan humor példája: «... oly rosszúl lett, hogy Schwetzingenben egyik barátjához *betert* s ott szeptember 22-én hajnali 4 órakor *kiszenvedett*». Két ilyen heterogén gondolatot nem volna szabad *egy* mondatba erőszakolni.

Áttérek a *jegyzetekre*. Mivel nem akarom ismertetésemet nagyon is hosszúra nyújtani, meg kell elégednem azzal, hogy e helyütt az első tíz olvasmány commentárját tárgyaljam; kifogásom van azonban csaknem minden olvasmány magyarázata ellen. Nem azért, mintha a jegyzetek egyenesen rosszak volnának, hanem azért, mert nem oly tökéletesek, mint a hogy azt a tárgyával alaposan és gonddal foglalkozó tankönyvről megvárnók. A tárgyi jegyzetek is hiányosak, a nyelvekben meg Keménynek ritkán sikerült a magyaros, az eredeti szöveg értelmét teljesen fedő kifejezést megtalálni. Úgy látszik, a német nyelvten otthonosabb mint a magyarban.

A jegyzetek technikai kiállítását illetőleg helyeslem, hogy azok külön fülvék s így az olvasmány mellett mint præparatiós füzet használhatók; de zavarónak tartom a szövegbe szórt jegyzet-számokat. Azt hiszem teljesen elegendő, ha a szöveg sorait számoztatjuk s a jegyzetekben a sorra utalunk; hogy ez esetben az illető szót vagy mondatot ismételniük kell, az azt hiszem nem olyan sok tért foglal el, s tényleg Kemény ismételten nyúl ez eljáráshoz.

Áttérve az egyes jegyzetekre, a 2. olvasmányban: Die Strafe ist frisch überführt-nek megfelelőbb kifejezését találom ebben: mostanában töltötték fel, mint ebben: «újra van kavicsozva». A «murva» a kavicsra olyan kifejezés, a mit a fiúnak előbb meg kell magyarázni. A 3. olvasmányban a «Kommt ein Wanderer und sagt» inversióját így magyarázza Kemény: «Kimaradt es, mint alább több helyen; e kihagyás magyarban és francziában is divik: jöve (vient un)». Először is nem biztos, hogy nem a *da* szó maradt-e ott el, másodszor a magyar ily esetben biztosan «hát»-tal fogja kezdeni mese-tónusban tartott elbeszélését. Ugyanez olvasmány

8-dik jegyzetében használhatatlan «Kerl»-nek ez a jelentése «kölyök». Az ismert molnárfia- és számár történetről van szó. Csak nem mondat-hatjuk a járó-kelőkkal, hogy «mit keres az a két kölyök a számár hátán»? A 4-dik olvasmány 4. jegyzetében utalni lehetett volna arra, hogy Hebel humora az ilyen apróságokban is megnyilatkozik mint a milyen, mikor oroszlános tallért adat a szultánnal az élelmes kéregetőnek. A «Löwen-thaler» különben eredetileg brabanti aranypénz volt 12 frt értékben; később — 1816-ig — Németalföldnek a levantei kereskedelmi forgalomra szánt ezüst pénze 3 frt értékben. Nem mondom, hogy ezt a tárgyi jegyzetet a könyvben megkellett volna adni, de azt igenis, hogy az ilyen jegyzetek «Löwenthaler: tallér, melyen oroszán van kiverve» feleslegeseek. Míg ez a jegyzet tehát semmit mondó, túlságosan bőbeszédű és messze-menő a 7-dik, mely így szól: «Mauelesel — öszvér (mulet); das Maul, die Mäuler: Der Mund; Maulbeere = eper; Maulaffe = málészájú, bímész; Maulmacher = szájhős»; így tehát az öszvértől szerencsésen eljutottunk a szájhőshöz. Mire jó ez? Ne utánozzuk ebben az «alapos-ság»-ban a németeket. A 9-dik jegyzet szerint «so wird's nicht reichen»-nek fordítása «vagyonom nem lesz elegendő». Nem megfelelőbb ez a szólam: «nem futja»? A 10-dik jegyzet francia része gondosabb revisiót kíván; hasonlóképen az 5-dik olvasmány 4-dik és 10-dik jegyzetének francia része is. Ez utóbbi olvasmány 2-dik jegyzetében az «orvosi rendelés» csakugyan «*seltsames Recept*». Hogy mit keres e mellett: «der Stier=bika» még ez az egészen felesleges megjegyzés is: «der Zugochs=igás ökör, holott erről sehol sincs szó, igazán nem tudom. Nehézkés «tan-nene=fenyőfából készült»; összetételekben a magyar ember így beszél: fenyőfa-ajtó. A 8-dik jegyzet azt mondja: «große Augen machen t. i. vor Verwunderung, bámulni» — magyarban is mondják: nagy szemeket mereszteni. A 6-dik olvasmány 4-dik jegyzete teljesen téves magyarázatot tartalmaz; a szövegben ugyanis ez áll: «Der Thadde machte ein Gesicht, als wenn er ein halbes Königreich zu schätzen hätte, und drehte lang die rechte Hand mit ausgestreckten Fingern so her und so hin». Kemény az utóbbi mondatot így magyarázza: «mintha ujjain számlálna»; számolásról itt természetesen szó sincs; a jámbor Tádé csak azt az ismert mozdulatot teszi a kezével, a mihez az ember azt szokta mondani: «hát így, amúgy». A francia fordítás (tourna sa main dans tous les sens) teljesen szintelen, semmitmondó. A 6-dik jegyzetben foglalt fogalmat, ha idegen eredetű szóval is, de sokkal találóbban mondhatjuk így: «többre taksáltam». Nem árt, ha a tanuló a finomabb árnyalatokat is ki tudja érezni; ez is praktikus stilisztika. Ilyen, pompásan illő kifejezés a 7-dik olvasmány 2. jegyzetében említett «ausspintisieren»-re a «kifundálni» szó: cseppet sem találó a jegyzetben adott «kifürkészni» jelentés; közelebb jár a «kieszelni»; rokon hozzá a «kisütni», a mit

szintén lehetne használni. Csak ballast e jegyzetnek a következő folytatása: »syn. aushecken, ausklügeln, austüfteln, austipfeln»; végtelenül messze esik a befejezés: »ausspionieren = kikémlelni». »Reichskamerad»-nak ugyan elég találó fordítása a »nagy hazánkfia», de itt már helyén volna egy kis tárgyi jegyzet; az, hogy ez »gúnyos értelembe» veendő, nem elég.] A 8-dik jegyzetben felesleges az ige: dudeln — dr.álni.

A 8-ik olvasmányhoz tartozó 3-ik jegyzetben a »Bitten und Beten»-nél figyelmeztetni lehetne a tanulót az alliterációra s a fordításban is bizonyos parallelismusra kell törekedni; értem, hogy ne adjunk két kifejezés helyett egyet, hanem lehetőleg szintén kettőt; ez esetben pl. »kérés meg rimázkodás». A »főtörvényszéki őrnök» szörnyű hosszú kifejezés, mi nem vagyunk ilyen titulusokhoz szokva; nem volna elég »főjegyző» is? »Bekanntlich»-nak nehézkes fordítása: »a mint tudva van»; sokkal könnyedebb »tudvalevőleg». A 8-dik jegyzet ellen megint kifogásom van. »Dreischläfrig — azt mondja Kemény — háromágú; rendszeren ágyra vonatkozik. Schläfrig = álmos». Nem szólva arról, hogy az utóbbi megjegyzés absolute nem ide való, a »dreischläfrig»-nek ma általában, a nélkül, hogy alvásra gondolnánk, az az értelme, hogy: három személyre szóló, három személyre van berendezve. A 11-dik jegyzet nem sokat használ a tanulónak: »biegsamer Tod, biegen = hajlítani»; ép így a 12-dik sem: »beweglicher Tod, bewegen = mozogni, mozgatni». A nehézség elől a magyarázónak nem szabad kitérni; azt hiszem minden erőtetés nélkül mondhatjuk magyarban is: hajlékony halál, mozgékony halál. Hogy miért jelentsen a 15-ik jegyzetben adott »Stücklein» = *csint, stiklit*, megint nem értem; hiszen csak egy elbeszélésről, történetkéről van szó, a melyet az anyós eszelt ki, ja ki nem szívesen látja, hogy bárkinek is baja essék. — A 9. olvasmányban »O freilich ja»-nak értelme inkább »miért ne!» mint a Kemény-adta »hogyne». Hogy ehhez a mondathoz: »Dieser Einfall war eigentlich nicht weit her» (az ötlet nem valami sokat ért) mi közük a következő magyarázatoknak: »es weit bringen = sokra vinni, sokra menni; die Sache ist so weit gekommen, gediehen = oda fejlődött a dolog; die weite Welt = a nagy világ, széles e világ; weit und breit = köröskörül (?)» — azt valóban nem tudom; ilyen módon minden szó mellett lehetne a megfelelő szótárczikket idézni. Felesleges az ilyen magyarázat: »Brotneid» = kenyéririgység. Azt hiszem a jegyzetek nem kívánják a szótárt kiküszöbölni, hanem csak ott akarnak a tanulónak segítségére lenni, a hol a szótár esetleg cserben hagyná. — A 7-dik jegyzet így szól: »Der Tort, a fr. tort-ból (lat. tortus) a. m. szándékosan boszantani, kellemetlenséget szerezni; die Torte = a torta (la tarte) a latin torta-ból» (!). Nem jobb volna megmondani, hogy hát mit is jelent a *Tort* mint főnév? — A 8-dik jegyzet így szól:

«Der Kunde, die Kundschaft = vevő, vásárló, fél; die Kunde, = hír, ismeret, pl. Himmelskunde», -- vajjon mit használ ez annak a fiúnak, a ki a szövegben előforduló «der listige Kunde» jelentését keresi? Először is a kocsmárosnak *rendékei* vannak és nem ,vevői, vásárlói és felei; másodszor ebben az összetételben bátran fordíthatjuk «Kunde»-t kópéval. A «Frieden ernährt, aber Unfrieden verzehrt»-nek nagyon lapos fordítása: «békeség épít, békétlenség ront». A magyar közmondásnak meg kell adni a maga rhythmusát. — A 10. olvasmány 2-ik jegyzeténél inkább ezt mondanám «fursák» vagy «bogaruk van»; a 3-ikban «érteni a helyes elbánáshoz» helyett «bánni kell velök tudni»; az 5-ikben «tényleg» helyett «csakugyan»; a 18-dikban a nehézkes «felszolgáló» «szolgá»-val volna helyettesíthető.

De elég volt ennyi. Részletekbe és aprólékosságokba kellett mennem, mert maga a mű természete hozza azt így magával. A világról sem akarom mondani, hogy a commentárnak csupa hibái volnának. Ellenkezőleg, van benne nagyon sok talpra esett megjegyzés, s ha a még most zavaró egyenetlenségeket Kemény a második kiadásban elsimítja, teljesen kifogástalan munkával fogja megajándékozni irodalmunknak német műveket magyarázó ágát.

SCHACK BÉLA.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

A francia philologiai irodalom 1893—1895.

Utolsó jelentésünk óta két fontos esemény vonta magára a philologusok érdekét Franciaországban. Az első az Ecole normale supérieure száz éves fennállásának ünnepe, a másik a delphi-i ásatások első eredményei, melyeket az Ecole des Beaux-Arts nagy termében állítottak ki. Mielőtt tehát *ötödik* jelentésünket megkezdjük, rövid bevezetésül e két esemény philologiai érdekét akarjuk vázolni. Nem czélunk a híres iskola százados életének történetét vázolni. Azok, kiket a francia tanügy érdekkel, az ezen alkalommal kiadott Livre de Centenaire-ben, melynek egyes fejezeteit a nagyobb folyóiratokban és lapokban is közölték, elég felvilágosítást találnak. A hálás tanulók, kik nemcsak az oktatás, hanem az irodalom és hírlapírás terén is az első állást foglalják el, megtettek mindent, hogy az országnak és a külföldnek megmutassák, mily fényesen töltötte be az Ulm-utczában levő intézet missióját. Tagadhatatlan, hogy ez az intézet, a mely 1880-ig, vagyis a francia egyetemek újjászerve-

zései, egyedül képviselte a bölcsészeti fakultásokat, a hol a tanulókat, kiket concursus után a lyceumok javából választottak és három éven át a legkitünőbb mesterek vezetése alatt képeztek, nagy szolgálatot tett, s még manap is, daczára annak, hogy a Sorbonne is előkészít a különféle tanári vizsgálatokra, az oktatásra szánt ifjaldomság zömét neveli. De a mi minket, philologusokat, különösen érdekel, az, vajon az Ecole normale a philologiai methodusok ujjaszervezésében előljárt, vagy csak a kívülről ható befolyásokat fogadta-e el? S itt sajnos, be kell vallanunk, hogy századunk vagy két harmadán át a nagy intézet, daczára egyes derék tanároknak, a philologiai disciplinát, mint azt Németországban gyakorolták, nem fogadta el. Az ókor terén inkább a *lettré*-t és nem az *érudit*-t nevelte, vagyis a formalis philologia hátrányára inkább az ókor moralis és æsthetikai oldalát kutatta. Nem döntheti el senki, vajon az egyik, vagy a másik iránynak van-e több jogosultsága; tény az, hogy Franciaország a német munkásokról, ezek pedig a francziákról, ha philológiáról volt szó, kicsinylőleg ítéltek. De végre mégis belátták itt, hogy a folytonos æsthetisálás nem vezet biztos eredményekre, s miután harmincz év előtt az Ecole pratique des hautes-études cz. intézetet s egyuttal egy rettegett organumot: a Revue critique-t alapították meg, a philologiai módszereket az iskolába is bevitték. Mi sem mutathatja meg jobban a régi és új generatio közti különbséget, mint a minap (1895 május) elhunyt Constant Martha és fiának, a ki a Sorbonne-on utódja lesz, munkái. Ha Martha főbb műveit (Les Moralistes romains, Le Poème de Lucrèce, Etudes morales sur l'antiquité, La Délicatesse dans l'art) tekintjük, úgy egy kitünő moralista és bölcsész, egy finom író és művész áll előttünk, fia pedig az Editions savantes számára Cicero Brutus-át magyarázza. Bizonyára ha fiatal candidatusokat kell vizsgálatra előkészíteni, a fiú jobban fogja helyét megállani, mint az atya, de ki tagadhatja, hogy az atya irodalmi munkássága magasabb rendű volt.

De ha a formalis philologia terén az Ecole normale nem játszott a vezető szerepet, az ókori eszmény és szép titkába jobban behatolt, mint a többi intézet. Az Ecole d'Athènes, mely mintegy fiók-intézete, ötven éves fennállása óta az archæologia terén első rangon áll. *) Az iskola igazgatója, Homolle, nagy sikerrel vezeti a delphi-i ásátásokat, melyek méltán sorakoznak az olympiaiakhoz. Behatóbb munka még nem jelent meg e tárgyról, de az 1895. husvét táján kiállított szobor-töredékek és feliratok a legszebb eredményekre jogosítanak. A két hymnus-töredék

*) A német tudósok, kik szintén bevallják, hogy az utolsó harmincz év óta a francia philologiai és történeti kutatások új mederben folynak, azt hiszik, hogy ez az iskola is újabb keletű. L. F. Xaver Kraus cikkét a Deutsche Rundschau-ban (1895 május.) Maxime du Camp utolsó művéről.

az ókori zene jeleivel, melyeket Weil és Théodore Reinach magyaráztak, philologiai és zenei szempontból első rendű emlékek, melyeket Reinach több ízben mutatott már be a nagyobb közönségnek. Az archæologusokat mindig egy vagy két építész kíséri, kik, miután három évet Rómában mint «Prix de Rome» töltöttek, Italiában vagy Görögországban egy régi emlék restaurációját végzik és küldik be a Salonba. A delphi-i ásátások architektusa Tournaire, kinek gyönyörű táblái az ásátások menetét és eddigi eredményeit tüntetik fel. Eddig Apollo nagy templomában az athéniek, boeotiaiak, siphniniak és sicyoniak kincses házát kutatták, miután egy egész falut, Castri-t, a mely a régi templom helyén épült, romboltak le. A milliókat igénylő ásátások még mindig folynak; Homolle időnkint az Akadémiában tesz jelentést róluk.

Az egyes szakok terén folyó munkásságról és kisebb reformokról annak helyén emlékszünk meg. Beosztásunk a régi marad; három-három fejezetben az ókorral, a hetedikben a francia irodalommal, az utolsóban az egyéb modern nyelvekkel foglalkozunk.

I. Görög irodalom. A Croiset testvérek remek görög irodalomtörténetéből a negyedik kötet jelent meg. Szerzője *Alfred Croiset*, a Sorbonne tanára, a kinek a második kötetet, a lyrikusokról szólót köszönjük. *Histoire de la littérature grecque, tome IV. Période attique, Eloquence, Histoire, Philosophie.* (751 l.). Évek óta tárgyalja a szerző egyetemi előadásaiiban ezen korszakot, mely Athen fénykorának nagy prózai emlékeit teremtette. A tizenegy fejezetre oszló mű egyes, valóban remek monographiákat ad. A sok bibliographiai anyagból, mely mint valódi holt anyag a legtöbb irodalmi kézikönyvet oly lomhává teszi, itt csak a javát találjuk. Ne higgyük azonban, hogy Croiset tárgyának irodalmát nem ismeri; alig van német, angol vagy francia munka, mely némileg latba esik, melynek véleményét ne vitatná, de a mű fő érdeme mégis a szakadatlanul folyó vonzó előadás, mely a mellett, hogy tárgyat æsthetikailag, néha nyelvtanilag is kimeríti, az írói egyéniséget, az irodalmi faj evolúcióját hívebben feltünteti, mint elődei azt tették. Egyes fejezetek egy egész kis könyvtár velejét tartalmazzák.

Az első fejezet az atheni szónoklatnak mintegy bevezetése. A retorika csíráit Homerosban keresi, erre Themistocles és Pericles szerepére és a sicíliai sophistika nagy mestereire tér át. A második fejezet Thucydidesdel foglalkozik. A Girard könyve mellett is ez a 90 lapra terjedő rész jól megállja helyét. A szerző különösen kiemeli a régi logographusok és a Thucydides közti különbséget, a befolyást, melyet a tragikusok mesteri compositioja és a szónoklat terjedése, valamint Antiphon, Gorgias és Prodicos tanai ezen íróra gyakoroltak. A harmadik fejezet a Sokrates előtti bölcsészeti, orvosi és történeti írókról szól röviden, a mire a Sokrates (200—240. l.) és a Platoról szóló fejezetek következnek. Ez

utóbbi a Cousin, Fouillée és a sok német író dolgozatainak tekintetbevételével különösen érdekes a platoi dialogus művészi jelleméről szóló rész miatt, a hol a stylus beható elemzését találjuk. A Xenophonnak szentelt rész nagyjában az író francia thesisének (1873) átdolgozása. Erre az ékesszólás nagy mesterei, Andocides, Lysias, Isaëus és Isocrates, kerülnek sorra, a hol különösen a Lysias beszédeinek széptani jellemzése érdekes. A nyolczadik fejezet Demosthenesről szól (508—590. l.); ez tán a legkitűnőbb az egész műben. Erre Hyperides, Lycurgus, Aeschines és Dinarchus jellemzése; az ékesszóló történetírás nagy mestereinek, Philistos, Ephorus és Theopompus, élete és művei. Az utolsó fejezet Aristotelesről szól. Ha hetven lapon e mindent átölelő geniusról kell szólni, a nélkül, hogy csak egy fontosabb kérdést is mellőzzünk, ez valóban nagy feladat. Croiset tehetsége szerint oldotta meg, de azok, kik kimerítő útmutatást keresnek, ezentúl is a specialis kutatásokra lesznek utalva. Egy irodalomtörténet feladata különben csak az lehet, hogy a főbb jellemző pontokat emelje ki, az író egyéniségét, helyét az irodalmi átalakulásban tüntesse fel, s néha egyes eredeti nézettel lépje meg az olvasót. Ezt Croiset minden fejezetében megtaláljuk. Mégis egy irodalomtörténetben a Poetica-ról szóló részt egy kissé bővebben taglalhatta volna. A híres és hírhedt katharsis kérdésnél egy jegyzettel elégszik meg és egyszerűen cikkünkre utal, mely a Revue des études grecques (1893) folyóiratban jelent meg. Hálásan fogadjuk ezen említést, de Croiset véleményét is szerettük volna hallani. A végszó mintegy az ötödik és utolsó kötet bevezetésére utal. Aristotelesben az alexandrinismus irodalmi atyját látja, a ki a görög nemzeti irodalom utolsó nagy képviselője és a következő korszakot kosmopolitikus nézeteivel mintegy előkészíti.

Homerusról csak egy munkát jelezhetünk s ez is vajmi gyenge. A poitiers-i volt rector *Chaignet*, alig hogy bevégezte az ókori pszichológiáról szóló öt kötetes művét, *Les héros et les héroïnes d'Homère* (295 l.) cz. alatt egy munkát közölt, mely itt vagy harmincz-negyven év előtt divatban volt, de mely most a megváltozott philologiai irány mellett nem kelt semmi érdeket. A homerusi kérdés ezen régi iskola neveltjei előtt nem létezik; még úgy hisznek a költő és a mű egységében mint a XVII. és XVIII. században. Innen a melancholikus kifakadások az újabb kor philologusai ellen, a kik az ily theoriákat Francziországban hirdetik. A bevezetés a régi hőst akarja jellemezni; összehalmozza mindazt, a mit róla tudunk: mikép élt, ruházkodott, mit evett s minő volt lelki állapota; erre egyenkint a homerosi eposok nagy hőseit és hősnőit teszi vizsgálata tárgyává: Helena, Achilles, Hektor és Andromache, Nausikaa, Ulysses, Penelope, mindegyiknek hosszabb, rövidebb efjezetet szentelve. A politikai, hadi és magán élet főbb vonásokban tárul elénk, de ugyan mi újat mondhatunk ily tárgyalásnál. Nem tagad-

jük, hogy egyes részek kiváló stylistikai gyakorlatok, de a régiség tanulmánya ma már Franciaországban is más módon írt könyveket kíván, úgy hogy ezen elavult álláspont a ritkaságok közé tartozik.

Fényes ellentéte az ily irányú munkáknak az *Amedée Hauvette*, a Sorbonne tanárának, koszorús műve: *Hérodote, historien des guerres médiques* (XI—512 l.). Ez egyike a legfontosabb dolgozatoknak, melyeket a történetírás atyjának szenteltek. A pályakérdés ez volt: Etudier la tradition des guerres médiques; déterminer les éléments dont elle s'est formée, en examinant le récit d'Hérodote et les données fournies par d'autres écrivains. A szerző, az atheni iskola volt tagja, újra elment Görögországba, hogy a hely színén meggyőződhessek a Herodotus művében található stratégiai adatok lehetőségéről. Művében Herodotus mint igazságszerető történész mutatkozik, a ki senkinek sem hízelt, a ki csak azt mondotta, a mit igaznak hitt, lelkiismeretesen; a kinek vallási érzülete tán tulozhatta az isteni beavatkozást, de a ki mindenestre nem hazug. — Egy általános bevezetés után, a melyben Herodotus életéről, utazásairól és művének sorsáról szól, s a hol azt vitatja, hogy Thuriiben írta meg teljesen, a mű első része az ókori és jelenkori kritika állását a Herodotus munkájával szemben világítja meg. Mindenütt a történetíró által felhasznált források tanulmányozása lép előtérbe; Hauvette nemcsak a két ellenfelet beszélteti; a roppant anyagot mesterrileg kezeli s nagy tapintattal vezeti a két ellenséges tábornok mint oly férfi, a ki személyesen is hozzászólhat a kérdéshez. A könyv valódi tárgya, a perzsa háborúk kritikai története, két részre oszlik, mindegyik rész négy fejezetben az első és második háborúról szól, oly behatóan, hogy e mű a számos kisebb dissertatiót feleslegessé teszi. Kimutatja, hogy azok, a kik e történet valóságát stratégiai vagy topographiai okokból kétségbe vonják, tévednek; igaz, hogy az ellenség számának meghatározásában sok a túlzás, de hisz ez jelenkori művekben is megtörténik, a nélkül hogy a historiai alapot megtámadhatnók. A görögök, kik a perzsa háborúk herodotusi elbeszélését elfogadták, jobban tudhatták szemlátomásból, vajjon a stratégiai adatok helyesek-e vagy sem, mint mi. Ha Herodotus művét Aeschylus Perzsái-val vetjük össze, akkor sem mondhatjuk, hogy a történetíró nem eléggé hű. Igaz, hogy a salamis-i ütközet nem volt oly roppant veszteség a perzsák részére, mint Herodotus hitte, különben Xerxes nem gondolt volna a csata után két nap arra, hogy hidat és töltést emeljen Salamis előtt. Tény az, hogy azonnal a perzsák legyőzése után túlzott tudósítások és leírások keletkeztek, de Herodotus ezek közt a legvalószínűbbet választotta, s az ő elbeszélése mintegy vulgata, történet, lett. Különben már az ókor is megtámadta, de sok oly dolog, melyet a «Graccia mendax» rovására tettek, nem oly lehetetlen, így például a Hellespontuson való átkelés két

hídon. Wecklein támadásait e műben helyesen megczáfolta a szerző, a ki nemcsak élénk és kellemes módon, de beható ismeretekkel szerkesztette művét.

Combarien latin thesis *De parabaseos partibus et origine* (87 l.) nem hoz sok újat, két részben a parabasis eredetét, annak alkotó részeit (a kommatation, az anapæstusok, a pnigos vagy makron, a metrikus részek és az epirrhema) tárgyalja, de nem behatóbban, mint annak idején Borros úr tette e folyóiratban. A szerző francia thesis sokkal fontosabb; czímét felemlítjük, mert azokat, a kik philosophiai szempontból a zene és költészet viszonyait tanulmányozzák, e könyvben sok érdekes eszméket találhatnak. (Les rapports de la musique et de la poésie considérées au point de vue de l'expression, XXVII—523 l.).

L. Duqas francia thesis: *L'Amitié antique d'après les moeurs populaires et les théories des philosophes* (454 l.) nem philologus, hanem bölcész műve, a melyben a régi philosophusok, különösen Plato, egyes helyeinek behatóbb magyarázatát találjuk. A mű két részre oszlik: Les faits, Les théories. Az elsőben a barátság és szerelem nyilvánulásait az állami intézményekben és az erkölcsi világban kutatja; a másodikban a *ῥερος* theoretikusainak nézeteit Empedoklestől a stoikusokig tünteti fel. Szépen fejtegeti, mint tűnt el a szerelem a gynæceumban és keresett táplálékot a palæstrákban és gymnasiumokban, miként fejlődött a pæderastia, egy szóval a szerelem és barátság történeti evolúcióját az ókori társaságban.

Ouvré, a bordeaux-i egyetem tanára, két thesisét a Görög Anthológiának szentelte. A latin thesis czíme: *Quae fuerint dicendi genus ratioque metrica apud Asclepiaden, Posidippum, Hedylum* (158 l.) s e három alexandriai költőt, kik Gadarai Meleagerrel az első Anthológián dolgoztak, jellemzi. Irodalmi tevékenységöket jelzi s kimutatja, mily dialectusban írtak, melyek voltak prosodiai és metrikai elveik — ez utóbbi fejezetet tizenegy tábla kíséri — mily szavak és fordulatok választása különbözteti meg őket kortársaiktól.

A francia thesis: *Méléagre de Gadara* (263 l.) bizonyára a leg-behatóbb monographia, melyet e költőnek szenteltek. Tizenegy fejezetben szól a kéziratokról, műveinek chronológiájáról, életéről, a Menippeákról, az első Anthologia szerkesztéséről, a szerelem és erkölcsi eszmékről költészetében, mythológiájáról, a természet érzéséről, nyelvtani sajátosságairól, metrikájáról, melyet egy husz lapnyi függelékben vitat. Vajjon a *Taras*, tőle való-e? Nyelvi és metrikai okokból a szerző az authenticitást tagadja. Nonnus egyik tanítványának tulajdonítja. *Ouvré* helyesen czáfolja azt a nézetet, mely szerint Meleager zsidó lett volna, mert Gadaraban született; Gadara különben nem fekszik Judæában. Ha faji jellemről van szó ezen írónál, kit Faguet szellemesen „ce Musset qui

n'a pas connu le romantisme» nevez, úgy csakis a görögre gondolhatunk. Nem úgy egy más görög-syriai költő, Archias Antiochiából, kit Théodore Reinach ismertetett; ennél a keleti felületes improvisator gyakran mutatkozik, de Meleager, daczára egyes hanyagságainak, melyet Ouvré oly gyakran vet szemére, nagy képzettségű költő s ki tudja, vajjon e kis hibák nem-e legszebb mesterfogásai.

Paul Vitry, Etude sur les épigrammes de l'anthologie palatine (54 l.) cz. tanulmányában újra átvizsgálta azokat az epigrammokat, melyek a művészetről szólnak. Benndorf latin thesise óta az anyag összehalmozódott, s így Vitry sok érdekes adatot találhatott. A vallás ezen hellenistikus és görög-római korban mythologiai játékká válik, a mi az egyes művészeket arra indítja, hogy saját vagy a kor ízlése szerint változtassák át a nagy kor ideáljait. A nagy istenségek háttérbe lépnek; Aphrodite, a két istennője, lép előtérbe a férfiatlan Dionysossal; Bacchansok és Satyrok, de különösen a sokszámú Eros a legkedveltebb alakok; a régi típusok annyira átváltoznak, hogy alig ismerhetők fel; az allegoria valódi talányokat ad fel. Mi oka mégis, hogy e művészet Rómát, sőt az utókort is kielégítette? Az, hogy az állatok ábrázolásában, a halotti emlékekben és főleg a portraituren bizonyos realistikus, változatos, a közönséges életet híven ábrázoló alakokat teremtett, a mi e művészetnek új erőt és életet adott, s oly soká fentartották, míg a XVIII. század a valódi görög idealis korszak műveit kezdte ismerni, a melyek azóta a kutatás főtárgyaivá lettek.

Paul Tannery, a kinek tanulmányait az ókori matematika és természettudományok terén már gyakran említettük, utolsó művében *Recherches sur l'histoire de l'astronomie ancienne* (370 l.) Ptolemæus Syntaxisának elemzését s ennek fonalán az ókori astronomia történetének főbb vonásait adja. Mint elődjei, Tannery sem tulajdonít sokat Ptolemæusnak a csillagászat terén, sőt még azt is bizonyítja, hogy Hipparchus szerepét is túlozták. Szerinte az alexandriai iskolát megelőző korban, különösen pergai Apolloniusnál kell keresnünk a nagy felfedezéseket, melyek a geometriát és trigonometriát, a mérések tanát és a chaldæai megfigyelések összehasonlítását az újabbakkal annyira fejlesztették. A philologusok sem fogják haszon nélkül forgatni e művet. Így Xenophon Memorabiliáiban (IV. 7.) Sokratesről azt mondja, hogy bizonyos csillagászati speculációkat elvetett. Tannery bebizonyítja, hogy e tanok csak Sokrates halála után fejlődtek, s így új érvet szolgáltat azoknak, kik mint Richter e mű authenticitását tagadják.

J. Viteau latin thesisében: *De Eusebii Caesariensis duplici opusculo* *Περὶ τῶν ἐν Παλαιστίνῃ μαρτυρησάντων* (94 l.) egy adalékot szolgáltat a patristikához, a mennyiben a palæstinai vértanukról szóló művecskét, mely Eusebius történetének nyolczadik könyvével azonos, syriai

fordításával hasonlítja össze. Ezen philologiai és irodalmi kutatás eredménye az, hogy a nevezett munka nem, mint eddig hitték, syriai eredetiből fordítottatott görögre, hanem megfordítva.

II. Görög régiségek. E tágmegzőn több fontos művet jelezhetünk, melyek egy része az állami régiségek terén jelentek meg, másik s nagyobb része az archæologia és mythologia terén.

Paul Guiraud, a Sorbonne tanára, *La propriété foncière en Grèce jusqu'à la conquête romaine* (654 l.) cz. pályanyertes művében nagy mesterének, Fustel de Coulanges, nyomába lép s oly fontos, eddig elhanyagolt kérdéseket old meg, melyek az ókori élet mozdító okait magyarázzák meg. Az Imprimerie nationale fényes kiadásai közt megjelent mű három részre oszlik: az elsőben a földbirtok eredetét Görögországban, annak feltételeit és változásait a politikai államformák változásai közt kutatja. Kezdetben kommunismus vagy egyéni birtok létezett-e? Guiraud a kommunismust tagadja és érvei e tekintetben, a mennyire az ókor okmányai mutatják, meggyőzők. A socialismus az államok aggkorában kezd fejlődni; Theophrastus ismert helye és a thuriumi eladás okmánya csak azt mutatják, hogy a birtok eladása állami felügyelet alatt történt. Pythagoras tana utopia volt s mindaz, a mit a költők egy ily aranykorról írtak, szép mese. Görögországban az egyéni földbirtok, mint a vallás, az ősök sírjának tiszteletéből eredt; a talaj, a hol az ősök nyugszanak, szent és sérthetetlen, s apáról fiúra száll. Ha földet hódítanak, az állam nem adja birtokba, mint Esmein jogtudós hiszi, hanem egyének kapják az egyes részeket; de a birtok nem annyira a személyhez, mint a családhoz van kötve; a valódi birtokos a γένος, azért a talaj apáról fiúra száll és nem adható el — legalább a legrégibb időkben. Végrendelet akkoriban nem volt szükséges. A birtokok kicsinyek voltak és szőlőkből vagy gabonás földből álltak, míg a legelő közös birtok volt. A primitiv korban földhöz kötött jobbágy nem volt. A koloniák úgy eredtek, hogy a fiúk, kik a családot elhagyták s így nem örökölhettek, messze földön kerestek birtokot, mint Franciaországban a forradalom előtt, vagy mint még manap Angliában. Csak lassankint lép a család helyébe az egyén mint földbirtokos; az állam e mozgalomnak kedvez, mert jogait jobban gyakorolhatja. Ekkor keletkeznek az eladásra, végrendeletre, elzálogosításra vonatkozó törvények; az oligarchiának rab-szolgákra van szüksége; ingó vagyont szereznek, szóval demokratikussá válnak. A második rész tisztán jogi szempontból tekinti a földbirtokost, kik bírhattak földet, azok viszonya az államhoz és a szomszédokhoz, a különféle alkuk. Az állam jóléte első irányban jó tekintetbe; expropriálhat, konfiskálhat. Ekkor rendezik a leány hozományának kérdését, mely együtt jár a végrendeletek törvényeivel. Az átruházási jog számos pert indított. Ismeretes, hogy Demosthenesnek hét perben kellett győznie,

hogy gyámjait birtokának kiszolgáltatására kényszeríthesse. Mindezen jogi kérdéseket a szerző a szövegek és feliratok nyomán tisztázza. A harmadik rész a földbirtok felosztásáról, a bérletről, a talaj műveléséről, a mezőgazdaságról, termelőkről, a birtokok értékéről szól. Ez az államgazdasági rész, a melyben Boeckh alapvető munkája nagy szolgálatot tett, de a francia tudós nem fogadja el minden állítását. Így egész új világba helyezi a földadó kérdését. Boeckh azt hitte, hogy ez az adó progressív volt és a különféle osztályok szerint változott. Kezdetben egy bizonyos tizedet fizettek, mely a VI. században az atheni pénzügy virágzása korában elenyészett; később az úgynevezett *εισφορά*-t hozták be, de ennek tulajdonképi szerepét az eddig felfedezett források nyomán nem ítéltük meg. Az utolsó részben Guiraud még a theoretikus és praktikus socialismusról szól és a földbirtok befolyását a külpolitikára világítja meg. Plato teoriáit Aristophanes tette nevetségessé és Aristoteles czáfolta meg Politikájában; a kommunismus különösen a 3. században K. e. volt kedves utopiája soknak, de a polgárok legnagyobb része e tanokról mit sem akart hallani. Ha háborura került a dolog, a görög a szó szoros értelmében földbirtokáért harczolt, mert a hódító megfosztotta mindentől. S a római politika nagyon ügyes volt, midőn mindenkiné a birtok állandóságát ígerte meg. Azért hódíthatták meg az országot, a nélkül hogy a lakosok rossz szemmel nézték volna őket.

Látható, mily sok érdekes kérdést old meg e mű, melynek fontosságát a jogtudós, a régiségbuvár és a történész egyaránt fogják méltatni.

Petit-Dutaillis latin thesise: *De Lacedaemoniorum reipublicae supremis temporibus* (222—146 a. Chr.) (102 l.) öt fejezetben e kevésbbé kutatott korszak politikai és társadalmi történetét adja. Cleomenes leveretésével kezdi, Antigonus, Lycurgus, Machanidas és Nabis zsarnokok uralkodását röviden érinti s erre hosszasan Philopoemen és az achajok szövetségének történetét vázolja, míg a rómaiak végleg meghódítják az államot. Mint Guiraud tanítványa a szerző mindenütt a politikai tények mellett a társadalmi és gazdasági viszonyokat is tekintetbe veszi, de főszakmája nem lévén az ókori történet, csakis az irodalmi forrásokból merít, s a feliratokat csak melleleg érinti. Sokat tanult Fustel, Claudio Jannet (*Institutions sociales et droit civil à Sparte*), Curtius és Hertzberg műveiből.

Victor Bérard, az atheni iskola volt tagja, latin thesise: *De arbitrio inter liberas Graecorum civitates* (116 l.) két részben azokat a görög államokat sorolja fel, melyek a feliratok és történeti forrásaink alapján a kétes ügyek eldöntését egy választott bíróságra bízták; nemcsak Görögországban, hanem Siciliában, a kis-ázsiai partokon, a görög szigeteken is találja ezek nyomát, a második rész ezen bíróság constitutióját, eljárását és történetét adja.

Sokkal fontosabb a francia dolgozat: *De l'Origine des cultes archaïens. Essai de méthode en mythologie grecque* (378 l. számos képpel), amely bár sok vita tárgya volt a gyakran merész és fiatal hévvel vitatott állítások miatt, mégis kiváló helyet foglal el azon munkák közt, melyek a phoeniciai befolyást a görög vallásra, már a legrégebbi időkben, vitatják. A mű öt fejezetben (Zeus Lycaios, Les déesses, Les couples divins, Le Dieu fils, Pélasges et Hellènes) arra az eredményre jut, hogy Pán és Selene-n kívül kik pelaszg eredetűek, az összes arkadiai Pantheon keleti eredetű. A phoeniciaiak nemcsak kereskedelmi rakóhelyeket alapítottak a Peloponnesosban, hanem civilisáltak is, vallást hoztak be oly időben, midőn a hellén törzsek még nem hagyták volt el az északi hegyeket: Danaos megelőzte Agamemnont. Ez a kor a mycenæit megelőzi; ha az elsőt 1600 és 1000 közt K. e. tesszük, a Danaosé vagy 2000-re K. e. teendő, midőn nemcsak nagyobb vagy kisebb befolyásról, hanem egy semitikus kulturáról kell szólnunk, a melyet a hellenismus csak átváltoztatott. Ha ily korról szólnunk, más okmány nincs, mint a helybeli kultusok és nevek. Bérard ezek taglalásában valóban bámulatos ügyességgel járt el. A kiinduló pont, mint oly gyakran, Pausanias leírása nyomán a Zeus Lycaios szentélye. Ez a Zeus nem más mint a phoeniciai Baal, de Baal mindig nevével és fiával lép fel. A nőt Phigalia mellett Eurynome templomában találjuk, a hol az istennő halfarkkal állt; ez egy Derketo, mint Ascalonban; ugyancsak Phigaliában volt egy Demeter Melaina lófejjel, fekete ruhában, a ki delphint és galambot tartott kezében, mind megannyi phoeniciai attributum. De tán csak a kultus külső része keleti jellegű, a vallás maga hellén, arkadiai, kérde Berard; a melléknevekből, a szertartásokból nagy kombináló tehetséggel az ellenkezőt találja. Itt mindenütt még a phoeniciai nevet, vagy pedig oly fordítást találunk, a mely azt bizonyítja, hogy keleti kultussal van dolgunk. Ugyanez áll a hármas istenségekről, melyek a fiúval együtt az enneast képezik. A phal-lus, az arkadiai Hermes symboluma, phoeniciai eredetű, mert náluk Priapus és Adonis együtt élnek és Belphegor ityphallikus istenség; a caduceus is a phoeniciaiaktól ered, ez a szentelt fa, melyen a félhold tündökölt, vagy a héber papi bot, mely kigyóvá lesz. Arkadiában e keletről jött vallás tisztán fentartotta magát, a hellén istenségeket csakis a perzsa háborúk idejében kezdtek ismerni, és csakis Athen politikai hegemoniája változtatta át a régi vallást; de a görög csakis érthetőbbé, rationalisabbá tette a számos istenséget, melyet a kelet neki küldött. Talán az egész Olympus semitikus eredetű, de Görögország a legrégebbi időktől mostanig nem mondott le jogáról; ha az idegen istenségeket átveszi, philosophál és emberiesíti őket; az utolsó arkadiai pap még úgy érti a vallást mint Plutarchus: *ὁσίως καὶ φιλοσόφως*, a külső tisztelet, a ceremóniák mellett megvan a rationalistikus átváltozás.

Láthatjuk, hogy Bérard thesis-e sok hypothesis-t kockáztat; a munka főhibája az, hogy nincs chronologiai alapja, hogy e phœniciai kultúráról, a mely a mycenæi korszakot jóval megelőzi, semmi tudomásunk nincs. A szerző, a ki az archæologia és anthropologia terén kevésbé jártas, sokat állított, a mit e tudományok művelői nem fogadhatnak el, s e mellett a görög toponymia-ban túlságosan sok keleti nevet látott.

A. Baudrillart műve: *Les divinités de la Victoire en Grèce et en Italie, d'après les textes et les monuments figurés* (96 l.) egyike azon értekezéseknek, melyeket az atheni és római iskola tagjai missiojuk végén a Ministerium, illetőleg az Akadémia elé terjesztenek, hogy munkásságukról tanúságot adjanak. Rendesen kéziratban maradnak, de a kitűnőbbek a «Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome» cz. vállalatban látnak napvilágot. A jelzett mű e gyűjtemény 68. számát képezi. A szerző tanulmányában a főszűlyt a római istenségre fektette, mert Görögországban Nike, ámbár a szobrászok számtalanszor ábrázolták, mythologiai tekintetben mindig alárendelt szerepet viselt; a görögök soha sem tudták genealogiáját, azt sem, vajjon egy főistenséghez, Zeushoz vagy Athenéhez fűzzék-e vagy önálló szerepet adjanak-e neki. Más-kép állt a dolog Rómában. Victoria a város alapításától fogva külön jelleggel bírt, a melyet a birodalom végső koráig, sőt a kereszténység győzelme után is megtartott. Miután a sabinumi Vacunától, Vica Potától és Vitula-tól megkülönböztette a szerző, Victoria hadi jellemét, kultusának eredetét és elterjedését, viszonyát a császárok kultusához, a neki szentelt collegiumokat, feliratokat, játékokat és templomait, különösen a palatinusit, ismerteti. A római iskola egy másik tagjával, Enlart-tal bejárta a régi Sabinumot, hogy a Horatius említette Fanum Vacunæ helyét megtalálja; azt hiszi, hogy e szentély Mandela és Rocco-Giovine közt, még közelebb ez utóbbihoz feküdt.

(Folyt. köv.)

KONT IGNÁ CZ.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1893/94.

33. Keczer Géza: A görögországi tanulmányút 1893 jun. 22. — jul. 20. (Fehértemplomi állami főgymn., 26—99. l.) — Két, philológiába vágó értekezés is olvasható a fehérttemplomi gymnasiumnak 1893/94-iki értesítőjében, ú. m. az imént jelzett bő és egy kisebb czikkely (Vajda Károly dr.-nak sikerült Epiktétosa; bírálatát l. e Közlöny 1895. évf.

153—4. ll.), s mindegyik a szorgalomnak nem közönséges mértékét tárja elénk. Az utóbbival nem feladatom foglalkodni; csakis az előbbit kell bonczoló kés alá vennem, a melynek bírálataival nyitom meg egyuttal közlönyünkben a magyar tanárok görögországi tanulmányútjáról szóló leírások ismertetését. Azért kezdem beszámolómat Keczer úr munkálatával, mert az övé az összes megjelent cikkelyek között a legbővebb dolgozat s ma, dnem az egész út lefolytát Bädeker-szerűleg tárgyalja. Hozzá való kiéészítésül még csak Latkóczy Mihálynak derék dolgozata (A legfiatalabb európai fővárosról, Szófiáról az eperjesi kir. kath. főgymn. 1893/4. értesítőjében) szolgálhat; szintűgy ide sorolhatók még Latkóczy-nak azóta többszörönként megjelent dolgozatai is a «Magyar Szemle» című szépirodalmi és kritikai heti lapban (Tücsökök szigete, Athéni akadémia akadémikusok nélkül, Aspasiák utódai, Athéni temetés). — Keczer úr felhasználta az értekezése kinyomtatásaig megjelent újságcikkelyeket, tárczákat (Csengeri dr., Saád, Latkóczy, Kolonics, Récsi dr., Horváth Balázs dr. stb. tollából itt-ott) stb., belevonta dolgozatába az iskolai tanítás alatt innen-onnan összeböngészett adatokat, sokat felhasznált utazó könyvéből *) s ekkép, a mint elképzelhető, egész éven aligha tett egyebet, minthogy nagygyá, hosszúvá, sőt teljessé tehesse uti élményeinek rajzát. Egybe is van tényleg gyűjtve nála mindaz, a miket látott vagy hallott, oda való vagy oda nem való megjegyzés, komoly vagy nem komoly adalék, tréfa vagy szeszély, kezdetleges ismeret vagy még megérősítésre váró föltevés (pl. a hypaethralis kérdés). Dicsérem, bámulom Keczer úrnak szorgalmát, helyeslem az anyagnak lehető teljes összehordását s föltétlenül meghajlok ama felfogásnak helyessége előtt, hogy manap a tanuló ifjúság számára úgyszólván az alphánál kezdődő módon kell tárgyalni és taglalni a classikus régiségekre és művészetekre vonatkozó ismereteket. Valóságos Bädekert nyújtott ezzel a szerző diákjai kezébe s igazán bőséges hasznúvá tette saját és mások okulására a maga költségei és fáradalmai árán szerzett tapasztalatait. Ekkora szorgalom, ekkora buzgóság láttára csak szerencsét kívánhatunk a magyar középisk. ügy vezetőinek, hogy ily önfeláldozó alattvalóik vannak, a kiknek irányában épen azért az elismerésnek nem is volna szabad elmaradnia; mert gondolom, még Gladstone sem gyanusíthatná ilyen példák láttára a magyar tanárokat avval, hogy a közvetlen jutalmazás reménye vezérli őket cselekvéseikben (I. Tanáregyesül. Közl. 1895/6. 7. l.). De nem részletezem tovább gondolataimat a magyar tanárság állapotáról; hisz valóssággal sír a lelkem, ha rágondolok némelyikre, minő sors jutott néki osztályrészüil.

*) Bädekernek azóta Dörpfeld, Reisch s a nemrég elhunyt Lolling közreműködésével szerkesztett kiadása jelent meg.

Keczer úr külön lenyomatban is kiadta munkáját 78 nagy és sűrű nyomású oldalon, előszóval, sajtóhibák-jegyzékével (40-et vett észre, bár sokkal több van benne) és tartalommutatóval megbővítve, s így szélesebb körök számára is megközelíthetővé tette uti könyvét.

De hát kérdezhetné valaki: vajjon mi vagyunk-e azok e haza szülöttei közül, a kik először voltunk Görögországban s először adtunk számot ottani élményeinkről? Korántsem. Már Szemere, Széchenyi, Ipolyi, Pulszky Ferencz, Tóth Béla, Télly (többször) stb., de a mi még többet mond, egy áldott lelkű magyar hölgy is: Teleki Emma grófnő, De Gerando Ágostné (Görögországi levelek, Bpest, 1873), bőségesen elmondották már előttünk Görögországban szerzett tapasztalataikat, s főképp az utóbbi tudós hölgy munkájának olvasását nem bírom eléggé ajánlani szakbéli társaimnak. Van továbbá Görögország múltjáról a földrajzi és történelmi könyveken (Hunfalvy János nagy műve, Tozer-Laukó ókori földrajza stb.) kívül még egy fordított mű is irodalmunkban: Az ifjú Anacharsis utazása Görögországban a Kr. e. 4. század közepén, Barthelémy után szerkeszté Hanthó Lajos, Pesten, 1866., hét képpel. A németben pedig Freundnek és Stollnak ismeretes vándorutjait, Krumbachernek (Griech. Reise, Berlin, év nélkül), Meyer Gusztávnak (Essays v. Studien, II. r. Strassburg, 1893., ism. Pecz V. a Nytud. Közl. 1894. decz. sz.), Baumgartennak (Ein Rundgang durch die Ruinen Athens, Lipese, 1888.), Simonnak (Aus Griechenland, Graz, 1894), Brandtnak (Gymnasialbibl. 19. füzet, Gütersloh, 1895.) s végül Schliemann-Schuchardtnak magyarra is lefordított műveit emlitem meg, mint olyanokat, a melyek könnyen hozzáférhetők, — nem is említve a nagyobb topographiai (Bursian, Curtius, Lolling) és régiségtani műveket, meg a nagyobb lexikonokat (Brockhaus, Meyer, Pallas).

De hogy immár dolgomra térjek, nem mondhatom természetesen, hogy szerzőnk egy Winkelmann v. egy Müller Otfriednek szemeivel látott és tette meg tanulmányait; sem azt, hogy Furtwängler (a kinek Meisterwerkejét legutóbb angolra is lefordította Seller, London.), Brunn (Geschichte der griech. Künstler, 2 köt., Stuttgart, 1889. és utolsó műve: Griech. Kunstgesch., München, 1894.), Bötticher (Olympia, Akropolis), Collignon (nagy művét Thrämer fordítja németre, Handbuchját pedig Friessenhahn fordította, Lipese, év nélkül), v. Overbeck nagy készültségével és tollával rendelkezett leírásában; inkább Pausanias *) és Pliniusnak üde lelkét (v. ö. Robert: «Archæologische Märchen» cz.

*) Kapossy Endrének e Közlönyben is méltatott (1892., 676—683. ll.) becses értekezésében el van mondva a Pausaniasra vonatkozó egész irodalom. Azóta Spiro újabb recensióját adta Pausanias művének Teubnernél, Heberdey pedig egy gyönyörű munkában számolt be a Pausaniasra és művére vonatkozó dolgokkal: Reisen des Pausanias in Griechenland, Bécs, 1894.

ismert művét) hasonlíthatom össze az ő természetével, mint a ki készségesen vette be és szívta fel magába a hallottakat v. látottakat. Csakis épen érintem, hogy például Menekratés korát nem tudja (9., 10. l., v. ö. Lübkeben), távolságméretei sokszor pontatlanok, műtörténelmi ítéleteiben nagyon extravagáns (25., 54. ll.; v. ö. Keleti: Olympia, bpesti V. ker. gymn. progr. 1881.), szüntelen ismétli állításait, a kyklopsi építmények vaklatáról nem akar tudni (l. Schuchardt-Schliemann 140. l.), a személfek összezavarodnak előtte (42. l.), ábrákul (mert ezekre is költekezett) avult képeket választott, több fontos személy kilétéről nem szól (51., 52. ll.) s egyes, épen fontosabb helyeken (55., 56., 57. ll.) nem részletez kellőleg, nem emlékszik rá híven, hol van Schliemann sírja Athénban, stb., végül, hogy stilusában több helyt az irodalmi színvonalon alul marad. De, mint mondtam, nem akarok gánadoskodni; mert utitársainak közleményei s a becsebb művek (Taine, Ménard, Pasteiner, Guhl-Koner, Studnicka, Kroker, Baumeister, Falke, Forbiger, Sittl, Menge, Geréb, archæologiai folyóiratok) szorgalmas lapozgatása meg fogják majdan győzni a szerzőt arról, hogy sokat nem úgy kellett volna leírnia, a hogy leírta, vagy jobb lett volna, ha némelyiket le sem írja. Fő hibája, hogy adatait nem csoportosította egységes képekké s azért az olvasó elméjét inkább szórakozottá teszi, semmint tanulékonyá. Sokat levon végül a dolgozat értékéből a nyelvezet döcögőssége, a mondatfűzés szaggatottsága is. De a ki erősebb criticismus nélkül olvassa a szerző leírását, lépten-nyomon bámulhatja rendkívüli szemességét, a mondatok és látottak üde megjegyzőjét és készséges utánamondóját. Végül elvitázhatatlan érdeme Keczer úrnak, hogy nemes lelkesedésében pénzt és fáradságot nem kímélve, meghozta áldozatát iskoláink, tanítványaink s végső elemzésben a haza érdekében és leírta élményeit elismerésre méltó szorgalommal egészen úgy, a hogy érezte és itthon többszörösen átgondolta őket.

34. Váradi Károly: Három hét görög földön. (Szegedi kegyesr. főgymn. 76 l.). — Igen csinos, sőt mondhatnám művészi ecsettel megírt képe útunknak egész Konstantinápolyba való érkezésünkig, a mely külön lenyomatban is megjelent. Bizonyos kedves nőiesség, fogékony érzés, finom ítélet sajátjai e dolgozatnak. Megjelentekor a napi lapok is kiemelték róla az érzés melegségét, a nemes felfogást, valamint a stilus szépségét, s mi csak megerősíthetjük a napi lapok kritikusainak ebbeli felfogását. Nem tesz úgy, mint némely leírás, a mely szinte fel akarja fedezni számunkra Görögországot; de nem is hagy el semmit, a mi a kép teljességéhez szükséges vagy kíváncs. Képekkel kíséri előadását, de úgy látszik, a szerző nem ismerte a legújabb és legjobb képeket. Hiánya, hogy az athéni muzeumokat nem igen méltatta figyelmére (v. ö. Récsei ösmer-

tetéseit e Közlönyben), Olympiát nem Pausanias segítségével írta le (v. ö. Kaposy doctori értekezését s Heberdeytől: Die olympische Altar-periegese des Paus., Eranos Vindobonensis, 34.—47. ll.) s ugyanott nem igen gondolt, Pindarosra. Helyesírásában ingadozó (4. l.), a Hyméttost nyugatra látta Athéntől, olympiai Zeus-templomról beszél Athénban. metöpon-t mond metöpé helyett, mint általában Magyarországon sokan (Pasteiner, Schill), pl. a «Görög földön» című emlékkönyv szerkesztői is; holott más országbeliek a helyeset írják, teszem: Malmberg is *Μετόποι τοῦ Παρθενῶνος* (Ephéméris archaiologiké, 1894. 213—216. ll.), szintúgy Lübker Reallexikon-ában stb. Egyébként a Parthenón nyugati oromszobrának reconstitúciójára nézve v. ö. Vélies László cikkét az Arch. Ért. 1895. 248.—9. ll., Pheidiasra pedig: die Kunst des Ph. am Parthenon u. in Olympia, Berl. 1873. Több sajtóhiba is találkozik a különben igen szép dolgozatban.

35. Erdélyi Károly dr.: Utazás Görögországban. (Temesvár kegyesr. főgymn. 32 l.) — A szerző utunknak nem az élvezetes részét vetette papirostra, hanem az új-görög népről (erről már bold. Hunfalvy János is megemlékezett bőven nagy földrajzi művében) és nyelvről való nézeteket, itéleteket vizsgálta át s mérte őket össze a maga szerelte tapasztalatokkal. Igazi tudós pontosság és német alaposság vonul át az egész dolgozaton, s valóban bámul az ember a szerzőnek nagy olvasottságán, a melylyel tanulmánya megírását kísérte és megokolta. Olykor egy-egy kelletlenkedő megjegyzése a sokat magasztalt görög égről vagy más egyebekről kissé hidegen érző szívre enged ugyan következtetnünk a szerzőben, de másutt épen az ellenkezőről tanuskodnak sorai, a hoj teszem a görögök népdalairól szól, a melyeket egyébként E. úr azóta egy külön dolgozatban is méltatott a «Magyar Szemle» cz. szépirodalmi újságban. — A görög betűk kiejtéséről is megemlékezik a szerző, a melynek meddő pörét (Blass, Curtius, Elischer, Köpesdy, Némethy, Engel, Télyf, Pecz V.; v. ö. Zacher, Ueber die Aussprache des Griechischen, Lipse, 1888.) nem akarom itt felújítani; mert már elég tintát fogyasztottak e kérdés megoldásaért hazánkfiai is. Az utóbbi tárgyat ölelni föl különben a kegyesrend egy másik tagjának, Horváth György utitársunknak, szép program-értekezése is (v. ö. Pecz V. ismertetését e Közlöny febr. füzetében), a melyet annak idején Télyf csakhamar sietett az akadémiában ismertetni (v. ö. Akad. Értesítő 1895. 497. s köv. ll.) Pecz V. dr. kitűnő nyelvtanával egyetemben.

36. Hám Sándor dr.: Athén. (Kolozsvári kegyesr. főgymn. 38 l.) — H. úr elsőben Athén városának történelmét (v. ö. erről bőven Télyf cikkelyét a Szt.-István-Társulat encyklopædiájában) futja át, meglehetősen

fölszínesen és gondatlan stílusban, azután pedig a 15. laptól kezdve az ókori Athén fekvését, berendezését és műemlékeit írja le tanítványai számára (v. ö. a Pallas v. Lübker szakaszait), megtoldva a régiek adatait a maga szemléleteivel. Az első részben sok a hiba is, mert a szerző nem használta fel a színvonalon álló történelmi műveket (Holm, Meyer, Beloch), például a görögöknek a rómaiaktól való meghódítása, vagy az előidők tekintetében, sőt kortani tévedések v. pontatlanságok is felfelbukkanak benne az olvasó szeme előtt, így a 10. lapon, a hol Apellés és Periklés kortársakul tündökölnek stb. — Az értekezés második része már sokkal melegebben van megírva s pár fogyatkozást nem tekintve, teljesen megüti a mértéket.

37. Dóczi Imre: Olympiában. (A tiszántúli ref. középisk. tanár-egyesület 1894. 5. évkönyve. 116.—128. ll.) — Az Elek Lajos, egyesületi jegyző, szerkesztésében megjelent, s immár a 13. folyamot megfuttotta évkönyv¹⁾ egyebeken kívül két érdemes felolvasást is közöl a class.-philologia köréből, a melyeknek egyike, Barkász Károly tollából, a görög nyelv tanításáról tart szemlét (57. — 94. ll.) mindazokban az államokban, a hol a miénkhez hasonlólag meg akarták a görögöt szorítani, s azt az öröndetes eredményt konstatálja, hogy a görög nyelv hívei győzelmesen kerültek ki a tusából; ²⁾ a másik dolgozat pedig Dóczi főgymn. igazgatónak Olympiára való emlékezéseit tartalmazza, a melyeket a szerző Bau-meister stb. műveiből bemutatott ábrák kíséretében adott elő kartársainak. Megjegyzem különben e helyütt egy füst alatt, hogy irodalmunkban volt már egy kimerítő s egy szép ábrával (Speemanntól) kísért értekezés bold. tanárom, Keleti Vincze dr., tollából, a mely a budapesti V. ker. kir. gymnasiumnak 1880/1. programjában jelent meg (ismertetését l. Közlönyünk 1881. évf. 738.—9. és 1882. évf. 98.—99. ll.). — Valódi ihletettséggel vannak D. úr emlékezései írva s mindvégig lebilincselik figyelmünket, úgy, hogy szinte azt kívánnók, ne hagyja félben a szerző érdekes előadását, hanem vigyen el bennünket Athénba, hogy ott folytatólag, tovább is részesítene bennünket az ő jótékony érzéseiben. Csakis néhány kellemetlen sajtóhiba zavarja meg ama jóleső hangulatot, a mely e kis közlemény olvastára kél bennünk. Megjegyzem végül, hogy a Hératemplom idejét előbbre kell tenni, mint a szerző teszi a 123. lapon (l. Pozder tavalyi program-értekezését, bpesti V. ker. gym., 8. l.).

¹⁾ A debreczeni ev. ref. főiskolának értesítőjében nem szokott megjelenni cikkely, hanem a tiszántúli ref. tanár egyesület évkönyvében jelennek meg az egyes intézetek tanárainak dolgozatai.

²⁾ Nálunk legutóbb Kuun G. gróf szállott síkra a görög nyelv tanítása mellett; v. ö. Tanár egyesül. Közlöny 1895. 6. évf. 85. l.

38. Kárpáti Kelemen : Olympia múltja és jelene. (Vas megyei régészeti egyesület évkönyve. 1895. 31 lap.) — Ugyanaz az értekezés, a mely a «Görög földön» cz. albumban is megjelent s melyet már Hegedűs István dr. méltatott e Közlönyben (1895. 482. l.). Első sorban laikusoknak és tanuló ifjakkak van szánva e dolgozat; azért méltán pótolhatná némi nyelvbéli javítások után Színnyei III.-r. olvasókönyvének megfelelő darabját, csak hogy Olympia múltjának teljessé tételére szükséges volna még felhasználni Curtius Ernőnek akadémiai felolvasásait, a melyeket az idén tartott Berlinben (l. Berliner Philol. Wochenschr. 1895. évf. 1., 13., 14. és 38. sz.)

39. Hollósi Rupert : Görögországi tanulmányutam. (Soproni szt. benedek-rendi főgymn. 36 l.) — A pannonthalmi szt. Benedek-rend kiküldöttjei, még mielőtt tanulmányútjukra megindultak, pontokba foglalt kérdéseket kaptak kezökbe a végből, hogy ezek alapján gyűjtsék adataikat s rendezzék jegyzeteiket majdani beadványukhoz. A szóban levő pontok a következők: 1. Mily érzelmek fakadtak a kiküldöttben a klass. föld egyes helyeinek és emlékeinek szemlélésekor? 2. Mely helyek és emlékek ragadták meg leghatásosabban kedélyét és képzeletét? 3. Mily hatással volt a közvetetlen szemlélet a pusztán elméleti tanulmányok útján alkotott idealismusára; mely emlékek fokozták ezt, s melyek hagyták esetleg érintetlenül, vagy voltak-e talán oly helyek is melyek az ideális képzeteket inkább lohasztották és elhalványították? 4. Melyek a látottakközül azon dolgok, a melyeket a középiskolai klass.-tanításban legtöbb sikerrel alkalmazhatni és mi módon gondolja a kiküldött alkalmazhatóságukat? — Ezek közül az első három kérdésre iparkodik megfelelni jelen közleményében Hollósi úr, a részt vett tanárok Nestora. Egyszerűen, minden czikornyától vagy sallangtól menten, de valódi melegséggel adja elő H. úr gyűjtött és szép rendbe állított tapasztalatait, hozzájuk csatolva az első két pontnak megfelelőleg érett és komoly megjegyzéseit. Minden egyes kép, melyeket élénk rajzol, egységes és szolid, tudákos ismeretek fitogtatása nélkül. Stílusára nézve jellemző, hogy, bár egészben a Nyelvőrnek hűséges tanítványaként ír, mégis elárulja egyes szórendjeivel, hogy aligha volt anyanyelve a magyar. Így az ilyen szórendek bántják az én falusi fülemet: 10. l.: A vendéglős jól viselte gondunkat (jól gond. v.), 15.: Utunkban a szőlőket itt-ott föl váltották gabonaföldek (g. váltották fel), 17. és 32. ll.: A Bædeker segítségével könnyen tudtunk eligazodni (k. el tudtunk ig.). stb. Továbbá a következő szavak és kifejezések sem válnak becsületére egy lelkes nyelvőristának: gyufa, képez (sokszor), túlél, ha úgy, ásatást eszközöl, jön (megy v. érkezik helyett), újból, túlbuzgó. Egyéb tekintetben pedig nem írhatom alá a Héraion koráról, Patras utcáinak szabályosságáról, az olympiai Hermész-szobor recon-

structiójáról (l. Pozder tavalyi programm-értekezését, 19. l.), a kéregetőkoldusok csekély számáról s Elgin lordnak szigorú elítéléséről (l. Geréb régiségtani könyvét) való megjegyzéseit, szintűgy a mai görög népnek föltétlen dicséretét sem, főkép a mióta a képviselőházi botrányok lejátszódtak, az athén-városi panama kitudódott stb.)* A karyatisok eredetére nézve v. ö. a Művészi Ipar 1895. évfolyamának egyik szép cikkelyét. Végül csak azt jegyzem meg, hogy a 29. lapon közölt görög példában (*μαλαχοῖσι καὶ ἀμυλλοῖσι λόγοισιν*) nem lehet eléggé dicsérni épen az erasmusi kiejtésnek hangszínező kedvességét, a melyet semmikép nem ronthat le akárhány ephorosnak a berzenkedése, de még az idősb és ifjabb Melások táborának neheztelése sem.

40. Gergye Lénárd: Görögországi tanulmányútam. (Esztergomi szent' benedek-rendi főgymn. 47 (nagy) lap.) — A szerző Falkénak (Hellas und Rom) e gyönyörű szavaival kezdi uti-rajzát: «Kövess bennünket, olvasó, az örök szépségnek hazájába és népe közé; kövess Hellásnak verőfénves hegyei és árnyékos ligeteibe, világosságtól körülfolyt szigeteire és partjaira; kövess amaz Isten-áldotta nép közé, a mely a barbárok lábnymában rég elenyészett ugyan, de mégis, úgy látszik, az a rendeltetése, hogy szellemének termékeivel és kezének műveivel a világnak mindig újra a materialismusba süllyedő műveltségét újra és újra az eszményiségnek világába emelje föl. Kétszer vagy háromszor töltötte már be Görögország ebbeli hivatását, és nem utoljára tette ezt. Kezeskedik erről műveinek csodálatos tökéletessége; ez biztosít bennünket arról, hogy manap is, midőn az anyagi érdekek és a realis ismeretek viszik mindenütt hatalmaskodólag a főszerepet, a szépnak cultusa nem fog tönkremenni.» Ezen szavak hatása ömlik el az egész dolgozaton s érezteti velünk folyton, hogy nem közönséges képzettségű és lelkű leíróval van dolgunk. Értekezése határozottan kimagaslik társaié felett mind az adatok bőségénél, mind a feldolgozás pontosságánál fogva, úgyhogy bízvást állíthatom, hogy G. úr valóban talpraesett ifjusági olvasmányt nyújtott e dolgozatában deákságunknak. Hangja nem oly gyengéd nőies, mint a Váradié; sem oly egyszerű, mint a Hollósié; hanem guavalléros, előkelő, mindamellet nem tudálékos. Irodalmi készletben sem duskálkodik, mint Erdélyi dr. munkája; de azért folyton-folyvást olvasott fő nyilatkozik meg sorai között. — A dolgozatnak befejező része (Athéntől Konstantinápolyig) különben megjelent már a «Görög föl-

*) Különben érdekes meghallgatni már hazatért derék honfitársunknak, Fodor István földmérőnek és gépésznek, (a kihez hazatérte után csakhamar szerencsém volt Pannonhalmán) közléseit az ottani adózás és pártviszonyok felől. Minő mások a viszonyok itthon

dön» cz. albumban is, sőt még ahhoz képest bővült a fönt említettem 4-ik pont kifejtésével (v. ö. e ponthoz Cserép dr. cikkelyét is a «Magyar Pædagogia» 1893. II. évf. 540. s köv. ll.). Szerintem ez a részlet adja meg G. úr cikkelyének kiváló gyakorlatiasságát, minthogy hímezés-lámozás nélkül elmondja véleményét a görög nyelv tanításának régibb és újabb hibáira vonatkozólag. Azóta a kérdés már napi rendre is került, mert Horváth Balázs dr. fölvetette és Csengeri dr., Spitzkó meg Dóczi hozzászóltja után Hegedűs István dr. össze is foglalta a «Magyar Pædagogia» cz. folyóiratban az e téren való józan követeléseket. Egyébként a dolgozatban levő fogyatkozások olyanok, mint a Várad-féle értekezésben, vagy részben mint a Hollósinak cikkelyében. Nyelvi különködései közül kirívó az ú. n. történeti múlt -ók-, -ők-féle többes 1-ső személyének gyakori használata.

Végül megjegyzem, hogy a görögországi tanulmányúttal összefüggő cikkelyek sorozata nem volna teljes, ha meg nem említeném Cserép József dr.-nak gondos munkálatát a mai görög középiskolákról a «Magyar Pædagogia» 1894. III. évf. 257., 329., 394. s köv. lapjain.

BÓMISS JUSZTIN.

41. Kóbori János: A magyar dalnoki rend. Tanulmány. (Békési ev. ref. gymn. 26 l.) — A *tanulmány* cím egy kissé kihívó ugyan, mert hiányzik e dolgozathoz a tanulmányhoz szükséges behatóbb fejtegetés, az önállóbb ítéletmondás, a kritikai eljárás, de ez nem fog bennünket zavarni az értekezés méltatásában, mert embernek sem, irodalmi munkának még kevésbé szokta cím és név megadni az értékét. E program-értekezés tulajdonképp nem tesz egyebet, mint hogy összefoglalja mindazon adatokat, melyek csak krónikából, nyelvemlékből és oklevélből fölmerültek a régi magyar költészet művelőire nézve, egyszersmind főlemlít majdnem minden véleményt, melyeket újabb irodalom-történet-íróink nyilvánítottak régi énekeink művoltáról, feldolgozott tárgyaikról, előadásbeli formájukról.

Az adatok a dolgozat első részében — úgy látszik — teljességükben föl vannak sorolva. Szerző fölhasználva Szilády Áronnak és Sebestyén Gyulának idevágó dolgozatait, végig megy időrendben az okleveleken, krónikákon, nyelv- és költészeti emlékeken, kezdve Szent Istvánnak a zalai apátságot alapító levelén, melyben egy *Igricz*e nevű faluval találkozunk, végezve Tinódi és Ilosvai históriás énekein, melyek oly becsmerőleg nyilatkoznak a hegedősökről. Ugyancsak ez első részben állítja össze a szerző mindazon latin és magyar elnevezéseket, melyekkel a magyar költészet régi művelőit illették. A magyar nevek időrendben így következnenek: *igricz*, *regös*, *kobzos*, *hegedös*, *dalos*, *sipos*, *lantos*. Ez összeállítás azonban se nem szabatos, se nem kimerítő. Nem szabatos, mert

a *dalos* szóval a régi kor soha sem illette a magyar énekest, hiszen a *dalos* szó a nyelvújításnál korábban elő sem fordul. Nem kimerítő, mert hiányzik két igen fontos elnevezés: t. i. a bizonyára kezdettől használt, de csak a XVI. században általánossá vált *énekmondó*, valamint a XV. században felkapott *deák*. (V. ö. Mátyás király *Gábor* deákját, Both János *Gergely* deákját, stb.)

Az adatok, melyek valószínűen teljes összegyűjtéseért és a latin, magyar dalmok-nevek majdnem pontos felsorolásáért elismerés illeti a szerzőt, de már az adatok értékesítésében, a nevek magyarázatában nem nagy a szerencséje, egyáltalában nem tud élénk világos képet rajzolni a magyar költészet régi művelőinek társadalmi állásáról, kulturális szerepéről.

Szerző nem gondolja meg, hogy az *Igriczi*, *Igricze*, *Igrischtya* és hasonló helynevekből nem szabad mindannyiszor és mindenütt az *igriczekre* következtetni, annál kevésbbé, mert az *igricz* és társai idegen szók lévén, maguk a helynevek is kerülhettek idegen nyelvből, a melyben még akkor keletkezhettek, mikor a magyar nép még híreből sem ismerte az igriczet és igriczkeszséget. Tehát távolról sem kell a sok *Igricz*-féle helységben egy-egy énekes-telepet keresnünk.

Még kevesebb kritikát tanusít a szerző, midőn a dalmoki rendet, mint testületet fölviszi egészen a vezérek koráig s e nézetét nemcsak azzal igazolja, hogy Szent Istvánnak egy oklevele említi a zalamegyei *Igriczet*, hanem azzal is, hogy Anonymus a vezérek korára vonatkozó művében az énekmondók dalaiból merít, a mi szerző szerint csak úgy érthető, ha fölveszszük, hogy a dalmoki rend már a vezérek korában virágzott.

Ezt éppen nem szükséges az Anonymus kedvéért fölvennünk; Anonymus nem a vezérek, hanem a saját korabeli énekesekből merített, a kik dicsőíthették a pogány magyarok hőstetteit a nélkül, hogy ők a pogánykorban már testületi formában virágzottak volna.

A dalmok-nevek fejtegetése közben sok érdekes és figyelemre méltó dolgot mond a szerző, csak azt nem értjük, miért akarja az *igricz* szóra ráerőszakolni, hogy az kezdetben csak játékszert jelentett, s még kevésbbé azt, hogy miért vitatja el a *regösöktől* a zeneszerzést, holott e korban, sőt e koron is jóval túl költészet és zene, dal és dallam nem váltak el egymástól.

De legnagyobb baj, hogy — a mint említettük — a dalmoki rend eredetéről, fejlődéséről és elenyészéséről nem nyerünk világos fogalmat. Szerző nagyon merész, midőn a dalmoki rendet már a vezérek korában testületkép szervezve látja. Ezt komoly történeti adat nem támogatja, a valószínűség sem szól mellette. A törzsszervezetben élő, az állandóan le se telepedett, a külföldre folyton ki-kicsapkodó magyaroknak hogyan is

lett volna egy helyben lakó, birtokkal adományozott dalnoki testületük? De ez nem azt jelenti, hogy a pogány magyarokat énekesek nem buzdították, lelkesítették, mulattatták volna vallási, történeti és tréfás költeményekkel.

Szintűgy homályban hagy bennünket a szerző egy igen fontos kérdésben. Hogyan váltotta föl a népies énekszerzőt, az igríczet, a regóst, a hegedóst a lantos, a deák? Ezt a lényeges változást nem veszi észre a szerző, pedig csak nem képzelhetjük, hogy a korona és kard igazán naiv mondáját, a Zách Klára megható esetét megéneklő hegedős ugyanolyan műveltségű és hivatású ember lett volna, akár a Pannónia, akár a Szabács megvételeéről szóló énekek készítőjével, hogy Lantos Sebestyén deákot és a többi deákokat ne is említsük. E nagy különbséget nem igen méltatták figyelmükre eddigi irodalomtörténeteink, de mi megpróbáltuk már egy ízben megvonni e párhuzamot és legyen szabad e helyütt magunktól idézni a következő sorokat: *) «A XV. században a hegedős már többé nem az a naiv, ihletett költő, kinek fantáziája akaratlan is költői színbe von mindent, kinek népies felfogása a történetet mindjárt mondanak látja, hanem már inkább tudakos verselő, latinul is értő *deák*, szerzetes iskolában növekedett litteratus ember; a hegedős megszűnt naiv-költő lenni és még nem vált műköltővé, marad többé-kevésbé jó verselőnek, hű-históriás énekek szerzőjének.»

E változás természetesen nem egyik napról a másikra ment végbe, hanem mikor a lantos deákok tekintélyök legmagasabb fokára jutottak, a XVI. században is akadt még egy-két kóbor, mélyen sülyedt, majdnem egészen elzüllött hegedős: a kikről különben a mi szerzőnk is megemlékezik.

A dolgozat második részében a szerző nagy általánosságban kijelöli azon tárgyak körét, melyek a dalnoki rendet foglalkoztathatták. Az általános kép jó és igaz, de in concreto itt is gyakran elhagyja a szerzőt kritikai érzéke. Fölöttébb nagy hitelt ad krónikáinknak; hiszi és velünk is el akarja hitetni, hogy mindaz, a mi mondai vagy történelmi motivumot Kézai, Anonymus és a többi krónikás főlemlít, egyszersmind a népénekesek száján is élt volna. A szerző, úgy látszik, nem ismeri Hunfalvynak, Marczalinak, Petz Gedeonnak e kérdésre vonatkozó kutatásait; és mintha nem tudná, hogy a krónikás nemcsak a magyar énekekből, hanem bármely, keze ügyébe akadt könyvből, írásból, hagyományból is merít, jobban mondva kompilál. Azonkívül a tárgynak megjelölésénél a szerző sehogy sem vonhatta ki magát Arany hatása alól, mert e motivumok: «A magyar nemzet eredete, rokonsági viszonya a meteorként feltűnt és aláhanyatlott dicső hun-nemzettel, büszkeséggel párosult bá-

¹⁾ A magyar szépirodalom története. Budapest, 1892. 47—48. 1.

mulat Attila, a nagy hún fejedelem és az ő vezérlete alatt vivott dicső harcok iránt, fájó részvét a hatalmas nemzet szomorú megsemmisülése miatt» (21. l.), mindez feltalálható Arany epikájában, de bajosan szolgált ily alakban a régi költészet tárgyául.

A dolgozat ezen részébe belejátszik egy kis hazafias álbüszkeség is, mely nem engedi meg a szerzőnek, hogy a mi *«énekmondóink komoly, történeti dalnokhoz nem illő, póriás dolgokról is énekeltek legyen»* (24. l.). Jobb lett volna, ha a szerző itt hallgat Aranyra, a ki Toldi estéjében ugyanazon énekes apródokkal adatja elő a Szent Lászlóról szóló áhitatos legendát és az öreg Toldit kigúnyoló csiklandós tárgyú dalt. Különböznék krónikáink is emlegetik a csúfondáros énekeket, melyekkel például a lázadó pogányok izgatták egymást Szent István ellen.

Nem hagyhatjuk megjegyzés nélkül, hogy a szerző forrásait sem válogatja meg kellő szakavatottsággal. Mai nap a régi költészet versformájáról szólva, nem hivatkozunk Venczel Gusztávra, a ki ezelőtt 40—50 évvel igen érdemes munkát írt *«A magyar nemzeti hősmondákról»*, de a ki a versforma kérdésében már rég nem tekintély.

Teljes elismeréssel vagyunk ez értekezés külső alakja iránt; a szerző szépen, sőt lendületesen ír, csak az volna kíváncsi, hogy a vonzó előadással erősebb kritikai érzéket, az anyaggyűjtéssel mélyebbre szálló elmélkedést egyesítene.

KARDOS ALBERT.

42. Hans Wolff: Johannes Lebel, ein siebenbürgisch-deutscher Humanist. (Segesvári ág. hitv. evang. gymnasium, 29. l. 4°). Ez alapos tanulmány érdekes adalék a magyarországi humanizmus történetéhez, mely Abel Jenő halála óta az elárvultság sanyarú korát éli. Hőse az új szellemnek egyik kimagasló képviselője, a ki mint a humanizmus és reformatió lelkes híve mint történetíró és költő sokoldalú, de, sajnos, csak töredékesen reánk maradt munkásságot fejtett ki. Homályosak életének viszonyai is.

Eddig úgy hittük, hogy Lebel a XV. század végén, vagy a XVI-diknak elején született Beszterczén; szerző elfogadható okokkal pontosabban az 1475—1485-iki évtizedbe teszi születését. A történelem világába először János királynak 1527 január 25-én Esztergomban kelt (s a 29. l. szószerint közlött) rendeletével lép, mely a beszterczei tanácsnak meghagyja, hogy Heyz Keresztélyt és Lebel Jánost a kisdemeteri plébánia közös birtokában védelmezze. De Lebel nem maradt sokáig e vitás helyen; talán még ez évben Walthersdorfbán és 1529-ben már Nagy-Szebenben találjuk. Ifjú koráról tehát jóformán semmit sem tudunk; de mivel baccalaureus volt, kétségtelen, hogy egyetemen járt, nemzeti és egyúttal történeti iránya pedig valószínűvé teszi, hogy tanulmányait Bécsben végezte, mely a XV. és XVI. század mesgyéjén a humanistikus

törekvések terén e nemzeti és történeti szellem főszékhelye volt. Szintén semmi adatunk sincsen az 1529 - 40 közt lefolyt évekről. Csak 1540-ben találjuk Lebelt újra, még pedig mint prédikátort Nagy-Szebenben, hol, úgy látszik, — főleg költeményének ajánlásából és befejezéséből ítélve, — városnak vezető köreivel és tekintélyes családjaival igen jó viszonyban volt.

Szeben csak a század negyvenes éveiben fogadta el a hitújítást, de reformátori mozgalmak e virágzó városban is már a huszas években veszik kezdetüket, és Lebel az új hitnek nyomban egyik leglelkesebb és legbátrabb hívévé lesz. Az a korabeli vád ugyan, hogy az úrvacsorát már 1540-ben mindkét szín alatt osztogatta, nem bizonyítható be; de az már bizonyos, hogy Talmesch (magy. Talmács) szász községben (N.-Szeben közelében) már 1542-ben mint első evangélikus lelkész működött. Hogy meddig volt Talmácsban, azt nem tudjuk; 1545 auguszt. 30-án már Budakon (besztercei egyházmegye) volt lelkész. Ekkor írta «*Memorabilia Transylvaniæ*» és «*Volumen scriptorum in emolumentum Capituli Bistriciensis*» cz. munkáit. Ugyanekkor lett az egyházmegye esperese és mint ilyennek alkalma nyílt az új egyházat a régi állapotok védőivel szemben képviselnie. Már 1547-ben küldték ide Kolozsvári Pétert a reformáció meggátlása végett; utóbb pedig Bornemissza Pál püspök volt azon, hogy a hitehagyottakat a régi egyház kebelébe visszavehesse. Ekkor Lebel két levélben (az egyiket 1554 novemberében Absthemius Pálhoz, a másikat pedig magához a püspökhöz intézte) férfias és nyílt bátorsággal védelmére kelt meggyőződésének és híveinek. E levelek e korszak legszebb és legörvendetesebb nyilatkozatai közé tartoznak és Lebel már ezekért is megérdemli, hogy mindenki tisztelje, a ki az erős meggyőződést, az igaz keresztyén szellemet és a férfias bátorságot megbecsülni tudja. Már két évvel ezután, bizonyára előre haladott kora miatt, lemondott lelkészi hivataláról és Gensdorffra vonult vissza, melyről azt sem tudjuk, hogy mely megyében (Vas megyére csak nem gondolhatni?) keressük. Haláláról hivatali utódja, Friedsmann András, értesít: «*III. October, Johannes Lebelius, pius senex antecessor meus moritur in Gensdorff 1566*». Nagy szerénység, mély vallásosság, igaz hazaszeretet jellemének fővonásai. «*Pastor immeritus*» nevezi ismételve önmagát, «*pius senex*» nevezi őt utódja.

Prózai munkái (melyeket már említettem) lappangnak; de ismerjük legalább az egyiknek tartalmát. A «*Memorabilia Transylvaniæ*» hét részben tárgyalta Erdély neveit, termékenységét és római gyarmatait; az erdélyi németek vagy szászok eredetét, a kik azon németektől származnak, kiknek segítségével Szent-István Gyula herceget legyőzte; az első német városok alapítását; Besztercze történetét és jelenkori állapotát; végre Nagy-Szeben városát. Seivert (l. alább), a ki még ismerte e

munka kéziratát, azt mondja, hogy igen sok újat, a szokásos felfogástól eltérőt és a történészek állításaival ellentétet tartalmaz. A kritikai történetírásnak, melyről e kornak sejtelve sem volt, természetesen nem volt terméke. Másik prózai művének csak címét ismerjük.

De legfontosabb és legérdekesebb műve költői, hexameteres munkája: «De oppido Thalmus, carmen historicum» (ed. Joannes Seivert, Cibirii, 1779), melyt 1542-ben írt, de 1559-ben teljesen átdolgozott. Reánk csak ez utóbbi alakjában maradt. E műve a kis Tolmács történetének keretében egész Erdély történetét tartalmazza, természetesen nem történeti kritikával, hanem a századnak számos hasonló termékéből (pl. Celtes Konrádéból is) ismeretes szabadsággal: valódi történetet, népies hagyományokat és önkényes költést tarka és néha igen sajátoszerű egészszé forrasztva össze. Azért legalább is méltánytalan Schuler von Libloy ítélete (*Kurzer Ueberblick der Literaturgeschichte Siebenbürgens*, Hermannstadt, 1857, 40. l.), a ki Lebelt a történetnek tudatos, aljas hamisításával vádolja. Hisz Lebel költeményt írt és eljárását a kor legnagyobb embereinek példája igazolta. Lássuk röviden, legalább a fővonásokban ez irodalom- és művelődéstörténeti szempontból érdekes mű tartalmát.

Talmács városát Danista zsidó menekült alapította,¹⁾ a ki Vespasianus császár uralkodása alatt, vagy 40 évvel Krisztus halála után került Erdélybe, hol a rómaiakkal nagy harcokba keveredett Decebalus a gazdag jövevényt örömmel fogadta. A hely körül emelkedő romok görögökről és örményekről, Thrakia és Mysia fiairól regélnek, kik itt élénk kereskedést űztek és Talmácsot nagy, a büszke Szebennél fényesebb várossá emelték. Decebalus halála után Trajanus hozott gyarmatosokat, kiktől az oláhok származnak,²⁾ a kik még ma is mint pásztorok a síkföldi erdőkben laknak és csak nevöket, nem egyúttal «tartalmukat» (szellemüket) is örökölték a rómaiaktól. Azért csak rumunoknak nevezik őket. Azután Attila alatt szkythák³⁾ kerültek ide, miről magyar krónikákban bővebbet olvashatni. A németek némelyek szerint Nagy Károly, mások szerint az Ottók alatt jöttek az országba, ismét mások szerint Szent-István alatt,⁴⁾ a ki Geisilla bajor királyleányt vette nőül és ez a

¹⁾ Mert a város nevét az ó-testamentomi Thalmusszal azonosítja!

²⁾ Mint Aeneas Sylvius mondja: «Valachi genus Italicum sunt».

³⁾ Hunok, magyarok és szkythák e kornak egy nép voltak. A XVI. század közepén hazánkban járt olasz Gromo János András szintén a szkytháktól származtatja a székelyeket.

⁴⁾ «Memorabilia» cz. művében is azt tartja Lebel, hogy a szászok Szent-István alatt vándoroltak be Erdélybe. Gromo szerint már István előtt jöttek be szászok, de tömegesen csak István alatt.

frigy eredményezte a népek barátságát is. Ekkor nagy számmal jöttek be szászok, kiknek István az ország földjét adományozta, mivel hathatósan segítették őt Gyula fejedelem ellen, a ki Juola városában lakott, melyet a rómaiak Marcus Aurelius anyjáról Júliának neveztek volt. Később küldött azután Geyza papokat, kik a népet a keresztyén hitre térítsék, a magyarokat is, a kik akkor még igen durvák voltak és barbár szokások szerint éltek. A magyarok a szászokat és a többi idegen népeket (a helvetiusokat, vindelikiákat, sueveket, pynthasakusokat, stájiereket és Oenus-vidékieket) idegen vendégeknak (hospites peregrinos) nevezik; de azért ne irigykedjenek a magyarok a szászokra, mert ezek az ország védő bástyái, se megfordítva, a szászok se legyenek ellenei a magyaroknak, hanem szeressék egyformán a közös hazát!

A németek főemberei Hermannus, Heltanus és Gerhardus voltak; ezek alapították Hermannsdorf, Heltau és Gierelsau helységeket. De a leghatalmasabb város Thalmus volt, egészen IV. Bélaig, a ki alatt a tatárok elpusztították az országot. Ekkor a magyarok fővezérei: Latinus templomos, Hugrinus kalocsai érsek és Colomannus, a király testvére, voltak. De ezek mind elestek csapataikkal együtt, csak Colomannus és a király menekültek meg. A tatárok hét esztendeig pusztították az országot, iszonyú tetteket művelve. A németek részben Neppo tornyába (Neppendorf) és a szt. kereszt kolostorába menekültek; részben nagy sánczokat emeltek, melyek mögé Colomannus a templomosokkal vonult. Innen megtámadták és szétverték a tatárokat. Mikor a király visszatért, dúsán jutalmazta meg a templomosokat, kik az országot megszabadították és sokfelé kolostorokat alapítottak. De utóbb nagyon gazdagok lettek és elpuhultak, mire V. Kelemen pápa őket elpusztította, úgy hogy váraik és kolostoraik még most is lakatlanok vagy romokban hevernek. De vannak történetírók, kiknek ítélete szerint a templomosok ártatlanok voltak és csupán a fejedelmek irigységének estek áldozatul. De Talmács elpusztult e harcokban és lakói Hermansdorfba költöztek, mely most hatalmas nagy város és ura lett Talmácsnak, melynek régi dicsőségét csak romok hirdetik. A nagyszebeni tanács lelkes dicsőítésével végződik az érdekes költemény.

Ime, Lebel «történeti éneke», melyben történeti tájékozottság sajátságosan vegyül mondai hagyományokkal és nagy képű tudakossággal, egészen korának izlése és stílje szerint. Wolff a tanulmányához fűzött jegyzetekben tanulságos adatokkal világosítja meg a költő eljárását; de, sajnos, nem tett sehol sem különbséget a költeményben fölhasznált eshetőleges néphagyományok és Lebel önálló «találmányai» közt. Abban sem osztozom véleményében, hogy szerinte Lebel «talán» ismerte Bonfiniust, holott egészen kétségtelen, hogy Bonfinius a szász költőnek egyik főforrása volt; így pl. Latinus, Hugrinus és Colomannus kétség-

telenül Bonfiniusból (hol Ladislaus, Ugolinus és Colomannus a nevük) származnak. Másutt a szóhagyományból meríthetett; ez pl. sok kolostort tulajdonított és tulajdonít még ma is a templomos rendnek, melyek tényleg domonkosok birtokai voltak. Általában azt hiszem, hogy Lebel hazafias és, korát tekintve, még költői szempontból sem megvetendő költeménye megérdemelné, hogy valaki mondatörténeti szempontból is behatóbban vizsgálja. Wolff Jánosnak minden esetre nagy érdeme, hogy e derék és érdekes férfiú életét, a mennyire az ez idő szerint lehetséges, pontosan megírta, jellemét tisztázta, eposzára pedig felhívta az érdeklődők figyelmét.

HEINRICH GUSZTÁV.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság f. évi december 11-én *felolvasó ülést* tartott, melyen P. Thewrewk Emil elnökölt és Fináczy Ernő első titkár volt a jegyző. Az ülés tárgyai voltak:

1. *Gyomlay Gyula*: Demosthenes «A hűtlen követség ügyében» tartott beszédének szerkezete és retorikai méltatása.

2. *Vendé Ernő*: Horváth Ádám «Hunnias»-a.

A felolvasó ülést *választmányi ülés* követte. Elnök: P. Thewrewk Emil, jegyző: Petz Gedeon m. titkár. Jelen voltak: Heinrich Gusztáv alelnök, Fináczy Ernő első titkár, Cserhalmi Samu pénztárnok, Bermüller Ferencz, Gyomlay Gyula, Hegedűs István, Katona Lajos, Maywald József, Némethy Géza, Pecz Vilmos, Reményi Ede, Váczy János és Vári Rezső választmányi tagok.

1. A nov. 13-án tartott választmányi ülés jegyzőkönyve felolvasatik és hitelesítettik.

2. A Társaság tagjaivá választatnak: a) *rendes* tagokul: dr. *Becker* Fülöp Ágost egyetemi ny. rk. tanár Budapesten (aj. Heinrich Gusztáv), *Prónai* (Czeczkó) Antal kegyesr. tanár Budapesten, eddig rk. tag (aj. Maywald József) és *Roller* Béla kir. kath. gymn. tanár Budapesten (aj. Vári Rezső); b) *rendkívüli* tagul: Kronberger Miklós bölcsészethallgató Budapesten (aj. P. Thewrewk Emil).

3. A pénztárnok jelenti, hogy az 1894 decz. 27-től 1895 decz. 11-ig terjedő időköz *bevételei* 4777 frt 53 krt, *kiadásai* 4229 frt 32 krt tettek; a pénztári maradvány 548 frt 22 kr. — Tudomásul szolgál.

4. A Társaság *rendes évi közgyűlését* illetőleg a választmány — az új alapszabályok értelmében — azt határozza, hogy az 1896 *január 11-én* d. u. 6 órakor tartatik meg. A közgyűlés tárgyai lesznek: 1. Az elnök megnyitó beszéde; 2. az első titkár évi jelentése; 3. a pénztárvizsgáló bizottság jelentése és a jövő évi költségvetés megállapítása; 4. a választások. —

Együttel elhatározza a választmány, hogy a közgyűlés után, főleg annak örömeire, hogy a Társaság folyóirata január havában XX. évfolyamába lép, társas-vacsorát rendez s erre a kartársakat meghívja.

5. Az új alapszabályok 26. pontja értelmében a választmánynak feladata lévén a következő három évre (1896—1898) az Egyet. Philol. Közlöny szerkesztőinek választását megejteni, a jelenlegi szerkesztők elhagyják az ülést s az elnök elrendeli a titkos szavazást. — Beadatot 12 szavazat. A classica philologiai rész szerkesztőjévé újból *Némethy Géza* (10 szavazattal; 2 szavazat Pecz Vilmosra esett), a modern philologiai rész szerkesztőjévé ismét *Petz Gedeon* (12 szavazattal) választatott meg. A választás eredménye közöltetni fog a M. T. Akadémia class. philol. bizottságával.

6. A Társaság tisztségviselőinek és vál. tagjainak candidálására kiküldött bizottság nevében Maywald József terjeszti elő e bizottság javaslatát. — A választmány e javaslat alapján az *elnöki, alelnöki, első titkári és pénztárnoki* állásra a mostani tisztségviselőket jelöli. A *másodtitkári* állásra, — miután Petz Gedeon m.-titkár, a kit a bizottság újból jelölt, kijelentette, hogy ő, tekintettel az új alapszabályok amaz intézkedésére, mely a szerkesztőknek ügyis biztosít már a választmányban helyet és szavazatot, kívánatosnak tartja, hogy a m.-titkári tisztt inkább más, új erőre bizassék — a választmány *Katona Lajos* vál. tagot jelöli. A budapesti és vidéki *választmányi tagok* névsorát illetőleg a választmány némai módosítással elfogadja a candidáló bizottság javaslatát.

7. Heinrich Gusztáv előterjeszti ama bizottság javaslatát, melyet az utolsó választmányi ülés a *Közlöny kettéosztására* vonatkozó indítvány ügyében kiküldött. — E javaslat értelmében a választmány köszönetet mond az indítványt tevő pénztárnoknak ama buzgalomért, melylyel nemcsak a Társaság ügyei, hanem a *Közlöny* dolga iránt is viseltetik, s helyesli és a költségvetést készítő bizottság figyelmébe ajánlja az indítványnak azt a részét, mely a folyóirat terjedelmének 60 ívre való nagyobbítását javasolja, — magát a kettéosztást azonban, a mely, egyéb lehető következményeit nem tekintve, technikai nehézségekkel is járna, egyelőre *nem* fogadja el.

8. A Közlöny I—XX. évfolyamaihoz készítendő *tárgymutató* ügyében, melynek szerkesztésére Pruzsinszky János r. tag vállalkozott, a választmány külön bizottságot küld ki, melynek tagjai Heinrich Gusztáv alelnök, Némethy Géza és Petz Gedeon szerkesztők, Váczy János választmányi tag és Pruzsinszky János r. tag.

9. A *pénztárrvizsgáló bizottságot* a választmány ez évben is Bermüller Ferencz, Fináczy Ernő és Gyomlay Gyula vál. tagokból alakítja meg.

Végül néhány folyó ügy intéztetett el.

— Henrik császár dalai. A középkori német minne-dalosok nagy kéziratában (C), mely 1886 óta ismét Heidelbergben van, az első két dal fölött, mint szerzőjének neve, *Kaiser Heinrich* áll. Hasonlóképen a weingarteni kéziratban (B) is. Minthogy V. Henrik császár korában fejlett lyráról még nem beszélhetni, VII. Henrikről pedig még senki sem állította,

hogy költészettel foglalkozott, kora és korának nyelve is más, mint a kérdéses két dalé: azért eddigelé rendszerint VI. Henrik császárnak tulajdonították e költeményeket. De Schenk Károly (*Zeitschrift für deutsche Philologie*, XXVII, 1895, 474—505. l.) helyesen megújítja Haupt Móríczt ítéletét, hogy e dalokat minden ok nélkül tulajdonítják VI. Henriknek, kinek sem jelleméhez, sem korához (nyelv tekintetében) nem illenek, míg más oldalról Heinrich v. Mcrungen és Walther von der Vogelweide befolyásáról tanúskodnak s így már ezen tény alapján sem származhatnak a Hohenstauf-ház legkeményebb sarjától. Schenk kiindul Gaucelin Faidit troubadournak 1200 és 1225 közt írt egyik dalából, melyben e költő egy német királyról tesz említést, kit a császár legyőzött és fogságba vetett és a ki még legnagyobb szerencsétlensége idejében is írt dalokat. Ez adatok csak II. Frigyes császárnak és első nejének, Imre magyar király özvegyének, szerencsétlen fiára, Henrik királyra, kit nénelek VII. Henriknek is neveznek, illenek, a kit atyja, mivel ellene föllázadt, legyőzött és több olaszországi várban szigorú fogságban tartott, utoljára Martoranóban, hol a boldogtalan Henrik 1242. febr. 12. meghalt, valószínűen életének 30-dik évében. (Enzio királyra, II. Frigyesnek egy másik fiára, nem vonatkozhatik a troubadour versszaka, mert Enziot nem a császár, hanem Bologna városa vetette fogságra. Enzio különben szintén költő volt, de olasz költő). Ezt a Henrik királyt tekinti Schenk az eddig VI. Henrik neve alatt ismeretes dalok szerzőjének és valószínűvé iparkodik tenni, hogy azok Ágnesre, I. Ottokár cseh király leányára vonatkoznak, a ki tényleg Henrik király arája volt. Lényeges e kérdés eldöntésénél az a körülmény is, hogy a kérdéses dalok nyelv, stíl, verselés és rimelés tekintetében nem lehetnek a XII. század termékei, tehát semmi esetre sem származhatnak VI. Henrik császártól; de igenis bele illenek a XIII. század lyrájába, melynek legnagyobb két mestere, a morungeni Henrik és Walther, e költemények szerzőjére hatással voltak. Az irodalomtörténeti és az életrajzi adatok tehát összevágna, úgy hogy Schenk föltevése legalább is valószínűnek mondható. Hogy a kéziratok e dalok szerzőjét császárnak mondják, nem nyom sokat a latban, mert a kéziratoknak a szerzőkre vonatkozó adatai egyáltalában nem nagyon megbízhatók és a középkori Németországban a 'király' és 'császár' kifejezések a német fejedelmekre jegyest használtattak és az utóbbival pl. akkor is éltek, ha valamely király nem volt római császár.

h.

K Ö N Y V É S Z E T.

I. Hazai irodalom.

Beöthy Zsolt. A magyar irodalom története. Képes díszmunka két kötetben. I. kötet. A legrégibb időktől Bessenyei felléptéig. II. kötet. Bessenyei fellépésétől a kiegyezésig. 1772—1867-ig. (N. 8-r. 516 és 840 l.) Budapest. 1896. Atheræum. Félbörbe kötve 18 frt.

Burckhardt Jakab. A renaissancekori műveltség Olaszországban. A M. Tud. Akadémia megbízásából fordította Bánóczi József. I. köt. (8-r. 408 l.) Budapest, 1895. Akadémia. 2 frt.

Erdélyi Múzeum. Szerk. Szédeczky Lajos. XII. köt. IX. és X. füz. (1895 nov. decz.) — *Versényi György*, Medgyes Lajos élete II. III — *Békésy K.* Az aranyos képviselői rendszer II. III. — Cserei Mihály végrendelete III. IV. *Eszterházy Sándor* dr. A jus szó jelentése a római jogban. (K. 8 r. 84 l.) Kassa, 1895. Koczányi és Vitéz. 1 frt.

Heinrich Gusztáv. Német tan- és olvasókönyv közép- és felső iskolák számára. Második kötet. A költészettan vázlatával és magyarázó jegyzetekkel. Kilenczedik javított kiadás. (8-r. 348, IV l.) Budapest, 1896. Lampel Róbert. 1 frt 40 kr.

Hofer Károly. A francia nyelv módszeres tankönyve. II. rész. Ötödik javított kiadás. (8-r. 168 l.) Budapest, 1895. Eggenberger. 90 kr.

Magyar Nyelvőr. Alapította Szarvas Gábor. Szerkeszti Simonyi Zsigmond. XXIV. köt. XI. füz. (1895 nov.) — *Beöthy Zsolt*, Emléket Szarvas Gábornak. — *Vikár Béla*, Szarvas Gábor élete. — Szarvas Gábor önéletrajza. — *Szarvas Gábor*, A három tanács. Magyartalanságok. — XXIV. köt. XII. füz. (1895 decz.) — *Kicska Emil*, Alany és állítmány. — *Szamota István*, A kocsai — *Melich János*, Német vendégszók. — *Barcza József*, A 'Metamorphosis Transylvanicae' mondattana. — *Zolnai Gyula*, Az -ó, -ő végű helynevek -i képzős származékai. — *Feinstein-Hevess Kornél*, A Jordánszky és Erdy codex. — *Prikkel Marián*, Csélesap. — *Katona Lajos*, Monaki inventariuma 1651. — Helyreigazítások. — Kérdések és feleletek. — Tájszótár. — Népnyelvhiányok.

Margitai József, Horvát nyelvtan. Tankönyvül és magánhasználatra. II. kiadás. (N. 8-r. 147 l.) Nagykanizsa. 1895. Fischel F. Kötte 1 frt 50 kr.

Simonyi Zsigmond, Tüzetes magyar nyelvtan történelmi alapon. Balassa József közreműködésével. Első kötet. Magyar hangtan és alaktan. (N. 8-r. XVI, 734 l.) Budapest, 1896. Akadémia. 6 frt.

Simonyi Zsigmond, Német és magyar szótárak. A Magyar Tud. Akadémiától Marezbányi-díjjal jutalmazott pályamunka. Magyaros fordításra vezérlő segédkönyv, kiegészítéssel a német-magyar szótárakhoz. (N. 8-r. 426 l.) Budapest, 1896. Franklin-társulat. 4 frt.

Philologiai program-értekezések 1894 5.

Bálint György: Az ó-görög tanító költészet rövid ismertetése. (Gyulafehérvári róm. kath. főgymn. 3—25. l.)

Boros Gábor: Berzsenyi mint drámaíró. (Nagyszebeni áll. főgymn. 3—23. l.)

Borcsa Mihály: Horatius életéből. (Kolozsvári ev. ref. kollégium. 1—43. l.)

Farkas József: Ifjabb Plinius. (Nagykanizsai róm. kath. főgymn. 1—46. l.)

Fetzer János Ferencz: A nyelv eredete és különfélesége. (Szilágy-somlyói róm. kath. algymnasium. 3—58. l.)

Gellért Jenő: Ányos Pál. (Bpesti IV. ker. közs. főreáliskola 3—53. l.)

Gross Gyula: Vorträge über Italien. (Brassói ág. h. ev. főgymn. és alreális. 22—38. l.)

Helle Károly: Vis major a római és a modern forgalmi jogban. (Kecskeméti ev. ref. jogakadémia. 3—32. l.)

Hegedüs Pál: A nyelvek és irodalmak tanításának módszeréhez. (Egri áll. alreális. 3—16. l.)

Hörl Gyula: Párhuzam Berzsenyi és Horác között. (Kalocsai róm. kath. főgymn. 3—44. l.)

Jacobi Gyula: Magyarische Lehnworte im Siebenbürgisch-Sächsischen. (Segesvári ág. h. ev. főgymn. 5—39. l.)

Király Pál: A római élet Pannoniában és Daciában. (Fehértemplomi áll. főgymn. 3—30. l.)

Kiss Ernő: Vörösmarty mint nyelvész. (Váczi róm. kath. főgymn. 3—50. l.)

Kovács József: Apollonius Rhodius s Valerius Flaccus Argonauticája. (Lévai kegyesr. főgymn. 3—91. l.)

Könye Nándor: Magyar helyesírás a középiskolában. (Beregszászi áll. alreálisk. 3—7. l.)

Mihelics Károly: Német nyelvtanításunk a felsőbb osztályokban és az imitativ módszer. (Keszthelyi kath. főgymn. 5—25. l.)

Mihelics Károly: Lessing drámatervei. (Keszthelyi kath. főgymn. 26—71. l.)

Pap Mózes: Az olympiai játékok. (Székelykeresztúri unitarius gymn. 3—26. l.)

Péter Mózes: A tizenkét legfőbb olymposi istenség szerepe a görög mythológiában (Sepsiszentgyörgyi ev. ref. Székely-Mikó-kollegium. 3—32. l.)

Reibner Márton: Négy hét Italiában. (Miskolci kir. kath. gymn. 3—26. l.)

Ruprecht Alajos: A gyermeki szeretet Petőfi költésében. (Szatmári kir. kath. főgymn. 5—32. l.)

Schmidt Rajmund: A francia nyelv eredete. (Székesfehérvári keresk. akad. 19—26. l.)

Schuster Alfréd: A direct módszer és a német nyelvi oktatás a gymnasiumban. (Rozsnyói ág. h. ev. főgymn. 7—18. l.)

Stark Andor: Istvánffy Miklós és Historia Regni Hungaricia. (Debreceni kegyesr. algymn. 3—64. l.)

Szathmáry József: Kazinczy viszonya Kisfaludy Károlylyal. (Rimaszombati egyes. prot. főgymn. 3—25. l.)

Számek György: A régi Róma. (Kolozsvári r. kath. főgymn. 3—23. l.)

Szeremley Barna: Virág és Horatius (Kisújszállási ev. ref. főgymn. 3—55. l.)

Wittstock Oszkár: Beiträge zur siebenbürgisch-sächsischen Trachtenkunde. (Nagyszebeni ág. h. ev. főgymn. és főreálisk. 5—15. l.)

II. Külföldi irodalom.

Ellinger, Georg: *E. T. A. Hoffmann, sein Leben und seine Werke*. Hamburg und Leipzig, 1894, XII, 230 l. 5 mk. — Igen jó könyv, mely az ismeretes jeles novellairó életét és munkáit alaposan és szellemesen tárgyalja. Eddig főleg Jean Paul tanítványának nézték Hoffmannnt; szerző kimutatja, hogy Jean Paul csupán ifjkorára volt hatással, de még ekkor sem kölcsönözött Hoffmann tőle semmit. Nagyobb befolyással voltak rá Wackenroder, Tieck, Novalis s általában a romantikusok. Behatóan tárgyalja szerzőnk Hoffmann zenei munkáit, melyeknek jelentőségét érdekesen fejtegeti; de Wagner Rikárd előzőjének, mint némelyek állították, még sem tekinthető.

Fischer, Kuno: *Kritische Streifzüge wider die Unkritik*. Heidelberg. 1896, 175 l. 3 mk. 50. — A szellemes szerző összes gorombaságainak gyűjteménye. Mindössze hat ellenbírálát, melyek a következő könyvek ellen fordulnak: 1. Caro, Lessing und Swift (Böles Náthánról); 2. P. Albrecht, Lessings Plagiate (v. ö. Közlöny XV, 471); 3. Johann Faust, kiadta Engel Károly (a ki e gyarló férczművet a Lessing elvesztett tragédiájának tartja; v. ö. Boyesen-Heinrich, Goethe Faustja, Budapest, 1888, 233—252. l.); 4. F. A. Louvier, Sphinx locuta est (a leghóbortosabb Faust-magyarúzat, v. ö. Közlöny XI, 320); 5. H. Düntzer, K. Fischer über Goethes

Iphigenie: 6. H. Düntzer és Fr. Kern, Goethe Tassójáról. — Kétségtelen, hogy Fischernek minden tárgyalat kérdésben igaza van; de az is kétségtelen, hogy nagyon goromba: „tudatlanság, butaság, kritikátlanság és józan ész hiánya” és hasonló terminusok minden lapon találkoznak. Látszik, hogy haragszik, hogy el van keseredve. Múltán. Bizonyos támadások ellen az ember vagy ily stílből ír vagy hallgat. Pedig ellenfelei tekintélyes férfiak, a kik legkevésbé sem érintik jellemét és keilő tisztességgel szólnak róla mint szakférfiúról is. Ezen dolgozatai is minden tekintetben a tudomány színvonalán állnak és igen vonzóan vannak írva. A nem-szakember is élvezettel és tanulsággal olvashatja.

Hartung, O.: Die deutschen Alterthümer des Nibelungenliedes und der Kudrun. Cöthen, 1894, 551 l. — E nagy szorgalommal készült munka teljesen összefoglalja a két legnagyobb német nemzeti eposznak az állami, magán- és hadi régiségekre vonatkozó anyagát, melyet szerző a legkiválóbb szaktudósok munkáiból, folytonos tekintettel egyéb forrásokra (főleg Tacitusra, de, sajnos, a skandináv irodalom kizárásával) meg is magyaráz. Szerző már 1892-ben kimutatta, hogy az eposzokban említett fegyverek és fegyvernevek jóval régibb korra utalnak, mint a melybe (XIII. sz. eleje, ill. első fele) e költemények mai alakját teszik. E fontos és értékes megfigyelését most kellő körültekintéssel kiterjeszti az egyéb régiségekre is, minek alapján azután a Nibelungének korát 1170-re és a Kudrunét 1180-ra teszi. E következtetés alig állhat meg, mert e művek nyelve és stílje, viszonyuk a műeposzhoz stb. nem felelnek meg e föltevésnek. A megfigyelés maga azonban igen helyes és nagy jelentőségű, s jövőre kétségtelenül fontos szerepet fog játszani az eposzok keletkezésével foglalkozó kutatásoknál.

Sammlung lateinischer und griechischer Schulausgaben. Herausgegeben von H. J. Müller und Oskar Jäger. Verl. von Velhagen & Klasing in Bielefeld und Leipzig. — Az új német tantervek a klasszikus olvasmány tárgyalására az eddigiektől részben eltérő szempontokat állítanak fel. Először megkívánják, hogy az alaposság kockáztatása nélkül a tárgyi magyarázatra helyeztessék a főszűly; a grammatika csak veliculuma legyen az olvasmányoknak. Másodszor megkövetelik a tantervek, hogy az olvasmányok kiemelése pædagogiai szempontok szerint menjen végbe s az illető műveket lehetőleg összefüggő tartalmi egészekben ismerje meg a tanuló, még pedig (a prózai olvasmányt illetőleg) a történelmi tanítással kapcsolatban. A címűl írt gyűjtemény e két főszempont figyelembevételével készül s az egyes kiadások szorosan a tanulók értelmi színvonalához alkalmazkodnak. A szöveg és a commentár külön-külön kötetekben foglalnak helyet. A szöveg az előszón kívül életrajzot s a műről való rövid tájékoztatást nyújt; megértését oldalszéli kivonatok s az egyes szemelvények közt levő összefoglalások segítik elő. A commentár nem akarja az úgynevezett præparatiókat pótolni, mert feltételezi, hogy a tanuló szorgalmasan forgassa a szótárt; de azért gondoskodik arról, hogy minden rendkívüli neheztség, melyre a tanuló hiába pazarolná idejét és erejét, lehetőleg elháríttassék. A magyarázatok tárgyiak és nyelviak, minden tudós célzat és színezet nélkül. A nyomdai kiállítás minden tekintetben alkalmazkodik az iskolai hygiene kívánalmaihoz: a betűk nagyok, a nyomás világos és könnyen olvasható. Az egyes számok ára aránylag alacsony. Megjelentek eddig *Cicero* válogatott levelei (3 részben: szöveg 80+80+60 fillér, commentár 60+75+60 f.); *Cornelius Nepos* (90+90); *Herodotos* (2 mk+1.60 mk); *Homeros* Odysseiája (3 mk+2.20 mk); *Ovidius* Metamorphosisai (1.30 mk+1.50 mk); *Sophokles* Oidipusa (90+60); *Tukydides* (3 mk+3.30 mk); *Vergilius* Aeneise (1.80 mk+1.50 mk); *Xenophon* Anabasisa (1.80 mk+180 mk), Hellenika (1.80+1 mk), Memorabilia (1.20+60).

LUCANUS PHARSALIÁJA.

Alig van az ókori Róma költői között egy is, a kit oly merőben ellentétes álláspontról ítélték volna meg a bírálók, mint Lucanust. Pharsaliájának méltatásában még ma is két homlok-egyenest ellenkező véleménynyel találkozunk. Némelyek ugyanis e hőskölteményt egy ki nem forrott szellem idétlen szülöttjének tartják s szerzőjének költői tehetségét semmire, vagy legalább is nagyon kevésre becsülik ; viszont mások ugyane tehetség dolgában oly eredeti lángésznek hirdetik e költőt, mint a ki Vergilius mellett méltán foglalhat helyet, sőt ezt nem egy tekintetben még felül is múlja.

Lucanusról már a régiek is ugyanily ellentétes nézeteket nyilvánítottak. Quintilianus azt írja róla, hogy inkább szónok, mint költő (X. 1. 90.). Viszont nem egy író hódolattal adóz költői tehetségének. Ilyenek a többek közt Martialis¹⁾ és Statius Papinius.²⁾ Lucanus költészetéről tehát a két ellentétes irányú vélemény a régiektől származott el hozzánk.

Megkísérlem ezen egymást kizáró két irányt elfogulatlan bírálat alá venni s megjelölöm egyúttal azon helyet is, a melyen Lucanusnak a római elbeszélő költészetben állania kell.

* * *

I.

Lucanus még nem volt huszonkét éves, midőn a Kr. u. 60. évben alapított Nero-ünnepen a császárt magasztaló költeményeért nyilvánosan megkoszorúzták. De nem ez volt első alkotása. Az akkori szokás szerint a legkitünőbb grammatikusok iskoláit Rómá-

¹⁾ Martial. XIV. 194.

²⁾ Statius : Silv. II. 7. 54—56.

ban végig hallgatván, tanulmányainak befejezése végett Athénbe utazott. Még ezen iskolai évekből valók az *Ilacon liber* és *Catachthonion liber* című költeményei. De Athénben nem sokáig tartózkodott, mert Nero az irodalomban máris méltó feltűnést keltett ifjút visszahívta s csakhamar legbensőbb barátjai körébe vette fel.

Nero ezen időben még nem vetette le azon álarczot, a melyet uralkodása kezdetén magára vett. Nem volt ugyan már olyan, mint midőn a tanács magasztalását azzal utasítá vissza, hogy igyekezni fog azt megérdemelni; a halálos ítélet sem rettentette most már annyira, mint előbb, a midőn egy ilyennek aláírásakor felkiáltott, hogy bárcsak soha írni ne tanult volna: de ezen évek hatása még nem tűnt el egészen. A jobbak még mindig jót reméltek.

Az írók és költők kezdettől fogva kegyében voltak Neronak, a ki az irodalom ügyét a maga módja szerint szívében is viselte. Nyíltan hirdette mindenfelé, hogy az ő korának az augustusi irodalomnál sokkal fényesebbet kell termelnie. S a költők uralkodásának első éveiben a legnagyobb reményeket kötöttek a nagyra-törő fejedelem terveihez, a ki udvarában egy írói kört is alakított, a melynek célja lett volna, hogy neki az imént említett terv kivitelében segítségére legyen. Azt hitték az írók, hogy a tiberiusi kor sivárságát egy gazdagon felvirágzó költészet fogja követni s e körben Augustus és Maecenas koszorus barátainak testületét már-már feléledni látták. Mások voltak azonban a kor viszonyai s mások főképen az emberek. Augustus maga babér után nem igen áhítozott; tartatott ugyan felolvasásokat, de ezeken ő maga sohasem szerepelt, noha valamelyes költői tehetsége neki is volt, hanem mindig a valódi tehetségeknek engedte át a tért s ő már csak a koszorút osztogatta ki a jeleseknek. Nero azonban maga is nem annyira az istenek, mint inkább a költők rendjébe vágyott. A nyilvános felolvasásokon rendszeren ő volt a főszereplő, koszorút soha senkinek nem adott, csak elfogadott. Szóval legelsőnek tartotta magát e téren s azt akarta, hogy előtte minden fej meghajoljon a költészet világában is. Ilyen volt ő az udvarába gyűjtött költő-barátai körében is, a kik vagy hódoltak s babérokkal kedveskedtek az ő versfaragó dühének, vagy — különösen később — számkivetésbe, majd pedig halálba küldötte őket önérzetes nyilatkozásuk. Így történt, hogy ezen írói kör valódi céljától eltérően, azt tekintette feladatául, hogy a császárnak a versfaragásában segítségére legyen s az ő jól-rosszul összetákolt verseit a költészet szemén-szedett

gyöngyeinek jelentse ki. Így a valódi tehetséget, ha önérzetes vala, Nero féltékeny irigysége és erőszakossága némította el, ha pedig gyöngébb jellem volt, a szolgálai meghunyászkodás folytán önmagában emésztődött el.

Ilyen volt Nero írói köre, a mely az irodalomnak kezdetben oly sokat ígért s később mégis oly keveset adott.

Lucanus Nero meghívására Görögországból visszatérván, szintén tagja lön e körnek. Nagybátyja Seneca útján csakhamar a császár legmeghittebb barátai közé került a tehetséges ifju, kinek már amugy is merész vágyakkal telt lelkét Nero nagyszabásu tervei egészen feltüzelték. Nem vala senki, a ki Nero terveit nálánál őszintébb lélekkel s nagyobb lelkesedéssel támogatta volna. Az irodalom újraélesztőjeként üdvözölte a császárt nemcsak a Nero-ünnepélyen előadott költeményében, hanem az ezt nemsokára követő *Orpheus* című hexameteres művében is, mely Neroiban az ismeretes thrák lantos feltámadását köszönti.

Mindezek azonban csak kisebb szárnypróbálgatásoknak tekinthetők ama nagy hőskölteménnyel szemben, a melyet az ifju költő lángoló lelkesedéssel kezdett meg s a melylyel valamennyi elődjét felül akarta mulni. E célra legalkalmasabbnak tartotta ő amaz élet-halál küzdelmet, a mely Pompeius és Caesar vagyis ezek képviseletében a köztársaság és az egyeduralkodó között lefolyt. Csakhamar el is készült belőle az első három ének, mely a Neronak huzelgő bevezetés mellett is határozott köztársasági szellemet tár elénk s ezen énekeket Lucanus több alkalommal nyilvánosan is felolvasta. Hogy a derék terv megtestesülésének első bemutatását lelkesedéssel fogadták, ezt leginkább ama szenvedélyes magasztalásból következtethetjük, a melylyel Statius a *Pharsaliát* elhalmozza, s abból, hogy az egyes példányokat rohamosan kapkodták el a könyves boltokból s szüntelen új meg új másolatokat kellett belőle készíteni. Csak a császár maradt hidegen. És e hidegség rövid idő alatt határozott ellenszenvvé változott.

A költő és a császár között kitört ellenségeskedés okául legtöbben az utóbbinak féltékenységet említik, ki, mint minden közepeszerű tehetség, magánál nagyobb szellemet elismerni nem akart s nem tűrt meg maga mellett. Némelyek az okot a költő megférhetetlen természetében s olykor nagyon is erősen megnyilatkozó önérzetében keresik. Lehet, hogy ez is közreműködött a két barát elhidegülésében, de erre nézve semmi határozott adatunk nincs;

arra azonban van, hogy Nero a római nép történetét egy 400 énekes époszban akarta megírni. Az pedig, hogy Lucanus — noha más irányban is — neki eléje vágott, nagyon könnyen kihívhatta a költői tehetségével nagyralevő császár haragját. Különben hogy csakugyan nem Lucanusban volt itt a fő hiba, kitetszik abból is, hogy a kegyvesztettek sorsában kivüle még sok más költő osztozott. S hogy mily okok indították erre Nerot, mutatja Cornutus esete, kire a fönt említett 400 énekes terv nagyságának gyöngéd helytelenítése¹⁾ örökös számkivetést hozott. Ha tehát a baráti viszony felbomlásának személyi okait kutatjuk, ezeket első sorban Nero részén kell keresnünk. A legrégebbi írók, pl. Tacitus is, hasonló nézetet nyilvánítanak: «Famam carminum eius premebat Nero prohibueratque ostentare, vanus adsimulatione.» (A. XV. 49.)

Nem szabad azonban e tény megítélésében figyelmen kívül hagynunk a tárgyi okokat sem, a melyekről e költő életrajzírói rendszeren meg szoktak feledkezni. Főntebb már érintettem, hogy Nero-nak eddigi szelíd uralkodása Lucanus fölléptekor kezdett rosszabbra fordulni, s a Pharsalia első énekeinek megjelenésekor már vadabb önkényssel kormányzott, mint bármelyik elődje. Míg korábban a szabadszólás terén a legtágabb engedményeket nyújtá alattvalóinak s még oly műnek megjelenését is elősegítette, mint Seneca *Apocolocyntosis*-a,²⁾ addig most máni a szabad véleménynyilvánítás legesekélyebb jelentkezését sem tűrte. Valamely véletlenül elejtett vagy ráfogott szó, mely a régi szabadságért sóhajtott vissza, halálba vihetett bárkit. Ezzel ellentétben Lucanus a szabadságnak tántoríthatatlan, lángoló híve volt s a Pharsaliában is szíve-lelke egész hevével ama régi szabad élet után sóvárog, melynek a Catók köztársaságában minden római polgár részese volt s a mely kor most Nero uralkodásának első felében mintegy visszatérni látszott. Iszonyodik a polgárháborútól, mint a mely a szabadságot megöli, de ha már megtörtént, belenyugszik az istenek végzésébe, mert ezek a sok kiontott polgárvérért Nerot adták az emberiségnek, ki alatt a népek régi szabadsága, a régi aranykor

¹⁾ Cornutus t. i. azt hozta fel, hogy ily nagy terjedelmű költeményt a közönség nem bírta elolvasni.

²⁾ «Tökké változás» a címe Seneca azon művének, a melyben ez Nero elődjét, Claudiust, a legmaróbb szatirával ostromozza. Állítólag Nero beleegyezésével jelent meg.

ismét visszatér. A Pharsalia bevezetésében foglalt emez egyetlen hely az, mely Neronak régebbi s ekkor már szünőben levő szelíd uralkodására czéloz. De ezzel aztán vége is van a császár iránti hódoltnak. Ezentúl Lucanus rendületlen köztársasági pártinak mutatja magát az első három énekben szintúgy, mint a többiekben. És vajjon a zsarnok, ki uralomféltésből éppen ez időtájt saját édes anyját is megölette, a köztársaság dicsőítését Lucanusnak egykedvűleg elnézte volna? Alig hihető; s fönt említett költői nagyzása mellett alighanem a köztársaság dicsőítése a főök, a miért Lucanus kegyvesztetté lön előtte. Ez volt az oka, hogy a költőt egyik nyilvános felolvasása alkalmával oly tüntetőleg ott hagyta s ezért tiltotta meg neki versei nyilvános felolvasását is.¹⁾ E hirtelen bekövetkezett meghasonlást nem is okozhatta egyedül a császárnak önnön szellemi nagyságával eltelt hiúsága s a versenytárs iránt való féltékenysége. A politikai viszonyok fordulata volt leglényegesebb hatással barátságuknak felbomlására. Hasonló nézet felé látszik hajolni Ribbeck is — bár nem egész határozottsággal — midőn azt mondja,²⁾ hogy a polgárháború megéneklésének gondolata, hacsak nem akart egyenesen Caesar pártjára szegődni, igen nehéznek tetszhetett már e korban s a költő aligha nyerhette meg ehhez Neronak előleges beleegyezését. — Nem is lehetett máskép. Nero ekkor már a legvadabb önkénybe kezdett átcsapni. A szabad vélemény nyilvánításának legcsekélyebb jelét sem tűrhette. Mi sem természetesebb tehát, mint az, hogy a köztársaság és a szabadság után sovárgó költőt, a szellemi nagyságra való irigykedéstől is sarkaltatván, minden módon elnémitani törekedett. S ennek végrehajtásától az olyan lelket, mint a milyen az övé volt, még a barátság köteléke sem tartóztathatta vissza.

Ez időtől kezdve Lucanus sem kiméli többé a fejedelmet. Versfaragó dühét és silány alkotásaiban való tetszelgését metsző szatirával ostorozza és kegyetlen gúnynyal állítja pellengérre. Versben és prózában egyaránt csipkedi a császárt s gúny tárgyává teszi nyilvános és magán életét. Ily érzelmek hatása alatt folytatta tovább Pharsaliáját. Főlösképpen talán mondanom, hogy a következő énekekben még határozottabb állást foglal a szabadság mellett s

¹⁾ L. föntebb Tac. A. XV. 49.

²⁾ A róm. költészet története, III. 147. 1.

a zsarnokság ellen, sőt itt már a Nerot illető czélzásoktól sem tartózkodik. Nagy tévedés azonban azt állítani, hogy a költő lelkületének Nero iránt való megváltozásával költeményének iránya is megváltozott s míg az első négy énekben még az egyeduralom pártján áll, addig a negyedik énektől kezdve már Pompeius vagyis a köztársaság híve. Valóban csodálnunk kell Fridrich szavait: aut duos in Pharsalia pangenda operam collocasse poëtas, aut illi uni Lucano aliam in libris I—IV., aliam in reliquis libris scribendis mentem fuisse.¹⁾ Szeretnők, azt mondani, hogy Fridrich rosszul olvasta el a Pharsaliát s olyat olvasott ki belőle, a mi egyáltalán nincsen benne. De viszont azt sem mondhatjuk el Preime-vel, hogy Lucanus sine ira et studio in neutram partem inclinans²⁾ adja elő az eseményeket. Más körülmények között s más érzelmek hatása alatt írta a költő az első három-négy éneket s viszont más lelki állapotban a többit; ez azonban a költemény lényegét nem érinti s a mű iránya egészben véve az író rokonszenvének megváltoztatása mellett is elejétől végig következetesen ugyanaz. A költő a bevezetésben részint a régi felkapott szokásnál fogva, részint baráti vonzódásból s az akkor még szelid, vagy legalább is a költő-barát szemében szelidnek tetsző uralkodásra való tekintettel bókolkol ugyan a császárnak, de ezt kivéve — hogy ismét Ribbeckkel szóljak — «nem is lehet kérdés tárgya, hogy Lucanus kezdet óta köztársasági álláspontot foglalt el költeményében s egész felfogása és előadása Pompeius-párti színezetű».³⁾ Mit sem bizonyít ez ellen azon körülmény, hogy Caesart több helyütt dicséretekkel halmozza el, mert ez nemcsak az első három énekben, hanem a következőkben is gyakran megtörténik s viszont az első énekekben is találunk Caesar ellen több kemény kifakadást,⁴⁾ valamint az is bizonyos, hogy a folytonosan futó Nagy Pompeius dicsőítésébe is sok helyütt belevegyül egy-egy kis gúnymosoly.⁵⁾ Az a költő köztársasági álláspontjából könnyen érthető, hogy rokonszenvét Caesar irányában nem valami pazarul osztogatja, de a józan történelmi érzék mégsem engedhette meg a költőnek, hogy

¹⁾ De Lucani Pharsalia 27. l. (Bautzen 1875.)

²⁾ De Lucani Pharsalia 28. l. (Kassel 1859.)

³⁾ A róm. költ. tört. III. 156. l.

⁴⁾ Phars. II. 439, 446, 511, III. 83, 432.

⁵⁾ Phars. I. 486, II. 699, 708, VI. 301, VIII. 289, 331, IX. 190.

a hatalmas imperatort a való ellenére kicsinynek, jelentéktelennek tüntesse fel. Utjában állott ennek a helyes költői felfogás is, mert ugyancsak nevetséges volna, ha a költő saját eszméinek képviselőjét, a Nagy Pompeiust egy kis pipogya Caesarral győztené le.

Nem «sine ira et studio» beszél tehát Lucanus, de részrehajlása a mű céljának megfelelőleg kezdetben sem az egyeduradalom, hanem a köztársaság pártjára vonzza őt. Hogyan is állhatna az egyeduradalom pártján, a ki a köztársaság legállhatatosabb hívé, Catot már a második énekben égis magasztalja s végre így szólaltatja meg:

Non ante revellar,
Exanimem quam te complectar Roma, tuumque
Nomen libertas, et inanem prosequar umbram.

Phars. II. 301—303.

Műve első részében a költő bátran zenghette a szabadságot, mert hisz ekkor még Nero uralkodása is a legszebb reményeket kelté a közszabadság iránt; a második részben pedig műve hasonló irányát már politikai álláspontja szabja meg.

Még egy körülményt kell felemlítenünk, a melyből Lucanus bírálói rendesen a Pharsalia első három és többi hét énekének ellentétes irányzatára vonnak következtetést. Ismeretes Nero korának politikai történelméből, hogy Lucanus a császárral való meghasonlása után szintén belekeveredett a Piso-féle összeesküvésbe s ezért aztán előbb börtönre, később pedig halálra ítélték. A Suetoniustól fenmaradt eletrajz említi, hogy fogságából a költő több kéziratot küldött ki atyjához, a melyben Pharsaliájának egyes helyeit javítgatta: *impetrato mortis arbitrio libero codicillos ad patrem de corrigendis quibusdam versibus suis exaravit.*

Weber, a Lucanusra vonatkozó irodalom egyik legérdemesebb munkása, de vele együtt sok más író is azon nézetben van az idézett helyről, hogy ez Lucanus művének első három vagy négy énekére, főképen pedig a bevezetésre vonatkozik. Szerintük t. i. a költő ama hosszabb bevezetéssel adta ki művét, a mely a 8—66. sorig terjed s a mely Nerot oly feltűnően magasztalja; később azonban, midőn császár-barátjával meghasonlott, egy rövidebb s Nero ellen irányuló bevezetést írt s kiküldötte a tömlőczből atyjának, hogy ezt a régi helyére iktassa. Atyja ugyan az új bevezetést a régi elé illesztette, de egyuttal ezt is meghagyta s így lett a Pharsalia bevezetése önmagával ellenmondó.

Mindenek előtt meg kell jegyeznem, hogy a bevezetésnek első részéből nagyon nehéz volna kiolvasni a Nero személye ellen irányuló gyűlöletet. Ide iktatom hevenyészett fordításban e kérdéses sorokat, hadd lássuk, csakugyan így szokott-e szólani a zsarnok ellen dühöngő gyűlölet.

A polgárharcznál viharosb ématthi csatákról
S bünbe fogant jogról dalolok, mikor egy nagy erős nép
Győztes karja saját szívére szögezte aczélját,
Testvér-hadsereget rontott s megszegve a frígyet,
A nagy föld roppant erejével harci tusát vitt
A közrend ellen s ugyanegy jelvények alatta
Sasra csapott a sas, a dárdák egymásra röpültek.

E szép exordium művészi körülírása ama nagy polgárháborúnak, a mely Caesar és Pompejus között lefolylt s a mely következményeiben minden eddigi belső villongásoknál nagyobb s mélyebbre ható volt. Bármint igyekezett is Weber¹⁾ s vele együtt többen, még sem sikerült eddig meggyőzően bebizonyítaniok, hogy e sorok Neró személye ellen volnának intézve. Hacsak a szöveg valódi értelmét erőnek erejével elfordítani nem akarjuk, azt kell mondanunk Frontoval, hogy «poëta initio carminis sui septem primis versibus nihil aliud, quam bella plus quam civilia interpretatus est».²⁾

A mi már most a codicillusokat illeti, ezekről el kell ismerünk, hogy nemcsak az exordiumra, hanem vagy az egész Pharsaliára, vagy legalább is az első három-négy énekre vonatkoznak. Biztosan következtethetjük ezt abból, hogy az idézett forrás több codicillusról és több versnek a kijavításáról beszél: codicillos de corrigendis quibusdam versibus exaravit. Ha már most az annyiszor emlegetett ellenmondás csakugyan megvolt az első 3—4 ének és a többi között, föltehetjük-e a tehetséges költőről azt a következtetlenséget, hogy műve bevezetésében a Nerora és az egyeduralomra vonatkozó dicsőítést elhagyta, sőt ellenkezőre változtatta, a következő néhány énekben pedig meghagyta, habár ez a mű legnagyobb részének irányával és szellemével ellenkezett is? Ha Lucanus művét javított, akkor bizonyára nemcsak az egyik, hanem a többi hasonló ellenmondást is kijavította. Azok tehát, a kik azt vitatják, hogy Lucanus művének elejét kijavította s többi részével össze-

¹⁾ De duplici exordio Luc. Phars. Marburg 1860.

²⁾ De orat. IV. 1. 125. l.

hangzóvá tette s mégis ellentéteket keresnek a Pharsaliában : önönmaguknak mondanak ellen.

A bevezetés kettősségéről kell immár egynémely megjegyzést tennem. Weber az «Indices lectionum Academiae Marburgiensis»-ben¹⁾ található s főntebb is említett értekezésében egész seregét említi meg azon tudományos férfiaknak, a kik e kérdéssel bővebben foglalkoztak s egyuttal részletesen felsorolja azon bizonyítékokat is, a melyek Lucanus szerzősége ellen vagy mellette szólnak. Így kettő kivételével valamennyi régi scholiasta arra utal, hogy az első hét sort nem Lucanus, hanem nagybátyja Seneca, vagy atyja, avagy testvére tette a mű élére. Vacca harmadik vagy negyedik századbeli grammatikus az, a ki — a mennyiben a romlott szövegből kiokoskodni lehet — Lucanus atyját tartja e sorok szerzőjének. Azonban a régiségben is még több és fontosabb bizonyíték szól Lucanus szerzősége mellett. Így szent Ágoston,²⁾ Valerius Probus,³⁾ Servius Vergilius Aeneiséhez írt magyarázataiban, Isidorus⁴⁾ és Cornelius Fronto,⁵⁾ a kik mindnyájan a kérdéses bevezetés egyik vagy másik sorát vagy az egész bevezetést is a Lucanusénak tekintik. Legnyomósabb bizonyíték közöttük Fronto már csak azért is, mert igen közel esik Lucanushoz és iránta ellenséges indulattal viseltetik. Ő t. i. a Pharsalia 7 első sorát igyekszik nevetség tárgyává tenni, azt akarván rábizonyítani, hogy mindenik sora ugyanazt az egy gondolatot fejezi ki; és e sorokat ő Lucanus tulajdonának — *sui carminis* — nevezi. Már pedig Fronto ellenszenve, hogy a költőt még nevetségesebbé tegye, bizonyosan nem mulasztotta volna el annak megemléztését, hogy az műve bevezetését is mástól vette kölcsön s így nem az ő tulajdona — *sui carminis*. — Frontonak ezen helye arra készítette Leloup-t, hogy a kérdéses sorokra vonatkozólag így nyilatkozzék: *Is Frontonis locus hoc Pharsaliae initium genuinum esse manifestum facit.*⁶⁾ Ehez járul meg, hogy az egyik legrégebbi bizonyíték, Vacca szövege megromlott s a többi scholiasták és talán Lucanus kiadói és másolói is nagy részben e szöveg után indultak, már pedig a megromlott s önmagának is

¹⁾ Marburgii, anno MDCCCLX.

²⁾ De civitate Dei III. 13.

³⁾ Putsch Inst. Grammat. I. 4. 139. l.

⁴⁾ Orig. XVIII. 2. 3. és 9.

⁵⁾ De orat. IV. 1. 125.

⁶⁾ Leloup: De poës. epic. 16. l. jegyz.

ellenmondó bizonyíték vajmi keveset bizonyít. És épen ezért a codexek a fönt említett sokkal régibb írók testimoniumával szemben kevés súlylyal is bírnak, pedig találunk köztük nem egyet, a melyben a bevezetés első hét sora hiányzik. Ilyen a codex Florentinus, a melyet 1485-ben másolt Sinibaldi. Sokkal nagyobb számban vannak azonban azon codexek, a melyekben a kérdéses sorok befoglaltatnak. Ilyen a codex Bern. (Nr. 45.), a cod. Parisin. (Nr. 7502.), a cod. Neapolit. (Nr. 226.), a melyek a 14. századból és a 15. elejéről, az olasz humanismus fénykorából származnak.

Az elmondottakból tehát bizonyos, hogy a bevezetés első 7 sora még Lucanus idejéből való, bizonyos az is, hogy Lucanuson kívül az egyetlen elképzelhető szerző csak Seneca lehetne, a ki azonban sokkal előbb meghalt, mint Lucanus, már pedig azt föltennünk nem lehet, hogy oly önérzetes költő, mint a Pharsalia szerzője, más költőhöz fordult volna egy bevezetés megírása végett. Weber már többször idézett művében el is ismeri a kérdéses sorokra nézve Lucanus szerzőségét, de hogy a Suetonius-féle életrajz föntebb említett sorait a Vacca romlott szövegével összehangzóvá tegye, azt a már szintén említett véleményt nyilvánítja, hogy a hét első sort a költő fogsága közben írta s atyját bízta meg, hogy ezt a Nerót magasztaló régi bevezetés helyére illeszse be. Ezen állítás minden kétséget kizáró módon ugyan teljességgel nincs bebizonyítva, de alapos okokkal az ellenkezője sem támogatható s épen ezért el is fogadom amaz utolsó pontja kivételével, hogy a kérdéses 7 sorral Lucanus a Neronak hízeltő régi bevezetést akarta helyettesíteni. Bebizonyítottam már, hogy Nero iránt e sorokból semmiféle ellenséges indulat ki nem olvasható. Most csak egy kérdést vetek még fel. Ha ugyanis a költő atya a rábízott javításokat az egyes énekekben végrehajtotta, miért hagyta volna ott épen a legkirívóbb helyet, a zsarnoknak hízeltő bevezetést, ha költő fia ennek elhagyására neki utasítást adott volna? E kérdésre — úgy hiszem — nem egy könnyen lehetne feleletet adni, ha Weber állításának második részét is elfogadnók. Ellenben igen könnyen meg lehet okolni, miért hagyta meg e részt a költő, midőn művét fogsága idején javíttatta. A történetírók ugyanis erősen megrójják Lucanust, hogy saját életének megmentése végett Nero előtt a legmegalázóbb szolgáliságra vetemedett s még saját édes anyját is bevádolta, csakhogy maga megmenekülhessen. Már pedig ha Nero kiengesztelésére ilyet is megtett, lehetetlen föltennünk, hogy költe-

ményéből az egyes énekekben tett stílusbeli módosítások közben a császárt magasztaló egyetlen helyet is kitörölte s ezzel a hű fejedelm haragját maga ellen még inkább kihitta volna. Nézetem mellett szól még azon szoros logikai összefüggés is, a mely a bevezetés két része között van. A második részben t. i. gyakran történik hivatkozás az első 7 sorban foglalt némely dolgokra. Így mindjárt a 8. sor :

Quis furor o cives, quae tanta licentia , . .

eljesen értelmetlen volna a visszamutató *tanta* következtében, ha ott nem volnának a megelőzők, a melyekben foglaltakra visszamutat. És ennek alapján egyenesen azt kell feltennünk, hogy vagy megvolt az első 7 sor már kezdetben is, és innen van a két rész között a helyes összefüggés, — vagy ha később írta hozzá a költő, akkor egyuttal a két rész közt a logikus összefüggést is megalkotta. Végül bizonyos mértékben az époszi szerkezet hagyománya is igazolja a bevezetés hosszabb részének megmaradását, mert a költő egyáltalán nem tehetette, hogy valamennyi elődjével ellentétben az invocatiót egyszerűen mellőzze; már pedig a bevezetés második része nem egyéb, mint invocatio Neróhoz s amaz időkben szokásos apotheosisa az akkor még szelíd s a műzsákért lángoló császárnak. Sokan erősen meg is róják ezért Lucanust s túlzottnak tartják ama hízelgést, a melylyel itt a császárnak adóz. Be kell vallanunk, hogy e rész ma már nekünk csakugyan kír a költeményből s hogy a költő invocata personául Nerónál méltóbb személyt is választhatott volna. A multakat azonban nem szabad a jelenből megítélnünk. A költő ezen eljárását igazolja először kortársainak és elődeinek példája. Már Vergilius is a következő szavakkal szólítja fel Augustust mint valamely muzsát :

Adj művemhez erőt s a nehéz munkába kitartást.

Légy kalaúza velem tévelygő földművelőknek

S szokd meg e földön még, hogy imával szólít a néped.

Georg. I. 40—42.

A császároknak itt kifejezett istenítése Lucanus idejében már oly általános volt, hogy több alkalommal nyilvános könyörgéseket intéztek hozzájuk s a költők úgy tekintették őket, mint a kiktől a dalhoz ihletőket kapják. Innen van, hogy a legtöbb császárt haláluk után az istenek közé iktatták. A kor emez ostoba szokásának vagy inkább esztelen divatának annál inkább hódol-

hatott Lucanus, mert Nero neki e korban még nemcsak szelíd uralkodója, hanem testi-lelki jó barátja is volt. A költemény ezen invocatiója ama kor olvasóira ép oly közömbösen hatott, mint ha a költő Apollo helyett Venust vagy más istenséget alkalmazott volna. És e nekünk szokatlan s visszataszító hízélgésben, ha azon kor egyéb költőit tekintjük, a Pharsalia szerzője még nagyon messze elmarad mögöttük.

Elvégre is — az itt elmondottakat figyelembe véve — nem készíthet bennünket semmiféle ok azon föltevésre, hogy az exordium u. n. második része Lucanus akarata ellenére maradt volna meg. Weber véleménye igen tetszetős ugyan, de — mint az elmondottakból látható — nincs semmi biztos alapja. Azt elhihetjük, hogy a költő, ha életét nem végezte volna be oly korán s oly szerencsétlenül, a bevezetésnek ezen ügyetlenül beillesztett, mondhatni kirívó részét aligha ki nem törülte volna; de azt meg bizonyosnak vehetjük, hogy halála előtt oly kevéssel művén illetén nagyobb változtatást már a Neróhoz való viszonyánál fogva sem tehetett s a Suetonius-fele megjegyzés is azt mutatja, hogy legfőlebb csak a kisebb ellenmondásokat és stilusbeli eltéréseket s botlásokat javítgatta és csiszolta s e csiszolás különösen az első könyvek nyelvén meg is látszik.

A költemény exordiumában tehát ép oly kevéssé szabad el-
lentéteket keresnünk, mint magának a műnek egészében. A kettős bevezetés és az ebből vont következtetések föltevésnek megjárják ugyan, de a tudomány ítélőszéke előtt igen muló értékűek. A mi pedig az egész műnek első kisebb és második nagyobb felében állítólag nyilvánuló ellentétes irányt illeti, a mint föntebb láttuk, Lucanus ép oly köztársasági szellemben nyilatkozik költeménye elején, mint végén. Erre vonatkozólag az elmondottak alapján bátran ki is mondom véleményemet, hogy a két rész között a mű irányát és szellemét illetőleg minőségi eltérést egyáltalán nem látok s legfőlebb csak mennyiségi eltérést veszek észre, a mennyiben a költő a későbbi énekek folyamán a megváltozott viszonyok hatása alatt sokkal nagyobb bátorsággal és nyiltabb keserűséggel hangoztatja azon elveket és nézeteket, a melyek az első énekekben még szelidebb s kevésbé harczias alakban nyilvánulnak.¹⁾

Mindössze is ennyi az ellentét, a mi az elfogulatlan vizsgáló

¹⁾ V. ö. Teuffel: *Gesch. der Röm. Lit.* 684. 1.

előtt a Pharsaliában feltűnik s ez semmi esetre sem olyan, hogy a mű irányának egységes és következetes voltát veszélyeztethetné.

II.

Mielőtt a Pharsalia részletesebb taglalásába bocsátkoznám, jónak látom e művet a latin eposz-irodalom egyéb termékeivel összevetni s ezek között helyét megjelölni.

A latin irodalomban az eposz-költészetnek két irányú fejlődését látjuk. Az egyik irány egészen mondai alapon álló eseményekkel foglalkozik, a másik ellenben a történelemből veszi az elbeszélés anyagát. Az előbbi irányról mindjárt ki is mondhatjuk, hogy a római költészetben nagyon későn, csak a köztársaság legvégén honosodott meg. Ennek okát Teuffel ¹⁾ abban találja, hogy az árnyékszerű, elvont itáliai istenségek nem valának alkalmasak arra, hogy körülöttük mondakör fűződhessék. Valójában pedig úgy áll a dolog, hogy a tulságosan józan római nép épen száraz józan-ságánál fogva nem igen alkotott költői mondákat sem hőseiről, sem isteneiről. Innen van, hogy a midőn istenei egyedekké, személyekké váltak is, kénytelenek valának mondákért az idegenbe, a görög földre térni. Ellenben annál nagyobb szeretettel csüggött a római az ő nagy történeti alakjain s legszívesebben hallgatta ezek dicsőítését. Ebben rejlik azután az ok, miért virágzik a római irodalomban a történeti éposz kezdettől fogva egészen az elbarbárosodás koráig. Vergilius Aeneise sem csupán a szepen összeszött, érdekes mesének köszöni hatását, hanem főképen annak, hogy a merőben idegen mondának szálait igen ügyesen fűzte össze Róma őstörténetével. Alig van valamely nevezetesebb római család, mely az Aeneisben őst fel ne találhatná. A jeles költői szerkezet mellett az állam létrejöttének, vallási és politikai intézmények megalapításának az idegen mondából való leszármaztatása biztosítá az Aeneisnek azon kedveltséget, a melyet elért. E műben érte el tetőpontját a római epikus költészet s különösen ennek azon iránya, mely a mondai eseményeket vette tárgyául.

Említém, hogy a történeti eposz kezdettől fogva kelendő volt a rómaiaknál. S e kelendőség nem szűnt meg a császárok idejében sem, sőt úgy látszik, mintha ekkor a költők még nagyobb kedvvel

*) Gesch. der Röm. Lit. 32. 1.

fordultak volna a történeti események feldolgozásához. Ennek okát egyrészt abban kell keresnünk, mert e kor elnyomott szel-leme szívesen pótolta a szabadság hiányát legalább azzal, hogy róla és nagyobb alakjairól zengedezett; másrészt meg azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy ekkor már mind jobban-jobban kezd tünedezni azon idő, a mikor az unalomig agyoncsépett görög mondák az olvasó közönséget meg gyönyörködtették. Rendes-nem is mentek a régi időkbe vissza, hanem a közeli múlt eseményekből vettek tárgyukat. Lucanus volt ebben a leggyökere-sebb ujtó, a ki azon legközelebbi eseményt választá tárgyul, mely az egész régi alkotmányt kiforgatta sarkaiból. Ő volt körülbelül az első, a ki — ilyen irányú műeposzban igen helyesen — az isteni beavatkozást következetesen elmellőzte s ezzel a történeti felfogást helyesebb irányba terelte, a mennyiben a hős jellemében keresi s ebből származtatja le az események kifejlődését s lefolyását. Az volt ő a római költészetnek a történeti époszban — habár nem is oly nagy — a mi Vergilius a mondaiban. Ezzel is szokták rendesen összehasonlítani, habár az összehasonlítás már az eltérő irány-nál fogva is nem éppen könnyű.

Nem könnyű mindjárt azon okból, mert amannak hőskölte-ménye befejezett, Lucanusé pedig befejezetlen. Sokat vitatkoztak már e tárgyról is; nem ugyan a költemény befejezetlen voltáról, mert e felől egyáltalán nem lehet kétségünk s Friedrich R. ¹⁾ ellen-kező véleménye czáfolatra sem érdemes, — de arra nézve csak-ugyan még ma sincs megállapodott vélemény, hogy a költő med-dig akarta művét kiterjeszteni.

Weber már többször idézett művében úgy vélekedik, hogy a költő valószínűleg az actiumi csatáig akarhatta kiterjeszteni mű-vét. Ribbeck ²⁾ tulságosnak tartja a tárgy illetén hosszúra nyújtá-sát, ámbár mégis úgy látszik, hogy Weber nézete felé hajol. Én kitűzött czélomhoz képest sem a tárgy bővebb megvitatásába, sem különösen Weber bizonyítékainak czáfolatába nem bocsátkozom, csak jelzem álláspontomat, miért tartom én e határt távolinak.

Sem a költeményből, sem egyéb külső okokból nem követ-keztethetjük elég valószínűséggel, hogy a költő az actiumi csatával akarta volna művét befejezni. Magában a műben is az actiumi

¹⁾ De Lucani Phars. dissertatio 29. 1.

²⁾ A róm. költ. tört. III. 140—142. 1.

csatára való utalások oly távoliak (I. 40—43) s oly határozatlanok (VII. 301, 847.), hogy ezekből még csak megközelítőleg sem lehet következtetni semmit is. Ellenben számos ok utal bennünket arra, hogy az éposz, ha lánglelkű költőjének oly hamar meg nem kell vala halnia, Cæsar halálával végződött volna. A mű tulajdonképeni célja a régi jogrend bűnös felforgatása után az egyeduralom meg-alapítása s ama régi jogrend felforgatójának bűnhődése. Későbbre hagyom ennek bővebb bizonyítását, most csak ama kérdést vetem fel: vajjon a köztársaságnak Cæsar megölésével bekövetkezett diadálát, ha ez tényleg a kialvó mécs végső fellobbanása volt is, le-ronthatta volna-e a költő az egyeduralomnak actiumi teljes győze-delmével, holott épen a régi jogrend felforgatásának megboszulá-sát akarja költeményében bemutatni? De találunk erre megáiban az eposzban is többször utalást. Elégnek tartok itt erre vonat-kozólag csak néhányat megemlíteni. Ilyenek az V. ének következő sorai:

Vindicis an gladii facinus poenasque furorum,
Regnaque ad ultores iterum redeuntia Brutus;
Ut peragat fortuna, taces? 206—208.

Hasonló ehhez a VII. énekben a következő hely:

Illic plebeia contactus casside vultus,
Ignotusque hosti, quod ferrum Brute tenebas.
O decus imperii, spes o suprema senatus
Extremum tanti generis per secula nomen.
Ne rue per medias nimium temerarius hostes,
Nec tibi fatales admoveris ante Philippos,
Thessalia periture tua. Nil proficis istic
Cæsaris intentus ingulo: nondum attigit arcem
Juris et humanum culmen, quo cuncta reguntur.
Egressus, meruit fatis tam nobile letum:
Vivat et ut Bruti procumbat victima, regnet. 586—596.

Íde sorozhatjuk végül még a X. ének következő sorait is:

Dignatur viles isto quoque sanguine dextras,
Quo Fortuna parat victos perfundere patres;
Poenaque civilis belli et vindicta senatus
Pæne data est famulo, procul hoc avertite fata
Crimen, ut hæc Bruto cervix absente secetur. 338—342.

E sorokból ha nem is minden kétséget kizáró bizonyosság-gal, de legalább is nagy valószínűséggel következtethetjük, hogy a költő a szabadság elnyomójának bűnhődését nem akarhatta szó nél-

kül hagyni s a költemény szerzője kitűzött céljához képest csakis itt végződhetett legtermészetesebb módon. Ribbeck is említi, hogy a szabadságon elkövetett bűnnek méltó bünhődésére ismételten és nyomatékkal rámutat a költemény s csak «ezzel érte volna a mű tárgyhöz mért természetes végét».

A költemény terjedelmének e valószínű meghatározása után immár sokkal tisztábban áll előttünk mind a mű egész tárgya, mind pedig célja és hőse s így kevesebb nehézséggel is találkozunk az Aeneissel való összehasonlítás közben.

Majdnem minden újabb műben, a mely Lucanus Pharsaliájával foglalkozik, általánosán fölhangzik ama vád, hogy ez utóbbi minden tekintetben utánozta Vergiliust és mégis művének mind szerkezete, mind jellemzése teljesen elhibázott.*) Nem tagadom a mantuai nagy költőnek Lucanusra való hatását, de nem tarthatom e hatást mégsem oly nagynak, a milyennek legtöbbször feltüntetni szokták. E hatás csakis olyan lehetett, a melyet bármely jól megalakított költői mű minden későbbi költőre tenni szokott. A két mű között már csak azért sem szabad oly sok hasonlóságot keresnünk, mert hisz a tárgyuk is elűt egymástól: a Pharsalia tárgya történeti, az Aeneisé mondai. A hasonlóság közöttük nem lényeges s inkább csak külsőségekben nyilvánul.

A bevezetésről általánosságban már megemlékeztem. Feltüntettem, hogy ellentétet benne hiába keresünk s kettőssége is csak látszólagos. Ha pedig szerkezeti szempontból vizsgáljuk, mindjárt szemünkbe ötlük, hogy Lucanus szakít a régi hagyományos szokással s a tulajdonképeni bevezetésben (első 7 sor) tárgyat röviden, nagy vonásokkal megjelölván, a muzsához intézni szokott invocatiót beleolvastja Nero apotheosisába. De ez aztán meg is rontja a mű elejének összhangját, a mennyiben fölösleges voltánál és a mű többi részével ellenkező irányánál fogva meg ugyan nem akasztja, de legalább is nehézkessé teszi az esemény megindulását. S habár a költő politikai helyzete — mint fentebb láttuk — igazolja e rész megmaradását, de azért a szerkezet és az összhang szempontjából semmiképen sem helyeselhető.

(Folyt. köv.)

BARTHA JÓZSEF.

*) L. Bárdos R. Lucanus és Vergilius c. derekas értekezését a Phil. Közl. 1893. VII— IX. füzetében.

SZIGETVÁR OSTROMÁNAK EPIKAI FONTOSSÁGA.

Toldy Ferencz a Zrínyász méltatásában bámulatát fejezi ki azon, «mily biztos műérzettel tudta Zrínyi Szigetvár ostromát, e tisztán históriai, e korlátolt következményű eseményt epopeiai tárgygyá magasztani», majd tovább e csodálkozásának az okát is megmondja: «mert, úgymond, egy kisded várnak, ha az végvár volna is, bírása vagy elvesztése eldöntő egy haza sorsára nem lehetett, felemeli az epopeia magaslatára azáltal, hogy az egész nemzetre kiható erkölcsi nagy eszme kifejezésévé teszi. T. i. Szulimán e hadjáratát nem úgy tünteti föl, mint a melynek célja a kis Sziget megvívása volt, a mint hogy nem is az volt, s ha Szulimán ott nem vész, csak epizódja leendett volna egy nagy harcznak, melynek célja volt a bűnbe sülyedt magyar nemzet ostromozása.»¹⁾

Hogy e kis várnak az ostroma eposzi magaslatra emelkedett — jöllehet nem volt az épen olyan jelentéktelen, mint Toldy állítja, mert abban az időben Sziget ostroma a legnagyobb magyarországi várostrom volt Szulejmán egész uralkodása alatt, sőt kétségtelenül a legmakacsabb összetűzés a törökkel a Hunyadiak kora óta,²⁾ — s hogy az adriai tenger syrenája egy magyar nemzeti eposz középpontjává tudta tenni, abban nem kis része van annak a szerencsés véletlennek, hogy a «világbíró szultán» e vár falai alatt lehelte ki lelkét. Salamon Ferencz a költő Zrínyiről írt nagy becsű tanulmányában³⁾ azt mondja, hogy épen ezen tény által felel meg Zrínyi eposza a nagy epopeiák azon követelésének, hogy valamely korszakalkotó eseményt tárgyazzanak (378—379 l.).

A nagy szultánnal együtt a török hódítás szelleme is kiadta utolsó lehelletét, mert Szulejmán volt az utolsó erőteljes, hódító szultán. Utána a porta fénye s hatalma, melyet ő tetőpontjára emelt, enyészni kezd. Vége a nagy hódító hadjáratoknak s hogy hazánk még egy századig viselte a török igáját, azt leginkább ama bizalmatlanságnak róhatjuk föl, a mely a nemzet és kormány között mind mélyebb gyökeret vert. Belviszályok s lázadások támadtak, a melyekben maga a nemzet egy része hívta a törököt segítségül nemzeti jogainak és vallásszabadságának védelmére.

A költő Zrínyi vérző szívvel tekintett e pártoskodásra, a mely a nemzetet könnyen végpusztulásra vezetheti, látta a török hatalom el-

¹⁾ Toldy F.: A magyar költészet története 1867. 2. kiad., 228. 230. l.

²⁾ Salamon F.: Az első Zrínyiek, 634 l.

³⁾ u. a.: Irodalmi tanulmányok 1889. 2. köt.

gyöngülését, tudta, hogy a magyarok most könnyen lerázhatnák nyakukról a súlyos igát, elkeseredett arra a gondolatra, hogy a pártoskodásban mily meggondolatlanul dobja oda magát az egyik rész a német, a másik meg a török martalékául. Ezen tépelődik mindig, még éjjel se jó álom szemére, nem hagyják aludni a magyar vitézeknek földben temetett csontjai és azok nagy lelkeinek umbrái; ¹⁾ hallja intő szavukat, buzdításukat. Látja a ,rettenetes sárkányt, mely méreggel, dühösséggel teli, ölében viseli a magyar koronát'. ²⁾ Hogy kiragadj a forrón szeretett hazát e sárkány karmai közül, jóllehet ,nem professiója a poézis', lantot ragad, énekel hazaszeretetről, önfeláldozó hősiességről, hogy honfitársait is hasonló hősiességre, hazaszeretetre buzdítsa.

Már föntebb megérintettem Toldy Ferencz és Salamon Ferencz véleményét ez eposzra vonatkozólag, s bizvást igazat adhatunk ez utóbbinak a nélkül, hogy a nagy költő tehetségét kisebbítenénk. Sőt talán nem csalódunk azon föltevésünkben se, hogy a költő maga is tudta, hogy *a kis vár ostroma épen Szulejmán halála következtében lett alkalmas eposztárggyá*. A költő tehát tudatosan járt volna el. Hogy ez csakugyan megfelel a valóságnak, azt szándékozom az alábbiakban lehetőleg megbizonyítani.

A nagy költő ismerte a történelmet, nemcsak, de mint könyvtárnak jegyzékéből is világosan kitetszik, különösen vonzódott e tárgyhoz. *Historia est testis temporum, magistra vitæ* mélyen bevésődött lelkébe. Méltán elmondhatta magáról: ,Olvastam s hallottam annyit, hogy némelyeknél, úgy gondolom, többet tudok'. Már a zsenge gyermekkorban megismerte azokat a hőstörténeteket, a melyek családja nevéhez fűződtek, környezetében minden nagy elődeire, ezeknek dicsőséges tetteire emlékezett. Ily körülmények között nem csuda, hogy a fogékony ifjú lélekre ezek tették a legnagyobb benyomást. Nagy buzgalommal olvasgatta az ókori történetírókat, Tacitust, Liviust, Plutarchost stb., még korábban megismerkedett a hazai történelemmel. Később is, meglelt férfikorában, haza térve a győzelmes csatákból, ilyen tanulmányozások nyújtottak neki ,mulatságos foglalatosságot'. «Jóllehet inkább forgatnám a hadi dolgot, hogy sem mást, úgy mint hazánk szolgálatára leghasznosabb állapotot, azért mivel experienciával ebben a *békességes seculumban* nem igen tanulhatni, applicáltam magamat a históriák olvasására. A magyarét először átolvasván, jöttem a rómaiakra, a kiből im tanultam is egynéhány tudományokat.» Ezt mondja Hadtudományi munkáihoz írt első előszavában (72 l.). A dedicatiót pedig így végezi: «Imé, ti vitézséggel

¹⁾ Rónai Horváth Jenő: Gr. Zrínyi Miklós a költő és hadvezér.

²⁾ u. a.: Hadtudományi munkái. 1891. „Az török áfium” stb.

tündöklő dicsős magyarok, a ti világ fottáig jó hirrel megmaradandó cselekedeteketek mind általolvastam, azokbul mind tanultam, mind megbátorodtam; okot adtak azok énnékem, hogy rómaiak vitézségét is szemléljem». Alaposan ismerte a többi európai népek történetét s a mint a Török Áfumnak azon helyéből, a hol a szomszéd népek fölött szemlét tart, világosan kitetszik, pontos tájékozása volt az általános politikai helyzetről is.

A költőnek éppen ez a nagy történelmi tudása tévesztette meg Thúry Józsefet, a ki egyébként érdekes tanulmányában*) azt akarja bebizonyítani, hogy Zrínyi tulajdonképen csak históriát írt s hogy a Zrínyiász a költő korában csak mint ilyen szerepelt, «de mivel, úgymond, a történetet a maga korának szellemében, annak a nemzedéknek a vallási viszályoktól és a török iga alatt sinlődéstől befolyásolt fölfogásával beszéli el, azért látjuk mi — a késő nemzedék, más korszellem, más fölfogás mellett — a Szigeti Veszedelemet az epopöia magaslatára emelve».

Hogy ez a következtetés mennyire elhibázott, azt nem is tartom szükségesnek czáfolgatni; elég, ha a költő *előszavára* hivatkozom. Itt maga a költő világosan megjelöli, hogy mit írt, históriát-e vagy eposzt. Így kezdi: «Homerus száz esztendővel az trójai veszedelem után írta *st óriáját*, énnékem is száz esztendővel azután történt írnom Szigeti Veszedelemet. Virgilius tíz esztendeig írta Aeneidost; énnékem pedig egy esztendőben, sőt egy télben történt, véghez vinnem munkámat.» Azután meg ezt mondja: «*Fabulákkal* kevertem a históriát; de úgy tanultam mind Homerustul, mind Virgiliustul.»

Igaza van Thúrnyak. Zrínyi csakugyan históriát írt, de ebben a mintái Homeros és Vergilius voltak (Tassóról nem is szölok). Már most még csak azt kellene bebizonyítania, hogy az Ilias és Odyssea vagy az Aeneis szintén csak históriák, akkor a Szigeti Veszedelem história voltához semmi kétség se fér.

A költő fölhasználta a história nyújtotta anyagot, sőt még a szájhagyományt se vetette meg. A cselekvények megokolásában s a főbb alakok jellemzésében históriai alapon áll ugyan, de ezt úgy kell értenünk, hogy a történelmi köztudatnak megfelelően szötte a cselekvényt s alkotta jellemeit. «Sziget Veszedelemében, — mondja Salamon F. már idéztem tanulmányában, — oly sok van a történet valóságából átvéve s a képzelt részek annyira a történet szelleméhez vannak idomítva, hogy a történet költőivé s a költészet történeté válik; a valót elevenen képzelteti s a valószínűt valóságnak fogadjuk el.»

Thúry állításának igazolására sorra megnevezi azokat a forrásokat

*) Irodalomtörténeti Közlemények IV. évf. 2. 3. 4. füzet.

is, a melyekből a költő merített, és azt mondja, hogy a különböző kútfők fölhasználásával dolgozott, — tehát az oknyomozó rendszert követte, akár csak a mai történettudósok.

Nincs kétségünk abban, hogy Zrínyi csakugyan ily módon járt volna el, ha történetet akart volna írni, de itt ezt a forrástanulmányát talán csak azért végezte, hogy az egyes kútfőkből kiválogassa azokat a vonásokat, a melyek a tervbe vett mű concepciójának leginkább megfeleltek. Máskülönben alig lehetne érteni azt az eljárását, hogy némely dologra nézve teljesen ellentétbe helyezkedik a hietóriai följegyzésekkel s megelégszik a szájhagyománynyal is.

Helyeselnem kell Thúrynak azt a kijelentését, hogy Sziget ostromát, ezt a tisztán történeti és magában véve jelentéktelen (?) eseményt nem Zrínyi emelte az epopœa magaslatára. Nem, mert Szigetvár ostroma eposzi magaslatra volt emelve már Zrínyi előtt, sőt magával az eseménnyel egyidejűleg. De csak eddig! Az okra nézve már nagy az eltérés közöttünk. E tekintetben Salamon Ferencz pártján vagyok és azt mondom, hogy Szigetvár ostroma az egész nemzetre kiható fontosságú s mint ilyen igen alkalmas eposztárgy volt *Szulejmán halála* miatt.

A „Szigeti Veszedelem”-ben találunk egyes helyeket, a melyek a mellett tanuskodnak, hogy a szigeti ostromnak ezen nagy fontosságáról a költőnek is volt tudása. Ezt bizonyítják, még pedig kétségbevonhatatlanul, a VI. ének 46—47. és a XIII. ének 32—35. versei. Jóllehet többet is találtam, nem sorolom elő egyenként, mert ez, mint látni fogjuk, nem is szükséges, — az alábbiakban tehát csak a megjelölt két éneknek a fölvetett kérdést megvilágító részeivel foglalkozom.

A hatodik énekben a Harsánynál állomásozó Szulimán Zrínyit a vár megadására szólítja föl. Követekül küldi hozzá a „kigyó nyelvű” Halult és a „nyers” Demirhámot. Amaz hízelt beszédében magasztalja a szigeti kapitányt s jutalomigéréssel akarja a szultán részére megnyerni. Zrínyi büszkén, hősi önérzettel utasítja vissza a följánlott török barát-ságot, vitéz társaival az utolsó csepp vérig fogja védeni a várat:

„Ha szónkat nem hiszi, jűjjon ránk erővel,
Meglátja, mit tehet az, ki van Istennel.
De ha bűneinkért az Isten bennünket
Mégvér, s kezetekben adja életünket:
Meghalunk örömet, *de ti elvesztüinket*
Nem fogjátok necetni s keresztyéneket
Mi sem irigyljük akkor élteteket,
Elhagyjuk örömet mennyekért Szigetet.”

(VI. 46. 47.)

Az utolsó sorokban, úgy tetszik, mintha egyenes czélzás volna a töröknek bekövetkezendő romlására.

Vegyük a mondottakhoz a II. ének 84—85. versét, midőn a Feszület megjeleníti a buzgó könyörgésbe merült hősnek a jövőndőt:

,Szulimán haddal jön az Magyarországra,
Es legelőször is fog jünni váradra,
Lesni, mint éhfarkas fog te halálodra,
Hatalmát, erejét vesztí Szigetvára.

szulimán
váradra
fog jünni
éhfarkas
fog te
halálodra

De ő nem fogja te romlásodat látni,
Mert ritéz kezeid miatt fog meghalni.

Nem örülhetnek a törökök Sziget megvéételén, mert őket még nagyobb romlás éri Szulimán halálával, a kinek hatalmát, erejét vesztí Sziget vára s így bajnoki önfeláldozással Zrínyi *legalább ez uttal* megmenti a hazát a fenyegető végromlástól, mondja Arany János „Zrínyi és Tasso” című akadémiai székfoglalójában (1859 okt. 31.). A költő talán többet akart ezzel kifejezésre juttatni s a hódító Szulimán, a világ-bíró szultán*) halálát következményeiben talán mégis nagyobb fontos-ságúnak akarta föltüntetni.

Csak
hódító
szultán
világ-bíró

Hogy e föltevésünkben nem csalódunk, azt az alábbiak kétség-telenül meg fogják bizonyítani. Olvassuk csak a XIII. ének 32—36. verseit, a hol a költő mély pszichológiai tudással rajzolja a sikertelen ostrom s a nagy veszteség miatt már-már elcsüggedő Szulimán lelki állapotát, tépelődését:

Azt mondja magában: „Ilhon száz népeket
Lábam alá nyomtam és nagy világ részét.

Talán engem Mahomet hizlalt szerencsével,
Azért hogy Zríninek adjon mind ezekkel,
Es ő rá ragadja hírem én tétemmel?
Én bírtam világot s ő bírjon engem el?

De megcsalja magát, ha csak romlásomat
Az égből neveti, ő is vall károkat.
Magammal romlásra elhozom muzurmánt,
Kitül tisztességet vesz azután tehát?

Ha ugyan veszni kell, épen mind vesszen el
Az egész törökhír úgy is tisztességgel

2) V. ének 26. v. Az is mi nekünk nagy tisztességünkre van,
Hogy maga ellenségünk szultán Szulimán;
Kit mi ha meggyőztünk, mint reménységünk van.
Világhíró császárt meggyőztünk az harczban.

VI. ének 15. v. Császár nem kívánja az te szép váradat,
Hogy avval nevelje maga gazdagságát,
Mert az ki világnak bírja nagy határadt
Nem kívánhat szüve küből egy kis váradat, stb.

*Lesz, mert az Szulimánnal citézség rész el
Török hold és jó hír vele aluszik el.*

A költő e helyen adja még inkább meggyőző magyarázatát a szigeti hős szájába adott azon kijelentésének: *„mi sem iriggyeljük akkor élteteket”*.

A kétségeskedő *miértre* megvan a válasz: *Szulimánnal elvész a citézség, elenyészik a török hold dicsősége*. A mit Salamon Ferencz nagy történelmi kutatásai, nyomozásai alapján megállapított, t. i. hogy Sziget védelme egy korszakot fejez be örökre, Szulejmán halálával kihalt a török hódítási szellem, az ozmánok soha sem hódítanak többé országokat és tartományokat Európában, — ugyanazt a gondolatot a költő maga is világosan kifejezésre juttatta költeményének már ismertettem részében.

Úgy hiszem, hogy minden további magyarázat csak szöszaporítás volna, a fölvetett kérdésre oly tisztán, oly világosan előttünk a felelet. Mégse hagyhatok említés nélkül egy fontos mozzanatot, azt, hogy a költő szigetvári hőssel oltatja ki Szulejmán életét. Ellentétbe helyezkedik e pontnál Istvánfival és Sambucussal s ezek helyett (a Szigeti Veszedelemhez írt előszavában) előttünk ismeretlen horvát és olasz krónikákra, meg a szájhagyományra hivatkozik. Ha sejtelmem nem csal, ez alatt is bizonyos célzatosság lappang: ily módon Szulejmán halálát, ezt a nagy fontosságú eseményt még szorosabb függésbe hozta a várostrommal, a minél fogva ezt még jelentősebbé s egy az egész magyar nemzetre, sőt mondhatjuk, az egész keresztyénségre kiható esemény előidéző-jévé tette.

Végül még röviden arra a kérdésre próbálok megfelelni, hogy mi célból írta a költő ez eposzát. Az előszóban tett eme kijelentését: *„Az, kit írtam, mulatságért írtam”*, inkább csak szerénységének tudhatjuk be, mert hiszen *„Hadtudományi munkáihoz”* írt előszavában is körülbelül ily értelemben nyilatkozik: *„Én senkit tanítani nem kívánok”*, — már pedig ezeknek tanító célzata világos. A *„Szigeti veszedelem”*-ben a költő önfeláldozó hazaszeretetre buzdítja nemzetét, megénekli azt a várostromot, a mely megtörte a török hatalmát, rámutat a helyre, a hol a rettegett félhold hódító útjában megakadt, sőt fényét veszelve elhomályosult, a mely, ha a nagy hősök példáján fölbuzdulnak, nem is fog többé ragyogni.

Tehát a *„Szigeti veszedelemben”* is megnyilatkozik az az eszme, a melynek megvalósítására szentelte egész életét s a melynek oly láng-lelkű tolmácsa és előkészítője volt *„Hadtudományi munkái”*-ban.

PÁPAY JÓZSEF.

A DIALOGUS DE ORATORIBUS SZERZŐJÉRŐL.

A classica philologia tanulmányozásában a szerző azonosságára vonatkozó kérdések tisztázása és eldöntése a legnehezebb feladatok egyike, úgy, hogy sok esetben nem évek, de évszázadok búvárkodása sem tud bizonyosságra vergődni. Az itt-ott fennmaradt adatok hiányossága és bizonytalansága következtében tág tére nyílik a subjectivitas bélyegét nagyon is magukon hordozó kombinálóknak; közös írói tulajdonságok, egyéni jellemvonások, a kor hatása és más hasonló körülmények alapján más és más szerző jogosultságát lehet vitatni. Így vagyunk az ezüst korból Tacitus neve alatt ránk maradt »Dialogus de oratoribus«-sal, melynek szerzője felől annyi ellentétes és mégis valószínűnek tetsző nézet merült fel, hogy a kérdésnek már egész külön irodalma van. *) Miután ugyanis a sokáig követett hagyomány ellen igen erős

*) A fontosabb dolgozatok ezek: *Classen.* (Eos, Zeitschr. I. 1864. 1. l.) — *Crome.* De legendo dial. qui de orr. inscr. Luneb. 1780. — *Deycks.* De orr. dial. Index lect. Monasterii, 1856. — *Duprè.* Dialogus de orr. Thèse de Rennes. Calais, 1849. (Ismerteti Guttmann, Neue Jahrb. f. Phil. XV. Suppl. 139—156. Leipzig, 1849). — *Eichstädt.* De dial. qui inscribitur de orr. (Quæstionum philol. specimen VI.). Jenæ, 1839. — *Ek.* Der gegenwärtige Stand der Frage nach dem Verfasser des Dial. d. o. (Dänische Zeitschr. f. Phil. 1859. jul. 1—11. l.; és Philologus XV. köt. 191. l.). — *Eckstein.* Prolegg. in . . . dialogum. Progr. Halle, 1835. — *Gruenwald.* Quæ ratio inter Quintiliani Inst. Or. et Taciti dial. intercedat. Diss. Berol. 1883. — *Guttmann.* Dialogum de orr. non Tacito abjadic. esse. Lutetiæ, 1850 (együttal Duprè dolgozatának ismertetése). — *Halm.* Zum dial. de orr. Jahrb. f. Phil. 1864. 89. köt. — *Hesse.* De Plinio M. dialogi de orr. auctore. Progr. Magdeb. 1831. — *Jansen.* De Tacito dial. auctore. Groningæ, 1878. — *John.* Zum dial. des Tac. Progr. Urach, 1886. — *Klossmann.* Prolegg. in Tac. dial. Vratislaviæ, 1820 és 1833. — *Kramarczik.* De C. C. Plinio M., dial. de orr. auctore. Progr. Hagjopoli, 1841. — *Nipperdey.* Vorläufige Bemerkungen zu den kl. Schriften des Tac. III. Dialogus. (Rhein. Mus. 19. évf. 1864. 270—589. és Opuscula, Berolini, 1877. 274—340. l.). — *Resl.* Utrum dialogus Tacito adscribi possit. Progr. Czernovitz, 1881. — *Reuter.* De Quintiliani libro, qui fuit de causis corr. el. Vratislaviæ, 1887. — *Sauppe.* (Phil. 19. köt. 256. s. köv.) — *Schaubach.* De vocum quarundam, quæ in Tac. dial. leguntur, vi ac potestate. Meiningen, 1857. — *Steiner.* Über d. Dial. de orr. Kreuznach, 1863. — *Teuffel.* Einl. zum Gespräch über die Redner. (Studien u. Charakteristiken. Leipzig, 1889. 561—567. l.) — *Wackermann.* Dialogus quo jure Tacito abjadicetur. Diss. Rostochii, 1874. — *Wefer.* De auctoribus, quibus d. de orr. adscribitur. Helmstadii, 1805. — *Weinkauff.* De Tac. dialogi auctore. Köln, 1857. — *Widal.* In Tac. dial. de orr.

kételyek merültek fel; combinatióba hozták mindazokat az írókat és rhetorokat, akik részben koruk és életviszonyaik, részben egy- és más foljegyzés (testimonia veterum), vagy a stilus hasonlósága, vagy az egyéni jellem alapján igényt tarthattak a szerzőségre.

A kézirati hagyomány Tacitus neve alatt tartotta fenn a dialogust s a tudós írók és kiadók hosszú időn keresztül őt tartották szerzőnek; így pl. J. Spiro (az Editio princeps- Taciti-ben), Puteolanus, Junta, Aldus, Pithoeus, Haupt Móríc (Tac. Lipcse, 1714.), Brotier (Tac. Páris, 1771.) (l. Eckstein. 40. l.), továbbá Ritter (Tac. Lipcse, 1864) Halm (Tac. Lipcse, 1869, 2 köt. 3. kiad. Lipcse, 1884), Nipperdey (Tac. 5. kiad. Berlin, 1871; 8. kiad. Andresentől, Berlin, 1884, 2 köt.), Draeger (Tac. Lipcse, 1873, 5. kiad. Lipcse, 1887, 2 köt.) Wolff (Tac. Hittor. II. I. füz. Berl. 1886. Bev. 3—4. l.); úgy szintén Pauly (Real-Encyclopaedie, Stuttgart, 1852, VI.² köt. 1569. l.) Weinkauff, Steiner, Teuffel (Gesch. d. röm. Litt. 2. Aufl. Leipzig, 1872. 743. l.) Wackermann, Boeckh (Encyclopaedie, von E. Bratuschek. Leipzig, 1877, 701. l.) Vahlen, Jansen, Freund (Triennium philologienm 2. Aufl. Leipzig, 1880. 2. Sem. Abth. 324. l.) Nicolai (Gesch. d. röm. Litt. Magdeburg, 1881.) Vogel, Baehrens (C. Tac. dial. de oratoribus. Lipsiae, 1881. Comm. crit.) Wölfflin.

Beatus Rhenanus támadta meg először e hagyományt, azt mondván: hunc dialogum ix crediderim esse Taciti s most már egy és más körülmények tekintetbe vételével Quintilianus pártjára állottak a tudósok. Így Lipsius, 1575. Tacitus kiadásában ezeket mondja; Superest ut de scriptore hujus libri admoneam; quem Tacitum non esse tam certum apud me est, quam si Apollo respondisset: -- inclino, ut Quintiliano tribuam.¹⁾ Lipsiust követték Pichena, Bernegger, Freinsheim, Heumann, Pithoeus, H. Stephanus, Graevius, J. Dousa, Doecler, Cellarius, Fabricius stb. (l. Eckst. 41. l.) Azonban maga Lipsius, bár első kiadásában ily czímen adta a dialogust: Fabii Quintiliani ut videtur Dialogus... Cornelio Tacito falso inscriptus,²⁾ — később belátta, hogy Quin-

Paris, 1851. — Wittich. Ueber den Verfasser des Dial. de orr. (Neue Jahrb. f. Phil. V.² köt. 259—292. l.) — Wölfflin. (Philologus, XV. köt. 191. l.) — Dohlen. De Taciti dialogo. Berol. 1877. (Comment. philol. in honorem Th. Mommseni, 663—670. l.) — Vogel. De dialogi sermone iudicium. Leipzig, 1881. — Voss. Tidskrift vor Phil. VII.).

¹⁾ Lipsius érvei: Et stilus ipse plane geminus; et ille se de causis corruptae eloquentiae scripsisse plus uno loco fatetur: quem titulum valde oppositum scio huic argumento. Praecipuum enim materiam et velut fundamentum scripti hoc fuisse evincunt illa, quae superant et magis evincerent, quae a fine desunt.

²⁾ Ezt a czímet, állítása szerint, a codex Farnesianusból vette, meg-

tilianus szerzősége még kevésbé valószínű, mint Tacitusé, s 1607-ki kiadásában nem állítja egész határozottan, hogy Quintilianust tartja a dialogus szerzőjének.*) hanem semleges álláspontot foglal el. Ennek az iránynak, mely sem Tacitusnak, sem Quintilianusnak nem tulajdonítja a művet, vagy egyáltalában senkit sem ismer el szerzőül, szintén sok követője van. Így pl. Pichena, Voss, Funccius, Tiraboschi, Bernegger (Tac. kiad.; a dialogus ugyanoly címen, mint Lipsiusnál. Argentorati, 1664), Gronovius (Trajecti Bat. 1721 és Amstelod. 1772), Ernesti (Lipsius praefatiójával, Lipsiae, 1772), Crome, Wefer, Strömbeck (Tacitus német fordítása, Braunschweig, 1816, 3. k. 2. r. 115. l.), Klossmann, Eckstein, Wolff Fr. Ág. (Vorlesungen, herausg. von Gürtler und Hoffmann. Leipzig, 1839, 271. l.), Orelli (Tac. opp. Turici, Londini, Amstelod. 1848), Guttman, Bernhardy (irod. tört.).

Miután már sem Tacitus, sem Quintilianus mellett kétségtelen bizonyítékokat felhozni nem lehetett, az ifjabb Plinius felé fordult a tudósok figyelme. Ez irány megindítója Joh. Jac. Henr. Nast, a dialogus német fordításához (Halis axonum, 1787) irt bevezetésében, követői C. H. Frotscher, Adam Schaefer, Fr. Hesse (De C. C. Plinio M. dialogi auctore. Magdeb. 1831), Wittich (Üb. den Verf. d. Dial. de or. N. Jahrb. f. Phil. V.² 259. l.), Jos. Imm. Kramarczik (De C. C. Plinio M. dial. de o. auctore. Progr. Hagiopoli, 1841.). — Végre — időrendben még Plinius előtt — combinatioba jöttek M. Valerius Messalla, C. Suetonius Tranquillus és Curiatius Maternus. — Lássuk már most, micsoda argumentumokat szoktak felhozni és azok alapján legnagyobb valószínűséggel kit tarthatunk a dialogus szerzőjének.

I.

Kéziratok. Minthogy a hagyomány, mely Tacitus neve alatt tartotta fenn a dialogust, főképpen a kéziratokra támaszkodott, először is azokkal kell megismerkednünk. Az archetypust, mely a IX. századból való volt, s a dialogust, Germaniát és Suetonius De grammaticis et rhetoribusának némi töredékeit tartalmazta, Henoch szerzetes, ki V. Miklós pápa megbízásából Német- és Franciaország kolostoraiban kódexeket kereset, a fuldai (vagy a hertfeldi) zárdában fedezte fel, Rómába vitte (körülbelül 1460 táján), hol azonban később elveszett. Különben már a

jegyeznén, hogy a kéziratok ugyan Tacitusnak tulajdonítják a dialogust, de tam facile et pronum est hic mentiri, quam in aliis libris saepe.

*) Quid vetat sive Tacito tribuamus, sive Quintiliano, ut mihi olim visum? — Aetas tamen Quintiliani paullo grandior fuisse videtur, quam ut hic sermo illo juvene. Itaque . . . ambigo et figo hoc responso: Mihi non liquere.

IX. században van említés erről a kodexről; ugyanis Ruodolphus szerzetes ezen időben látott egy kéziratot, mely a Germaniát, Dialogust és Suetonius töredékeit tartalmazta s melyből ő jegyzeteket is készített magának; valószínű, hogy ez nem más, mint a Henoch-féle kodex. Első másolója Jovianus Pontanus volt, az ő másolatára, mely elveszett, vihetők vissza az A, Vaticanus 1862, melyben Germania és Dialogus a Tacitus neve alatt vannak, továbbá a B, Leideni XVIII. (Perizonianus C, 21), a következő czimmel: C. Cornelii Taciti de origine stb. . . . accesserunt dialogus de oratoribus et Suetonii viris illustribus . . . Az archetypus második másolatát Pomponius grammaticus készítette; ebből származik a D, Vaticanus 4498, melynek czímlapján ez áll: Taciti dialogus de oratoribus; ugyancsak erre a forrásra vihetők vissza a Valicanus 1518, melyben Dialogus és Germania Tacitus neve alatt van és a Farnesianus IV, X, 21, melynek czímlapja ma már ismeretlen ¹⁾ Ezekén kívül van még néhány újabb, erősen interpolált kodex, pl. Urbinas 1194 (C. C. Taciti dialogus de oratoribus feliciter incipit), Parisinus (C. Cornelii Taciti equiti Ro. Dialogus de oratoribus claris), Vindobonesis, mely Quintilianus neve alatt adja a dialogust, Harleianus 2639, Vaticanus 2964, melyeknek általában kevés értéke van. ²⁾ — Ezek szerint 7 kodexben áll a Tacitus neve, egyben a Quintilianusé. Meggondolva, hogy e kéziratok mindegyike igen késő kori másolat és a kiadók s másolók éppen nem szoktak lelkiismeretesek lenni, az a kérdés áll előttünk, vajjon a Tacitus név benne volt-e az archetypusban, nem későbbi eredetű-e; hiszen már az is bizalmatlanságot kelt, hogy a cím nem mindegyik ugyanaz, mert ebből azt következtethetjük, hogy nem magától Tacitustól származik. Végre pedig az összes kodexek közül csak egyben van a dialogus a Tacitusi nagyobb történelmi művek társaságában. Miután azonban Tacitus nevét a legjobb kéziratokban találjuk, ez magában véve sokkal hitelesebb és megbízhatóbb, mint bármi más, éles elméjű combinatio. Továbbá arról is tudomásunk van, hogy az ifjabb Pliniust s még egy pár egykorú íróit kivéve, Tacitus neve — a 6. századon túl — nem volt ismeretes; valószínű lévén, hogy a másolók bármi más nevet szívesebben irtak a másolatba, mint azt, mely, mint ismeretlen, nem szerezhetett nagy kelendőséget a műnek: azt következtethetjük, hogy ez a név az eredeti példányban is benne volt s így maradt fenn a későbbiekben. A másolók szokásos hanyagságának tehát csak a különféle, eltérő czímezést lehet tulajdonítani, de nem az eredetinek meghamisítását. Tacitusi eredetre vall az is, hogy a dialogus együtt van a Histo-

¹⁾ V. ö. 4. l. 1. jegyz.

²⁾ L. Baehrens. C. Taciti dialogus de oratoribus. Lips. 1881. Comm. crit.; Ritter: Tac. opp. Einleitg.

riákkal, az Annales utolsó könyveivel és a Germaniával a nápolyi és bécsi kodexekben ; sőt ha az összes kodexekben magára állana, az is Tacitus mellett bizonyítana, mivel ez esetben sem a grammatikusok csalárdságáról nagy hanyagságtól, sem véletlen tévedésről, sem a másolók ama szokásáról, hogy a papír teljes betöltésére valamely kisebb művet vettek sz az az előbbeni szerző neve alatt adták — nem lehet szó. Világos ezekből, hogy a kéziratok alapján csak Tacitust tarthatjuk a mű szerzőjének.

Testimonia veterum. A kéziratoknál nem kisebb fontosságuk az egykorú vagy nem sokkal később élt íróknál található főljegyzések. Ezek között Pliniusra vonatkozólag a következő adatot említhetjük. Domitianus halála után M. Regulus kérte Plinius barátait, hogy engeszteljék ki őt és személyesen is óhajtott vele találkozni, hogy bocsánatot kérjen tőle, mivel Domitianus idejében capitaliter lacerasset és azt mondta róla : cui est cum Cicerone aemulatio et contentus non est eloquentia saeculi nostri. A bocsánatkérésre azt felelte Plinius : nunc se intelligere maligne dictum, quia ipse (Regulus) confiteretur ; ceterum potuisse honestum existimari. Ebben a nyilatkozatban, mely fontosabb lehetett, mint a főbenjáró sértés, nem a Cicero-utánpótlás említése nevezetes, mert azt Plinius nem titkolta soha és abban nem is volt semmi veszély, hanem a contentus non est eloquentia saeculi nostri alapján Plinius valamelyik iratára kell gondolnunk. Biztosan tudjuk, hogy ő iratai miatt veszélyben forgott, mint az Epist. IV. 24-ből is látható : studiis processimus studiis periclitati sumus rursusque processimus, már pedig sem a meglevők közt nem találunk sem az elveszettek közt nincs tudomásunk olyan iratról, mely a Regulus-féle vád alapja lehetett volna : ez az irat egyedül a dialogus lehet. Ez úgy volt feltüntetve, mint elogium a Domitianus által kivégeztetett Maternusra és igen természetesen veszélyt is hozott Pliniusra, mivel abban az időben életrajzot írni főbenjáró bűn volt. In scrinio ejus (Domitiani) datus a Caro *) de me libellus inventus est, mondja Plinius ; e vádkönyv tartalmát elhallgatja ugyan, de helyesen következtetünk periculum ex studiis-re. Ez az adat annál hitelesebbnek látszik, mivel Regulus a többek között Fabius Justust is felkéri közbenjárásra, a dialogus pedig éppen ehhez van intézve. Ezek szerint a vád Regulus nyilatkozata alapján következett be, de Metius Carus adta át a császárnak ; Regulus azonban még hibásnak érezvén magát, bocsánatot kért tőle, valószínűleg akkor, midőn a vád alaptalansága kiderült. Mindenesetre, mint Plinius szavaiból is kitetszik, a Metius-féle vád alapja az a nyilatkozat, melyet Regulus tett az ő rhetorikai studiumaira, valamelyik rhetorikai tartalmú iratára vonatkozólag : azonban nem szükséges okvetlenül a dialogusra

*) T. i. Metius Carus költő, különben kevésbé ismeretes egyén, kinek a Regulus-féle eseten kívül különös okai is lehettek Plin. bevádolására.

gondolnunk. Mellőzve a Cicerora vonatkozó részt, mely kevésbbé fontos, a szónoklat hanyatlásáról többször nyilatkozott Plinius, leveleiben több eféle megjegyzés, czélzás és vonatkozás található, melyek mutatják, hogy a korabeli szónokokkal nem volt megelégedve: mindezt könnyen felhasználhatták a vád alapjául úgy, hogy nem tudjuk indokolni, miért kelljen valami más külön iratra gondolnunk. Annak sincs semmi alapja, hogy Plinius bizonyos czélzatossággal írta volna a dialogust, sőt éppen elogiумot írt volna Maternusra; tagadhatatlan, hogy sok oly vonatkozás van benne, mely a szerzőre, akárki volt is, veszélyt hozhatott, úgy hogy a mű kiadása sem történhetett Domitianus utolsó éveit előtt: de ezen vonatkozások alapján az egész művet elogiumnak nevezni nem lehet, mivel a Maternus halálának említésén kívül egyéb bizonyítékot nem találunk erre nézve. De Plinius egyénisége is ellenmond e föltevésnek, aki engedelmes alattvalója lévén egy uralkodónak, kiben az egység, az állam egyedül, bármily kegyelettel volt is barátai iránt, bármennyire dicsőíti is őket leveleiben: annyira még sem ment, hogy a császár rovására dicsőítse őket s így veszélynek tegye ki magát. Ehez járul még az, hogy leveleiben sehol sem említi Maternust, és így semmi alapja sincs annak a föltevésnek, hogy vele is oly jó viszonyban volt, mint pl. Tacitussal, hogy halálára elogiумot írt. Végre az sem bizonyos, hogy az a Maternus, kit Domitianus kivégeztetett, ugyanaz-é, mint a ki a dialogusban említve van. Ha tehát ezen adat alapján Pliniusnak valamely ismeretlen dolgozata volna is keresendő, az semmi esetre sem lehetne a dialogus.

Quintilianusra vonatkozólag igen fontos az, hogy ő maga tesz említést egy munkájáról, melynek czíme volt: *de causis corruptae eloquentiae*, úgy hogy Lipsius állítása szerint egyenesen a dialogust kell itt értenünk. Az Institutiok VI. k. prooem. 3. §-ban ez áll: *ita forte accidit, ut eum quoque librum, quem de causis corruptae eloquentiae emisi jam aggressus, ictu simili ferire*; továbbá Inst. VIII, 6. §. 76-ban. hol a hyperboláról beszél, azt mondja: *sed de hoc satis, quia eundem locum plenius in eo libro, quo causas corruptae eloquentiae reddebamus, tractavimus*; a dialogusra vonatkozhatnak még a következő helyek: Inst: V, 12, 23 (azt, hogy az ifjaknak a valóságot kell utánozni, egy másik munkánkban is tárgyaltuk, de itt is kell hangsúlyoznunk), VIII, 3, 58. (arról, hogy mi a *κακότης*, egy másik munkánkban is bőven szoltunk és itt is gyakran fogunk beszélni), II, 4, 42, — melyeknek alapján Lipsius kétségtelennek tartotta, hogy a dialogus és a *de causis corruptae eloquentiae* egy és ugyanaz. Azonban közelebbről vizsgálva úgy találjuk, hogy sem a hyperboláról, sem az imitációról, sem a *κακότης*-ről nincs szó sehol a dialogusban. Hogy lacunák vannak, az tagadhatatlan, de hogy legutóbb 6 levél, vagy éppen a mű hatodrésze hiányoznék, az nem

valószínű, mert az összefüggés akkora hiányt nem mutat, és ha a hiányzó helyeken a Quintilianus említette dolgokról volna szó, akkor nem volna összefüggés; ha hiányzik valami, az nem lehet sok és főleg nem lehet a Lipsius érveinek megfelelő tartalmú, époly kevéssé lehet nagy hézagot látni az utolsó fejezet végén. De ha mind- ezektől eltekin- tünk, még akkor is van egy nehézség, melyet figyelmen kívül hagynunk nem szabad. Az Inst. VI. prooem. 3-ból idézett helyen ugyanis azt mondja Quintilianus, hogy most mielőtt az Inst. VI. köny- vének írásához fogott, éppen olyan csapás érte, mint mikor azt a másik könyvet, de causis corruptae eloquentiae, írni kezdette volt; akkor ugyanis egymás után rövid időközben veszítette el nejét, 19 éves korában, és 5 éves kisebbik fiát, most pedig nagyobbik fia halt meg, 10 éves korában. Tudva, hogy az Institutiók írásához 92-ben fogott s csaknem két év alatt az egészet elvégezte, ha az 5 első könyvre egy évet számítunk, akkor a VI. könyv fennebbi szavait 93 elején írhatta s így az ő 10 éves fia körül- belül 93 elején halt meg, tehát 83-ban született. A kisebbik fiu születését 84-re, egy évvel későbbre tehetjük (mert ha a két fiu születése között több időt veszünk fel, akkor a nagyobb fiu születési évét kell hátrább tolni s oda jutunk, hogy neje még 12 éves sem volt mikor férjhez ment); miután ez a fiu 5 éves korában, 89-ben halt meg, a de causis corr. el. írásához is abban az évben fogott Quintilianus: ellenben dialogusunk nem keletkezett 94 előtt s így a két mű nem egy és ugyanaz. Végre még egy adatot kell figyelembe vennünk. Az Inst. I. prooem. 7—8-ban azt mondja Quintilianus: duo jam sub meo nomine libri ferebantur artis rhetoricae, neque editi a me, neque in hoc comparati; az egyiket előadá- sainak kivonatolása alapján készítették az ifjabb növendékek (pueri), a másikat pedig jegyzeteik alapján állították össze s az ő tiszteletére adták ki a serdültebbek (juvenes): nem lehetetlen, hogy ezen művek valamelyike alatt a dialogus lappang. — Fel kell azonban tennünk, hogy ezek a mű- vek is párbeszédes alakban voltak írva, bár erre nézve semmi adatot nem találunk. De ha így volna, akkor is a cél, melylyel nyilvánosságra jöttek, egészen mássá teszi e műveket, hiszen az egyik kézi könyvnek tekintendő az ifjabbak használatára, a másik pedig a mester tanainak compendiuma a felserdültebbek számára. Ha párbeszédben voltak is írva, egészen más módszerrel, más rendszer szerint, talán a Plato dialogusai modorában kellett a tárgyat fejtegetniök, a mint a mester szokta tenni tanítványai- val, nem pedig úgy mint a dialogus, melyben mindenik beszélgető füg- getlen, önálló nézetekkel lép fel s nincs egy fő szóvivő, ki úgyszólván ke- zében tartaná a párbeszéd eszmemenetének fonalát s a szerint irányozná kérdései által a beszélgetést. Ennélfogva nem tarthatjuk a dialogust azon két mű egyikének sem; már csak azért sem, mivel Quintilianus határo- zottan azt mondja: sub meo nomine, vagyis akármilyenek voltak alakilag

és tartalmilag; mindenesetre úgy szerepeltek, mint az ő retorikai tanainak kiegészítői, az ő sajátjai, az ő neve alatt. Ellenben a dialogus szerzője a beszélgetést maga írta le, a saját neve alatt adta ki és csupán azt említi, hogy a párbeszéd nem költött, hanem valósággal megtörtént. Ezek után, ha a dialogusban a hanyatlás okainak feltüntetése foglalja el a főhelyet, az sem bizonyít Quintilianus mellett, hiszen csak természetes, hogy a dial. szerzője, akárki volt is, mikor a hanyatlás korának szóno-kairól beszél, az okokat is érinti, melyek a hanyatlást előidézték.

Vannak azonban más följegyzések, melyek Tacitus szerzőségére vonatkoznak és azok között első helyen említendő a Pomponius Sabinus adata. Ez a középkori grammaticus egy Mäcenas halálára írt versre ezt jegyezte meg: Cornelius Tacitus appellat scripta Mäcenas calamiſtros, a calamister szó pedig Tacitus műveiben másutt nem található, csak a dialogus 26. fejezetében: Malim C. Gracchi impetum, aut L. Crassi maturitatem, quam calamistros Mäcenas, miből azt következtethetjük, hogy Pomponius megjegyzése erre a helyre vonatkozván, ő a dialogust Tacitus neve alatt ismerte. Ugyan némelyek, így Lipsius, egyáltalában nem hisznek az ignobilis Sabinusnak, qui somniavit fortasse, quod scribere voluit, de azóta kiderült, hogy nem ismeretlen grammaticus, hanem igenis nagy tudományú férfit volt. Eredeti neve Julius Sanſeverinus Sabinus (vagy Picentinus), Nápolyból származott és a XV. század vége felé élt. Tanítója volt Sabellicusnak, Peutingernek, belső barátja II. Fius pápának; írt Róma régiségeiről, a magistratusokról, a császárokról, azonkívül Terentiuſt, Salluſtiuſt, Varrot, Liviust, Plinius leveleit, Quintilianus Inſtitutioit s több más íróſt recenſeált és emendált. Ha tehát ennyire jártas volt a római irodalomban, akkor nincs ſemmi alap arra, hogy tanuſágát kétségbe vonjuk, hanem éppen azt kell következtetnünk, hogy ő a dialogust, ki tudja melyik kéziratban, Tacitus neve alatt látta. Meg kell azonban engednünk, hogy bármily nagy tudományú volt is Sabinus, mégis igen könnyen tévedhetett, valamint azt is, hogy megjegyzése nem vonatkozik ſzükségképpen a dialogusra, mert ha Tacitus öſszes művei épen ránk maradtak volna, talán más helyen is megtalálhatnók a calamister ſzót. — De van még egy adatunk Tacitusra vonatkozólag. Plinius Epist. IX. 10-ben, mely Tacituſhoz van intézve, ez áll: poemata quieſcunt, quae tu inter nemora et lucos commodiſſime perfici putas; ezt kapcsolatba hozzák a dial. 9. fejezetével: poetis... ut ipſi dicunt, in nemora et lucos id eſt in ſolitudinem recedendum eſt — és a 19. fejezettel, melyben ſzintén memora et luci et ſecretum ipſum említetik: azt következtetjük, hogy Plinius ama levelében egyenesen a dialogusra céloz. Tudva azonban, hogy ő, valahányſzor barátairól, vagy általában hírneves férfiakról tesz említést, mindig dicséretekkel említi irodalmi munkáſságukat: feltehetnők,

hogy a jelen esetben is, ha ezen Tacitushoz intézett levél szavaival a dialogusra akart célozni, nem tette volna anélkül, hogy egy pár udvarias dicsérő szót ne fűzzön hozzá. Továbbá azt is kétségbe lehet vonni, hogy a IX. 10. Pliniustól ered, amennyiben a I. 6. levelével összevetve nem tarthatjuk valószínűtlennek, hogy Tacitus írta, válaszul a Plin. I. 6-ra, és Plinius azután Tacitusnak ezen levelét becsempészte a saját levelei közé, hogy annál szebb emléke legyen tőle. — Merész combinatio!

Ha összevetjük a két levelet, a megfelelő helyek és hasonlatosságok alapján, figyelmes átolvasás után mindkettőből ráismerünk Plinius tollára s a stilusnak ez a hasonlósága meggyőz bennünket afelől, hogy a IX. 10-et is épen úgy ő írta mint az I. 6-ot; hogy ő maga csempészszen egy Tacitusi levelet a sajátjai közé, emlékül, és azt ne jelölje meg, az egyáltalában nem tehető fel róla. A megfelelő helyeket, vagyis hogy némi dolgok, melyekről az I. 6-ban szó van, a IX. 10-ben is ismétlődnek, lehetne úgy magyarázni, hogy az I. 6. levelére Plinius választ is kapott Tacitustól, de mivel azóta a IX. 10. megírásáig egy pár év is eltelhetett, jónak látja az ott mondottakat Tacitusnak újból emlékezetébe hozni, — azonban ez a magyarázat is teljesen fölösleges. Ám ha ő az I. 6-ra időközben választ kapott Tacitustól, ami a IX. 10. némi vonatkozásai alapján feltehető, akkor az idézett szavak nem a dialogusra, hanem a Tacitus (ismeretlen) válaszára vonatkoznak. Lehetséges, hogy Tacitus az I. 6-ra írt válaszában említette a dialogust, de a IX. 10. még így sem hozható kapcsolatba a dialogussal, mivel ez esetben Plinius nem szorítkoznék az idézett szavakra, hanem viszont említést tenne a műről s mindenesetre hozzá fűzne egy pár udvarias dicsérő szót.

Chronologiai adatok. Hogy maga a kérdéses párbeszéd, mely a mű alapját képezi, mikor tartatott, az egész utólagosan kitűnik a 17. fejezetből. Cicero, mint az ő szabadosa Tiro megírta, Hirtius és Pansa consulok idejében, deczemb. 8-án öletett meg, mely évben Augusztus császár Pansa és Hirtius helyébe magát és C. Pedium tette consullá: centum et viginti anni in hunc diem colliguntur, unius hominis aetas. Ugyanez áll a 24. fejezet végén; a 16. fej.-ben: Ulixes et Nestor, quorum aetas mille fere et trecentis annis saeculum nostrum antecedit, és alább: apparet non multo plures, quam trecentos annos interesse inter nostram et Demosthenis aetatem. A legelső adat szerint számítva, kapjuk, hogy a párbeszéd Kr. u. 74-ben tartatott, s ugyanezen eredményre, bár nem ily meghatározott időpontra vezet a más két adat.* — Miután a dialogus első fejezetében azt mondja szerző, hogy ő mint admodum juvenis vett részt a beszélgetésen, először is azt kell megvitatnunk, mikép értel-

* V. ö. Sauppe. Philologus XIX. 257. l. és Baehrens, valamint az újabb kiadók kritikai magyarázatát az illető helyekre vonatkozólag.

mezendő ez a kifejezés. Mert ebben a tekintetben annyira nincsenek biztos, határozott adatok, hogy, bár az ifjak a 14. év betöltése után vették fel tógát és akkor adolescensnek nevezettek, azután pedig a juvenilis aetas következett: a két elnevezés annyira együtt jár és össze van zavarva, hogy némely írók 36 éves embert neveznek adolescentulusnak és 42 évest adolescensnek. Tacitusnál a juvenis szó, ahol csak előfordúl, mindenütt olyan ifjút jelent, aki 17—24 vagy 25 év között van. A dialógusra vonatkoztatva azonban vannak akik azt állítják, hogy a juvenilis aetas legfennebb 15—19 évre tehető. Szerző ugyanis úgy mutatja be magát, mint Secundus és Aper tanítványa: Quintilianus szerint pedig (Inst. Or. II. 2, 3) adulti fere pueri transferuntur ad rhetoras et apud eos juvenes etiam facti perseverant. Az itt érintett egyik határpont bizonyosan a tóga felvétele, mely a császárkorban a betöltött 14. életév volt, a másik pedig a retorikai iskola vége, mely nehezen ment a 18. éven túl, mikor a katonakötelezettség kezdődött és bizonyosan elvégződött a 20. év előtt, melyben a vigintiviratus megnyitotta az utat az államhivatalokra (Tac. Ann. III, 29.). Minthogy szerző nagyon ifjú volt, hiszen a beszélgetésben nem vett részt, talán nem szorítkozunk szoros határokhoz, ha az admodum juvenis kort 15—19 évre tesszük. Hanem a dolog tisztázása végett másfelől mégis tekintetbe kell vennünk a következőket. Varro (Censorinusnál, De die natali 14.) megkülönböztet juniorest és seniorest s a kettő közötti határt a 45. évre teszi. Ez a 45 év 3 quindennumra oszlik: a) pueri, a tóga felvételéig, b) adolescentes, a hadkötelezettség kezdetekor és c) juvenes a hivatalviselésjog kezdetén. Miután a nyelvhasználat nem von szoros határt az adolescens és juvenis között, csak annyit mondhatunk, hogy ez a kettő körülbelül 30 évet foglal el együtt s a 15. évnél kezdődvén, a 20 éves ifjú is lehet admodum juvenis, mivel annak az időnek csak első harmadában van. Továbbá ha a vigintiviratus csak a 20 éves ifjú foglalhatta el, a Tac. Ann. III. 29.-ben az van mondva, hogy Tiberius Neronem jam ingressum juventam commendavit patribus, hogy engedtessek el neki a hivatali sorozat első foka és lehessen 5 évvel a törvény szabta idő előtt quaestor; ekkor Nero 20 éves volt és juventam jam ingressus, az az nem sokkal előbb lépett a juvenilis korba s így ez a kifejezés körülbelül megfelel az admodum juvenis elnevezésnek. — Ha a 30 évet igen korlátlanak vesszük, vagyis az ifjúkor határát szűkebbre akarjuk szabni, az igen önkényes eljárás volna, mivel csakis oly czélból történhetnék, hogy egyik vagy másik írónak kedvezzünk.

Ezek után az egyes írókat rendre véve úgy találjuk, hogy Plinius kora, legalább első tekintetre, a dialógus idejével és az admodum juvenis fogalmával, ha nem is a legjobban, de mégis összeegyeztethető. Ő ugyanis saját szavai szerint (Epist. VI. 20) a Vezuv kitörésekor anyjával együtt

nagybátyjánál tartózkodott és agebat duodevicesimum annum ; minthogy ez a kitörés 79-ben történt, az ő születési éve ennek alapján 61-re tehető s így a dialogus tartásakor 14 éves (13 végén, 14 elején) lehetett. Most már a kifejezés határozatlansága alapján megengedhetnők, hogy 14 éves korában, vagy a 13. végén is nevezhette magát admodum juvenisnek, ámbar fennebbi fejtegetéseink szerint a juvenis kor kezdete későbbre esik. De akkor is az a kérdés áll előttünk, hogy 13-14 éves korában egyáltalán képes lehetett-e arra, hogy a beszélgetést megértse s úgy megértse és megjegyezze magának, hogy később le is írja. És erre csak azt felelhetjük, hogy bár 14 éves korában görög tragédiát írt (Epist. VII. 4) alig serdülő ifjú volt, mikor Quintilianus és Nicetas Sacerdos iskolájába járt, Liviust szorgalmasan olvasta, és 21 éves korában nyilvánosan szerepelt a forumon: mindazáltal — mint Boetticher mondja¹⁾ — nem lehetett olyan éles elméjű, hogy a beszélgetést végig hallgatva, az eszmemenetet s az egész párbeszéd minden részletét megértse és évek múlva iisdem numeris iisdemque rationibus le is írja. A dialogus kiadásának ideje is ellenmond annak, hogy ő lehetett volna a szerző. Említettük ugyanis, hogy 94 előtt semmiesetre se, hanem vagy Domitianus uralkodásának utolsó, vagy Titus első éveiben keletkezett, Plinius pedig 94-ben praetor volt (Epist. III, 11) azután egészen visszavonult életet élt, melyet otia et recessusnak nevez. Megengedjük, hogy nyugalma non sine libellis volt, de ez nem bizonyíték arra nézve, hogy ő írta a dialogust.

M. Valerius Messalla Corvinus a város építésének 685. évében született²⁾ s így életének javarésze Augustus uralkodásának elejére esvén, Vespasianus idejében nemcsak hogy admodum juvenis nem volt, de valószínűleg nem is élt már. Épígy nem gondolhatunk a dialogusban szereplő Messallára, ki (Vipstanus Messalla) körülb. 46-ban született³⁾ s a dialogus idejében 27-28 éves volt, tehát éppen nem admodum juvenis, hanem a juvenilis kor végén. — Curiatius Maternus életéről, illetőleg születése és halála évről még megközelítő adataink sincsenek ; hogy a Dio Cassiusnál említett Maternus nevű sophista, kit Nero kivégeztetett, mivel a zsarnokság ellen beszélt, ugyanez a Curiatius Maternus volt-e, nem bizonyos. Őt különben is csupán azon az alapon hozták combinationba, hogy a párbeszédben élénk részt vett, abból indulvaki, hogy az ilyen beszélgetések szerzője valamely szereplővel szokta magát helyettesíteni s Maternus igen érthető politikai okok miatt is tehetette ezt.

¹⁾ L. Pauly. Real.-Encyclop. VI.² 2352. l. — Bernhardt. Irod. tört. 266. l. — Nipperdey. Vorl. Bem. 288—302. l. — Teuffel. (Irod. tört. 5. kiad. Schwabétól) 764. l.

²⁾ Lexicon Taciteum. Bev.

³⁾ Tacitus. Hist. III, 9. IV, 42.

Suetonius, amennyire életét ismerjük,¹⁾ Domitianus idejében élt s ifjú korában grammaticai és rhetorikai tanulmányokkal foglalkozott; az ifjabb Pliniussal jó baráti viszonyban volt s valószínűleg irodalmi levelezést is folytatott vele. Pliniusnak köszönhette, hogy elnyerte a tribunusi hivatalt; Hadrianus alatt magister epistolarum volt, de csakhamar meg kellett válnia az udvartól. Ezek szerint, ha ifjúságát Domitianus idejében töltötte, akkor valószínűleg Vespasianus uralkodásának első éveiben született s így a párbeszéd idején (Vespasianus uralkodásának 6. évében) nem lehetett admodum juvenis. — Quintilianus, az irodalomtörténet tanúsága szerint²⁾ Domitianus és Nerva császárok idejében élt; születési évét nem tudjuk biztosan, de nem tévedünk talán, ha 42—45 közé tesszük. Eszerint 74-ben körülbelül 32—35 éves lévén, nem nevezhette magát admodum juvenisek, mivel ez az elnevezés legfennebb a 25. évig terjed és bármily korlátlan illetőleg határozatlan is a nyelv a juvenis és adulescens kifejezések használatában, 30 évnél többet még sem számíthatunk az ifjú korra. Ha megfordítva a juvenis kort nagyon rövidre, 15—19. évre szabjuk, akkor a 32—35 éves Quintilianus még kevésbé nevezhető admodum juvenisnek. — Továbbá a dialogus szerzője Julius Secundust mesterének nevezi, nemcsak a forumon, hanem otthon is gyakran volt vele, beszélgetéseit, vitatkozásait sokszor hallgatta: Quintilianus pedig ugyancsak erről a Secundusról az Inst. X. 3. 12-ben azt mondja, hogy neki kortársa és egyik legjobb barátja. Igaz ugyan, hogy azok, akik előbb tanító és tanítvány voltak, később együvé kerülve, mint hivataltársak, jó barátokká lehetnek, a korkülömbség az ifjú korban igen élesen elválasztja a felnőttebbeket az ifjabbaktól, míg ellenben meglelt koraunknál 5, vagy 10 év se nagyon sokat számít. Így Plinius azt mondja Tacitusról, hogy vele aetate propemodum aequalis és azért mégis követni óhajtja őt, ki már fama gloriaque florebat és oly módon követi (longo sed proximus intervallo), hogy amily nagyra becsülte ifjú korában, époly benső barátjává lett később. Azonban, ha nem is tekintünk a korkülömbségre, mely egyfelől Quintilianus és Secundus, másfelől Tacitus és Plinius között nem ugyanaz, fontosnak kell tartanunk azt, hogy a dialogus szerzője tanítójának nevezi Secundust, ellenben Plinius csak példányképül, követendő mintául választotta Tacitust, amint ez egykoruak között igen gyakran megtörténik. Ugyan némelyek (pl. Hesse) annyira mennek, hogy az aequalist a συγγρονομός értelmében véve, nemcsak egykoruakat értenek alatta, hanem mindazokat, akik egy időben éltek, bár nagyobb korkülömbséggel, úgy, hogy puerek pl. nem-

¹⁾ Bernhardy. Irod. tört. 750. l. — Teuffel. Irod. tört. 5. kiad. Schwabentől. Lipse, 1890. — Nicolai. Irod. tört. Magdeb. 1881. 781. l.

²⁾ Bernhardy. 856. l. — Teuffel 796—804. l.

csak juvenisekkel és adulescencekkel, hanem magasabb koruakkal is lehetnek aetate aequales, — holott abból a viszonyból, melyben Plinius volt Tacitushoz, éppen nem lehet az aequalisnak ilyen jelentést (kortárs) adni, annálkevésbé a szóban forgó Plinius-féle helyen, hol a propemodum megszorítás csaknem egyenlő kort jelent. — Továbbá Quintilianus, ha már ő írta a dialogust, és nem akart abban szerepelni, inkább Domitius Afert vezette volna be, kivel körülbelül olyan viszonyban volt, mint a dialogus szerzője a beszélgető személyekkel. És még akkor sem találنا reá az, a mi az első fejezetben van mondva, mivel neki, mint a szónoklat tanítójának s a munka szerzőjének, mint legilletékesebb bírónak, a saját nézeteit kellett volna érvényre emelni, az olvasóval éreztetnie. — Végre még azzal érvelhetnénk Quintilianus mellett, hogy az admodum juvenist tulajdonképpen nem használhatjuk bizonyítékul, mivel egész általánosságban lévén mondva, nem a férfikor (virilis aetas), hanem az aggkor állítandó vele szembe és a 60—70 éves ember 25 éves korára gondolva is egész általánosságban mondhatja, hogy akkor admodum juvenis volt. Ez az érvelés is csak erőlködés; ha a szerző nem sokkal a beszélgetés előtt még tanítványa volt Secundusnak és Apernek, akkor az admodum juvenis nem vehető általános értelemben és Quintilianus is 74-ben, mikor a párbeszéd tartatott, legalább 33 éves lévén, 94-ben, 53 éves korában, mikor a dialogust írta, sem általánosságban, sem másképpen nem nevezhette azt a 20 év előtti időt adm. juv. kornak s nem gondolhatott arra úgy, ahogy egy öreg-öreg ember gondol rég elmúlt ifjú éveire. — Ha ezekhez vesszük, hogy Quintilianus 74-ben hihetőleg nem is volt Rómában (Eckstein, i. m. 55. l.) : a chronologiai adatok alapján nem tarthatjuk valószínűnek, hogy ő írta volna a dialogust.

Tacitus születési évére vonatkozólag egyik megbízható, bár határozatlan, adatunk a már emlegetett Plinius-féle nyilatkozat (Epist. I. 7), hogy t. i. aetate propemodum aequales voltak; s ha már Plinius, ki kettőjük között az ifjabbik volt, 61-ben született, akkor Tacitus születési évét, 5—8 év különbséget számítva, 53—56 közé tehetjük. Ugyancsak ide vezet a Historiák I. l. adata is, mely szerint hivataloskodását Vespasianus alatt kezdette, Titus és Domitianus alatt folytatta és gyarapította. Miután a hivatali rangfokozatban első lépcső a quaestorság, azután jön a néptribuni vagy aedilisi hivatal és a praetura, felsőbb hivatalokra pedig senki sem juthatott addig, amig alsóbbakat nem viselt, melyek között a quaestura elnyeréséhez 22 éves kor kívántatott: Tacitus Vespasianus alatt lehetett quaestor (Titus idejében tribunus v. aedilis és Domitianus idejében praetor) és Vespasianus halála évétől számítva a 25. évet, úgy találjuk, hogy 54-ben született. Ezt a következtetést megerősíti az Ann. XI. 11, hol az van mondva, hogy Domitianus uralkodásának 13-ik évében, tehát Kr. u. 88-ban, a nagy nemzeti játékok alkalmával ő volt praetor,

L. Minucius Rufus consul. A praeturára vonatkozólag ugyan némelyek kételyeket támasztanak, azt mondván, hogy annak az elnyeréséhez 30. év kellett; ez azonban csak úgy értelmezhető, hogy a 30 év az a határ, mely *előtt* nem lehetett senki praetorrá, de azontúl különböző időkben más és más volt a szokás. Például az ifjabb Plinius 94-ben, 33 éves korában lett praetorrá s akkor is csak úgy, hogy a császár egy évet elengedett neki, mivel abban az időben 34 év volt a praeturához szükséges kor. Viszont Agricola azért lett 30 éves korában praetor, mivel neki már a tribunság előtt volt legalább 2 gyermeke, tehát megvolt a jus liberorum, melylyel más előnyök mellett az államhivatalok kora elnyerése is járt. Tacitus tehát 34 éves korában 88-ban lévén praetor, 54-ben született, 74-ben 20 éves volt és igen helyesen nevezi magát admodum juvenisnek. Valószínű, hogy ő már akkor vigintivir és különben is híres ember volt, ami Plinius leveléből is látszik, úgy, hogy 3 évvel később Agricola leányának a kezét is elnyerte és ebben az esetben kevésbé érthető, hogy jelen lévén oly beszélgetésen, hol a vele csaknem egykorú Messalla vitte a szót (kiről azt mondja, hogy nondum senatoria aetate), — nem vesz részt a beszélgetésben; de talán volt tanítói iránt érzett tisztelete is visszatartotta attól, hogy beleszóljon, vagy ha beleszólott is, nem akarván dicsekedőnek látszani, átalította a maga szereplését leírni. Ha ő legalább 8 évvel ifjabb volt Messallánál, ami nem valószínűtlen, akkor csupa tiszteletből volt a beszélgetésnek hallgatag tanúja. Így ez a nehézség is elesvén, azt mondhatjuk, hogy a chronologiai adatok, vagyis a születési év és az admodum juvenis alapján csakis Tacitus tartható a mű szerzőjének.

(Vége köv.)

INCZE BÉNI.

BEREGSZÁSZI NAGY PÁL ÉLETE ÉS MŰKÖDÉSE A KÜLFÖLDÖN.

Beregszászi Nagy Pálnak, a nyelvtudósnak nyilvános életpályája, ennek életéből az a rész, a melyhez a tudományosságának és a közművelődés munkásai iránt érdeklődő művelt közönségnek joga van, mint tudjuk, három időszakra osztható. Az első az, a mely külföldön való tartózkodását öleli fel; a második az, a melyet mint sárospataki ref. főiskolai theologiai tanár tölt el, a mely a külföldről való visszatértétől 1803. december 18-ikáig, azaz addig az időpontig terjed, a midőn tanári hivatalától végkép megválnak, a harmadik s végső az, a melyet a hivatali pályától visszavonulva előbb — a mint maga magát nevezi — mint

«muzsalyi vinczellér» tölt, majd a báró Perényi udvarában él át, a mely tart egészen 1828 május 18-ikán történt haláláig. Életének a nyelvtudományra nézve, mondhatni, legfontosabb időszaka épen az első. Ezt az időszakot szándékozom most a rendelkezésem alatt álló okiratok alapján a lehető legteljesebb világításba helyezni. S mivel az ő életének ezen szakaszára nézve irodalmunkban néhány pontot homály fed, hogy e szándékomat a lehető legmeggyőzőbben valósíthassam meg, úgy járok el, hogy okirataimat beszéltetem s ezeket idézem, még pedig a jelentékenyebbeket egész teljességökben. Hogy emlékeztet ekképen felelevenítésük, ezt részünkről, úgy hiszem, megérdemli a nyelvtudomány érdeke, különösen történeti szempontból; de megérdemli maga az egyéniség is, a ki még kint, az idegenben is, szenvedések s nélkülözések között is, «nemes nemzetéért» küzdött és fáradozott.

Beregszászi Nagy Pál külföldi életéről és munkálkodásáról az okiratok különösen attól az időponttól kezdve beszélnek, a midőn a tiszáninneni ev. ref. egyházkerülettel szoros viszonyba lép. Ez az időpont pedig az 1796-ik év július 11-ike. E napon őt a S. Patakon, az examenek alkalmával tartott gyűlés megválasztja a pataki főiskola professorává. Ezen gyűlésnek Kövy Sándortól szerkesztett latin szövegű jegyzőkönyvében, a II. pont 15-ik száma alatt van szó Szentgyörgyi István, philosophiae professor nyugalmazásáról s az ekkép megürülendő philosophiai tanszéknek Beregszászi Nagy Pállal való betöltéséről. A jegyzőkönyvi pontnak e 15-ik számú részletéből az, a mi Beregszászra vonatkozik, meg van Imre Sándor «Beregszászi Nagy Pál élete és munkái» című jeles akadémiai székfoglaló beszédében,*) a 7. lapon levő terjedelmes jegyzetben. Beregszászit megválasztatásáról a jegyzőkönyvi pont rendelkezése szerint a collegium vicecuratora értesítette. Ez értesítésre adott válaszáat még ugyanabban az évben, azaz 1796 szept. 15-én S. Patakon tartott superintendentialis gyűlés tárgyalta. E gyűlés jegyzőkönyvének 4. pontja szerint «olvasatott Tiszt. Beregszászi Pál uramnak Tettes vcurator úrhoz küldött válaszoló levele, melyben a Professori hivatalt köszönettel felvállalja; körülállásaira nézve mindazáltal egy esztendeig való várakozást és addig leendő ott maradásának fel segéllésére magának valamelly költségbeli segedelmet adattatni kér». Erre a határozat az volt, hogy «a kért várakozás annyival is inkább meg adatik, mivel Tiszt. Professor Szent Györgyi István Úr a le jövetelig való tanítást magára vállalta volna; úgy mindazon által, hogy a jövő esztendőbeli Oskolai esztendőnek elein már professori hivatalába be lépjen.» A segedelemnyújtásra nézve azonban a gyűlés, bizonyára nem szűkkeblűségből, hanem rajta kívül eső ok, a köz-kassza üressége miatt megfeledezve

*) Nyelvtud. Értekezések VIII. köt. X. sz. 1879.

arról, hogy: *bis dat qui cito dat, nil dat qui munera tardat*, — a határozat kimondását a következő alkalomra halasztotta. Ekkor is *) a jegyzőkönyv 3. pontjában a harmadik kikezdés szerint, midőn a kérelemre nézve határoznak, csak ennyit mondanak: «Ujra felolvasztatván Tiszt. Beregszászi Pál úrnak a pataki gyűlésen elolvasztatott válasza, ahhoz s azon gyűlésnek czéljához képest, *midőn a cassában annyi lészen, 100. aranyak fognak a Collegium vissza fizetése mellett adattatni segedelmül*».

Az, hogy ekkép segedelmet nem, csak segedelemre való kilátást nyert, már magában is elég nagy baj volt reá nézve, mert a szükség annál, a kit szorongatni kezd, várakozást s haladékot nem tűr, s az akkori idők dolgainak csiga-lassúsága mellett még akkor is súlyos próbára lett volna téve az égető szükségek között a kérelmező türelme, ha kérésére a segedelmet tüstént megszavazzák s haladéktalanul kiszolgáltatják. Merült azonban fel ekkor még ennél nagyobb baj is, a mely az ő külföldön való tovább időzését egyenesen kérdésessé tette.

Mivel a Beregszászi külföldön való tartózkodása már tovább nyúlt s túlhaladta azt az időpontot, a meddig részére az engedély szólt, a helytartótanács 1796-ik évi november 22-iki 24683. számú intimatumában meghagyja az egyházkerületnek, hogy Beregszászit haladéktalanul hívja haza és «az aránt, hogy az engedett időn túl engedelem nélkül kint mulatni bátorzkodott, kérdőre vonatasson».

Az egyházkerület ezen meghagyást nagyon komolyan vette. Az intimatumot 1796 decz. 22-ikén, Miskolczon tartott superintendentialis Conferentián tárgyalta. Ennek protocollumában, a 4-ik pontban, a melynek szavait már fentebb idéztem, kimondja a conferentia, hogy B. mellett felír s kérni fogja a helytartótanácsot, hogy a következő iskolai év elejéig neki a kint maradásra adjon engedélyt. «Egyébaránt — így szól a protocollum idézett pontja — ha a Nagyméltóságú Tanács minél előbbi visszahívását egyáltalában kívánja, kötelességének esméri a Superintendentia a parancsolatnak teljesítését. És e végett Esperest Szőke Ferencz uramra bízatik, hogy addig is, míg a nagyméltóságú M. K. H. T. válasza le érkezne, Tiszt. Beregszászi Pál uramnak mostani hol mulatását megtudni igyekezzon, s azt megtudván, hogy minden 15 napban hol, létéről tudósítást tegyen, meg is hagyja».

Szőke Ferencz generalis notarius és borsodi esperes, ennek a megbízásnak hamarosan eleget tett s Beregszászit a helytartótanács meghagyásáról és az egyházkerületi határozataról 1797 január 2-iki levelében értesítette. B. erre 1797 január 26-iki levelében válaszol. Ebben említi B., hogy ő maga is fog a helytartótanácsához folyamodást benyújtani, a melyben eddigi kint mulatásának okait előadván, a további

*) 1796 október 30-iki Tarczalon tartott superintendentialis gyűlésben.

kint időzésre engedélyt fog kérni. Jónak látom Beregszászinak ezen leveléből azt a részt, a mely az ő kint mulatásának idejéről, külföldi munkálkodásáról, életviszonyairól s anyagi helyzetéről szól, egész terjedelmében ideiglatni. Ez teljesen tisztába fogja hozni azt az eddig még homályban levő pontot, hogy B. mikor ment ki a külföldre; de egyszersmind ez az ő alább következő nagy fontosságú iratának, a folyamodásnak némely pontjaihoz is bővebb magyarázatul fog szolgálni.

A levélnek ez a része így szól:

«Fő Tisztelendő Esperest Úr, bizodalmas Jóakaró Uram! A' Fő Tisztelendő Úr ezen folyó hónap másodikán írt levele tegnap előtt érkezék hozzám, a' mellyből szomorúan értem a' M. K. H. Tanátsnak engemet illető szoros parantsolatját. A Passusaimnál fogva ugyan én könnyen legitimálhatnám magamat, és minthogy az illy embereknek az Hazánn kívül való mulatásra engedtetett idő azon naptól fogva szokott számláltatni — másképpenn nem is lehet — a' mellyenn a Passus Pozsonybann az arra rendeltetett helyenn bemutatatik s visáltatik: tehát én még azt is megmutathatnám, hogy noha én *több időt* mulattam Hazámonn kívül, mint nékem engedtetett, de azért *tovább* nem mulattam, akármelly ellenkezőnek lássék is ez a' terminusnál. Mert az első Passusom költ 30. Octobr. 1788, és visáltatott ki jövetelemkor, 9. Sept. 1790. A' második költ 10. Mai 1793, s visáltatott 5. Aug. 1795. melly szerint az utóbbi passusban engedtetett 1. esztendő a' mult esztendőben — 1796 — 5-dik Augusti tölt el. De én ezzel a mentséggel éppenn nem akarok élni s nem is fogok élni ha tsak el kerülhetem, tartván attól, hogy azért tán Tekintetes Szemere Ferentz Agens urnak hamarább meg pirúlna az ortzája, mint én meg büntettetném: hanem instantiára fogom a, dolgot; egyszersmind fontos — a mint nékem látszik — okait adván véletlen további kinn-mulatásomnak, mellyek az én mentségemre, úgy tartom, elégségesek lesznek, ha szinte azt el hallgatnám is, hogy December 24-dikénn 1795-dikbenn, Felséges Palatinus — akkor Királyi Helytartó — József Ö Ertzhertzezségéhez utasítottam egy levelet németül, mellybenn azt instáltam, hogy méltóztatna Ő királyi Felsége azt nékem meg engedni, hogy Magasságos nevével tsekély munkámat ékesíteném meg. Ez még most is meg van nálam párbann, és ha parantsolja Fő Tisztelendő Esperest Uram, másszor le fogom küldeni. Már most tehát, minthogy mind a két munkám — szerentsére — készenn vagyon [az, Abhandlung etc., mellyet a M. Palatinusnak dedicaltam, a' mult esztendő vége felé Lipsiábann; a Gramatica pedig, mellyet az Erdélyi *Magyar nyelvet művelő T. Társaságonn* kívül némelly Német Túdós Jóakaróimnak ajánlottam, itten a napokban kerüle ki a nyomtató sajtó alól] fogom magamat s Budára le küldöm őket a posta szekerenn, noha sokba kerül és Agens úr által instantiámmal, vagy mulatásomnak okaival együtt

bé adom a Magasságos K. Tanátsnak, és el várom mi leszsz a' dolognak ki menetele. Ha szenvedni találnék is mulatásomért, egy fő és belső vigasztalásom leszsz nékem mindég annak édes érzése s tudása, hogy nemes Nemzetemért dolgoztam s fáradtam, és nemes Nemzetemnek -- avvagy tsak valamibenn szolgáltam s használtam is tsekély munkáimmal, mely az említett mulatás nélkül meg nem eshetett volna. Én eddig is eleget szenvedtem ugyan, mivel egyebeket el hallgatván, azonn kívül hogy igen tsekély az ebédem, már másfél esztendeje, hogy a vatso-rúm tsupán tsak egy egy keves száraz kenyérből áll; de azért azt fel se veszem, tsak hogy által eshettem a dolgozni, a fel tett dolgozni, és ki nyomtathattam tsekély munkáimat, akár mikor válthatom is azt ki a' Lipsiai fogságból; mert 1. exemplárnál többet nem küldött nekem meg Breitkopf Úr, s nem is küld, a mint van, míg ki nem fizetem ő kigyel-mét. A' Grammatikaért pedig meg hittek, 's ki adták. Szorúlt állapotbann már sokszor voltam, de még így tsak ugyan nem voltam, soha, mint most: már az óránat is el adtam, -- adós -- rongyos -- vagyok; könyvem sints 's a t. Hát ha még meg is büntettetem! Ugyan bezzeg meg lakolok Hazám s Nemzetem szereteteért!!! mert mind ezeket az okozta 's okozza. De semmi: meg van s marad nálam a már fenn említett vigasztalás, a mely nekem mindég édes leszsz a keserű-ségbenn is."

Eddig a levél ide vonatkozó része. Beregszászi azt a folyamodást, e melyet e levelében kilátásba helyez, 1797 február 27-ikén meg is írta. E folyamodásának egy sajátkezűleg irt másolatát hozzá csatolta ahhoz a leveléhez, a melyet ez év márczius havának 14-én a superintendenciához intézett, hogy a midőn megköszöni az egyházkerületnek azt a gondos-ságát, hogy ő mellette folyamodott, egyszersmind igazolja azt, hogy a superintendencia fellépése mellett az ő folyamodása sem volt egészen feles-leges. B. ebben a latin szövegű folyamodásban kifejti, hogy mi volt az, a mi őt a nyelvészettel való foglalkozásra birta s működésében vezette; egyszersmind előterjeszti nyelvészeti munkálkodását s elősorolja azokat a műveket, a melyeket külföldön való időzése alatt létesített az ő mű-ködésére vonatkozó egyéb munkákkal együtt. Az ő külföldi életét s munkálkodását alig lehet tisztább világításba helyezni, mint a hogy ezt maga ebben a folyamodásban teszi. Ugyan azért, úgy hiszem, nem cse-lekszem felesleges dolgot, ha ezt egész terjedelmében ide igtatom.

E folyamodás szó szerinti szövege a következő:

«*Excelsum Consilium Locumtenentiale Regium Hungaricum!*
Quum ego tribus retro abhinc annis Eruditos quosdam recentiores, erro-neas non minus quam iniquas, de nomine et Origine Hungarorum habere atque Scriptis suis vulgare Hypotheses, viderem; causamque erroris hu-jus principalem in defectu cognitionis Linguae Hungaricae sitam esse in-

telligerem: hinc, vero Gentis ac Linguæ meae maternae amore fatus atque motus, constitui apud me, ut Linguæ Hungariæ naturam et proprietates, Extraneis hactenus ignotas, explicarem magnamque ejusdem cum Linguis Orientalibus, imprimis cum Turcica similitudinem in peculiari quadam Commentatione demonstrarem, orbique Literato, ut pote qui de ea nihil adhuc sciret, ob oculos ponerem. Ut sic, cum Eruditos extraneos Linguam Hung. propius noscere, ac de origine Hungarorum rectius sentire docerem; tum vero simul nominis *Hungarus*, jam ab Eruditis nunc memoratis in Ungerus, Ugerus, Ugrus, deformati atque mutilati honorem et integritatem pristinam vindicarem. Et sane quid convenientius, quid æquius est, quam ut dum tot millia Popularium meorum pro Rege nostro Clementissimo, Patria, Lege, Religione armis dimicarent, interea ego, qui arma vibrare non didici, saltem pro nomine *Hungarico* calamo pugnarem?

Quare a. 1793, cum jam triennium prima vice mihi fine exterarum Academiarum visendi benigne indultum ad finem vergeret, et cum mense Septembri ejusdem anni etiam terminaretur, de novo ad Excelsum hocce Consilium L. R. supplex recurrebam atque humillime instabam, ut præfatum Consilium L. R. mihi in Academia Erlangensi per unum adhuc annum commorari Clementer permittere dignaretur, quod etiam obtinui. Non autem longiorem, quam unius duntaxat anni moram secunda hac vice mihi dari petebam, cum quod tenuissima mea facultas longiorem non pateretur; tum vero, quod Laborem, quem adgressurus eram, me sub decursu unius anni ad finem optatum perducere posse putabam. Verum, præterquam quod Labor hicce multo erat difficilior, quam primo intuitu videbatur, alia atque alia sese obtulerunt impedimenta, quæ me non retardabant modo, verum etiam, ut moram ad hodiernum usque diem, citra omnem intentionem meam, producerem, fecerunt. Studium enim diversarum Linguarum Orientalium, quarum Cognitio ad scopum meum absolute necessaria erat, adeo oculos meos adiciebat atque debilitabat, ut Laborem inceptum aliquamdiu interrumpere, oculosque curare debuerim.

Absolute vero tandem cum tempore molestissimo isthuc atque taediosissimo Labore, nova rursus, eaque tantum non insuperabilis, respectu editionis opusculi mei, suborta est difficultas. Posteaquam enim Manuscriptum meum Viennam Domino Stahelio, qui illud suis se sumtibus ibidem edi curaturum promiserat, transmissem, ex literisque ejusdem deinde ad me datis tristis intellexissem, literas orientales omnes, quæ in Mspto occurrerent, ne in Typographia quidem Academiae Orientalis dari; consequenter fieri non posse, ut impressio opusculi hujus Viennae peragatur, nisi magno sumtu novi typi orientales fundi aut sculpi curarentur, Msptum meum a nominato Bibliopola Viennensi.

Dno Stahelio, repetere coactus sum. Quo facto omnem me lapidem movere oportebat, ut opusculum hocce meum alibi alicubi in Germania quoquo modo imprimeretur, nisi olenm et operam omnem perdere atque re infecta redire in Patriam vellem. Proinde celebriores Typographos ac Bibliopolas Lipsienses, Jenenses et Gottingenses per literas requirebam, eisdemque Msptum meum repetitis vicibus, at sub diversis conditionibus, ad imprimendum offerebam, verum absque ullo successu. Denique tandem, cum nulla jam de edendo opusculo sæpius memorato, spes superesset, si quidem *Conditio, sine qua non*, paupertatem meam longe superaret, ob eamque causam Msptum meum in fundum scrinii reponere, tineisque atque blattis ad edendum committere vellem, Dnus Breitkopfius, Typographus ac Bibliopola Lipsiensis, in cujus officina Libraria fere omnis generis typi orientales, qui non solum, heic Erlangae, verum alibi etiam in Germania desiderantur, reperiuntur, in literis suis denuo ad me datis, aliquid de eo, quod antea poscebat, remittens significat, se jam singulas plagulas pro duobus Numis aureis Ludovicianis [Louis d'or] secus non, imprimere velle. Quamquam autem etiam haec conditio dura admodum ac non minus longe supra meam esset tenuitatem: eidem tamen, cum nullum jam alium superesse viderem modum, quo finem, quem intendebam, optinere possem; simul sperans fore, ut nuncio de proposito meo in Ephemeridibus facto, tales, cumprimis in Patria, inveniantur, qui opusculi hujus, Linguam atque Historiam Hungaricam concernentis, editionem prænumerando, aut saltem subscribendo promovebunt, subscripsi, Msptumque meum Dno Breitkopffio transmisi. Atque sic demum infelix infaustumque hocce opusculum, circa finem, anni superioris Lipsiae sub titulo «Ueber die Aehnlichkeit der hungarischen Sprache mit den morgenländischen nebst einer Entwicklung der Natur, und mancher bisher unbekannten Eigenschaften derselben» prodiit, publicamque lucem adspexit. Interea vero, dum haec fierent, rogatus a quibusdam ex amicis meis, ut ipsos Linguam Hungaricam docerem, in usum institutionum mearum Grammaticam scripsi, eamque æque Germanice, ut etiam Extraneis eo amplior et facilior ad cognitionem L. H. perveniendi pateret via, sub titulo sequente «Versuch einer Magyarischen Sprachlehre, mit einiger Hinsicht auf die Türkische und andere morgenländischen Sprachen» edidi, ac publici juris feci, cujus impressio aliquot retro abhinc diebus est perfecta atque absoluta.

Et hae sunt rationes, ob quas ego moram extra Patriam ad hodiernum usque diem [in summa paupertate, seminudus, egens, debens,] producere coactus sum! In cujus rei majorem evidentiam atque certitudinem, nominatam Commentationem «Ueber die Aehnlichkeit der hungarischen Sprachen etc, [ex cujus Præfatione et pagg. 188—192, quid me ad scribendum impulerit, patet], et Grammaticam, supplici huic Libello meo

adjungo, easque benigno Excelsi Consilii L. R. judicio atque examini submitto. Præterea, ut simul me, etiam quod ad totius meae extra Patriam commorationis locum, qui Erlanga, Urbs in Ditione Principis ac Regis, Suae Cæsareo-Regiæ Majestati Amici sita est, legitimarem, quasdam adhuc eidem supplici Libello una cum Nuncio de commentatione mea, Germanicè Ephemeridibus Literariis Erlangensibus a. 1796, Particula 9, pag. 72; Hungaricè Ephemer. Vindobonensibus Particula 7 anni 1796, pag. 90 et seq. inserto, adnecto Scriptiunculas. Quales sunt — 1° «Ueber die Selbstkenntniß, eine Rede zur jährlichen Feyer des dankbaren Andenkens an den Edlen Carl, Wilhelm *Buirette* von Oehlefeldt, in dem gröstern Hörsaale der Academie gehalten. 2° Carmen etc, 3° Carmen tenue etc. 4° Recensio opusculi cujusdam a D. D. Comite Palatino Oelrichsio editi, Ephemeridibus Lit. Erlangensibus a. 1794, pag 698, sub voce *Berlin* inserta. 5° Fragmentum Programmatis Summe Venerabilis Seileri, quo Cives Academici ad orationem meam audiendam invitabantur. 6° Recensio orationis meae. 7° Recensio Commentationis meae «Ueber die Aehnlichkeit der hungarischen Sprache etc. Denique 8° Copia Diplomatis, quod Amplissimus Philosophorum in Illustri hacce Universitate ordo, mihi benigne decernere dignatus est. Quæ omnia, me Erlangæ commoratum esse, et ita, ut Literarum Studiosum decet, vixisse satis superque testantur. Licet vero tertia vice pro benigno Indultu Regio morae ulterius producendæ, apud Exc. hocce Consilium L. S. suo tempore supplicare, in singularibus Circumstantiis constitutus, intermiserim, idque Anno demum proxime elapso, posteaquam Patakinum admunus Professoris Philosophiæ vocatus, de novo morâ aliquâ opus haberem, fecerim: tamen ad Celsissimum atque Clementissimum Palatinum nostrum, Josephum, supplices die 23 Decembris a. 1795, exaravi literas. in quibus propositi mei mentione facta, Regiam Suam Celsitudinem humillime rogabam, ut Altissimo Suo Nomine tenue opusculum meum adornare, mihi permittere dignaretur.

Quæ cum ita sint, Excelsum hocce Consilium L. R. supplex oro atque obtestor, ut ad rationes supra expositas benigne reflexione habita, me morae ultra terminum concessum productæ reum, clementer absolvere; insuper unum adhuc annum Halae, Lipsiæ, Jenæ ant Gottingæ transigere; eo exacto libere in Patriam redire, atque in Illustri Collegio Patakensi munus Professoris Philosophiæ adire, aequè clementer permittere dignetur. Quodsi vero, non obstantibus moræ meae ultra terminum productæ rationibus supra expositis, supplicibusque hisce meis precibus pro absolute impetranda factis, Excelsum hocce Consilium L. R. dignum me esse, in quem animadvertatur, judicavit, poenam mihi dictandam [peccavi enim fateor, licet præter intentionem, nec eatenus me excusare volo], summa, ut par est, cum subjectione ac patien-

tia feram. Dulcissimus enim conscientiae sensus: *Patriae servivisse*, mihi vel ingratissimum poenae sensum mitigabit, scio. Ceterum sub spe optima benignae Resolutionis Regiae obtinendae profundissimo cum Veneramine persevero.

Excelsi Consilii L. R. Hungarici Erlangae die 27. Febr. 1797 humillimus atque devotissimus subditus Paulus Beregszászi*.

A két folyamodásnak, a superintendentiáénak s mellette annak, a melyet itt különös fontossága miatt egész terjedelmében közöltem, kívánt sikere lett. A Helytartótanács ezekre két intimatummal felelt. Az elsőben az van tudtúl adva, hogy B. P.-nak felhozott okaira való tekintetből az «akkor folyó» iskolai év végéig a kint maradás megengedtetik s ez értelemben a passus neki díjtalanul kiállítatik. A második ehhez azt csatolja, hogy az az iskolai év vége, a meddig B. P.-nak az engedély a kint maradásra meg van adva, Mindszent (október) hava lesz. Neki tehát e szerint 1797-ben, október havában kellett volna haza térnie. Az egyházkerület neki a rendeletet ez értelemben meg is küldte.¹⁾ Azonban ez idő letelte előtt, 1797-ben, a superintendencia július 5-13. napjain S. Patakon tartott közönséges gyűlésében újabb fordulat következett be.

Szathmári Paksi Ábrahám, mezőkeresztesi prédikátor s tiszán-inneni ev. ref. superintendens hivatalos dolgai ellátására szél-útés folytán testileg-lelkileg tehetetlenné válván, a tiszáninneni ev. ref. superintendencia a fentebb említett gyűlésben coadjutor superintendenst választott. Az egyházak szavazatainak többsége a fentebb említett Szőke Ferenczcel szemben Óri Fülöp Gáborra, a sárospataki főiskola theologia professorára esett, a ki ezt a hivatalt az actualis superintendens halála esetére az utódlás jogával nyomban el is foglalta. Az ekként megürült theologiai katedrára a superintendencia Beregszászit választotta meg, s ennek helyére, a philosophiai tanszékre, a melyet még B. tényleg nem foglalt el, Rozgonyi József, losonczy professort hívta meg.²⁾

Ezt a superintendentialis gyűlésről Beregszászinak nyomban hivatalosan tudomására juttatták; egyszersmind Szőke Ferencz értesítette a közgyűlés abbeli óhajtatásáról is, hogy B. hazajövele előtt a nevezetesebb német nevelő iskolákat látogassa meg. Ezekre B. Kassalból 1797 szept 24-ikén két levélben válaszol. Első levelében, a melyet a főcuratorhoz, Vay Józsefhez intéz, a theol. katedrára való áthelyeztetését köszönettel fogadja. «A méltóságos Főcurator Úrnak és az egész venerabile Publicumnak erántam való jó hajlandóságát alázatosan köszönöm; és

¹⁾ 1797 május 17. és 18. napjain Miskolczon tartott különös gyűlés protocolluma, 10., 11. és 12. p.

²⁾ 1797 július 5—13. napjain S. Patakon tartott közönséges gyűlés protocolluma, 67-ik pont.

noha én már a philosophica cathedrára ajánlottam és szántam legyen is magamat, s a készüléket is ahoz alkalmaztattam: mindazon által, hogy ebbenn is a Venerabile Publicumnak tetszését teljesíttsem, imé az említett Philosophica Cathedráról lemondok és parantsolattyára a Venerabile Publicumnak a Theologica Cathedrára kötelezem magamat». Ez után azt kéri, hogy mivel Őri Fülöp Gábor professori hivatalát a következő 1798. év tavaszáig viszi,*) neki a superintendentia eddig az ideig a kiut maradásra adjon engedélyt, s erre nézve a Helytartótanácstól újból kéren s eszközöljön ki szabadságot; ugyanis ő ne, ügymond, újra egy más tanszékre kell készülnie s könyveket is szükséges újból beszereznie. Végül arról ír röviden, hogy a superintendentia kívánatahoz képest mindjárt júliusban elindulván Erlangából, hol, mely helyeken fordúlt meg s minő helyzetben s egészségi állapotban van. Ez utóbbi tárgyról bővebben, kimerítőbben szól a másik, szintén ugyanazon a napon írt levelében, a melyet Őri Fülöp Gáborhoz intézett.

Ennek ide vágó része így szól:

«Mint hogy a Venerabile Publicumnak a volt a kívánsága s parantsolatja, a' mint azt nekem Tisztelendő Esperest Szőke Ferentz Uram tudtomra adta, hogy le menetelem előtt a nevezetesebb nevelő iskolákat látogatnám meg Németországon; tehát én, ahoz tartván magamat, el indultam Erlangából még Júliusban Lipsia felé, még pedig gyalog, nem lévén abban módom, hogy Postánn mennek. És Lipsiában a Rosenmüller vagy inkább a Plato és Doltz —, Hálában a Niemeyer —, Snepfen-thalbann pedig a Salzmann ur híres iskoláit meg nézván, végre sok vizsontagságok között ide is el törekedtem, hogy az itt levő híres Landschullehrer Seminariumot is meg látogathatnám, de fájdalom! még eddig felé se mehettem, mert még Göttingában és Mündenbenn változásomat érezvén, ide lett meg érkezésemmel mindjárt igen igen rosszszul lettem, rám jöven a nagy nátha, főfájás, hideg-lelés, és igen nehezenn vagyok; már harmad napja, hogy nem ehettem; tartok tőle, hogy Doktor kezére kell szorúlnom; mert itt az egészségesnek is sokba kerül a mulatás. Még holnapig várakozom, s ha látom, hogy a Doktort el nem kerülhetem, hozzá folyamodni kéntelen leszek.»

Beregszászi, miután egészsége valamennyire helyreállt, Kassalból nem sokára Erlangába tért vissza. A superintendentia részéről a folyamodás a Helytartótanácshoz meg is történt arra nézve, hogy B. az 1798-ik év tavaszáig még kiut maradhasson. Az engedély megjött oly feltétellel, hogy hol létéről pontos tudósítást nyujtsanak s tavasz kezdetén

*) Őri Fülöp Gábort a sajó-szentpéteri egyház választotta meg prédikátorának s a belső emberek (papok, tanítók) Szentgyörgy-nap körül változtak.

okvetlenül haza jöjjön. A hazajövetelt már tovább halasztania nem is lehetett; s a superintendentia, midőn neki az engedély megadásáról, már Erlangába való visszatértével a tudósítást megküldeti, egyszersmind azt is meghagyja, hogy tavasszal, «mihelyt a Duna hajókázható lesz, minden további halogatás nélkül úgy útnak induljon, hogy jövő Húsvét táján ide Patakra beérkezessen».¹⁾ Beregszászi a sürgős meghagyáshoz híven, a melyet az egyházkerület nyomatékosan ismételt, az engedélyezett idő gondos, lelkiismeretes felhasználása után 1798 május havában haza is tért. Őri Fülöp Gábor Patakról új állomására, Sajó-Szentpéterre 1798 május 21-ikén távozott el. Ekkor már B. útnban volt haza felé. Nevezetesen az 1798 május 24-ikén, Sajó Keresztúrtban tartott közönséges gyűlésen ²⁾ az ő «*minden órán leendő megérkezését*» jelentették. B. tehát e szerint május 24-ikén, vagy legfeljebb május 25-ikén érkezhetett haza.

Beregszászi ebben az időszakban, a melyet itt a rendelkezésemre álló adatok alapján, java részben azok szóról szóra való közlésével itt röviden ismertettem, egy szép, sokat ígérő pálya kezdetén állt. Iratai a gondos, elfogulatlan szemlélő előtt azt mutatják, hogy ő benne a kiválóságnak, az *igazi* nagyságnak számos eleme megvolt. Sajnos azonban, hogy pályáján jó formán csak megindulhatott s nem juthatott el oly magasra, mint tőle tehetségei s a kezdet biztató jelei után különben várni lehetett volna. Ezt okozta elsőben az, hogy kint folyvást anyagi szükség-gel, nélkülözésekkel kellett küzdenie. Pedig igazi tudományos élet csak ott kezdődhetik, a hol a szorongató szükség, az erő-pusztító nyomor megszűnik. De másodszor külföldön való «mulatása» végén más tanszakra kellett készülnie, s midőn haza jött, más tanszéken kellett működnie, mint a mely felé egész szellemi iránya, szívének igaz hajlamai terelték. A más pályára való letérés fejlődést gátló, sőt végkép eltorvasztó hatásáról, a tévesztett élet gyötrelmeiről pedig, úgy hiszem, felesleges bővebben szólnom. Tehát az ő szegényes helyzete, a mely miatt a maga pályáján teljes erővel elő nem haladhatott, s a mi szegényes viszonyaink, a melyek folytán az őt megillető helyre oda állítani nem lehetett, azt okozták, hogy hazai közművelődésünk benne egy félben maradt *nagy* tudósát sirathatja.

ZSOLDOS BENŐ.

¹⁾ 1798 január 29-ikén S. Patakon tartott Generale Consistorium protocolluma 2. p.

²⁾ E gyűlés protocolluma 38-ik számú pontja szerint.

HAZAI IRODALOM.

Popini Albert: Horatius. Horatius, Mæcenas és Augustus arcképével, Tibur és Horatius villájának térképével és a költemények chronologiai táblájával. Budapest, Kilián, 1895. 153 kis lap. Ára a szerzőnél 1 korona.

Irodalmunkban Horatiussal foglalkodó értekezések elég szép számmal vannak. Az irodalomtörténelmi kézikönyvek fejezetei, az isk. kiadások elüljáró cikkelyei, a stilusgyakorlatok adalékai s egyes monographiák¹⁾ bőséges anyagot nyújthatnak minden tanító számára, hogy a VIII. osztály tanulóit, sőt némileg már az V. osztályeit is biztosan vezethessék a vitás kérdések közepett. Azonfelül Thewrewk Emil Budapesten és Hegedüs István nem régen még Kolozsvárott annyszor elővették már Horatius költeményeit egyetemi előadásaiuk tárgyául, hogy senkinek nem lehet panasza a miatt, hogy a gymnasiumi folyamnak igazi praktikus bölcsesettel szolgáló íróját meg ne érthetné minden oldalról s az iskolában ne perorálhatna róla órák-hosszat. Mindazáltal nem mondhatni, hogy Horatiusról más-más szempontból beszámoló, érdekes csevegéseket, kiforrott észszel megírt essayket ezután is ne olvashatnánk bizalommal s meg-megújuló érdeklődéssel. Olvasok én is gyakran róla és ebben, nem tagadom, nagy kedvetem lelem, Tanító-elődeink és öreg uraink példáját követem e téren. a kiknek meg volt hozzá a bölcsességek, hogy a magyar léleknek való igazságokat kiszíjják belőle, a keresztény világnézettel ellenkező dolgokat pedig akár erős elítélésben is részesítsék.²⁾ Rendesen a Grysar latin bevezetésének (ezt tanultam valaha, s ennél tartalmasabb bevezetés szerintem maig sincs irodalmunkban) és pompás szemelvényeinek hatása alatt foglalkodom ma is Horatiussal s gyönyörködöm ama zengzetes nyelvezetben s bűvös-bájos

¹⁾ V. ö. a Moser programmértekezésének bírálatában (Phil. K. tavalyi évf.) és a Pallas-Lexikon Horatius-cikkelye alatt olvasható könyvzeti összeállítást.

²⁾ Magyar-ember csak a savát-borsát szokta a költeményeknek élvezni és soha sem lesz oly kába, hogy akár zsidóizmust, vagyis a zsidó szent-könyvek hatását, vagy pláne zsidó eredetet következtessen ki költőnkől, akár az evangéliumok fényét olvassa bele a csupán finomabb epikureusnak darabjaiba; mert a külföldön ilyenekre is akadtak már vállalkozók, mint Braun, La originaria nazionalita di Orazio, Triest, 1816., és Kob, Hor. im Lichte des Evangeliums, Lipcse, 1893. (Richternél, egy jámbor protestáns pásztor irata). Legfőlebb gondolat-rokonságokat, afféle reminiscenciákat állapít meg v. les el a magyar ember (Thewrewk, Csengeri stb.) kedvelt íróiban s a szentírásra is csupán ilyenemű vonatkozásokat tesz, miként már az *in usum delphini*-féle (Desprez-től 1767.) Horatius-kiadás tett.

versformákban, a melyek költőnknel oly andalítóak s egyúttal oly fülbe-mászók. Különben ott van még a Ribbecknek magyarul is olvasható római költészettörténelme, a mely érettnél érettebb reflexiókkal kínálkozik számunkra s egy igazi nagy gondolkodónak eszméit tárja az olvasó elé. Ám azért még sem akarom azt mondani, hogy Popini úrnak értekezését is szívesen ne olvasnám a nagyobb íróké mellett, esetleg meg ne szívlelném s lelkesedést ne merítenék az ő rajzából. Ismerik már e folyóirat olvasói az ő cikkelyét Horatiusról, mely eredetileg a magyaróvári kegyesr. gymn. programmjában jelent meg s melyről e közlöny 1893. évfolyamának januári füzetében Fodor Gyula dr. irt bő és részletes bírálatot, úgyhogy a dolgozat jelen alakjában szinte csak új lenyomata a réginek, tehát mintegy poraiból megelemedett főnix, a melynek külön való kiadása olcsóságával a Horatiusért lelkesülőknak módot nyújt arra, hogy a szerző cikkelyéhez könnyebben hozzájuthassanak.

A dolgozat a költő műveinek beható megolvasása után készülhetett, kecses nyelven és inkább francia könnyedséggel vagyon írva, semmint az angolok erős komolyságával, noha a szerző saját vallomása szerint Maculay essayinek szellemét akarta művébe lehelni. *) Körülbelől az az ihletett hang szól belőle, a mely Szász Károly Horatiusát (Olcsó könyvtár, 1891., méltatását l. Némethytől e folyóiratban), de még inkább Hegedüs Istvánnak (Philol. Közl. és Erdélyi Muz.) essayit jellemzi, a melyek t. i. a világirodalom remekeiből merített reminiscentiákkal tarkítják az ember látókörét. A vezércikkek általánossága és szónokiasága, néhol Beöthy Zsolt stilusának föllengzősége, néhol pedig a tárczacikkek csicseregő hangja jut eszünkbe, a szerző munkájának olvastakor.

*) Tanácsosabb is, ha akár az angol, akár még inkább a francia irodalom remekeit fordítják le íróink, vagy az ő szellemökben iparkodnak írni, mint ha a nehézkes német szellem termékeit ültetik át nyelvünkre. Bartal Antal is ennek volt szószólója s ez irányban törekedett hatni az ifjabb nemzedékre. A nyelvészetben ritka az oly tanulságos és könnyed német munka, a minő a Delbrücknek *Einleitungja* (már 3. kiad., első kiadása megj. 1880., ism. Heinrich G. e Közlönyben), míg Brugmannak nagy műve vagy a Müller Handbuchjabeli görög nyelvtana is telvék ugyan adatokkal, de kevés bennök az emészthetőség; míg ellenben akár Henry-nak *«Precis de grammaire comparée du grec et du latin»* (Páris, 4. kiad., 1892.), akár King-Cooksordnak *«The principales of sound and inflexion as illustrated in the greek and latin languages»* (Oxford, 1888.) című művei s a Paul Hermán könyvével (*Principien der Sprachgesch.*) egy azon tartalmú Strong angol műve (l. Simonyi nagy magyar nyelvtanát, XI. l.) pompásan élvezhetők. Azért nagyon jól cselekszik az akadémia, ha, mint biztos helyről értesültem, a Croiset testvérek gyönyörű görög irod. történelmét fordíttatja le nem sokára.

Stilusa egyes helyeken regénybe illő, de néhol tömör és kevés szavú, mikor pl. sokat akar a költemények lelkéből egy-egy lapon közölni s olvasójával mindazt átéreztetni, a mit önmaga érzett; helylyel-közzel pláne, mint az u. n. Ars poëtikáról szólóban, néhány sorba temeti összes érzelmeit. Költő-lőcsének megítélésében szeretetre méltó ugyan a szerző, de korántsem tárgyilagos: mert Horatiusnak minden bűnét kész kimenteni, nem csupán mentetgetni v. érthetővé tenni. Szokatlan magas piedestálra is helyezi költőjét; pedig Thewrewk Emilnek segítségével, melylyel P. úr dicsekszik, ugyancsak megértethette véle, hogy nehéz Horatiusnak a világirodalom legnagyobbjai között helyet juttatni (l. Thewrewknek egyetemi előadásai közül bármelyiket és a Bartal-Csengeri-féle kiadás bevezetésének elejét). Egészben véve ugyanis az a fiatalos hév ragadja el szerzőnket is dolgozatában, a mely Csengeri János dr.-nak kisded Catullusában (megjel. az Olcsó könyvtárban) lüktet, a mely épen azért a gimnasistákba és egyetemi polgárokbá annyi kedvet szokott önteni a class. philologia iránt, s talán ez alapon vette föl Vári Rezső dr. is «A class. philologia módszeresítése hazánkban» című alapvető munkálatába a most említett művecskét egyetemi olvasmányúl. Hála azért Csengerinek, de egyben legyen hála Popini úrnak is, hogy az ifjú Magyarországot oly kellemesen irt szellemi comedentiához juttatta. Megjegyzem azonban, hogy munkálatának főbecsét az élvezetes előadasmódban és szeretetre méltó felfogásban látom; bár szívesen elismerem, hogy az eddigi kutatások főbb eredményeit is elég sikeres módon foglalta egybe. Ebbeli ítéletemet megtoldom azzal, hogy a Thewrewk E. előadásai után készült könyvmatos ívek is (az 1894—5. évről kiadta Dán-czer Béla) mint derék és érdekes értekezésről szólnak a szerzőnek programcikkelyéről. Van benne több nagy mondás, igazolhatatlan vagy érthetetlen nézet, a melyekre jórészt már Fodor rámutatott, noha még azokon kívül is több dolgot meg kell egy haladni tudó és higgadt tanítónak igazítania a munkálat olvasása v. olvastatása közben. És ha még nyelvezetéről mondott dicséretemet is mérsékelni akarom, ki kell jelentenem, hogy bold. Szarvas Gábor a szerzőnek számtalan szavát és kitételét (még ilyen is van nála: *kivesszi magát eminek*, stb.) ugyancsak megróttá volna. A könyvészeti összeállításban hiába kerestem Némethynek Horatius görög tanulmányairól szóló gondos értekezését, mely Közlönyünkben jelent meg, és még több becses művet (Weissenfels stb.), másrészt az egyes felhozott könyvek avúlt kiadásaival sem szívesen találkoztam a könyvecske lapjain. Végül azt a kívánságomat sem fojtom vissza magamba, hogy a classicusok megkedveltetésének nálunk legbiztosabb szerét, a római költőnek irodalmunkra tett hatását is meg kellene beszélnie egy magyar philologusnak. Épen most forog közkézen Váczy Jánosnak Berzsenyiről szóló könyve, melyben a két költőnek egymáshoz

való viszonyáról tartalmas gondolatokat olvashatni főleg a 159., 168=72. 178-9., 187, s köv. 211. és 216. lapokon, nem is említve az eredetiség kérdését, a melyet Berzsenyinek javára már Csengeri kifejtett volt az aradi Középiskolai Szemlében (1882., kivonatát l. a Bartal-Malmosi Horatiusz jegyzetek végén) Erdélyi János elfogult kritikája ellenében. Iparodjék tehát Popini úr értekezésének ebbeli hiányosságát is pótolni.

BÓDISS JUSZTIN.

A magyar népköltés versalakjai. Irta *Madzsar Gusztáv*. Budapest, Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai). 1895. 8-r. 88 l.

Azok, a kik a magyar verstani nyomozásokat figyelemmel kísérik, örömmel látják azt a helyes nyomon járó munkásságot, melyet egyik fiatalabb szakírónk, Lehr Vilmos, e téren néhány év óta kifejtett. Legújabbán Madzsar Gusztáv vonja magára érdeklődésünket, mint verstani író, fönt nevezett monographiájával.

Madzsar e téren új ember előttünk, de a tárggyal bizonynyal régebben foglalkozik, mert mind a népköltésben, mind a mai magyar verselméletben teljesen otthonos. Ismeri az újabb elmélet szellemét, — és műnyelvét egész folyékonyasággal tudja használni. A népköltés versformáival foglalkozik, arról az állásponttól, melyet verstani munkáim szélesebb körben elterjesztettek. A munka specialis létjoga az, hogy egyenesen a magyar népköltésre vonatkozik s annak a versalakjait elemzi és rendszerezi.

Maga a szerző azt mondja (10. l.), hogy e munkára azért van szükség, mert az én szemem előtt csupán Arany János verselése lebegett, tehát elméletemet e nagy költőnk munkáiból vontam le, a ki öntudatos művészettel szabályozta és nemesíté a népköltés változatos formáit, s a ki bámulatos intuitióval fejleszté ki a népdallamokban rejlő sa szabályosabb verselésre irányuló törekvéseket. «Épen azért lehetetlen Négyesy verselméletét a maga egészében a népköltészeti termékekre is alkalmazni, a melyek tudvalevőleg nem öntudatos művészettel, hanem csak a magyar emberrel veleszületett rhythmus-érzék alapján készülnek.» A szerző tehát úgy gondolja, hogy mintegy mulasztást pótol, a midőn a népköltést verstani tanulások elvonása végett vizsgálat alá veti.

Én azt hiszem, a szerző itt nem volt egészen tisztában a czállal. Nem is tudom, miből merítette azt a vélekedését, hogy én Arany verselő gyakorlata alapján construáltam elméletemet. Előtte mindig az egész magyar költészet lebegett, a népköltéssel együtt, melyet épen oly jól ismertem, mint szerzőnk, s a melyből magamnak is meglehetősen terjedelmű gyűjteményem volt. Lehet, hogy némely verstani munkámban Aranyra erősen hivatkoztam; de ezt hol azért tettem, hogy csakugyan a művészileg fejlettebb magyar verselésre mutassak példákat, hol azért, hogy annál

obban meggyőzzem irodalmunk egy pár idősebb tekintélyét, Arany kortársait, személyes barátait és elméletének képviselőit, hogy az én elméletem sokkal jobban egybevág Arany gyakorlatával és elméletével, mint az ő felfogásuk, és hogy Arany elméletét én a nagy költő szelleméhez hívebben értelmezem, mint ők. Ez a captatio azonban nem azt mutatja, hogy én hogyan alkottam meg elméletemet. Sajnálom, hogy a szerző, a ki pedig a források jegyzéke szerint majdnem teljes apparatussal dolgozott, épen alapvető dolgozatomat, *A magyar vers* cz. programm-értekezést (egri kath. főgymn. 1886—7, és külön Eger 1887), nem használta fel; abból láthatta volna, hogy én az egész magyar költészetre támaszkodtam, tehát a népköltésre is. Azt sem értem, miért nem lehetne az én elméletemet a népköltésre alkalmazni; a mi megszorítás e pontban szóba jöhet, azt magam is megjelölöm verstani munkáimban. — Ha a szerzőnek az én mulasztásom pótlása lett volna a célja, illetőleg az, hogy a népköltés termékeiből vonja el a magyar vers törvényeire nézve elvonható tanulságokat, akkor más módszerrel is dolgozott volna; analissal kezdte volna, inductióval állapított volna meg alapelveket és azután állította volna fel a rendszert, — körülbelül a hogy *A magyar versben* megpróbáltam. Ő azonban nem *kifejtő* módszert követ; hanem rendszerrel kezdi, a priori elfogadja elméletemet és mindössze *alkalmazza* egy specialis körre, a népköltésre, legfőleg itt-ott kiegészíti egy-egy részlettel. Hasztalan is keresnök dolgozatában annak a megállapítását, hogy tételeimet megerősítik-e vagy megdöntik-e az ő észleletei. Ilyes eredménnyel nem számol be sehol; és nem is találunk művében egyetlen oly elvi tanulságot sem, a mi eddigi ismereteinket lényegesen tovább fejlesztené.

Nem tarthatjuk egyébnek ama cél-megállapítást, mint hibás fogalmazásnak. Nem is lett volna szüksége a szerzőnek vállalkozása megokolása végett arra az érvre; hiszen elég érdemes munkát végez akkor is, ha a magyar népköltés verstani monographiáját megírja, ha azon törvények érvényesülését, melyeket már az egész magyar költészetre nézve megállapított az elmélet, ő egy specialis körre nézve egész tüzetesen nyomozza és kifejti. Ez módszeres kitűzése lett volna a célnak, s olyan munkát eredményezett volna, a mely logikai következetességgel kapcsolódik az eddigi munkálatokhoz. De akkor e munkában nem lett volna szükség a rhythmusról, gondolatrhythmusról stb.-ről szóló általános részek népszerű ismétlésére, s egész elrendezése szakszerűbb és tudományosabb lett volna.

Azonban nem helyezkedünk a munkával szemben méltányos álláspontra, ha első sorban tudományos célból készültnek tekintjük. A szerző az előszóban olyan célzt említ, a mely sokkal kedvezőbb világot vet az egész dolgozat tartalmára és szerkezetére. Itt azt az eszmét mondja indítékának, hogy költészetünk mai kozmopolita szellemével és formá-

jával szemben rá akar mutatni arra a gazdagságra, változatosságra és helyenként tökéletességre, melyet nemzeti rhythmusunk már magában a népköltészetben is felmutat. Ez a szerző főcélja; és csak mellékesen törekszik arra, hogy a népköltés versformáiról való tudomásunkat, az elméletet is gyarapítsa. Első sorban a közönségnek és a költőknek szól és éppen azért szüksége van általános rhythmikai bevezetésekre; és helyesen teszi, mikor az eddigi megállapításokat népszerűsíti. Ha tudományos értekezésnek tekintjük a füzetet, nincs megokolva, miért ír az eddigi verstani dolgozatok mellé egy paraphrasist; de ha az előszóban kifejezett czélt tekintjük, teljesen jogosnak ismerjük el a népszerűsítő előadást.

És ebből a szempontból tekintve, igen derék, okos és általában sikerült munkának kell mondanunk Madzsar dolgozatát, mely rendszeres és világos áttekintését adja tárgyának. Az előszó és forrásjegyzék, továbbá egy (kissé fölületes) bevezetés után a következő fejezetekben ismerteti a tárgyat: I. A ritmusról általában. II. A hangsúlyos ritmus (!). III. A gondolatritmus. IV. Az ízek párhuzamossága. V. A rím. VI. A verssorok. VII. A versszakok. VIII. A tartalom és külalak viszonya. Befejezés. Az általánosabb tartalmú fejezetekben van nem egy közhely (pl. a Bevezetés első bekezdésében) és téves állítás. A munka a költőknek alig is fog imponálni, annál kevésbbé, mert a mit az előszó hangoztat, hogy nincs szükségünk a formában sem nyugoti mintákra, mert nemzeti ritmusunk öntudatos művészettel használva, bármely idegen versidommal fölér, — ezta nagyhangú kijelentést éppen nem bizonyítja be; akármennyi versformát felsorol is, nem mutatja ki, hogy azokat a műköltés különböző stílnemeire csakugyan fel lehet használni. Mert nem felel meg a valóságnak, a mit végül is állít (88. l.), hogy Arany, Petőfi és Tompa formában is teljesen magyarok voltak. Sokszor folyamodtak ők is nyugoti ritmusokhoz, többször, mint a szerző hiszi; érezték, hogy bizonyos hangot nagyon nehéz a népdalformákkal kifejezni, s nevezetesen a jambus hangulatkörét éppen nem fejezhetjük ki kizárólag ereszkedő nemzeti formáinkkal. Költőink panaszkodnak pl., hogy az ódai lendülethez nem igen tudják a népdal hűrját feszíteni. Fejlesztteni mindenesetre lehet e formákat, s érdekében többet lehetne tenni, mint mai költőink tesznek; de a szerző is többet tehetett volna: rámutatott volna a formáknál arra, melyik mire használható és minő hangulat kifejezésére alkalmas, sőt talán ép ebből a szempontból rendezte volna el a formák tárgyalását. Azonban, ha a költők nem, mások eleget okulhatnak a dolgozatból, mely a népköltés formáinak megismerésére jó és vonzó kalauz. A részletekben sok új gondolat van, a példák pedig igen gazdagok és változatosak. Ügyesen illusztrálja pl. a gondolatrhythmust, továbbá a különféle sortypusokat és szakszerkezeteket.

Tudományos szempontból legtöbb várakozással lehetünk a sor- és

szakszerkezet iránt. Egyrészt azt várjuk : fog-e új formákat felmutatni, másrészt pedig a formák rendszerét tökéletesíteni tudja-e ?

A sorok rendszerére nézve már a bevezetésben lemond a tökéletesítésről. Kijelenti, hogy nem a szerkezet elvére alapítja a sorrendet, hanem a szótagszámmra. S így halad a 2, 3, 4, 5 stb. tagú sorokon felfelé a 15 tagú sorig. Volt alkalmam megmutatni *A magyar versben* is, hogy ez nem tudományos rendszer. Szerzőnk is tudja ezt, s azért igazolja magát; az a gyakorlati szempont vezette, hogy az olvasó így könnyebben eligazodik. Erthető is ez az eljárás egymásba könnyen átugró formáknál (minő a hatosnak 3—3 és 4—2 alakja). De a «nyolczszótagú sor» közös neve alá foglalni, mint pusztá váltszatokat, ezt is: 4—4 («ősi nyolczas»), ezt is: 3—2—3 (Adol-e | csókot | adol-e), ezt is: 2—4—2 (Sárgán | virágzik a | repcze),—bizony nagy hiba, mikor az egyik kétütemű, a másik pedig három ütemű sor. Szerzőnknek egyformán tízes a *Cserebogár sárga cserebogár*, meg a *Te vagy a legény || Tyukodi pajtás*; pedig amaz 3 ütemű egy rend; ez pedig 2 rendből összetett 4 ütemű sor. A «tizenkettős» neve alatt is egész visszaélést követ el a négy ütemű és három ütemű formák összezavarásával. Pedig (az 55. lapon fent) maga is elismeri, hogy a felsorolta formák egy része «egyszerű», más része «összetett». Minek keverte hát össze őket? Valóban a sorok rendszerére nézve visszafelé tesz egy lépést.

A sortypusok lajstromának teljességére nézve sokkal több érdeme van szerzőnknek. E tekintetben sikerült néhány olyan formát kimutatnia, mely sem Aranyánál, sem Thewrewknél, sem nálam nem fordul elő. Gazdagon mutatja ki pl. az együtemű sortörédek használatának változatait (40—43. l.). Nála először előforduló formák:

2, 3 + 3, 1

Hej, huj | bazsalik | dupla szeg | fű. (50. l.)

3, 2 + 3, 1

Szarkaláb | ékes | majorán | na. (50. l.)

2, 4 + 3, 1

Tölgyfa | mogyorófa | ez az er | dő
Valld ki | kis rubintom | kit szere | tő".

4, 2 + 4, 1

Jó lova van | annak, || hamar haza | ér.

3, 2 + 3, 3

(1. 54. l.)

4, 4 + 3, 2

A minap hogy | haza mentem || ott vala | látom.

3, 4+4, 2

Hej ricza ricza ricza, kukoricza dereze.

Viszont azonban nem említ fel több, eddig is felsorolt formát :

4, 3+4, 2 :

Vermem ugyan | elég van || de kenyerem | nincsen.

Továbbá nem említi	a 4, 3+4, 1 formát.
	a 4, 2+3, 1 "
	a 4, 2+3, 2 "
	a 3, 3+4, 3 "
	a 4, 2+4, 3 "
	a 4, 2+4, 4 "
	a 3, 2+4, 2 "
	a 2, 3+4, 2 "
	a 2, 4+4, 1 "
	a 2, 4+4, 3 "
	a 2, 3+4, 3 "

és a 4, 2, 2 trimetrikus formát.

Nála tehát van 7 forma, mely nálam nem fordul elő ; nálam vagy 12—13 forma, melyet ő nem talált.. Különben *A magyar versben* meg is mondtam, hogy jegyzékem nem kimerítő. Megjegyzendő, hogy Madzsart korlátozta az, hogy annyit vett egy sorba, a mit a forrásául szolgáló gyűjtemény egy sorba ír.

A formák meghatározásában és tagolásában nem mindig szerencsés ; e miatt aztán néhány formát törölni kell az ő jegyzékéből. E kurucz nótát:

Te vagy a legény Tyukodi pajtás ! stb.

ő 3 2+3, 2 szerint tagolja (52. l.), mert csak a szövegre néz ; pedig a dallam rhythmusa megtanít, hogy ez a tagolás: 4, 1+4, 1. Ép úgy elhibázza a «Cserebogár, sárga cserebogár» tagolását, melyet 4, 2, 4-re oszt fel, pedig 4, 4, 2-re kell (51. l.), *Elesik a 3, 3, 3 tagolású sor is a 49. l., mert e sor így tagolódik :

Eszem azt a | barna | szemedet, (4, 2, 3) ;

a mint a rimelő sor igazolja :

Ne csalogass, véle | engemet.

Époly hibás ez a meghatározás :

Három fehér szőlőtőke, három fekete

4, 4+2, 3, helyesebben : 4, 4+4, 1.

Több helyen pedig legalább kétes az ő felosztásának helyessége.

Így 49. l. : Ereszsz be rózsám, a falig,
Nálad maradok hajnalig.

Nála 2, 3, 3; pedig hátha 3, 2, 3?

Jó napot kis húgom, kit vársz itten? stb.

Nála 3, 3+2, 2; pedig hátha 3, 3+3, 1? Nem bizonyos a felosztás itt sem:

Arany-ezüstért, czifra ruháért
Leányt el ne végy koszorújáért.

2, 3+2, 3-ra osztja, pedig talán inkább 3, 2+3, 2. *A magyar versben* a
2, 3+2, 3-ra én kétségtelenebb példát idéztem:

Által | karolja || kedves | babáját.

Kétes ez is 4, 3+3, 3 szerint és talán inkább 4, 3+4, 2:

Kinyílt a tulipán a rózsám ölébe.

Épen az is egyik módszerbeli gyöngéje a szerzőnek, hogy nem tudja minő alapon ossza fel a sorokat. Sokat bajlódik e kérdéssel (16—19. l.), s rendre veszi, hogy ha a sor négytagú szóval kezdődik, az bizonyosan egy ütem lesz, s aztán, hol a határ, ha 3 tagú szó, vagy 2, vagy 1 tagú szó nyitja meg a sort. Segítségül hí itt gondolatrhythmust és mindent, azonban egészben a szók végződését veszi a felosztás kritériumául. Tudhatja pedig, hogy a népköltésben a szók átnyúlása egyik ütemből a másikba nem ritkaság, mikor még a műköltőknél sem az. S egyről megfeledeznek, a legfontosabbról, hogy a népdal mindig zenés valami, s a zene tagolásához igazodik, a zene taktusai szabályozzák a szöveg ütemeit. Mivel ezt nem veszi figyelembe, azért van az a sok ingadozás felosztásaiban. Szerzőnk egész találós mesévé teszi a vers rhythmusának eltalálását. Pedig azt nem szükség találgatni, hiszen adva van. Talán a ki könyvből ismeri csak a dalt, kételkedhetik a tagolásra nézve, de a nép maga sohasem bizonytalankodik, mert dallamostul előtte van a szöveg.

A szakszerkezet csoportosításában meglehetősen önállóan járt el, mert iskolai Verstanomban erről kevés szó van, *A magyar verset* pedig, melyben a szakformák rendszerezését is megkíséreltem, nem használta. Ő nem ad rendszert, csak csoportokat, de sok tanúlással. Csoportjainak alapja az, hogy milyen sorforma az uralkodó a szakban, s melyek a leggyakoribb combinációi. Dolgozatának ez a része ismét a jobbak közé tartozik.

Apróbb megjegyzéseket bőven lehet tenni a tanulmányra. Holey tárgyi hiba, hol egy pontatlan kifejezés zavarja az olvasást. Csak néhányat említek meg.

Szerinte Arany *A magyar nemzeti versidomról* írt értekezésében «meggyőző adatokkal igazolja, hogy a magyar nemzeti rhythmus lényegét a hangsúlyos vagy [így] hangsúlytalan szótagok váltakozása teszi». Tudjuk, hogy Arany nem ezt mondta. Tudjuk azt is, hogy ő nem szóhangsúlyt, hanem a mondathangsúlyt vette rhythmusi tényezőül, körülbelül azt, a mit mi ma szólamhangsúlynak nevezünk; hisz az Arany «hangsúlyos csoportjai» tulajdonkép «szólamok», illetőleg «phonetikai szók» (pl. jelzős főnév, határozós ige stb.). Ugyancsak Aranyról állítja, hogy «később (különösen Buda halálában vehető észre, a hol négyes ütemeinek choriambusi lejtése nagyon is érezhető) Fogarasi felé látszott hajlani.» Ez úgy hangzik, mintha Arany 1856-tól a 60-as évek elejéig lemondott volna saját elméletéről és visszatért volna Fogarasihoz; pedig voltakép a Buda halálában érvényesítette igazán a maga 1856-iki elméletét. A choriambusnak lényeges szerep jut az ő elméletében, meg a vele «egyenlő nyomatú» és «ellenkező nyomatú» ütemeknek.

A 13., 14. stb. lapon beszél hangsúlyos rhythmusról, meg időmértékes rhythmusról. Ez a terminologia egészen helytelen. Ám beszéljen hangsúlyos verselésről, de ne hangsúlyos rhythmusról, mely mindig hangsúlyos és időmértékes is; e két föltétel nélkül nincs rhythmus. «Ütem» szerinte a hangsúlyos rhythmus íze, «versláb» az időmértékesé. Az illető szakasz (12. és 13. l.) egészen zavaros. Szerinte az ictus *emelkedésben* áll a többi szótagokhoz képest. Pedig nálunk Thewrewk Emil világosan rámutatott, hogy a hang ereje, nem a magassága lényeges a rhythmusban.

Sajátságos képzele van szerzőnknek az ütemek időegységéről. Arra tanít (17. l.), hogy az első ütem az az egység, melylyel a többit mérjük; ha az első ütemet kimondtuk, a többi ütem időértéke ahhoz igazodik. «Ez magyarázza meg a magyar verssoroknak azon tulajdonságát, hogy első ütemük rendszeren legtöbb szótagú, mert a kevesebb szótagúakat ehhez alkalmazni, megnyújtani könnyebb, mint rövidebb időközbe, esetleg négy szótagot beszorítani.» Én is konstataáltam, hogy a kapcsolatok második fele átlag aprózatlanabb, de másban kerestem magyarázatát. Az nem igaz, hogy a versmondásban az első ütem időtartama diktál nekünk; hanem az első ütem időtartamát is, és vele a többiét megszabja rhythmusérzékünk, tempóját is az egész sornak (nemcsak egy ütemnek), hangulatunk. Épen azért bizvást kezdődhetik egy sor két tagú ütemmel, s következhetik rá 4 szótagú ütem, mégse történik zavar, mert rhythmusérzékünk már az első 2 szótag idejét egy rendes taktus terjedelmében szabja meg, úgy hogy az utána következő 4 szótag is belefér a vele egyenlő keretbe. Pl.

— — —	— — —
Sárgán	virágozik a	repcze.

Hosszas volna az ily apróbb észrevételeket mind felsorolni, s Madzsar érdemes dolgozata a kelletténél kedvezőtlenebb világítást nyerne. A könyv méltó arra, hogy a népköltés formakészlete iránt érdeklődők olvasgassák, sőt hogy a szakemberek is lapozgassák. A közönség számára ügyesen — legfőleg itt-ott nem elég szabatosan — népszerűsíti a magyar verstan tételeinek jórészét; a szakembert pedig kielégíti az a sok példa, melyekkel az egyes szerkezeteket illusztrálja az egész népköltés köréből. A dolgozaton meglátszik, hogy nagy szorgalommal és tárgy-szeretettel készült. Kíváncsok, hogy a szerző tovább folytassa nyomozásait e téren, melyen mostani dolgozatáért szívesen üdvözljük.

NÉGYESY LÁSZLÓ.

De usu infinitivi apud Cæsarem. Dissertatio inauguralis philologica. Scripsit *Gabriel Findly*. Kolozsvár. 1894.

Szerzőnk ezen értekezésében Cæsar de bello G. I—VII. és de bello Civ. I—III. könyvében előforduló infinitivusokat állította össze. A bevezetésben röviden említi az inf. mondatbeli szerepét s ez alkalommal az acc. c. inf. eredetét következőképen magyarázza: «Cum igitur in locum partis sententiæ altera sententia succedit, indoles linguæ Latinæ hanc relationem formis verborum expressam esse jubet, qua de causa totam sententiam casui partis accommodat, idque hoc modo fit: subjectum, quod substantivum declinabile est, recipit casum, verbum finitum vero, ut cum subjecto congruere possit, eas formas, que declinari possunt, nempe participium, gerundium, gerundivum et supinum et, cum de accusativo vel nominativo agitur, etiam infinitivum. Quæ constructio accusativus cum infinitivo nominatur.» E magyarázat elfogadható, de figyelmen kívül hagyja az acc. c. inf.-nak többnyire analogiák útján való történeti fejlődését; ez inkább csak a syntactikai tény constatalása. Az értekezés következő fejezetekre oszlik. I. Infinitivus accusativi loco. Előbb a puszta infinitivusokat sorolja fel és pedig külön-külön az activi, deponentis és passivi infinitivusokat. Ugyanezen fejezetben összefoglalja a külön tárggyal bíró infinitivusokat is, majd az olyan infinitivusokat, melyeknek tárgya egy másik acc. c. inf., s végül azon eseteket, melyekben a verbum regensnek az inf.-on kívül másik tárgya is van. A fejezet végén pedig összeállítja azon igéket, melyek mellett az inf. tárgyként szerepel. II. Infinitivus nominativi loco. III. Infinitivus historicus. IV. Accusativus cum infinitivo. V. Oratio obliqua. VI. Accusativus cum infinitivo subiecti loco. Az egész összeállítás nagy gondra és buzgóságra mutat. Az idézetek közül többet felkerestem s meggyőződtem róla, hogy mindenütt pontosak; a dolgozatot a Menge-Preuss-féle Lexiconnal is összevetvén, F. dolgozatát teljesebbnek találtam. Így pl. Menge a coepi igének körülbelül 70 helyét idézi, míg Findly 137 helyet sorol fel, viszont

az egyes igék összeállításánál mindenesetre érdekes lett volna azokat jelentésük rokonsága szerint synonym csoportokba foglalni, s az inf. dativusi természetét szem előtt tartva, kikutatni azon helyeket, melyeken Cæsarnál is kivehető az eredeti jelentése s ezenkívül micsoda causativ s más csoportbeli igéknél mily számban fordul elő, — olyan formán mint a hogy Schmalz *) teszi, kimutatván, hogyan fejlődött mindinkább az inf. — s különösen az acc. c. inf. használata. Finály e munkálatának eredményére támaszkodva, könnyű dolog lesz az inf. használatának fejlődését, más történetírók használatával egybevetve, kimutatni. A Mengelféle Lexiconban az egyes igéknél az infinitivus nincs úgy mondattani szerep szerint csoportosítva, mint Finálnál, ezért munkálata becses szolgálni ez irányú további kutatásokhoz.

HITTRICH ÖDÖN.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Karl Müllenhoff. Ein Lebensbild von *Wilhelm Scherer*. Berlin, 1896, 173 l. Ára 4 mk.

Müllenhoff Károly, a jeles germanista, 1884. febr. 19-én halt meg. Legkiválóbb tanítványa, Scherer Vilmos, már azon évi jul. 3-án mondott róla emlékbeszédet a berlini Akadémiában és nyomban elhatározta, hogy megírja tanárjának, később dolgozó társának és barátjának életrajzát. E munka nem készült el, befejezése hiányzik. Most a korán elhunyt jeles író hagyatékából Müllenhoff leánya adta ki, a töredék pótlásául az akadémiai emlékbeszédet is csatolva a be nem fejezett életrajzhoz.

E könyv érdekes és vonzó olvasmány, mert egy kiváló embernek (egyébiránt épen nem kalandos) fejlődését vázolja és meggyerő melegséggel van írva. Mégsem hinném, hogy tájékozott és ítéletképes olvasó megelégedve tehesse le kezéből. Már Scherer emlékbeszéde sem elégitette ki a jogos várakozásokat; legfőbb érdeme, hogy a Müllenhoff korszakos főművének (*Deutsche Alterthumskunde*) pontos és igen tanulságos tervrajzát közli. De az író jellemzése egy kissé halvány; tulságosan sok a fény; kritikáról szó sincsen. Pedig emlékbeszéd sem lehet el, legalább a tudomány mai színvonalán, kritika nélkül, még kevésbbé természetesen

*) Schmalz különös dolog gyanánt jegyzi meg, hogy Cæsarnál *opto* nem fordul elő, de F. szerint előfordul *praeopto* mellett; viszont a *triumpho* inf.-sal való construálását nem lehet fontos jellemző tulajdonságnak venni, mint Sch. teszi, mert csak egy fragmentumban fordul elő Menge szerint.

önálló életrajz, és ebből az életrajzból, mely most előttünk fekszik, mondhatni teljesen hiányzik a kritika.

Az ember Müllenhoffot vonzóan rajzolja Scherer, de ezt is minden kritika nélkül. Müllenhoff alapos, nagy tudós volt. A germán népek történetét és emlékeit talán senki sem ismerte soha annyira, még az öreg Grimm Jakab sem, a kivel, bár tanulmányaik szűkebb tárgyaiban és céljaiban is számos érintkezésök volt, sohasem volt bensőbb viszonya, a mi Müllenhoffra nézve nem kedvező tény. Leginkább Lachmann Károlyra és Haupt Móriczra emlékeztet. Mint ezek, úgy ő is eredetileg class. philologus volt; ő is alkalmazta a class. philologia módszerét a germán philológiára, a mi mindhármuk halhatatlan érdeme, mert ezzel a dilettantismus kora (von der Hagen!) véget ért a germán ókorral foglalkozó philologiai tudomány terén is. Müllenhoff szintén tartott class. philologiai előadásokat, de az irodalom terén csak mint germanista működött (Tacitus Germániáját is e szempontból adta ki). De fiatal éveiben sok mindenfélre hitte magát képesnek: egy 1845. május 1. beadott folyamodványában hajlandó előadásokat tartani a germán és class. philologia egész köréből, a dán nyelvről és irodalomról, a román nyelvek összehasonlító nyelvtanáról, spanyol és olasz költőkről! Utóbb teljesen a germán ókorra szorítkozott, de kitünően jártas volt az indogermán összehasonlító nyelvészetben is, melynek eredményeit mindig és gyorsan értékesítette a germán philologia, nemcsak a grammatika terén.

Mint ember erős jellemű, komoly és tiszteletre méltó egyéniség volt, kit tanítványai nagyra becsültek és óriási tudása miatt méltán bámultak, de nem szerettek. Tudatosan nem ereszkedett le hozzájuk; megkövetelte, hogy iparkodjanak őt megérteni, bármily nehezökre essék is. Rossz, nehezen élvezhető előadása volt; tanítványainak nagyrésze rendszerint meg is szokott egy-két hét múlva és megszerezte füzeteit. Munkáit is úgy írta, hogy olvasásuk egyáltalában nem élvezetes: sokat tesz föl, igen nehézkes, sokszor nem elég világos, főleg következtetéseiben, néha meglepő combinációiban. De ismereteinek tömege impozáns és éleselméjűségét akkor is készséggel ismerjük el, midőn merész következtetéseihöz nem csatlakozhatunk. Scherer a legkedvezőbb színben tünteti föl tanárának egyéniségét; de még az ő rajzából is kiérezhető, hogy Müllenhoff nagyon derék ember volt, de nem szeretetre méltó. Ellenben abban teljesen igaza van Scherernek, midőn azt mondja, hogy „Müllenhoffnak mint tudósnek nagy jelentősége föltevéseinek értékében és képzeletének erejében gyökerezik” (170. l.). Megvolt benne a tudósnek egyik legfőbb erénye: mert tévedni, és tévedései is mindig tudomány hasznára voltak.

Műveit természetesen nem mellőzi Scherer, de alig jellemzi, és bírálatnak semmi nyoma. Jellemző, hogy legbővebben a slezvig-holsteini

mondákról és regékről szól, melyeket Müllenhoff kiadott, és a Groth Quickborn-dalairól, melyeknek létrejöttére nagy mértékben befolyt. De kísérletet sem teszen, hogy Müllenhoff kutatása módját jellemezze, pedig ez egyik főfeladata lett volna és elég alkalom is kínálkozott rá. Már 1844-ben fedezett föl Müllenhoff egy Welo nevű ózsász istent, a kit nem sokára maga is kénytelen volt félreértésből származott árnyékuk elismerni és eredeti semmiségébe visszaküldeni. Már ez első hősmondai és mythologiai tanulmánya alapján kellő képet adhatott volna Scherer a Müllenhoff kutatásainak fényes és gyenge oldalairól. De gyengeséget Scherer sehol sem lát vagy könnyen túlesik rajta. A következő évben megjelent a Kudrunról szóló könyv, melyben Müllenhoff e középkori eposzt két 'eredeti' dalra redukálta. Haupt Móríciz még 1845-ben, nyomban a könyv megjelenése után, megírta a szerzőnek, hogy egész elméletét tarthatatlannak véli, és a tudomány tudvalevőleg egyhangulag csatlakozott e véleményhez. Scherer közli Hauptnak ez igen elolvasásra méltó, érdekes levelét, de mintha maga el sem olvasta volna, beszél arról a 'bátorságról és biztonságról' (?), mely Müllenhoffnak egész életében sajátja maradt, arról a 'finom izlésről, a magasabb és gyengébb művészet megkülönböztetéséről', melylyel az 'eredeti' Kudrun a reánk maradt tömegből kiemelte. Hisz e jelességek kétségtelenül megvoltak a nagy tudósban, de hogy azok a Kudrun-kérdésben elfogadható eredményre vezettek volna, azt senki sem állíthatja és nem is állítja senki. És midőn Müllenhoff utóbb (Lachmann halála után) a nibelung-kérdéshez hozzászól, Scherer kezdettől végig neki ad igazat és úgy tesz, mintha a tudomány a Müllenhoff álláspontjára helyezkedett volna. Pedig tudjuk, hogy ép az ellenkező történt, hogy a tudomány félretolta ugyan Holtzmannt is, kinél Müllenhoff mindenkép kiválóbb tudós volt, de alaposan félretolta a Lachmann elveinek e szenvedélyes és hajthatatlan védőjét és képviselőjét is. És a Müllenhoff kritizáló módjára nincs Scherernek egyéb megjegyzése, mint a következő mondat (127. l.): 'Mindig olyan heves meggyőződéseik voltak, hogy neki az ezektől való eltérés mások részéről bűnnek tetszett'. Ez igaz, de egyúttal nagyon szomorú is, és Grimm Jakab ezért nem tudott tisztársával rokonszenvezni. Müllenhoff rendkívül önhitt és türelmetlen volt, — ebben talán még Lachmannon is túltett; a ki nem ment vele, azt ellenségének nézte, és megkövetelte mindenkitől, hogy legmerészebb föltevéseit is kétségbevonhatatlan igazságoknak tekintse. A berlini iskolát alapítója, Lachmann emelte nagy tekintélyre, gyűlöletessé Müllenhoff tette, a kivel ez az iskola sírba szállt, illetve jelentőségét elveszítette. Minderről nem szól Scherer; — talán a következő, már meg nem irt fejezetekben akart e kérdésekre kitérni; de elszórt megjegyzéseiből látjuk, hogy mily szellemben tette volna. Pedig bátran mondhatott volna igaz és tárgyilagos ítéletet Müllenhoff

munkásságáról, a ki minden gyengéje és tévedése mellett századunk egyik legnagyobb tudósa volt és a germán philologia történetében min- denha imponáló állást fog elfoglalni. Ha egyebet nem alkotott volna, mint a régi germán törzsök osztályozására és nemzeti istenségeikre vonatkozó nézeteit, — ez egymaga biztosítaná neki a halhatatlanságot a tudomány történetében. A „*Deutsche Alterthumskunde*“ eredményeiből nem sok fog biztos ismeretként megmaradni; de a nagy épület maga oly genialis alkotás, melyhez és melynek szerzőjéhez mindig csak őszinte csodálattal és tisztelettel fognak föltekinteni.

HEINRICH GUSZTÁV.

A francia philologiai irodalom 1893—1895.

(Folytatás.)

P. Foucart, az atheni iskola volt igazgatója, több ízben értekezett az Akadémiában az eleusisj mysteriumokról. Fontos, sok tekintetben merész hypothesisekkel gazdag értekezése: *Recherches sur l'origine et la nature des Mystères d'Eleusis* (84 l. 4-r.) új bizonyítéka annak, mennyire hatott Egyiptom cultusa és művészete a legrégibb korban Görögországra. Demeter és Triptolemos azonosítása Isis- és Osirissel, a szertartások minden egyes pontjának összehasonlítása az egyiptomiakkal, az Eleusisi mysteriumok történetében észrevehető két phasis, a három pontból álló beavatás (*ὁράμενα, δεικνύμενα, λεγόμενα*) részletes leírása és a hasonm emű egyiptomi ceremoniák, mindez arra enged következtetni, hogy a keleti befolyásnak itt kézzel fogható példáját látjuk. A túlvilági életre vonatkozó tanok nem fejlődtek Görögországban rendszeresen a legrégibb Isis és Osiris cultusból, hanem a VII. században görög bölcsészek vették át őket egyenesen Egyiptomból és csatolták az eleusisi mysteriumokhoz. Ez történeti tény, de a mit a szerző az ősrégi átvételről mond, mely szerinte a XVI. vagy XVII. században K. e. történt volna, az sokkal gyengébb alapon áll. Voltak Eleusisen kívül is mysteriumok; így Samothrakeban, már pedig ezek alapja pelasg volt, s így hihető, hogy az egyiptomi vagy phoeníciai befolyás előtt egy ősrégi eurpai, főleg thraciai műveltség is létezett, a mit a præhistorikus kutatások különben napról napra mindinkább kiderítenek.

Ismeretes, mennyire terjedt el a parisi úgynevezett esthète-k, decadens-ok és symbolisták közt az idegen kultusok ámitása. Nemcsak buddhisták találhatók; az intelligentia fővárosában török mecsetet is készülnék emelni. Jules Bois nem rég megjelent könyve: *Les petites religions de Paris*, e tekintetben nagyon jellemző, mert az aberratio mentalisnak századunk végén egy szép, de szomorú példáját mutatja. Nem csodálható, ha a görög mysteriumok is felkeltik az érdeklődést. Ennek köszönhető *Camille Maucclair*, író és költő, műve: *Eleusis, Causeries*.

sur la cité intérieure (272. l.), a hol, magától értetődik, tudományos buvárlatról nem lehet szó, de daczára a felületes metaphysikai fejtegetésnek, a pszichologiai rész érdekes olvasmányt nyújt.

Fougères, az Ecole d'Athènes volt tagja. *La vie publique et privée des Grecs et des Romains* cz. alatt egy szép albumot tett közzé, a melyben a Hachette-czég nagy részben felhasználta a Perrot-Chipiez Művészet történetéhez, Duruy historiai műveihez és a Daremberg és Saglio szótárához készített illustratiókat, melyeket Fougères rövid, de velős jegyzetekkel látott el. A tanuló itt egymás után a régi városok, a primitiv kultúra, a régi házak, butorok, nevelés, játék, színház, háboru tengerészet, politika, ipar, vallás, házasság, halál és temetkezés cz. fejezetek alatt az összes ókori életet hű másolatokban szemlélheti, melyek száma 885-re rug. A mi e gyűjteményt Th. Schreiber Atlasától megkülönbözteti, az a valódi művészi érzékkel készített városok és szent-helyek panorámája.

Octave Navarre, a toulouse-i egyetem tanára, *Dionysos, Etude sur l'organisation matérielle du théâtre athénien* (320 l.) tizenöt fejezetben világosan és botlás nélkül összegezte mindazt, mit a legújabb kutatások és feliratok nyomán a színi régiségekről tudhatni. A VII. fejezetben, mely a logeion-ról szól a szerző, Dörpfeld nézete ellenében a színpad ezen részének létezését bizonyítja. A függelékben egy Homolle által felfedezett delosi feliratot 290-ből K. e. közöl, a mely a német tudós véleményét, melyet már többen czáfoltak meg, végleg megingatja. Két chromolithographia és számos ábra diszíti e művet, mely egyetemi előadások nyomán készült.

Az *archaeologia* terén első helyen említendő *Perrot és Chipiez* nagy *Histoire de l'art dans l'antiquité* hatodik kötete: *La Grèce primitive. L'Art Mycénien* (4-r., 1034 l. 553 képpel), a melylyel végre a hosszú egyiptomi és ázsiai utazás után Hellas földjére érünk. Valamint az előbbi kötetekben Perrot felhasználhatta Sarzec ásátásainak eredményét Tello-ban, Ramsay-ét Phrygiában, Dieulafoy-ét Susában és Richteréit Cyprusban, úgy e kötet előkészítése közben is a Schliemann, Dörpfeld és Boetticher kutatásai, Schuchhardt összefoglaló műve, Tsountas ásátásai Mycenæben és Vaphioban és Flinders Petrie felfedezései Alsó-Egyiptomban oly sok új anyagot szolgáltatnak, hogy itt is a szerző korunk ebbeli kutatásait nemcsak összegezhette, de végleg rendszerezíthette is. Hellas művészetének ezen első korszaka, ámbár a keleti befolyás roppant mérvben látszik rajta, mégis hellén vagy, ha úgy tetszik, ægeum-i volt; az idegenektől kölcsönöztek, de szellemök szerint változtatták át; ezt különösen a mycenei építészetben és az emlékek díszítésében mutatta ki behatóan Chipiez, a ki mint elsőrendű művész e téren Perrot-val a nagy munkát végzi. Egy általános bevezetés után, a melyben a talajt,

milieu-t, mint Taine mondja, s annak befolyását a művészetre tanulmányozzák, az első fejezet a görög történetet a dór bevándorlásig adja, azután a kőkorszak emlékeit érintik röviden, s erre a görög kultúra góczpontjainak leírását kezdik el. Első helyen áll Thera, a melynek keramikája oly sok hasonlóságot mutat Jalyoséval; erre Hissarlik és az ott tett ásatások eredménye következik, a mely fejezetben a Schliemann Iliosát világosabban és élvezhetőbben mutatja be Perrot, mint az eredeti mű teszi. Trójából Tirynthbe, majd Mycenæbe vezet, a hol szintén Schliemann, de főleg Adler, Dörpfeld, Tsountas nyomán jár, mindenütt a botlásokat helyreigazítva, a művelt közönséget szem előtt tartva. Mycenæ után a Heræon, Nauplia, Laconia — Vaphio —, Spata, Menidi következnek; erre Eleusis sírboltjaiba, az atheni Akropolis és a Pnyx pelasgikus maradványaihoz, Orchomenos sírjaihoz, a minyaiak a Copais taván emelt töltéseihez és a mykenæi kultúra maradványaihoz Thessaliában és a kisázsiai szigeteken jutunk. Mindenütt ugyanazon gond és pontosság, még a kiadatlan növények felhasználásában is, mint Salzmann jegyzetei, melyek Froehner birtokában vannak. Ezen vándorlás után a negyedik fejezet a művészet egyes ágainak systematikus tanulmányát adja a trojai és mycenæi korszakban; itt, mint már említettük, a legnagyobb és legértékesebb rész az építészetről szól (473—732. l.). Chipiez restituirta Atreus kincsesházát, Mycenæ palotáját, a mely utóbbi az *Antigone* előadásaiiban a Théâtre français-ban is szerepelt. Ez valóban maradandó munka, mert itt csakis a valódi hagyomány és az ízlés, s nem a phantasia vezette a művészt. A doriai építészet eredete Mycenæban keresendő; ezt következtethetjük végeredményül, s ez új bizonyíték, hogy az ázsiai befolyást a görög művészetben eddig túlozták, tán egyes sírboltok építésében inkább egy északi befolyást kell látnunk, mint Reinach Salamon hiszi. Miután a szobrászatot, a glyptikát, a festészetet, az agyagipart és az érczek feldolgozását*) bőven tárgyalták, a szerzők e kor általános jellemzését adják, a mely daczára a keleti befolyásnak a görög szellem bélyegét és egységét viseli; ez az egység mint a történeti időkben a szellem és az ízlés azonosságában keresendő. Ha a művészeti emlékek nem ugyanazon fokon állanak, az annak tulajdonítandó, hogy ekkoriban még egy királyi és egy népies művészet volt.

Egy elsőrendű archæologiai publicatio indult meg az Akadémia nyelv- és szépirodalmi osztályának vezetése alatt, a mely arra egy minap

*) Bálint József úr e *Közlönyben* (XIX, 98. l.) röviden érinti a mycenæi kor művészetét. Az új alakok közt, melyek disztésül szolgáltak, vízi csigákat is említ, ezek, valamint a polypok, halak, Houssay véleménye szerint, a ki a Dieuiafoy missiójának természetbúvára volt, vallási, főleg kosmogonikus eredetűek, s az élet forrásait jelentik.

elhunyt gazdag műbarát hagyományát szenteli, *Fondation Eugène Piot. Monuments et Mémoires, publiés par l'Académie des Inscriptions et belles-lettres, sous la direction de G. Perrot et de R. de Lasteyrie, avec le concours de P. Jamot* cz. alatt. E fényes kötetek a Gazette archéologique-et fogják pótolni. Piot, a ki nemcsak dilettans, de műértő volt, nagy hírű gyűjteményt alkotott, s végrendeletileg az Akadémiának egy nagy összeget hagyott, melynek kamatjaiból a Leroux czég e sok költséggel járó vállalatot adja ki. Az első kötet három füzetben Maspero, Heuzey, Holleaux, Pottier, Collignon, Héron de Villefosse, S. Reinach, Michon, Babelon, Schlumberger stb. tollából hoz czikkeket, de a mi e mű értékét nagyban neveli, azok a fényes reproductiók. Az ó és középkori művészet nagy tárháza lesz az, s az igazgatók neve eléggé bizonyítja, hogy a mű a tudomány színvonalán fog állni. Piot életrajza Perrot-tól nyitja meg az első kötetet. A második kötet: *Catalogue des Bronzes antiques de la Bibliothèque nationale par F. Babelon et A. Blanchet*, ouvrage illustré de 1100 dessins par Saint-Élme Gautier (XLV—764 l.) cz. alatt a Nemzeti könyvtár Cabinet des Antiques egyik csoportjának tudományos catalogusa, mely a Babelon készítette érmek catalogusának hű hasonmása.

Az Ecole des Beaux-Arts római díjjal jutalmazott növendékei utazások negyedik évét egy ókori emlék restaurációjának szentelik. E nagy gonddal szerkesztett táblákat az iskola nagy termében kiállítják, de erre az archivumokba kerülnek, a hol a tudományos kutatás alig férhet hozzájuk. 1877-ben a ministerium ugyan megkezdte a nagy költséggel járó kiadást in extenso, de e vállalatból csak 7 füzet jelent meg. Elhatározták tehát, hogy a nagy Quantin czég subventio mellett a legjobb monographiákat ki fogja adni, a melyek ára (100 frank) megengedi, hogy egyesek és muzeumok is megszerezhetik. Így jelent meg a már jelzett *Olympia*, Monceaux és Laloux-tól; a második:

Epidaure. Restauration et description des principaux monuments du Sanctuaire d'Asclépios par A. Defrasse et H. Lechat (246 l. XIII planches, 78 gravures dans le texte — folio) gyönyörű kiállításban imént látott napvilágot. A műépítész Defrasses, a kitűnő fiatal archæologus Lechat, a kinek tanulmányai az Akropolis régi szobrairól oly nagy fel-tűnést okoztak, itt az Epidaurosban tett ásatások eredményét adják, de minthogy a mű a nagyobb művelt közönségnek is van szánva, mindazt elmondják, a mi az Asklepios kultusra vonatkozik. Tíz fejezetben Asklepios mythusáról, a mely részben Wilamowitz-Moellendorf «Isyllos von Epidauros» (Philol. Untersuchungen 9. füzet) nagy szolgálatot tett, a szentély helyéről és a hozzá vezető utakról, a templomról magáról és az isten arany és elefántesont szobráról, a szent kútról (Tholos), a zárándokok alvóhelyéről (Abaton) és a Cavvadias felfedezte nagyon érdekes feliratokról, melyek a különféle csodás gyógyításokat említik, Artemis

templomáról, Hygieia, Athene és Aphrodite szobrairól, a propylæákról, a szent útról, a színházról, a stadiumról és végül a nagy zarándoklásokról és az ezekkel összekapcsolt ünnepekről szólnak. Minden fejezetet számos kép, restauratio kísér, a hol a művész szabad röptét a szigorú tudományú archæologus ellenőrzi. Ha e fényes emlék maradványai oly csodálatot keltenek, vajjon minő benyomást nyerhetett az ókori görög, ha istenéhez fordult, hogy betegségén segítsen!

A. de Ridder, az atheni iskola volt tagja, *Catalogue des bronzes de la Société archéologique d'Athènes* (XI—212 l. öt táblával) cz. alatt az athéni Polytechnion bronz tárgyait két csoportra osztva — műszerek és szobrocskák — írta le az összes bibliographiai apparatussal. Ugyanezen gyűjtemény vázáit azelőtt Collignon, annak terra cottáit Martha írta le. Ridder catalogusa, a Friederichs és Schumacher könyvein kívül, minden muzeumi örnek nélkülözhetetlen, a ki a bronz tárgyakat tudományosan osztályozni akarja.

Ernest Babelon, a Bibliothèque nationale éremtárának tudós őre, a Quantin-féle «Bibliothèque de l'enseignement des Beaux-Arts» cz. vállalatban *La Gravure en pierres fines. Camées et intailles* (320 l. 204 képpel) cz. alatt egy érdekes kötetet közölt. Az ókori művészet legelnyagoltabb ága kétségkívül a glyptika. A gemmák, melyek a XVIII. században annyira foglalkoztatták a tudósokat, — csak a Stosch-féle gyűjtemény leírására Winckelmann által, Klotz és Lessing tusájára az «Archæologische Briefe» sorozatában utalunk, — éppen azért, mert sok hamisító és dilettans foglalkozott velük, háttérbe szorultak s még ma is a Mariette «Traité des pierres gravées» első kötete, a melyből Lessing is merített, a mérvadó. Furtwängler szép tanulmányai, melyek 1888 és 1889-ben a «Jahrbuch des deutschen arch. Instituts» köteteiben jelentek meg, valamint Murray, a görög archæologia kézikönyvében írt fejezete juttatták újra érvényre a görög művészet e gyönyörű termékeit. Volt egy idő midőn Koehler hyperkritikája nyomán azt állították, hogy csak öt autentikus ókori gemma maradt ránk. De most már több bizalommal fordulnak ezen emlékekhez. Babelon műve, a mely e művészetet a legrégebb időktől napjainkig kíséri, ámbár nem ment kisebb botlásoktól, nagyban és egészében helyesen fogta fel tárgyat; nemcsak a művészeti emlékek leírását adja, hanem azok készítési módjáról is megbízható adatokat közöl. Csak kár, hogy a gemma-gyűjtemények történetéről nem mondott semmit, mert itt, még inkább mint a szobroknál, a hely, a hol őrzik, főfontosságú.

A «Petite Bibliothèque d'Art et d'Archéologie» cz. gyűjteményben Adrien Blanchet, a nagy numismatista *Les Monnaies grecques* (110 l. 11 képpel) cz. alatt a nagyobb művelt közönségnek a görög érmekről szól. Valamint Radet thesisében, úgy ő is azt vitatja, hogy az első arany

pénzt Lydiában verték; ennek eredetéről és változásairól behatóbban szól. Néhány személyes nézetet is találunk e műben, pl. hogy II. Fülöp macedonia király volt a bimetalismus alkotója; az éremvésők típusai, melyeket az egyes városok elfogadtak, lassankint mintegy a város czimeireivé lettek; a királyok és királynék képei, melyek Nagy-Sándor korában kezdtek díszíteni az érmekeket, szintén érdekes fejtegetésekre adnak alkalmat. A művecske műtörténeti része különösen kiemelendő.

A numismatika minap a felsőbb oktatásban is megkapta helyét, igaz ugyan, hogy csak « cours libre », azaz magántanítási alakban. Théodore Reinach, kiváló tekintély e szakban, kinek Mithridatesről szóló thesiséet németre fordították le, megkapta az engedélyt, hogy a Sorbonne-on a görög, főleg siciliiai történetet, az érmekek nyomán adhassa elő. Első felolvasása (Leçon d'ouverture) a Revue internationale de l'enseignement-ben 1894. február havában jelent meg.

E. Bertrand a Philostratus művének derék értelmezője, *Etudessur la peinture et la critique d'art dans l'antiquité* cz. művében nem annyira mint archæologus, hanem inkább mint a régi szövegek értelmes magyarázója szól. Az ókori technikát jól ismeri s így finoman jellemzi mindazokat a műveket, melyek az ókorból ránk maradtak.

D. Mallet, a kairói missio volt tagja, *Les premiers établissements des Grecs en Egypte au VII. et au VI siècles* (499 l. 63 képpel, folio) cz. alatt a « Mission archéologique au Caire » fényes kiadásai közt nagy szorgalommal egybeállította mindazt, a mit a görögök telepítéseiről Egyiptomban e két században tudunk. Egyiptom és Görögország közti viszonyról már a legrégibb emlékek is szólnak, de ez érintkezés csak esetleges és legtöbbször ellenséges színezetű volt. A VIII. század végéig kell várnunk, míg görögöket állandóan Egyiptomban találunk. Az elsők miletusiak voltak, a kik egy kis rakóhelyet sánczczal körülvéve alapítottak. Ittlétök I. Psammetichus figyelmét felkeltette, a ki Saisban uralkodott oly időben, midőn az ország több kisebb fejedelemségre volt osztva. A görögök hadi felszerelése bámulatra ragadta; ioniai és cariai csapatokat szerzett s nemsokára hadseregében a görög zsoldosok voltak túlsúlyban. Ezek segítségével 651 körül Aegyptom egyeduralkodójává lett; a győzelem után a görögöket birodalmának legveszélyesebb pontjára, a suezi isthmus mellé helyezte, a hol az assyriaiak országába becsaphattak. A sivatag közepében állandó táborat alapított, amelynek terv rajzát a Flinders Petrie ásatásai 1885 és 1886-ban felderítették. Mallet ezt leírja, de egyszersmind azt bizonyítja, hogy a táboron kívül egy fontos város is alakult, a mely vagy huszezer lakost számlált, s a melyben különféle nemzetiségű kereskedők laktak. A görög zsoldosok történetét Nechao, Apries és Amasis alatt is adja és a nagy szolgálatokat vázolja, melyeket úgy az országon kívül viselt expedíciókban, mint a hajózás terén tettek.

Apries alatt a görögök ellen izgattak, de Amasis, a ki trónját nekik köszönte, nagy barátjuk volt; Memphisbe telepítette le őket, megengedte nekik, hogy egyiptomi nőket vegyenek el és számos kereskedőt is hívott meg. A kereskedelmi központ Naucratis volt. Mallet az utolsó ásatások kapcsán e város nagy monographiáját adja, a mely kötetének vagy háromnegyed részére terjed ki. A város topographiája, emlékei, ipara, kereskedelme, művészeti emlékei, administratiója, belső élete: mindezt egyiptomi és görög feliratok nyomán világítja meg. Végül azt kérdi, mily ismeretők volt a régi görögöknek Egyiptomról? Vajmi kevés, a legelmésebbek is tévedtek, mert nem értették jól, a mit a beavatottak nekik mondtak. Herodotusban számos példa van erre.

Maurice Albert műve: *Les Médecins grecs à Rome* (323 l.) egyike azon műveknek, melyekről ugyan nem mondható hogy a németek már megírták, de a melynek egyes fejezetei nagy utánkeresés nélkül több ismert műben megtalálhatók. Ha a horatiusi mondás: *Græcia capta ferum victorem cepit*, valaha igaznak bizonyult, úgy bizonyára az orvosi téren volt az. A ravasz, de tanult görög ügyesen felhasználta tudományát, hogy a régi, inkább vallási és babonás gyógyítási módot, mely néha roppant kínokkal faggatta a beteget, rationalisabb módszerrel helyettesítse, s végre győzött a Catók támadásai daczára. Az első név, melyet e téren találunk, Archagathos, a ki nem csak a görög tudományt, hanem az első gyógyintézeteket (*ιατρεία*), minők Hellasban nagy számmal voltak, vitte be. De sebészetének barbár eljárása, újításainak eredményét nagyban kockáztatta. Utána Asklepiades, író, szónok és philosophus, Epicurus anatomistikus eszméit a gyógyászatra alkalmazta, még pedig oly sikerrel, hogy neve Galenusig nagy tekintélyben maradt. Sokat gyógyított-e vagy küldött az alvilágba, azt nem tudjuk, de a mi bizonyos, az, hogy Róma legtekintélyesebb férfiai, mint L. Crassus, Marcus Antonius, maga Cicero, barátai voltak. Sokan jöttek még Rómába, részint kik Asklepiades tanait követték, részint kik Themison zászlaja alatt a methodismust vallották, de a római tudomány soha sem vergődött magas polczra. Celsus, kit sokan orvosnak tekintenek, Albert szerint nem volt az, mert ez a polygraph, ámbár «*De re medica*» cz. művet írt, épúgy foglalkozott mezőgazdasággal, haditudománynyal, retorikával és joggal. A sok politikai változás közepett a görögök mindig megőrizték az első rangot s a néhány római orvos panaszja eléggé bizonyítja, hogy a gazdag polgárok, a császáron kezdve, csakis görögöktől gyógyíttatták magukat. A IV. században K. u. már azt is kivítették, hogy testületök állami szervezetet nyert, s hogy ők voltak hivatalosan a közegészségügygyel megbízva. Albert műve itt végződik. Nagy érdeme, először hogy minden kor tanait szoros kapcsolatba hozza a bölcsészeti áramlattal, mert tagadhatatlan, hogy Epikurus és a Stoa ezen orvosok első tanítói voltak, mert akkoriban a tudomány

még együtt járt a bölcsészeti kutatással; a második érdem az, hogy az empirikusok gyógyítási módjait, eszközeit bőven ismerteti és egy jól válogatott illusztrációkban ez utóbbiakat bemutatja. Mint Paul Albert fia, atyjától eleven, könnyen folyó, néha humoros stílust örökölt, a mi munkáinak nagy előnyére válik.

Gaston Deschamps, az athéni iskola volt tagja, a ki jelenleg az irodalmi kritikát képviseli a *Temps*-ban, miután a mai Görögországról adott egy érdekes könyvet, *Sur les routes d'Asie* (362 l.) cz. alatt Kis-Ázsiában tett utazásait és megfigyeléseit írta le. Rajzai, melyeket Chios, Tralles, Clazomenæ, Smyrna, Latmos, Mylasa, Stratonice városokról vagy tartományokról ad valóban kitűnőek. Igaz, hogy néha a belföldiek tévútra vezettek, midőn a török fajról oly sok rosszat mondtak neki, s így néha, a mi valóban sajnós, oly egyéneket és néposztályokat is támad meg, kik ártatlanok. Midőn a Smyrna-ról szóló fejezet a *Revue des deux mondes*-ban megjelent, az egész város kárhoztatta s egy ottani régi lakos, az osztrák eredetű ügyvéd Slaars felelt is (*Réponse à M. Gaston Deschamps relevant ses appréciations ineptes sur Smyrne, des calomnies contre les habitants de cette ville, ses erreurs historiques, archéologiques*), de a védírat daczára a szerző fejezetét változtatlaunl átvette könyvébe. A politikai kifakadások sincsenek helyökön oly könyvben, melyet leírásai, reflexioi és valóban mély tudománya, eléggé ajánlanak.

III. Görög nyelv, kritika, metrika. E téren a munkásság, ámbár nem hasonlítható össze a régiségek tanulmánya val, egyes szép műveket mutathat fel; a kritikái irány egyáltalán mindinkább elterjed, és nem csak a szakművekben, hanem minden az ókorra vonatkozó tanulmányon mutatkozik.

Paul Regnaud, a lyoni egyetemen a szanszkrit és összehasonlító nyelvészet tanára, számos érdekes műveihez egy újat csatolt, melynek főcélja az egyetemi hallgatók tanítása, de ez oly éles és eredeti elméjű tudós kézikönyvében a tudós is sok eredeti nézetet találhat. Az *Éléments de grammaire comparée du grec et du latin. 1. partie: Phonétique* (XXVII—328 l.) az első ilyenmű munka Franciaországban, a mely nem csak mint Henry jeles kézikönyve, a két klasszikus nyelvvel foglalkozik, hanem ezenkívül egyrészt a szanszkrit és zend, másrészt a german és szláv nyelvekre is figyel; úgy hogy a Schleicher Compendiumának és a Brugmann Grundriss-ének helyettesítője francia földön. Az első rész (*Le Vocalisme*) négy fejezetben a magán-, kettős-, hármas hangzókat és a contractiót tárgyalja, a második (*Le Consonnantisme*) öt fejezetre oszlik. A műnek mintegy fele (166—328 l.) fontos függelékeket ad, a melyekben a szerző a germán és szláv phonetikát fejtegi. Már említettük, hogy Regnaud új utakon jár, hogy Brugmann ítéletei róla elvi ellentétben alapulnak. Nem elemezhetjük a mű minden részében nyilvánuló és az evolutio tanán

alapuló nézeteit. Csak a mű fontosságára hívjuk fel a szakemberek figyelmét.

Viteau francia thésise *Etude sur le Grec du Nouveau Testament. Le Verbe: Syntaxe des propositions* (240 l.), egyike a legfontosabb philológiai kutatásoknak, melyeket itt a későbbi görög nyelv terén tettek, és a történeti mondattan egy fontos adaléka. Viteau az új testamentom teljes nyelvtanát fogja adni; thésisében csak egy részt, az igét, s az ennek megfelelő módokat tárgyalta. Műve, mely általános bevezetés után (a melyben ezen nyelv sajátosságait, a héber és arameus befolyását, annak különbségeit a *σοιζή*-től tárgyalja), két részben (*Propositions indépendantes*, 7 fejezet, *Propositions dépendantes*, 22 fejezet) a legbehatóbban tárgyalja a syntaxis azon részét, mindenütt kimutatva, mennyiben tér el a nyelv például a Josephus Flaviusétól, mily változásokon mentek át az egyes szavak, fordulatok a zsidók nyelvezetében, a kik a klasszikus görögöt alig ismerték s a kiknek nyelve valódi unicum, mert egy hebraikus görögöt alkottak, a melyben a görög, zsidó és keresztény elem és szellemi világ egybevegyül. A thésist jól fogadták; ha szentírási szövegről van szó, a kutatás nem hatolhat eléggé mélyre, mert itt a hibás vagy téves fordítások nem csak toll-, hanem más harczokra is adnak alkalmat.

(Folyt. köv.)

KONT IGNÁ CZ.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1893/94.

43. Pozder Károly dr.: *Szoborműveink*. (Budapesti V. ker. kir. kath. főgymn., 28 l.). — Budapest városa V. ker. főgymnasiumának értesítője egyszerre két neves szerzőtől is közöl dolgozatot, t. i. Kassai Gusztáv dr.-nak görögül írt Platon-tanulmányát (Közlönyünk 1895. évf. februári füzetében Muller, amsterdami professor, ismertette) és Pozder Károly dr.-nak intézetök philológiai muzeumáról szóló, tüzetes leírását nyújtja. A szóban forgó múzeumnak könyveit és térképeit a szerző már két évvel ezelőtt felsorolta programjokban, most pedig a nála megszokott akribéiával gipszöntvényeit mutatja be, hozzáfűzve mindegyikhez a műtörténelem kínálta, becsesnél becsesebb megjegyzéseket. Ezen műtörténelmi adatok ritka helyen lelhetők föl így egybegyűjtve és alkalmazva, elannyira, hogy a görög tanulmányút íróinak nem ajánlhatom eléggé a derék dolgozat elolvasását, mert megtalálhatja benne mindegyikök a maga hibás állításainak javított kiadását. Lapidaris stilusban, majdnem kátészerűen vannak itt összeszedve a műszavak, elnevezések stb. főleg a különböző stílfajokra vonatkozólag, s tömérdek alapos és a kor

sínvonalán álló ítélet olvasható benne a faragott képek minéműségéről, eredetéről s viszontagságairól.

Jóakaró pótlásaim vagy javításaim e doigozathoz a következők:

A relativum egyeztetése számnevek után (1., 7. ll.) nem helyes, mert ilyenkor többes szám járja (I. Ihász—Barbarics 26. kiad. 266. §., Simonyi Antibarb. 46. lap.). — El kellene számlálni, hol találhatók Homéros és Pompeius szobrai (3. l.). — A stilus szó kevésbé jó az építésbeli *stil* helyett, mert ezt nem a latinból vettük (I. Simonyi Antib. 29. l.). — Meg kellene nevezni a régi klasszikusokból közölt magyar fordítások szerzőit (Szabó J., Kempf, Thewrewk E.) — Egyszer satyros-t ír a szerző, másszor satyrt. Az Iliásnak híres helye, mely Pheidiaszt megihlette (17. l.), az I. énekben van, nem a III.-ban. A múzsá-névnek etymonja (20. l.) tudtommal *Μοῦσα* (latin *mons-is*) = Bergfrau (I. Wackernagel K. Z. 33., 571—74. ll.). — Ariadné ábrázolataihoz föl lehetne hozni Catullusnak ismeretes költeményét, Niobéhez (23. l.) Ovidius- és Pausaniasnak megfelelő helyeit, Klytiához pedig, a kiről Lübker, Seyffert (Lexikon der klass. Altertumskunde, Lipcse 1882.), Stoll v. Petiscus-Geréb sem emlékezik meg, ismét Ovidiust (Metamorph. IV, 109.). — Magyarul szokatlan az ilyen beszéd (27. l.): «Fortuna virilisnek imádkoztak a nők» (-hez helyett), és: «Volt testületek, családok, municipiumok, provinciák külön-külön Fortunája» (nak-nek és a volt hátra téve). — Tyrins (5. l.) helyesen: Tiryns.

Summa-summarum: Pozder úr programm-értekezése, mely teljesen méltó az ő nevéhez, alkalmas kiegészítője lehet a fönnebb elsorolt és bemutatott úti rajzoknak.

BÓDISS JUSZTIN.

44. Koncz Ákos: Az egri egyházmegye két nagy költőjéről. Mindszenty Gedeon. Pájer Antal. (Jászberényi közs. kath. főgymn. 3—40. l.). — Irodalomtörténeti szempontból csak helyeselhetjük íróinknak azt a törekvését, a melylyel az irodalom kisebb fontosságú munkásainak működését is figyelembe véve, igyekeznek irántuk rokonszenvet gyakorolni s őket beleilleszteni a magyar szellem haladásának széles keretébe. De a mennyire helyesnek tartjuk ezt általános irodalomtörténeti szempontból, ép annyira megkivánjuk, hogy az ily szempontból kiinduló íróink ítéletükben a józan mérték határain túl ne lépjenek, mert akkor csak a gyöngye ítéletűek fogalmait zavarják össze. Koncz Ákos két értekezéséről a legnagyobb jóakarattal sem mondhatjuk, hogy a józan aesthetikai határokat át ne lépte volna. Szertelen túlzással szól mindkét költőről, a nélkül, hogy a talán valóban érdemes sajátosságait ki tudta volna kellően emelni. Életrajzukat rövid néhány adattal elég ügyesen állítja össze, de a mit költészetükről elmond, abban a művészi érzéknek, a költészet lényege, alkotása, kifejezés módja iránti fogékonyságnak igen

kevés jelét látjuk. Mindkettőt, mint egyházi költőt igyekszik méltányolni, és a valódi vallásos ihlettségre, a szív önkénytelen áhítatára épen nem gondol, vajjon e tulajdonságok mily mértékben vannak meg akár Mindszenty, akár Pájer vallásos költészetében, És különös, a felhozott példák épen azt mutatják, hogy a magasztalt költők általános æsthetikai szempontból sem állják ki a kritikát.

Koncz Ákos Mindszentyről, mint *költő-királyról* szól. S mi nem ismerünk egyetlen költeményt sem tőle, a melyről állíthatnók, hogy a katolikus valláshoz való ragaszkodást valami különösebben kifejezné, vagy a hívő léleknek Istenhez való fölemelkedését igazi áhítattal zengené, vagy az önmagára hagyatott szív háborgásának valami jellemzetes hangot adna. Egyetlen éneke sem zeng egyházainkban, mint például Faludi Ferencztől. «Ha csak egy kissé figyelünk a bemutatott sorokra — írja a szerző — észre fogjuk venni, hogy milyen mesteri kézzel pengeti a költő szent lantját s mennyire gyönyörködteti halló szervünket versei külső és belső öszhangjával». Sajnos, épen ezt nem vesszük észre. Sem Mindszenty, sem Pájer nem tudnak fölülemelkedni a középszerűségen. Természetesen egy-egy költemény sikerültebb, egy-egy versszak költőibb, de a szerzőnek igen csekély érzéke van az iránt, hogy a sikerültebb költeményeket megjelölje. A felsorolt példák közt, a *Nyugodjatok meg* című még a legjobb; de már a *Kelet felé*, a melyet Koncz Ákos «gyönyörű»-nek mond, épen nem szép. *Egy kép szíveimből* megint sikerültebb, hazafias énekeiben is van költészet, de mindegyikben sok a mesterkéeltség a compositióban s kifejezésekben egyaránt.

Pájer költészetének legfrissebb virágai azok, a melyek édes anyja iránti szeretetéből sarjadzottak. A szerző sokat idéz Pájer költeményeiből, de szépségeit és gyarlóságait sehol sem tudja kissé jobban kidomborítani. Különösen szerelmes versei gyöngék, s talán az idézettek a leggyöngébbek.

A szerző azt igéri, hogy az egri egyházmegye költőiről még bővebben is megemlékezik. Helyesen teszi, de arra kérjük, hogy egy kis műízléssel, a költői szépség iránti fogékonysággal tegye ezt, különben fáradsága teljesen kárba veszett.

45. Petri Mór: A két szomszédvárról. (Zilahy ev. ref. koll., 3—36. l.). — Petri Mór ez értekezésben Vörösmarty híres költői beszélyével *A két szomszédvárral* behatólag foglalkozik tárgyi és æsthetikai szempontból. Jól ismeri mindazon nézeteket, a melyek Berzsenyitől kezdve jelesebb műbíráinktól elhangzottak e kitűnő munkáról. De nem elégszik meg e nézetek futólagos ismertetésével; igyekszik azok alapján a maga felfogása szerint is kimutatni a költői műnek mind szerkezetében, mind

jellemeiben azon kiváló sajátságokat, a melyek *A két szomszédvárt* Vörösmarty legsikerültebb művei közé avatják.

Kissé hosszasan foglalkozik Berzsenyi nézetével, a ki tudvalevőleg először mondott véleményvt a szóban levő költői műről, s a ki azt *kannibáli* műnek tartotta. Berzsenyt merev classicismusa s a költészet-ről alkotott sajátos felfogása térítette erre a nézetre, és nem az, hogy ő «idillizmust, az az idilli ideált» kívánt a költőtől. S különben is e nézeten már rég túlesett a magyar műbírálok egyhangú értelmezése. Szükségtelen volt azért az evés-ivásban mutatkozó realistas költői jogosultságáról szólnia, s különösen a magyar áldomás-ivásra hivatkoznia; e nélkül is világos Vörösmarty rajzának költőisége, s csak Berzsenyi láthatott abban vastag realismust, a mely szerinte nem a költészetbe való. Az értekezés írója avval indokolja a Berzsenyi véleményére való hosszabb kitérését, hogy egyetlen vélemény se maradjon szó nélkül, a mely Vörösmarty szóban levő művét gáncsolja.

A tartalom ismertetése után külön fejtegeti a mű szerkezetét s rendre veszi a különböző jellemeket. Megemlékezik a cselekvény alapjáról, a melyet Vörösmarty minden valószínűség szerint saját képzeletéből merített. Legalább eddig még sem hazai, sem külföldi tárgyú mondat vagy történetet nem ismerünk, a melyre Vörösmarty támaszkodott volna. A keretet sokféle hasonló műben megtalálhatta, de a cselekvény szálait a maga költői képzeletéből szötte. A szerkezet tárgyalásánál bizonyos műérzékkel szól a szerző az egymásba vegyülő jelenetekről, a párviadatok különböző lefolyásáról stb. A bajvivás föltételeire nézve azt véli, hogy első tekintetre talán a compositio hibájául tűnik föl, hogy azokat kétszer is ismétli a költő. Ebben azonban az értekezés írója bizonyos refrainszerű hatást vesz észre, a mely még nagyobb erőt ad a gondolatnak. Nem volt szükséges ezt sem szóvá tenni. Épen ez nagyon is epikai szerkezetbe való. Homértól kezdve a legnagyobb epikus költők-nél megtaláljuk az ilyen ismétléseket, a melyek az elbeszélő stíl és szerkezet következményei.

Részletesen szól a szerző kivált Tihamér jelleméről s úgy találja, hogy ha Tihamért csupán egyéni fájdalma s bosszúja vezetné, tragikusabb volna bukása. Neki azonban tudomása van arról, hogy családja is a Káldorokéhoz hasonló vétségeket követett el. Azt hisszük, e szempont alig jöhet számba Tihamér, midőn bosszút esküszik háza és családja kipusztítójára, a Káldor-családra, egy perczig sem forgatja eszében, megérdemelte-e családja e csapást vagy nem; ő csak a gyászos véget látja s minden tettét egyéni elhatározása, fájdalma és elkeseredése sugallják s magyarázzák. «Megelégedett a költő azzal — írja a szerző — hogy Tihamért e vérségi szeretet elvakító nagysága gyújtja hatalmas bosszújára». Igen, mert ez az igazi emberi természetből merített fölfogás, s ezzel iga-

zolja a költő a szenvedély rettentő erejét s annak iszonyú munkáját. A többi jellemekről is bővebben szól Petri Mór s mindegyiknél igyekszik a lélektani rúgókat megértetni. Végül a költemény nyelvéről szól s néhány példát hoz fel Vörösmarty költői nyelvének majdnem hasonlíthatatlan szépségeire, képeire, pazar ékítményeire, a melyekről helyesen mondja, hogy a tartalom belső magva nélkül is a lángelmét mutatják.

46. Szathmáry József: Kazinczy és a nyelvújítási harc. (Rimaszombati egyesült prot. főgymn., 3—23. l.). — Ez értekezés minden különösebb tudományos becs nélkül való. Szerzője a hozzávaló adatokat — úgy tetszik — egy hasonló tárgyú nagyobb értekezésből merítette a nélkül, hogy magukat az egyes műveket bővebben tanyulmányozta volna. A nyelvújításnak sem tulajdonképi célját és eszközeit, sem szükségességét s lehetőségét nem magyarázza, sem az egész mozgalom műveltségtörténeti háttérére nem fordít figyelmet. Csupán az újítók és maradiak főbb munkáinak tartalmát kivonatolja, de nem jelöli meg a határt sehol, a meddig az újítók bízást elmehektek, s a melyen túl az orthologoknak is igazuk volt. De különösen kíváncsós lett volna annak a kérdésnek a fölvetése, miért volt szükség egyáltalában a magyar nyelv megújítására, mi tette ezt szükségessé, s mennyiben volt a mozgalom igazolt.

Ha az író az Akadémia nagy kiadványát, a *Kazinczy Levlelézése* című vállalatot ismerte volna, legalább a mozgalom kereteit kissé szabatosabban megjelölheti vala s kimutathatja, hogy Kazinczy már fogsága előtt mikép gondolkozik a magyar közélet megújításáról s honnan meríti meggyőződése bizonyítékait, s első fordításaiban mily módon törekszik a nyelvet és stílt bővíteni, csinosítani. Mindez szélesebb alapra fektette volna értékezését, de legalább a fölszínre került újabb adatok másféle nézetre bírhatták volna a szerzőt. Kazinczyról valószínűen forrásai után hirdeti, hogy a szokást *mindenben* megvetette. Holott tudvalevő, hogy a Révai Miklóssal váltott leveleiben épen a nyelv szokás mellett harcol; azért fordítja Molière két vígjátékát magyarra, hogy megmutassa, mikép ő is tud úgy írni, mint a nép nyelvére támaszkodó orthologusok; csak-hogy a stílnak még sok más faja van, a hol a nép nyelvét irányadóul nem vehette. Ezért kellett neki szokszor túlzott merészséghez folyamodnia, mert nem azt nézte, hogy szólt-e már valaki úgy magyarul, hanem, hogy lehet-e neki úgy szólnia, ha a műveltebb népek érzés- és gondolatvilágát híven akarja visszatükröztetni. Kazinczy eleinte mérsékelt volt elveinek hirdetésében, de később mind merészebbé lön épen az ellenfél támadásai következtében.

Aztán néhány szóval kiterjeszkedhetett volna az író arra a fontos körülményre is, hogy mi bátorította Kazinczyt s mi erősítette meggyő-

zódéseit s egész törekvését? Mert azt látta, hogy a legkiválóbb írók az ő pártján vannak. Hiszen sokszor mondá ő maga, hogy míg ellenfelei csak az ízeveszett Gyöngyösi Jánossal és Mátyási Józseffel dicsekedhetnek, ő Báróczyt, Daykát, Kis Jánost, Virágot, Kisfaludy Sándort és Berzsenyit sorozhatja hívei közé. Mert ez utóbbiak is őt követték pályájuk elején. S csak midőn a harc a maga egész levében kitört, pártoltak el tőle Berzsenyi és Kisfaludy.

Egy jóra való tulajdonsága mégis van ez értekezésnek. Legalább Kazinczy munkáinak azt a részét, a melylyel a küzdelmet megindítja s végigharczolja, röviden megismerteti, kezdve epigrammáin, a Dayka és Báróczy életrajzain, egészen a Tudományos Gyűjteményben megjelent nagy fontosságú értekezésekig. De itt nem lett volna szabad megállapodnia, hanem néhány szóval meg kellett volna magyaráznia, hogy az egész mozgalmából mily eredménye lett a magyar műveltségnek, a magyar szellemi életnek. Szerinte az Erdélyi Múzeum még 1821 után is foglalkozott a mozgalommal, pedig a Döbrentei folyóirata már 1818 végén megszűnt, s különben is Döbrentei a húszas években már épen Kazinczy ellen fordult.

Ha azonban az értekezésnek tudományos becse nincs is, legalább a tanulók egyben-másban öregbíthetik vele iskolai tanulmányaikat, s ez is érdemszámba mehet. Csak az a kár, hogy néhány boszantó sajtóhiba zavarja az olvasót: *topikus* (8. l. *tropikus* h.), *leonidasi* versek (15. l., *leoninus*-versek h.), *szatura* (15. l. *satyra* h.), aztán Handwercher (18. l.) Kunstler (18. l.) stb.

VÁCZY JÁNOS.

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG KÖZGYÜLÉSE

1896 január 11.

I. Elnöki megnyitó beszéd.

Tisztelt közgyűlés!

1874 aug. 8-án alakult meg e társaság s 1876. okt. 15-én volt az a tanácskozás, mely az Egyetemes Philologiai Közlöny létrejöttét eldöntötte. Mind a kettőnek az alapítását részletesen előadtam az 1885 jan. 25. tartott X. közgyűlésünket megnyitó elnöki beszédemben. Magyarország ezredeves fennállásának ünnepe alkalmaival, társaságunk élete 22-ik évét tölti be, közlönyünk pedig *20. évfolyamának* megjelenését ünnepli.

A haladás szelleme mindig előre tör; de vannak pillanatok, mikor nemesak jól esik visszatekintenünk a múltba, hanem üdvös.

is, mert a multból merítünk sokszor új erőt küzdelmünk annál sikeresebb folytatására.

Minden kezdet nehéz, de annál nehezebb, minél több és minél nagyobb feltételektől függ. Ha megvan szerencsésen a kezdet, akkor kezdődik csak igazán a munka, mely csak akkor ér valamit, ha sikeres célra vezet. *Non qui bene coepit sed qui bene finit, habet.* Ezt a mondást idéztették apáink s hogy igazságát követték, bölcseségükre vall.

Állami történetünk a honfoglalással, művelődésünk azzal az időponttal veszi kezdetét, mikor Jókainak szép gondolata szerint, melyet Liszt Ferencz oratoriumban szándékozott zenei képpé varázsolni, a pogány oltár szent tüzét a szent víz eloltotta. A kereszténység avatta a magyart európai nemzetté, a kereszténységnek köszöni, hogy a világ művelt népei közt helyet foglal s a történet vérzivatarjaiban végkép el nem árusztult.

Felejtethetlen tanítványunk és barátunknak, Ábel Jenőnek ama talpraesett cikke, melyben a classica philológiának Magyarországon való történetét ismerteti, bátran a millennium alkalmára készülhetett volna: annyira beleillik ezeréves fennállásunk irodalmi ünneplésébe.

Ha végig nézzük az ő kalauzolása mellett azt a történeti képet, ott látjuk első iskoláinkat, melyek a nyugati és déli Európában az egész középkoron keresztül dívó iskolák képére voltak alkotva: ott van a grammatika, retorika és dialektika tanításából álló *trivium* és az aritmetika, musika, geometria s astronomia tanításából álló *quadrivium*.

A XI. század elején a pécsi püspök Franciaországból hozat magának egy Priscianust.

Sz. Gellert főleg azért szándékozik Jeruzsálembe zárándokolni, hogy Sz. Jeromosnak valamelyik művét szerezhesse meg magának.

A tulajdonképeni *classicusokat* akkor még nagyon kevésbé ismerték. De a következő századokban a philologiai ismeretek már gyarapodtak. A XIII. század elején *Juvencus Coelius Calanus* megírja Attila történetét *Priscus*, *Jordanes* és *Paulus Diaconus* műveinek nyomán.

A valamivel később elt *Kézai Zsigmond* krónikája megírásakor ismeri *Josephus Flaviust*, *Isidorust*, *Orosiust* talán *Curtiust*

is; II. András *Horatius*-féle helyet idéz; Szt. Margit *Cassianust* olvasgatja.

Belae Regis Notarius-nál *Dares Phrygius*, *Solinus*, *Justinus* és *Isidorus*-féle nyomokat találni.

A XIV. században *Boetius* erdélyi tudós *Aristotelest* magyarázza.

A XV. század az, mikor a philologiai tanulmányok Magyarországon is virágzásnak indultak. Bekövetkezett a század derekán oly mozgalom, mely intenzitásra és fényre nézve páratlanul áll Magyarország művelődése történetében. Ezen arany korszak tűnődőklő alakjai: *Zrednai Vitéz János* Magyarország primása, a ki azt a humanista mozgalmat megindította s legjelesebb két tanítványa, a magyarországi humanismus legismeretesebb képviselői: az egyik *Csezmicei János*, az új latin költészetnek *Janus Pannonius* név alatt ismeretes elsőrangú csillaga, a másik *Mathias Corvinus*, az igazságos volta s udvara fénye miatt felejthetetlen Mátyás király.

A mit Ábel e korszakról lapidaris rövidséggel mond, kötetekre menő munkának szolgálhatna anyagúl. Nem tagadom, hogy a humanismus Magyarországon *idegen* növény volt, hiszen nemcsak hozzánk, hanem Európa egyéb országaiba is Olaszországból került; de az is igaz, a mit Ábel a külföld balhiedelmével szemben állít, hogy Mátyás halálával a humanista tanulmányok nemcsak hogy azonnal meg nem szűntek, hanem hovátoább szélesebb körökbe hatoltak.

A XV. század vége felé s a XVI. század elején sokkal több nemes ember és praelatus jeleskedett azzal, hogy tudós humanistákat támogatott, mint Mátyás király korában, és nevezetesen a XVI. század második felében sokkal több latin költőnk volt, mint az előbbi korszakban. A classicus philologia már-már komolyabb irányt vett, mikor a szerencsétlen *mohácsi csata* 1526 egyszeriben minden tudományos életet hosszú időre megsemmisített és csakhamar reá a reformatió a nemzetet új szellemi irányba szorította.

Minden, ami azóta egy századon keresztül a philologia terén történt, a legszorosabb kapcsolatban áll az akkori iskolával és életkérdésekkel.

Minél tovább tartott a katolikus és protestáns iskolák és tudósok versengése, annál inkább theologiai vitatkozássá vált, mi a philologiai tanulmányok teljes hanyatlását vonta maga után.

Az a kevés magyar philologus, a kit a XVII. században és a XVIII-nak első felében látunk, vagy külföldön volt kénytelem munkáját értékesíteni, vagy amennyiben magyar fordításokat írt, a legkisebb hatással sem volt nemzeti irodalmukra.

Csak a *mult* század vége felé ébredtek a régi classicusok Magyarországon új életre.

Jól ismerjük e renaissance korát irodalmunk történetéből. Ismerjük Révai Miklós, Baróti Szabó Dávid és Rájnisi József azonos célú törekvéseit. A hazaszeretet okozta irodalmunk megújulását, a hazaszeretet mutatott az ókor örökbecsű munkáira, mint követésre méltó példákra, a melyek a külföld irodalmának fejlesztését is oly hathatósan előmozdították.

A jelen századbéli philológiánk két korszakra oszlik: az *aesthetikai* korszakra, mikor a görög s római classicusokat *aesthetikai* szemmel nézték s fordítgatták meg utánózták s a *mostani* vagyis *tudományos* korszakra, mely a philológiát mint tudományt egész valójában törekszik meghonosítani, s kipróbált módszerét mentől jobban meggyökereztetni.

Ez a fontos cél ösztönzött 1874-ben arra, hogy ezt a philológiai társaságot megalapítsuk.

Milyen nehézségekkel kellett küzdenünk eleinte, milyen bajos volt szakunk iránt érdeklődést kelteni, valakit rábírni, hogy hozzánk szegődjék, jóllehet akkor még tagdíjat sem kellett fizetni, s hogy örültünk, ha akadt értekező, s megjelent ülésünkön egypár szál hallgató. Mennyire más a mostani kép! Ha most nézzük philológiánkat, meglepéssel igazolhatjuk azt a szép haladást, melyet e téren tettünk. Társaságunk ma minden tekintetben öröndetes virágzást mutat, mert nemcsak tagjainak száma évről-évre szaporodik, hanem a magyarországi philologusok színét javát vallhatja magáénak, tiszteletbeli tagjai sorában pedig József Főherczeg Ő Fenségét s egypár külföldi kitünőséget is szerencsés üdvözölhetni.

Fájdalom, ez utóbbiak közül alig 5 hónapja egy igen kitünő tagtársat és barátot veszítettünk.

Mult augusztus 25. délután 2 órakor meghalt Gothában 89 éves korában Georges Károly Ernő, a kit társaságunk 1885 decz. 27. tartott XI. közgyűlésében nemcsak mint a latin lexikographia legmegbízhatóbb s legönállóbb mesterét, hanem mint ama kevés németországi tudósok egyikét is, a kik a magyarországi tö-

rekvéseket szíves örömmel s buzditó részvétellel méltatják, tiszteletbeli tagjának választotta. Életét csak egy pár vonásban vázolom. A philologia történetének feladata, vele s működése jelentőségével tüzetesen foglalkodni. Georges született 1806-ban decz. 26. Gothában, a gymnasiumot Gothában és Nordhausenben, az egyetemet Göttingában és Lipcsében végezte, 1839—1856-ig tanító volt a gothai reál-gymnasiunban, 1856-tól haláláig ugyancsak Gothában élt hivatal nélkül, egyesegyedül szótárainak szerkesztésével és folytonos tökéletesbitésével foglalkodva.

Festus-tanulmányaimnak ő volt a bírálója s ez hozta létre azt az igazi barátságot köztünk, mely 1882-től egész haláláig tartott. Hozzám intézett levelei kedélyes szívre és lankadatlan munkakedvre vallanak. Jelentgeti nekem, mit dolgozik, mennyire haladt munkájában s halálával viszonzoz mindent, a mit munkájának hasznára fordíthat. Megküldi arczképét, melyről Dombartné azt mondja bajorosan: Der hat ein arg gut's Gesichtl. Az én arczképeimet kedves barátainak képei közé, híres földijének, Jacobs Frigyesnek az arczképe alá akasztja.

A Lexikon lateinischer Wortformen szemleiveit rendesen megküldi s azt írja, ha kiadását egy évig még elhalaszthatta volna, teljesebb munka lett volna belőle. De aggkora siettetten s mégis tetszést aratott vele, s kiadója megvan elegendve a keletével. A Neue-féle Formenlehre-t vette alapúl, csak hogy annak adatait mindig a legújabb szövegkiadások szerint kellett helyreigazítani.

Jóllehet gyertyavilágnál se írni, se olvasni nem bír, mégis egy év alatt elvégzi kis latin-német szótárának V. kiadását, a Koch-féle Vergilius-szótár V. kiadását, a mellett a lexikographiáról szóló évi jelentését s többrendbeli bírálatot.

Kis kézi lexikona rég le van fordítva hollandus nyelvre; egy turini czég olaszra akarja fordíttatni. Daczára annak, hogy 16000 példányban van kiadva, gyorsan kel, úgy hogy rövid idő alatt új kiadásra van szükség.

A mi kritikáit illeti, a Merguet-féle Lexicon Cæsariarumot hitvány gyári munkának bélyegzi. A Saalfeld-féle Tensaurus græco-latinus-ról szóló bírálata pellengére állítja Saalfeldet mint a legarczátlanabb plagiatort, s a Centralblatt-beli panegyrikusá Weisét csúffá teszi.

Itt-ott a philologus-világ élénk tevékenységéről is megemlék. Landgraf szerint a Bellum Africanumnak Asinius Pollio a

szerzője. Schneider berlini tanár fontos okokat hoz föl ellene. Wöllflin rajong Landgraf fölfedezéseért. Georges Schneiderrel tart.

Megható az az öröm, melylyel e nagyérdemű aggastyán tiszteleti tagtársunkká való megválasztását fogadta. 1885 mart. 4. ünnepelték 50 éves doctor-jubileumát. Ezt az ünnepet XI. közgyűlésünk alkalmával ismertettem. 1886 jan. 28. kelt levelében azt írja, hogy szebb ajándékkal nem kedveskedhattünk volna neki 80. születése napjára. A váratlan öröm könyre fakasztotta. Annál nagyobbra becsülte ezt a kitüntetést, mert Németország, nevezetesen Poroszország, Szászország és Gotha 50 éves doctori jubileumakor kevés részvétet tanusított. Csak Bajorország dicséretes kivétel. Wöllflin Münchenben meg tanítványai, valamint Dombart, Heerdegen és Müller Iván Erlangenben szíves barátsággal vannak iránta. Poroszországban Hertz és Bücheler voltak rajta, hogy elismerést szerezzenek neki, de hiába. 1888 nov. 15. ünnepelték lexikographus tevékenységének 60 éves jubileumát. Ez alkalommal Angolországból 70 aláírással ellátott feliratot kapott, Jena, Lund táviratban üdvözölték, több gymnasium, még a berlini Victoria-gymnasium is megemlékezett róla, de a gothai Ernestinum még tudomást se vett jubileumáról. Annál jobban esett neki a mi üdvözlő telegrammunk a melylyel őt megleptük, valamint a gothai herczeg részvéte, melyet miniszteriuma által neki tudomásra juttatott.

Mikor Georges egy csomó alig kapható értekezést ajándékozott a mi class. philol. seminariumunknak, Trefort igen szép köszönő levelet írt neki, a minek rendkívül megörült. Félévvel később azt olvasta Georges a Pester Lloydban, hogy Trefort beteg, de már javuló-félben van. Kérde tőlem, megküldheti-e neki Gnomológiájának egy diszpéldányát. Együttal azt is írja, hogy 5000 márkáért magyar aranyjáradékot vásárolt s hogy jó papíros-e?

1887 apr. 20. kelt levelében nem győzi bámulni, József Főherczeg tudományos törekvéseit. Annýira el van ragadtatva hogy ha alkalma volna, a tudós világ nevében szíves halálával keze csókolna Ő Fenségének.

A mi baráti körét és családi otthonát illeti, elpanaszolja, hogy 1885 jul. 8. elvesztette legmeghittebb barátját, Merkel Rudolfot. Gyomorrákban, halt meg. Ő benne egy tündöklő csillag aludt el.

Georges neje, szül. Hunnius Karolina, 1886 apr. 16. halt

meg 71 éves korában. Ha még élne — írja 1887 apr. 9. kelt levelében — apr. 10. aranylakodalmát ülhethé.

1888-ban fejfájásról panaszkodik. Szeme hovatovább gyöngébb lesz, 86 éves korában már a nevét se bírja írni, pedig még mindig eleven lelkű s még sokat tehetne. 1889 óta leveleit már legfiatalabb leányával Theklával íratta, ki az ő titkársa, s nénjével ketten naponként hét óra hosszat olvastak neki. Azóta leányai küldték újévi üdvözléseit. Levelezésünket az a gyászjelentés fejezte be, mely arról értesített bennünket, hogy Georges, a ki mindig büszke volt arra, hogy tagtársunk, s a Lexikon der Lateinischen Wortformen címlapjára ki is nyomatta, hogy «Ehrenmitglied der königlich ungarischen philologischen Gesellschaft in Budapest», nincs többé.

A míg társaságunk fennáll, Georges emlékét soha sem fogjuk felejteni.

Most megint az élet felé fordítsuk figyelmünket. Addig él e társaság, a, míg működik, úgy működjék, hogy hazánk tudományos érdekeit hovatovább jobban előmozdítsa.

Ezennel XXI. közgyűlésünket megnyitottnak nyilvánítom.

PONORI THEWREWK EMIL.

II. Titkári jelentés.

Tisztelt közgyűlés!

A mióta szerencsém van a Budapesti Philologiai Társaság állapota-ról évi jelentések alakjában beszámolni, talán soha sem volt oly könnyű feladat, mint ez alkalommal. Mert bárhova esik tekintetem, a lefolyt év eseményei mindenütt, a szellemiekben úgy mint az anyagiakban, az örömdetes haladás jeleit mutatják; és ha a természet örök törvénye tagtársaink sorából néhány jó barátunkat ismét ki nem ragad, e perczen ügyeink felvirágzása fölött érzett örömünk valóban teljesen zavartalan lehetne.

Jelentésem élére helyezem a lefolyt évnek legfontosabb mozzanatát, új alapszabályainknak felsőbb helyen történt jóváhagyását. Maga az a tény, hogy szervezetünk korszerű módosítására szükség volt, legjobban bizonyítja gyarapodásunkat. Régi szabályaink még a Társaság kisorszerű viszonyaihoz és szűkebb keretéhez alkalmazkodtak; azóta számban is megsokasodtunk, erőben is megizmosodtunk, szervezetünk-ből is észrevétlenül kinőttünk; helyén való volt működésünk tényezőit újból vizsgálat alá vennünk, magunk alkotta szabványainkat a haladottab szükségletek mértéke-szerint rendeznünk és munkásságunk gyakorlati módozatait

a sok évi tapasztalatból meríthető okulások felhasználásával újból megállapítanunk. A módosított alapszabályokat a belügyminister úr az 1895. évi május 20-án 44263. sz. a. kelt rendeletével helybenhagyta és a jóváhagyási záradékkal ellátta.

Tagtársaink és előfizetőink szaporodása is öröndetes. Míg az 1894. évet 11 tiszteletbeli, 7 alapító, 354 rendes és 74 rendkívüli taggal, továbbá 155 előfizetővel, tehát összesen 601 taggal és előfizetővel zártuk le, addig az 1895-ik évben e szám felemelkedett 637-re, a kik között volt 13 tiszteletbeli, 8 alapító, 385 rendes, 73 rendkívüli tag és 158 előfizető. Oly szűk körre szorítkozó társaságban, minő a mienk, e 36 főnyi szaporodás jelentéktelennek nem mondható.

Üléseink látogatottak voltak s fokozódó érdeklődés mellett folytak le. Felolvasó ülésünk összesen 8, választmányi ülésünk 9 volt. Felolvasó üléseket tartottunk január, február, márczius, április, május, október, november és december hónapokban, a következő tárgysorozatokkal: *Sarudy György* új-görögből való verses fordításait mutatta be; *Bartha József* Lucanus Pharsaliá-járól értekezett; *Némethy Géza* Firmicus Maternus magyarázatára vonatkozó újabb adalékokat közölt; *Fuchs Károly* Homeros Iliásá-ról olvasott; *Hegedüs István* a görög accusativusról, *Gyomlay Gyula* a Chaeroneánál elesett athéniek sírfeliratáról (Demosth. De cor. 289), továbbá Demosthenes két beszédének rhetorikai és ethikai sajátosságairól értekezett; *Wigand János* párhuzamot vont Csiky Vasember-e és Sophokles Antigoné-ja között; *Rupp Kornél* Komjáti Benedek és Erasmus című értekezését mutatta be; *Kanyaró Ferencz* egy toroczközi karácsoni mysteriumot ismertetett; *Zsoldos Benő* Beregszászi Nagy Pálnak életét és külföldi működését jellemezte; *Exner Győző* az Arany János hátrahagyott verseiben előforduló nő-alakokról értekezett; *Lehr Vilmos* az ephesusi Matrona legújabb alakjáról, *Czeczkó Antal* Simai Váratlan Vendég-éről és Mesterséges Ravaszság-áról, *Vende Ernő* Horváth Ádám Hunnias-áról szóló dolgozataikat mutatták be a Társaságnak.

Választmányi üléseinken a társaságnak mind jobban felszaporodó administratív ügyeit intéztük el, a választmány összes tagjainak soha sem lankadó buzgósa mellett.

A Társaság pénzügyei teljesen rendezve vannak. Nemcsak, hogy összes tartozásainkat kiegyenlítettük, hanem még szorosan vett kötelezettségünkön felül oly költségek fedezésének is sorját keríthettük, melyek ügyrendünk és szerződéses viszonyaink értelmében már a jövő (azaz 1896) évi kezelést terhelik, sőt mindezek mellett, s daczára költségvetéseink szigorúan tárgyilagos realitásának, még két alapítványt is tehattunk pénztári fölöslegünkéből. A költségvetésből előirányoztunk az 1895. évre 4186 frt 97 kr. bevételt és 4140 frt kiadást; a valóságban pedig bevet-

tünk 4948 frt 54 krt, s költöttünk 4433 frt 46 krt, ami 515 frt 08 kr. tiszta fölösleget eredményez. E fölötte örvendetes állapot részben áldozatra kész tagtársaink érdeme, kik tagdíjaikat a lefolyt évben kettőzött készséggel rótták le, de másfelől kötelességet vélek teljesíteni, midőn ezen eredmény némi csekély méltatásaként e helyütt is kifejezem hálás érzelmeinket pénztárosunknak, ki fáradságot nem kimélő eljárásával és lankadatlan ügybuzgóságával igen mostoha viszonyoknak, súlyosan ránk nehezedeő időszaka után biztos kézzel vezette társaságunk anyagi ügyeit a teljes kibontakozás felé.

Jótevőinkről is meg kell emlékeznem; első sorban a M. T. Akadémiáról, mely helyiségeinek átengedésével és 1000 frtnyi évi segélyével támogatta működésünket; másod sorban azon munkatársainkról, kik a nekik járó írói díjakról lemondottak s ilyképen is gyarapították jövedelmeinket; harmad sorban új alapító tagunkról, ki a társaság alapítókéjét gazdagította.

A társaság hivatalos kiadványa, az *Fgytetemes Philologiai Közlöny*, a múlt évben 56 ívnyi s közel 900 oldalnyi tartalommal jelent meg, tehát a tagoknak a mérsékelt tagdíj fejében oly bőséges olvasmányt nyújtott, aminőt kevés tudományos czélú társaságunk. — Ezen 56 nyomtatott ív 66 író tollából került ki és tartalom szerint következőleg oszlott meg: Az önálló értekezések száma volt 32, és pedig felerészben classica-philologiai, fele részben modern philologiai tartalommal. Ezenkívül ismertetett a Közlöny 32 új hazai művet, (13-at a classica-philologia, 19-et a modern philologia köréből), s 37 philologiai program-értekezést, melyek közül a classikus nyelvekre és irodalmakra vonatkozott 18, a modern nyelvekre és irodalmakra 19. Különösen a hazai philologia körébe vágó irodalmi termékeknek pontos nyilvántartása a könyvészeti rovatban és rendszeres bírálata a könyvismertetések részében az a feladat, melynek teljesítését a Közlöny fennállása óta egyik főczéljául tűzte ki; a múlt évben is ezen irányú munkássága volt leghatékonyabb és leggyümölcsözőbb. Remélhetőleg közel van az idő, mikor majd hazai philologiai irodalmunk terén nem fog megjelenni egyetlen munka sem, melyről a Közlöny olvasóit ne tájékoztatná.

A múlt évfolyam azonban a külföldi művek rövid ismertetését is az ediginél nagyobb mértékben valósította meg. A választmány, érezve azon nagy szükségletet, mely e tekintetben hazai viszonyaink közt fennforog, intézkedett, hogy a francia philologiai irodalmon kívül, (melynek eddig is akadt hivatott ismertetője) jövőben a többi, különösen németországi, jelentékenyebb philologiai művekre is (bár csak röviden) felhívassék a Közlöny olvasóinak a figyelme. A múlt évben 69, többnyire német philologiai munkáról számoltunk be, melyek közt volt classica-philologiai 34, modern s egyébb irodalmak körébe tartozó 35. Az ismertetett

munkák közt volt 64 német, 1 olasz és 2 angol. Törekednünk kell, hogy jövőben a franciaországi és németországi műveken kívül még az angol és olasz irodalomnak illető termékei is ilyen, különben nagyobb igényeket nem támasztó s tisztán figyelemkeltő rövid méltatásban részesüljenek.

A Közlöny «Vegyesek» című rovatában 34 apróbb tudományos közlemény jelent meg.

S ezzel, tisztelt közgyűlés, kötelességem formai részének eleget tettem. De nem rekeszthetem be jelentésemet anélkül, hogy legalább egy-két szóval rá ne mutassak az idők haladásának azon emlékezetes határpontjára, mely jelen közgyűlésünk lefolyását is megszenteli és lelkünk szűrnyalását felemeli. Nemcsak azért van okunk felbuzdúlnunk, mert mögöttünk van Társaságunk történetének jó és balsorsban kipróbált két évtizede, hanem mert nemzetünk ez évben oly ünnepet ül, mely amint egyfelől tanuságot tesz a szívós ellenállásnak amaz ósi erejéről, melynek megmaradásunkat köszönhetjük, úgy másfelől hosszú és küzdelmes útját mutatja egy nemzeti kultúra folyton megzavart és csodálatos módon megmegújuló, kifejlésének. Ha nem büszkélkedhetik is szerény társaságunk azzal, hogy nemzeti közművelődésünk felvirágzását nagyratörő célok megvalósításával és fényes sikerekkel szolgálta, de a becsülettel teljesített kötelesség tudatában elmondhatjuk, hogy csekély eszközeihez képest ez a társaság is betöltötte azt a helyet, mely őt közműveltségünk egészében méltán megilleti.

Kérem a tisztelt közgyűlést, hogy e jelentésemet tudomásul venni méltóztassék.

Dr. FINÁCZY ERNŐ.

III. A pénztárvizsgáló bizottság jelentése.

Tisztelt közgyűlés!

Alulírottak, mint a «Budapesti Philologiai Társaság» választmánya által kiküldött pénztárvizsgáló bizottságnak tagjai, f. é. január hó 6-án délután a pénztárnok lakásán megjelentünk és a pénztárt megvizsgáltuk. Tapasztalatainkról a következőkben van szerencsénk beszámolni.

A) alatt mellékelve bemutatjuk a Bpesti Phil. Társaság 1895. évi bevételeinek és kiadásainak zárszámadását; melyet úgy szerkesztettünk, hogy abban az 1894. évi közgyűlés által jóváhagyott előirányzattal szembe állítottuk a tényleges eredményt. Előirányzott pedig a közgyűlés 1895-re 46 frt 97 kr. pénztármaradványt, illetve felesleget; a tényleges eredmény vagy felesleg pedig 515 frt 08 kr. lett, s így az eredmény az előirányzatnál 468 frt 11 krral kedvezőbb. — Kedvezőbb pedig azért, mert az előirányzott 4186 frt 97 kr. bevétellel szemben a tényleges eredmény 4948 frt 54 kr. bevétel lett, vagyis a bevétel 761 frt 57 krral kedvezőbb; ámde természetesen a kedvezőbb bevételi eredménynek az elő-

irányoztnál nagyobb kiadás is lett az eredménye. — számokban kifejezve: a 4140 frt. kiadási előiránnyal szemben az eredmény 4433 frt 46 kr. tényleges kiadás, vagyis 293 frt 46 krral több lett, melyet levonván a bevételi többletből 761 frt 57 krból kijön a 468 frt 11 krral több pénzesleg, melyről fentebb volt szó.

A bevételeknél kedvezőbb eredményt ért el a társaság az 1895. évi előfizetési pénzek, rendes és rendkívüli tagdíjak, a rendes és rendkívüli tagdíjhátralékok című rovatokon összesen 715 frt 47 krral; továbbá befolyt két elő nem irányzott alapítvány dr. Székely István nagyszebeni főgymn. tanártól és Latinovics Géza nagybirtokostól, összesen 200 frt; végül előfordult 32 frt 50 krnyi elő nem irányzott idegen pénzbevétel is. Vagyis összesen brutto bevételi többlet 947 frt 97 kr. — Kevesebb bevétel fordult elő az előirányoztnál az előfizetési hátralék, egy térítvény, a közlőny elárúsítása, különféle kamatok és különféle bevételek czímén, összesen 186 frt 40 krral, melyet levonván a 947 frt 97 kr. bevételi többletből kijön, a 761 frt 57 kr. netto bevételi többlet. — Megjegyezzük, hogy a *különféle bevételek* czímén elért 74 frt 65 krnyi eredményben befoglaltatik azon 23 frt 50 krnyi írói honorárium is, melyet dr. Heinrich Gusztáv a társaságnak visszaajándékozott.

A mi a *kiadásokat* illeti, az előirányzatnál nagyobb eredmény mutatkozott a szétküldési költség, czímszalag, a pénztárnok tiszteletdíja, az irodai költségek rovatain, összesen 183 frt 99 krral, mely eredmények a nagyobb bevételek természetes következményei; — továbbá két alapítvány czímen is fordult elő 200 frt elő nem irányzott kiadás, az által, hogy ezen összeg az alapítványokhoz csatoltatott; — végül idegen pénz czímen is fordult elő 32 frt 50 kr. kiadás, mert ezt az összeget az illetékeseknek vissza kellett fizetni; vagyis összesen brutto kiadási többlet 416 frt 49 kr. — Ellenben kevesebb volt a kiadás az előirányzatnál a közlőny nyomdai költségei, az írói díjak és a különféle kiadások rovatain 123 frt 03 krral, mely összeget levonván a 416 frt 49 kr. kiadási többletből, kijön 293 frt 46 kr. netto kiadási többlet.

B) alatt mellékelve bemutatjuk a vagyonmérleget, mely szerint a társaság vagyona m. é. deczember 31-én 1814 frt 87 kr. volt. Megjegyezzük, hogy az alapítványok a tavalyi 650 frtről 850 frtra emelkedtek, és hogy a mult évi vagyonmérlegben a pótkötetek hátralékos díjai czímén szerepelt 152 frt 51 kr. a mostani vagyonmérlegben már nem szerepel, mert a választmány azt, mint behajthatatlan követelést a mult évi pénztár vizsgáló bizottság véleménye következtében törölte a számlakönyvben. Öröndetes jelenség, hogy míg a mult évi vagyonmérlegben hátralékos követeléseink 1392 frt 51 krral szerepeltek, a mostaniban már csak 1014 frt 04 krral vannak felvéve.

C) alatt mellékelve bemutatjuk a jövő évi előirányzatot. A bevé-

A) A Budapesti Philologiai Társaság 1895. évi bevételeinek és kiadásainak zárszámadása.

Pénztárkönyv: 468. lap 1. tételétől 500. lap 386. é. 1. lap 387. tételétől 55. lap 1101. tételéig. — Idő: 1894 decz. 27-től 1895. decz. 31-ig.

Rovat	B e v é t e l		Előirányzat		Eredmény		Rovat	K i a d á s		Előirányzat		Eredmény	
	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.		frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.
1	Pénztári készlet 1894. év végén	---	3	07	3	07	1	Az E. Ph. K. 1894. é. 8-10. és 1895. é. 1-7. füz.	---	2.250	---	2.207	32
2	Előfizetés 1895-re	---	890	---	941	20	2	Szétküldési költségek	---	165	---	174	38
3	Rendes tagdíjak 1895-re	---	1.367	---	1.598	50	3	Irói tiszteletdíj	---	800	---	789	65
4	Rendkívüli tagdíjak 1895-re	---	116	---	161	76	4	Czinszalagok irásáért	---	54	---	60	---
5	Rendes tagdíjhátralék	---	400	---	719	51	5	Szerkesztési költségek	---	200	---	200	---
6	Rendkívüli tagdíjhátralék	---	70	---	137	50	6	A pénztárnak tiszteletdíja	---	271	---	360	55
7	Előfizetési hátralék	---	37	---	17	80	7	Egyéb nyomdai költségek	---	150	---	150	---
8	A M. T. Akadémia segélye	---	1.000	---	1.000	---	8	Teremszolgá	---	10	---	10	---
9	Dr. Lázár Béla térítménye	---	90	50	10	---	9	Irodai költségek	---	170	---	249	06
10	A Közlöny eladásából	---	30	---	29	30	10	Megtérített különféle kiadások	---	50	---	---	---
11	Különféle kamatok	---	23	40	22	75	11	Meg nem térített különféle kiadások	---	20	---	---	---
12	Különféle bevételek	---	160	---	74	65	12	Latinovics Géza és dr. Székely Istv. alapítv.	---	---	---	200	---
13	Latinovics Géza és dr. Székely Istv. alapítv.	---	---	---	200	---	13	Idégen pénzek	---	---	---	32	50
14	Idégen pénzek	---	---	---	32	50	14	Pénztárkészlet 1895. év decz. 31-én	---	46	97	515	08
	Összesen	---	4.186	97	4.948	54		Összesen	---	4.186	97	4.948	54

Az átvizsgált könyvekkel mindenben megegyezőknek találtatott. — Budapest, 1895. évi december hó 31-én.

A pénztárvizsgáló bizottság:

Dr. Fináczy Ernő.

Bermüller Ferencz.

Dr. Gyomlay Gyula.

B) Vagyommérleg.

Sor- szám	V a g y o n	forint	kr.	Sor- szám	T e h e r	forint	kr.
1	Pénztári készlet 1895. decz. 31-én	515	08	1	A Közlöny 1895. évi 8—10. füzetéért	758	25
2	Alapítványok	850	—	2	Egyéb nyomdai tartozások	6	50
3	Kamatok 1895-re	20	—	3	Vagyonegyenleg	1,814	87
4	Előfizetési hátralék	28	80				
5	Rendkívüli tagdíjhátralék	192	74				
6	Rendes tagdíjhátralék	792	50				
7	A Közlöny munkári készlete	100	—				
8	Dr. L. B. térítvénye	80	50				
	Összesen	2,579	62		Összesen	2,579	62

Az átvizsgált könyvekkel mindenben meggyezőnek találtatott. — Budapest, 1895. évi december hó 31-én.

A pénztárvizsgáló bizottság:

Dr. Fündszig Fűrő.

Bernüller Ferencz.

Dr. Gyomai Gyula.

(*) A Budapesti Philologiai Társaság bevételének és kiadásainak előirányzata 1896-ra.

Rovat	B e v é t e l		Rovat	K i a d á s		frt	kr.
	frt	kr.		frt	kr.		
1	Pénztárkészlet 1895. évi decz 31-én	---	1	A Közlöny 1895. é. 8-10. és 1896. é. 1-7 füzetei	---	2.500	---
2	Előfizetés 1896-ra	---	2	Némethy Géza-nak «Ovidius szerelmecse» cz. műve	---	100	---
3	Rendes tagdíjak 1896-ra	---	3	Szétküldési költségek	---	170	---
4	Rendkívüli tagdíjak 1896-ra	---	4	Írói tisztoletdíj	---	800	---
5	Előfizetési hátralék	---	5	Szerkesztési költségek	---	200	---
6	Rendes tagdíjhátralék	---	6	A pénztárnok tisztoletdíja	---	300	---
7	Rendkívüli tagdíjhátralék	---	7	Egyéb nyomtatási költségek	---	75	---
8	A Közlöny eladásából	---	8	Teremszolga	---	10	---
9	A M. T. Akadémia segélye	---	9	Irodai költségek	---	250	---
10	Dr. L. B. térítménye	---	10	Budenz József és Hunfalvy Pál alapítványai	---	200	---
11	Kamatok	---	11	Czímatalagok irásáért	---	54	---
12	Különfélc bevételek	---	12	Idegen pénzek	---	30	---
13	Idegen pénzek	---	13	Pénztári készlet 1896-ra december 31-én	---	10	38
Összesen		---	Összesen		---	4.699	38

Budapest, 1895. évi december hó 31-én.

A pénztárvizsgáló bizottság:

Dr. Finóczy Ernő.

Bernáth Ferencz.

Dr. Gyomlay Gyula.

telt 4699 frt 38 kr-ra, a kiadást 4689 frtra s a pénzmaradványt 10 frt 38 kr-ra irányoztuk elő. Kedvezőbb előirányzatot nem készíthettünk, mert több ismeretlen tényezővel kellett számolnunk. Ugyanis a pénztáros indítványára a közlöny a folyó évben 55 ív helyett 60 ívnyi tartalommal, és 700 példány helyett 750 példányban fog megjelenni, feltéve, hogy ezt az indítványt a közgyűlés ezen költségvetés keretében elfogadja. Ezen emelésből származó több költség csak hozzávetőlegesen volt kiszámítható, t. i. a múlt évi 2207 frt 32 krnyi eredmény helyett 2500 frtot irányoztuk elő. Továbbá Némethy Géza »Ovidius szerelmei« cz. művére szintén hozzávetőlegesen 100 frtot irányoztuk elő. Ezen mű a társaság külön kiadványai sorában fog megjelenni. — Végül ha a közgyűlés hozzájárul a pénztárnok második indítványához, a Budenz József és Hunfalvy Pál emlékének megörökítésére teendő alapítványokhoz, ezeknek fedezésére is kell 200 frt, melyet szintén előirányoztunk. Az irodai költségekre pedig abban a reményben, hogy ez az összeg most már elegendő lesz, 250 frtot irányoztuk elő.

Ezek alapján a bizottság kedves kötelességet teljesít, midőn a pénztárnak pontos és lelkiismeretes működéseért elismerését fejezi ki, és tisztelettel fölkéri a közgyűlést, hogy neki a szabályszerű fölmentést megadni méltóztassék.

Budapesten 1896. január 6-án.

BERMÜLLER FERENCZ,
biz. tag.

Dr. FINÁCZY ERNŐ,
biz. tag.

Dr. GYOMLAY GYULA,
biz. tag.

IV. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaság választmányának 1896 január 11-én a közgyűlést megelőzőleg tartott üléséről.

Elnök: Ponori Thewrewk Emil.

Jegyző: Petz Gedeon másodtitkár.

Jelen voltak: Heinrich Gusztáv alelnök, Fináczy Ernő első titkár, Cserhalmi Samu pénztárnok, Bermüller Ferencz, Csengeri János, Gyomlay Gyula, Hegedüs István, Katona Lajos, Maywald József, Némethy Géza és Váczy János választmányi tagok.

1. Az 1895 decz. 11-én tartott választmányi ülés jegyzőkönyve felolvasztatik és hitelesítettik.

2. E jegyzőkönyv 6. pontja kapcsán a választmány — Fináczy Ernő indítványára — Petz Gedeonnak, ki négy éven át viselte a másodtitkári tisztséget s az újonnan való jelölést nem volt hajlandó elfogadni, fáradozásáért köszönetet szavaz.

3. Új tagokul ajánlatnak: a) *rendes* tagokul: *Karátsony* Zsigmond gymn. tanár Sopronban (aj. P. Thewrewk Emil), *Kovács* Dániel ev. ref. collegiumi tanár Székely-Udvarhelyt (aj. Hegedüs István), *Gáspár*

Leó benczés tanár Pannonhalmán (aj. Bódiss Jusztin), *Loósz* István áll. főgymn. tanár Lugoson, eddig rk. tag (aj. Cserhalmi Samu), *Petrovics* László főgymn. tanár Nyitrán (aj. Czeglédy István) és dr. *Sebestyén* Károly áll. főgymn. tanár Budapesten (aj. Váczy János); *b) rendkívüli* tagul: *Barthmes* György bölcsészethallgató Jenában (aj. Schullerus Adolf). — Megválasztatnak a Társaság tagjaivá.

4. A pénztárnok jelenti, hogy *Wohlmuth* Gyula, kolozsvári kegyesr. tanár, a Társaság r. tagja, elhunyt. — Részvétellel tudomásul vétetik.

5. Fináczy Ernő első titkár a kiküldött pénztárvizsgáló bizottság nevében bemutatja e bizottság jelentését. — A választmány e jelentést tudomásul veszi s ennek alapján a maga részéről megadja a pénztárnoknak a felmentvényt.

Végül néhány folyó ügy intéztetett el.

V. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaság 1896. évi január 11-én tartott rendes évi közgyűléséről.

Elnök : Ponori Thewrewk Emil.

Jegyző : Fináczy Ernő első titkár.

Jelen voltak : Acsay Antal, Badics Ferencz, Binóczy József, Becker Fülöp Ágost, Bermüller Ferencz, Csengeri János, Cserhalmi Samu, Drájkó Béla, Erődi Béla, Fekete József, Fiók Károly, Geréb József, Gyomlay Gyula, Gyulai Ágost, Gyulai Pál, Hegedüs István, Heinrich Gusztáv, Herald Ferencz, Hittrich Ödön, Katona Lajos, Kempf József, Király Pál, Krausz Sámuel, Kunos Ignác, Láng Nándor, Lázár Béla, Lintner Lajos, Maywald József, Négyessy László, Némethy Géza, Pasteiner Gyula, Petz Gedeon, Popini Albert, Prónai Antal, Pruzsinszky János, Radó Vilmos, ifj. Reményi Ede, Rupp Kornél, Schack Béla, Schambach Gyula, Schill Salamon, Schmidt Attila, Simonyi Zsigmond, Szilasi Móríc, Szinnyei József, Timár Pál, Váczy János, Volf György, Zichy Antal, Zolnai Gyula.

1. Az elnök felolvassa az Egyetemes Philologiai Közlönyben (l. a 170. lapot) közzétett megnyitó beszédét és a társaság XXI. évi rendes közgyűlését megnyitottnak nyilvánítja.

2. Hegedüs István szót kér s a tagok éljenzése közt lelkes beszédben méltatja az elnöknek, Ponori Thewrewk Emilnek érdemeit abból az alkalomból, hogy a társaság fennállásának huszadik évfordulóját ünnepli (v. ö. 187. l.).

Az elnök meghatott szavakban mond köszönetet a lelkes ünnepeltetésnek e spontán nyilatkozatáért, kéri az összes tagtársak további jóindulatát s igéri, hogy mint eddig, úgy ezentúl is minden erejével igyekezni fog a társaság felvirágzásán közreműködni.

3. Az első titkár felolvassa a társaság 1895. évi működéséről szóló jelentését (l. 176. lapon), melyet a közgyűlés helyeslő tudomásul vesz.

4. A másodtitkár felolvassa a pénztárvizsgáló bizottság jelentését (l. a 179. lapon), melyet a közgyűlés öröndetes tudomásul vesz, s a pénztárosnak megadja a felmentvényt.

5. A választások megejtése céljából az elnök a szavazatszedő bizottságba Volf György, Csengeri János és Némethy Géza rendes tagokat jelöli ki s a szavazást elrendeli, a szavazatok beérkezéig pedig a közgyűlést felfüggeszti.

Miután a szavazatok beadattak, és szabályszerűen megszámláltattak, az elnök folytatólag megnyitja az ülést. A szavazatszedő bizottság jelentése szerint a választás eredménye a következő:

Elnök lett Ponori Thewrewk Emil (47 szavazattal), *alelnök* Heinrich Gusztáv (47), *első titkár* Fináczy Ernő (47), *másodtitkár* Katona Lajos (45 szavazattal), *pénztárnok* Cserhalmi Samu (47). — *Budapesti választmányi tagok*: Badics Ferencz (46), Bermüller Ferencz (43), Csengeri János (46), Erdélyi Pál (44), Fiók Károly (44), Gyomlay Gyula (46), Hegedüs István (45), Hóman Ottó (45), Kempf József (46), Maywald József (46), Négyessy László (44), Pecz Vilmos (46), Pozder Károly (45), Reményi Ede (43), Simonyi Zsigmond (46), Szinnyei József (46), Timár Pál (38), Váczy János (46), Vári Rezső (46), Volf György (46). Ezeken kívül többen kaptak 1—7 szavazatot. — *Vidéki választmányi tagok* lettek: Balassa József (46), Bászai Aurél (45), Binder Jenő (46), Bódis Jusztin (46), Bognár Teofil (46), Cserép József (46), Dóczi Imre (46), Erdélyi Károly (46), Geréb József (46), Halász Ignác (46), Horváth Cyrill (46), Kacs Kovács Kálmán (46), Nátafalussy Kornél (46), Petrovich Ferencz (46), Pirchala Imre (46), Spitkó Lajos (46), Szamosi János (46), Veress Ignác (46), Zlinszky Aladár (46), Zsoldos Benő (46).

6. Az elnök mind a maga, mind tisztviselő társai és a választmány nevében szíves köszönetet a mond nyilvánult bizalomért, és a közgyűlést berekeszti.

PONORI THEWREWK EMIL, s. k.
elnök.

Jegyzette
DR. FINÁ CZY ERNŐ, s. k.
első titkár.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság idei közgyűlése igen öröndetes színben tüntette fel a tagok érdeklődését és a Társaság felvirágzását. Az Akadémia heti ülésterme egészen megtelt a philologusokkal, kiknek sorában a tudomány számos előkelő képviselőit, egyetemi tanárokat és

akadémikusokat láttunk. Az egész közgyűlés emelkedett hangulatban folyt le és méltó befejezése volt annak a húsz évi munkásságnak, melyet a Társaság sok nehézségnek közepette nemes kitartással végzett.

Valóságos ovatióra adott alkalmat Hegedűs István felszólalása, ki az elnöki beszéd után Thewrewk elévülhetetlen érdemeit ecsetelve, a Társaság nevében halás elismerését fejezte ki azon munkásságáért, melyet a lefolyt húsz év alatt kifejtett, míg a Társaság oly virágzásnak indult, milyent most szemlélünk. És hogy a költőhöz is szóljon, az epigrammok mesteréhez maga is egy görög epigrammot intéz, melyben megemlékszik Thewrewk költői munkásságáról, műfordításairól és tudós tevékenységéről. Álljon itt ez epigramm:

Καρπῆται οἱ μέγαλοι ποιητὴν ἐλλογέουσι
 Τοῦτοξέ σ' ἐπιγράμματος ἀκροτάτη ἐν χορῶν *)
 Ὀὐ γὰρ οἷα φωνὴ θέλει ἡμᾶς Ἀνακρέων,
 Ἄνθρα Ἑλλάδος ἰδ' αὖτε βιόντα γελᾷ,
 Ἥμῃν ἔπειτέ σοι δίδοναι στεφανὸν χαρίεντα
 Μνήμαθ' ἑταιρείας καὶ σὺ διδῶς στέφανον.
 Φύλλα καὶ στέφανον ὃν χερσὶ φίλῃσιν ἔδῃσας
 Εἰκοσὶν εἰσι λόγοι πεπνυμένοι σοφίης.

Magyarul:

Költő voltod', drága Thewrewk, majd birdeti versed
 Fenn a magas Kárpát legmagasabb tetején.
 Kobzodon im magyarul csábít bennünk Anakréon
 És a görög szellem nyíló virága nevet.
 Nékünk kell vala szép koszorút tűznünk a fejre
 Hála-jelül és most íme te nyujtsz koszorút.
 A koszorúnak, a mit te fonál, levelét teszi sorba
 Húsz szép szózat, a mely mind csupa láng, csupa ész.

Thewrewk meghatottan köszönte meg a szívből eredt meglepetést.

A közgyűlést az István főherczeg-szálló I. emeleti külön termében sikerült *társas-vacsora* követte, hol víg poharazás mellett nyelveskedtek a philologia ó-kori és modern ágainak képviselői. Felköszöntőkben se volt hiány. Elsőnek Heinrich Gusztáv szólt a Társaság elnökére, Ponori *Thewrewk* Emilre emelve poharát, a ki a Társaságot kedvezőtlen viszonyok közt megalapította és fölvirágzásához nagy mértékben hozzájárult. Nemcsak nagy tudományossága, hanem önzetlen jelleme és nemes jó szíve tartja össze a különböző elemeket, melyek társaságunkat alkotják és benne egymásra termékenyítőleg hatva, érvényesülésökre egészséges talajt nyertek. Elnökünk elévülhetetlen érdeme, úgymond, hogy társaságunk van, hogy mind jobban megerősödik és hogy tagjai örömmel és sikerrel működnek körében. — Hegedűs István *Heinrich* Gusztávra, mint a modern philologia révén társelnökre, emelte poharát, kiemelvén azt az elválaszthatatlan kapcsolatot, mely a classica és a modern philológiát, úgy a tudományos elvekre, mint az egyetemes nyelvészet módszerére nézve egybeköti, s kiválóan hangsúlyozván ama lendületet, melyet a classica-philologia e frigynek köszönhet.

*) Vonatkozás arra az epigrammra, melyet Thewrewk az Akadémia megbízása folytán a gerlachfalvi csúcsra állítandó emlékre írt.

E téren, úgymond, Heinrich buzgalma, odaadása, egyetemi fáradhatatlan tevékenysége és mindenre kiterjedő figyelme sokat tett. — Csengeri János a Társaság nagyérdemű tiszteleti és alapító tagját, Gyulai Pált köszöntötte fel. Pasteiner Gyula a Társaság buzgó első titkárát *Fináczy* Ernőt, Margalits Ede és Radó Antal pedig a Közlöny szerkesztőit, *Némethy* Gézát és *Petz* Gedeont éltették. Majd, egyéb felköszöntők során, örömmel tapasztaltuk, hogy még idegen ajkú honfitársunkat, a francia philologia egyetemi tanárát is talpraesett magyar tősztra készteté a jóféle magyar szőlő nedűje. Kíváncsnak tartanók, hogy philologusainknak mentől többször nyílnék alkalmuk ily fesztelen érintkezésre.

— A Dicta Catonis Némethy-féle kiadásáról (Budapest, Akadémia 1895.) újabb bírálatot olvasunk Haerberlintől, a *Deutsche Literaturzeitung* 1895. évi folyamának 1420—1422. lapján, a honnan közöljük a következőket: «Die zuletzt von Baehrens im dritten Bande der Poetae Latini Minores herausgegebenen sogenannten Disticha Catonis hat Némethy, der über dieselben bereits ein halbes Dutzend Vorarbeiten fast ausschliesslich in ungarischer Sprache veröffentlicht hatte, nunmehr zum Inhalt einer elegant ausgestatteten Spezialausgabe gemacht, die *allen Ansprüchen einer billigen Kritik genügt*. Die Grundlage des Textes war nach richtiger Würdigung der Handschriften im Allgemeinen bereits von Baehrens gesichert worden; um die Kritik und Herstellung der ursprünglichen Lesarten hat sich neben seinen Vorgängern *der neue Herausgeber unstreitig ein Verdienst erworben*; dass noch manche Stellen unemendirt und unsicher geblieben sind, ist nicht seine Schuld».

— A középkori német nőtiszteletről igen érdekes és tanulságos tanulmányt tett közzé Becker Reinhold: *Der mittelalterliche Minnedienst in Deutschland*, Leipzig, 1895. 70 l., melyben újra és most még nyomatkosabban fejtegeti már 1882-ben (*Der altheimische Minnesang*) nyilvánított azon nézetét, hogy a középkori német lantosok nem férjes nőkhez fordultak dalaikkal, hanem, hogy szerelmi vágyuk célja leány volt. A megtámadott vélemény, hogy t. i. a középkori nőtisztelet Németországban is kizárólag férjes nőkre vonatkozott, Weinhold Károlytól származik és ma minden német irodalomtörténetben olvasható. Becker talán túlló a célon, midőn az ellenkezőt állítja, hogy t. i. a középkori költők kizárólag leányokat dicsőítettek és ezeknek vonzalmát iparkodtak megnyerni; de az ellentétes véleményt, azt hiszem, erősen megingatta. Nagyon megnehezíti a kérdés végleges megoldását, hogy a «leány» megjelölésére a középkori nyelv nagyon gyakran ugyanazokat a szókat használja («frouwe» és «wip»), melyek férjes nőt is jelentenek; de ha elfogultság nélkül vizsgáljuk a reánk maradt költeményeket, csak igen csekély számmal találunk olyanokat, melyek kétségtelenül és világosan férjes nőkre vonatkoznak. Becker mindössze három ily darabot említ (50. l.), melyekben a költők maguk mondják, hogy rajongásuk férjes nőknek szól; ezek Homberg grófnak, Bruno von Hornbergnek és Ulrich von Liechtensteinnek egy-egy költeménye.

És még ezek a költők is hangsúlyozzák, hogy hölgyüket gyermek-kora óta imádják, tehát szerelmük még oly időben keletkezett, midőn a szeretett nő szabad leány volt, melyről most sem hajlandók lemondani, mikor az törvény és jog szerint már más férfiú birtoka. A többi, rendkívül nagyszámú versek mind úgy is magyarázhatók, sőt helyesen csakis úgy magyarázhatók, hogy a költő ideálja szabad, semmi kötelesség által nem korlátozott leány. Mindenesetre föltűnő, hogy a költők a szerelemnek nemesítő, fölemelő, javító hatását oly lelkesen dicsőítik, a mi mégis csak bajosan egyeztethető össze a Weinhold-féle föltevessel, mely szerint minden egyes esetben házasságtörésre csábítanak az imádott hölgyet, tehát oly tetre, melynek erkölcstelen voltát a középkor is elismerte, és melyet a törvények szigorú és súlyos módon megtoroltak. Természetes, hogy e kérdés eldöntésénél meg kell különböztetni az idegen (francia) divatot a német szokástól és nem szabad a lovagi epika történeteiből bizonyító erejű következtetéseket vonni. Tudjuk, hogy ez az epika nem volt a reális élet tükre, hanem költészet a szó legmerészebb értelmében, mint ezt pl. legújabban Kinzel a «Parzivalra» vonatkozólag igen jól kimutatta (*Zeitschrift für deutsche Philologie*, XXI. 48. l.). A viszonyok a középkorban valószínűen nem voltak lényegesen mások, mint a jelenben: vannak, a ki leányok körül forgolódnak, és vannak, a kik férjes nők kegyét iparkodnak megnyerni; de a dolog lényegében rejlik, hogy amazok teszik a többséget, mert végre is, az igazi szerelem végcélja a szeretett nő teljes és maradandó birtoka, azaz a házasság. Hogy Ulrich von Liechtenstein önéletrajzi regénye nem tekinthető teljesen megbízható történeti forrásnak, hogy e bolondos munkában több a költészet, mint a realitás: azt Becker már régebben alaposan kimutatta (*Wahrheit und Dichtung in U. v. Liechtensteins Frauendienst*, Halle, 1888, v. ö. e *Közlönyben* XII, 1888, 831. l.); erre tehát bajos építeni. A többi összes források pedig legalább is nem állnak ellentétben érdekesen vitatott azon tétellel, hogy a középkori német nőtisztelet tárgya rendszerint és túlnyomó többségben nem férjes nők, hanem szabad leányok voltak. h.

— A történeti Faustra vonatkozó összes adatokat ügyesen foglalja össze Kluge Frigyes a müncheni «Allgemeine Zeitung»-nak f. é. 9, mellékletében (1896. január 13.). Újat alig tartalmaz e terjedelmes cikk; értéke a legújabban nagy számmal talált czélzásoknak és adatoknak, — melyekre magam is nem régen (e *Közlönyben*, XIX, 1895, 248. l.) fordítottam a szakférfiak figyelmét — összefoglaló földolgozásában van. Figyelmet érdemel Kluge azon fölfogása, hogy Faust valószínűen mint astrologus kereste kenyerét, mire nézve főleg a Hutten Fülöp venezuelai expedíciójára vonatkozó, a bekövetkezett tények által igazolt jóslása és ennek nagy híre a kortársaknál tanulságos. Hogy Faust 1507 és 1540 közt szerepelt, azt eddig is tudtuk, hogy azonban a német Faustkönyv angol folytatásának (*The second Report of Dr. Faustus*, 1594) az az adata, hogy Faust 1539-ben Wittenbergában halt meg, hitelt érdemelne, azt Kluge egyáltalában nem tette valószínűvé. Az érdekes cikket bő kivonatban, részben fordításban közli az «Egyetértés» f. é. január 17. kelt 16. számában. De a t. közlő alaposan téved, midőn

azt mondja, hogy a »kutatások Faust igazi alakja után annyira téves irányban történtek, hogy Ellinger, Kiesewetter, Mayerhofer és Szamatolszki minden kísérlete hiába valónak bizonyult (!) az igazi Faust kilétének megállapítására. Most azonban néhány nappal ezelőtt Kluge, freiburgi tanár, a ki specziálista ebben a kérdésben (ugyan mióta?), közzétette kutatásainak eredményét s ezzel az egész kérdésnek megfejtése számára új irányt (ó!) jelölt, — cikke végén pedig e képtelenségre vetemedik: »Ezek az adatok, melyeket Kluge az örök feledés homályából (!) kihalászott, s bár teljesen ellenkezők (!) azokkal az adatokkal, melyeket Faustrol eddig felkutattak, ezek a legvalószínűbbek». A tény az, hogy Kluge nem kutatótól föl semmit és nem halászott ki semmit, hanem — a mit ő világosan és határozottan ki is jelent — csak összefoglalta az eddig ismert adatokat, melyek nálunk is olvashatók voltak saját Faust-könyvében és Szakal Károly értekezésében, valamint az erről írt bírálatomban (fönt idéztem). De persze, magyar könyveket és dolgozatokat nem szokás olvasni !

h.

— Imre királyunk német népkönyvben. A Simrock Károlytól kiadott német népkönyvek IX. kötetében a 453—455. l. egy magyar vonatkozású részlet található, melynek fordítását alább adjuk. A népkönyv címe: »Hugschapler», hőse pedig a történelmi Capet Hugó, kiben a népkönyv a polgári elem fölbuzdulását rajzolja. A magyar vonatkozású epizód előzményeként a következőket említhetjük. Savari, champagnei gróf, mindenáron a francia trónra akar jutni, és azért titokban megmérgezi Lajos királyt és megkéri leányának, Máriának a kezét. Az özvegy királyné, Blanche, visszautasítja ajánlatát, amire Savari háborúval fenyeget. A királyné a párizsi polgárok s különösen Hugschapler tanácsára rokonaihoz fordul segítségért s a többi közt követet küld testvéréhez, Imre, magyar királyhoz is, a ki azonban már meghalt volt. Maga a részlet következőképen szól: »A királyné elküldé követét testvérbátyjához, a kit idélen (gonosz, ungarnthen) Imrének neveztek. Midőn a követ megérkezék Velenczébe, nem találá már a testvért, mert Clarins, a szultán, őt megölte vala. De fölélé ott Imre fiát, a kit Dragan-nak (H. Sachsnál, a ki e népkönyvet dramatizálta, Drogne-doge) hívtak. Bizonyára olvastatok már könyvekben, hogy orleansi Sámson, a ki a maga idejében dicső, hős fejedelem volt, elnyeré a magyar királyságot. Ezen Sámson két fiút hagyott maga után, a vitéz Melinust, a ki idélen Imrével, a francia királyné testvérével, hosszú éveken át küzdött a pogánynyal, és Clarinst, az előbb említett szultánt; ez Melinusnak testvére vala és szintén Sámson fia, de ő fattyú vala és pogányságban született. Ámbátor Sámson őt megkereszteltette és a keresztény vallásban felneveltette, utóbb mégis megtagadta Jézus Krisztust és oly vitéz lovaggá lett a pogányok közt, hogy hatalmas szultánná tették Babylonban. Es ezen időben harczott a két hős, Melinus, Sámson fia, és az idélen Imre, a pogányságban lévő szultánnal, de ez megölte őket. Melinus egy fiút hagyott maga után, kit Benedeknek neveztek, a ki a vitéz Dragannal, Imre fiával, szövetségre lépett és elnyeré ennek nővérét feleségül. Elhatározá pedig a két fejedelem, hogy megboszulják atyáikat, a kiket a pogány meg-

öle; de nem volt elég népök. És épen ezen időben vala a két sógor Velenczében, és Benedek húszezer harczképes férfit hozott vala magával oda Magyarországból és Tharsusból, és Dragan is fel vala fegyverkezve a maga részéről; de a midőn összejövénnek nem vala sokkal több emberök harmincz-ezernél. Akkor azt mondá Dragan Benedek királynak: Uram, a mi egész népünk összegyűlt; de nem elég a szultán legyőzésére. Még egyszer annyira van szükségünk, mint a mennyink van. Ha kegyelmed Magyarországba küld segítségért, akkor én hasonlóképen Blankeflurhoz, Franciaország nemes királynéjához küldök, a ki boldogult atyámnak nővére. Remélem, hogy ő nem fog engem elhagyni szükségemben. Miközben így beszélt a két király, elérkezék a követ Franciaországból a palotába és üdvözlé Dragan királyt és az egybegyűlt fejedelmeket és urakat».

Ekkor előadta a követ kérelmét, a két fejedelem pedig összegyűjtötte seregét és Franciaországba indult. Itt megszállították a királynét ellenségeitől, azután pedig a francia sereggel egyesülve a pogány ellen indultak. — E 'történeti' részlet komoly fejtegetése alig szükséges. Voltakép csak Imre király neve 'történeti' benne, mert erről tudhattak és tudtak a francziák. V. ö. Sebestyén Gyula, *Imre király troubadour vendége 1198 cz.* czikkét e Közlönyben XV, 1891. 503. BLEYER JAKAB.

— Helyreigazítás. Dr. Gyomlay Gyula a Tacitus-szemelvényekről múlt számunkban közölt Kempf-féle bírálat azon állításával szemben (l. 47. lap), hogy az említett kiadáshoz való jegyzetekben 'sok az aprólékosság, a nyelvtanokra való utalás', felkért bennünket annak a ténynek constatálására, hogy az említett jegyzetekben előforduló összes utalások *kizárólag* csak a kiadás élén álló néhány lapnyi tacitusi nyelvtankára vonatkoznak.

K Ö N Y V É S Z E T .

I. Hazai irodalom.

Benedek Elek. A magyar népköltés gyöngyei. A legszebb népdalok gyűjteménye. (8 r. XVI. 320 l.) Budapest, 1896. Athenaeum. Kötte 3 frt.

Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. Kiadja a M. Tud. Akadémia. Az I. osztály rendeletéből szerkeszté Gyulai Pál. XVI. kötet. VI., VII. szám. (8-r.) Bpest, 1895. Akadémia. VI. sz. *Télf* Iván. Két új görög nyelvtan magyarul és a mai görög verstan. (24. l.) 20 kr., VII. sz. *Szamota* István. A Murnelius-féle latin-magyar szójegyzék 1533-ból. A schwazi ferenczrendi kolostorban őrzött egyetlen példányból közzétette, bevezetéssel és magyarázatokkal. Bemutattatott a M. T. Akadémia I. osztálya 1895 február 4-iki ülésén. Egy fényképi hasonmással. (40 l.) 50 kr.

Gauld Mózes. A magyar irodalom története. A művelt közönségnek és felserdült ifjúságnak. (K. 8-r. 152 l.) Pozsony, 1896. Stampfel Károly. Kötte 1 frt.

Heller Izidor dr. A bécsi színügy Mária Terézia és II. József alatt. A budapesti m. kir. tudományegyetemen pályadíjat nyert értekezés. (8-r. 66 l.) Bpest, 1895. Kilián Frigyes. 60 kr.

Mébold Frigyes és Ujváry Béla. Francia nyelv- és olvasókönyv. Kezdek számára. (8-r. 164 lap.) Budapest, 1896. Lampel Róbert. 90 kr.

Mikszáth Kálmán. Társalgási leczkék. (Az elemi népiskolák számára.) Kulcs a magyar nyelv megtanulásához. (K. 8-r. 16 l.) Bpest, 1895. Légrády Testvérek. 20 kr.

Oldal János. A német nyelven való társalgás alapjául szolgáló anyaggyűjtemény. Minden német nyelvtan mellett használható segédkönyv. (K. 8-r. 180 l.) Budapest, 1895. Lampel Róbert. 70 kr. Kötte 1 frt.

Szemák István dr. Német nyelvtan. Első évfolyam. Kilenczedik, lényegében változatlan kiadás. (8-r. 74. VI l.) Bpest, 1896. Lauffer V. 50 kr.

Tanulók könyvtára. Szerkeszti Dávid István. (16-r.) Pozsony, 1895. Stampfel Károly. Egy-egy füzet 30 kr. 63. füzet. *Horatius* satirái. II. füzet. Szatirák I. 5—10. Ford. és magy. Rózsa Virgil. (65—128 l.).

II. Külföldi irodalom.

Berdrow Ottó, Frauenbilder aus der neueren deutschen Literaturgeschichte. Stuttgart (1895). 280 l. — E csinos tíz arcképpel diszitett, jó tanulmányokon alapuló és vonzóan írt könyv a következő tizenkét nőnek élet- és jellemrajzát tartalmazza (zárjelben odateszem azon német költő vagy író nevét, a kivel az illető nő valamilyen viszonyban volt): König Éva (Lessing neje), Diede Sarolta (Humboldt Vilmos barátnéja), Armin Bettina (Armin Joachim neje, Goethe „gyermeké”), Gündert Sarolta (költőnő, a ki Creuzer miatt megölte magát), Herzlieb Minna (Goethe szonetteinek ideálja), Kleist Ulrika (Kleist Henrik nővére), Uhland Emma (a költő neje), Fröhlich Katalin (Grillparzer örök menyasszonya), Stieglitz Sarolta (a ki férjeért megölte magát), Lenau anyja, Löwenthal Zsófia (Lenau kedvese) és Behrends Mária (Lenau menyasszonya).

P. Giles: A short manual of comparative philology for classical students. London, Macmillan. 1895. XXXN+544. 8°. Ara 15 sh. — Ez ajánlatos könyv célja, hogy az egyetemi hallgatókat az összehasonlító nyelvészetbe bevezesse. Schleicher compendiuma ma már elavult, Brugmann könyve pedig (Grundriss etc.) a tudomány rohamos fejlődése és rendkívüli elágazása mellett nagyon is szűkszavú. Giles könyvének olvasása legegyszerűbben a Brugmann munkájának tanulmányát készíti elő. Különös tekintettel van a klasszikus nyelvekre. A bevezetés ismerteti a nyelvkutatás elveit és módszereit, s vázolja a hangphysiologiat. Magának a munkának fő része a görög és latin nyelv hangtanát és szótanát adja összehasonlító alapon.

Keller Otto: Grammatische Aufsätze (más czímen: Zur lateinischen Sprachgeschichte III). Leipzig, Teubner. 1895. VIII.+406. Ara 14 mk. — E kötet összesen 8 érdekes dolgozatot tartalmaz: 1. *Über alliteration* (különös tekintettel a szók és kifejezések jelentéstani fejlődésére). 2. *Über Differenzierung.* Egyike a legtanulságosabb fejezeteknek. A szerző számos példával bizonyítja, hogy a latin nyelv mennyire iparkodott kerülni azt a nehézséget, mely alakilag azonos szóknak különböző jelentéseiből ered. (gnatus — natus; omnēs [Nom] — omnis [acc. Plur.]). 3. *Über Euphemismus* (főleg az illem kedvéért elpálástolt kifejezésmódokról). 4. *Über den Pluralis poeticus.* Szerző szerint a latinban nincsen pluv. majestaticus. Az oly pluralis, mint „æquora” (egy tengerről használva) csak a költői mérték szükségleteiből ered, de más jelentése nincs, mint a singularisnak (A szerző e nézethez szól fér). 5. *Über Vokalassimilation.* Arra ad példákat, mikép hasonultak a hangzók a következő szóttagok hangzóihoz (pl. az e miképén vált i-vé, ha utána i következett). 6. *Über den Ausfall betonter Silben.* Számos példával bizonyítja, hogy erősen hangsúlyozott szóttagok, illeteg hangzók is kiestek. 7. *Der Accusativus auf -re bei den Augusteischen Dichtern* és 8. *Über die Syntax des Ablativs* a szerzőnek már régebben megjelent, tetelesen javított és átdolgozott értekezései a czímbeli tárgyakról.

LUCANUS PHARSALIÁJA.

(Vége.)

A mint eltért a két költő a bevezetésben, épen úgy különböző uton halad a tárgy elrendezésében is.

Vergilius a mondavilágból vette tárgyát. Szakított azonban az ő korában még folyton divó alexandriai iránynyal, a mely szerint a költők egyes kisebb, tisztán görög tárgyakat dolgoztak fel. Ő is görög forrásból, a trójai mondakörhöz tartozói Aeneas-mondából választotta ugyan költeményéhez az anyagot, de ehhez művészi tapintattal fűzte hozzá a latin nép mondáit is; és ez az oka, hogy habár ő valamennyi római költőnél jobban utánozta Homerost, mégis költeménye a tárgyánál fogva valamennyi római éposznál nemzetibb irányú.

A Pharsalia tárgya ellenben teljesen történeti: a Cæsar és Pompeius között lefolyt küzdelem s ezzel a régi állami rend felforgatása van benne előadva. Hiányzik ugyan a csonka műből a régi jogrend felforgatásának természetes következménye: a bünhödés, de a két epikus között a tárgy elrendezése tekintetében e nélkül is könnyen megállapíthatjuk a különbséget. Lucanus tehát tárgyválasztás tekintetében a mantuai költővel annyiban megegyez, hogy az ő eposzában is birodalom alapításáról van szó. Ki ne látná azonban, hogy ott egy nagy nép, itt pedig egy nagyravágyó egyén alapít magának uralmat, és amott isteni küldetés folytán, emitt a fennálló jogrend romjain? De Lucanus úgy adja elő az eseményeket is, a mint ezek a valóságban megtörténtek, a meseszövést tehát nála történeti uton halad. Vergilius ellenben mindjárt in medias res kezd az eseményeket tárgyalni s az előzményeket csak később beszélheti el, épen ezért meséje bonyadalmas és érdekes. De hisz Vergilius könnyen is tehetette művét ilyenre. Az ő tárgya a történelem előtti időkből, a monda világából való, már eredetileg is

tömerdek epizódokkal fűszerezve, a melyekből a költőnek csak válogatnia s az alkalmasat a tárgy eseményei közé csak beilleszteni kellett.¹⁾ Épen ellenkezőleg a *Pharsalia* tárgya az alig mult történetből van véve, melynek eseményei még mindenki előtt ismeretesek valának s így a költőnek sem a történetet felforgatnia nem lehetett, sem pedig tárgyhöz illő epizódokat nem igen alkalmazhatott, mert ilyeneket keresve is alig talált. De azért még sem mondhatjuk el Oudendorppal, hogy «*ab ipso electum esse argumentum epico carmine vix dignum*».²⁾ Ellenkezőleg a Cæsar és Pompeius között lefolyt polgárháború, mely az egyeduralom megalapítására vivő út volt, mindig méltó az epikus költők lantjára. Csak a régi u. n. kellékes poëtika vaskalapja alatt lehet az ellenkezőt állítani, a mely poëtika szerint az eposznak egyedül infallibilis kaptafája az *Aeneis*. Nem a tárgyban, a költő eljárásában rejlik a hiba. Lucanus t. i. a polgárháborút az idő közelsége miatt kénytelen volt egészen úgy előadni, a mint valóságban megtörtént. «Kénytelen volt — úgymond (Bárdos Remig³⁾) — személyeit ép úgy, mint az eseményeket természet után festeni,» a mi ha személyeire egészen nem is, de a mű meséjére mindenesetre teljesen ráillik. Nem csoportosítja az eseményeket egy határozott középpont körül s ezeknek folyását nem irányítja egy határozott célpont felé, úgy következnek egymásután, a mint a való életben megtörténtek. Nem lehet ugyan eltagadnunk, hogy a költő az események egyes részleteit művészien, tüzes élénkséggel s a valóságot szinte megközelítő szemléletességgel adja elő, úgy, hogy e tekintetben méltán vetélkedhetik Vergiliussal. A massiliai tengeri harczot, a mely Cæsar *Commentarjaiban* is a legszebb helyek egyike, oly eleven színekkel rajzolja, a melyet kevés számmal találhatunk. Egyáltalán a harczok elbeszélésében s a borzalmas pusztítások festésében ritka tökéleteségig vitte a költő. Az ő csata-leírásaiból igazán megismerhetjük, mily pusztító és kegyetlen lehetett a személyes vitézség e korában a rómaiaknak egy-egy elkeseredett csatája. Csak a tengeri viharnek ama remek leírását említem még meg, a mely az V. ének második felében fordul elő s a melynek párját akár a természeti hűség, akár fõnség tekintetében ritkán találjuk Vergiliusnál is.

¹⁾ Bővebb fejtegetését l. Némethy G. «Az *Aeneis* mint nemzeti eposz» cz. művében. Egy Phil. Közl. 1888. 1. f.

²⁾ *Præf. ad. ed. Luc. Phars.*

³⁾ *Id. értek. Egy. Phil. Közl. XVII. 417. 1.*

E részletek azonban, a mily szépek és ragyogók önmagukban véve, ép oly károsan hatnak az esemény egységére és szerves összefüggésére. A hosszas fejtegetések és leírások megszaggatják az esemény szerves összekapcsolódását; a cselekmény lassan halad, meg-megáll, vagy szétszakadozva folyik, mint a mezőknek határozott meder nélkül tévelygő patakja.

Két körülményt kell még felemlítenem, a mely a Pharsaliában az esemény szerves összefüggését s a cselekmény haladását gátolja; ezek a hosszas alanyi kitérések és a tárgyhoz nem illő epizódok. Az imént említett leírások, a mennyiben a tárgyhoz tartoznak, ha kissé hosszasak is, még sem ártanak annyit a mese egységének, mint ama szükség nélkül beszótt megjegyzések és fejtegetések, a melyekben költőnk az akkori tudományok majdnem mindenik ágában való jártasságát fitogtatja s a melyek az esemény gyorsabb haladása céljából bátyan elmaradhattak volna. Semmi egyéb célja nem volt ezzel az ifju költőnek, mint hogy tudományos ismereteivel kortársai előtt tetszelegjen. A másik jelentékeny hibát némely epizódok beillesztésében találom. Ilyeneket a Pharsalia tárgyába illeszteni az események közelségénél fogva — mint már említettem — alig volt lehetséges. S a költő mégis, hogy a magában is elég érdekes tárgyat még érdekesebbé és bonyadalmasabbá tegye, oly epizódokat szótt be, a melyek a költemény tárgyával semmikép sem vethetők szerves kapcsolatba. Az ilyenek természetesen legjobban megbontják az esemény egységét, leginkább kitérítik a cselekményt helyes irányából s erőszakos beiktatásuk nemcsak bonyadalmat és érdekességet nem kölcsönöz a műnek, sőt lazaságuk a tárgyat még a valónál is csekélyebbnek, soványabbnak tünteti fel. Lucanusnál tehát nem a tárgyválasztásban, hanem az elrendezésben kell keresnünk a hibát. És ezt épen azon eszközök alkalmazásával öregbíté a költő leginkább, a melyekkel a cselekményeknek szerteágazó szárait összefűzni, egységessé tenni akarta: a tárgyhoz nem illő leírásokkal, a fölösleges epizódokkal és az ő egyéni nézeteit tartalmazó kitérésekkel.

Rendesen vádként említik Lucanus bírálói, hogy a Pharsaliából hiányzik az eposzi szerkezet egyik hagyományos sajátja: a csodásság (divina machinatio). Ribbeck¹⁾ és nálunk Bárdos Remig²⁾

¹⁾ A róm. költ. tört. III. 170—173.

²⁾ Id. ért. Egy. Phil. Közl. XVII. 409.

az istenség beavatkozásának mellőzését egyrészt a kor vallástalan, elfajult irányából, másrészt pedig a költőnek, mint eme kor gyermekének általános hitetlenségéből származtatják. Még ha föl is lehetne tennünk, hogy az Aeneis csodássága a kornak és költője egyéniségének vallásos meggyőződéséből származott s mindez egy jó század lefolyása alatt oly hirtelenül megváltozott, még ekkor sem szabad e dologban ily külső és változékony körülményekből kiindulnunk. A Pharsaliának már maga a tárgya olyan, a mely az isteni beavatkozást nemcsak fölöslegessé, hanem teljesen lehetlenné is teszi. Tárgya a közeli történelemből van véve, a melynek eseményei még mindenki előtt élénk emlékezetben voltak. S vajjon nem lett volna-e neveléses egy komoly eposzban a csak nem régiben történt eseményeket a homerosi vagy vergiliusi csodásság leplébe burkolni? A történet személyei szintén oly realis és mindenki előtt ismeretes alakok, hogy ezeknek az olymposi lakókkal való összeköttetése vagy helyesebben összekeverése nagy mértékben visszás, mondhatni neveléses lett volna. Nem kirívó-e sok helyütt a Zrinyiász csodássága, midőn a történeti köztudatban élő személyeit az égi lakókkal teszi viszonyba? Avagy nem tűnnék-e föl visszásan, ha Toldiban vagy Murány Ostromában az égi lakók közvetlen beavatkozása segítené céljához a hőst, vagy ha az események alakulására bármiképen hatással volna. Pedig az itt említett epikai művek sokkal nagyobb időbeli távolságra vannak tőlünk, mint Cæsar és Pompeius kora Lucanustól. A csodásság alkalmazása tehát a Pharsaliában a tárgy fiatalsága következtében csak erőszakkal lett volna bevezethető, mert sértette volna a helyes történelmi érzéket, felfogást s a költő ezzel eldobta volna maga alól azon alapot, a melyen tárgyát fölépíthette. Az esemény sokkal világosabb történeti korszakba esik és személyei is sokkal tudatosabb s a költő korában sokkal ismertebb történelmi alakok valának, hogy sem mind e kettőt a hihetőség rovására a csodásság mezébe burkolhatta volna.

Van azonban a Pharsaliában mégis némi csodásság, a melyet azonban nem is annyira így, mint inkább bűbájosságnak kell neveznünk. A pogány istenekben való hit e korban már teljesen megingott s ennek helyét a legképtelenebb babonák özöne foglalta el. Lucanus — a mint épen az előbb kifejtém — tárgya határozott történeti irányánál s közel multságánál fogva a valódi csodásságot nem alkalmazhatván, ennek pótlásául korának babonáit használja

fel költeményében. Csillagjóslás (I. 640.), álmok (III. 9.), jelenések (I. 582.), lélekidézés (VIII. 438.) és a bűbájosságnak sokféle fajtái mind helyet találnak a Pharsaliában. Sőt még ott is, a hol római istenekkel találkozunk, ezek csak látszólag istenek, tulajdonképen pedig nem egyebek, mint valamely elvont eszmének vagy fogalomnak a költői képzelet alkotta személyesítései (I. 226, III. 448, VIII. 701.).

A babonának, olyatén túlságos alkalmazását, a minőt Lucanusnál találunk, semmi esetre sem tarthatjuk szerencsésnek, de mégsem szabad ezt oly ridegen elítélnünk, mint a hogy nemelyek teszik. Régi és újabb nagy költők alkotásaiból elég példával igazolhatnók, hogy a költők a nép balhiedelmének e megnyilatkozását felhasználni sohasem vonakodtak. Ennyiben tehát a Lucanusnál alkalmazott bűbájosság mégis szerencsésebb gondolat volt, mintha a költő az Olympos igeneit erőszakosan rángatta volna elő az alig mult események elbeszélésénél. Csakhogy a csodásság e nemét is csupán a maga helyén, természetes összeköttetésben tarthatjuk helyesnek. A népies balhitnek ama megnyilatkozása, midőn a parasztok Marius árnyát a földből felkelni látták (I. 582.), vagy a midőn Pompeiusnak álmában első felesége Julia megjelenik (III. 9.) s vele a polgárháboru szerencsétlen kimenetelét sejteti, még mindig eléggé helyén van az ilyen történeti eposzban is, mert az ilyenek okozati összefüggésben vannak az eseménnyel s egyuttal tájékoztatnak bennünket a szereplő személyek gondolatvilága s lelkületük állapota felül és sokszor irányítólag hatnak cselekvésük folytatására is. Ellenben méltán megérdemli megróvásunkat a babonák olyan megokolatlan közbeszövése, a milyen a VIII. énekben az ismeretes lélekidézés (438. s.), mely sem az eseményekkel összefüggésben nincs, sem a személyek vagy a hős lelki állapotából meg nem magyarázható.

Összefoglalva a Pharsalia tárgyról eddig mondottakat, az elfogulatlan bíráló azon nézetre jut, hogy költőnknek tárgya megválasztása ellen jogosan kifogás nem emelhető. Igaz, hogy az esemény közelsége s ennek következtében a való tények súlya a tárgy eszményítését rendkívül nehezé tette, de magában az eseményben rejlő érdekesség, bonyodalom és személyeinek tragikus volta olyan, hogy ez magában véve sem mondható költőietlennek. A tárgy egyességét és érdekességét azonban erősen megrontják a túlságos leírások, a hosszas alanyi kitérések s az események keretébe nem

illő, részint történeti, részint csodás epizódok. Mindamellett ezek nem oly hibák, hogy miattuk a tárgy egész felfogását s a mű egész szerkezetét is hibásnak nyilváníthatnók.

III.

A Pharsaliában Lucanus bírálói rendesen két főszemélyt látnak: Cæsart és Pompeiust. Főhősnek mégis rendesen az utóbbit tekintik. Mindjárt jóelőre kimondom, hogy én főhősül nem ezt, hanem Cæsart tartom s a főszemély egységét a két alak szereplésében megbontva nem látom.

Az előbbi fejezetben már valószínűvé tettem, hogy a mű alkalmassint Cæsar halálával érte volna végét, ha a szerzőt a befejezésben korai halála meg nem gátolja. Eddig terjedvén a mű tárgya, világos, hogy célja nem lehet csupán a köztársaság dicsőítése Pompeius személyében, hisz alig lehetne szerencsétlenebb gondolat, mint olyan hőst választani valamely eszme zászlójának hordozójául, a ki folytonosan fut s a ki még az eszme végleges diadala, vagy végleges bukása előtt meghal. Egyáltalán nincs visszásabb gondolat, mint valamely eposzban olyat tekinteni főhősül, a ki még az események teljes befejeződése előtt eltűnik. Lehetetlen volna ez még akkor is, ha a köztársasági eszme további képviselőjéül Catót vagy ennek halálával a Cæsar megöletésekor diadalmaskodó Brutust tartanók, mert ekkor már nem egy, hanem több főhősre lenne a költeménynek, a mi pedig lehetetlenség. A mű valódi célja a régi jogrend bűnös felforgatásával egy új jogrend megalapítása (az egyeduralkodó) s a kibonyolítás az ezt véghezvivő személy bűnhődése. Épen ezért a főhős nem is Pompeius, hanem Cæsar. Az eposzi hősnek illetlen tragikus felforgása okozza azután azt is, hogy a költő rendesen úgy tünteti őt fel, mint a kinek egész cselekvése önérekből, zsarnoki hatalomvágyból származik, hogy így megerdemeltnek lássék azon büntetés, a melyben később részesül. Ime tehát innen és nem a helyes történeti felfogás hiányából*) magyarázandó, hogy Cæsar tettei általán az egész költeményben mindenütt úgy tűnnek fel, mint a melyeknek szülő anyja a bűn, a gonoszság és indító oka a minden jogot lábbal tipró nagyra-
vágyás.

*) Ribbeck: A róm. költ. tört. III. 148—149.

Igaz, hogy ha a művet így befejezetlen voltában tekintjük, a két főszereplő közül akármelyiket vehetjük főszemélynek. Így azonban a csonka műből, terjedelmének megállapítása nélkül, nem ismerhetjük meg határozottan a költő célját s következésképp a főhősre vonatkozólag sem lehet határozott ítéletet mondanunk. Annyi bizonyos, hogy a költeményt így, a mint van, egyetlen bírálója sem tartja befejezettnek s általános a nézet, hogy a mű tárgya a pharsalusi csatán még jóval túlterjedő eseményeket is magában foglalta volna, ha szerzője befejezheti. Az előbbi fejezetben igyekeztem bebizonyítani, hogy a mű a legnagyobb valószínűség szerint Cæsar haláláig volt tervezve s így az imént emített okoknál fogva lehetetlen, hogy az események derekán kidült szereplő személy, Pompeius legyen a főhős. Cæsar foglalja el a műben a főhelyet mindenütt, ő nélküle alig történik valami, ő bontja meg a régi jogrend alapjait s ő a győzelmes eszme képviselője, a melyért való harcaiban aztán épen a diadal tetőpontján esik el.

Ha már most azt kutatjuk, vajjon az ilyen tragikus sorsú személy lehet-e eposzi hős, — e kérdésre mindenképen igennel kell válaszolnunk. Erre irodalmunk is szép példát mutat fel a «Buda halálá»-ban. Az eposzi hősnek egyik fősajátága a hivatás-szerűség, a melynél fogva valamely fensőbb, erősebb hatalom folytán, isteni vagy emberi közakarat hatása alatt törekszik a kitűzött cél elérésére. A Pharsaliából láthatjuk, de Róma politikai történetéből is ismeretes előttünk, hogy ha a tiszta közakarat nem is, de a közállapotok olyatén alakulása Rómában már megvolt, a mely az egyeduralom megalapítását szinte szükségessé tette. Marius és Sulla ideje óta az oligarchia vergődött túlsúlyra és Pompeiustól kezdve az oligarchiában is már egy-egy kiválóbb egyéniség kezébe folytak össze a hatalom szálai s csak erős akarat kellett hozzá, hogy ezeket markából többé ki ne bocsássa. A fékevesztett tömeg megzabolázása és helyes irányba való terelése szintén csak egy erős kéznek sikerülhetett. És Cæsar hatalmas egyénisége mind-ezek kivételére mintegy hivatva látszott. Így fogva föl Cæsar jellemét, az ő összes cselekvése úgy tűnik föl, mint a mely a megváltozott közviszonyok szükségszerű következménye volt. S ezt nem bele, hanem ki kell olvasnunk a Pharsaliából. A költő folytonosan emlegeti a régi jó viszonyok homlatag állapotát, a melyben Cæsar a törpe tömeg közül óriásként emelkedik ki, nagy még a «Nagy»-gyal szemben is, teljesen hivatott arra, hogy egy biro-

dalmat kormányozhasson, csakhogy e hivatottságát mintegy eljátsza azzal, hogy a régi jogrendet erőszakkal tiporja össze. Az egyeduralom Rómában a viszonyok követelménye volt, de Cæsar a köztársaságból az egyeduralomba való átmenetet nem várta be, hanem átugrotta, pedig az államok fejlődésében nem lehet ugrás és a hol erőszakosan megtörténik, ott rendesen erős visszalátás igazítja helyre. Innen magyarázható aztán meg Cæsar bukása, a mely a Pharsaliának — mint fentebb már említettem — legvalószínűbb s egyuttal legtermészetesebb befejezése lett volna.

A másik fontosabb személy, Pompeius, a kit általában főhősnek szoktak tekinteni, nagyon szenvedőleges szerepet visz a költeményben. Nem annyira vezet, mint inkább vezettetik, folytonosan kételkedik, haboz és folytonosan fut. Sohasem ő indítja meg a cselekvést, hanem a viszonyok hullámai őt vetik felszínre, a melyek aztán tova is ragadják magukkal. Épen nem intéző és mozgató keze tehát az eseményeknek, a milyen az éposz főhőse szokott lenni. Hogy mégis oly előkelő és nagy helyet foglal el a költeményben, ezt egyrészt a költő rokonszenvének és köztársasági érzelmeinek s másrészt annak kell betudnunk, hogy a költőnek igen nagy működési kört kellett Pompeius számára teremtenie s még így is ugyancsak jókorát kellett rajta emelnie, hogy Cæsarral szembeállítható legyen. De oka ennek még a költeményben foglalt események soványsága is. Valójában az egész esemény folytonosan Cæsar és Pompeius körül forog s az egész polgárháboru egy óriási bajvivásnak látszik két hatalmas, de egyenlőtlen erejű hős között s ebben természetesen mindkettőnek állandóan jelen kell lennie és megszakítás nélkül szerepelnie. Ezért aztán nem is könnyű megkülönböztetni a két hős szereplésének fontosságát s innen van, hogy nagyon sokan a mű főhőseül Pompeiust tekintik, vagy pedig a két személy között megállapodni épen nem tudnak. Ha azonban elfogadjuk ama fönt már vitatott valószínűséget, hogy a mű Cæsar haláláig vala tervezve, ha tekintjük, hogy Pompeius már a cselekvés derekán eltűnik, végül, ha figyelembe vesszük Pompeiusnak az imént vázolt s alább még bővebben kifejtendő jellemvonásait és szereplését: akkor sem ezt főhősnek nem tarthatjuk, sem pedig csekélyebb, másodrendű szereplésében a főhős egységes voltát megzavarnak mondanunk nem lehet.

Ha már most az Aeneis és Pharsalia jellemzését összevetjük, legelső, a mi előttünk felötlik, az, hogy amannak nagyszámú, sürgő-

forgó személyzetével emitt csak néhány szereplő állítható szembe. De nem is csoda; amabban egy honkereső nemzetnek harczeit szemlélhetjük számos hőssel és az őket segítő vagy akadályozó istenek egész seregével; emitt ellenben az állam alapjait megingató polgárháborúról van szó, a melyet egy nagyravágyó személy bűne idézett fel; egy rettenetes párviadal ez, a melyben a két szereplőn kívül a többi személynek vagy csak igen kevés, vagy épen semmi hatása sincs a cselekmény irányítására és kifejtésére. Mivel az esemény úgyszólván folyton csak a két főszemély körül forog s így szűk mederben halad, a két főhős mellett, az egy Cato kivételével, egy szereplő sem emelkedik annyira, hogy szorosan vett mellék-személyekről beszélhetnénk.

Nagyon szépen jegyzi meg Ribbeck a Pharsaliáról, hogy a mi valamely költői műbe bájít és illatot lehel, az ebből hiányzik.*) A sziv melegebb hangjait nem igen halljuk benne, nőalakjai alig vannak s a meglevők is igazán csak jelentéktelen mellékalakok. Az Aeneis nőalakjai nemcsak határozottabbak és egyénibb jellegűek, hanem szereplésük és hatáskörük is sokkal nagyobb, elhatározó befolyással vannak az esemény tovább fejlődésére, föllépésük szükségszerű, minden tettük megokolt s következményeiben fontos, sokszor döntő hatású. Mondhatni, hogy az Aeneis személyei közül a nőalakok a legsikerültebben megrajzolt jellemek. — Egészen mások már Lucanus nőalakjai. Az előforduló néhány nőnek szereplése semmi hatással nincs az események fejlődésére, föllépésük váratlanul történik és megokolatlan, a cselekményre semmi irányító befolyással nincs, sőt olykor határozottan akadályul szolgál. Marciának (II. k.) Catóval való második egybekelese, az esemény teljességének megsértése nélkül, sőt a cselekmény gyorsabb haladása céljából bizvást elmaradhatott volna. Cornelia, Pompeius felesége, még kevésbé sikerült alak. Az ő folytonos jelenléte és könnyei férjének cselekvésére csak akadályozólag hatnak, erejének kifejtését megbénítják s akaratát lenyűgözik. Szereplése csak szenvedőleges, s még mint ilyen is megokolatlan, semmiképen nem illik be az esemény keretébe. S mindamellett, hogy férjének folyton utjában áll, az események fejlődésére még sincsen semmi batással, semminemű bonyodalmat nem teremt. Pompeius első feleségének, Juliának megjelenése (III. 9.) szintén keveset ígér. Ez ugyanis a régi szent kö-

*) A román. költ. tört. III. 168.

telékekre hivatkozva, férjét mindenáron vissza akarja tartani a polgárháborútól; ez azonban már olyankor történik, a midőn Pompeius az összeütközéstől régi hírnevének megbélyegzése s az ő nevéhez fűződő eszmények hűtelen cserbenhagyása nélkül vissza nem vonulhatott. Így tehát Julia szellemének megjelenése is minden cél nélkül való s törekvése ellentétben áll az események szükségzerű fejlődésével.

A gyöngé nőalakok mellett azonban annál erősebb a férfiak jellemrajza. Mindjárt maga a főhős igen sikerült alak, habár egyes vonásaiból olykor-olykor a túlzás sem hiányzik. Emellett is azonban sokkal igazibb alak ő, mint Aeneas. Vergilius főhősének jellemében ugyanis az elfogulatlan bírálat több jogos kifogásolni valót talál. Boissier¹⁾ azt mondja róla, hogy nincs egység benne s oly elemekből van alkotva, a melyek nem olvadnak össze teljesen. Csakugyan, ha Aeneas jellemét vizsgáljuk, lehetetlen, hogy benne némely apróbb tévedéseket észre ne vegyünk. Ilyen mindenekelőtt az, hogy ő csupa általános vonásokból van összeállítva. Mintarómai, mondják némelyek, de ugyanily jogon elnevezhetnők mintagörögnek is. Legjámborabb tisztelője az isteneknek, legnagyobb vitéz a harcban, legavatottabb jós és pap, a ki — Boissierrel szólva — könyv nélkül tud minden vallásos szabályt. (Szóval ő mindenben vagy leg-, vagy legesleg-nagyobb, minden jó tulajdonsággal teljes és e jó tulajdonságok olyanok, a melyek minden emberre ráillenek, legyen bár az római, vagy más: elvont, eszményi alak minden jelentősebb egyéni vonás nélkül. Hasonlít Achilleshez is, mert a legvitézebb hős; Agamemnonhoz is, mert a legbölcsebb fejedelem és Odysseushoz is, mert a veszélyek idején a legokosabb, legtalálékonyabb fő. S ezen általános emberi eszményképhez kirívóan csatlakozik ama sajátos vonás, hogy e számtalan jeles tulajdonokkal ékeskedő hősnek nincs egy szemernyi akarata sem: teljesen a végzet hatása alatt áll. Magok az istenek választották őt egy nagy esemény végrehajtójául és meg kell vallanunk, hogy választásuk nem valami jól ütött ki. Az olyan vállalat élére, a milyen az övé, törhetetlen, semmi korlátot nem ismerő akarát szükséges, pedig ebből ő benne egy csepp sincs; ellenben nagyon is megvan a csendes béke és nyugalom után való vágy. Semmit sem cselekszik magától, mindig a végzet taszigálja hol ide, hol oda.

*) Boissier: Vergil. 29. l. Olcsó Könyvt.

Nem jó szántából megy Itáliába: *Italiam non sponte sequor* (IV. 361.). Jobban szeretett volna Trójában maradni a s várost újra felépíteni (IV. 340—344.), *si fata paterentur*. Szívesen maradna Karthagóban is Dido mellett, *de: fata obstant* (IV. 440.). És sajátságos jelenség, hogy bár jól tudja a végzetet, a mely szerint neki Itáliába kell mennie, mégis mindenütt meg akar telepedni, a hol szerét ejtheti, s mindenünnen az istenek ösztökélik tovább. Az ilyen jellem semmiképen sem alkalmas arra, hogy az istenek akaratának végrehajtója legyen, főképen, a mikor még isteni akadályozó erővel is kell lépten-nyomon küzdenie. E két említettem vonás mindenestre olyan, hogy az ókor legkitünőbb műeposzában is észre kell vennünk. Aeneas tehát általános emberi eszmény s emellett mégis az istenek czivódásának és huzavonájának dib-dáb játéka.

Egészen más alak már Lucanus főhőse. Az ő Cæsarja ugyan nem felel meg a történelem nagy *imperator*ának, mert minden tettének zsarnoki önérdek a rugója, s ezen kívül csak nagyon kevés „jó” vonást találunk jellemében. De ezt egyáltalán nem szabad annak betudnunk, a minek Ribbeck felrója, mintha t. i. az „eretlen” ifjunak nem lett volna eléggé higgadt mértéke a nagy hadvezér és államférfi nagyságának megítélésében. *) A ki olyan művet hozott létre, mint a *Pharsalia*, az mindenestre öntudatosan választotta meg hőst s hogy nem festette olyannak, a minőnek mi őt a történelem világánál jelenleg tartjuk, ez egyrészt a költő erős köztársasági felfogásából, másrészt pedig a mű céljából magyarázható. Attól a rómainól, a ki Cæsarban hazája szabadságának elnyomóját látta s ezt erős meggyőződéssel hitte, semmiképen sem várhatjuk, hogy benne a hadvezér valódi nagyságát elismerje és belássa, hogy ezen államférfi a saját vénsége alatt roskadozó birodalmat egy erős egyeduralmi kormány megalapítása által még hosszú időre biztosította. De már maga a költemény célja is teljesen kizárta azt, hogy a költő Cæsart minden tekintetben olyanak tüntesse föl, a milyennek a történetíró előtt látszik. Az előbbiekben már többször említettem és bizonyítottam, hogy Lucanus költeményét minden valószínűség szerint Cæsar halálával akarta bevégezni s ez bukásával bűnhődött volna a régi jogrend felforgatásáért. Minthogy a főhős tragikus személy, nagyon helyes a költő eljárása, midőn őt olyannak rajzolja, mint a kinek törekvése a fenn-

*) A róm. költ. tört. III. 149.

álló jogrenddel kibékíthetetlen ellentétben áll. Csakis így lehet aztán bukása kielégítő s egyúttal felemelő.

Lucanus főhősében tehát az Aeneisével ellentétben teljesen kidomborodik az egyén. Látjuk a hőst az akkori egész világot megrendítő nagyságában, minden jó és rossz tulajdonságaival együtt. A vakmerő hadvezér rombolva törtet át Itálián, örömét leli benne, ha pusztíthat (II. 439.), hogy meg nem engedett, jogtalan úton járhat (II. 446.) és szereti, hogy tőle remegnek (III. 83.). Harecba száll az elemekkel, midőn egy rozzant csónakon merészen neki vág a viharos tenger hegyekkel vetekedő hullámainak; szembe száll magukkal az istenekkel is, midőn Massilia berkeiben szent tölgyfájukba merészen belevágja villogó bárdját s ledönteti (III. 432.). Ezekkel azonban a költő nemcsak meg nem tagadja, sőt ellenkezőleg nagyon is kiemeli hőse nagyságát, csakhogy olyannak festi őt, a ki mindent saját érdekeinek rendel alá, a kinek vasakarata nem tűr korlátokat, legyenek ezek bár jogosak vagy jogtalanok. Nem nézi, hova vág villámló kardjával, elpusztítja maga előtt az akadályokat, mint a zuhogó vízárr, mely haragjában hegyeket bont, tönkre zúz mindent, mint a leczikázó villám, s elsöpri ellenét, mint a rohanó szélvész. Sőt a mennyiben a hős jellemének tragikus felfogása megköveteli, nem mellőzi el a költő a nemes vonásokat sem egészen. Így mindjárt a mű elején igen szépen kiemeli hősének nemes bátorságát, midőn az oroszlánról vett homerosi hasonlatot alkalmazza reá (I. 205.). Mellőzöm az egyszerű magasztalásokat, a melyekben legtöbbször csakis a fölhevült költői lelkesültség nyilvánul, csak amaz egy helyet említem fel, a hol a háborúban is mutatkozó nemes emberi érzése már tettekben nyilvánkozik, a midőn t. i. a költő Cäsarnak Hispaniában tanúsított nemes engede-kenységét és békeszeretetét festi.

Íme tehát Cäsar jelleme az emberi jó és rossz vonások összetételéből alakul; vannak benne nemes tulajdonságok, de nem ment az emberi gyöngeségektől sem és ezen ellentétes vonások a hős jellemében szép összhangzással egyesülnek s vegyületök adja meg neki ama sajátos vonást, a mely őt minden mástól megkülönbözteti. Szóval Cäsar egyén a szó szoros értelmében, húsból és vérből álló ember egyedi tulajdonságokkal, nem pedig elvont eszményi alak meg nem különböztető s minden emberre egyaránt illő általános vonásokkal, a melyek az egyéni jelleget teljesen letörlik a hősről.

A költő céljához képest csakis így foghatjuk föl Cæsar jellemét helyesen s ekkor a költeményben feltüntetett jó és rossz tulajdonságok nem tűnnek többé úgy fel, mintha ezek a költőnek Nero iránti hízelgéséből eredő egyoldalú magasztalások, vagy politikai nézetváltozásából származó közönséges becsmérések volnának. Végre is azon szellemről, a ki elveiért a világ akkori urának haragjával is szembe mert szállani, mindenesetre föl kell tennünk annyit, hogy ha műve megszerkesztésében politikai okok vezérelték is, de tehetetlen dühét a költeményében rajzolt hősön talán mégsem töltötte.

Cæsarnak tökéletes ellentéte Pompeius. A nyugalmat szerető, de még nem egészen tétlen hajlott kor valódi mintaképe. Baráitól környékezve, régi nagyságának fényében szeret sütkérezni, örül, ha elsőnek tartják, de az elsőség kivívása céljából úgyszólván semmit sem tesz. Nem annyira erős meggyőződéssel, mint inkább az öreg kor maradiságával ragaszkodik ügyéhez, a melyen kívül ő semmi mást nem tart helyesnek. Míg tehát Cæsar maga a megtestesült cselekvés, úgy hogy szinte forrongani látjuk benne a tettevágyást: addig Pompeius a csendes nyugalom barátja, a ki azt a köznek érdekében véghezvitt tetteiért méltán meg is érdemli. Ezen ellentétet a költő szépen domborítja ki mindjárt az első énekben (129—143.) s az itt néhány sorban megrajzolt alak az ifju költőnek rendkívül éles megfigyelő tehetségéről tesz tanúságot. Egy a közügyek szolgálatából kivénült agg vezért fest élénk, a milyeneket a mai életben is eleget látunk. Az idő terhe alatt egy kissé meggyöngülve s a hosszú béke következtében a harcztól elszokva, nem képes most már vezetni, csak régi dicsőségén éldegél. Olyan, mint az idő viszontagságai alatt roskadozó terebélyes tölgy, melynek nagysága ugyan még tiszteletre gerjeszt, de megtördelt gallyazata s avasodó törzse azt sejteti, hogy egy kissé erősebb szél is már a porba dönti s az ő régi hivatását, hogy árnyékot nyújtson, a körülötte pompázó fiatalabb törzsek veszik át. Pompeius valóban ilyen színben áll előttünk az egész költeményen keresztül. Főjellemvonása a habozás, késlekedés és Cæsarral, a tettek emberével szemben az ebből eredő folytonos meghátrálás. S a költő nem igen legyezgeti e hősét sem. Nem valami erős gúnynyal ugyan, de elég őszinteséggel és művésziiesen állítja élénk gyöngeségeit. Kezdetben mint legtöbb ily dicső pályát megfutott öreg vezér lenézi az erőtlő duzzadó kezdőt, Cæsart, majd meg ismét dicsekvőleg fenyegeti,

de a midőn tette kerül a dolog, Cæsar jöttének pusztá hírére is elszalad s még csatára is úgyszólván erővel kell kényszeríteni, Pompeius egy letűnő kornak gyermeke, Cæsar az új idők győzelmes harczosa, amaz a lenyugvó, emez a felkelő naphoz hasonlítható.

A két főalak mellett még egy harmadik alak emelkedik ki az események árából, t. i. Cato, a ki a dolgok folyására nagyon kevés hatással van, de a kinek a költő később bizonyára igen fontos szerepet adott volna, ha művét teljesen befejezheti. Igaz, hogy úgy is alkothatunk magunknak némi fogalmat e szigorúan maradi köztársasági ember jelleméről, de határozott képet kikerekítenünk róla még sem igen lehet, mert az ő valódi szereplése tulajdonképen Pompeius halálával kezdődnek s a mű körül-belül éppen ezzel ér véget. Annyi világosan látható, hogy a költő úgy fogta fel a személyt, mint a milyennek őt a történelemből ismerjük: szigorú erkölcsű s a legszélsőbb köztársasági pártember. Előbbi tulajdonsága azonban sokszor egész metsző ridegségbe csap át; így pl. stoikus elvei egész sivárságukban tárulnak elénk a II. énekben, a midőn Brutus meglátogatja s ezzel beszélgetést folytat (234. stb.). Ellenben nagyon sikerültek a költeménynek ama részei, a melyekben a költő e rideg, erényes kebel hazaszeretetének lángoló lelkesedését festi (IX.).

E három személyen kívül a többi szereplők vagy csak igen csekély mértékben, vagy egyáltalán nincsenek hatással az események fejlődésének menetére. Ezek jobbadán csak egyes csatajele-
netekben szerepelnek s itt némelyik, mint a többek közt Curio (I. 269. stb.) és Scæva (VI, 147. stb.), — nem csekély műgonddal van megrajzolva.

Tagadhatatlan, hogy Lucanus Pharsaliájának személyei, különösen a főszereplők, öntudatos művészettel vannak megalkotva, de mégis találhatunk jellemzésében oly hibákat is, a melyeket szó nélkül hagynunk nem lehet. A mű szerkezetéről szövegemben már említettem, hogy a költőt alanyisága sokszor mily jelentékeny hibákba téveszti. Ugyanezt gyakran tapasztalhatjuk a jellemzésben is. Csak megemlítem, hogy az egész költeményen át érezhető a költő rokonszenve Pompeius és ellenszenve Cæsar iránt. Amaz az ő elveinek képviselője, ez ellensége. De az alanyiságnak egy epikai műben ennyire sem volna szabad nyilvánulnia. Jól tudja Lucanus, hogy a beszéd mennyire alkalmas eszköz a személyek jellemeinek megrajzolásában, de éppen ennek túlságos alkalmazása folytán na-

gyon sokszor csupán csak szavakkal jellemez és ezzel szemben a tettekkel való jellemzést ott is elhanyagolja, a hol ez volna inkább helyén. Ehhez járul még, hogy nála a személyek ajkára adott beszédek olykor részben vagy egészben is csak arra szolgálnak, hogy az ő politikai és erkölcsi nézeteit mintegy tolmácsolják. Ezt Pompeius és Cato beszédeiben tapasztalhatjuk leginkább, habár el kell ismernünk, hogy Lucanus a személyek beszéltetése által való jellemzésben is nem egyszer valósággal tündököl. Legkirívóbbak ezen egyéni nézetnyilvánítások olyankor, a midőn a költő egy-egy jól megrajzolt hősének cselekvését kíséri bírálgató megjegyzésekkel. Csak a már említett alakját, Scævát említem fel, a kiből egy vad római harczos képét bár túlozva, de mégis oly sikerülten festette a költő. Nagyon rosszul hat azonban reánk, midőn közben megemlíti, hogy mily nagy bűn polgárháborúban még a legnagyobb hősiesség is, sőt egészen kiábrándít, a midőn a vitéz katona elestével így kiált fel: «Boldogtalan, hősiességgel nem dicsőséget, hanem zsarnokot szerezte!» (VI. 261—262.). Mégis legfőbb hibája talán Lucanus jellemzésének az, hogy személyeiben némely tulajdonságot majdnem a hihetetlenségig túloz. Így az előbb említett Scæva is elég jól sikerült alak ugyan, de a vitézség benne oly szertelen, hogy a legszilajabb vakmerőségnek is túlságos volna. Cæsar a legegényibb s legsikerültebb alak az egész költeményben, de önzését s minden szentnek és jogosnak lábbal tiprását s megvetését oly nagy fokúnak rajzolja benne a költő, a milyennek valószínűségéhez nagyon könnyen kétség férhet. Hasonló túlzásokat egy vagy más irányban Lucanusnak majdnem mindenik személyében találunk. De — bár az itt felsoroltak lényeges hibák — még sem szabad azt mondanunk, a mit némelyek, hogy a Pharsaliában igazi jellemzésről szólni sem lehet. E hibákban is a fiatalság tüzetől forrongó költői lélek csapongása nyilatkozik meg, a melyeket a szilárdabb férfi kor szelidebb művészete könnyen kicsiszolghatott volna.

Ha már most a két római epikus jellemzését rövid összefoglalásban összevetjük, be kell vallanunk, hogy Lucanus nem marad annyira mögöttes Vergiliusnak, mint a hogyan némelyek hinni szeretnék. Különösen a főhős jellemének rajzolásában nagyon keveset enged neki. Aeneas — mint Ribbeck mondja — nagyon is minta-római s minden tettében oly általános emberi eszmény, hogy egyéni jelleget hiába keresünk rajta. S ezen kívül annyira a végzet

hatalma alatt áll, hogy e miatt önálló cselekvésre nem is képes. Nem is jellem, hanem a végzet dib-dáb játéka. Cæsar ellenben minden ízében egyén, oly hatalmas tulajdonokkal, a melyek — ha rosszak, ha jók — minden mástól megkülönböztetik őt. — Sokkal sikerültebbek azonban Vergiliusnál a mellékszemélyek. A félelmet nem ismerő Turnus, a csipős nyelvű, majdnem szószátyár Drances, a kegyetlen és rettenetes Mezentius, a szelid lelkű ősz Latinus, a heves érzéki szerelemtől lángoló Dido s ennek ellentéte az ártatlan és szemérmes Lavinia — mind oly mesterileg rajzolt alakok, a melyekkel a Pharsalia mellékszemélyei, különösen az alsóbb rendűek, távolról sem mérkőzhetnek; de az is igaz, hogy itt a cselekmény soványsága miatt a mellékszemélyek sokoldalúságának feltüntetésére kevesebb tér és alkalom nyílt. Még a legsikerültebb alak ezek közt Cato, a kiben költőnk a különösködő maradi jellemet nem egyszer sikerülten rajzolja.

IV.

A Pharsaliában nyelvezetét tekintve is sok oly sajátosságot vehetünk észre, a melyek méltán megérdemlik a velök való foglalkozást: e nyelvbeli sajátságokról is meg kell tehát emlékezni.

Általánosan elterjedt nézet, hogy Lucanus stílusa nem annyira költői, mint inkább szónoki.*) Ez azonban csak olyan állítás, a melyet még Ribbeck sem tud kellőleg igazolni, sőt meg sem is kísérli. Valójában pedig úgy áll a dolog, hogy Lucanus csupa alanyiség még az elbeszélésben s nem ritkán a leíró részletekben is. Szívesen fitogtatja mindenféle tudományokban való jártasságát s úgy látszik, mintha hőseinek tetteit is nem annyira elbeszélné, mint inkább bennünket ezeknek helyességéről meggyőzni akarna. Ennyiben csakugyan bátran mondhatjuk, hogy Lucanus stílusa szónoki s a költő alanyiségének ily túlságos érvényesülését elbeszélő költeményben nem is helyesellhetjük; de e mellett meg nem érthetem, miért ne lehetne bármely műnek stílusa költői. Ellenkezőleg a mi a gondolatok és eszmék előadásának találó voltát, a mi a kifejezések fordulatosságát és szökellő könnyedségét illeti, nyelve joggal állítható a vergiliusi mellé. Ennek nyelve igaz, hogy — ha

*) L. Ribbeck: A róm. költ. tört. III. 177. és Quintil. Inst. orat. X. 1. 90.

lehet így szólani — sokoldalúbb. Vergilius nemcsak a gondolatok különféleségének és az érzelmek változatosságának, hanem még az egyes helyzeteknek megfelelő hangot is nagyon jól el tudja találni; Lucanus ellenben sokkal egyoldalubb, neki majdnem minden gondolathoz, majdnem minden érzéshez egy és ugyanaz a hangja; szóval stilusa erős, fordultatos, könnyen folyó, de nem változatos. Az Aeneis nyelve hasonló ama folyamhoz, a mely széles medrében kényelmesen kanyarogva majd hatalmas zuhogással, majd meg lassan, zsongó locsogással hömpölyög; míg a Pharsalia olyan folyó, a melynek tajtékozva rohanó árja lejtős medrében folytonosan harsogva iramlík előre. Lucanus nyelve csiszoltabb, ünnepiesebb, sok helyt egész a fönségesig emelkedik, Vergiliusé egyszerűbb, keresetlenebb, de éppen azért a tárgyhoz illőbb is.

Az egyes részletekre áttérve, bátran állíthatjuk, hogy a gondolatok és az eszmék kifejezésének csiszoltsága és helyessége tekintetében Lucanus éppen nem marad Vergilius mögött. Ritka költő a római irodalomban, sőt talán nincs is, a kinél a nyelvi alak oly tökéletesen fődné a gondolatot, mint Lucanusnál. Az Aeneisben nagy költője minden művészete mellett is eleget tapasztalhatjuk, hogy a nyelv gyakran küzködik a gondolattal s a sok polyva közül bizony nem egyszer sok nehézségünkbe kerül a szép búzaszemet kiböngésznünk; Lucanusnál ellenben a nyelv olyan, mint a jól szabott ruha: a gondolatnak minden izülete, árnyalata észrevehető rajta. Gondolatai aztán nem egyszer oly erősek és fönségesek, hogy méltán meglephetnek bennünket. A számosak közül csak az V. énekbeli tengeri vihar festését akarom itt kiemelni, a mely némi kedvezőtlen terjengőse mellett is több helyütt a fenségesnek oly magas fokára emelkedik, a mely a biblia egyes helyeire emlékeztet bennünket. Hibája azonban nyelvének, hogy sokszor akarván fönséges lenni a gondolatok kifejezésében, e helyett olykor-olykor túlzottá, dagályossá válik, a nyelv maga nagyszerű, de benne a gondolat egészen elvész, kicsiny és olyan hatást tesz, mint a kis ember, a ki magas sarku lábbeliben nagykopogva jár dal. Azt sem szabad csekélybe vennünk, hogy költőnk a fölvetett eszméket és gondolatokat, főleg ha az ő elveivel egyezők, sokszor egész az unalomig fejtegeti és magyarázza, minek következtében a gondolatot a költői képek és kifejezések áradata szinte elborítja. Nyelve ilyenkor terjengős, sőt itt-ott a fölösleges diszítésektől szinte duzzadozik, de azért a gondolat vezérfonalát még ilyenkor sem téveszti szem

elől s a mellék-utakról sokszor valóban meglepő ügyes fordulattal térít vissza bennünket a főgondolathoz.

Az érzelmek s különösen a gyöngéd érzelmek hangját már sokkal kevésbé tudja Lucanus eltalálni. De nem azért, mert — a mint Ribbeck helytelenül állítja — az őszinte érzés ihlete csak ritkán árad művéből s mivel előadásában legkevesebb része van a szív bensőségének: hanem első sorban az író jelleménél s másod sorban a mű tárgyának természeténél fogva. Lucanus ellenmondást nem tűrő, erőszakos lelkű volt, elveinek védelmében sokszor egészen a meggondolatlanságig nyers és makacs, a viszonyokkal okosan megalkudni nem tud s a kit eszméje és elvei képviselőjének tart, annak vakbuzgó hive, ellenfeleinek lángoló, ádáz ellensége: vagy a legbuzgóbb alattvaló, vagy a legszélsőbb forradalom párti; középútja nincs. Szomorú sorsa már ismeretes előttünk. A történelem ismerője tudja azt is, mennyire kétségbe esik, midőn meggondolatlan lépésének következményeit, a börtönt és halált látja maga előtt. Mily gyöngé, mily tehetetlen jellemnek mutatja ekkor magát, fölösleges bővebben fejtegetnünk. S ha az ilyen folyvást viharzó lelkületnek a gyöngédebb érzelmek kifejezésére egyetlen hangja sem volna, nem találhatnók-e természetesnek? De másrészt meg a mű tárgya is olyan már, a mely a szelidebb érzések festésére helyt is alig enged. Örökös harci zaj, fegyvercsörgés, harci kürtök rikoltása, haldoklók nyögése nem olyan hangok, a melyek közé a családi életnek, vagy a boldog szerelemnek gyöngéd jelenetei beillenének. E két főoknak tulajdoníthatjuk, hogy a Pharsaliában hiányzik a különféle érzelmek rajzának az a változatos színe és derűje, a mely Vergiliusnál oly gyönyörködtető. A Pharsaliában folyton csak egyetlen érzés hangjait halljuk: a vadság és szilajság hangjait. S ez aztán annyira uralkodik az egész művön keresztül, hogy alig hallunk más hangot még ott is, a hol a különböző jellemű személyek beszédeikben belső világukat tárják föl, Ha maga a költő beszél is, pathosza rakoncátlan, szilaj és vad; *ardens et concitatus*, a mint* Quintilianus mondja róla.*) Azt azonban ismét be kell vallanunk, hogy a hol ilyen hangra van szükség, ott a költő valóban mesterileg bánik a nyelvvel s ha olykor kissé túloz is, de általában véve mindig művészi marad. El kell tehát ismernünk, hogy Lucanus korántsem tudja úgy eltalálni a kü-

*) Inst. orat. X. 1. 90.

lönféle érzelmeknek megfelelő hangot, mint Vergilius, de nem lehet eltagadnunk, hogy erre neki költeményének viharos tárgya sem szolgáltatott elég alkalmat.

Nem hagyhatom még itt szó nélkül Lucanus hasonlatait és leírásait sem, a melyekről a mi irodalmunkban Bárdos Remig értekezett bővebben és elismerésre méltó avatottsággal;¹⁾ az ő következtetéseivel azonban nem érthetnek minden tekintetben egyet. Lucanus hasonlatai és leírásai egy közös hibában szenvednek, t. i. terjengősek és túlságosan részletezők, annyira, hogy a képzeletnek úgyszólván semmi teret sem hagy fenn, hogy a tárgyat ennek segítségével magunknak megalkothassuk. Ehez járul még, hogy főképp a leírások szinte hemzsegnek az ő tanultságát feltüntető részletektől. Alig olvashatunk a Pharsaliában egyetlen leírást, a melyben a költő ne fitogtatná földrajzi, csillagászati, bölcséleti s más eféle ismereteit és elveit. Hasonlatai a túlságos részletezésnél fogva fárasztók, de be kell vallanunk, hogy általában veve rendkívül éles megfigyelő tehetségről tanuskodnak, mindig találók úgy, hogy olykor a hasonló és hasonlított dolog egészen a legapróbb részletekig meg egyez. Azonban a hasonlításnak így a legcsekélyebb részletekre való kiterjesztése nem ritkán némi merevséget is szül, mert a sok festegetés, leírás és részletezés következtében mind az ismert, mind az ismeretlen tárgy gyakran oly tisztán áll előttünk, hogy ez által a hasonlat szinte fölöslegessé válik. Vergilius nyelvbeli művészetét nem magasztalni lehetetlen, de itt mégis bátran ki merem mondani, hogy Lucanus hasonlatai csiszoltabbak, mint Vergiliuséi, a ki sokszor nagyon is távolról veszi a hasonlóság alapjául szolgáló tárgyat s a hasonlat kidolgozásán is nem egyszer érezhetjük az át simítás hiányát. Elsőbbsége van azonban Vergilius hasonlatainak Lucanusei fölött abban, hogy sohasem túlságosan részletezők, elég teret engednek a képzelet munkálkodásának s éppen ezért sohasem válnak unalmassá, a mi bizony Lucanusnál nagyon gyakran meggesik.

Nem szándékom a két költő hasonlatait és leírásait bővebben összevetni; megtették ezt már mások elég kimerítően,²⁾ de ezen összehasonlításokból eredő következtetésekre megteszem észrevételeimet. Heitland³⁾ és Ribbeck Valdemár⁴⁾ körülbelül 116 helyet, leírást,

¹⁾ Id. ért. — ²⁾ Egy. Phil. Közl. XVII. 637.

³⁾ Haskins Luc. kiadásának bevezetésében CX—CXXIV. 1.

⁴⁾ Ribbeck O. Vergiliusa III. 393—420.

hasonlatot vagy kisebb terjedelmű kifejezést szedtek össze a Pharsaliából, a melyek az Aeneis utolsó hat énekében mind feltalálhatók s a megegyezés köztük sokszor majdnem szószzerű. Mivel pedig Vergilius nem utánozhatta Lucanust, napnál világosabb, hogy emez utánozta az előbbit. Csakhogy a valóságnak tetsző dolog — mint oly sok más esetben — itt is nagy részben csupa látszat. Megjegyzem, hogy még gondolatomban sem forog azon állítás, mintha Lucanus semmit sem kölcsönzött volna Vergiliustól a nyelvezet tekintetében. De e kölcsönvételeket semmi esetre sem szabad erőszakos egyeztetésekkel túloznunk, sem pedig bennök szolgálai utánzást látnunk. Nézzünk csak úgy hamarjában néhányat ezen «rokon» kifejezések, hasonlatok és leírások közül.

Pharsalia.

I. 327—331.

Utque feræ tigres nunquam posuere
furorem,
Quas nemore Hyrcano, matrum dum
lustra sequuntur,
Altus cæsurum pavit cruor armen-
torum,
Sic et Sullanum solito tibi lambere
ferrum
Durat, Magne, sitis. . . .

I. 674—676.

Nam qualis vertice Pindi
Edonis Ogyio decurrit plena Lyæo:
Talis et attonitam rapitur matrona
per urbem,
Vocibus his prodens urgentem pec-
tore Phœbum.

Aeneis.

IX. 59—67.

Ac veluti pleno lupus insidiatus
ovili
Quum fremit ad caulas ventos per-
pessus et imbres
Nocte super media (tuti sub matri-
bus agni
Balatum exercent; ille asper et im-
probus ira
Saevit in absentes; collecta fatigat
edendi
Ex longo rabies et sicca sanguine
fauces):
Hand aliter Rutulo muros et castra
tuenti
Ignescunt iræ

VII. 378—384.

Ceu quondam torto volitans sub
verbere turbo,
Quem pueri magno in gyro vacua
atria circum
Intenti ludo exercent; ille actus
habena
Curvatis fertur spatiis; stupet inscia
supra
Inpubesque manus mirata volubile
buxum;
Dant animos plagæ: non cursu se-
gnior illo
Per medias urbes agitur populosque
ferocis (Amata).

II. 663—668.

... omnia pontus
 Haurit saxa vorax montesque im-
 miscet harenis.
 Ut maris Aegæi medias si celsus in
 undas
 Depellatur Eryx, nullæ tamen æquore
 rupes
 Emineant, vel si convulso vertice
 Gaurus
 Decidat in fundum penitus stagnan-
 tis Averni.

III. 549—552.

Ut quotiens aestus Zephyris Euris-
 que repugnat,
 Huc abeunt fluctus, illuc mare: sic
 ubi puppes
 Sulcato varias duxerunt gurgite trac-
 tus,
 Quod tulit illa ratis remis, hæc rep-
 pulit æquor.

V. 97—101.

Hoc ubi virgineo conceptum est
 pectore numen,
 Humanam feriens animam sonat,
 oraque vatis
 Solvit, ceu Siculus flammis urgen-
 tibus Aetnam
 Undat apex: Campana fremens ceu
 saxa vaporat
 Conditus Inarimes æterna mole Ty-
 phoeus.

V. 709—716.

Sed nox saxa modum venti, velique
 tenorem
 Eripuit nautis excussitque ordine
 puppes.

XII. 701—703. (pater Aeneas.)

Quantus Athos aut quantus Eryx
 aut ipse coruscis
 Quum fremit illicibus quantus gau-
 detque nivali
 Vertice se attollens pater Appenni-
 nus ad auras.

X. 356—361.

Magno discordes æthere venti
 Proelia ceu tollunt animis et viribus
 æquis;
 Non ipsi inter se, non nubila, non
 mare cedit;
 An̄eps pugna diu; stant obnixa om-
 nia contra:
 Haud aliter Troianæ acies aciesque
 Latinæ
 Concurrunt

IX. 708—716.

. . . . collapsa ruunt immania mem-
 bra;
 Dat tellus gemitum et clipeum super
 intonat ingens.
 Talis in Euboico Baiarum litore
 quondam
 Saxeæ pila cadit, magnis quam mo-
 libus ante
 Constructam ponto iaciunt; sic illa
 ruinam
 Prona trahit penitusque vadis illisa
 recumbit;
 Miscent se maria, et nigræ attolun-
 tur harenæ;
 Tum sonitu Prochyta alta tremit
 durumque cubile
 Inarime Jovis imperiis imposita Ty-
 phoeo.

X. 262—266.

. . . . clamorem ad sidera tollunt
 Dardanidæ e muris; spes addita
 suscitât iras;

Strymona sic gelidum, bruma pel- lente, relinquunt	Tela manu iaciunt: quales sub nu- bibus atris
Poturae te, Nile, grues, primoque volatu	Strymoniae dant signa grues atque aethera tranant
Effingunt varias, casu monstrante figuras.	Cum sonitu fugiuntque notos cla- more secundo.
Mox ubi percussit tensas Notus al- tior alas:	
Confusas temere immistae glomeran- tur in orbes,	
Et turbata perit dispersis littera pennis.	
VI. 180—183. (Scæva.)	
Ut primum cumulo crescente cada- vera murum	X. 454—456.
Admovere solo: non segnior extulit illum	. . . utque leo, specula quum vidit ab alta
Saltus et in medias iecit super arma catervas,	Stare procul campis meditantem in proelia taurum,
Quam per summa rapit celere ven- nabula pardum.	Advolat: haud alia et Turni venien- tis imago.

A sok «hasonlóság» közül legyen elég ennyi. Ezen párhuza-
mokból is láthatjuk, hogy a két költő hasonlatai nem egyeznek
egymással oly meglepően, mint a föntebbi szerzők után gondolhat-
nók. A hasonlatok tárgyai olyanok, a melyek az epikában Home-
ros után már megcsontosodtak, avagy hasonló helyzetek születtek
s ezeknek megfelelően hasonlóképen alkalmaztattak. Hát Arany-
nak a bikáról és vadkanról vett s Toldira alkalmazott hasonlatát
(Toldi, I. én. 14. szak.) szintén valami kölcsönzésnek tartasuk?

Ha Lucanusnak fönt idézett s más ilyes hasonlatait pusztá-
átvételnek tekintjük, akkor egyetlen műköltészetben is alig talál-
hatunk eredeti egyéniségre az epika terén, mert hiszen főképp eh-
ben mindenik későbbi költő többé-kevésbé utánzója a nagyobb
elődöknek. De ha a fönt említett helyek s más hasonló vergiliusi
utánzatok, mi marad akkor az Aeneisből, ha ugyanily mértéket
használunk nyelv tekintetében közte és a homerosi eposzok kö-
zött? Az ily utánzás mindig csak külsőség s azért még a mű egész
nyelvezetét ebből sem meg-, sem elítélni nem lehet. Az emberi
élet körülményei rendkívüli változatosságuk mellett is sokszor any-
nyira egyformák, hogy azoknak a költő kifejezése gyakran egészen
különböző szellemeknél is meglepőleg egyezik. Lucanusnál való-
ban találunk vergiliusi kifejezéseket, leírásokat és hasonlatokat,

de a kifejezések részben véletlen találkozások, részben pedig olyan közhelyek, a melyek a római költői nyelvben már szinte megkövesültek. Több megegyezést mutatnak már a két költő hasonlatai és leírásai, de ezek száma se rúg oly nagyra, a mint általában feltűntetik, mert a hasonló életkörülmények következtében ezek is vagy esetleges találkozások, vagy pedig közös forrásra vihetők vissza, a melyekkel szemben Vergilius ép oly utánzó, mint Lucanus. Ha ezeket tekintetbe vesszük, — pedig ezt elmulasztanunk nem szabad. — a két költőnek megegyező hasonlatai és leírásai eléggé csekély számra olvadnak le.

Tegyünk már most egy kis számítást azok kedvéért, a kik ezt a hasonlítgatást a végletekig szeretik vinni. Bárdos már többször idézett értekezésében azt állítja, hogy Heitlandnak föntemlített összeállítása a vergiliusi utánzatokról legalább is megháromszorozódnék, ha Vergilius egyéb munkáit is figyelembe vennők. E szerint tehát közel 350 részlet van a Pharsaliában olyan, a mely Vergiliustól vétetett. Tegyük fel már most, hogy ezen utánzott helyek mindenike legalább is 12 sorra terjed, akkor a Pharsaliában összesen 4200 vers van olyan, a mely nem a Lucanus, hanem a Vergilius fejéből került ki. Ez a szám pedig épen a Pharsalia felét teszi ki, Lucanus tehát művének felét Vergiliustól csente. Olyan föltevés ez, a melyet még egy fűzfapoétáról sem volna szabad elfogadnunk, nemhogy a római elbeszélő költészet egyik kitünőségéről állítanunk lehetne. Az ily nagy arányú utánzás csak akkor lett volna lehetséges Lucanus részéről, ha Vergilius műveit s ennek egyes kifejezéseit, leírásait és hasonlatait folyton szem előtt tartotta volna: már pedig ő művének nagyobb felét fogsága közben írta és javította, a hol az ilyen kölcsönköltésre sem alkalmá, sem ideje teljességgel nem volt. Bátran következtethetjük tehát az elmondottakból, hogy Lucanus nyelv dolgában sem utánozta Vergiliust, de természetes, hogy a nagy mantuai költő nyelv tekintetében is volt reá hatással s több hasonlatot és leírást találunk művében, a melyek Vergilius egyik-másik helyére emlékeztetnek.

Még csak a Pharsalia verseléséről emlékezem meg röviden. Ha Vergiliusról elmondhatjuk, hogy «mint az arany csendültek meg a költő húrjai», Lucanusról is állíthatunk annyit, hogy mint az ezüst, oly fülbemászóan zeng a lantja. Nagyon kevés hely van a Pharsaliában olyan, a melyben a költő a vers nehézségeivel küzdődnék s a vers szép hangzása vagy helyessége miatt zavaros volna

a mondatffúzés és így a gondolaton valami csorba esnék. Hexamerei oly könnyűek, folyékonyak és zengzetesek, hogy e tekintetben csak Ovidiust tarthatjuk nála nagyobb mesternek. Különösen széppé teszi verselését az, hogy nagyon ritkán használja a rómaiak verselésében annyira divó összevonást, elisiót és más eféle költői szabadságokat, a melyek egy-egy verssort még Vergiliusnál is sokszor érthetlenné tesznek a hallgató előtt. Meg kell azonban vallanunk, hogy ezen folyton pattogó sorok helyett fülünk sokszor némely lelki állapotok, vagy természeti tünemények festésére más, lassúbb, enyhébb hangot óhajtana. Mind a mellett Lucanus verselő tehetségének annál nagyobb elismeréssel kell adóznunk, mert — a mint Ribbeck mondja,¹⁾ — «e dús tartalmu és 8000 hexameternél többre terjedő munka, csupán néhány év terméke, a melyek folyamán még e mellett politikai pártcélok követése is igen lefoglalta a fiatal költő idejét».

*
*
*

Végig tekintvén eddigi fejtegetéseimen, az eredményt a következőkben összegezhetem. Az Aeneist öntudatos, nyugodt művészet teremtette, mely csakis a költői czélt tartotta szem előtt, a Pharsalia ellenben a kor lázas hangulatának szüleménye, mely a művészeti czélon kívül már a politikait is szolgálja. Épen ezért amannak szerkezete bonyodalmassága mellett is átlátszóbb, tisztább és kerekesebb; míg emezé egyszerűbb ugyan, de egyúttal krónikásabb menetű, nem egyszer nehézkes és szétfolyó. A jellemzésben itt is, ott is jelentékeny hibákat találunk, de az Aeneis jellemei mégis inkább eszményiek, mint a Pharsaliáé, a melynek személyei egyénibbek, nem oly sok vonásokból vannak összetéve s valószerűek. Vergiliusnak a nyelve egyszerűbb, epikaibb, tárgyához jobban illik. Lucanusé föllengő, magas szárnyalású, sokszor fönséges, de kevésbé jellemző.

Lucanus művészetének méltatásában nem megyek annyira, mint Voltaire,²⁾ a ki szerint e költő oly eredeti lángész, a ki sem

¹⁾ A róm. költ. tört. III. 18.

²⁾ Essai sur la poésie épique: Mais il ne faut omettre Lucain, dont le génie original a ouvert une route nouvelle. Il n'a rien imité, il ne doit à personne ni ses beautés, ni ses défauts, et mérite par là seul une attention particulière.

szépségeit, sem hibáit nem köszönheti másnak, mert senkit sem utánzott s egészen új utat tört a római költészetben; de annyi bizonyos, hogy nagy elődjének, Vergiliusnak követésében nem szabad s nem is lehet annyira túlzásba vinnünk a dolgot, mint a hogy ezt Heitland s utána mások is tévők. Ez az utánzás csak egyes jelentéktelenebb külsőségekre szorítkozik s ezért a Pharsalia mindig olyan műalkotás fog maradni, a mely még sokáig megbírja a rohanó idők bomlasztó erejét s a századok nem egy könnyen hoznak rá pusztulást.

BARTHA JÓZSEF.

TÓT BÁBJÁTÉK FAUSTRÓL.

Ismeretes dolog, hogy Faust a XVIII. század óta nemcsak a nagy színpadok műsorán szerepel, hanem a bábszínházaknak is régóta kedvelt alakja. Tudjuk, hogy magát Goethét is egy 1773-ban, a frankfurti tavaszi vásáron látott bábjáték erősítette meg nagyban abban a tervében, hogy saját lelki életét a Faust-monda keretébe foglalja. Mint maga a Faust-monda, úgy a bábjáték sem maradt Németországon belül, hanem elterjedt annak határain túl is. Cseh- és Morvaországban, a hol a bábjáték még ma is nagyban virúl, a *Faust* a műsornak egyik kiválóbb és *Alboin* és *Rosamunda* mellett legtöbbször adott darabja (a cseh *Faust*-ról l. e Közlönyt XVII, 1893, 233. l.) Ilyen cseh és morva bábjátékosok járják be hazánk észak-nyugati megyéit is és Pozsony-, Trencsén-, Nyitra-, Liptó-vármegyéknek helységeiben két-három hétig tartózkodnak, míg kisműsorukat kétszer-háromszor végig nem játszották. Vannak ilyen bábjátékos családok, melyekben a színház teljes felszerelésével, műsorával együtt nemzedékről-nemzedékre öröklődik. Gyermekekoromban magam is gyakran láttam Modorban, Pozsonymegyében, ilyen bábszínházakat és élénken emlékezem a *Faust*-ra is, mely valamennyi darab közül legszebben volt felszerelve díszletekkel, öltözetekkel. A minap megtudván, hogy a bábjátékosok még mindig ellátogatnak oda, összeköttetésbe igyekeztem lépni velük, kivált *Faust* miatt. Megtudtam, hogy a felső-magyarországi bábjátékosok a Morvaországból származó *Dubsky*-család tagjai, mely már évtizedek óta járja be a Kis-Kárpátokat bábszínházával; hogy a *Dubsky*-ak mindig bábjátékosok voltak és ép most szándékozik a család feje egész üzletét fiának átadni. Darabjainak szövegét semmi áron sem akarják még előmutatni sem, mert nagyra vannak családi hagyományaikkal, de meg versenytársaktól is félnek. Szépszerivel mégis sikerült a *Faust*

szövegének felét megszereznem, melyet alább közlök. A hiányzó részt az előadás alapján készült, rövid tartalmi kivonattal vagyok kénytelen pótolni, mert szövegét mind a mai napig nem tudtam megkeríteni.

Doktor Faust

v 5 jednání.

Osoby:

Ján Faust, doktor písma.
 Wagner } jeho sluha.
 Kašpárek }
 Pik }
 Harant } pekelné duchové.
 Mefistofeles*) }
 Arnedus, kralj portugalský.
 Lorindona, jeho dcéra.
 Stětka }
 Fikulka } sedláci.
 I. jednání se hraje v Milano.
 II., III. jednání v lese.
 IV. jednání v Portugalu, u krále v
 zamku.
 V. jednání Faustova izba.
 Duchové, ministri, ďablowe.

I. Jednání.

Izba Faustova, stůl a kanape,
 Faust sedí za stolem, kniha na
 stole.

Faust. Ego Ján doktor Faust.
 Můžem, praviť, že nejsem doktor
 práv, ani doktor medecín, ale jsem
 doktor písma svatého. S chudob-
 ného rodu na tento svět jsem při-
 šel, můj otec to byl jeden nádeník
 v meste Milandu; nemal jsem při-
 ležitost do škól chodit; ale byl jsem
 prinúcen do studie se dát, a tak
 jsem povyšil, že jse můžem počítat
 za jednoho učeného čtenáře a pís-
 maře. Ale co naplat, když mnohý
 člověk na tomto světě svůj život
 lepší vede, jako ty Fauste. Ku při-
 kladu jse budem pýtať jednoho

Faust doctor

5 felvonásban.

Személyek:

Faust János, a hittudomány doctora.
 Wagner }
 Paprika Jancsi } szolgálai.
 Pik }
 Harant } pokoli szellemek.
 Mefistofeles }
 Arnedus, portugalli király.
 Lorindona, felesége.
 Stétka }
 Fikulka } paraszt örök.
 Az I. felvonás történik Milanóban.
 A II., III. felvonás egy ligetben.
 A IV. felvonás Portugalliában, a ki-
 rályi kastélyban.
 Az V. felvonás Faust szobájában.
 Szellemek, szolgálak, ördögök.

I. Felvonás.

Faust szobája, szék és pamlag.
 Faust asztalnál ül, az asztalon
 könyvek.

Faust. Én Faust János doctor.
 Mondhatom, hogy nem vagyok a
 jog doctora, sem orvosdoctor, ha-
 nem a szentírás doctora vagyok.
 Szegény családból való vagyok,
 atyám napszámos volt Milanóban;
 nem volt alkalmam iskolába járni;
 de kénytelen voltam magamat a tu-
 dományokra adni, és annyira vit-
 tem, hogy bátran mondhatom ma-
 gamat tanult olvasónak és írónak.
 Hanem kinek van jobb élete e vilá-
 gon mint neked, Faust. Ha példának
 okáért megkérdezek egy paraszt-
 embert, vajjon meg van-e elégedve

*) Rövidítve *Mefisto*, néha *Mesista*.

chudobného rolníka, jestli on je sjeho stavem spokojný, on mně odpoví: o Pane! nikdy ne, já by radší byl měšťan; budem se ptát měšťana, ten poví že by radší byl zeman, zeman odpoví, že by radší byl baron, baron chce být grof, grof chce být král a král chce být cisář. Žádný člověk na světě tomto spokojný není proto ty Fauste spokojný ne budeš a tvoje štěstí dál vychladaváť ty budeš.

S pravého boku hlas anděla:
Fauste podej se do školy theologie možný a vzácný budeš na světě tomto!

Z levého boku hlas ďábla: Vrrrr.
Fauste zanechaj školu theologicou a podej se do školy magickej, šťastný na světě budeš, o všeckých zemských pokladech zvedeti budeš. Vrrrr.

Faust. Co jest to správé a z levé strany prišla mne ruka k dodání a Fauste mne volá a napomína. S pravé strany: Fauste! podej se do školy theologie, možný a vzácný budeš; — z levé strany: Fauste! podej se do školy magickej, šťastný na světě budeš. Ono, táto levá strana tobě lepší voní; takú ty budeš pokračovať, smelo pohni. (Klepá někdo na dvěre.)

Faust. Dálej!

Wagner. Prosím, dobrotivý a laskavý pane, práve sem do cestovali dvaja študujúci a radi by s níma vyprávali.

Faust. A pýtal si se jích, jako se volajú?

sorsával, ő azt feleli nékem: óh uram! sohasem, én inkább városi ember szeretnék lenni; ha városi embert kérdenék, az azt felelné, hogy inkább nemes szeretne lenni, a nemes ember pedig azt mondaná, hogy báró szeretne lenni, a báró gróf szeretne lenni, a gróf király, a király pedig császár. Szóval, egy ember sincsen megelégedve ezen a világon és te, Faust, sem leszel megelégedve és boldogságodat te is egyre keresni fogod.

Jobb oldalról angyali hang. Faust, add magad a hittudományra, hatalmas és nagy méltóságú leszel e világon!

Bal oldalról ördögi hang. Vrrrr.
Faust, hagyd abba a hittudományt és add magad a bűvészetre. Szerencsés leszel ezen a világon, minden földi dologgal tisztában leszel. Vrrrr.

Faust. Mi az, a mi jobb és bal oldalról segítségemre jön és Faust néven szólít és int? Jobboldalról hallatszik: Faust! add magad a hittudományra, hatalmas és nagyméltóságú leszel; — baloldaltól: Faust! add magad a bűvészetre, szerencsés leszel ezen a világon. Igen, ez a baloldali hang, jobban ínyemre van; így fogod te folytatni, rajta bátran. (Kocognak az ajtón.)

Faust. Szabad!

Wagner. Kérem, nagyméltóságú és kegyelmes uram, két tudós jött ide és szeretne önnel beszélni.

Faust. Kérdezted, hogyan híjják őket?

Wagner. Ano, prosím, jeden se volá Siducene, a druhý se volá Fabricius.

Faust. Teda hybej naspátek a hovor jím, tak aby se sdrželi, že přídeme a že je uctím, jak sluší a patří.

Wagner. K službám, statečný a dobrotivý pane. (Ide přič.)

Faust. Tenkrát idem a ty študujícíci přivítám do doma mého a z jejich kních něco pořádného se naučím a šťastný na světě budem, nebo moje učenost hamba skynozit, tá se musí povýšit.

Kášparek. Ej prach, sakramenský život! Nech dovolá moje pánové po celem meste takový krik a rámuš, že se vynašel jeden učený a múdry doktor a ten se volá Ján Doktor Chroust — a pardon — či mám hovorit: Faust, Faust. A ten Faust kady chodí a kadí sedí, že nechává knihy a pisma po sobě; kdy by já tak šťastný byl a na takovou knihu mohol prist a moji sprostou kotrbu k nečemu mohol naučit.

(Ide ku stolu a dívá se na stol.)

Ei hle! tu je stůl a na stole kniha, stej se něco pořádného naučím.

(Dívá se do knihy.)

Tu je pekný kousek, tu stojí, jak se může delat z ječmena kroupi a sprosa jáhli.

To si napíšem, numero einz! a budem se dívat dále. Ale dočkej! na tento spůsob bych se já nic nenaučil, já vím, co spravím já si

Wagner. Igenis, kérdeztem őket, kérem; az egyiket Siducenusnak híjják, a másikat Fabriciusnak.

Faust. Menj tehát vissza és mondd meg nekik, hogy várakozzanak egy kevéssé, mindjárt jövök, hogy üdvözljem őket, a mint kell és illik.

Wagner. Szolgálatjára, nagyméltóságú és kegyelmes uram. (El.)

Faust. Elmegyek és házamba fogadom azokat a tudósokat; az ő könyveikből valami jót és hasznosat tanulok és akkor szerencsés leszek, mert az én tudományomat kár volna elhanyagolni, azt még növelni kell. (El.)

Paprika Jancsi (jön.) Ej! mennydörgős teremtetete! Engedje meg uram, hogy az egész városban hangosan hírül adjam, hogy találkozott egy tanult és tudós doctor és annak neve Doctor Cserebogár János — ah, bocsánat, — tévedtem: Faust, És ez a Faust, a merre csak jár s a hol csak ül, könyveket és iratokat hagy hátra; bárcsak oly szerencsés lehetnék és olyan könyvet találnék, és az én tökfemet valamire taníthatnám.

(Az asztalhoz megy és ránéz.)

Ejha! itt van egy asztal s az asztalon könyvek, itt valami jót tanulhatok.

(Könyvbe néz.)

Ez szép dolog, itt az áll, hogyan lehet árpából darát és kölesből kását csinálni. Ezt fölírom magamnak, ez egy! aztán tovább nézegetek, tán mást is tanulhatok még. (Lapozgat a könyvben.) Így bizony nem tanulok semmit; hanem tu-

sednem hore na tú knihu a tak se to nejdřív naučím. (Sedne si hore.)

Wagner. Ei ty knote! kdo pak sebe dal dovolení, s mojého pána knihy sedátko si spravit?

Kašparek. Já sám.

Wagner. Ty sám? Nejdeš dole, než přide můj pán!

Kašparek. Prož pak?

Wagner. Hovorím, dole než přide můj pán!

Kašparek. Nu, a co ten tvůj pán, to není můj pán, ten mne nemá co rozkazovat; on, jako ty, a ty, jako on, copak ten tvůj pán je větší somár jako ješ ty.

Wagner. Ity knote, co by uplatil takový somár, jako jsi ty? Já vidím, že jsi veselý chlapík, neměl by jsi kuráš sloužit, já te u mého pána opovím?

Kašparek. Mám, jako Homolka!

Wagner. Teda já idem, s Bohem!

Kašparek. Teď, mám nového pána, ale jakou službu, to ešte nevím. Já se musím za ním podívat. (Ide přič.)

Faust. Práve stema študenti jsem vyprávěl, kteří mně radejí, keď já chcem na svete šťastný byť, abych sobě spravil znamenitý krás, ten musí byť vevitý nebeskýma planety, a stým krazem abych se pustil medzi hory a doly a ďablové na svět citoval. jedneho nebo dva do své služby projednal skrz který potom šťastný budem. Wagner, přestav se k službě.

dom már, mit tesztek, ráülök a könyvre s így mindent megtanulok. (Ráül a könyvekre.)

Wagner (jön) Ejnye te ficzkó! ki engedte meg neked, hogy uram könyveiből padot csinálj?

Paprika Jancsi. Magam.

Wagner. Magad? Takarodj le rögtön, míg uram haza nem jön.

Paprika Jancsi. Miért?

Wagner. Mondom, takarodj le, míg haza nem jön az uram.

Paprika Jancsi. No, a te urad, az nem az én uram! És annak nincs jussa, hogy nekem parancsoljon; ő olyan mint te, s te olyan vagy mint ő; a te urad nagyobb számár, mint te.

Wagner. Ej te ficzkó, hát az olyan számár, mint te, mirevaló? No de látom, hogy víg ficzkó vagy, nem volna-e kedved szolgálni? Bejelentlek uramnál.

Paprika Jancsi. Van bizony, akár a tőrösgombócznak!

Wagner. Hát akkor megyek, Isten veled! (El.)

Paprika Jancsi. No hát, van új uram, de hogy milyen szolgálatom, azt még nem tudom. Utána kell mennem. (El.)

Faust. (jön.) Beszéltem a tudósokkal, kik azt tanácsolták nekem, hogy ha boldog akarok lenni ezen a világon, csináljak magamnak egy varázskört, mely planétákkal van körülrajzolva, és evvel a varázskörrel menjek az erdőbe s a völgybe, idézzek ördögöket, egyet vagy kettőt fogadjak szolgálomba s így szerencsés leszek. Wagner, légy szolgálatomra.

Wagner. Milostivý pane, co rozkázú ?

Faust. Hybej zaopatriš mne farby, pemzlíky a plátna a ja budem farbiť jeden znamenitý krás skrz který potom šťastný budem.

Wagner. Ale, milostivý pane, nacobynám to bylo zapotřebi farby, plátna kupovať, já mám všetkého dost, já jím pomoužem robiti, co si len rozkázú na světe, všetko.

Faust. To se mi líbí, že tak vernýho sluhu mám který se tak o mně důvěrně staral. Poď sem a padni mne do náručí, nebo já tebe milujem, jak věrniho sluhu, miluj mně i ty; a jako Bůh svořil nebe i zemne, šťastní obidva na světe budeme.

(Gardina spadne.)

II. Jednání.

Les, hora, hrubý vítr, blýskání, hrmení; Faust ide do hor, kras¹⁾ uía na sobe.

Faust. Strašná povetrnost se počíná spýnat nad mojou hlavou, ale na všetko nebudem dbať, moje predsevzetí chcem vykonať.

(Pustí kraz na zem.)

Počínám vás prvýkrát preklínať skrze vá učenost; moji Krist, Karo, Preporate!²⁾ predstavte sem od vás jedneho o kterem mne píše moja kniha velmi mnoho.

Dábel. Vrrrr. Faust, co žádáš ?

Wagner (jön). Mit parancsolsz, kegyelmes uram ?

Faust. Eredj és szerezzél nékem festéket, ecsetet és vásznat s én egy pompás varázskört fogok magamnak festeni és evvel szerencsés leszek.

Wagner. Nohát, kegyelmes uram, nem is szükséges vennünk vásznat és festéket, magamnak is elég van és én is segítek dolgozni, bármit parancsolsz ezen a világon.

Faust. No ez tetszik nekem, hogy olyan hű szolgálóm van, aki értem bizalmasan gondoskodik. Jer ide a karomba, én szeretlek téged, mint hű szolgálmat; te is szeress engem, mint én téged; és a hogy Isten a földet s az eget teremtette, oly boldogok leszünk még mind a ketten.

(Függöny legördül.)

II. Felvonás.

Berek, erdő, nagy szél, villámlás, mennydörgés; Faust az erdőbe megy, viszi a varázskört és beszél.

Faust. Borzasztó vihar tornyosúl fejem fölött; de mindevvel nem törődöm; a mit elhatároztam, azt végre is hajtom.

(Leteszi a varázskört a földre.)

Idézlek benneteket, hogy tanuljak: Kriszt, Karo, Preporate! állítsatok közületek egyet elé, a kiről annyit ír az én könyvem.

Ördög. (megjelenik.) Vrrrr. Faust, mit kívánsz ?

¹⁾ kraz: varázskör; a színpadon hordozható, köralakú rácozat.

²⁾ varázsigék.

Faust. Hruža a strach na mně padá, když jsem sa na tebe, ďáble, podíval. Oznám tvoje meno a čerstvost!

Ďábel. Fauste, moje meno je Harant, a já jsem tak čerstvý jako vítr.

Faust. To se mi nešikuje a do knihy ne pasuje, odstúp ďáble.

Ďábel. Vrrrr.

Faust. Počnám vás po druhý a ostatný raz preklínať skrze vá knihu a učenosť moji. Krist, Karo, Preporate, predstavte sem od vás jedneho, o kterem mně píše moja kniha velmi mnoho.

Ďábel. Vrrrr. Fauste, co žádáš ?

Faust. Strašný, osemelý ďáble, oznám tvoje meno a tvoju čerstvost.

Ďábel. Fauste, moje meno celému světu dobre povedomo, já se volám Mefisto a jsem tak čerstvý, jako strelná rana.

Faust. Tvoje mi šikuje a do mého písma pasuje, Mefisto; co by's tak ode mně žádal, kdy by já si tebe na 36 roků do služby prejednal.

Mefisto. Fauste, to nejsem já sám pán od teho, to bych se musel mého pána kníže Plúta optať, jestli bych ja k tobě do služby mohol stoupit.

Faust. Teda hybej, ale ať si co chvíla s odpovedí nazpátek.

Mefisto. Hneď jsem tu. Vrrrr.

Faust. Jaký frišský posel, už ide s odpovedí nazpátek.

Faust. Ámulat és borzongás száll meg, ha terád nézek, ördög. Mondd meg nevedet és ügyességedet.

Ördög. Faust, az én nevem Harant, és oly gyors vagyok mint a szél.

Faust. Ez nékem nem elég és nem vagy olyan, milyennek könyvem mond, távozz ördög.

Ördög. Vrrrr. (El.)

Faust. Másodszor és utószer idézlek benneteket, az én könyvem és tudományom szerint: Kriszt, Karo, Preporate! állítsatok közületek egyet elém, a kiről annyit ír az én könyvem.

Ördög. (megjelenik.) Vrrrr. Faust, mit kívánsz ?

Faust. Félelmetes külsejű ördög, mondd nevedet és gyorsaságodat.

Ördög. Faust, az én nevem a leg-híresebb ezen a világon, Mefiszto vagyok és az én gyorsaságom olyan, mint a puskagolyóé.

Faust. Te tetszel nékem és beleillesz könyveimbe, Mefiszto; mit kívánnál, hogyha 36 évre szolgálathavennélek.

Mefiszto. Faust, ebben nem vagyok a magam ura, meg kell kérdeznem előbb uramat, Pluto fejedelmet, vajjon szolgálatba léphetek-e hozzád.

Faust. Tehát menj, de rögtön itt légy a felelettel.

Mefiszto. Rögtön itt leszek. Vrrrr. (El.)

Faust. Mily gyors hírnök, máris jön a felelettel.

Mefisto. Vrrrr. Fauste právě povolení od našeho kníze te jsem dostal; ale náš kníze 5 punktů na tobě si vymyslel, jestli troufáš si ti 5 punktů vykonat, potom mně máš dozajista do služby dostat.

Faust. Teda jich povídej, jaké punkta tá duše všech zatracených si namně vymyslel.

Mefisto. Fauste, poslyš: Prvé punkto zní tak: Tvojiho Krista se musíš odríct. Druhé punkto: nesmíš do kostela chodit, ani se nesmíš v knihách modlit. Třetí punkto: Ty se nesmíš mnývat, vlasy, nechty stříhat, ani česat. Štorté punkto: Bujnostě tela se ti dovoluje, ale manželku brať se ti zakazuje. Páté punkto: Tvoje tělo rezať a tvoji krv dobývat, potom se nám, ďablum podpísat, po 36 rozech tvoji duši, telo nám odevzdat. Fauste jestli to troufáš vykonat, tak mně dozajista do služby máš dostat.

Faust. Pfuj ďáble! Jaká hrůza a jaký strach na mně padá, když si na první punkto spomenem. Miho nejsladšího Krista Ježíša tak lahko zatratit? O! to já nikdy neudělám!

Mefisto. Fauste, to máš to nejmenší. Ve našich písmach stojí psáno, že nelze jeden sluha do ňm panum sloužit. Jestli si hledáš pána druhého, teda seš přimucen opustit toho prvního, — není pravda, Fauste?

Faust. To má ten ďábel pravdu; vidíš Mefisto, jak si mně rozebral na to první punkto, já ti teda nastupujem, ale druhé punkto, že nesmím do kostela chodit a že se

Mefiszo (jön.) Vrrrr. Faust, engedélyt kaptam a fejedelemtől; de a mi fejedelmünk öt pontot kíván. Ha mered megfogadni ezt az öt pontot, akkor biztosan szolgálódul kapsz engemet.

Faust. Tehát menj, és nézd meg, milyen pontokat szabott ki nekem az az átkozott lélek.

Mefiszo (el és vissza.) Faust, hallgass ide: az első pont így szól: Krisztusodat meg kell tagadnod. A második pont: nem szabad templomba járnod, sem imádkoznod. A harmadik pont: nem szabad mosakodnod, sem fésülnöd vagy nyírnod a hajadat. Negyedik pont: tested kívánságának engedhetsz, de feleséget nem szabad vened. Ötödik pont: meg kell vágnod testedet és véreddel alá kell írnod nekünk ördögöknek, hogy 36 év múlva lelkedet és testedet nekünk átadod. Faust, ha ezekbe beleegyezel, akkor szolgálódul kaphatsz engemet,

Faust. Piha, ördög! Ámulat és borzalom fog el, ha az első pontra gondolok. Az én édes Jézus Krisztusomat így könnyen elveszítsem? Óh, ezt soha nem teszem meg!

Mefiszo. Faust, ez a legkönnyebb. Az Írásban az áll, hogy szolgá két úrnak egyszerre nem szolgálhat. Ha te magadnak más urat keresel, kénytelen vagy első uradat elhagyni, ugy-e Faust?

Faust. Ebben igaza van annak az ördögnek; látod Mefiszo, milyen jól felvilágosítottál az első pont felől. Erre ráállok, de a második pontot, hogy nem szabad többé

nesmím v knihách modlit, to já nikdy nespravím!

Mefisto. Fauste, to máš to nejmenší. Já do kostela posadím takového člověka, jako ty vypadáš, ten tam bude vroucně konat, jako by si ty tam sedel, ten nejmírnější a nejpobožnější.

Faust. Když tak hovoříš nato punkto, já ti nastupujú. Ale tretí punkto, že se nesmím umývat, vlasy, nechty stříhat, ani česat, to né. Však za krátky čas by vypadal jako ty.

Mefisto. Fauste, čím víc se umývat a česat nebudeš drícnejší a ozdobenejší budeš.

Faust. Jsem spokojen stretí punktom, ti nastupujem. Ale štvrté punkto skrze má ženeni, to ti nastupujem tak. Ale punkto páté to mně bude nejvíc mrzet a trápit. Moje tělo rezat a moji krev dobívat, potom se vám, ďáblum podpisat, po 36 rokoche moji duši i tělo vám odezdat.

Mefisto. Proč?

Faust. Já jsem od maličkosti žádněj bolesti na svém těle neměl a to v moje tělo trápit, to já nikdy neudelám.

Mefisto. Fauste, to máš to nejmenší. Podej mi tvoju provicu, a já ti z ní tolik krvi vytáhnem, tú nejmenší bolest cítit nebudeš, kde nám pak contract napsat mužeš.

Faust. Nedbám, zde máš mou pravici. (Podá mu ruku.) Pust! Tady na zem padly tři krapky

templomban járnom, sem imádságos könyvből imádkoznom, azt nem teszem meg sohasem!

Mefiszto. Faust, ez a legkönnyebb. En a templomba olyan embert ültetek helyedre, aki mind azt megteszi, mintha te ülnél ottan, a legfigyelmesebb s a legjámborabb lesz.

Faust. Ha így beszélsz erről a pontról, akkor erre is ráállok. De a harmadik pontra, hogy nem szabad mosakodnom, hajamat megnyírnom és fésülnöm, abba nem egyezem bele. Mert rövid idő múlva olyan volnék, mint te magad.

Mefiszto. Faust, minél kevesebbet fogsz mosakodni és fésülnödni, annál szebb és ékeesebb leszel.

Faust. A harmadik ponttal már rendben vagyok; a negyedik pontra pedig, hogy nem szabad házasodnom, arra is ráállok. De az ötödik pont legtöbbet bánt és kínozt engem. Testemet megvágjam, hogy vérem folyjék és aztán avval néktek ördögöknek aláírtam, hogy 36 év múlva átadjam néktek lelkemet, testemet.

Mefiszto. Miért?

Faust. Azért, mert kiskoromtól fogva soha nem fájt semmim, és most kínozzam testemet, azt nem teszem meg soha.

Mefiszto. Faust, az a legkisebb. Add ide jobb kezedet, én elég vért húzok ki belőle, a nélkül, hogy a legkisebb fájdalmat éreznéd és aláírhatod a szerződést.

Faust. Nem bánom, itt a jobb kezem. (Elkiáltja magát.) Ereszd el! Három csöpp vér esett a földre és

krvi a v nich stoja tŕy litera : O
homo vide, co to znamená ?

Mefisto. To znamená, aby's mně
kontract frísko napísal.

Faust. Dáble nech je teda,
povím než jedna hodina mine,
obdržíš to odemně písemně. (Odej
de přič.)

Mefisto (smeje se a hovori).
Vrrrr. Kdy buch já tak šťastný byl
a toho doktora do mej moci mohl
dostať, to by se tomu všechní dáb-
lové radovali a celé peklo. Vrrrr.
(Odleti přič.)

Kašparek (ide do hor).

mindenikben három szó áll : O
homo vide, mit jelent ez ?

Mefiszto. Azt jelenti, hogy né-
kem a szerződést gyorsan megírjad.

Faust. Ördög, egy óra múlva
megkapod a szerződést. (El).

Mefiszto (nevet és szól). Vrrrr.
Ha lesz szerencsém és ezt a doctort
hatalmamba keríthetem, akkor
valamennyi ördög s az egész pokol
megörül neki. Vrrrr. (Elrepül).

Paprika Jancsi (az erdőbe megy).

A III. felvonásban Kašparek (Paprika Jancsi) megtalálja az erdőben Faust varázskörét, melyből az ördögöt idézte. Tanakodik, hogy mi lehet ; végre kisüti, hogy az madárfogó, «Megpróbálok én is, tudok-e madarat fogni vele» szól s bele áll s kezdi kiáltani : «Pedluke, pedluke !» Erre, nagy ijedelmére, mennydörgés és villámlás között megjelenik az ördög és rátátja borzasztó torkát. Kašparek eleinte megijed, de csakhamar visszatér jókedve, mikor látja, hogy az ördög néki addig nem árthat, míg a varázskörben áll. Boszantgatja, szidja, csúfolja azt : «Csukd be már azt a förtelmes szádat, mert meghütöd gyomrodát !» De végre ráún és szeretné elküldeni, de az nem megy, mert Kašparek csak a «Pedluke !» varázsszót tudja, a mely őt ismét csak vissz hívja. Így tehát eltűnik és ismét megjelenik vagy tízszer, s már dühében azt igéri Kašpareknek, hogy ezer darabra tépi, ha kilép a körből. Kašparek megszeppen, mert már szeretne hazafelé menni, de nem mer a körből kilépni. Végre mentő gondolata támad : lefekszik, s hátával haza tolja a varázskört, melyet a lóvátett ördög dühösen körülugrál.

A IV. felvonásban átadja Faust a kész szerződést az ördögnek, ki most őt elviszi, hogy megmutassa néki a nagy világot. Végig mutat néki mindent, részesíti minden élvezetben, sőt a nagy világűrben felviszi őt a mennyország ablakáig, hol Faust az ő hátára állva bekukucsál, s látja a mulató angyalokat.

Az V. felvonás tartalmazza a darab végét. Faust, ki jó módban él egy kocsmárosnál, kezdi bánni viselt dolgait. Az ördög kint ül már a kémény mögött, s borzasztóan morog és dörög, úgy hogy a szolgák mind megszöknek, csak Kašparek marad meg híven ura mellett. Ő nem fél semmitől, avval biztatja a házbelleket, hogy csak a szomszéd kutyája

morog úgy, mert éppen megkölykezett és nagyon éhes. Faustnak nem tetszik a dolog s két órát fogad: *Kmotre* (a. m. koma) *Stetka*-t és *Kmotre Fikulka*-t, kiknek egy-egy aranyat ígér, ha az ördögöt nem eresztik a házba. Eleinte nem tudnak megegyezni, hogy ki hová álljon, végre megállapodnak, hogy egyik a konyhaajtóhoz, másik a hátsó ajtóhoz áll. Az ördög lejön a kémény mellől, mindenki remeg, csak a két ór köpi a markát, hogy csak hadd jöjjön, ha mer. Az ördög a hátsó ajtóhoz megy, hol a gyengébb ór áll, ki nagy nehezen nyögi ki a szót: «Hop — — hop — — — hoferdó» (Halt, wer da!) de az ördög nem hátrál, letiporja, beront Faust szobájába és elviszi magával. *Kmotre Fikulka* rémülettel meséli *Stetkának*, hogy mily borzasztó volt az ördög: fekete, mint a kéménysopró, tátott torkából csak úgy dül a bűzös forróság, *Stetka* elmegy pálinkázni: «Ha már én nem működhettem, működjék a gyomrom!» mondja és felbztatja *Fikulkát*, hogy kérje kikötött aranypénzét. De ez rosszul jár, mert *Kásparek* elveri és kidobja; de *Stetka*-nak azt füllenti, hogy megkapta bérét, menjen be ő is, talán még többet is kap. *Stetka* csakugyan be megy, ráadást is kér, mert hiszen együtt járt *Kásparekkel* az iskolába. Csakugyan többet is kap, t. i. verést. Kijövet a rá leső és nevető *Fikulkával* hajba kap, s a kettő verekedésével a függöny legördül.

Érdekes volna, ha egy szlavista utána járna a bábjáték forrásainak, cseh és morva többi változatának, hogy a darabnak összefüggését a német bábjátékkal, a népies Faust-mondákkal meg lehessen állapítani.

DR. TOLNAI (LEHR) VILMOS.

A DIALOGUS DE ORATORIBUS SZERZŐJÉRŐL.

(Vége.)

A dialogus szerzőjének viszonya Fabius Justushoz. Az első fejezet első szavai: *Sæpe ex me requiris, Juste Fabi stb.*, arra a következtetésre jogosítanak fel, hogy a mű egyenesen *Fabius Justus* kérésére íratott. Ez a *Fabius* barátja volt *Pliniusnak*, *Tacitusnak*, kortársa *Quintilianusnak* és hármuk közül akármelyik írta a dialogust, igen könnyen írhatta az ő felszólítására, ösztönzésére, esetleg éppen kérésére. Főleg *Pliniusról* és *Tacitusról* mondhatjuk ezt, a nélkül azonban, hogy ebből valami fontos bizonyítékot nyernénk akár az egyik, akár a másik mellett. — *Quintilianusra* nézve nehézségek is merültek fel, a mennyiben nincs tudomásunk arról, hogy ő is barátja lett volna *Fabiusnak*. Tudva azonban, hogy *Plinius*, a *Fabius* jó barátja, tanítványa volt neki, feltehetjük, hogy ez is őt hallgatta s így alkalom adtán megkérhette, hogy írjon egy kis szónoklattörténetféle compendiumot, írja le a szónoklat hanyatlását.

nak okait. Tagadhatatlan, hogy ez az okoskodás nagyon ingatag és nagyon kevésbé valószínű, hiszen ha Fabius barátja volt Pliniusnak, abból nem következhetik, hogy mindkettőjüknek Quintilianus lett volna a tanítója; ő lehetett Pliniussal is, Tacitussal is igen jó viszonyban, a nélkül, hogy ugyanazoknak a mestereknek lett volna tanítványa. Feltéve mégis, hogy csakugyan tanítványa volt Quintilianusnak: érthetetlen, hogy Quintilianus miért tünteti fel a dolgot úgy, mintha nem a saját fejtegetéseit adná, hanem azt, a mit ifjú korában másoktól hallott; hisz tanítványa kérésére éppen a saját elveit kellett volna kidolgoznia s az lett volna a kérdésnek leghelyesebb és legegyszerűbb megoldása. Ő abban az időben az első római rhetor volt, tanai minden tekintetben irányadók voltak s ezek alapján competens bíró lehetett minden retorikai kérdésben: miért nem adja a maga nézeteit, holott máskülönben minden alkalmat felhasznál azok terjesztésére. Hogy ő adta ezt a művet tanítványa kezébe, mely egy 20 évvel azelőtt tartott beszélgetés alapján íratott s így elavult vagy az övével ellenkező nézeteket is tartalmazhatott, hogy ő írta a dialogust, azt nem lehet avval bebizonyítani, a mit a Fabiushoz való viszonyáról mondhatunk.

Rhetorikai studiumok. Kétségtelen, hogy a dialogus szerzője nemcsak a gyakorlati szónoklásban, de a szónoklat elméletében is jártas volt. Ezen nem csodálkozunk, ha meggondoljuk, hogy a retorika, melynek első virágkora Ciceroval bezáródott, dialogusunk idejében második virágkorát élte. Augustus és az utána következő császárok alatt a szabad szólás tiltott és veszélyes dolog volt s így a szónokok, nem lévén alkalmuk és terük, hol tehetségüket a nyilvánosság előtt bemutathatták volna, minden tekintetben elmaradtak a régi szónokoktól, a mivel természetesen az is együtt járt, hogy a retorikai tudományoknak nem akadt művelője s azok is egészen megszűntek. Végre Nerva idejében ismét lengedezni kezdett a szabadság szellője, a hosszú elnyomatás után ismét fellelegzett a nép s 15 évi tétlenség után ismét munkához látott. A szónoklat is ekkor talált hivatott művelőkre. Quintilianus Cicero nyomdokain haladva, őt mintaképül választva, megnyitja retorikai iskoláját, melyből számos jeles szónok kerül ki, a gyakorlati szónoklásban nyilvánosan fényes sikereket aratnak, s az elméletet is művelik. Nem csoda hát, ha a dialogusban levő alapos retorikai fejtegetések oda vezették a tudósokat, hogy majdnem minden kiválóbb szónokra és íróra, ki abban a korban élt, ráfogták, hogy ő írta a dialogust. Így Plinius, Quintilianus és Tacitus mellett főleg ezen körülmény alapján jöttek combinatioba Messalla, Maternus és Suetonius is.

Hogy Plinius az ékesszólásban igen is jártas volt s nemcsak retorikai studiumokkal foglalkozott, de a nyilvános szónoklásban is többször fényes sikert aratott, azt részint leveleiből, részint más adatokból

tudjuk. Saját szavai szerint Quintilianus és Nicetas Sacerdos voltak tanítói s oly előmenetelt tett, hogy ifjukorában mint centumvir, később mint a senatus tagja, mindig kitüntette magát. Hogy az elméletet is értette, azt mutatják azok a nyilatkozatok, melyeket leveleiben elszórva találunk. Így például panaszkodik a szónoklat hanyatlásáról; nincsen megelégedve a szónokokkal s élénken adja elő, mily téves irányt követnek; vitatkozik Tacitussal, hogy a bőbeszédűség előnyösebb-e a szónokra nézve, mint a rövidség.*) Mindezt elfogadhatjuk bizonyítéknak arra nézve, hogy ő írhatta a dialogust, csak abban találunk némi nehézséget, hogy az ő mesterei Quintilianus és Nicetas Sacerdos voltak, a dialogus szerzőjei ellenben Secundus és Aper. Lehetséges ugyan, hogy különböző időkben más és más tanítókhoz járt, sőt egy és ugyanazon időben is hallgathatta Quintilianust és Secundust; továbbá Secundus és Aper állítólag földieiek voltak s azért nevezte őket tanítóinak; végre pedig, ha a beszélgetés költött, akkor teljesen mindegy, akárhogy volt is a valóságban, azért lépteti fel Secundust és Apert, hogy általuk az újság bizonyos ingerével hasson, miután Quintilianus művei kevéssel azelőtt jelentek meg s így nézeteinek ismételése szükségtelen lett volna. Meg kell azonban vallanunk, hogy Plinius közönyösségét még sem tudjuk megmagyarázni. Ismeretes, hogy mily nagy ragaszkodást tanúsított Quintilianus iránt, hogy egyike volt az elsőeknek, a kik hozzá csatlakoztak és tanítványaivá lettek: nem valószínű, hogy később őt elhagyva más tanítóhoz szegődött volna. Ha egy és ugyanazon időben járt volna Quintilianushoz és Secundushoz, azt bizonyára megemlítené valahol. Mindenesetre érthetetlen, hogy miért nem léptette fel Quintilianust, holott minden alkalmat fel szokott használni, hogy ismerőseit, jó barátait megdicsérhesse. Irataiban sehol sem említi Apert és Secundust és a dialogusban szó sincs Tacitusról, ki pedig már akkor jeles szónok és híres ember volt, úgy hogy követendő példányképül választotta. Csodálatos továbbá, hogy leveleiben sehol sem tesz említést a dialogusról, pedig tudjuk, hogy a saját érdemeit nem szokta feledni. Gyakran szól ugyan egyik-másik művéről, melynek tartalma ismeretlen, de mivel a címet nem nevezi meg, ép oly joggal gondolhatunk a dialogusra, mint valamely más ismeretlen dolgozatára; azt is láttuk, hogy a IX. 10. levelét némelyek kapcsolatba hozzák a dialogus 9. fejezetével s az abban előforduló kifejezéseket a dialogusra vonatkoztatják. Bármily nehéz az idézett helyekből biztos következtetést vonni s bármily ingatag alapon áll az egész bizonyíték: ha a kérdéses nyilatkozat valósággal a dialogusra vonatkozik, úgy is csak az tűnik ki belőle, hogy ő azt úgy ismerte, mint Tacitus művét. — Általában a rhetorikai képzettség magában véve nem

*) Epist. I. 5, 12. II. 14. VII. 9, S. IX. 26.

lehet irányadó arra nézve, hogy ki írta a dialogust. Így csupán ezen az alapon nem tarthatjuk a mű szerzőjének sem Messallát, sem Maternust, vagy Suetoniust. Természetes, hogy egy jeles képzettségű ember írhat akármit a szónoklatról, de bármily kitűnő rhetorikus volt is Vipstannus Messalla, ki testvérének, Tacitus és Plinius tanúsága szerint a leghitványabb embernek, nagy sikerrel kelt védelmére, abból nem következethetünk egyéb adatok híján arra, hogy ő írta a dialogust. Így Messalla Corvinusról is tudjuk, hogy nagy gondot fordított a rhetorikai tanulmányokra s általában nem közönséges szónok volt¹⁾; Curiatius Maternus is előbb rhetorikai studiumoknak szentelte java idejét és tehetségét s kiváló szónokká képezte magát; ²⁾ a dialogus szerzőjének bizonyára jártasnak kellett lennie a szónoklatban, de ez nem azt teszi, hogy minden jeles szónok igényt tarthatna a szerzőségre. Hiszen ha ezt vennők irányadóul, akkor Quintilianuson kívül más szóba se jöhetne. Ismeretes, hogy az ő szónoki iskolája 20 éven át az első iskola volt és az Institutiones oratoriae 12 könyve a szónoklat tíz parancsává lett. Fennmaradt szónoklatai, értekezései mind amellettt bizonyítanak, hogy írhatott a szónoklat hanyatlásáról is, de hogy a dialogust ő írta azt nem lehet állítani. Tacitusra vonatkozólag ellenben, kinek szerzőségét más egyéb fontos adatok nem hogy kétségbe vonnák, de éppen megerősítik, igen fontos annak a konstataciója, hogy a szónoklattant alaposan tanulmányozta és a szónoklásban is jártas volt. És már Plinius, Epist. II. 1, 6., II. 11. 17. I. 20, 29. tanuskodik ékesszólásáról, midőn azt mondja: laudator eloquentissimus és respondet eloquentissime et σεμνῶς. Ugyancsak erről tanuskodnak azok a bírálatok, melyekkel a nagyobb történelmi műveibe szőtt beszédeket kíséri (példákat láss Eckstein i. m. 70—71. l.), melyekből kitűnik, hogy alaposan értette a szónoklat szabályait és tövényeit, ismerte a szónoki beszéd kellékeit, a szónok kötelességeit s megmondja, miért nem aratott sikert ez, vagy amaz. Különösen nevezetesek azok a részletek, melyekben a régi és újabb szónokokat hasonlítja össze, tehát a szónoklat történelméhez ad jellemző adatokat. Így a Hist. III. 51., III. 83., Annales II. 88. XIII. 3-ban mondottak, melyek a dialogusban is mind megtalálhatók; a Dial. 5. és Ann. XVI. 23., dial. 29 és Hist. IV. 6 pedig teljesen fedik egymást. — Figyeljük meg továbbá magukat a beszédeket; Tacitus is úgy van azokkal, mint Thukydides, hogy nem szószerinti hűséggel adja valamennyit, hanem részint közvetlen hallomás után, részint mások értesítései alapján, legtöbbet pedig okmányok után: de valamennyi azt bizo-

¹⁾ Dial. 12. fej. 17, 18. Quintil. Inst. or. X, 1, 113. X. 5, 2. I, 7, 34. Horatius Sat. I, 10, 29. ar. poet. 371. Tacitus Ann. XI. 6. Cicero Epist. ad Brut. I. 15. ad Att. XII, 32.

²⁾ Dial. 5. 9. 10. 11. fej.,

nyítja, hogy szónoki erő és tehetség volt benne, tehát hivatott lehetett arra, hogy a szónoklatról írjon. Alapos ismeretei és a gyakorlati szónoklatban való jártassága alapján érthető, hogy a dialogusban vázolja a szónoklat legújabb, Cicero utáni történetét és kimutatja a hanyatlás okait. Hogy miért nem foglalkozott bővebben és gyakrabban a retorikával, annak az a magyarázata, hogy az ő korában a szónoklat, bár másodvirágzását élte, mégis lejárt volt; a vitás kérdések eldöntésének helye többé nem a forum volt, hol a szónok minden tehetségét kifejezhette, brillírozhatott, — nem a forumon tanácskoztak, hanem a senatusban, hol sokkal csendesebben folyt a dolog. Ő tehát, bár ifjú korában kedvvel foglalkozott retorikai studiumokkal, később mégis történelmi tanulmányokra s tervezett történelmi művei megírására fordította idejét és tehetségét. Így a szónoklattal kevesebbet foglalkozván, megelégedett azzal, hogy a hanyatlás okait felmutatta egy rövid beszélgetésben; ám azért történelmi műveiben sem hanyagolta el a retorikát és számos megjegyzése kiegészíti és megerősíti a dialogusban mondottakat.

II.

A dialogus szelleme. A külső bizonyítékoknál nem kevésbé fontosak azok az érvek, melyek a mű szelleméből és irányából meríthetők. Itt már be kell hatolnunk a mű eszme- és gondolatvilágába, eszmei tartalmának oly jegyét kell feltalálnunk, mely az egyént megkülönbözteti az általánostól, kiemeli a közönségesből s mint az eredetiség bélyege, valamennyi más író között felismerhetővé teszi a mű szerzőjét. És mikor az író általánosan ismeretes dologról beszél (mint a dialogus szerzője a hanyatlás okáról és a szónokokról), akkor igen nehéz ilyen jegyet találni; mikor alaposan akar megvilágítani, illetőleg magyarázni valamely tényt: azon motívumok felsorolásánál, melyek az okozatot az okkal összekötik, az igazság mellett kell maradnia, mint a történetírónak, ki okmányokból beszél- és így igen természetesen csak az okok és okozatok, mint események között létező rejtettebb összeköttetés felkutatásában saját egyéni nézeteinek kifejezésében, a stílusban, nyelvezetben, előadási módjában mutathatja egyéniségét.

Az eredetiség bélyegének felismerése tehát általában nehéz dolog lévén, igen nagyon kell vigyáznunk arra, hogy micsoda jelenségek alapján következtethetünk a mű szelleméből a szerzőre; ott, a hol az író a maga véleményét külön kifejti, könnyű abból a fejtegetésből és ítéletből, más helyeken található nézetei és véleményei alapján, egyéni jellemére, erkölcsi természetére következtetnünk: és még akkor is oly bizonytalan a következtetés, hogy bár két műben egy és ugyanazon dologra vonatkozólag nagyon megegyező ítéletet találunk, azért mégis lehetséges, hogy

mindkettőnek más a szerzője. Így például a dialogusban azt találjuk, hogy Aper nagyon elítéli az akkori idők pénz- és nyereségelhajhász ügyvédeit, a szónoklatot fejős telénnek néző rhetorokat: ugyanazt a dolgot Plinius leveleiben több helyen megtaláljuk, ő sincs meglegedve a szónokokkal s elégedetlenségét többször fejezi ki oly módon, mint Aper a dialogusban; a hanyatlás főokául ő is azt tekinti, hogy a tárgyak, melyek feldolgozásra kerülnek, nagyon kicsinyesek s ennek az eredményeképen az ifjak nem gondolnak a komolyabb kidolgozásra. meglegednek a külső sikerekkel, a tapsokkal, úgy, hogy valamely fontosabb tárgyban, egy nevezetesebb ügyben azt sem tudnák, mit csináljanak. Vannak továbbá más vonások, melyek Plinius jellemének megfelelnek, habár leveleiben époly határozottan nem is nyilvánulnak, mint a dialogusban; így mindaz, a mi a nevelésről van mondva, úgy szintén a dialogus szerzőjének politikai jelleme teljesen megfelel Plinius egyéniségének. Ő úgy élt, hogy politikai magatartása sokaknak nem tetszett; nem volt valami nagyon önérzetes, hogy a multhoz, a letűnt köztársasághoz ragaszkodott volna, hanem tisztelte a császárt, kiből az egységet látta és engedelmes alattvalója volt neki: hasonló vonások a dial.-ban is találhatók. -- Ezekből az egyező vonásokból azonban kevésbbé lehet arra következtetnünk, hogy Plinius írta a dialogust, mivel megfelelő nyilatkozatok, melyek leveleiben és a dialogusban is találhatók volnának, csak kevés számmal vannak; úgy egész általánosságban pedig, hogy ő is foglalkozik leveleiben ugyanazokkal a kérdésekkel, nem lehet az ő szerzőségére következtetnünk. Ellenben már a tárgy természeténél fogva vannak a dialogusban olyan állítások, tételek, ítéletek, melyeket Quintilianusban ép úgy megtalálunk s melyekről tehát azt mondhatnók, hogy itt is megamott is tőle eredtek. Így azt látjuk, hogy Quintilianus a szónok kiképeztetését a családi nevelésen kezdi és azután tárgyalja a szónoki iskolákat: a dialogus is a hanyatlás okát először a családi nevelés elhanyagolásában, az anyák gondatlanságában, azután a helytelen iskolázásban keresi. A mit Maecenasról, Platoról, Xenophonról, Demosthenesről a dialogusban találunk, az épen úgy van Quin.-nál is, úgy hogy ilyen formán egy jó csomó helyet lehet összeállítani és párhuzamba hozni. Ámde ha közelebből vizsgáljuk e helyeket, úgy fogjuk találni, hogy a rokonság és az egyezés főoka egy más közös forrásban, nem pedig a közös szerzőben van és ez a forrás: Cicero művei. Hiszen tudjuk, hogy Quintilianus egyike volt Cicero legbuzgóbb követőinek s midőn a szónoklat hanyatlását látta, az ő egyszerűségéhez és tisztaságához igyekezett visszatérni s mindig mély tisztelettel és elismeréssel nyilatkozik róla. A párhuzamba állítható helyek tehát nem sokat bizonyítanak, mert ha a közös forrás Cicero szónoklati és bölcsészeti művei, azokból bárki más épen úgy dolgozhatott, mint Quintilianus és így neki csak annyi előnye lehet, hogy ő hangsúlyozta

először Cicero tanulmányozásának fontos és szükséges voltát. Igen sok azon korbeli szónokról fel van jegyezve, hogy a szónoklatban Cicero követője volt s így a Quintilianus műveiből és a dialogusból összeállítható helyek, éppen mert rhetorikai tartalmuak, nem bizonyítanak Quint. mellett. Ellenben vannak oly nyilatkozatok, melyek nem tulajdoníthatók neki. Például az ifjak neveléséről másképen vélekedik a dialogus szerzője, mint Quintilianus (dial. 28—30. 32. fej.); a dial. (35. fej.) a declamatort csaknem elítéli, holott Quint. (Inst. or. I, 1.) éppen a szónoki iskola ellen támadt előítéletet akarja megszüntetni. Maternus (dial. 40. 41. fej.) a szónoklatot mala arsnak nevezi, s oly alapokra helyezi, melyek a Quint. nézeteivel (Inst. or. II, 16, 2. 17, 8.) ellenkeznek, ki azt mondja, hogy a szónoklat virtus (Inst. or. II 20.). Eltérés van a szónoklat történetére nézve a dial. 12. fej. és Quint. Inst. or. III, 2, között; a dial. azt állítja, hogy a szónoklat szabadság nélkül nem virágozhatik (40—41. 30. fej.), Quint. más nézetten van. A mit a dialogusban Ciceroról (23. fej.) Saleius Bassusról (5. fej.), Calvusról (21. fej.) találunk, nem fér jól össze Quint. megfelelő nyilatkozataival (Inst. or. VI, 3, 4. X, 1, 90. X, 1, 115. VI, 1. 13.); a meggyőző előadás^{us} módját másképen értelmezi a dial. (30. fej.), mint Quint. (Inst. or. II. 15.). Quint., midőn a szónokok öltözetéről beszél, nem említi a paenula viseletét (Inst. or. X. 3.), melylyel a szónokok felhagytak (dial. 39. fej.). Végre nem valószínű, hogy Quint., kinek iskolájából annyi rhetor került ki, annyira elítélné azokat, mint a dialogus.

Ezek után önkénytelenül azt kell gondolnunk, hogy a mű szelleméből csak Tacitusra vonatkozó bizonyítékokat meríthetünk és ha figyelemmel végig olvassuk, valósággal úgy találjuk, hogy mindenütt Tacitus nagy alakja látszik benne. Tacitus egész szívvel-lélekkel csügg a szabad köztársaságon, annak hosszú és fényes multján, csodálja egyszerűségét, ártatlan, tiszta erkölceit s midőn maga körül kortársainak aljasságát és haszontalanságát, fényűzést és elpuhultságot, a kor romlottságát, undokságát látja: szomorúság és fájdalom fogja el. Innen az a keserűség, melylyel korának erkölceit ostorozza, dicsérrettel halmozván el a mult eredményeit. A Germaniában leír egy egyszerű népet, hogy annak ártatlanságát szembeállítsa honfitársainak romlottságával s követendő példányul adja nekik; Agricolában egy valódi derék hazafit, becsületes polgárt rajzol, ki őszinte, tiszta jelleme által mindenek fölé emelkedett, de a régi nagyság visszaállításáért vívott küzdelemben áldozatúl esett a zsarnokságnak, — nagyobb történelmi műveiben is gyakran gondol a rég elmult időkre, a köztársaság korára, midőn szabad volt a nép, a szellem, a szó, mikor egyszerű és tiszta volt minden. Nem azért mutat a multa, hogy csak keserű gúnyra fakadjon, nemcsak ostorozni és korholni, de javítani is akarja polgártársait, hiszen a senatus populusque Romanus

nem volt többé, elveszett a köztársasági hivatalok tekintélye, a fenséges jogokat gyakorló nép csőcselékké lett és tétlenségbe sülyedt, a senatus hizelgők csoportjává lett, kik egyebet sem tudnak, mint csupán a császárnak udvarolni. Ő ekkora romlottság közepette is megőrizte tiszta életét és erkölcsseit, s követendő példányképül állítja polgártársai elé az egyszerű, fényes multat. Nem a császárság ellen beszél, sőt épen, érezvén, hogy panaszokkal és jajveszékeléssel nem lehet segíteni az emberek elvetemültségén, azt óhajtja, hogyha már a régi köztársaságot helyreállítani nem lehet, legalább olyan személyben összpontosíttassék a hatalom, olyan ember legyen a császár, ki üdvöt és biztosságot nyújthat a polgároknak, mert csak így nyerhet az állam békét és nyugalmat. Így találjuk ezen nézeteit egyfelől a Hist. I. 16-ban, I. 1-ben, II, 38-ban, másfelől a dial. 17., 36., 41. fejezeteiben. Továbbá valamint a Historiákban Germaniában és Agricolában a mérsékletet és önmegtartóztatást dicséri, úgy a dialogusban is. Bármennyire elítéli azonban és ostromozza kora romlottságát, mégsem lesz annyira elfogulttá, hogy erényeit el ne ismerné s viszont a dicső multban semmi kivetni valót ne találna: ezt látjuk egyfelől az Ann. III, 55. Hist. I, 3-ban, másfelől a dial. 18. fejezetében. A romlottságot különösen az anyák gondatlanságának és a gyermeknevelés elhanyagolásának tulajdonítja a Germ. 20. Agric. 4. és a dial. 28. 29. fejezetében; a mily megvetéssel szól a mostani nevelésről, midőn a csecsemőt idegen dajkának, vagy Græculæ cui ancillæ adják, époly nagyrabecsüli Corneliát, Aureliát és Atiát, kik maguk nevelték, említken ápolták gyermekeiket, époly büszkén mutat Agricolára, ki anyjának sinu indulgentiaque educatus . . . pueritiam adulescentiamque transegit. — Látszólag nem egyezik meg Tacitus jellemével az Aper mondása, 5. fej: ad utilitatem vitæ omnia consilia factaque dirigenda nostra, miután Tacitus a szónoklatot épen nem akarja a kézi mesterségig lealacsonyítani, (Ann. XI, 6. 7). Azonban e szavakat más, czélzatos, vagy ironikus értelemben kell venni, annál inkább, mivel Aper magában a dialogusban is többször beszél a szónoklat hanyatlásáról s elítéli azokat a szónokokat, kik valósággal űzérkedtek tudományukkal. Maternus jelleme ellen lehetne még kifogásunk, a ki Messallával szemben a jelent dicséri s így mintegy közvetítője akar lenni a multhoz ragaszkodó, a jelennel elégedetlen Messallának s némi tekintetben Secundusnak is, — holott Tacitust épen azért jellemzi a kor megvetése és az elkeseredés, mivel nézete szerint a jelen romlottsága és a mult szelid erkölcssei között igen merev ellentét van s ő a jelennel nem lévén megelégedve, csak azt óhajtja, hogy a császárok a szabadságot az uralkodói hatalommal egyesítsék, mivel akkor megmarad a vigasztalás: posse etiam sub malis principibus magnos viros esse. Miután tehát a mult, bármily üdvös és szép volt is, többé vissza nem hozható, nem helyes, hogy Maternus ezt mégis megkisérti, a mult szabadsághőseit a saját korába akarja

állítani. — Ha azonban meggondoljuk, hogy a dialogus Tacitusnak, ha ő a szerzője, ifjú korában keletkezett, illetőleg első munkája, oly időkből való tehát, mikor a romlottság érzete nem vált volt benne keserűséggé, mikor nemcsak sokat remélhetett a multa visszatérés által, de azt lehetségesnek is tarthatta: nincs miért csodálkoznunk, hogy Maternus által megkísérti a közvetítést. És így — összegezve a mondottakat — a dialogus szelleme alapján valószínűnek látszik, hogy ő írta a dialogust, miután az államformáról, mérsékletről, a kor jelleméről, a nevelésről mondott szavai ugyanazok a dialogusban, mint a többi műveiben s a nagy férfiút, a lángeszű történetíró, a mélyreható psychologust engedik láttatni, ki mindenütt egy és ugyanaz.

A dialogus stilusa. A mű irányából nagyon fontos következtetéseket lehet vonni annak a szerzőjére. Ha ugyanis ki tudják mutatni, hogy a dialogus iránya hasonló pl. Plinius vagy Quintilianus műveinek stílusához, valószínűnek kell tartanunk, hogy vagy ez vagy amaz volt a szerzője. Az eljárás, melylyel a hasonlóságot megállapítani szokták, közönségesen az, hogy megfelelő szokat, kifejezéseket, szólásmódokat, úgyszintén szó- és mondatalakzatokat, gondolatalakzatokat, vagyis egy szóval a stílus és az egész nyelvhasználat részeit vizsgálják. Már Plinius műveiből számos ilyen alakot állíthatunk össze, melyek a dialogusban is megtalálhatók, sőt talán azt is mondhatnók, hogy a szavak használatában és kiválasztásában különösen nagy hasonlatosság van Plinius műveinek iránya és a dialogus stilusa között. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy nagyon bizonytalan a következtetés, melyet ebből az összehasonlításból levonhatunk, mert a felhozható és párhuzamba állítható helyekről általában azt mondhatjuk, hogy vagy nagyon közönséges használatnak, vagy a Cicero-utánzás eredményei s így csak annyiban lehetnek fontosak, a mennyiben a csiszolt nyelvhasználatnak abban a korában, mikor a dialogus keletkezett, az írók még a legközönségesebb alakokat is kerülték, hogy a szokatlan kifejezések eredetiséget, legalább annak látszatát adják a stílusnak. Tehát pl. hogy a synonymákat ép oly bőven találjuk a dialogusban, mint Plinius műveiben s más efféle hasonlóságok nagy fontosságúknak nem tekinthetők, valamint az sem, hogy vannak olyan alakok is, melyek Pliniusnál vagy egyáltalában nem, és csak elvétve találhatunk. Ily nagy lévén az ingadozás vagy bizonytalanság, igen nagy figyelemmel kell lennünk a Cicero utánzatra is, mely a műben kétségtelenül felismerhető. Quintilianus és követői egészen másképen értették az utánzást, mint mi, arra igyekezvén, hogy: et animi et ingenii formam reddere; és nem kell csodálkoznunk, hogy a dialogus, Institutio oratoria, Plinius művei, mint ugyanazon szónoki iskola termékei, stílus tekintetében sok egyező vonást mutatnak. Például igen gyakori Pliniusnál az asyndeton, anaphora, epiphora, chiasmus, hasonló szók

halmozása, szó- és mondatellentét; igen jól tudja alkalmazni a különböző alakzatokat és figurákat, különösen szereti az asyndetont, úgy, hogy 4. -5 szó áll egymásután, kötőszó nélkül s főleg gyakori a háromtagú synonymák asyndetona. Ezeken kívül még más egyező alakok is találhatók s kérdés, hogy mind ez az egyezés nem az említett Cicero utánzatnak tudandó-e be? Igen természetesen eltérések is vannak, így pl. a mondatok kombinációja egész más Pliniusnál, mint a dialogusban. Itt a fontosabb gondolatok a körmondat díszei s kellő helyen vannak beillesztve, nem kerül egyik a más elébe akadályúl, mint Pliniusnál; a szórend általában a lehető legegyszerűbb és legközönségesebb, minden erőlködés nélkül való, az inversio nagyon ritka, holott Pliniusnál nem egészen így van. A dialogus két *ἀπαξ λεγόμενον*-ja: *clientulus* és *planitas*, valamint sok más szó (*adculmare*, *conversatio*, *dictio*, *fabulari*, *inconuptus*, *maturare*, *obtrectare* stb.) Pliniusnál nem használatos, amint hogy viszont Plinius sok oly szót használ, melyet a dialogusban nem találunk. Mindent összevetve a stilus alapján alig hihető, hogy őplet voltna a dialogus szerzője; de bizonyos, hogy csak olyan ember lehetett, ki nemcsak koránál, hanem tanulmányainál és életviszonyainál fogva is közeli viszonyban volt hozzá. Nem lehetetlen, hogy ez az ember Quintilianus volt.

Hiszen Lipsius azt mondja: *phrases hic pleræque, quas Quint. usurpat et profluens illa et facilis et, ut ita dicam procurrens eloquentia Fabium videtur proferre*, némelyek pedig annyira mentek, hogy azt állították, nem hasonlít jobban tojás a tojáshoz, mint a dialogus stilusa az Institutiók stilusához. Pedig az eddig mondottakon kívül azt sem kell felednünk, hogy a dialogusban igen sok van az ezüst-kor latinságából s így ha össze is állíthatunk egy sorozatot a dialogus és Quintilianus művei alapján: talán ugyanannyi hasonlóságot találunk más író műveiben is. Quintilianus irányának jellemző vonása éppen az egyszerűség, csín és tisztaság formában és nyelvben, mely a szónokok által iskolában és irodalomban terjesztett ízléstelenséggel, valamint a szónoki tankönyvek szárazsága és színlelt fenségével szemben a tisztasághoz s a Ciceroi stilus természetes művészetéhez tért vissza.* Stilusának könnyed és folyékony ékesszólása nagyon hasonlít a dialogus stilusához és talán azt is mondhatjuk, hogy ez utóbbinak általános színezete annyira Quintilianusé, hogy a szerzőnek az ő barátjának, vagy éppen tanítványának kellett lennie, annál inkább, mivel ily szembeszökő hasonlóság nem tulajdonítható a kor általános jellemvonásának. Ha a stilus általános színezete alatt az egész mű összbenyomását értjük, akkor annak bizonyítására, hogy ez az összbenyomás Quintilianusnál és a dialogusban majdnem

*) L. Bernhardt irod. tört. 856. l. Teuffel 1392. kiad. 796—804. Nicolai 635. l.

ugyanaz, párhuzamos helyeket kell felhoznunk mindkét részről, úgy értve a dolgot, igen helyesen, hogy ha a dialogusból egy nagyobb összefüggő részt hozunk fel, Quintilianus műveiből is egy helyes részt, vagy magában kerekded részlete állítunk párhúzámba, miután az a fődolog, hogy a sajátosaknak nevezett és a stilusnak különös színezetet adó szók és szólásmódok ugyanolyan összefüggésben állanak-e a mondatokban s a mondatok ismét ugyanolyan összefüggésben, viszonyban vannak-e egymáshoz. Természetes, hogy főleg akkor volna helye és értelme az ilyen szembeállításnak, ha a dial. és pl. Institutiók tartalma teljesen azonos, vagy legalább nagyjában megegyező volna s így volnának mindkettőben olyan részletek, hol ugyanazon dologról van szó. Azonban ha ilyen részleteket lehetne találni, még ha konstatálható volna is a stilus általános színezetének egyezése, ebből még nem szabad arra következtetnünk, hogy Quint. vagy valamely tanítványa volt a szerző. Abból tehát, hogy a dial. stilusa könnyedség és folyékonyság tekintetében nagyon hasonlít Quint. stilusához — eltekintve sok nagyon is egyszerű és közönséges használatú morphologiai és syntactici alaktól, melyekre nézve eltérést látunk: ebből erős bizonyítékot nem meríthetünk mellette. Tekintetbe kell venni a kor hatását a dialogus írójára s annak stilusára, nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a dialogusban használatos grammatikai és stilisztikai alakok nagyrésze nemcsak Quint.-nál, hanem sok más egykorú írónál majdnem époly nagy számban található s bajos eldönteni, melyiknek a jogosultsága lesz ezáltal erősebb: valószínűleg azé, kit más adatok is támogatnak. Egy perczre sem szabad felednünk, mily kevés bizonyíték meríthető a dial. stilusából, ha meggondoljuk, hogy a beszélgetést nem költöttnek, hanem valósággal megtörténtnek kell tartanunk. Ebből ugyanis könnyen kimagyarázható, miért hasonlít a dialogus stilusának általános színezete a Quint.-éhoz. Azok a szónokok ugyanis, kik a dialogu ban szerepelnek, nagyobbára Quint. barátai, de mindenesetre kortársai s lehetetlen kétségbe vonnunk, hogy ő hatást gyakorolt korának összes szónokaira, tehát Maternus-, Secundus- és Messallára is. Hiszen mindaz, a mit az iskola produkált, egyenesen tőle származott, vagy legalább az ő befolyását mutatja s annál a helyzetenél fogva, melyet ő, mint az iskola feje, elfoglalt, feltehetjük, hogy azokra a szónokokra is, kik nem ugyan tanítványai, de barátai, kortársai lévén, vele érintkezettek, gyakrabban együtt lehettek: nemcsak pillanatnyi hatással volt, hanem oly mély benyomást tett, hogy az még irodalmi műveikben is meglátszott. Nagyon valószínű már most, hogy a dialogus szerzőjének, midőn a beszélgetést leírta, ha hű akart maradni feltételéhez, hogy isdem numeris isdemque rationibus írja le, Quintilianust segítségül kellett vennie, hogy méltó szavakat adhasson a szereplő személyek szájába. S habár Quint. a szereplőkről Secundust kivéve, sehol sem

emlékezik meg, azért mégsem valószínűtlen, hogy a szerző emlékezete támogatására felhasználta az ő műveit. Ez és a kor hatása némi magyarázatot nyújt arra nézve, hogy a dial. stilusának színezete miért hasonlít a Quint. stilusához: de hogy az ő műve volna, arra nézve bizonyítékul fel nem hozható.

Az a kérdés tehát, hogyha már sem Plinius, sem Quintil. szerzősége a stilus hasonlósága alapján nem bizonyítható, egyáltalában van-e valaki, kire a dialogusban rá lehet ismerni. Hiszen Tacitustól, bármily erős bizonyítékok szólottak is mellette, főkép azért vitatták el a művet, mert, Lipsius szavai szerint, stilus, non fallax in hoc genere argumentum valde abnuit, qui in nostro (t. i. Tacitusnál) constrictus ubique, teres, acutus, et severus magis, quam lepidus: hic omnia contra. Nem lehet tagadni, hogy hasonlóság is van a dialogus stilusa és Tacitus művei között, de azok után, a mit e tekintetben eddig mondtunk, párhuzamos helyek egybeállításával a hasonlóságot bebizonyítani, a stilus kérdését eldönteni nem lehet. Ha az összbenyomás, melyet a mű olvasása közben érzünk, olyan volna, mint Tacitus műveiben, ha nyelvtani és stilisztikai különbségek nem fordulnának elő, bizonyára a stilus kérdése nem okozta volna azt, hogy Tacitustól elvitatták a művet. Mivel tehát a kérdés rendkívül fontos, némi magyarázatot kell keresnünk annak, hogyha Tacitus a dialogus szerzője, miért különbözik ennek stilusa a többi művek stilusától? Lehet-e egyáltalában ezt a különbséget érteni és magyarázni, vagy annyi évek után sem marad egyéb hátra, mint hogy aláírjuk a Lipsius mondását s Beatus Rhenanus szavait ismételjük.

A stilusbeli különbségek magyarázatára első sorban azt szokták felhozni Tacitus védői, hogy a dial. az ő ifjúkori művei közé tartozik s csak később, mikor nagy történelmi műveit írta, fejlődött ki irányának az a határozott jelleme, melyet azokban látunk. Igaz is, hogy a stilus a korral változik, kell hogy változzék. Az ifjúkorban talán hévvel és lelkesedéssel, még ki nem forrott eszmékkel és érzelmekkel, meg nem állapodott nézetekkel fogunk tollat kezünkbe, mikor a jellem, az egész ember karakterisztikuma, teljesen kialakúlva nincs és ennek következtében okvetetlen más nyelven írunk, mint a megállapodott férfikor delén, vagy az aggkor alkonyán. A mindennapi élet tapasztalatai, gyakorlati életbölcseiség, nagyobb és mélyebb világ — és emberismeret s ezek eredményeképen fokozatosan kifejlődő egész világnézet: ez választja el az ifjút a férfiból, úgy a mindennapi életben, mint az irodalomban s ez okozza a stilusbeli különbséget. Mindenesetre azonban úgy kell felfognunk a stius eme változását, hogy eredeti alakjától teljesen eltérővé soha sem lehet, hogy pl. — Lipsiussal szólva — quidquid Cicero scripsit, senex, juvenis, philologum, philosophum, in iis tanem lineamenta quædam apparent ejusdem viri et vultus. Bármily nagy is tehát a különb-

ség, mégis lehetetlen, hogy az ifjú semmit se vigyen magával a férfikorba épen és sértetlenül. Igaz, hogy az ifjúkor szép ábrándjai és légvárai nagyrészt eltűnnek, miután a való élet közelebbi megismerése és megfigyelése által más színben tűnnek fel a dolgok: de a vágyak és törekvések mégsem enyésznek el nyomtalanul, sőt mélyen bevésődnek a lélekbe s a jellem fejlődésére nagy befolyással vannak. Miért nem lehet hát a dialogusban Tacitusra — ha ő írta — reá ismerni, hiszen ha Ciceronak úgy ifjúkori, mint későbbi műveiben meglátszanak ugyanazon férfiú vonásai és arcza, Tacitus, ki éppen határozott, eredeti egyéni jellem volt, nem hazudtolhatja meg a lélektan törvényeit. Ha ifjúkorában, miután a dialogust megírta, valami nagy változáson ment volna keresztül, mely egyéniségére más bélyeget nyomott, akkor helyén és érthető a stilus rendkívüli megváltozása; de ilyenről tudomásunk nincs. Hogy apósával, Agricolával, méltatlanul bántak, midőn Germániából visszahívták, az befolyással lehetett kedélyére, de annak a dialogusban semmi nyomát sem találjuk, Nincs tehát kellően indokolva a stilusbeli eltérés azzal, hogy ifjúkorában írta. Mert ha dial. Domitianus idejében adatott ki, ő akkor úgy 40 éves lehetett, s bajosan mondhatjuk, hogy írói karaktere nem volt kifejlődve. Ifjú volt 20 évvel azelőtt, midőn a párbeszédet végig hallgatta, de mikor leírta, már a férfikorban volt és így a stilusbeli eltérést ez a körülmény nem magyarázza, nem indokolja kellőleg. — És mégis, ha történelmi műveit lélektanilag elemezzük, az ő egyéniségét keresve bennük, úgy találjuk, hogy ennek az annyira sajátos gondolkodású, ítéleteiben oly biztos történetírónak stilusa a történelmi művekben sem mindenütt ugyanaz. Domitianus vérengző és kegyetlen uralkodása, ki a szabadsággal minden nemesebb mozgalmat elnyomott, az önkény és erőszak évei egészen áthatották és megrendítették lelkét s az idők emléke élénken megmaradt benne. A hosszú hallgatás megakadályozta abban, hogy hatalmas egyenes elméjének kiművelésében természetes hajlamait kövesse és kedélyét zorddá tette, az elfojtott és a lélek mélyébe visszazorított gondolatok mély szomorúságát és megvetését mutatják s lassanként sajátságos élességet és keserűséget nyernek. Ezen belső zavar által vezetve és irányítva haladt a stilus is a maga útján s ezen fokozatos fejlődést mutatják művei, úgy, amint időrendben egymás után következnek: Agricola, Germania, Historiae, Annales.*) Feltéve már most, hogy a dialogus Titus uralkodásának első éveiben keletkezett, méltán helyén van a stilus fokozatos fejlődésében ezt tekinteni elsőnek, s akkor az egyetlen nehézség, hogy t. i. az Agricola stilus szempontjából közelebb van a Germániához, mint a dialogushoz, nem tartható valami nagyon fontosnak.

*) Lásd Teuffel irod. tört. 824—748. l. Bernhardy irod. tört. 859. l.

Ezen időbeli sorrend mellett a Cicero-utánzatból is lehet némi magyarázatot látni arra nézve, hogy a dial. stilusa miért különbözik a többi művek stilusától. Hiszen mindenütt azt tapasztaljuk, hogy a fiatalabb írói nemzedék a nagy szellemek példáját igyekszik követni s csak lassanként jut oda, hogy az egyéniség bélyegét nyomhassa műveire. Tacitus is legelső tanulmányaiban a szónoklat fő mesterét Cicerót követte s első beszédeiben az ő átlátszó tisztaságát igyekezett utánozni.*) A dialogusból igen sok helyet hozhatunk fel annak bizonyítására, hogy szerzője Cicerót jól ismerte, műveit tanyulmányozta, jelességeinek elsajátítására törekedett, úgy hogy nem csak általánosságban, a szónoklatra vonatkozó dolgokban találunk egyezéseket, hanem egyes specialis szók és szólásmódok használatában is. Hiszen ismeretes dolog s említettük is már, hogy az az egész szónoki iskola Cicerót tekintette atyjának és mesterének, tőle vett példát, nam unde potius, mondja Quintilianus. Midőn a Flaviusok alatt ismét felsütött a szabadság hajnala, s jobb napok következtek az államra, a retorika és a retorikai tanulmányok regeneratioja csakis Cicero szemmel tartása mellett történhetett s így választotta őt példányképül Quintil., így követte Tacitus. Innen magyarázható az ő stilusához való hasonlóság a dialogusban s ha Quintil. szerint ille se profecisse sciat, cui Cicero valde placebit, akkor csak dicsőség lehet Tacitusra nézve, hogy legelső munkáján ily kiváló ember hatása látszik.

Azt sem lehet figyelmen kívül hagynunk, hogy a rhetorikai tárgy más előadást kíván, mint a történelem, s ez a különbség is okozhat stilusbeli eltérést. Ugyan Lipsius azt mondja, hogy pl. Cicerónak úgy philosophiai, mint philologiai műveiben mindenütt ugyanazon férfiú vonásai és arca látszik; azonban Cicero soha sem irt történelmi munkát s bajos eldönteni, hogy a tudományok ezen ágában milyen műveket tudott volna alkotni, továbbá a korkülönbség nem okozott a stilusban nagy változást, hanem az ő józan, művelt elméje, finom ítélőtehetsége látszik minden munkájában, a legelsőől a legutolsóig. Tacitus történelmi eseményeket beszél el időrendben, okozati összefüggésben, a dialogus pedig a szónokokkal foglalkozik s a szónoklat hanyatlásának okait fejtegeti, a történelmi művek formája elbeszélő, emezé párbeszédes, a mi az előadásban is különbséget okoz, miután emitt első sorban könnyűségre, élénkségre törekedett. stilusa ékeesebb, dízesebb, amott pedig az események jól ismert okait rejtett szavakkal, kétértelmű mondásokkal kellett kifejeznie.

Tekintetbe kell vennünk továbbá a dial. I. fejezetét, melyben azt mondja a szerző, hogy quae a praestantissimus viris et excogitata sublimiter et dicta graviter accepi iisdem nunc numeris iisdemque rationibus

*) L. Teuffel i. m.

persequar. Minthogy a párbeszéd megtörténtnek vehető, ha Tacitus, ki mint admodum juvenis ott jelen volt, arra vállalkozik, hogy leírja úgy, amint volt, akkor a stilusból semminemű bizonyítékot nem meríthetünk. Ez annál valószínűbbnek látszik, mivel a II. fej.-ben azt is mondja a szerző, hogy (M. Aprum et J. Secundum) ego in judiciis non utrosque modo studiose audiebam sed domi quoque et in publico adsectabar, mira studiorum cupiditate et quodam ardore juvenili, ut fabulas quoque eorum et disputationes et arcana semotæ dictionis penitus acciperem. A rhetorok iskolájában egyes kiváltságosoknak, így Tacitusnak is, szabad volt a magán beszélgetéseken, tudományos vitatkozásokon is részt venni, s azokat nemcsak hallgatni, hanem jegyezgetni is, ami valószínűvé teszi, hogy a dialogus sem eredeti munka és conceptio, hanem egy ilyen jegyzetnek kidolgozása és kibővítése. — Azonban még ebben az esetben sem mondhatjuk, hogy elveszítettünk minden bizonyítékot, a mit a stilusból meríthetnénk. Bármily pontos volt is a jegyzet, melyet szerző készített, mégis csak hézagos vázlata lehetett dialogusunknak s az eszmemenet, vagy egyes fontosabbnak gondolt tételek megjegyzésére szorítkozhatott, a szerzőnek tehát még így is főrészt jut a kidolgozásban, minthogy a feljegyzett eszmemenet alapján neki kellett a párbeszédet összeállítani, úgy a mint ma előttünk van. Bármennyire igyekezett is egészen objektív lenni s jegyzetét emlékezetével segíteni, mégsem hihető, hogy egy pár eredeti szólásmódot ne használt volna. — De szó sem lehet ilyen jegyzetről, mert a szerző világosan mondja: non ingenio, sed recordatione opus est, hogy csupán emlékező tehetségében bízva fogott a dialogus leírásához s így természetesen tág tere és bő alkalma volt egyéniségének beolvasztására. Másfelől az is érthető, miért mutat a dial. stilusa hasonlóságot a kor csaknem valamennyi írójának stilusához; fel kell tennünk ugyanis, hogy ha hű akart maradni feltételéhez, stilus tekintetében is hűen adta vissza az egyes személyek beszédeit.

Ily körülmények között speciális szavakat és szólásmódokat kell keresnünk, hogy a stilus alapján a szerzőre következtethessünk. Gyakran egészen apró s jelentéktelennek látszó vonások jellemzik az író, ép azért, mivel észrevétlenül egészen szokásává válnak. És már ezek az apróságok azért legvalódibb jellemzői a stilusnak és az írónak, mivel ezeket a rosszakarat sem utánozhatja, nem hamisíthatja meg; a stilus nagy erényei, vagy kiemelkedői hibái, a mindennapiságtól eltérő sajátosságai könnyebben találunk utánzókra, de azon apró szólásmódokat, melyek talán a közönséges élet nyelvében belül maradnak, nem lehet sem félremagyarázni, sem másnak tulajdonítani, azok biztosan rivallanak a szerzőre. A dialogus stilusának is vannak ilyen jellemző tulajdonságai. Így először is grammatikai tekintetben csaknem mindenütt egyforma az eljárás, ugyanazok a kivételes alakok (pl. manifestus szenvedő infiniti-

vussal, timere quominus, habeo dicendum, cognoscendum, inhonestum factu, dignus tractatu, non suffecturus, mansurum beneficium). — Az alliteratio annominatio, homoeoteleuton, polyptoton (anaphora, epiphora, anakoluthon) époly gyakori a dialogusban, mint Tacitusnál; továbbá Tacitus a két-, vagy három tagból álló felsorolásnál az utolsó tagot több szóval bővíti ki, éppen úgy mint a dialogus. Az is nagy jelentőségű, hogy nagyon sok szó, kifejezés, a szavaknak olyan összetétele, vagy elválasztása fordul elő a dialogusban, melyet Tacitus tagadhatatlanul és minden kétségen kívül gyakran használ, kivéve igen természetesen a retorikai körébe tartozó kifejezéseket, melyek az ő műveiben ritkábbak. — Igen fontos a synonymák használata is, úgyszintén azok a szófüzések, melyek az Agricola és Germania, némi részben az Annales és Historiák némely helyeire emlékeztetnek bennünket. Végre eldöntik a kérdést azok a helyek, melyeknek megfelelő az összes írók között csak Tacitusnál fordul elő, azok a szokatlan kifejezések, melyeket a dialoguson kívül, csak Tacitusban találunk, így pl. histrionalis, cura = liber, orbis = o. terrarum, nomen interere famae, famam alicui circumdare, denegat alicui natura ingenium, studium haurire, complecti provincias, metum et terrorem ferre, adfluens auditor, subnixus gratia, delegatur infans ancillae, in ore hominum agere, fovere studium, aliud agentes. Ezekon kívül mindaz, ami a dialogusban van, teljesen méltó Tacitushoz, úgy hogy a stilus alapján csakis őt tarthatjuk a mű szerzőjének.

*
*
*

Ezek ama külső és belső argumentumok, melyeket a kérdés tárgyalásában általában fel lehet és fel is szoktak hozni. Természetes, hogy kétségtelen bizonyosságúnak egyet se mondhatunk, hiszen a kéziratok tanúsága volna a leghitelesebb s azt is meg lehet ingatni, minthogy azok is tévedhetnek. Itt csak negatív bizonyítékokkal lehet dönteni és pedig olyformán, hogy egynek az érdekében, ki ellen kételyek és ellenmondások kevésbbé vannak, minden más íróat kizárni igyekezzünk, azáltal, hogy megczáfoljuk a felhozható érveket. A dialogusnál ez nem is nagyon nehéz és így kapjuk, hogy az egyetlen, a kiről szó lehet, Tacitus. Fontosságot kell tulajdonítanunk nemcsak annak, hogy a multban és a jelenben is igen sok jeles tudós nevezte őt a mű szerzőjének, hanem másfelől annak is, hogy a bizonyítékokat, melyek az ő szerzőségét tanúsítják, ha nem is tudjuk megigazítani, legalább valószínűvé tudjuk tenni, úgy hogy a lehetőségnek semmi sem mond ellene. Legtöbb baj volt mindaddig a stilussal, hiszen az volt a tulajdonképeni ok, mely miatt elvitatták tőle a dialogust. Idők folytán azonban s különösen újabban azt is beható tanulmányozás tárgyává tették (különösen Weinkauff, Jansen, Vogel, kiknek műveit a többiek között említettük) és arról győződtek meg,

hogy a nyelvbeli különbség, melynek alapján a tacitusi eredetet el akarták vitatni, nem állítható egész kizárólagos szigorúsággal, nem bizonyítható be következetesen s így nem döntheti meg a többi bizonyítékokat, melyekben nincs ellenmondás, nem döntheti meg a hagyományt, mely annyi időn keresztül mindig Tacitust vallotta szerzőnek. Ugyanis a különbségek és eltérések magyarázatául kifejtettük, hogy

a) a dialogus legelső műveinek egyike lehet, vagyis a többieket időrendben később írta;

b) a rhetorikai mű más előadást és nyelvezetet kíván, mint a történelmi események ismertetése;

c) a dialogus, mint párbeszéd, mindig mutathat eltérést a folyó beszéd nyelvezetétől;

d) a Cicero stilusával egyező vonások ifjúkori studiumainak eredményei;

e) bármily objektivitásra törekedett is, midőn isdem numeris, isdemque rationibus akarta leírni a beszélgetést, egyéniségét nem zárhatta ki a műből;

f) ez utóbbi tétel igazolására teljesen megfelelnek a dial. alaktani, mondattani és stilisztikai formái, minthogy Tacitus műveiben hasonlókat találunk.

Minthogy tehát a stilus kérdése nem okoz nehézséget s a többi bizonyítékok is legalább negative felhasználhatók, a philologusok túlnyomó nagy része (l. a bevezetés illető lapjait), minden kétségen kívül Tacitus művének tartja a dialogust. És ez a helyes.

INCZE BÉNI.

HAZAI IRODALOM.

Elektra, Sophokles tragédiája, fordította *Csiky Gergely*, magyarázta *dr. Losonczi Lajos*, főgymn. tanár. (Jeges írók isk. tára, LII. kötet.) Budapest. Franklin-társulat, 1896. Ára 60 kr.

A szóban lévő könyv a Csiky-féle szövegen kívül, mely felfogásom szerint ezúttal a bírálat körén kívül esik, a drámához való terjedelmes bevezetést és szövegmagyarázatokat tartalmaz. Az 55 lapra terjedő bevezetés tartalma: Sophokles élete (9. l.); Elektra tárgya, forrásai, mások feldolgozásai (12. l.); Elektra jellemei (19. l.); a tragikus cselekvény, a) a tragikum (28. l.); b) Elektra cselekvénye (33. l.); Elektra szerkezete (38. l.); nyelve, verselése, zenéje (42. l.); első előadása Athénben (49. l.); a darab további sorsa (60. l.). Az utolsó fejezet a dráma irodalmát is adja kezdettől fogva a legújabb időkig. A kb. 9 lapot elfog-

láló magyarázatok a kötet végén vannak, s a dráma fordításának egyes verssoraihoz fűződnek.

Bírálatomban olyan rendben fogok haladni, hogy először csupán csak tárgyi tekintetben szólok a munkáról, aztán megvizsgálom szerkezetét és beosztását, s legvégül előadását rostálom.

Tárgyi tekintetben az egész műről általában véve csak elismeréssel, sőt dicsérőleg nyilatkozhatom. A szerző kötelessége szerint gondosan összegyűjtötte mind azt, a minek a máskülönbén nem túlságosan nagy irodalomból czélja érdekében hasznát vehette. Már a bevezetés tartalmának pusztá átolvasása is meggyőzheti az olvasót arról, hogy alig van olyan, a darabra vonatkozó kérdés, melyet a szóban lévő bevezetés tárgyalatlanul hagyott volna. Aesthetikai és irodalmi szempontjai is helyesek (főképen Beöthy Zsolt «tragikum»-ára támaszkodik) s a fejtegetések elég olvasottságot, eléggé fejlett ízlést mutatnak ahhoz, hogy eredményük egészben véve megbízható legyen. Mivel a szerző művét főképen középiskolai tanulóknak szánta, helyén való az is, hogy itt-ott általánosabb irodalmi, irodalomtörténeti, vagy régiségi fejtegetésekbe is bocsátkozik. Tárgyi tekintetben kifogásaim tehát csak néhány jelentéktelen megjegyzésre szorítkoznak.*) A 13. l. szerint az Orestes-mythos magva *nem annyira* az Iliasban, mint az *Odysseiában* található. Ez javítandó, mert az Iliasban *semmi* nyoma sincs. Az *Odysseiából* idézett helyek Od. III. 139-czel és XXIV. 96 kk.-vel pótlandók. — Stesichorosnál a dajka neve, Schneidewin szerint, nem Lamia (14. l.), hanem Laodameia. — Agamemnon lányai nem a Losonczy-féle könyv (16. l.) sorrendjében vannak említve az Iliasban, az Iphianassára vonatkozó Schneidewin f. megjegyzést (1. 16. l. jegyzet) pedig félreértette a szerző. — A 19. l. szerint a Dioskurok «repülő gépen» jelennek meg a színpadon. Nem úgy, hanem az ú. n. *θεολογεῖον*-ra, egy magasabban elhelyezett külön kis színpadra lépve. (Ámbár igaz, hogy volt repülő-gép féle is, *μηχανή* v. *εὐρύπτερον*.) L. *Theureux* Árpád, a görög színpad gépei, a bpesti kir. egyet. fögymn. 1874/5. évi értesítőjében, a 7. lapon, hol az idevágó egész szakirodalom is idézve van. — A pedagógus szerepének méltatásában több fontos momentum figyelmen kívül van hagyva (25. l.); l. Schneidewin kiadását. — Az 51. lapon a polgárok elszegényedésére vonatkozó állítás is módosításra szorúl.

A tárgyalás *berendezése*, a fejtegetések *sorrendje* nagyjában szintén helyeselhető, jöllehet meg kell jegyeznem, hogy a darabra vonatkozó

*) Nem akarom azonban egészen említetlenül hagyni, hogy nézetem szerint szerzőnk Aischylos-szal és főleg Euripides-szel szemben talán nem egészen igazságos. Euripidesre nézve figyelmébe ajánlom *Hartung*-nak ellenkező irányú Euripides- és Sophokles-bevezetéseit.

fejezetek közé iktatott általánosabb természetű fejtegetések (pl. a görög drámában nyilatkozó végzetszerűségről 31. l., a dráma eredetéről 25. és kk. l., a drámai cselekvényről 33. és kk. l.) meglehetősen kirínak környezetükből, és bizonyos iskolai dolgozat-szerű ízt adnak az egész elmefuttatásnak. Egyes apróbb részletek (pl. a 28. lap és a 34. lap felső sorai) olyan következtetéseket tartalmaznak, melyek határozottan kívül állanak a dolgozat eszmekörén. Azonban az elemzés egészben véve az inventio, dispositio, elocutio kategoriáinak vezérfonalán halad (nem mellőzve a tragödia Aristoteles-féle többi elemi tényezőit sem), egy-egy elcsapongás után mindig ismét felveszi az elejtett fonalat, úgy, hogy az említett elcsapongások nem ártottak a tárgyalás érthetőségének és világosságának, sőt ellenkezőleg még jobban megvilágították a tárgyat, noha viszont az előadás arányosságát, egyöntetűségét meglehetősen megzavarták.

A mondottak után látni való, hogy a mű tökéletességéhez nem igen hiányzik egyéb, mint megfelelő *előadás*, annnyival inkább, mert a szerző első sorban középiskolai tanulóknak szánta művét, a kik olvasmányukban nem csupán *anyagot*, hanem forma tekintetében is követendő mintát kereshetnek.

Azonban sajnos, az előadás, sőt még a helyes magyarság is, épen gyöngye oldala a szóban lévő, különben elismerésre méltó fejtegetéseknek. Az egész munka előadásán is, s majd minden egyes szakaszán, sőt során is, minden lépten-nyomon mutatkozik a kezdő író ügyefogyottsága, a nemzetiségi vidéken élő tanár romlófélben lévő nyelvéreke. Mutatkozik ezenkívül némi tagadhatatlan felületesség is, mert kétségtelennek tartom, hogy a felsorolandó hibák jókora részét, különösen az ezerszer megrótt, notorius fonákságokat bizony maga is észrevette volna a különben értelmes szerző, ha munkája végleges megfogalmazását túlságosan el nem sietti vala. A legáltalánosabb ilyen előadásbeli hiba mindjárt az összes fejtegetések sajátos naiv tagolása, mely még inkább emeli a már említett iskolai dolgozat-szerű színezetet. [Ilyen főképen a 34. lap első sorában lévő átmenet; de v. ö. 12. l. 4. és kk. s., 20. l. 24. és kk. s., 22. l. 1. s., 23. l. 13. s., 25. l. 1. és 14. s., 37. l. 15. s., v. ö. u. o. a következő bekezdést is, 39. l. 5. s. alulról és kk., stb. stb.] Továbbá az előadás hangulatát zavaró, vagy megrontó félzségségek. Ilyen első sorban már maga az is, hogy a szerzőnek egyáltalában nincs éreke az ú. n. praesens historicum illendő használatához; változtatja az elbeszélő alakokkal, még pedig idéetlenül. L. 54. l. 11. 12. s. Ez a hely határozottan komikus hatást kelt, különösen a contrast miatt is, melyet a nekilendült előadást megszakító (zárójelbe foglalt) tudákos megjegyzés okoz. Hasonlít ehhez a többi is (l. 16. l. fenn és sokszor); pedig a dolog annál bosszantóbb, mert ez a fonákság a dolog természete szerint épen azoknak a helyeknek a hatását üti agyon, a hol a szerző

a tárgy bonyodalmasságához mérten a legnagyobb hatást akarta elérni. Maguk a kifejezések rontják a hatást az effélékben: «Elektra örömben azt se tudja, mit mondjon, *mit tegyen* öcscsével» (17. l.). Vagy: Megjelennek a szereplő személyek. Az egyik Orestes, a másik nevelője, «a harmadik Pylades *akar lenni*» (56. l.). Vagy: «Hogy a szereplő személyek magasságával arányban legyen . . . *végtagjaik* ki voltak párnázva». Komikus hatást kelthetnek az efféle felületességek is: «Orestes csak nagy nehezen határozza el magát az iszonyú tetre (azaz: anyja megölésére). Elektra panaszkodik *azután anyja előtt* stb.» (18. l.). Vagy: «Orestes és Pylades a királyi palotába lép» — és 5 sorral később: «Klyt. meghagyja szolgájának, hogy az idegen ifjakat a *palotába* vezesse.» (Aischylos Choëphoroi-jának tartalmában hézag is van. Kimaradt a csel előleges megbeszélése.)

Mondattani természetű hibák, melyek természetesen a stilus élvezetőségét is megrontják, mindenekelőtt a közbevetett (parenthetikus) mondatok. Ezeknek száma legio. Továbbá egy-egy főgondolatnak relativ mondattal való (latinos?) kifejezése. Továbbá efféle mondatkötések: «épen az, mert tudja, stb.» (22. l.) vagy: «a többi kitüntetést, *melyben*» (10. l.). Pongyola a 12. lap 11. és 12. sorában lévő szerkezet.

A helyes *szórend* ellen is nagyon sok vétséget találtam, köztük igen notoriusokat is. Az «is» szórendje hibás a 42. l. 5. sorában alulról. Hibás igen sokszor az igeikötő szórendje is. L. 35. l. «csellel öli meg» e. h. megöli; 37. l.: «mennyre mulja felül Aischylost»; 26. l.: «hősöket is énekeltek meg», s a jegyzetekből, 138. l.: «áldozatuk *végtagjait* szokták *levágni*»; ez utolsó értelemzavaró is, mert e szerint a gyilkosok régen egyébként nem is bántották áldozataikat, csak levágták a «*végtagjaikat*» (= kezüket-lábukat). Helyesen: le szokták vágni áldozatuk kezét vagy lábát, vagy még helyesebben: meg szokták csonkítani. Nemkülönbön a hangsúlyos határozó szórendje 54. l.: «még inkább ringatta őket ünneplés hangulatba». 57. l.: «Hogy lehettek megindulva!» Másféle, kevésbé notorius szórendi hibák: 11. l.: «lelki és testi teljes épségben». «A nép ünnepelt költőjének ércszobrot emeltetett». (Birtokviszonynak nézhető.) Ilyen ez is: 16. l. «a palotába hurezolja *Orestes anyját* (már t. i. Orestes) és megöli őt is». 23. l.: «megtudjuk, hogy a nép gyűlöli benne zsarnokát». 59. l.: «az embereket nem, *mint Euripides*, olyanoknak rajzolta, a milyenek a valóságban, hanem stb.» stb. stb.

A helyes *szókötés* ellen legszokottabb és legsúlyosabb hibája a birtokosrag hibás elhagyása. L. pl. 12. l. «Homeros és utódainak, az ú. n. kyklikusoknak eposai»; és fordítva: 19. l.: «a hősök jellemének és a cselekvény megalkotása». Ilyen a 13. lapon és a 23. lap 4. sorában (alulról) lévő eset is. Használ ezenkívül idegenszerű kitételeket is. Pl. 11. l.: «szinpadra hozhatta»; 36. l.: «súlyt fektet»; 33. l.: «panaszokban tör

ki»; 28. l.: «valami *alatt* érteni vmit»; 26. l. (együttal a hangulatron-tásra is új példa): «Dionysost . . . az ú. n. satyrok kísérték *hegyes fülekkel . . . orral . . . és farkkal*». (Németes): 9. l. «A zenére (*die Musik*) L. tanította». Fölösleges névelő van a 22. l. 9. sorában is. Fölösleges többes: «a diadalünnepet *tánczokkal és dallal* emelte» (9. lap). Legidegenszerűbb, szinte tűrhetetlen fonáksága azonban a mutató névmás («*azt, annak, azok*» stb.) mind untalan való *determinatív* használata (= denselben, dieselben), még személyekről is. Ez egy lapon többször is előfordul; lásd pl. a 11. lapot (3. és 10. sor) vagy a 12. lapot (2. és 8. sor). Személyről: 13. l. a középén. («Elcsábította Klytaimnestrát, és *azt* saját házába *vezette*». Vezette szintén németes.) Furcsa kitételek még: «az ünnepet emelni» e. h. «az ünnep fényét emelni» (9. l.) vagy: «Orestes bosszuló karja *nem marad el*» (14. l.). Németes a «távolról sem» e. h. korántsem (22. l.)

Korcs képzésű szavakat is használ. 20., 137. l.: erőteljes; 60. l.: áldozatkész; 42. l.: alkatrész; 135. l.: védistennő. Ellenben: 9. l. gyermeki kar, e. h. gyermek-kar. (Amaz mást jelent.)

Helyesírása is szűrt, még a magyar, vagy magyar ragos szavakban is. *Nagy*részben, *mindenesetre*, határozókat állandóan két szóba írja, nemkülönbén a «*nagymestere* valaminek» kitévelt is (l. 34. 10. sor alulról). Idegen szókat így ragoz: «*codex*zel» (63. l.) és «*Triptole-mossal*». Az előbbi az orthoëpia ellen is vét, mert a magyar nyelvérzék abban a szóban felhangú ragot kíván. Ilyen még *Athenaeban* (19. l.), «*a iambicus*» e. h. az iambicus, vagy a jambicus (47. l.). 3. Az idegen szavak helyesírása épenséggel valóságos chaos szerzőnk művében. Előszavából azt sejtene az ember, hogy bizonyos figyelmet fog erre a sokat hánytorgatott dologra fordítani, de bizony hiába. Magyaros, latinos, görögös írásmód folyvást váltakozik az egész munkában, még pedig minden legkisebb következetesség nélkül, mint a következő florilegium mutatja. Aischylos (9. l.), Piraeus (60. l.), Athenae (9. l., miért nem Athén?), Mykenae (13. l.), Syracusae, Komoedia, Macedonia (11. l.), Delphi (136. l.), Tantalos (137. l.), Aegisthos (135. l.), Chrysippus (135 l.) stb. Még nagyobb baj, hogy előfordulnak ilyen, szinte reporter-kézre való notorius hibák is: Nemezis (141. l.), byzantini császárok (61. l.), pythiai óda, verseny (49., 57. l. és többször), sőt: *rythmus* (47. l.), Piraeus (e. h. Peiraieus vagy Piraeus, 60. l.), *olygarchák* (10. l. kétszer is!)

Sajtóhiba is szép számmal van e tiszta magyar nyelvű kis kötetben. Pontos idézésüket feleslegesnek tartom, de a melyeket észrevettem, lapszám szerint mégis megjelölöm. 9. lap, mindjárt a mű első sorában! 16, 19, 39, 43, 55, 56, 60, 94, 95, 97 (három egy lapon!) 105, 107, 137, 139, 142 (kettő).

Ezek a legutoljára felsorolt előadásbeli hibák okozzák, hogy a szó-

ban lévő könyvről föltétlen dicsérettel nem nyilatkozhatom. Azonban hiszem, hogy fennebb említett jó tulajdonságai miatt még előadásbeli fogyatékossága mellett is haszonnal forgathatják a tanulók.

Dr. GYOMLAY GYULA.

Magyar költészetten. Irta Greguss Ágost, átdolgozta és olvasókönyvvél ellátta dr. Csengeri János. Első rész: Verstan. Budapest, 1896. Eggenberger-féle könyvkereskedés. Ára 1 írt 60 kr.

E munkában Greguss Ágost Magyar Költészettenének első részét a Verstant kapjuk Csengerinek immár második átdolgozásában, megtoldva egy nem kevesebb, mint harmadfél-száz lapra terjedő, epikus és lyrai költeményeket tartalmazó nagy olvasókönyvvél. A könyv illetén létrejöttét szerzője e szavakkal motiválta: «Greguss Ágost Magyar Költészettena a kritika egyhangú elismerése szerint legkitünőbb tankönyveink egyike; azonban használatát megnehezítette két körülmény. Az egyik az, hogy Greguss felvilágosítás nélkül említ neveket, műveket, idéz verseket s nem mondja meg, honnan; a másik körülmény az, hogy nem volt mellette olvasókönyv».

Greguss Költészettenát átdolgozva használhatóbbá tenni valóban helyes gondolat volt. Ez a könyv, ha nem is készült egyenesen iskolakönyvnek, poétikáink sorában ma is kiváló helyet foglal el s számos intézetben használják. Némely fejezete, mint a *költészet helye a művészetek közt, a ballada és románcz, a színiköltészet* maig a legjobban megírt fejezetek e nemben s Riedl Frigyes poétikája előszavában a magyar költészettenokra nézve egyenesen alapvető munkának tartja. Csengeri Greguss költészettenát ketté választotta. Az első kötetben, mely a gymnasium V., a reáliskola VI. osztálya számára készült, adja a verstant, megfelelő olvasókönyvvél; a költeménytant szintén hozzávaló olvasmányi részzsel egy második kötet számára tartja fenn. A verstan rendszeres összefoglalása tantervünk értelmében ez osztályokban kell, hogy történjék, midőn a tanuló látóköre a lyrai költemények formagazdagsága által kisézésül s így e verstan jobban van itt helyén, mint a VII. osztály poétikai tankönyvében. Más kérdés, vajjon praktikusnak fog-e bizonyulni Gregussnak csupán verstanát tenni valamely könyv alapjává. Ez a verstani rész, bár minden fejezete tanúsítja az átdolgozó gondos kezét, mégis merészebb átalakításra szorult volna. Greguss verselmélete a maga idejében is nagyon megtámadható volt (Torkos), nem is vitte verstani tudásunkat előbbre s Csengeri helyesen jegyzi meg, hogy «bizonyára Greguss maga is sokat javított volna rajta, ha él, s főként nem maradtak volna reá hatás nélkül Négyesy László magyar verstani dolgozatai és elismerte volna, hogy alapjában véve a magyar rhythmusnak is az időmérték az alapja, mivelhogy időmérték nélkül rhythmus nem is képzelhető». Mind-

előtt a *Toldi* II. és III. része, hogy a trilogia teljes legyen, ilyen a *Zrinyiász* a magyar eposzok közül, az idegenekből a *Nibelungokat* gondolnám felvehetőnek, Tasso *Megszabadított Jeruzsálemé*-ből csak részletek lennének olvastathatók. Mindez eposzok tárgyukkal is beleillenenek abba a korba, a melylyel az V. osztály különben is foglalkozik. A történeti oktatás a *középkort* ismerteti, ide visznek a balladák is s a német órákon Hunyadi, Szondi s a kereszt és haza hőseinek többi alakja kiegészül a Cidével: mindnyájuk ideáljával, az első keresztény lovaggal. A Toldi-trilogia teljessé tenné a magyar középkor szebbik részét, az Anjouk dicső korát, a Zrinyiász a hitért és nemzetiségért folytatott küzdelmeket, míg a Nibelungok és Tasso a német és olasz középkor egy-egy részébe vezetnének. A mutatóványok mikéntjét illetőleg még mindig a Névyét tartom mintaszerűnek: adni a mű tartalmát a szerkezet keretében, a fényesebb részeket a maguk egészében. Az író életrajza elmaradhat, ezzel csinján kell gazdálkodni — különös, hogy a legtöbb rövid életrajz hemzseg a számoktól meg nevektől — s ezt a tanár a legtöbb esetben maga is könnyen g'végzi. E fokon az írók egyéniségével még nehéz dolgozni s csak az *az* részekre kell kiterjeszkednünk, a melyek, mintegy tárgyi részletek, magának a műnek megértéséhez szükségesek.

Értékesebb Csengeri könyvének másik olvasmányi része: a *ki-sebb elbeszélő* meg *lyrai műfajok* bemutatása. Már ez tárgyi tekintetben is teljesen eleget tesz a nevelő oktatás követelményeinek. A költemények nagy számuknál fogva a házi olvasást is lehetővé, kívánatossá teszik, a mi a szerzőnek egyik megvallott czélja is volt. Csoportosítva ugyan az írók sorrendje szerint vannak, de hogy mily öntudatosan járt el Csengeri kiválogatásuknál, arról maga beszámol az előszóban: «A tannert románczokat, balladákat és lyrai költeményeket említ. Hogy azonban ezek közt bizonyos kapcsolatnak is kell lenni, azt a gyakorló-iskola működése fejtette ki. Arany János balladái a legválságosabb nemzeti küzdelmek visszhangjai. Ott látjuk a Hunyadi-ballada körben a meghasonlást nép és fejedelme közt, mindaddig, míg az óhajtott egyetértés, harmonia nem váltja fel, a mit a költő csak sejtetve jelez («De visszajő a rab»). Czuczor Legszebb Éneke ad e harmoniának kedves kifejezést Erdélyi Választó Gyűlésével együtt. Ott van aztán a cseh világ (Egri leány), a török világ (Rozgonyiné, Török Bálint, Szondi két apródja és Tompa egy pár mondája, továbbá e népballadák: Fogarasi János, Boriska, Szilágyi és Hajmási), a német világ (Rákóczyiné, Walesi bárdok, továbbá a Kurucz balladák). De azok a régi küzdelmek, azok a válságos összeütközések századunkban, sőt már a múlt század végén is megújulnak. Ott látjuk Rajnismúl, Berzsenyinél, Bajzánál stb. a nemzeti nyelv és viselet iránt való lelkesedést és lelkesítést, ott Vörösmartynál az ősi dicsőség után való sóhajást, Kisfaludy Károlynál a régi gyászstér fölött

való bánkódást s a német szótól való idegenkedést (Rákosi Szántó), annyi emlékezést a régi jelesekre, a kétséget és reményt Magyarország jövőjében, a Szózatot és Hymnust, végre Petőfinél a magyar faj legjellemzőbb vonásait, a magyar föld dithyrambikus ünneplését».

A költeményeknek erre a szép és helyes fölfogására csak egy megjegyzést legyen szabad tennem, arra a részre, mely a király és nemzet viszonyáról beszél. Czuczor Legszebb Éneke és Erdélyi Választó Gyűlése a Hunyadi-balladák után valóban úgy tűnnek föl, mint a nemzet és király közti meg hasonlítás kedves kiengesztelései: V. László sötét viszállyai után Mátyásnak boldog uralma. Tényleg azonban e költemények mind saját korukra vonatkoznak s akkor a király és nemzet viszonyának épen megfordított képét mutatják. A magyar és uralkodója közti benső viszonyt Mária Terézia alapította meg: a pozsonyi országház fenséges jelenete s a magyar nemesség részvéte a hét éves háborúban ennek dicső tanúi. Az uralkodó magasztalása a mult századbéli költőknél ekkor kezdődik, hatalmas hullámokat vet s II. József kiméletlen uralma se bírja kiirtani: halála után ujult erőre ébred. Berzsenyi Lipótban és Ferenczen Titust és Trajanust látja föltámadni. A harminczas és negyvenes évek rontják meg a viszonyt. A politikai küzdelmeken kívül bizonyára része van ebben a romantikus áramlattal bejött költői tárgyoknak is: a zsarnok elleni küzdelem felmutatásának, Hernaninak és Angelonak. Vörösmarty még üdvözli Ferdinándot, midőn a koronázási 50,000 aranyat az akadémiának s a szegényeknek osztja, a Kisfaludy-Társaság megbízásából 1844-ben még megírja a Királyhymnust, de Garay már Kont szájával dörög s Czuczor és Erdélyi költeményei inkább csak úgy tűnnek már föl, mint ama viszony szép és kívánatos emlékei. Petőfinél a francia kommunismus hatása alatt teljesen megromlik király és nemzet bizalma: respublicát hirdet és mindenféle rendiség absurdumát. Arany mindenik ily tárgyú balladája a magyar s az uralkodóház viszonyának egy-egy kis tragédiája. Azt a mély tragikumot, mely e viszonyban mindenre rejlett, senkisem érezte nálánál igazabb lélekkel. V. László, Edward, Erzsébet királyné idegen földön nevelt uralkodók: nem értik nemzetüket. V. László nem bízik benne és maga idézi föl a vihart s midőn elmenekül azokhoz, a kiknek hisz, azok által vesz el. Erzsébet királyné romlott udvara olvastakor a rohanó balladás strófák közül egyre kihangzik: ime e léha, élődi, idegen nép a magyar szerencsétlensége, a mely kiéli, de céljait soha meg nem fogja érteni. Egy miniature Bánk-bán tragédia ez, — mert Katona volt az első, a ki mindenkit korán megelőzve, oly bámulatos erővel mutatott rá e viszony gyászos magvára, — csak a nevek mások: Erzsébet és Gertrudis, Kázmér és Ottó, Klára és Melinda s a bosszúálló Bánk helyett Zách Felicián. Edward dalt kíván, de a nemzetben nem akad, a ki megadja, mint nem akadt

1856-ban, mikor az idegen kormány emberei Magyarországból is a hálás elismerés zenéjét, az új rendszer dicsőítését akarták hallani. Ha a Walesi Bárdokat, helyesen, a német világ rajzához soroljuk, akkor a többi történeti költeménynél is jó megemlékezni róla, mennyiben állnak összefüggésben a korral, melynek szülöttei.

Ez általánosabb érdekű lyrával, mint a tárgyi concentratio anyagával még igen sok más költemény áll vonatkozásban a Csengeri könyvében; van: harmincznál több ballada, meglehetősen elbeszélő költemény, lyrai a természet, a hit, a szerelem, barátság köréből és leíró, jobbra az alföldet festő költemény is egynéhány. Valamennyi a szerző biztos æsthetikai ítéletének tanubizonysága.

Igen helyes az az eljárása, hogy ugyanazon tárgynak többféle feldolgozását közli; amaz összehasonlításnál, melyre ezzel alkalmat ad, nincs gyümölcsözőbb korok és költők megítélésére. Így párhuzamot vonhatunk könyve alapján Szondi elestének különböző feldolgozásai, Tinódi, Czuczor és Arany között; a Szendrei Névtelen meg Vörösmarty *Szilágyi és Hajmási*-ja közt; az *Erdei lak* költői versenyének mindhárom termékét közli; a Gyulai *Éji Átogatás*-ának egy skót pendantját mutatja be *Az usherswelli nő*-ben. Kár, hogy a Burrs *Szombatesté*-je mellől hiányzik a *Családi kör*, csak a jegyzet hivatkozik rá, megvan azonban Petőfi-től a *Téli esték*. A magyarokhoz is hozzátartoznék *A felkelt nemességhez*, hogy Berzsenyi további költői fejlődése érthető legyen. A jegyzetek ezeken kívül még egyéb párhuzamokra is utalnak: milyen ügyes pl. a *Legszebb Ének* hivatkozása a *Walesi Bárdok*-ra. Ezekhez csak azt jegyezzük meg, hogy Berzsenyi *Fohászkodás*-ra nem csupán a Mathisson-fele *Heiliges Lied*-nek volt hatása, hanem nem kisebb az ugyancsak tőle való *Frühlingsabend*-nek és *Der Abend*-nek (an H. Stilling) is.

Azt, hogy Csengeri *Idegen költők* fejezetét is nyitott, igen szívesen látjuk. Kár, hogy több költeményt nem vett fel, mindössze 9 kisebbet kapunk. Azt is helyeselnünk kell, hogy németet nem ad; ez úgys párhuzamos tanítás tárgya s jó tanár felolvassa ott a megfelelő műfordításokat. De Petrarca, Burns és Moor Tamáson kívül mást is szívesen látnánk képviselve. A modern irodalom egy század óta olyan nagyra nőtt, körvonalai, irányai olyan biztosan kezdenek kiválni, hogy a gymnasium se zárkozhatik el előle. Van is rá tér is, idő is, a mostani keretben is, csak hozzáférhetővé kell tenni; azért örömmel üdvözljük e kezdeményt. Az óklasszikus fordításokból is jó lett volna egy-két modern alakút bemutatni, — ha már nem bizzuk ezt az antik nyelvek tanárára, — nagy hatást tesz ez közvetlenségével az ifjú lélekre s jobban megszeretteti vele a klasszikus eredetit is. A Révai, Csokonai, de még az Arany fordítása is bizony nem a legsikerültebbek közül való. Viszont helyesen tette, hogy a legújabb lyrai irodalom termékeit távol tartotta. Az iskola,

bármennyire a jelennek van hivatalba szolgálni, azt a *hagyományok átörökítése* útján teszi s ki nem forrott irányokat azon melegében átvennie nem feladata. Oly alkotás, mint Endrődinek legújabb nagy anthológiája, pædagogiai tekintetben teljesen czéltévesztett.

Mind a költeményekhez *jegyzetek* is vannak, a melyek azonban nagyon különböző terjedelműek. Ezeknek berendezésében, úgy látszik, egységes cél nem vezette a szerzőt. Kár, hogy éppen a balladák vannak legrészletesebben fejtegetve, a melyekre eddig is legtöbb segédeszközünk volt; a hozzájuk való magyarázatok jobbára Greguss nyomán készültek, ebben is az ő szellemének hódolt az átdolgozó. Meg kell azonban adni, hogy nem egy finom megfigyelés eredt a Csengeri tollából. Török Bálint magyarázatát pedig éppen ki kell emelnünk. Greguss e balladában a honfíúi föláldozás eszméjét látja: «a hatalmasok versengése megöli a családokat; a ki belékeveredik, többnyire mind maga ellen zúdíttja magát és övéinek árt». Csengeri Török Bálint *tragikumára* mutat rá, hogy a nagy válságban jó szándéka mellett elszánt lelket és következetes, őszinte politikát tanúsítani nem képes. Mikor látja, hogy nincs elég ereje két ellenség ellen megtartani Budavárát, nem a hősi halálra gondol, hanem színelte barátsággal, a két ellenség kijátszására s jószándéka kivitelének módjában megtévedvén tragikus bukással bukik.

Maguk a jegyzetek ellen alig lehet kifogást emelni: rövidiek, szabatosak és találók jobbára. Legfeljebb azt, hogy sok helyt nem elégségesek. Olyan költeményeket, mint például *Mohács*, *Zrínyi dala*, *Horatius olvasásakor*, *A gólyához*, nem szabad minden magyarázat nélkül hagyni. Általán az alap gondolat s a szerkezet menetét mindenütt jó lenne jelezni. Berzsenyinek *A magyarokhoz* cz. költeménye s mindjárt utána *Magyarország* mint két kiáltó ellentét állnak egymással szemben, fölvilágosítás nélkül. Hogy egyeztesse ki a tanuló, de még a tanár is a hazafiúi kétségbeesés megrázó kiáltását e derült szavakkal:

Törvényed s koronád Cherubim ör fedí,
Nem fertőzteti meg durva tyrann keze:
Törvény, nem hatalom kénye, uralkodik
Rajtad s régi dicső nemzeti díszed áll.

A hangulatnak amaz egységét, melyet a klassziczizmus hirdetett, egy költőnk se vitte keresztül a maga egész tisztaságában olyan szinte merev következetességgel, mint Berzsenyi. A hangulatok elegyítését, melynek a romantikus Vörösmarty olyan mestere ódáiban, ő nála hasztalan keresnök. E klasszikus idealizálásnak a kifolyása, hogy nem egy költeménye ellentétbe jut a másikkal, de ő csak úgy tudta szüntelen „izgó és kalóz” elméjét megfékezni, „ha azt az ő tárgyában egészen elmerítette és mintegy belefojtotta”.

Még csak a *Hymnus*-hoz jegyzem meg azt, hogy 6. versszaka nem

a tatárjárás idejére vonatkozik, hanem a kurucz-labancz harczokéra, a nemzeti felkelésekre, mint az az előzményekből kitünik. A költő végigpillant Magyarország egész történetén: a mongol harczokon (4 vsz.), a törökidőn (5 vsz.), a 6-ikban a belső küzdelmekre tér. A *Tetemrehívás*-nak pedig ez a sora: *Döbbenet által a szív ere fagy*, nem Abigélra vonatkozik, mint Greguss is hiszi, hanem a környezetre, a mit világosan mutat az első kidolgozás, a hol így állt:

Döbbenet áll be s közcsoda nagy.

Különben is Abigélról már előbb meg volt mondva, hogy «arcza szobor lett, lába gyökér».

Hiánynak kell jeleznem még azt, hogy e par excellence verstanban a költemények verséről majd sehol fölvilágosító utasítás, magyarázat nincsen. A tudós fejek tévedései bizonyítják, hogy ennek meghatározása nem oly könnyű, mint első tekintetre látszik. Olyan bonyolódott versormáknál, mint *Az egri leány*, *Szondi két apródja*, *Tetemrehívás*, *A walesi bárdok* (angol jambus!), ezek egyenesen nélkülözhetetlenek, vagy a mennyiben a Verstan szól rólik, utalni kell a megfelelő fejezetre.

Gondot fordított Csengeri a költemények correct szövegére is, ezért mindig idézi a kiadást, a melyből vette. Mindazáltal kijegyeztük a következő sajtóhibákat: 57. l. *ez idők*: az *idők*, 72. és 289. *tanítottalak*: *tanitottalak*, 74. *sine cusa*: *cura*, 78. *gaudia*: *gaudia*, 147. 13 sor *telek*: *telekjét*, 149. 10. *szíveiket*: *szíveiket*, 163. *kel*: *kél*, 199. 3. *miért*: *mért*, u. o. 6. *sörbet*, 8. *serbet*, 268. j. *kinyílt*: *kinyílt*, 269. *gyászemlékü*: *gyászemlékü*, u. o. 1. *terén*: *térén*, 270. *magadnak*: *magzatod*, 208. *fodra*: *fodra*, 263. 8. *szed*: *szednek*, u. o. 2. *fint*: *mint*, 239. *szépségü*: *szépségü*, 242. *unokák*: *onokák*, 297. 10. *tövihez*: *tövéhez*, 299. *A búgó*: *S búgó*.

Hosszasan foglalkoztam e több tekintetben úttörő könyvvel. Kíváncsinos, hogy ne csak azon iskolák forgassák, melyek eddig is Greguss hívei voltak, hanem hasson szélesebb körökben is.

Dr. ZLINSZKY ALADÁR.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Kuno Fischer, *Kritische Streifzüge wider die Unkritik.* (A *Kleine Schriften* cz. gyűjtemény 4. kötete.) Heidelberg 1896. 175 l.

Hosszú időköznek, jóformán harmincz évnek harczias termékeit gyűjtötte össze e cím alá a hírneves heidelbergi philosophus (v. ö. Közl. XX, 95.). A mióta a Fausttal kezdve — e legtermészetesebb összekötő

kapocscsal a philosophia és a német irodalomtörténet között — a klaszikusok értelmezéséhez fogott, nem szűnt meg e téren a legelőkelőbb amateurként szerepelni mindig szívesen látott munkáival.

Jelen gyűjteményének cikkei Lessing és Goethe körül csoportosulnak. Az *Ein Lessing-Ankläger* címűnek kivételével, mely itt lát először napvilágot, többnyire az *Augsburger*, illetőleg *Münchener Allgemeine Zeitung* tudományos mellékletének hasábjain jelentek meg először; csekély változtatásokkal és itt-ott kibővítve bocsátja őket a szerző nagyobb közönség elé. Az évek hosszú sora a szellemesen megírt cikkek érdekességéből nagyon keveset vont le: akár egy félig elfeledt dráma sikerült reprise-ét látnók. Az *Ein litterarischer Findling als Lessings Faust* cz. értekezésével, melyben az állítólagos Lessing-féle Faustot ismerteti és az *Ein Faust-Commentator* cíművel, mely Louvier hírhedt művét mutatja be, nem foglalkozom hosszasan. Mindkét témáról, az egyikről kimerítőbben is, szólt annak idejében Heinrich Gusztáv (v. ö. *Goethe Faustja*, 233 s. köv. l., tov. az Előszó VIII. l.). Elegendőnek találok ezért e cikkekre utalni, melyekkel azonos eredményt találunk Fischernél is. Az *Ein Lessing-Ankläger* című cikkében szerzőnk haragjának teli mértékét önti ki Albrecht Pál *Lessings Plagiate* című, 1890/91-ben megjelent sensatiót hajhászó munkájára. (v. ö. Közl. XV, 471). Albrecht e művében nem kisebb dologra vállalkozott, mint hogy kimutassa, hogy Lessing minden sora lopás, hogy ő maga nem egyéb, mint «ein verschmitzter Plagiarius, ein litterarischer Gaubdieb». Darabjai csupa összeférczelt foszlányok, így Emilia Galotti 499, Nathan 340 helyről van összelopkodva. Albrecht bizonyító eljárása — alig hisz az ember szemének avagy bizonyos irodalomtörténeti módszer karrikatúrájának kell a dolgot vélnünk — ilyen: Minna von Barnhelm-ben (I. 2.) Just így szól a korcsmároshoz: Herr Wirth, Er ist doch ein Grobian! Galilei így szólt: E pur si muove. Mindkettő azt mondja: mégis. Tehát Just e mondása a Galileié (595. számú plagiatum, 1375. l.). De kár volna ezt az izléstelenséget folytatni. Az *Ein Nathan-Erklärer* cz. cikkelyben Caronak *Lessing und Swift* cz. Jenában 1869-ben megjelent tanulmányával foglalkozik Fischer. Caro minden kritika nélkül, tisztán alaptalan hozzávetésekkel azt iparkodik kimutatni, hogy Lessing Swift életéből merítette Nathanjának, valamint a Miss Sara Sampsonnak is tárgyát. Swift ugyanis két nőt szeretett; az egyik, Johnson Ester, talán nővére volt. Ez esetben Swift Sir William Templenek lett volna természetes fia. A Temple-től, a ki nővérét szereti, a Templer-hez, a ki Rechában ugyancsak nővérét akarja elvenni, a gondolatnak nem nagy ugrása kell, okoskodik Caro. Ép úgy Mellefont=Swift, s így tovább. Könnyű dolog, mondhatja bárki, az ily alaptalan, itt-ott valóban jóízű nevetésre fakasztó combinatiók semmiségét kimutatni, írójukat a közderültségnek kiszol-

gúlnatni. Megengedem, könnyű; de nem tekintve, hogy e concret esetben a szellemes író minden egyes satirikus kirohanása mily élvezetes olvasmány (csak ezért tartozunk objectumainak köszönettel), valóban végtelenül hasznos munkát végez a nagy tekintély, ha gyorsan a porondra száll, hogy az irodalmi hóbort e gombamódra tenyésző speciesét lehetőleg még csirájában kipus. títsa. Ha pl. hírneves anglicisták mindjárt nagyobb energiával keltek volna ki a Bacon-theoria ellen, nem restelve a csak megvetéssel fogadott tant a nagyközönség előtt revuekben és tárczacikkokban lezáfolni, ma nem esküdnék igen sok művelt laikus arra, hogy «Shakespearet Bacon írta». Schippernek, a bécsi egyetem tanárának, melancholikus hangulatú szép cikkei a Neue Freie Presse-ben (1895 ápr. 18. és máj. 1. szám), aligha lendítettek már sokat. Mert ép az ilyen «felfedezések»-nek akad mindig a legnagyobb hívő közönsége. A természettudományok elkényeztetik a modern embert, naponkint olvashat vívmányairól; a szellemi disciplinák köréből oly ritkán hall valami újat. Mi szívesen fogadja tehát az érdeklődő olvasó az ilyen világrengető hypothézist: sohase lehet többé kiirtani belőle! Ebben, a művelt közönség fevilágosításában látom tehát Fischer könyvének nagy érdemét. És ez nem kicsinylendő, mert elvégre a szaktudomány is azt akarja, hogy eredményei, a mennyire a dolog természete megengedi, közkincscsé legyenek és nem lehet előtte közömbös, hogy a nagy közönségben téves tanok találjanak hitelre.

Kevésbé voltak érdemesek az újból való kiadásra szerzőknnek Düntzerrel való többnyire személyes élű, terméketlen polémiai. Elmeült és congeniális értelmezést természetesen itt sem vitathatunk el Fischertől, de philologiai iskolázottság és a szükséges pedanteria dolgában bizony csak nem kerekedhetik ellenfele fölé. Cikkének czíme *Herr Düntzer als Kritiker* (legelőször az Allg. Zeitung tudományos mellékletén, 1888. 295. sz.), feleletül Düntzernek *Kuno Fischer über Goethes Iphigenie* című a Grenzboten IV. kötetében 38—42. l. megjelent bírálatára. Düntzer e bírálatában Fischernek az Iphigeniáról tartott ünnepi előadását támadja meg és különösen azt hibáztatja, hogy Fischer szerint Iphigenia eleitől fogva, — már akkor is, mielőtt atyja sorsáról értesül, — hivatásának tartja a Tantalidák családjának az istenekkel való kibékítését. Fischer Iphigeniának e szavaira (IV. 5.) hivatkozik: «So hofft' ich denn vergebens hier verwahrt, Von meines Hauses Schicksal abgeschieden, Dereinst mit reiner Hand und reinem Herzen Die schwer befleckte Wohnung zu entschöhnen.» Düntzer erre így szól: «Freilich ist es ein kleiner Widerspruch, wenn sie (Iphigenie) hier bemerkt, sie habe diese Hoffnung schon diese Jahre über gehegt. Dieser Widerspruch ist aber erst durch die letzte Bearbeitung hineingekommen, man kann wohl sagen, dem Dichter entschlüpfte.» Gyenge

védekezés, mely szerint a költő keveredett ellenmondásba. Hozzájárul még ehhez, hogy az első prózai kidolgozásban Iphigenia e helyen ugyanezt mondja. Könnyű munkája van aztán Fischernek Düntzer néhány más magyarázatán gúnyolódni, mely az érdemes tudós ama szenvedélyéből származott, hogy a legvilágosabb dolgot is megmagyarázza. Így, ha Düntzer kommentárjában Iphigenia e szavaihoz: «Allein zum Knecht zu gross und zum Gesellen des grossen Donnerers nur ein Mensch» azt jegyzi meg, hogy Tantalusnak az istenek asztalánál bizonyára csak a vége felé jutott hely és ezen aztán elégedetlenkedett (62. l.), ekkép szatirizál Fischer: «Es lag wohl an dem untersten Platz der Göttertafel ein Zettel mit der Aufschrift: Mensch. Dort sass T. und war unzufrieden». És egyéb ilyen agyonmagyarázott helyek, különösen a Tasso-ból és a Faustból, melyek a philosophus haragját kihívják és böszült kirohanásokra készítetik. Így a Tasso I. 1. tartalmának ügyetlen összefoglalása, a megkoszorúzás jelenete, III. v.-ben e soroknak: Zu fürchten ist das Schöne s köv. értelmezése.

Legérdekesebb, mert legtöbb önállósággal megírt és aránylag legmélyebbre ható kutatásokon alapuló a *Zwei Tasso-Erklärer: Düntzer und Kern* cz. cikk (először ugyancsak az *Allg. Zeitung* tud. mellékletén 1892 jan. 2.). Ismeretes, hogy Fischer könyve Goethe Tassójáról (1890, azóta 2. kiadásban) milyen nagy mozgalmat keltett. Ritka könyv részesült ennyire ellentétes megítélésekben. Míg pl. Meyer von Waldeck (*Allg. Zeitung* 1890, 165. és 166. sz.) nagyon terjedelmes ismertetésében teljes magasztalás nyilatkozik, a művet monumentalis épületnek nevezi, melynek tiszteletet gerjesztő csarnokain át juthat csak az olvasó a költő teljes megértéséhez, melyben egy philosophus szellem halad a költő nyomain és úgyszólván congenialis, teremtető kritikát ad; míg maga Loeper is így nyilatkozik: «Es liegt hier eine fundamentale Leistung vor. . . Eine ganz neue Eroberung. Es ist ein überraschendes, aber wie mir scheint, nicht anzuzweifelndes Resultat Ihrer tiefbohrenden Forschung, dass Antonio erst dem Jahre 1788 angehört» (1890 máj. 9-én Eberswaldeban kelt Fischerhez intézett levelében); míg Schmidt Erik is kedvezően ítélt a *Deutsche Literaturzeitung* 1891, 16. számában, — addig Fischer tételei másoknál merev visszautasításra találtak, így különösen Düntzernél, ki Tasso-commentárjának 4. kiadásában (Lipsee 1890) 24. s köv. l. foglalkozik Fischer könyvével és Kernnél, a Tasso e kitünő ismerőjénél, a ki Fischer hypothesisai ellen a *Goethes Tasso und Kuno Fischer* című könyvét írta meg (Berlin 1892).

Már Demek Győző magyar Tasso-kiadásának ismertetésénél (*Közl.* XIX, 331. l.) említettem azt a különben is ismeretes körülményt, hogy a Tassonak több magyarázója, Hettner-től a legujabbakig,*) bizonyos

*) Most már Bielschowsky kívül-belül gyönyörű Goethe-könyvét is

incongruentiát lát az I—II. és a III—V. felvonás alapmotívumaiban, különösen pedig Antonio jellemében és Tassóhoz való viszonyában amott és emitt. Fischer egy lépéssel tovább menve azt állítja, hogy a Tassóban bizonyos situációk egymással ellenkeznek és egyiknek lehetősége a másikat kizárja. Szerinte az I—II. felvonásban nincs egy erre vonatkozó hely sem, melyből Tasso és Antonio régi ismeretségére következtethetnénk, viszont a III—V. felvonás minden idevágó sorából kiviláglik rég táplált ellenséges érzületük. E feltűnő körülményt, az ő drámai «antimoniáját», Fischer a dráma keletkezéséből magyarázza. A darab első két felvonása az 1780. és 1781. évben keletkezett; forrásul ekkor csakis Manso műve, Vita di Torquato Tasso 1634 és Heinse jelentéktelen cikke az Iris I. kötetében szolgálhatott. Csak Olaszországban való tartózkodása alatt ismerkedett meg Goethe az időközben 1785-ben megjelent Serassi-féle életrajzzal, melyre drámájának újabb átdolgozása és befejezése alkalmával támaszkodott, kivéve Tassónak a hercegnőhöz való szerelmi viszonyát, melyet Serassi koholmányának mond. Csak Serassiból ismerkedett meg Goethe Tassóval ellenlábasaival, köztük a legkiválóbbal, Antonio Montecatinóval. Fischer tehát lehetetlennek tartja, hogy a Weimarban létrejött első két felvonásban Antonio vagy egy hozzá hasonló, bár más nevű vetélytárs szerepelhetett volna. Ebből aztán folytatólag azt következteti, hogy az első felvonás negyedik jelenete a weimari munkában még nem volt meg, hanem az első felvonásban csak három jelenet volt. Az Antonio szerinte csak a Serassiban felemlített ellenfelek tipikus képviselője, „Sammelprodukt“, kinek jellemét azonban Goethének csodálatosan sikerült egyöntetűvé tenni. Állításának okmányyszerű bizonyosságát látja a Tassónak Vogel-készítette H₁ kéziratában (Goethearchivum 56a), melyen Goethe következő sajátkezű feljegyzése olvasható: «Es wird überall, wo Battista steht, Antonio gelesen». Ezzel szemben természetesen Düntzer is, Kern is az újabb dráma Battistájában, valamint a legújabb Antonióban is csak új nevet látnak, melyet Goethe a Serassi-féle biographia olvasmányának hatása alatt adott a már bizonyára az első fogalmazványban is szereplő ellenfélnek. Mi is volna e nélkül a drámai conflictus? Avagy Goethe egy színműve, melynek első felvonása, ha t. i. a negyedik jelenet csak utóbb keletkezett volna, ne rejténé méhében az összeütközés csiráját! Fischer szerint azonban a weimari darabban — nevezzük így a régi töredéket — csakugyan nem volt Antonio, még incognito sem. Volt ugyan ellenfél, de csak olyan, a milyen a Manso-beli traditio szerint lehetett: álnok, áruló barát, gyáva ficzkó, a ki Tassót lesből támadja meg, de a kardját vitézen for-

említhetem (München 1896) 448 l. s. köv., a melyben szintén «Kompositionsfehler»-ről van szó.

gató költő elől kerekét old, — nem pedig a kitünő diplomata, a tág látó-körű, korának minden műveltségével dicsekvő, alapjában talán nem is rosszlelkű, de minden esetre gavallér férfiú. Csakis ilyen szerepelhet az első felvonás negyedik jelenetében, míg a weimari dráma pathologikus természete, — itt Hettner kísért — a poetával csak a Manso intrikus udvaroncát állíthatta szembe. És valóban a Rómából hazatérő és ünne-pelt Antonio, a mint I. 4-ben látjuk, nem lehet a Manso-beli ellenfél, hanem csakis későbbi productum, ha ugyan Manso egészen olyannak festette ez ellenfelet, mint azt Fischernél olvassuk. Düntzer Erläute-rungjában 32. l. ez ellenfélről ezt olvasom: «Ein durch den Glanz seiner Ahnen und den Adel seiner Sitten gleich ausgezeichnete Edelmann». Bizonyos, hogy Manso mit sem tud ez ellenfél kitünő szellemi tehetsé-geiről, melyek őt drámánkban a költővel egyenlő — bár más téren mű-ködő — capacitássá teszik, de azért valószínű, hogy Fischernél sötétebb a jelleme, mint a forrásműben. Ez az árnyékolás persze érdekében volt szerzőnknek. Ha a Manso Antoniója csakugyan olyan volt, mint Fischer akarja, akkor valóban bajosan szerepelhetett így a régi darab e jelenet-ében, hacsak a költő sokat, nagyon sokat nem adott a magyából, szük-ségesnek látva e férfiút a drámai conflictus kedvéért már eleve nagyon jelentékenynek és Tassoval egyenrangúnak feltüntetni, a min aztán utóbb Serassiban talált is ilyen ellenfelet. Hogy gyökeres átalakítások történtek, az bizonyos. 1788. febr. 2-án Goethe így ír Herdernek: «Tasso muss umgearbeitet werden; was da steht, ist zu nichts zu brauchen, ich kann weder so endigen, noch alles wegwerfen. Solche Mühe hat Gott den Menschen gegeben.» És ugyanez év május 24-én Knebelnek: «Die ersten Acte des Tasso müssen fast ganz aufgeopfert werden». 1789 ápr. 6-án írja azután Károly Ágostnak: «Wenn ich vor den Feiertagen die letzte Scene des ersten Actes, wo Antonio zu den vier Personen, die wir nun kennen, hinzutritt, fertigen könnte, wäre ich sehr glücklich. Fast zweifle ich daran». (Düntzer-Kern szerint itt a fertigen = befejezni, Fischer szerint = elkészíteni, megcsinálni.)

Nagy súlyt helyez továbbá Fischer Rómának e jelenetben való leírására. Nem érezzük-e, kiált fel, hogy itt Antonióban Goethének leg-sajátabb emlékei és impressiói szólalnak meg; hogy Goethe csak azért találta ki Antonio római küldetését, miről a forrásokban nincs szó, hogy onnan visszatérethesse és Rómáról beszéltethesse. Az egész jeleneten a római légkör varázsa ömlik el. Hogy keletkezhetett volna e jelenet Weimarban, 1780-ban! Ha pedig a Rómáról szóló részt és általában az Antonio államférfiúi szerepléséből folyókat elvonjuk, mi marad e jelenet számára? Semmi esetre sem annyi és olyasmi, a minek átgyúrása Goethe-nek annyi fáradságot okozhatott volna, mint ápr. 6-ki leveléből kitűnik. Antonio nemcsak Goethe műzsájának terméke, hanem egyúttal maga

Goethe is életének azon a magaslatán, melyre az olasz út után emelkedett. A régi költeményben lehetetlen, hogy Antonióban, a költő ellenségében, lett volna valami Goethéből. Az élet e magaslatán Goethe egyesítette magában a kettőt. «Zwei Männer sind's, ich hab' es lang gefühlt, Die darum Feinde sind, weil die Natur nicht einen Mann aus ihnen beiden formte», így szól Leonora grófnő. «Die Natur hat diesen einen Mann geformt: es war der Dichter des Tasso», ezzel végezte Fischer első könyvét, ide concludál most is. — Ezek Fischernek az Antonióra vonatkozó fejtegetései, a melyeket a Kern-Düntzer elleni polémiában új érvekkel iparkodik támogatni. A míg azonban a weimari dráma számára sem tudunk más conflictust, mint az álmodozó, a realis élet követelményei számára érzékkel nem bíró poetának és a körütekintő, érdekeit érvényesítő gyakorlati államférfiú között való összetűzést, addig a weimari darabban is mindenesetre méltó ellenfelet kell feltételeznünk. Hogy azonban ebben a mai Antonio sok lényeges vonása hiányzott, azt mindenesetre sikerült Fischernek bebizonyítania.

Az Antonio-typus keletkezéséből magyarázza aztán Fischer az antinomiát. Az első két felvonás ugyanis az elveszett weimari művön alapszik, a melybe a költőnek olasz útja után Antoniót, mint új személyt kellett beleillesztenie. Az olvasó szerinte azt a benyomást nyeri, hogy Antonio Tassót azelőtt nem ismerte. Úgy Fischer, mint Kern a dráma több helyére hivatkozik, a mely az egyik vagy a másik álláspontja mellett bizonyítson. A herczegnő így szól Tassóhoz: «Und nun, da wir Antonio wieder haben, Ist dir ein neuer kluger Freund gewiss» (II. 1.). Ez csak új ismerősre vonatkozhatik. Kern szerint (említett művének 10. l.) a *neuer Freund* körülbelől úgy értelmezendő, mint a mit a grófnő mond a tavaszról: «Ja, es umgiebt uns eine neue Welt». A tavasz régi és évenként új barátunk. Ez okoskodás nem valami sikerült. A Tasso és Antonio közötti összecsapás jelenetében, midőn Antonio Tassónak ifjúi hévvel felajánlott barátságát ridegen visszautasítja, Tasso így szól: Es mag denn sein, Zeit und Bekanntschaft lassen dich vielleicht Die Gabe wärmer fordern, die du jetzt So kalt bei Seite lehnst und fast verschmähst. Ha a kettő egymást már ismeri, Tasso nem szólhat így. Kern úgy vélekedik, hogy e *Zeit* alatt *längere Zeit*, a *Bekanntschaft* alatt *genauere Bekanntschaft* értendő. Ez erőltetett beleolvasás. A sorokból meríthető általános impressio az, hogy Tasso a csak órákra menő ismeretsége daczára felajánlja barátságát, melyet a tartózkodó Antonio visszautasít. Ugyancsak e jelenetben Tasso utóbb így szól: «Ich weiss, du bist mein Freund, wenn du mich kennst: Und eines solchen Freundes bedurft' ich lange». Ha Antonio ismeri Tassót, ez csak nem mondhatja neki: «wenn du mich kennst.» Avagy ide is beleértendő a «noch genauer»? A magam részéről is úgy hiszem, hogy az ismeretlen-

nek felajánlhatja Tasso a barátságát, de annak, a ki már hosszasabban együtt élt vele, a nélkül, hogy szorosabb érintkezésre méltatta volna, annak nem, még a hercegnő kérésére sem. A ki az idézett sorokat elfogulatlanul vizsgálja, összefüggésükben is, új ismeretség képét nyeri.

Kern főképen két helyre támaszkodik, hogy az I—II. felvonás számára is megmentse a költő és az államférfiú régi antagonizmusát. A II. felvonás 1. jelenetében, midőn a hercegnő Antonióban Tasso egy új barátját látja, Tasso így felel: «Ich hofft' es ehimals, jetzt verzweifl' ich fast. Wie lehrreich wäre mir sein Umgang, nützlich Sein Rath in tausend Fällen! Er besitzt, Ich mag wohl sagen, alles was mir fehlt». Kern szerint e sorok a régi ismeretség legerősebb bizonyítéka. «Hogy is tarthatta volna Goethe nyomatékosabban távol az ellenkező téves nézetét!» Fischer erre az ellenvetésre nem felel. Nem hiszem pedig, hogy ne tudna. Azt tartom ugyanis, így ismét csak olyasvalakiről beszélhetünk, a kit eddig csak híreből és nem személyesen ismerünk. Mert ha együtt volt Tasso már azelőtt Antonióval, miért *remélte* csak mindig, hogy barátjává lesz? Miért nem lettek tényleg barátokká? Ha meg viszont hosszú ideig együtt élt vele, a nélkül, hogy bármilyen okból meg tudták volna egymást érteni, miért veszíti csak most reményét a barátság megkötése iránt? Hogy Antonio a megkoszorúzott poetával I. 4-ben nem bánt gyengéden és vele szemben Ariostót játszotta ki, az épen ilyen, barátság nélküli hosszú együttlét esetében nem kesaríthati el (mert nem lepheti meg) annyira, hogy ezért tegyen le a reménységről. Nagyon könnyen magyarázhatók e sorok, ha Antonióban Tasso elé oly férfiú lép, kinek bölcseségéről, államférfiú belátásáról sokat hallott és kitől a leendő együttlét alkalmával a maga számára sokat remélt, kinek azonban az első találkozáskor megnyilatkozó rideg és irigy szíve e reményeit lelohasztotta. Erősebbnek találom Kernt, ha a hercegnő e szavait idézi: «Es ist unmöglich, dass ein alter Freund, Der lang entfernt ein fremdes Leben führte, Im Augenblick, da er uns wiedersieht, Sich wieder gleich wie ehimals finden soll». Fischer szerint e szavakból nem következtethető, hogy Antonio Tassonak is régi barátja, hanem csak az, hogy a hercegeké. Ebben úgy hiszem, Fischernek nincs igaza. Mert Antoniónak a herceggel és a hercegnővel szemben való viselkedése nem szorúl a hosszú távollét mentségére. Velük szemben barátsága, sőt, mint természetes, hódoló magatartása nem változott meg; csakis Tasso irányában tanúsított fellépését akarhatja a hercegnő megvetni és így csakis Tasso régi barátjáról lehet itt szó.

Még folytathatnók a sorok e feltűzdelését, melyek majd Kern, majd Fischer malmára hajtják a vizet. Ha nem is csatlakozhatunk tehát Fischerhez, ki az I.—II. felvonásban a többivel ellentétben Tasso és Antonio ismeretségét merőben újnak mondja, mégis constatañunk kell,

hogy itt a dráma motiválásában némi ingadozást, az eseményeknek a dráma idejét megelőző múltba visszaágazó gyökérrendszerében bizonyos összekuszálódást találunk, a mi a drámának annyi ellentétes hatás alatt majd egy évtizedre terjedő keletkezésében lelheti magyarázatát.

Végül Fischer azon tételének bizonyítására, hogy a II. felvonás ama sorai, a melyek a Tasso és Guarini közötti költői versenyre vonatkoztak (978—1022), szintén nem lehettek meg a weimari drámában, az archivum egy czeruzával beírt kis naplólapjára hivatkozik, melynek feljegyzéseiről Schmidt Erik kimutatta, hogy az Olaszországból való hazatérés alkalmával keletkeztek. E feljegyzésben, mely nagyon elmosódott, megtalálhatjuk az említett sorok eredeti alakját.

Und soll ich dir gestehn, wie ich den (denke)
 Du Gold (Die goldne Zeit)
 Sie war wohl mein, wie sie jetzt nicht ist (Sie war wohl nie)
 Und war sie je, so kann sie ja auch seyn wieder.

Düntzernél már megtaláljuk a Tasso soraival való összevetést (a weimari kiadó nem ismert rájuk). Fischer szerint Goethe e sorokat a Serassiban említett költői verseny olvasása alatt vetette papírra, Düntzer szerint a már megírt weimari darabból idézte. Ugyan minek? kérdezi jogosan Fischer.

TIMÁR PÁL.

A francia philologiai irodalom 1893—1895.

(Folytatás.)

J. Brenous két nyelvtani thesisét együtt említjük, ámbár a francia *Étude sur les hellénismes dans la syntaxe latine* (445 l.) inkább adalék a latin mondattanhoz. Mióta Hoffmann a Jahrb. für Philologie 109. kötetében azt állította, hogy a latinban egyáltalán nem létezik græcismus, nagyban kutadják, vajon azok a fordulatok és constructiók, melyeket azelőtt e néven neveztek, nem magyarázhatók-e meg a latin nyelv szelleméből. Mikor még azt hitték, hogy a latin a görögből származik és csakis Cicero nyelvét tartották klasszikusnak, lépten-nyomon græcismust láttak. Brenous egy nagyon elmés bevezetésben (81 lap) kimutatja, miként kölcsönöznek az élő nyelvek egymás közt szavakat és fordulatokat; a gallicismusokból a német nyelvben következtet a régi nyelvekre és finoman kimutatja azt a befolyást, melyet egy nagyon elterjedt, kiképzett és nagy irodalmu nyelv gyakorolhat szomszédaira. Erre öt részben tulajdonképi tárgyat adja elő, de a fősúlyt a két első részre (Emploi des cas; des modes) fekteti; a többit (az alárendelt mondatot, a határozót mint melléknevet és megfordítva, a kötőszókat és névmásokat) gyorsan végzi. Műve, ha nem is meríti ki a tárgyat, egyike a fontosabb adalékoknak e kérdés tisztázásához.

Brenous latin thesise, *De Phrynicho atticista sive de sermonis attici studio quo scriptores Graeci imperatorum Romanorum temporibus accensi sunt* (100 l.) azon okokat fejtegeti, hogy miért nem alkalmazhatták Alexandriában a 4 és 5. századbeli attikai szójárást, miért változott a nyelv folyton Polybius koráig. Midőn a római császárok korában a puristák a régi atticismust hirdették, daczára törekvésöknek nem érheték el a tisztaságot. Ezt a szerző négy fejezetben Phrynichus (II. század K. n.) grammatikus műveinek alapján mutatja ki.

A. Bailly, *Dictionnaire grec-français, rédigé avec le concours de M. Egger* (XXXII—2227 l.) a legkitünőbb görög-francia szótár, a mely eddig megjelent. A boldogult Egger nagyban érdeklődött iránta, de a mű Bailly roppant szorgalmának gyümölcse. Mily szép, és a többségtől elütő pályát futott be ez a derék nyelvész. Az Ecole normale volt tanítványa ép oly gyorsan juthatott volna Párisba, mint barátjai, de ő szerencsésen munkáinak élt és Orléans-ban működött, míg nyugalomba helyezték. Az Institut levelező tagja, Bréal-lal több derék kézikönyv szerkesztője, melyek közt a «*Dictionnaire étymologique*» a latin nyelv tanításában az egyetemen oly nagy szolgálatot tesz, pályájának végén e szótár szerkesztéséhez fogott, melyet szerencsésen bevégezett, s mely máris a növendékek kezében forog. Az eddig használt Alexandre-féle szótárat jóval felülmúlja, mert a nagy szótárak mintájára az idézett szövegeket nem jelöli csupán az író nevével, hanem a munka fejezetét, sorát is megjelöli. Különben a teljes cím mutatja mily sokat adott Bailly: le vocabulaire complet de la langue grecque classique; les indications grammaticales usuelles; la quantité; le sens, justifié par d'abondantes références, avec renvois au texte, et par de nombreux exemples traduits; l'étymologie; les noms propres placés à leur ordre alphabétique; une liste des racines mentionnées dans l'ouvrage; des tableaux sur le calendrier, les monnaies, les poids et mesures, la numération des Grecs. l'écadé d'une liste des auteurs et des ouvrages cités. A mű kiállítása a Hachette czég dicséretére válik, a mely azt kötve 15 frankért bocsátja áruba.

A görög és római írók ítéleteit a zsidókról *Théod. Reinach Textes d'auteurs grecs et romains relatifs au Judaïsme, réunis, traduits et annotés* (XXI—375 l.) cz. alatt gyűjtötte össze s egy érdekes bevezetést írt hozzá, a melyből az tűnik ki, hogy a zsidóság a görögök előtt N. Sándor koráig ismeretlen volt, s hogy a rómaiak csak Pompeius idejében kezdtek velök foglalkozni. Gyakran szemökre vetették vallási és társadalmi izoláltságukat, atheistáknak és embergyűlölőknek hitték őket. E mellett még sok bűnről vádolták; így például az emberi áldozatok vallási szertartásaik alkalmával nem a közép- vagy jelenkor találmánya. A görög írók sorozata Herodotussal kezdődik, mert a Palestina közelében élő nemzetekről szól s Damasciusig terjed, a római írók pedig Cicerótól Ruti-

lius Namatianusig; mindazt, a mit zsidók vagy keresztények, ha híres árnevek alatt is, írtak a héberekről, e műből kizárta a szerző.

Görög írók kritikus kiadásai még mindig a ritkaságok közé tartoznak. Okát már többször említettük. De ha e téren szegények vagyunk, úgy a derék iskolai kiadások ezt némileg pótolják. A legnagyobb tudósok és tanférfiak nem resteltek az iskola számára írni; könnyen érthető, hogy e kerethen úgy irodalmi, mint kritikai szempontból sok finom megjegyzést tesznek. Ez áll például a clermont-i egyetemi tanár *Baron, Demosthène, Sept Philippiques avec une introduction et des notes* (398 l.) cz. kiadásáról, a mely nemcsak kitünő bevezetése miatt olvasható, de a hol a szakférfi is lépten-nyomon grammatikai és stilistikai jegyzeteket talál, melyeket másutt hiába keresne. Ugyanezen gyűjteményben (Colin czég) Maurice Croiset, a Collége de France tanára, két kötetben Homerust. (I. kötet: Ilias I., Odyssea I. és II. ének; II. kötet: Odyssea I, II, VI, XI, XXII., XXIII. ének), Dürrbach az Anabasiszt és Hauvette Herodotus szemelvényeit adta. E kiadások jóval felülmulják a Hachette czég hasonló editioit.

Herondas mimusait Delaneyda és Boisag után az elzászi tudós P. Ristelhuber is lefordította: *Les Mimes de Hérodas traduits en français avec Introduction et Notes* (XVI + 120 l.) cz. alatt. A bevezetés először a görög író nevének helyesírását vitatja; a szerző a *Herodas* alakot tartja az eredetinek; erre a költő koráról, a társadalom állapotáról szól, mindenütt a legjobb német és francia dolgozatok szemmel tartásával. Fordítása hű, ámbar nem oly csinos, mint a Daleydaé; a jegyzetek bőveek és számos érdekes utalásokat adnak. Egészben véve egy művelt philológus dolgozata, amely elismerést érdemel.

Carra de Vaux fontos adalékot szolgáltatott a régi mechanika ismeretéhez: *Les Mécaniques ou l'Elevateur de Héron d'Alexandrie*, publiés pour la première fois sur la version arabe de Qostâ ibn Lûgâ et traduites en français (194 l. + 115 l. arab szöveg) cz. fordításában. Hero ezen munkájának görög eredetije elveszett, csak néhány töredék található Pappus, Eutoeus és Hero Dioptrájában; az arab fordítás a IX. században készült. az egyedüli kézirat, Leydenben, a XV. századból való s az első könyv első fejezeteit nagyon csonkán adja. Egy tudós bevezetésben a fordító a görög író koráról értekezik, ki nem élhetett 100 évvel K. e., mint eddig hitték, mert Posidoniuszt idézi és oly gépekről szól, melyeket csak az idősebb Plinius idejében találtak fel. Műve compilatio Aristotelesből és Archimedesből, de nagy fontosságú az ó-kori építészet és szobrászat technikai kérdéseinek megoldásában; így például megmondja, hogy mily gépet használtak a régiek a szobrok reductióinak készítésében.

Egy régi fordítást inkább mint bibliographiai kuriozumot említünk. A XVI. század elején *Charles de Bourguerville, Histoire véritable*

de la Guerre des Grecs et des Troyens cz. alatt a phrygiai Dares munkáját fordította le. E fordításból csak egyetlen egy példány maradt fenn, melyet a Caen-i könyvtárban (Normandiában) őriznek. Egy helybeli kiadó P. Massiz 136 példányban e ritka mű oly hű reproductióját adta, hogy valóban azt hinné az ember, hogy az eredetit forgatja, ha csak a száz lapnyi munka végén arról nem értesítenék, hogy reproductióval van dolga. A könyvtár régi pecsétjei, a mű bizarr illustratiói, melyek a görög és trójai hőseket ábrázolják, mindezt oly híven utánozták, hogy az eredetit helyettesítheti.

A boldogult Riemann metrikai előadásait, melyeket az Ecole normale supérieure-ön tartott, egyik tanítványa adta ki, *Traité de Rythmique et de Métrique grecques par O. Riemann et M. Dujour* cz. alatt. A mű philologusoknak szól és világos berendezése, könnyen folyó stílusa miatt sokkal jobban érthető mint kilencz tized része azon metrikáknak, a hol a legegyszerűbb szabályokat mintegy készakarva elhomályosítják. Az első rész, mely a legkiválóbb, a rythmikáról szól, a második a metrikáról s itt mindenütt a *χῶλον*, a vers és a versszak tana szigorúan meg van állapítva. Egészen új a strophákról szóló fejezet. A két utolsó fejezet a különféle költői fajok rendszerét adja; először az epikus, elegiakus, iambicus és lyrikus költészetet és egy külön fejezetben a drámai dalt. Végre a görög zenéről, hangszerekről és tánczról szól a szerző.

Franziaországban az új görögöt nem tanítják ugyan az egyetemeken, de van az Ecole des langues orientales vivantes cz. szakiskolán egy tanszéke, melyet Emile Legrand, a ki számos szövegkiadásait és bibliographiai műveit sok szorgalommal készíti, foglal el. Az Ecole pratique des hautes études-ön Psichari, költő, novella-író és philologus szintén tart róla előadásokat, de minthogy ezen intézetek hallgatóinak száma vajmi csekély, az új görög nyelv nem igen terjed. Pedig úgy az athéni iskola, mint a kereskedelem érdekében kívánatos volna, hogy egy kissé behatóbban foglalkozzanak vele. Egy görög eredetű nyelvész *Spiridis Nouvelle grammaire grecque pratique* cz. művében egy jó kézikönyvet írt, mely praktikus szempontból szerkesztve a legjobb szolgálatot teheti.

IV. Római irodalom. E téren több fontos monographiát jelezhetünk, a melyek nagyban meg fogják könnyíteni a feladatot annak a tudósnak, a ki majdan egy jó római irodalomtörténetet fog adni, a melynek hiánya eléggé érezhető. Sem a Teuffel fordítása, sem a Ribbecké, a melyből különben csak egy kötet jelenhetett meg, nem pótolják a francia szellemben írt irodalomtörténetet. Tán nem sokára a Croiset testvérek mintájára egy vagy két tudós vállalkozik e feladatra.

Victor Cucheval, a ki 1865-ben Adolphe Berger sorbonne-i előadásai nyomán két kötetben a római szónoklat történetét a legrégibb idők-től Ciceroig írta meg, érdekes művét folytatta, de nem ott, hol elhagyta,

hanem 43-tól Kr. e. egész 117-ig Kr. u. A *Histoire de l'éloquence romaine depuis la mort de Cicéron jusqu'à l'avènement de l'empereur Hadrien* (2 kötet, X—370 és 393 l.) egyike azon műveknek, a mely a régibb francia philologiai iskola bélyegét hordja. Vonzó, néha ékes előadás, a művek gyakori átolvasásából vett bő ismeretek, de sok botlás ott, a hol szövegkritikáról vagy epigraphikáról van szó. Cucheval, a ki maga is a lycée Condorcet-n hosszú évek során át a rhetorika tanára volt, a római császárság szónoki iskoláinak nagy barátja és ékesszólóan védelmezi a szabadság és római irodalmi genius ezen utolsó székhelyeit. Az első kötet, amely Tiberius császár haláláig terjed, tizenkét fejezetben szól a főbb szónokokról; legjobbak az Asinius Pollionak, Cassius Severusnak és a rhetorok iskoláinak szentelt részek. Seneca Controversia-i nyomán érdekes és találó képét rajzolja ezen oktatásnak, a melynek nyomai a francia lycéek utolsó osztályában — rhétorique — még élnek. A második rész a «*Dialogus de oratoribus*» szereplőinek és az ifjabb Pliniusnak van szentelve. Claudius beszédét, melyet a lyoni tábla őriz, valamint Nerónak a minap Holleaux által felfedezett beszédét szintén elemzi. A Pliniusnak szentelt három fejezet nagyon beható, és írói képe tisztán tűnik elénk. «*Son moi, ugymond Cucheval, fait sourire souvent impatiente parfois, mais, en dépit du mot de Pascal, n'est jamais haïssable.*» Remélhető, hogy a mű középső kötete, a mely Ciceronak lesz szentelve, nem sokára elkészül.

Auguste Font latin thesise: *De Cicerone Graeca vocabula usurpante* (97 l.) ügyes egybeállításai mindazon görög szavaknak és fordulatoknak, melyeket Cicero műveiben találunk. Helyesen fejtegeti a szerző az okokat, miért használta a római író ott, a hol két latin szó állott rendelkezésére, a görögöt, a mely gyakran gondolatát jobban fejezte ki, néha kissé homályban hagyta; mi módon gazdagította a bölcsészet és rhetorika nyelvét ezen átvételek segítségével és mily szerencsésen használta fel a görög közmondásokat és idézeteket. Csak az kár, hogy a szerző nem osztotta be tárgyát a beszédek, levelek és a bölcsészeti-rhetorikai művek szempontjából, a mi által még jobban tüntethette volna fel a görög szavak használatát e három nemű iratokban. De így is műve a Kraemer-ével (*Quid Cicero senserit de lingua graeca quaeritur*, Giessen, 1893) együtt a tárgyat eléggé kimeríti.

André Lichtenberger latin thesise: *De Ciceronis re privata* (90 l.) a nagy szónok vagyoni állását fejtegeti. Öt fejezetben (*De bonis Ciceronis*, *De Ciceronis quaestibus*, a melyben a publicanusokhoz való viszonyát adja elő, *De procuratione rei privatae Ciceronis*, *De Ciceronis sumptibus*, *Ciceronis creditores et debitores*) az egykori források, de főleg Cicero műveinek nyomán adja elő tárgyát, inkább összegezve azt, a mit eddig mondtak, mint újat hozva.

Raymond Bonafous latin thesisében: *De Sex. Propertii amoribus et poeti capita septem* (110 l.) a nagy elegiakus életének és művének néhány kétes pontjához szól. Az első három fejezet Cynthiához való viszonyát tárgyalja, akiről azt hiszi, hogy férjes nő volt, de minthogy férjéről keveset tudunk, tegyük fel, hogy elvált vagy özvegy nő s nem egyszerű kéjhölgy volt, aki Propertius verseit szépen deklamálta s a ki- nek a költő szerelme udvarlói szemében csak használhatott; de úgy ez a vita, mint az, vajjon öt vagy hét évig tartott a viszony, vajjon Cynthiát saját rabszolgái mérgezték-e meg, vagy hogy Propertius nála lakott halálakor, mindez vajmi kétes és akár mi módon értelmezzék a szövegeket, biztos feleletet senki sem adhat. A mi Bonafous művében valóban jó, az a költemények æsthetikai méltatása és különösen a 6. fejezet, a melyben a dispositiot, a művek időrendi alapján taglalja; itt három fokot különböztet meg; először utánzó, azután a szenvedély legnagyobb fokán zilált a compositiõ, csak miután higgadságát visszanyerte, valóban klasszikus és mesteri.

G. Lafaye, a Sorbonne tanárának műve *Catulle et ses modèles* (256. l.) az akadémiától koszorút nyert. 1885-ben az «Académie des inscriptions et belles-lettres» a következő kérdésre hirdetett pályázatot: «Rechercher ce que Catulle doit aux poètes alexandrins et ce qu'il doit aux vieux lyriques grecs», Lafaye művet jutalmazták meg, mely az Imprimerie nationale fényes kiadásai közt jelent meg. Mint Ellis, úgy Lafaye is azt hiszi, hogy azok, kik Catullusban csakis az alexandrinusok befolyását látják, csalódnak. Kétségkívül sokat köszön nekik, de Alcæus, Sappho, egyáltalán az æoliái iskola művei is hatottak rá. Ezt Lafaye bőven kimutatta. Catullus költeményeit a metrumok szerint osztja be és mindegyiknél kimutatja e két befolyást. Az eredmény az, hogy Catullus az æoliái lyrikusokat tisztán lyrai költeményeiben utánozza, hogy eleintén az alexandrinusokhoz fordúlt, de minthogy nagyon is czikornyásoknak találta őket a régibb mintákban kereste ideálját. Így az alexandriai gráciát és tudományos alapot elsajátította, a nélkül, hogy pedans, homályos és affektált lett volna. De ne higyük, hogy Catullus mindenkor utánzott, egyéni tehetsége, műveltsége, ihlete is sokszor vezérelték s ezt Lafaye a Thetis és Peleus lakomáiról szóló darabban szépen megmutatta; kár hogy több helyen nem tette, de sokszor a görög eredeti töredékes voltánál fogva ez majdnem lehetetlen volt. A mű mindenestre úgy a források átkutatása, mint a finom analysisek és élvezhető stylus miatt soká mérvadó fog maradni. Csak az kár, hogy a fordítások nem ütik meg mindig a lűség mértékét.

Ugyancsak Catulussal foglalkozik A. Lemercier tanulmánya: *Etude sur les Sources du poème LXIV. de Catulle* (55 p.). Ez Thetis és Peleus nászdala. Sokáig azt hitték, hogy Catullus egyszerűen fordított, majd

Hesiodusra, majd Euphorionra, Apolloniusra vagy Callimachusra gondoltak. De ez már elavúlt álláspont s kár volt azt oly hosszasan vitatni, annál inkább, mert például Riese régi véleményéről már mága is lemondott. A második rész inkább Catullus elődeiről mint forrásairól szól. A mondák, melyeket a latin költő e darabban újra megénekelt, a régi irodalom és művészet közkinccsei voltak, nem csak a vázákön, freskókon és domborműveken láthatták, de majdnem minden nagyobb görög költő az Iliástól Apolloniosig, sőt Ennius és Pacuvius is említik. Mennyit köszön Catullus mindegyiköknek, az vajmi nehéz megmondani s Lemerrier sem mondhatta meg. Ámbár e költeményben úgy a tárgy mint az epizódok, a kivitel és színezet görög, mégis eredeti és személyes jelleme van, mint akár Ronsard vagy Chénier egyes költeményeinek, a melyek szintén ókori tárgyakat énekelnek meg.

Egyike a legvaskosabb thesiseknek, melyeket egy római irodalmi kérdésnek szenteltek *De la Ville de Mirmont* dolgozata: *Apollonios et Virgile. La mythologie et les dieux dans les Argonautiques et dans l'Enéide* (778 l.). A szerző, a ki egy kisebb füzetben (Apollonios du Rhodes et Virgile 83 l.) a két költő művét aesthetikai és mondai szempontból magyarázta és a latin költő nagyobb érdemét mutatta ki, ropant thésisében csakis az alexandriai költő mythológiájának befolyását az Aeneis költőjére akarta vizsgálni. Ha a sok összegyűjtött anyag helyett azok eredményét egy 3—400 lapnyi műben adja, úgy műve olvasható volna, de így csakis materialék, kevés discussióval állnak rendelkezésünkre. Az egész Olympus sorra kerül, mindenütt a görög istenség a rómaival áll szemben s minden istenség egy fejezetet foglal el. De a mű alapgondolata sem állja ki a szigorú bírálatot, mert, ha csak a legnagyobb fejezetek egyikét vesszük a Zeus-Jupiter-ről szólót, úgy számos ellenvetést tehetünk, a mit a Sorbonne tanárai eléggé kimutatták. A virgiliusi Jupiter inkább a Phidiás Homerusához hasonlít, mint Apollonioséhoz; tekintetbe véve a kor eszméinek haladását az alexandriai költő philosophikusabb, mint a római. De a mű oly sok anyagot tartalmaz, oly nagy szorgalommal gyűjtötte össze a szerző a legkisebb töredékeket, hogy legalább e tekintetben végleges. Egy feletre pontos Index (733—768. l.) a ropant mythologiai tömkelegben vezérfonalul szolgálhat.

Hochart folytatja kutatásait a Tacitus műveinek authenticitására. Első nagyobb művében, melyet jeleztünk (*De l'authenticité des Annales et des Histoires de Tacite*) ki akarta mutatni, hogy e két mű nem Tacitustól való, hanem a florenczi Poggio műve. Most azt kutatja, mily okból követte el a híres humanista e csalást. Minthogy az egész hypothesis, melynek védelmében a szerző sok elmeélt, még több kutatást fejt ki, tarthatatlan, csak azt említjük, hogy Poggio levelezésének egyes helyei, a svájcziai szerepe 1400-ban, a baseli zsinat, a pápaság beleavatkozása,

úgyesen van felhasználva, hogy legalább a kételyt felindíthassák, de a mű: *Nouvelles considérations 'au sujet des Annales et des Histoires de Tacite* (XX—294 l.) ép oly kevésbé fogja a merész hypothesis, mely először az angol Ross «Tacitus and Bracciolini» (1878) cz. művében látott napvilágot, érvényre juttatni, mint az első. De tán egy kissé behatóbban fogják kutatni, mi módon másolták és másoltatták le az olasz humanisták a régi klasszikusokat.

G. Doublet, a kinek az algiri muzeum katalógusát köszönjük, *Notes sur les oeuvres littéraires de l'Empereur Hadrien* (33 l.) cz. alatt egy bibliographiai repertoriumot adott, a melyben öt fejezetben mindazt összegyűjti, a mi Hadrian tollából került ki vagy parancsára íratott. Ezen öt rész: költemények, beszédek, levelek, állami rendeletek, különfélék. Végül a császár irodalmi izlésének jellemzése. Legérdekesebb a beszédekről szóló rész, a feliratok és az összes a katonákhoz intézett proclamációk nyomán, melyeket Lambaesis romjaiban találtak fel. A levelek és egyéb rendeletek azonban gyakran csak hivatalos okmányok, melyeket nem tekinthetünk Hadrian műveinek; itt találjuk azonban a ma elveszett autobiographiának érdekes összehasonlítását a Monumentum Ancyranummal.

Paul Monceaux, kinek Apulejusról szóló monographiáját említettük, egy összefoglaló műben az egész afrikai latin irodalmat fogja ismertetni. A mű első kötete: *Les Africains. Etude sur la littérature latine d'Afrique.* — *Les Pâiens* (500 l.) egyike a legkitünőbb műveknek, melyeket valaha a római irodalom későbbi korának szenteltek. Monceaux ismeri Afrikát s a nagy archaeológiai és epigraphikai mozzalom mellett azt hitte, hogy az irodalmi kutatás is helyén van oly országban, melynek régiségeit, emlékeit ép oly odaadással tanulmányozzák, mint az anyaföld régi történetét és kulturáját. A mű főérdeme az, hogy először tünteti fel világosan ezen afrikai latin irodalom jellemző vonásait, s kimutatja, hogy a római kultúra, sőt maga a nyelv is, mily változásokon ment keresztül e talajon. Van a műben egy fejezet az új Carthago iskoláiról, egyeteméről, a mely valódi resurrectio. A szerző tizenegy fejezetben foglalja össze vagy öt századra menő kutatásait. Az első rész (Le génie africain et l'éducation classique) öt fejezetben bevezetésül szolgál. Az ország physikális leírása után, az afrikai írók egyéni szellemét, iskoláik életét, az afrikai genius tusáját a rómaival s végül a latin nyelv változásait ezen a földön vizsgálja. A második rész (Les Pâiens) sorra veszi az afrikai írókat s mindegyiknek hosszabb fejezetet szentel; így látjuk Maniliust astronomikus művével, melynek forrásait bőven tanulmányozza; az afrikai próza keletkezését Leptisi Cornutus és Severus, valamint Florus műveiben, Fronto-t grammatikai és rhetorikai elveivel, Apollinarist és Aulus-Gelliust; az Apulejusnak szentelt rész a legkime-

ritőbb, mert hisz ő képviseli legjobban ezen afrikai irodalmat; tudós, bölcse, utazó, philologus, szónok, költő, regényíró, magicus egy személyben, kinek csapongó phantáziája az Aranyzamarat, a Satiricon-nal együtt az egyedüli regényt, melyet a római ókor ránk hagyott, megírta. Hány arcképet hagyott hátra ez az író, a melyek az ókori világ morális állapotára engednek következtetni, mily megható idyllt rajzolt Psyché szerelmében! Apuljusz után az afrikai földön született imperatorokkal és viszonyukkal az irodalomhoz ismerkedünk meg; majd a III. század nagy költőjével a carthagói Nemesianussal. A költészet mellett az afrikai talaj nagyon termékeny volt grammatikusokban, az első nagy philologusok innen eredtek; Terentianus és Juba, Thuborsicumi Nonius, a nagy rhetor Victorinus, Maurus Servius és Charisius, Aurelius Victor, Macrobius és Martianus Capella, kinél «Mercur és a Philologia házassága» legjobban mutatja, mily tiszteletben álltak ezen országban a grammatikai tanok, melyek a középkor összes iskoláiban mérvadók voltak. Az utolsó fejezet az új Carthagóban fejlődött irodalmi életet, a közönség viszonyát a tudósokhoz és írókhoz fejtegeti. Láthatjuk, mily gazdag tárház ez a munka, melyet nemcsak az ugyanazon földön termett keresztény irodalom fog kiegészíteni.

Az afrikai irodalom egy érdekes fejezete *Degert* latin thesise, melyet Bordeaux-ban ír: *Quid ad mores ingeniaque Afrorum cognoscenda conferant sancti Augustini Sermones* (91 l.). A mű első fejezete szent-Ágoston beszédeinek történeti fontosságáról szól, mert bennök a kor állapotának hű rajzát találjuk. Ennek alapján a szerző az egyházat, a keresztények viszonyát a római államhoz, az afrikaiak nagy szenvedélyét a színházi előadások iránt, azok magánéletét, a házasságot, a gyermekek nevelését, a rabszolgák és szegények sorsát vázolja röviden.

R. Thamin francia thesise: *Saint Ambroise et la morale chrétienne au IV-e siècle*. Etude comparée des traités des Devoirs de Cicéron et de saint Ambroise (490 l.) egyszersmind történeti és bölcseleti; az első dicséretet érdemel, a második sok helyen némi szűk látókörre mutat. Mint híres elődjei C. Martha, Denis, Boissier, Thamin főleg az ókor morális életét vizsgálja, de míg mesterei a philologia segélyével derítik ki az ókori lelki életet, Thamin, a ki bölcse, a philosophia mezején munkálkodik. Lyonban egyetemi tanár volt, jelenleg a párisi Lycée Condorcet bölcsezet tanára, új érv arra, hogy sok kitűnő férfi a fővárosi középiskolákat a vidéki egyetemekenél jobban szereti, a mi nem látszik hihetetlennek annak, a ki az itteni iskolai viszonyokat ismeri. Thamin első művében: «Un problème moral dans l'Antiquité» (l. közl. X. 84.) a stoikusokkal foglalkozott, thesisében ugyancsak a stoikusok erkölestánát, a mint az a Cicero-féle *De Officiis*-ben mutatkozik, a keresztény morállal hasonlítja össze, kiinduló pontul véve Cicero híres művének

keresztény szempontból való átdolgozását, melynek szintén De Officiis a címe. De e látszólag szűkkörű kérdést, mint derék bölcsész annyira kitágítja, hogy műve az antik és keresztény lelki élet nagy képévé válik. A Szt-Ambrus könyve tán címének köszönheti, hogy az egész középkoron át oly nagy tiszteletben állt. Sokat vett át a pogányoktól, hisz Philo és alexandriai Clemens voltak mesterei. A kérdés az, vajjon az egyházatya, a ki nem oly geniális férfi, mint Szt-Ágoston, csak némileg változtatta-e a stoikusok tanait, vajon gyökeres változáson ment-e át, vajon a két erkölcstannak közös alapja van-e, vagy ha nincs, mikép élhettek egymás mellett? Mindezen kérdéseket a szerző behatóan tárgyalja és végre a mai lelki életre, és erkölcstanra is reflektál. Itt határozottan keresztény szempontból ítél. A Sorbonne egyes tanárai e miatt vitakoztak vele, mert nem oly biztos, hogy az ókor, ámbár a tolerantiát nem ismerte, egyes pontokban a mai morált nem múlja-e felül, vagy hogy a keresztény egyház nem meritett-e többet, mint a szerző hiszi, a régiekből. A mű mindenesetre egyike a legkiválóbb thesiseknek. Kitűnő irány, mély felfogása, bizonyára egy akadémiai jutalomra érdemesítik. — Thamin latin thesise (*De puerorum indole*) tisztán pädagógiai, a mi itt még a ritkaságok közé tartozik, mert pädagógiai tanszékeket csak az utolsó években állítottak fel.

Szt.-Ágostonról, kinek műveit a tudós abbék már minden oldalról kutatták, *Berthoud* a besançoni egyetemen egy latin thesist vitatott: *Sancti Augustini doctrina de pulchro ingenuisque artibus ex variis illius operibus excerpta* (114 l.) cz. alatt, a melyben a szerző Plato, Aristoteles és Plotinus ismeretes tanait a szépről bocsátja előre s azután Szt.-Ágoston műveiben keresi a szép aesthetikai és morális befolyását az emberi értelemre.

I. Hervieux, kinek két vaskos kötete a római meseírókról és azok utánczóiról a középkorban első rendű munka, nagy művét

Les fabulestes latins, depuis le siècle d'Auguste jusqu'à la fin du moyen-âge. Avianus et ses anciens imitateurs (530 l.) cz. kötettel bevégezte. A szerző Európa legtöbb könyvtárát bejárta, nemcsak hogy Phaedrus és Avianus kéziratait, de hogy azok középkori utánczóinak, excerptorainak és prózai feldolgozóinak kéziratait is lemásolhassa. Amit Lessing mese-tanulmányaiiban czélül kitűzött magának, azaz az ókori mese filiatióját a renaissance-ig kimutatni, azt e francia tudós véghez vitte. Az anyag összehalmozásában fáradhatatlan volt; csak az a kár, hogy Hervieux, nem levén szakphilologus, azt hiszi, hogy elődeinek minden véleményét kénytelen említeni és részben megczáfolni. A jelen kötetben először Avianus névvel és korával foglalkozik; felsorolja Cannegieter, Wernsdorf, L. Müller, Fröhner, R. Ellis véleményét és az Avienus név ellenében az Avianus-t vitatja. A mi a költő korát illeti, Unrein Jenában

1885-ben vitatott thesisének eredményét fogadja el, mely szerint e 42 mesét az V. század tíz első éveiben írták, s nem a K. utáni II. században, mint eddig hitték. Erre a költő összes európai kézíratait és azok collatióját adja, a régi kiadásokat, fordításokat, utánzatokat prózában és versben, és végül egy trier-i kézirat nyomán Avianus szövegét, és utánzóinak összes szövegeit. A könyvidézetek nagyon is hosszúak; így például egy szakphilologus soha sem fogja a Philologus-t úgy idézni mint Hervieux: Philologus, herausgegeben von Schneidewin, Göttingen, Verlag der Dietrich'schen Buchhandlung (36. l.). De mindezek daczára e három kötet a középkori meseirodalom buvárának nélkülözhetetlen. Már volt alkalmunk szólni *de la Ville de Mirmont* fényes Ausonius kiadásáról és fordításáról. A bordeaux-i tanár latin thesisé *De Ausonii Mosella* (315 l.) sokkal vaskosabb és érdekesebb, mint a legtöbb latin dolgozat, melyet a Sorbonne egy régi szokás szerint minden tudortól megkíván. Tulajdonkép a nagy kiadás bevezetésének bővített, latin kiadása. Sok olvasottságról és tudományról tesz bizonyosságot. Először a költemény szerkesztésének idejét é. compositióját, stilusát, metrikáját tanulmányozza; erre egy beható jejezetet szentel Ausonius utánzatainak melyek felsorolásában az összes latin költőket veszi szemügyre a szerző s néha ott is lát utánzatot, a hol Ausonius tán arra nem gondolt; továbbá feltűnteti a Mosella hatását a középkori latin írókra egész N. Károlyig. Költőjének nem áhítatos bámulója, mint az oly sokszor megesik, sőt ellenkezőleg. Hogy Ausonius, mint korának sok költője, csak egy kiválóbbs cento-t írt, az ismeretes; de finom, szellemes író volt, akinek megfigyelő tehetsége nagyon éles volt; így a Mosella leírása oly hű, hogy más folyóval nem téveszthető össze; azért írta neki kortársa Symmachus: Nisi certo scirem quod nec in poemate mentiaris. Mirmont sok helyen gáncsolja költőjét, akinél Demogeot sok dicséretreméltót talált, de mint-hogy az új doktor elődjénél eredetibbnek akart látszani, megesett rajta, hogy gyakran pirongat ott, ahol nincs ok rá. A függelékben a *Mosella* kritikai kiadását találjuk.

V. Római régiségek. E téren mint azelőtt, főleg Algir és Tunis tudományos kutatása vonja magára figyelmünket. Az archaeologusok és epigraphusok e téren már oly sok anyagot gyűjtöttek, hogy Gaston Boissier, aki gyakran ott arat, ahol számos, kevésbé ismeretes munkás izzadt és vetett, egy gyönyörű kötetben bemutathatta a nagyobb művelt közönségnek e fáradhatatlan munka eredményét. A tartományok, melyeket Franciaország hódít meg, így a civilisatio és kultura keretébe vonatnak, s ha anyagilag vajmi keveset használnak — hisz még Algir sem tarthatja fenn magát az anyaország segélye nélkül, — úgy legalább a francia genus és emberszeretetet képviselői az afrikai földön.

Cagnat, az epigraphika tanára a Collège de France-on, és egy fiatal

tudós *Goyau Lexique des antiquités Romaines* (332. l. 365 képpel) cz. alatt egy kitűnő kézikönyvet bocsátottak közre, melyen a két nevezett szerzőn kívül még hat tanár dolgozott. A mű minden tekintetben megbízható, csinos kiállítása, jó reproductiói főleg a lycée-k tanárainak és haladottabb tanulóinak lesznek hasznára. A mű a római régiségek minden ágát átöleli, a mai tudomány vívmányait értékesíti s bizonyára a Rich szótárának francia fordítását az intézetekből ki fogja küszöbölni.

Casati jogtudós, kinek «*Fortis Etruria*» cz., a római jog etrusk eredetéről szóló művét annak idején említettük, *Jus antiquum*, avec une introduction sur les éléments du droit étrusque cz. alatt folytatta tanulmányait, a melyekben a feliratok és régi szövegek nyomán a római személy- és tulajdonjog, s főleg a család és birtokviszonyok eredetét Etruriában találja. Magyarázatai néha tévesek, de a mit a számos felirattól kimutatott, az, hogy az anya hatalmi köre az etruskoknál sokkal tágabb volt, mint a többi régi népnél, de sőt mint a modern népeknél is.

Emile Espérandieu, *Recueil des cachets d'oculistes romains* (192 l.) cz. alatt egybegyűjtötte a *Revue archéologique*-ben megjelent cikkeit. A szerző katona, a ki egész életét a francia tartományok epigraphikájának szenteli. Mint gyakran megesik az ily dilettansokkal, fáradozásaiak nem eredménytelenek, sokat találnak, de ha azután a kidolgozásra kerül a sor, sok a kritizálni való. Így, a bibliographia a fontos és semmitmondó munkákat együtt említi, az átírás nem eléggé pontos. De nem tagadható, hogy ez a kis Corpus addig, míg a szakférfiak a nagyot elkészítik, szolgálatot teend. A végleges Corpus elkészítésén Héron de Villefosse, a Louvre egyik őre és Thédénat dolgoznak, akiknek kutatásait e téren már jeleztük. (L. Közlöny VIII. 973. l.)

Térjünk át Afrikára. *Stéphane Gsell*, kinek Vulciban tett ásatásairól már szoltunk, jelenleg az algiri főiskolán tanít. Az afrikai régiségek egyik legjobb ismerője, s egykor bizonyára e tudomány nagy mestere lesz. Latin thesisében: *De Tipasa Mauretaniae Caesariensis urbe* (159 l. Tipasa térképével és számos ábrával) a római Afrika ezen városát írta le, történeti, topographiai és régészeti szempontból, azon ásatások nyomán, melyeket a kormány segítségével végez. Egy rövid történeti bevezetés után a város romjaival, sánczaival, kikötőjével, a templom magaslatával, a magánosok házaival, a két temetővel, az utakkal ismertet meg az író; azután felsorolja az emlékeket, melyeket a városban vagy környékén találtak és megmondja, melyik múzeumban őriztetnek, végre az ott talált feliratokat hű másolatban mutatja be és magyarázza.

E munka folytatását Gsell a «Description de l'Afrique du Nord» cz. vállalatban adta: *Recherches archéologiques en Algérie* (434 l. deux planches par P. Gavault) cz. alatt. A mű két részre oszlik, melyek elsejében a Tipasában talált szt. Salsa basilika romjait, melyek elég jó állapot-

ban vannak, írta le. Ezen emlék tervrajzát adja s azt hiszi, hogy a IV. század végéről való. A mű második része 690 feliratot nyújt, melyek részint egészen ismeretlenek voltak, részint kijavítottak. Egyrészők Setif vidékről való, a másik Constantine département keleti részéből. E feliratokon a tulajdonnevek, melyek nem rómaiak, semitikus jelleget mutatnak.

Az afrikai földön talált számos régiségek az ottani múzeumokban őriztetnek, csak néha-néha jut egy emlék a Louvreba. Hogy e kincsek a tudományos kutatásnak hozzáférhetőek legyenek, a kormány fényes katalógusokat készített (mindegyik ára 20 frank; kiadó E. Lerout, a ki az összes Afrikára vonatkozó irodalmat adja ki), melyek három elsejét (Algir, Constantine, Oran), multkor említettük. Ezekhez ujabban ismét három, járult. Ezek *Le Musée de Cherchel par P. Gauckler* (169 l. 20 táblával); *Le Musée de Lambése, par Cagnat*. *Le Musée d'Alaoui (Bardo) par de la Blanchère*. Caesarea «Mauretania» szellemi fővárosa, melyből a műszerető II. Juba a K. utáni első században a görög-római művészet valódi múzeumát alkotta. A jelenlegi gyűjtemény nem foglalja magában mindazt, amit Caesarea romjaiban találtak, néhány régiség a Louvreban és a többi Algiri múzeumokban található. A fürdőket Waille kutatja jelenleg; Gauckler maga pedig a pun cserépedényeket, melyeket a phoenicia-i sírmezőben Gouraja-ban, talált. A múzeum történetét és szaporodását híven tünteti fel e katalógus. — Cagnat, a kinek számos Afrikára vonatkozó művével már találkozunk, a Lambese-i múzeumot írja le, mely mint a III. Legio Augusta állomása főfontosságú város volt; de la Blanchère pedig a tunis-i múzeumba vezet, mely legújabb keletű.

Gaston Boissier, a ki jelenleg a Camille Doucet helyét foglalja el, mint az Académie Française állandó titkára, megragadta az alkalmat, hogy az utolsó húsz esztendő alatt tett afrikai archaeologiai, epigraphikai és történeti kutatásokat a nagyobb művelt közönségnek bemutassa. Gyönyörű műve, mely fejezetenkint a *Revue des deux mondes*-ban jelent meg, *L'Afrique romaine* (321 l.) nemcsak egy 1891-ben tett algir-i és tunis-i kirándulás eredménye. A mit Cagnat, de la Blanchère, Masqueray, Waille, Gsell, Toutain az utolsó években kutattak, s a mely fontos dolgozatokról oly gyakran szóltunk e kötetben, mintegy összegezve van. Bevezetésül a provincia történetét a római hódítás előtt adja, s behatóan szól a berberekről, e vándorló törzsekről, melyeket az első uralkodók Syphax, Massinissa és Jugurtha oly nehezen tartottak össze. Carthago alapítása és kereskedelme, az Aeneis IV. könyvének valóban költői kommentárjával a nagy város bukásának megható leírása előzik meg a római Afrikát. A hódítók eleintén protektoratust akarnak gyakorolni a szomszéd törzsek felett, de nem sokára az egész országot, Maroccot, Algirt, Tunist és Tripolist hódítják meg, melyet egy 27,000 főnyi sereggel birtokukban tartanak. Igaz, hogy a római katonákon kívül a bennlakók, a mai goumok,

is védelmül szolgáltak. Cagnat nyomán a Lambessaban állomásozó III. Legio Augusta történetét adja; leírja e katonák életét, a kik a tábor mellett várost alapítanak, társulatokkal, takarékpénztárral, s egy külön katonai osztály képeznek, amely a római császároknak mindig hű, mert jól fizetik őket. Eerre Boissier a földművelésre tér át; a föld akkoriban a sok csatorna és öntözési rendszer folytán termékenyebb volt mint ma; néhány nagybirtokos, számos kisbirtokos szerencsésen élt ott; Timgad-ról, melynek nagyszerű romjait szintén Cagnat és Boeswillwald írták le, hosszasan szól s egy gazdag afrikai város municipalis életét behatóan ismerteti. Az iskolák sem kerülnek ki figyelmét; a római retorika Afrika földjén nagy ápolókra talált; Apuleius és Dracontius irodalmi jellemzése a Monceaux könyve daczára is élvezetes, mert Boissier, ha mások kutatását követi is, mindig új és új vonásokat fedez fel. Cirta, Caesarea, Carthago és Timgad leírásai a gyakorolt vándort és éleslátót mutatják. Művének utolsó fejezete a római és belföldi kultúra egymásrahatását vázolja, s kimutatja, hogy a latin nyelv, ámbár a pun és berber fennmaradt, mindinkább hódított. De a régi Afrika a mai francia tartomány állapotára emlékezteti az író, és mindenütt a mélyreható összehasonlítások, az éles megfigyelés mutatkoznak. Ha a római vallás nem is ütközött oly nehézségekbe, mint a kereszténység a Mohamed vallásával, úgy más tekintetben Franciaország a civilisatiót jobban terjeszti, mint a régi Róma. De a múlt még mindig például szolgálhat.

Reméljük, hogy e gyönyörű munka, az archaéologiai séták harmadik kötete, nem sokára magyar fordításban is meg fog jelenni.

Algir után *Tunis* kerül sorra a tudományos átkutatásban. A kormány Tunis városában egy lyceumot alapított, hogy így a fiatal-ságot a francia kultúra jótéteményeiben részesítse. Egy fiatal tudós, *H. Saladin*, a ki 1883-ban Cagnat-val a tartomány déli részét, azután 1889-ben maga az éjszakit járta be, *Description des Antiquités de la Régence de Tunis* cz. műben ismerteti a régiségeket. A második füzet (188 l. és 40 kép) főleg Chemtou, Dugga és Aïn-Tunga romjaival foglalkozik. Saladin, a ki az óvilág főbb romjait meglátogatta és nagy technikai ügyességgel bír, szép rajzokban tüntette fel a Chemtouban talált templom-diszítéseket, melyek szerinte görög eredetűek; azt hiszi, hogy görög rab-szolgák építették e templomot a puni korszakban a III. század elején. Továbbá egy nagy, Traján által épített hidat tanulmányozott. Douggaban a puni mausoleumot vizsgálta, ugyan azt, melyet Th. Reade rombol-tatott le csakis azon célból, hogy a sírfeliratot gyűjteményének megszerezhesse. Ezen mausoleum sikerült restauratioját adja Saladin, vala-mint a római templomról is szól, melynek diszítéséről főleg a cella-ban érdekes adatokat közöl. A tervrajz tanulmányozása azt mutatta, hogy az Antoninusok korától fogva e távol vidékeken, a hol a nagy művész ritka

volt, bizonyos építészeti kézikönyvek után dolgoztak, úgy, hogy az épületek, ha nem is voltak elsőrendűek, de széptani szempontból kielégítettek. Ezen mértani formulák megfigyelésének köszönhető az egy és ugyanazon korszakban emelt építkezések stílusának egysége és közös jellege. — A feliratokat a szerző némileg elhanyagolja.

Carton, a Tunisban állomásozó tizedik vadászezred érdemes orvosa, *Découvertes épigraphiques et archéologiques faites en Tunisie* (427 l. tíz táblával) cz. művében a Dougga vidék feliratait és romjait kutatta. Tebourouktól vagy husz kilométernyi távolságban járta be a vidéket és 565 eddig kiadatlan feliratot ismertet, számos rajzzal, uti felvétellel és a vidék természetrajzi leírásával. A szép munkát a Lille-i Société des Sciences adta ki.

A francia földön talált régiségek tanulmányozása terén említendő:

Dom Cl. Deric et Dom. I. Vaissette: Histoire générale du Languedoc XV. kötete (1251 l. 4°) a mely a Languedoc latin feliratait tartalmazza. A Narbonne Corpus Inscriptionum, melyet Lebégue szerkesztett, csak bevezető része volt e roppant Corpusnak, melyet a benzések kezdettek meg. Midőn első kötetükben a testimoniákat felsorolták, csak 93 feliratot ismertek, ma számuk 3970-re rúg. Találták őket Narbonne, Carcassonne, Toulouse, Béziers, Agde és Nîmes városokban. A szerkesztők Lebégue és Germer-Durand segítségével végezték munkájukat, de a déli Franciaország legnagyobb epigraphusa, a lyoni múzeum őre, a 80 éves Allmer, a ki Lyon Corpusát öt kötetben adta, nagy tudományával és tapasztalatával szintén segítette őket. Most hogy a berlini Corpus XII. kötete készen van, ez a mű kevésbé fontos, de ha tekintetbe vesszük, hogy minden felirat olvasási módja, fordítása és világos tömör magyarázata is található itt, úgy a munka haszna, a mely különben a vidék általános történetében nélkülözhetetlen volt, eléggé feltűnik.

Egy más fontos gyűjtemény az *Inscriptions antiques des Pyrénées par Julien Sacaze, avant-propos par Lebégue* (XIV—576 l.). Sacaze, Allmer egyik legjobb tanítványa volt; bejárta a Pyrenék tartományát és mindenütt gyűjtötte a feliratokat. Mondják, hogy Luchon fürdőhely inscriptiói, melyeket szintén ő adott ki, a *Trophées* nagyíró költőjét, José Maria de Herediat, kit az Akadémia minap vett fel tagjai közé, két sonnet megírására serkentették. Mielőtt a gyűjtött 468 feliratot kiadhatta volna, elhunyt s Lebégue vállalta el a magyarázatot és a bibliographiát. E feliratok különösen érdekesek a helybeli istenségek nevei miatt. Bizonyára Gallia minden tartományai közt a Pyrenék feliratai őrzik meg legjobban, primitív vallás nyomait. *Espérandieu* folytatja az egyes vidéki városok feliratainak összegyűjtését. Utolsó füzetei: *Inscriptions du Musée de Périgueux* (124 l.) és *Inscriptions de la Corse* (162 l.)

Végül két történeti monographiát említünk.

Maurice Wahl latin thesisében *De Regina Berenice* (80 l.) nemcsak érdekes kommentárt írt Racine halhatatlan tragédiájához, de egyszersmind e zsidó királyné életét és működését világította meg. Wahl nem hiszi, hogy oly romlott erkölcsű lett volna, mint korának írói, különösen a rómaiak, mondták. A mi kétségtelen, az, hogy szép asszony volt, 28-ban K. u. született; anyja, Cypria, erényes nő volt; atyja I. Agrippa, Judæa királya; két fi- és két nőtestvére volt. Lehet, hogy Berenice-t Rómában nevelték, mindenesetre tíz éves korában ott volt és hosszasan ott tartózkodott. Eszmejárása, életmódja inkább római vagy görög, mintsem zsidó; mindig azon volt, hogy a családjában oly sokszor látott nyomort ne tapasztalja, és korán gazdag és fényes állásról álmódott. Háromszor ment férjhez; először egy gazdag zsidóval, Márkussal, élt, azután nagy bátyjával, Herodessal, Chalcis királyával, kitől két gyermeke volt; ettől megvált, hogy testvérével II. Agrippával éljen, vajon mi módon, arra Juvenalis adja meg a feleletet, ámbár Wahl menteni akarja. Hogy rossz hírének véget vessen, harmadik férjül Polemot, Pontus és Cilicia királyát választja, a ki ő miatt zsidóvá lesz; de, mint Josephus Flavius mondja, *ὁι' ἀχολασίαν* elválnak; a férj vagy a nő volt-e hibás? Wahl szerint a férj; Berenice visszatér testvéréhez és Cæsareaban maradt volna, ha Vespasianus és Titus nem jönnek Palæstinába. Tény, hogy a fiatal Titus forrón szerette, hogy Berenice mindent megtett, hogy a Keleten visszatartsa, hogy vele együtt ott uralkodhassék; de Titusban inkább Octavius, mintsem Antonius szelleme élt. Megengedte ugyan, hogy Berenice testvérével Rómába jöjjön, de midőn trónra lépni készült, a rómaiak ellenségeskedése miatt, kik benne a királynőt és az idegent, a zsidót gyűlölték, el kellett bocsátania; invitus invitam dimisit, mint Tacitus mondja (72 körül). Bizonyára nem vált el oly klasszikus, bájos módon mint Racine darabjában látjuk. 79-ben újra Rómába jött, de újra kudarcot vallott. Azután a történet nem tud róla semmit, csak azt, hogy a görögök szobrot emeltek neki, a mely azonban nem volt oly szilárd, mint az, a melyet Racine-nek köszön. Ne feledjük, hogy Berenice 13 évvel idősebb volt, mint Titus.

Gsell francia thesis: *Essai sur le règne de l'empereur Domitien* (391 l.) egyike azon monographiáknak, melyeket a fiatal írók a császári kor egyes uralkodóinak szentelnek, mint Lacour-Gayet Antoninus Piusnak. De míg Lacour-Gayet hőséneke történetében annak egész korát úgy irodalmi, mint társadalmi szempontból felkarolta, Gsell csakis Domitianust mint embert és uralkodót kutatta. Az embert nem igyekezett «megmenteni»: Plinius, Tacitus és Suetonius arcképei, ámbár némi vonásokban módosította őket, igazak, de sikerült Gsellnek a császár reformjait jobb színben feltüntetni, mint eddig tették. Domitianus, kit hanyagul nevelték, a mint atyja Vespasianus trónra jutott, becsvágyának jelét

adta. Germaniát le akarta igázni, de akarata ellen Lyonban visszatar-
tották, a hol unatkozott és feslett életet élt. Ez atyjának nem tetszett,
visszahívta Rómába, de a helyett, hogy a kormányban részesítette volna,
Titusba helyezte reményét. Ez mint császár még inkább eltávolította az
udvartól; Domitianus irigy, makacs és bosszúálló lett, Titus leányát
Juliát nem akarta elvenni nőül, de a mint máshoz ment férjhez, elcsábí-
totta. Végre 81-ben császár lett. Vajjon ő okozta-e Titus halálát, vagy nem,
azt Gsell nem derítette ki. Mint császár zsarnokul uralkodott, de nem
volt eszeveszett; sokan, kik megközelítették, dicsérték elméjét; modorá-
ban mérsékelt, testi ereje nagy volt, s e mellett szép, de erre büszke volt.
Jelleme nem állt oly magas fokon. Hiúságában nem tűrhette, hogy előtte
Titust dicsérjék, s nem szerette az állam nagy politikai és hadi embereit.
Uralkodásának terve az volt, hogy a tisztán autokratikus monarchiát
megalapítsa. Augustus óta tulajdonkép dyarchia volt a kormányforma;
a császár és a senatus, daczára egyes kivételeknek, egyenlő joggal bírtak
s e miatt látott ezen század annyi belviszályt Rómában. Domitianus poli-
tikai elvei a II. század nagy császáréihoz hasonlítottak, de a mit idő
folytán, úgy az administratio mint a politika terén valósítottak, ekkor
még a senatus ellenállása miatt lehetetlen volt. Ez volt oka a császár
kegyetlenségének. Mindenütt, a hol ellenállásra talált, még az ártatlan
bölcsesek tanaiban, vagy a zsidók és keresztények hitének elterjedésében
is, s még inkább egyes hatalmas senatorok ellenállásában, ott gyilkoltatott,
megmérgeztetett. De e rémuralom nem sokára véget ért. Saját környe-
zete is félt tőle, csak a praetorianusok álltak oldalán; mindennek daczára
meggyilkolták, miután a senatus biztos volt, hogy Nerva elfogadja az
imperator i czímet. Vele az Antoninusok fényes kora kezdődik. — Gsell
e monographiában az összes úgy nyomtatott, mint feliratos emlékeket
híven felhasználta, a különféle háborúkat mint régész adja elő és két
függelékben a források kritikáját és az uralkodásra vonatkozó fasti-
kat nagy gonddal állította egybe, csakhogy ez utóbbiaknál a Flaviusok kora
sokszor egybevegyül Domitianus uralkodásával.

VI. Latin nyelv, kritika, metrika. E téren két fontos thesist és
több figyelemre méltó kiadást jelezhetünk.

Léon Job derék grammatikus, kinek két thesise a latin nyelv műve-
leit nagyban fogja érdekelni. A latin dolgozat czime: *De grammaticis
vocalibus apud Latinos.* (179 l.) s a római nyelvtani tanításnál használt
elnevezések lajstromát adja. Kezdi a betűknél; erre a mássalhangzók,
magánhangzók, a szótagok, a mondat, a nem, a szám, az eset, a főnév,
a számnév, a melléknév, az ige, a személy, az idő, a mód, a különféle
conjugatio, a praepositio, a névmás, a határozók, a kötőszók, az inter-
az accentus és a constructio latin elnevezéseit a grammatikusoknál, a
Corpus Grammaticorum segélyével, szép rendben állította össze.

A francia thesis: *Le présent et ses dérivés dans la conjugaison latine, d'après les données de la grammaire comparée des langues indo-européennes* (664 l.) egyike a legfontosabb munkáknak, melyek az indogermán összehasonlító nyelvészet terén ez utóbbi időkben megjelentek. A mű három részre oszlik. Az elsőben (Désinences personnelles) különösen az a rész emelendő ki, a mely a passivum -r végzetének eredetéről szól. A második, a legbővebb (Indicatif présent) öt fejezetben az athematikus, a thematikus (3-ik) az āre, ēre és īre ragozásról szól, de csakis a præsenssel foglalkozik; a harmadik rész (Autres temps et modes) az imperativust, a kötőmód præsensét és imperfectumát, az indicativus imperfectumát és futurumát tárgyalja. A függelékben facio összetételei, aoristusok *am*, imperfectumok *ibam* és futurumok *ibo* végzettel. A mű legönállóbb része a derivatio tana, melyet minden nyelvész haszonnal fog olvasni; a mű világos és érthető stylusa az olvasást némileg megkönnyebbíti. Brugmann (Grundriss) művének utolsó része a Job munkájának nyomtatása közt jelent meg.

Léopold Constans műve *Étude sur la langue de Tacite* (154 l.) tulajdonképp egy nyelvtani bevezetés készülöben levő Tacitus kiadásához, a melyben a latin író nyelvezetére vonatkozó dolgozatokat összegezte.

Phædrus legrégibb kéziratának hasonmását és kritikai kiadását Ulysse Robert, a francia könyvtárak inspectora, adta ki. *Les Fables de Phédre, édition paléographique publiée d'après le manuscrit Rosanbo* (XLVI—188 lap és két facsimile) cz. alatt.

Phædrus régi kéziratai közt tudvalevőleg csak egy maradt fenn, ez a Pithou-féle, a mely az editio princeps (1596) készítésére szolgált. A IX. századból való és a legjobb érv azok ellen, kik mint Christ, a Lessing tanára a lipcei egyetemen, azt hiszik, hogy a phædrusi mesék Perotti humanista tollából valók. Volt még egy régi kézirat, melyet Reims-ben őriztek, de 1774. tűzvészben elégett. A Pithou kézirat a Le Peletier de Rosanbo család birtokába jutott. Jól őrizték s nem igen engedték meg, hogy lemásolják. 1830-ban mégis Berger de Xivrey, a ki kilencz napon át átvizsgálhatta, adta ki nagy Phædrus kiadását, de mint Müller Lucian kimutatta, sok hibával; Robert tehát érdemes munkát végzett, midőn e becses kézirat hű másolatát közölte, mely a Nemzeti nyomda költségén készült. A hosszú palæographiai és biblographiai bevezetés a kézirat történetét vizsgálja, mely valószínűleg Reimsben készült a IX. század első felében. A másolat után a szöveget adja Robert, valamint a Teratológiát, mely szintén e kéziratban található s a mely az eddigi kiadásokat, a Halmét is, sokban módosítja. Most már Phædrus kritikai kiadása lehetséges lesz és Louis Havet, a ki az Akadémiában már többször értekezett e kézitról, valószínűleg el fogja vállalni.

Latin auctorok tisztán kritikai kiadásai még mindig a ritkaságok

közé tartoznak. Kiadó erre nem vállalkozik. Valamint Magyarországon az Akadémia, úgy itt egyes intézetek közleményeiben láthatnak napvilágot Igy az «Ecole pratique des hautes études» 102. füzete: *Plauti Amphitruo edidit Ludovicus Havet cum discipulis* (128 l.) cz. alatt a derék philologus és tizenegy tanítványa több évi seminariumi munkálkodása után került napvilágra. A Goetz-Loewe, Leo és Palmer kiadásai után is a szakférfiak itt sok conjecturát találhatnak. A kiadás végén egy fontos excursus: *Disquisitio de codice quodam deperdito*, jelzünk.

A jelesebb iskolai kiadások közt jelezzük: *M. Annaei Lucani de bello civili liber primus*. Texte latin publié avec appareil critique, commentaire et introduction par *Paul Lejay* (CIV—94. l.), a mely Lucanus ókori biographiáit az apparatussal, egy beható életrajzot és az első könyvet a főbb párisi kéziratok tekintetbe vételével és egy nagyon bő kommentárt tartalmaz, a mely a licence jelöltjeinek nagy szolgálatot tehet. A kéziratok közt Hosius-tól eltérőleg nem a Montepessulanust, hanem egy IX. századbeli Parisinust tart legjobbnak, a mely még ment Paulus recensiójától

Ugyancsak *Lejay* a Colin Le gyűjteményben *Morceaux choisis des Métamorphoses d'Ovide* (301 l.) cz. alatt egy kitünő kiadást adott, a melynek bevezetése Ovidius életéről (9—34 l.) és nyelvéről (38—65) nagyrádekű.

P. Terenti Afri Eunuchus, texte latin avec une introduction et un commentaire explicatif et critique par *Philippe Fabia* (VIII—259 l.) e derék philologus, lyoni egyetemi tanár, egyik legjobb kiadása, a mely a Terentius buvár dicséretére válik. — *J. A. Hild*, poitiersi tanár, *Choix de lettres de Cicéron* cz. alatt 122 levelet adott ki; mig Ferd. Antoine, toulousei tanár Caeliu leveleit Cicerohoz *Lettres de Caelius á Cicéron* (VIII. livre des Lettres familières) (184 l.) cz. alatt. A bevezetés érdekes tanulmányt nyújt Cicero levelezésének történeti és irodalmi értékéről; Caelius életét, beszédeit és leveleit behatóan fejtegeti.

Syntaktikai jegyzetei különösen figyelemre méltók.

Végül *Constans Tacitus Annales*inek I. könyvét adta ki bő magyarázattal.

A fordítások közt *La Pharsale de Lucain, traduite en vers français par L. Gallot*, említendő.

A francia verses fordítások oly ritkák, hogy bátran jelezzük azt, a mely egy a tudós körökből távol álló állami tisztviselőtől való. Felülmúlja az eddigi francia fordításokat; szerzője kilencz esztendeig dolgozott rajta. Egyes helyei nagyon sikerültek, mint például Cornelia kérelme pompeiushoz (VIII. 100).

Aujourd'hui, je t'en prie, accepte mon supplice;
Je veux pour me punir m'offrir en sacrifice;

Pour ramener les rois, les dieux sous tes drapeaux,
 De mon corps dans les flots disperse les lambeaux.
 Que n'ai-je à ton bonheur sacrifié ma tête?
 Mon trépas peut du moins expier ta défaite.
 Julie, enfin la guerre a ton affront vengé,
 Voici le châtiment par ton ombre exigé;
 Mais qu'en voyant couler le sang de ta victime,
 Ta haine épargne au moins ton époux légitime.

A fordítás mellett a szöveget is találjuk, de nem a legjobb kiadások nyomán; a jegyzetek a nagy közönség számára készültek.

Th. Martinon, Les élégiaques latins. Les élégies de Tibulle, Lygdamus et Sulpicia, texte revu d'après les travaux de la philologie avec une traduction littérale en vers et un commentaire critique et explicatif (300 l.) cz. műve az újabb irodalmat jól felhasználja, de fordítása néha nehézkes és nem eléggé hű.

Az iskolai használatra írt metrikák közt említendő *Louis Havet Abrégé de métrique latine* cz. könyve, mely nagyobb munkájának mintegy kivonata; a *Notions de prosodie et métrique latines* (180 l.), melyet *Boissière* niorti tanár írt *Ernault* közreműködésével, végül *Vernier* besançoni egyetemi tanár *Petit traité de métrique grecque et latine* (XV—230 l.) cz. kézikönyve.

(Folyt. köv.)

KONT IGNÁCZ.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság f. évi február 12-én *felolvasó ülést* tartott, melyen P. Thewrewk elnökölt és Fináczy Ernő első titkár vezette a jegyzőkönyvet. A f. é. január 11-én megtartott közgyűlés jegyzőkönyvének felolvasása és hitelesítése után a következő értekezések voltak az ülés tárgyai:

1. *Váczy János*: Az arkádiai pör.
2. *Lázár Bela*: Baudelaire.

A felolvasó ülést követő *választmányi ülésen* P. Thewrewk Emil elnöklete alatt jelen voltak: Szász Károly tisztt. tag, Heinrich Gusztáv al-elnök, Fináczy Ernő első titkár, Cserhalmi Samu pénztárnok, Bermüller Ferencz, Erdélyi Pál, Geréb József, Gyomlay Gyula, Maywald József, Pecz Vilmos, Petz Gedeon, Reményi Ede, Szinnyi József, Timár Pál, Váczy János, Volf György vál. tagok és Katona Lajos másodtitkár, mint jegyző.

1. A jan. 11-diki vál. ülés jegyzőkönyvének felolvasása és hitelesítése után

2. az első titkár előterjesztésére néhány folyó ügyet intézett el a választmány.

3. A pénztárnok jelenti, hogy 1896. január 1-től február 11-éig 1237 forint 11 kr. folyt be a társaság pénztárába, a mivel szemben 539 frt 23 kr. kiadás áll s így a pénztári maradvány 697 frt 88 kr., míg a Franklin-Társulat benyújtott számláinak összege 764 frt 55 kr. — Tudomásul szolgál.

4. Új tagokul megválasztatnak: a) *rendes* tagul: *Russopulos* Russos kerek. akad. tanár Budapesten (aj. Pecz Vilmos); b) rendkívüli tagokul: Kern Antal tanárjelölt Budapesten, Bucsy István bölcelethallgató Budapesten, Czeizel János bölcelethallgató Budapesten, Bertók Béla ev. ref. segédlelkész s tanárjelölt Budapesten (aj. Timár Pál), Vnuk István tanárjelölt Marosvásárhelyt (aj. Pecz Vilmos).

— Goethének egy új dráma-terve került napfényre a weimari Goethe-Schiller-tár kincseiből. Czíme: *Das Mädchen von Oberkirch. Ein Trauerspiel in fünf Aufzügen* és Roethe Gusztáv adta ki a nagy weimari kiadásban (XVIII, 1895, 77—92 l.). Mindössze az első felvonásnak első és második jelenete van meg prózában és egy rendkívül szűkszavú „schema”, mely csupán a szereplők neveinek csoportosítására szorítkozik. De azért Goethének rendelkezésünkre álló nyilatkozatai, célzásai és levelei mégis lehetővé teszik, hogy e tervezett darabnak legalább főtárgyáról megközelítően helyes képet nyerhessünk. Maga Roethe kiserlette meg igen alaposan és szellemesen a töredék megfejtését (*Nachrichten von der kgl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-historische Klasse*, 1895, 4. füzet, 492—514 l.) és Schmidt Erik, a ki nemrég (*Goethe's Faust in ursprünglicher Gestalt*, 3. kiad. XIX l.) az új tervet teljesen megfejtethetlenné mondta, most a három nyelvű *Cosmopolis* 1. füzetében teljesen csatlakozik Roethe fölfogásához. — A cselekvény színhelye Strassburg, ideje az 1793. év november hava, főalakja egy Oberkirch faluból származó leány, Mária, mint az ész istennője. A darab terve 1795-be vagy 1796-ba eshetik, midőn Goethét a francia forradalom eseményei és a vele járó társadalmi és politikai mozgalmak rendkívül foglalkoztatták. Merített-e Goethe forrásból és vajon milyenkül, erről ma még nem tudunk. Oberkirch tényleg elzászi falu, melytől a múlt században egy tekintélyes család viselte nevét. Goethe maga személyesen is jól ismert egy „Madame de Oberkirch” néven ismételve említett nőt, t. i. Waldner-Freundstein Henrietta Lujzát, kinek 1776-ban „Claudine” cz. daljátékát meleg kísérő sorokkal megküldte volt. E nőnek volt egy Mária nevű leánya, és Máriának hívják az új tervezet hősét is. E családot 1793-ban száműzték Strassburgból, de egyebet eddigelé nem tudunk közvetlenül előző és következő sorsáról. Meglepő, hogy Heyse Pál szintén írt egy azonos tárgyú drámát: „Die Göttin der Vernunft” (1869), mely meglepően emlékeztet Goethe tervére, melyről Heyse természetesen semmit sem tudhatott. Roethe kérdésére Heyse azt felelte, hogy forrást, melyből a cselekvényt vehette volna, nem használt; behatóan tanulmányozta a kor műveltségi és politikai történetét, de színművének tartalma saját költeménye. (Ez érdekes adat újra mutatja, hogy óvatosan kell a „hatások” és „befolyások”

föltételezésénél vagy kimutatásánál eljárni!) A Goethe tervezte cselekvény főkerete talán a következő volt: Mária, „az Elzász gyöngye”, rendkívüli hálával tartozik egy nemes családnak, melynek feje „a grófné” és melyet a jacobinusok dühe végveszélylyel fenyeget. E családnak egyik ingatag jellemű férfitagja, „a báró”, a ki a forradalom embereivel rokonszenvez, szereti a szép leányt, a ki azonban nem hajlik hozzá, mert szíve Manner fenkölt szellemű lelkészé. Hogy a drága családot megmentse, vállalkozik Mária, bár meggyőződése ellenére és kínos lelki tusa után, hogy a strassburgi ünnepélyen az ész istennőjét megszemélyesítse. Midőn azonban észreveszi, hogy e szereplése részben a báró műve (csele), a ki az ünnepély közepette őt kényszeríteni akarja, hogy az övé legyen: Mária föllázad a jacobinusok ellen, a kik a merész leányt nyomban tömlöczbe vetik és törvényt ülnek fölötte. Most nemcsak Manner, a ki Máriát mélyen és igazán szereti, hanem az észre tért báró is mindent megtesznek, hogy a boldogtalan leányt megmentsék, de siker nélkül. Mária valószínűen (mint Heyse darabjában) a guillotine alatt végzi életét. — Hogy e tervnek kidolgozása mint sikerült volna a nagy költőnek, azt persze nem tudhatjuk; de többi, a francia forradalomra vonatkozó színművei („Der Bürgergeneral”, „Die Aufgeregten”, részben „Der Grosscophta” is) nem épen biztatók.

h.

— A pozsonyi ág. h. evang. lyceum anyakönyvei nem egy jelesünk nevét foglalják magukban s a nevek mellett érdekes életrajzi adatokat is örökítettek meg. Ez anyakönyvek közül kettő kiválóbb, az első: *Matricula Lycei Posoniensis*. Tomus I 1747—1835; Tomus II 1835—1870: a második: *Index Juvenum qui legibus Lycei evang. Posoniensis subscriperunt, item exempla legum ab anno 1788 usque ad annum 1854—5*. Ez utóbbiba a tanulók sajátkezűleg írták be nevüket s a megkívánt adatokat. Irodalomtörténeti szempontból nevezetesebbek a következők (időrendben):

1760. *Paulus Valaszky* Nagy-Hontensis. Primanus, rectore Josepho Benczur.
1763. *Paulus Valaszky* rediit a. 1763 ab Hungaris. Primanus eodem rectore. A. vero 1766 Lipsiensem academiam commeabat. (Matricula I.)
1793. *Dionysius Pázmándy*. Patria: Kömlőd, Comaromiensis; genus: nobilis; aetas: 15. (Matr. I.) Adventus: anno 1793, die 3. Sept.; modus vivendi: commensalis (Index). Professoribus Georg. Stretskó, Steph. Sabel, Steph. Fábri.
1795. *Daniel Csapó*. Primanus, praedictis professoribus. Patria: Jaurinum. Nobilis. Aetas 16. (Matr. I.) Adventus: a. 1793, d. 3. Sept.; ratio vivendi: convictor. (Index.)
1799. *Andreas Fáy*. Pater: Ladislaus Fáy. Gomba, Pestiensis. Nobilis. Aetas: 13. Commensalis. Adv.: d. 10. Sept. (Index.)
1801. *Paulus de Szemere*. Pater: Franciscus. Buda, Pestiensis. Praenobilis. Aetas 16. Commensalis (Index). Primanus professoribus Steph. Fábri rectore, Steph. Sabel, Daniele Stanislaidés et Paulo Bilnitza. Adv. d. 28. Aug. (Matr. I.)

- 1807—8. *Michael Greguss*. Pater: Michael. Aetas: 15. Patria: Gutta Nográd. Nobilis. Convictor. (Index). 1809—10. *Primanus professoribus Fábri rectore*, Stanislaides, Bilniza, Joanne Grosz. (Matr. I.)
- 1817—18. *Salomo Petényi*. Primanus. Pater: Gabriel V. D. M. [vocis dei minister]. Patria: Abelova, Neograd. Aetas: 18. Convictor (Index).
- 1823—24. *Paulus Kovács*. Helv. Confess. Pater: Franciscus. Patria: Pápa, Veszprém. Aetas 16. Commensalis (Index).
- 1827—28. *Joannes Balassa*. Sesundanus. Szt. Lőrincz, Tolna. Aet.: 14. Convictor (Index).
- 1828—29. *Andreas Fábó*. Primanus. Pater: Andreas opifex. Losontzinum, Neograd. Aet.: 19. Alumnus (Index). Ex schola Schemnicziensi (Matr. I.)
- 1830—31. *Henszlmann Emericus*. Primanus 3 an. Patria: Cassovia. Aet. 17. Commensalis. (Index.) Ex schola Eperies. (Matr. I.)
- 1835—6. *Mauritius Jókay*. Ev. Helv. Conf. Aet.: 10¹/₂. Variolæ insitæ. Comaromium. Pater: Josephus Assessor. Victus: in cambio. Ex schola patria. Syntaxista (Matr. II).
- 1836—37. *Bozzay Paulus*. Aet.: 9. Variolæ insitæ. Jaurinum. Pater: Josephus Civ. Assessor. Commensalis. Ex schola privata. Grammatica 2. (Matr. II.)
- 1836—37. *Colomannus Lésznyai*. Aet.: 14. Ev. Helv. Confess. Patria: Herencsén, Neograd. (Index.) Pater: Marcus, Tab. Jud. Assessor. Alumnus. Ex schola Losontz. Rhetor in 2 anno. (Matr. II.)
- 1838—39. *Beöthy Ladislaus*. Helv. Confess. Aet.: 12. Comaromium. Pater: Casparus, Quæstor. Victus: in cambio. Syntaxista 1 anni. (Matr. II.)
- 1839—40. *Domanovszky Andreas*. Aet.: 20. Pater: Georgius. Patria: T. Komlós. Alumnus. Philosophus III a. (Index, Matr. II.)
- 1839—40. *Szeberényi Ludvicus*. Aet.: 19. Pater: Andreas. Patria: Maglód. Alumnus. Theol. 1 anni. (Index, Matr. II.)
- 1845—46. *Greguss Gyula*. 15 éves. Pater: Mihály professor. Patria: Eperjes, Sáros. Logicus. Convictor. (Index, Matr. II.)
- 1850—51. *Thaly Kálmán*. Helv. hitv. Kora: 12. Himlő: oltott. Születés-hely: Csep, Komárom megye. Atyja: Lajos, közbirtokos. Életmód: hon. Oskola, melyből jött: a modori gymnasium. Osztály: 4 nyelvészeti (Matr. II). 1852—53. V. osztály (Index.)

Az anyakönyvekből közli:

TOLNAI (LEHR) VILMOS.

— A fiuméi olasz nyelvjárásról becses adalékokat közölt dr. *Berghoffer József* «*Contributi allo studio del dialetto fiumano*» cím alatt a fiuméi áll. főgymnasium 1893/4-i értesítőjében. A szerző röviden, de világos átnézhetőséggel írja le a nyelvjárás hangjait, összevetve őket az olasz irodalmi nyelv hangjaival, majd az alaktan vázlatát adja s végül a mondat-tani sajátságokról tesz egy pár megjegyzést. Az értekezés, a mely csak előfutója akart lenni egy a fiuméi nyelvjárást tárgyaló terjedelmesebb tanulmánynak, voltaképp nem a nyelvtudósok számára készült, de joggal számot tarthat az ő köszönetükre is, a mennyiben egyrészt világosságot derít több

eddig kétes pontra, másrészt kalauzúl szolgálhat a szóban levő nyelvjárásnak szövegekből való tanulmányozásánál. Még több elismerést érdemelt volna a dolgozat, ha a szerző a nyelvjárás hangállapotát rendszeresen, a latin nyelv egyes hangjaiból kiindulva, mutatta volna be, mert csak így módosított követve lehetünk biztosak arról, vajjon nem maradt-e el valami lényeges avagy érdekes részlet. Az a kísérlet, a mely a fiumei nyelvjárás hanganyagában horvát befolyást akar kimutatni, szellemes ötletnek megjárja, de tudományos szempontból alig állhat meg. Hogy pl. a latin *cl* = olasz *chi*- Fiumében *tj*-vé lesz, ez nem egyéb mint az assimilációnak egy könnyen megmagyarázható esete, a melyet az összes szomszédos nyelvjárások is feltüntetnek, csak hogy ezek többnyire nem állapodtak meg a *tj*-nél, hanem — mint pl. a velencei nyelvjárás — még egy fokkal tovább haladva *tš*-ig jutottak. — De, a mint említettük, a szerző e dolgozattal nem is akart még befejezett egésznek adni, — a befejezést most már, sajnos, megakasztotta a halál, mely kartársunkat élete delén váratlanul elszóllította (+ f. é. febr. 4-én). Vajha tudományunk eme körében, melyben ő úttörőül próbálkozott fellépni, mielőbb méltó utódok követnék nyomdokait!

BECKER FÜLÖP ÁGOST.

KÖNYVÉSZET.

I. Hazai irodalom.

Balassa József. Magyar olvasókönyv felső kereskedelmi iskolák használatára. III. kötet. A felső (III.) osztály használatára. (8-r. 232 l.) Bpest, 1896. Lampel Róbert. 1 frt 50 kr.

Csengeri János dr. Latin nyelvtan. I. Alaktan. Gymnasiumok számára. (8-r. 115 l.) Bpest, 1896. Lampel Róbert. 70 kr. Kötve 1 frt.

Erdélyi Múzeum. Szerkeszti Szádeczky Lajos. XIII. kötet. 1. füzet (1896 jan.): Márki Sándor, Monroe s a Monroe-elv. — Kropf Lajos, Gritti egri püspöksége. — Orosz Endre, A «Kurjacska gredai» ősemberi telep Kécsán. — 2. füzet (1896 febr.): Márki Sándor, Monroe s a Monroe-elv. II. — Orosz Endre, A «Kurjacska gredai» ősemberi telep Kécsán. II. — Irodalmi Szemle. — Különfélék. — Szakosztályi Értesítő.

Felsmann József. A kalocsai codex. Középkori német költemények gyűjteménye. A Szent-István-Társulat tudom. és irod. osztályának felolv., 11. szám. (N. 8-r. 60 l.) Budapest, 1895. Szent-István-Társ. 60 kr.

Kemény Ferencz. Deutsche Rechtschreibung: Regeln und Wörterverzeichniss. A német helyesírás: Szabályok és szójegyzék. Iskolai és magánhasználatra a hivatalos osztrák helyesírás alapján kidolgozta. (N. 8-r. 50 l.) Budapest, 1896. Lampel R. (Wodianer). 25 kr.

Lázár Béla dr., A tegnap, a ma és a holnap. Kritikai tanulmányok első sorozata. Budapest, 1896, 216 l. — Tartalma: Miszticizmus és modernség. 1. A reakció filozófiája. 2. Misztikus festészet. 3. Misztikus líra. 4. Misztikus regény. — 5. Misztikus dráma. — Gyulai Pál. — Baudelaire. — Reviczky Gyula. — Endrődi Sándor. — Jacobsen Jeus Péter. — Ambrus Zoltán. — Herczeg Ferencz. — Bródy Sándor. — A magyar tárcza fedelme. — Jakab Ödön. — A fél-reáizmus ellen. 1. Ifj. Dumas. 2. Sardou. 3. Ingadozó kísérlet. — A kötet Gajári Ödönnek van ajánlva.

Magyar Könyvszemle. Szerk. *Schönherr* Gyula. III. köt. 4. füz. (1895 okt.-decz.): *Kropf* Lajos, Maximilianus Transylvanus. — *Rupp* Kornél, Magyar Mária himnuszok. — *Kemény* Lajos, Egy XVI. századbéli könyvkereskedő raktára. — *Kanyaró* Ferencz, A legrégebb unitárius énekeskönyvekről. — *Gyalui* Farkas, A székelyudvarhelyi ev. ref. gimnázium könyvtára. — Magyar Könyvesház. — Tárca. — Szakirodalom. — Vegyes közlemények.

Magyar Nyelvőr. Szerk. *Simonyi* Zsigmond. XXV. évf. I. füz. (1896 jan.): *Simonyi* Zsigmond, Beköszöntő. — *Zlinszky* Aladár, Nemzeti vonások a szálló igékben. — *Nagyszigeti* Kálmán, Nyelvújítási adatok gyűjtése. — *Tóth* Béla, a keresztnévek fordítása. — *Munkácsi* Bernát, Törökségek a magy. nyelvszerkezetben. — *Asbóth* Oszkár, Felnagy és Felnegovics. — XXV. évf. II. füz. (1896 febr.): *Simonyi* Zsigmond, A jogásznyelvről. — *Zlinszky* Aladár, Nemzeti vonások a szálló igékben. — *Balassa* József, Hogy hangzott nyelvünk az Árpádok korában? — *Arany* János hagyatékából: Jegyzetek az Antibarbarushoz. — Irodalom. Helyreigazítások. Magyarázatok. — Idegen csemeték. Fattyuhajtások. — Kérdések és feleletek. Népnyelv hagyományok.

Melich János. Német vendégszók. Külön lenyomás a Magyar Nyelvőr XXIV. kötetéből. (N. 8-r. 84 l.) Budapest, 1895. Hornyánszky Viktor.

Mutató a nyelvtudományi közlemények I—XXV. évfolyamához. Tartalomjegyzék, tárgymutató és szójegyzékek. Szerkesztette *Simonyi* Zsigmond. (8-r. 52 l.) Bpest, 1896. Akadémia. 1 frt.

Nyelvtudományi Közlemények. Szerk. *Simonyi* Zsigmond. XXV. köt. 4. füz. (1895 decz.): *Munkácsi* Bernát, Iráni elemek finn-ugor nyelvekben. — *Szilasi* Móricz, Vogul szójegyzék. — *Asbóth* Oszkár, Ó-szlóven, új-szlóven. — *Szamota* István, Szalkay László magyar glosszái. — Ismertetések és bírálatok. — Kisebb közlések. — Tartalomjegyzék, tárgymutató és szómutatók a Ny. K. I—XXV. évfolyamához.

Plutarchos párhuzamos életrajzai. Görögből fordította és jegyzetekkel ellátta *Kacsovics* Kálmán dr. II. kötet. 11 nagyobb és 20 kisebb, a szöveg közé nyomott képpel. (N. 8-r. 477 l.) Budapest, 1895. Dobrowsky és Franke.

Schüll Salamon. Alexandriai Philo jelentése a Caius Caligulanál járt küldöttségről. Legatio ad Cainm. Görögből fordítva. (8-r. XIII 100 l.) Bpest, 1896. Lampel Róbert. 60 kr.

Széchenyi István gróf munkái. Összegyűjtötte és kiadja a Magy. Tud. Akadémia. IX. kötet. Levelei szülőihez. Előszóval s jegyzetekkel ellátta *Zichy* Antal. (N. 8-r. XXXIII, 339 l.) Budapest, 1896. Akadémia.

Szokolay Hermin. Az ő betű helyesbítő szerepe a magyar nyelvben (K. 8-r. 87 l.) Bpest, 1896, Kilián Frigyes. 60 kr.

Váczy János. Berzsenyi Dániel életrajza. A M. T. Akadémiától a Lévy-díjjal jutalmazott pályamű. (8-r. 432 l.) Budapest, 1895. Akadémia. 1 frt 50 kr.

Wagner József. Római régiségek és a római irodalomtörténet vázlata. A tanuló ifjúság használatára összeállítva. A szerző engedelmével, a második kiadás után fordította Horváth Balázs dr. (8-r. IV. 208 l.) Bpest, 1896. Lampel Róbert. 1 frt 40 kr.

II. Külföldi irodalom.

Geoponica, sive Cassiani Bassi Scholastici de re rustica eclogae. Recensuit *Henricus Bechh.* Lipsiae, 1895. Teubner (XXXVIII és 641 l.). 8-r. 10 mk. — Biborban született Konstantin gondoskodásának köszönjük e gyűjteményes mű létesülését, mely a Xenophon utáni mezőgazdasági irodalomnak újszólván egyetlen maradványa. Az utolsó kiadás, mely azonban hiányos kézirati apparátuson alapult, az 1781-ik évben megjelent Niclas-féle. Bechh. a mai fejlettebb szövegkritikai állásponttól dolgozza fel a kézirati anyagot, melynek teljessége biztosítékot nyújt a szöveg relativ megbízhatósága felől.

Niclas tökéletlen tárgy- és névmutatója helyett pontos és kimerítő indexeket találunk a kiadás végén.

Gercke, Alfred: Seneca-Studien. Leipzig, 1895. Teubner (333 l.). 9 mk. — Gazdag tartalmú, a külföldi szakirodalomban elismeréssel fogadott könyv. Míután a szerző a Naturales Quaestiones kritikai apparátusát széles alapon fejtegette, s a kéziratok családfáját megállapította, áttér a szóban levő mű ó-kori olvasóira (Lydus, Ammianus Marcellinus, Juvenalis, Tacitus, Plinius stb.), behatóan tárgyalja keletkezését, kiadását, stílusát. Ez az első rész tartalma. A második részben közli a szerző Senecáról és koráról szóló történeti, különösen biographiai irányú kutatásait, melyek mind nagyon vonzó és érdekesek.

Hauffen, Adolf: Die deutsche Sprachinsel Gottschee. Geschichte und Mundart, Lebensverhältnisse, Sitten und Gebräuche, Sagen, Märchen und Lieder. Graz, 1895, XVI és 466 l. — Igen érdekes, új adatokban gazdag munka, mely 168 népdalt is tartalmaz (köztük 124 eddig teljesen ismeretlen). A sok tekintetben páratlan gyarmat eredetéről kimutatja szerző, a ki Krajnából származik s így gyermekkorra óta ismeri e vidéket és népét, régebbi kalandos föltevések megczáfolása után, hogy e részben lakatlan, részben szlovének által lakott vidékre Ortenburgi Otto gróf hozott 1336 és 1370 közt első sorban Karinthiából és Tirolból bajor származású gyarmatosokat, kik eredeti bajor-osztrák, részben alemann-sváb elemekkel kevert, de már a szlovén nyelvtől is befolyásolt nyelvjárásukat egészen a mai napig megtartották. A gyarmat nevének gyökere a szláv koča (Gottschee a szlávoknál Kočevje); tehát nem maguk adták hazájuknak a nevét, hanem szomszédaik. Különösen becsesek még Hauffen jegyzetei a népdalokhoz (főleg a népballadákhoz), melyek közül több szép darabon a szláv befolyás félreismerhetetlen. Főjellemzőjük különben, a miben e gottscheei népdalok páratlanok a világ-irodalom népköltészetében, hogy a rimet nem ismerik.

W. M. Lindsay: The Latin Language. An Historical Account of Latin Sounds, Stems and Flexions. Oxford, Clarendon Press, 1894. XXVIII+660 l. 8-o. Ara 21 sh. — A latin hangtan és alaktan összefoglaló kézikönyve az összehasonlító nyelvészet mai álláspontjáról. Tíz fejezetben tárgyalja a latin alphabetumot, kiejtést, hangsúlyt, az indogermán hangok latin képviselőit, a névszóképzést, a nevek flexióját, a névmást, az igét, az adverbiumot, a praepositiókat, a kötőszókat és az interjectiókat. Újat nem ad, de rendkívül világosan és szabatosan foglalja össze a latin grammatikára vonatkozó mai ismereteinket.

Meyer Paul: Das römische Konkubinat nach den Rechtsquellen und den Inschriften. Leipzig, Teubner. 1895. VII+196 l. Ara 5 mk. — Az összes források alapján készült története az Augustus-féle törvényhozás által létesített intézménynek. A mű tartalma: Bevezetés (a concubinatus a köztársaság korában). I. rész: A conc. a pogány császárság korában (polgári és katonai tekintetben). II. rész: A conc. a keresztény császárság korában (Constantinus idejében, Constantinustól Justinianusig, Justinianus idejében). Jogi, történeti és philológiai szempontból jelentékeny tanulmány.

Mommsen, Tycho: Beiträge zu der Lehre von den griechischen Präpositionen. Berlin, Weidmann. 1895. 847 l. 18 Mk. — Ellentétben a specialis kutatók szokott egyoldalúságával (mely a rendszer összefüggését ignorálja), T. Mommsen e munkájában a nyelvtisztítási kutatás nagymesterének mutatkozik. Klasszikus módszerrel halad végig az egész görög irodalmon Homértól a byzanci írókig, mindenütt vizsgálva a praepositiók (különösen a σύν és μετά) használatának módjait; teszi ezt olyképen, hogy e korlátozott látású tárgyból az írók és korok stílusának jellemzésére következtet, elég sikerrel. A német kritika különösen a szerzőnek párját ritkító olvasottságát méltatja lelkesen.

TERENTIUS ÉS A RÓMAI VÍGJÁTÉK.

A római irodalom a görög irodalom leánya, a ki mindazt a szépet és jót, a mije van, anyjától örökölte, vagy tanulta, de azt utólrni soha sem volt képes. Nagyon helyesen mondja Mommsen, a rómaiak történetének genialis szerzője, hogy a római irodalom úgy viszonylik a göröghöz, mint a német orangeria a siciliai narancsligetekhez; mind a kettőben lehet gyönyörködni, de a kettőt egymás mellett még csak gondolni sem lehet. Ezt a szerencsésen választott képet sokféleképen lehet tovább színeezni. Egyik felől ott van a hatalmas liget, hol az erőteljes törzsek százával törnek ég felé s a sötét lomboszat között nagy bőségben pirúlnak a narancs aranygömbjei; másfelől pedig a gyöngö meglegházi növényzet kised csoportja, mely a sok gondozás és fáradság daczára is csak néhány satnya, félérésre jutott gyümölcsöt tár a szemlélő elé. Egyik felől a gazdag talaj és enyhe lég eredeti és önkényes terméke, a másik felől az anyaföld öléből kitépott gyöngéd lotus, a melyet olyan földbe ültettek át, a hol sehogysem tud igazi életre vergődni. Azonban díszkertjeink narancsfáinak virága és gyümölcse is felüdíti és megvidámítja színével, virágával, illatával és szépségével azokat, a kik narancsligetet sohasem láttak, mint szintén azokat is, a kik az üvegházi növényekben csak emlékeztető eszközt keresnek, a melynek segélyével az általuk közvetlenül ismert és élvezett narancsligeteket lelki szemük elé varázsolják.

Innen magyarázható meg az, hogy a római irodalmat oly sok szeretettel tanulmányozták a régibb nemzedékek, a kik a görög édes anyát nem ismerték és hogy a római irodalom, habár szerényebb mérvben, még ma is osztozódik a csodálatnak azon adójában, melyet a klasszikus ókor remekeinek minden művelt nép fizet.

De ha belső értékére irányítjuk figyelmünket, lehetetlen meg nem győződnünk arról, hogy a római irodalom azt az óriási reputációt, a melyet kétezer év óta élvez, nem mondhatja teljes jog

szerint a magáénak. Azonban ha magában, mint Hellas napjának visszfénye, homályos is, mindazáltal Latium holdjának is van annyi fénye és bája, hogy benne a második fővilágító csillagot tisztelhetjük.

Midőn Horatius azt mondja, hogy a meghódított Görögország hódítóit foglyúl ejtette és a még pórias Latiumot művészetre és tudományra tanította: ebben kétségkívül igazságot mond ki, de egyoldalú s épen azért csalóka igazságot. Mert nem szenved kétséget, hogy a római hellenismus Flaminius és Aemilius Paulus hódításainál sokkal régibb korra vihető vissza. A számtalan gyarmat által, melyeket a görögök Róma építése előtt és a körül déli Italiában alapítottak, a görög műveltség és művészet elemei már korán behatoltak az itáliai népek életébe. Sőt az etruskoknak annyi ideig eredetinek tartott és ítelt művészetét is a görög művészet elsatnyúlt utánzatául ismerte fel századunk tudományossága. *Hellenismus* és *műveltség* — minél mélyebbre hat a kutatás, annál inkább kiviláglik — az ő történetben egy jelentésű szavak. A helleneken és a hellenismus számára megnyert népeken kívül az ő-történelem csak barbarokat ismer, s a rómaiak csak az által háríthatták el magokról a barbar nevezetet, hogy szívvel-lélekkel csatlakoztak a hellenismushoz és mint a világ urai, magokra vállalták azt a feladatot, a mely Nagy Sándor birodalmának megsemmisülése által a görögök kezéből kiesett, — hogy t. i. a világot hellenizálják. Ennek a feladatnak a rómaiak részben tudatával bírtak már akkor, midőn a Fülöppel folytatott háborújuk kényszerítette őket a Görögország ügyeibe való avatkozásra. Már az Italia birtokáért folytatott küzdelemben sem mulasztotta el Róma soha, hogy a hellenismus iránt való szeretetét és csodálatát, a görögök felsőbb-sége iránt érzett tiszteletét ki ne mutassa részint az által, hogy a görög telepeknek nagylelkűleg följánlotta oltalmát; részint azon, az ő-korban páratlan enyhe bánásmód által, melyet a Róma ellenpártot ütött görög városok iránt tanusított. Úgy látszik, hogy Rómát az az őszinte vágy hatotta át, hogy a görög műveltség fölött mindenütt oltalmazólag terjessze ki karját és ezt be is bizonyította Italiában Neapolis és Rhegium, Galliában Massalia, Hispaniában Emporiæ irányában. A Macedoniával folytatott háborúban, — a melybe egész Görögország belesodródott — Flaminius egyetlen pillanatig sem tagadta meg görög sympathiáit, s midőn a győzelem után Görögország sorsát kezében tartotta: az egész világot bámu-

latba ejtette a római nép nevében tanusított mérséklete által. Mindazokat az államokat ugyanis, a melyek Macedonia alatt állottak, szabadoknak nyilvánította ki azon rendelete által, a melyet az isthmosi játékok alkalmával olvastak föl az egybesereglett görögök előtt — és pedig szabadokká tette őket a nélkül, hogy Róma bármit is követelt volna a maga részére. Az a körülmény, hogy az elfajúlt görögök csakhamar bizonyosságát adták annak, hogy a szabadságra már nem alkalmasak, kétségesse teheti előttünk a római hódítók politikai bölcseségét, de a görög műveltség iránt érzett bámulatukból folyó nagylelkűségüket *nem*. Csak a pydnei csata után, a melyben Aemilius Paulus a macedon birodalmat végleg megsemmisítette, kényszerítették Görögországot, a mely nem szűnt meg Róma ellen egy perczig sem ármánykodni, a római uralom elismerésére. Hódítóinak kegyét azonban még ekkor sem játszotta el egészen, sőt, midőn az achaji háború végeztével Görögországot hódított tartományná tevék, még ekkor is akkora engedékenységet tapasztalt a hellén nép hódítói részéről, a minő a barbarokkal való bánásmódjukban példa nélkül való volt.

A hellén műveltség iránt érzett ezen mély tiszteletből akár előre ki lehetett volna számítani, hogy a rómaiaknál az irodalom minő utakon fog haladni. Olyan elemek, olyan csirák, a melyekből nemzeti irodalom keletkezhetett s fejlődhetett volna, csak szórványosan voltak a rómaiak között. A latinok vallása kevésbé volt költői. Istenei alig voltak egyebek, mint a természet erőinek s a társadalom fölött uralkodó hatalmaknak elvont fogalmai. Italia józansága nem tűrte, hogy az alak nagyon elhomályosítsa a lényegét és az elvont fogalmat csak nagyon átlátszó fátyolnak volt szabad befedezni. A képzelem játéka, mely a görögöknél az elvont fogalmakat a legbájosabb képekbe burkolta és így a személyes istenek gazdag világát teremté meg (oly isteneket, a kik az emberhez minden vágyával és szenvedélyével együtt hasonlatosak valának, csakhogy szebbek, dicsőbbek és felségesebbek): a képzelemnek ez a játéka idegen volt a komoly rómainál, a ki istenét nem szemlélni, hanem megérteni akarta. A legmagasabb költői formákhoz vezető út ez által magától bezárult a rómaiak előtt. Önálló nemzeti epos, vagy a Sophokles vagy Aischylos értelmében vett tragédia a rómaiaknál nem is gondolható. Ráolvasások, varázsoló mondókák, a különböző papi rendek által istenek tiszteletére versben énekelt litániák, az ősök dicsőítésére lakomák, vagy az elhunytak tisztele-

tére temetések és torok alkalmával zengett dalok, gúnyos és bohókás párdalok, melyeket ünnepi alkalmakkor álarczos tánczosok adtak elő: ime, — a mennyire eddig kifürkésznünk sikerült — ez összes kincse az *eredeti* latin irodalomnak, vagyis annak a latin irodalomnak, a mely nem állott közvetlenül görög befolyás alatt. A komikumra való bizonyos hajlam, az álarcz és a mimika iránt mutatkozó különös kedvtelés meg nem tagadható tőlük s így tán még nemzeti vígjáték fejlődhetett volna ki legelőbb Latiumban, hahogy az az irányzat, a mely jellemezte a szigorú, a vezérszerepet vivő Rómát, mely az *embert* egészen feláldozta a *polgárnak*, az élet élvezeteit a kötelesség fogalmának, a fejlődés ezen csiráit lassankint el nem fojtotta volna. Nagyon igazán jegyezte meg Mommsen, hogy a valódi *római* fejlődés Rómának irodalommal még nem bíró korszakába esik és hogy az irodalom Rómában csak akkor indul fejlődésnek, midőn a római nemzetiség kezd elkorcsosodni és helyet adni a hellen kosmopolitismusnak. Ezért áll — mondjuk e jeles író után — a római irodalom kezdettől fogva és kikerülhetetlen szükségességgel egészen görög talajon és a legélesebb ellentétben a specifiqus római nemzeti érzülettel. A görög minták utánzása kötelességük volt a római literátoroknak, egyedül ez szerezhette meg számukra a polgárjogot a latin irodalom országában.

Ezen hellenizáló irodalom kezdete a pydnai csatánál (586/168) körülbelül félszázaddal előbbre esik, a második pun háború idejébe, a midőn még Görögország meghódításának eszméje épp annyira kívül esett a rómaiak látókörén, mint Gallia vagy Germania meghódítása. Kettős szükséglet, az *oktatás* és a *szinpad* szükséglete hozta létre ezt az irodalmat. Az ősműveltség egyetemes nyelvével akkor már ismerős volt sok előkelő római, a kikenél az egyoldalú nemzeti képzés helyet kezdett engedni az egyetemes emberi után való vágyódásnak. Sőt a görög nyelvnek némelyes ismerete a görög rabszolgák és szabadosok útján már az alsóbb néposztályok körébe is elhatolt. Nem lehet kétség az iránt, hogy a görög nyelvet meglehetősen nagy mértékben tanították ekkor már Rómában és hogy az előkelő rómaiak ez által az akkori görög irodalom legcsodálatosabb termékeinek, Euripides szomorú- és Menander vígjátékainak ismeretébe is beavattattak. De a kosmopolitismus még nem nyomult annyira előre, hogy a rómaiakat közönyösökké tette volna saját nyelvük iránt. Ízlésüknek képzése ébresztette föl bennük azt a vágyat, hogy anyanyelvüket is nemesítsék és alkalmassá tegyék

az újabb műveltség formáira. Ezt valószínűleg előmozdította Catónak és elvtársainak reakciója is, mert nemzeti becsérzetük nem tűrhette azt a gondolatot, hogy atyáik nyelve mögötte álljon az idegenekének. De magasabb, az anyanyelv tanulmányán nyugvó képzés gondolható sem volt latin irodalom nélkül. Ez azonban nem volt sehol, s arra, hogy megteremtődjék, semmi alkalmasabb eszköz nem kínálkozék, minthogy ahhoz a gazdag kincshez nyúljanak hozzá, melyet a görög irodalom nyújtott és azt részint fordítás, részint utánzás által a magukévá tegyék. Ehhez járul még az is, hogy a római államszerkezet folytán az ifjúság oktatása, mint minden bérért teljesített foglalkozás, rabszolgák és idegenek s így fél vagy egész görögök kezében volt. Ha tehát ezektől a latin nyelvbéli oktatást is követelték, mi volt természetesebb annál, hogy a szükséges könyveket az általuk jól értett görögből teremtették elé.

Az itt elmondottnak világos tanúbizonyságát szolgáltatja az általunk ismert legrégibb latin író, a görög *Andronikos*, a ki később, mint római polgár *Lucius Livius Andronicus* nevet viselt. Róma 482-ik évében még mint zsenge ifjút hurezolták magukkal a leigázott Tarentumból, s miután néhány évet Rómában töltött, mint rabszolga, egyik előkeiő rómainak, M. L. Salinatornak birtokába jutott, a ki gyermekeinek nevelésével bízta meg, s szolgáltatának jutalmául szabadon bocsátotta. Más vagyonos rómaiak fiai is részt vettek e tanító oktatásában, mely úgy a latin, mint a görög nyelvet felölelte. Hogy a latin könyvekben mutatkozó hiányon segítsen, lefordította latinra — saturnusi versekben — az egész Odysseát, a melyet aztán ép úgy használt a latin nyelv tanításánál, mint a görög eredetűt a görögénél. Ez a munka nagy tökéletlensége és durvasága daczára századokig használatban maradt Róma iskoláiban. Még Horatiust is kényszerítette gyermekkorában tanítója Orbilius, hogy nagy terjedelmű részleteket írjon le belőle, s hogy Horatius nem valami túlságosan kellemes emlékezettel volt róla, világos Epist. II. 1. 69 s köv. szavaiból.

De ugyanez a Livius Andronicus volt az első római író, a ki a római színpad számára dolgozott és főleg ebből a szempontból követeli meg néhány pillanatig figyelmünket.

A színpad története a régieknél a legszorosabban összefügg az istenek tiszteletére rendezett népünnepek történetével. A színi előadások azokból a karénekekből és tánczokból fejlődtek, melyeket az illető ünnepelt istenségek tiszteletére előadtak. A karéne-

kekkel kezdtek lassanként bizonyos cselekményt (drámát) összekötni, a melyben egyik vagy másik mythost szemlélhetőleg mutatták be. A mint az ily ünnepélyek természetéhez képest most a komoly, majd a víg elem nyomult inkább előtérbe, ezek a drámai előadások is két főfajra oszlottak: tragédiára és komédiára. A tragédia a fejlődés fokozatainak egész sorát végig futván, annyiban még is hű marad eredetéhez, hogy anyagát folyton csaknem kizárólag a nemzeti mythos köréből merítette, jóllehet már az attikai tragédia tulajdonképpen megteremtője, Aischylos a «Persai»-ban példát mutatott a tisztán történeti anyagra. A komédia ellenben jó korán szem elől téveszté vallásos eredetét. Nagy ritkán meríté anyagát a mythos köréből; a jelenhez, a valóság világához fordult és kezdetben bohóskodásai és gúnyolódásai által éles kritikát gyakorolt a nyilvános élet és azon férfiak fölött, a kik az állam színpadán szerepet játszottak, később azonban inkább a házas élet jellemzésére szorítkozott. — Miután a tragédia és a komédia önálló népmulatsággá fejlődtek hazájukban, Athenben, külön helyet foglaltak el a muzsai versenyeken. Évenként fellépett p. o. a nagy *dionysosi* ünnepély alkalmával három költő, mindegyik három-három egymással összefüggő tragédiával (trilogia), melyet még rendszerint egy-egy satyrjáték is követett, és versenyre keltek egymással. Tíz fölesketett versenybíró mondta ki az ítéletet és nyújtá át a győzőknek a pályadíjat. A görögöknek és a rómaiaknak azonban soha sem volt olyan színházuk, a milyen van a modern európai nemzeteknek, mely naponként megnyitja kapuit a színpad kedvelői előtt. A színi előadások mindenha csupán a népünnepekre szorítkoztak.

A komoly Rómában kezdetben az évnek csupán egyetlenegy napját különítették el népünnepeül, a «*ludi Romani*» napját, melyet szeptemberben a capitoliumi Juppiternek s a vele együtt ott lakó istenségek tiszteletére szenteltek. A Palatinus és Aventinus hegyek között fekvő téren volt sorompókkal elzárva a pálya, melyet a nézők számára készített helyek vettek körül. Ünnepélyes menetben vonultak odafelé: elől az egész római ifjúság, részint gyalog, részint lóháton; azután a versenyzők, a kik a kocsihajtásban, lovaglásban, versenyfutásban, birkózásban, ökölharcban szándékoztak erejüket egymással összemérni. Ezeket követték a komoly-es vígtánczosok csoportjai, mindenik a maga muzsikájával. Hordágyak az istenek képeivel, velük együtt a papok, a kik tömjén-

füstölőt s más szent szerszámokat vittek magukkal, zárták be a menetet. A verseny minden fájában mindenkinek csak egyszer, s egyszerre csak kettőnek lehetett mérkőznie. A győzőket koszorúkkal ékesítették. A verseny tehát elég időt engedett a tánczosok tréfái és mókái számára, a melyek más ilyes játékokkal töltötték be a nap többi részét.

Ezek a római játékok azonban úgy időtartamuk, mint mulatásaik változatossága tekintetében lassanként gyarapodni kezdtek. Fontos események újból meg újból okot szolgáltatottak arra, hogy az ünnepet egy-egy nappal megtoldják. A város 387-ik évében (367 Kr. e.), a mely a curulisi hivatalokra és a papságra a plebejusoknak is utat nyitott, a «Ludi Romani» már négy napra terjedtek, s nem sokára külön hatóság, a két ædilis curulis bizatott meg azzal, hogy egyéb rendőri ügyek intézésén kívül ezeket az ünnepeket is rendezze. A tulajdonképeni bajnokverseny ezután is mindig csak egy nap tartott, míg a többi napok mulatságáról a zenészek, tánczosok, vándorénekesek, kötél-tánczosok, szemfényvesztők és pojáczák gondoskodtak. Azonban ezen játékosok számára a szinpadnak bizonyos neme elkerülhetlenül szükségessé vált, s csakugyan, a város építésének 390-ik éve körül vertek is föl a versenyter valamelyik szegletében holmi deszkaalkotmányt, s egyszersmind, hogy a tömeget szórakoztassák, megfelelő darabokról is gondoskodtak. E célra az államkincstárból 200,000 asnyi, (mintegy 25,000 forint) megszabott összeget tettek évenként folyóvá. Ha az ædilisek, hogy a nép kegyét megnyerjék, nagyobb fényt akartak az ilyen játékoknak kölcsönözni, a további költségeket a magok zsebéből voltak kénytelenek áldozni. A *scaena* (σκηνή) nevezet, a melyet a deszkalkotmánynak adtak, eléggé bizonyítja ennek az intézménynek görög eredetét is. Azonban ezekre a deszkákra is kezdetben még nem léptek tulajdonképeni színészek, hanem hosszú-hosszú időn át csakis mókázók, fuvolaszóra tánczoló, vándor improvizátorok, s más ilyen szőrű népség. A rómaiak szigorú gondolkozása mindenkit, a ki így pénzért mutogatta magát a nép előtt, becsületvesztéssel bélyegzett meg. Az ilyenek állandó rendőri felügyelet alatt állottak és a censor illetéktelennek nyilvánította őket arra, hogy a népgyűlésekben szavazzanak, vagy a hon védelmére fegyvert fogjanak. Ennek a következtetése természetesen az lőn, hogy római polgár ritkán vett részt szereplőként a színi előadásokban, s azokat egészen az idegenekre hagyták. Ime

ismét egy okkal több, a mi miatt a a meglevő csirákból nem fejlődhetett valódi római színi költészet.

De minthogy már a nyilvános színpad mégis meg volt és a görög irodalom — melyet Rómában hova tovább mind jobban ismeretek és méltányoltak, — pazar bőségben nyújtott szindarabokat úgy a tragédia, mint a komédia köréből: nem maradhatott el az a törekvés, hogy ez idegen kincsek kizsákmányolása által gondoskodjanak egy olyan szükséglet kielégítéséről, a mire a római irodalom nem volt képes. Az aedilisek, a kik folyton ügyeltek arra, hogy a népet, a kitől pályájukat illetőleg nagyon függöttek, az ünnepélyek pompája és változatossága által folyton mulattassák, tekintetüket természetesen a görög színházra vetették és a görög és félgörög literátorok között, a kik Rómában feles számmal laktak, hamar megtalálták a maguk embereit, a kik készek voltak arra, hogy a «fordítógyár» vezetését kezökbe vegyék, s a görög aranyat barbár latin rézzé változtassák.¹⁾

A legrégibb latin író, a ki görög darab latin fordítását római színpadra vitte, ismét *Livius Andronicus* volt, a ki a tanítói mesterséget a színészivel egyesítette. A város 514-ik évében (240 Kr. e.), egy évvel az első pun háború bevégezése után, került legelőször színre Rómában ilyen darab. Livius Andronicus kísérletei felölelték úgy a víg-, mint a szomorújátékot, de nyelvezete mindegyikben egyaránt durva, nyers, képzetlen és felváltva, hol lapos, hol megdagályos. Az a néhány sor, a mi úgy szindarabjaiból, mint Odysseajából ránk maradt, könnyen elhiteti velünk, a miről Cicero²⁾ biztosít bennünket, hogy a ki egyszer elolvasta őket, nem egykönnyen fog újra olvasásukba. Azonban az út meg volt végre törve, s Livius nyomdokaiba csakhamar más, nagyobb tehetségű férfiak léptek.

A rómaiak izlését sokkal inkább megragadta a görögök víg-, mint szomorújátéka. A legtöbb latin színiköltő a vígjátéknak szentelte erejét, tehetségét; és — a mennyire a ránk maradt művekből, meg az elveszetteknek megőrzött czimeiből itélnünk lehet, a római vígjátékok száma legalább háromannyi volt, mint a tragédiáké. Azonban az igazi «ó-vígjáték», a Kratinos, Eupolis és Aristophanes vígjátékai nem voltak alkalmasok a római talajba való átültetésre.

¹⁾ *Χρυσία χαλκείων ἐκατόμβοι' ἐννεαβοίων.*

²⁾ Brutus VIII. 71.

Ezeknek személyi és helyi vonatkozású gúnyolódásait egyszerűen lefordítva Rómában sem megérteni, sem méltányolni nem lettek volna képesek; szabad utánzásukat pedig, mely a római állapotok, államférfiak s hadvezérek rovására engedett volna meg magának élczelődéseket, a római rendőrség nem tűrte volna meg. Ez bizonyára eléggé kitűnt *Cn. Naevius*nak, *Livius Andronicus* ifjabb kortársának esetéből. Ez volt a római sziniköltők között a legszabadabb elvű, s a legeredetibb tehetség, a ki az ú. n. «*Új Komédia*» egyes darabjait követő utánzatait néha aristophanesi mondásokkal fűszerezte, és e közben még olyan férfiakat sem kímélt meg, mint *Scipio Africanus*,¹⁾ és a *Metellusok*. De hogy a szabadszólásról leszoktassák, börtönbe vetették, s onnnan addig ki sem bocsátották, míg egy újabb vígjátékában nyilvánosan nem vezekelt elkövetett hibájáért. De *Nævius* nem olyan ember volt, hogy ezt a kényszert el tudta volna tűrni. Elhagyta Rómát, sőt Italiát is és életét Uticában végezte be. De példája másoknak²⁾ tanulságul szolgált és a római szinpad megőrizte politikai szintelenségét, noha ritkán uralkodtak a politikai szenvedélyek annyira egy-egy nemzeten, mint épen a rómaiakon.

Mommsen biztosít bennünket, hogy a római vígjátékíróknál a görög «*ó-komédia*» felhasználásának semmi nyomát sem lehet találni. De talán valaki hajlandó volna ellene vetni *Horatius* eme szavait³⁾: «Azt mondják, *Plautus* a siciliai *Epicharmos* példájára siet», már pedig az alexandriai kritikusok *Epicharmost* az *ó-vígjáték* költői közé sorolják. De *Epicharmos*, a ki életkorban valamennyi attikai komédia-költőt megelőzött és darabjait Siciliában költötte, egészen kívül áll annak a körén, a mit a mai tudomány *ó-vígjátéknak* nevez. A mennyire a ránk maradt kevés töredékből itélnünk lehet, darabjai egészen más szellemet leheltek, mint *Aris-*

¹⁾ *Scipio Africanus*ra czéloznak *Gellius* VI. 8. szerint *Nævius* következő szavai, a melyek *Aristophanes*hez is teljesen méltók:

«Etiam qui res magnas manu saepe gessit gloriose,
Cuius facta viva nunc vigent, qui apud gentes solus
Præstat, eum suos pater cum pallio uno ab amica abduxit.»

²⁾ Lásd *Plautus* «*Miles Gloriosus*» II. 2. 56. s. köv. czélzását *Nævius* fogságára.

³⁾ *Horatius* *Epist.* II. 1. 57 sq.:

«Dicitur»

Plautus ad exemplar Siculi properare *Epicharmi*.»

tophaneséi, s bennük politikai vonatkozásnak nyoma sincs. Hogy mennyiben szolgálhatott Plautusnak mintául, ma már bajos volna meghatározni.

Athenaenek a peloponesusi háborúk végeztével megváltozott politikai és társadalmi állapota magától vezetett a vígjáték féktelenkedésének — mely a nép jobbait és értelmesebbjeit már régóta boszantotta — korlátozására. A Kr. e. 440-ben kiadott rendelet, mely élő személyeknek színrevitelét megtiltotta, nem soká maradt ugyan érvényben, mert nem sokára visszavonták. De már ekkor keletkezett Kratinos és Aristophanesé mellett Krates és Pherekrates irányzata, a kik Epicharmos példáját követve, nem vittek személyeket a színpadra, hanem a komikus eseményeket költött jellemekhez kötötték, s a botorságot és félszegséget általában s nem egyes személyekben ostorozták. A komédiának ez a faja, mely az atheni nép előtt legnagyobb hatalma és ezzel párosult büszkesége idejében lágymelegnek és izetlennek tetszett, fölényben maradt az elernyedtt és elpuhult Athenaeben.

A személyi-vígjáték és a tiszta jellem-vígjáték között azonban sokkal szélesebb mélység tátongott, semhogy azt egyetlen szökéssel át lehetett volna ugrani. Az átmenetet az ú. n. *«közép-vígjáték»* képezte, a mely előttünk, ha csak Aristophanes Plutusát is ezek közé nem akarjuk sorozni, csupán Antiphanes és Alexis egyes fragmentumaiból és Platonius Grammaticus nagyon is fogyatékos leírásából ismeretes. A *közép-komédia*ban elesett a chorus, a melynek költségeit az elszegényedett Athenaeben senki sem volt hajlandó fedezni és a parabasis, vagyis a karvezetőnek a közönséghez intézett beszéde, mely az ó-komédia költőinek kezében a gúnynak és éleznék leghatalmasabb fegyvere volt. A személyi vonatkozások mérsékeltebbek, ovatosabbak, takarékosabbak lőnek, s inkább idegeneket, mint polgárt, inkább holtakat, mint élőket vettek célba. Minthogy tehát az actualitás ingerét elvesztették, nem voltak képesek érdeklődést kelteni a közönségben, a mely ekképen már Nagy Sándor idejében teljesen megérett a tiszta jellem-vígjáték számára, mely *«új-vígjáték»* név alatt ismeretes s melynek *Menander*, *Philemon*, *Diphilos* és *Apollodorus* a legelőkelőbb képviselői.

A közép-vígjáték, a melyet a saját félszegsége elítélt, a menyire ma ki tudjuk mutatni, aligha gyakorolt több befolyást a latin vígjátéokra, mint az ó-komédia. Az *«új-vígjáték»* egyik oldalhajtásáról, az ú. n. *«hilarotragoedia»*-ról, a mely a tragikumot komi-

kumba csapja át, s burleszk versekben parodizálja, szintén csak futólag teszünk említést. E műfaj feltalálását Rhintonnak tulajdonítják, a ki az első Ptolemæusok idejében Tarentumban élt és költött. E fajból érdekes mutatványt találunk Plautus «Amphitruo»-jában, mely Molière szellemes átdolgozásában szélesebb körben is ismeretes. Rhintonnak is tulajdonítanak egy Amphitruot, melyet aztán rendesen Plautus mintájának tartanak, de minthogy efféle parodiákat Athenaeiben is gyakran költöttek, ezt a föltevést nagyon is ingatag alapon nyugvónak kell tekintenünk.

Eltekintve azoktól a különleges okoktól, a melyeknek a római költöket az ó és közép-vígjáték utánzásától vissza kellett tartaniok, a dolog természetében rejlett, hogy kiválólag ahhoz az irányzathoz fordultak, a mely napjaikban a görög színpadot hatalmában tartotta, annak pedig akkoron Menander és szellemi rokonai csaknem osztatlan birtokában voltak. Különösen Menander úgy tűnt föl a régi műbírák szemében, mint csak nem fölülmúlhatlan mintakép, a kit az ó és közép-komédia legjobb termékeinek rovására az egekig magasztaltak. «Az én ítéletem szerint» — mondja róla Quintilianus¹⁾ — «szorgalmasan olvasgatva egy maga képes mind azt eszközölni, a mit a mi szabályaink rendelnek: oly hű a kép, a melyet az egész eletről rajzol, oly nagy nála a feltalálás gazdagsága és a dictio szépsége, annyira tud minden személyhez, dologhoz és állapothoz illeszkedni.» Ismeretesek Ovidius azon sorai is, melyekben azt a négy fő karaktert, a mely a Menander darabjaiban állandóan előfordul, rövid szavakba így foglalja össze: «Mig ravasz szolga, szigorú atya, gonosz kerítő és nyájas szerető lesz a földön, Menander neve is élni fog.»²⁾

Ezen magasztalások megérdemelt és igaz, avagy érdemtelen s igaztalan voltáról a mai nemzedék is némileg önállólal ítélhet még. Mennader iratainak a sorsa ebben a tekintetben nem igen figyelemre méltó. A neki tulajdonított 80 vígjátékból egyetlenegy sem jutott el hozzánk és mégis az újabb irodalom és műveltségre

¹⁾ *Inst. Orat.* X. 1. 69. «Qui vel unus meo quidem iudicio, diligenter lectus, ad cuncta, quæ præcipimus, efficienda sufficiat: ita omnem vitæ imaginem expressit; tanta in eo inveniendi copia et eloquendi facultas, ita est omnibus rebus, personis, affectibus accommodatus».

²⁾ *Amorum* I. 16—17:

«Dum fallax servus, durus pater, improba læna
Vivent, dum meretrix blanda, Menandros erit»,

is kiszámíthatlan hatást gyakorolt. Noha iratainak megsemmisülése által — úgy szólván — kétszeresen meghalt, mindazáltal él ő mi ránk nézve Plautus és Terentius lapjaiban és abban az itt-ott elszórtan ugyan, de nagy számmal előforduló idézetben, melyeket vígjátékaiból a későbbi görög írók megőriztek. Míg egyfelől ezek az utóbbiak elégségesek a végből, hogy ítéletet mondhassunk stilusáról és dictiójáról, a miről latin utánzóinak fordítása csak fogvátékos képet nyújt: addig másfelől ezek az utánzatok elég belátást engednek darabjainak szellemébe és ökonomiájába.

Hogy Menander Plautus és Terentius közvetítésével a francia színpad s ezzel az egész művelt Európa színészetének fejlődésére döntő befolyást gyakorolt; hogy a francia vígjáték *állandó* jellemei közül a legtöbbet ő rá vihetjük vissza, hogy még Molière is, a ki megérdemelte volna, hogy tanítómestere legyen, ő hozzá járt iskolába; hogy az újabb philologusok is folyton tatarozgatják a dicsőségnak azon — ma már rozzant — palotáját, melyet a régi műbírák építettek számára: mindez nem vesztegetheti meg ítéletünket, s nem akadályozhat meg bennünket abban, hogy Menanderben igen korlátolt talentumot ne ismerjünk föl és úgy meséiben, mint jellemeiben nagy fokú szegénységet ne vegyünk észre, melyet a dialogus finom és díszes volta csak nagyon fölületesen takar el és igen kevésbé kárpótol. Az igazán nagy drámai költők mellett, a milyenek a magasabb komedia terén is számosan vannak; a kik teljesen ismerik az emberi szívet; a kik tökéletesen belelátanak az emberi cselekedetek titkos mozgató erőibe; a kik minden szenvedélyt a maga nyelvén képesek megszólaltatni: az ilyen költők mellett úgy eltörpül Menander, mint a hatalmas tölgy alján a mogyoróbokor.

Ez az ítélet, a melyet Menanderre kénytelenek vagyunk kimondani, áll nagy részben általában az egész *új-komediára*, a melynek ő a legkiválóbb képviselője. Az ezen osztályba tartozó különböző írók mindnyájan éles családi vonással bírnak. Általában hű tolmácsai voltak annak az elfinomultműveltségű, de az ősi dicsőséghez hasonlítva mélyen alásülyedt népnek, a melynek számára írtak s a melynek színvonalán — úgy látszik — egyikőjük sem emelkedett fölül. «A darabok» — mondja Mommsen*) — «fárasztóan egyformák. Szinte kivétel nélkül a körül forognak, hogy egy

*) *A rómaiak története*. Írta Mommsen Tivadar. Az ötödik kiadás

fiatal embert vagy apjának, vagy éppen egy bordélyháztulajdonosnak rovására kétségtelenül bájos, de igen kétséges erkölcsiségű kedvesével összehozzanak. A szerelmi boldogság útja rendszerint a pénzcsalás valamely esetén vezet keresztül, s a darab tulajdonképeni mozgató eleme a furfangos inas, ki a szükséges összeget s a megkivántató cselt szolgáltatja, mialatt a szerelmes szerelmi és pénzbeli bajai felett sopánkodik. Obligát elmélkedések a szerelem örömeiről és fájdmairól, könnyhullatással járó búcsúzási jelenségek, s szerelmesek, kik szívök fájdmájában azzal fenyegetőznek, hogy magok ellen fordítják kezöket, nem hiányoznak belőlük: a szerelem, vagy inkább a szerelmesség, mint a régi műbírák mondják, a menanderi költészetnek tulajdonképi éltető eleme. A darabot a, legalább Menandernél, nélkülözhetlen lakodalom fejezi be; mely alkalommal a közönség nagyobb épülésére és meglegedésére meg a leányzó erényéről is ki szokott sülni, hogy, ha nem egészen is, de legalább úgy szólván tiszta, a leányról magáról pedig, hogy valamely gazdag embernek elveszett gyermeke, tehát minden tekintetben jó parthie.» A ki Terentiust olvasta, nem fogja e rajz helyességét kétségbe vonni, s ha Plautusnál a kevésbbé művészi mese mellett az anyagban és a jellemeiben nagyobb változatosságot találunk, ez annak tudandó be, hogy ez a költő darabjait egy még teljesen durva hallgatóság számára írván és semmi magasabb célzt, csak hogy hallgatóinak tetszését megnyerje, maga elé nem tűzván: görög mintáit a fölismerhetlenségig eltorzítja s talán az utánzandó darabok megválasztásában sem mindig a legjobb attikai példányokhoz fordul.

De a menanderi vígjátékok egyhangúsága nem szorítkozik csupán a mesére és a jellemeire. Még az incidensek is valami kárpit vagy szőnyeg folyton ismétlődő ábráinak benyomását teszik ránk. Így a gazdáik fölkeresésére siető rabszolgáknak egyik meg rögzött tulajdonsága, hogy mindig elfutnak gazdáik mellett és szavukat nem ismerik föl; úgy szintén untatólag visszaélnék e darabok a «félrő»-kkel, kihallgatott beszélgetésekkel, az ajtón való kopogtatással s az olyan rabszolgák szerepeltetésével, a kik gazdáik fontos megbízatásai s parancsaival az utcákon csavarognak.

Ettől a vígjátéktól sem lehet azonban megtagadni a maga

sajátos érdemeit. Ha bár hiában keresnök is benne *teljes* képét annak a korak, a melyben költői éltek, mind az által hű tükröt tart elénk a művelt atheni társadalomról, a mely miután erényét, becsületét, hitét, hazáját elvesztette: megtartotta az iskolát, a piaczt, a bordélyt, a szerelmeskedés, a mámort, a tányérnyalókat, iparlovagokat, a finom mártásokat, nyalánk süteményeket, az illatos hajkenőcsöt, a toilette ezer titkát, a naplopást, de mindenek felett ősi fecsegését és elmésségét Ezeknek a költőknek ennél fogva az volt a legnagyobb győzedelmük, ha díszes és kimért társalgásuk által kitünhettek, s hallgatóik szívét elmés szójátékaikkal megnyerhették. Olyan igyekezetnek, mely a hallgatókat javítsa s önmagok fölé emelje, mely őket a nemes és magasztos felé irányítsa és az eler nyedt kedélyeket felvillamozza: mindennek nagyon gyéren lehet némi nyomát találni és igen helyesen mondhatta Plautus a «*Captivi*» prologusában: «ritkán találunk ki a költők olyan komediákat, mely a jókat jobbakká tegye.»¹⁾

Ellenben lehetetlen föl nem ismerni a görög humanitás enyhítő befolyását a szülők és gyermekek, a férj és a feleség, de különösen a rabszolgák és gazdáik között fennálló viszonyokra Ez utóbbira vonatkozólag nem minden gyönyörűség nélkül halljuk Euripides következő szavait, a melyek bátran beillenének bármely modern abolitionista szájába is:

«Mi a rabszolgára szégyent hozó,
A név csupán, minden egyébben egyenlő
Szabad urával, ha igaz s becsületes.»²⁾

De mindebben nagyon sok olyan volt, a mi kevéssé felelt meg a római közönség ínyének és a mit római fülek nem igen tudtak méltányolni. Megmérhetlen távolság volt még a finom műveltségű Athenae és Róma durva tömege között, mely a komédiát a tragediának, a köteltánczosokat, a színészeknek, s az életre-halálra küzdő gladiatorok mutatványait meg még a köteltánczosoknak is messze följük helyezte. A rómaiak *finom* műérzékének érdekes képét tárja

¹⁾ «Huiusmodi paucas poetæ reperiunt comœdias
Ubi boni meliores fiant».

²⁾ *Jon* 867—869. v.:

«ἔν γάρ τι τοῖς δούλοισιν αἰσχύνην φέρει,
τοῦνομα· τὰ δ' ἄλλα πάντα τῶν ἐλευθέρων
οὐδεὶς κακίων δοῦλος, ὅστις ἐσθλὸς ᾖ.»

elénk az a körülmény, hogy a város 587-ik évében tartott győzelmi játékok alkalmával a nép a kitűnő görög fuvolásokat kifütyölte, mire az ünnepély rendezői, hogy a nép kegyét egészen el ne veszítsék, kényszeríték őket, hogy birkózásban verjék egymást földhöz, a mi akkora ujjongást keltett a népben, hogy alig lehetett őket lecsitítani. Terentiusnak, a ki mint közelebből látni fogjuk, a modern atheni komédiát egész tisztaságában ültette át Rómába, gyakran kellett keservesen tapasztalnia, mily kevésbé volt képes a finom attikai só a durva római inyt ingerelni. Olvassuk csak el a *«Hecyra»* prologusát, főleg pedig a következő sorait:

«Hecyrámat hozom újból elébetek,
Melyet a balsors üldözése még
Nem engedett csendben eljátszanom.
De rólam e csapást a ti értelmetek
— Ha most törekvésemben megsegít —
Leveheti. Hogy legelőbb adók,
Ökölvívók s a kötél tánczosok
Rég várvavárt dicső hírű hada, —
S kísérik csödülete, — zshivaj, —
S visongó nők miatt idő előtt
Ki kell vala vonulnom a szinről.
De régi tervemhez ragaszkodám;
Megint próbáltam színi-re hozni itt.
Az első felvonás tetszett. De haj!
Hírül hozák, hogy gládiátorok
Viaskodnak; nosza hamar a nép
Úgy összeröfönt s úgy dülakodott
Helyért, hogy én helyem nem tarthatám. . . .»*)

Hogy az a közönség, a melylyel ezekből a sorokból megismerkedtünk, Menandernek finoman rajzolt genredarabjait, a melyek ezenkívül teljesen idegen erényeket vázoltak, nem volt képes élvezni, könnyű megérteni. A római írók kénytelenek voltak az ételt a rómaiak ínye szerint fűszerezni: a túlságosan mesterkéltsé, gyakran nebezen is érthető intrigákat egyszerűsíteni, a finom czélzásokat lapos és undok durvaságokkal helyettesíteni, a szellemes szóharczok helyébe a nyers dülakodást tenni, a nőkre a legélesebb rágalmakat szórni, és a rabszolgáknak — kikkel a rómaiak baromnál

*) *Hecyra*. Prolog. vv. 21—33. — Egyben megjegyzem, hogy a Plautusból vett idézeteket Csiky Gergely mesteri fordításában, a Terentiusból vettek pedig a magam szerény kísérleteiben közlöm. N. Zs.

alábbvaló módon bántak — hátát folytonos ostoresapásokkal kenegetni. A hol görög, a rómaiakra nézve ízetlen situatiokat megtartottak, pl. hogy a gazda barátságosan beszélt rabszolgájával — gondjuk volt a költőknek arra, hogy hallgatóikat figyelmeztessék, hogy az ilyes, Athenaeiben szokásos dolgokon meg ne ütődjenek. És még nem szóltam azokról a csodálatos contrastokról, a mik abból származtak, hogy a görög ruhára római foltot vetettek, úgy, hogy ugyanazon darabban görög és római istenek, görög és római hatóságok összevissza fordulnak elő; a római jogra és római hadügyre vonatkozó kifejezések görögök szájába adatnak és a költő nem haboz hőseit a Velabrumról és a Capitoliumról beszéltetni olyan darabokban, a melyek Aetoliában vagy Illyriában játszanak. Nem lehet ugyan tagadni, hogy ez által sajátosságos komikai hatást lehetett gyakorolni, a mi néha valóban czélja is volt a költőnek, de az ilyesmi mindenestre az alacsony komikum körébe tartozik s a folytonos barbarizáláshoz csatlakozva azt eszközölte, hogy a görög jellem vígjáték a rómaiak kezében alig valamivel több a mai értelemben vett bohózatnál.

Ez az eltorzítás a későbbi latin műbírák figyelmét teljességgel nem kerülte ki. Olvassuk csak el a «Noctes Atticae» II-ik könyvének 23-ik fejezetét, a melyben Gellius, Cæcilius «Plocium»-át Menander eredetijével egybeveté. Nem tartom teljesen fölöslegesnek, hogy azt, a mit az ó-római vígjáték jellemzésére mondottam, megerősítsem néhány szónak idézésével azon író művéből, a kinek még alkalmá volt Menander saját darabjait latin utánczóinak munkái mellett olvasni. «Gyakran olvasgatjuk — úgy mond Gellius — «költőink komediáit, melyeket Menander és Posidippus, Apollodorus vagy Alexis és más vígjáték-írók görög eredetijéből vettek át és fordítottak le. És valóban, míg olvassuk őket, nem keltenek bennünk visszatetszést, sőt oly szellemesen és ügyesen irottaknak tünnek föl, hogy azt hinnők, javítani sem lehetne már rajtok. De ha velők az eredeti görög darabokat összehasonlítjátok és ha egyesített s váltakozó olvasás által sorról-sorra figyelmesen egybevetitek: mennyire kezdenek a latin darabok elhalványulni és elhervadni, mivel a görögnek szellemességét és szépségét, melyet utólníni képtelenek, teljesen eltorzítják. Ép a minapában találkoztunk ennek egy példájával. Cæcilius «Plocium»-át olvastuk, mely nekem és a többi jelenvoltaknak is tetszett. Ekkor kedvünk támadt, hogy olvassuk el Menander «Plocium»-át is, a melyből Cæcilius fordította a

maga vígjátékát. De, jó egek! mily feszesnek és hidegnek tűnt föl előttünk Cæcilius és mennyire Menander mögött állának, midőn Menandert kezünkbe vettük! Ezek bizonyára nem kevésbbé egyenlőtlen értékűek, mint Diomedes és Glaucus fegyverei.» A próbák, melyeket Gellius műve folyamán idéz, bebizonyítják, hogy teljességgel nem mondott sokat, sőt, hogy Cæcilius képes volt oly undorító aljasságokra, hogy komédiái a Menanderrel való összehasonlítás nélkül is megérdemelték volna, hogy minden tisztességes társaságból kivessék őket.*)

Igyekeztem, a mennyire lehetséges, megismertetni azt a szeltemet, a melyben Livius Andronicus legrégibb utódai *Nævius*, *Platus*, *Caecilius* az új attikai komédiát a római színpad számára átdolgozták. Az első, Nævius, a ki úgy látszik Campania valamelyik latin községének polgára volt, s az első pun háborúban mint katona is szolgált, egészen más jellemű ember, mint Livius Andronicus. Valamint a most említett háborúról irt költői krónikájával a görög epost igyekezett nationalizálni, épúgy görög víg- és szomorújáték-utáinzatainak is sokkal több latinos színezetet kölcsönzött, mint művésztársai közül bármelyik. Hogy e közben Aristophanes modorában római dolgokra és személyekre vonatkozó czélzásokat engedett meg magának, s hogy ez által a római rendőrség üldözésének tette ki magát: már fentebb említettük. Személyeket illető kifakadásait mellőzzük, de államügyekben kimondott merész ítéletében felismerjük a szabad szellemű bátor polgárt, a ki távol áll attól a nagy urak előtt csúszó-mászó alázatosságtól, a mely a latin komédiának általában sajátja. Egyik vígjátékában azt a kérdést veti föl: mi az oka, hogy oly hatalmas állam oly gyorsan tönkre ment?

*) A sokból csak egy példát:

Se. Sed tua morosane uxor, quæso est? *Ma.* Quam? rogas?

Se. Qui tandem? *Ma.* Tædet mentionis, quæ mihi

Ubi domum adveni ac sedi, extemplo savium

Dat jejuna anima. *Se.* Nihil peccat de savio,

Ut devomas volt quod foris potaveris —

Vagyis: *Se.* Házsártos-e kérlek, feleséged? *Ma.* Még kérdezed?

Se. Hogy-hogy? *Ma.* Csömör említenem, hiszen

Mihelyt haza jövök s mellé ülök,

Éhgyomorral ajkamra csókot ad.

Se. Se baj a csók, csak azt akarja, hogy kihányd,

Mit ott kívül fölösleget ivál». —

Ennek az egész undorító résznek Menandernél semmi nyoma!

— s e kérdésre egy politikai bűnlajstrommal felelt, a melyben többek közt ezek a szavak is előfordúlnak: «Jöttek elő újdonsült szónokok, felfűjt, üres fejű fiúk.»¹⁾ Sajnos, hogy ezen író műveiből csupán csak egyes, összefüggésükből kikapott sorok maradtak ránk; sajnos! mert az a kevéske, a mi megmaradt, költői talentumáról is kedvező vélekedést kelt bennünk, pl. ez a valóban kellemes vers:

«Egyiknek integet, másakra kacsintgat,
Egyiket szereti, a másikat fogva tartja.»²⁾

Naevius Róma 550-ik éve körül halhatott meg.

Azonban nála sokkal ismertebb ifjabb kortársa *Marcus Accius*, vagy a hogy mások írják *Titus Maccius Plautus*. Ez a költő, a ki Umbriának Sarsina nevű, ekkor már valószínűleg ellatinosodott városában született, Rómában mint színész és sziniköltő élt s a költészet egyéb ágával meg sem próbálkozott. Azt beszélik, hogy kereskedelmi speculatio folytán meggazdagodván, ugyanezen az úton később annyira tönkre ment, hogy életének tengetése végett egy kenyérsütőhöz szegődött szolgálatba, s ott a malmot hajtotta. Egyéb szükségleteinek némi enyhítését azon darabjainak csekély jövedelméből eszközölte, a melyeket a római szinpad számára az aediliseknek eladott. Később azonban sikerült neki szabadságát újra visszaszerezni.

Mintegy 130-ra rúgott azoknak a vígjátékoknak a száma, melyeket Plautusnak tulajdonítottak. Úgy látszik, hogy mindazt, a mi a görög darabok fordítási gyárából akkoron kikerült, — a legtöbb költőnek neve sem lévén ismeretes — a későbbi nemzedék Plautus nevére írta, pedig ezek közül a legtöbb idegen volt ő rá nézve, s legfőlebb csak némi gyenge simítást eszközölt rajtok az ő rendezői keze. A régiek közül már *Varro* igyekezett azon, hogy Plautus valódi darabjait kiválogassa a neki tulajdonítottak nagy tömegéből, s 21 darabot állapított meg Plautuséul, ugyanazokat, melyek az egy elveszett *Vidularia* kivételével még ma is az ő nevéhez fűződnek. Plautusnak az a ritka szerencse jutott osztályrészéul, hogy római hallgatóságának tetszését teljes mértékben megnyerte.

¹⁾ Kérdés és felelet olvasható *Cicerónál* «De Senectute» C. VI. §. 20.
«A. Cedo qui vestram rempublicam tantam amisistis tam cito?
B. Proveniebant oratores novi, stulti adulescentuli».

²⁾ Alii adnutat, alii adnctat, alium amat, alium tenet».

S valóban, mind erényei, mind fogyatkozásai egészen a római nép szájaize szerint valókká tették darabjait. A kiváló komikai erőt nem lehet tőle megtagadni. Hogy érettet és éretlent összevissza fordított, s hogy a nép izlésének hízelegessen, még a legjobbat is megcsonkította; hogy laposság és durvaság dolgában egészen faragatlan hallgatóságának színvonalára helyezkedett; hogy ezen hallgatóság erkölcsi és aesthetikai képzésével mákszemnyit sem törődött: mind ez közös vonása a latin vígjátékírók nagy többségével, valamint az is, hogy minden csipkelődző hajlama daczára szorgosan ügyelt arra, hogy a nagy urak és a rendőrség útjából kitérjen. De mindezek daczára Plautus nem szenved az actualitas hiányában. Darabjai telve vannak római állapotokra és erkölcsökre vonatkozó célzásokkal: háború és béke, uzsora és szavazatvásárlás egyaránt megkapják a maguk részét ostorának suhintásaiból, s a «Curculio»-ban plane a parabasisnak egy nemét találjuk, a mely eleven és szemléletes képét tárja elénk a «Forum Romanum»-on és annak szomszédságában folyó életnek. De mindez nagy általánosságban van tartva s a kormány tényeinek kritizálásától távol marad. Személyi célzások is fordulnak elő nála helylyel-közzel, de ezek csak kisebb rangú egyénekre vonatkoznak, a kiknek bosszújától nem kellett a költőnek tartania. Rómán kívül az itáliai városok közül főleg Capua és Praeneste voltak Plautus bűnbakjai. De Capua gúnyolása tulajdonképpen a döglött oroszlán rugdalása volt, mivel ez a város a második pún háborúban való részvétele miatt csaknem egészen megsemmisítettett. Az meg rendes szokásnak látszik a rómaiaknál, hogy a szomszédos praenesteieken s azok rosszlatinságán mulatni szoktak, akárcsak mi Soroksár vagy Budaörs fanyelvű svábjai. A *tilos*hoz tán seholy sem jár közelebb Plautus, mint a «Bacchides» következő soraiban:

«. Megmentém magunkat,
S cselemmel a várost elfoglalám.
Most az egész hadsereget haza
Vezérlem épen és sértetlenül.
Nézők, ne fogjon el csodálkozás,
Hogy diadalt nem ülök: ez nagyon
Közönséges, niucs is kedvem reá».)*

*) Bacchides IV. 9. 147 sqq:

«Salute nostra atque urbe capta per dolum,
Domum reduco omnem hunc exercitum;

(Az elfoglalt város egy rakás arany, melyet a beszélő — egy rabszolga — csellel kerített hatalmába.)

A város 552-ik évétől, a mikor a második pún háború véget ért, 579-ig, a mikor Plautus meghalt, a város tényleg huszszor volt tanúja imperialis triumphusainak, pedig sok esetben az, a mit végbevittek, nagyon kevésbé felelt meg annak a kitüntetésnek, a miben részesültek.

De ez az actualitas, melyet Plautus bizonyára csak az által ért el, hogy a costume dolgában lemondott a hűsége és következetességre való minden igényről, ez az actualitás — ismétlem — sem nem egyetlen, sem nem legnagyobb érdeme Plautusnak. Sok más írói erénye is van neki, a mikkel írói társainak nagy részét teljesen legyőzi. Mestere a nyelvnek és a versalkotásnak. Szabatoság és pezsgő elevenség lüktet párbeszédeiben. Kiváló tehetsége volt arra, hogy humoros és élczes szavakat tudjon egymásra halmozni, mely eljárásában mindig föltételezte, hogy hallgatói mind tudnak görögül, s ez a görögültudás nagyon is kapóra jött neki. A csúfoló és gyalázó szavaknak kimeríthetlen tárháza állott rendelkezésére. Finom érzéke volt annak fölismerésére, mi alkalmas a színpadon tetszést és hatást kelteni. Nagy készlete volt e legbohóbb ötletekből; jó kedve és humora egy perczig sem hagyta el.

A főntebb megnevezett triumviratus harmadik tagja, Caius Caecilius Statius Gallia-Cisalpinában, Milano környékén született s az insubriaiak ellen folytatott háborúban hadi fogságba esvén, mint rabszolga került Rómába. Később szabadon bocsáttatván, ő is vígjátékoknak görög minták után való átdolgozásával foglalkozott. Vigjátékai azonban néhány töredék leszámításával mind elvesztek. Nyelvét nem tartották eléggé tisztának, a mi provincialis származásából könnyen megérthető. De dicséretére említik föl, hogy darabjainak tervezetére nagyobb gondot fordított, mint költő-társai. De hogy mindennek daczára Menander darabjait a maga átdolgozásában mily sajnálatos módon megeseonkította és eltorzította; s a legocsmányabb elménczkedésektől is — csakhogy közönsége izlésének megfelelően — mennyire nem óvakodott: kitűnik abból, a mit az ő „Plocium”-ára vonatkozólag főntebb Gelliusból idéztünk. Későbbi latin műbírák Caeciliusnak néha a legelső helyet ítéltek

Sed, spectatores, vos nunc ne miramini,
Quod non triumpho: pervolgatum 'st, nil moror!«

oda valamennyi latin komédiaíró között.*) Nem vagyunk abban a helyzetben, hogy ennek az ítéletnek helyes vagy helytelen voltát művein próbálhatnók meg; de eleget tudunk róla a végből, hogy valószínűséggel állíthassuk róla, hogy ezt a rangot inkább azért adhatták meg neki, mert ment volt Plautusnak többnyire szembe-
szökő fogyatkozásaitól, mint azért, mintha azt akár elmeél, akár szellem tekintetében valóban fölülmúlta volna. Caecilius a pydnai csata (586) ideje körül halt meg, valószínűleg még legszebb életkorában.

Midőn azt látjuk, hogy a most tárgyalt költők az általok fordított görög darabokat, ha nem is egészen és következetesen, de mégis itt-ott romanizálták és általában közönségük izlése szerint rendezték be: könnyen feltámad bennünk az a sejtélem, hogy a görög minták utánzatai mellett eredeti latin vígjátéknak is kellett keletkezni, a mely ugyan nem lehetett egészen ment a görög befolyástól (hisz ez az egész latin műveltségen uralkodott), de sokkal szabadabb utánzat volt, úgy, hogy a görögök által kitalált formában latin tárgyak latin erkölcsökkel s latin viseletben adattak elő. És valóban, a «comoedia palliata» mellett, — mely nevét onnan nyerte, hogy a szereplők «pallium»-ban, azaz görög köpönyegben léptek föl — találni, habár ritkábban, «comoedia togatá»-t is, melyben a szereplők, mivel a darab színhelye Italia volt, latin felsőruhát, vagyis «togát» viseltek. E fajban az előttünk ismeretes legrégebbi költő *L. Vectius Tūnius*, Terentius idősebb kortársa. Fájdalom! erről a költőről végtelen keveset tudunk. Még azt sem tudjuk, hogy hol született s hol élt; de sok okunk van azt gyanítani, hogy déli Latium volt otthona és hogy, legalább az ő életében, darabjai közül egyetlenegy sem adtak elő a *főváros színpadján*. Valószínű, sőt ha Plautus és elvtársai komédiáinak jellegét ki akarjuk magyarázni, bizonyosnak kell vennünk azt, hogy a római rendőrség nem tűrte meg a «fabula togatá»-kat. Róma kormánya a római nép fenségét kétségtelenül sokkal magasabban állónak tartotta, semhogy azt a színpad deszkáira engedte volna hurcoltatni. A *külföldi* mulatságnak egész jellegében külföldinek kellett

*) *Vulcatius*, Gelliusnál XV. 24., a ki Plautusnak a 2-dik, Næviusnak a 3-ik s Terentiusnak csak a 6-ik helyet adja. A 4-ik és 5-ik helyet Liciniusnak és Attiliusnak ítéli, a kik előttünk merőben ismeretlenek. Varro, Caeciliusnak előnyt ad a mesében, Plautusnak a dialogusban, Terentiusnak az erkölcsök rajzában. V. ö. Horatius Epist. II. 1. 59 v. is.

maradni, hogy annak a szigorú római fegyelem ellen irányuló semminemű támadásától ne kellett légyen tartani. Bármennyiszer megfélekedeznek is a római vígjáték-írók arról, hogy darabjaik Athenben vagy Syracusaeben, Epidamnusban vagy Ephesusban játszanak: Rómának és a rómaiaknak nevét mindig szigorúan kikerülik, vagy a hol éppen rómaiakról van szó, ott görögmódon «*barbari*» (külföldiek) névvel említik őket. Az a keveske, a mit Titinius darabjainak címéből és fogyatékos töredékeiből képesek vagyunk megállapítani, egybevág az általunk fentebb mondottakkal. Ferentinum, Velitrae, Setia latiumi városokat ismerjük meg darabjainak színhelyeiül. Latiumra mutat az is, hogy egyik darabjában valami falusi atyafi Alba király saruinak mintájára szabat csizmát magának. A «*comoedia togata*» (Rómával ellentétben) latiumi eredetét megerősíti még két körülmény. Először az, hogy Horatius, Vulcatius és Quintilianusnál¹⁾ a római vígjátékírók felsorolásakor Titinius neve nem fordul elő; másodszor az, hogy Cicero, a ki pedig annyira szereti műveit régi írók mondásaival fűszerezni, soha nem idézi; sőt úgy látszik, hogy még Gellius sem ismerte, a ki pedig annyi érdekes apróságot beszél el a régi vígjáték-írókról. Mindezt könnyen megmagyarázza az a fölvétel, hogy Titinius idegen volt Rómában s darabjait ott nem adták elő. Másfelől nem szabad szem elől tévesztenünk, a mit Cicero az irodalomnak Latium vidéki városaiban a szövetséges-háború előtt való virágzásáról nem egyszer mond.²⁾ Egyáltalán nem valószínűtlen tehát, hogy a főváros hellenizáló színpadával ellentétben a városokban latinizáló színpad jött létre. Egy teljes századnál nem sokkal kevesebb idő múlva (a város 660-ik éve körül) Rómában is találkozunk már «*comoedia togata*»-knak egy kedvelt írójával *Lucius Afranius* személyében. A megváltozott viszonyok magyarázzák azt meg, hogy ekkor már Rómában is megtűrték, sőt kedvelték azt, a mi ellen még a pún háboruk századában olyan erélyesen protestáltak. Ezen kívül figyelmet érdemel az is, hogy Afranius darabjaiban, a mennyiben t. i. azokról képesek vagyunk ítéletet mondani, a Menander követése ismét nagyon előtérbe lépett, úgy hogy ő Terentiustól darabjainak színhelyén, hőseinek viseletén s

¹⁾ *Horatius* Epist. II. 1. 50–62. vv. *Vulcatius*, Gelliusnál XV. 24. *Quintilianus* X. 1. 99–100.

²⁾ *Cicero* «*De Orat.*» III. 11. 43. — «*Pro Arch. Poët.*» 3. 5.

azon körülményen kívül, hogy az akkori *Rómának megveszett erkölcszeit*¹⁾ vitte színre: — nem sokban különbözik. Horatius azt vallja róla, hogy úgy viselte a *togát*, mint a hogy Menander viselte volna, ha darabjait Rómában költi vala.²⁾

Nem tartozik magam elé tűzött feladatomra, hogy ezen dolgozatomban kitérjek a latin szomorú játéokra is, a melyet Plautussal és Terentiussal egyidejűleg *Ennius*, *Pacuvius*, *Accius*, nagyobbára Euripides nyomdokán haladva, művelni kezdetek; *Naevius* pedig a «fabula prætextata»-ban honi anyagot honi köntösbe öltöztetve próbálkozott meg a *nemzeti tragedia* megteremtésével. A tulajdonképeni *bohózatot* vagyis a «*fabella Atellana*»-t is mellőzöm, mivel szinpadí előadásra alkalmas fejlettségét sokkal későbbi korban érte el. Csakis némi részleteket akarok még közölni az ó-római szinpad berendezéséről, mivel e részletekben is nyerünk pár új adatot a rómaiak durvaságának s az æsthetika iránt való érzéketlenségének ismeretéhez, azután áttérek *Terentiusra*, ezen kísérletem tulajdonképeni főtárgyára.

Azok az alkalmak, a mikor Rómában színelőadásokat szoktak volt tartani, az első latin színmű előadása óta jelentékenyen megszaporodtak. Különböző játékok és népünnepek keletkeztek lassanként, első sorban az idegen istenségek kultuszával kapcsolatban, a kik Róma hatalmi terjeszkedésével egymás után vonultak a Capitolium rideg szentélyeibe. A «ludi Romani» a pydnai csata idejében már hat napra terjedtek; ezekhez járultak Cybele tiszteltetére az ú. n. «*Megalensia*» ünnepek ápril elején; ugyanezen hó. végén a «*Floralia*», júniusban az «*Apollinaria*»; novemberben a «plebeia»; végre pedig bizonyos meghatározott időközök, az ú. nt «sæculumok» elteltével a «sæcularia»-ünnepek. Ezekhez járúl. aztán még egy egész sereg alkalmi ünnep, pl. triumphusok tartása tekintélyes férfiak temetése és más efféle. Mindezen alkalmakkor színi előadásokat is szoktak tartani. De úgy látszik, egyetlen ünnepély alkalmával sem tartottak annyi és olyan fényes színelőadást, mint a «ludi Megalenses» vagy «Megalensia» alkalmával, melyet

¹⁾ Quint. X. 1. 100. «Utinam non inquinasset argumenta puerorum fædis amoribus, mores suos fassus». Ez a hely kikertülhetette Mommsen figyelmét, midőn Afranius darabjainak «sittliche Tendenz»-éről beszél.

²⁾ Ezt kell jelenteniök Horatius következő szavainak: «Dicitur Afrani toga convenisse Menandro».

a phrygiai Cybelének, az «istenek nagy anyjának» — (kinek kultusza a második pún háború rémséges napjaiban, a város 550-ik évében jutott Rómába) — tiszteletére rendeztek. Plautus darabjaira vonatkozólag csak két *didaskaliát* (így nevezik rövid s tömör megjelölését az időnek, a mikor, és a körülményeknek, a melyek között valamely darab előadatott) sikerült kinyomozni és pedig mind a kettőt Angelus Maiusnak. Ezek közül az egyik «Stichus»-ra, a másik «Pseudolus»-ra vonatkozik. Ezekből kitűnik, hogy «Stichus» 523-ban a *plebeia*, «Pseudolus» pedig 562-ben a «Megalensia» czéljaira szolgált. Terentius darabjai a közkézen forgó kiadásokban mind el vannak látva didaskaliákkal. Ezekből látjuk, hogy *Andria*, *Eunuchus*, *Heautontimorumenos* és *Hecyra* valamennyien eredetileg a *Megalensia*, *Phormio* a «ludi Romani» számára készültek. Az «*Adelphi*»-t legelőször Aemilius Paulus temetési ünnepélye alkalmával adták elő, a mikor a korábban megbukott *Hecyrát* is megismételték.

A római színház, a melyet ebben a korban még mindig csak alkalmilag, rögtönözve állítottak föl, deszkaalkotmány volt,¹⁾ melynek háttere (scæna) díszletekkel volt ellátva, míg a színészek az előtérben, a «pulpitum»-nak is nevezett *prosceniumon* mozogtak. A decoratio rendszerint útczát és házakat mutatott s változtatni nem lehetett. Innen van pl. a «Menæchmi» prologusában a következő tréfás részlet:

«E város Epidamnus, míg e darab tart,
Ha színre más kerül, nevet cserél ez is,
Mint a színészek is cserélgetik szerepjüket,
Ki most kerítő, majd ifjú lesz, majd öreg,
Szegény, koldus, király, javas, tányérnyaló.»²⁾

A görögök, hogy a szini kívánalmaknak jobban megfeleljenek,

¹⁾ Az első közsínházat 575-ben építették a flaminiai versenytéren a «ludi Apollinares» számára.

²⁾ Plaut. Menæch. Prol.

«Hæc urbs Epidamnus est, dum hæc agitur fabula:
Quando alia agitur, aliud fit oppidum.
Sicut familiæ quoque solent mutarier,
Modo enim idem fit leno, modo adulescens, modo senex,
Pauper, mendicus, rex, parasitus, ariolus».

Ezt az idézetet, bár Plautusból való, fent a magam fordításában, s nem a Csikyében adom.

egy ház belsejét ábrázoló kisebb színpadot toltak a nagy színpadra.¹⁾ Rómában, a hol még egyelőre nem sok pénz jutott a színelőadásokra, nem gondoskodtak ilyes készletről, a minek az lön a következése, hogy minden az útczán történt és ment végbe, elannyira, hogy még a gyermekágyat is, a mi az attikai új-komédiában tudvalevőleg olyan nagy szerepet játszik, ha nem volt elég a vajudást a kulisszák mögül hallatni, meg azt is, — mondom — az útczán, az illető ház kapuja előtt kellett felállítani. Úgy látszik, hogy a dekorációk dolgában még Terentius idejében sem eszközöltek jelentékenyebb javítást. Ily javulás csak azon fényes és pompás színelőadások időpontjától fogva konstatalható, a melyeket a város 609-ik évében, Corinthus bevétele után, Lucius Mummius rendeztetett. Csak 675-ben, midőn Lucius és Marcus Lucullus voltak az ædilisek, jöttek arra a gondolatra, hogy a színfalak megfordítása által a dekorációt változtassák. Húsz évvel korábban hozták szokásba az ú. n. «*Claudiusi mennydörgést*», melyet kövek hengergetése által idéztek elő; míg korábban a mennydörgést az által utánozták, hogy rézüstben vasszegeket és köveket ráztak.

(Vége köv.)

Dr. NAGY ZSIGMOND.

ADALÉKOK RÁDAY GEDEON ÉLETRAJZÁHOZ.

Közel négy éve már, hogy *Gróf Ráday Gedeon* összes munkáinak vékony kötete az Olcsó Könyvtár kiadványai közt megjelent. A szanaszét szórt, nagyobbára kisérletező töredékeket Váczy János gyűjtötte össze, ő látta el bevezetéssel is, mely mint önálló tanulmány egy szakfolyóirat hasábjain²⁾ külön is megjelent. Az irodalomtörténet munkásai mindenesetre jóleső örömmel fogadták a nagybecsű hagyatékot, melyért még Toldy és Arany komoly szót emelt, de úgy hiszszük nem mi vagyunk az egyedüliek, kik minden érintésekor önkénytelenül is kérdezzük: miért csak ennyi, mért nem több Rádaytól? A feleletet megadta rá már Kazinczy, a ki mindjárt a

¹⁾ Lásd *Guhl und Koner*: Das Leben der Griechen und Römer. Berlin 1876. IV. Auflage 341. lap, továbbá *Mommsen* idézett műve III. k. II. fele 247. lapját.

²⁾ Irodalomtörténeti Közlemények 1893.

tiszteletreméltó öreg halálakor hiába kereste iratait, mivel «elvesztek vagy elégettettek azok azon hamis szegyenből, hogy a mesterség emelkedésével a névre homályt ne vessenek».*) Pedig a Ráday nemes alakja két korszak mesgyéjén állva azok sívár, majd ébredő és lázas világában úgy emelkedik föl, mint egy Vergilius-festette Neptun-fő, a mint péczeli csöndes magányában, nagyhirű könyvtárának polczai megett közel hat évtizeden át támogatja és irányozza a literatura ügyeit, töredező testtel de ifjú lélekkel és villanó szemekkel küldözgeti szét tanácsló, buzdító, üdvözlő és tréfás leveleit. Majd mæcenáskodik, vagy kora felszínre vetődött irodalmi vitáiba veti bele bíraskodó szavát, s lassú, de mélyre ható működésével a magyar vers technikájában olyan újítást eszközölve, melylyel saját korát s a tette vágyó fiatalságot fél századdal megelőzi. Az írói központot mint első ilyen magánegyén irodalmunkban, akaratlanul is magához ragadja, s így a kis Péczel megelőzi a széphalmi Weimart, a pályatoró útmutatásai Kazinczy küzdelmeit, ki templomi érzéssel közelit mindenkor feléje s ifjú homlokára ő tőle várja és «tüzeti föl a repkény-koszorút, melylyel már most félénkség nélkül, sőt erős bizalommal jelenik meg hazája előtt».

Különben a Rádayról szóló értekezések mindezt bőven kifejtik; mi a pálya hatásából csak az alakra akartunk egy néhány sugárt vetni, s elmondani tájékozásul, hogy e férfinak, kinek ekkora érdemei vannak, még ma sincs számbavehető életrajza. A többnyire egy közös forrásból merített irodalomtörténeti kivonatok, pár soros jellemrajz, s egy-két napfényre került töredék az, a mi nevét őrzi, időnként fel-fel újítja.

Két ily Rádaytól való írott emlék van a mi kezünkben is, mindkettő a kolozsvári ref. Collegium kéziratárbeli eredetijéről másolva: az egyik a nemes gróf, akkor még *Eques Hungarus*, frankfurti egyetemen kapott *Nos Rector*-a, a másik egy igénytelen papirlapra vetett *hat strófás vers* Szilágyi Sámuelhez intézve.

Nézzük az elsőt! A körülbelül félívnnyi nagyságú, szélteben nyomatott szöveg, mely ereklje voltán kívül már csak egy XVIII-ik századbéli német egyetem fölvételi levelének mintájáért is megérdemli a közlést, egészében a következő:

*) Kazinczy Pantheonja, Nemzeti Könyvtár XXXVI. k.

RECTOR

UNIVERSITATIS REGIAE FRANCOFURTANAE

IC. GOTTLIEB HEINECCIUS,

Ictus, Consil. Aulæ Reg. Pruss & in illustri Viadrina Pand. &

Phil. Rat. & Moral. Prof. Publ. Ord.

Omnibus hasce lecturis et auditoris

S.

Communis Rerumpubl. conditio est, ut Civium numero adscribatur nemo, nisi fidem Magistratui promiserit ac obsequium. Idem in Republ. Literariâ eo majori receptum ratione, duo majora Civibus Literariis, tam communi quam cujusque Universitatis singulari jure indulta sunt Privilegia. His qui frui velit, indignum se tanto Beneficio reddere non debet. Unum quemvis quidem Virtutis avocabit amor, ne in scelera ruat sponte & Vitam liberali Ingenio indignam agat: Eo cautius tamen unusquisque quid sui sit officii, perpendet, si Legum Academicarum nexu semet sciverit constrictum. Cum ergo &

Gedeon de Rada, Eques Hungarus

inter Cives Universitatis Nostræ recipi desideraverit & stipulata manu, juramenti loco promiserit, se:

Magnifico Dno. Rectori, et senatui ejus obedientiam et Reverentiam, quæ legitimo Magistratui debentur, sedulo et semper prastiturum: Nec facturum aliquid contra Academiæ hujus Dignitatem et Statum improbe ac scelerate: sed hoc potius, sive hic versetur, sive hinc discesserit, operam daturum, ut Legum et totius Academiæ Autoritas salva sit et augeatur: Nec velle se illatam injuriam, aut per se ipsum aut per alios quoquo modo vindicare: Sed semper, quantum fieri potest, Rectoris officium implorare, et Vindictam ei commendare: Velle se etiam, si quod insigne Flagitium, (quod DEUS prohibeat!) commiserit, Poenam Carceris, vel Relegationis, vel aliam quamcunque ex Statutis, vel alioqui irrogatam, absque contumacia et recusatione subire: Quod si etiam vel hic manserit, vel hic discesserit, semper tamen se Beneficiorum Academiæ memorem et Fautorem Ejus, ad quemcunque Dignitatis gradum, futurum esse: adscripsimus eundem Civium Nostrorum numero omniumque Privilegiorum Studiosis, in Universitatibus S. R. I. competentium, participem fecimus. Quod præsentibus Litteris, Majori Universitatis Sigillo munitis, attestamur.

FRANCOFURTI ad VIADRU M Anno Christi MDCCXXXII.

Die XIX. Mens. Aprilis.

Pecsét

Körirata: SIGILLUM SENATUS ACADEMIAE FRANCOF.

A névnél sajátkezűleg ez áll: Gedeon de Ráda, Eques Hungarus, s legvégül, közvetlen a pecsét fölött a kelet: MDCCXXII—Die XIX Mensis Aprilis. Die és Mensis szók még nyomtatottak, csak a nap és hónap ideje alkalomadtán beírott már a szürkességig fakó tentával, de tisztán mutatva az időpontot, melyben a hallgató az egyetem kötelékébe belépett. — Ha már most Ráday életrajzi adatainak irodalomtörténi kézikönyveinkben utána lapozunk, egész a Toldy Költészettörténetéig úgy találjuk, hogy költőnk 1713 október 1-én született s atyja 17 éves korában küldte ki az Odera melletti Frankfurt egyetemére. Tehát ugyanakkor lett egyetemi hallgatóvá, a mint rá is mondják a megfelelő időszámítással: 1730-ban. A tévedés nem valami nagy horderejű, de elvégre tévedés, melyben Toldy után indulhatott valamennyi. Hát Toldy honnan merített? Valószínűleg Mindszentyből vagy Koppiból, kik közül az első «Ladvoat Dictionariuma» VI. köt. 412. lapján hasonló évszámokat közöl, de ő sem eredetiül, hanem a tőle annyit magasztalt Koppi Károly emlékbeszédje alapján. E férfiú 1785—1796-ig a pesti Universitáson a bölcsélet nyilvános r. tanára, széles tudású, lelkes hazafi, ki kevéssel Ráday halála után szép latin orátióban magasztalja a főrangú író emlékét, melyet azonnal ki is adott ily czímmel: *Oratio quam... S Gedeoni de Ráda monumentum esse volvit Carolus Coppi, Pestini. 1792.* A beszéd, elején Rádaynak már az *Orpheus*ban kiadott aczélmetszetű képével, a nagy lelkek halhatatlanságáról szóló általános bevezetés után a Ráday-család eredetével foglalkozik, s az első Ratold normandi lovagon kezdve egész Gedeonig levezeti a családfát, oklevelei, krónikái stb. nyomán. Szól a Ráday Pál érdemeiről, aztán több mint 19 oldalon a fia pályájáról nagyolt, de erős vonásokkal mindenütt a szónok meleg, színező hangján. Ő mondja idézett műve 24-ik lapján, hogy: «postquam paternis monitis, et exemplis pectus muniverat, annorum 17 ad Francofurtenses propter Oderam sitas demissus fuit, atque ibi usus præstantissimis Artium præceptoribus, ad vigesimum usque permansit, non redi turus ante per actum cursum, nisi tristi de obitu patris nuncio in patriam revocaretur».

A «Nos Rector» alapján világosan látható, hogy Koppi tévedett. Ő nála nem csoda, orátiót tartott, a halott érdemeit, hatását *időrendben* csak a megértésre szükséges összefüggés kedvéért futja végig mint szónok, nem apró-cseprő évszámokra támaszkodva mint historikus. Tudta, hallotta, hogy a megboldogult három évig

volt kint külföldön s azalatt hallgatott a frankfurti egyetemen így mind a hármat oda helyezte. — De ha itt tévedett, bőven kárpótolja a nemes tüzt, kenetes neerolog szép fordulataival, axiómáival, festéseivel, de legfőként a családfának irodalomtörténetünkben ma is becses összeállításával. A dolgot ekként — a pontos születési évben megbízva — úgy módosíthatjuk, hogy Ráday tizenhét éves korában kiment ugyan külföldre, de itt, a mi oly természetes, tanulmány-úton eltöltött egy év után csak 1732-ben iratkozott be a frankfurti egyetemre, honnan még a cursus bevégezése előtt, atyja halála miatt (1733 máj. 20.) haza jött.

* * *

Érdekes, bár irodalomtörténeti szempontból kevésbé fontos ez a másik töredék, mely 24 sornyi versezet 6 strófában; hártya-szerű félív papíron zöld tentával. Írása régies és kissé reszketeg, de eléggé férfias, s a mint a II-ik szak első sorai mutatják, Szilágyi Sámuel superintendenshez vannak intézve.

Hogy ki volt Szilágyi, Kazinczy emlékeiből eléggé ismeretes: a rendkívüli testi és szellemi erejű debreczeni püspök, kit vallásfelekezete mint Áronukat, a Mester mint egyik atyai tanácsadóját tisztelte nagyon. Ő volt az, ki a gyermek Kazinczyt első irodalmi kísérletekor kínos zavarából kimenté, buzdításaival fölemelte, azután is mindég ellátta tanácsokkal. Maga is költő és író, ki nemzetét a Henriás fordításával ajándékozta meg, előkelő részt vevén egyszersmind a prosodia, nyelv és izlés forradalmában is. — Ráday már most, ki az egész világnak barátja volt mint egy Atticus, bizonyára jókor megismerkedett véle, — mely viszonyukat széles összeköttetésein és levelezésein kívül egyirányú irodalmi törekvésük is előmozdította, a vallásbeli egyhitőség és hazafias buzgóság csak fokozta, állásuk tekintélye még bensőbbé érlelte. Így írhatta hozzá tréfás kedéllyel e hevenyészett versecskét, mikor hírt vett barátja betegeskedéséről:

A ki szüntelenül lábait sétállya
Ha kivált edgy kitsint tsiklandossan állya
Az hideg időtskét, mérge torkát szállya
S ki tölti bosszúját sétálás dagállya.

Szilágyi Sámuel elég példás erre
Mert mostan tekintsd bár testét akar merre

Ittis ottis beteg, alig ütt emberre
Torkais szavais be rekedt edgyszerre.

Sok százszor mondotta ezeknek írója
Annyi sétálástul magát kitsint ójja
Bizony ezt a Párca mind rovásra rója
Ne legyen éltének tulajdon ollója.

De akár az falra hány borsót edgy léssen
akár tartsd javára intésidet készen,
S úgy tetszik az ember meg több hasznot téssen
Ha az faltul vissza szökő borsót vészen.

Halott volt valaha, deák verset erre
Ha ettől lépj ezer lépést valamerre
De az ezért még két Oval toldván herre, *pro helyre**)
Sokszor ha megindúl tölti száz ezerre.

De az zöld firkáló verseit már zárja
S az szegény betegnek jobulását várja
Tréfálodik ugyan, edgy két verse párja
De szives kívánás az rendek határja.

Gedeon de Rada.

Versmértéke, mint látható, a 12 szótagos egyrimű alexandrin, az ő kedvelt alexandrinje, melyben ifjúkora első kísérleteit írta (v. ö. *Közl.* XIX, 23), melyhez a már forrongó harcok közepett is aggkorában visszafeledkezik. És elég könnyen perdülő sorokat ír, bár köznapi rimmel, köznapi tartalommal.

A mi végre a levél írásának idejét illeti, mi úgy hisszük, aligha tévedünk, ha Kazinczy rövid rajzában adott útmutatás után az 1772-ik évre, annak is a végére teszük, mivel a vers egyes helyei e föltevésnek egészen megfelelnek. Kazinczy ugyanis Pantheonja 117. lapján így szól: «1772-ben Szilágyit megsujtá a guta. Bajából fölépült ugyan, de járása elnehezedett, s fáradtságosan ejté a hangokat», mely helyzettel a vers 2-ik és 3-ik szaka feltűnően megegyezik. — Mi tehát e derűs hangulatú levéltöredéket a Ráday és Szilágyi Sámuel között fönnállott barátság érdekes emlékének tartjuk — a széplelkű öreg alkonyuló napjaiból —, melyen szelid kedélye a mosolygó sajnálkozás, óvaintés, s a pajkos tréfa őszi verőfényével ömlik el. Irta legyen előbb vagy később, a fő-

*) Ráday saját jegyzése.

dolog az, hogy ő írta, kitől, fájdalom az irodalom reformáló hatása mellett is oly keveset örökölt, pedig Aranyként «a pályatörő szellem műveinek bármily kis töredéke is mindenkor tanuságos, semmivé tétele mindenkor veszteség».

Dr. PAP KÁROLY.

HASONLATOK MILTON EPOSZAIBAN.

Az epikus előadás, különösen pedig a nyelvbeli szemléltetés, az úgynevezett *plasticitas* örök mintáit minden korok és minden — eposzirodalommal dicsekvő — nemzet æsthetikusai Homeros két eposzában keresték. Az ő nyomdokait követték hűségesen a római és a renaissance-irodalom nagy műeposzainak alkotói is. Bármilyen szembeötlő legyen is a különbség Homeros naiv *hallgatósága*, meg a sokkalta szélesebb ismeretkörhöz jutott, nem annyira hívő és gyönyörködő, mint inkább gondolkozó olvasóközönség között: az eposz lényegében megmaradt olyannak, minőnek azt Homeros teremtetten volt. Korképet, világnézletet foglal össze, mindazon, egységes cselekvény körül csoportosuló eseményeket, melyek egy nemzetet, egy egész nagy kort, sőt különösen a vallásos eposzokban az egyhiten levő emberiséget érdeklik és lelkesítik.

Milton legkiválóbb méltatói (Addison, Johnson, Macaulay) soha szemök elől nem tévesztették Homeroshoz való viszonyát. Eltekintenek attól, hogy Milton eposzai nem a népköltészet termékeny talajában fogamzottak. Milton nem vett semmit a nép zengő ajkairól. A bárdok és minstrelek nem voltak sem előzői, sem munkatársai. Az egész colossalis költői alkotás az ő maga agyának szülötte, melynek tárgyát — *long choosing and beginning late* — ifjúkorában kereste és tragikus életpályája sajátos viszonyainál fogva csak aggkorában találta meg. Tudjuk, hogy ifjúkori tanulmányutjában, midőn Firenzét, Rómát és Siennát, az akkor virágzó olasz irodalom góczpontjait látogatja vala, fogamzék meg benne az eszme, hogy: «*by labour and intense study, which I take to be my portion in this life, I might leave something so written to aftertimes, as they should not willingly let it die*».*)

*) «In his Epistle to Manso he expressly names his hero *Prince Arthur*, and his theme, the triumphs of the British patriot over the pagan Saxons. Had he prosecuted this subject, we should indeed, have had — what is yet a desideratum — a *national* epic — but the great poem, which we have and of the glory of which time cannot rob us while we are a nation, would verily have been *Paradise Lost* to our literature! (J. Montgomery, memoir XXX.)

Tehát ifjúkori csapongó képzelete kedvvel foglalkozott hazája hőskorával, lelkesítették őt is az angol romanticismus mondakörei. Arthur és asztalkörének lovagjairól szinte felfalta, a mi csak regényekben olvasható volt. E mellett, hiteles hagyomány szerint, még 30 éves kora előtt elolvasta *valamennyi* ókori klasszikust. De fejlődése más utakat talált, a fenség, a magasztos, az örök isteni és emberi töltöték be hovatova a szentírás-ihlette lelkiületét s elvégre is az egész keresztény emberiséget ajándékozta meg oly két eposzszal, melyben a biblia kijelentései, a proféták jóslatai, a renaissanceban újjáéledt antik mythologia világával a legpuritánabb istenfogalom, meg a jó és gonosz elvének örök küzdelme, a Szt. Háromság, a jó és bukott angyalok világa a paradicsomról szóló és regékkel együtt egy bármily groteszk, de egységes művé olvadt össze. Innen van, hogy Milton eposzai, bármennyire magukban állók, felfogásban, szerkezetben különösek is, az egész művelt emberiséget minden korokon át legközelebb fogják érdekelni.

Az ő feladata hasonlíthatatlanul nehezebb volt Homerosénál. Emez a látható, reális világ hú tükre (Natur in der Natur), ő meg nagyobbreszt a földöntúli, mystikus világban mozog. Ámde a szemléltetés főeszközei, így a *hasonlatok* mindkettőjöknel egy és ugyanazon mód szolgálnak, hogy a költő és közönsége között az eszmekapcsolat, a közös érdeklődés létre jöjjön.

Mindkettőnél kiválóan fontos a *hasonlatok* szerkezete, — az egyszerű képeket, melyek egy hasonlító mellékmondatba foglalják az összehasonlítottat, nem vesszük tekintetbe.

Kutatásunk tárgyát a nagy, *körmondatos* hasonlatok fogják képezni, a melyeknek kikerekített, terjedelmes előtagja a költői phantasia világjának egy-egy szép, érdekes darabját foglalja magában. Ezek nem közhelyek, hanem a költőnek külön álló művészi alkotásai. Fődolog bennök a rögtön szembetűnő *összehasonlítási* alap, az ú. n. tertium comparationis, a mely a hasonlatok céljánál fogva Miltonnál sem lehet egyéb, mint Homerosnál, t. i. valamely *absztrakt* fogalom, tehát valamely *cselekmény, állapot, viszony*, vagy *tulajdonság*, a mely az összehasonlított tárgy útján konkrété, általánosan érthetővé, vagyis szemléletessé leszen. Ilyenek különösen a *mozgás* és annak ezerféle módzatai (menés, üzés, támadás, hátrálás stb.); mérték, tömeg és nagyság; főkép pedig a külső megjelenés. *Lelki állapotok* ellenben csupán külső nyilatkozásaikban szemléltethetők.

Másodszor aztán tekintetbe jó, hogy *hol* fordulnak elő a hasonlatok, mily számban, gyéren-e vagy sűrűn, a szerint, a mint őket a költő lánggra gyúlt phantasiája halmozza és hőse iránt való fokozott érdeklődése mintegy provokálja.

Harmadszor igen érdekes az illetén nagy körmondatos hason-

atok előtagjának kiszínezése. Az eszmetársulás kiszámíthatatlan ereje túlrágadja a költői phantasiát a tertium comparationis szoros határán. Mellékkörülményekre is áttér, staffage-alakokat is fest bele nagy képébe, tetszése, sokszor szeszélye szerint, de a nagy geniusok szeszélyei, ötletei is örök törvényeken alapulnak.

Milton eposzai Homeroséval egybevetve túlnyomóan *drámai*, dialogikus szerkezetűek, és így természetes, hogy gyéresebb helye van a nagyszabású hasonlatoknak, a melyeket a költő nem adhat a beszélő személyek szájába. Innét van, hogy a csaknem teljesen dialogikus *Paradise Regainedben* mindössze öt nagyszabású hasonlatot találunk, a többit, körülbelül 65-öt, a *Paradise Lost* elbeszélő részeiben.

Milton epikájának e sajátosságát igen jól jellemzi Szász Károly (Világirod. eposzai, II. 613. l.): «Maga a költő mint elbeszélő oly ritkán lép előtérbe és rendesen személyeit beszélteti, hogy művét a drámától külsőleg is csak a vékony keretre szorított külalak választja el. — Még feltűnőbb a drámaiság a cselekmény belső berendezésében. Oly erős a kitűzött cél felé való egyenes és hatalmas haladás s oly ritkán esik az a terjengő, kényelmes és késlekedő előadásba — mintha a költő önként le akart volna mondani e kiváltságáról, saját hátrányára, de tárgyának kétségen kívüli előnyére».

Bámulatra méltó, mikép tud Milton a poetikai hatás eszközeivel gazdálkodni. Mint említők, mindössze 70 hasonlatot tartalmaz két eposza, de e hetven magában foglalja a korabeli egész világnézetet. Túlnyomó részben a cselekmény megindítójának, Sátánnak, ő levén *nagyravágás tragikus bukásának*, meg az elolthatatlan bosszúvágy pokolbeli szenvedélyének és szenvedéseinek megtestesülése, az alvilágból *való vakmerő kitörésére* és visszatérésére vonatkoznak. Vajjon a fölfedezések, ismeretlen világrészekben való merész utazások és bolyongások e századaiban, mi is *érdekelheté* Columbus, Vasco de Gama, Sir W. Raleigh és Magelhaens korát inkább mint a rettenthetetlen ősgonosz (fiend), a hazugság és a Bűn önmagából nemző atyjának borzadalmas expedíciója kitörve leánya, a Bűn és fia, a Halál, őrizte Pokol kapuin keresztül az Ős Éjszaka (ancient Night, *Νύξ ἐρεβεννη*) és a Chaos rideg birodalmán.

Szárnyra kel Isten engesztelhetetlen ellensége, Milton *ἀνὴρ πολότροπος*-a, *ὃς μάλα πολλὰ πλάγχθη* és gyors röptében úgy tűnik fel, mint egy *vitórlás gálya*, a mely a látóhatár messzi fellegeiben, a délibáb káprázatában ötlük a tengerész szemébe :

«As when far off at sea a *fleet* descried
Hangs in the clouds, by equinoctial winds
Close sailing from Bengala, or the isles
Of Ternate and Tidore, whence merchants bring
Their spicy drugs; they on the trading flood

Through the wide Ethiopian to the Cape
 Ply stemming nightly toward the pole: *so seem'd*
 Far off the flying fiend.» (Par. Lost II. 638)

Ez, a tertium comparationisán messze túl kiszínezett hasonlat nem leírja, hanem lefesti az óriási India-járó gályák kalandos útját. Bengaliászállíttják fűszerillatú áruikat, az áramlat sodrán (the trading flood) a Fokföldre (the Cape)s onnét hatalmas kanyarulattal éjszaknak (toward the pole) iparkodnak dagadó vitorlákkal. Ilyennek tűnik fel a gigantikus Sátán, a ki Isten kertjét fölfedezni és szíveszerinti teremtményeit, ős szüleinket tönkre tenni, pokol és föld körüli útjára vállalkozik. Ádáz elszántság, kétségbeesett, de még nem reménytelen bosszúvágy sarkalják. Addisonszavaival, melyeket még Johnson is idéz: «To Satan, as Addison observes, such sentiments are given as suit «the most exalted and most depraved being». Macaulay Milton *Sátánját* nem is állítja egybevetni Aeschylus Prometheusával: a közös jellemvonást, a tagadás, dacz, lázadás ős erjében látván hennök. «Foremost among his creations of this class stands Prometheus, half fiend, half redeamer, the friend of man, the *sullen* and implacable *enemy of heaven*. Prometheus bears undoubtedly a considerable resemblance to the Satan of Milton. In both we find the same impatience of control, the same ferocity, the same unconquerable pride. In both characters also are mingled, though in very different proportions, some kind and resolute feelings» . . . A Sátánban lakozó nemesebb érzelmek, így a *szép és üdeség* iránt való élénk érzékének megvilágítására idézem a következő a paradicsomi légkörhöz méltó bájos hasonlatot:

«Much he the place *admired*, the person more,
 As one, who long in populous city pent,
 Where houses thick and sewers annoy the air;
 Forth issuing on a summer's morn, to breathe
 Among the pleasant villages and farms
 Adjoin'd, from each thing met conceives delight;
 The smell of grain, or tedded grass, or kine,
 Or dairy, each rural sight, each rural sound;
 If chance, with nymph-like step, fair virgin pass,
 What pleasing seem'd, for her now pleases more,
 She most and in her look sums all delight:
Such pleasure took the serpent to behold
 This flowery plat, the sweet recess of Eve
 Thus early, thus alone.»

(Par. Lost IX. 442. stb.)

A *kigyó* testébe bujt Sátán úgy gyönyörködik vala a kora reggeli órában Éva és virágágyainak, az ő édes otthonának láttán, mintha

valaki tavasszal hajnalban kiszabadulván egy nagy város bűzhödtt levegőjéből, falvak, rétek, majorságok közt andalogva kéjjel szíjja magába a vetés, a széna, az istállószagot és gyönyörrel fülel a madarak csicsergésére, És ha ráadásul aztán — ez már a *második hasonlítási alap* — egy nymphea-termetű szép menyecskével is találkozik, mindaz, ami eddig édesnek kedvesnek látszott, ő érte lenni látszik mind.

Kinek ne jutnának itt eszébe a *magyar* Homeros, Arany János Fülemüléjének következő sorai:

„Megköszönve a napot,
Melyre im felvirradott,
A sugárt és harmatot,
A szellőt és illatot;
A fát, melynek lombja zöld;
A fészket, hol párja költ,
Az örömet, mely teli
Szivecskáját elteli;
Szóval, ami benne él
S mit körében lát, szemlél,
Azt a pompát, fényt és színt,
Mely dicsőség
— Semmi kétség —
Ő érte
Jött létre, csupán ő *érette* mind!„

Sajna, a bukott angyal szíve salakjából felszínre került æsthetikai fogékonyságot tüstént megfertőzi a *kigyó ravaszsága*, még a mefisztói illemtudás álczája alatt is:

(Par. Lost IX. 510 stb.)

With tract oblique

At first, as one who sought access, but fear'd
To interrupt, *sidelong* he works his way.
As, when a ship, by skilful steersman wrought
Nigh river's mouth or foreland, where the wind
Veers oft, as oft so steers, and shifts her sail:
So varied he and of his tortuous train
Curl'd many a wanton wreath in sight of Eve
To lure her eye.»

Óvatosan, nesztelen oldalog, ferdén tekeregve Éva felé, nehogy zavarja ártatlan andalgásában! Miként egy hajó ügyes kormányosa folyó torkolatánál, vagy veszedelmes hegyfok előtt össze-vissza forgatja vitorláit a folyton változó parti szél irányja szerint.

Végre elérkezett a kellő pillanat, hogy gonosz szándékának révébe evezzen; szeme felvillog és a csábítás szikráit szórja Évára. Tévútra csalogatja csába fényével, miként a *bolygó lidérczfény* egy éji vándort, míg elvégre el nem vész a mocsarak és lápok feneketlen útvesztőjében!

«As when a *wandering fire*,
 Compact of unctuous vapour, which the night
 Condenses and the cold environs round,
 Kindled through agitation to a flame,
 Which oft — they say — some *evil spirit* attends
 Hovering and blazing with delusive light,
Misleads the amazed night wanderer from his way,
 To bogs and mires and oft through pond or pool;
 There swallowd up and lost from succour far:
 So glister'd the dire snake and into fraud
 Led Eve, our credulous mother.»

(Par. Lost IX. 632 stb.)

Az erős ecsetvonásokkal odavetett *hasonlított kép* hátborsódzást kelt az olvasóban; szinte halljuk a szerencsétlen fuldokló éji vándor utolsó jajszavát, a melyet elnyel a néma ingovány!

Elérkezett az utolsó — ú. n. «késleltető akadály», das retardirende Moment — Éva menthetetlen bukása előtt. Éva még jókor észreveszi, hogy hiszen ez a híres fa, melynek erejét (virtue) a bölcs kigyó nem győzi vala eléggé magasztalni, tulajdon az, melytől őt jóságos ura, Ádam zavaros, csúnya álomlátása után — melyet éppen az akkor varangyos béka alakjába, «toad», bűjt Sátán sugdosott volt fülébe — óva intette. A híres tilos gyümölcs fája, a tree of prohibition elé érkezének!

Most Sátán a *szellemi nagyság* fegyvereihez nyúl, hogy végső csapást mérjen hiszékeny, védetlen. kíváncsi ős anyánkra: mint régentén a *szabad Róma* egy nagy szónoka, mélyedt magába, hogy érveit összegyűjtse, mozdulatainak hatását kiszámítsa és aztán *bevezetés nélkül* rontson áldozatára.

(Par. Lost IX. 670 stb.)

«As *when*, of old, some orator renown'd
 In Athens, or *free Rome*, where eloquence
 Flourish'd, since mute, to some great cause adress'd
 Stood in himself collected, while each part
 Motion, each act, won audience, ere the tongue
 Sometimes in height began, *as no delay*
 Of preface brooking, through his zeal of right:
 So standing, moving, as to height upgrown
 The tempter, *all impassion'd* thus began:»

Kinek ne jutnának itt eszébe Ciceronak «quousque tandem!» mennydörgő szavai. Ki ne csodálná ezen *hasonlat halmazatban*, melyben Milton a Sátán hirhert merényletét, eredendő bűnünk fogantatását mesterileg szemlélteti, azt az egyre növekedő, művészileg berendezett klimaxot. Feltartóztathatatlan gradatio a tetőpontig s aztán iszonyatos gyorsaságú katasztrópha. A tragédia cselekvényének ösmeretes dülő háromszögében az idéztem hasonlatok a — pihenők.

Ideje immár visszatérnünk Macaulay egybevetéseihez, hiszen ő indított velök messzire tévedt eszme-futtatásaim kitérőjére. «Prometheus, however, is hardly superhuman enough. He talks too much of his chains and his uneasy posture: he is rather too much depressed and agitated. His resolution seems to depend on the knowledge, which he possesses, that he holds the fate of his torturer in his hands, and that the hour of his release will surely come. But *Satan* is a creature of another sphere. The *might of his intellectual nature is victorious over the extremity of pain*. Amidst agonies, which cannot be conceived without horror, he *deliberates, resolves, and even exults*. Against the sword of Michael, against the thunder of Jehova, against the flaming lake and the marl burning with solid fire, against the prospect of an eternity of unintermitted misery, *his spirit bears up unbroken*, resting on its own innate energies, requiring no support from any thing external, nor even from hope itself.» (Macaulay, Essay on Milton, 43.)

Tehát Milton Sátánja valóságos Titán, Uranos és Gaeának is becsületére válnék. «Die Titanen — úgymond *Preller*, Griech. Myth. I. k. 37. lapján — sind nicht bloss weltbildende Mächte, sondern sie sind zugleich die Urheber des Hasses und Streites in dieser Welt, indem sie sich zuerst gegen ihren eigenen Vater, dann gegen Zeus empören. Ja, die älteste Dichtung scheint vorzugsweise *diese* Bedeutung des Widerspruchs und Hasses gegen die bessere Ordnung der Dinge an ihnen hervorgehoben haben.»

Ha Sátán lelki erőre fölötte áll Prometheusnak, amint az Alvilág égő mocsaraiból kiüti fejét és szikrázó szemekkel tekint a magasba, hatalmas termete is megüti akár a százkezü *Briareus*, akár a lángokadó *Typhon*, sőt még a Leviathannak, a teremtmények óriásának mértékét is, melynek oldalába a normann hajós, mikor az éji álmát aluszsza, szigetnek nézván őt, horgonyát veti.

«In bulk as huge,

As whom the fables name, of wondrous size,
Titanian, or Earth-born, that warr'd on Jove;
Briareus, or Typhon, whom the den
By ancient Tarsus held; or that sea-beast
Leviathan, which God of all his works
Created hugest, that swim the ocean stream.
Him haply, slumbering on the lee, while night
The pilot of some small night-founder'd skiff
Deeming some island, oft as seamen tell,
With fixed anchor in his scaly rind
Moors by his side under the Norway foam,
While glasma invests the sea and wish'd morn delays:

So stretch'd out huge in length the arch-fiend lay
Chain'd on the burning lake.» (Par. Lost I. 191.)

Ezen fokozatosan egymásra következő, egymásra halmozott hasonlatok megkapóan szemléltetik Sátánnak felfedezési útra való vállalkozását a Par. Lost II-ik énekében. Midőn a Pokol kapujához érve maga nemzette fia, a Halál áll útjába, e váratlan akadályon megütközve, miként egy *dögvészt* és *háborúságot* jelentő *üstökös csillag*, úgy lángol haragjában:

«On the other side
Incensed with indignation Satan stood
Unterrified an *like a comet burn'd*,
That fires the length of Ophiuchos huge
In the arctic sky, and from his horrid hair
Shakes pestilence and war.» (Par. Lost II. 706 stb.)

Dárdáját halálos csapásra emeli enfia fejére s a két veszedelmes ellenfél *oly komoly pillantással méri* végig egymást, mint két villámmal és mennydörgéssel viselős felleg, mielőtt a Kaspi-tenger felett összeütköznének:

«. . . and such a frown
Each cast at the other, *as when two black clouds*
With heaven's artillery fraught, come rattling on
Over the Caspian, then stand front to front
Hovering a space, till winds the signal blow,
To join their dark encounter in mid-air:
So *frown'd* the mighty combattants, that hell
Grew darker at their frown, so match'd they stood.
(Par. Lost II. 714 stb.)

Rettenthetetlen bátorsága, vasakarata, a melylyel kitűzött célja felé tör elvégre is a borzalmasságig fokozódik! Mint egy griffmadár, midőn hegyen-völgyön, árkon-bokron keresztül-kasul törtetve, üzőbe veszi a félszemű Arimaspiant, ki féltve őrzött aranyából lopott: oly hévvel úzi útját a «Gonosz szellem» szírtén át, völgyön át a ritka, sűrű, chaotikus elemeken keresztül küzködve fejével kézzel-lábbal és szárnyai segítségével, hol úszik, hol gázol, hol csúszik-mászik, hol meg röpül.

«As when a gryphon through the wilderness
With winged course, o'er hill or moory dale
Pursues the Arimaspiant, who by stealth
Had from his wakeful custody purloin'd
The guarded gold: so *eagerly* the fiend
O'er bog, or steep, through strait, rough, dense or rare
With head, hands, wings, or feet, *pursues his way*,
And swims, or sinks, or wades, or creeps, or flies»
(Par. Lost II. 943.)

De még a fő-főördög se lehet mindig tökéletes ördög, a fekete boszúvágy nem töltheti be annyira szívét, hogy legalább egy perczre a gyönyörködés, meg a tiszta élvezet aranyos sugarai belé ne hatolhassanak. Megérkezett a Paradicsom elé. Lány fuvalmak szárnyain környöskörül áramlik a gyümölcsfák, meg a virágok illata. S ő megáll a leírhatatlan gyönyörtől szinte elzsibbadva, miként a hajós örömmel vesztegel Mozambique partjain, ha az éjszakkéleti szeillő szárnyain Boldog Arabiából fűszeres illatár fuvalmai betöltik a levegőt és még az ős Oczeán is derülten mosolyog s arczán elsimulnak a redők:

«As, when to them, who sail
Beyond the Cape of Hope and now are past
Mozambique, off at sea north-east winds blow
Sabeian odours from the spicy shore
Of Araby the Blest; *with such delay*
Well pleased they slack their course and many a league
Cheer'd with the grateful smell, old Ocean smiles;
So entertain'd those odorous sweets the fiend,
Who came their bane!» (Par. Lost IV. 15v stb.)

De ennek a mennyei élvezetnek sem tud többet szentelni néhány «gyenge pillanatnál», a lólába kibujik. Átveti magát Isten kertjének sövényén keresztül, mint az éhes farkas a juhok karámjába tör. Mint egy tolvaj a padláslyukon, vagy az ablakon át lopózik, valamely gazdag polgár lakásába, a melyet hiába őriznek előle az ajtó nehéz pántjai és lakatjai: úgy lopózkodott a Nagy Tolvaj Isten kincsesházába. E dupla előtagú hasonlat arányos szerkezete bámulatraméltó, a legfenségesbb ihlet alkotása!

«As when a *prowling wolf*,
Whom hunger drives to seek new haunt for prey,
Watching where shepherds pen their flocks at eve,
In hurdled cotes amid the fields secure;
Leaps o'er the fence with ease into the fold;
Or as a thief, bent to unhoard the cash
Of some rich burgher. whose substantial doors
Cross-barr'd and bolted fast, fear no assault,
In at the window climbs, or o'er the tiles:
So clomb the first grand thief into God's fold!
(Par. Lost. IV. 183 stb.)

A közös eszmetársulásra, de nem egyúttal utánpótlási hajlamra vall, hogy a juhakolba betörő, ragadozó vadállatról vett hasonlatoktól csak úgy hemzseg a két mintaposz, az Ilias és Odysseia. Pl.

«βῆ δ' ἵμεν ὥστε λέων ὀρεσίτροφος, ἀλλὰ πεποιθώς,
ὅσσ' εἰς ὄρεμενος καὶ ἀήμενος, ἐν δὲ οἱ ὅσσε θάσσεται αὐτὰρ ὁ

βουσι μετέρχεται ἢ ὅτε σσιν ἡ μετ' ἀγροτέρας ἐλάφους· κέλεται δέ εἰ γαστήρ μύλων περιήρποντα καὶ ἐς πυκινὸν δόμον ἐλθεῖν· ὡς Ὀδυσσεὺς κούρησιν εὐπλοκάμοισιν ἔμελλεν μίξεσθαι γυμνός περ ἐὼν· χρεῖω γὰρ ἔκανε·» (Odysseia VI. 130—136.)

Valóságos kedvteléssel halmozza költőnk, nagy tömeges, csoportosított hasonlatait a különben csaknem merőben dialogikus szerkezetű Paradise Regainedben is *Sátánra*. Oly fáradhatatlanul folytatja, noha egyre-másra kudarczot vall, kísérleteit, hogy a Megváltót Isten ellen való engedetlenségre csábítsa, mint egy hírére rátartós gladiator küzd a győzelemért, mint a legyek a must köré gyűlnek zümmögve, akár mint kergessék is onnét őket, mint a kőszálat ostromló hullámok, a melyek tajtétkzó dühe buborékokká foszlik:

«But as a man, who had been matchless held
In cunning, over-reach'd, where least he thought,
To salve his credit, and for very spite,
Still will be tempting him, who foils him still,
And never cease, though to his shame the more;
Or as a swarm of flies in viutage time
About the wine-press, where sweet must is pour'd
Beat off, returns as oft with humming sound;
Or surging waves against a solid rock,
Though all to shivers dash'd the assault renew,
(Vain battery!) and in froth and bubbles end:
So Satan, whom repulse upon repulse
Met ever and to shameful silence brought,
Yet gives not o'er though desperate of success
And in his vain importunity pursues.»

(Paradise Regained IV. 10.)

Végleges kudarcza, a vele tősgyökeres, megingathatatlan angol flegmával bánó Megváltóval szemben Antaeusnak, a Föld fiának legyőztetéséhez; teljes megszégyenülése pedig a thebai Sphynxhez van hasonlítva, amely miután fogas kérdéseit megfejtették volt, gyalázatában leveti magát az izmeni szirtfokról.

«As when Earth's son *Antaeus* (to compare
Small things with greatest) in *Irassa* strove
With *Jove's Alcides* and oft foil'd still rose
Receiving from his mother Earth new strength,
Fresh from his fall and fiercer grapple join'd,
Throthled at length in the air expired and fell;
So after many a foil, the tempter proud
Renewing fresh assaults amidst his pride
Fell, whence he stood to see his victor fall:
And as that *Theban monster*, that proposed

His riddle and him, who solved it not devour'd
That once found out and solved for grief and spite
Cast herself headlong from the Ismenian steep;
So struck with dread and anguish *fell the fiend.*

(Par. Reg. IV. 561 stb.)

Bámulatos kedvteléssel halmozza Milton csoportos hasonlatait a bukott angyalok tömegének feltüntetésénél, mikor a Pandæmoniumba, a tanácsterembe valamennyi bevonul hirtelen apró, piczi manócskák alakját öltve fel. Nagyon eszünkbe juttatja az Ilias II. éneke végén összehalmozott hasonlatokat. Különben neki is, valamint Dantenak jobban sikerül a Poklot festeni és lakókkal betölteni, mintsem az elvont voltában, színetlen, egyhangú mennyzságot. Milton pontosan, szemléletesen leírja a Pandæmoniumot, a Sátán és a bukott angyalok remek székespalotáját. Egy dór stilban épült nagyszerű templom az, melyhez foghatót nem teremtett sem Babylon, sem Kairo virágzásának fénykorában.

•Built like a temple, where pilasters round
Where set, and Doric pillars overlaid
With golden architrave; nor did there want
Cornice of frieze, with bossy sculptures graven:

The roof was fretted gold.» (Par. Lost I. 713 stb.)

Milton *mennyzságában* ellenben a merő arany, csupa gyöngy, jaspis, karbunkulus, gyémánt és rubin ragyogásától elvakulva nem látjuk a körvonalatokat. Nem is alkothatunk róla határozott képet; az egész nem egyéb, mint a hatványozott fénynek végetlen, alaktalan birodalma. Az Alvilágban ellenben határozott, concret tájképeket fest Milton. és őket illetőleg komor, sivár voltukat *hasonlatokkal* teszi *szemléletessé*. Majd a viharos Pelorus szirtjeihez, majd a lávaborította Aetna oldalaihoz hasonlítja. Az alvilági seregek pedig — mondjuk *ördögök* az első kiadásban — bukásuk után tompa ígézettől bénultan úgy hevernek szerteszét, valamint az őszi avar Vallombrosa kiszáradt patakjainak medrében, avagy a vihartól felkavart hinár a Vörös tenger színén, mely összekeveredett Busiris megfult hadinépének hulláival:

«and call'd

His legions, angel forms, who lay entranced,
Thick as *autumnal leaves*, that strew the brooks
In Vallombrosa, where the Etrurian shades
High over-arched, imbower; or scatter'd sedge
Afloat, when with fierce winds Orion arm'd
Hath vex'd the Red Sea coast, whose waves o'erthrew
Busiris and his Memphian chivalry.»

(Parad. Lost I. 300 stb.)

Az alvilági seregek, amint fejedelmük a Sátán, — kinek *hajdani* nevét örökre kitörülték volt a mennybéli angyalok névkönyvéből — kiáltó szavára felocsúdnak, *oly számlálhatatlan sokan vannak*, miként a hét csapás idején az Egyiptomot elárasztó sáskák. *Ekkora néptömeget* sohasem szült a túlnépesedett éjszagnak fagyos méhe a népvándorlás korában!

Végre, amint az I. ének végén nagygyűlésre a Pandæmoniumba tolongnak, művészileg felhalmozott hasonlattömeggel teszi hemzsegésüket, számos voltukat szemléletessé.

«They anon

With *hundreds* and with thousands trooping came
 Attended: all access was thronged. The gates
 And porches wide, but chief the spacious hall.
 . . . *Thick swarm'd*, both on the ground and in the air,
 Brush'd with the hiss of rustling wings. As *bees*
In spring time, when the sun with Taurus rides
 Pour forth their populous youth about the hive
 In clusters; they among fresh dews and flowers
 Fly to and fro, or on the smooth plank,
 The suburb of their straw-built citadel,
 New rubb'd with balm expatiate and confer
 Their state-affairs: *so thick the aery croud*
Swarm'd and were straiten'd; till the signal given
 Behold a wonder! They but now, who seem'd
 In bigness to surpass earth's giant sons,
 Now less than smallest dwarfs, in narrow room
Throng numberless, like that pygmean race
 Beyond the Indian mount; or *fairy elves*,
 Whose midnight revels by a forest side
 Or fountain, some belated peasant sees,
 Or dreams, he sees, while over head the moon
 Sits arbitress and nearer to the earth
 Wheels her pale course; they on their mirth and dance
 Intent with jocund music charm his ear:
Thus incorporeal spirits to smallest forms
Reduced their shape immense and were at large,
 Though without number still.» (Parad Lost I. 760 stb.)

Úgy hemzsegetek, szárnyaikat csapkodva a Pandæmonium zsúfolt termeiben és folyosóin, mint tavasszal a rajzó méhek a köpű körül. Egy adott jelre azonban csodás átváltozás esik meg velük. Eddigelé a Föld fiainál, a Titánoknál nagyobbaknak látszottak és ime, most megszámlálhatatlan sokaságukban összezsugorodtak, oly aprókká, mint a Pygmæusok népe, avagy a tündér manócskák (*fairy elves*), akik hold-

világos éjszakán tánczolniak, dalolnak és az eltévedt éji vándort megbabonázzák.

E hasonlalthalmazás élénken emlékeztet az Ilias II. énekére, hol az Achivok hadinépe a tanácskozásra gyülekezik s a végén újra hadi-rendbe sorakozva, Trója ellen megindul. A rajzó méhekről vett hasonlat pedig csaknem hasonmása Homérosénak:

. ἐπεσσεύοντο δὲ λαοί·
ἦῤτε ἔθνεα εἰσι μελισσῶν ἀδινάων
βοτρυδὸν δὲ πέτονται ἐπ' ἀνθεσιν εἰαρίνοισιν·
αἱ μὲν τ' ἔνθα ἄλις πεποτήχεται, αἱ δέ τε ἔνθα·
ὥς τῶν ἔθνεα πολλὰ νεῶν ἅπο καὶ κλισιάων
ἦτονος προπάροιθε βαθείης ἐστὶ γόωντο
ἰλαδὸν εἰς ἀγορήν.

Szinte kézzelfogható az is, hogy a hemzsegő pygmæusokról vett képet is az eszmetársulás erejénél fogva az Ilias III. énekének elején álló híres hasonlat a darvak és pygmæusok harczárol sugallhatta Miltonnak. Milton, a költőt értem, mert a tudós Miltonnak a Plinius említette pygmæusok jutottak eszébe. Plinius tudósítása szerint ugyanis a pygmæusok a Gangesen túl Kelet-Indiában, a föld alatt lakozó törpék. *Homeros* híres hasonlata pedig a Herodotos említette és újabban Stanleytől felfedezett afrikai törpe szerecsenekre vonatkozik. A *vaticáni Nilus* szobrának domborművein is ezeknek a darvakkal való küzdelme van ábrázolva:

«αἴτ' ἐπεὶ οὖν, χειμῶνα, φύγον καὶ ἀθέσφατον ὄμβρον, κλαγγῇ
ταίγε πέτονται ἐπ' Ὀκσεανοῖο ῥοάων ἀνδράσι· Πυγμαίοισι φόνον καὶ
κῆρα φέρουσιν»

Ilias (III. 4—7.)

Nemcsak a mennyország, de annak ura és lakói is elvont fogalmak. A keresztény Isten fogalmát *szemléletessé* tenni, egyrészt blasphemia, másrészt költői lehetetlenség lett volna. Milton — minf egy újabban fölfedezett, posthumus prózai művéből *) kisült — lelke mélyében *Arius* eretnekségét vallotta Krisztus isteni lényegét illetőleg. Mindazáltal a *Paradise Lost* Krisztusa nem egyéb, egy fönséges, egyénített absztrakciónál, valamint az ugyanebben az eposzban a cselekvényben jelentékenyen résztvevő allegorikai két alak, t. i. a Bűn és a Halál is. A *Paradise Regained* Krisztusa ellenben ember, az arianismus tanai szerint. Emberi csábításoknak veti alá őt Sátán, de ő emberfölötti erővel legyőzi a kísértetet. Noha épen ennél fogva Krisztus a *Paradise Regained*-ben *valóságos hős*, kinek jellemszilárdsága a csábítások fokozódásával, szemünk láttára fejlődik, mindazáltal e költemény merőben drámai

*) Címe: „Joannis Miltoni Angli de doctrina Christiana libri duo.”

formájánál fogva mindössze csupán öt hasonlatot tartalmaz, melyek közül csak egy vonatkozik reá; (l'ar. Reg. II. 280.)

« . . . and now the herald lark
Left his ground nest, high towering to descry
The morn's approach and greet her with his song;
As *lightly* from his grassy couch *up rose*
Our Saviour».

Térjünk át Ádámra. Ő passzív alak, a *helyzetbeli tragikum* áldozata. Évához való ellenállhatatlan szerelme ragadja őt vele együtt az örvénybe, valamint Shakespearénél is Antonius szerencséje a Cleopátráéhoz van lánczolva. Fájdalmas *jelocsudását* bűnbeesése után megkapó hasonlattal szemlélteti. *Sámsonra* emlékeztet, amint férfiaságától megfosztva felocsudik Delilah öléből.

«*So rose the Danite strong*
Herculean Samson from the harlot-lap
Of Philistean Dalilah *and waked*
Shor'n of his strength :» (Par. Lost IX. 1060.)

Ellenben Évának bájaira, kecses, igéző megjelenésére nem győz. Milton hasonlatait pazarolni. Benne alkotta meg az «örök nőiesség» megtestesülését, valamint azt a bámuló Odysseus Nausikaában látta, kit ő a delosi Apollo oltára előtt virágzó pálmacsemetéhez hasonlított. Milton is könnyed lépteire, karcsú magatartására a nyμφákhoz hasonlítja Évát, sőt isteni megjelenésére, melynek igézetére még az állatok is hódolattal közelednek feléje, felülmúlja magát Artemist is, a nyμφák királynőjét. Bájainak dús voltára nézve pedig ép olyan ajándoka Istennek, mint a Prometheusnak küldött Pandora volt és bájainak veszedelmes varázsa folytán úgy járt vele Ádám, miként *Epimetheus* és *miatta* az *egész emberiség* Pandora szelenczével!

«Thus saying from her husband's hand her hand
Soft she drew and like a *woodnymph light*
Oread, or *Dryad*, or of Delia's train
Betook her to the groves. But Delia's self
In gait surpass'd, and goddess-like deport.»
(Par. Lost IX. 386 stb.)

Homeros is Artemishez hasonlítja a szépséges Nausikaát :

οἷη δ' Ἀρτεμις εἶσι κατ' οὔρεος ἰοχέαιρα,
ἢ κατὰ Τηόγεται περιμήκετον ἢ Ἑρύμανθον,
τερπομένη κάπροις καὶ ὠκείης ἐλάφοισιν
τῇ δέ θ' ἅμα νύμφαι, κοῦραι Διὸς αἰγιόχοιο,
ἀγρόνομοι παίζουσι, γέγηθε δέ τε φρένα Λητώ
πασάων δ' ὑπὲρ ἧγε κάρη ἔχει ἡδὲ μέτωπα,

ῥεῖά τ' ἀριγνώτη πέλεται, καλαὶ δέ τε πᾶσαι·
ὥς ἥγ' ἀμφιπόλοισι μετέπρεπε παρθένος ἀδμής.

Odysseia (VI. 101—109.)

Pedig ez nem utánzás; a lángész közös, azonos eszmetársulása csupán. A renaissance csakis termékenyítőleg hatott Milton képzelmi gazdagságára; sohasem lett belőle az antik költők majmolója!

Mikor bűnököt töredelmesen megbánván, közösen küldik fohászait a könyöröletes Ursten égi trónjához, az antik őseberpárhoz, Deukalion és Pyrrha-hoz hasonlítja őket:

« . . . nor important less
Seem'd their petition, than when the ancient pair
In fables old, less ancient yet than these,
Deucalion and Pyrrha, to restore
The race of mankind drown'd before the shrine
Of Themis stood devout.» (Parad. Lost XI. 10 stb.)

Lám, a puritán költő bibliai elfogultságában nem mulasztja el megjegyezni, hogy az antik őseberpár ősi voltára korántsem versenyezhet a mi ős szüleinkkel! Miltonnak, akárhogy csűrjük-csavarjuk is a dolgot, mindenekelőtt csak a szentírás a könyvek könyve:

«Hic liber est, in quo quærit sua dogmata quisque,
Invenit et pariter dogmata quisque sua.»

Mikor *meztelenségük* tudatára ébredve fügefalevelekből összefér-czelt köténnyel leplezik el szemérmüket, mily meghatóan hasonlítja őket költőnk a Columbustól fölfedezett gyámoltalan *amerikai indiánokhoz*! «Such of late Columbus found the American, so girt With feathered cincture naked else and wild Among the isles and woody shores.» (Parad. Lost IX. 1115 stb.) Nemde, hogy tüstént eszünkbe juttatja Homeros Odysseusát, a ki szintén galylyal takarja be szeméremtestét: «Ὡς εἰπὼν θάμνων ὑπεδύσετο διὸς Ὀδυσσεύς, ἐκ πυκινῆς δ' ὄλης πτόρθον κλάσε χειρὶ παχεῖη φύλλων, ὥς ῥόσαιο περὶ χροῖ μῆδεα φωτός.» (Odysseia VI, 126—130.) Az *általános emberi tulajdonságok* festésében e nagy geniuszok *korántsem utánzó egymásnak*. Lelkük a *közös akkord* hallatára, akarvaakaratlan is összecseng!

Igazságra szomjúhozó lelke egyébiránt megelégedett volna a biblia kijelentéseivel és tisztán belőlük merítve szintén eleget tehetett volna az eposza kezdetén tett fogadásának:

«That to the height of this great argument
I may assert eternal Providence,
And justify the ways of God to men.»

Ámde Miltonban két, egyformán nagy lélek lakozott. Ez a másik lélek pedig a *szépre* áhítozott. Az általános szépre, úgy a hogy azt az antik művészet megalkotta és a renaissance a művelt világ közös tulajdonává tette. Ezt a szomját pedig Homeros költészetének kiapadhatatlan forrásából egy-egy hatalmas, jóízű kortyot merítvén, oltogatta. A bűbajos Circe lelkesítette őt gondatlan ifjusága tavaszán a Comus megírására. «The fiction is derived from Homer's Circe — úgymond Johnson — but we never can refuse to any modern the liberty of borrowing from Homer:

— a quo ceu fonte perenni
Vatum Pieriis ora rigantur aquis.» (Life of Milton II.)

Mikor a III. ének előhangjában vakságán kesereg, kitárja egész lelkét, nagy lelkének e *kettős* oldalát. Vigasztalására szolgál, ha a Múzsákkal karöltve kláristisztaságú forrásoknál, árnyékos berkekben és nap-sütötte halmokon andaloghat. Ámde különösen szeret *Sion hegyéhez* éjente elzarándokolni s az alatta folydogáló virágos partú csermelyekhez. Azután megemlékezvén a vak Thamyrisről és a *vak Maeonidáról*, azt kívánja, vajha nem csak szerencsétlenségükben, de hírnevükben is osztozkodhatnék:

«. . . nor sometimes forget
Those other two equall'd with me in fate,
So were I equall'd with them in renown.
Blind Thamyris, and blind Maeonides,
And Tiresias, and Phineus, prophets old.»

(Parad. Lost III. 32 stb.).

Mindamellet, hogy ily tudatos szellemi rokonság fűzi össze e két lángész műveit, nagy a különbség az ő egyéni mivoltuk szerint. Milton előadása mysztikus, sejtető, Homerosé tökéletes, kézzelfogható képeket nyújt. Amazé olvasó, emezé hallgató közönségnek van szánva. «The most unimaginative mind — úgymond Macaulay — must understand the Iliad. Homer gives him no choice and requires from him no exertion, but takes the whole upon himself and sets the images in so clear a light, that it is impossible to be blind to them. The works of Milton cannot be comprehended or enjoyed, unless the mind of the reader cooperate with that of the writer. He does not point a finished picture or play for a mere passive listener. He sketches, and leaves others to fill up the outline. He strikes the key-note and expects his hearer to make out the melody.» (Essay on Milton 22.)

Innen van tehát, hogy hasonlatainak alapjai nagyjában azonosak ugyan a Homeroséival, de azok alkalmazásában *sokkalta nagyobb a tervszerűség és a gazdálkodás*. Ha igaza van is Szász Károlynak, hogy a

hasonlatok számát és elrendezését mindenkor a költő «fenséges tetszése» szabja meg, ámde ép a lángész fenséges tetszése tudtán kívül is örökös érvényű törvényeknek hódol. Épen ezért lehet halhatatlan műveikből az aesthetika örök törvényeit *levonni*.

Helyén valónak találok olvasóim figyelmét újból Milton költői lelkületének *kettős* jellegére irányítani. Valjon a renaissanceban átszellemült antik világ vonzotta-e jobban, avagy a biblia prophetikus komor szelleme? E két ellentét között sokáig küzködik, míg végre belső, az ő valódi szellemének megfelelő vonzalma véglegesen diadalmaskodik és pedig nem is előbb, mint a *Paradise Regained bejejezésében*. Milton *jellemének és ízlésének e fejlődése* — mily csodálatos, hogy teljesen kikerülte legkiválóbb méltatóinak, egy Addisonnak, egy Macaulaynak figyelmét! Midőn a Sátán végső kísérletet téve, hogy az Üdvözítőt *valódi küldetésétől* eltántorítsa, az antik szellemi kultúra birodalmát ecseteli előtte ragyogó, csábító színekben, a Megváltó zavarhatatlan angol phlegmával — hiszen a *Milton* Krisztusa testestül-lelkestül angol nemzeti szellemben való koncepczió — és a legszűkkeblűbb puritánus felfogásával a biblia zsoltárait helyezi a hellen Muzsák dalai fölé és a próféták kijelentéseiben több, örökösebb és magasztosabb bölcséletet talál, mint Platon és Aristoteles összes tudományában. Nemde, hogy a Sátán és a Megváltó ellentétes világnézetében Milton a *saját* maga lelki küzdelmeit tárja elénk. A valódi költő mindig a saját énjét helyezi világnézete gócpontjába. Egyszóval végre is a puritán győzedelmeskedik Miltonban a «pogány» renaissance-kori lelkesedésen!

Ennek a lelki küzdelemnek nyilvánulásai, a *tudás olthatatlan szomja* közeli rokonságban áll a Faust-féle témával. Már Ádám tragikumának is ebben találjuk a kútfejét: a *jó és gonosz tudásának* fája, melynek veszedelmes gyümölcset a középkor magusai — saját vesztükre — előbb-utóbb csak leszakasztották. Rafael arkangyal a mennyei titkok felől tudakozódó *Ádám* kíváncsiságát e szókkal utasítja a kellő

látok közé: «Such commission from above I have received, to answer thy desire of knowledge *within bounds*; *beyond* abstain to ask; nor let thine own inventions hope, things not reveal'd, which the invisible King, *only omniscient*, hath suppress'd in night to none communicable in earth or heaven. Enough is left besides to search and know. But *knowledge is as food* and needs no less her temperance over appetite, to know in measure what the mind may well contain. Oppresses else with surfeit, and soon turns wisdom to folly, as nourishment to winds.» (Par. Lost VII. 118--130.)

Milton *Krisztusa* nem egyéb mint a Gonosz Szellem csábításain *diadalmaskodó* Fauszt. Sátán őt a tudás szédítő örvényének partjára

helyezi. De *Krisztus* nem szédül belé: az Úristen kinyilatkoztatásai-ban *megnyugszik*.

«In them is plainest taught and easiest learnt, what makes a nation happy, and keeps it so. What reins kingdoms and lays cities flat.» (Parad. Regained IV. 360—364.)

(Vége következik.)

Ifj. REMÉNYI EDE.

MÉG EGYSZER CSENGERI LATIN NYELVTANA.

Weber István urnak, e könyv bírálójának, szavaival kezdek soraimat: «Épen mert egyike a figyelemre méltóbb tankönyvirodalmi termékeknek, mely latin nyelvtanításunknak bizonyára hasznos eszköze lesz, szükségesnek találtuk szinte rigorózus pontossággal átnézni.» A mikor valódi élvezettel olvastam át ezt a minden ízében magyarosságra törekvő iskola-könyvet, én is lehető rigorózus pontossággal tettem meg rá megjegyzéseimet s a mint ezeket a t. bíráló úréival összehasonlítottam, úgy találtam, hogy egy pár nézetem szerint lényegesebb dolgot ő vagy egyáltalán nem érint, vagy nem oly értelemben mint én, azért azt hiszem, nem lesz épen felesleges, ha egyre s másra én is megteszem megjegyzéseimet.

A declinatiók csoportosítását Weber úr előnyösnek tartja s ehhez én is csatlakozom (de nem tudom elképzelni, milyen módon lehetne azokat két csoportba szorítani, a mint a bíráló úr véli), csak azt kifogásolom, hogy az *u* tövek az *e* tövekkel kerülnek egy osztályba. Hiszen azoknak az *i* és *mássalhangzós* tövekkel való egyezése oly világos, hogy az *e* tövekkel csakis oly mesterséges alapon lehet egy kategóriába sorozni, a milyen az esetjeleknek rövid és hosszú volta. Csak át kell nézni a Csengeri nyelvtanának 35. §.-ában levő táblázatos összeállítást s rögtön szembe tűnik, hogy egyrészt az *a*, *o* tövek, másrészt az *i*, *u* és *mássalhangzós* tövek teljesen egyforma esetjeleket vesznek fel, ellenben az *e* tövek a sing. acc., gen., dat. és a plur. gen. képzésében az *a*, *o* tövekkel, a plur. nom., dat. és abl. képzésében pedig az *i*, *u* és *mássalhangzós* tövekkel egyeznek, míg a sing. abl. és a plur. acc. valamenyi declinatióban egyforma képzésű.

Különben maga Csengeri azt mondja a 25. lap 2. jegyzetében, hogy az *u* és *i* tövek esetjelek tekintetében a mássalhangzósokhoz csatlakoznak. Minek hát elvenni azoktól s olyan mesterséges alapot keresni arra, hogy teljesen idegen tövekkel csaphassuk össze, mikor az esetjelek különfélesége maga olyan alap, melynél jobbat találni nem lehet, de felesleges is keresni.

Az egésznek az okát különben abban a mondhatni lázas törekvésben találom, a mely Csengeri egész könyvén végig vonul, hogy t. i. valamiképen a plagizálás vádját rá ne foghassa valaki. De hát ha valaki a természetes úton haladva oda jut, a hová már előtte más valaki eljutott, ha egyébként műve annyi új szempontot érvényesít, azt hiszem, nem kénytelen a természetes alapot elhagyva mesterséges után nézni, csak hogy a plagium vádját elkerülje. Hiszen akkor minden mathematikai tankönyv írója plagizator volna.

Ugyanez az ok vezette Csengerit a nemi szabályok összeállításánál is oly alap keresésére, mely főkép fejletlen gondolkozású gyermekeknél teljesen indokolatlan és célra nem vezető. Megszoktuk s nem is éreztük hátrányát annak, hogy grammatikáink a nemi szabályokat általában a végződésre alapítják, mint olyas valamire, a mi a gyermek előtt leg hamarabb feltűnik. Igaz, hogy ez a mód egy kissé hosszadalmas s Csengeri azzal, hogy a nemi szabályokat a többi mássalhangzó előtt álló vocalis rövid vagy hosszú voltára alapítja, kevesbíti a szabályokat. De a kezdőtől olyan okoskodást, hogy valamely hangzó rövid-e vagy hosszú, alig várhatunk el, mikor 4 év alatt is alig tudtunk annyira menni vele, hogy a hangzókat mértékük szerint hangoztassa. Hiába utalunk itt arra, hogy a tanárnak folyton javítani kell a helytelen kiejtést, mikor sok helyt még ma is magyaros kiejtéssel és hangsúlylyal olvasnak latinul.

Egyébiránt ez a mesterséges alap az oka, hogy több szónak nemére nézve nem találni utasítást, vagy éppen félrevezetnek a szabályok, pld. sanguis, os (ör-), vas (vás-), as (ass-), vīres; pedig ezek elég gyakran előfordulnak a gymnasiumi olvasmányokban is.

Az *i* tövek nemi szabályaira vonatkozólag Weber úr megjegyzéséhez csak azt fűzöm, hogy jó lett volna a himnemű szók felsorolásánál a betűrendet megtartani, mert az legalább némi támaszául szolgál a gyermek emlékezetének annyi szó megtanulásánál. A szók olyan összevisszahányásában, mint a Csengeri könyvében látjuk, semmi célszerűséget nem találok.

A bírálat ama megjegyzése, hogy «elephas tudtommal *i* tövű (nem *t*)», eszembe juttatja, mennyi bajt okoznak a tanításban azok a mássalhangzós tövek, a melyeket jóformán csak többes genitivusuk miatt vagyunk kénytelenek az *i* tövekhez sorolni, mint az -rbs, -rx, -rs, -ns stb. végű szók, de hát a rendszernek nagy felforgatásával járna ezeket a mássalhangzós tövek közé iktatni. Én ugyan tanítványaim észjárásának engedve megpróbáltam ezeket mássalhangzós tövekként kezelni s mondhatom, így semmi különös bajt nem okoz sem ragozásuk, sem nemük meghatározása.

Kapcsolatosan még a névszóknak egyes és többes nominativusi alakjukban való felsorolására kell kijelentenem, hogy ezt egyáltalán

nem tartom czélszerűnek. Ha szerző következetes akart volna maradni a könyve 7. lapján felállított szabályhoz, hogy «legvilágosabban mutatja a szó tövét a többes genitivus», akkor a szokat ilyenformán kellene felsorolni: ordo, ordinum. Főleg mivel a *tő* meghatározása csupán az *i* és mássalhangzós töveknél nehéz, a hol pedig az egyes és többes nom. nem ad kellő utasítást.

Az *e* csoportnál csak sajtóhibának tulajdonítom azt, hogy, míg res-nek *rē* a törzsöke, addig a dies-é *di* (*diē* helyett), minthogy ezeknél *tő* és törzsök ugyanaz. Szintén csak lapsus calami lehet a 38. §-ban, hogy «nihilumnak már van singularisban acc., gen. és *dativusa*» (abl. helyett).

Az igeahajlításra áttérve nem mulaszthatom el kiemelni Csengeri nyelvtanának azt az előnyét, a mely abban nyilvánul, hogy a cselekvés állapotainak tárgyalásánál az actio imperfecta és perfectához hozzácsatolja az instans-t is, mert ez által az addig csak amolyan lógósnak tekintett coniugatio periphrasticát is jobban belevonja az igeahajlítás szervezetébe.

Ellenben nem találom előnyösnek az igealakok felsorolásánál az 5 alak elmondatását. A négy alak is olyan hosszú, hogy alig tudja a tanuló egy folytában elfűjni, minek szaporítsuk még egygyel? Persze a harmadik személyben sorolva az igealakokat, szükségünk van mind az 5-re, mert a három legfontosabb alak az ilyen igéknél mint: cupit, cupivit, cupitus nem világosít fel az igetövérről, sőt még ha az infinitivust hozzá veszük is, még mindig kétségben lehet a tanuló, hogy praesens participiuma nem cupens-e? Igaz, hogy mint a szerző megjegyzi, ily módon «sok felesleges komikumot kikerülünk», de azt hiszem, ez a komikum még sem olyan ok, hogy érdemes volna érte ehhez a hoszadalmassághoz menekülni.

A supinum-tő elvetése, a mi szerintem rendszer szempontjából nem jár oly előnnyel, mint a menyti módszerei könnyítésről ez úton lemondunk, kissé megnehezíti a -tor, -tis, -tus, -tura képzőkkel való főnévképzést. S bármennyire tagadjuk a supinum-tő létezését, gyakorlati szempontból legalább itt bizonyára csak visszatérünk mindég hozzá.

Egyébként ma, mikor a grammatika a nyelvtanításban csak arra való, hogy rendszert adjon a tanuló olvasás útján szerzett ismereteinek, mindezekon könnyű segíteni. S én is csak csatlakozhatom Weber úr elismerő nyilatkozatához, legfeljebb még azt az óhajtasomat fejezem ki, hogy mielőbb láthassuk a műnek hasonló magyar szellemben kidolgozott folytatását.

HAZAI IRODALOM.

C. Sallusti Crispi Bellum Jugurthinum. Magyarázta *Dr. Hittrich Ödön*. Budapest, Franklin-Társulat 1896. 50 kr. (Egy térképpel).

Jó ideje már, mióta a magyar tankönyvirodalomban az utolsó magyarázatos Sallustius kiadás megjelent, mert a Pecz Vilmos-féle legutóbb megjelent kiadás csak a szöveget adja.

Hittrich kiadása mindenekelőtt abban különbözik előzőitől, hogy csupán a *Bellum Jugurthinum* szövegét s magyarázatát hozza. Ez szerintem előny is, hátrány is. Előny, a mennyiben a könyv olcsóbb s így a tanulóra nézve hozzáférhetőbb s mintegy számot vet azzal a tapasztalattal, hogy az iskolák túlnyomó nagy része, a Sallustius-olvasmánynál, írónknak ezzel a művével foglalkozik; hátrány, mert így a magánolvasmánynak szűk tere van, s csupán az iskolában esetleg nem olvasott részekre szorítkozhatik, holott máskülönben e célra a «*De coniuratione Catilinæ*», vagy a mint már Pecz is írja «*Bellum Catilinæ*» 51. fejezetétől végig terjedő rész jól felhasználható s ha lehet, fel is használandó, már csak a Ciceróval való összehasonlítás kedvéért is.

Egy másik különbség a rövid bevezetés s ezt feltétlenül helyeslem. Hosszú, minden aprólékos részletre kiterjedő bevezetés, iskolai kiadásnál nem kell, mert nagy részét a tanuló nem érti s így meg sem nézi, csak a könyv terjedelmét nagyobbítja s árát növeli. Hozzájárul még, hogy nem tanácsos amúgy is szűkre szabott időnkéből hosszú bevezetésekkel az olvasmány rovására többet elvenni, mint a mi elkerülhetetlenül szükséges, s iskolai kiadásnak lehetőleg kerülni kell e hibát, már a mennyire töle telik.

Egy harmadik általános megjegyzésem a magyarázat módjára vonatkozik. A mi iskolai kiadásaink az Utasítások megjelenése óta igazán törekesznek rá, hogy a tanuló munkáját eredményessé tegyék s így a növendék munkakedvét élesszék s nézetem szerint átlag inkább megfelelnek az iskola igényeinek mint a németekéi, ámbár a függés ezektől sokszor nyilvánvaló. Az a sokat emlegetett «*Anleitung zum Uebersetzen*» a németeknél sokszor inkább arra való, hogy a tanulót az «*útmutatás*» homályosságával s műszavaival megzavarja, mintsem útbaigazítsa. Általában inkább valók a németek régibb iskolai kiadásai tudományos s már a szakirodalomban is jártas emberek számára, mintsem iskolás gyermekeknek. A szöveg megértésére a legtöbb nehéz helyen legjobb mindjárt, a mint Hittrich is teszi, (ezt az előszóban jelzi is), a helyes magyar kifejezés közlése. Ez nem azt teszi, mintha e mellett a grammatikai megértetés mellőzendő volna: erre is törekedni kell, azonban egy nehéz hely szerkezete csak a fordítással tehető igazán érthetővé; magyaráz-

gatása fordítás nélkül háládatlan munka. Nem éreketlen dolog, hogy az 1891-iki új tanterv behozatala óta mennyire megváltozott a német iskolai kiadások berendezése is, kivált azon íróknál, a kiket az alsóbb osztályokban olvasnak. Ajánlom e tekintetben p. o. a Weidmannál megjelent Kraner-Dittenberger-féle Cæsar-kiadásnak a Fügner-féle (Teubner) kiadással való összehasonlítását. Mindkettő iskolai kiadás, de mily különbség van köztük!

Általános megjegyzéseimet még egygyel toldom meg. Kényelmi szempontból jobb, ha szöveg és magyarázat külön füzetben jelennek meg. A magyarázatok használata sok előre-hátra lapozgatással jár, a mi külön füzetnél gyorsabb is, kellemesebb is. Valószínűleg a költség növekedése s így a könyv drágulása tartotta vissza Hittrichet, vagy a mi valószínűbb, a kiadó társulatot a berendezés ilyen módjától.

A kiadás berendezése különben a következő:

Az Előszóban Hittrich feltünteti, hogy hol tért el az alapul vett Eussner-féle szövegtől, miféle segédeszközökkel élt s a magyarázatban mire törekedett. A Bevezetésben elmondja röviden az író életét, előszámlolja műveit, kiemeli más írókhoz való rokonságát s stilusának fő sajátosságait, a «Bellum Jugurthinum» címet viselő részben pedig áttekintést nyújt a műnek tartalmáról. Ezt követi a 13—84. lapon a szöveg, 85—145. a magyarázat, legvégén áll a térkép. A részletekre következő megjegyzéseim vannak:

Hittrich p. 4; Jacobs-Wirz p. 3. szerint Sallustius 47-ben, Cæsar dictatorsága idejében vették fel újra a senatusba, Teuffel «Geschichte d. r. Lit.» 5. p. 409. sz. 705/49-ben. Hittrich p. 6. sz. a Historiarum I. V. a 80—72. év történeti eseményeit tárgyalta. Jacobs-Wirz p. 4, Teuffel p. 410. sz. e mű a 78—67. év történetére terjed ki. Külömben később H. is ellentmondva magának azt állítja, hogy: «E könyvei magukban foglalták a tengeri rablók (78—67.) és részben a Mithridates ellen viselt háborúk történetét». Mellesleg megjegyezve a tengeri rablók ellen a rómaik 67-ben folytattak háborút.

P. 11. «Bomilcar (Metellus unszolására) eleinte hajlandó az árulásra, de később vonakodik s rábeszéli Jug., hogy kössön békét.» Sall. B. Jug. c. 61. 4-ből ez nem igen tűnik ki. Sőt, úgy látszik, túlságos igyekezete keverte gyanuba fejedelme előtt s okozta társával, Nabdalsával együtt vesztét (I. c. 70—72).

P. 11. «Bomilcar és Nabdalsa összeesküsznek Jug. ellen, de N. vallomást tesz.» Nem eléggé pontos. Nabd. megteszi a vallomást, de azért, mert rajta kapták s vallomásával engesztelni akarja urát. (Sall. B. J. c. 71. 72.)

P. 88. (C. 7, 2.) Bellum Numantinum. «A Viriathus által fellázított celtiberek.» Viriathus nem lázította fel a celtibereket, (helyesebben

a lusitanusokat), hanem csak később, nagy szükség idején vette át vezérletüket.

P. 89. (C. 8, 2.) A «prætorium» szóval össze lehetett volna vetni a «Præfectus prætorio, Prætoriani» kifejezéseket.

P. 93. (C. 14, 20.) «Incognita causa = a nélkül, hogy az ügyet ismernének.» Georges: Handwörterb.⁷ s. v. incognitus. I. B. = untersucht.

P. 93. (C. 14, 21.) «Ne = nae.» Georges. H. W.⁷ s. v. 1. nē, (*nicht nae*).

P. 97. (C. 22, 4.) «Si ab jure gentium sese prohibuerit = ha megakadályozná őt abban, hogy az elkövetett sérelmet megboszúlja, a mint azt neki a népjog megengedi.» Nem tudom, a hely magyarázata-e ez, vagy fordítás? Fordításnak igen hosszadalmas lenne.

P. 97. (C. 23, 1.) «Propter loci naturam = természetes fekvése miatt» «Loci natura = fekvés», nézetem szerint tökéletesen elegendő.

P. 98. (C. 25, 4.) «Senatus princeps.» E kifejezés magyarázatához hozzá kellene csatolni, hogy e cím nagy kitüntetés volt a rómaiaknál.

P. 99. (C. 25, 9.) «Diducta manu hostium = az ellenség seregét szétvonván» Helyesebb: «Az ellenség erejét megosztván».

P. 99. (C. 26, 3.) «Uti quisque . . . fuerat = a mint valakit csak fegyverrel találtak.» Helyesebb szerintem: «Ha valamelyiknél fegyvert találtak».

P. 99. (C. 27, 4.) «L. Bestia, szokatlanul áll a cognomen, Bestia, a nomen gentile. Calpurnius helyén.» Ez eljárás nemcsak itt, de más íróknál is egész közönséges, miután az egyes gensok családjai úgyis ösmeretesekek voltak.

P. 101. (C. 31, 2.) «Quindecim, kerekszámúl mondva. Tib. Gracchust ugyan 134-ben ölték meg (134—111), tehát 23 évvel ezelőtt.» V. ö. Jacobs-Wirz⁹. p. 138: «Quindecim: runde Durchschnittszahl der Daten vom Tode der altern und des jüngern Gracchus». Egyik sem áll, mert sem 23, sem 10 évet (C. Gracchust 121-ben vesztették el) nem lehet kerekszámban 15 évvel kifejezni. Ha pedig — a mit a Jacobs-Wirz szavai szintén megengednek — a 23+11. számtani közép arányosát vesszük, az egész eljárás nevetséges s olyasminnek az imputálása, a mi az írónak esze ágában sem lehetett. Nézetem szerint a kifejezés: «A legközelebb elmúlt 15 év alatt», értve alatta azon eseményeket, a melyek kivált a Kr. e. 126. évtől kezdve történtek. Lásd Mommsen, Röm. Gesch.⁸ 2. 99—161.

P. 108. (C. 39, 5.) «Animo ardebat = eltökélt szándéka volt.» Kissé lapos. Szerintem: «Égett a vágytól, hogy . . .».

P. 109. (C. 42, 1.) A C. Gracchus sorsának elbeszélése szüksézáví s nem pontos: «Később ellenségei felülkerekedvén (C. Gr.) szolgálja

által megölette magát, l. 31, 7.» Többet azonban az idézett hely sem mond.

P. 111. (C. 45, 2.) «In agmine = vonulás közben.» Helyesebb: menetközben.

P. 117. (C. 58, 3.) «Accessissent, a conjunctivus itt a görög optativus iterativusnak felel meg.» Bátran elhagyható «magyarázat».

P. 117. (C. 58, 6.) A pont értelme nem egészen világos Sall.-nál sem. Részemről azt hiszem, hogy az író e szavai: «... Alii in angustiis ipsi sibi properantes officerent» nem a szűk sátorközökre van értve, mint H. mondja, hanem a kapukra.

P. 119. (C. 63, 5.) «Majd *tulsó Hispaniában* proprætor lett.» Helyesebb az ilyen földrajzi elnevezéseket le nem fordítani.

P. 120. (C. 64, 5.) «Quod modo ambitiosum foret = a mi csak olyan lehetett, a mivel a népszerűséget hajhászhatta.» Nehézkes. Talán így: «Minden tettével s szavával a népszerűséget hajhászta».

P. 129. (C. 85, 12.) «Acta militaria . . . stb.» Marius szavai Lucullusra, a Mithridates ellen viselt háborúk nagytehetségű vezérére semmi esetre sem vonatkozhatnak, mert L. körülbelől akkortájban született, mikor ezt a beszédét tartotta, t. i. 108-ban s különben sem helyes a rómaiak egyik kiválóbb hadvezéri tehetségét Marius elitélő szavainak illusztrálására felhasználni.

P. 131. (C. 85, 40.) «Munditias = *piperészkedés*.» Szokatlan kifejezés. Talán jobb: *pipere*.

P. 132. (C. 86, 2.) «Milites scribere . . . stb.» Ki kellene emelni a Marius eljárása következtében előállott hadsereg s a bekövetkező polgárháborúk közti összefüggést.

P. 134. (C. 92, 2.) «Modesto imperio habiti = emberies bánásmóddal tartva.» Inkább: «Emberies bánásmódban részesülve».

P. 134. (C. 92, 3.) «Repugnantibus Numidis, noha . . . stb.» Ezt az egész mondatot szabadon kell visszaadni; így nehézkes.

P. 142. (C. 107, 6.) «Ea res, uti in tali negotio probata, = ezt az indítványt, a mint csak ebben a helyzetben tehették, elfogadták». Nem eléggé biztos értelmű fordítás. Inkább: «Veszélyes helyzetükben elfogadták ezt az indítványt».

Sajtóhibák:

P. 87., felülről 9. sor, *imagium*, *imaginum* h.

« 91., « 17. « *nobilitatisis*, *nobilitatis* h.

« 95., « 1. « II. Juba, ki Rómában *uralkodott*, II. J., ki
[Rómában élt h.

« 110., « 15. « *fegyelmezetten*, *fegyelmezetlenül* h.

« 114., alulról 7. « *semmi*, *sem* helyett.

« 116., « 17. « *auta*, *tanta* h.

P. 116., alulról 11. sor, *umultu, tumultu* h.

• 118., felülről 12. • *altarae, alterae* h.

• 120., alulról 6. • *«negotatiores»* szó után a vessző elmaradt,
[a mi értelemzavaró.

• 132., • 12. • *plerusque, plerisque* h.

Mindent összefoglalva az a véleményem, hogy Hittrich könyve mint komoly, szorgalmas munkásság gyümölcse, becsülettel megállja helyét eddigi kiadásaink mellett. Megemlítem még, hogy a beszédek a dőlt és ritkított betűk különböztetik meg a szöveg többi részétől. A csinos kiállítás a Franklin nyomdáját dicséri.

Dr. TóTH KÁLMÁN.

A bécsi színügy Mária Terézia és II. József alatt. A budapesti m. k. tudomány-egyetemen pályadíjat nyert értekezés. Irta *Heller Izidor*. Budapest, 1895. 66 l.

Két évvel ezelőtt a bölcsészeti karban a következő pályakérdést tűztem ki a német irodalom történetéből: 'A bécsi színügy és drámai irodalom M. Terézia és II. József alatt'. Csak egy pályamunka érkezett be, mely a bécsi színügy külső történetét terjedelmesen földolgozta, de a korabeli drámai irodalomról, melynek termékei még Bécsben is oly nehezen hozzáférhetők vagy éppen hozzáférhetetlenek, csak rövid áttekintést nyújtott. A bírálók sok mindent kifogásoltak e dolgozaton és számos tévedésre, főleg nyelvi és stilbeli gyarlóságokra is figyelmeztették a szerzőt, de a csekély díjat, tekintettel elismerésre méltó buzgalmára, készséggel oda ítélték neki. De a szerző be nem várva a bírálatokat, dolgozatának első, kész felét nyomban sajtó alá adta, hogy a doktori szigorlattal el ne késsék. Így keletkezett az előttem fekvő dolgozat, mely a mondottak szerint elég fogyatékos alakban és stilben, még diszítve rengeteg sajtóhibával is, került a könyvpiacra.

De még e számos gyarlóságban sínylődő alakjában is dicséretet érdemel a szerző szorgalma és tájékozottsága, melylyel a rendkívül elszórt és részben meglehetősen homályos, ellenmondásos adatokban még mindig bővelkedő anyagot összegyűjtötte, egységes szempontok alá csoportosította és áttekinthető tanulmányná földolgozta. Csak legalább nyelve és stílje jobb volna! De szerzőnk helylyel-közzel valóban sajtószertű magyarsággal ír, pl. 11. l. 'vártak a bíróra', vagy 14. l. 'az első mesterség szerinti színészek', vagy 16. l. 'a tanítás által nagy befolyást vesztek' stb. stb. Tényleges helytelenségek is akadnak, pl. a 4. lapon 'Ottokar von Horneck' (Stájer Ottokár), kiről rég ki van mutatva, hogy Horneckhez semmi köze. Végre furcsa tollhibák is akadnak, pl. 63. l. 'Alceste, Aristophanes egy vígjátéka!' és az írói ügyetlenségnek egyéb kisebb-nagyobb bizonyítékai. E gyarlóságok természetesen

nem emelik a dolgozat értékét, de voltaképp nem is igen csorbitják. Inkább kárára van, hogy a szerző nagyon rövidítette munkáját (valószínű, hogy a kinyomatás kevesebb pénzébe kerüljön), minek következtében túlságosan sok nyers anyag került össze és hogy a drámai-irodalomnak korabeli állapotáról szóló, már eleve hézagos részt néhány sovány lapra vonta össze.

Ez általában kedvező ítéletet Heller első kísérletéről nem is írnám le (mint némileg érdeelt fél) oly nyugodt lelkiismerettel, ha ép e napokban nem kerül kezembe Waneck Adolf tanár tanulmánya: *„Die Bühnenreform unter Kaiser Josef II., ihre Vorgeschichte und Bedeutung“* (a mährisch-ostraui főreáliskola legújabb értesítőjében, 1895), mely szakasztott ugyanazt az anyagot dolgozza föl, még a bevezetés tartalma is azonos, de minden tekintetben (a nyelvet és stílt mégis nem számítva) mögötte marad a magyar dolgozatnak. A két tanulmány forrásai és segédeszközei is azonosak, csakhogy Waneck fölhasználta Oehlertnek *„Geschichte des gesammten Theaterwesens zu Wien“* (1803) cz., még mindig igen használható munkáját, melyet Heller egyszer sem idéz, és talán jobban aknáztá ki az 1892-iki bécsi színügyi kiállításnak rendkívül becses két katalogusát. Ezek ellenében a magyar szerző több félre-eső segédeszközt használt föl és sok értékes anyagot merített *„Az osztrák-magyar monarchia“* cz. nagy munkából, melynek irodalomtörténeti szakaszai nagyobb figyelmet érdemelnek, mint a milyenben, ha nem csalódom, eddigelé részesültek. Szóval, ha Heller dolgozata vajami véletlennél fogva csak ez évben jelen meg, az irodalmi erkölcs fenkölt őrei bizonyosan aljas plágiummal vádolják a magyar fiút!

A dolgozatról magáról elég lesz néhány szóval megemlékezni, mert kisebb-nagyobb tévedéseinek vagy pontatlanságainak helyreigazítása alig fizetné ki magát. Heller terjedelmes bevezetésen kezd. melyben Ausztria irodalmi fejlődését a legrégibb időktől, de természetesen csak nagy vonásokban, azonban elég érdekesen, mindig főtekintettel a színi viszonyokra és a drámai költészetre, vázolja Mária Terézia trónraléptéig. A következő fejezet: *„Stranitzky és a Hanswurst“* voltaképp e bevezetésnek kiegészítő befejezése. A komikus alaknak eredetével egy kissé föl-színesen végez, jelentőségét pedig nem igen fejti ki. Hogy Gottsched és osztrák elvtársai, így még Sonnenfels is, benne csak a romlott ízlés megtestesítését látták és mint a korabeli ízléstelenségnek legdurvább megnyilatkozása ellen harcoltak ellene, az tény; de manap már nem illik ezt a groteszk alakot ezen korlátolt szempont alatt fölfogni, minthogy ma már jól tudjuk, hogy sokkal mélyebb jelentősége van, melyet persze az idegen és barock ízlés képviselői a múlt században (Möser és Lessing helyesebb fölfogása ellenére is) föl nem ismertek. Azután tárgyalja Heller a színügy és dráma-irodalom állapotát előbb a nagy fejedelemné,

majd még nagyobb fia alatt, nagy szorgalommal gyűjtve a hozzáférhető anyagot, melyet azonban nem sikerült kerek és áttekinthető képpé földolgoznia. E szakaszt, ezt szerző jól fejti ki, Sonnenfels korszakos föllépése két félre osztja, melyek közül természetesen az utóbbi, a jeles bécsi író nagy hatású és sokoldalú munkásságának kora, az érdekesebb és vonzóbb rész. A következő fejezet a 'császári és királyi nemzeti udvari színház' keletkezését és történetét adja, természetesen csak a nagy császár haláláig, melyet Heller, a pályakérdés értelmében, kötelező terminusnak vesz. Az utolsó fejezetnek címe: 'A dráma-irodalom vázlata 1766—1790', de ez még alig tekinthető vázlatnak is. Egy tuczat csupasz név mellett csak Ayrenhoff van egy kissé bővebben tárgyalva, de ez is jóval behatóbb figyelmet érdemel.

A tartalomnak e rövid váza is mutatja, hogy az anyag elrendezése sem elég világos e dolgozatban. Az egyes színházak külső történetét (alapítását, igazgatását, irányát, működését) jobban kellett volna összefoglalni, a szereplő főgyéneket erősebben kiemelni, a drámai költészet fejlődésének főmomentumait a színügy történetével, melylyel a legbensőbb viszonyban van, szorosabb kapcsolatba hozni. Most Heller dolgozatában az olvasó ismételve elveszíti a fonalat és sem a színházak külső történetéről sem az uralkodó irányokról nem kap világos képet. A főszereplők közül helyesen emeli ki szerző Stranitzkyt, Prehausert és Kurzot, Klemmet, Sonnenfelst és Ayrenhoff altábornagyot és, dolgozata keretéhez mértén, a legújabb kutatások óvatos fölhasználásával, elég behatóan és általában helyesen jellemzi őket. A hol e férfiakról más írókkal polemizál (pl. Gervinussal), szintén rendszerint igaza van. De megjegyzései mégis sokkal elszórtabbak, semhogy teljes képpé alakulhatnának. Főleg Sonnenfels és Ayrenhoff minden esetre megérdemelnék az önálló tárgyalást, hisz mind ketten befolyással voltak magyar írókra és saját irodalmunkra is, mire szerzőnk sehol sem reflektál. De, ismétlem, első kísérletnek, minden gyengéi mellett, elismerésre méltó e dolgozat, melynek meglesz talán az a sikere, melyet részemről legjobban óhajtok és már a pályakérdés kitűzésénél is első sorban czéloztam, hogy szakférjaink figyelmét a múlt századi osztrák irodalomra és irodalmi viszonyokra fordítja, melyekkel már saját irodalmunk fejlődésének helyesebb megértése érdekében is az eddiginél behatóbban kell foglalkoznunk.

HEINRICH GUSZTÁV.

Alexandriai Philo jelentése a Cajus Caligulánál járt küldöttségről.
Legatio ad Cajum. Görögből fordította *Schill Salamon.* Budapest, 1896.
XIII és 100 l. kis 8-r.

A két évvel ezelőtt alakult Izraelita Magyar Irodalmi Társulat mondhatni mindjárt kezdetben gondoskodott arról, hogy az ókori

zsidó-görög irodalom egyik legkiválóbb alakja, alexandriai Philo, ismertté válják olvasó közönsége előtt, a melynek ezidén kezébe adja Philónak a Cajus Caligulánál járt küldöttségről írt jelentését Schill Salamon tanár jeles magyar fordításban.

A fordítás eképen nem szakkörök számára, hanem a nagy közönségnek készült olvasmány gyanánt. A nagy közönségnek szánt olvasmány nem eshetik a szigorú philologiai kritika alá s bizonyára a fordító sem akart philologiai akribiával föllépni. Olyan munkának a fordításánál, mint a minő a *Legatio ad Cajum*, mozogni sem lehet szövegbírálat és irodalomtörténeti utalások nélkül, már pedig arra a jelen esetben nem volt alkalom. Schill tanár ennél fogva nem számolhatott be sem az az általa használt szöveg felől, sem nem igazolhatja egyéni fölfogását az interpretálásban. Ámde a fordítás maga eléggé tanusítja, hogy első sorban a szöveg szószerinti, hű visszaadása volt a főszempont és csak azután a nagy közönség igénye. Erre vall azon körülmény, hogy minden toldalék zárjelekkel van föltüntetve, a megjegyzések pedig a könyv végére maradtak. Az ilyen eljárás csak helyeselhető, még ha a fordítás a nagyközönségnek szól is. Kifogást kell tenni azonban az ellen, hogy a fordító sokszor a görög szöveg közbeszúrt mondatait is ugyanolyan zárjelekbe teszi, mint a sajátját képező toldalékokat. Előfordulnak aztán oly szavak is, melyek majd toldaléknak vétetnek, majd nem, mint p. o. e két szó t. i. (tudni illik) a 25. lapon. Egy egész kategoriája a hozzátoldásoknak egyáltalán nincs megjelölve; értem a személyneveket, a minők Cajus (9. l., 10. sor; 67. l., 22. sor), Macro (a VIII. fejezet elején), ugyancsak Cajus azonban egyszer kivételesen zárjelben van (a IX. fejezet elején); helylyel-közzel gömbölyű zárjel helyett szögletes zárjelek is vannak, p. o. [mintegy] a 9. lapon. Ezek ugyan csak technikai hibák, de mégis hibák s oly jeles philologusnál, mint a minőnek mi Schill tanárt egyéb munkái révén ismerjük, kétszeresen fölötlők. Nem különben hibásak az elválasztások is, p. o. a 26. lapon Mercurius jelvényeinek leírása minden ok nélkül külön kikezdés által félbeszakíttatik. A jegyzetekre nézve is meg kell jegyeznem, hogy nem felelnek meg a kívánt czélnek; fölvilágosítani laikus közönséget nem lehet latin idézetekkel. Egyébként a fordítás oly világos s könnyen érthető, hogy a fordítónak nem volt sok jegyzetre szüksége.

Az utolsó jegyzet (100. l.) a szöveg e szavait magyarázza: *λεχτέον δὲ καὶ τῇν παλινφθίαν πρὸς Γάϊον*. «Philo könyve — úgy mond Schill — melyben visszavonta a dicséretet, melylyel Cajust uralkodása elején elhalmozták, elveszett». A fordító itt legalább is rosszul fejezi ki magát, mert Philo nem «vonhatta vissza» azt a dicséretet, melylyel Cajust *mások* «elhalmozták». A fordító nem meri mondani, hogy Philo a saját dicséretét vonta vissza, mert arról nincs tudomásunk, hogy Philo dicsérő művet írt

volna Cajusról. Legfeljebb az jöhetne tekintetbe, hogy e szavak a jelen munka elejére vonatkoznak, a hol tényleg szó van az erényekről (v. ö. a könyvnek címét: *περὶ ἀρετῶν καὶ πρεσβείας πρὸς Γάϊον*); csakhogy ezek nem Cajusnak az erényei, aztán ilyen kis bevezető-féle elmélkedés ellenében nem szólhat Philo palinodiáról. Különben ezen fölfogást kizárja a *λεχτέον* szó, mely nem vonatkozhatik ugyanazon könyvnek az elejére. Mindebből kitünik, hogy *παλενωδία πρὸς Γάϊον* egészen más értelemmel bír. Az értelme alkalmasint az, hogy a *πρεσβεία πρὸς Γάϊον* után, mely a zsidók sanyarú helyzetével foglalkozik, következett Philónak egy másik műve, mely e helyzet javulását, azaz a *Claudius* alatt beállott jobb fordulatot (*παλενωδία*) tárgyalta. Ezen fölfogás mellett aztán a *πρὸς Γάϊον* szavaknak természetesen nincs jogosultságuk. Tényleg nem is tartoznak a könyvhöz, mint azt a kritika általánosan elismeri l. Schürer, *Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi*, II. rész, 2. kiadás, 857. l., 60. jegyzet: «Die Worte *πρὸς Γάϊον* fehlen nach Mangey in den Handschriften, sind also sicher zu tilgen». Ugyanezen fölfogás jut kifejezésre a *De Vita Mosis* német fordításának előszavában is, melyet *M. Jost* készített (Bibliothek der gr. und röm. Schriftsteller über Judenthum und Juden, I. kötet, 13. l.).

Ezen irodalomtörténeti digressio után áttérek magára a fordításra. Csak a referensi tisztból kifolyó kötelességnek vélek eleget tenni, midőn constatólom, hogy a fordítás a legfinyásabb kívánalmaknak is képes eleget tenni. Hosszú iskolai gyakorlat és bő olvasottság minden fordításnál jól hatnak és Schill tanár bőven rendelkezik ezen képességek fölött. A nyelvezet mindvégig sima s tetszetős, minden tekintetben magyaros. Csak itt ott volna egy kis csiszolni való a nyelvezeten; így p. o. mindjárt az 1. lapon «Mindazonáltal» stb. kezdetű mondat nagyon nehézkes; a 2. lapon «derékség» helyett jobb volna derekasság; a 37. lapon «szerezhetni» (Erre világos bizonyítékokat szerezhetni: *Ἐναργεῖς δὲ πίστις λαβεῖν ἔστι*) jobb volna «lehet szerezni»; a 43. lapon «És a minden egyes helyre kinevezett alvezéreknek szívükre kötötte» ... rosszul hangzik; a 25. lapon «mindenkit utánoz» jobb volna «mindegyiket».

A fejezetek sorrendje szerint a szöveg hű visszaadására nézve szeretnék egy pár igénytelen megjegyzést tenni. Caput 1: jobb lett volna *ἀπλανοῦς* helyett az *ἀφανοῦς*-féle olvasatot fordítani: *ἀπιστοί* nagyon prægnaus kifejezés (= hitetlen) s nagyon gyengül, ha így fordítják: «hiszik, hogy ... nem;» *δορυφόρος*, «alája rendelt» nagyon szabad. — C. 2: *πάντος λόγου χρειττονος εὐπραγίας* «kimondhatatlan szerencse» kevés a göröghöz képest, míg c. 5. *δίχα* «nem is említve azt» nagyon sok. — C. 6: *κολαχείας γὰρ ἴδιον τὰς εὐπραγίας θεραπεύειν* «csak a hizelgés szokott a szerencsének udvarolni» nagyon szabad, talán jobb volna így: mert szokása az már a hizelgésnek, hogy a szerencséhez

szegődik. Ugyanott *μάχλος* «szerelmes» nagyon gyenge (hacsak a fordító szándékosan nem került az erősebb kitétel). Ugyanott nincs fordítva *τοῖς στρατηγίμυσι*. — C. 7: *δημιουργός* az összefüggés szerint nem «munkás», hanem «mesterember»; *ιδιῶται* «magánegyének» szokatlan szó, talán «magánosok» (a 15. lapon). — C. 8: *ἐμὸν ἐστὶ τοῦ Μάκρωνος ἔργον* «Cajus az én művem, Macro műve», ennek a fordításnak, engedelmet kérek, nincs értelme; talán így: Cajus, Macroinak műve, az enyém. — C. 9: *φρόνημα* nem volna szabad «bölcseséggel» fordítani. — C. 19: *χλεύης ἄξιον* kinevetni való, nem pedig «nevetséges». Ugyanott egy kis következetlenség a *γνήσιον* szó fordításában, rendesen «édes», itt «tulajdon». — C. 11: *ἀντιδοσις* az összefüggés szerint nem «csere», hanem (mint *ἀντιδοτον φάρμακον*) «ellenszer, orvosság (a dioskurok ellenszert használtak, *azáltal*, hogy összevegyítették a halandót a halhatatlannal)». — C. 13. *κηρύκειον* mint Mercurius attribútuma nem lehet «kormánypálcza» (25. l.), hanem mint a 26. lapon kétszer is találjuk: «hírnöki pálcza». A 25. lapon a szöveg szerint először van Evius, aztán Lyæus. Nagy szabadság az, midőn a *παῖν* szót a fordító Apollóval adja vissza. — C. 22: nincs fordítva *γραφή*; e szó az összefüggés szerint nem «festmény» (40. l., *γραφαῖς* c. 22.), hanem «fölrirat», v. ö. c. 20 (35. l.) *ἐπιγραφών* «fölrirat». — C. 23: a *παιδεύονται* szó nem «foglalkoznak» hanem mint a szónak első jelentése is mondja «tanulnak», v. ö. alább *ὀφῆγησις*. — C. 27: e szavak: *ὅσον τῶν πόλεων ὅφει ἐστίν* . . . érthetetlenek; fordítónk nagyon helyesen úgy fordítja, mintha állna: *ὅσοι τῶν πόλεων ὀφιστοι*. — C. 28: *πάντα λίθον κινούντες* «miután bár mindent megtettünk», pedig a magyarban is lehet mondani: minden követ megmozgattunk. C. 29: nem az mondatik, hogy Cajus «az öböl körül időzött, otthagya saját mezei lakait» (50. l.), hanem *ἀμείβων τὰς ἰδίας ἐπαύλεις*, fölváltva használván saját mezei lakait. — C. 33: *ἐπ' ἀληθεία* nincs fordítva. Petronius levelében a fordító önkényesen használja ez átmenetet: «Elmondja továbbá» . . ., alább: «Elmondja» . . . (66. l.), anélkül, hogy a toldalékot megjelölné; úgy szintén c. 35 *ὁ δὲ* a fordítónál Agrippa. — C. 34: első mondat nagyon szabadon van fordítva. C. 36: Európa s Ázsia mellett a fordításból kimaradt *Αἰθυχόν*. — C. 39: *οὐχὶ τῶν ὑστάτων* nincs fordítva; úgy szintén a megszólítás *δέσποτα* c. 41 elején, és ugyanott alább *ὦ δέσποτα*. — C. 44: *πολιτεία* csak az alexandriai zsidó községre vonatkozik, nem jó tehát «állammal» fordítani; talán «közösség» (Gemeinwesen).

Habár a fordító, mint már jeleztem, nem dolgozik kritikai aparattal, mégis észre lehet venni, hogy a szöveg értelmébe mélyen behatolt, a zsidó vonatkozású tárgyakat, melyeket sokszor elhibáznak, a maguk nevével adja vissza és hogy majdnem szó szerinti fordítást akart

nyújtani. Épen e miatt, úgy gondolom, nem helytelen dolog, ha a fentiekben a szöveg fordításának hűségét is szemügyre vettem.

Philo munkáinak egy részét még eddig csak német, dán, angol s francia fordításokban birjuk (Schürer, i. h., 859. l., 69. j.); most először történik, hogy egyik munkája magyar nyelven is megjelenik. Örülünk ezen gyarapodásnak és örülünk azon is, hogy oly jól gyarapodtunk.

Végezetül ideiktatom még a főbb sajtóhibákat: hegyekből (6. l.) olv. helyekből; Coelosyria (74. l.) olv. Coelesyria; gyakosság (79. l.), olv. gyilkosság; nagyatyjáról (80. l.), olv. nagyatyádról.

Dr. KRAUSZ SÁMUEL.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Handbuch der germanischen Mythologie von *Wolfgang Golther*.
Leipzig, 1895, Hirzel, 668 l. Ara 12 mk.

Hatvan esztendeje, hogy Grimm Jakab Német Mythológiája (1835), negyven esztendeje, hogy Simrock Károly kézikönyve megjelent (1853); amaz a német mythologia első tudományos tárgyalása, emez a Grimm kutatásainak félszeg népszerűstése. Grimm nagy munkája ma már elavult, de történeti jelentősége maradandó; e hatalmas mű nélkül a mythologiai tudomány még ma is czéltalan és eredménytelen kapkodás és találgatás volna. Simrock könyve már első alakjában értéktelen és félrevezető kompiláció volt, melynek hat kiadása (1887-ig) lényegesen fokozta és a legszélesebb körökben terjesztette a mythologiai zavart.

Grimm korszakos érdemeit a mythologia terén is csak akkor méltányolhatjuk kellően, ha előzőinek munkásságát figyelembe vesszük. A német mythologiai kutatás a XVII. században indul meg: e század elején megtalálják a prózai Eddát, közepén az eddai dalokat, 1644-ben kiadják Saxo Grammaticust, a skandináv mythológiának három főforrását, melyeknek értékét és egymáshoz való viszonyát két századon keresztül végtelen, de sikertelen vitákban tárgyalják. A magyarázat elve ez időben általában az euhemerismus volt, mely az istenekben és félistenekben nagy hősöket, kiváló embereket, lehetőleg történeti alakokat keresett. Az első német mythológiákat Schedius Illés (1648) és Arnkiel Trogillus (1690) írták. Főjellemzőjük a népek és nyelvek összezavarása. Schedius szerint illyrek, germánok, gallusok, hispánok és britek egyazon nép, t. i. kelták, a kik egyazon nyelven beszéltek és természetesen közös mythológiával bírtak. Ugyanezen állásponton áll még Mallet is a múlt század közepén, kinek könyveiből pl. Klopstock és társai merítették

mythologiai tudásukat. De akadtak még merészebb és képtelenebb fölfogások képviselői is. Rudbeck Olof (*Atlantica*, 1675—1702, 4 köt.) szerint Svédország a régi mesés Atlantis szigete, az összes népek őshazája, minden műveltség és vallás forrása. Az Edda dalai háromszáz évvel Trója alapítása előtt kerültek ércztáblákra vésve Görögországba és lettek a görög-római mythologia forrásai. És nem kevésbé kalandos az egyes mythoszok magyarázata is. Finn Magnusen (1824—26) összehazavárja a német, görög, perzsa, ind stb. mythoszokat, melyeket már lehetőleg természeti jelenségekre akar visszavezetni, míg Nyerup (1816) az egyes istenekben csillagokat, a mythológiában astronomiát látott, mások pedig symbolikus vegytant ismertek föl a régi germánok hitvallásában. Creutzer és Görres philosophiai speculációi (az eredeti ősi monotheismust keleti papok öltöztették az allegorikus és symbolikus jellegű mythoszok alakjába) csak fokozhatták a bábeli zavart. Figyelembe vehető előzőket csupán Rühs Frigyesben és Mone Fer. Józsefben találhatott Grimm; de amaz rendkívül túlzott a források elvető bírálatában, emez leginkább csak az anyag gyűjtésére fordította ereje javarészét. Hogy a skandináv forrásokban fönmaradt mythikus anyag eo ipso a német mythológiának is anyaga: ezt a régebbi írók annál kevésbé vonták kétségbe, mert hiszen ezen kettős anyagon túl még távolabb eső népeknek mythikus képzeit is minden aggodalom nélkül vonták bele a német mythologia keretébe.

Grimm Jakab már 1813. kifejtette, hogy a mythosz nem tudatos spekuláció műve, hanem az öntudatlanúl költő népszellem alkotása. Ugyane népszellem termékei a regék és mondák, melyeket ugyanakkor lelkesen gyűjtött és mintaszerűen közzétett. Mythológiája bámulatos munka; óriási tudás és hatalmas kombináló erő főjellemző vonásai. Az összes nyelvek és irodalmak, a mű- és népköltészet összes termékei szolgáltatják neki a rengeteg anyagot. Ez anyagnak bámulatos gazdagságában van művének főértéke; ezt még fokozza a nagy tudósnak földolgozásmódja, mely távol marad minden tetszetős rendszeresítéstől. Maga is költői lélek volt, a ki főleg a szókinszen rejlvő költői anyagot fölismeri és kiaknázni törekedett. Grimm volt az első, ki belátta, hogy a mythologia biztos alapját csupán a nyelvtörvények szolgáltatják, az első, a ki a német és skandináv mythológiát pontosan megkülönböztette. Csupán német mythológiát akart írni, de a helyzet kényszerűségéből mégis sokat, kelleténél többet vett a skandináv forrásokból. Főgyengéi: a földolgozott mythologiai anyag túlbecsülése és féktelen képzelete. Grimm egészen és tisztán népies daloknak nézte az eddai költeményeket, biztos mythikus anyagot ismert föl az úgynevezett néphagyományokban (pl. az összes népmesékben), sőt a középkori lovagok költői megszemélyesítéseiben is. Ma tudjuk, hogy az eddai dalok reánk maradt

alakjukban műköltők termékei, hogy a népmesék legnagyobbbrészt idegen származásuak, hogy a középkori műköltők francia forrásokból merítették. A nyelvben tagadhatatlanul rejlő költői elemet is túlbecsülte és következtetései folyamán oly finom szellemi kulturát tett föl az ősnépnél, melyet a további kutatás lehetetlennek ismert föl. Általában mindenütt hajlandó ősrakonságot, közös ősforrást föltételezni; a kölcsönzés vagy átvétel lehetőségét alig érinti még föltünőbb esetekben is. A keresztyénség befolyását, a műköltők önállóbb alakítását Grimm sehol sem veszi figyelembe; a mai néphagyományból pedig veszedelmes mérészséggel következtet vissza a germán őskor műveltségére és mythikus képzeteire. Kevesebb baj lett volna, hogy a mythosz kiinduló pontját a monotheismusban találta, ha rendkívül merész képzelete sokszor valóban ámulatba ejtő kombinációkra nem csábítja. De a német hősmondában még nem keresett mythikus elemeket; ezt először Lachmann tette a nibelung-monda magyarázatában. Követői persze minden gyöngéjét még jobban túlozták, főleg Simrock, a ki mindent összezavart, iszonyú etymológiákkal próbált szerencsét és teljesen elveszítette a komoly tudomány talaját. A 'germán Olympus', a mint ő megalkotta, soha sem létezett, még Skandináviában sem, legalább nem mint néphit; a mai népszokásokból vett következtetései pedig nem állják ki a legenyhébb kritikát sem.

Önállóan áll Grimm mellett Uhland Lajos, a kinek ide tartozó dolgozatai azonban csak halála után (1886. *Schriften zur Geschichte der Dichtung und Sage* VI. és VII.) jelentek meg s így a mythologia fejlődésére kellő befolyást nem gyakorolhattak. Életében csupán a Thor-mythoszról írt jeles tanulmánya került (1836) nyilvánosságra. Uhland sokkal óvatosabb mint Grimm és lehetőleg tartózkodik minden elhamarkodott általánosításról. Már ő hangoztatta, hogy egyetemes német mythológiáról bajosan beszélhetni, mert fölismerte, hogy a svédeknél Freyr, a norvégoknál Thor, a dánoknál és szászoknál Odin voltak az igazi nemzeti istenek. Ugyancsak Uhland sejtette már a ma még eleven néphagyományon fölepülő alsóbb mythologia jelentőségét és egyetemes emberi jellegét.

Ez 'alsóbb mythologia' igazi fölfedezője azonban Schwartz Vilmos (*Der heutige Volksglaube und das alte Heidenthum*, 1849), a ki a még ma is eleven hagyományokban nem a régi mythologia utolsó maradványait, hanem megfordítva azokat az elemeket és csírákat ismerte föl, melyekből a szorosb értelemben vett mythologia fejlődött. Szerinte a mai hagyományokban régibb és tisztább mythikus elemek lappangnak, mint pl. az Eddában, mely az istenek történetét már költői és theologiai rendszerben tárgyalja. E fölfogást lényegesen fejlesztették az anthropologiai és ethnographiai iskola megalapítói: Schwartz és Waitz Tivadar

mellett főleg Bastian és Tylor, a kik az úgynevezett vad népek állapotait és képzeit is bele vonták a kutatás körébe. Mind e kutatók a mythosz eredetét is keresték. Schwartz fölismerte ezt a levegő jelenségeiben, főleg a zivatarban és szélvészben, mihez Kuhn Adalbert, az összehasonlító mythologia megalapítója (*Die Herabkunft des Feuers und des Göttertranks*, 1859) is csatlakozott, míg Müller Miksa e meteorikus fölfogással szemben a maga solaris elméletét hirdette, mely szerint a mythoszok eredeti elemei a nap és az ég tünetényei. Schwartz elméletének főgyengéje (a mythoszok egyoldalú magyarázatán kívül), hogy a legifjabb mythikus elemeket tekinti legbiztosabbaknak és legeredetiébekeknek; az összehasonlító mythologia ellenben túlságosan sokat keres az ősnépnel, melynek el nem fogadható igen fejlett kulturát tulajdonít és nagyon merész etymológiákkal oldja meg a mythologiai problémákat. Ma a tudomány az összehasonlító mythológiával szemben nagyon tartózkodó, sőt (a mi voltaképp indokolatlan) ellenséges állást foglal el.

Az összehasonlító mythológiából indult ki Mannhardt Vilmos is, a ki később a mythosz alapját a dæmon-hitben ismerte föl (dæmonok: a természeti erők megtestesítései), de a lélek-hit nagy jelentőségét sem mellőzte. Főczélja volt kimutatni, hogy a legtöbb népnel ugyanegy gyökérből, t. i. az adott viszonyokból, hasonló módon hasonló mythikus képzetek fejlődnek. Minden mythosz-képzés alapja a növény, melynek életét az ősnép képzelete, 'léleknek' tulajdonított. E fölfogás természetesen csak a földművelésnek nagymérvű fejlettsége mellett lehetséges, melyet pedig az őskorban nem tehetni föl. Tanítványai közül legérdekesebben alkotta meg a mythologia rendszerét Elard Hugo Meyer (*Germanische Mythologie*, 1891), a ki a mythikus képzeteket a lélek-hit, dæmon-hit és isten-hit fokozataiban mutatja be és ezzel a mythologia számára világos és, úgy látszik, biztos alapot teremtett, melyen úgy Mogk Jenő jeles német mythológiája (a Paul-féle *Grundriss*-ben, 1891), mint Golther könyve alapulnak. A lélek-hit álláspontját foglalják el Laistner Lajos (*Das Räthsel der Sphinx*, 1891) és Lippert Gyula (*Christenthum, Volksglaube und Volksbrauch*, 1882) is. Még előbb új szempontot érvényesített Gruppe Ottó (*Die griechischen Culte und Mythen in ihren Beziehungen zu den orientalischen Religionen*, I, 1887), a ki az alsó mythoszokat megkülönbözteti a hierarchikus mythoszoktól, mely utóbbiak szerinte sehol Európában nem népiesek, hanem a papok termékei és Elő-Ázsiából származnak.

A mythologiai tudománynak ezen csupán fővonásaiban vázolt irányai közepette a német mythológiának még megvannak a maga specialis vitás problémái. Hogyan viszonylik a német mythologia a skandinávhoz? (mert e kettőnek naiv azonosítása mindenképen túlhaladott álláspont). Mennyiben tekinthető az Edda anyaga eredetinek? (ennek

eredetiségét főleg Bugge Sophus támadta meg, a ki a germán mythoszok java részét az antik irodalomból átvettnek és keresztyén befolyás alatt alakúlnak tekinti. V. ö. *Az Edda eredete* cz. tanulmányomat, Budapesti Szemle, 73. köt. 1893. 20—43. l.). Van-e és mennyiben mythikus anyag a német hősmondában? (Lachmann és Müllenhoff a hősmonda alakjaiban elhalványult isteneket láttak) stb.

A mythologiai tudomány e sokoldalú fejlődésén nyugszik Golther jeles könyve, melynek sajátos vonásait legjobban megértjük, ha Meyer és Mogk hasonló célú kézikönyveivel hasonlítjuk össze. Meyer szerint a mythologia alapja a lélekhit, ebből fejlődik a dæmonhit és ezen alapul az istenhit. Az Edda anyagát theologiai költészetnek nézi, melynek eredetiségében nem bízik. A mythoszok magyarázatában előtérben áll a meteorikus elmélet. Könyve kitűnő munka, mely rendkívül gazdag anyagot ölel fel és érdekesen tájékoztat az összes problémákról. Mogk műve könnyebb és áttekinthetőbb. Ő is az alsó mythológiából indul ki, de nem tekinti a lélek-, dæmon- és istenhitet önálló köröknek, melyek egyúttal fejlődési fokozatoknak is volnának veendőek. Az Eddával szemben kevésbé tartózkodó, bár a mythikus anyag egyes elemeinek kölcsönvételét nem tekinti kizártnak. Golther lényeges különbséget tesz vallás és mythosz közt. Amaz az öntudatlan és nem szándékos gondolkodás eredménye, ennél közreműködik a tudatos és egyéni költészet is. A természet jelenségek és a mythosz nem állnak közvetlen viszonyban egymáshoz: kettejük közt a vallás és a kultusz áll mint összekötő kapocs, de egyúttal mint elválasztó elem is. A mythosz voltaképi értelme (tehát a valláshoz való viszonya) rendszerint gyorsan elhalványul, minek következtében az istenekről szóló hagyományok a költő képzeletének szabadon földolgozható és módosítható anyagává lesznek. A mythosz-magyarázat azért csak ott biztos, a hol az eredeti vallásos alap fölismerése lehetséges. Azonos vallásból nem szabad azért azonos mythoszokra is következtetni. A németek és skandinávok vallása minden valószínűség szerint ugyanaz volt; de a skandináv mythosz az északi műveltség és költészet terméke, mely ennél fogva a német mythosszal nem azonosítható. Ez alapján igen helyes fölfogásból Golther az Eddára vonatkozólag lényeges pontokban Bugge álláspontját foglalja el. A mai hagyomány jelentőségét Golther is elismeri és könyvének java része e néphittel foglalkozik, melynek fölismerése és megfejtése minden tekintetben világosabb és könnyebb, mint az istenhit anyagának tárgyalása. Mint Meyer, Mogk és Kauffmann Frigyes (*Deutsche Mythologie*, 1890, a ki az alsó mythológiát kizárja és csupán az istenhitet adja elő világosan és alaposan), Golther is az összes germán népek mythológiáját tárgyalja, de nagyobb súlyt helyez a német és északi elemek megkülönböztetésére. Az alsó mythologia anyaga germánnak tekinthető, azaz: igen valószínű, hogy ez java részében az ős-

germán korszak terméke; hasonlókép ós- és közös-germán a kultusz is. De már az istenhit anyagából csak kevés tekinthető valóban ősgermán-nak (így minden esetre Tiuz isten); de kevés tekinthető egyszerűen németnek vagy skandinávnak is. Főleg abban mondhatja magát Golther első sorban Uhland tanítványának, hogy az istenek helyi és nemzeti jelentségét és szerepét összes előzőinél erősebben és alaposabban kifejti. Az egyes germán törzseknek megvannak a maguk nemzeti isteneik, kik részben talán visszavezethetők egy közös típusra, de előttünk ismeretes alakjukban mégis csak az illető törzs gondolkodás- és érzés-világának jellemző termékei. Azért hangsúlyozza Golther is Müllenhoff helyes tételét (a mely ellen azonban e nagy tudós maga a gyakorlatban ismételve vétett), hogy nem szabad a mythikus hagyományt idő- és korbéli viszonyaiból kiszakítani.

E röviden vázolt alaplátetek szerint, — igen jó, a mythologia történetéről és forrásairól tájékoztató bevezetés után, — négy főrészen tárgyalja Golther a germán népek mythológiáját. Az első (11—191. l.) magában foglalja az alsó mythológiát, a lélekhit tüneményeit és alakjait a második (192—500. l.) tárgyalja az istenhitet, tekintettel a római föl iratokra és a modern tudósoktól tévesen megalkotott istenekre (Hrúoda, Ostara, Holla, Hübda, Berchta stb.) is; a harmadik (501—543. l.) szól a világ teremtéséről és végéről; végre a negyedik (564—660. l.) összefoglalja az isteni tiszteletre (áldozatok, templomok, papok) vonatkozó anyagot. Különös érdemei még e könyvnek, hogy a forrásokat és a modern magyarázatokat mindig pontosan idézi, a mi a tárgygyal való mélyebb foglalkozást nagyon megkönnyíti, és hogy igen világos és vonzó stíben van írva. A művelt olvasókhoz fordul, míg Meyer és Mogk, kiknek rendkívül sokkal tartozik, csak a szakkörök igényeit tartották szem előtt. Golther könyve a német mythológiák sorában nemcsak a legújabb, hanem minden tekintetben a legjobb munka is, mely nemcsak a nagy közönségnél fogja kiszorítani Simrock szerencsétlen tákolmányát, hanem egyúttal a tudományos munkásságnak megbízható és életképes alapjául szolgálhat.

HEINRICH GUSZTÁV.

A francia philologiai irodalom 1893—1895.

VII. Francia nyelv és irodalom. Gyakran feltűnik azoknak, a kik a francia irodalommal foglalkoznak, mily kevés organuma van itt a tulajdonképi irodalomtörténeti kutatásnak, különösen a renaissancetól napjainkig terjedő korra vonatkozólag. Míg Németországban a szakközölönyök egész sorozata (Romanische Forschungen, Französische Studien, Zeitschrift für franz. Sprache und Literatur, Zeitschrift für Romanistik, Vollmöller Jahresbericht-je, Franco-Gallia, Archiv für das Studium der

neueren Sprachen) áll a munkások rendelkezésére, Franciaországban eddigelé csakis a *Romania* volt a középkori nyelv és irodalom tanulmányozásának, a *Revue des patois* a dialektusokra, a *Revue des langues romanes* pedig a déli Franciaországra vonatkozó kutatásoknak organuma. A nagy irodalmi századokról szóló tanulmányok csakis a nagyobb közönség számára szerkesztett folyóiratokban, más érdekű közlemények közt találhattak helyet. Hogy e bajon némileg segítsenek, egy *Société d'histoire littéraire de la France* alakult, melynek élén G. Boissier, Petit de Julleville, Brunot, Clédat, Doumic, Faguet, Larroumet, Lemaître, Lavissee, Monod, Nolhac, Omont, G. Paris, Picot, Rébellian és Chuquet állanak. E társaság egy évenként négyszer megjelenő folyóiratot ad ki, a melynek célja csakis a francia irodalom történeti kutatása a XVI. századtól napjainkig. E folyóirat, mely 1894-ben indult meg, eredeti tanulmányokat, documentumokat, bibliographiát közöl és a szakközlönyök egyik legjobbjá lesz Chuquet ügyes vezetése alatt. A társaság ezenkívül, a középkorral foglalkozó társulatok mintájára, nagyobb kutatásokat és publicatiókat is fog támogatni.

A szorosan vett philologiai téren a munkásság serény. A mediævisták, élükön G. Boissier-vel, végre elszánták magokat, hogy tanulmányaik eredményét a nagyobb közönségnek is bemutatják. E szándékot Melchior de Vogüé a *Revue des deux mondes*-ban nagy örömmel üdvözlölte, mert szinte hihetetlen, mily keveset tud a francia ember irodalmának középkori emlékeiről. Hisz magok a tudósok és az Akadémia is számos íróat a németeknek engedtek át kiadás végett.

Nyelvtani téren a következő munkák jelentek meg:

E. Etienne *Essai de grammaire de l'ancien français* (IX—XIV. századok; 521 l.) cz. alatt az egyetemi hallgatók számára az első nagyobb történeti nyelvtant írta meg, melyet Franciaországban a középkori nyelvnek szenteltek. Művét nagy örömmel fogadták, ámbár nem tagadható, hogy az egyes fejezetek nem mind egyenlő értékűek. A mű legkiválóbb része a *syntaxis*-ról szóló (177—311 l.), a melyben a szerző tanulmányai és utánjárása folytán sok új példát sorol fel és a melyben methodikusan fejti ki a mondattan egyes részeit. E derék kézikönyv idővel kétségkívül legjobb vezérfonala lesz az egyetemi ifjúságnak.

A. Darmesteter *cursus*-ának, melyet az *Ecole pratique*-ban adott elő, első részéről szoltunk már. A második: *Cours de grammaire historique de la langue française. II. Morphologie, publiée par les soins de M. L. Sudre* (VI—189 l.), a conjugatiót 45 lapon, a declinatiót 90 lapon tárgyalja; az első rész csonka, a másodikban több oly *paragraphus* van, melyet bátran elhagyhattak volna. Az efféle könyvek nagy baja, hogy a tanulók, a kik mindent feljegyeznek, nem tesznek különbséget a fontos és a mellékes részletek között. A füzetek, melyekből Sudre, a ki külön-

ben derék romanista, — a Roman de Renart-ról szóló thesise eléggé bizonyítja — e könyvet összeállította, sok olyat adott, amit Darmesteter maga nem közölt volna. Azonkívül tíz év tanulmánya egyes pontokat módosított is már, úgy hogy e publicatio, a mint a competens kritika kimutatta, nem hibátlan és csak nagy óvatossággal használható. — Ugyancsak Darmesteter *Traité de la formation des mots composés dans la langue française* cz. alapvető munkájának második kiadását számos változással és pótlékkal adta ki Gaston Paris (365 l.). A mű első negyedét a Darmesteter hagyatékában talált jegyzetek alapján javította a kiadó, a többi egészen ő maga végezte el.

Auguste Renard *La nouvelle orthographe, avec une préface de Louis Havet* (112 l.) cz. dolgozata csak egyike azon számos füzeteknek, melyeket néhány év óta a helyesírás reformja ügyében írtak. Mióta Gréard az Akadémiában reformtervét felolvasta, philologusok és más szakbeli tanárok hozzászóltak a kérdéshez, de a döntés még hosszú idő kérdése. A kiejtésnek teljesen megfelelő írás alig egyéb ábrándnál. Ezt akarná megvalósítani Renard, de a józanabb férfiak, ha egves parasita betűket el is akarnak ejteni, nagyjában nem távoznak el a mai írástól. Renard tulajdonkép csak arról a nagy haszonról szól, melylyel az egyszerűsítés járna: a könyvek nem lennének oly vaskosak, egy helyett kettőt is vehetne az ember, így volnánk az ujsággal is stb. A köz-társaságtól kívánja e valódi demokratikus reformot, de a kormány-formának ehhez semmi köze s a ministeriumnak egyéb dolga is van, mint a párisi kiejtést egész Franciaországban phonetikus átírás útján terjesztetni, — a nagy centralisatio úgyszólván elég baj már! Renard, a ki jelenleg Algierban tanár, az ottani egyszerűsítő orthographiai társaságban számos felolvasást tartott, úgy hogy tanintézetének igazgatója végre jónak látta őt arra figyelmeztetni, hogy e kérdések vitatása még nem tartozik a nagy közönség elé.

La n u s s e francia thesise: *De l'influence du dialecte gascon sur la langue française de la fin du XV-e siècle à la seconde moitié du XVII-e* (465 l.), fontos adalék úgy a nyelvtörténethez, mint az irodalomtörténethez. A mű három részre oszlik. Az elsőben (Le parler gascon) e fontos dialektus tudományos méltatását találjuk, phonetikai és nyelvtani szempontból. A második rész (La langue française en Gascogne) a francia nyelv elterjedését tárgyalja 1539-ig, ismerteti e tartomány renaissance-korát és főbb íróit; végül a gascogne-i dialectusnak úgy a francia kiejtésre, mint a szókincsre és a syntaxisra való befolyását bonczolja a szerző. Tudjuk, hogy Malherbe és a francia Akadémia alapítása előtt a dialektusokat nem vetették meg annyira, mint azóta. A mondattannak még nem lévén biztos alapja, a francia — az olasz és spanyol nyelven kívül — egyes vidékeinek szólásmódjaival is szívesen élt. Ezek közt a

gascogne-i első rendű szerepet játszott, mert nemcsak hogy sok olasz és spanyol szó meghonosítását tette lehetségessé, hanem a régi francziából is megőrzött sok oly szólásmódot és fordulatot, melyek egyébként már feledésbe mentek. A Gascogne e jelentékeny befolyást hadi férfiainak és íróinak köszöni. IV. Henrikkel nagy rangra jut, a nemesek értik és utánozzák. Ezért nagy a Malherbe keserve, midőn azt mondja, hogy «la langue est engasconnée» s hogy ő arra törekszik «à dégasconner la Cour». Az írók 1539 után, midőn a provinciát arra kényszerítik, hogy hivatalos ügyekben a francziát használja, csaknem mindnyájan Ronsard tanítványai, de egyikök, a híres hugenotta Du Bartas, már több mint utánzója: néha ellenfele is és Ronsard gyakran félt attól, hogy első rangját kénytelen lesz a gascogne-i írónak, a kit a protestánsok éig magasztalták, átengedni. Les Semaines cz. műve, melynek befolyása Angliában Milontól egész Byronig észlelhető s melyet Goethe oly nagyra tartott, bizonyára első rendű termék, de csakis egyes részleteiben. Moralis tekintetben felette áll Ronsard műveinek, de Du Bartas nyelvi szempontból sokat vétett: az összetett fő- és mellékneveket, melyek Ronsard-nál néha oly szép hatásúak, furcsa alkotásaival (mint: guide-navire, échelle-ciel, brise-guérêts, aime-lyre) discreditalta. «Une imagination vigoureuse, — mondja a szerző, — une verve intarissable, un enthousiasme dont les accents font songer à un Lucrèce chrétien; des coups d'aile puissants; — et à côté des pages sublimes, l'emphase dans ce qu'elle a de plus grotesque; la trivialité la plus vulgaire: nul goût, nulle discrétion, nulle mesure.» Már pedig Malherbe óta a *mesure* volt az, a mi az írókat rangjukba helyezte. A prosaisták közt a Gascogne legkiválóbb fia Montaigne, kinek műve, ha nem is mutat sok szót, melyek provinciájának dialektusából valók, oly melegen szólt a «parler gascon» érdekében; kivüle Blaise de Montluc commentárjai, Ossat cardinalis művei*) szintén a Gascogne termékei. De mindez Malherbe fellépése és az Akadémia alapítása után elenyészett; a dialektusok, melyek a XVI. században oly jó szolgálatot tettek, irodalmilag elnémultak. Csak manap élesztgetik fel őket, midőn úgy politikai, mint irodalmi és társadalmi téren a decentralisatio a jel-szó; minők lesznek ez új áramlat eredményei, az a jövő titka.

Edmond Huguet két thesise tisztán nyelvtani dolgozat. Az egyik: *Quomodo Jacobi Amyot sermonem quidam d'Audiguiier emen-*

*) E diplomatáról abbé Degert egy thesist vitatott a bordeaux-i egyetemen: *Le cardinal d'Ossat, évêque de Rennes et de Bayeux* (1537—1604) cz. alatt, melynek utolsó fejezete irodalmi műveiről szól. Az Akadémia e munkát Vogüé ajánlatára, a ki a *Revue des deux mondes*-ban (1895. május 1.) méltatta, megjutalmazta.

daverit (130 l.) a híres auxerre-i püspök Heliodor Aethiopicá-i 1559-ben megjelent fordításának egyik későbbi (1609) kiadásáról szól és feltünteti, mennyire változik a nyelv egy-két emberöltő alatt. Amyot fordításai, főleg Plutarchosa, a XVI. század legfontosabb művei közé tartoznak, nemcsak mert ezek a fordítások az olvasó közönség kézikönyveivé lettek (*c'est notre bréviaire*, mondja Montaigne), hanem azért is, mert itt nyilatkozik meg először a hellenismus és a francia szellem vegyülete, melyet a XVII. század nem őrzött meg oly tisztán. Mennyit köszön a Plutarchos-fordításnak a francia színpad, mennyit annak moralistái, mennyire hatott Shakespeare-re! A nyelv bája, a merész szóalkotások (Amyot használta először az *atome*, *enthousiasme*, *gangrène*, *horizon*, *panégryrique*, *prosodie*, *pédagogue*, *rythme*, *rime*, *misanthrope* stb. szavakat) a naiv, egyszerű és könnyed stílus halhatatlanná teszik e művet. A Párhuzamos Életek és Heliodor először 1559-ben, a Moraliák 1572-ben jelentek meg. Amyot halála után Vital d'Audiguier (szül. 1569 körül, megh. 1624) egy gyenge író és költő, adta ki újra Heliodort és oly változásokat tett rajta, melyek a fordításnak nem váltak előnyére. Sok összetett szót egyszerűsített, mellékneveket, melyek a görög eredetinek árnyalatait adták vissza, elhagyott, szóval a saját korának nyelvét és nem az Amyot-ét tüntette fel. Huguet mindezen módosításokat ismerteti és a nyelvtani és mondat-tani eltérések nyomán két korszak nyelvéről ad beható tanulmányt.

Huguet francia thésise: *Etude sur la syntaxe de Rabelais, comparée à celle des autres prosateurs de 1450 à 1550* (458 l.), tizenhárom fejezetben a beszédrészek sorrendje szerint a főnévtől a határozóig s az ellipsis és pleonasmus, a syllepsis és a szórend pótlékával Rabelais stílusát tanulmányozza. A sok æsthetikai tanulmány után e nyelvtani dolgozat nagyon kíváncsú volt, mert azok a német philologusok, a kik e téren működnek, gyakran tévedtek, a mint azt a szerző vagy hathét munkában ki is mutatta. Az eredmény az, hogy Rabelais, a ki oly merész az új szavak alkotásában, mondattani szempontból nem mutat feltűnő különbséget a többi írótól. A francia próza az ő idejében, ha nem is véglegesen, de fővonásaiban meg volt alkotva; Rabelais csak néhány latinismus és archaismus használatában tér el az elfogadott syntaxistól, általános törvényt azonban nem követ sehhol. Sokkal szabadabb, semhogy végig követné a szabályokat, s az ezekben való tájékozatlanság épen inyére is volt, mert írói egyéniségét nem korlátozta. Az írók, kikkel Huguetstílus tekintetében összehasonlítja, a következők: a «Cent nouvelles nouvelles» szerzői, Commynes, Antoine de la Sale, Jean Le Maire, Calvin, a navarrai királynő, des Périers, Noël du Fail, Blaise de Montluc. Ott, ahol Rabelais komolyan beszélteti Gargantuát és Pantagruelt, főleg Jean Le Maire-t utánozza, a ki a francia próza egyik megalkotója volt.

A *Lexique de Ronsard*, précédé d'une étude sur son vocabulaire, son

orthographe et sa syntaxe par Le Mellerio, jó szolgálatot fog tenni mindazoknak, a kik Ronsard nyelvét s egyáltalán a francia költői nyelv eredetét akarják tanulmányozni. A bevezetés e szempontból kitűnő; a szótár maga azokat a szavakat és fordulatokat adja, melyek külön megjegyzést érdemelnek, e mellett bő idézeteket és Ronsard műveire való utasításokat tartalmaz. Ronsard, kiről Boileau nyomán mindig azt hitték, hogy «sa Muse en français parlait grec et latin», maga is tiltakozott a „Franciade” előszavaiban ezen állítás ellen. «C'est un crime de lèse-majesté», úgy mond, d'abandonner le langage de son pays, vivant et florissant, pour aller déterrer je ne sais quelle cendre des Anciens . . . C'est sottise de tirer des Romains une infinité de vocables, vu qu'il y en avait d'aussi bons dans notre propre langue». S valóban, ha a tulajdonneveket, a belőlük képzett mellékneveket, a műkifejezéseket, melyekkel Ronsard maga sem akarta a nyelvet gazdagítani, kiveszszük, mindössze ennyit találunk: vagy 12 görög, 24 latin s ugyanannyi régi francia főnevet néhány olasz és spanyol kifejezést, melyeket nem ő használt először, a vadászat néhány terminusát, körülbelül harmincz igét, *-eux*, *-in* és *-art* végzetű melléknevet, 25 kicsinyítőt, melyek az ő idejében nagyban tetszetek, s vagy száz összetett melléknevet (*porte-ciel*, *rase-terre*, *tue-lions* stb.), a melyek alkotásában tán egy kissé túl is ment. A többi tiszta francia, az ő idejében Párisban használt szó és fordulat. Mellerio szótára végre valahára meg fogja ingatni Boileauinak Ronsard nyelvéről való ítéletét, mert e költő ép nyelvének gazdagságáért, változatosságáért és gyakran praecisiójáért érdemel elismerést.

A francia verstan terén a legkiválóbb munka: *L'évolution du vers français au XVIIe siècle* par Maurice Souriau (XIV és 494 l.). A szerző e munkában a francia versforma fejlődését és átalakulását tárgyalja Malherbe-től Racine-ig, oly behatóan, annyi példa felsorolásával, a mint azt még eddig nem kísérelték meg. Kimutatja, hogy Racine verse között, melyet az alexandrinus mintaképének tekinthetünk, és a romantikusok verse közt a különbség nem nagy, ez utóbbi csak végeredménye egy a XVII. században megkezdett evolutiónak. E beható tanulmány után Corneille, Molière és La Fontaine megtartják rangjukat, Racine sokban nyer, csak Malherbe veszít nimbusából. A Malherbe alkotta rideg versformát az első három költő egyéni tehetsége szerint idomítja át, Boileau újra le akarja nyügözni a költői szellemet, de Racine, a kit pedig tanítványának tekintenek, újra ketté tőri a bilincset és oly tökéletességre emeli e versformát, a minőt Hugo és Lamartine előtt senki sem ért el. A mű bár sok száraz elemet tartalmaz, éppen nem unalmas, mint az ilyféle tanulmányokat tartalmazó német munkák.

Les Stances libres dans Molière par Charles Comte (88 l.), az *Amphitryon* beható analysise. Arra az eredményre vezette a szerzőt,

hogy e darab, melyről eddig azt hitték, hogy Molière szabad versekben írta, stanzákból áll; négy rímök (két férfi, két nő) van különböző sorrendben (*abab*, *abba*, néha *abbab* vagy *abbaba*); a rím változik a mint a költő más eszmére, vagy más fogalomra tér át. E compositio nem azonos a La Fontaine meséiben találhatóval, a hol a rímek egymásra következnek és a stanzákra való beosztást nem türik. 417 eset közt, melyet Comte Molièrenél megvizsgált, csak 58 kivételt talált.

Az irodalomtörténet terén első sorban oly művet említhetünk, mely valóban párját ritkítja s szerzőjét a Lycée Louis-le-Grand rhetorikai tanszékéből az Ecole normale tanárai sorába vitte, a hol Brunetièrre működése körének egy részét bízták reá. Ez G. Lanson *Histoire de la littérature française* (XV—1158 l.) cz. műve, a mely tömött nyomtatásával felér vagy négy rendes kötettel. Soha oly nagy szorgalommal nem kutatták át az irodalom egész mezejét a legrégibb időktől napjainkig, mint a hogy azt Lanson tette. Eddigi tanulmányai — Nivelle de la Chaussée, Boileau és Bossuet életrajzai, néhány elszórt czikk, melyeket most gyűjt össze — látszólag nem jogosították fel ily nagy, minden kérdést átölelő munkára. A hat részre osztott műben vajmi nehéz volna a kiválóbb fejezeteket kiszemelni; itt minden század odaadó lelkesedéssel, főbb irányaiiban mesterileg van jellemezve. A szorosán vett életrajz háttérbe szorul, s csak akkor lép előtérbe, ha az író élményei befolyással voltak műveire. Mindenütt a főbb bibliographiai műveket adja, úgy hogy a könyv kitűnő indexével és chronologiai táblázatával valódi repertoriuma a francia irodalomnak, melyet melegen ajánlhatunk egyetemi hallgatóinknak és tanárainknak, a kik gyakran Nisarddal vagy kisebb német compendiumokkal elégszenek meg. Nisard előnyeit és hátrányait ismerjük; Lanson, ámbár a klasszikus kor nagy bámulója, nem igazságtalan a XVIII. és XIX. század irányában, csak a naturalismusnak nem nagy barátja. Az irodalmi evolútiót sehol sem találjuk oly éles elmével s oly szép stilusban előadva, mint e műben, a melynek ára (4 frank) valóban csekély, tekintve azt a roppant anyagot, melyet felkarol. A legújabb irodalmi mozgalom, melyet sehol sem találunk meg, itt főbb vonásaiban már is fel van tüntetve, még pedig oly felfogással, melyet az utókor tán nem fog megczáfolni.

Eugène Lintilhac *Précis historique et critique de la littérature française* cz. művének 2. kötete (450 l.) a XVII. századtól napjainkig vezet. Eredeti felfogás, præcis és könnyen folyó előadása mellett a mű nagy érdeme a bibliographiai apparatus, mely tudományos alapon adja minden kérdés irodalmát. A legjobb fejezetek a Racine művészetéről, a Molière színházáról, a Corneille tragediáiról, a XVII. század moralistáiról, levél- és emlékiróiról, a Montesquieu, Buffon, Voltaire és

Rousseauról szólók. Azt azonban nem hiszszük, hogy Voltaire rengeteg művei közt a szindarabok volnának dicsőségének legállandóbb emlékei.

Virgile Rossel *Histoire de la littérature française hors de France* cz. művében azt a czélt tűzte ki magának, hogy felsorolja mindazokat az írókat, a kik Franciaországon kívül francziául írtak. Már A. Sayous — nem tévesztendő össze E. Sayoussal, a ki a magyarok történetét írta meg — az ő «*Histoire de la littérature française à l'étranger*» négy kötetében Szavoját, Hollandiát, Poroszországot és Svájcot tanulmányozta, de csak a 17. és 18. században. Rossel a legrégebb időkből napjainkig kutatta a francia írókat nemcsak ezen országokban, hanem Kanadában, Svéd-, Angol-, Oroszországban, Dániában és Oláhországban is. Ezen írók vagy francia kivándoroltak, mint Calvin, Estienne, d'Aubigné, Descartes, Bayle, Saint-Evremond, Lamettrie, vagy pedig genialis külföldiek, kiknek hazájában a francia nyelvet beszélték, mint Froissart, Chastelain, Jean le Maire, J. J. Rousseau, Mme de Staël. Mindkét tábor nagy alakjait a francia irodalomtörténet ismerteti, ezeket tehát Rossel csak röviden említi (annál inkább, mert a nagy svájci íróknak már szentelt egy ilynemű munkát), de azután hangyaszigalommal gyűjtötte össze azt a száz meg száz adatot, melyek a kevesebb ismeretes, néha egészen ismeretlen írókra vonatkoznak. Az egyes országok tárgyalása elején található bevezetések a mű legévezetesebb részei; az index tizenegy két hasábos lapon eléggé mutatja, hány nevet és munkát talált a szerző, a melyek megérdemlik, hogy ne felejtsek el őket teljesen.

Gaston Paris *La Poésie du moyen-âge* cz. alatt gyűjti össze az évek során át itt-ott közölt dolgozatait, melyek a nagyobb közönséget is érdeklik. A sorozat második kötetének tartalma ez: *La littérature française au XII. siècle; L'esprit normand en Angleterre; Les contes orientaux dans la littérature française au moyen-âge; La légende du mari aux deux femmes; La Parole des trois anneaux; Siger de Brabant; La littérature française au XIV. siècle.* G. Paris kutatásainak egyik főtárgya a fabliau-k eredetének, elterjedésének és átváltozásának kérdése volt. Három dolgozat foglalkozik az elbeszélésekkel, a melyek közt a három gyűrű parabolája, mely valószínűleg Spanyolországban vette eredetét s onnan Francia- és Olaszországba hatolt, a Lessing Nathanja szempontjából is fontos. A XII. század oly roppant gazdag francia irodalma azért hatotta át egész Európát, mert germán, kelta és provençal elemekből fejlődve, az akkori Europa kulturájának hű mása volt. Evvel szemben a szegény XIV. és XV. század, Villon lángelméjének fénye mellett is, elhalványul. A francia irodalom ujjaszületése ismét Görögország és Róma szellemének köszönhető; a XVII. század Spanyolországban keres ihletet, míg a XVIII. és XIX. Angol- és némileg Németország befolyása alatt áll. A francia mind ezen átvett

eszméket saját geniusa szerint változtatja át, ép azért nem is kell az idegen elemek e behatásának ellenszegülnünk.

Ugyancsak Gaston Paris különnyomatban közzétette *La légende de Saladin* (48 l.) és *Jaufré Rudel* (35 l.) cz. tanulmányait. Az első, melyet Fioravanti «Il Saladino nelle leggende francesi et italiane del medio-evo» cz. munkájának megjelenése alkalmával írt, nemcsak beható kritika, de a mi a legenda francia feldolgozásait illeti, melyekről az olasz írónak csak gyér ismeretei voltak, önálló munka. Paris sorra vizsgálja a Saladinnak ellenséges és kedvező redactiókat, melyek száma vagy tizenkettő. — Jaufré Rudel kevésbé híres az ő hat hátrahagyott költeménye, mint inkább régi provençal biographusának megható históriája révén, melyet ez költeményei elé helyezett. Uhland, Heine, Swinburne, Carducci, Mary Robinson megénekelték, de történetileg csak az igaz, hogy Rudel 1147-ben a második keresztes háborúban részt vett, hogy ekkor már mint költőt ismerték s hogy Blaye ura volt vicomte vagy prince czímmel. Minden egyéb csak legenda. Diez, Stimming, Suchier, Carducci és Crescini nézeteit egymásután czáfolja meg a szerző. — Gaston Paris (a ki sok éven át volt az «Ecole pratique des hautes études» igazgatója, jelenleg a Collège de France administratora, minthogy Boissier, a ki az Académie française állandó titkára lett, ez állásáról lemondott), *Le haut enseignement historique et philologique en France* (61 l.) cz. alatt még egy nagyérdékű füzetet bocsátott közre, a melyben az országnak e téren való hátramaradását, az újabb reformok áldásos befolyását s különösen az Ecole pratique-nak a tudományos philologiai kutatásra való hatását mutatta ki. De daczára az utolsó harmincz év alatt tett haladásnak, Paris azt hiszi, hogy még mindig sok a tenni való. A doctoratus, úgymond, gyakran nem elegendő biztosíték egy egyetemi szék elfoglalására, a felsőbb oktatás szempontjából okvetlenül szükséges volna, hogy minden jelölt az Ecole pratique diplomáját, mely csakis eredeti dolgozatok árán szerezhető meg, bírja; hogy ilyennemű intézeteket a vidéken is kellene alkotni, mert az egyetemek maguk, melyek a vizsgálatok programjai miatt nem mozoghatnak szabadon, nem elegendők. Paris felszólalásának egyelőre az volt eredménye, hogy a történet és földrajz aggregatióját Lavisse sorbonne-i tanár ajánlatára reformálták. E reformnak egyik főpontja az, hogy a tanárjelöltek csak akkor jelentkezhetnek e szigorlatra, ha már egy önálló dolgot, melyet az egyetem tanárai elfogadtak, készítettek.

Oeuvres poétiques d'Adam de St. Victor, texte critique par Léon Gautier (XXII és 335 l.) cz. alatt a középkori francia irodalom kitűnő ismerője, s ama kor eposainak híres magyarázója, ezen új kiadásban azokat a liturgiai szövegeket adta ki, melyek első sorban Jumièges-ben irattak, később a német Notker Labeo által kijavíttattak s végül St.-

Victor által tökéletesbbitettek. Számuk roppant nagy; itt csak a javát találjuk. A bevezetés e műfaj érdekes történetét adja.

Bédier, a középkori francia irodalom kutatójának latin dolgozata *De Nicolao Museto* (gallice: Colin Muset) *franco-gallico carminum scriptore* (135 l.) egy szegény jongleur életével és műveivel foglalkozik és tulajdonkép Muset tizenegy darabjának kritikai és magyarázatos kiadása, melyet egy érdekes bevezetés előz meg. Ebben a szerző a biographiai adatokat tisztázza, a szerelem középkori theoriáját fejtegeti, a vándor költőt a középkor egyik legjobb lyrikusával, Conon de Béthune-nel hasonlítja össze, végül nyelvezetét és metrikáját taglalja. A kiadás igazi szakférfiura vall, a mint azt Gaston Paris egyik legjobb tanítványától el is várhatták.

Mary Robinson, James Darmesteternek, a nagyhírű orientalistának özvegye, a «Grands écrivains français» cz. gyűjteményben *Froissart* életét (174 l.) írta meg. E nő, a ki angol és francia költeményeket írt mint valódi tudós a XV. és XVI. századbeli Franciaország kulturviszonyait tanulmányozza, méltó életépárja volt a genialis philologusnak, a kit Franciaország 1894 október havában élte és működése java idejében elvesztett. Nem tartozik ránk, hogy Darmestetert mint orientalistát, mint a zend és iráni tanulmányok egyik legkitünőbb munkását, mint a Zend-Avesta valóban halhatatlan fordítóját és magyarázóját bemutassuk. Az Akadémia nyelvi osztálya rövid idővel halála előtt a nagy jutalmat (20.000 frank), melyet két-két évenként az egyes osztályok az utolsó tíz év alatt megjelent epochalis munkának adnak, ő neki szavazta meg. De mint író, a ki a zsidók prófétáiról Renan nyelvén s még több hévvel szólt, mint kitünő essayista, a kinek angol tanulmányai oly vonzóak, méltán megérdemli, hogy e Közlönyben is megemlíttessék. Franciaország benne nemcsak egyik legnagyobb tudóst, de egyik legkitünőbb íróját is vesztette el, a ki szegényes viszonyokból magas polczra emelkedett. Mint az Ecole pratique és a Collège de France tanítványa, a hol később maga is tanított, a zend tanulmányokra adta magát, melynek első tanszékét ő foglalta el, s halála után nem akadt utódja. Indiai utazása alkalmából írt levelei a Journal des Débats-ban, az afgán népköltészet gyűjteménye s már említett munkái eléggé mutatják, mily sokoldalú és kiváló munkásságot fejtett ki. Elte végén még a hamvaiból feléledt «Revue de Paris» igazgatója is volt s rövid idő alatt e folyóiratnak tekintélyt szerzett. Politikai tanulmányai ép oly behatók mint finomúl írt essay-i. — A Froissart-biographiát mint egy érdekes regényt olvassuk, de szerzője jól ismeri a forrásokat, maga is kutatott. Így e kronikás születése idejét nagy valószínűséggel 1338 telére teszi; kimutatja, mennyit merített a «Vraves chroniques de Messire Jehan le Bel» munkájából és a Longnontól felfedezett, de eddig még kiadatlan regény, a «Méliador» tar-

talmát is e biographiában találjuk először. E verses regény a Bibliothèque nationale: «Roman de Camel et de Hermondine» cz. kéziratban találtatott és 30.600 versből áll. — Darmesteterné férjének a folyóiratokban elszórt és néhány kiadatlan tanulmányát négy kötetben szándékozik kiadni. Ezek közül az első: *Critique et politique* cz. alatt minap jelent meg vonzó és mélyen megható bevezetéssel.

A középkori déli Franciaország irodalmi kincseinek kiaknázását a toulousei egyetem tanárai tűzték ki célul. Néhány kitűnő romanista működik itt; legderekebb volt Thomas, a kit a Sorbonne-ra hívtak meg Darmester halála után; mellette Jeanroy, kinek «Observations sur le théâtre religieux au moyen-âge dans le Midi de la France» cz. monographiáját az Akadémia minap jutalmazta meg, Mérimée, a spanyol irodalomtörténet tanára, és mások működnek. A Privat kiadó-czég Toulouse-ban, egyike azoknak, melyek a párisi kiadókkal vetekedhetnek, *Bibliothèque méridionale* cz. alatt adja ki ezen egyetem dolgozatait, melyek új jele annak, mily szépen haladnak némely vidéki fakultások, míg azelőtt tespedtek. E könyvtár első sorozatában Ant. Thomas «Poésies complètes de Bertran de Born» a nagy költő legjobb kritikai kiadását adta fontos glossariummal; Mérimée a «Première partie des Mocedades del Cid de Don Guillén de Castro»-t, Jeanroy és Teulié a «Mystères provencaux du XV. siècle»-t, mely tíz miszteriumot glossariummal tartalmaz, adták ki.

Eddig a francia irodalomban csak *egy* Montluc nevű íróval foglalkoztak a ki a XVI. században hosszú harczy élet után (1502—1577) visszavonult és «Commentaires» című memoire-jaiban a korra nézve fontos jegyzeteket hagyott hátra. Művét, mely 1592-ben jelent meg először, a «Société de l'histoire de France» kiadványaiban Ruble adta ki legjobban öt kötetben (1864), Ch. Normand pedig 1892-ben a «Classiques populaires» cz. sorozatban a nagy közönségnek mutatta be. De volt ennek az írónak egy bátyja, a ki nemcsak a politikában, hanem az irodalomban mint szónok is híres volt. Ezen majdnem ismeretlen alakot mutatja be H e c t o r R e y n a u d *Jean de Montluc, évêque de Valence et de Die* (303 l.) cz. thesisében, melyet a montpellier-i egyetemen vitatott. Jean 1502 és 1508 közt született és 1579-ben halt meg. Majd Navarrai Margit majd Medicii Katalin udvaránál találjuk, a honnan Konstantinápolyba, Skóciába, Lengyelországba s a protestánsok megtérítésére Franciaország déli részébe küldik; mindenütt fényes jeleit adta nagy tehetségének. Beszédei, melyeket e missiók alatt tartott, a jeles diplomatát árulják el, de nagy sikerei voltak mint egyházi szónoknak is és művei megérdemlik, hogy bővebben tanulmányozzák, mert jeles íróval van dolgunk, a kit, Reynaud szerint bátran helyezhetünk Calvin, Rabelais, Amyot és Montaigne társaságába. E kissé túlzott ítéletből azt következtethetjük, hogy Montluc,

mint oly sok egyházi férfi a XVI. században, a protestánsok megtérítése ügyében sokat fáradozott és hogy beszédei, melyeket nagy lévvel és erővel adott elő, a jelesebbek közé sorozhatók. De ha irodalmi tekintetben valóban oly kitünő lenne, nem maradt volna oly soká ismeretlen.

Lanusse latin thesise: *De Joanne Nicotio philologo* (210 l.) első részében Jean Nicot (1530—1604) életét vázolja. E férfi nagy tekintélyben állt II. Henrik és II. Ferencz udvarában; ez utóbbi követségbe küldi Portugalba, a honnan Nicot Medicis-i Katalinnak az első dohányt (Nicotiana) küldi. Visszajövele után irodalmi munkásságának élt; Aimion szerzetes «Histoire des Francs» cz. művén közreműködött, s mint Baif és Ronsard barátja ódákat és hymnusokat írt, amelyek azonban kevésbé ismertek. Nagy műve, mely hírnevét megalapította, a *Trésor de la langue française*, a mely az első számbavehető francia szótár. E műnek szenteli Lanusse thesisének második és fontosabb részét. Először a Nicot előtti szótárakkal hasonlítja össze, azután etymologiai elveit vizsgálja és kimutatja, mikép fejtette meg Nicot a szavak jelentését a latin segítségével és különösen, hogy mit tanulhatunk e szótárból a XVI. századbeli francia nyelv fejlődéséről. Egy függelékben azokat a szavakat találjuk, melyek Nicot nézete szerint a görögből eredtek.

Faguet, miután a 17., 18. és 19. század nagy íróinak egy-egy kötetet szentelt, végre *Seizième siècle* (*Etudes littéraires* XXXIII—425 l.) cz. alatt az annyira fontos és érdekes tizenhatodik századot mutatja be főbb képviselőiben. A bevezetés fontos és érdekes, mert a XVI. század három mozgató elemét, a renaissancet, a humanismust és a reformatiót, de különösen a két elsőt, bonczolgatja. Sokan összetévesztik ama két irányt, de Faguet szerint a humanismus soha sem szűnt meg az ókortól napjainkig, a renaissance csak új életet adott neki. Így Goethe a genialis humanista valódi típusa. A francia a XVI. században főleg humanista; conservatív érzülete úgy a reformtól, mint a renaissancetól távol tartja, de később e három elem egybevegyül, a minék oka a mai irodalmi anarchia. E finom megkülönböztetés tán illik a 16. századra, de később a két irány annyira összefolyt, hogy vajmi nehéz őket megkülönböztetni. A mű nyolcz nagy író vezet be ezek: Commynes, Clément Marot, Rabelais, Calvin, Ronsard, du Bellay, d'Aubigné és Montaigne. Faguet bonczoló modora ismeretes; hogy mennyire törekszik az író belső életét néhány jellemző vonásban feltüntetni, őt azután korának férfiai közé helyezni, mennyire behatol a detailba, a hol szükséges, mint például Ronsard metrikájának analysisébe, azt már előbbi művei mutatták. Itt a legjelesebb két rész a Calvin és Ronsard fejezetei; különösen az első, melynek valóban meglepő eredményeit a de Maistre-nek szentelt tanulmányával (*Politiques et moralistes du XIX. siècle*) kell egybevetni, hogy Faguet egyéni hajlamait ismerhessük. A Rabelais-ról szóló fejezet is sok eredeti

felfogást tanusít; nem talány többé ez az író, — ha tudniillik a szerző felfogásában osztozunk (c'est l'histoire du chirurgien laborieux qui, le soir, se délasse dans de grosses plaisanteries).

Marty-Laveaux, több francia klasszikus derék kiadója, *Notice biographique sur P. de Ronsard* (CXXVII l.) cz. alatt érdekes és új adalékokat szolgáltat a költő életéhez. A szerző sokat merített Ronsard műveiből, mert kevés költő szolt oly gyakran élete eseményeiről, mint ő. A szöveg mellett a helyeket is tanulmányozta; így adhatta a Poissonnière kastély, a költő szülőhelyének, legmegbízhatóbb leírását. Tagadja, hogy Rabelais és Ronsard közt ellenséges viszony állt fenn, a mint eddig hitték. Ezen állítólagos ellenségeskedés legrégibb forrása Bernier 1697-ben megjelent egyik műve. A Ronsard mégénekelte Cassandra valódi neve Mademoiselle de Pré, Diane de Talsi nagynénje. Rendesen IX. Károlynak tulajdonítják e két verset:

«Tous deux également nous portons des couronnes;
Mais, roy, jes reçois, et poète, tu les donnes, —»

a mi pedig alaptalan, mert e két sort a Fronde idejében írták; legelőször egy Histoire de France-ban találjuk őket, melyeket egy Jean Royer nevű író tett közzé, a ki Rotrou barátja volt. Ez utóbbi tán e sorok szerzője. Ronsard, mint Evallé papja, a protestánsok ellen harczolt s 1562-ben nagyon hevesen támadta meg őket «Discours des misères de ce temps» cz. röpiratában. A szerző behatóbban mint elődei írja le «a költők királyának» utolsó napjait és temetését s a függelékben számos kiadatlan vagy ismeretlen okmányt közöl.

Salesi Sz. Ferencz nemcsak az egyház történetében, hanem a XVI. század francia prózaírói közt is kiváló helyet foglal el. Azért nem mulasztjuk el összes művei fényes kritikai kiadását jelezni, melynek czíme: *Oeuvres de St. François de Sales, évêque de Genève et docteur de l'Eglise; édition complète d'après les autographes et les éditions originales, enrichie de nombreuses pièces inédites, publiée par les soins des religieuses de la Visitation du 1-er monastère d'Annecy*. Eddig három kötet jelent meg: I. Les Controverses, melyben mintegy csirájában látjuk a Bossuet híres művét: «Histoire des variations des Eglises protestantes»; II. Défense de l'estendard de la Croix; III. Introduction à la vie dévote, a mely prózai műveinek gyöngye. A rend e nagy munkával egy angol benczést, Dom B. Mackay-t bízta meg, a ki Annecyba ment lakni, hogy életét e munkának szentelje. A bevezetés Sz. Ferencz szellemi életének fejlődését és munkáinak chronológiáját adja. A kiadó az eredeti XVI. századbeli orthographiát tartotta meg.

Joseph Texte latin thesise: *De Antonio Saxano* (Antoine du Saix 1505—1579), *franco-gallico carminum scriptore* (125 l.) cz. alatt egy

ma már elfelejtett költő és tanár életével és munkáival foglalkozik. Saix Rabelais barátja volt és az ő idejében híres bourg-i főiskola tanára. Majd Károly savoyai herczeg nevelője és 1532-ben alamizsnása lett. Sok latin költeményen kívül, melyekben egyebek közt ausztriai Margitot is dicséri, egy didaktikai művet írt «L'Esperon de discipline» cz. alatt, melynek alapján Texte az író erkölcsi és pædagogia nézeteit ismerteti. A nyelvtani részre nem fektetett a szerző elég súlyt.

Montaigne biographiáját (200 l.) a «Grands écrivains français» cz. sorozatban Paul Stapfer, a híres bordeaux-i egyetemi tanár írta meg. Ha annyi detail-kutatás, annyi nagy és kis biographia után új érdeklődést akarunk kelteni Montaigne iránt, akkor oly humoristához és tudóshoz kell fordulnunk, mint Stapfer. Műve mintegy Montaigne modorának pastiche-e; gyakran nem tudjuk, vajjon a XVI. vagy a XIX. század írója szól-e. Hogy hősét szereti, hogy védi úgy a XVII. század ócsárlásai, és a XVIII. század túrheterlen magasztalásai ellen, hogy a scepticismus ösatyját lelki rokon módjára itéli, azt Stapfer előbbi tanulmányai után várhattuk. Sokan a látszólagos paradoxonokat tán nem fogják szeretni, de ha a szerző a mű egyes helyein humoros túlzásba esik is, a végszó, úgy hiszszük, mindenkit ki fog elégténi. A Montaigne befolyásáról úgy Franciaországban, mint a külföldön szóló utolsó rész, ámbár csak rövid utmutatást ad, figyelemre méltó. A Lessingről szóló sorok megérdemlik, hogy feljegyezzük. «Le génie de Montaigne n'a rien d'allemand. Mais, lorsqu'un Allemand est français aux trois quarts comme l'était Lessing, et surtout personifie la critique, il est impossible qu'il n'offre pas quelque analogie profonde d'idées avec le fondateur de la critique française. Voici donc du Montaigne, qui est du Lessing pur: «Qui n'a jouissance qu'en la jouissance, qui n'aime la chasse qu'en la prise, il ne lui appartient pas de se mêler à notre école... L'agitation et la chasse est proprement de notre rôle... Nous sommes nés à quêter la vérité... Le monde n'est qu'une école d'inquisition.» Nem tagadható, hogy a theologiai iratok híres sorai a tiszta igazságról és az igazságért való küzdelemlről sokban hasonlítanak a Montaigne elveihez.

Megemlítjük, hogy Stapfer röviden a Montaigne-biographia előtt egy *Des Réputations littéraires; essais de morale et d'histoire* (385 l.) cz. munkát tett közzé, a mely a Revue bleue-ben jelent meg fejezetenkint. Egy író szomorú confessiói ezek, szomorúak nem ugyan egyéni életének eseményei, hanem annak a ténynek constatalása miatt, hogy mindannyian, kik írnak s azt hiszik, hogy nevök az utókorra fog szólni, csalódnak. La Rochefoucauld és Carlyle módjára Stapfer szemeink előtt eloszlatja amaz ábrándot. Sikeresen választott példákban megmutatja, mennyi része van a véletlennek egyes irodalmi művek fennmaradásában, hogy a

jelenkori productio legcsekélyebb része tarthat csak igényt arra, hogy a későbbi századok tudomást vegyenek róla. A «La Mort des livres» című fejezet valódi borzalommal tölti el az embert — de csak azt, a ki hiú! Ugyan miért ír Stapfer oly szép könyveket, ha ily rémes képeket lát; nemde csak azért, hogy kortársainak tegyen eleget? S evel meg is kell elégednünk!

Ernest Dupuy, a kinek Victor Hugo-monographiája oly kitünő, *Bernard Palissy, l'homme, l'artiste, le savant, l'écrivain* (334 l.) cz. alatt a XVI. század egyik legnagyobb művészenek emelt valódi emléket. A művet nem említettük volna, ha nem tartalmaztatnék benne Palissynak az írónak kitünő monographiája. Dupuy nemcsak a művész születése évét (1510 körül), hosszú vándorlásait, geologiai tanulmányait derítette ki, hanem az «Art de la terre», a «Récepte véritable» és «Discours admirables» beható jellemzését is adja. Kimutatja, hogy e lángész, kit Cuvier a geologia megteremtőjének nevezett, stilus szempontjából is kiváló helyet foglal el a XVI. század nagy írói közt. Ámbár soha egyetemen nem járt, sem görögül, sem latinul nem tudott, a jó francia könyvek olvasása s a nép nyelvének megfigyelése folytán szilárd, könnyen folyó stilstal alkotott magának, mely a próza mesterévé teszi.

A nagy Peiresc, a francia humanismus egyik legkiválóbb alakja, már évek hosszú során foglalkoztatja Tamizey de Larroque-ot, ki ropant tudománynyal levelezését közli. Joret az aix-i egyetem német tanára, a ki archivalis tanulmányokkal és olykor német irodalommal is foglalkozik, egy szép füzetben: *Fabri de Peiresc, humaniste, archéologue, naturaliste* (71 l.) cz. alatt életrajzát adta. Tanulmányai és nagy utazásai, viszonya korának nagy tudósaihoz, kiket fényes lakában Aix-ben vagy nyaralójában Belgentier-ben fogadott, mindenre kiható érdeke, encyklopædikus tudománya, mely nemcsak az ókori élet minden ágára, de a természettudományokra is kiterjedt, a XVI. század és a renaissance nagy férfiai közé helyezik. Nagy érem- és régiséggyűjteményén kívül a fossileket is gyűjtötte, melyek ma a Provence præhistorikus kutatásaiban nagyon fontosak; növénykertjében nagy szorgalommal honosította meg a hasznos fajokat, sőt az angora macskákat is ő terjesztette Európában. E férfiú megérdemelné, hogy a Provence intellectualis főhelye, Aix, emléket emeljen neki.

Emile Roy két thesisében a XVI. század két írójával foglalkozik. Latin dolgozata: *De Joanne Lud. Guezio Balzacio contra Dom. Joan. Gulonium disputante* (121 l.) azon irodalmi harcokról, a melyet Balzac leveleinek megjelenése (1624) okozott, értekezik. Balzac, kit a précieuse nyelv megalapítójának tekintenek, a francia stylus evolutiójában fontos szerepet játszik, de leveleinek feltűnő írásmódja, mely Descartes és Du Perron hibornok tetszését vívta ki, a Feuillants-rend

tagjainak ellenhatását idézte elő. A rend egyik tagja, André de St. Denis «Conformité de l'éloquence de M. de Balzac avec celle du temps passé et du présent» cz. röpiratában avval vádolta az író, hogy a régiek plagiatora. Balzac barátjai, köztük Ogier, «Apologie de M. de Balzac» cz. alatt feleltek; e pamphleten maga Balzac is dolgozott. A nagy vita folyamában a rend főnöke a Père Goulu (1576—1629), a kinek Epictetfordítása és a «Sales-i Szt. Ferencz Élete» híresek voltak, «Lettres de Phyllarque à Ariste» cz. röpiratában a leghevesebben támadta meg az író, a ki, mint tudjuk, még azon évben elhagyta Párist, a hol ezentúl csak ritkán jelent meg. Csak egy Discours-ban, melyet Mainard-hoz intézett, védelmezte magát. Roy nagy szorgalommal gyűjtötte össze ezen irodalmi vita adatait és egy függelékben a Balzac nyelvének hatását Pascalra és Molière-re is méltatta, valamint Balzacnak a görög, latin és olaszból vett szólásmódjait is egybeállította.

Francia dolgozata: *La Vie et les Oeuvres de Charles Sorel, sieur de Souvigny* (1602—1674) (443 l.) egy ma már kevésé ismert regényíróval foglalkozik, a kit azonban Lesage elődjének és mintájának kell tekintenünk s a kitől Molière darabjainak vagy felében, különösen a *Précieuses ridicules*-ben, sokat vett át. Sorel csakis mint a «*Histoire comique de Francion*» íróját említik, de Roy kimutatta, hogy többi művei, melyekben irodalmi kritika, bibliographia, történet, pædagogia, sőt theologia vegyül, is sok érdekeset tartalmaznak, a mi XIII. Lajos korának ecsetelésére nagyon fontos. S ha azt kérjük, hogy miért nem vergődhetett a szerző magasabb polcra, miért ismerték és idézték oly kevésé a XVII. században, azt felelhetjük, hogy Sorel a compositioban és stylusban vajmi gyenge volt; elegendő ok, hogy egy század, melynek legnagyobb érdeme ép ebben állt, ignorálja. De oly írók, mint Molière, a kik mindenütt böngésztek, felhasználták azt a sok kincset, melyet durva alakban ezen aknában találtak. A XVII. század különben csak a hősi regényt, a melyet manap már nem élveznek, fogadta el; a Nagy Cyrus, Astrée és Urphé kora volt ez. Ezen regényeket, valamint a *Précieuses*ök irányát pedig Sorel maró gunynyal üldözte és Francionjában az első regényt írta, a melyben köznapi emberek az idők erkölcsait és szokásait figyelik meg és teszik nevetségessé: «Francion est un fils de famille qui passe par toutes les conditions, pour les railler toutes», mondja az író; ez a picaresque regény első utánpótlása Franciaországban, a mely Scarron «*Roman comique*» és Furetière «*Roman bourgeois*» műveivel az egyedüliek, melyek a XVII. században némi feltűnést okoztak. Mennyit köszön Lesage Sorel-nek, az könnyen érthető; de a mi ennél trivialis, néha goromba és fületsértő, azt Lesage nagy művészettel átváltoztatta.

Roy műve három részből áll; az első az író életével és a regényekkel foglalkozik. Sorel azt akarta elhitetni, hogy a régi angol királyoktól származik s hogy Agnès Sorel egyik elődje volt. Különben derék nyárs-polgár volt, a ki a «historiographe de France» állását vette meg^{*)} és egyik rokonánál élt. A híres orvos Guy Patin 35 éven át barátja volt. A tudományt nagyban kedvelte, de főleg satirikus hajlamánál fogva korának költészetét és mythológiáját, sőt Homert is megtámadta. A második rész a Précieuses-ök ellen intézett iratait vitatja; ezt mindazoknak, a kik Molière-rel foglalkoznak, ajánlhatjuk; sok ismeretlen adatot fognak itt találni. Az utolsó rész a polygraphussal foglalkozik s úgy ismert, mint kiadatlan műveit tárgyalja, vitáját Furetière-rel, Cyrano de Bergerac és La Bruyère átvételeit Sorel műveiből. A bibliographiát nagy szorgalommal állította össze a szerző s több függeléket szentelt neki.

(Folyt. köv.)

KONT IGNÁCZ.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1894/95.

1. Dr. Számek György: A régi Róma. (A kolozsvári kegyesr. főgymn. 23 l.) — 2. Leffler Sámuel: Nápoly és környéke. (A nyíregyházi ág. h. ev. főgymn. 31 l.) — Míg a görögországi tanulmányútban részt vett tanárok közül heten írták le utazásukat egészben vagy részben, addig az idén csak három értesítő közölt útleírást az itáliai tanulmányútról. Bizonyára nem azért, mintha az olaszországi út kevésbbé termékenyítőleg hatott volna tanárainkra, hanem valószínűleg azért, mert az idei programmok, mint millenáris értesítők, nagyobbára az iskola történetét közlik s így más értekezésnek nem juthatott hely. Mert semmi kétség, hogy az ily útleírásokból sokat tanul az ifjúság, de meg az útban résztvevőknek is megkönnyíti a visszaemlékezést, ha ez ily leírás mindig kéznél van.

Számek dr. nem ad számot az egész útról, csak a régi Róma fennmaradt emlékeit írja le tanítványai számára. Természetesen a Forum Romanumról indul ki s az ezen levő romok ismertetése után áttér a császárok forumaira. Majd a forumot határoló Capitoliumról és Palati-

^{*)} Akkoriban az ily állásokat megvették, mint a hogy ma a *notaire* vagy *huissier* irodáit veszik meg.

nusról szól, mely utóbbinak nevezetességei több részletezést érdemeltek volna. Ezek után szól azon helyekről, a hol a rómaiak «szórakozni szoktak» ezek között felemlíti a Circus Maximust, a Colosseumot, Caracalla thermáit; Diocletianus fürdőjéről csak annyit mond, hogy helyén ma park van; pedig e fürdő nyolcz pompás oszlopa ma is eredeti helyén áll a S. Maria degli Angeli templomában. — Látni való, hogy a régi Róma képe nem teljes; szívesen vettük volna még legalább a Pantheon és Hadrianus mausoleumának ismertetését is, már csak azért is mert ezekről tanulóink úgy is keveset hallanak. De szerzőnk, úgy látszik, főczélul csak azt tűzte ki, hogy megkönnyítse tanítványainak a feladatot, ha a Forum Romanumon tájékozódni akarnak. És e feladatnak becsületesen meg is felelt; a szükséges históriai és régiségtani magyarázatok sem hiányzanak, úgy, hogy a tanulónak nem kell semminek sem után néznie a leírás olvasásakor. Tudom, hogy a szerző is szeretne volna forum térképével megkönnyíteni a topographiai tájékozódást; de hiszen ez még közkézen forgó régiségtanainkból is hiányzik. — Még csak annyit, hogy a Trajanus-féle írásmódot és a *Diocletian*-féle rövidítéseket jó lett volna kerülni. A 10. lapon pedig elkerülte a szerzőnek különben gondos figyelmét ez a sajtóhibával súlyosbított értelmetlen mondat szerkezet: Duilius oszlopa, az u. n. Calumna Rostrata, a ki (t. i. Duilius) az első pún háború alkalmával Mylæ mellett fényes győzelmet aratott a tengeren, *ezt* (t. i. a columnát) még Plinius is látta.»

Leftler Sámuel, «Itáliában» cím alatt szándékozik kiadni az egész út leírását; ebből adott mutatóba egy részt «Nápoly és környéke» cím alatt. Az ő közleménye részletesség és lelkiismeretesség tekintetében Keczer Géza görögországi leírásához hasonlítható. Tárczaírói könnyedséggel írja le a nyüzsgő nápolyi életet, költői lendülettel festi a gyönyörűséges Parthenope természeti szépségeit, a Vezuv borzalmaait. Néha ugyan bátran szemére vethetjük azt, a mitől maga is fél, hogy t. i. benne «a phantasia dolgozik;» így pl. mikor a nápolyi közbiztonsági állapotokról szólóban azt mondja: «Szerencsés az, a kit csak ruhájától vagy pénzétől fosztanak meg s életét megkímélik.» Ezzel ugyan nem sok hivatkozást szerez Nápolynak, melyért ő méltán lelkesedik annyira; különben is e tekintetben újabb időben nagyon javultak az állapotok. — A közlemény tanulságos részleteiben lelkiismeretes pontossággal ismerteti a szerző a Museo Nazionale kincseit s az ismertetést figyelemre méltó műtörténeti magyarázatokkal kíséri. A posilipoi kirándulás leírása után végezetül szól Pompeiiről, a katasztrópháról, az ásatásokról, a nevezetesebb épületekről.

Sajtóhibák itt is vannak; de ezektől, úgy látszik, sohasem fognak megszabadulni a programértekezések; a *Vergil*-féle rövidítések itt is kísértének. — Egészben véve élvezetes és érdekes olvasmányt nyújtott a

ellkes szerző s őszinte örömmel üdvözölhetjük majd a napot, melyen az egész leírás megjelenik, mert noha újabban is két magyar könyv látott napvilágot Olasz országról, azért becses és hűzágpótló lesz Leffler könyve, mert ő valóban a philologus és pædagogus szemével látott mindent.

Dr. REIBNER MÁRTON.

3. Gellért Jenő: *Ányos Pál*. (Budapesti IV. ker. közs. főreáliskola, 3—53. l.) — Ányossal többen foglalkoztak már irodalmunkban,¹⁾ azonban költőnket megillető életrajza még mindig nincs; elszórtan megjelent művei sincsenek még egybegyűjtve s még mindig várják a kiadót. Nem kell mondanunk, hogy Ányos nagyon is rászolgált arra, hogy műveit összegyűjtve bírjuk, annál is inkább, mert költeményei nem csak irodalomtörténeti becűiek, hanem még ma is mélyen megindítják az olvasót.

Az előttünk fekvő dolgozat szerzője Ányosnak életét és költészetét ismerteti; új adat nincs ugyan benne, de a mit a szerző a költőről elmond, azt megrostálva mondja s ez nagy érdeme, mert Ányosról sok olyast irtak, a mi a valóságnak nem felel meg. Az egész művecske különösen meleg, a költő iránt résztvevő hangjánál fogva közvetlenül hat ránk s mint programmértékezés nagyon alkalmas arra, hogy az ifjúságban az érdeklődést Ányos iránt felkeltse. A szerző tehát érdemes munkát végzett, mikor az Ányosra vonatkozó adatokat összefoglalta s költészetét elég helyes rendben és módon ismertette.

A munka 11 részre oszlik. A bevezetés után, melyben Ányos költői fűdalmának okairól beszél a szerző, áttér életének ismertetésére. Helyeseljük, hogy mindjárt szerzetbe lépése okául nem fogadja el az Endrődi véleményét, (M. Könyvesház 4. és 5. fűz.) a mely még folyton uralkodik könyveinkben, sőt bevette magát az új képes irodalomtörténetbe is, hol Ányos életének írója a következőket mondja: «Tizenhat esztendő korában szeretett, tetszeni vágyott s mivel nem hivalkodhatott, kólostorba vonult» (II. 45. l.).²⁾ Endrődi «biztos családi hagyományokra» hivatkozik, hogy a szerelmes Ányosnak bátyja viseltes ruháit küldték s ő nem akarván kedvese előtt kopottan megjelenni, inkább szerzetbe lépett.

¹⁾ Toldy F. M. *Költők élete*, 1870. I.; Greguss Á. *Ányos Pál*. P. Napló, 1854.; Jámbor P. *Dayka és Ányos*, P. Napló 1865.; Károlyi Gy. Hugó, *Ányos élete és költészete*, Figyelő 1875.; Endrődi S. *Ányos Pál*, M. Könyvesház, 4. és 5. fűz.; Koltai Virgil, *Ányos Pál élete és költészete*, 1882; Csaplár B. *Ányos szellemi és erkölcsi méltatása. Elmélkedései kiadásának függelékében*, 1889. Széchy Károly, *Adalékok az újabb magyar irodalomhoz*. I. Ányos Pál. Irod. tört. Közl. III, 415.

²⁾ E cikkben hibás az a vélemény is, hogy övével nem engesztelődött ki. Látogatásai, anyjához és bátyjához intézett költői levelei azt bizonyítják, hogy Ányos mindvégig benső szerettel ragaszkodott övéihez.

Azonban az ilyes családi hagyományokat nem lehet biztos életrajz adatképpen elfogadnunk, mert a hagyomány könnyen kiszínezi az ilyes anekdotás történetet, — különösen ha költőről van szó. Ha jobban utána gondolunk, nem fogjuk valószínűnek tartani, hogy Ányosnak — még ha felteszszük is ily csekély okból a szándékot — ez a szerzetbelépése oly hamarosan és könnyen sikerült volna; megakadályozhatták szülei, útját állhatták volna tanárai, ha nem látnak benne őszinte szándékot. Valószínűbbnek tartjuk tehát a szerzővel, hogy a zárkózott természetű, ábrándos ifjú hajlamainak megfelelőleg, talán tanárainak buzdítása következtében lépett szerzetbe.

Különösnek találjuk, hogy a szerző Ányos probaévről így ír: «Uj helyzetébe csakhamar beleélte magát, rokonszenvet érezett sorsüldözött (?) s életunt (?) klostromtársaival (talán iránt?), a kiktől reá is ragadt valami (?) s nem ismervén még az életet, már is lemondott róla. A vidék szépsége s a kolostor csöndje megfelelt ábrándos lelkének s visszavonulva czellájába, egyedül volt bánatos szívével, melyet egy szebb jövő reménye biztatott.» (9. l.) Sietünk megjegyezni, hogy a szerző stilusa egyebütt jobb, mint különösen idézetünk egészen hibás első mondatában. Másik megjegyzésünk arra vonatkozik, hogy a próbaévet illetőleg nincsen semmiféle adatunk, minek tehát ez a zavaros találgatás? Aztán ha feltettük, hogy Ányos hivatásból lépett a rendbe, inkább azt kell tartanunk, hogy jól érezte magát Mária-Nosztrán s lelkesült hivatásáért.

Nagy-Szombatban juthatott Ányos először összeütközésbe hivatásával; ide vezetnek vissza szerelmének nyomai, melyről oly keveset tudunk, de a melyet mégis kétségtelennek kell tartanunk, részint bensőséges versei, részint leveleinek tanubizonyságaiból; ott volt az egyetem, a hova bizonyynyal elhatottak a XVIII. század azon tanai, melyek az ifju szerzetes lelkének harmóniáját könnyen megzavarhatták (ezt a szerző nem emeli ki, l. erre nézve Csaplár B.: Ányos P. *Előmelkedései* 42. l.); ott jutott összeköttetésbe író-barátaival, a mi szintén inkább a külső világ felé terelte figyelmét. Ime ezek azon tényezők, a melyek az ifju Ányos fejlődésében főszerepet játszanak s költői munkálkodását is megmagyarázzák.

A szerző különben helyes képet ad további fejlődéséről, így kiemeljük különösen elefanti búskomorságának magyarázatát. Szintügy helyeseljük, hogy székesfehérvári tanárkodásáról és korai haláláról másképen ítél, mint Endrődi már említett dolgozatában. Jól jegyzi meg erre: «Egyik életírója szerint, nemtelen élvezeteknek lett áldozatává; e merész és igaztalan vádat megczáfolják utolsó művei, melyek valóban keresztény paphoz méltók; megdönti püspökének bizalma és szerzetes-társainak szerető emlékezősei».

Életének ismertetése után költészetének tárgyalásába fog a szerző,

még pedig a következő csoportosítással: Ányos költői munkássága. Költői levelei. Bánatos dalai. Ódái. Érzékeny gondolatok és levelek. Elegyes versek. Töredékek. Énekes könyve és vallásos énekei. Prózai munkái. — A beosztás és tárgyalás menete helyes, csak annyit jegyzünk meg, hogy a *Kalapos királyt* külön cím alatt lehetett volna inkább tárgyalni, mint a csekély értékű töredékek között; e mű igen kiválik költeményei közül s jelentősége különben is fontos. Igaz, hogy bevégezetlenül maradt ránk, de e bevégezetlenség nem olyan, hogy az egésznek megértését, vagy csak kerekdedségét is csökkentené.

Az egyes költemények tárgyalásánál azzal a szeretettel találkozunk, melyet már fentebb kiemeltünk; a szerző gondosan kiemeli mindazt, a mi a költőnek érdeméül róható, azonban nem hallgatja el az objektív kritikát sem; érezzük, hogy helyes a szempont, melyről Ányos költészetét tárgyalja, a mi lelkiismeretes tanulmányról és kellő æsthetikai érzékről tesz bizonyosságot. Ez az érzék csak egy fejezetnél hagyja cserben a szerzőt; annál inkább sajnáljuk azt, mert éppen Ányos azon költeményeinek tárgyalásánál történik, melyek úgy szólván költői jellemét adják meg, értem elégiáit.

Azt állítja, hogy Ányos nem írt elégiákat, hanem csak «bánatos dalokat»; az hozta zavarba, hogy Ányos elégikus verseiben nem találta meg azon «kellékeket» (!), melyeket az iskolában az elégiától követelni szokás. Különben is az elégiának meglehetősen zavaros, sőt hibás meghatározását adja; azt mondja például, hogy az elégiában «az öröm és bú csendes harmóniába olvad», — pedig hát az elégiából hiányzik az, a mit «öröm» alatt érteni szoktunk, mert a kibékülés, a vigasztalódás vagy a reménynek biztató sugára még nem öröm. Ezt tehát hiába keresi Ányosnál, de hiába keresné más elégiaköltőnek verseiben is. Kifogásának második részében azt mondja, hogy Ányos költeményeiből «hiányzik a kiengesztelődés nyugalma» s így «tisztán elégikus költőnek nem mondható.» Igaz, hogy az a megnyugvás, mely a fájdalom után valami vigasztalásban, egy-egy felvillanó reménysugárban nyilatkozik, nincs meg az Ányos költeményeiben; de van másféle megnyugvás, a resignatio, a sorsába való beletörődés nyugodtsága. És vajjon mért szorítanak meg az elégia körét azzal, hogy okvetlenül amolyan vigasztaló megnyugvással kell végződnie? Nincs rá okunk s ugyanazért bátran nevezhetjük az Ányos «bánatos dalait» is elégiáknak, anélkül, hogy a poétika ellen véténénk.

Egyebekben az elégiák tárgyalására csak két megjegyzésünk van: a szerző megemlíti, hogy Ányos egyik-másik versét «még ma is dalolják Dunántúl», — szerettük volna, ha a szerző határozottan megemlíti, melyek azok, mert régebbi költőinkből igen kevés az, a mi a nép ajakára átmént, s így annál érdekesebb volna tudni, mit vett át Ányos költemé-

nyeiből. A másik megjegyzésünk *A titkos Polyxena* című költeményre vonatkozik, melyet a szerző úgy ért, hogy a holt költő kél fel sirjából és beszél kedveséhez, Polyxenához; mi a költeményből úgy értjük, hogy a halott Polyxena látogatja meg a költőt, legalább ez tűnik ki a következő sorokból: «Végezd már álmodat, s vesd rám szemeidet, Ime Polyxena fogja kezeidet.»

E fejezet végén Endrődivel szemben azt bizonyítja, hogy Ányos nem világfájdalmas, mert csak az egyéni fájdalom költője, nem pedig az összes emberiségé; a kételkedés, a mely a világfájdalmasokat jellemzi, különben sincs meg költészetében. Ebben egyetértünk a szerzővel, legföljebb, sokaljuk ehhez a bevezetést, a mennyiben őt lapon tárgyalja a mult századi kétkedés kútforrásait; program-értekezésben azonban talán helyén van s különben is helyesen van megírva.

Egy megleghangú befejezés zárja e művecskét, a melyben valóban «az igazság szerető fényével» van megvilágítva az a költőnk, a ki nagyon rászorgált arra, hogy a köztudatban az igazságnak megfelelő képe éljen; dicsérjük a szerzőt, hogy tanulmányával ebben közreműködött.

Dr. PRÓNAI ANTAL.

4. Szeremley Barna: *Virág és Horatius. Összehasonlító irodalomtörténeti tanulmány.* (Kisújszállási ev. ref. főgymnasium, 56 l.) — Irodalmunk újjászületésének idején nagyon közkeletű dolog volt, hogy jobb íróinkat külföldi, leginkább pedig classikus költők neveivel illették. Így jutott Virág Benedek is, különösen Kazinczy révén, a *Magyar Horatius* nevéhez, a mi kevésbé beavatottakban könnyen azt a hitet támaszthatta és támaszthatja még most is, hogy Virág vagy utánzója, vagy egyenrangú társa Horatiusnak. Szeremley tanulmányában azt kutatja, mennyiben jogosult ez az elnevezés és az arra eredményre jut, hogy súlyt tulajdonítani annak nem lehet; mert Virág legkedvesebb költője és előképe ugyan Horatius volt, s így nem maradhatott hatás nélkül költészetére; mégis jellemében, körülményeiben, egész költészetében, számos találkozáson kívül, annyi a különböző vonás és össze nem egyeztethető részlet, hogy pusztán utánzóknak semmiképen nem mondható.

A tanulmány, mely ennek bebizonyítására és kimutatására szolgál, egy általános és egy részletező fejezetből áll, mihez még egy függelék járul.

Az általános részben szerző előbb Virág nyilatkozataiból mutatja ki annak előszeretetét Horatius iránt; hogy dicséretében és elragadtatásának tolmácsolásában sohasem fárad el; minden alkalommal raja hivatkozik; versei élére töle veszi jeligeit; magyarázza versben és prózában. Ezek után szerző e rokonszeny és nagyrabecsülés forrását keresi, összehasonlítván a római költő egyéniségét, életviszonyait a mi költőnkével.

Horatius egy hatalmának és virágzásának tetőpontján álló, világhíró nemzetnek; Virág egy nyelvéből részben *kivetközött* részben *kivetközített*, elárvult népnek gyermeke. Horatius csakhamar a világ középpontjába, Rómába kerül, hol gondos nevelésben részesül, nagyvilági élet, jólét veszi körül. Athenaet, a szellemi élet góczpontját megjárván, mint kész világfi kerül haza, hol a philippi futás és atyja birtokának elkobzását — életének egyetlen nehéznek mondható mozzanatát — lelkileg és anyagilag kihevervén, mindvégig a sors dédelgetett kedvence marad.

Evvel szemben Virág inkább szűk, mint szerény viszonyok közt nevelődik. Tanúltságát inkább saját buzgalmának, belső ösztönének, mint külső körülményeknek köszönhette. A hazafias pálos-barátok rendjében mások oktatásának szentelte életét, midőn a szerzetesi életmód mindannak lemondására kényszerítette, mit Horatius az ő korában már javában ösmert és élvezett. József császár rendelete megfosztván őt kenyerétől, horatiusi gondatlanság helyett szakadatlan küzdés lett osztályrészévé. Valamint külső élete, úgy költői pályája is Horatiusétól merőben különböző auspiciumok között indult. Horatius tört pályát talált; nyelvet, melyet előtte már szónokok és költők műveltek. Virág ellenben elhanyagolt, mellőzött és lenézett nyelvet, mely darabosságával, fogyatékos, kiaknázatlan szókincsével alig volt alkalmas költői szárnyalásra, elmés gondolatok kifejezésére. Mi Horatiusnál már csak eszköz volt, a nyelv Virág előtt még nehezen elérhető célként lebegett.

Horatius költészete három kimagasló pontból indul: 1. A nagyokhoz való viszonya, evvel kapcsolatban közjelleme, politikai meggyőződése és hazafisága. 2. Szerelmei. 3. Mezei magánya, melyet egyszerűség, középszer jellemeznek, barátság, pohár és mûzsák fűszereznek. Ha e három pontban vetjük össze Virág költészetét Horatiuséval, akkor megítélhetjük, mennyit vett át a római költő eszmeköréből, és mennyiben tér el, különbözik tőle.

Horatius mint *hazafias* költő magasabb dal alakjában ösmertette meg a néppel a császári kormányzás alapelveit és céljait, dicsőítve Augustusban az ősrómai erény megtestesülését. Virágnak nem egy új, erős kormányforma népszerűsítésében kellett fáradoznia, hanem egy elzúllott, államiságáról megfeledkezett országot kellett felverníe aléltóságából, nemzeti lelket, önértetet teremtenie. Míg Horatius ódái inkább csak babér voltak Augustus és a többi nagyok homlokára, addig Virág költészete a «magyar nemzeti lélek tüzes ébresztőjének» szózata; ő egyike az «*Apostoloknak*», kik nemzeti öntudatunkat, lételünket újjáteremtették. Így tekintve, ha mint költő nem ér is föl a római lantossal, mint hazafi feltétlenül fölötte áll. Megegyeznek abban, hogy mindketten bőven osztják a nagyok és kiválók fejére a hála és elismerés koszorúit; de míg ez Horatiusnál inkább csak növelése a dicsőségnek,

addig Virágnál foglaló arra nézve, hogy a dicsőítettek eddigi érdemeiket csak kezdetnek tekintvén, azontúl még többet buzgólkodnak a szent ügy érdekében; s míg Horatiusnál a dicsőítés gyakran túlságig menő tömjénezés, addig Virág független helyzetében mindig megóvja önérzetét.

Legnagyobb eltérés van a második pontban, a *szerelemben*. Horatius költészetének ez egyik főeleme, Virágnál szólni sem lehet róla. Nem csak körülményeinél, hanem természeténél fogva is távol volt minden ilyenemű indulattól; nála ez mind gazdag emberszeretethez olvadt.

Nagy rokonság van a két költő között a magány kedvelésében. Virágot is a magába vonulás, csendes foglalatatoskodás kötötte budai lakához. Az egyszerűséget, középszerűt azonban nem csak vallja, hanem példázza is. Míg Horatiusnál ez inkább csak tetszelgés s a tiburi birtok magánya inkább csak kellemes szünet az *urbs* zajos multságainak közepette, addig Virágnak egész élete megtestesülése az igénytelenségnek. Azért ő nem zárkózik el az élet derültebb oldalaitól, hanem baráti körben, egy pohár jóbor mellett, egy-egy dallal, adomával, ő is hozzájárul a közhangulat emeléséhez; s midőn a horatiusi *«carpe diem»*-et választja jelszavául, ezen «nem az élet elpazarlását, hanem okos használatát» érti. De a barátság is nála több volt egyéni vonzalomnál, mint Horatius életében, mert gyakran nem tudjuk, nem volt e abban nagyobb része annál a hazafiúi együttérzésnek és lelkesülésnek. A múzsákhoz való viszonya is nagyon közel hozza őt mesteréhez; de itt is neki nem csupán gyönyört és élvezetet nyújtanak, hanem hazafiúi eszményeinek megalkotásában eszközül is tekinti őket.

Mindezek azonban együttvéve nem hatottak rá oly vonzóerővel, mint a költői és kifejezés *ama tökéletessége*, az alaknak a tartalommal való amaz összhangzása, melyet oly mértékben, mint Horatius, más költőben fel nem találhatott; e kívül a külső formáknak gazdag változatossága, a mi arra bírta, hogy maga is alkosson új versszakokat a meglévő classikus sorokból. A külső szépségek vonzották első sorban, ezek avaták be aztán a belsőbe. Hogy mindezek ellenére Virág mégsem közönséges utánzója Horatiusnak, ennek okát szerző három pontba foglalja össze: 1. A horatiusi költészet tárgyköre szűkebb az övénel; 2. mesterének követésében eklektikusan jár el, csak saját lelki világának megfelelő elemeket válogatja ki; 3. a legfontosabb ok pedig, mely irodalomtörténetünkben következetesen uralkodó törvény, hogy az idegen hatás és befolyás megmagyarosodik és idegenszerűségeit levetve a nemzeti genius szolgálatába szegődik.

Ezen általános rész után, melyet én a tanulmány legszebb és legnagyobb szeretettel megírt fejezetének tartok, következik a *részletező egybevetések* fejezete. Ebben szerző tárgyalja: a) egész költemények átdolgozását; b) a részletes kölcsönzéseket; c) egyes képek, gondolatok,

fordulatok átvételét, feldolgozását, változatait. Mennyi fáradsággal és lelkiismeretességgel járt el ebben szerző, mily hangyaszigorral és philologiai gondossággal, arról csak akkor győződhetünk meg igazán, ha a költeményről költeményre, sorról sorra kiszemelt párhuzamos idézeteket olvassuk, melyekben pontosan beszámol az egyes átvételekről, anélkül, hogy a philologusok gyakori hibájába tévedne, mely nem veszi tekintetbe, hogy «magna ingenia conveniunt» s a közhelyeket, költői találkozásokat is kölcsönzéseknak mondja s így akárhányszor kész szolgál utánzással vádolni a költőt. Értekező szem előtt tartotta azokat az örökké szép és igaz tanokat, melyeket Arany hirdetett a «Zrínyi és Tasso» bevezetésében a költői utánzásról és kölcsönzésről, mely szerint Virágra nézve a *Magyar Horatius* név gáncsot nem, legföljebb csak dicsőséget jelenthet.

A *függelékben* szerző a teljesség kedvéért nagyon helyesen még arról a hatásról is beszámol, melyet Horatius Virág poetikai és nyelvészeti elméletére gyakorolt. E téren főleg az *Ars poetica* az, mely e tekintetben mindenkor legfontosabb volt Horatius művei közt.

A derék és jól megírt tanulmány a források jegyzékével végződik, melyekre szerző értekezésének megírásában támaszkodott.

TOLNAI (LEHR) VILMOS.

5. Szathmáry József: Kazinczy viszonya Kisfaludy Károlylyal. (A rimaszombati egyesült prot. főgymnasium XLII-dik milleniumi értesítője, 1—25. l.). — A magyar irodalomtörténet régi és újabb korszakából számos fontos adatunk kiadatlan maig is, és bizony a legszerényebb mértékben is alig tud lépést tartani e tudomány a történetírással, a melynek mezején anyagi erő és szellemi képesség vállvetve munkálkodnak. Irott forrásokhoz pedig a vidéken lakó tudósok nem férhetvén, nem csuda, hogy az eddigi gyér adatokat, a melyek már évek óta közkézen forognak, át meg át kutatják, természetesen elég kevés sikerrel. Irodalmi viszonyaink, sajnos, még most sem javultak annyira, hogy e téren derekasabb munka indulhatna meg; hogy nagyobb számmal volnának közzétehetők a források, a melyek ösztönözhetnék az érdeklődőket az irodalomtörténettel való behatóbb foglalkozásra. Életrevaló jelenségek ugyan nem hiányzanak, de csak vigályosan tűnedezik föl egy-egy, lehet mondani, kizárólag az Akadémia védszárnyai alatt.

Szathmáry József értekezése is mutatja, mily károsan hat e körülmény az irodalomtörténettel foglalkozókra. Ő a keze ügyébe eső adatokat eléggé jól átbúvárolta, de azt talán alig sejtí, hogy tárgyára nézve mennyi becses adat van még kiadatlanul, s hogy ezek felhasználása nélkül behatóbb munkát végezni lehetetlen. A Kazinczy levelezésének kiadása ugyan már néhány évvel ez előtt megindult, de még koránsem haladt

addig, hogy a szóban forgó tárgyra nézve is használható lett volna. A mi pedig eddig közzé van téve, az csak egyoldalúlag tűnteti föl Kazinczyt is, az Aurora-kört is. Ezeket az adatokat Szathmáry jól felhasználta, s nem mondható, hogy értekezése minden érdem nélkül volna. A Kazinczy iránya s a Kisfaludyval megindult nemzetiesebb irány közti főbb különbségeket igyekszik kidomborítani a nélkül, hogy az elvek küzdelmét a maga egész mivoltában ismertetné.

Kazinczy 1806 közepén költözik Széphalomra, s egészen az *Aurora* megjelenéseig Széphalom a magyar műveltség világlító tornya. De már 1809-től kezdve érdekes, hogy lépésről-lépésre lehet kísérni azon tényezők fejlődését, a melyek Pestet irodalmi központtá teszik. Kazinczy triasza s a *Tudományos Gyűjtemény* megindulása a legkiválóbb tényezők e részben. E mellett azonban a Kulcsár István lapja is figyelemre méltó, a mely épen az «arkadiai pör» lezajlása s Horvát István néhány magvas cikkének megjelenése óta mind inkább érdekli az országban szerteszét lakó írokat. Ide járul a *Mondolatra* írt *Felelet* is, a mely újabb táplálékot adott a pesti írók iránti érdeklődésnek. Eddig azonban e szálak mind Széphalomból ágaznak ki s oda futnak össze; de már a *Tudományos Gyűjtemény* kiadásával kezd a mai főváros önálló irodalmi szerepet vinni. Kazinczyhoz még ez a vállalat is ezer szállal hozzáfűződik, sőt még az *Aurora* is így indul meg, de a szerkesztő tehetsége s iránya csakhamar emancipálják az ifjabb írokat Kazinczy szoros hatása alól. Általánosságban még egy ideig Kazinczy az irodalom vezére, nyelvének minden valamire való író hatása alatt áll, de költői iránya s ezzel együtt vezéri föltétlen tekintélye is ingadozik.

Az Aurora-kör tagjai közt Szathmáry nem említi Czuczor Gergelyt, a ki, igaz, oly értelemben nem volt tagja a körnek, mint Toldy, Bajza vagy Vörösmarty; de «azon csendes harcban, mely a classicismus és romanticismus között vívott», nemcsak a Szathmáry felsorolta hat író, de Czuczor is hathatós részt vett. Kazinczy Gábor szerint a régi triasz helyét az Aurora-kör foglalta el, úgy értvén, hogy e kör nemcsak Kazinczy pesti helytartója volt, mint a triasz, hanem az irodalmi vezetésnek is központja. Szathmáry szerint Kazinczy Gábor felfogása «nem felel meg a valóságnak»; de azt hiszem, épen a mondott értelemben nagyon is igaza van Kazinczy Gábornak. Az, hogy Szemerét nem említi Kazinczy Ferencz, hogy Horvát Istvánról is hallgat: igen keveset jelent. Szemere, ha egyben-másban ellentétes irányt követett is, mint az Aurora-kör, azért épen ő méltányolta leginkább annak munkásságát; hasonló mondhatunk Horvát Istvánról is egy ideig; mikor pedig Horvátot az Aurora-kör tagjai keményen megtámadták, már akkor ő Kazinczy szemében sem a régi volt többé. Az új vezér a tanítvány lelkes öntudatával közeledett a régihez. Kisfaludy Károly ép oly vallomást tesz, mint bátyja

Kazinczynak; ez szokott szivességével fogadja őt s legott el is mondja előtte főbb elveit. (Kazinczy megszólítása, a miből Szathmáry kissé többet következtet, alig jöhet tekintetbe; ez a széphalmi mesternek szokása volt). Kisfaludy Sándort az értekezés írója nagyon kemény váddal illeti, midőn őt kora egyik legönzőbb írójának mondja, a milyen bizonyosan nem volt. Hiszen például az egészen más irányú Berzsenyi dicsőségének alig örült valaki jobban, mint ő. Csak a kritikai irányt nem szerette, azt híven, hogy munkásságában nem az æsthetika, hanem a hazafiság szempontjait kell alkalmazni az ítéletalkotásnál. Ez pedig csak téves felfogás, nem önzés.

Főleg az *Aurora* ellenirányú társa, a *Hébe* kiadására nézve vehette volna sok hasznát Szathmáry a kiadatlan anyagnak; de lehetetlen észre nem vennünk pusztán a két folyóirat összehasonlításából is, hogy a nemzeties irány már a Hébe hasábjaira is behat, mert a kor e fuvalma mindent megérint. Elég csak az Aranyosrákosi Székely kis eposzára hivatkoznunk, a mit kár volt mellőznie az írónak, midőn a két irány küzdelmét vázolta.

VÁCZY JÁNOS.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság f. évi márczius hó 11-én P. Thewrewk Emil elnökle alatt tartott *felolvasó ülésének* tárgyai a következők voltak:

1. *Mitrovics Ede*: Plinius Naturalis Historia-ja és a görög képirás története. (Bemutatta Hegedüs István).

2. *Reményi Ede*: Milton epikus hasonlatai.

A felolvasó ülés utáni *választmányi ülésen* P. Thewrewk Emil elnökle alatt jelen voltak: Heinrich Gusztáv alelnök, Fináczy Ernő első titkár, Cserhalmi Samu pénztárnok, Bermüller Ferencz, Fiók Károly, Gyomlay Gyula, Hegedüs István, Kempf József, Maywald József, Négyesy László, Némethy Géza, Petz Gedeon, Reményi Ede, Timár Pál, Váczy János, Volf György vál. tagok és Katona Lajos másoltitkár, mint jegyző.

1. A febr. 12-i vál. ülés jegyzőkönyve felolvastatván és hitelesítetvén

2. az *első titkár* előterjesztéseit veszi tudomásul a választmány.

3. A *pénztárnok* jelentése szerint a társaság bevételei f. é. jan. 1-jétől márcz. 11-éig 1980 frt 91 kr-t, kiadásai pedig 633 frt 05 kr-t tesznek ki, a pénztári készlet tehát 1347 frt 86 kr., a mivel szemben a Franklin-Társulat benyújtott számláinak összege 998 frt 27 kr.

4. Néhány tag kilépésének tudomásul vétele, illetőleg a velük szemben foganosítandó intézkedések elrendelése után a választmány a kö-

vetkező tagajánlásokat fogadja el: a) *Rendes* tagokul felvétetnek, P. Thewrewk Emil ajánlatára: Dr *Illyefalvi Vitéz* Aladár föv. tanár Budapestén (1896-tól), Némethy Géza ajánlatára: *Széme*k György kath. főgymn. tanár Kolozsvárott (1896-tól), *Mészáros* Jenő temesvári tanár eddigi rk. t. rendes tagnak jelentkezik. b) *Rendkívüli* tagokul (valamennyien 1896-tól) Klauber Frigyes, Jancsovics Ferencz, Wirker Ernő, Trettina Sándor budapesti bölcsészethallgatók (aj. Heinrich Gusztáv), Pápay József, tanárjelölt Budapestén (aj. Petz Gedeon), Bocskay Emilia tanítónő Haron, Biharm. (aj. Cserhalmi Samu). — A pénztárnok jelentése szerint a társaság összes tagjainak száma (az előfizetőkkel együtt) ez idő szerint 651, tehát az év elejéhez képest 14-gyel emelkedett, a mi öröndetes tudomásul szolgál.

5. Heinrich Gusztáv alelnök, mint az index ügyében kiküldött bizottság előadója jelenti, hogy a tárgynutató szerkesztésére felszólított Pruzsinszky János tagtárssal a bizottság a készitendő index tervezetét és díjazását illetőleg minő megállapodásra jutott, a mihez a választmány hozzájárul.

6. Ugyancsak helyeslő tudomásul veszi a választmány *Némethy Géza* azon előterjesztését, a mely szerint a társaság kiadásában megjelenendő latin nyelvű értekezésének ez lesz a címe: «*De Oridii Amorum libris. Commentatio consilio et impensis Societatis philologorum Budapestinensis edita, quam scripsit G. N.*» A műnek a berlini Calvary-czégnél való bizományba adását határozza el a választmány.

— *Nürnberg*er Faustgeschichten címmel igen becses, részben új anyagban, de még inkább új szempontokban gazdag dolgozatot tett közzé Meyer Vilmos a bajor Akadémia értekezései közt (XX. köt., 1895. 4°, 80 l., különnyomatban is, ára 2 mk.), mely jóval többet tartalmaz, mint címe sejtet, mely onnan származik, hogy Meyer egy karlsruhéi kéziratban Nürnbergből származó és Fausról szóló eddig ismeretlen elbeszéléseket talált, melyeket e dolgozatában közzétes és megmagyaráz. Az értekezés voltaképi tárgya a történeti Faustra vonatkozó összes adatok összegyűjtése és beható fejtegetése, mihez az első Faust-könyv (1587) önálló jellemzése járul. Eddig elé ismeretlen új anyagot (néhány kisebb jelentőségű adatot nem tekintve), a fűnt említett nürnbergi történeteken kívül, nem közöl Meyer; dolgozatának főértéke az egész anyagnak teljes összegyűjtésében és kritikai fejtegetésében van. Az értékes tanulmányból csupán néhány jellemző adatot emelek ki. Bevezetésében érdekesen mutatja szerző, hogy Faust alakja és sorsa teljességgel a protestantismus fölfogásában gyökerezik, mely a csodákat tagadta, de az ördög hatalmát elismerte, úgy hogy az ember voltaképi sokkal többre mehetett, ha a sátánnal és szolgálival szövetekezett, mint ha magát az Istenre és szentjeire bízta. Protestáns fölfogás volt az is, hogy az ördög semmit sem alkothat, tehet, létesíthet; hogy ennek következtében minden tette, sikere, csodája csupán látszat, szédelgés, ámitás, és ismeretes dolog, hogy számos Faust-történet ép ezen a fölfogáson nyugszik.

Azután, mint említettem, teljesen összeállítja Meyer a forrásoknak a történeti Faustra vonatkozó összes adatait, tehát a Faust-könyv megjele-

nését megelőző teljes anyagot, mert a mit a források 1587 után Fausról mesélnek, az igen gyanús, mivel többé-kevésbé a Faust-könyv hatása alatt keletkezett. Itt teljesen új az a hat história, melyet Rosshirt Keresztély nürnbergi polgár 1575-ben Fausról följegyzett (kézirata ma Karlsruhe-ban van). E történetek nem módosítják lényegesen a nagy szédelgő alakját, a mint azt a tudomány az eddig ismert anyag alapján megalkotta; de érdekesen tanúsítják Faust nagy népszerűségét. Bizonyos tekintetben új Meyer azon fölfogása, hogy a Faust-könyv forrásai közé Lercheimer Ágostonnak igen elterjedt műve: „Christlich Bedenken und Erinnerung von Zauberei“ (1585) is tartozik, de különösen azon fejtegetése, hogy e könyv harmadik kiadásának (1597) Faustra vonatkozó, hevesen polemizáló részlete egyenesen az 1587-iki Faust-könyv ellen (melyet azonban Lercheimer nem nevez meg) van intézve. Helyesen kimutatja továbbá (32. l.), hogy a Widmann Faust-könyvének (1599) bevezetése, mely „Luthernek Faustra vonatkozó nyilatkozatait“ tartalmazza és már elég fejtegetésre szolgáltatott okot, teljesen értéktelen és alaptalan koholmány. Végre rátér magára a Faust-könyvre, melynek a hősről vonatkozó összes pozitív adatai, Meyer alapos fejtegetései szerint, mind koholtak. Koholt a születéshelye, Wittenbergben való állandó tartózkodása, Wagner nevű famulusa stb. E beható kritikája alapján Meyer kimondja, hogy az 1587-iki Faust-könyv regény, még pedig nem közönséges költői képzelettel megalkotott regény, és helyesen csak úgy ítéltető meg, ha regénynek tekintjük. E szempontból azután szerzőnk sokkal kedvezőbben ítél e munkáról és szerzőjéről, mint az eddig történt. Csak a Faust-könyvnek az a része (132—199. l.), mely a hősnek csodáit és szédelgéseit tartalmazza, tünteti föl a XVI. századi Faustot, a mint az 1570 és 1580 közt kortársainak fölfogásában élt; a munka többi részei mind a szerző önálló fölfogásának alkotásai, első sorban a könyvnek legfontosabb, korszakalkotó gondolata, hogy t. i. Faust azért szövetkezik az ördöggel, hogy emberfölötti, korlátlan tudás birtokába jusson. Főleg ez okból tekinti Meyer a Faust-könyvnek sokat korholt szerzőjét tehetséges és hivatott írónak, a ki a korabeli összefüggéstelen és részben lapos Faust-történetekből egy egységes, még pedig magas fölfogáson nyugvó Faust-históriát alakított meg. A Dr. Faust, a mint a következő századoknak és a jelenkornak is tudatában él, a mint nagy költők elsőrangú termékeiben hatalmas alakot öltött, nem a XVI. századi népmondának, hanem az 1587-iki Faust-könyv szerzőjének terméke és műve. De azért nem tekinti Meyer e Faust-könyvet remekműnek, sőt készséggel elismeri, hogy szerkezete hiányos és stílje gyarló. De ezen hiányok talán nem is egészen a szerző bűnei, mert — és Meyernek e rendkívül meglepő értesítését akarom még közölni: *Milchsack megtalálta a wolfenbütteli könyvtárban az 1587-iki Faust-könyv kéziratát*, melyet már sajtó alá adott, és e kézirat jóval kedvezőbb alakban tünteti föl a világhírű kis könyvet, mint az első frankfurti kiadás, melyen az összes többi kiadások alapulnak.

h.

— A philologia halottjai 1895-ben. A lefolyt évben a következő tudósok és írók hunytak el: jan. 18-án *Carrière* Móricz, az æsthetika tanára

Münchenben (77 éves korában); febr. 12-én dr. *Lauth* ægyptologus Münchenben (72 é.); febr. 22-én dr. *Hagen*, a német nyelv és irodalom tanára Manchesterben (47 é.); márcz. 5-én Sir Henry *Rawlinson* régiségbuvár Londonban (84 é.); márcz. 21-én James *Sime* irodalomtörténetíró Londonban (51 é.); ápr. 30-án *Freitag* Gusztáv hírneves német író Wiesbadenban (78 é.); máj. 23-án *Stier* Theophil nyug. gymn. igazgató Dessauban (69 é.); jun. 12-én dr. *Villatte* Césár szótáríró Neu-Strelitzben (79 é.); jun. 15-én dr. *Erdmann* Oszkár, a német philologia egyetemi r. tanára Kielben (49 é.); jun. 24-én dr. *Roth* R., az indogermán nyelvtudomány egyetemi r. tanára Tübingában (47 é.); jul. 6-án dr. *Zupitza* Gyula, az angol philologia egyetemi r. tanára Berlinben (51 é.); jul. 13-án Giuseppe *Müller*, a görög nyelv egyetemi tanára Turinban (70 é.); aug. 9-én dr. *Stephens*, az angol nyelv tanára Kopenhágában (82 é.); aug. 19-én dr. *Tobler* L., a német philologia egyetemi r. tanára Zürichben (78 é.); dr. *Toepffer* J., a class. philologia rk. tanára Bázelen (35 é.); szept. 16-án dr. *Flach* H. class. philologus Hamburgban (50 é.); szept. 22-én dr. *Hertz* M., a class. philologia r. tanára Boroszlóban (77 é.); okt. 5-én *Braun* J. W. irodalomtörténetíró Halensee-ben (Berlin m., 52 é.); *Boyesen* H. H., a német nyelv és irodalom tanára New-Yorkban (74 é.); okt. 12-én *Szarras* Gábor nyelvtudós Budapesten (63 é.); nov. 8-án *Overbeck* János, a class. archæologia r. tanára Lipcsében (69 é.); nov. 17-én dr. *Hoerschelmann* V., a class. philologia r. tanára Dorpatban (46 é.); nov. 24-én *Barthélemy Saint-Hilaire* Gyula államférfiú, az ind és görög bölcsészet alapos ismerője Párisban (90 é.).

K Ö N Y V É S Z E T.

I. Hazai irodalom.

Acsay Antal dr. A humanisták és scholastikusok küzdelme a XVI. század elején. Budapest, 1895. 66 l. — Tartalma: A régi humanizmus törekvése. — Az új humanisták és a scholastika-theologusok. — Reuchlin harca. — A humanisták és Luther Márton.

Goldzher Ignác. A történetírás az arab irodalomban. (8-r. 49 l.) Budapest, 1895. Akadémia. 50 kr.

Kazinczy Ferencz levelezése. A M. T. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága megbízásából közléteszi Váczy János dr. Hatodik kötet. 1808. június 1—1809. szeptember 30. (N. 8-r. XXIII, 605 l.) Budapest, 1895. Akadémia. 5 frt.

Magyar Nyelvőr. Szerk. *Simonyi* Zsigmond. XXV. kötet, III. füz. (1896 márcz.): *Schuchardt* Hugó, A keresztnevek fordítása. — *Kicska* Emil, Alany és állítmány. — *Asbóth* Oszkár, Szlav igék a magyar nyelvben. — *Melich* János, Vatalé. — *Nagyisigethi* Kálmán, Gyám, jog, ügyvéd. — Irodalom. — Helyreigazítások, magyarázatok. — Idegen csemeték. — Kérdések és feleletek. — Népnyelvhasználatok.

Nyelvtudományi Közlemények. Szerk. *Szinnyei* József. XXVI. köt. I. füz. (1895 márcz.): *Szinnyei* József, Egy állítólagos összetétel. — *Munkácsi* Bernát,

Déli osztják szójegyzék. — *Hegedüs* István, Az accusativus a görögben I. — *Volf* György, Az ó-szlovén nyelv hazája. — R. *Prikkel* Marián, Árpád-kori szók. — Ismertetések és bírálatok. — Kisebb közlések.

Petőfi Sándor összes művei. Első végleges teljes kiadás. Jókai Mór által írt életrajzzal és Havas Antal irodalmi jegyzeteivel. Ötödik kötet. Vegyes művek II. kötete. (8-r. 585 l.) Budapest, 1896. Athenæum. 3 frt. Díszkötésben 4 frt 50 kr.

Paterculus Velleius C. Róma történetéről írt két könyve. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Szölgény Ferencz. (8-r. XV, 224 l.) Budapest, 1896. Franklin-társulat. 80 kr.

— Ugyanaz. Latinul és magyarul. (8-r. 240 l.) Budapest 1896. U. o. 1 frt 50 kr.

Szalai Mihály Faust és Az ember tragédiája. Tudori értekezés. Budapest, 1895. 21 l.

Terentius Publius Afer vígjátékai. A M. T. Akadémia megbízásából fordította Kis Sándor dr. (8-r. XX, 618 l.) Budapest, 1895. Akadémia. 3 frt.

II. Külföldi irodalom.

Bielschowsky Albert, *Goethe, sein Leben und seine Werke*. In 2 Bänden. München, 1896, I. köt. 520 l. Ára 5 mk. — E munkáról, melynek eddig megjelent első kötete 28 fejezetben a 'Tasso' befejezéseig tárgyalja a legnagyobb német költő életét és munkáit, azt írta Spielhagen egy szellemes ismertetésben, hogy végkép ki fogja szorítani Lewes Goethe-könyvét. E jövődőlés igen jó alapokon nyugszik, mert B. munkája a legjobb és legszebb Goethe-biographia, melyet ismerünk: alapos, minden tekintetben a tudomány színvonalán áll, szépen van írva, szellemes és új gondolatokban gazdag. Egyes adatokra és ítéletekre nézve természetesen eltérhetnek a vélemények; de a munka mint egész az irodalomtörténeti kutatás és az életrajzi megalkítás egyik legszebb terméke.

Kont I., *La Hongrie littéraire et scientifique*. Paris, 1896, Leroux, 459 l. — Tartalma: Bevezetés. A magyar nemzet eredete, irodalmi és tudományos fejlődése a legrégibb időktől Mária Teréziáig. — *I. könyv. Az irodalom*: 1. 1772—1830. 2. 1830-tól napjainkig. A három nagy író: Vörösmarty, Petőfi, Arany. Ezeknek kortársai s követői. A színház. A regény és a novella. Politikusok és szónokok. — *II. könyv. A tudomány*: 1. Az Akadémia. 2. Tudós társaságok. — *III. könyv. Az iskola*: 1. A népoktatás 1867 óta. 2. A középiskolák. 3. A felső és a szakiskolák. — Befejezés. — Ez érdemes munkát, melyre már most fölhevítjük olvasóink figyelmét, bővebben fogjuk ismertetni.

Wolff Eugen, *Gottscheds Stellung im deutschen Bildungsleben*. I. Band. Kiel, 1895, 231 l. Ára 6 mk. — Mióta a fiatalon elhunyt jeles Danzel Gottschedet és korát tárgyzó kitünő munkáját kiadta (1848), nem jelent meg összefoglaló könyv a múlt századi német irodalomnak korszakos jelentőségű reformátoráról. Ily munkába fogott most Wolff Jenő, kinek könyvéből az I. kötet 1) Gottsched helyét a német nyelv történetében és 2) Gottsched viszonyát a fölvilágosodáshoz tárgyalja. Az első tanulmány kimutatja, hogy Gottsched (az idegennel szemben) a német nyelvnek és (a nyelvjárásokkal szemben) a tiszta irodalmi nyelvnek lelkes képviselője volt. A másik, jóval fontosabb és új eredményekben gazdagabb cikk kimutatja, hogy Gottschednek a fölvilágosodás terjedésében és győzelmében is nagy része volt. Már ez I. becses kötetből is kiderül, hogy a tudomány még a legújabb időkig sem méltányolta igaz érdemei szerint a sokat gunyolt és megtámadott lipcei dictatort.

A MAGYAROK ŐSI NEVE KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOSNÁL.

Konstantinos Porphyrogenetos De administrando imperio című munkájának azon részei közül, melyek a magyarokról szólnak, egyikkel se foglalkodtak annyian, s egyiket se magyarázták annyiféleképen, mint a Σαβαρτοιάσφαλοι elnevezést, mely kétszer fordul elő az említett munkában, mind a két ízben a 38. fejezetben. Az első helyen ezt mondja Konstantinos: «Nem mondtattak akkoriban» (a mikor t. i. Lebediában voltak) «Turkoknak» (Konst. ugyanis valamint a többi 10. századbéli byzantiumi írók is a magyarokat mindig határozottan Turk néven emlegetik), «hanem valamelyes⁷okból Sabartoiasphaloinak neveztettek» (οὗκ ἐλέγοντο δὲ τῷ τότε χρόνῳ Τούρκοι, ἀλλὰ Σαβαρτοιάσφαλοι ἔκ τινος αἰτίας ἐπωνομάζοντο). A második helyen — huszonnégy sorral alább — elbeszéli, hogy a magyarok Lebediában a Besenyők által megveretvén, két részre oszlottak: «az egyik rész kelet felé Persia táján telepedett le, mely még most» (t. i. Konst. idejében) «is a Turkoknak régi neve szerint Sabartoiasphaloinak neveztetik» (καὶ τὸ μὲν ἐν μέρει πρὸς ἀνατολὴν εἰς τὸ τῆς Περσίδος μέρος κατώκησεν, οἷ καὶ μέχρι τοῦ νῦν κατὰ τὴν τῶν Τούρκων ἀρχαίαν ἐπωνομίαν καλοῦνται Σαβαρτοιάσφαλοι), míg a másik rész nyugatra Etelközbe vándorolt.

Midőn a következőkben én is megkísérlem a kérdéses elnevezés megmagyarázását, nem tartván szükségesnek külön-külön foglalkodni az e kérdésre vonatkozó összes nézetekkel, egyszerűen utalok Szabó Károly «Biborban született Konstantin császár munkái magyar történeti szempontból» című akadémiai székfoglalójának (Magyar Akadémiai Értesítő, első kötet, 1860) 109—112 lapjaira, melyeken előzőinek az említett kérdésre vonatkozó nézeteit ismerteti, és megjegyzem, hogy azt legújabbán gróf Kuun Géza (Relationum Hungarorum cum oriente gentibusque orientalis originis historia antiquissima, vol. I.) és Munkácsi Bernát (A magyar fém-

nevek őstörténelmi vallomásai, Ethnogr. V., és Az ugor népnevezet eredete, ugyanott VI.) tárgyalták.

Csak curiosumként említek föl néhány magyarázatot, melyeknek alapját a középkori görög íróknál nagyon is helytelenül alkalmazott erasmusi kiejtés képezi. Így pl. Pázmándy Sámuel szerint a Σαβαρτοίσφαλοι: annyi mint «Szabartosfalviak», míg Keresztúri József a «szabad csoportos felek» kifejezésből alakultnak tekinti, és Barta György «szabados felek»-nek magyarázza. Helyes úton járnak azok, kik e szóban több szónak tévedésből való egybeírására gondolnak. Így pl. Fessler szerint Konst. talán ezt írta: Σάβαρ τοῦτέστι ἄσφαλοι (Sabar vagvis az állhatatosak, vitézek). Dankovszky a Σαβαρτοίσφαλοι első részében a byzantiumi írók által már az 5-ik századtól fogva emlegetett szabér vagy szabir nevet ismeri föl, s azt a magyar «zavár» főnévvel vagy «zavárt», szerinte ma összehúzza «zárt» melléknévvel azonosítván s a görög ἀσφαλής (tutus, munitus) szó által magyarázottnak vélvén, azt hiszi, hogy az eredeti szöveg ezen a helyen az értelmetlen másolók által meg van rontva, s a helyes Σάβαρ ἦτοι ἄσφαλοι (zavárt, zárt azaz biztosak) olvasás visszaállítandó. Ugyanerre az olvasási módra gondol Munkácsi Bernát is. Fessler és Dankovszky szövegjavításaira még visszatérek alantabb, de Dankovszkynek a «zavárt»-tal való etymologizálására nézve már most oda nyilatkozom, hogy az pusztá szójáték, mert a «zavár» mint szláv eredetű szó nem lehet régies, nyílt alakja a magyar eredetű «zár» főnévnek, s így szétfoszlik az a hiedelem is, hogy a «zárt» melléknévnek lett volna egy «zavárt»-nak hangzó, régies, nyílt alakja. Merésznék tartom gróf Kuun Géának külömben nagy tudományossággal vitatott nézetét is. Szerinte t. i. a Σαβαρτοίσφαλοι a Sabar és Asfal nevek-ből van összetéve, mely utóbbi a Basal-nak romlott alakja, és a Basal nevű nép azonos a Strabo által említett Βασιλαιοι vagy Οὔργοι-vel és a Herodotosnál előforduló Σόθα βασιλῆιοι-vel. Továbbá szerinte azért kapták a magyarok a Σαβαρτοίσφαλοι nevezet, mivel a Kaukaszus alján szoros összeköttetésben voltak a Sabarokkal és Basalokkal, és a kelet felé, Persia tájára visszatelepülő magyarok is azért tartották meg ezt a nevet, mivel visszatértek ama testvéreikhez, kik a Sabarokkal és Basalokkal együtt az őshazában maradtak.

Első pillantásra kétségtelen, hogy a Σαβαρτοίσφαλοι két részből áll — az egyik a Σάβαρτοι, a másik az ἄσφαλοι — és hogy mind

a két rész többes nominativusi alak, az egyik egy idegen szóé, a másik az ógörög ἀσφαλῆς-nek megfelelő, Konst. korabeli ἄσφαλος köznyelvi melléknévé. E szerint a Σαβαρτοῖς ἀσφαλοῖς olyan összetett szó, melynek első alkotó része idegen, a második görög szó, tehát már ezért — t. i. a benne előforduló görög résznél fogva — is képtelenség, hogy az egész a magyarok elnevezése lett volna, vagyis hogy a Σαβαρτοῖς ἀσφαλοῖς csakugyan egy szót képezne Konstantinosnál. De a görög szóösszetétel módjára való tekintet is igazolja imént kifejezett feltevésemet, mert jóllehet Konst. idegen és (mint fentebb az ἄσφαλος használatánál láttuk) köznyelvi szavakat is használva nem ragaszkodik oly mereven az ógörög nyelvhez mint a többi byzantiumi írók: az mégsem tehető fel róla, hogy a görög nyelv szelleme ellenére csinált volna két többes nominativusból egy képtelen összetételt, mint a minő a Σαβαρτοῖς ἀσφαλοῖς, melynek mint összetételnek Σαβαρτ-ἀσφαλοῖς-nak kellene hangoznia, m. pl. ἱππ-αγωοί (és nem ἱπποῖς-αγωοί) vagy ἱππ-αρχοί (és nem ἱπποῖς-αρχοί). Továbbá figyelembe veendő az is, hogy Konstantinos az idegen elnevezéseket meg szokta magyarázni. Így pl. ugyancsak a 38. fejezetben magyarázza a Κάγγαρ nevet, azt mondva, hogy a Besenyők előbb Kangarnak neveztek, s hogy a Kangar név náluk a nemesség és vitézség elnevezésére használtatott (τοῦτο γὰρ τὸ Κάγγαρ ὄνομα ἐπ' εὐγενείᾳ καὶ ἀνδρίᾳ ἐλέγετο παρ' αὐτοῖς); továbbá a 42-ik fejezetben azt írja, hogy Σάρκελ városának neve a Kazaroznál fehér vendégfogadót jelent (ἐρμηνεύεται δὲ παρὰ αὐτοῖς τὸ Σάρκελ ἄσπερον ὀσπίτιον). Ha tehát épen a szerfölkött gyanús Σαβαρτοῖς ἀσφαλοῖς-nál nem találunk magyarázatot, nem helyes-e, ha azt magában az illető szóban keressük?

Mindezeket megfontolva, úgy hiszem, kétségtelennek mondható, hogy a Σαβαρτοῖς ἀσφαλοῖς meggondolatlan szóösszeírás útján keletkezett. De miből van összeírva? Arra nem igen gondolhatunk, hogy egyszerűen a Σάβαρτοι és ἄσφαλοι szavak irattak egybe, mert így nem volna az illető mondatnak kellő értelme (ἀλλὰ Σάβαρτοι ἄσφαλοι ἔκ τινος αἰτίας ἐπωνομάζοντο és καλοῦνται Σάβαρτοι ἄσφαλοι), melyet csak úgy magyarázhatnánk bele bizonyos erőszakoskodással, ha a Σάβαρτοι és ἄσφαλοι közé mind a két helyen vesszőt ten-nénk, s ezzel az asyndeton constructióval az ἄσφαλοι-t a kívánt magyarázó viszonyba hoznók a Σάβαρτοι-val, adván a két hely a következő értelmet: «Sabartoknak, állhatatosaknak neveztek (neveztetnek)». Annyi azonban tagadhatatlan, hogy ez az összeírás

hypothesis több valószínűséggel bír, mint a Dankovszky- vagy épen Fessler-féle, hogy t. i. a másoló kétszer egymásután ugyanolyan módon írta volna hibásan Σαβαρτοι:άσφαλοι:-nek az ezen szónál egy szótaggal hosszabb Σάβαρ ἤτοι ἄσφαλοι:-t, vagy épen a két szótaggal hosszabb és egészen másként hangzó Σάβαρ τοῦτέστι ἄσφαλοι:-t.

Eddigi fejtegetésemből kiviláglik, hogy a Σαβαρτοι:άσφαλοι két külön szónak, egy idegennek és egy görögnek veendő, és hogy a görög szó az idegen szó értelmének magyarázására szolgál, mely magyarázó viszony azonban csak bizonyos erőszakosság révén áll elő a két szó közé helyezett vessző segélyével. Azt hiszem, hogy ezt az erőszakosságot elenyésztesíthetem, ha szem előtt tartom, hogy a 10-ik század derekán író Konstantinost nem mint magyarázóit teszik, az erasmusi, hanem az újjörög kiejtés alapján kell értelmezni. Nekem ugyanis az a meggyőződése, hogy Konst. ezt írta, illetőleg *dictálta* mind a két helyen: Σάβαρτ ἡ ἄσφαλοι (olv. Savart i asphali) . . . ἐπωνομάζοντο (illetőleg καλοῦνται), t. i. «Savartnak vagyis (azaz) állhatatosoknak nevezettek» (illetőleg: «neveztetnek»), a miből azután a másoló — az η-nak meg οι-nak egyaránt i hangja lévén — mind a két ízben az előbbivel tökéletesen azonos hangzású Σαβαρτοι:άσφαλοι:-t (olv. Savartiasphali) csinált. Konst. sokszor, de nem mindig látja el az idegen neveket egyes vagy többes számú görög végződésekkel, mint azt föntebb az egyes szám formájával bíró Κάγγαρ (nem Κάγγαροι) és Σάρκελ (nem Σάρκελον) szavaknál láttuk, s így görög végződés nélkül írta az egyes számunak mutatkozó Σάβαρτ nevet is, mely mellett a többes számú melléknév (ἄσφαλοι) és a két többes számú állítmány (ἐπωνομάζοντο és καλοῦνται) se adhatnak kételkedésre alkalmat, a mennyiben mind a két helyen kettős nominativusi constructio lévén, a melléknév és a két ige számra nézve az alanyi nominativussal egyeznek, a mint ezt a Κάγγαρ szónál is látjuk a 38-ik fejezet ezen részében: οἱ δὲ Πατριναχῖται οἱ πρότερον Κάγγαρ ἐπωνομαζόμενοι. Szakasztott ilyen szerkezetet mutat az én szövegjavításom is: οὐκ ἐλέγοντο . . . Τοῦροι, ἀλλὰ Σάβαρτ ἡ ἄσφαλοι . . . ἐπωνομάζοντο és οἱ . . . καλοῦνται: Σάβαρτ ἡ ἄσφαλοι. Az ily módon nyert Σάβαρτ név véleményem szerint nem egyéb mint a Herodotos (3, 94; 7, 79) és számos byzantiumi író által említett Σάσπειρες, Σάπειρες, Σάβειρες (Σάβειρες), Σαβίνωρες szittya-hun népnévnek Konstantinusnál előforduló formája. Lehet-e akár a Σάβαρτ-nak akár a vele azonosnak tekintendő,

imént felsorolt többi formának ἄσφαλός-féle értelmet adnunk, oly kérdés, melyre a nyelvtudomány eddigelé feleletet nem adhat. De hiszen az nagyon mellékes kérdés, hogy mit jelenthetett a Σάβηρ név. Konst. előadásából arra kell következtetnünk, hogy ő a Σάβηρ ἄσφαλός értelmében adott magyarázatát nem magyaroktól, hanem idegenektől, talán a magyarokkal akkoriban szoros összeköttetésben élt kazaroktól hallhatta, és hogy maga se fogadta valami nagy bizalommal ezt a problematikus magyarázatot, azért jegyzi meg, hogy «valami okból» (ἐκ τίνος αἰτίας) neveztettek úgy a magyarok.

Fejtegetésemnek végeredménye tehát: 1. hogy Σάβηροι-ἄσφαλοι: helyett irandó Σάβηρ ἢ ἄσφαλος; 2. hogy Konstantinosnak az ἄσφαλος: szóval való, odavetett magyarázata semmi különös figyelmet nem érdemel; 3. hogy Σάβηρ a Σάβηρ (Σάβηρ), Σάβηρ, Σάβηρ, Σάβηρ szittyá-hun népnévnek egyik további formája.

PECZ VILMOS.

TERENTIUS ÉS A RÓMAI VÍGJÁTÉK.

(Vége.)

Az álarcz használása a görög színpad leglényegesebb követelményei közé tartozott, sőt egyenesen összefüggött az új-komédia állandó jellemeivel, úgy, hogy a költő darabja kívánalma szerint pl. nyolcz aggastyán és 7 rabszolga álarcz közül szabadon választhatott. Ezek az álarczok olyan szerkezetűek voltak, hogy a hang hatályosságát jelentékenyen fokozták, a mi a régiek színházainak óriási méreteinél fogva főfontosságú dolog volt. Annyival szükségesebbek voltak pedig ezek, mert nőnek nem volt szabad a színpadra lépni, s így a női szerepeket is férfiak játszották. Az arcvonások és a szem finomabb játéka ez által természetesen elveszett, de mivel a darabokat nappal és a nézőknek oly roppant tömege előtt adták volt elő, a mimikának e körülménynél fogva kevés becsét tulajdonítottak. Az álarcz a rómaiak előtt sem volt teljesen ismeretlen, sőt működelő előadásokon általában használatban is volt: de a nyilvános színpad egész Terentius idejéig nélkülözni volt kénytelen. Ez a hiány annyival érzékenyebb volt, mert a színpad felállításakor más tekintetben sem fordítottak semmi gondot az akusztika követelményeire, az a közönség meg, mely a római

színházat látogatja vala, nem tűnt ki valami nagyon csendes és figyelmes volta által. A színésznek tehát túlságosan meg kellett hangját erőltetni és még így sem sikerült neki a zsibongó, nyüzsgő sokaságot túl kiáltania. Azt beszélik, hogy Livius, hogy legalább azokban a részletekben, a melyeket énekelve adtak elő, közérthetőségre tegyen szert, az énekes szerepét teljesen különválasztotta az actorétól, úgy, hogy az egyik a színpad elején állva harsogtatta el azt, a mit a másik hátrább, egy helyben maradva, gestussal kísért. Így tehát a római *mise en scène* hígvelejűsége tetőpontját érte el. Midőn tehát Terentius ideje körül az álarczot a római nyilvános színjátékoknál is alkalmazásba vették, ezt nagy fokú javulásnak lehetett tekinteni.

Meg kell még említenünk, hogy az ó-görög s illetőleg római vígjátékban némely részleteket énekelve, másokat szavalva adtak elő. Hogy a zenének nem jelentéktelen része volt az előadásban, mutatja az, hogy Terentius darabjainak didaskaliáiban a zeneszerző, Flaccus Claudius neve mindig külön meg van említve. Sőt nekem úgy tetszik, hogy a zenének a latin komédiában nagyobb szerepe volt, mint pl. a mi magyar népszínműveinkben, s talán inkább annak felel meg, a minő szerepe a zenének az operettekben van. Attól azonban nem kellett félni, a mi nálunk annyiszor megtörténik, hogy t. i. az ének mintegy belefüljön az orchestrum hangzónébe és a szavak a miatt érthetetlenné válnak. Az orchestrum ugyanis kizárólag csak síposokból állott. A sípnak különböző fajtái voltak használatban: jobb, bal, egyenes, görbe és tyrusi sip. Ezeket azonban nem egyszerre, hanem fölváltva használták, egyik darabban pl. a jobb, a másikban a bal sípot stb., s úgy látszik, hogy minden előadásra beérték pár sípossal. Hogy a különböző sípok között miben állott a különbség, az ma már kifürkészhetlen mysteriumnak látszik, a minek kutatásába hiába való fáradság volna elmélyednünk.

A nézők számára rendeltetett hely (*cavea*) amphitheatrum alakjával bírt, a mely a színpadtól kezdődőleg hátrafelé fokozatosan emelkedett. Ülőhelyekkel kezdetben nem volt ellátva s a ki le akart ülni, az vagy széket vitt magával, vagy csak a pusztta földre kuporodott le. Úgy látszik, hogy a nők számára már igen korán egészen külön álló, de bizonyára nem a legjobb helyeket jelölték ki. Egyébiránt összevissza ültek egész addig, míg Scipio Africanus, második consulsága idejében, a város 560-ik évében, azt a nagyon

is népszerűtlen rendszabályt, mely a legalsó és legjobb helyeket a senatorok számára jelölte ki, keresztül nem erőszakolta. Nem lehet csodálni, hogy azon demokratikus bilincsekbe vert arisztokratia folytán, mely Rómában uralkodott, a nagy urak, féltvén népszerűségüket, kezdetben haboztak ezen számukra biztosított kiváltságot használatba venni. Valószínű azonban, hogy ezentúl szorgalmasabban látogatták a színházat, a hova eddig jó formán csak az illendőség kedvéért immel-ámmal jártak. A római úrfiaknak bizonyára nem valami irigylendő kiváltsága volt az, hogy közé vegyülhettek annak a közönségnek, melynek soraiban a római kisebb polgárság iastul-fiastul helyet foglalt, mert hiszen — mint tudjuk — mindenkinek szabad volt a bemenet a rabszolgák és a külföldiek kivételével, sőt ez utóbbiaknak is akkor, ha az állam vendégei voltak. A rendőrségnek, ha ezer keze lett volna is, mindre szüksége volt, hogy az ácsorgó, heverésző, guggoló vagy ülő gyülekezet között csak némileg is tűrhető csendet és rendet csináljon. A római színelőadások közönségét körülbelül olyannak, sőt még olyannabbnak kell tekintenünk, mint a minő nálunk is össze szokott özőnleni az ingyenes népmulatságok vagy nyilvános tűzijátékok alkalmával.

Az a lénézés és megvetés, a melyben a színészet keletkezésekor Rómában mint minden bérért teljesített munka részesült, kiterjedt a költőre és zeneszerzőre épűgy, mint a színigazgatóra (*dominus gregis* vel *factionis*, *choragus*) és társulatára. Az ædilek a színigazgatóval egyetértve megvettek a darabot a költőtől s az igazgató felvállalta, hogy azt társulatával előadja; vagy talán helyesebben kifejezve, a vételárt előlegezte az igazgató, s azt megkapta az ædilektől, ha a darab sikert aratott, ellenben neki magának kellett a kárt viselnie, ha a darab esetleg megbukott. Legalább ezt lehet következtetni *Hecyra* második prologusának záró soraiból, a hol az igazgató, Ambivius Turpio, így szól a hallgatósághoz:

«A kedvemért kedveljétek meg őt,
S hallgassatok, hogy kedvvel írjon új
Darabokat s hogy, a mit a magam
Pénzén veszek, betanulván, hasznomra legyen az.)*

*) *Hecyra*. Prologus alter vv. 46—59:

«Mea causa causam accipite et date silentium
Ut lubeat scribere alias, mihi que ut discere
Novas expediat posthac, pretio emptas meo».

A költők díja kétségtelenül általában igen mérsékelt volt. Még abban a korban is, a midőn a római színészet régen kinötte gyermekruháit, 8000 sestertiust (a mi körülbelül 800—900 forintnak felel meg a mi pénzünkben) mint példátlanul magas árt találunk felemlítve.¹⁾ Az igazgató általában egyszersmind a legjelesebb színész is, mely minőségében ő mondja el a prologust, mely a darabnak eredetét és rövid tartalmát adja elő és gyakran ajánlja, sőt szükségesetén, mint Terentiusnálalább látni fogjuk, védelmezi is a költőt. Az igazgató rendesen *szabados* volt s társulata rabszolgáiból állott. A zeneszerzők is ugyanebbe az osztályba tartoztak. Ha a darab nem tetszett a publikumnak, kifütyülték; a taps, a miért minden darab végén kunyorálnak, volt az elismerésnek egyetlen jele. Az az Athenában általában divott szokás, hogy a költőt tiszteletdíjjal tüntették ki, Rómában nagyon késő korban honosult meg. «Ilyen viszonyok között — mondja Mommsen²⁾ — midőn a művészet napszámba dolgozott, s a művész dicsőség helyett csak szégyent aratott, az új-római nemzeti színház sem eredeti, sem egyáltalában még művészeti fejlődésnek sem indulhatott; s míg az attikai színpadot Athén legnemesebb fiainak nemes versengése teremtette, addig a római, egészben véve, nem lehetett más, mint amannak kontár másolata, melynél még csodálkoznunk kell rajta, hogy egyes részletekben képes volt annyi bájt és humort fejteni ki.»

Ily körülmények között lépett föl Terentius, mint színi költő. Lássuk azért már vázlatunk második felében őt s vegyük működése közben közelebből szemügyre.

II.

Publius Terentius Afer Róma építésének 558-ik éve körül, a mint mondják, Karthagóban született s így *pún* származású volt. Mellékeve megerősíti ugyan e hagyomány hitelre méltó voltát, mindazáltal nehéz elgondolnunk: mi módon juthatott Rómába? Mínthogy a második pún háború körülbelül öt évvel az ő születése előtt bevégeződött, a harmadik meg csak holta után tört ki: hadifogságra nem gondolhatunk. Az a vélemény ennél fogva a legvaló-

¹⁾ Eunuchus (t. i. a Terentiusé) meruit pretium, quantum nulla antea cuiusquam comœdia, i. e. octo milia nummum. — Suetonius in «Vita Terentii».

²⁾ L. idézett műve magyar fordításának III. könyv II. fele 229—230. lapjain.

színűbb, hogy valamelyik római követség valamelyik tagja hozta magával rabszolga gyanánt Rómába. Bármiként álljon is azonban ez a dolog, nyelvezetének tisztasága azt bizonyítja, hogy ő egészen mint római növekedett föl s így nagyon zsenge korában kellett Rómába kerülnie. Úgy látszik, hogy gazdája Terentius Lucanus senator már korán felismerte a gyermekifjú kiváló adományait; taníttatta s azután nagylelkűleg szabadon bocsátotta. Kétségtelen, hogy hosszas irodalmi gyakorlás előzte meg első darabjának, az «*Androsi leány*»-nak megszerkesztését. Ezt a vígjátékot illetőleg Suetonius nem érdektelen anekdotát beszél el, a mely, — ha ugyan megbízhatunk benne, — érdekes bepillantást enged költőnk korábbi életébe. Midőn darabját az ædileknek följánlotta, ezek egy hírneves és tekintélyes irodalmi férfiúhoz utasították, hogy elébb annak ítéletét kérje ki. Az olajbarna arcú, nyulánk, de azért inkább közép- mint magas termetű ifjú hangosan dobogó szívvvel jelentette be magát a műbírónál, a ki épen ebédelt. A nagy ember, valószínűleg nem a legjobb hangulatban, nyugágya mellett széket mutatott az alkalmatlan látogatónak s ez reszkető hangon kezdett olvasni. A közönyös hallgató nem sokára figyelmes, aztán érdeklődő s végül lelkesedő lett. Nyomban asztalához ültette vendége gyanánt s csak miután együtt megebédeltek volt, futotta át vele az egész darabot, a melyre nézve hízelt bókokkal halmozta el költőnket. Hogy ki volt ez a nagy nevű irodalmi férfiú, a kire itt Suetonius céloz, — fájdalom! — egész bizonyossággal meghatározni nem tudjuk. Terentius több magyarázója minden aggodalom nélkül *Caeciliust*, a vígjátékíró-t veli itt fölismerni. Ezek, úgy látszik, Muretus conjecturáját, a ki az idevágó szövegben «*Cærius*» helyébe «*Caeciliust*»-t tesz, kétségtelennek tekintik. De a mennyire mi előttünk ismeretes ez a dolog, Muretus olvasását egyetlen kézirat sem ajánlja; a Suetoniusnál előforduló «*Cærius*» pedig ignota quantitas,*) De bármint álljon is ez a dolog, ez a találkozás és fogadtatás

*) *Caecilius* halálának a város 586-ik évét veszik föl s ha ez helyes, akkor bajosan hallgathatta már meg az 587-ben előadott «*Andria*» fölolvasását. Ez a fölvétel azonban nem bir föltétlen hitelességgel. Ugy látszik, Mommsen is «*Caecilius*»-t tartja a helyes olvasásnak. Ő ugyanis azt véli, hogy az *Andriában* (IV. 5. 9. sköv.) ezek a szavak: « . . . sic ut quimus, aiunt, quando ut volumus, non licet.» — *Caecilius* meglehetősen hasonló hangzású sorának utáuzása, a melyet Terentius azért iktatott művébe,

előhírnöke volt annak a kegynek és nagy kedveltségnek, a mely Terentiusra azokban a társadalmi körökben várt, a hol magasabb műveltség s nemesebb izlés volt otthonos, s a mely kedveltség a nagy közönség közönye, sőt ellenszenvével szemben munkásságának jóformán egyetlen jutalma volt.

Publius Scipio Aemilianus*) s az ő barátjai: Caius Laelius, a *bölcs*, s Lucius Furius Philus, a kiket Terentius különös pártfogóinak mondanak, több más a római aristokrátiából való barátjukkal együtt alkották azt a kört, a mely a görög és latin irodalommal nagy szeretettel foglalkozott s melybe mind a két irodalom érdemes munkásai könnyen nyerhettek bebocsáttatást. A görög történetíró Polybius, a görög bölcselkedő Panætius, valamint a latin satíra-költő Lucilius s a latin vigjátékiró Terentius egyaránt otthonosok ebben a körben. Innen indultak ki azok a törvények, a melyek ez időtől fogva a latin Parnassuson uralkodtak s Róma írói közül azok előtt, kik a műveltebbek tetszésére igényt formáltak, zsinórmértékül szolgálnak vala. *Szabatosság a művészi alakban és stílusban, tisztaság a nyelvezetben és verselésben* — képezték itt legelső követelményét az irodalomnak, s a legnagyobb eredetiség és genialitás sem volt képes bocsánatot szerezni az olyan írónak, a kiben e mondott tulajdonságok nem voltak meg.

Az ősi latin Muzsának nyersebb, de erővel teltebb termékei, egy Ennius, Plautus, Pacuvius művei nem nyertek kegyelmet ezen műbírák ítélőszéke előtt, e költők dagályosságát és logikátlan vol-

hogy az említett költő iránt való hálájának kifejezést adjon. De Terentius idézett szavai ezen görög versnek fordítása: «*Ζῶμεν γὰρ οὐχ ὥς θείλομεν, ἀλλ' ὥς δυνάμεθα*», a mely vers valószínűleg Menander Andriájában fordult elő, s mi sem gátol bennünket abban a föltevésben, hogy mind a két költő — egymástól egészen függetlenül — ugyanazt a görög mondást tartotta szembe előtt.

*) A kit «Africanus Minor»-nak is neveznek. A nagy Scipio Africanus meghalt 571-ben vagy e körül, a midőn Terentius még csak 13 éves volt, ő tehát nem lehetett az a Scipio, a kit költőnk pártfogójául emlegetnek. Ebből egyszersmind világos az is, hogy az a Caius Laelius is, a kit Terentius életírói mint az ő legjobb barátját emlegetnek, nem lehetett az ily néven ismert idősebb férfiú, Africanus Major barátja, hanem ennek fia, C. Laelius, «a bölcs», a kit szintén szoros baráti kapcsolatok csatoltak Scipio Aemilianushoz. Ez az utóbbi tulajdonképen Aemilius Paullus fia volt, a kit valamelyik Scipio adoptált. — Ezeket egy nem szokatlan zavar kikerülése végett szükségesnek láttam itt megjegyezni.

tát irgalmatlanul pellengére állították. Egyetlen pillantást csak ha vetünk Terentius vígjátékaira, s arra a viszonyra, mely közte s elődei, s művésztársai közt van: rögtön belátjuk, hogy ő teljesen beleillett abba a társaságba, s tökéletesen megértjük azt a barátságot, melylyel iránta Scipio viseltetett, azokat a lakomákat, melyeket tiszteletére Furius és Laelius rendezgettek volt s azokat meg lehetős gyakori kirándulásokat nála ifjabb barátainak villáiba, a nélkül, hogy szükségünk volna azokhoz a valószínűtlen koholmányokhoz és gyanúsításokhoz fordulni, melyekkel valami Porcius Licinus nevű poeta (640 körül) a latin költészetről írt verses történetében Terentius erkölcsiségét be akarta mocskolni.¹⁾

Terentius bár távol van attól, hogy lángelmének tarthatnók s tulajdonképen nem több, csak olyan literator, a ki szorgalmas gyakorlás által a stilusban és nyelvezetben tiszteletre méltó ügyességet szerzett: mindazáltal a római irodalom történetében nagyfontosságú jelenség. A latin irodalom ú. n. aranykorának ő az úttörője; pionierje annak az irányzatnak, mely arra törekedett, hogy az előbbi nyersség és barbárság levetkőzésével a görög írókat és költőket mindenben utóljérjék, sőt tán fölül is múlják! — mindenben.... csak eredetiségben nem. Vele kezdődik az a verseny, a melynek jellegét oly helyesen fejezik ki Phædrusnak azon szavai, melyeket akkor mondott, midőn először lépett föl egy eddigelé honfitársai előtt merőben ismeretlen műfajjal, az æsopusi mesével.

«Quod si labori Latium faverit meo,
Plures habebit, quos opponat Græciæ.»²⁾

És valóban Terentius, — eltekintve természetesen mindig az eredetiségtől — egészen latin Menander akart lenni; a mint hogy Italia azóta is Lucretiusban a maga Empedoklesét, Vergiliusban Homerusát, Ovidiusban Simonidesét, Phædrusban Aesopusát, Ciceroan (si diis placet) egy személyben Platóját és Demosthenesét, Liviusban Herodotusát és még Senecában is bizonyos mértékig a maga Sophoklesét szerette tisztelni.

Terentiusnak megvan az a nagy érdeme, hogy egészen új utat tört a latin irodalomnak eddigelé kevésbé művelt földjén, de neki

¹⁾ Lásd a Suetonius által a «Vita Terentii»-ben megőrzött verseket. Ezeknek a gyanúsításoknak egyébiránt már a régiek közül is ellenmondott Fenestella.

²⁾ Pædri Fabularum liber II. Epilogi vv. 8 sq.

is ki kellett innia az örömnak azt a csordúltig telt poharát, a mely mindenkre vár, ki korát megelőzi. Prologusainak jóformán minden sora bizonyítja, mily kérlelhetlenül üldözte a napi kritika, s hogy mennyire nem tudta a nép tetszését megnyerni. Sőt Terentius félreismertetése, mellőztetése még akkor sem szűnt meg, a midőn az általa inaugurált irányzat diadalra jutott az irodalomban, mert ez a diadal csupán a legműveltebb körökre terjedt ki, a színházat látogató tömeg pedig Cæsar és Augustus korában sem volt jobb és műveltebb, hanem bizonyára még nyersebb és durvább, mint Scipio Aemilianus idejében. Íme ez az oka, a miért a tragedia Rómában soha sem bírt sikerre vergődni s a miért, midőn végre komolyan kezdtek művelni, kizárólag csak azért írták, hogy irodalmi körökben declamálják, s nem azért, hogy a nép előtt színre vigyék.

Terentius soha sem lett Rómában népszerű, sőt nem is lehetett az. Igaz ugyan, hogy az utókor meghódolt érdemei előtt, de az utókorban is csak a «kevés választottak», azok, a kik a görög irodalom iskolájában képződtek, nem pedig az «örök város»-nak tarka, a világ minden nemzetének salakjából egybevetődött tömege, melyet a «panem et circenses» borzalmas üvöltése jellemez. Úgy látszik, hogy Terentiust nem sokára ismét teljesen leszorították a színpadról az atellai bohózatok s a mimusok mutatványai, melyek a nép durva erkölceit majmolták s frivol tánczokat mutogattak (*tout comme chez nous... ballette* etc.) Ezek mellett csak Plautus, s a kik az ő szellemében dolgoztak, részesültek folyvást a nép tetszésében, bár az ő darabjait is kezdték lassanként hosszúnak tartani, s valószínű, hogy gyakran meg is csonkították őket. Úgy látszik, hogy Ennius, Pacuvius és Accius szomorújátékait egyes kiváló műkedvelők kedvéért, vagy talán a nemzeti irodalom iránt való köteles tiszteletből egyideig még megtűrték: de színelőadásra szánt újabb tragediákat és komédiákat már Sulla idejében nem írtak, jöllehet néha, hogy az újságnak legalább látszatát elérjék, régi darabokat megváltoztatott címmel s új személynevekkel hoztak volt színre. Ugyanabban a században tehát, a melyben a decoratiók és costumeök pompája tetőpontját érte el; a mikor olyan fölvonulásokról olvasunk, hogy 600 öszvért vezettek egyszerre a színen végig; a mikor Aesopus és Roscius, mint színészek, egy Dionysia, mint tánczosnő, fejedelmi vagyont szereztek: a színiköltészet — legjelentéktlenebb és legkártékonyabb fattyúhajtásait

leszámítva — Rómában kihalt és az æsthetikai szempontból az összes latin vígjátékírók közt legjobb színiköltőt a színpadról teljesen száműzték. Terentius komediái ezentúl csak «kéziratos színművek» voltak, szintűgy, mint azok a szomorújátékok, a melyeket Quintus Cicero a galliai unalmas téli táborozás alatt írt, valamint Varius «Thyestes»-e, Ovidius «Medea»-ja s a Seneca neve alatt ránk maradt tragediák is.

Nem időzhetünk most azoknál a kérdéseknél, a melyek egyik vagy másik olvasónk lelkében tán felvetődnek, hogy hol, miért és mennyiben mutat föl a modern színészet története hasonló jelenségeket? Rómában mindez nagyon természetes volt. Hallgassuk meg csak, mit mond erre vonatkozólag az újabb kor egyik legszemélyesebb műbírája; egy azok közül, a kik a latin irodalmat s általában az egész klaszikus ó-kort tudományos buvárkodásuk tárgyává tévén, a helyett, hogy a hagyományos, általános és bárgyú csodálkozás kényelmes concertjében fűnák az évszázadok óta megszokott hangokat: a kritika fényes szövétnekét gyűjtötták meg, hogy ennek világánál szemléljék az ó-kori műveltség tiszteletre méltó maradványait.

«A római nép» — mondja Nisard*) — «nem tudott latinul, vagyis rosszul tudott. Az aristokratia tiszta, díszes jó hangzású latint beszélt, a Terentius nyelvét: a nép *patoist*, mely hatalmas volt, mint minden patois, festői, a maga erejében, de mégis csak . . . patois, valamenyi meghódított nép nyelvének elemeivel vegyítve. Mint bármely más patois, úgy ez sem hozhatott irodalmat létre. Mért ujjongott a nép Plautusnak? Mert nem félt az aristokratia latinja közé az utca tarka nyelvét közzevegyíteni. Miért füttyöltek ki Terentiust? Mert előkelő, tiszta latinsággal beszélt. Mit sem használ neki, hogy a Rómában legünnepeltebb nevek pártfogásával dicsekedhetik! hogy prologusaiban a róma nép jóakaratahoz folyamodik és alázatosan engedelmet kér arra, hogy őket pár órán át mulattathassa: a nép, mely csak idegenedést érez a stilus azon finomsága és a nyelv azon kelleme iránt, melynek gyönyöre csaknem ájulásba ejti az első padok birtokosait, — túloldítja durva üvöltésével a színészek szavát, s ott hagyja a színházat a harmadik fölvonáskor, hogy kötél tánzosok s ugráló elefántok művészetében gyönyörködjék. — Rómában a vígjátéknak csak egyetlen faja volt

*) Études sur les poètes Latins de la décadence I. p. 131.

lehetséges: a Plautus vígjátéka. Ötletek és bohóságok minden országban s a nép minden rétege közt megtalálják a magok közön-ségét. Arra, hogy valaki kaczagni tudjon, nincs műveltségre szük-sége; de a könnyek, legalább is az olyan könnyek, a minőket a görög tragedia tudott az atheniek szeméből facsarni, nagyon elő-haladott műveltséget követelnek. Ugyanaz a nép, mely ujjong a tánczoló elefántok s az egymást marczangoló tigriseknek: mulat-ságot találhat a tolvajcsínyekben, bordélyházi jelenetekben, vajudó asszonyok jajveszékelésében, szemfényvesztő fogásokban, a zsugori csalódásában, a rabszolgák kapzsiságában; főleg ha az ezeket színrehozó költő beéri azzal, hogy az utcák nyelvén beszéljen. Ez volt az oka annak, hogy Plautus tetszést aratott. Kiparodizált görögjei megnevettették a népet. De ebben a nevetésben talán még több volt a vad ember öröméből, a ki egy művelt nemzetet kigú-nyol, vagy a győzőéből, a ki a legyőzött rovására mulat, mint a komikum iránt való igazi érzékből. De bármint legyen is a dolog, Plautus a maga görög-latin kotyvasztékain túl tudott adni s darab-jait jó áron sózta rá az ædilisekre. De Terentiust ott hagyták, mert ő nem törekedett a féktelen kaczagásra. Aztán meg Terentius a paloták nyelvét beszélte a piac és a zugútczák népének s ez elég volt a népnek arra, hogy az ő hatalmas pártfogóiból s hizelgő prologusáiból csúfolt úzzön s a költő szép mondásait üres padok előtt recitáltassa el.»

Azonban a tömeg kicsinylése s a kritika ostorozó ítéletével szemben, a miről nem sokára többet fogunk hallani, Terentius mellett szólott már életében a legnemesebb és legműveltebb rómaiak elismerése, s holtá után úgy szólván valamennyi római műbírónak egyhangú magasztalása. Ha egészen megbízhatnánk azokban a gyakran egymásnak is ellentmondó részletekben és anekdotákban, a melyeket Terentiusnak ú. n. életrajzában Suetonius megőrzött, azt is el kellene ismernünk, hogy az a fogadtatás, a melyben Teren-tius darabjait kortársai részesíték, nem volt általán véve olyan kedvezőtlen, a minőnek Nisard feltünteti. Ez az író ugyanis a leg-határozottabban azt állítja, hogy Terentius valamennyi darabja egyformán megnyerte a nép tetszését s hogy épen az ő «*Eunuchus*»-a volt az, a melyért az ædilisek 8,000 sestertiust — abban a korban hallatlan magas árt — fizettek. Sőt még magának *Hecyra*-nak prologusa is, a melyre kiváltképen alapítja Nisard a maga vádjait, ad kezünkbe fegyvert, a melylyel Nisard föltevését, mint túlzottat,

megtámadhatjuk. Hisz abból kitűnik, hogy a vígjátékok sorsa általában nagyon sok esélytől függött és hogy más vígjáték-íróknak pl. Cæciliusnak is, nem sokkal kedvezőbb sors jutott néha osztályrészül. Valószínűleg tehát nem Terentius volt az egyetlen, kinél nagyobb pártolásban részesítik a kötél-tánczosokat és a gladiatorokat. És ugyancsak az is kitűnik a didaskaliából, hogy a *Hecyra* is végre a harmadik előadáskor kedvezőbb fogadtatásra talált, épúgy, mint a prologus szerint Cæcilius kifütyölt darabja ismételt előadása alkalmával. Oly kizárólagos és állandó visszautasítás tehát, a minőre Nisard szavaiból lehetne következtetni, nem jutott Terentiusnak tényleg osztályrészül; sőt az látszik, hogy az ő modora rövid időre még a Plautusét is háttérbe szorította. De ezt, valamint azt a körülményt is, hogy ő darabjaiért néha nagyobb összeget kapott, mint író társai közül bármelyik, inkább az ő társadalmi állásából, magas származású férfiakkal való barátságából és abból az enthusiasticus tetszésből, a melyet az aristokratia az ő finoman csiszolt darabjaiban talált, lehet kimagyarázni, semmint a saját népszerűségéből. «Még az irodalomban is» — mondja Mommsen — «uralkodott az oligarchia és az exclusivok mesterkélt vígjátéka háttérbe szorította a népszerű komédiát, azt látjuk, hogy 620 körül Plautus vígjátékai letűnnek a műsorról.» Mind ez azonban legkevésbé sem döntheti meg azt a tényt, hogy Plautus hasonlíthatatlanul nagyobb népszerűségnek örvendett úgy életében, mint főleg halála után a hovatovább mind nagyobb nyersség s durvaságba süllyedő római köznép előtt. Kétséget sem szenved, hogy a nép, szokva lévén Plautusnak nagyon is vaskos szellemeskedéseire, azt a kritikust, a ki Terentius nyelvét bágyadtnak, stilusát lazának*) mondotta, a saját véleménye tolmácsának tartotta. Az a dicséret, melylyel Terentius a latinság és a stilus, legkiválóbb ismerői, egy Cicero, Cæsar, Quintilianus illették, nem is volt hát képes darabjainak feltámasztását eszközölni, a mint ez megtörtént Plautus darabjaival Varro philologiai tanulmányai és Roscius játéka folytán. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy ezek a régi műbírák Terentiusra vonatkozó magasztalásaikban az ő érdemeinek igaz mivoltára nézve nem voltak csalódásban és őt egyes-egyedül azért emelték a tisztelet és csodálat oly magas fokára, mert előttük is

*) «Qui ita dictitat, quas ante hic fecit fabulas, Teni esse oratione et scriptura levi». (Phormio Prol. 4. sq.)

a stilus, a versalak szépsége és a nyelv tisztasága volt az író legfőbb erénye. *Varro* ugyan dicséri *Terentius* darabjaiban a jellemek finom rajzát is, a miért azonban az érdem inkább az ő eredetijét, mint őt magát illeti, de a többi dicséret csaknem kizárólag mind a választékos nyelvet, a tiszta latinságot, a dialogus báját, *Terentius* finom művészetét illetik és *Cæsar* ismeretes epigrammja nem haboz kimondani, hogy bár teljesen egyetért a többi műbíráknak *Terentius*ra vonatkozó dicséretével, sajnálja *Terentius*ban a komikai erő hiányát, mert így csak «megfelezett *Menander*»-névre tarthat igényt.

Említettük már, hogy *Terentius*nak míg élt, sokat kellett a kritikától szenvednie. Legkiválóbb szöszólója volt pedig az ellene irányuló ítéletnek bizonyos «*öreg költő*», — a kommentátorok *Luscius Lanuvinus*-nak nevezik — a kit *Terentius* prologusaiban újra meg újra mint elkeseredett irigység és rosszindulat által vezérelt ellenségét említ meg. Ezt az *öreg költőt* azonban, mint fentebb már kifejeztük, egész jogosan úgy tekinthetjük, mint a költőnk felől uralkodott közvélemény hü tolmácsát. Szólottunk már arról a vádjáról, melylyel *Terentius* nyelvet bágyadtnak, stilusát lazának mondotta. De azonkívül azt a másik, még súlyosabb és kompromitálóbb vádat is emelte volt ellene, hogy darabjainak összeállításában többet támaszkodott előkelő barátjainak tehetségére, mint a saját képességére, s hogy azok nemcsak tanácsosal, hanem tetteleg is segítettek. Ez a gyanúsítás a régiek között egyetemes hitre talált. Azt olvassuk a *Suetonius*-féle «*Terentius életé*»-ben, hogy *Qu. Memmius* tanusága szerint *Scipio Aemilianus* a mit maga otthon írt, *Terentius* neve alatt vitette színre és hogy *Nepos* elbeszélése szerint *Lælius*, midőn felesége figyelmeztette, hogy térjen már nyugalomra, előbb arra kérte nejét, hogy ne háborgassa, később pedig kijelentette előtte, hogy ritkán írt még szerencsésebb *vená*-val, mint most; s a midőn felesége kérésére ezt a kedvére sikerült munkáját felolvasta, az a «*Heautontimorumenos*» egyik jelenetét ismerte föl benne. Egy bizonyos *Santra* nevű írónak az ellenvetése, a ki úgy vélekedett, hogy *Scipio* és *Lælius* sokkal fiatalabbak voltak, mint hogy *Terentius* munkatársai lehettek volna, s ha már képtelennek tartják arra, hogy darabjait maga írta volna, inkább az irodalomnak más kitünőségeit, a kik akkor már idősebbek voltak, pl. *Sulpicius Galbát*, *Q. Fabius Labeot* vagy *M. Popiliust* kell az ő segítő társaiul fölvenni, — ez az ellenvetés kevésbé volt képes

megingatni azt a meggyőződést, hogy Scipio és Lælius valósággal dolgoztak a Terentius darabjain. Jóllehet az eltérő nézetek között mutatkozó ezen különbség a gyanúsítás *lényegét* nem érinti, mindazonáltal kedvez némileg annak a véleménynek, hogy itt inkább költött s a hagyomány által kiszínezett mende-mondával van dolgunk s nem valódi tényekkel. A monda, a mely — mint Mommsen igen helyesen jegyzi meg — sehol sem hatalmasabb, mint az irodalomtörténetben, itt is gyaníthatólag csak abból épült föl, a mi Terentiusnak a Scipio és Lælius körében való forgolódásáról másunnan ismeretes volt, továbbá Lanuvinus vádaskodásából s főleg abból a modorból, a hogyan Terentius vele szemben védekezett s a mely modor valóban nagyon alkalmas volt arra, hogy azt a véleményt, mintha barátai tényleges segítségére lettek volna, táplálja és megerősítse. Így a «Heautontimorumenos» prologusában ezt olvassuk :

«Mit egy rosszakaró öreg költő fecseg
Hogy hirtelen adá fejét költészetre
Barátiban, s nem ön elméjében bizván —
Ő arra mit sem ád, mert róla jogosan
Ti mondhattok csupán ítéletet.¹⁾

és még erősebb a beburkolt concessio az «*Adelphi*» később (593-ban) írt prologusában :

«Ha azt mondják irigyei: nemes urak
Segítik őt s vele együtt irnak folyvást
— Mit ők olyan kemény vádnak tekintenek —
Ő nagy dicsőségének tartja, ha *nekik*
Megtetszhetik, kiket ti s az egész nemzet szeret,
Kiknek segélyét béke- s háborúban egyaránt
Kiki igénybe vészi a maga idején.²⁾

Jóllehet tehát, hogy ezek a nyilatkozatok nem erősítik meg egészen azt a bizonyára túlhajtott véleményt, mely szerint Terentius némely vígjátékait egészben, vagy nagy részben barátai írták volna, de eléggé kiérzik belőlök Terentiusnak az a meggyőződése, hogy ezek az ő főrangú barátai a közönség vélekedése által inkább megtisztelve, mint sértve érezték magukat. Jogunk van tehát valósággal arra, hogy Terentius vígjátékait bizonyos fokig úgy tekintsük, mint közös productumát annak az irodalmi körnek, a melyben ő

¹⁾ Heautontimorumenos Prologi vv. 22—26.

²⁾ Adelphi Prol. vv. 15—21.

forgolódott. Darabjai azt a szellemet tükrözik vissza, mely e magas körökben uralkodott s Róma legfinomabb műveltségű fiai jóváhagyásának bélyegével ellátva léptek a világ elé.

Azok a hagyományok, a melyek Terentiusnak a Scipio és Laelius 'köréhez való viszonyáról ránk maradtak, maguk utalnak mintegy arra, hogy igyekezzünk feltüntetni: milyen helyet foglal el ő a latin irodalomban. Ez által természetesen — korára és nemzetére vonatkozólag — műveinek relativ értékét is meghatározzuk. Más kérdés azonban, a mivel még egyelőre nem foglalkozhatunk, hogy a művek minő abszolút beccsel bírnak minden korra és az összes nemzetekre vonatkozólag? később tán vissza térünk erre a kérdésre is és egyúttal megbeszélhetjük a többi vádat is, a mit a kritika Terentius ellen fölhoz. De előbb gyűjtsük még össze azt a kevés adatot, a mivel a költő életének s jellemének rajzához a hagyomány és a saját művei járulhatnak.

A színmű természeténél fogva sokkal objectivebb, semhogy abból szabályszerűleg valami sok adatot lehetne meríteni, a költő subjectivitását illetőleg. És ha még eredeti darabok teljesíthetnének is ebben a tekintetben némi szolgálatot, bizonyára nem várjuk azt fordításoktól. E tekintetben tehát kizárólag a prologusokra vagyunk utalva, de ezek aztán annál tanulságosabbak. Már mindjárt figyelmet érdemel az a körülmény, hogy Terentius a prologusnak eredeti rendeltetését csaknem egészen figyelmen kívül hagyta. Alig alig ad már egy-két szónyi fölvilágosítást darabjainak eredetéről; arra pedig, hogy a tartalmat mintegy dióhéjba foglalva a hallgatók elé tárja: még csak nem is gondol. Terentius prologusa tulajdonképen antikritika. Szemben azokkal 'a heves támadásokkal, a melyeknek folyton ki volt téve, s azzal a csekély fokú tetszéssel, a melyben a nép darabjait részesítette: hivatkozik arra, hogy neki komoly törekvése a népnek élvezetet és mulatságot szerezni; hivatkozik azon kevés kiválasztottak elismerésére, a kiknek ítéletét mégis csak nem lehet semmibe sem venni; felhívja a közönség figyelmét nyelvének tisztaságára; kifejti előttük azokat az elveket, a melyek szerint Menander műveinek átdolgozásában eljár; s elhárítja magáról azt a gyanút, mintha latin elődjének művein plagiumot követett volna el, megmutatván a közös forrást, a melyből mind ő, mind azok merítettek vala. Polemiája azonban nem csupán defensiv; olykor-olykor támadó fegyverekhez is nyúl. Nem csak fenyegetődzik azzal, hogy ellenfeleit, a kiket most még megkimél, ő is el tudja

hallgattatni s hibáikat alkalmilag szemökre fogja lobbantani, ha neki békét nem hagynak: de meg sem tudja állani, hogy az æsthetika ellen elkövetett vétségeikből helylyel-közzel mutatót ne tárjon a hallgatóság elé. Így az «*Andriu*» prologusában ezt olvassuk:

«Azért ajánlom, hogy pihenjenek meg már,
S ne rágalmazzanak, nehogy
Szemökre vesseim a saját hibáikat.»¹⁾

Az «*Eunuchus*»-ban pedig:

•Ha van, a ki minél több jóknak tetszeni,
S megsérteni minél kevesebbeket kíván,
Költőnk ezek közül valónak vallja ím magát.
S ha van talán, ki azt hiszi, hogy őt
Nagyon keményen éri szónoknak ostora,
Hadd tudja meg: ha ő nem sértene előbb,
Nem nyerne ily kemény feleletet.
Ázt a költőt értem, ki oly *híven* fordít mindent,
Hogy végre az ördög sem érti meg szavát
S a jó görögből rossz latint csinál.
Ki a minap Menandernek «*Kísértet*»-ét
Kontárul hozta színre itt előttetek,
S a «*Kincs*»-ben a vádlott jogát elismeri
Előbb, mint a vádló kikérdené, hogyan
Szerezte kincsét s atyjának sírjába hogy jutott?
Ne csalja meg magát s ne higgye, hogy' vele
Leszámoltam s nincs már mit mondanom reá;
Ne higgye ezt, s intem, hogy huzza meg magát,
Mert sok van a rováson, mit most elengedek,
De földeritek, ha meg nem szünik
Ocsárlani, a mint eddig tévé . . . »²⁾

És ismét a «*Phormio*» prologusában:

«Mivel költőnket az öreg költő
Nem bírja elriasztani a munkától,
Rágaimival akarja elrettenteni,
Ázt hánytorgatván, hogy annak, mit eddig irt,
Beszéde bágyadt, stilje meg laza.
Azért talán, mivel nem irt olyan vadat,
Mint ő, kinél a balgatag ifjú szarvas-ünőt
Ebektől üzöttet lát s hallja, hogy könnyek között
Segítségért eseng hozzá. Bizony-bizony!
Ha észbe venné, hogy új darabját csupán

¹⁾ *Andria* Prol. vv. 22—23.

²⁾ *Eunuchus* Prol. vv. 1—18.

A színészek, s nem önerényi mentették meg
 Biztos bukásától: akkor talán . . . talán . . .
 Olyan kihívólag nem merne sérteni!
 S ha van közöttetek, ki tán azt mondaná:
 Ha az öreg költő nem sértené előbb,
 Nem is tudna prologust írni az ifjú,
 Mert nem vón szitkot szórnia kire —
 Annak csupán ez a feleletem leend:
 A pálma itt áll mindnyájunk között, a kik
 Társalkodunk a Múzsákkal, de az koldusbotot
 Szeretne ám költőnknek adni pálma helyt.
 De csak felelni volt czélom, nem sérteni,
 Ha jó szándékkal kezdene velem vitát,
 Nyerhetne tőlem is szives választ,
 De ha döf, ütleget kap tőlem is, jegyezze meg,
 S hallgatni róla csak akkor fogok, ha majd
 Véget vetend czudar szidalminak!»¹⁾

Valóban, a ki így beszél, az nem tagadta meg «a költők izgékony nemzetségének»²⁾ rendes természetét s elárulja, hogy a hiúság és érzékenység jellemének alapvonásai közé tartozik.

És ilyen jellemű emberről levén szó, nem valószínűtlen, hogy rejlik némi igazság abban a hagyományban, hogy a félreismertetés és folytonos támadások által okozott érzékenység végre is elérte őt Rómából; s nem ő lett volna az első, a ki ily okokból még holt tetejét is megtagadta volna hazájától (mely neki nem is volt szülőföldje). Azonban bár nagy egyértelműség uralkodik a hagyományban Terentiusnak Görögországba való utazását illetőleg: arra nézve, hogy mik voltak utazásának indító okai, nagy a véleménykülönbség. Hat év alatt (587—593) hat nagy gonddal kicsiszolatott darabot vitt színre s úgy látszik, hogy egész irodalmi munkássága erre a kevésre szorítkozik, mivel soha sehol semmiféle más darabjának sem czímével, sem töredékével nem találkozunk. Még nem töltötte be egészen 35-ik évét, midőn Rómát egyszerre otthagytá, hogy többé sohase lássa viszont. Porcius Licinus minden javainak elvesztését s a legkeservesebb szegénységet hozza fel okul, a miért Terentius egész csendben útra kelt Rómából, hogy Görögország egyik félreeső helyére, Stymphalos arkadiai városba menjen lakni és rettenetes pathetikus hangulatba esik arra a gondolatra, hogy

¹⁾ Phormio Prolog, vv. 1—24.

²⁾ «Genus irritabile vatum» Horatius.

költőnknek még csak bérelt háza sem volt Rómában, a hová rab-szolgája halálának hírére megvitte volna, míg az ő ú. n. barátai Scipio, Lælius és Furius nagy bőségben éltenek. De úgy látszik, hogy ezen Porcius verses-irodalomtörténetének elvesztét nincs sok okunk fájlni, főleg, ha tudósításait általában mind olyan megbízható forrásból merítette, mint a miket Terentiusról ír. Legalább a mit Terentius szegénységéről ír, azt határozottan megegyeztet Suetonius, a ki arról tudósít bennünket, hogy költőnknek a «Via Appia» mentén, közel Mars villájához egy húsz hektárnyi területű mezei jószága maradt, meg egy leánya, kit később egy római lovag vett nőül. Suetonius, Terentius utazásának indító okaira nézve szabad választást enged olvasóinak két lehetőség között. Szerinte vagy a Lanuvinus és társai által ellene indított folytonos támadás miatt való elkeseredés vitte Görögországba, vagy pedig az a vágya, hogy a görögök szokásait és intézményeit a hely színén tanulmányozván, a gyűjtendő kincset új darabjainak szerkesztése közben értékesítse. Ez az utóbbi vélemény bizonyosan legközelebb járna az igazsághoz, ha hihetnénk annak, a mit Consentius állít, hogy Terentius Görögországból visszatérőben száznyolcz, Menander után dolgozott darabjával egyetemben a tengerbe veszett. De ki hihetné el, hogy az a költő, a ki hat meglevő darabján hat évig dolgozott, az alatt a Görögországban töltött néhány hónap alatt 108 darabban készülhetett volna el? Ez a görög Muzsa inspiráló hatalmára mégis túlságos bók volna talán! Az azonban, hogy való-sággal dolgozott ki új darabokat, nagyon hihető, s ezt más tudósítók is megerősítik. Egyébiránt Porcius és Consentiusnak az ő halálára vonatkozó eltérő tudósításai találkoznak egymással egy harmadik hagyományban, a melyet ép azért a legvalószínűbbnek kell tartanunk, a mely szerint t. i. Terentius, midőn minden pod-gyásza és előre elküldött újabb irodalmi munkái is hajótörés következtében elvesztek, e miatt való búsultában nagy betegségbe esett és Leukadia szigetén meghalt. Halála életének 36-ik, a város építésének 594-ik évébe esik.

A mi görög mintáinak kezelését illeti, Terentiust sokkal szorosabb értelemben lehet *fordítónak* nevezni, mint elődeit. És itt nem annyira arra kívánom a súlyt helyezni, a miről ő maga bizto-sít bennünket az «Adelphi» prologusában, hogy «verbum de verbo expressum extulit», mivel ez a kifejezés tulajdonképen nem az egész komédiára, hanem az abba *Diphilus* «Synapothneskontes»

czimű művéből beleszótt részletre vonatkozik. Annyit azonban ebből is láthatunk, hogy Terentius a görög mintákhoz való szoros ragaszkodását érdemnek s erénynek tartja és elfogadhatjuk, hogy azt, a mit itt művének egyik részletéről állított, ugyanazt vallotta volna alkalom adtán szélesebb értelemben egész irodalmi működéséről is. De sok más jelenség is van, a mi ezt az ítéletünket megerősíti. Terentius vígjátéka egészen Athenbe helyez át bennünket; abban minden tiszta görög; a kézzel fogható interpolatiók, a minőkkel Plautusban lépten-nyomon találkozunk, nála teljesen hiányzanak. Egyetlenegy czélzás, egyetlenegy szólásmód sem emlékeztet bennünket Róma lákosára; sőt a darabok még görög czimeiket is megtartják, noha a korábbi költők általában latin neveket adtak darabjaiknak. Terentius komédiája tiltakozás a nacionalizálás ellen (a mi egyszersmind barbarizálás is volt) s diadala a tiszta hellenizáló irányzatnak. Jogunk van tehát ahhoz, hogy Terentiusnak jóformán minden érdemét, a mit neki Plautusszal szemben szoktak tulajdonítani, a mintáihoz való szorosabb ragaszkodás következményének tartsuk. Ha nála a csomónak tűrhetőbb megoldását, a valószínűtlenségek gondosabb kerülését, finomabb lélektani észleletet, s pontosabb jellemrajzokat, tisztességesebb hangot és — ha alapjában nem sokkal jobb morált, — de mégis sokkal kevesebb illetlenséget és botránykozttatót találunk: mindezt természetesen több joggal írhatjuk Menander és Apollodorus javára, mint az övére. Terentius abban volt szerencsés — ha ugyan a dicsőséget megfelelő érdem nélkül szerencséjének szabad mondanunk — hogy mintái elvesztek. A későbbi latin műbírák, bár azt aényt, hogy ő tulajdonképen csak fordító volt, sem nem ignorálták, sem meg nem tagadták, nemzeti dicsvágyból eredetijének erényeit mind ő rá ruházták és az újabb philologusok annyival inkább követték őket, mert nekik már nem volt alkalmuk az eredeti darabot olvasni.

Azonban azon vélemény ellen, hogy Terentius csak fordító volt, s így neki a feltalálásában semmi érdeme nincs, csak a kidolgozásban, — azt vethetné valaki, hogy hiszen Terentius a maga darabjait gyakran nem egyetlen görög minta után dolgozta ki, hanem több külön-külön darab egyes részleteiből szerkesztette össze. Ezt a ténytet, melyet az egykorú kritika oly élesen lebbent szemére és a *«contaminare fabulas»* (színműveket összefércelni) külön műszóval jelöl meg, Terentius őszintén beismeri, de azt

mondja, hogy ezt az eljárást régibb költők: Nævius, Plautus, Ennius példája menti, sőt ajánlja. Így beismeri azt is, hogy az «Andria»-ba több részletet «Perinthiai»-ból, Menander másik vígjátékából vett át; hasonlóképen az «Adelphi»-be, mely darab általában híven halad Menander nyomdokán, egy részletet Diphilus «Synapothneskontes» című művéből vett át; még pedig olyan részletet, a melyet Plautus, midőn ugyanazt a darabot «Commorientes» név alatt átdolgozta, egészen mellőzött. Ez utóbbi dolognak felemlítése által elhárítja magáról azt a vádat, mintha Plautus rovására plagiumot követett volna el. Mert nagyon érdekes, hogy ebben az egészen utánzásra alapuló irodalomban, mely a költőknek korlátlan szabadságot ad arra, hogy a görögöket tetszésük szerint megtépjék és kifosztogassák, respektálni kellett annak a *latin* költőnek a tulajdonát, a ki először ültetett át valamely darabot vagy karaktert római talajba. Különösen világosan látjuk ezt az «Eunuchus» prologusában, a hol Terentius védekezik Lanuvinus azon vádjá ellen, mintha Plautusból meg Næviusból vette volna egyes jellemeit; ellenben őszintén beismeri, hogy azokat Menandernek egy másik darabjából kölcsönözte. Az «Eunuchus» következő részletét értjük:

«Mikor e darabot, mit most előadunk
Az ædilek megvették, ő helyet
Szerzett, hogy megnézhesse, a midőn
Az előjáróság előtt próbát tartánk.
Alig kezdők: «Tolvaj, de nem költő!» — kiált
«Ki e darabot eladá. Hisz ez Kolax
A Nævius s Plautus régi színműve,
Onnan való elődje s a katoná».
Ha ez hiba: elnézésből esett meg és
Nem, mintha lopni akart vón költők.
Hogy így van. ítéljétek meg ti magatok.
«Kolax» Menander műve s ebbe' van
Kolax nevű előde s a hetvenkedő
Baka; hogy ezeket onnan vevé,
Eunuchusába át, beismeri,
De hogy akármit is tudott legyen
Arról, hogy azt latinra már előbb
Átülteték: tagadni kénytelen.
De ha ugyanazon személyeket
Használni másnak már nem is szabad,
Hová legyen szegény színműíró?
S hogyan vigyen a színre gyors inast
Tisztes hölgyet, avagy undok rimát,

Falánk élődít vagy hetvenkedő
 Bakát, cserélt gyereket, öreget,
 Kit önszolgája tesz lóvá, avagy
 Szerelmet, gyűlölséget és gyanút?
 Hiszen semmit nem mondhatunk olyat,
 Mit előttünk nem mondtak volna már».

Eltekintve a plagium vádjától, kitűnik Terentiusnak itt felhozott mentségeiből, hogy az *Eunuchus* sem követi nyomról-nyomra Menander ugyanazon című darabját, hanem ugyanazon költőnek «Kolax» című darabjából is vesz át egyes részleteket, épen úgy, mint Andriába *Perinthia*ból. Nem tűnik ki, hogy vajjon «*Hecyra*» és «*Phormio*» is nem több darabból van-e összetákolva, de a «*Heautontimorumenos*» határozottan egyetlenegy görög darab utánzata, a mint ezt a prologus bizonyítja:

«Ex integra Græca integram comœdiam
 Hodie sum acturus Heautontimorumenon».

Jóllehet a különböző darabok ezen összehabarasát Terentius több ízben szövé teszi, és mentegeti, sehol sem jelenti ki az okot, a mely őt arra ösztökélte. Ez az ok azonban kétségkívül ugyanaz volt, a mely már elődeit is hasonló eljárásra készítette: az a kényszerűség t. i., hogy a lefordított darabokból az olyan részeket, melyek a rómaiak előtt vagy érthetetlenek, vagy botrányosak lettek volna, ki kellett hagyni, s az így támadt rést más anyag fölvétele által kellett betölteni. Ily esetekben Plautus latin foltot sem habozott a görög ruhára vetni, de Terentius, a kinek az illendőség és szabadság iránt sokkal finomabb érzéke volt, az ilyen pótlékok is ugyanabból a forrásból merítette, a honnan darabjának főtartalma származott: abból a gazdag tárházból, melyet az attikai úvigjáték nyitott meg előtte. Meg kell adnunk Terentiusnak azt az érdemét, hogy az idegen anyag átvételében sok ügyességgel járt el, úgy, hogy az által a darab rendszeres lefolyása nem zavarodott meg: mind a mellett ki fog alább tünni, hogy a betoldásoknak némi nyoma apró hasadékok és egyenetlenségek alakjában még ma is kiérezhető.

De ezen betoldásoktól eltekintve is, vigyáznunk kell, hogy Terentiusnak a maga példányaival való megegyezéséről valami tulzott képzetet ne alkossunk magunknak. Bár nagy különbség van azon szabadabb modor között, a hogyan pl. Molière «*Avare*»-jában Plautus «*Aulularia*»-ját vagy Lessing «*Schatz*»-ában ugyanannak

«Trinummus»-át utánozták s azok között a másolatok között, melyeket Terentius Menander műveiről készített: de ezek a másolatok azért nem hű lenyomatai az eredetieknek. Menander ugyan bizonyára nem volt olyan nagy komikus, mint Aristophanes, de mégis telve van szellemes élczzel és kaczajra fakasztó jókedvvel s Plautus ötleteinek és mókáinak jó nagy részét egyenesen Menanderből vette, még pedig olyan módon, mely azt bizonyítja, hogy komikai érzék tekintetében egy színvonalon áll a görög költővel. Terentiusnak azonban, úgy látszik, a tulajdonképeni komikum iránt kevés érzéke volt. Alig-alig lehet nála valami olyast találni, a mi nevető idegeinket ingerelné; nála a szellemesség a finom fordulatokban s velős mondatokban olvad föl. Ha Plautustól durva és érdes utánzatot kaptunk az attikai újvigjátékról: a Terentiuséről meg azt mondhatjuk, hogy bágvadt, szintelen. És habár költőnket eredetijével összehasonlítani alig-alig van alkalmunk, s így állításunkat az eredetiből vett mutatókkal sem támogatjuk: mindazáltal megnyugodhatunk annak helyessége iránt, még ha semmi más alapunk nem volna is annál, a mit a latin ó-kor egyik legilletékesebb műbírája, a nagy Cæsar nyujt Terentiusra írt, s már fentebb is említett epigrammjában:

«Tu quoque, tu in summis, o dimidiate Menander
Poneris, et merito, puri sermonis amator.
Lenibus atque utinam scriptis adjuncta foret vis,
Comica ut æquato virtus polleret honore
Cum Græcis, neque in hac despectus parte jaceres.
Unum hoc maceror et doleo tibi deesse, Terenti!»

Ezen megjegyzések után kevés szóba összefoglalhatjuk Terentiusra vonatkozó ítéletünket.

Terentius fordító, a ki oly mérvű szabadsággal tolmácsolja eredetijét, a minő nálunk sem szokatlan költői fordításokban, midőn az író eredetijének csak gondolatmenetét követi, de a szavakkal nem sokat törődik. Hallgatóságára tekintettel többször kénytelen volt eredetijét megcsonkítani, de az így támadt rést ismét ugyanazon íróból vett töltelékkel tömte be. S mindennek következtében — bár a görög viselettől való eltérést soha nem engedte meg magának — a maga inkább komoly, mint víg egyéniségének bélyegét rányomta darabjaira. Saját korára nézve a finom ízlés embere, a nyelvnek mestere, a latinság reformatora: de komikum és humor dolgában eredetijét nem éri utól. Irodalmi

dicsőségét főleg annak köszönheti, hogy számunkra eredetijet helyettesíti és némileg pótolja, meg annak, hogy a francia irodalom is, mely oly sokáig s oly méltatlanul zsarnokoskodott az egész művelt Európán, első sorban az ő műveiből vonta el azokat a szabályokat, a melyek előtt a drámának föltétlenül meg kellett hódolnia, mert különben barbárnak s a klasszikus névre érdemlennek kiáltották ki. Terentius érdemei csak a kidolgozásra vonatkoznak. Kidolgozásában pedig a kétség kívül sokkal fényesebb eredetieknek csak halvány visszfényét adja. A föltalálás érdeme egészen az attikai komikusokat s ezek között különösen Menandert illeti, mert ő szolgált legnagyobb mérvben Terentiusnak mintául.

De ha azt a kérdést vetné föl valaki, hogy mekkora értéket képvisel az a hat darab úgy, a hogy előttünk van s hogy méltó-e arra a kitüntetésre, a melyben épen a közelmúlt napokban részesült, hogy t. i. azt fordítás által a mi magyar közönségünk számára is hozzáférhetővé tegyük: akkor az eredeti író és az utánzó érdemei között tett ezen megkülönböztetésünknek semmi súlya sem volna. Ha Munkácsy «Krisztus Pilátus előtt»-je valamelyik régi mestere elveszett remekének másolata volna, akkor jogtalanul tulajdonítanók hirneves művész-hazánkfiának ezen legnagyobb alkotásának érdemét: de magának e műremeknek belső értéke ugyanaz maradna.

Bár erre a kérdésre új attikai komédiára föntebb tett megjegyzéseimben — burkoltan — azt hiszem, megfeleltem: mind az által hajlandó vagyok e kérdésnél még egy kissé időzni s itéletemet egyik darabjának rövidre fogott elemzése által megokolni. *Andria*-ban a mesterileg bonyolított s művészileg megoldott csomót szokták magasztalni; de általában az «Adelphi» azaz «A két egytestvér» címűnek itélik oda az első helyet Terentius valamennyi darabja közt. Ebben a darabban több élet és mozgás van, mint akármelyik másiban, s az ellentét a két öreg, Micio és Demea közt, kik mint a városi és a mezei egér állanak egymással szemben, oly ügyesen van fölfogva és oly szellemesen van megrajzolva, hogy e mind finoman rajzolt kabinetdarabok között bajosan tudnánk valami jobbat találni.

Lássuk tehát a darabnak nagyon rövidre vont tartalmát.

Micio és *Demea* két nagyon különböző jellemű testvér volt. Amaz a városi életet választotta, ez a falut szerette jobban. Amaz

nőtlen maradt, ez megházasodott. Amaz szelid kedélyű, ez durva, erőszakos. Amaz nyájas idegenek iránt is, ez övéivel szemben is nyers. Amaz enyhe még haragjában is, ez harag nélkül is mogorva. Demeanak két fia volt, a kik közül a nagyobb, *Aeschinust*, Micio még kis korában örökbe fogadta s a városban a maga házában nagyon is szabadelvűleg s túlságos engedékenységgel nevelte. A kisebbiket, *Ktesiphot*, falun tartotta atyja s a maga szeme előtt szigorú fegyelemhez szoktatta. Aeschinus nevelőatyjának engedékenysége folytán derűre-borúra mulatozott, tartotta magának a szeretőket s az ifjúság szokott bolondságait nem csak szabadon, de féktelenül űzte. Elvégre odáig vetemedett, hogy éjszakának idején betört *Sostratanak*, egy szegény özvegy asszonynak házába, s ennek tisztességben és ártatlanságban fölnevelt leányán, *Pamphilán* erőszakot követett el és teherbe ejtette. De a mint kijózanodott, megbánta rút tettét; elment a leány anyjához, bocsánatot kért, s megígérte, hogy a leányt nőül fogja venni. Ezt a szándékát azonban rajtok kívül egyelőre senkivel sem közölte. — Ktesipho, ha néha-néha bejött a városba, maga is nagyokat húzott az élvezetek kelyhéből s végre heves szerelemre gyúladt egy *lantosnő* iránt. A *kerítő* azonban, a kinek tulajdona volt a lantosnő, kereken kijelentette, hogy fizesse meg érte azt az összeget, a mibe neki került a leány, vagy pedig legott másnak adja el. Ez a fenyegetés annyira kétségbe ejtette Ktesiphot, hogy már-már azon gondolkozik vala, hogy hazájából kibujdosik.¹⁾ Ekkor Aeschinus értesülván öcscsétől ügyének állásáról, minden szemérmet és félelmet félre téve, erőszakkal betört a kerítő házába s a gazdát rabszolgáival egyetemben agyba-főbe vervén, a leányt erővel elrabolta, s nevelő atyjának házába vivén, öcscsének átadta.²⁾

A dolognak csakhamar az egész városban hire fut, s meghallja Demea is, a ki ép akkor jött be falúról. Magán kívül rohan öcscséhez, szidja, káromolja s az Isteneket hívja tanúságul arra,

¹⁾ Menandernél el akarja magát láb alól tenni, a mi kétségkívül hathatósabb orvos szere a reménytelen szerelemnek, de Terentius a maga módja szerint ezt is túlságos erősnek találta.

²⁾ Ezt a nőrablási jelenetet, mint fentebb már láttuk, Terentius nem Menandertől, hanem Diphilustól vette át. Mindazáltal az «Adelphi» eredetijében is valami ilyes szolgálatot kellett Aeschinusnak öcsse részére tennie, mert Donatus észrevételeiből eléggé kitűnik, hogy az eredeti fabula ökonomiája e toldalék miatt nem változott meg észrevehetőleg.

hogy Aeschinus részeges, dobzódó, kicsapongó, parázna voltának egyesegyedül Micio az oka. Hálát ad egyszersmind az Isteneknek, hogy az a másik, a kit maga nevelt künn a falun, tisztességes és önmegtartóztató életet él, dolga után lát, jó hírére vigyáz, s az efféle gonosz dolgokra még csak nem is gondol. Ime a nyilvánvaló különbség az ő és az öcsce nevelési elve között!

Micio tőle telhetőleg csitítani igyekszik az öreget, s már-már sikerül is nyakáról leráznia, a mikor újabb bonyodalom szálai fogják körül. Annak a hire, hogy Aeschinus a lantosnőt elrabolta, Pamphila anyjának is fülébe jut. Maga Pamphila pedig oly közel volt a szüléshez, hogy már a vajadás kinjai kezdték környékezni. Mitevő legyen most a szerencsétlen anya, a ki azt hitte, hogy Aeschinus megszegte hitét s őt meg leányát a leggazabb módon megcsalta és elhagyta. Nem tudta mi lenne jobb: titokban tartani-e az egész dolgot, vagy nyilvánosságra hozni. Végre is az utóbbira határozza el magát, mert, mint mondja:

«Pamphila dolga rosszabb nem lehet,
Mint a milyen rosszúl épp mostan áll.
Nincs néki semmi hozománya s a mi volt . . .
Szüzességét is elvesztette már.
S így szüz gyanánt férjhez sem adhatom. Nincs más
Tanúm, ha Aeschinus tagad, e gyűrűnél,
Mit lányom ágyában veszíte el.
De bűn hozzám s lányomhoz nem tapad,
Mert pénzt vagy más ajándokot nem is
Adott, mi becsstelenné tenné lányomat.
Jogunk' tehát bátran kereshetem.»

Elküldi hát *Geta* nevű rabszolgáját, ki a szegény családot egymaga tartotta el úgy — a hogy; elküldi, mondom, *Hegio*hoz, leánya rokonához, meghagyván *Getának*, hogy a dolgot egész részletesen terjeszsze elébe.

E közben *Demea* meghallotta, hogy kisebbik fia, *Ktesipho*, is részes a nőrablásban, s dühe majdnem a forráspontig hevült már, a midőn *Syrus*, Micio szolgája, a legagyafurtabb gazember, hazugságával az öreget lóvá teszi s haragját lelohasztja. Azt meséli ugyanis neki, hogy *Ktesipho* bejött ugyan a falúról, de a mint megjött, Aeschinust jól lehordta s a piac közepén mindennek elmondta, s azzal nyomban visszatért jószágukra. *Demea* szinte sírhatnék örömeiben s magában ujjong, hogy ime legalább az egyik fia örökölte atyjának komolyságát és tisztességerzetét.

Midőn erre ő is vissza akar menni falujába, Hegioval találkozik, s ettől értesül arról, hogy Aeschinus erőszakot tett Pamphilán. Ezen újból mód nélkül felingerült s míg öcscsét keresi, hogy egész epéjét kiöntse rá, bérlőjével találkozik, s fia felől kérdezősködvén, megtudja, hogy Ktesipho nem tért vissza a mezőre s így Syrus őt csak bolonddá tette. Visszamegy tehát Syrushoz, de ez, mint a hogy a kutyának szokták a konczt, hogy ne ugasson, újabb hazugságot vet Demea elé, s ez mohón kap rajta, mint valami szent igazságon. Azt kérdi ugyanis Syrustól, hogy hol találhatná meg öcscsét, mire Syrus a maga gaz phantáziájával olyan utat eszel ki, s úgy elküldi az Isten háta mögé a hiszékeny öreget, hogy az szegény az egész várost kénytelen — nagy hiában! — bebarangolni.

Ez alatt Micio Hegioval találkozik s tőle mindenről értesül. Nagyon szívére veszi a dolgot s belátja, hogy itt gyorsan segítenie kell. Előbb csak üzenettel akarja Hegio által megnyugtítani a nőket, de Hegio kéri, hogy személyesen menjen el hozzájuk, mert

«Kiket mostoha sors üld, gyanakodók
Gyaláznak veszik, mi tréfa csak
S mivel maguk gyöngék, hát azt hiszik:
Gúnynyal beszél róluk egész világ.»

Micio enged Hegio kérésének, s a búskodó asszonyokat megvigasztalja s megígéri nekik, hogy ő maga fogja Pamphilát fiához vezetni.

E közben a szerencsétlen Demea is visszakerült izadtan, libegve, hasztalan körútjáról. Nosza lön láрма, átok, perpatvar, veszekedés. S mindezt a zűrzavart még tetézte s a bonyodalmat megoldásra juttatta az egyik rabszolgának vigyázatlansága, a ki Demea jelenlétében véletlenül Ktesipho nevét ejtette ki. Ebből megtudta az öreg, hogy fia bent van a házban, s hogy eszeágában sem volt visszatérni a mezőre. Erőszakkal betör öcsese házába és azt, a kiről azt hívé, hogy odakünn a földjükön szánt-vet, ás-kapál: a lantosnő karja közt csipi meg. Csakhogy meg nem pukkadt mérgében. Miután sok ideig pörölt, szitkozódott s valamennyire kifűtta mérgét, Micio nyájas és elmés beszédére valamennyire megjuhászodott, sőt elgondolván, hogy öcscsét mindenki szereti, őt pedig szigorúsága miatt mindenki kerüli: eddigi életelveinek teljes megváltoztatására határozza el magát, s fölfogadja, hogy ezentúl ő is nyájas, szelid, engedelkeny és bőkezű lesz. Ezzel egysze-

ribe fölibe kerekedik öcscsének s csendes *kárörömmel* élvezi diadalát. Nemcsak megengedi, hanem parancsolja most már, hogy Aeschinus nőül vegye Pamphilát. De minthogy ennek állapota nem engedte volna meg, hogy az utcán fáklás kísérettel menjen férje házába, az öcsce és Sostrata házát elválasztó kerítést kidöntötte. Hogy pedig ennek visszaállításával se kelljen vesződni, kierőszerkolja, hogy Micio minden vonakodása daczára is kénytelen nőül venni a tisztos korú Sostratát. És még ezzel sem merítette ki jótékonyágának nagy hirtelen megeredt forrását. Syrust is, a hű szolgát, szabadon kellett bocsátani feleségestől s hogy legyen mit aprítaniok a tejbe, Micio kénytelen volt pénzzel is ellátni őket. Hát ez a becsületes, de földhöz ragadt Hegio, a ki most már Micionak is rokona, továbbra is olyan szükségben éljen, mint eddig. Nem! Ennek meg engedje át használatra Micio azt a jószágát, a melyet eddig idegeneknek adott volt bérbe. A saját fegyvereivel megvert Micio kénytelen volt minderre ament mondani. Mint látjuk, Demea alaposan megváltozott. De csak külsőleg. Mert mindezen nagylelkűsködésének az árát Micioval fizettette meg, neki magának egy fillérjébe sem került. Az egyetlen áldozat, a mit az öreg maga hoz, az, hogy Ktesipho fiát az alatt a föltétel alatt, hogy ez utolsó csinyje lesz, meghagyja a lantosnő birtokában, a kinek árát természetesen szintén Micio fizeti meg.

Terentius legjobb darabjának ezen dióhéjban adott tartalmából is, azt hiszem, meggyőződhetünk arról, hogy a hellenizáló vígjáték sem morális, sem pedig — a mennyiben ezt amattól el lehet választani — æsthetikai tekintetben nem áll valami magas niveauun. Erkölcsi szempontból hű tükre annak a mélyen lesüllyedt társadalomnak, a melynek színvonalán semmi tekintetben sem emelkedik felül. «Le vin, le jeu, les belles, la folie» — ezek vették azt a társadalmat majdnem kizárólag igénybe, ezek kötötték le minden érdeklődését, ezek körül forgott az egész élet, s ezek voltak rugói minden törekvésüknek, de nem! tévedek! egy dologról majd elfeledkeztem, s ez a *dicső szakácművészet*, a melyben akkora virtuozításra tettek szert, hogy a mellett a modern francia szakácsok minden inyingerlő mestersége merő semmiség!

Plautus az erkölcsök és viszonyok festésében teljesen *sans gêne* járt el. Terentius ellenben arra törekedett, hogy — természetesen az akkori fogalmak szerint — a lehető legtisztességesebb hangon beszéljen: alig-alig enged meg magának egy-egy kétértelmű

szót. És végre is, mit tehetett a költő arról, hogy az általa rajzolt társadalomban a szeretőt, a hetærát, rendszerint fölibe helyezték a törvényes feleségnek; hogy a legelőkelőbb születésű szűz becsülete sem volt biztosságban a féktelen ifjúságtól; hogy a bor, az ej, a vér felhevülése elengedő mentségül szolgált bármily ifjúkori bal-lépésnek; s hogy az olyan ifjút, a ki az általa megbecstelenített leányt nem hagyta cserben, a lelki fenség mintaképének tekintették! Ilyen ifjakat rajzolt Menander és ő utána Terentius is leggyakrabban és legörömelebb, s valóban mit lehetett ezektől mást és többet követelni, mint, ha valami emberi dolog megesett, hogy azt, a mint akkoron szokásban volt, tisztességes házasság által jóvá tegyék!

Költőnknel úgyszólván mindenki derék, becsületes, nemes lelkű ember, csak nem kell a dolgot olyan szigorúan venni. Sokkal jobb fiúk ők, mint hogy atyjukat — sőt sokkal becsületesebbek, semhogy csak egy hitvány kerítőt is megcsaljanak; hanem mindezt valamelyik rabszolgájukkal végeztetik, a ki meg csak gazdája iránt való köteles hűségből teszi meg. Valószínű, vagyis inkább másun-nan eléggé ismeretes dolog, hogy a midőn Terentius írta a maga darabjait, a rómaiakon már nem sokat lehetett rontani; de, hogy egy emberöltővel előbb, a még faragatlan és durva, de becsületes és a családi életet nagyrabecsülő ősökre nézve a hellenizáló víg-játék az erkölcstelenségnek valóságos akadémiaja volt: ezt teljes bizonyossággal állíthatjuk.

Aesthetikai szempontból megbotránkoztatnak bennünket a durva valószínűtlenségek, az idő és hely kényszerű egységének következményei, melyek a változtatható coulissák hiányából errep-tek.*) Az elevenség és szellemesség nem hiányzik Menandernél, de e tekintetben meg nagyon sokat veszítettek darabjai a Terentius meláhus egyénisége által. Egyebekre nézve pedig, hogy a vígjáté-
kok æsthetikai értékéről ítéletet mondassunk, nem egyet, hanem valamennyit, vagy legalább is néhányat végig kell olvasnunk. Csak akkor látjuk be igazán, hogy mennyire egyhanguak és szegények. Az intrika magában véve minden darabban elegendő, de minde-

*) Jellemző, hogy a mi a régieknél a szinpadi berendezés gyermeki fejletlenségéből magyarázható ki, azt (az ú. n. hármas egységet) az újabb-kori æsthetikusok korlátoltsága sérthetetlen törvényül állította a színi köl-tők elé, míg Lessing ez elvet teljesen meg nem czáfolta.

nikben csak nem teljesen ugyanaz. A jelemek, legalább a főszemélyekéi finoman és lélektanilag helyesen vannak megrajzolva, de némi csekély árnyalati különbséggel mindegyik darabban találkozunk velük.

Dr. NAGY ZSIGMOND.

HASONLATOK MILTON EPOSZAIBAN.

(Vége.)

A Milton hasonlatainak alapjául (*tertium comparationis*) szolgáló *cselekvények, állapotok és tulajdonságok* nagyjában azonosak a Homeroséival. Hiszen ez az epikai költészet *szemléltető voltából* önkényt folyik. Ilyenek a mozgás, fekvés, fölserkenés, sietés, hemzsegség, nyüzsgés, zúgás és csend, ragyogás; belső lelki állapotok közül: a gyönyör, szikrázó harag, mohó vágy, csodálkozás; külső megjelenés, szépség, kellem, nagyság, távolság stb. *Mindig emez abstract fogalmak és sohasem* maguk az összehasonlított tárgyak forognak szóban. A *tertium comparationis* más szóval a két hasonlítási tag *állítmányainak* összekapcsoló lánczszeme, grammatikailag úgyyszólván a közös módhatározó. Sohasem vonatkozik az *alanyokra*, vagyis nem szerepel jelző gyanánt. Ez a próbaköve a hasonlatok talpraesett voltának; a legdrastikusabb népies hasonlatokban pld. *«bámul mint»* borjú az új kapura», *«kapkod, mint Bernát a menykőhöz»*, *«fürge, mint a hal a vízben»* stb. sincsen ez különben. A népies *felfogás* egészséges talajából fakad az egyedüli igaz költészet, a Homerosé, épúgy mint a Miltoné, Shakespeareé és Goetheé. Ezt Herdernek a pusztaiban elhangzott kiáltó szava óta nem lehet eléggé újra meg újra megszívlelni. Különben méltatói is sorra mind melegen megemlékeznek a Miltonnak bár kevés számú, mindössze 70, de felülmúlhatatlanul költői hasonlataiban nyilvánuló művészetéről. Hogy elsőbb is kissé philologuskodjam, megjegyzem, hogy a *Paradise Lost* VIII. énekében egyetlen egy hasonlat sem foglaltatik, valamint az *Ilias* I. énekének scholionja is megjegyzi, hogy *«ἡ ῥαψωδία ἀπὲρ μόνη παραβολὴν ὄντι ἔχει»*, a mely ártatlan megjegyzés valóságos *locus communissá* vált. Elég ezt a fentnevezett ének dialógikus szerkezetéből magyarázni, fölösleges rajta megdöbbsenni és valamint az *Ilias* «philolog» méltatói *fontos* következtetések kátyujába merülni.

Idéztem Milton angol méltatóinak szavait, hogy ennek kapcsán *Milton hasonlatai tárgykörének* vizsgálatára térjünk át.

J. Montgomery így nyilatkozik: «The first two books,) are thick attened with grand and affecting similes borrowed from the external world which have the happy effect of turning the reader's eye at intervals from the spectral abominations of hell and relieving his imagination from horrors heaped upon horrors, during, his sojourn with the poet in that obscure and bottomless abyss.» (Montgomery, Memoir on Milton). Samuel Johnson, az ő határozott ellenlábasa valósággal tömjenezik érte Miltonnak: «From policy and the practice of life he has to learn the discriminations of character and the tendency of passions, whether single or combined; and physiology must supply him with illustrations and images. To put these materials to poetical use is required an imagination capable of pointing nature and realising fiction»*

Legfontosabb azonban, amit hasonlataink tárgykörének fontosságáról, a bennük foglalt csaknem határtalan világnézetéről mond: «Milton was able to select from nature or from story, from an antique or from moderne science, whatever could illustrate or adorn his thoughts. An accumulation of knowledge impregnated his mind, fermented by study and exalted by imagination.» (Johnson, Life of Milton V.)

Johnson e helyütt már határozottan sejteti, a mit megállapítani kutatásaimnak végső célja. Milton a művelt, széles látókörű renaissance-ja; hasonlatainak tárgykörére, világnézetének terjedelmére nézve tehát hasonlíthatatlanul fölötte áll Homerosnak, a nép fiának, a puszta tapasztalat emberének látóhatárán.

Vegyük ennél fogva szemügyre, honnan veszi Milton hasonlatainak tárgyait. Az ismeret és képzelet mely régiói szolgálatják neki az összehasonlítandókhoz az összehasonlítottat?

Mindenekelőtt talán nem lesz érdektelen annak egybeállítása, hogy a 70 nagy körmondatos hasonlat mikép oszlik meg az énekek sorrendje szerint.

*) Ez a körülmény megkapó rokonság bizonyítéka. Tudva levő, hogy az Iliasban is a II. énekben vannak rákásra halmozva a görög seregnek a tanácsba vonulását és harcra indulását szemléltető hasonlatok. Ennek teljes hasonmása Milton eposzának és pedig a *voltaképi heroikus* részletnek szerkezetében az, hogy nála is a cselekvény azzal indul meg, mikor az alvilági démonok a Pandæmoniumba gyülekeznek tanácskozársra és ennek határozatából Sátán serege élére áll s megkezdí támadását az Úristen erőssége, Trójája, a Paradicsom ellen! Ismét csak Homeros meg Milton, a két ikertestvér!

A *Paradise Lost*-ban tartalmaz

az	I. ének	12	hasonlatot;
a	II. „	12	„
a	III. „	5	„
a	IV. „	3	„
az	V. „	6	„
a	VI. „	3	„
a	VII. „	2	„
a	VIII. „	egy	sem ;
a	IX. „	5	hasonlatot ;
a	X. „	4	„
a	XI. „	5	„
a	XII. „	2	„

A *Paradise Regained*

	II. éneke	2	hasonlatot,
III.	„	1	„
IV.	„	2,	arányos befejezésül művészileg

halmozott hasonlatot tartalmaz.

E kimutatásban lehetetlen fel nem ismernünk bizonyos törvényszerűséget. A hasonlatok száma ugyanis fogyton-fogy és pedig oly arányban, a mint az eposz szerkezete egyre dramaturgikusabbá válik, a mint a párbeszédés előadás egyre jobban háttérbe szorítja az elbeszélőt. Az eposz — látható — munkaközben a költő keze alatt csaknem teljesen drámává válik. Ez Milton költői tehetségének fejlődése. Innen van, hogy legutolsó költői műve, a Samson Agonistes már valóságos dráma, habár a színpadon való előadhatás mértékét meg nem üti. Ennek oka különben a költőnek az «Aristoteles-féle» hármas egységhez való makacs ragaszkodása.

Sőt, mi több a *Paradise Lost* legelső conceptiójában drámának, még pedig vallásos tárgyához képest *mysteriumnak* volt szánva; *Johnson* kimerítően leírja a szerepfelosztást és a *mysterium* meséjét (*Life of Milton* III.): «It appears, by some sketches of poetical projects left in manuscript and to be seen in a library at Cambridge that he had digested his thoughts on this subject into one of those *wild dramas*, which were anciently called *Mysteries*; and Philips had seen what he terms part of a tragedy, beginning with the first ten lines of Satan's address to the Sun. These mysteries consist of allegorical persons; such as Justice, Mercy, Faith. Of the tragedy or mystery of «*Paradise Lost*» there are two plans:

1. *The Persons.*

Michael	
Chorus of Angels	
Heavenly Love	
Lucifer	
Adam	} with the Serpent
Eve	
Conscience	
Death	} Mutes
Labour	
Sickness	
Discontent	
Faith	
Hope	
Charity	

2. *The Persons.*

Moses	
Divine Justice, Wisdom	
Heavenly Love	
The Evening Star, Hesperus	
Chorus of Angels	
Lucifer	
Adam	
Eve	
Conscience	} Mutes
Labour	
Sickness	
Discontent	
Ignorance	
Fear	
Death	
Faith, Hope, Charity.	

Tárgykörre nézve Milton hasonlatait következőleg osztályozhatjuk.

1. A nagy természetből vett képek.

I. 292. Sátán lándzsájához képest, a legnagyobb *norvég fenyő sukkra*, mely gályák árboczául szolgál, csak egy pálczika. V. ö. *Odysseia* IX. 319—324.

«Κύκλωπες γὰρ ἔκειτο μέγα ρόπαλον παρὰ σπηῶν γλωρὸν ἐλάτνειον. τὸ μὲν ἔκταμεν ὄφρα φοροίη ἀθανάτην· τὸ μὲν ἄμμες, εἵσκομεν εἰσορῶντες, ὅσσον δ' ἴστων νηὸς εἰκοσφόροιο, μελαίνης φορτίδος εὐρείης, ἧτ' ἐκπεράα μέγα λαίτρυα· τόσσον ἔην μήκος, τόσσον πάχος εἰσοράσθαι.»

I. 532. A bukott angyalok hadainak zászlója, a mint Azarel kibontotta, úgy ragyogott, mint egy meteor.

I. 609. A bukott angyalok seregei úgy sorakoztak, mint a mennykőtől leperzselt *tölgyes*, avagy havasi *fenyves*.

II. 253. Mammon békeajánlata után oly helyeslő zúgás tölté be a Pandæmonium termeit, mint mikor a vihar után lecsillapodó szelek még visszhangzanak a parti szirtek üregeiben.

II. 308. Oly csend lőn Beelzebub szavára, mint éjjel, vagy nyáron delente.

II. 485. Oly örömet okozott nekik Sátán vállalkozó ajánlata, midőn egymagára veszi vala a rémséges hosszú minden terhét és gondját, mintha vihar után *kisüt a leáldozó nap* s az egész természet újra ébredni látszik.

II. 706. Sátán az útját álló Halált megpillantván, úgy égett, mint egy meteor, mely dögvést és háborút jövendől. — Homeros is nagy kedvvel veszi képeit, a háborút, vagy vihart stb. jövendőlő meteorról. Pl.

«οἶον δ' ἄστέρᾱ ἤκε Κρόνου παῖς ἀγκυλομήτεω,
ἢ ναύτησι τέρας ἢ στρατῷ εὐρέϊ λαῶν,
λαμπρόν· τοῦ δέ τε πολλοὶ ἀπὸ σπινθήρες ἔεντα·
τῷ εἰκυῖ ἤϊξεν ἐπὶ χθόνα Παλλὰς Ἀθήνη.»

(Ilias IV. 75—79.)

II. 714. Sátán, és a Halál oly bős pillantásokkal mérik végig egymást, mielőtt összezsapnának, mint két találkozó *villámriselős jelleget*!

IV. 150. A Paradicsom körbefutó sövényén szebb színeket játszott a zománczos héjú gyümölcs meg a sok virág, mint a midőn a leáldozó nap búcsúsugara *szívárványt* képez!

IV. 555. Uriel oly gyorsan sikamlott le egy napsugáron, mint őszszel a *hulló csillag* (shooting star).

V. 743. Sátán seregei számlálhatatlanok, miként az *éji csillagok*, vagy a hajnal csillagai, a *harmatsöppek* (stars of morning, dew-drops. Milyen elevenné válik ez a közhely evvel a gyönyörű metaforával).

V. 872. Sátán népe úgy zúgott, mint *mélyseges hegyi folyók moraja*.

VI. 192. Sátán Mihály arkangyal csapásától úgy dőlt félre, mint mikor *földalatti vizek* egy egész hegyet ledöntenek.

VI. 310. A jó és lázadó angyalok összezsapása oly heves volt, mintha *két ellenséges planeta* ütköznék meg az ég közepén. *)

X. 290. A *Bűn* és *Halál* kirontván a Pokol kapuin, iszapból és a Chaosz szirteiből oly gátat torlasztottak össze, mint midőn két ellenséges *sarkvidéki szel jéghegyeket* halmoz rakásra.

XII. 628. A kherubok úgy osztak szét, leszállván a Paradicsomba mint a *folyók esti párái* a mocsaras partokon.

2. Az állatországból vett képek.

I. 760. Az alvilági seregek úgy *hemzsegték* a Pandæmonium bejáratái körül, mint a *méhek* rajzanak tavasszal ki s be a kaptáron.

III. 38. Az «Előhangban» mondja magáról Milton, hogy a sötétben való elmélkedés dalra hangolja, mint a *csalogány* szokta csattogni éji dalát.

III. 430. A boszús Sátán sehogysem leli helyét, valamint az Imaus hegységen tanyázó *saskeselyű* jobb préda fejében, messze országokon keresztül elrepül Indiáig, a Ganges és Hydaspes forrásvidékeig. A kép tulságosan is merész! Az eszmetársulat, nemcsak Sátán *prédaszomjas*,

*) Ily *merész* képeknél Milton vallásos pietasból rendszerint bocsánatot szokott kérni a kegyes olvasótól e szavakkal: To set forth *great things* with small! Si magna licet componere parvis.

meg *magányos* voltán, hanem a *földrajzi fekvés* azonosságán is alapszik.

IV. 183. Sátán úgy ugrott a sövényen keresztül a Paradicsomba (Isten karámjába), valamint egy *ragadozó farkas* (prowling wolf) könnyedén átugorja a cserényt (hurdled cotes).

IV. 400. Sátán úgy veszi szemügyre a mitsemesejtő emberpárt, mint prédáját a villogó szemű (with fiery glare) *oroszlán*; aztán úgy leselkedik rájuk, mint a tigris egy tisztáson játszadozó szarvasünő párra. A *tigris leselkedésének* eleven leírása, tekintve, hogy *nem* alapulhat közvetlen megfigyelésen, valamint Homeros felülmulthatatlan állatképei, s költőnk legfőlebb közvetve a *macskáról*, *képekről* és *olvasmányai*ból vette a vonásokat; bámulatos phantasiára vall:

«Than as a tiger, who by chance hath spied
In some purlieu two gentle fawns at play,
Straight crouches close, then rising changes oft
His couchant watch, as one, who chose his ground,
Whence rushing he might surest seize them both
Griped in each paw.»

Par. Regained II. 280. Az Üdvözítő oly könnyedén kelt fel gyep-ágyáról, miként a *pacsirta*, a reggel hirnőke (the herald lark) száll a magasba.

Parad. Regained IV. 15. Sátán oly szakadatlan ismételte csábítási kísérleteit, mint szüretkor a *legyek* (a swarm of flies), akárhányszor ker-
gessék is el, egyre visszarepülnek az édes mustra. Emlékeztet Home-
rosra :

Ἦότε μιν ἄων ἁδινάων ἔθνεα πολλὰ,
αἵ τε κατὰ σταθμὸν ποιμνίῃον ἡλάσχοουσιν
ὥρῃ ἐν εἰαρινῇ, ὅτε τε ἡλάγρος ἄγρεα δεύει·

(Ilias II. 469—471.)

3. A növényországból vett képek.

IV. 976. Az angyalok oly sűrű lándzsaerdőbe fogták Sátánt, mint egy *érett gabonaföld* hajlongó kalászerdeje. «As when a *field of leres*, ripe for harvest, waving bends her bearded, grove of ears,» Homerosnál is gyakori kép, pd. :

«ὥς δ' ὅτε κινίσι Ζέφυρος βαθὺ λήϊον ἐλθὼν,
λάβρος ἐπαιγίζων, ἐπὶ τ' ἡμῶι ἀσταχύεσσιν.

(Ilias II. 147—148.)

V. 480. *Píratlan remekmű Rafael arkangyal* szájába adva! A táplálkozás hatását az agyra és a szellemi tehetségekre összehasonlítja a virág fokozatos növéseivel, a mint a durva gyökérből fakadva elvégre is etherikus illattá válik.

«. . . So from the *root*

Springs lighter the green *stalk*, from thence the *leaves*

More aëry, last the bright consummate *flower*

Spirits odorous breathes.»

4. A szentirásból vett képek.

I. 338. A gonosz angyalok megszámlálhatatlan seregei az *egyiptomi sáskák* fellegeihez (a pitchy cloud of locusts) hasonlítva.

III. 530. A mennyország lépcsőzetéről egy lejárát (passage) vezetett a Paradicsomba, mely sokkalta szélesebb vala, mint a melyen későbbi időkben az angyalok szoktak volt leszállani az *Igéret Földre*, jóllehet ez a lejárát Paneas falvától, a Jordán kútfejétől egész Beersabáig, Palesztina legdélibb pontjáig terjedt. — Ezt a bibliai képet különben Milton a maga korlátatlan fantáziájából alkotta.

VI. 74. A Sátán seregei oly hosszú utat tettek meg, mint midőn a *paradicsombeli madarak* (the total kind of birds) falkástól repültek az Éden földjén keresztül Ádámhoz, hogy tőle nevet nyerjenek.

IX. 1060. Ádám úgy ocsúdott föl a tiltott gyümölcs okozta kábult álmából, miként *Sámson Delilah* öléből, megnyirva erejétől (shor'n of his strength).

XI. 210. *Mihály* arkangyal megjelenése oly dicsőséges volt, mint midőn az angyalok *Jákoknak* mentek elébe *Mahanaimban*.

XI. 768. Ádám a *vízözön víziójának* láttára csaknem oly könyárba fulladt, mint később a vízözönben elpusztult utódai.

Par. Regained II. 18. Krisztust, miután a sivatagba visszavonult volt, oly hasztalan keresék hivei, András és Simon, miként *Illés profétát* az ő tanítványai, miután tüzes szekeren az égbe ragadtattott volt.

5. A mythológiából vett képek.

I. 191. Sátán *nagyságra* (in bulk as huge) a Gaia fiaival, *Titánnal* a százkarú *Briareussal*, a lángokádó *Typhon*nal van összehasonlítva.

II. 540. A vezérükre várakozó alvilági angyalok egy része tehetetlen dühében sziklákat tép és halmokat tapos össze. Mint midőn *Hercules* a megmérgezett palástot felöltvén, fájdalmában gyökerestül tépdeste ki a thessaliai fenyüket és *Lichast* az Oeta hegyéről a tengerbe hajította.

II. 659. Sátán *leányának*, a *Bűnnek*, derekát *pokolbeli kutya*k, az ő saját magzatai a Haláltól nemzvék, övedzték. Folyvást vonítottak, még mikor — néha-néha — féltükben anyjuk méhébe visszabujtak is. A *Bűn* (Sin) allegorai alakját Milton *szép* nőnek festi, a ki teste alsó részén hal — vagy inkább kigyófarkú. Rettenetesebbnek állítja *Scylla*-

nál, a sicilii tengerszoros mesés réménél, noha épen róla vette ennek a szörnyalaknak mását. Figyelmesebben vizsgálva a Bűnnek Milton képzelte allegorikai alakját, könnyű szerrel rájövünk, hogy az az *eredeti* Homeros-féle meg a későbbi Ovidius-féle leírás összefolyó képe. A Homerosé szemléletesb, mesésebb, óriásibb, az Ovidiusé groteszk, barokk kor kézelme, a Miltoné rémületes; az egybevetés felette érdekes.

«ἐνθα δ' ἐνὶ Σκύλλῃ ναίει δεινὸν λελακυῖα.
τῆς ἤτοι φωνῇ μὲν ὅση σκύλακος νεογιλῆς
γίγνεται, αὐτῇ δ' αὖτε πέλωρ κακόν· οὐδὲ κε τίς μιν
γῆθῆσαι ἐν ἰδῶν, οὐδ' εἰ θεὸς ἀντιάσσειν.
τῆς ἤτοι πόδες εἰσι θυώδεα πάντες ἄωροι,
ἔξ δὲ τέ οἱ δεῖραι περιμήκεες, ἐν δὲ ἐκάστη
σμερδαλέῃ κεφαλῇ, ἐν δὲ τρίστοιχοι ὀδόντες,
πυκνοὶ καὶ θαμέες πλεῖτοι μέλανος θανάτοιο·
μέσση μὲν τε κατὰ σπείρους κοῖλοιο δέδυνκεν,
ἔξω δ' ἐξίσχει κεραλὰς δεινοῖο βερέθρου,
αὐτοῦ δ' ἰχθυῖα σκόπελον περιμαυμῶσα,
θελεφῖνας τε κύνας τε, καὶ εἰ πόθι μεῖζον ἔλῃσιν
κῆτος, ἃ μυρία βόσκει ἀγαστῆρος Ἀμφιτρίτη.
τῇ δ' οὐ πώποτε ναῦται ἀκήριοι εὐχετόωνται
παρφυγέειν σὺν νηϊ· φέρει δὲ τε κρατὶ ἐκάστω
ψῶτ' ἐξαρπάξασα νεὸς κυανοσπρώροιο.»

Odyssæa (XII. 85—100.)

V. ö. Ovidius Metamorph. XIV. (58—66.)

«Scylla venit: medioque tenus descenderat alvo,
Cum sua foedari latrantibus inguina monstris
Aspicit. Ac primo non credens corporis illas
Esse sui partes, refugitque, abigitque, timetque
Ora proterva canum: sed quos fugit, attrahit una
Et corpus quærens femorum, crurumque, pedumque
Cerberæos rictus pro partibus invenit illis.
Statque canum rabie, subiectaque terga ferarum,
Inguinibus truncis uteroque extante cœrcet.»

IV. 714. Éva fenséges mezitelenségében dicsőbb ajándéka vala Ádámnak, mint a felcziczomázott *Pundora*; csak szomorú következményeiben (in sad event) volt hozzá hasonló.

IX. 386. Évát könnyed lépteire a hegyi és forrás-nymfákhoz, istennői testtartására magához *Idiánához* találjuk hasonlítva. A mint kertész-szerszámaival kezében virágágyai közt andalog, *Pomonához* hasonlítja; majd meg *Cereshez* hajadon kora virágában.

XI. 10. A töredelmesen fohászzkodó Ádámot és Évát *Deukalion* és *Pýrrhához* hasonlítja, a mint Themis oltára előtt esedeztek az özön-vízbefult emberiség újjraélesztéseért.

XI. 125. A Mihály arkangyal kíséretében levő őrkheruboknak négy-négy arcza, dupla Jánus-feje vala! Alakjukon több szem volt elhintve, mint *Argusén*, és eme szemek *éberebbek voltak*, semhogy *Hermes* akár pásztorsípjával, akár pedig álomhozó varázsvesszejével elaltalhatta volna!

Paradise Regained IV. 561. Sátán végleges bukásában *Antaeus*-hoz van hasonlítva, kit Hercules elvégre is fölemelvén anyja öléből, a földről, megfojt; majd meg a *thebaebeli szörnyeteghez*, mely fogas kérdései megfejtése fölött érzett szegényében az örvénybe veti magát.

6. A történelemből vett képek.

I. 351. Sátán seregének számlálhatatlan sokasága a túlnépesedett éjszakáról délnek özönlő *néprándorlással* van összehasonlítva.

«A multitude like which the populous north
Pour'd never from her frozen loins, to pass
Rhene or the Danaw.»

V. ö. *Priamos* kedves visszaemlékezéseit ifjúkori élményeiből:

«ἦδῃ καὶ Φρυγίην εἰσέγλυθον ἀμπελόεσσαν,
ἐνθα ἔδον πλείστον Φρύγας ἀνέρας αἰολοπῶλους,
λαοὺς Ὀτρύος καὶ Μύρδονος ἀντιθέοιο,
οἳ ῥα τότε ἑστρατόωντο παρ' ὄχθας Σαγγαρίοιο·
καὶ γὰρ ἐγὼν ἐπίκουρος ἐὼν μετὰ τοῖσιν ἐλέχθην
ἡματι τῷ, ὅτε τ' ἦλθον Ἀμαζόνες ἀντιάνειραι
ἄλλ' οὐδ' οἱ τόσοι ἦσαν ὅσοι ἐλίκωπες Ἀχαιοί.»

(*Ilias* III. 184—190.)

V. 269. Rafael arkangyalnak úgy tűnt fel távolról a ragyogó földteke, mint midőn *Galileo* éjente messzelátójával a *holdon* képzelt virágzó, emberlakta vidékeket kutat. V. ö. P. L.

I. 287 stb. a *Sátán paizsáról* szóló hasonlatot:

«the broad circumference
Hung on his shoulders like the moon, whose orb
Through optic glass the Tuscan artist views,
At evening, from the top of Fésolé,
Or in Valdarno, to descry new lands,
Rivers, or mountains, in her spotty globe.»

Milton, mint tudvalevő, Olaszországban utaztában személyesen megismerkedett *Galileoval*, sőt Rómában meg is látogatá a *Villa dei Mediciben*, hol a «Tuscan artist» a szent inquisitio foglya vala. Ezek tehát részéről személyes reminiscentiák, a mi zárkózott jelleménél fogva nála nagy ritkaság!

IX. 670. *Sátánt Cicerohoz* hasonlítja, midőn ő minden bevezetés nélkül (as no delay of preface brooking) beleront Catilina elleni beszédébe. Quousque tandem!

X. 306. A *Bűnt* és fiát, a *Halált*, midőn a Pokol kapujától a Chaoszon keresztül hidat vernek a Paradicsomig, *Xerxessel* hasonlítja össze, a ki a Hellespontost áthidalván Európát egyesíté Ázsiával. — Ismét megjegyzi:

«If great things to small (!) may be compared!»

X. 430. Az égből száműzött seregek oly pusztán hagyták az Alvilág széleit fővárosuk köré gyülekezvén, mint midőn a *tatárok* a hódító oroszok előtt *Astrakánon* túl visszavonulnak; avagy a *baktriaiak* a török félhold előtt visszahuzódnak elnéptelenedett országokon keresztül egész Aladule birodalmáig.

Paradise Regained III. 338. stb. A Megváltó és a Sátán szemeláttára harcra kivonult *parthusok* serege *számosabb* vala *Agrikán* hadinépénél *Albrakka* ostrománál, jóllehet ott egy Paynim, Nagy Károly palatinusai és sok más hős lovag versenyzett *Angelikának*, Gallafrone leányának kezéért.

7. A föld- és néprajz és egyéb tudományok köréből vett képek.

I. 60. Az Alvilág, a bukott angyalok sötét börtöne *háromszor* oly távol esett a mennyei világosságtól, mint a *föld középpontja a sarkvidéktől*. Nyilván *homerosi reminiscenzencia*, vagy, mondjuk, utánzás! V. ö.

«ἢ μιν ἐλὼν ῥίψω ἐς Τάρταρον ἡερόεντα,
τῆλε μάλ', ἥχι βᾶθυστον ὑπὸ χθονός ἐστ' βέρεθρον,
ἐνθα σιδήρεαι τε πύλαι καὶ χαλκὸς οὐδὸς,
τόσσον ἐνερθ' Ἀΐδεω, ὅσσον οὐρανός ἐστ' ἀπὸ γαίης.»
Ilias (VIII. 13—16.)

I. 228. Az Alvilág sivár tájékait a szagगतott *Pelorushoz*, vagy az *Aetna* lávaborította oldalaihoz hasonlítja.

II. 638. *Sátán* a távolban lebegve úgy tűnt fel mint egy nagy vitorlás gúlya, a mely fűszeres árukkal rakodva *Bengalától a Jó Reménység* foka felé tart.

IV. 814. A varangyos béka alakjába bujt Sátán az angyal dárdájától érintve, úgy pattant fel, mintha *szikra* hull egy *puskaporos hordóba*: «the smutty grain with sudden blaze diffused, inflames the air».

XI. 378. A Paradicsom legnagyobb hegyéről nyiló tág kilátás, midőn Mihály arkangyal Ádámnak a jövődöbeli emberiség sorsát víziókban feltárja, ama *másik hegyet* juttatja költőnk eszébe, melynek tetejére a Gonosz Szellem a mi második Ádámunkat helyezé, hogy onnan a föld birodalmait mutogassa neki.

8. Babona, népmondák és tündér-világból vett képek.

I. 760. A Pandæmoniumban hirtelen törpékké zsugorodott alvilági angyalok a *tündér manók*hoz (fairy elves) vannak hasonlítva, a kik holdvilágos éjszakákon tánczot roznak és az éji vándort elbűvölik. —

II. 663. A Bűn szörnyalakját környező *rémseges* ebek undok voltakban olyanok, mint a *morkoláb* (the night-hag), melyet a boszorkányok kisdedek vérével csalogatnak tánczra :

•when call'd

In secret riding through the air she comes,
Lured with the smell of infant-blood, to dance
With Lapland witches.»

II. 935. *Sátán* úgy tör czéljának, valamint a *griffmadár* üldözi az aranyat lopó, félszemű Arimaspiant.

IX. 632. *Sátán* úgy csalogatta az örvénybe Évát, mint a *lúdérczfeny* (a wandering fire) az eltévedt éji vándort a feneketlen ingoványok közé.

9. Az emberi életből, a mesterségek köréből vett képek.

I. 331. *Sátán* seregei megszegyenülve úgy serkentek fel tompa ámulatukból, miként az *örtálló katona* szökik talpra, ha rettegett vezére alva találja. Ez a kép eszünkbe juttatja *Nagy Napoleont*, a ki az alvó előőrs kezéből kivevén a puskát, maga áll helyére. A kötelességefelelt katona meg e szókkal ugrik talpra : C'est L' Empereur !»

I. 673. Az alvilági angyalok egyik hadosztálya úgy tódult előre. mint egy csapat *műszaki katona* (bands of pioneers with spade and pickaxe armed).

II. 1041. *Sátán* áttörvén a forrongó Chaos birodalmán, oly örömmel száll le a nyugodtabb elemek közé, miként egy *viharverte hajó* (a weather-beaten vessel), midőn szagztatott vitorlákkal és alattsággal végre valahára bevez a kikötőbe.

III. 545. *Sátánt* oly csodálkozás, de még inkább irigység fogta el e szép világ láttára, mint egy *kémet* (scout), a ki hosszú bolyongás után fölért egy hegy csúcsára és onnan megpillantja a lábai alatt elterülő elenséges birodalmat, bearanyozva a kelő nap sugaraitól.

VII. 296. A vizek oly gyorsasággal hajlottak az Ur parancsszavára, mint a hogy egy jól *fegyelmezett hadsereg* a trombitaszóra a zászlók körül csoportosul.

XII. 1. Gyönyörű hangulatos egy kép :

«As one who, in his journey, bates at noon
Though bent on speed, so here the archangel paused,
Betwixt the world destroy'd and world restored.»

Mihály arkangyal úgy szakítá félbe elbeszélését, miként a *vándor* sietős útját déli pihenőre! Végén csattan Milton hasonlatainak ostroma!

*

Ha végigtekintünk Milton hasonlatainak *tárgykörén*, teljes képet alkothatunk magunknak az ő *világnézetéről*. Beletekinthetünk a *renaissance-kori* nagy költő végtelen látókörébe, a mely mindössze 70 hasonlatban sokkalta több képet tár elénk, mint a mennyit a naiv természet-szemlélő Homeros 400 hasonlata! Ezzel korántsem magasztaljuk Milont Homeros rovására. Homeros csupán a természet nagy nyitott könyvéből olvasott, Miltonnak a tudomány, az ismeretek minden segédeszköze szolgálatára állott. Tudjuk, hogy a tudományosság felette kétes becsű egy előny a költészetben. De Milton főérdeme éppen az, hogy kora tudományosságával nem él vissza, nem tér le sehol a költői gyönyörködtetés virágos ösvényeiről és a mennyiben tanít, azt csak közvetve, szinte akaratlan cselekszi. Horatius szavaiként:

„Aut prodesse volunt, aut delectare poetæ.”

Ifj. REMÉNYI EDE.

HELLESPONTUS-ÖRZÖK.

A könyveknek megvan a sorsuk, de megvan a szavaknak és fogalmaknak is. A Hellespontus-örzök, melyekről jelen dolgozatomban szólni akarok, nem a közönséges fatumnak, hanem a lehető legmostohább balsorsnak vannak alávetve. Úgy is mint szó, úgy is mint ókori intézmény, a Hellespontus-örzök majdnem teljesen alámerültek a feledés tengerébe, és bizonyos, hogy nálamnál jobb bűvár sem állíthatja őket oly módon szemeink elé, hogy tisztán láthassuk őket. A források ugyanis e tekintetben nagyon szűken adják a fölvilágosító anyagot.

A szó görögül *Ἑλλησποντοφύλακες*. Hiába keressük e szót a szótárakban, nincs meg a nagy Stephanusban, nincs meg latin változatban a nagy Forcelliniben, és a mint nincs meg a szó, úgy nem találunk adatokat a fogalomra nézve sem.

A szó nekem először Hermannnál tűnt föl, III, 365. l., 16. j., a ki a maga részéről Böckhre hivatkozik. Böckh *Die Staatshaushaltung der Athener* 2. kiad., 2. kötet, 752. lapon, szórul-szóra a következőket írja: 36.37 und 39.40 habe ich statt *Ἑλλησπόντων φύλακες* der anderen Herausgeber *Ἑλλησποντοφύλακες* geschrieben; es ist offenbar der Name einer Behörde, und für einen solchen passt das zusammengesetzte Wort viel besser, wie *Ἑλληνοταμίαι*, *Ἑλληνοδίκαι*; auch setzen die

Hellenen sehr gern mit *φύλαξ* zusammen, wie *σιτοφύλακες*, *νομοφύλακες*, *χρονοφύλακες*.

Így Böckh. Megjegyzései, úgy szólván, csak a szónak grammatikai természetére vonatkoznak, nem foglalkozik azonban a szó által jelzett fogalommal. Böckhnek szavai a *Methonae*-beliek részére való atheni néphatározatokra vonatkoznak, melyek egy inscription ránk jutottak (u. o. 749. l.).

A nekünk szükséges részt ide iktatom Böckh olvasata szerint: *Ἐδοξεν τῇ Βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ* . . . [*Μεθωναιοῖς ἐξεῖναι ἐξάγειν ἐγ Βουζαντίου σίτου μέχρ[ι] . . . ακ[ς] χιλίω[ν] μεδίμων τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐκάστου, οἱ [ὁ]ὲ Ἑλλησπ[ον]τ[ο]φύ[λ]α[χ]ες [μ]ήτε αὐτοὶ κωλύόντων ἐξάγειν, μ[ή]τε ἄλλ[ο]ν ἐόντων κω[λ]ύειν ἢ εὐθιυέσθων μυρίασι ὁρ[αχ]μαῖσι[ν] ἑκαστος. γραφαιμένους δὲ πρὸς τοὺς Ἑλλησπ[ον]τοφύλακες ἐξάγειν μέ[χ]ρι τοῦ τεταγμένου. ἀξίμιος [ὁ]ὲ ἐσ[τ]ω καὶ ἡ ναῦς ἡ ἐξάγουσα* . . . Athenben tehát elhatározzák, hogy a Methonæ-beliek buzát vihetnek ki Byzantiumból s a Hellespontus-őröknek nem szabad ezt megakadályozni. A Hellespontus-őrök eszerint nyilván atheni hivatalnokok, a kiknek tisztje örködni a Hellespontuson átmenő hajókon, azokat vagy megakadályozzák, vagy vámot szednek. Tehát körülbelül olyasvalami, mint a mostani török felügyelet a Dardanellákon.

Más egyebet nem tudunk ezen tisztségről. Azt gondolom azonban, hogy nem tévedek, midőn ez adattal összevetem *Hesychius* (I, 110 ed. Schmidt) glossáját: *ἄκτωρός· γεωργός· ἢ φύλακες*. Ugyanott: *ἄκτωρεῖ τὰ παρὰ θάλασσαν φυλάττει*. A szó innen átment a szótárakba, p. o. *Sophokles*nél, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine periods* p. 111 s *Papenél*, de itt csak *ἄκτωρέω*, de nem *ἄκτωρός*. Van tehát egy másik adatunk arra, hogy a tengerpartot őrizték.

Az *ἄκτωρέω* szó segítségével egy más homályos szót is meg lehet magyarázni; *ἐξέτωρ*, ó, *Stephanus*ban idéztetik *Homer* II. ω. 272-höz való scholionból, a hol a szó a *Ἐκτωρ* név etymonja gyanánt szolgál. *Kumanudes*, *Συναγωγὴ λέξεων ἀθησαυρίστων ἐν τοῖς ἑλληνικοῖς λεξικοῖς* (Athen, 1883.) p. 138, ehhez hozzátoldja *Scholion Lycophr.* 100: *αὗται γὰρ [αἱ ἄγκυραι] καὶ ἐχέτορες καὶ φύλακες εἰσι τοῦ σάλου τῆς θαλάσσης καὶ τῆς πλημμυρίδος.* *Lykophron*nál ez áll: *ἐκτορας πλημμυρίδος*. *Kumanudes* nem vette észre, hogy a *Lykophron*-féle *ἐκτωρ* nem egyéb mint hibás alak e helyett: *ἄκτωρός*, úgy szintén *ἐχέτορες καὶ φύλακες*, olvasd *ἄκτωρός καὶ φύλακες*, egészen úgy mint *Hesychius*nál.

Mindezeknél fogva kétségtelennek tartom, hogy létezik egy szó *ἄκτωρός* alakban, mely csak úgy partőröket jelent, mint *Ἑλλησποντοφύλακες*. Csakhogy nem tudjuk, hol voltak ezek alkalmazásban, azaz mely kikötőnél vagy tengerszorosnál kellett különösen őrködni. Ugyanis nem képzelhető el, hogy valamely ország őrizet alatt tartja az egész

tengerpartot. Valamint a peloponnesusi háború idejében — ebből való a fent említett inscriptio — csak oly fontos pontokat őriztettek, mint a minő a Hellespontus, úgy volt az bizonyára később is.

Egy szerencsés körülmény folytán abban a helyzetben vagyok, hogy meg tudom nevezni azon tengerpartot, melyet a későbbi időben őriztek. Ezen adatot a zsidó irodalom szolgáltatja, melyről már ezen folyóiratban is többszörösen kimutattam, hogy alkalmas kiegészíteni a classikus írók adatait.

Körülbelül időszámításunk második századának közepe felé keletkezett egy rabbinicus gyűjteményes munka, melynek *Mechilta* (aram szó, annyit tesz hogy: mérték) a neve. Ezen munka magyarázatokat tartalmaz Mózes II. könyvéhez. Az izraeliták átkelése a Vöröstengeren sok mondai részlettel van benne kiszínezve. *Exodus* 14. fejezet 5. verséhez, a hol az mondatik, hogy hírül vitték a dolgot Egyiptom királyának, ama munkában a következő megjegyzést találjuk: «Ki vitte azt hírül? az ő *aktörin*-jai» (héber többesszám, ebből: *ἀκτωροί*), mások szerint az ő *diadoch*-jai (héber többesszám, ebből: *διάδοχος*). Azon körülmény, hogy itt két idegen szó használtatik, kielégítő módon elárulja, hogy a magyarázóknak idegen intézmények és állapotok lebegtek szemeik előtt, s ezen idegen intézmények az akkori időben csak görög, illetőleg római intézmények lehettek. Minthogy pedig a Vöröstengeren való átkelésről van szó, tudjuk ebből, hogy valahol a suezi öböl körül a római időben még partőrzök voltak. A szó ugyanaz, mint Hesychiusnál: *ἀκτωροί*, és bizonyára a dolog is ugyanaz, azaz Hesychius is az egyiptomi partok őrzőire gondol. Az említett rabbinicus munkában az *aktörin* szó mindössze hatszor fordul elő és mindig «tengerpartőrzök» jelentésben. Az u. n. jeruzsálemi aram fordítás a szentírás idézett helyéhez ugyanazon szót használja, úgy szintén egy későbbi gyűjteményes munka is, a *Jalkut*, *Exodus* § 230.

Névszerint ismerünk ennélfogva kétféle partőrzöket: régi időben Hellespontus mellett, később a Vöröstenger mellett. Bizonyára más, fontos pontok mellé is állítottak őrzőket, de erről már nincs határozott adatunk.

Talán ez igénytelen dolgozat is hozzájárul ahhoz, hogy nálamnál jártasabb és szerencsésebb kutatók figyelmessé lesznek a dolog iránt s azt jobban meg fogják világítani.

Dr. KRAUSZ SÁMUEL.

NAGY SÁNDOR A SÁHNÁMEH-BAN.

A világverő macedoniai király *történetét* természetesen nem kereshetjük Firdúszí eposában, hódító harcainak és kalandos útjainak *mese-szerű* leírása azonban jókora helyet foglal el a Királyok Könyvében: uralkodása tizennégy esztendejének 1961 verssort szán a költő.¹⁾ A perzsa hősmondában a *Kej*-ek uralkodó családjának bukása után hézagot talált Firdúszí: saját vereségeket nem szeretik a népek dalban és mondában megörökíteni. Idegen forrásokból kellett tehát merítenie: az Egiptomban keletkezett regényes elbeszélésekből, melyeket valószínűleg a Ptolemæusok uralkodásának elején költöttek a görögök Nagy Sándorról és melyekből később Ma'mún khalífa parancsára egyet arabra is fordítottak.

Firdúszí forrását a ránk maradt Sándor-regények közt határozottan megjelölni nem lehet; igen sokban megegyezik az ő elbeszélése az úgynevezett *Pseudocallisthenes*-szel, vannak azonban a Sáhnámeh-ban ettől olyan eltérések is, a melyekből más kútfőkre következtethetünk. Jóllehet az iráni hősmonda költői nemzeti büszkeségből, hogy ne kelljen hazájoknak idegen hódítótól való leigázását elmondaniok, a *Kej*-ek perzsa uralkodó házából származtatták Nagy Sándort, még sem volt a nagy királynak nálok jó híre. Firdúszí is onnan származtatja, midőn egyéb nagy uralkodókkal együtt említi pártfogójának, Sáh Mahmúd-nak dicsőítésében (C, 1127, 3.): «Dsem és Kej-Khuszrev, a Kej-Kubád fia, Feridún és *Iszkender*, a *Kej-iradék*». Mégis, valahányszor az uralkodásáról szóló szakaszon kívül említi, ugyancsak kedvezőtlenül ítél róla. C. 1387, 14—17., mikor már az *Eskániak* (*Arsacidák*) uralkodása alatt a hatalom mulandóságáról van szó, ezt mondja: «Figyeld meg, hogy Zuhhák az igazságtalan mit vitt végbe a királyság ama trónján; aztán Efrászijáb, az a gonoszindulatú férfiú, a ki miatt a fejedelmek szíve fájdalmat érzett, meg *Szikender*, a ki a mi időnkben jött, megölte mind, a ki a világon fejedelem volt; elmúltak és nem maradt egyébök utálatos nevöknél és nem nyerték el az üdvözítő paradicsomot». A *rúmi kejszer* (a görög

¹⁾ Az eposnak következő kiadása szerint: The Shah Nameh, by Aboul Kasim Firdousee, kiadta Turner Macan, *Calcutta*, 1829, a melyet röviden *C* betűvel fogok megjelölni. A dolgozatomra vonatkozó irodalom: főleg *Fr. Spiegel*, *Eränische Alterthumskunde* (Leipzig, 1873.) II, 582. s. k. 1.; *u. a.*, *Die Alexandersage bei den Orientalen* (Leipzig, 1851.); *J. Mohl*, *Le livre des rois par Abou'lkasim Firdousi, traduit et commenté*; publié par Mme Mohl (Paris, 1876 s. k.) I., IV. és V. köt. bevezetése; a legujabból: *H. Becker*, *Zur Alexandersage, Alexanders Brief über die Wunder Indiens* (Progr. d. K. Friedrichs-Collegiums, Königsberg i. P., 1894.).

császár) maga mondja egy levelében *Sápúr Zulektáf* (II. *Sapores*) Szászánida királynak a görög birodalom és Perzsia közt örökösen dühöngő háborúról: «És ha *Dará* (*Darius Codomannus*) és *Iszkender* boszúját nézzük, sok idő mult el Róm felett e viszály óta; amazt két gonosz fő tisztje (*desztúr*) megölte, a másiktól pedig a szerencse elfordult» (C. 1450, 16—17.). *Khuszrev Pervíz* király szerint *Rej* (*Rhagae*) városából ered minden rossz: «Először Rejből jött egy kis csapat, a mely *Szikender* seregével egyesült; hozzáfogtak a rúmiakkal és egyszerre elfoglalták a *Kej*-ek trónját» (C. 1879, 15—16.). Végre ugyancsak Pervíz király alatt a rossz uralkodók felsorolásában említi költőnk Nagy Sándort: «A harmadik *Szikender*, a ki Rúmból jött Iránba és elpusztította az egész országot; midőn a kardforgató *Dará*t megölte, az irániak élete és nyugalma bajossá vált» (C. 1899, 18—19. V. ö. még C. 1538, 1—4. 1913, 22.). Csak egy helyen nem látható ez az ellenséges indulat, a Sáh Mahmúd ellen írt satirában, a hol a híres fejedelmeket sorolja el a költő, a kiket eposában megénekelt: «*Szikender*, a ki a királyok királyainak királya volt» (C. I. köt. perzsa előszava 64. l. 29. v.).

Nagy Sándor regényes története Firdúszí eposában kivonatosan a következő (C. 1261, 18. — 1361, 15.):

Daráb, az iráni király, megtámadja *Fejlekúsz*-t (*Philippus*), a rúmi királyt fővárosában, *Emmüríjeh*-ben (kevésbé eltorzítva: Engüri-jeh, arabosan *Enkireh*, azaz *Ancyra*) és legyőzi. A görög kénytelen évenként *Míhr* havában (szeptemberben) százezer öntött arany tojást küldeni adó fejében, mindegyik negyven *miszkál* súlyú (körülbelül hatvan görög drachma) legyen és mindegyikhez járuljon egy-egy nagyértékű drágakő; továbbá nőül adja *Daráb*hoz leányát, *Náhid*-ot. Ez igazi ó-perzsa mythologiai név: *ardvi-szúra anáhita*, a szeplőtelen, fenséges felbuggyanó, vagyis a vizek női nemtője, később Venus csillaga, a görögök szerint *Anaitis*. A királyleányt egy püspök és sok pap kíséri völgegyéhez. Itt meg kell jegyezni, hogy Firdúszí a maga korabeli görög birodalom intézményeit átviszi Nagy Sándor korára, pedig a kettőt 1300 év választja el egymástól. *Daráb* csakhamar megundorodik *Náhid*től, mert lehellete rossz-szagú volt, és jöllehet egy orvos a rúmi nyelven *iszkender*-nek (a szótárak szerint *iszkendrúsz*, a görög *οξόποδον* vagy talán a latin *ascalonia*, t. i. cæpa, fokhagyma) nevezett növénynyel meggyógyította inyét, a király mégis visszaküldi atyjához, ámbár trónjának örökösét várhatta tőle. *Náhid* atyja palotájában fiút szül, a kit hálából a gyógyító szer iránt *Iszkender*-nek nevez. A fiú születésének éjszakáján a *kejszer* (*Καΐσαρ*) istállójában egy kanczának kiváló szépségű csikaja lett, a mit a császár jó jelnek tartott. *Iszkendert* saját fiaként nevelteti és senki sem tudta, hogy *Daráb* az atyja. A költő is többször *Fejlekúsz* fiának nevezi, pl. C. 1284, 16. 1298, 16. Ezalatt Iránban a sáh más nőt vett

feleségül, a kitől *Dará* nevű fia született, egy évvel utóbb mint Sándor. Firdúsi az *apát* is nevezi *Dará*-nak, pl. C. 1266, 22. 1267, 5. Tizenkét év elmúltával a sáh meghalt és Dará lép Perzsia trónjára.

A heves természetű Dará tizennégy évig uralkodott. Trónralépte után nemsokára meghalt Fejlekusz is és Iszkender foglalta el nagyatyja trónját. Mindenben a bölcs *Aristoteles* tanácsával élt, kinek neve C. 1268, 9. szerint *Eresztálisz*, a párisi és leideni kiadás szerint pedig *Eresztátálisz*. Midőn Dará követe a szokott adót követeli, Sándor azt feleli, hogy a madár, a mely az arany tojáshoz rakta, meghalt; egyúttal hadat indít a világ meghódítására. Czimeres zászlaján (C. 1269, 11—12.) veres és türkiz-színű *bagoly* látható, sas van a rúdja tetején és a zászlóra ez van írva, még pedig arabul: «A kereszti barátja». A bagoly talán *Byzantium* névadó madarának (*βύζα*, bagoly) révén került költőnk leírásába; Athene és az athenaiek baglyára Firdúsi korában már nem gondolhatunk; valószínű azonban, hogy költőnk egészen találmónkra írja le így a címet. Sándor megveri az egiptomi sereget és Egiptomból Irán ellen vonulva az Euphrates partján találkozik a sáh seregével. Sándor saját követe képében megy Dará táborába, kikérleli a sáh haderejét, részt vesz a királyi lakomában, a hol azzal nevelteti meg a királyt, hogy a kézzől-kézre járó arany serlegeket mind ruhájába rejtje és elviszi, mondván, hogy ez a római szokás; végre azonban menekülni kénytelen, mert az arany tojásokért küldött követ éppen akkor érkezik vissza urához és felismeri Sándort. Most már csatára kerül a dolog, ámbar Sándor mint követ csak azt kérte a sáhtól, hogy engedje országán átvonulni, minthogy be akarja járni a világot. A sáh átkel az Euphratesen és megütközik Sándorral; egy hétig tart a csata, nyolczad napon fekete porfelleg vakítja meg az irániakat, mire visszamenekülnek a folyamon, sőt táborukat is Sándor keze közt hagyják. A második ütközet ugyancsak az Euphrates partján három napig tart és ismét Dará vereségével végződik. Harmadszor is megütköznek, ekkor a csata még hamarabb dől el: estére kelve megfutamodik Dará *Kirmán*-ba, Sándor pedig *Isztekker*-be, Perzsia fővárosába vonul, a hol a sáh és a főurak családjai is hatalmába kerülnek. Dará levélben arra kéri, hogy bocsássa szabadon családját és kössenek békét. Sándor jó indulattal felel, Dará azonban úgy érti levelét, mintha csupán mint Sándor alattvalója térhetne vissza Iránba, és szövetségest keres ellene. A *Fúr*-ok ivadékanak, *Fúr*-nak (*Porus*), az indiaiak királyának levelet ír és segítségét kéri. Mikor ezt Sándor megtudja, ellene vonul, megütközik vele és negyedszer is legyőzi. A sáh háromszáz vitézével megfut és menekültében két főtisztje, *Máhjár* és *Dsánuszjár* (a klasszikus írónál egészen másképp: *Besas* és *Ariobarzanes* vagy *Bessos* és *Barsaentes*) orgyilkos törétől elesik. Ezek jutalmat remélve magok jelentik galád tettöket Sándornak, a ki a haldokló sáh-

hoz siet, megsiratja gyászos sorsát, panaszkodik azon, hogy, holott egy törzsnek sarjai, mégis egymás romlására törtek, és megigéri Darának, hogy végső akaratát teljesíteni fogja: nőül veszi leányát, *Rúsenek-et* (*Roxane*). A holt királyt perzsa szokás szerint sírboltba (*dekhme**h*, *szutúdán*) temeti, a két királygyilkost pedig akasztófára huzatja és a sereggel megkövezteti. Ezzel a perzsák tiszteletét meguyeri. Az ország nagyjaihoz levelet intéz, a melyben uralkodói elveit fejtegeti és az igazságot meg a koldus *szűfi*-kkel (némely magyarázat szerint a görög *σοφός*) való jótékonytságot köti lelkökre; azután Isztekerherben fejére teszi a Kej-ek koronáját és kijelenti, hogy öt évig nem szedet adót, a miért egész Irán áldást mond reá. Erre levelet irat *Iszfahán*-ba *Diláráj* özvegy királynénak és megkéri leányát. A levélre, a melyet egy bölcs (*fejleszűf*, *philosophus*) visz el, kedvező válasz érkezik. Sándor anyja maga megy el fényes ajándékokkal a menyasszonyért és elhozza fiához mesés kelen-gyéjével együtt; Sándor nagy szeretettel fogadja és megüli vele me-nyegzőjét.

Abban az időben élt Indiában egy *Kejd* nevű király, kinek tíz egy-más után való éjszakán egy-egy csudálatos álma volt, a melyet csak *Mihrán*, a bölcs remete, tudott megfejteni. A tizből csak egyet lássunk: négy ember egy darab finom vásznat (*kárpász*, *záπασος*) nagy erőlkö-déssel négyfelé húz és sem a vászon el nem szakad, sem az emberek bele nem fáradnak a húzásba; megfejtése: a vászon a vallás, a négy ember a tűztisztelő, a Mózes vallásán levő, a jóniai (*júnáni*) és az arab, a kik húzzák-vonják a vallást és a vallás kedvéért egymás ellenségei lesznek; végre jön egy dicső férfiú (Mohammed) a *kopja-rető* *lorasok* (az arabok) sivatagából és az Isten vallását mindenfelé elterjeszti. Együttal azt ajánlja a remete Kejdnek, hogy Sándor ellen hadat ne vezessen, hanem nyerje meg barátságát az ő négy csudás kincsével: leányával, egy bölcsessel, egy orvossal és egy serleggel, a melyben az ital soha meg nem melegszik és soha el nem fogy. Úgy is lett; Sándor megkapja a négy világcsudáját és nem bántja Kejdet. Leányát a *Messias* törvénye szerint feleségül veszi; a bölcsset megcsudálja, hogy minden kincset visszautasít, mert a legnagyobb kincs, a tudás, úgyis az övé; az orvos csudás írájával meg-kenekedvén mindig jó egészségben és ép erőben volt és bírta a tivornya-zást és kicsapongást; végre a serleg titkát is megtudja: úgy vonzza a vizet az égből, mint a mágnes (*meknijátisz*) a vasat. Azután elássa kin-cseit Kejd országában és *Fúr* ellen készülődik. Előbb szokás szerint levelet váltanak, de mivel Fúr nem hódol meg, seregével megindul ellene. A rúmiak a hosszú, fáradságos úton fellázadnak Sándor ellen, de ő az Isten és az irániak segítségére hivatkozik és ez utóbbival megszegényíti a rúmiakat, kik megint meghódolva tovább követik. Az indiaiak elefántjai ellen Sándor negyvenszer harmincznál több kovácscessal egy hónap alatt

ezernél több vas lovat és lovast készített, ezeket naphthával (*neft*) megtölteti, ezt meggyújtatja és ezzel az elefántokat, mikor ormányukkal meg akarják ragadni a tüzes vas vitézeket, veszett futásnak indítja. Mikor így már egyenlő hadi erővel állanak szemközt, Sándor párbajra hívja fel Fürt és mikor az óriási erejű indiai király, a ki a karcsú macedonit bizonyára legyőzte volna, valami véletlen zajra hátra tekint, hirtelen hozzá ugrat és egy csapással levágja vállban a fejét. Erre az indiai sereg meghódol és Sándor hatalmába kerül az egész ország, a melynek királyává az indiai *Szerurg*-ot teszi. Onnan zarándokútra indul *Mekkába*, meghódítja *Hidsáz*-t és *Jemen*-t, megbünteti a hatalombitorló *Khuzá*'a fejedelmet, megerősíti uralmában *Neszr*-t, *Ketíl* fiát, az *Izmael* ivadékát, és dús ajándékokat osztogatván *Dsудdeh* városán át hajón *Egiptomba* indul. Ott *Kehtún* uralkodik, a ki Sándort szívesen fogadja és egy esztendeig vendégül látja, míg seregével együtt megpihent. A király neve a régi *æg. ha-ki-ptah* szónak, a miből *Ἀἰγυπτος* is lett, ezen újabbkori változata: *Κόπτος*, a *kopt.* Mialatt Sándor ott pihen, *Endelus*-ból a királyné, *Kejdáfeh* (*Κανδαύης*)* egy ügyes festővel lefesteti képét, a melyből azonnal megérti, hogy e férfit az egész világot meg bírja hódítani. Ezen ország neve *Andalusia*; a calcuttai Sálnámeh-kiadáshoz csatolt szójegyzék azt mondja, hogy Spanyolországna egy tartománya; neve nyilván a spanyol-országi mórok révén jutott keletre. A királyné mindamellett elutasítólag felel Sándor levelére, a melyben adófizetésre szólítja fel. Sándor elindul Endelus ellen és elfoglal egy útjába eső várat, a melyben Kejdáfeh ifjabb fia, *Kejderús* (*Κανδαυῖης*) is feleségestül fogságba kerül. Mikor Sándor ezt megtudja, egyik vezérével (*vezír*), *Nitekún*-nal (*Antigonus*) szerepet cserél: ez mint király halálra ítéli a fiatal párt, Sándor pedig mint vezér addig könyörög neki, míg megkegyelmez nekik és haza bocsátja őket,

*) Feltűnhetik, hogy a görög nevek akkora eltorzulásban mutatkoznak a keleti iratokban, hogy már szinte ráfogásnak látszik keleti alakjokkal való azonosításuk. Ezen eltorzulásnak nem az élő nyelv, hanem a holt betű az oka. A rövid magánhangzók nélkül írt szónak ez a képe: *Kndákh*: az *n* és *j* meg a *k* és *f* betű csak a diakritikus pontok számában és elhelyezésében különbözik, lett tehát a másolók keze közt: *Kjđáfh*, vagyis kiejtve: *Kejdáfeh*. Ugyanígy van a dolog *Φίλιππος* nevével is: *p* hang és betű nincs az arabban, tehát lett *filfúsz*, *filkúsz*, végre egyéb honi és idegen nevek analogiájára hangzókka ellátva: *fejlekúsz*. *Κανδαυῖης* a syriai fordításban *Kandaros*, ez arab átírásban *Kndrús*, az *n* és *j* említett összetévesztésével és az előbbi nevek analogiája szerint hangzósítva: *Kejderús*. *Ἀντίγονος* meghonosításában a hangsúlytalan szókezdő elveszett, a *t* és *i* pedig a kiejthetőség végett helyet cserélt: *ntikún*, *nitekún*. Végre *Tínús* eredetije bizonytalan; Spiegel szerint talán a Pseudocallisthenes leideni kéziratában evő *T'hoas*-ból lett.

velök küldve követeül Nftekún név alatt Sándort is. A királyné azonban a festmény nyomán ráismer, mire Sándor megrettenve helyzetétől sajnálja, hogy nincs nála legalább egy tör, a melylyel a királynét vagy önmagát megölhetné. Erre a bölcs királyné hosszú intelmet intéz hozzá az igazi királyi viselkedésről és végül megmondja, hogy bántatlanul haza bocsátja, de előbb meg kell esküdnie, hogy őt, családját és szövetségeseit soha sem fogja haddal megtámadni. Sándor kénytelen erre megesküdni, mire a királyné inti, hogy idősebb fiától, *Tínús*-tól ovakodjék, mert az heves ember és gyűlöli Sándort, mivel ipát, Fúrt megölte. Sándor vitézül megállja fellobbanás nélkül Tínús dühös szidalmait, sőt megtréfálja: megígéri neki, hogy, ha elkiséri a rúmi táborba, *kezébe adja Iszkendert*. Másnap Sándor a *Meszihá* vallására és az igaz parancsra, mindenek fenntartójára, ki az ember nyelvének tanúja, Istenre és a nagy kereszt vallására, a hatalmas királyné (t. i. Kejdáfelh) lelkére és fejére, a papok övére és a Szent-Lélekre esküszik, hogy örök békét tart Kejdáfelhval; azután átveszi a királynénak megbecsülhetetlen és szinte megszámlálhatatlan ajándékát és Tínússal a rúmi táborba tér. Ott rájleszt Tínúsr: kis csapatját nagy haddal körülv teszi, aztán megmondja, hogy ő Iszkender; végre beteljesíti ígérését: *kezt Tínús kezébe teszi*. A tréfa vége fényes lakoma és sok szép ajándék Tínús és kísérete számára.

Sándor azután a *brahmánok* (*berehmen*) országába vonul. Ezeknek ruhája falevél, tápláléka vad növények gyökere és magva, lakása a hegyek barlangja és az elhagyott sivatag; önmegtagadásukkal azonban nagy bölcseségre tesznek szert. Sándor megtudja tőlük, hogy a két legnagyobb lelki baj a telhetetlen vágy és a szükség, a testi pedig az öregség és a halál; bölcs tanácsait meghallgatja, aztán nyugat felé vonul. Egy határtalan tengerhez ér, melynek partján fátyolos, illatszeres, női-ruhás hallal élő férfiak (a görög monda *ichthyophagusai*) laknak. A tengerből sárga szikla emelkedik ki, melynek megvizsgálására a király harmincz embert küld hajóban; mikor oda érnek, a szikla, a mely voltaképen nagy hal volt, a víz alá merül és magával rántja a hajót is. Onnan egy tóhoz érnek, a mely körül olyan nád terem, akár a platánfa: tíz sing vastag egy-egy szár, magassága pedig negyven sing is van. Ilyen nádból épült minden ház; a vidék vize azonban ihatatlan volt, tehát csakhamar tovább vonultak, egy gyönyörű vidékre, melynek vize olyan volt, mint a méz és földjének pora is pézsmás illatot lehellt. Éjjel azonban a vízből sok kígyó és az erdőből számtalan tűz-színű skorpió támadt ellenök és a nagyszámú vadkannal és oroszlánnal együtt, a mely szintén rájuk rohant sok jó vitézt és bölcsét elpusztított. A nádist felgyújtják és elmenekülnek. Onnan *Hebes* (*Abessinia*) országába jutnak, a hol meztelen fekete emberek csont gerelyekkel támadják meg a rúmi és perzsa sereget; ez azonban győzedelmeskedik rajtuk. Éjjel akkora farkasok rontanak a seregbe,

mint a bivaly; a csapat vezére meg éppen nagyobb az elefántnál és fején szarva van. Ez is nagy pusztítást tesz a vitézek közt, míg végre lenyilazák. Azután a *puhalábuak* országába ér, a kik térdükön olyan gyorsan szaladnak, mint a gonosz lelkek (*dír*) és olyan közáporral fogadják Sándor seregét, mint mikor az őszi szél rázúdul a fákra; de a sereg majd mind megöli őket. Onnan egy roppant nagy városhoz érkezik, melynek lakói barátságosan fogadják; a felhőkig érő hegyen, a mely ott emelkedik, senki sem mer átmenni, mert tulsó oldalán egy iszonyú, tűzhányó sárkány tanyázik, a melynek a város minden éjjel öt marhával kénytelen adózni. Sándor egy nap éheztetti a szörnyeteget, a melyet ezzel a hegy innenső oldalára csal, a hol nyílzáporral fogadják vitézei; de a sárkány pusztá lehelletével megöl néhányat közülök és csak lármás dobolással és nagy tűzzel riasztható el. Másnap Sándor öt marha bőrét megtölteti méreggel és naphthával, a sárkánynak odavetteti, ez felfalja és ettől úgy elgyengül, hogy nyilaikkal megölhetik. Egy másik hegy szédítő tetején halott aggastyán ül trónján, körülötte temérdek kincs; de a ki feljutott hozzá és valamit el akart vinni, az mind szörnyet halt. Sándor is felmegy és midőn a holtat nézi, szózatot hall, a mely közel levő halálát hirdeti. Rémülve tér vissza és sietve vonul tova *Herím* városa felé. Ott csupa asszony lakik; keblök bal oldala olyan, mint a harczkereső férfiaké, mikor a csata napján vértet öltenek, jobb oldalt pedig emlőjük van, mint a nőknek, olyan mint a gránátalma selyemszöveten. Itt Firdúsznál elhomályosult a monda, a mely szerint az amazonoknak *jobb* emlőjüket kellett a nyilazás miatt kiégetniök (Preller, Griech. Mythol., Berlin, 1875, II, 86. Apollodor. 2, 5, 9.). Ezen amazonokkal két izenetet is vált Sándor és megmondja, hogy nem ellenséggökl jött, hanem csupán meg akarja nézni városukat. Az amazonok elmondják saját szerű szokásukat: férfi nincs városukban; a melyikök férjhez akar menni, kénytelen más országba költözni; ha fia születik, az ott marad szüleinél, ha lánya lesz és kedve van az amazonsághoz, azt magok közé fogadják; és mégis szertelenül sok az amazon. Sándornak megengedik, hogy országukat meglátogassa. Útja borzasztó: előbb iszonyú hóvihar lepi meg a sereget, a melytől sok vitéz elpusztul; aztán rettentő hőségtől válik izzóvá a *szabadok* (perzsák) vértje és a lovak lába alatt lobbot vet a föld; végre utálatos, lefityegőajkú, nyálasszájú, tüzet lehellő emberek országán át eléri az amazonok földjét, a mely csupa gyönyörűség és a hol nagy pompával fogadják. Onnan nyugat felé vonulva borzasztó külsejű, vörösarcú, sárgahajú, harczias emberekhez kerül, kiktől megtudja, hogy országukon túl a sötétség hazája van, a melyben az *élet rize* csergedez. E forrás a paradicsomban (*firdúsz*) ered; a ki megmosdik benne, mind lepereg róla bűne; a ki iszik belőle, soha sem hal meg. Sándor megnézi, hogy merül el a nap nyugaton a

vizekbe, aztán *Khizr* prófétával az élet forrásához indul, miközben a sereg a muszlimok kiáltásával üdvözli: *Alláhu akbar* (Isten nagy). A próféta meg is találja az élet vizét és örök életet iszik belőle, Sándor azonban eltéved mellőle és nem ér a szent forráshoz. *Khizr* az iszlámból vett alak, az ó-szövetségi *Illés* próféta, a ki nem halt meg (Királyok IV. könyve, 2, 11.). Sándor aztán nagy zöld madarakra akad, melyek rómi nyelven beszélnek és *Iszráfil* angyalhoz utasítják, a ki kezében tartja a trombitát, a melylyel az utolsó ítéletre meg fogja adni a jelt; majd ismét a sötétség országában köves úton vonulnak végig és szózatot hallanak, hogy a ki víz magával abból a kőből, megbánja, a ki nem vizs, az is megbánja. Mikor ismét napvilágot érnek, kitűnik a rejtett szó értelme: csupa drágakő hevert az úton, és a ki hozott belőle, bánta, hogy miért nem hozott többet, a ki meg nem hozott, az még jobban bánta. Most kelet felé fordulnak. Ott egy várost *Júdsúds* és *Mádsúds* (*Gog* és *Magog*) rémes hada pusztít: állatias lények, melyek a tavaszi felhőkből hulló óriási kígyókkal táplálkoznak. Sándor a hegyek között sokrét felhalmozott szénnel, vassal, rézzel tele rakatja, ezt naphthával és zsírral leönteti és meggyújtja. Az egész szilárd fallá forrad össze, a melyen a fenevadak út nem mehetnek.*) Azután párhuzamosan haladó forrásművek nyoma látható: magas hegyen drágakőből épült palotában fekszik egy vadkanfejű, holt ember; a ki a palotából valamit el akar vinni, vagy csak ott jár, meghal; Sándor is oda megy és szózatot hall, a mely közel levő halálát jelenti meg. Gyönyörű vidékeken át a beszélő fához ér, a mely két törzsnek, hímnak és nőnek, összenövéséből tám adt nappal a hím beszél és lombjának rémes zúgása a következőt mondja: Miért jár-kei Szikender szüntelen, holott a jóból már elvette részét? Ha uralkodásából kétszer hét esztendő elmúlt, a nagyság trónjáról tá-

*) E helyen a *khinai fal* mondai burkolatban és anachronistice látható; később, *Núsírván* uralkodásának elbeszélésében, határozottabb vonásokkal ismétli híré: a költő: a dicső király bejárja birodalmát és hallja, hogy a khárezmí út volt mindig a *turk* hadak betörésének vonala; ott tehát nagy falat épített, rajta vas ajtó, és ezzel «a nyáj egyszerre biztonságban volt és nem félhetett a farkastól» (C. 1630, 18. s k. v.). Roppant magas fa-rakást emeltet költőnk szerint *Efrásziyáb* türáni király az irániak ellen a Kászeh-rúd folyó partján; *Kej-Khúszrev* perzsa király felgyújtja (C. 557, 11. s k. v.). — *Gog* és *Magog* hada egyik fülében hál, a másikkal takarózik, a mivel a később következő *Gúsbászter*-t kell összevetni: a Sáhnámehban többször előforduló kettős redactio példája. Ide való még az *'Ewoto-xoŕtau* népe Megasthenes Indica-jában és Pompon. Mela 3, 6, 8: In his (Sarmatis) esse Oaeones, qui ovis avium palustrium et avenis tantum alantur; esse equinis pedibus Hippopodas et *Panotos*, quibus magnæ aures et ad ambiendum corpus omne patulæ.

voznia kell. Ejjel pedig a nő-ágtól megtudja, hogy távol honától és családjától éri el a halál. Sándor megrendülve távozik és nem leli örömét a fényes ajándékokban, a melyekkel az áldott föld lakói elhalmozzák. *Khina* felé indul ezuttal és maga viszi el levelét a khinai uralkodóhoz (*feghfúr*), immár harmadszor mint önmagának követé. E levélben meghódolást és adót követel a khinai fejedelemtől. A feghfúr nagy pompával fogadja és önérzetes, bölcs választ ad felszólítására: Sándor sikere Istentől való, nem az ő érdeme, azonban az ő nagy hatalma is el fog múlni; nem fél tőle, nem hódol meg neki, de ajándékol több kincset küld, mint a mennyit Sándor kívánhat. A hódító megszégyenülve hallgatja az izenetet és elhatározza, hogy soha többé követül nem megy sehova. A zöld tenger mellől aztán *Cseghván*-ba jut, a hol azonban semmi megnézni való nincs; tovább halad tehát *Szind*-be (Indiának nyugati része, az Indus partján; *Ilind* pedig a Khinaig terjedő többi része), a hol Fúrért való boszúból *Benlácek* vezetése alatt megtámadják, azonban teljee kudarcot vallanak. Sándor kegyetlenül torolja meg a népen e támadást és del felé térve is, *Buszt* és *Jemen* irányában, ellenségeitől megtisztítja a világot. A jemeni király meghódol és fényes ajándékokat küld.

Ezzel Sándor bejárta az egész világot és *Bábil* (*Babylon*) felé megy. Útközben egy elefántfülű, szőröstestű, szörnyeteg emberre akad, kinek neve *Gúsbiszter* (füle-párna); azután a mély vizek közepén levő városba vezetik, a hol *Kej-Khuszrev* király mérhetetlen kincsének birtokába jut. Ekkor mindinkább érzi, hogy halála közeledik; hogy senki Róm országát halála után haddal meg ne támadhassa, elhatározza, hogy a *Kej*-ek minden ivadékát megöleti. Ezt megírja a bölcs Aristotelesnek, a ki bölcs szóval lebeszéli erről és azt javasolja, hogy ossza meg birodalmát egyenlően a nagyok és *szabadok* (nemések) közt, úgy fognak a többi népek, a turkok, hindiek, *szezlábok* (szlávok) és khinaiak támadásának ellenállhatni és Rómot is megvédehetik. Úgy is lett; Sándor országának nagyjaival szerződést kötött, hogy egymás részét nem hódítják el, és e híres-neves férfiakat a törzsek királyainak (arabosan *mulúk-i teráif*) nevezték. Azon éjjel, midőn Sándor Babylonba érkezik, halva született egy oroszlánfejű csudagyermek; a csillagvizsgálók ezt úgy magyarázzák, hogy a király az Oroszlán jegyében született, tehát most meg kell halnia. Sándor ugyanaz nap valóban megbetegszik és végső akaratát iratja meg anyjának: temessék el Egiptomban, arany koporsóban, mindenféle drága fűszerszám közé; ne gyászolja anyja szertelenül, hanem jímádkozzék lelkeért; osszsanak szét évenként százezer *dínárt* (*δράχμων*) a szegények közt; ha Roxanének fia születik, az legyen a rúmi király, ha leánya születik, adják nőül Fejlekusz fiához; végre, hogy Kejd leányát minden hozományostul haza küldjék atyjához. Bánatos seregéhez is in-

téz bucsúszót, azután meghal. Vezérei nem bírnak megegyezni, hogy hol temessék el; azért *Klurm* kies ligetébe viszik és megkérdezik a hegy csudás visszhangját; ez így felel: Mit tartod vissza oly soká a királyi koporsót? Szikender földje *Iszkenderi*-ben (Alexandria) van, melyet ő alapított, midőn még életben volt. Alexandriában a nép sokasága és a legkiválóbb bölcsek, élükön Aristoteles, egyaránt megsiratják; a bölcsek panasza megannyi erkölcsi mondat, némelyik meg éppen szemrehányás hibáiért. Anyjának rövid panaszában szépen nyilatkozik meg az anya szívének keserű fájdalma; Rúsének gyászában ismét több a leíró és a mulandóságot kifejező elem. Végül a költő értelme és szemlélődése következik: íme, a legnagyobb hatalom is milyen mulandó! •Ilyen e vén világ sora: Szikender elmúlt és itt maradt a beszéd róla. Harminczhat fejedelmet ölt meg és nézd, vajjon mi maradt a világból markában! Tíz pompás várost alapított; az a város most mind sivatag bozót. Olyanra törekedett, a milyenre soha senki más; pusztá híre maradt, a meddig az ég terjed, egyebe semmi. A beszéd a legjobb, mert el nem pusztul a beszéd, mint hótól, esőtől a régi palota».

DR. POZDER KÁROLY.

HAZAI IRODALOM.

Római régiségek és a római irodalomtörténet vázlata. A tanuló ifjúság használatára összeállította *Wagner József*. A szerző engedelmével a második kiadás után fordította dr. *Horváth Balázs*. Budapest, 1896. Lampel Róbert (Wodianer F. és fiai). Ára kötve 1 frt 60 kr.

Mióta az ó-kori classicusokban nem pusztán nyelvtani és mondat-tani példákat keresünk s nem elégszünk meg a gondosan kiesztergályozott körmondatokban való gyönyörködéssel, hanem az ó-kor irodalmi emlékeiben is, mint annyi egyéb dologban, a *valót*, az *életet* keressük: irodalmunkban is számos kisebb fajta munka látott napvilágot, melynek célja a classicus írók realis megértésének megkönnyebbítése. Sajnosan kell kiemelnem, hogy *kisebb fajta* művek, mert nagyobb szabású kézi könyvekről, a milyenekben a vezérszerepet vívó nagy culturnemzetek válogathatnak, hazai irodalmunkban még mindig nem lehet szó. De ezen kisebb, első sorban iskolai czélokra szánt műveknek egyéb hasznosságukon kívül amaz előnyük is megvan, hogy lassan-lassan előkészítik a talajt, melyből idővel ama várva várt nagyobb, tudományos művek ki-sarjadhatnak.

Tanuló ifjúságunk most már válogathat néhány érdemes, hasznavehető kisebb kézi könyvben, mely biztos keretül szolgál a római írók

olvasása közben szerzett reális ismereteinek elhelyezésére, megbízható eszközül azok összefoglalására, felújítására. Csak nem régen került ki a sajtó alól dr. *Cserép József* érdemes munkája, még pedig harmadik javított kiadásban a Franklin-Társulatnál («Római Régiségek»). Ott van az Athenæum kiadásában az angol gyakorlatiassággal írt *Wilkins-féle* kis könyv: «Római régiségek»; sőt talán van még forgalomban a «Tanár-egyesület» által ezelőtt épen egy évtizeddel megindított, de abban maradt «Ifjúsági iratok»-ból is egy-egy példány, melyet *Church* írt és Szilasi Mórész fordított könnyed, kisebb diákok által is érthető stílusban. Itt van végül az imént megjelent élvezetes olvasmány, a «Képek Róma összkorából», melyet dr. *Szemák István* adott ki. A három utóbbi az alsóbb osztályok igényeit tartja szem előtt és, nagyon helyesen, abból az elvből indul ki, hogy a fiúk korukhoz képest lassan-lassan ismerjék meg a római íróknál előforduló reáliákat; az így lassan szerzett *megállapodott* ismereteket aztán könnyű lesz a *Cserép-féle* és a most ismertetendő *Wagner-Horváth-féle* érdemes munkák segítségével annyira kibővíteni, a mennyivel a *méltányos* philologus megelégedhetik.

A mondottakból látható, hogy a megbeszélendő *Wagner-Horváth-féle* «régiségek» a felsőbb osztályok számára készült, de előre is megjegyzem, hogy az értelmesebb fiúk már a harmadik s negyedik osztálytól kezdve nagy haszonnal olvassathatják, mert könnyen áttekinthető, a benne keresett anyag könnyű szerrel felfedezhető, nyelvezete pedig a tanulók értelmi színvonalához mért.

Horváth művét összehasonlítottam az eredetivel; a mi legelőször szemembe ötlött, az volt, hogy a fordítás jóval vaskosabb kötetet képez az eredetinel. Ennek oka az, hogy a magyar kiadás sokkal nagyobb betűkkel, finomabb papírosra van nyomva és számos képpel van ellátva. Így történt, hogy az eredeti mű I—VIII és 132 lap, a fordítás meg I—IV és 208 lap. Amabban van 21 felvilágosító kép, a melyekből csak három van a szöveg közé nyomva, a többi a mű végén egy közös táblára. Ezzel szemben a magyar kiadás körülbelül száz képet ad, mely a szöveg közé van nyomtatva, a mi technikai szempontból bizonyára nehezebb, de didaktikai tekintetből kétségtelenül értékesebb. A Róma és Capitolium, továbbá a Forum Romanum térképei szintén emelik a könyv hasznavehetőségét, melynek kiállítása messze fölülmúlja az eredetiét. A képek között nemcsak a már megszokottakkal találkozunk, hanem számos új cliché sikerült lenyomatával is. Egyik-másik kép ugyan elmosódott, de különösen ki kell emelnem a Traianus-forum, az aqua Claudia vízvezeték szép távlatú képét. A circus Maximusról is ritkán látni hasonló finom kivitelű képet, mint a milyen könyvünket díszíti; méltán sorakozik melléje a «Pompeius színháza» című. Csinos az ismeretes pompeji ház

belseje, egy nagyon szép pompeji falfestmény, továbbá néhány fűtő és főző eszköz, lámpák, kandeláberek, egy péküzletet ábrázoló kép stb.

Tárgyi szempontból voltaképen nem is kellene szólanom, mert hisz az a szerző, s nem a fordító rovására esnék. De meg kell említenem, hogy a könyv felosztása igen világos, áttekinthető; csak helyeselni lehet, hogy a fontosabb részek tiszta, nagy betűkkel vannak nyomtatva, a részletek pedig apróval, hogy már első tekintetre meg lehessen látni, mire fektetendő nagyobb súly. Szerző, nagyon okosan, mindenüvé oda illeszti a latin terminus technicusokat, mert hisz latint tanuló deákjainktól méltán elvárhatjuk a latin elnevezéseket, szólásmódokat. A műbe föl van véve a római vallás mivolta; különösen a vallásos szertartások vannak szépen, világosan tárgyalva. Az a rövidség, melyre szerző törekszik, hozta magával, hogy a mythologia helyenkint úgyszólván nomenclatúrává zsugorodott össze. Így például: *Consus*, a föld és szántás-vetés istene. *Silvanus* az erdők és rónaságok ó-itáliai istene. *Portunus* a révek istene. Mintha csak látogató-jegyek volnának. Igaz, némelyiknek foglalkozása alább egy kissé részletezve van, de némelyikről bizony még a bejelentési hivatal is több adatot kívánna. De viszont, ha úgy vesszük, hogy a szerző teljességre törekedett, nem ítéltjük el, mert hisz ha a tanuló egyik-másik istenről olvas valamit, kiegészítheti a könyv soványabb adatait; jó tehát, ha legalább a név szembeszökő betűkkel szeme elé van állítva.

Az irodalom-történet vázlatát, különösen az iskolai írók méltatását, igen okos dolog volt szintén bevenni a könyvbe; jó, ha a tanuló mindig szeme előtt tartja a keretet, melyet ki kell töltenie. Így volt ez a régi Okányi-féle régiségekben is; de az újabbakból, bizonyára rövidség okáért, elmaradt.

Áttérek most a mű nyelvezetére; már fentebb kiemelttem, hogy az szép, magyaros, érthető. Összehasonlításaim folyamán többször láttam szerző ama törekvését, hogy a tömört német mondatokat a világosság kedvéért kisebbekre tagolta, vagy a hosszú szó-összetételeket mondatra bontotta; átalán szabadulni tudott a szöveg bilincseitől, a melyek közt oly nehéz a magyaros színezet megóvása mellett mozogni. Alább mind ennek daczára felsorolok néhány botlást, melyet könnyű lett volna kikerülni. De föl kell említenem néhány félreértést.

Kezdem a legsúlyosabbal. A 114-ik lapon az augur görbe botjáról (lituus) van szó; azt mondja róla a fordító: *melyen csont nem lehetett*; eltűnődtem, ugyan mi lehet ez? Az eredeti aztán nyomra vezetett; ott (71 l. 5.) az van mondva, hogy: *«mit einem knotenlosen (csomó nélkül), oben gebogenen Stabe»*. A fordító nyilván *knochenlosen*-t gondolt, innen a gonosz félreértés! Szerintem helytelen a 94. l. 8. sorától: *«... hogy a tengeri ütközetet, mint a száraz földön, személyes tusára*

vigyék át». Az eredetiben (58. l.) «... suchten die Römer mehr die die Formen des Landkrieges auf den Seekrieg zu übertragen». A 98. l. 7. sorában: «... a rómaiaknál az isteneknek nem voltak képmásaik». Ebből nyilván kimaradt a *sokáig* szó; az eredetiben (61.) ott is van: so kam es auch, dass sie *lange* keine Bilder u. s. w. Különben is ellenmondásban volna a 119. l. 101. eme passusával: «Csak később keztek isteneiket képmásokban ábrázolni» stb.

117. l. a *Flamines* rovat alatt a főfejezet két sora valahogy összeolvadt a jegyzet apró betűs mondatával. Ugyanitt a *Vestales* hivatásának magyarázatánál kijelentő mondatokban van az egész passus: ... az örök tüzet ápolták ... áldozatot mutattak ... imádkoztak stb. Célyszerűbb lett volna a kötelességnek megfelelő coniunctivussal; az eredeti sem használ indicativust: «hatten das ewige Feuer ... zu unterhalten, die Opfer darzubringen, für das Wohl ... zu beten u. s. w.» Ugyanott: «szolgálatuk nagyon *terhes* volt»; inkább szigorú, *streng*. A 118. l. *Salii*: ... eine *kurze* Lanze, jó lett volna kitenni a jelzőt az érthetőség kedvéért.

Félreértés a 124. l. harmadik bekezdésű szakaszban: «... de ekkor, *mint az isteneknek nem tetszőket*, az országból kiutasították». A fogadalmi zsengekről van szó. Az eredetiben: «dann aber, *als den Göttern verfallen* (t. i. die Kinder)» egészen mást jelent: *mikor már fel kellett volna őket áldozni*, mintegy *esedékesekké váltak*, hogy úgy mondjam.

131. l. ... ravatalra úgy tették a halottat, *hogy lábával az uteza felé fordult* («mit den Füßen gegen die Strasse gewendet»); jobb lett volna: az uteza felé legyen fordulva, mert valaki úgy érthetné, hogy a halott *maga* fordult. Ugyanazon lapon: «a ravatalt letették a szószékre» e h. «a szószék elé» (*vor die Rednerbühne*).

Még csak egy-két apró-cseprő dolgot, néhány sajtóhibát akarok fölemlíteni. A *fenkő* helyett jobb volna köszörűkő. A *vetőgépek* helyett talán *hajítógépek* volna jó, mert modern észjárásunk nolens-volens valami újabb fajta masinára vág ki; a következő lapon már a «Geschütze» csakugyan *lövőgép*. Ugyanott a Sehnen «állati erek» helyett inkább *inak*. A gyakori «elő voltak irva» helyett jó lett volna mindenütt a «meg voltak szabva» kifejezés, a mint több helyen úgy is találtam. A 124. lapon kétszer is van *juhok* nyilván a johok (exta) helyett. Ugyanazon lapon füstölőszerek mellől elmaradt a latin név *odores*.

A «megtisztelő helyük» (Ehrenplätze) helyett célyszerűbb volna a *díszhely*. A 127. l. értelemzavaró sajtóhiba *a*) alatt «a tusakodó *felett* életre-halálra viaskodtak, e h. a tusakodó *felek*. A *temető* helyett (131. l.) jobb volna «temetkezési hely» (Bestattungsort), mert hisz a következő lap maga mondja: «Nyilvános temetőik ... nem voltak». Mi pedig a temető alatt csakis ilyet értünk. 146. l. *toga amictus*, jó lett volna a

hosszúság jellel togā ellátni, nehogy az avatatlant zavarba hozza. Ugyanott az 1) jegyzet alatt magyartalan a szórend: ... még egy másik tunicát is magukra öltöttek (öltöttek magukra: különben az *egy* is elmaradhatna). 147. l. «hátnál *hurczos stola*»; Schlepp inkábbb *uszály*; vagy ezt el lehetne kerülni körülírással; én legalább a *hurcz* szót sohasem hallottam. U. o. a birkagyapjú (Schafwolles) helyett untig elég *gyapju*. Vajjon a *fejriselet* nem volna-e jobban kifejezhető valahogy másképen? 149. l. *cene* van *cena* helyett. 171. l. genus *diceni* dicendi h. A 180. l. «De sikos sarka vagyon a szerencsének». Ilyen alakban, megvallom, nem hallottam. Különben is az eredetit alig tükrözteti vissza: Aber der Umschlag liess nicht lange auf sich warten. A 181. l. «14 *philippikai* beszéd» nem mondható így. A 185. l. Cicero leveleiről az van mondva, hogy 68—48. évekből valók; nyilván sajtóhiba, mert lejjebb már a) alatt ez van: ad familiares . . . (62-43).

Mindent összefoglalva a Wagner-Horváth-féle «Régiségeket» igen sikerült, hasznavehető, szép munkának tartom; kívánom, hogy mindenki oly örömmel fogadja, mint a mily kedvöket lelik benne tanítványaim is. Még csak azt kívánnám, ha ugyanazon szerző «Realien des griechischen Alterthums» című hasonló művét is ily sikerült fordításban és szép kiállításban bírhatnók.

KEMPF JÓZSEF.

Gróf Gvadányi József 1725—1801. Írta *Széchy Károly*. Magyar Történeti Életrajzok X. 1894/95. évf. első és második füzet; egy pótkötettel. Budapest. Franklin-lárs. 8-r. 288 l.

A «Magyar Történeti Életrajzok» tizedik évfolyamának megnyitója Gróf Gvadányi József *magyar lovas Generális* életrajza volt. Főrangú íróé és katonáé, ki majdnem félszázados pályafutása alatt arcképe körirataként: a mennyit tett Marsnak, annyit Apollónak; s míg szívével és tollával a magyar föld titkos ígését allegorizálja, maga — a Beöthy szép szavaként — «a hódító magyarság emelő képévé» magosult. Nem a *Meisternaturenek* közül való, egyszerű poeta ember, de tüzeskedő Nótáriusa, benne és általa írójának neve örök emlékkévé lett irodalmunkban. Újabban, kora százados évfordulóikor több ízben megjelent irodalomtörténetíróink tolla alatt, sőt főbb művei kritikus pontjainak taglalásában lassankint a nyílt kérdések mezejére került. De bármennyiszer, bárminő avatott tollak foglalkoztak véle, költőnk hatása mégis csak válogatott vonásaiban, arcképe is csak mozaikban maradt, a míg a Széchy könyve be nem fejezte várakozásunkat.

Nagyszabású műve tíz fejezetre oszlik, melyek élén «Korviszonyok» czím alatt a költő korabeli magyar társadalom és közműveltség képét tárja elénk. Színező erővel és metsző éllel elemzi Mária Terézia uralkodói

czélzatait, a nemzeti érdekek, nyelv és iskolák állapotát, végül az akadémiai kérdés fonálán egyrészt III. Károly rendeleteiben, másrészt a német nyelv fejledező uralmában világosan mutogatja, hogy mindezek eszméje már akkor rég fölébredt. Csak nálunk nem ébredhetett, hol a nagy kísértés ép ezeket ejtette meg legelőbb: lassan, szép szerével, mint a királyasszony minden tette, ki dinasztíájának nem a *régi czélzatait*, csak a *régi módszerét* változtatta meg. Széchy ekként felfogásában és eredményeiben elődeitől (Beöthy, Marczali) lényegesen eltér, főként v Toldy híres apologiájával szemben merő ellentétés alapra helyezkedik. Tüdülő bizonyítékai sorában semmi fontosabb jelenséget nem hágy figyelmen kívül, mely nemzeti hanyatlásunk mélységét jellemezheti, s midőn kritikája élén mintegy prismán szétszaggatja s analisálja őket, érvei sugarát hol a hazai sötét képekre, hol a ragyogó Bécs gárdatisztjeire veti, kiknek szívében mint Daedaloséban a krétai földön, hirtelen fellobban hazájuk, nemzetük szeretete. Ekként mélyíti rajzát, s az egy-másután meg-megszólaló írók: Ráday, Orczy, Rajnis, Dugonics, Kazinczy stb. alakjaiban egész kikerekedő korrajzot ad, mely széles körvonalaival előre megrajzolja a keretet, honfi riadóival a hangulatot. Innen, e körből emeli ki aztán a «jó öreg Gvadányit».

A II-ik fejezet «Gvadagniak» cím alatt a Gvadányiak eredetéről, elágazásáról értekezik. Lefesti az ősi földet Arezzót, a család múltját, aztán e honba szakadt ág szereplő tagjain a magyar föld titkos varázsát, a meghódoltak lélek, vér és gondolatbeli metamorfózisát, mely szilaj lobogásában egyre magyarabbá aczélodik, firól-fira. Az első Alessandro, még csak katona hűségéből, fia már hazafi is becsületből, a harmadik sarj ha korra beválik: kurucz, a negyedik már a magyarság apostola. Az elődök részletes rajza után tér át Széchy (III. f.) a költőre, játékaik és könyvei közepett úgyszólván bölcséjétől végig kíséri a babékoszorús egyetemi polgárig. Háttérül képeket rajzol az akkori idők gyarló iskolázásából, bemutatja a privát és elemi oktatást, aztán a jezsuita középiskolákban a Ratio Studiorum szigorú keretében mozgó módszert, uralkodó remekíróival, benső szellemével, vallásos légrékéről és társulataival. S mint a fiatal Gvadányi lelkében a derültebb vonásokat, úgy színezi emitt a tanárok komor arca s a tantermek rideg falai közé besütő nap-sugárt: «A haldokló Krisztus társulat»-át és a «Mária Egyesületet». Ez utóbbinak regulái alatt csodás önfeledséggel napokat és éjelet töltöttek a kis tanulók térdepelve, örök imádkozásban zümmögve, mintha az élet fakadó tavaszán levő gyermeki lelküket nevezhetetlen bűn bánata nyomná, mely ennyi rajongással és mélységgel még túlzásaiban is megható.

Mind a két szakaszban változatos tárgyainál fogva sok új és becses dolgot nyújt az író. Ilyen mindjárt a Gvadányiak családfájának össze-

állítás, melyet terjedelmes leírásaival bőven kilomboz, egy helyt meg ép költőnk atyjánál Thalyval szemben meg is igazít. Szintén érdekes részlet a Gvadányi fiatalságának képe, melyet ily teljes alakban a vérbeli öröklések s az iskolai hatások pszichologikus vegyítésével eddigelé sehol sem találtunk. Forrásai között az olasz Giorgio Vasari műve az arezzói földre, új helyi közleményei a rudabányai családi fészekről és népi hagyományairól, meg a hazai országos, s a bécsi titkos hadi levéltár katonai közlései érdemelnek kiválóbb említést.

A hadsereg kötelékébe lépett ifjút mint a IV. fejezet beszéli: a hétéves háború sodra azonnal magával ragadja. Tengerben egy csepp, de az író lehetőleg szem előtt tartja, s Arneth e tárgyról írt nagy műve nyomán sarkon kíséri az eseményeket. A hadjárat túlságig részletező mozzanataiban föl-föltetszik Gvadányi nyalka huszár alakja: így Kollinnál és Zittaunál, Boroszlónál és Hochkirchennél; nyilatkozataiban és tetteiben szokása, szenvedélye, bravurjai: mint a minőt Berlin megsarcolásakor s a költő Kleisttal való hadi vetekedésben víz véghez, melyek lovagias vonásaikkal a minő megkapók, ép annyira jellemzők. A háború zivatarai után (1763) pihenőre vonult őrnagy a beregi kis Badalóban, majd 2 év múlva mint alezredes Szathmárt és Zajtán mulatozik huszáraival, a falu népével és földes uraival, mely víg napok oly sok kedélyes kalandján kívül költői eredményükben a Peleskei Nótárius alakjainak lettek megteremtőivé. — Itt, főkép a Becsky családok körében átélt örökös örömök és zajos vendéglátások karjaiból máramarosi áthelyezése (1768) ragadja ki Gvadányit, hol a szerző egy fordulóval ismét a katonára veti tekintetét, s szigorú kritikával, mély és gyökeres tanulmánynyal vizsgálja II. József katonai rendszerét, az akkori harcászati főbb előnyeit és hiányait, legjelesebb képviselőit, hogy az általános taglalással oda vetett háttér fölé kiemelje és bemutassa a maga katonájának egyszerű de józan elveit, szabad és nemes felfogását, mely e ponton is összelüktet igaz magyarságával; a kinek a lelke ragyog, ha eszményképéről Hadikról s kedves katonáiról a huszárokról szólhat, amannak példája vonzza, pályája lelkesíti, emezekben pedig a múlt dicsőségét látja, a kikkel együtt nőtt és együtt öregedett. — Ekként lelkesedve az életíró képein, talán túl is rajtuk felejtkezik, bonczolgatásában ide-oda nyúlván úgy látszik, mintha a sok magyarázó gondolat el-elmerítené a magyarázott embert. Mert alig említ csak egyetlen vonást költőjében, valami újabbat, hogy el ne árrassa azt a hadseregben vagy korában divatos viszonyoknak ismertetésével. Ez a túlságos keretrajzolgatás, örökös gondolatátfüzés s kormagyarázat bárminő értékes, egyre-másra megújuló színeiben inkább homályosítja mint fokozza a főalak hatását. Az individualis vonások szétszóródnak. Gvadányi van az általánost adó részletek közé ékelve mint egy mellékfonál, nem

pedig azok az ő lelkén összeszöve, melynek kötéséből egyre kiválnék. Igaz, sokban enyhíti ezt az a körülmény, hogy katonáról van szó, ki szerző megjegyzéseként a míg nem emelkedett a parancsnokok sorába, a névtelen hősök közé tartozik. A mi egészen való, de anélkül, hogy a fejlődés élet- és lélektani törvényeivel dolgozó életrajzban ez az alak növéseinek rovására esnék. Pedig annyi tény, hogy Gvadányi nem előttünk nő, csakis sarzsíjával bukkan elő bemutatni magát mint főhadnagyot, kapitányt, őrnagyot, stb. Így támad aztán hősünk pályáján némi szakadozottság.

És mégis e szerkezeti gyöngesége ellenére ha nem a legsikerültebb, de a legbecesebb részek egyike ez.

Terjedelmes képekben tárulnak föl előttünk a nemzet katonai életének megromlása, a militarismus terjeszkedő polypjai, az aktarendszer és a methodismus baklövésai, mely valamennyi idegen elfajzás legkárosabb hatásában: a germanisatio átkával szakad a nemzet nyakába. S e kiváló részleteket érték tekintetében még inkább emeli az a sok, eddig ismeretlen, hiteles adat (a cs. és k. hadi levéltár okiratai), melyek nyomán Széchy dolgozott, s eredményeivel a Gvadányi literaturának határozottan nagy szolgálatot tett.

A VI. fejezet a már nyugalomba vonult öreg tábornokot vezeti elénk, szakolczai csöndes magányában, második neje oldalán. Gazdálkodói pepecselése és írói gondjai között csak régi humora ömlik még fiatalosan, mely keresztül villog minden tétlen, el-elmerülő borongásain. Mindezek örök ifjú forrása felé, költészete *vég géniuszához* fordul most Széchy, hogy munkássága általános irányában, eszményeiben és jellemző vonásaiban az Író arczképét kidomborítsa. Első párhuzamként kora szépirodalmának vezérbajnokaéval, a Kazinczyéval méri össze, egyéniségükből és pályájuk természetéből fejtegetve ki művészüik különféleségét. A Mesterét *Xenidion*-nak, a Gvadányiét egyszerű parasztlánykának nevezi, a ki mindig józan természetességgel beszél, nem válogat, nem mesterkél, sőt néha pajkos és nyers is, mintha kalandos markotányosként végig táborozott volna a huszársággal. Mindezt megmagyarázza azonban a katona-költő foglalkozása és köre, a melyben élt, *korának*, illetőleg olvasó közönségének izlése, melynek írt, mely parlagi életmódjában és mulatozásai közt bizony nagyon nyers és érzéki volt. Így szedi aztán sorra a szerző Gvadányi nemzeti érzéseit igaz magyarságával; vallásos nézetét az Istenről, a hitbéli felfogásokról és szektákról kitörő türelmetlenségével; politikai és rendi meggyőződését loyalismusával uralkodója iránt, mely a Széchy mentegetése daczára ép oly benső, gyökeres loyalismus marad nemcsak a katonában, hanem az arisztokráciában is.

Ekként mind jobban-jobban élénk tünedeznek a költő *egyetemes emberi* alakja, melyet életírója — főként a mindig nevető emberről szólván — legigazabb czímmel: *pajkos öregnek* nevez.

Két főműve (a Peleskei Nótárius és Rontó Pál) tárgyalását megelőzőleg «Nemzeti Áramlatok» cím alatt a Bessenyei fölléptével megindult s százada utolsó tizedében már javában izzó visszahatás képét tárja Széchy az olvasó elé, egyre mutogatván az idők teljességét, mit a szellemi *megújulás* nemes bajnokai, köztük Gvadányi indítottak és megérleltek. Szinte látjuk az ár növekedését, a kort, melyben egymás lángjától gyuladtak meg; szinte halljuk az ujjongó öröm riadását, mely széttöri a korlátokat s a nyelv, öltözet, intézmények érdekében hangos szavakra fakad; érezzük, hogy mint derül föl a nemzet lelke és beborult ege, mely a korona visszahozatalakor már csupa ragyogás. Majd azt vázolja Szerző, hogy mint nyílnak meg egyenként a költők ajkai hangzatosabb dalban: az Anyos, Baróti Szabó, Rajnis, Péczeli, Ráday lantján, kik föl-föl lüngoló lelkesedésükben Mátyás visszatérő századára gondolnak, s szentül hirdetik, hogy a magyar Isten kiválasztott népe. Kihallgatja és tanulmányozza a szerző még a szószékek tanácsát, a proceszsiók ájtatos imádságát is, a megyék forradalmát, a költők, írók, magán naplók, röpiratok alapján a főbb hullámok támadását és összecsapását: mindent, a miben a nemzeti megújulás öröme s mámoros riadása harsogott, melybe erős kiáltásként vegyült bele a Peleskei Nótárius korholása is, az általános divat és lelkesedés ez örökre nemes alakja. Széchy stílja itt teljes arányban áll lelkesedésével, hajlama választott tárgyával, melyben az irodalom és társadalom egymást fölváltó képei jelennek meg, bennük élet és lobogás, mélység és kifejező erő. Változatos harmoniájával úgy hat ránk az egész, mintegy tüzes induló, melyben ódai szárnyalás és himnuszis ihlet vegyül, s mely a mult romjain és mulasztásain fölül emelt társadalmat évszázados bűnök megbűnhődteként tünteti föl, némán kiáltva már a Széchenyiféle ígéket. — *Mu nálunk kétségtelenül Széchy a megújulás irodalmának legavatottabb történésze*, ki e tárgyat érdeklő annyi fejezete közül ezzel egyenesen megajándékozta az irodalmat.

A korrajzi keret után az annyi idő óta, annyit fejtegetett «Peleskei Nótárius» felé fordul az életíró (VIII. f.), mely szerkesztileg útleírás, lényegében pedig a korabeli fölbuzdulás egy szenvedélyes kiáltása. Részletező taglalásában — a kisebb pontokat mellőzve itten — a művet és hőstét illetőleg a következő eredményekre jut. Elismeri a Nótárius hazafiságát, méltányolja fájdalmát, mely nagyzó kifakadásáiban, pellengérező szavaiban egyaránt a nagy közönség visszhangja, de pesti kirohanásait izetlen leczkértetéseivel elítéli. Szerinte is több van benne

a csúfondárosságból, mint az erkölcsi emelkedettségéből, mely miatt — szemközt az úton tanúsított grávaságaival — összehúzóba jő önmagában az emberrel; a komikum alsó köreiből mozgó támadásaiban; az *esztetikai törvényekkel*, majd kalandos útja és budai hősködése miatt kettős ágú és alakú szerepeiben: a *szerkezeti egységgel és teljességgel*. E megtört derekú kompositió lesz aztán forrásává legtöbb fogyatkozásának. Korát és értékét egybevetve, országos hatása titkát Aranynyal egyhangúlag az olvasó közönség fejletlenségén, a népköltészet Gvadányiban megújuló erején, sőt az idők áramán kívül «sokkal éltetőbben» az alak szerencsés megválasztásának s amaz elhitelési módnak tulajdonítja: «mely szinte okiratilag bizonyítja, hogy alakjai valamennyien élő személyek, hogy az események mind úgy történtek, a hogy ő elbeszélte». — Végül a Peleskei Nótárius eredeti alakjainak kérdését tisztázza. A Becskycsalád élő tagjai és rokonai köréből nyert levélbeli közlések, magából a műből merített lélektani találkozások, északi levonások nyomán világosan rámutat, hogy a hős költői mintája a peleskei napok egyik bonvivánja: Becsky György volt, kinek felesége (Klára asszony) mátkajelölt lánya (Franczli) s a ragyogó szépségű Becsky Gáborné szintén mind ott szerepelnek, mint később a haldokló Zajtay környezetében az egykori jó pajtások megannyi alakja. Így hát a régóta kísértő kérdés, melyet a legújabb kutatások is megerősítenek, a Széchy művében és művével teljesen eldöntöttnek tekinthető. Íme itt is egy újabb irodalmi nyereség az életrajzban, s bár a Nótárius halhatatlansági kérdésénél a nyomatek hová helyezésében lehetne egy pár szót tenni, szerzőnk eredményeit úgy az alak, mint a mű hatását illetőleg szívesen igazakul ismerjük el.

Hasonló megvilágításban és módon vezeti elénk a szerző «Rontó Pált» (IX. f.), mely Gv. másik főmunkájában irodalmunk első szökött katonájának, a lángeszű kalandor Benyovszky szolgájának életét és viselt dolgait beszéli el. A tárgy költői vonzó erejének Gv.-ra nagy hatást tulajdonít, elhitelési módját leleplezi s ekként indul a hős eredeti alakjának kutatására: végig a Benyovszky vándorlásán, a hét éves háború megfelelő mozzanatainak nagy szorgalommal és utánjárással fölhasználva minden e tárgyat érintő adalékot (B. emlékiratait, helyi-, családi- és személyi hagyományok, helytartó tanácsbeli végzéseket), *igen nagy valószínűséggel* kimutatja, hogy a mű hőse tényleg élő alak volt, de eltekintve a költői szabadság színezésétől, kettős alak összefűzéséből teremtvé, kiknek egyike *Erdélyi Mihály*, a huszti kaland hőse, a másika *Vlkolinszky Menyhért*, Benyovszky esetleges szolgája, a körözött egri lakos. A tiszta meggyőződéstől áthatott hang, melyen bizonyítgat az életíró: könnyű és eleven mindenütt; szemét, tollát nem kerüli el semmi fontosabb dolog, melyet nyomban meg ne tekintene. Beszéde melegénél szinte érezzük, a gon-

dolati fordulókön ellenható érvei összevillantásánál szinte látjuk mi is az alakot, melyet kutató képzelete már előre szegzett, logikája kidomborított. Széchy kezében az a toll mozog itt, mely a *Pannóniai Ének* fejtegetéseit megírta, érték és erő tekintetében e kis czikket is az irodalmi forráskritika jeles példányává kerekítette ki. Csak egyet kell fájfálnunk nagyon, azt t. i. hogy kutatása mellett vagy miatt, magának a műnek és hősének, mint ilyeneknek eszth. méltatásáról csaknem egészen megfeledkezett. Pedig Rontó bevezető soraiban ép maga mondja, hogyha: «nem volt is hatása oly gyors és csattanós, mint a Nótáriusé, de érdeme és sikere nem kisebb.» A költő általános méltatása körében előfordul ugyan párszor, de néhány lapot külön is megérdemelt volna, akár hatásáért, melyet főként a köznépre gyakorolt, akár benső érdemeért: mert írójának minden örökletes gyöngéi mellett *lélektanilag* mégis ez a műve (már annyira a mennyire) legkövetkezősebb, compositiójában a legkerekebb.

Az utolsó (X.) fejezetben visszatekintésül «Gvadányi közönségéről és írói méltatásáról» szól a szerző általánosságban: felemlíti — talán nagyon is röviden — többi dolgozatait, hogy így művei teljes keretében, valamennyi tényező világánál igyekezzék azok becsét és mineműségét meghatározni, melynek mértéke főként Gvadányinál csak a *viszons igazság* lehet, kit mindig a maga korában, czélzataival és közönségével lehet és kell megítélni. Kijelentése után tüstént erre a közönségre veti tekintetét, melyet rétegről-rétegre haladó kutatásában egyedül a parlagi köznemességben talál föl. Náluk marad egy pillanatra s a bennük és velük fejlődött korabeli költészet eszméi, iránya s újításai között párhuzamító vonással taglalja Gvadányi egyetemes írói arcképét. Kiemeli eredeti sajátosságait, hatásának titkos és nyilvános eszközeit, stíl és verselésbeli aprólékosságaitól örök becsű írói érdeméig, hogy utolsó napjainak rajzával fejezze be méltatását annak a férfúnak, «kinél a megújulás korának volt ugyan nagyobb művésze, hivatottabb költője és jelesebb írója több, de nem volt egy is a nemzeti eszmének, a nemzeti érzésnek, nemzeti nyelvnek nála lelkesebb apostola».

Ennyit «Gvadányi József életrajzáról», melyet — futólagos egyéni megjegyzéseinktől eltekintve, — *méltán említhetünk nemcsak írója, hanem irodalmunk legkiválóbb e műü termékeinek sorában.* A költő pályája, írói munkássága, véralkata gazdag korrajz keretében és lélektani világtítás mellett jelenik meg, mely a Széchy életírói tollának, jellemző erejének kategorikus imperatusa. Szerkezeti beosztása egyszerű és tiszta, forrásanyaga válogatott, és mint a sorok között külön kiemeltük, több nyílt irodalmi kérdést, melyek kétesek, részben vagy teljesen ismeretlenek voltak: tisztázott, mondhatnók befejezett és

eldöntött. A stíl, melyen ír, érdekes egyéni színezetében mindvégig friss, előkelő és jellemzetes. Néha ugyan megesis rajta, hogy tárgyalás közben gondolatai megeredtek, a mint lelke szárnyai meg-lendülnek, némi szónokias páthosz önti el a tollát még az érte-kezőbb helyeken is. Kérdéseivel, feleleteivel, fölkiáltásaival a sorok nyu-godtságát meg-megszaggatja. De a lelkesedés e hirtelen eláradása némely helyt meg sokkal szerencsésebben, színekkel tör elő, így egy-egy alak, arczkép vagy jelenet festéseinél, (minők: Forgách Simon 39—40. l. az ifj. Gv. 61—62., Beesky-ház 101—103. stb.) mikor kifejezésbeli ereje valóban megkapó, benne ihlet, mely szülte, hangulat és melegség, mely az olvasóra is elragad.

A könyv kiállítása, melyet meglepő dús, közel 90 darab illusztra-tio: hely- és csoportrajzok, arczképek, kézirati facsimilék, címlap után-zatok, s egy, a költő színes arczképe díszít, a Magyar Történeti Életrajzok kiállításában a Franklin-Társulat sajtóját dicséri. E képesarnokból megemlítendőek még az arezzói fénykép utánzatok, Cserna eleven rajzai Rudabányáról; aztán Bessenyei, a Gvadányiak, Lacy, Hadik (ívnagy-ságú) Zsiethen, Kleist, Nagy Frigyes arczképei, a megújulás korabeli költők és íróké közül: az Orczyé, Kazinczyé, Péczelié, Rádayé és másoké.

A szövegtől függetlenül, a könyv végén Gvadányinak az Erdélyi Irodalmi Társasághoz intézett ívnyi levélnek hasonmása és 10, Péczeli-hez írott levél szövege van mellékelve.

DR. PAP KÁROLY.

Stilisztika. Középiskolák IV. osztálya számára. — **Szerkesztéstan.** Gymnasiumok V. osztálya számára. Szerkesztette *Négyesy László*. Buda-pest, 1895. 8-r. N, 4, 223 l.; 230 l.

A stilisztika mint középiskolai tantárgy sem a maga tulajdon-ságaira, sem módszerére s tanítására nézve nem tartozik a könnyebben tanulható és tanítható tárgyak közé. Még az első része hagyján: ott a tanárnak nem nehéz a jól kiválasztott olvasmányok alapján összefoglalni a stíl lényeges és kevésbé fontos sajátosságait s úgy szólván a tanulók szeme előtt vezetni le a megállapítandó szabályokat; de a második részben már a szerkezet mivoltát megértetni a tanulóval s benne némi formaérzékét kifejleszteni, sokkal kipróbáltabb módszert, tapintatosabb eljárást s gyakorlottabb erőt kíván. Közkezen forgó stilisztikáink nagyobb része eddig úgy volt szerkesztve, hogy előbb a szabályok s azután azok alkalmazása következett, megfelelő vagy felvilágosító példák kíséreté-ben; az első részszel így is el lehetett érni némi eredményt; de már a második rész tanítása igen csekély gyakorlati haszonnal járt. Az írásmű

belső alakját, a gondolatok kapcsolatát s azok helyes rendjét nemcsak megértetni, hanem az írásra bizonyos készséget fejleszteni a tanulóban még a legodaadóbb tanítási módszerrel is csak nehezen sikerült.

Négyesy László eddigi tanári gyakorlata és tapasztalata révén most több sikert ígérő rendszerrel állított össze a stilistikának mindkét részéből egy-egy kézikönyvet, a melyeknek alapján bizonyára jóval meg lehet könnyíteni a stilistika tanítását s tanulását, ha középiskoláink ügyes-bajos állapota megengedi. Más szóval: Négyesy rendszere egészben és részeiben haladást jelez eddigi stilistikáink rendszeréhez mérve, több gyakorlati érzék s a tapasztaláson leszűrődött képesség nyilvánulnak benne, ámbar e rendszer sikeres alkalmazása a mostani viszonyok között, a budapesti középiskolák tanulóinak rendkívüli létszáma mellett szintén gyakorlott s odaadó képességet s lelkiismeretes munkát kíván. Ez azonban kevésbé jöhet számba, csak a kívánt eredményt valamennyire biztosíthassuk. Ha a tanárnak megvan a szükséges ideje, hogy a tanulók mindegyikével együttesen gyakoroltassa a stíl szabályait s önmaguktól vezesse azokra a tanulókat: kétségtelen, hogy e kézikönyvek a legjobb vezérfonálul használhatók. De hogy e vezérfonal használata mily eredménnyel jár a gyakorlati életben *a tényleges állapotok között*, bajos előre megmondani, s itt e kérdést mellőzhetjük is. Megengedem, sőt hiszem is, hogy alaposabb lesz e könyv segítségével a tanulók képzettsége, a többé-kevésbé száraz szabályok valami könnyebben felfogható alaphoz növe, inkább fejleszti a gyermek értelmi világát — a mi önmagában véve sem csekélylendő; de az egész anyagot így elvégezni fölötte nehéz. Igaz ugyan, hogy a tankönyv anyagát a körülményekhez képest rövidíteni a tanár helyes belátásától függ: de épen ez a pont az, a mely a legtöbb szakavatottságot, körültekintést s pædagogiai érzéket kívánja, s épen a szükséges határ megvonása a fő kelléke egy jó iskolai könyvnek. Szerettem volna, ha Négyesy könyvének előszavában kijelölte volna, mely olvasmányokat tartja ő olyanoknak, a melyekből a stílnak nemcsak egy-egy, hanem többféle szabálya levezethető; a melyekkel való foglalkozás legközelebb visz a célhoz minden körülmények között. Ő a stilistikának mind a két részében igen helyesen legtöbbször a *Toldit* veszi alapul s például: de az előre bocsátott olvasmányok képző sajátosságait, a melyek nem önmagukért, hanem a stíl tanulmányának a szempontjából vannak könyvében, mintha nem eléggé aknázza volna ki az elméleti részben; az első és második szakaszról ugyan nem szólok, de a verstan összefoglalásában több helyen egyenesen csak a felhozott olvasmányok magyarázatára utasít. Pedig itt még tán jobban helyén lett volna a rövid elméleti rész világos összefoglalása, mint az előbbi szakaszokban. A stilistika második részében, a szerkezettanban szintén szorosabb összefüggést óhajtottam

volna az olvasmányok és az elméleti rész között. S itt még inkább helyén lett volna a legszükségesebb olvasmányok kijelölése.

De hogy Négyesy két könyvéről szerény véleményemet röviden elmondjam: nem időzők oly tanügyi kérdésnél, a melynek megoldása a mennyire kívánatos, épen oly kevés reménnyel biztat. Négyesy munkájánál nem veszem tekintetbe középiskoláink mostani állapotát, mert hiszen bármily jó tankönyv is majdnem cserbe' hagyja a tanárt, ha fizikai ideje nem elégséges. Úgy tekintem könyveit, a mint azok a kitűzött czélt szolgálják: az előadás módjának s az írásmű szerkesztésének szempontjából. S így mindjárt kimondhatom, hogy Négyesy stílistikája java kézikönyveink közé tartozik, a melyet így is bátran tanulóink kezébe adhatunk, főleg az I. része, a gymnasiumok IV. osztálya számára való. A II. rész ellen már, noha el- ismerem, hogy ez is derekas igyekezet s hosszas tapasztalat eredménye, a sikeres alkalmazás szempontjából némi észrevételeim vannak. Sorba veszem egyenkint.

Az I. rész olvasmányai nagyon kevés kivétellel igen jól vannak összeválogatva. Csak a mesékre nem merném ezt mondani. Ezeknek a régi nyelvű, Pesti Gábortól, Heltaitól, stb. vett meséknek van ugyan pædagogiai képző ereje, de stílképző még a Négyesy jó jegyzeteivel is nagyon kevés; az archaismus, rövidség, stb. stílbeli tulajdonságok megértésére nézve, azt hiszem, fölösleges olyan távolról vett példához folyamodnunk. A könyv czélja legfőként az írásbeli előadás szükséges tulajdonságainak megértése s elsajátítása levén: ezekkel az olvasmányokkal e czélt valóban aránylag csekély mértékben mozdítjuk elő. S hajlandó vagyok azt hinni, hogy e részben sokkal fontosabb — Négyesy is így jár el az elméleti részben — a kifejlett irodalmi nyelv használatának lényeges sajátosságait megismertetni a tanulóval, mint a régi emlékek ódon nyelvét, sokszor gyarló szerkezetét s nem egy helyen még gyarlóbb mondatfűzéseit. Ha ugyanis az elbeszélések, leírások s erkölsrajzok újabbkori nyelvi előadómódját valamennyire átérti a tanuló, visszamenőleg sokkal könnyebben lehet őt a régibb emlékek nyelvi sajátosságaira vezetni, mint megfordítva.

S itt egy füst alatt a stílistika II. részére is kiterjeszkedem. A tárgyi csoportosítás az olvasmányok közt helyes ugyan: de nem tartom helyesnek a stíl és főként a belső alak szempontjából. Thurzó, Pázmány, Bethlen, I. Rákóczy György, Zrínyi levelei, a mily becsesek irodalomtörténetileg s pædagogiaiilag is: majdnem oly keveset érnek abból a szempontból, hogy azokon a szerkezet szabályait, a logikailag helyes gondolatnak stílbileg helyes kifejezése módjait kiválóbban, eredményesebben szemléltessük. És pedig annál alkalmatlanabbak ez olvasmányok az érintett szempontból, mivel épen azt a latinnal meglehetősen kevert

nyelvet mutatják, a mely a tanulóra értelmi fejlettségének e fokán nyilván épen az ellenkező hatás-sal lehet, mint a hogy kívánatos.

Igen becsülöm és méltányolom a szerző abbeli törekvését, hogy «multunk szeretetét, mélyebb megértését kívánja előmozdítani», hogy «e régi emlékek iránt a tanulóban érdeket akar gerjeszteni»; elismerem, hogy az olvasmányok «történeti és tartalmi becsére» különös gondja volt s a nemzeti elem cultusát egy lépéssel csakugyan előbbre igyekszik vinni az iskolában. Látom, hogy a tanuló erkölcsi világának kialakítása, értelmének fokozatos fejlesztése, bár ezekről a szerző nem emlékezik, szintén szorosan előtte volt az olvasmányok megválogatásában; látom, hogy az előadó tanár és nevelő szép összhangban egyesülnek a szerzőben. De mindig az a kérdés: vajjon a kitűzött célzt e szempontok arányos egyezésével érjük-e el, vagy e szempontok egyikét-másikat többé-kevésbbé feláldozzuk csak azért, hogy legfontosabb célunkhoz lehetőleg legközelebb jussunk. Természetesen akkor jutnánk legközelebb a célhoz, ha az olvasmányokkal való foglalkozás a stíl tanulmányának, a nemzetiségi érzet erősítésének s az erkölcsi fogalmak tisztulásának egyaránt kedvezne; de ha inkább csak az utóbbiakra hasznosak s épen az írásbeli előadás fontos kellékeinek megmutatása tekintetében kevésbbé használhatók: mégis inkább olyan olvasmányokkal foglalkoztatom a tanulókat, a melyek a főcélzt legjobban szolgálják. Tudom, hogy a merev álláspont alkalmazása sehol sem veszélyesebb, mint épen a tanításban; de azt is tudom, hogy a legbajosabb egyszerre többszörös kíváncsiomnak mindenben eleget tenni.

Visszatérve az I. részre: a történelmi tárgyú olvasmányok Fraknóitól és Salamontól kissé nehézkesebbek még a IV. oszt. tanulóknak, kivált emez épen a történetíró okoskodása miatt elég lenne csak a retorika tanulóinak. A Fraknóitól vett olvasmány ugyan összefügg a *Toldi* korával s bizonyosan ez a szempont vezette Négyesyt ez olvasmány fölvételében, de találhatott volna e célra valamivel könnyebb és szebb kidolgozású olvasmányt, például a Történeti Életrajzokban. A leírások körébe vágó olvasmányok mind helyökön valók; de már az erkölcsrajzok közt az Aristotelestől s némileg a Theophrastustól közlöttek is kevésbbé valának szerencsés választásra. Aristoteles oly mélyen gondolkodó philosoph, hogy műveinek helyes megértését egy IV. oszt. tanulótl nem várhatni még oly lelkes vezetés mellett sem; az itt felhozott részletek ugyan a könnyebbek közé tartoznak, de mégis nagyon elvontak ahhoz, hogy egy 13—14 éves fiú átértse azokat, épen a helyes kifejezések szempontjából. Így vagyunk a Berzsenyitől felhozott költeményekkel is; tudom, hogy még az V. osztályban is mily nehéz megértetni a tanulóval Berzsenyi mythologiai kifejezéseit. Mert egészen más dolog, hogy a görög mythológiának az elemeit már tudják a tanulók eddigi olvasmá-

nyaik alapján; de Berzsenyi költeményeiben a gondolatok mythologiai vonatkozásait kell földeríteni, a mi fölülmulja a tanuló értelmi fejlődésének e fokát.

Az elbeszélések jegyzeteinek elrendezésére nézve talán helyesebb lett volna minden olvasmány után tenni a szükséges jegyzetet, a mi a használatot nagyban megkönnyítette volna, mint a hogy a leírásoknál és erkölcsrajzoknál tette a szerző.

Az elméleti részre vonatkozólag általában azt lehet mondani, hogy a szerző mindent röviden, világosan és szabatosan foglalt össze. S itt egy nagyon becsülendő sajátosságát kell a műnek kiemelnem. Minthogy a könyv épen a helyes és választékos stíl megtanulására czéloz: Négyesnek felosztása, meghatározásai s egész tanításmódja, nyelve, kifejezései valóban helyesek, rövidek, szabatosak. Minden lapja tanúbizonyságot tesz a tárgyhöz értésről s művelt ízlésről.

Különösen sikerültnek tartom az első és második szakaszt, a melyek a nyelvkincsről és a stíl tulajdonságairól szólnak. Csak néhol több példát szerettem volna. Teszem föl, a szükségtelenül használt idegen szavakra csak a *glázli*-t hozza föl, holott felhozhatott volna még néhányat, a melyek a nép nyelvében is el vannak terjedve: *ájer* (aër), *czug*, *fértály*, stb. A műveltek társalgásába betolakodott szavak inkább csak a fővárosi szokásból vannak véve s kissé furcsán hangzik, midőn ezt olvassuk: «Vannak, a kiknek *minden második szaruk*: fad, blöd, schlampet, Wasserleitung, stb.» Ez nem szabatos kifejezés. Mint az sem, a melyben az ellipsist magyarázza; Toldiné fiának csak annyit tud mondani: Áldjon meg, áldjon meg. «*A mondat alanya bent maradt szívében.*» Az elavult szókról beszélvén a szerző: a *marha* szót egyenlőnek veszi az *értékkel*, a mi nem egészen helyes, az utána következő harmadik lapon maga is mondja, hogy «mindenféle vagyont jelentett», a mi teljesen igaz.

A stíl tulajdonságai közt nem szívesen látom a szavak ilyen megkülönböztetését: *urasabb*, *parasztosabb*. A tanulóknak csak azt kell tudnia, melyik a helyesebb, akár az irodalom, akár a nép nyelvében; elég ha tudja, hogy az *eb* ritkábban használt szó s némileg «finomabb», mint a *kutya*. A választékoságnak sem helyes ellentéte a műveletlenség, inkább a pongyolaság. Az euphemismus magyarázatában azt mondja, hogy gúny lappang a kifejezésben, ha *ittas* helyett «csak» *mámorost* mondunk; holott emez talán többet fejez ki, mint amaz; a *részeg* és *ittas* olyan synonymák, a melyeket bajos fölcserélni. A jelentés árnyalatainak megkülönböztetéséről szólván, felhozza a hó (mensis) és a hó (nix) közti különbséget s azt mondja, hogy «mind eredetök, mind mai értelmük más». Mind jól van, de nem ártott volna oda tenni ennek a magyarázatát is (holdnap — hó). Hasonlókép a *megy* és *jön* (hoz és visz) szavak különbségét is megmagyarázhatta volna. «Kirágtá az iszákot» — szintén ma-

gyarázatra szorul, mert kissé ritkább szólam. Nem tartom helyesnek a kakophoniat *rúthangzat*nak mondani, elég *rosszhangzat* is.

Ezek azonban csak apróságok, a melyek egy második kiadásban könnyen kijavíthatók. De a stíl nemeinek megkülönböztetését sehogy sem tartom igazoltnak. Négyesy szakított a régi megkülönböztető fogalmakkal: *egyszerű* — *szép stíl* s helyettök a *prózai* és *költői stíl* fogalmakat használja. Attól tartok, hogy e szavak értelme zavart okoz a tanulónál; amazt prózai, emezt verses művek stíljére érti, pedig koránsem az. Én, megvallom, jobb szerettem volna, ha a szerző megtartja a régi megkülönböztető jelzőket. Aztán a világosság és hangulatosság nyilván nem eléggé fejezik ki az egyszerű és szép stíl alaptulajdonságait; ilyen megkülönböztetést talán azért sem tehetünk, mert a tanuló akkor a világosságot a szerző minden okos beszéde mellett is kizárólag csak az egyszerű stíltre foglalja le. A *világosságot* legjobban meg lehet értetni a tanulóval, ha a polgári ügyiratokból hozunk fel egy példát: kötelezés, szerződés, mert ezek azok az írásművek, a melyekben csak a világos megértetés a főcél; egyszersmind az egyszerű stíltre is ez a legkönnyebben felfogható magyarázat. A szép stíl tényezői jó rendben sorakoznak egymás mellé; de nem ártott volna a tanulót több helyen utasítani az olvasmányokra példák kedvéért, hogy a gyakorlati és elméleti rész között annál szorosabb legyen a kapcsolat. Általában Négyesy az összefoglaló részben még több hasznát vehetné az olvasmányok nyújtotta felvilágosító példáknek, mert az olvasmányokkal való foglalkozásnak csak így van értelme s a rávezető módszernek igazi sikere. Hanem a felhordott példák mindig találók, valóban felvilágosítók és szabatosan vannak magyarázva. Ez a könyv egyik főérdeme.

Hasonlóképen az olvasmányok után következő jegyzetek is ügyesen vannak összeállítva. Csupán egypár helyen találtam egy-egy olyan adatot, a melyet vagy elhallgathatott volna a szerző, vagy bővebben meg kellett volna magyaráznia. A *Rozgonyiné* után olvasható jegyzetben például felhossa, hogy Jókai is feldolgozta e tárgyat «egy novellában». Ha már ennyit megmond: azt is megmondhatná, *melyik* novellában. Továbbá felhossa a rhythmus élénkségét, a gondolatrhythmust, alliteratiót, stb. Ezeket ugyan nem nagy fáradságába kerül a tanárnak megmagyaráznia, de a szerző is megtehetette volna pár szóval. A rhythmus lényegét nem oly könnyű megértetni a tanulóval, mint sokan hiszik. Négyesy *Az alföld* című költemény után ad először verstani jegyzetet, a mely teljesen elégséges olyannak, a ki már különben is érti a vers törvényeit, de alig elégséges a tanulónak, a ki igaz, hogy már az előbbi osztályokban is hallott valamit a verset alkotó rhythmusról, csak hogy itt teljesen át kell értenie annak egész mivoltát. Erre nézve pedig Négyesy magyarázata rövid s nem kimerítő.

Ha az elméleti részzel összevetjük is a helyenként adott verstanai jegyzeteket, mégis mintha lézagosnak találúnók e szakaszt. Négyesy e kérdéssel sokat foglalkozott s jól érti a tárgyat, s azért bővebben összefoglalhatta volna a megállapított tényeket az utolsó szakaszban. Se mellett azt sejtem, hogy a tanulónak alig lesz világos fogalma a magyar versidom és a kölcsönzött versek közötti különbségről, ha a tanár ki nem bővíti a szerző magyarázatait. Ha ugyanis például a két ütemű nyolczas sor részeit is ütemnek, s a hexameter verslábait is ütemnek mondjuk: bajosan tudja, hogy amott a nyomatékos és e nélküli, emitt a hosszú és rövid szótagok váltakozása képezi a rhythmust. Igaz ugyan, hogy Négyesy a classicai versformákat az illető olvasmány utáni jegyzetben külön-külön jól megmagyarázza, de azért nem lett volna fölösleges az összefoglaló elméleti részben teljes egészet adni a verstanról.

Mind e mellett a stilistika első része általában sokkal sikerültebb, mint a második rész. Helyesen járt el itt is a szerző, hogy »inkább stilistikát» próbált »adni, mint logikát». Törekvése dicséretre méltó s eredményes is. De a felhozott olvasmányokból a jó szerkezet kellékeit levezetni, a gondolatok kapcsolatát megértetni s általában az írásmű benső alakjának természetét világossá tenni sokkal nehezebb, mint a helyes és szép kifejezések, szóval a külső előadásmód szabályainak összefoglalása s megértetése. Az elrendezésről szóló szakasz kiindulása helyes, valamint az előadás nemeinek felsorolása is: közlő, értekező (a *megbeszélő* felesleges s nem magyaros) és rábeszélő. Kár azért az összefoglalásban az *értekező* nem helyett a *megbeszélőt* tenni. De kivált az írásmű egyes részeinek, bevezetés, tárgyalás és befejezés magyarázatát szerettem volna bővebben megvilágítva látni az olvasmányok kapcsán.

Négyesy könyve e részben sokkal elvontabb, mint rávezető módszere megengedné. Pedig éppen itt kellett volna a példákon megmutatni s az ott megállapított eredményeket felhasználni az írásmű szerkezetének szemléletivé tételében. A bevezetésre s befejezésre nézve alig is hagy a könyv kívánni valót, de éppen az írásmű törzsére nézve nyújt kevesebbet a kelletténél. Abból, ha azt mondja a szerző, hogy »a tárgyalás szerkezete úgyszólván az egész mű szerkezete» nagyon keveset ért a tanuló. Nem lett volna-e helyesebb, ha a szerző néhány kitűnő szerkezetű példát előre bocsátva (mint az olvasmányok közt teszi) s azokban a haladás és mégis szoros kapcsolat tulajdonságaira rámutatva: megállapítja azt a kevés fő szabályt, a melyeket többé-kevésbé minden írásműben követünk s aztán térni át az előadás különféle nemei szerint fölvetett részletekre? És pedig a prózai olvasmányok után kellett volna inkább indulnia, nem annyira a verses művek után. Mert bármily ügyesen magyarázza is a szerző a térbeli tárgyak elképzeltető leírásmódját a *Toldi* vagy *Az alföld* után: ez a tanulónak egy írásmű kidolgozására való készségét

csekélyebb mértékben fejleszti, mint ha például Deák egy-egy levelének vagy beszédének benső formáját szemlélteti vele a tanár. Pedig a tanulás legfőbb célja a stilistika II. részében mégis csak az, hogy a növendék némi gyakorlatra tegyen szert tanulmányai alapján.

Négyesý készakarva nem ad  gy nevezett vázlatokat, mert szerinte «a jó feladat, mely  gyis összefügg az iskolai *megbeszéléssel*, mindig olyan individualis céllal kapcsolatos, hogy arra általános formulát a tankönyv alig adhat». Nem egés en vagyok a szerzővel egy értelemben. Ha néhány vázlat a tanuló előtt van, a melyet a tanár t tsz se szerint bővíthet s más  r nyba vezethet, hogy az «individualis cél»-nak is elég legyen teve : azt hiszem, valami —  gy szólván — kézzelfogható alapot nyujtunk a tanulónak, a mely szabályos gondolkodáshoz nem szoktatott értelmét vezesse,  r nyozza. De ha ilyen vázlatot nem akart adni a szerző : akkor a mintaszer  olvasmányok tárgyalás módjának megmutat s ból levont eredményt használhatta volna fel bővebben, nagyobb képző s k pes t  erővel. Szivesen elengedtem volna az olvasmányok tárgyi csoportosításában mutatkozó szoros kapcsolatot. ha a f cz lt k nyvebben és sikeresebben  rhetn m el másféle olvasmányokkal.

Van ezenkívül más megjegyzésem is. Az előadás neveit sorba veszi a szerző az elrendezés és feltalálás szempontjából, a mi helyes ; de a lyrai költeményekről külön sz l, nem mond n meg, hogy a három fő nem k z l melyikhez sorolja a lyrai költeményt. Akkor ezt a szakaszt vagy teljesen elhagyhatta volna, vagy pedig belefoglalhatta volna a k z l  vagy rábeszélő nemről sz l  szakaszba, mert ak rmelyikhez sorolható. Aztán az értekező nem feltalálásáról  rv n : az inductio tárgyalása előtt az olvasmányok utáni jegyzetben megállapított gondolati alapt nyez ket, a fogalmat és ítéletet is felhozhatta volna, nem logikai alapon, csak a stil szempontjából, mint a jegyzetben teszi s a syllogismus egyszerű formájához kapcsolhatta volna az inductiv okoskodás alapelemeir l sz l  tanítását. A meghatározásról sz l  részt a lehető legrövidebben kell összevonni annál is inkább, mert a rhetorik ban ezzel  gy is bővebben foglalkoznak a tanulók. Ha már a fogalom *jegyr l* sz t tesz a szerző : kissé gyakorlatiasabban magy r zza meg ; mert ebből : «minden ismeret, a műből egy fogalmat  sszealkotunk, annak a fogalomnak jegye» — alig érti meg a tanuló, de m g a denevér p d j b l is kevésbbé. Nem értem, miért nem hoz fel a szerző közönségesebb fogalmakat, a melyek  r kelhet bbek, s a jegyek is k nyvebben kimutathatók. Azért, hogy más stilistikai kézikönyvekben ilyenek vannak, nem szükség mindenben új ösvényre lépni, ha nehezebben vezet a c llhoz. Hasonl t mondhatni a r szel sr l sz l  szakaszra nézve is. Itt Aristoteles értekezését hozza fel az olvasmányok k z l p d ul : a *haragról*, a mi ismét nagyon elvont a tanulónak. Ellenben a deduct ra Deáknak a lengyelek ügyében fel-

hozott beszédéből vett példa mennyivel világosabb; ámbár közönségesebb, a mindennapi életből vett példákkal még ezt is ki kell egészítenie a tanárnak, a mi különben könnyű feladat.

A szerkesztés tan olvasmányai között Négyesy az eddigi stílistikáktól eltérőleg költeményeket is ad, még pedig azért, mert ezek a «próza» olvasmányokban feltüntetett korszak hangulatát tolmácsolják». Ez a szempont csak akkor volna igazolva, ha történelmünk utolsó három századának ismeretét akarnók a növendékekkel elsajátíttatni. De, a mint fontosabb érintettem, itt nem ez a főczél. S különben is a Greguss-Beöthy-féle tankönyv, mint a szerző is tudja, e részben teljesen elégséges. Aztán vegyük hozzá, hogy igen sok középiskolában, az V. osztályban Petőfi válogatott lyrai költeményeit is olvassák: alig van tehát idő, hogy ezeken kívül még másnemű költeményekkel is foglalkoztassuk a tanulót. Azt mondja a szerző, hogy úgy intézte a dolgot, hogy könyve mellett a Greguss-Beöthy-féle könyvre is szükség legyen. Ezt kár volt tennie. Vagy használjuk e könyvet, a mely annyira becses, vagy igyekezzünk azt a szerkezettan hasonló olvasmányával pótolni, a mi alig lehetséges. Nem az a feladata a tankönyvírónak, hogy mennél több könyvet használtasson a tanulóval. Jobb szeretném, ha az egész anyag — olvasmány és elméleti rész — egy könyvbe volna gyűjtve. Mivel azonban ez igen bajos: ok nélkül ne szaporítsuk s főképp ne nehezítsük a tanuló munkáját s ne bízunk mindent a tanár gyakorlati érzékére.

Négyesy kézikönyvei derekas írói és tanári munkásság eredményei, de a röviden érintett szempontok alapján némi változtatást kívánnak, ha a stílistika tanítását s tanulását eredményesebbé óhajtjuk tenni s a tanulóknak és tanárnak könnyebbséget akarunk szerezni.

Dr. VÁCZY JÁNOS.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Angelus Silesius, Cherubinischer Wandersmann, herausgegeben von Georg Ellinger. Halle, 1895, LXXX és 174 l. Ara Mk. 2.40. (Neudrucke, 135—138. sz.)

E jeles kiadást kétszeresen értékesé teszi a kiadónak kitűnő, alapvető bevezetése, melyben Ellinger a Scheffler János (1624—77) nagy hatású művének forrásait és keletkezését meggyőzően fejtegeti és minden tekintetben elfogadható, biztos eredményekre jut. E munka első kiadása e címmel jelent meg: *Johannis Angeli Silesii Geistreiche Sinn- und Schlussreime*, Wien, 1657 (öt könyv és tíz szonett); a második és a többiek e címmel: *Joh. Angeli S. Cherubinischer Wandersmann oder*

Geistreiche Sinn und Schlussreime. Glatz, 1675 (hat könyv és tíz szonett). Egy 1674-ik évi kiadás, melyet még Goedeke (II I, 197) is említ, soha sem létezett; az 1675-iki kiadás előszava van 1674. aug. 6. kelteztve, és némelyek ezt a kiadást nevezték azért 1674-ikinek, a mit mások félreértettek. A két (1657. és 1675.) kiadás közt lényeges különbség csak az új, hatodik könyvre nézve van; ez a könyv ugyanis (valamint már a tíz szonett is), minthogy Scheffler 1653. jun. 12. a katolikus vallásra áttért, világosan mutatja ez új vallásos álláspontját; de az első öt könyvben nem változtatott a költő lényegesebb pontokban: csupán nagyobb világosságra és szebb kifejezésre törekedett. Az első kiadás, ill. az első öt könyv 1651. és 1653. jun. 12. közt keletkezett; de a III. és IV. könyvnek némely darabja világosan mutatja, hogy a költő már akkor hajlott a katolikus valláshoz, melynek utóbb tiszta meggyőződésből híve lett.

A mi Scheffler félig mystikus, félig pantheistikus világnézetének forrásait illeti, eddig, főleg Kern Ferencz érdemes és még ma is becses tanulmánya (*Joh. Schefflers Cherubinischer Wandersmann*, 1866) alapján, az volt az általános fölfogás, hogy Angelus közvetlen főforrása Eckhart mester, a nagy mystikus, volt. E nézetet Ellinger alaposan és meggyőzően czáfolja meg, bár ő is elismeri, hogy Scheffler világnézetének főelemei közvetve Eckhart mesterre mennek vissza, a ki általában az összes német mystikának főalapja. De közvetlenül nem merített Scheffler a régi mesterből, legfeljebb egy-két prédikációjából. Főforrása első sorban Weigel Bálint, a XVI. századnak legönállóbb és legmerészebb mystikusa; mellette a 'Medulla animæ' és a 'Buch von der geistlichen Armuth' cz. mystikus irányú művek. Másod sorban hatottak reá Böhme Jakab, Tauler és a 'Deutsche Theologie'. Kimutatható befolyást nem gyakoroltak reá Ruysbroek és Herp, valamint az újabb katolikus mystikusok sem, kik közül legfeljebb Ludovicus Blosius lehetett reá némi hatással. Ellenben valószínűen sokat merített a XVI. és XVII. századokban nagy számmal megjelent névtelen, 'vallásos' (t. i. többé-kevésbé eretnek) 'röpirékből', csakhogy ez a befolyás igen nehezen mutatható ki, mivel ez a gazdag és nagy hatású népies irodalom legnagyobb részét teljesen elveszett. Mindezek az elemek a tekintélyes és nagy befolyású Frankenberg Ábrahám (1593—1652) körében sajátzerű philosophiai és theologiai világnézetté alakultak, és ez a világnézet, mely e kör munkáiban és levelezésében világosan fölismerhető, teszi Scheffler művének voltaképi forrását és egyúttal tárgyát.

De voltak Schefflernek alak tekintetében is előzői. Munkája tudvalevőleg legnagyobb részt két-két alexandrin versbe öltöztetett vallás-erkölcsi mondásokból, mystikus epigrammokból áll. Ily alakú művet első ízben Georgette de Montenay (*Emblemata christiana*, 1571) írt. Erre következtek: Sudermann Dániel (*Schöne auserlesene Figuren und*

hohe Lehren von der begnadeten liebhabenden Seele, 1628), Tschesch Tivadar (*Vitae cum Christo sive Epigrammatum sacrorum centuriae XII*, 1644) és Czepko Dániel (*Sexcenta monodisticha Sapientum*, 1655). Scheffler ismerhette mind e munkákat, de döntő befolyással Czepko volt rá, kinek műve már 1647-ben készen volt (ajánlása 1653. őszhő 21. kelt) és Frankenberg körében már jóval megjelenése előtt forgott kéziratban. Schefflernek, mint költőnek, tehát előzője és mintája Czepko volt, a ki világosabb fő és nyugodtabb természetű bölcselő mint Scheffler, míg ez kétségtelenül gazdagabb és mélyebb szellem. Czepko azért tartózkodik oly túlzó izetlenségektől, melynek Angelus művében helylyel-közzel találkoznak, mikor a rajongó költő a kimondhatatlant is szavakba öltöztetni törekszik; de nem is emelkedik a vallásos érzésnek azon bensőségeig és magával ragadó erejéig, mely Scheffler művét nemcsak a XVII., hanem még a XVIII. és XIX. századnak rokon érzelmű olvasóira és költőire is oly mély hatásúvá tette.

E hatást Ellinger csak futólag, egy pár fővonásban jelzi, pedig behatóbb fejtegetése annál érdemesebb föladat volna, mivel eddigelé csak Scheffler dalainak (*Heilige Seelenlust*, 1657) tulajdonítottak nagyobb hatást a korra és az utókorra. A XVIII. század legelején Scheffler lelkes híve és utánpótlója (a ki 1701-ben a 'Cherubinischer Wandersmann' új kiadását is rendezte sajtó alá) Arnold Gottfrid (*Neue göttliche Liebes-Funcken*, 1700) és ugyancsak Scheffler tanítványa az a névtelen költő, kinek *Der Weisheit Gartengewächs* cz. művét szintén Arnold adta ki (*Consilia und Responsa Theologica*, 1705, függelékében), és Tersteegen Gellért (*Geistliches Blumengürtlein inniger Seelen*, 1729); valamint hatása alatt állanak a XVIII. századi, rendkívül elterjedt és a német műveltségre és irodalomra nagy hatású pietismus megalapítói és hívei is. A XIX. században Schlegel Frigyes volt az első, a ki kortársainak figyelmét a mély érzésű Schefflerre fordította, és tudjuk pl., hogy Varnhagen neje, a szellemes Rahel, valamint Ranke Lipót, a nagy történetíró, igen érdeklődtek Scheffler főműve iránt, mely legnagyobb hatással a rokon szellemű Rückert Frigyesre (*Die Weisheit des Brahmanen*, 1836) és a mystikus irodalomban rendkívül jártas Schopenhauer Arturra volt, a ki Angelust 'csodálatraméltónak és feneketlenül mélynek' nevezte. Ellinger még megemlíti, hogy Keller Gottfrid, a jeles svájci mester, két gyönyörű legendájának jelszavait a Cherubini Vándorból vette; de akkor inkább utalhatott volna arra a nagy szerepre, melyet Keller a Scheffler főművének első nagy regényében (*Der grüne Heinrich*, 1854), főleg ennek IV. kötetében juttatott.

HEINRICH GUSZTÁV.

A francia philologiai irodalom 1893—1895.

(Folytatás.)

Brun francia thésise: *Savinien de Cyrano Bergerac; sa vie et ses oeuvres, d'après des documents inédits* (382 l.) oly íróval foglalkozik behatóan, kit eddig Gautier nyomán a »grotesques» csoportba osztottak, de a kinek érdemeit már Fournel (Molière kortársairól és elődjéről írt művében) is méltatta. Cyrano (1619—1655) nem Bergerac-ban, mint eddig hitték, hanem Párisban született, atyja Abel de Cyrano, sieur de Mauvières et de Bergerac volt, de ezen utóbbi birtok Chevreuse közelében volt, nem messze Páristól. A hely mai neve Sous-Forêts. A párisi Collège de Beauvais-ban tanult, katonai pályára lépett, de megsebesülvén, az irodalomnak élt; Gassendi hallgatója lett, mint Molière, végre Arpajon herczeg házában élt. Sok párbaja volt, mert orra, úgy látszik, monumentalis alkatánál fogva kortársai gúnyját ébresztette fel. Ezért azt mondja egyik művében: «A la longueur de nez se mesurent la vaillance, l'esprit, la passion, la finesse.» De Cyrano nemcsak grotesque, hanem précieux és libertin is volt. Azon szabadszelleme kis csoportjához tartozott, kiket a XVII. században libertin, később esprit fort-nak neveztek. Ámbár nem merték nyíltan tagadni a vallást, mégis eléggé ismereteseek voltak, mert Bossuet Anne de Gonzague felett tartott gyászbeszédében, Fénelon a »Sermon pour l'Epiphanie»-ban és La Bruyère az Esprits forts cz. fejezetben eléggé kikelték ellenök. Így Cyrano más istenséget mint a természetet nem akart elismerni. Művei csodálatos vegyülete a »Muse burlesque» és az akkori bölcsészeti és tudományos iránynak. Regényeiben, melyeket ő »Histoires comiques»-nek nevezett, s melyek közt a L'Autre monde ou les Etats et Empires de la Lune, Histoire de la République du Soleil cziműek a legnevezetesebbek, első példáját adta azon phantastikus utleírásoknak, melyek a jelen kor satiráját adják, mint azt Voltaire Micromegas-a, Swift Gulliver-je és Restif de la Bretonne »Homme volant»-ja utánózta. De ezenkívül ezen utazásokban csodálattal olvasunk oly felfedezésekről, melyeket a mai tudomány igazsáknak vall s melyeket Cyrano mintegy előre sejtett. De e művek irodalmi értéke nem nagy. Két mű az, a mi nevét fenn fogja tartani s ezek méltatása Brun könyvének nagy részét és érdemét teszi. Az egyik a *Le Pédant joué* cz. vígjáték, melyet 1645 körül írt s mely 1654-ben került színre. Ez már nem az olasz komédia száraz utánzása. A pedans Granger nem más mint Cyrano igazgatója a Collège-en, kinek Grangier volt neve: »pédant et brutal, superstitieux et lâche, avare et vénal, amoureux grotesque et dupé»; a másik alak a paraszt, Gareau, a ki először beszél dialectusában a francia szinpadon. Molière ezen darab két jelenetét vette át a »Fourberies de Scapin»-ben és La Fontaine meséjében »Le Gland et la Citrouille» a paraszt Garo nevet visel. A második mű egy

ily című tragédia: «La Mort d'Agrippine veuve de Germanicus», mely 1647-ben készült és 1653-ban került színre a Hôtel de Bourgogne-ban; újra adták 1872-ben a Gaîté-színházban. A tárgy Sejanus összeesküvése és halála, melyet a szerző a klasszikus formula szerint tárgyalt, de Sejanus-a eredeti alak; benne egyesül a kor összes szabadszellemeinek világnézete; materialista és atheista, ki az isteneket gúnyolja. Nemsokára betiltották a darabot. — Brun kiadatlan szöveget is nyújt: három levelet, a Pédant egy jelenetét és néhány lapot az «Autre monde» cz. regényből. A költő családfáját is sok új adattal igazítja helyre, s végül azt kérdi, vajjon a valódi Cyrano a legendaris alakot háttérbe fogja-e szorítani? Reméljük, hogy műve ehhez sokban hozzá fog járulni.

Charles Urbain abbé thesisét a francia irodalom egy elfelejtett alakjának szentelte, a ki pedig idejében első rangú helyet foglalt el: *Nicolas Coeffeteau, dominicain, évêque de Marseille, un des fondateurs de la prose française* (1574—1623; 415 l. Coeffeteau arczképével). Eddig csak La Bruyère egy sora tartotta fenn nevét. Művének első fejezetében, a hol csak a legkiválóbb írókról szól, ezeket mondja: «Un style grave, sérieux, scrupuleux va fort loin: on lit Amyot et Coeffeteau: lequel lit-on de leurs contemporains?» Már a két név egybeállítása eléggé mutatja, mily tiszteletben állt a marseille-i püspök mint író a XVII. században. Hisz Vaugelas őt és Amyot-t a nyelv nagy mestereinek tartja! Az utókor nem volt oly hálás: Malherbe és Balzac nevéhez fűzte a XVII. század nyelvének megalkotását, megfelelőképpen azokról, kik mint Coeffeteau, Du Perron — a francia Pázmány Péter — d'Ossat, du Vair ép oly nagy sikerrel működtek. Urbain fontos munkát végzett, mert hősét nemcsak művei és a kor bizonyítékai nyomán ítéli meg, hanem számos levéltárban tett kutatásokat, hogy az író életéről biztos adatokat nyújthasson. Műve két részre oszlik (L'homme, L'œuvre), az elsőben Coeffeteau születési helyét határozza meg: ez Chateau-Loir, s nem, mint eddig hitték, Saint-Calais; azután theologiai tanulmányairól és doctori értekezéséről szól, melyet 1600-ban vitatott a Sorbonne-on; ez alkalommal a régi egyházi intézet életéről XVI. századbéli sok érdekes adatot közöl. Coeffeteau Margit királynő alamizsnárja, majd a IV. Henrik udvarán hitszónok lett, rendjének főnöke volt és 1620-ban püspökké nevezték ki, de mielőtt székét elfoglalhatta volna, egyideig Párisban maradt Malherbe, Racan, Vaugelas, Faret, Marolles abbé, Guy-Patin és Théophile társaságában, a hol meg is halt. Egyházi szónoklataiból nem maradt reánk semmi, csak a IV. Henrik felett tartott gyászbeszédet bírjuk, de úgy ez, mint számos erkölcsi és vallási irata (Merveilles de la Sainte Eucharastie, a melyben I. Jakab és a protestánsok ellen kel ki, L'Hydre défaite par l'Hercule chrétien, Tableau de la pénitence de la Madelaine, Tableau des passions, a melynek nagy sikere és husz kiadása volt a XVII. században, Tableau

de l'innocence et des grâces de la Vierge Marie) nem hatottak annyira a francia próza megalakulására, mint az ő Florus-fordítása (1615) és a «Histoire romaine». Mint fordító, ámbár nem hű és gyakran vét, Amyot-t vette mintául, stílusa első rangú. Római története (1621), melyet a királynak ajánlott, az első francia munka, a melyben a római császárság korát Augustustól Constantinusig nem művelődéstörténeti, de csakis hadi és politikai tekintetben tárgyalták. A munka 50 kiadást ért és mindenki olvasta. Corneille idézi a «Polyeucte» előszavában és nagyon valószínű, hogy a «Cinna» tárgyát itt s nem Montaigne-nél vagy Senecánál találta, E két munka révén tanulmányozza Urbain írójának stílusát és ezzel kapcsolatban a francia nyelv állapotáról a XVII. század elején behatóan értekezik. Világosság és szabatoság a két főtulajdon, mely e stílust jellemzi, és Vaugelas-nak nem kellett egyébűtt példákat keresnie, hogy híres és hírhedt tanainak testet adhasson. A függelékek egy teljes Coeffeteau-bibliographiát, számos kiadatlan jegyzetet és a Coeffeteau óta jelentéseket változott szavak lajstromát adják. A mű nélkülözhetetlen mindazoknak, a kik a francia nyelv állapotát a XVII. század elején tanulmányozni akarják.

Bernardin latin thesis: *De Petro Monmauro graecarum litterarum professore regio et eius obtrectatoribus* (153 l.) egyikét azon vitáknak tanulmányozza, melyek a XVII. századbeli tudósok közt oly gyakran folytak. Montmaur a görög nyelv tanára volt a Collège de France-on, a ki ellen sok satirát írtak. Bernardin e tudós pörnek minden phasisát ismerteti 34 kevésbé ismert vagy kiadatlan pamphlet nyomán és hősenek életét és irodalmi működését jellemzi. E satirik latinul és görögül jelentek meg, többnyire verses alakban, de miud e termék vajmi silány. Fournel, a minap elhunyt tudós, a ki a XVII. század kevésbbé ismert alakjait oly nagy szorgalommal kutatta, helyesen mondotta e világról: Guerre de cuistres contre un cuistre; jalousie de pédants qui s'efforçaient avant tout d'étaler leur érudition dans leurs plaisanteries, forgeaient des mots longs de six aunes pour démontrer leur savoir philologique, entassaient les citations et les imitations, aigisaient une pointe dans un centon pesamment ingénieux, colligeaient laborieusement tous les traits épars dans les auteurs.

Bernardin francia thesis: *Un précurseur de Racine: Tristan l'Hermite sieur du Solier* (1601—1655), sa famille, sa vie, ses oeuvres (632 l.) egyike a legkitünőbb dolgozatoknak, melyet a XVII. századnak ez utóbbi időben szenteltek, és oly irodalmi férfi életét és műveit tünteti fel, a kiről az irodalomtörténetek alig emlékszenek meg, s a kit eddig senki sem kutatott behatóbban. A szerző joggal mondja előszavában: Nous avons tout à dire, hogy némileg mentse könyvének nagy keretét. Roppant szorgalommal gyűjtötte az anyagot, nemcsak a francia,

de a külföldi könyvtárakban is, mert Tristan egyes művei valódi unicumok, melyeket nem igen adnak kölcsön. A mű három részre oszlik. (*La famille de Tristan, La vie, Les œuvres dramatiques.*) E nemes, de szegény férfi a Marche tartományban, Guéret és Bourgueuf közt született s azt hitte, hogy remete Péter (*Pierre l'Hermite*) volt ősatyja, de ez tévedés. Bernardin az archivumok nyomán a család történetét és genealogiáját a XIV—XVI. századig adja. Tristant ifjúkorában IV. Henrik egyik törvénytelen fiának adta játszótársul; Párisban az udvarban növekszik fel a királyi fiak közt; a Hôtel de Bourgogne színészeivel és azok költőjével, Théophile, baráti viszonyban áll. Erre Angliában, Skóciában és Norvégiában utazik, visszajő, de folyton veszít a játéokban. Poitiers-ben, Loudun-ben tartózkodik, erre Bordeaux-ban a mayennei herczeg titkára lesz, míg XIII. Lajos Párisba hívja. Harmincz éves korában írja első verseit, és 1649-ben az Akadémia tagjává lesz. — Tristan főleg mint tragikus tűnt ki, és mielőtt Corneille és Racine uralma beállt, fényes sikereket is aratott. Azon írók közé tartozik, kik, mint Du Ryer és Rotrou, a nagy dramatikusok útját egyengetik. Darabjaiban, harmincz évvel Racine *Andromaque*-ja előtt, a valódi szerelem hurjait pengette. Nem tartozott egy iskolához sem, de szerető szív volt, s azért a szenvedélyek hű festője lett. Racine többet köszön neki mint Corneille-nek. Darabjainak finom és beható analyse s összehasonlításuk a Racine-éivel a Bernardin munkájának legkiválóbb része. Tristan darabjai: *Mariamne, Panthée, La Mort de Crispe ou Les Malheurs domestiques du grand Constantin, La folie du Sage* (tragikomédia), *La Mort de Sénèque* (egyike a legkitűnőbbeknek, melyben a mindennapi élet és a nagy tragikum vegyülése valóban shakespeare-i erővel hat), *Osman, a Racine Bajazet-jének mintaképe és Le Parasite, vígjáték*, a mely művei közt ugyanazt a helyet foglalja el mint a «*Plaideurs*» Racine-éiben. Ezenkívül Rotrou *Célimène-jét* *Amaryllis* név alatt a szinpadra hozta. Írt ezenkívül vallásos költeményeket, melyek a század ebbeli költészetének legszebb gyöngyei *Esther* és *Athalie* karmadala előtt. Prózaí művei közt a «*Lettres mêlées*», «*Le page disgracié*», realistikus regény, mely a «*Histoire de Francion*» és a «*Roman bourgeois*» közé helyezendő, és a «*Plaidoyers historiques*» említendők. Ha már most azt kérdjük, miért tűnt el Tristan oly gyorsan az irodalom látóköréből, úgy azt felelhetjük, hogy művében a tragikum a népies elemmel vegyül, ennek pedig Boileau óta az irodalomból el kellett tűnnie, ennek elég nagy kárára, mert a francia szellem e téren tán szintén megtalálta volna Shakespearejét. — Bernardin a függelékekben számos ismeretlen és kiadatlan lapot közöl Tristan műveiből (579—621. l.) s oly sok bibliographiai anyagot használt fel, hogy tárgyát min-

den tekintetben kimerítette. A mű kiállítása gyönyörű; Tristannak egy régi fametszet után készült arcképe is diszít.

Az utóbbi évek egyik legfontosabb terméke a Fénelon- és Bossuet-irodalomban Crouslé, a Sorbonne tanárának két kötetes műve. Ez az író soká hallgatott, már azt hitték, hogy elnémult. Thesise óta, mely «Lessing et le goût français en Allemagne» cz. alatt 1861-ben látott napvilágot, s a mely akkoriban, ámbár Danzel-Guhrauer után készült és sok tekintetben Lessing érdemeit nem ismerte fel, ezen íróról irányadó volt, Crouslé csak iskolai kiadásokat, egy Lucretius-fordítást és apróbb adalékokat közölt. De most két vaskos kötettel lépett a közönség elé és az Akadémia sietett a művet megkoszorozni. *Fénelon et Bossuet, études morales et littéraires* (XIX—573 és 695 l.) egyike azon műveknek, melyek a kitünő stílus mellett, egy fontos kérdést, úgy hiszszük véglegesen, derítenek ki. Fénelont a XVIII. században valódi szentnek tekintették, Bossuet rovására benne az elnyomott nép szószólóját, a szegények lelkipásztorát tisztelték, az abszolút kormány theoretikus védőjét pedig Bossuet-ben látták. De mióta a sentimentalitás kritika helyét a szövegek mélyebb tanulmányozása s az egykori tanuságok megbecsülése foglalta el, a viszony némileg megváltozott. A nagy Bossuet-kutatók, mint Brunetière, Rébelliau, Lanson s mások, határozottan a meauxi püspök pártját fogják. Láttuk, hogy Janet kis Fénelon-biographiájában a cambrai-i érsek védelmére kelt, de most Crouslé két kötetes művében, ámbár Fénelon-nak megadja a kellő helyet és tiszteletet, az egykoru roppant theologikai irodalom felhasználásával végleg bebizonyította, hogy a hirhedt quietismus-perben Bossuetnek volt igaza. Az első kötet mintegy bevezetésül szolgál. Forrástanulmány alapján Fénelon beható életrajzát adja, s itt különösen két fejezetet emelünk ki: az Aunis- és Saintonge-tartományokban tett missio leírását, a hol a protestánsok megtérítése ügyében járt Fénelon. Ő volt az, a ki azt javasolta, hogy a protestánsok legkiválóbb képviselőit őrizet alá adják vagy Canadába küldjék, hogy Hollandiában protestáns név alatt a menekült lelkipásztorok ellen pamphleteket közöljenek. A másik kiváló fejezet a Madame Guyon és az issyi conferentiák története. Ily behatóan még nem taglalták a quietismus tanait. Nem Bossuet volt az, a ki Fénelon-t elárulta, hanem Maintenon asszony, a ki Fénelon leveleit a hatóságoknak megmutatta. Különben a cambrai-i érsekben az ábránd és való csodálatos módon vegyült; egyszer a spartai államformát dicséri, máskor a középkori Franciaország lebeg mint ideálszeme előtt. Nyújassága és kegyessége is csak tettetett; soha durvább módon nem beszélték a parasztokról, mint ő leveleiben; XIV. Lajosnak szánt levelének egyes részei, a beteg Seignelay-hez intézett sorai, arra a goromba lelkészre emlékeztetnek, ki Henriette d'Angleterre-t halállos ügyén oly annyira megsértette. A második kötet az Issy-

ben tartott conferentiáktól azon pontig vezeti a történetet, midőn Fénelon tanait, melyek a «Maximes des Saints» cz. iratban foglalvák, a pápa breve-je után visszavonta. De még ezután is mindig azt hitte, hogy a végleges győzelem az övé lesz. E miatt nemcsak az udvar, de saját egyházi megyéjének papjai is elfordultak tőle. Ábrándja az volt, hogy az ő eszményképe, mint Crouslé mondja: «une Salente religieuse où Dieu fait tout par un premier ministre qui gouverne avec un pouvoir absolu» fog uralkodni s hogy e miniszter ő lesz. Bizonyára volt valami igaz a quietismusban, de mint minden mystikus, ha salesi Szt. Ferencz, vagy Szt. Teréz is, sok veszélyes tant is hirdetett. A mű sok részlettel írja le a vita folyamát s kideríti, mily módon igyekezett azt a két író Rómában feltüntetni, s mily szerepet játszottak a két tábor kevésbbé ismert harczosai. De Crouslé e miatt nem feledkezik meg Fénelon egyéb irodalmi érdemeiről. Ha oly bőven adja elő a nagy vitát, hogy inkább az ellenfeleket, mint őt magát halljuk, azt csak azért teszi, hogy az olvasó a per minden részletét ismerje s maga győződjék meg, hogy a sokszor jogtalanul vádolt Bossuet nem játszott oly aljas szerepet, mint soká hitték.

Bossuet en Normandie (50 l.) cz. alatt a caeni egyetem tudós romanistája Armand Gasté, a ki a normandiai archivumokat folyton kutatja és már számos ismeretlen adatot közölt Malherbe, Huet és Corneille életére vonatkozólag, Bossuet életének egy ismeretlen episdját tünteti fel. Midőn a nagy egyházi szónokot a Dauphin nevelőjének nevezték ki, condomi püspökségéről lemondott; a király kárpótlásul a Plessis-Grimoult apátságot (Calvados département-ban) adta neki, melynek Bossuet 32 éven át maradt czímbetese; 39 plébania felett örködven, könnyen látható, mennyi levelet intézhetett e vidékre. Ezek alapján ismerteti Gasté Bossuet viszonyát e normandiai apátsághoz, melynek érdekes rajzát adja.

Ugyancsak Armand Gasté *La querelle du Cid, documents inédits ou peu connus* (93 l.) cz. alatt hét fejezetben e híres vita történetéhez közöl adalékokat. Ismerteti e vita eredetét (L'Excuse à Ariste, le Vray Cid espagnol, le Rondeau), Scudéry «Observations sur le Cid» és egy ismeretlen: «Deffense du Cid» cz. röpiratát, melyet sem Taschereau, sem Marty-Lavaux nem ismertek, ámbár Emile Picot a St. Geneviève könyvtárában felfedezte és a Société des Bibliophiles Normands közlönyében (1879) lenyomatta; Bélin gróf szerepét a Cid vitájában, Rotrou-ét, a ki, úgy látszik, nem védelmezte nagy barátját, Faucon de Rieur, sieur de Charleval közbenjárását, Scarron szerepét, a ki szintén az ellenség táborában volt, Charles Sorel-ét Roy munkája nyomán. Végül ama pamphletek chronologiai osztályozását adja, melyeket a Cid mellett vagy ellen írtak.

A XVII. század moralis eszméinek történetéhez fontos adalékokat szolgáltatott Jacques Denis, a kinek az ókorról szóló művei (*Les Idées morales de l'antiquité*, *Origène*, *La Comédie grecque*) szintén ezekkel a kérdésekkel foglalkoznak. A caeni egyetemen tanított egész életén át s tán utolsó művét a «*grand siècle*»-nek fogja szentelni. Nem lesz nagy bámulója, mert a *grand* melléknév szerinte csak hízélgés. Ha a XVI. századot a renaissance és a reformatio, a XVIII-at a bölcsészet és forradalom századának nevezhetjük, úgy a XVII. csak a theologia és despotismus korszaka. A Fronde leveretése a régi provinciákat ősi jogaiktól megfosztja, a nantesi edictum eltörlése az absolutismus és türelmetlenség uralmának bélyegei. A nagy bűnös Bossuet, a kiről Denis másképp ítél mint Brunetiére és iskolája! Az Unigenitus bullája a szabad gondolkodásnak sirját ássa meg. Mind ezen gondolatokat csinos formában nagy meggyőződéssel adja elő a derék tanár, *Vues politiques et sociales de Pascal*; *Littérature politique de la Fronde*; *La littérature morale et politique du XVII. siècle*; *Sceptiques ou libertins de la première moitié du XVII. siècle*; *Balzac, première ébauche du XVII. siècle et de Bossuet*; *Politique de Fénelon*; *Bayle et Jurieu* (60—80 l.) cz. füzeteiben, melyek sok érdekes és eredeti részletet tartalmaznak.

Dr. KONT IGNÁ CZ.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1894/95.

6. Mihelics Károly: Német nyelvtanításunk a felsőbb osztályokban és az imitativ módszer. (Keszthelyi kath. főgymnasium, 3—25. l.). —

7. Mihelics Károly: Lessing drámatervei. (U. o. 27—76. l.) — Első értekezésében bemutatja szerző az «új» imitativ módszert, melyről cikke végén maga is helyesen megjegyzi, hogy voltaképp csak a neve új, az eljárás maga eddig is ismeretes volt. Lényege: az olvasmány oly irányú földolgozása, mely a tárgyalt szöveg nyelvkincsét és mondat szerkezetét szóban és írásban minél jobban begyakorolja és ily módon a tanulókat biztos birtokává teszi. Ebben csakugyan semmi új nincsen, de azért e módszer (mint minden következetes eljárás) helyes és gyakorlati eredménye, lelkes és buzgó tanár kezében, kétségbevonhatatlan.

A módszerrel járó nehézséget a szerző abban találja, hogy nálunk a német nyelvi tanítás az Utasítások szerint kell hogy «a felsőbb osztályokban az irodalmi műveltség megszerzésének is szolgálatába álljon»; ennek következtében az eredmény nem lehet kielégítő, mert «a gyakor-

lati nyelvtanításra az elvégzendő anyag miatt vajmi kevés ideje marad a tanárnak, ha egyáltalán marad».

A német tanításnak nálunk főbaja, ha nem csalogdom, hogy nagyon követi a latin tanítás módját, azaz: nem veszi kellően tekintetbe, hogy élő nyelvet kell tanítanunk. A német tanításnak első és fő szempontja, meggyőződése szerint, hogy gyakorlati legyen; a mi ezen túlmegy, «az irodalmi műveltség megszerzése» stb., csak igen kedvező viszonyok közt jöhet tekintetbe. A főczél: a tanulók sajátítsák el annyira a nyelvet, hogy az irodalom termékeit megérteni és hasznukra fordítani tudják, sőt hogy e nyelvvel szóban és írásban is minél jobban rendelkezhessenek. A mi nálunk történik, hogy pl. az Iphigeniát vagy Hermann und Dorotheát oly tanulókkal olvassák, a kik igen keveset tudnak németül: ennek semmi célja, és következménye nem lehet más mint teljes eredménytelenség. Az Utasítások tanácsokat adnak, még pedig azt hiszem, igen jó tanácsokat; de a körülményektől függ, hogy a tanár e tanácsokat követheti-e vagy sem. A «Magyar Pædagogia»-ban nemrég vita folyt a német nyelv tanításáról, melyben Bartos Fülöp nagyon lelkesen fejtegette azon nézetét, hogy a német tanításnak egyedüli célja «az írók megértése» és hogy a «beszédre» gondolni sem szabad. E szempontból kifogásolta az Utasításokat, mert azokban «a nyelvvel való gyakorlati elbánás ügyességéről» is történik említés. Íme, a latin nyelvtanítás álláspontja! A latinban természetesen a gyakorlati nyelvügyességről szó sincsen, — de igazán azonos a német nyelvtanítás feladata és célja a latinéval? Igazán azért tanítunk németül, hogy a tanuló az Iphigenia olvasásából eszméket és ízlést merítsen? Nem volna akkor helyesebb, eshetőleg más nyelvet tanítanunk vagy az Iphigeniát jó magyar fordításban olvasztatni a fiúkkal, a mint ilyen fordításban olvassuk velök Shakespeare valamelyik tragédiáját? A «beszédre» vonatkozólag azt mondja Bartos, hogy az «egy elérhetetlen cél», melyre hiába fecséreljük a drága időt. Igazán elérhetetlen ez a cél? Waldapfel János (u. o.) nagyon lelkesen védi az Utasításokat a Bartos magyarázata ellenében és kifejti, hogy ott csak «az írók megértéséről» van szó, — egyebet nem kívánnak; pedig Bartosnak teljesen igaza van, midőn azt állítja, hogy «a gyakorlati fontosság és haszon» alatt nem lehet csak «az írók megértését» érteni. Nem, a német tanításnak nem lehet egyedüli célja az írók megértése, bár ez kétségtelenül a legfontosabb feladat; nem lehet az már azért sem, mert az írók megértését sem érjük el, ha a gyakorlati szempontot elhanyagoljuk (v. ö. a latin tanítás eredményességét!). Hogy ezt az állítólág «elérhetetlen célt» mennyire sikerül megközelítenünk, az természetesen sok körülménytől függ; — annyi azonban bizonyos, hogy az Utasítások félremagyarázása igen kedvezőtlenül hatott a német tanításra. Már az alsó osztályokban is megöli a «tárgyi» fejtegetés a nyelv taní-

tását, hisz akárhányszor alig hangzik el némely órában egy-egy német szó! Nem, így nem szabad agyonmagyarázni az Utasításokat, melyek kétségtelenül és mindennek előtt azt kívánják, hogy a tanulók tanuljanak meg németül — lehetőleg becses anyag alapján, de ez az anyag mégis csak eszköz és nem cél. A cél a nyelv maga, melyet persze különböző körülmények közt különböző mértékben fognak a fiúk elsajátítani. De azt állítani, hogy a »beszéd« egyáltalában szóba sem jöhet, teljesen tartahatatlan fölfogás, mely a legélesebb ellentétben áll a Tanterv és az Utasítások azon helyes követelésével is, hogy a felső osztályokban a tanítás nyelve is lehetőleg a német legyen. (Megjegyzem, hogy a francia tanítástól ugyanaz áll, a mi a németről.)

Mihelics dolgozatának főérdeme, hogy a legújabbban a külföldön is sokat emlegetett imitativ módszert tanulságosan bemutatja. Részemről nem kételkedem benne, hogy ez úton is lehet célhoz jutni, mert minden következetes eljárás eljuttat a célhoz; de a módszer gyakorlati hasznáról még sem merek ítéletet mondani, míg magam is nem teszek vele kísérletet vagy a praxis eredményeivel közvetlenül nem ismerkedem meg.

A másik dolgozatban Lessing drámaterveit ismerteti Mihelics, a ki maga megjegyzi, hogy e dolgozatában Schiller-drámaterveiről írt értékezősemet (e *Közlönyben* X, 1886, 167—196. l.) vette mintául. Ez ellen természetesen én tehetnék legkevésbé kifogást, mégis sajnálom, hogy szerző nagyon is híven követte példámat. Mihelics ugyanis három csoportban tárgyalja a Lessing tervrajzait: 1) szól »már meglevő darabok tervezett átdolgozásáról vagy fordításáról«, azután 2) »a tervrajzban vagy töredékekben maradt hagyatékot« ismerteti, »és pedig a) előbb a költött és b) végül a történeti tárgyú terveket«. Körülbelül így csoportosítottam én a Schiller tervrajzait, azonban — *eines schickt sich nicht für alle!* A mi Schillernél czélszerűnek mutatkozhatott, igen alkalmatlanná válhatik Lessingnél. Schillernek azon drámatervei, melyek ifjúkorából származnak, nem is tervek, hanem legnagyobbbrészt csak címek, melyek alig tárgyalhatók; ellenben azon tervei, melyekről valamit tudunk, t. i. címöknél többet, legnagyobbbrészt élete utolsó tizedéből valók, tehát egyazon korszak termékei; végül Schiller a történeti dráma terén aratta legszebb babérjait, nála tehát a tárgynak történeti vagy költött volta igen tanulságos szempontokhoz juttatja a kutatót. Ez okokból, azt hiszem, helyesen cselekedtem, midőn a nagy költő terveit tárgyi csoportokban dolgoztam fel és a kilátásba vett anyag szempontjából értékesítettem hagyatékát.

Lessingnél egészen máskép áll a dolog. Lessing dráma-tervei és dráma-töredékei első irodalmi föllépésétől majdnem élete végeig maradtak reánk, a meddig t. i. a dráma-költéssel és színházzal foglalkozott.

Ha már most tekintetbe vesszük, hogy Lessing drámai elmélete és gyakorlata nagy átalakulásokon ment keresztül és hogy minden korzakban elfoglalt álláspontja híven, majdnem kézzelfoghatóan tűnik föl drámatervein is, azt hiszem, kétségtelennek fogjuk találni, hogy Lessingnek e tervei és töredékei eredményesen csakis történeti egymásutájokban tárgyalhatók. Ily fejtegetésnél nagy vonásokban vonul el előttünk Lessingnek rendkívül érdekes æsthetikai fejlődése, melynek helyesebb és mélyebb fölfogásához a tervek és töredékek is igen érdekes anyagot szolgáltatnak. Mihelics előadásában széthull az egész anyag és az olvasó nem nyer semmiféle szempontból sem tanulságot, sem képet. Minden csoport elején újból kénytelen szerző fejtegetni, hogy Lessing eleinte a francia ízlés híve volt, és így háromszor adja elő, hogy egyes tervek és töredékek a költőnek ezt az álláspontját mutatják. Minek az anyagnak e szétforgácsolása? és mire jó az, hogy szerző a költött tárgyú terveket a történetiektől megkülönbözteti, mikor Lessingnél ez a szempont legkisebb jelentőséggel sem bír? Ezek után a dolgozat szerkezetét nem tarthatom sikerültnek. De e téves fölfogás megbosszulja magát az egyes tervek tárgyalásánál is, mely annyira töredékes és összefüggéstelen, hogy az egész dolgozat voltaképp csak önálló jegyzeteknek egymás mellé rakásából áll. Fokozzák a kedvezőtlen hatást a háromszoros ismétlések, melyek együttvéve sem adnak képet a költő fejlődéséről.

Az egyes drámatervekre vonatkozó megjegyzések azonban helyesek, de igen csekély mértékben önállóak. Szerző főleg Boxberger két kiadását (Hempel és Kürschner) vette tanulmánya alapjául, de fölhasználta a Lessing-irodalomnak egyéb segédeszközeit is. Újat alig mond, pedig a tervek időrendi tárgyalása lehetővé tette volna, hogy legalább elvétve önállóbb fölfogást vagy ítéletet is juttathasson kifejezésre. Ily körülmények közt csak három tervrajzra vonatkozólag kívánok egy-egy rövid megjegyzést tenni. A 35. lapon, «Az ephesusi matróna» tárgyalásánál, így ír szerző: «Dunlop-nak a költői próza történetében megvan ugyanezen elbeszélés egy chinai forrás nyomán». E kérdésben ma már nem szabad Dunlop elavult művére hivatkozni, melyet, a kérdéses tárgyban, messze túlhaladott Grisebach kitűnő könyve: «Die treulose Wittwe» (v. ö. ismertetésemet e *Közlönyben* I, 1877, 136. l. és u. o. II, 1878, 406. l. ily című cikkemet: «Az ephesusi matróna a magyar irodalomban»). — Az 57. l. említi szerző Thomson szomorújátékát «Tancred és Sigismunda», melyne tárgya Lesage Gil-Blas regényéből van véve; egyúttal fölsorolja e történetnek többi földolgozásait is, de egynek kivételével, mely persze szintén csak terv maradt. Grillparzer hagyatékában van egy cím nélkül fennmaradt tervrajz (Művei, kiadta Sauer, 5. kiad., XII, 133), melynek Rizy e címet adta: «Der Nebenbuhler seiner selbst», míg Sauer e címmel idézi: «Trauerspiel in Sicilien»; legújabbán ismételve e találóbb cím-

mel említik: «Heirath aus Rache». E tervrajzban ugyanaz a tárgy van földolgozva, melyet Thomson a Lesage regényéből merített és Grillparzer valószínűen szintén közvetlenül e regényből ismert. — Végül a 68. l. szől szerző a «Horoscop» cz. tervről, melynek forrása csakugyan még mindig ismeretlen. De a jóslat forrását megtalálta Creizenach a Quintilianus-féle negyedik Declamatióban, a hol az ép úgy hangzik mint Lessingnél: «Vir fortis futurus, deinde parricida»; sőt e Declamatio végső szavai: «Metuo ne patrem, dum morior, occidam» vezették kétségtelenül a német költőt a tervezett cselekvény megalkotására.

Végül megjegyzem még, hogy e dolgozatban valóban rengeteg a sajtóhiba és hogy a szerző nagyon, de nagyon kevés figyelmet fordított stílusára, mely rendkívül kifogásos. Egyes mondatok jóformán érthetetlenek. Nem akarok példákat idézni, de jó lélekkel mondhatom, hogy alig van lap, melyen ne akadna többé-kevésbbé szerencsétlen, kúszalt vagy magyartalan mondat. E hibák talán jórészt onnan származnak, hogy a szerző előbb németül írta meg dolgozatát és csak azután fordította le magyarra. De bárhonnan származzanak, tanár embernek nem volna szabad ily alaki szempontból tökéletlen munkával tanítványai és a nyilvánosság elé lépni.

HEINRICH GUSZTÁV.

8. Dr. Julius Jacobi: *Magyarische Lehnworte im Siebenbürgisch-Sächsischen*. (Segesvári ág. h. ev. főgymn.) — Ez értekezést ketős örömmel üdvözölhetjük; egyrészt mivel jóval felülemelkedik programértekezéseink átlagos színvonalán, másrészt pedig mivel először tárgyalja behatóan és rendszeresen a magyar nyelv hatását egy hazai német nyelvjárásra. Az eddigi kísérletek (l. Közl. XVIII, 349) annyira hiányosak és tökéletlenek, hogy inkább csak vágyat keltettek bennünk, bár akadna rátermett kutató, a ki e feladatot kellő buzgalommal és szakértelemmel oldaná meg.

Jacobi azt a hatást mutatja be, melyet a magyar nyelv az erdélyi szász nyelvjárás szókincsére gyakorolt; s e hatás, mint ez összeállításból kitűnik, elég jelentékeny. 274 önálló szót találunk Jacobi gyűjteményében, melyek közül alig 8—10 kétes összevetést kell elhagynunk. Ha számbaveszünk még az egyes tovább képzett szavakat is, a magyar elemek száma megüti a 300-at; s ehhez járul még sok magyar állatnév, a lovak, ökrök, kutyák nevei. (L. Jacobi értekezésének végén.) Habár számra nézve ily jelentékenynek látszik is ez a hatás, nyelvünk még sem volt mélyrehatóbb befolyással az erdélyi szászok nyelvére. «Az elsorolt szavak közül — írja Jacobi — csak egynéhány szerzett általános polgárjogot az erdélyi szász népnyelvben; a legtöbb csak egyes vidékekre, vagy még gyakrabban csak egy községre vagy pedig az idegen befolyásnak

jobban kitett városi nyelvjárásra szorítkozik. Az idegen szónak e mellett ritkán sikerült az eredeti szót kiszorítani; a legtöbb esetben békésen megélnek egymás mellett, vagy pedig ha harcra kerül a sor, az idegen szónak kell pusztulnia. A magyar szók egy részét csak tréfás beszédben használják, sok szó pedig csupán a gyermeknyelvben fordul elő.» A tárgykörök, melyekből a szász népnyelv a maga magyar elemeit meríti, főleg a következők: a közigazgatás, a katonáskodás, kereskedelem, a földmivelés, a ruházat és a rokonság. A névszókön kívül elég nagy számban találunk az átvételek között igéket is: *bárdáln* magy. *bárdol*; *bukən* m. *bukni*; *fürkáln* m. *farkal*; *kákən*, székely *kákni*; *lotschəl* m. *locsol*; *n'áwəgn* m. *nyárogni*; *päschəgn* m. *pezseg*; *perschəl* m. *perzselni*; *piszkälən* m. *piszkálni*; *pot'əl* m. *potyol*; *prédáln* m. *prédálni*; *schun'əgn* m. *sunnyogni*; *tākərn* m. *takarni*; *togmälən*, szék. *tokmálni*; *tschäpäkt* m. *csepeg*; *tschäwəgn* m. *csevegni*; *tschufəl* m. *csúfolni*; *tschuszən* m. *csúszni*; *zikäsən* m. *czikázik* a m. *sarjad*; *zirükən* m. *czirókál*; *czirógat*; *zonkäsən*, *zunkäsən* m. *szánkázni*. Néhány indulatszó és kiromkodás is átment a szász nyelvbe. mint pl. *bäsək* m. *bezzeg*; *êhə äin'ä* m. *ejha, ejnye*; *na ujan'* m. *na ugyan*; *rät'ä* m. *rajta*; *ku'ä tärämtätä* m. *kutya teremtette*. Használják, bár ritkán, a magyar *izé* szót is.

Az átvett szavak között többi erdélyi, különösen székely tájszót is találunk, melyek azt bizonyítják, hogy tényleg a magyar népnyelv van hatással a szász népnyelvre. Ilyen tájszavak pl. *fejttö*, színes fonal; *gabonás*, hambár; *kákni* tát, báméskodik; *rika*, lyuk a labdázásnál; *czők*, élesztő, stb.

Jakobi a legnagyobb gonddal gyűjtötte össze a szász népnyelv magyar elemeit részint a rendelkezésére álló forrásokból, részint az élő népnyelvből, főleg Segesvár vidékén. A szász szavak kiejtését következetesen jelöli, bár az egyes betűk használata nem a legyszerencsébb.

A fonetikus jelölésben a német helyesírást veszi alapul, s a hiányzó hangokat vagy mellékjelekkel (*t' = ty*; *ä = magy. a*; *â = magy. á*) vagy a gót és latin betűk keverésével jelöli (*fch = zs*; *f = magy. z*). Ez a jelölésmód is elég arra, hogy a szavak hangalakjával megismerkedjünk s ebben a tekintetben azt tapasztaljuk, hogy a magyar szavakkal csak annyi változás történt, hogy alkalmazkodtak a szász nyelv hangrendszeréhez.

Vannak ez átvett szavak között olyanok is, melyek a német nyelvből kerültek a magyarba, mint: *bāk*, magy. *bak*, ném. *bock*; *bitänk*, m. *bitang*, n. *beutung*; *hängər*, szék. *hengér*, n. *henker*. Ezeknél a hangalak vagy a jelentés dönti el, hogy valóban a magyar nyelv révén kerültek vissza a német nyelvbe. Jacobi egyáltalán nagy gondot fordít az átvett szavak eredetének megvilágítására, s ebből a célból felhasználta mind-

azokat a munkákat, melyek a magyar nyelv idegen elemeit tárgyalják. E mellett arra is törekszik, hogy hacsak lehet, megállapítsa a magyar szó átvételének idejét is, sőt összeveti a szász szavakat a többi hazai német nyelvjárások hasonló átvételeivel. Kár, hogy e célra nem állottak rendelkezésére az övéhez hasonló gondos és lelkiismeretes munkálatok.

BALASSA JÓZSEF.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság, f. évi április hó 8-án *felolvasó ülést* tartott, melyen Heinrich Gusztáv elnökölt. Az ülés tárgya volt *Reményi Edének* «Nausikaa, Dido és Desdemona» című felolvasása. Veress Ignácznak «A magyar nyelvjárások» című, napirendre kitűzött értekezése az idő előhaladottsága miatt a májusi ülésre maradt.

A felolvasó ülést követő *választmányi ülésen* elnökölt Heinrich Gusztáv, a jegyzőkönyvet vezette Finácsy Ernő. Jelen voltak: Bermüller Ferencz, Cserhalmi Samu, Erdélyi Pál, Geréb József, Gyomlay Gyula, Hegedűs István, Kempf József, Mandel Samu, Négyesy László, Némethy Géza, Petz Gedeon, Pozder Károly, Reményi Ede, Simonyi Zsigmond, Szinnyei József, Timár Pál. — Az ülésen több hivatalos, folyó ügy tárgyalott, a pénztárnok kimutatása tudomásul vétetett (1896 jan. 1-től — április 8-ig bevétel 2076 frt 81 kr., kiadás 991 frt 20 kr.; pénztárkészlet 1085 frt 61 kr.); s új tagokul a következők választottak meg: 1. *Labán János* tanárjelölt, rk. tagnak, 1896-tól, 2. *Bohdaneczky Lajos* tanárjelölt, rk. tagnak 1896-tól, 3. *Ludvig József* tanárjelölt rk. tagnak, 1896-tól, 4. *Glass Ferencz* főgymnasiumi tanár (Sátoralja-Újhely) rk. tagnak 1896-tól, 5. *Wagner Antal* főgymnasiumi tanár (Kolozsvár), r. tagnak 1896-tól, 6. *Dr. Pap Károly*, főgymnasiumi segéltanár (Budapest), rk. tagnak 1896-tól, 7. *Haraszti Sándor*, főgymnasiumi tanár (Keszthely) r. tagnak 1896-tól, 8. *Dr. Esztegar László* muzeumi tisztviselő (Budapest) r. tagnak, 1896-tól.

— Eulenspiegel nevét eddigelé majd kivétel nélkül a német *Eule* (bagoly) és *Spiegel* (tükör) szóból származtatták, bár e magyarázat jóformán semmit sem magyaráz, mert értelmet csak igen erőszakos módon eredményez, pl. a bagoly, ha tükörbe néz is, nem ismeri föl csúfságát; ily tükör az Eulenspiegel könyve stb. Népies könyv és népies alak nem alapulnak ily agyafúrt észjáráson! Már a népkönyv maga (eredeti alnémet alakja 1483 körül keletkezhetett, de elveszett; legrégibb fennmaradt kiadása felnémet nyelvű és 1515-ben jelent meg; legjobb kiadását Knust Ármin sz. közölte, Halle, 1884) is a 'bagoly' és 'tükör' szóból magyarázza a nevet (az 55. és 56. számú csínék tartalmával). De ez természetesen nem bizonyít semmit, ép oly kevésbé, mint a hősnek sírköve, melyet Mölln lakói állítólag még halála évében, 1350-ben, emeltek híres, de szűkebb hazájában alig

igen népszerű polgártársuknak, a ki őket folyton bosszantotta és gúny tárgyává tette. E sírkövön is látható a bagoly és a tükör; de bizonyos, hogy ez a sírkő a XVI. század közepe előtt ismeretlen: először említik Lithodius János orvos († 1564) és Heberer Mihály (1592); ellenben Zeiller Márton (*Itinerarium* 1632 és *Topographia Saxoniae inferioris* 1674), kire eddig mindig mint főtanura hivatkoztak, maga mondja, hogy nem járt Möllnben, hanem Hebererből meríti adatait. Úgy a népkönyv szövege, mint a sírkő rajzai alapulhatnak népetymológián: az emberek a „bagoly” és a „tükör” szókból magyarázták a nevet és e magyarázatot azután valahogyan megérteti a népkönyv szövege és megszemlélteti a késő korú sírkő. Megjegyzendő, hogy Eulenspiegel alakja és története az alnémet nyelv területéhez tartozik és hogy a név eredeti alakja *Ulenspiegel*. E név világosan összetétel és első részében fölismerhető a régi *üle* (durva seprő), *ülen* (tisztítani, dörzsölni, t. i. eredetileg ily seprővel), míg a szó második része kétségtelenül a. m. a felnémet *spiegel* (tükör). Goedeke volt az első, a ki a névnek ez eredeti alakját vette figyelembe és imperativikus képzésnek tekintette a szót: *Ule den speigel* vagy rövidítve *Ul' 'n speigel*, tisztítsd, csiszold a tükröt! De ily hivatal, ill. mesterség bizonyára soha sem volt, mint manap sincsen. Ezért Jeep Ernő (a Murner-féle *Gäuchmatt* legújabb kiadásában, ed. Uhl Vilmos, 1896, 268—288 l.) elfogadja ugyan a Goedeke magyarázatának álláspontját, de *speigel* szerinte e kifejezésben nem a. m. tükör, hanem a. m. podex. A szónak ez értelmére igen sok bizonyítékot hoz föl a XVI. század óta, melyekből méltán következteti, hogy a „spiegel” szó a népnél már régebben is volt ez értelemben használatos.*) *Ul' 'n speigel* tehát a. m. verre podicem. Ez elnevezés alapjául szolgálhatott a népkönyvnek 2. számú elbeszélése, melyben a hős már gyermekkorában a parasztok felé fordítja meztelen „tükrét”. Egy Ulenspiegel nevű család a híres Till előtt nem ismeretes; de igen is történik 1335, 1337 és 1355-ben egy „uxor” ill. „mulier” Ulenspeghelel említés, kiben Jeep a híres kópé feleségét, ill. özvegyét hiszi fölismerhetni. E szerint alapos az eddigi fölfogás, hogy a név gúnynév, melyet Till nem őseitől örökölt, hanem kor- és polgártársaitól kapott. h.

— Antik és modern szerelmi költészet. (Nyílt levél Némethy Gézához.) — Rendkívüli érdeklődéssel olvasám el Vergilius Didójáról tartott előadásodat. Ez az ízelítő csak arra való volt, hogy bennem egy régi vágyat megérleljen. Elvégre itt az ideje, hogy a magyar tudományos irodalom, a mely már hála az égnek kezd a maga lábán járni, egy *Vergilius*-ról szól, teljes *kimerítő*, sőt ha lehet — ezt pedig *Töled* elvárhatni, mer csak rajta múlik, — a külföldieket túlszárnyaló monographiával dicsekedhessék.

Kutatási szomjadat kezdettől fogva, még mikor az egyetem padjain együtt ülünk vala, őszinte érdeklődéssel figyeltem meg. *Erkölcsei köteleseggemnek* tartom tehát, hogy Vergiliusról írandó nagy monographiád *semmi*

*) Vajon nálunk használja-e a nép a „tükör” szót ily értelemben?
h.

fogyatékoságban ne szenvedjen, figyelmet egynehány oly körülményre fordítani, a melyek — legalább említettem előadásodból ítélve — eddigelé elkerülték.

Amaz állításod, hogy *Dido* szerelmét Vergilius pszichológiai törvények szerint fejleszti, *nagyon helyes*. Dido, valamint Desdemona szerelme a *részéből* fakad. Azután bámulni, *megcsodálni* kezdik a hőst — Aeneast, meg Othellót, a ki iránt részvétet éreznek és így felébred szívökben a *szerelem*. Ennélfogva a hősnek hibáján kívül, vagy nem is, szerecsétlennek kell lennie, és aztán a nőnek «imponálni» is kell tudnia.

Nagyon elfogultnak tartom azonban ama másik állításodat, hogy a szerelem pszichológiai törvényeinek ismerete *csupán* Vergiliusnak adománya az antik költők között. Elfogult vagy, kedves barátom, *Homerossal* szemben, a kinek Vergilius, a *római renaissance* főképviselője, épúgy mint a cinquecento nagy renaissance-költői *mindent* köszönhetek :

«a quo, ceu fonte perenni,
Vatum Pieriis ora riganant aquis.»

Egy *külön értekezésben* szándékom kimutatni, hogy *Homeros Nausikadja* a szerelem pszichológiai fejlődésének oly tökéletes képét nyújtja, a minőnél teljesebbet és megkapóbbat egy modern költő sem alkotott. Elannyira, hogy még a modern irodalom királya, Goethe is, a ki Siciliában Odysseus módjára barangoltában minden áron szeretett volna Nausikaáról tragediát írni, *nem* boldogult vele. Egy ecsetvonást sem tudott hozzátenni a Homerosztól *tökéletesen* megfestett képhez. Homeros lévén az antik költészetnek gyűjtőfogalma, épúgy mint Goethe a moderné, a mondó vagyok, hogy a szerelem pszichológiai és physiológiai törvényeinek ismeretével egyaránt dicsekszik és ékeskedik mind a kettő. Ez sem nem modern találmány, sem nem fölfedezés. Állításodat tehát oda redukálom, hogy a szerelem a modern költészetben *uralkodó* szerepet játszik; az antikban ellenben csak versenytársa más érzelmeknek, minő a *szaszeregetet*, honvágy és barátság, sőt *conflictus* esetén, ezeknek sokszor alája van rendelve, mint épen Nausikaánál.

De négy szem többet lát, mint kettő. Ehelyütt tehát röviden — mert kényes tárgyról vagyok szólófélben — figyelmet az *antik szerelmi költészetnek* egy olyan *sajátságára* fordítom, melylyel igaz, hogy a modernnel szemben *bővelkedik*. De nincsen vele mit dicsekednie. Mondjuk ki csak a nevét *magyarán*, de nem magyarul: a *paederastia*! A szerelemnek ezen elkorcsosulását, legyünk igazságosak, nem szabad az antik népeknek szemére lobbantani. Nyilvános titok, hogy manapság is burjánzik az, minden hevesebb vérmérsékletű nemzeteknél, *keresztjén* népeket is ideértve. De mégsem született olyan poéta, sem a «sötét» középkorban, sem a felvilágosodás századaiban, a kinek eszéigába jutott volna az *efajta szerelemre* dicshymnust zengeni kobozán. És lám, mire nem akadunk az antik költészetben lépten-nyomon. Nem csak, hogy a legkiválóbb költők nem restelik lantjukat a fiúszerellemmel beszenyezni, de sőt *egyforma* lelkesedéssel áradoznak fiúért és leányért, igen gyakran egy és ugyanazon költeményükben!

Erre azonban Homeros *nem* szolgáltatott nekik példát. Tisztelet a *πολύσιτωρ θεὸς ἀειδός*-nak és az ő heroikus erkölcsű és érzelmű, testileg-lelkileg egészséges korának!

Homeros a pæderastiáról csak egyetlen egyszer emlékezik meg, a Ganymedes mythosában. Lévén ez azonban *trójai* monda, a trójaiak ázsiai erkölcsének rovására tudható be. Épügy a *szemita* népektől eredt, mint akár, teszem, a megkövezés embertelensége, a melyet Hektor említ «*λάϊνον ἔσσο χιτῶνα κακῶν ἐνεχ' ὅσσα ἔοργας*».

De már a Te *fenkölt* érzelmű Vergiliusod — legalább mikor még a bukolikusok és nem Homeros tanítványa vala, nyakig leledzett az antik szerelni költészetnek ezen erényében. Akkortájt t. i., midőn így zengedezett magamagáról:

«illo Vergilium me tempore dulcis alebat Parthenope studiis florentem *ignobilis* oti (!), carmina qui lusi pastorum *audaxque iuventa* Tityre te patulæ cecini sub tegmine fagi.»

A középkor scholasticus lelkesedésével szemben ajánlatos volna mentül kritikusabban viselkednünk. Elismerem, hogy a IV. ecloga a legfenköltebb héber proféta, egy Ezsaiás, egy Dániel szűzies ajkaihoz méltó; oly fenséges mint az Ige hirdetőjének, Szt. Jánosnak apocalypsise:

«Ultima Cymæi venit iam carminis ætas!
Magnus ab integro sæclorum nascitur ordo.
Jam redit et Virgo, redeunt Saturnia regna,
Jam nova progenies cælo demittitur alto.» stb.

De nem akarok Dantéra rápirítani, Téged nem is említve, hogy *ugyanazon* Vergilius a II., *legszubjektivebb* eclogájában szíve egész hevével a szép Alexisért lángol, sőt féltékeny érte!

«Formosum pastor Corydon ardebat Alexin,
Delicias domini; nec quid speraret habebat!»

Nem sokkal előbb pedig a szép *leányzóért*, *Amaryllisért*, kinek a pásztorok egy perczig sem hagytak békét, lelkesedett. *Egyidejűleg* azonban egy szép legényre, Menalcasra is szemet vetett! Menalcas és Amaryllis ennél fogva egymás vetélytársai!

«Nonne fuit satius tristis *Amaryllidis* iras, atque superba pati fastidia? nonne Menalcas?»

Most pedig, óh a csapodár!, halálosan szerelmes Alexisbe; láza van olyan 40 fokos, *mint Didóé* Aeneasért. Egy hajszálon mulik, hogy öngyilkosságra nem vetemedik.

«O crudelis Alexi, nihil mea carmina curas.
Nil nostri miserere, *mori* me denique coges.»

De elvégre mégis csak megjő az esze, vigasztalódik: gombház, ha leszakad, lesz más!

«Invenies alium, si te hic fastidit, Alexim.»

Sapphoról igen udvarias apologiát írtál; hagyjuk őt, de a férfi költőkkel szemben nem tartozunk oly udvariasak lenni. Így pl. a teosi lantos,

vagyis annak egyik igazán lángeszű tanítványa, kedvesének arczképét rendeli meg a 15-ik anacreonteumban. E szerelmi vers oly gyengéd, oly eszményi, hogy sem Petrarca, sem Goethe, sem Petőfi nem költött különbet. És íme a rákövetkező 16-ikban épolyan lelkesedéssel és szerelmi mámorban rendeli meg a rhodosi művészet egyik fejedelménél (*Ροδῖος κοίναρ τεχνῆς*) *fiúkedvesének*, *Bathyllosnak* arczképét. Mintha csak parodiája volna előbbi költeményének, valóságos hideg znhanyként hat az olvasóra.

Nem tanácsos *e tárgyánál* hosszabban időzni. Még csak egyet! A renaissance nagy művészei között *Correggio* volt az, a ki formailag és tartalmilag annyira magáévá tette volt az *antik művészetet*, mint Goethe a költészetben. És íme tőle, a ki Raffaelével versenyző Krisztusokat és Madonákat festett, két pendant-ja van a bécsi cs. képtárnak. Egyforma nagyok, egyformán remekek, az egyik a *ἰψίζυγος Ζεύς*-t ábrázolja *Ióval*, a másik *Ganymedes* elrablását! Sapienti sat!

Bocsássuk meg valamennyien az andesi battyúnak, meg valamennyi római «udvari költőnek» az ő bűneiket. Hiszen a korszellem, a divat, sőt a *loyalismus* vitte őket erre. Hadrianus császár várost alapított Egyiptomban, templomot épített Mantinea mellett az ő kedves *Antinousa* emlékére, a ki a földi szerelem és a földi dicsőség elől a Nilus hullámaiban keresett volt menekülést. Minden loyális római alattvalója vetélkedett egymással, hogy Antinousnak, a dicsőnek, a szépnek, az isteninek mentül szebb szobrát állítsa fel az atriuma szentélyében az ősök szobrai közepette. De a mindenben mértéktudó *hellen* nép nem vitte ennyire az apotheosis rajongását. Halhatatlan híré nagyjaik közül csak Homerosnak jutott osztályrészül az, hogy a *halhatatlanok* közé sorozzák. Templomot építettek neki Smyrnában is, Alexandriában is. Ő, a ki annyi hőst tisztelte meg a *θεῖος* jelzővel, ő volt az egyetlen, a kit maguk a hellenek erre a jelzőre érdemesnek tartottak. Ő, a *πολυίστωρ, θεῖος Ὅμηρος*!

A Homeros Iliasa a legfenségesebb, mert egy méltóságos epopea keretében és háttérével lebonyolított tragédia. A *μῆνις*, benne az ő legfőbb hőségnek, a *θεοεικέλος, δῖος Ἀχιλλεύς*-nek *tragikus bűne*. De vajjon *szerelemből* Briseis, a *καλλιπάρηος*-ért követte-e el? Óh nem, a legkevésbé sem!

Midőn a követek Talhybios és Enrybates rettegve megállnak előtte, hogy Briseist Agamemnon parancsából elvegyék tőle, szó nem jut ajkaikra:

«τὼ μὲν ταρβήσαντε καὶ αἰδομένῳ βασιλῇα
στήτην, οὐδέ τί μιν προσεφώνεον.»

Jól tudják ők, mit tesz az egy lánnglelkű ifjút elszakítani kedvesétől! Annyi, mint anyát a gyermekétől.

És íme Achilleus az ő kedves Patroklosának intve meghagyja neki, hogy a szép leányzót minden teketória nélkül szolgáltassa át. Emlékezetes példája a katonai subordinációnak. Az ő hő szenvedélyes szíve innentől beéri, ha csak *Patroklosa megmarad oldala mellett*! Midőn anyjához panaszkodik, *nem* a leányért kesereg, hanem a méltatlanságért, hogy tőle Agamemnon a *γέρας*-t, a tiszteletbeli zsákmányjutalékot, mely esetleg pl. egy «ragyogó» *κορητήρ* is lehetett volna, el merte venni:

«Μῆτερ, ἐπεὶ μ' ἔτεκός γε μιννυθάδιον περ ἔοντα,
τιμὴν πέρ μοι ὕφειλλεν Ὀλύμπιος ἐγγυαλῖσαι,
Ζεὺς ἐνυβριεμένης· νῦν δ' οὐδέ με τυτθὸν ἔτισιν.
ἢ γὰρ μ' Ἀτρείδης εὐρυχερίων, Ἀγαμέμνων,
ἢ τί μ' ἔσεν. ἔλῶν γὰρ ἔχει γέρας, αὐτὸς ἀπούρας».

Ilias (I. 345—356.)

Es aztán Patroklossal idylli boldogságban tölti napjait sátrában, mi-
alatt az Akhivokat csapás csapás után sújtja. Midőn az engesztelő követ-
ség sátorába lép, meglepik őt, a mint lantján a hősök régi dicsőségét zengi
és szeretett Patroklosa egyedül csüng áhitattal ajkain

«ἄειδε δ' ἄρα κλῖα ἀνδρῶν.

Πάτροκλος δέ οἱ οἷος ἐναντίος ἦστο σιωπῇ
δέγμενος· Αἰακίδην ὁπότε λήξειεν αἰείδων.»

(Ilias IX. 189—191.)

A harag viharja már elült szívében, a borús fellegek már a messzi
látóhatár szélén takaródó félben vannak. Szívét megengesztelte, megbékí-
tette a sorssal Patroklos, az ő egyetlen! Agamemnon lét lesbosi előkelő
hölgységet, a crème-jét a lesbosi szépségeknek igéi engesztelésül. Hozzájuk
sorozza Briseist, esküvel erősíti, hogy soha egyszer sem illette a hajadont.
Ráadásul még egy egész háremet helyez kilátásba, összeválogatva Troia
legszebb leányai közül, ha majd beveendi a szent Iliost. Sőt vejének akarja
fogadni, nászajándék nélkül válaszszon három leánya közül. Achilleus nem
reagál a női csábra, Patroklos az ő egész világa! Ez az ideális, a szerte-
lenségig túlzott *barátság* — a minő a keresztyén, felebaráti» szeretet korá-
ban el sem képzelhető, még egy Schiller sem tud rá példát, ha csak az
ókorba vissza nem nyúl érte, mint ezt a Bürgschaft-ban látjuk — ebben,
mondom, áll az Achilleus voltaképi tragikuma. És meghatóbb tragikum,
bármely szerelmi szenvedélynél, mert a szerelem önzetlenség látszatával
merő önzés, Achilleus barátsága Patrokloshoz pedig csupa *ideális, önzetlen
vonzalom*! Innen van az ő tragikus bűnhődése is, mert szenvedélye a józan
mértéket lábbal tiporja. Midőn Antilochos Patroklos halálát, rövid szókkal
tudtára adja, Achilleus örvöng fájdalomában. Örvöng, magát a földre veti
és zokog, valamint Romeo, midőn megtudja Lorenzo baráttól száműzetését,
valamint a szenvedélyes ifjú Goethe éjjeleken keresztül görcsösen zokogott,
nem evett, nem ivott, midőn Gretchentől örökre el kellett válnia.

«Ὡς φάτο, τὸν δ' ἄχεος νεφέλη ἐκάλυψε μέλαινα.
ἀμφοτεροῖσι δὲ χερσὶν ἑλὼν κόνιν αἰθαλόεσσαν
χεύατο, καὶ κεφαλῆς, χαρίεν δ' ἤσχυνε πρόσωπον
νεκταρέῳ δὲ χιτῶνι μέλαινα' ἀμφίζανε τέφρη
αὐτὸς δ' ἐν κονίησι μέγας, μεγαλωστί τανυσθεὶς
κεῖτο, φίλησι δὲ χερσὶ κόμην ἤσχυνε δαΐζων».

(Ilias XVIII. 22—27.)

Es most ezer bocsánat talán kissé túlságosan merész következteté-
semért. Az ókori *barátság*, ilyen költői felmagasztosulásában, valamint azt

Achilleus és Patroklos, Orestes és Pylades példáján látjuk, maga a *szerелем*, mely a hőskor multával, az erkölcsök romlásával *pæderastiává* fajult. Innen van, hogy a barátságra, sem a görögnek, sem a latinnak *nincsen* különös kifejezése. Mert úgy a «*φιλία*», valamint az «*amicitia*» nem jelent egyebet, mint «szeretet». Szeretetet, mely ment az érzékiség salakjától, az ázsiai szennytől, mely Ἀφροδίτη Ὀὐρανία és nem a Πάνδημος oltárán áldozott, mely csak olyan szerelem, mint egy középkori lovag fellengző rajongása bálványozott «úrnőjeért».

Ifj. REMÉNYI EDE.

— Hibaigazítás. 359. l. 19. sor: *G. Boissier* helyett *G. Paris* olvasandó.

KÖNYVÉSZET.

I. Hazai irodalom.

Benedek Elek. Magyar mese- és mondavilág. Ezer év meseköltése. *Negyedik kötet*. Széchy Gyula szöveggyűjteményével. (8-r. VI, 480 l.) Bpest, 1896. Athenæum. Vásonba kötve 3 ft.

Emlékbeszédek, a magyar tud. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott. Szerkeszti a főtítkár. VIII. kötet, 10. szám. *Szilágyi* Sándor, Emlékbeszéd Szabó Károly r. tag felett. (8-r., 18 l.) Bpest, 1896. Akadémia.

Erdélyi Múzeum. Szerkeszti *Szádeczky* Lajos. XIII. köt. III. füz. (1896. márcz.): *Kropf* Lajos, Az aversai gyilkosság. — *Findly* Gábori A palatinusi fibula. — Cs. *Fapp* József, Descartes emlékezete. — Irodalom, Szemle. — Különlélek.

Ghettie János. Román-magyar szótár iskolai és magánhasználatra. (K. 8-r. 501 l.) Bpest. 1896. Franklin-Társulat. 3 ft.

Magyar Könyvszemle. Szerkeszti *Schönherr* Gyula. 1896. évi folyam. IV. kötet, 1. füzet. (Január—Márczius.) Tartalom: *Kropf* Lajos, A British Museum Korvin-kódexe. — *Kardosy* János, Imre gyulai plébános kódexe. — *Dr. Morvay* Győző. Két nagybányai régi könyvtár. — *Ferenczi* Zoltán, A «Salamon és Markál» című népkönyv kiadásairól. — A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára az 1893/94. évben. — *Dr. Rupp* Kornél, Adalékok Kájoni János életéhez. — Magyar Könyvesház. — Tárcza. — Szakirodalom. — Vegyes Közlemények. — Melléklet: *Id. Szimyei* József, A magyar hirlapirodalom 1896-ban.

Magyar Nyelvőr. Szerkeszti *Simonfi* Zsigmond. XXV. évf. IV. füz. (1885 ápr.): *Tóth* Béla, A keresztnevek fordítása. — *Balassa* József, Hogy hangzott nyelvünk az Árpádok korában? — *Kicska* Emília, Alany és állítmány. — Irodalom. — Helyreigazítások. Magyarázatok. — Idegen csemeték. — Kérdések és feleletek. — Népnyelvhasználatok.

Régi Magyar Költők Tára A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából közlésezi *Szilágyi* Aron. Hatodik kötet. XVI. századbeli magyar költők művei (Szegei Kis István. Szirákai Balázs. Armbrust Kristóf. Márai Mihály. Sarlóközi névtelen. Ráskai Gáspár. Gyulai István. Heltai Gáspár. Töke Ferencz. Szegei András. Paniti János. Szeptneki János. Szegei Gergely. Pap Benedek. Barát István. Nagytalvi György. Vilmányi Libécz Mihály. Békési Balázs. Névtelenek) Budapest. 1896. M. T. Akadémia N. 8-r. 404 l., ára 3 ft.

11. Külföldi irodalom.

Ihering, Rudolf von. Vorgeschichte der Indoeuropäer. Aus dem Nachlass herausgegeben von Victor Ehrenberg. Leipzig, 1894, 486 l., Mk. 11.60. — A nagy jogtudósnek e hátrahagyott nagy jelentőségű, de, sajnos, befejezetlen műve hét fejezetre volt tervezve: 1. Az árja ősnép. 2. Arjak és semiták. 3. Az árjak kivándorlása az ős hazából. 4. A vándorlás kora. 5. A második haza. 6. Az európai népek keletkezése. 7. E népek eltérései. A 2. fejezet csonka, az utolsó kettő teljesen hiányzik. De e töredékes alakjában is kiváló e munka, bár kiindulási pontja nem mondható helyesnek és eredményei csak kis részben fogadhatók el. Szerző a régi Baktriában találja az indogermánok őshazáját, ősi műveltségük tükrét pedig a Rigvedában ismeri föl. Sem az egyik, sem a másik tétel nem felel meg a tudomány mai állásának, és el nem fogadható szerzőnek az a fölfogása sem, hogy a vándorlás korának» főképviselőjeként a római népet tekinti, melyre a jogtörténet nagy mestere általában túlságosan sokat épít. Abban sincs igaza, hogy az ősnép nem ismerte a földművelést, de annál szebben mutatja ki, hogy az ő indogermánok nem voltak nomádok. Igen szellemes az a fejtegetése is, hogy a talaj (e szó legtágabb értelmében) a nép, mely tételét a babylon kultúrájának valóban gyönyörű rajzában és magyarázatában fejt ki. Az ős haza nem lehetett (mint Schrader után szerzőnk is állítja) fák nélkül szürkölködő puszta síkság, mert kimutatták, hogy az ős nép ismert többféle fákot és ismerte a medvét és a méhet, melyek puszta síksághoz nem képzeltetők; volt azon'elül három évszaka, a mi szintén ily területen lehetett. Ezzel eliesik a puszta első haza mellett föltételezett második (európai) haza is, melyre csak akkor van szükség, ha a nomád állattenyésztőket állandó lakóhelyhez kötött földművelőkkel átalakítani. Ez alaptevődésből származnak azután a következtetett egyéb tévedések, főleg a római népre építettek, midőn pl. Ihering a ver sacrum alapján azt állítja, hogy az ő árjak márczius elején hagyták el az ős hazát stb. A «kivándorlás» föltevése kezd általában tért veszíteni, és helyébe mind erősebben a lassú «terjeszkedés» gondolata lép. De egész nagy szabású fölfogásában, számos elvi kérdésnek szellemes tárgyalásában, sok részletnek új szempontokból való fejtegetésében annyi becses eszmét és anyagot tartalmaz e rendkívül érdekes munka, hogy még a tudomány további haladásával sem fogja értékét és vonzó erejét elveszíteni.

Seiler, Friedrich. Die Entwicklung der deutschen Kultur im Spiegel des deutschen Lehnwortes. I. Die Zeit bis zur Einführung des Christenthums. Halle, 1895, 99 l. — Alapos kutatáson és a tudomány eddigi eredményeinek helyes összefoglalásán nyugvó tanulmány, melyben szerző előbb a régibb, történet előtti időből származó kölcsönvételeket (pl. *pfad, silber, pfug, hanf, schiff, rübe, affe* stb.) különválasztja s azután a kelta és latin nyelvből átvett szókat tárgyalja. Az eljárás módszerét a bevezetésben találóan vázolja. A kelta kölcsönvételek csekély számúak a latinokhoz képest, melyekben két korszak különböztetendő meg, a mennyiben a németek előbb egyszerűen átvették az idegen szót, utóbb azonban igen önállóan bántak el a kölcsönvett szavakkal úgy alakjával, mint jelentésével. E kölcsönvételeknek méltán rendkívüli jelentőséget tulajdonít szerző a germánok műveltsége szempontjából, de talán mégis túloz, midőn (más kutatók módjára) azt hiszi, hogy az idegen szó mindig új fogalmat hozott be vagy a jelölt tárgynak tökéletesedését jelenti. Volt ebben bizonyára akkor is (mint manap) része a divatnak is (v. ö. pl. az oly szókat, mint *kampf* vagy *pfend*!), mely az idegen szót szebbnek, nemesebbnek tekintette. Abban is tökéletlen e különben igen jó dolgozat, hogy a szerző az irodalmi nyelvre szorítkozik, pedig a nyelvjárások igen sok becses anyagot szolgáltatnak.

NAUSIKAA ÉS DESDEMONA. *)

Szó sem fér ahhoz, a mit Némethy Géza Didó szerelmének mélyreható lélektani elemzésével bizonyít. Igaza van, Vergilius prófétai lelkületű, fogékony és gyengéd, ki a természetet nem csak lefesteni, de érte rajongani is tudott. Érzelmességben, emberszeretben, való igaz, *korát megelőzte*. Nem is arra született ő, hogy kobozzán a harci tárogatóval versenyezzen. De *szemléletesség* dolgában, Homerosnak csakis utánzója. Ami amannál eleven szemlélet, nála csupán modorosság. Hogy is ne, mikor a hőskor már egy évezreddel előtte lezajlott! Ha nem csap fel udvari poetának, hanem, mint rokonlelkű kortársa, Catullus, szíve vágya szerint el, Nápoly azurkék ege alatt töltötte volna gondtalanul napjait, egyesegyedül a szerelmet meg a szép természetet zengve és élvezve. Ezt ő maga mondja magáról:

«Hæc super arborum cultu pecorumque canebam,
Et super arboribus, Cæsar dum magnus ad altum
Fulminat Euphratem bello victorque volentis
Per populos dat iura viamque affectat Olympo.
Illo Vergilium me tempore dulcis alebat
Parthenope studiis florentem ignobilis oti,
Carmina qui lusi pastorum audaxque iuventa,
Tityre, te patulæ cecini sub tegmine fagi.»

Pásztorversei az ő igazi elementuma! Telvék forró olasz szerelemmel, amely áldozatainak eszét veszi, őket halálba kergeti, meg hasonlításba sodorja, bűnökre csábítja. De ő maga csakis *verseiben* volt érzéki, szerelmeskedő — mint Catullus is elvül állítja:

«Nam castum decet esse pium poetam,
Ipsium, versiculos nihil necesse est.»

Ő maga jellemére szemérmes volt, mint egy leányka, ha az utcán járva-kelve felismerték, lesütötte szemeit.

*) V. ö. Némethy Gézának «Vergilius Didója» cz. a M. T. Akadémiában 1895. decz. 2-án tartott előadását.

Előre érezte a kereszténység fölkelő napját, a megtestesült Igét, a Megváltót. Virág volt ő, amely kitarja keblét a fölkelő nap sugarainak!

Ezért lelkesedett érte a *középkor*, a melynek vakhitű gyermekei böjttel, virrasztással, ostromozással sanyargatták testüket, lelküket pedig a scholasticismus száraz dogmaival. Ő volt a második tekintély aquinói szt. Tamás után. Vergilius szerintük a prófétákkal és Sibyllákkal egyetemben Krisztus országának volt hirdetője. Az aquinói szent tudós pedig, Krisztus földi helytartója világi hatalmának bizonyítására rakosgatta a rideg klastromi egyetemekben dogmái épületét.

Ennek a kornak tehát és első sorban költői képviselőjének. Danténak szüksége volt Vergiliusra. Homeros még akkor oly csillag volt, amelyet az ő éjtszakájuk homálya eltakart. Világnézetük a talmud, a biblia héber, művészetgyűlölő, az emberi életet dogmák és ritusok nyügébe verő szelleméből táplálkozott. Ez a szellem két ezredév óta folytatja váltakozó szerencsével tusáját a művészet teremtőjével, a hellén kulturával. Mégse birta belőle az eleven, halhatatlan életet kioltani. Feltámadott és mindegyre fel-fel fog támadni halottaiból. Histriomastixok világgá tűzték a szinpad hőseit Shakespeare előtt, ép úgy mint utána. És ime a német, legújabb nagy renaissance a mult században diadallal felnyitotta újból Shakespearenek, valamint Thalia összes papjainak templomukat!

Bajos volna eldönteni, vajjon a fanatikusi konoklasták tettek-e több kárt az antik képzőművészetek kincseiben, avagy ama barbárok, akik a szobrokból meszet égettek, a bronzból ágyúkat öntöttek. De hasztalan volt úgy a barbár, mint a scholasticus, valamint a fanatikus emberöltők minden pusztítása. Az a pusztta maradék, mely a törmelékekből napfényre került, a lelkesedés mámorába ejtette az egész világot. Új vér pezsdült fel a megifjodott emberiségben. II. Gyula pápa rendelést ad Raffaelnek, hogy a Stanzák falain örökítse meg a pápaság fényét, szellemi dicsőségét.

És Raffael a «Camera della segnaturában» odafestette Dantét a Disputa apostolai, egyháznagyjai közé, a meddő scholasticus vitatkozás kellő közepébe. És viszont bájos anachronismussal odafesté ugyancsak Dantét a Parnassosra, amint az ő nélkülözhetetlen Vergiliusával együtt nagy szerényen meghuzódva, gyönyörrel csüng a vak Mæonida ihlett ajkain:

«τὸν πέρι Μοῦσ' ἐφίλησε, δίδου δ' ἀγαθὸν τε κακὸν τε·
ὀφθαλμῶν μὲν ἄμερσε, δίδου δ' ἰδέσθαι ἀοιδόν.»

Oh azok a kedves «anachronismusai» Raffaelnek! Vajjon kik látnak bennük anachronismusokat? Csakis a tudákosak, akik a remekművek velejébe pillantani vakok. Nemde, hogy Raffaelnek próféta belátása sugallta, kiszabadítani Dantét a klastromok sötét, kongó folyosóiból, holott alig tengődik egy-két virág a tornáczos udvaron. Kiragadta őt a Parnassus napsugaras ege alá, holott Apollo szép hegedűszóval bájolja el a kilencz Múzsát és Hellas körülötte csoportosuló szellemi arisztokracziáját. Ott figyelmez Homeros telt, ragyogó színekkel festett ἀοιδή-jára; újra született ő is! Látszólag «anachronismus»; voltakép annak a belátása, hogy Dante is *Homeros*t választja vezéricsillagul, ha — ösmerte volna!

És ez a Homeros, aki emberiségünk gyermek- és ifjúkorát örök időkre megfestette, a *szerelmet* csak úgy ösmerte volna, mint a családi tűzhely Vestalángját, vagy mint a gyönyör és kéj fellángoló és hirtelen lelohadó szalmatüzét?

Némethy Géza akként járt el, valamint a Laokoon világhírű szerzője. Eme szavai ugyanis: «Homeros inkább csak a házastársi hűséget festi» csak addig igazak, valamíg csupán Hektor és Andromache, Odysseus és Penelope, meg Alkinoos és Arete, az egymást sűrű szerető hitestársak lebegnek szemünk előtt. Lessing állításai is megdőlnék, vagy legalább is ingadoznak, ha Homerosnak más, tőle figyelemre nem méltatott helyeire tekintünk. Ez pedig a német *deductiv* észjárás következménye. Ennek hatása alatt áll Némethy, midőn kellenél merevebben úgy állítja, hogy Vergilius, az első *valamennyi* antik költő között, aki a szerelem mindenható, conflictusokba sodró és győzedelmeskedő hatalmát a maga *psychologiai fejlődésében* Didojában megfesteni képes volt.

Nos, hát Nausikaa szerelme, amely egészen analog a Didóéval, nem csupa *psychologiai* valóság-e? Homeros neki egy teljes éneket szentel, a világ költészetének, Rúth könyve mellett legbájosabb idylljét.

Lehetetlen, hogy Goethének egyik leghőbb vágya lett volna, amelytől eltelve — mint maga is írja — öntudatlan, álmatag tá-molygott végig Taorminán és Palermon keresztül, hogy *Nausikaa szerelmét* drámában megörökítse, ha nem érzi benne az örök, a *psychologiai* igazságot. És hogy épen ő, ki remeket és teljeset tudott alkotni az irodalom minden műfajában, fáradtan abbahagyta a

megkezdett búbajos alkotást, bizonyosága, hogy Homeros már *teljesen kimerítette* a tárgyát, ő nem volt képes még csak egy új eset-vonással sem járulni hozzá! Térjünk a dolog velejére! *Erosnak* örökidőkre szóló jelzőjét: «πανδαίτωρ» korántsem Vergilius alkotta meg. A borghesei kentaur, kinek kezeit egy pajkos Eroska hátra köti, sem római véső műve. Hogy a szerelem minden egyéb gondolatunkon és érzelmünkön zsarnokoskodó kényúr, azt se Vergilius fedezte föl. Anakreon 65-ik töredéke:

Ὅδε γὰρ θεῶν δυναστὴς,
Ὅδε καὶ βροτῶς δαμάζει.

ugyanaz, a mit Goethénél mond Herrmann:

«Denn es löset die Liebe, das fühl ich jegliche Bande,
Wenn sie die ihrigen knüpft»

Nemde, hogy ugyanazt zengi mélységes humorral a *31-ik anakreonteumnak* lángeszű költője is! Ebben a felejtetetlen románzában megeljük az *emberiség* szerelemtől hajsolt sorsának egész tragikomikumát mikrokosmusban. Adj szállást *Erosnak* és — kiver a házából!

Fölösleges kommentár helyett bátorkodom azt a magam, rimes fordításában bemutatni!

«A hivatlan vendég.»

Éjfél tájban, a midőn már
A Nagymedve dülőre jár
S ezer küzdő, földi embert
Elringata édes szender:
Csupán Eros volt imette
S az ajtómat megzörgette.
Ki az — mondtam — ki háborgat
Megzavarva szép álmomat?
Eros pedig könyörögve
S az ajtómat rázva egyre:
«Ne félj — felelt — gyermek vagyok,
Hideg éjben majd megfagyok;
Ázva-fázva gémberegtem
Vak sötétben eltévedtem.»
Még szántam a szegény kópét,
Nyakra-főre méceset gyújték,
Bebocsájtám és a gyermek
Tüstént a szobámban termett.
Vállán csüngött tegze s íjja
Szárnyainak sem volt híjja.

Leültetém a tűzhelyre
 Kis kacsóit melengetve;
 Göndör haja víztől csorgott,
 Adott nékem elég dolgot.
 Persze vére fölforrt tüstént
 S magához tért nemsokára.
 «Addsa ijjam — szóla hetykén —
 Probáljuk meg nincs-e kára?
 Feszes az ijj, peng az ideg,
 Nem ártott meg eső s hideg!
 Pompás!» — Aztán örömében
Engem véve czélba szépen,
 Nyila szivem úgy átjárta,
 Mint a darázs bösz fulánkja.
 Örült neki, ugrott egyet
 S nagy kaczagva így gunyola:
 «Sebedet *jó jelnék* vegyed
 Nem tehetek, ha fáj, róla.
 Az ij jamban kár nem esett,
 Ússe a kő a szivedet!»

* * *

Való, hogy *ezt* a szárnyas, tegzes Erost Homeros még nem sorolta az Olymposbeli fényes társaság tagjai közé. Mindamellett az ἔρως ugyancsak hatalmasan lüktet hőseinek ereiben, holott forró vér, αἷμα κελαίνεσθαι csörgedez. Az egész trójai háború asszonyi hiúságból ered. Kell-e több? Nem a személyesített Eros vezeti ugyan nála az eposzi machinát, de annál sűrűbben beleártja magát Aphrodite. Rá is szorulnak segítségére, fondorkodásaira halandók és halhatatlanok egyaránt.

Milyen hálás íranta első sorban mindjárt maga Paris! Ez a könnyüvérű szerencsevadász, a Don Juanok östypusa, kit istennők, szép asszonyok egyaránt elkényeztetnek, szülői pedig vakon szeretik és minden turpisságára szemet hűnynak, sincsen nemesebb érzelmek hijával. Ez is egy lényeges vonása Homeros valódi pszichologiai jellemzésének. Bizonysága, hogy ő, meg Shakespeare és Goethe, a költészet három fejedelme, egyrangú művészek. Nem festenek sem tökéletes angyalokat, sem tökéletes ördögöket *emberi* alakban. Vergilius Aeneasának ellenben, aki folyton «pius» és örökké «pius», semmi valóság nem szolgált mintául. Az *íróasztal* költészetének téli kertjében fakadt sápadt illattalan virág.

Hiszen már jelzője θεοειδής, oly jellemző. Bátyja, a μέγας, κοροθαίολος Ἐκτωρ, keményen megmossa, asszonyok bolondjá-

nak, szélhámosnak nevezi, ki egyébre sem érdemes, mint hogy nyomban megkövezzék, akiben nincsen egy szikrányi férfiaság, csak a lantját tudja pengetni és szép orcáját fitogtatni. Paris az igazság kiméletlen ékesszólására meghajol, de már Aphrodite aján-dokait nem hagyja becsmérelni:

«μή μοι δῶρ' ἐρατὰ πρόφερε χρυσέης Ἀφροδίτης·
οὔτοι ἀπόβλητ' ἐστὶ θεῶν ἐρικυδέα δῶρα,
ὅσσα κεν αὐτοὶ δῶσιν, ἐκὼν δ' οὐκ ἂν τις ἔλοιτο.»

(Ilias III. 64—66.)

A III-ik és részben az V-ik ének machináját a χρυσέη, φιλομυιδής Ἀφροδίτη intézi. Ámde mindenható befolyása az emberek és istenek sorsának igazgatására csak a Διὸς ἀπάτη cz. ragyogó szépségű énekben éri el tetőpontját. A nyíl és dárda fergetegéből ugyan kiűzi őt az Athenetől és Herétől titkon támogatott brutális Diomedes. Gyöngéd kacsóján megsebesülván, sírva menekül az Olymposra — persze Here és Athene módnélküli mulatságára.

De Herének is kár volt leáldozta előtt dicsérni a napot! Nemsokára már hizelegve kénytelen, ő, az egek királynője ellenségéhez, Aproditéhez, könyörögni! *Bűbajos övét* kéri kölcsön, mert e nélkül nem tud boldogulni sem a győzelmes trójaiakkal, sem az éber Zeussel.

«δὸς νῦν μοι φιλότητα καὶ ἥμερον, ὥτε σὺ πάντα,
δαμνῇ δ' ἀθανάτους, ἣ δὲ θνητοὺς ἀνθρώπους.»

(Ilias XIV. 198—199.)

És az «aranyos» Aphrodite megbocsájtván minden bántalmat, készséggel teljesíti kívánságát. Ő nem olyan irigy és önző, mint az erényei és hatalma tudatában fenhéjázó λευκώλενος πότνια Ἥρη. Ő a φιλομυιδής, a nőiesség typusa, a megtestesült szerelem lévén, hogyne volna hajlandó szíves-örömet segédkezni bármely és bárki ellen tervezett szerelmi hadműveletben. Jellemző az is, hogy mily könnyen elfelejti a Herétől szenvedett méltatlanságokat. Az *igazi nő* megbocsájt, elfelejt és megharagszik, amint pillanatnyi kedve tartja. Mily finom vonások mindezek! A Capitoliumi Venu-son láthatjuk, milyen szépen illik ajkaihoz az örökös jóságos mosoly. Ezek az ő szép *lelki vonásai*!

«Ἡ καὶ ἀπὸ στήθεσφιν ἐλύσατο κεστὸν ἱμάντα
ποικίλον, ἔνθα τέ οἱ θελκτήρια πάντα τέτυκτο·
ἔνθ' ἐνὶ μὲν φιλότης, ἐν δ' ἥμερος, ἐν δ' ὀδύρην
πάρφασις, ἣτ' ἔκλεψε νόον πύκα περ φρονέοντων.»

Ime tehát *Homer* is, aki tárgyilagos nyugalomból oly *ritkán* esik reflexiókba és a világért bele nem tévedne az elmélkedés ut-vesztőjébe, hanem az általános igazságokat többnyire csak rövid szavakkal szokta szereplőinek szájába adni, ő is hangosan hirdeti a szerelem észbontó hatását! Ösmerte és megfigyelte már egy év-ezreddel *Vergilius* előtt; elmondhatta volna: iam antea novi, quam natus es. *Homer* a reflexiók helyett a tényeket beszélteti, mint *Shakespeare* *Anthony* and *Cleopatra*-jában. *Milton* ellenben, kinek természete a töprengésekben való dúskálás, *Beliállal*, az ördögök *Don Juan*jával, tehát egy illetékes szakértővel mondatja el a szerelmes emberiség *tragikomikumát*:

•Such object has the power to soften and tame
Severest temper, smooth the rugged'st brow,
Enerve and with voluptuous hope dissolve,
Draw out with credulous desire and lead
At will the manliest, resolute'st breast,
As the magnetic hardest iron draws.
Women, nothing else beguiled the heart
Of wisest *Salomon* and made him build
And made him bow to the gods of his wives. •

(*Paradise Regained* II. 162—169.)

Mikor aztán *Here Hypnos*nak, hogy *Zeus*t neki elaltatni segédkezzék, a *Charisok* legszebbikét, *Pasitheát* igéri feleségül, *Hypnos* erre esküt követel, megvallván *holtig tartó szerelmét Pasitheá-ért!* Erre már csakugyan rámondhatni, hogy: «semmi új dolog nincsen a nap alatt!»

«ἡ μὲν ἐμοὶ δώσιν Χαρίτων μίαν ὀπλοτεράων·
Πασιθέην, ἥς τ' αὐτὸς ἐέλδομαι ἡματα πάντα.»

Már ez az egyetlen idézet *Homer*osból is megingatja *Német*hynek állítását. Szerinte ugyanis: «Kimondhatjuk az alapkülönbséget *Vergilius* és a többi régi költő között. Mig ez utóbbiak a szerelem fogalmát illetőleg csak magas fokú vonzalomig emelkedtek, *Vergilius*nál a szerelem egy más lény iránti teljes odaadássá lesz, a lélek átolvadásává egy más lélekbe, úgy hogy ha tőle elválni kénytelen, létének alapja van megsemmisítve».

Vajjon ha ezt elfogadnók, mit tartsunk arról a számos meg-hatód ősrégi *hellen* mythosról, amelyek *holtig*, sőt még a *síron túl is* tartó szerelemről regélnek? *Orpheus* az alvilágba száll le kedves *Eurydike*jéért, hogy a haláltól kicsikarja. És mily szerelmes; nem

tudja megállni, hogy hátra ne tekintsen. Így játszsza el boldogságát; ime a szerelem tragikuma, az önuralom hiánya!

Protesilaos neje csak egynéhány órára kéri vissza hön szeretett férjét és aztán — nem lévén képes tőle többé megválni — vele együtt hal meg. Vagyis: «megszakad a szíve», ahogy mi modernnek mondani szoktuk. Az ilyes megható antik szerelmi mondáknak se vége, se hossza! *Philemon* és *Baucis* azt a kegyet kívánják, hogy *egyszerre* haljanak meg! «Ne coniugis umquam busta meæ videam, neu sim tumulandus ab illa». Hát azután *Pyramos* és *Thisbe* nem novellába való szerelmes pár-e? Akár Jókai Sonkolyi Gergelyében Eszti és Péter, az ő megható együgyűségükben.

Sappho — a legnépszerűbb — a hagyomány szerint, Leukadia szirtfokáról a hullámokba veti magát szerelmi bánatában. *)

Sőt *költőileg feldolgozva* is megtaláljuk a romboló, romantikus, tragikus szerelmet, teszem *Musæos Hero és Leandrosában*. Shakespeare *Romeo és Juliája* egy szikrával sem tragikusabb. Helyzetük kétségbeesésük, öngyilkosságuk fenségesebben van előadva, de magában véve nem fenségesebb, mint *Pyramos és Thisbe* tragikomœdiája. Valamint *Huon és Rezia* szerelme sem önfeláldozóbb, sem nem kitartóbb a megpróbáltatásokban, mint *Amor és Psycheé* az *Apuleius-féle* mesében.

A Pompeiben, Herculaneumban, meg Rómában napfényre került freszkók ékes tanúságai, mennyire ideáljaivá váltak ezen főntemlített mythosok szerelmes hősei az egész ókori művelt világnak. Sőt az *Amor és Psyche* regéje annyira meghatotta *Raffaellnek* minden szép és igaz íránt fogékony lelkét, hogy a Villa Farnesinában oly remek freszkókat festett róla, melyekhez foghatót az ő tulajdon Stanzáin kívül soha senkisé. A sírig tartó szerelem, mint példáinkon láttuk, nem keresztyén találmány, nem Petrarcáé, legkevesebbé pedig Vergiliusé.

Vizsgáljuk most Némethynek egynéhány más állítását is *Homerosra vonatkoztatva*.

«Igaz ugyan — úgymond — hogy a Vergilius eposzában annyira uralkodó szerepet játszó *machina* itt is beleavatkozik a cselekvénybe. Midőn a hős Afrika partjaira vetődik, Venus, hogy

*) Már ifjabb kortársánál, *Anakreonnál* is nyomát találjuk.

Ἀφροδίτης φησὶτ' ἀπὸ Λεωνάδος

Πιτρὸς ἐς πολὺν κόμα κολυμβῶ μέθωρ ἔρωτι.»

(*Anakreon*, 19. tör.)

fiának kedvező fogadtatást biztosítson, maga gyulasztja szerelemre Didót az által, hogy Amort, a kis Ascanius, Aeneas fia képében a szerencsétlen királynőhöz küldi, ki míg a fiút gyanútlanul ölébe veszi s megcsókolja, magába leheli a szerelem tüzét.

De ez merőben külső, eposzi ok, mely feleslegessé válik Didó szerelmének későbbi *lélektani* megmagyarázásánál, midőn a költő kiváló pontossággal írja le a szenvedély egész történetét. »

Ez mind helyes, de vegyük csak a Διὸς ἀπίστη cz. éneket még egyszer jól szemügyre. Bizony-bizony a szerelemnek annyi psychologiai, sőt mi több physiologiai ismeretét árulja el benne Homeros, amennyi csak kell. Annyira bele tud látni a dolgok *régső okaiba*, mint Shakespeare.

Hiszen az eposzi machina, Aphrodite bűbájos öve (χερτὸς ἰμῆς) nála se több mint forma- és hagyományszerű külsőség. Engedmény ez a néphitnek, de a *valódi psychologiai* okot elsőbbben is Here *kaczér*, tehát «bűbájos» toilettjének szemkápráztató festésében tünteti fel.

Herének már, egy Madame Dubarry és Pompadourével vetelkedő toilettje, legapróbb részleteiben is művészi hatás *tudatában* készül el! A πότνια λευκώλενος-t diadalmasan mosolyogni látjuk a boudoirjának, (θῦλαμος) Hephaistos készítette pátenslakatú ajtóinak mögött. Oly eleven Homeros leírása, annyira *megfigyelésből*, az életből van kikapva! Semmi szüksége neki többé a rakoncátlan Ἔρως-ra, hiszen fel tudja ő a maga emberségéből is ébreszteni az ἔρως-t. Az abstractionnak elébe helyezi a concret valót. Az eposzi helyett *physiologiai* machinával él, az «ars amatoriával». Remekül tervezi és még remekebbül viszi véghez hadiműveletét. Elsőbb is eszét veszi Zeusnak, a világhormányszónak, aztán látszólag *ronakodik*, és csak, miután Zeus összes rábeszélő és bókoló képességét megerőltette, adja meg magát. Mily mélységes humor rejlik mind-ebben, hogy eltörpül az egész emberiség! A πατήρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε *rabjává* lesz a szerelemnek — amit Milton Sátánja a Megváltón szeretett volna elkövetni. Nem is áttallja maga is bevallani, hogy *esze elhomályosult* :

«οὐ γὰρ πώποτε μ' ὥδ' ἔρχετο οὐδὲ γυναικὸς
θυμὸν ἐνὶ στήθεσσι περιπροχυθεὶς ἐδάμασσαν.»

Az eposzi (!) machina egyes alkotórészei : az ambroziás illatú parfüm, ἔλαιον, amelynek kéjes szaga az Olympost bejárva lecsap a

földig, meg az a puha redős öltözet (ἀμβρόσιος ἔανος), amely kaczerül simúl plasztikus kebléhez.

Aphrodite *varázsösvét* csak a conventiók kedvéért — mintegy tartálékúl — dugja keblébe, aztán se veszi elő. *Fölöslegül* még a Hypnost is magával viszi, pedig el bírja ő bódítani Zeust minden epikus, vagy mesterséges altatók nélkül. Ezért mosolyog, már eleve biztos levén diadaláról:

“Ὡς ψάτο, μείδησεν δὲ βοῶπις πότνια Ἥρη
μειδήσασα δ’ ἔπειτα ἑὴ ἐγκάτθετο κόλφῳ.”

A női *kaczérság* hadműveleteinek ehhez fogható képét csupán Shakespeare volt képes megfesteni. Enobarbussal beszélteti el, mint indult Cleopatra meszeszerű fényűzéssel földiszíttat diszhajóján a világbiró Antonius elé. Fölfegyverkezve a kaczérság minden képzelhető hadiszereivel gyermekjáték volt Cleopatra diadalma. Annál *megrázóbb* a tragikum a Shakespeare elbeszélésében, mert nem csupán az élet megfigyeléséből meritett fantázia, hanem *történelmi tény* szól belőle. Shakespeare az ő sajátságos naivitásában helylyelközzel csaknem szóról-szóra idézi a North-féle Plutarch idevágó helyét:

“The barge, she sat in, like a burnish’d throne,
Burnt on the water: the poop was beaten gold.
Purple the sails and so perfumed, that
The winds were *lovesick* with them: the oars were silver,
Which to the tune of flutes kept stroke, and made
The water, which they beat to follow faster,
As amororus of their strokes. For her own person
It beggar’d all description. She did lie
In her pavilion (cloth of — gold — of tissue)
O’er picturing that Venus, where we see
The Fancy outwork nature. On each side her
Stood pretty *dimbled boys*, like s’miling Cupids
With divers-colour’d fans, whose wind did seem
To glow the delicate cheeks, which they did cool,
And what they undid, did. —
Her *gentlewomen*, like the *Nereides*,
So many mermaids tended her i’the eyes
And made bends adornings. *At the helm*
A seeming mermaid steers; the silken tackle
Swell with the touches of these flower-soft hands,
That yarely frame the office. From the barge
A strange invisible perfume hits the sense
Of the adjacent wharfs.”

(Anthony and Cleopatra II. 2.)

Ez a kéjes mámorító illat a kaczérság hadiszertárának leg-erősebb fegyvere!

Ugyancsak forgatják Here is valamint Cleopatra, aki a megtestesült Here és Aphrodite egy személyben. Közösen jellemzi művészi, kiszámított kaczérságukat, a — különben mindennapos jelenség, hogy a szép nő kíséretéül, szolgálatára *szép* leányokat szokott tartani. Nem féltékeny rájuk, mert *tudja*, hogy az ő szépsége előtt amazoké úgy elhomályosul, valamint a legragyogóbb csillagok a fölkelő nap sugaraitól. *Herét* a gyönyörű, bájos Charisok környezik Homerosnál. Cleopatra meg egész udvart tart maga körül válogatott szépségű apródokból és komornákból. Szolgálói szépségre versenyeznek a hableányokkal; amelyekök pedig a kormánylapátot igazgatja, valóságos Nereida!

Vergilius csak talentum, akinek egyszer *egyetlen* alkotása. Dido, úgy ahogy, sikerült. Homeros ellenben a mindentudó lángész, aki *valamennyi* női típusra alkotott halhatatlan példákat. Sorra vehetnők, könyvet, szépet, tanulságost írhatnánk róluk, valamint Heine tévé «Shakespeares Mädchen und Frauen» cz. értekezésében. Beérem azonban ehelyt, ha *Nausikuát* sikerül bemutatnom. Még pedig két okból. Először is ő a szende ártatlan *szűz*. Az Iliasban nincsen mása. Khryseis, meg Briseis zsákmány jutalék-számba menő orientális háremhölgyek. Ellentéte a fondorkodó, csábos, hatalomra, kéjre vágyó asszonynak. Szívében most fakad az első szerelem, félénken, rejtve terjesztvén illatát, mint a tavaszi ibolya. Amaz a kifeslett, százlevelű rózsza, amely illatával elbódít és lehulló szirmaival elborítja a pázsitot, holott az emberek rajta tapodnak. Aztán kedves feladatom lesz beható elemzéssel kimutatni, hogy *Nausikaa szerelme ugyanazon kategóriába* tartozik, valamint *Didoé, Desdemonáé, a Klärchené* Goethe Egmontjában, sőt sokban hasonlít a Goethe Gretchenjéhez! Ha eltérés van is szerelmük lefolyásában, csak onnét van, mert úgy kívánja azt az epopéa, meg a dráma egymástól merőben eltérő szerkezete és felfogása. Különben *Nausikaa* és *Gretchen* megegyező jellemvonásait egy külön értekezésben szándékom bemutatni, melyben majd Goethe fenmaradt «Nausikaa» cz. tragœdiájának töredékeit a Homerosi eredetivel egybevetem. Kutatásom célja leszen kimutatni, hogy *mért hagyta félbe* e vonzó munkát *Goethe*, kiben nem tudjuk, mit csodálhatni inkább: a lángészt, a tudást, vagy az ernyedetlen szorgalmat.

Nausikaa és *Odysseus* szerelmének közvetítője a szűzies istennő Athene, a *Παρθένας*. Milyen érdekes őt mint szerelmi légyott rendezőjét, egybevetni Aphroditével, aki az *Ilias*ban a Paris és Helene között való viszony szövésekor nem áttalja egy vén banya képében a kerítő szerepét is játszani. Nem hiába halálos ellenségei egymásnak az *Ilias*ban. Az ész és az érzékiség örök küzdelmének mélységes allegóriája.

Athene Nausikaának egy barátnője képében álmában jelenik meg, hogy őt a nagymosás örve alatt a tengerpárhoz csalogassa, holott a hab- és viharverte Odysseus magán kívül fekszik vala a cserjésben. Mindössze csak ennyi a szerelmi viszonyukat előidéző «eposzi machina». A többi mind pszichologiai fejlemény. A szép, fészkelőben levő bimbó nászra, férjre áhítozik. Keble telve van vágyakkal, melyekkel maga sincsen tisztában, melyeket talán magamagának sem mer megvallani. Valami *rendkívüli férfit*, aki a hétköznapi phæak gavalérokon, az ő kéréin, mintegy óriás emelkednék felül, az lészen a nyári nap, amely a bimbóból hirtelen rózsát fakaszt. *Szívében* csirázik a legnemesebb *tragikum* magva: az ideális gondolkodás, persze minden érzelgősség nélkül. Szüleit, ezt a gyöngéd patriarkhális királyi párt rajongva, szereti, bennük föltétlenül bízik. De különben *nem elégíti* ki környezete, melyet Horatius oly remekül jellemez: «nebulones Alcinoique, in cute curanda plus aequo operata inventus.» Az édes nászt forgatja eszében, nem is annyira a nagymosás gondját, amihez nem volt szüksége mosókonyhára. De a szűzies szemérem még lezárja ajkait; nem mer a nászra czélozni, mikor atyjától a rakásra gyűlt «szenny» (*βερυμμένα*) szállítására ekhós-szekeret kér:

«— αἴδετο γὰρ θαλερὸν γάμον ἐξονομῆναι
πατρὶ φίλῳ· ὁ δὲ πάντα νόει.»

A nagymosáson serényen túlesnek. A tiszta fehérszeműt kiterítik száradni a tenger fövenyére. Erre következik a legbájosabb idyll, melyet költeményben olvashatni. Munka után megfürdenek, jóízűen esznek-isznak, mert a gondos mama bort is töltött a tömlőbe. A végzett munka kellemes érzetében, meg a kis «konty alá valótól» jókedvük kerekedik s ugyancsak röpi kézről-kézbe a labda:

«αὐτὰρ ἐπεὶ σίτου τάρφθεν δμῳαὶ τε καὶ αὐτῇ,
σφαίρῃ ταίγ' ἄρ' ἔπαιζον, ἀπὸ κρήδεμνα βαλοῦσαι.»

Játszi kedvökben azt híven, hogy férfiszem nem látja őket, ledobják a fátyolt. Szépek ők valamennyien, fehérkarúak — mint urnőjük. — Főntebb láttuk, mint ragvogja túl szépségben Here a Charisokat, Cleopatra az ő habléányokul öltözött komornáit; sőt szépségük, valamint a tündöklő keretbe foglalt remek festmény annál szembeötlőbb. Nausikaa is úgy válik ki környezetéből, valamint a főszege Artemis a nymphák közül:

«τῇσι δὲ Ναυσικάα λευκώλενος ἤρχετο μολπῆς·
οὔτῃ δ' Ἀρτεμις εἶσι κατ' οὖρεος ἰσχυραῖρα,
ἣ κατὰ Τηθύγετον περιμήχετον ἢ Ἑρύμανθον,
τερπομένη κάπρσισι καὶ ὠκείῃς ἐλάφοισιν·
τῇ δὲ θ' ἅμα νόμφαι, κοῦραι Διὸς αἰγιόχοιο,
ἀγρονόμοι παίζουσι· γέγηθε δέ τε φρένα Λητώ.
πασάων δ' ὕπερ ἦγε κάρη ἔχει ἡδὲ μέτωπα,
ρεῖα τ' ἀριγνώτη πέλεται, καλὰι δέ τε πασαι·
ὥς γὰρ ἀμφιπόλοισι μετέπρεπε παρθένος ἀδμῆς.»

Valóban, ez a kép oly teljes, mintha festve volna. Meg is festé azt *Domenichino*. Világhírű képe «Diana a célbalövő nymphákkal» a Villa Borghese gyűjteményében úgy szólván illusztráció eme páratlanul plasztikus hasonlat előtagjához. Kivüle még az olasz, németalföldi és német festőknek egész serege is ábrázolta. Valóságos közhelye lőn a képírásnak, csakúgy mint «Paris ítélete» «Iphigeneia áldozata» stb. Vajjon szolgáltatott-e az Aeneis egyetlen-egy jelenete inspirációt a képzőművészeknek valamely nagyobb szerű koncepczióra. Bernini szobra nem igen jó számba, levén Aeneas, amint atyjával és fiával menekül, szintén görög monda. *) Soha, mert a geniuszok nem lelték meg benne sem az általános emberit, sem az igaz érzelmeket.

De térjünk vissza Nausikaához és Athenehez, ki most végre jónak látja ismét belényulni a machinába:

«ἐνθ' αὖτ' ἄλλ' ἐνόησε θεὰ γλαυκῶπις Ἀθήνη,
ὥς Ὀδυσσεὺς ἔγροιτο, ἔδοι τ' εὐώπιδα κόρην,
ἣ οἱ Φαίηκων ἀνδρῶν πόλιν ἡγήσασατο.»

Mi volna egyéb ez a «csodaszerű beleavatkozás», úgy itt, mint Homeros tömérdek egyéb helyein, mint a «véletlen szeszélyeinek allegoriája. Az allegoria a népek ősrégi kifejezés módja, ha abstractiókról szólnak. Egész életünk pedig a szerencsés és szeren-

*) Margitay Tihamér «Dido és Annája» művészi pályájának még nem eredeti, modoros, utánzó korszakától való.

csétlen véletlenségek hol összekapcsolódó, hol meg-megszakadozó láncolata.

Mily végtelenül elmés Homeros, midőn úgy működteti a véletlen gépezetét, hogy *Nausikaa* maga veti az elhibázott labdát, amely a vízbe pottyant. Oda a mulatság! A leányzók felsikoltanak és felverik hősünket álmából.

Odysseus rövid lelki tusa után előlép a cserjésből, mert a szükség készteti őt emberek közé menni segítségért; valamint — ugymond költőnk — az éhes oroszánt gyomra hajszolja a juhakolba törni. Innentől fogva Odysseus magatartása fokról-fokra neme-sebbnek és egy tökéletes férfiúhoz méltóbbnak tűnik fel. Rokonszenvűnket egyre jobban és jobban vívja ki magának. Athene eltűnik, nincs már reá többé szüksége, hogy Nausikaa szívét szerelemre lobbantsa.

Ha már Ogygiában a Kalypso keblén is rászolgál az «erényhős» névre, a *Nausikaával* szemben tanusított viselkedésére vajmi szerény Horatius magasztalása:

Quid virtus et quid sapientia possit,
Utile proposuit nobis exemplar Ulysses.

Elsőbben is látván az ijedten szertefutó leánysereget, gallyal földi be szemérem-testét. Első a decorum!

«ἐκ πυκινῆς ὕλης πτόρθον κλάσσε χειρὶ παχείῃ
φύλλων, ὥς ῥύσασατο περὶ χροῖ μήδεα φωτός.»

A leányzók szanaszét futnak. Jól jegyezzük meg *nem* a meztelen Odysseus láttára, hanem mert ijesztő volt, amint a tenger iszapjától bemocskolva hirtelen felbukkant előttük:

«σμερδᾶλεος δ' αὐτῆσι φάνη κεκακωμένος ἄλμη,
τρέσσαν δ' ἄλλουδ' ἄλλη ἐπ' ἡτόνας προουχούσας.
οἷη δ' Ἀλκινόου θυγάτηρ μένε· τῇ γὰρ Ἀθήνη
θάρσος ἐνὶ φρεσὶ θῆκε καὶ ἐκ δέος εἴλετο γυίων.»

Csupán Nausikaa marad nyugodtan. Szívébe bátorságot önt Athene — így fejezi azt ki az epikai szólásmód. Más szóval ő nem csak szépségre, de *észre* is felülmulja társnőit. Azok az együgyű leányzók, persze hogy ijedősek, Nausikaa pediglen, aki a nagymosás és labdázás után is megmarad királykisasszonynak — bizonyos arisztokratikus fenséggel tudatában lenni látszik a helyzet-

nek és saját méltóságának. A legdemokratikusabb, népmesészerű viszonyok közepette is «kék vér» csörgedezik ereiben.

Hát meg Odysseus, a tíz év óta boljongó, hazátlan, hánytvetett hős fejedelem! Ez a királyi alak! Ő valódi gentleman. — Bocsánat: sem a lovagiasság, sem a «gentlemanlike» magaviselet nem modern találmány. Nincs semmi új dolog a nap alatt.

Kifogástalan magaviselete ugyancsak kemény próbára van téve ebben a kényes helyzetben. A πολύμητις δῖος Ὀδυσσεύς, aki soha megdondolatlanul nem cselekszik, sokáig töpreng magában. Végre határoz: nem közeledik a leányhoz, nem kulcsolja át térdeit, másszóval *tiszteletben tartja a hölgyet*. Csak messziről fog hozzá könyörögni szép szóval, mézes szóval. A nemes gondolkodás és a ravaszság sajátságos vegyülete. «Legyetek szelídek mint a galambok és okosak mint a kígyók.»

ὥς ἄρα οἱ φρονέοντι δοῶντατο κέρδιον εἶναι·
 λίσσασθαι ἐπέεσσιν ἀποσταδὴ μελιχίοισιν,
 μή οἱ γούνα λαβόντι χολώσαιο φρένα κόουρη.»

Nausikaa higgadt, igazán fejedelmi magatartását a *meztelen* Odysseussal szemben különben mélyebb okokra is visszavezethetni. Nem egyéb ez, mint a *hellén nők* természetében rejlő erkölcsi fesztelenség a meztelen testtel szemben, mely az ő æsthetikai fogékony-ságukban gyökeredzik. Hellas virágzó korában a hellén viselő nő meg szokta volt *bámulni* a köztereken felállított szobrokat, hogy méhének terhe *szép* alakot nyerjen. A leányok is hozzá voltak szokva meztelen látni az athletákat. Így van ez minden egészséges, életrevaló nemzet *romlatlan korában*. Ami a vadaknál és a gyermekeknél — akik még *nem tudják*, hogy «meztelenek» — csak a gondolkozás hiányából, az az elfogulatlan, romlatlan lelkű nőknél a gondolkozás ártatlanságából ered. Így jellemzi Tacitus is a german nőket: «In omni domo *nudi* ac sordidi in hos artus, in hæc corpora, quæ miramur, excrescunt. Sua quemque mater uberribus alit, nec ancillis ant nutricibus delegantur. . . . *Sera* iuvenum venus, eoque inexhausta pubertas. Nec virgines festinantur (Látjuk később, hogy Nausikaa is *lemond* szerelméről és türelemmel vár, míg szülei férjhez nem adják). Eadem iuventas, similis proceritas; pares, validæque miscentur.» Tacitus, Germania XX. — P. Thewrewk Emil e helynél megjegyzi: «Egyébként természeti népeknél csekélyebb a két nem testi különbsége, mint a

művelteknél.» Ehhez még hozzátehetjük: főleg pedig *csekélyebb* a nemi ingerlékenység, mert egészségesebb az idegrendszerük.

Odysseus könyörgése becsületére válnék a legnagyobb szónoknak is. Érvek és megindítás mind a markában vannak. Amellett minden szava elárulja: mily kitünő ismerője a női szívnek, mily finom akkordokat tud annak gyengéd hurjaiból kicsalni!

Lássuk csak e művészi beszédnek, amely bármely atheni bíróság, vagy római praetor szívét megkérlelni képes lett volna, szerkezetét és tartalmát, a benne nyilvánuló hatásos *klímaxot*!

Bevezetésül — növel lévén dolga — szépségének *bókol*, de gyengéden és szellemesen, mint egy művelt lelkű «világfi». Dilemma előtt állván mind a két eshetőséget tekintetbe veszi. Ha istennő — ugymond — *csupán Artemishez* hasonlíthatja, mint ezt főntebb maga a költőnk is megtette.*) Ha pedig halandó szűz, nem lel számos emlékei között méltóbbat, mintha őt a delosi Apollo oltára előtt viruló *pálmacsemetéhez* hasonlítja. (Hogy ez a hasonlat nem tévesztette el hatását Nausikaa szívére, bizonyosága, hogy mily fogékony volt a hellén szellem, már homerosi gyermekkorában is a természet mindennemű szépségei iránt.)

Azután boldognak állítja szüleit, testvéreit, de legboldogabbnak azt a férfiút, aki majdan kezét elnyerendi:

«τρισμάκαρες μὲν σοίγε πατήρ καὶ πότνια μήτηρ,
 τρισμάκαρες δὲ κασίγνητοι· μάλα ποῦ σφισι θυμός
 αἰὲν ἐὺφροσύνῃσιν ἰαίνεται εἴνεκα σῆο
 λευσσόντων τοῖόνδε θάλος χορὸν εἰσοιγνεῦσαν.
 κείνος δ' αὖ περὶ κῆρι μακάρτατος ἔξοχον ἄλλων,
 ὅς κε σ' ἐέδνοισι βρίσας οἶκονδ' ἀγάγηται.»

*) Nagyon ritka eset, hogy Homeros vagy személyei embereket *istrekhez* hasonlítanának, mindamellett, hogy az Ilias és Odysseia csakúgy hemzseg a *θεῖος*, *θεοεικελός*, *δαίμων* *ἴσος* stb. jelzőktől, sőt még élettelen tárgyaknak, minő a tenger (*ἄλα δῖαν*) is kijut belőlük. Az Ilias II. énekének végén levő óriási hasonlathalmazot betetőzéseiül Agamemnon van deli természetére Zeussal, Aressel és Poseidonnal egybevetve: «μετὰ δὲ κρείων Ἄγαμέμνων, ὄμματα καὶ κεφαλὴν ἱκελός Διὶ τερπικεραυνῷ, Ἄρει δὲ ζῶνῃν, στέρον δὲ Ποσειδάωνι.» (Ilias II. 477—479.) Különben úgy az istenek, valamint az emberek beleolvadnak a pantheisticus kosmosba és rendesen az állatok életéből vett jelenetek szolgálnak cselekvényeik és megje'lenésük szemléltetésére.

Valóságos ostrom ez a női szív legvédtlenebb pontja, a hiúság, és egy hajadon legérzékenyebb oldala, a nász, egy deli vőlegény után való sovárgás ellen! Hogy ne törne be a résen, mikor ő, az ἀνὴρ πολύτροπος végül így kiált fel:

«οὐ γὰρ πῶ τοιούτον ἔδον βρότον ὀφθαλμοῖσιν,
οὗτ' ἄνδρ' οὕτε γυναῖκα· σέβας μ' ἔχει εἰσορόωντα.»

Ebben a merész, váratlan támadásban hasonlít Odysseus Fausthoz, aki a szűzies Gretchent *templomból jövet*, hirtelen meg-lepi merész bókjával:

«Mein schönes Fräulein, darf ich wagen,
Meinen Arm und Geleit ihr anzutragen?»

Mennyire megrázza az ily merész, öntudatos föllépés egy naiv nő szívét, Gretchen maga is alig meri magának megvallani.

«Er sah gewiss recht wacker aus
Und ist aus einem edlen Haus;
Das konnt' ich ihm an der Stirne lesen
Er wär' auch sonst nicht so keck gewesen.»

Hasonlít ez III. Richard hallatlan merészségéhez is, midőn a gyászos özvegyet, Lady Annet, aki *meggyilkolt férjének koporsóját* kíséri, megállítja és *szépségét ostromolva* rögtön megnyeri szálnalmát:

Gloc. «More wonderful, when angels are so angry,
Vouchsafe, *divine perfection of a woman*
Of these supposed evils to give me leave» stb.

(King Richard III. Act I. 2.)

Odysseus egész részvétostroma a leggyakorlottabb udvarló rutinjára vall. Nőhöz szól és *róla* beszél első sorban, magamagáról *alig valamit*. Nem dicsekszik kalandjaival, nem jajgat, *tíz évi* szörnyű hánykodásait csak futtában jelzi:

«χθιζὸς ἔεικόστω φύγον ἤματι οἶνοπα πόντον.
τόφρα δὲ μ' αἰεὶ κῆμ' ἐφόρει· κραίπναι τε θύελλαι
νήσου ἀπ' Ὀγυγίης. νῦν δ' ἐνθαδὲ κάββαλε δαίμων
ὄφρα τί που καὶ τῇδε πάθω κακόν· οὐ γὰρ οὔτω
παύσεσθ', ἀλλ' ἔτι πολλὰ θεοὶ τελέουσι πάροισιν.»

Még bizony sok-sok csapást fognak rámérni az istenek! Végül mint földönfutó, szegény koldus azt mondja, hogy: «isten fizesse meg!» Mint *bölcs* ember pedig egy leánynak kívánható legfőbb szerencsét, házi boldogságot, vidám tűzhelyet kíván neki.

Szinte látjuk már Nausikaa szemeiben a siratlan könnyeket, de ajkai még leragadvák. Csupán azt a nagy hatást meri — azt is csak kitérőleg — szemben megvallani, a melyet Odysseus nemes szíve és bölcsesége gyakorolt reá.

«ἔειπ', ἐπεὶ οὕτε κακῶ οὔτ' ἄφρονι φῶτι ἔοικας.»

Valamint Odysseus nem jajgatott adáz sorsán, ő sem esik sentimentalis hangulatba. Ámde, hogy meg van hatva, szíve pedig teljesen meghódítva, annak bizonyossága, hogy Odysseus kérelmét haladéktalan, a lehető legbuzgóbban és a körülmények számbavételével teljesíti. Soha egy percze sem feledkezik meg, mivel tartozik önnön méltóságának és jó híre — nevének.

Vigasztalja a kérlelhetetlen sorssal, de megígéri, hogy bőven ellátja minden szükségessel s elvezeti a Phæakok városába. Megmagyarázza útját-módját, melyen Alkinoos és Arete szívéhez férhet, a kiktől hazajuthatása függ. Az ő nemes, részvevő szívében szent lángra gyúlt *szerелем* sugallja neki mindezt, de az Athene és nem Aphrodite gyulasztotta szerелем, a mely *nem* homályosítja el a józan észet. Maga Athene — midőn később még egyszer föllép egy kis leányka képében, hogy megmutassa Odysseusnak az Alkinoos palotájához vezető utat — alig egyéb a szinpadi rendezőnél. A színfalak mögött igazgat, de nincs sok tennivalója.

Most következik egy végtelenül gyengéd jelenet, a melyet Homeros játszi kedvében költött. Odysseust ugyanis a cselédek úrnőjük parancsából fürdésre nógatják, tiszta ruhával, meg az elkerülhetetlen olajos butykossal is megkínálják. Odysseus pedig — mint magasabb kulturniveaun álló, illetudó «gentleman» — határozottan tiltakozik az ellen, hogy neki fürdés közben ártatlan leánykák segédkezzenek. Köszöni a szivességet!

Be is súgják rögtön úrnőjüknek (εἶπον δ' ἄρα κοῦρη), hogy milyen tapintatos úri egyénnel van dolguk.

A megfürdött és megkenekedett Odysseus persze hogy meg is szépült, megifjuhódott Athene jóvoltából, mint a mesebeli öregek a varázsfürdőben. Most már szépségben is ragyog, báj ömlik el rajta. Könnyű dolog ezentúl Nausikaát, kit már lelki szépségével — midőn még el volt csúfítva a tenger iszapjától és tajtékjától és kiéhezetten, meztelen didereg vala előtte — megnyert, *teljesen meghódítania*. Nem is kell itt Athene machinájára, hanem csak arra a fogékonyságra gondolnunk, a melylyel a hellén nő a férfúi test *szépsége* iránt viseltetett.

Nausikaa szerelme innentova drámai gyorsasággal, szemlátomást fejlődik. Már-már hallgatag szemérmességét is leküzdi. Cselédei előtt, de a szeretett *hős füle hallatára* amolyan leányos, indirect szerelmi vallomást teszen:

„ὅ, πάντων ἀέκητι θεῶν, οἱ Ὀλυμπον ἔχουσιν,
Φαίηκεσσ' ὅδ' ἀνὴρ ἐπιμίσηται ἀντιθέοισιν·
πρόσθεν μὲν γὰρ δὴ μοι ἀεικέλιος δέατ' εἶναι,
νῦν δὲ θεοῖσιν ἔοικε, τοι οὐρανὸν εὐρὺν ἔχουσιν.
αἶ γὰρ ἐμοὶ τοιόσδε πόσις κεκλημένος εἴη,
ἐνθάδ' εἰ ναιετάων, καὶ οἱ ἄδοι αὐτόθι μίμνειν.“

Meglepő egyezés, hogy *Desdemona* is éppen ilyen indirect szerelmi vallomással adja nagy szemérmesen tudtára Othellónak, hogy őt szeretné férjéül. Csak szakaszszza le már egyszer az érett gyümölcsöt! Homeros ép oly jól tudott a nők nyelvén beszélni, mint a legnagyobb psycholog, Shakespeare:

«yet she wished,
That heaven had made her such a man; she thank'd me
And bade me, if I had a friend, that lov'd her,
I should but teach him, how to tell my story,
And that would woo her.»

(Shakespeare, *Othello* I. 3.)

Itt már az ideje azonban, hogy az *epikus* költő elejét messe a drámaivá váló bonyodalomnak. Odysseus megmenekülése biztosítva van; ő reá most fontos eposzi küldetése vár (a νόστος), neki *haza kell térnie* Ithakába. Valamint Kalypso tündéri grottájában, Kirke bűbájos udvarában a mámor és gyönyör közepette egy perczig sem habozott a kötelesség és a szerelmi csáb között választani: úgy ezt a nyiló, érte, csak ő érte fakadt virágot is letépetlen hagyja és visszatér a hűséges Penelopéhez. Mennyivel nagyobb jellembeli erő, igazi *erkölcsi hősiesség* lakozik benne, mint a «pius» Aeneasban, akinek — miután fenékgig ürítette egy szentimentális özvegy asszony szerelmét, szinte kapóra jött az istenek szózata, hogy a legjobb ürügygyel cserben hagyhassa. Fölösleges is kérdezni: ki állított elénkbe nemesebb erkölcsi ideált. Homeros-e, a pantheismus «naiv» papja, avagy Vergilius, kiről, minden áron azt tartják, hogy a keresztyénység, a szeretet vallásának «prófétája»?!

Mi lesz hát a szegény Nausikaával? Összeszedi magát, befogut és jó hire-nevére ügyelvén, előre hajt a városba, *szakítván a drámaivá*, szentimentálissá váló hangulattal. Aztán, hogy mindent

megtett a szeretett férfiú érdekében, hogy Odysseus megnyerte Alkinoos és Arete kezét és ígérétét — szerényen, önmegtagadóan visszavonul és — lemond. Ez a drámai helyzet epikai megoldása, hiszen az Odysseia *tisztán epopoea*, nem tragédia eposzban, miként az Ilias.

Csak még egyszer lép elő a háttérből, hogy utolsó istenhozádót mondjon a bálványozott, távozó hősnek:

«Ναυσικάα δὲ θεῶν ἅπα κάλλος ἔχουσα
στῇ ῥα παρὰ σταθμὸν τέγεος πύκα ποιητοῖο,
θαύμαζεν δ' Ὀδυσῆα ἐν ὀφθαλμοῖσιν ὀρώσα.
καὶ μιν φωνήσας' ἔπεα πτερόεντα προσηύδα·
«Χαῖρε, ξεῖν', ἵνα καὶ ποτ' ἐὼν ἐν πατρίδι γαίῃ
μνήσῃ ἐμεῦ, ὅτι μοι πρώτη ζωάγρ' ὀφείλες»

És a nemeslelkű udvarias Odysseus nem mulasztja el öt örök hálájáról biztosítani; ő *nem* Aeneas, aki letépi a virágot és aztán elhajítja — persze az istenek akaratából.

Drámai költők a *végletekig* szokták lebonyolítani a hasonló helyzeteket. Vörösmarty Szép Ilonkája «elhervad» bánatában.

»És ha láttál szépen nőtt virágot
Hervadozni belső baj miatt:
Úgy hervadt el félvén a világot
Szép Ilonka titkos bú miatt.»

Goethe, akit Siciliában utaztakor valósággal elbűvölt az öt környező, valódi phæák tündérvilág, tragédiát szeretett volna írni Nausikaáról. Közli is leveleiben a négy felvonásos tragédia tervrajzát, amely szerint szindarabja Nausikaa *öngyilkosságával* végződött volna.

★

Különben eltekintve mindettől, jeles munkát végzett Némethy Géza ama fejezeteiben idézett előadásának, holott kimutatja, hogy Dido szerelmének fokozatos fejlődése és tragikus lefolyása jól megfigyelt pszichológiai törvényeken alapul. A *részvét* a szerelem első kipattanó szikrája a női szívben. Ez azon «bübáj», amelylyel Othello Desdemona szívét megigézi. Ha aztán a nő egyre jobban érzi, hogy ama férfiú, aki iránt részvéttel viseltetik, *bámulatára* és *tiszteletére* is érdemes, akkor e szikra lánggra lobban. Így gyulad fel *Nausikaa*, *Dido*, *Desdemona* és nagyjában *Gretchen* szerelme is. A leány első tiszta szerelme máris az anyai szeretet hajnalpirja.

A nő szerelmének eme fejlődését nyomról-nyomra követhetni Homerosnál és Vergiliusnál. Széltiben, legaprólékosabb vonásai-
ban elő van adva, mert epopœát írtak. Shakespeare Othellójá-
ban — a tragédia rohamos árijától elsodortatván — csupán egy-
nehány erős vonással rajzolja *Desdemona* szerelmét. Othello a
Signoria felszólítására elbeszéli, miként csiholta ki az első szikrát:

«Her father lov'd me; oft invited me;
Still question'd me the story of my life.
From year to year — the battles, sieges, fortunes,
That I have pass'd
I ran it through even from my boyish days
To the very moment, that he bade me tell it:
Wherein I spake of most disastrous chances,
Of moving accidents by flood and field;
Of hair-breadth scapes i'the imminent deadly breach.
Of being taken by the insolent foe
And sold to slavery; of my redemption thence
And portance in my travels history:
Wherein of antres vast, and deserts idle,
Rough quarries, rocks and hills whose heads touch heaven,
It was my hint to speak — such was the process,
And of the Cannibals, that each other eat,
The Anthropophagi, and men whose heads
Do grow beneath their shoulders. This to hear
Would Desdemona seriously incline.»

(Othello. Act. I. 3.)

Othello szintén kalandok, vészek és hőstettek közt töltött viharos mult után jelenik meg a fogékony lelkű hajadon előtt, egy egész Odyszeiát ad elő multjáról. Desdemona ép oly feslő bimbó, melyet nem csókolt meg még a nyári napsugár. De épen oly önmegtágadó, házias és kötelességtudó, valamint Nausikaa. Szeretne a hosszú estvéken keresztül szakadatlan csak Othello beszédes ajkain csüngeni, de a háztartás gondjairól korántsem feledkezik meg.

«But still the house affairs would draw her thence,
Which ever, as she could, with haste despatch,
Sh'd come again and with a greedy ear
Devour up my discourse.»

Jellemükben semmi különbség, csupán szerelmük lefolyásá-
ban. A tragikus sorsú Desdemona *meghasonlik* és szakít atyjával,
míglen Nausikaa szüleinek szófogadó gyermeke marad és epikai

resignatioval — belenyugszik sorsába. Desdemona határozott eltökéléssel cselekszi ezt:

Desd. «My noble father,
I do perceive here a divided duty:
To you, I am bound for life and education.
My life and education both do learn me
How to respect you. You are the lord of duty,
I am hitherto your daughter. But there's my husband
And so much duty, as my mother show'd
To you preferring you before her father,
So much I challenge, that I may profess
Due to the Moor, my lord.»

Meglepő az a *józanág*, a hogyan Desdemona e tragikus dilemmában, a tragikus megoldást választja. Épen oly józanul választja Nausikaa az epikai megoldást, nem engedvén magát érzelmeitől legyőzetni. Mindehhez Odysseus, az epikai hős, nemes lelkének minden fölényével kezére játszik. Othello ellenben mint tragikus hős, magával rántja Desdemonát is az örvénybe. Ez már az ő tragikus vétsége, a melyért rettenetesen bűnhődik.

Nausikaa és Desdemona szerelme tehát azonos, csupán szerelmök sorsa különbözik, valamint azt amannál az epopea, emennél pedig a tragikum követeli, lévén az Odysseia épen úgy mintaeposz, valamint az Othello mintatragédia.

Ifj. REMÉNYI EDE.

SCHILLER HARAMJÁINAK MAGYAR FOLYTATÁSA.

Egyedül álló eset irodalmunk történetében, hogy egy idegen dráma magyar folytatóra találjon. Mintha a magyar drámaíró nem volt volna megelégedve azzal az igazságszolgáltatással, a melylyel az eredeti dráma végződött, folytatást ír, hogy visszaállítsa a megzavart erkölcsi világrendet, nem gondolva azzal, milyen veszedelmes dolog, ha a drámaíró dolgába a prédikátor belékontárkodik. Ez az eset áll előttünk a *Megtért Moorban*, mely nem egyéb, mint Schiller Haramjainak magyar folytatása. *)

*) A megtért Moor, historiai dráma, négy felvonásokban. Készítette *Agyagos Molnár Sámuel*, Felső-Vályi Ref. Prédikátor. S. Patakon. 1826 8r.

Mik voltak Agyagos Molnár Sámuel indítékai, nehéz eldönteni. Ő még abban is eltér a korabeli drámaíróktól, hogy először nélkül hagyja munkáját. Egyetlen nyilatkozatából sem tudjuk, mekkora bámulója volt Schillernek. Még azzal sem vagyunk tisztában, vajjon Schillert eredetiben ismerte-e vagy azon fordítások

174 lap. — Hogy ki volt *Agyagos Molnár Sámuel*, erre nézve *Kálniczky Endre*, azelőtt felső-vályi ref. lelkész, jelenleg putnoki esperes úr szíves levele nyomán a következőket írhatom:

«Agyagosi Molnár Sámuel hol született, nem tudtam végére járni — írja Kálniczky úr. Iskoláit Sárospatakon végezte. Gömör megyébe jöván, *Hubán* lett pap, onnan *Putnokra* jött 1807-ben s innen *Vályba* 1812 tavaszán. Putnokon nagy hibát követett el, ami egész életét megkeserítette. A dolog így történt. Egy előkelő özvegy úri asszonynak kettes gyermeke született. Először jól is írta be az anyakönyvbe törvényteleneknek, de később kivakarta és arra helyre ismét törvényeseknek írta be. Ezen ügy aztán az egyházmegyei törvényszék elé került és elmarasztalták, illetőleg megbüntette az egyházi felsőség 30 köből buza megfizetésére. Folytonos zaklatásnak volt azután kitéve, mert nem fizetett. Hihetőleg emiatt kellett Putnokról is elmennie. Az elmarasztalás, illetve megbüntetés történt az 1813. évi Sajó-Kesziben tartott egyházmegyei gyűlésen. Az életet aztán pénzre változtatták: 240 frtra. Ebből 1816-ban fizetett 78 frtot, de 1818-ban ismét megintetett a hátralévő összeg megfizetésére. 1825-ben már sok hitelező lép föl ellene, bizottságot küldenek és a papi jövedelmet zár alá veszik, őt pedig az egyházmegyei gyűlés elé személyes megjelenésre megidézik. 1827 február 11-én halt meg hirtelen halállal a vasárnap reggeli isteni tisztelet elvégzése után.» Azután így folytatja K. úr: «Mikor 1860. évben Vályba mentem, még akkor sokan éltek azok közül, kik személyesen ismerték. A többek közt *Bodon Ábrahám*, ki megyei alispán és országgyűlési képviselő is volt, sokszor beszélte előttem, hogy igen szép ember és kitűnő szónok volt. Oly buzgóan imádkozott, hogy a nép fenhangon és hallható szóval mondta utánna az imádságot. De e mellett igen nagyehető volt. Vasárnap soha sem ebédelt, míg mind a két isteni tiszteletet el nem végezte, de akkor rendszeren 3 font húst evett meg; felét levesnek, felét pecsenyének. A húst rendszeren contóra hozatta. E volt oka, hogy a mézsáros tehenét sokszor elvitte a hús árába.

Kétszer nősült. Első nejétől született fia, ugyancsak Sámuel, losonczy tanár lett. Második neje Rimaszombatból *Czeplédi Katalin*, kitől két fia lett *Gedeon* és *József*, kik atyjuk halála után Rimaszombatba kerültek. Hová lettek, nem tudni. Végre hallottam, hogy igen vendégszerető ember volt, ki házánál mindenkit szívesen látott. Úgy látszik, e volt az oka, hogy örökös pénztelenségben sínlődött.» — Eddig a közérdekű helyek. Fogadjá Kálniczky úr irodalomtörténeti érdekű szíves soraiért őszinte köszönetem nyilvánítását e helyütt is.

behatása alatt áll-e, melyek a XVIII. század kilenczvenes éveiben készültek, vagy épenséggel csak azt a kontár, magyartalan, érthetetlen fordítást olvasta-e, mely Schedel F. J. tollából 1824 január 15-én került ki sajtó alól. A *Tolvajok* népszerűsége a 20-as években elég nagy volt a magyar színpadokon s így nem lehetetlen, hogy a színpadi hatás benyomása alatt fogott hozzá kényes vállalatához. Bárhogyn álljon is a dolog, egy körülmény mindenesetre figyelemreméltó: a vállalkozás merészsége. De ha Molnár merészsége meglep, kétségtelénül tiszteletet érdemel az a lelkesedés is, melylyel a gömörmegyei kis falú szerény prédikátora időt szakít magának egy nagy író művébe belémerülni, mert csak annak alapos ismerete után lehetett képes a folytatást megírni. Igaz, hogy helyesebben cselekszik, ha magyar tárgyú «historiai drámát» készít, de kora írói, főleg akik nagyon távol éltek az irodalmi ügynevezett központoktól, oly tanácstalanul állanak az életben, hogy nem lehet csodálni, ha a véletlen, az esetleges, a közügynél lévő dolog oly nagy befolyást gyakorol munkásságuk menetére, irányára.

A Molnár drámája ott kezdődik a leégett vár előtt, melyet füstfelhők borítanak. Eseményei tehát a Schiller drámájának utolsó jeleneteivel állanak szoros kapcsolatban. Csak nemrég hagyta el Moor Ferencz Moser lelkész, aki utána akar menni, hogy istentagadásából kigyógyítsa, de sietve érkezik Dániel szolga, hogy elmondja neki a rettenetes esetet: a Moori grófi ház elpusztulását mind egy lábig. Maximilian, atyai kettős bánatja alatt roskadt le; Károly visszament a rablókhoz; Amália hozzá szökött, s vagy velök ment, vagy pedig «amelly hihetőbb, közöttök végórájára talált»; Ferencz pedig önkézével oltá ki életét. Míg Moser és Dániel a várba mennek fölkeresni Ferencz holttestét, azalatt jön Hermann, hogy segítséget hozzon, kétszer meghalt, de ismét föléledt ura számára. Hermann aztán elmondja a Schiller művéből (IV. felv. 5 jel.) ismert mellékkörülményeket: hogy Ferencz őt bízta meg annak hírül adásával, hogy Károly meghalt, mire az öreg Moor halálos ájulásba esett. Alig fektették be a koporsóba, magához tér, mire a gonosz Ferencz oly iszonyú káromlással csapta le annak fedelét, hogy a gróf újra visszaesik halálos ájulásába. Levitték aztán a szomszédos, kísérteties vár tornya alatti sötét boltba, hol Ferencz kiemeli apját a koporsóból, s midőn az apja újra magához tér, kérése, könyörgése ellenére letaszítja a

«felnyitott boltba», éhenhalásra kárhóztatva őt. Itt azonban Hermann táplálja az elhagyott szerencsétlent, midőn fegyveres ember közelve egyizben éjnek évadján, aki nem más mint Károly. Kiszabadítván atyját, bemutatja magát mint a «tolvajok kapitányát», a mely hírre «az öreg atya élet és érzékenység nélkül a földre rohant». Károly leszúrja Amáliáját, maga eltávozik, hogy a törvénytévő igazságszolgáltatás előtt jelentkezzék. Hermann, aki mindezeknek szem- és fültanúja, Károly eltávozása után oda megy, s úgy találja, hogy sem az Öreg Moor, sem Amália, nem haltak meg. Azért jött tehát rohanvást, a vár udvarát lármájával fölverve, hogy segílyt hozzon számukra. Mig Hermann és Dániel segítség után járnak, azalatt Moser elmondja a Schiller drámájának lényegét s ugyancsak a folytatásúl megírt *Megtért Moor* benső indítékait.

Szerinte egyedül Ferencz érdemelte meg sorsát, «mert ő a földieken kívül a mennyieket is háborgatta, üldözte, sőt megsemmisítette.» Károly nemes bűnös, mert neki azzá kellett válnia, a mivé lett, de viszont az átélt szenvedések tüzeiben megtisztult és nagygyá vált lelke az örökévaló rendelése következtében. Az Öreg Moornak «az atyának pedig példájából tanulnak meg a földi atyák egyformán szeretni fiaikat s a hasonló veszedelmeket eltávoztatni». Amalia azért kapta kedvese törzsúrását, mert többre becsülte benne a halandót a halhatatlannál, de viszont azért nem halt meg, «hogy hibáját még továbbra nyúló életében helyre pótolhassa».

Moser lelkész ügylátszik ezúttal Agyagos Molnár Sámuel nevében beszél, a ki szokatlanul pietistikus magyarázatokkal tartja életben saját személyeit, hogy megokolja a drámája meséjét a Schiller darabjában meghalt személyekkel. *)

*) Ime a *Megtért Moor* játszó személyei:

Maximilian uralkodó Moóri Gróf.

Károly, ennek megtért fja.

Amália, a Károly jegyese.

Mózer, helybeli Pap.

Okosdi, tanult Doktor.

Kosinszky, tolvajoktól elpártolt nemes Ifjú.

Herman, a grófi háznál lakó Nemes.

Dániel, régi hűséges inasa a Grófnak.

Tenyődi, a Grófnak egy igen szegény jobbágya.

Az utolsó felvonás második jelenetében, midőn Moser az Öreg Moorról beszél és azon sejtelmének ad kifejezést, hogy az ég érdemesnek fogja őt arra a jutalomra tartani, melyet kegyessége megérdemel s midőn ebből az Öreg Moor azt véli, hogy a törvényszék életben fogja hagyni fiát, ki Amáliát elveszi s beül halála után a grófi székbe, a következőleg felel s e feleletében a drámai cselekmény indítékait is föltárja: «A ki a ti lefolyt éltetek keserű voltát és szenvedéseit tudja, lehetetlen, hogy azt ne következtesse ebből. Mert a hol az eggyik fiú gyalázatos életet élni mintegy kéntelen az atya miatt, az atya pedig a másik fijától szennyved, még pedig természet rendé ellen való módra halálra ítélve szennyved. A gyalázatos életből, a megbánás utján, az erköltsiségre tért fiúban lehetetlen, hogy az atya élvén, meg ne vigasztaltasson; mint szintén a megjobbult fiú, az ő halálos szennyvedéseiből kiszabadult s a haláltól megmenekedett élő attyában. Itt pedig épen így lévén a dolog, nem kell-e tenéked az elveszett Ferentz után megjobbult Károlyban, és Károlynak élő attyában annyi szennyvedések után megvigasztaltatni?» Látszik e nyilatkozatból, hogy a *Megtért Moor* alapeszméje az, hogy a szenvedések árán megtisztul a bűnös lélek és éppen szenvedései révén nyer jogot az élet zavartalan boldogságához, melytől őt, egy emberi érzelmeiben megvadult lény, baromi, gonosz erőszaka fosztotta meg. Más szóval, Schiller drámája e három főalakjának életben kell maradni, mert egyikök sem érdemlette meg a halált. De épen ebben a felteggásban rejlik a Molnár darabjának nagy botlása, úgyszólván ethikai fogyatékosága. Ő néki Károlyt az emberi eszmény legmagasabb fokán álló lénynak kellett festenie, akinek, önként való jelentkezése, viselkedése a börtönben és törvénytevő bírái előtt, oly erkölcsi nagyságot mutatnak, melytől a világot nem szabad megfosztani. Molnár elfeledi hőse minden bűneit, melyekre szerinte kényszerítve volt, de elfeledi, hogy azok mégis csak bűnök voltak, melyek büntetlen-

Erzsók, a Tengödi felesége.

Itélőbírák.

Tömlötttartó.

Örök.

Több megkívántató személyek.

[Nb. Nincs külön említve a II. felv. 3 jel. szereplő két rab: Miska és Gyurka (81—83. lap) és a 3-ik felv. 1 jel. szereplő Elölülő és 8 Tanátsnok 84—94. l.]

sége sérti az erkölcsi érzületet, s a melyektől meg nem tisztít lelkifurdalás, őszinte megbánás, mik lényeges dolgok, mert általuk a büntetés könyörtelen igazságosságába belévegyül az igaz részvét, mely könnyeket fog hullatni az elbukotton. mint aki jobb sorsra volt érdemes — de buknia kérelhetetlenül kellett. Így kontárkodik belé a prédikátor könyörületre indulni kész szíve a drámaíró munkájába, elfeledkezvén arról, hogy a drámai igazságszolgáltatás nem hunyhat irgalomból szemet a valódi bűnök előtt. Egy ízben. a drámaíró, nagyon is kiesik szerepéből, éppen a kegyeletteljes prédikátor rovására. A gonosz életről lemondott, lelkileg is teljesen megtért Moor ebben a darabban valósítja azt az ígéretet, melyet a Schiller darabja befejező sorában tesz. (Dem Mann kann geholfen werden). Tengődi családját boldoggá akarja tenni az által, hogy önként ajánlja magát foglyául, a 11 gyermek szegény apjával kísérteti magát bírái elé, neki juttatván ezáltal a fejére kitűzött 1000 aranyat. Különös, hogy a Molnár Moorja, akinek lelki nagysága előtt bírái annyira meghajolnak, hogy őt társával Kosinszkyval szabadon bocsátják («hogy élvén, ezután sokkal több jót vigyen véghez mint eddig rosszat tselekedett»), ki aztán társával együtt remete életre szánja magát, ugyanaz a Moór, midőn arról van szó, hogy miből fogják fedezni első létszükségeiteket, elővesz egy drága gyűrűt («mellyet az én ő életemben egy papi embernek ujjáról vettem le») odaadja elzálogosítás czeljából Kosinszkyknak, ki érte nem kisebb összeget kap, mint 10,000 frtot! Ezt a tettét még bűnnek sem tartja s ezen szavakkal adja át társának: «ez a *papi jószág* szolgáljon a remetéknak táplálására; *külömben is atyafias állapot lévén a miénk az övékével.*» (!) Ezek szerint a lopott jószág értékesítése, fölhasználása nem bűn, mihelyt azt a megkárosítottal «atyafiságos állapotban» fordítjuk a javunkra! Hol itt a következetesség? Megtért-e valóban az Agyagos Molnár Sámuel Moórja, aki nem tartja bűnnek, egy lopott jószág értékesítésével kezdeni meg a vezeklő remetés életet? Ha mindjárt a többi lopott jószágot el is osztogatta börtönében, ez az utolsó eltörölhetlen szennyfolt marad életén és megrendíti hitünket erkölcsi elveinek, megszabadulása tényét igazolni akaró tisztaságában. Minő ellentmondás van az I. és a IV. felv. Moorja közt! Ott úgy találkozunk vele mint aki el van határozva, hogy maga juttassa magát az igazságszolgáltatás kezébe. Vele tart Kosinszky is s így mind a ketten testileg, lelkileg egyek a Schiller alakjaival. Elhatározásuk lelki erő jele,

csalhatatlan bizonyítéka az igaz megtérésnek. Biráik, mindkettejük nyugodt megbánásából, férfias elszántságából azt a hitet merítik, hogy két ilyen embernek életben hagyása, egyértelmű az emberiségnek tett szolgálattal, büntetésük megsértése a világ erkölcsi rendének. És ezek a csodálatra méltó emberek azzal kezdik remetéskedésüket, hogy lopott jószágon osztozkodnak meg!

Molnár drámája főalakja tehát teljességgel nem sikerült, akárhogy hirdesse már a címlapon «megtért»-nek, ezt nem hiszszük el neki s nem tarthatjuk ugyanazon húsból és vérből alkotottnak, a melyből a Schiller Moor Károlyát, az ifjúi tulságoktól duzzadó eredeti dráma utolsó jeleneteiben. De nézzük, hogyan bánt el Molnár a másik két, életben hagyott személylyel? Szerencsére van a darabnak egy mindig kézügynél lévő «tanult doktora» Okosdi, aki kisebb ájulásokat ép oly sikerrel gyógyít, mint végső catastrophával fenyegető «halálos elaléltságokat». Az ő segélyével meggyógyultak mind a ketten, az öreg Moor öregsége daczára gyorsabban, mint a szegény Amalia, kinek a mellére a szemünk láttára rakják a csodatévő flastromokat. Mikor mind a ketten talpra állanak az öreg Moor azon töri a fejét, hogy Amaliát férjhez adja, még pedig olyképen, hogy a királyi kegyelemmel rászállott birtokok révén a születendő gyermekek majd a Moor nevet nyervén, a grófi nevet az elenyészéstől megmentse. Amalia azonban még mindég szeret — szereti megholtnak hitt kedvesét Károlyt. Az öreg Moor ellenben annyira felbőszül Amalia ellenállása miatt, hogy kész őt inkább fogságba vetni, mint zárdába menni engedni, holott Amalia egész okosan azt mondja: az öreg Moor terveinek kiviteléhez alkalmas lehet kivüle (ki úgy sem grófi vér) bármely más nő is. Mielőtt a gróf terve valóztatásához fogna, Amaliának Dániel szolgálására — egy havi halasztást ad. Ez az elhatározás annál jelentősebb a darabban, mert Dániel — aki elmondja, hogy a porúl járt Ferencz is megálmodta jövő sorsát (V. felv. 1 jel.) — hallván Amalia sejtelemmel teljes álmát egy megtérendő remetéről, kiben Károlyára ismert, maga is hiszi, hogy minden jó véget fog érni, aminthogy kettőjük támogatására Moser is ezt a látnoki szellemet képviseli a Molnár darabjában (80., 139. l.).

A remeteélet legkezdetén lévő Károly megtudván Tengődítől, hogy atyja is, meg kedvese is élnek — remeteruhában hozzájuk megy megtudandó: minő véleménynyel vannak felőle? A legkellemesebb tapasztalatok ellenére nem ismerteti meg magát,

sőt ellenkezőleg azt hiszi, «ha isteni végzés, hogy én üljek a Moóri háznak uralkodó székibe, maga az Isten állít elő eszközöket is annak elnyerésére» (166. l.) Így bünteti meg önmagát, amiből azonban csak két dolog tűnik ki: először az isteni segítségben való elbizakodottsága, másodsor, hogy régi szerelme nem lángol a régi hevesességgel szívében. A legkellemetlenebb tapasztalás még is az marad, hogy nagyon is látjuk a háta mögött a drámaíró, aki ügyetlenül cselekedtetni akarja személyét, pedig az csak kész eszköze a kimenetelt előre tudó és elpalástolni képtelen szerzőnek. Ahogy aztán a kifejlés elkészül, az a legjobban mutatja Molnár drámaírói gyöngye voltát. Az öreg Moor ugyanis arra a helyre óhajt menni, ahol Ferencz fia őt élve eltemette, olyan célból, hogy oda bizonyos «emlékeztető jel» tétessen, — bár száz oka volna kerülnie e kellemetlen emlékü helyet. A drámaíró furfangja csalja inkább oda, mert az ő elhatározásából Károly és Kosinszky, «kegyelethöl» ugyanott ütötték föl remete tanyájukat. Károlyt térdelve találják, kezében arczéppel, melyben Amalia hosszas tekintetés után a magáéra ismer. A fölismerés elől futással menekül Károly, de midőn az isteni végzés elől való kitérést többé lehetetlennek tartja, megadja magát az élet ráerőszakolt boldogságának és szeretője karjaiban nyeri el atyja bocsánatát.

Ez a dráma meséje. Hogy alakjai mennyire mások, mint a Schilleréi, már Károly alakjánál láttuk. Az akaratnélküli, a közvetlen erőszakos befolyásnak oly könnyen engedő öreg Moorból, érthetetlenül akaratos, keményszívű vén embert csinál Molnár, aki Dániel és Moser nélkül tán börtönre is tudná vetni Amaliát. Maga Amalia is érzékenykedő, ellágyult szenvedő, aki Schiller darabjából jellemének csupán azt a vonását hozta ide, mely kitartó szerelmében hősi vonást kölcsönöz egyéniségének. Csakhogy ez a szerelem (a gyilkosság után) kevésbé indokolt, mint amaz (a gyilkosság előtt), mert nem annyira a helyzetből és jelleméből folyó kényszerűség, mint inkább a drámaíró által suggerált szerelem, az előre megcsinált vég érdekében. Az ihletteljes bátorsággal beszélő Moserből, közönséges álomlátó lett, aki körültekintő óvatossággal készíti elő az Öreg Moort és Amaliát a bekövetkezendő szerencsés eseményekre. Az új szereplők közül Okosdi doktor az az ismert Deus ex machina, a ki gyógyszereivel épségben tartja a szereplők halálra oly igen hajló természetét. Tengődi jobbágy, meg a felesége Erzsók asszony, egypár népeleti vonással vannak ellátva.

Nem sokat lendítenek a dolgok menetén, de legalább azt bizonyítják, hogy a drámaírónak volt némi érzéke a népies iránt.

Mint dráma, kezdetleges munka a Molnáré. Monologjai néha lapokra nyúlnak, az elmélkedéseknek és elbeszéléseknek se hossza se vége — ami a dolog lényegéből következik, mert a Schiller darabjából sokat el kell mondania, hogy a meglévő helyzeteket megérthessük. Hogy a dráma menetével tisztában legyünk és lefolyása kezdetlegességét lássuk, íme annak szerkezete: «*Első felvonás*. Első jelenés. A leégett Moor háza még füstölögve. Második jelenés. A várnak udvara. Harmadik jelenés. Mindenfelől nagy erdőség. Negyedik jelenet. Egy paraszt ház, mely a legnagyobb szegénységét mutat kívül belül. *Második felvonás*. Első jel. Az Amalia szobája. Amalia egy ágyban fekszik. Második jel. Setét tömlőtz felnyitott ajtóval. Harmadik jel. Az öreg Moor szobája. *Harmadik felvonás*. Első jel. Törvénytévő ház, tábla benne. Ítélo bírák (kik rendel ülnek a tábla mellett.) Második jel. Amalia szobája. Harmadik jel. A Tengődi szegény háza. *Negyedik felvonás*. Első jel. Mindenfelől nagy erdőség (közepében a leomladozott kísértetes vár, egy még fenn álló tornyával.) Második jel. A várbeli nagy Palotaház. Harmadik jel. Setét éjtszaka. Az erdőbeli kísértetes Vár tornya alatt lévő bólt ajtaja felnyitva, belől gyertya ég benne. Negyedik jel. Amalia maga. Ötödik jel. A Károly lakhelye az erdőbeli kísértetes Vár alatt.»

Láthatjuk e vázlatból, hogy a kísértetes elem erősen uralkodik a darabban, aminthogy az egész a korában uralkodott álérzelmességnek minden kinövéseivel telve van. Amalia és Károly szerelmi dalai csakúgy áradoznak a kétségbeeséstől, de csak a kétségbeesés azon fajtájától, melynek jó kimenetele az olvasót nem hagyja kétségben. Nyelvezete itt-ott nagyon czikornyás, csak néhol magyaros. És ennyi gyöngéi mellett tán érdemes sem volt vele ily hosszan foglalkozni? Szerintünk igen. Ha egyébert nem, azért mindenesetre, hogy mint a hazai Schiller-cultus egyik eddig teljesen figyelmen kívül hagyott különlegességét mutathassuk be irodalmunknak.

BAYER JÓZSEF.

A FRANCZIA HELYESÍRÁS REFORMJA.

Az utóbbi években mind gyakrabban és határozottabb alakban kerül szóba a francia helyesírás reformja vagy legalább egyszerűsítése. A nyelvészek és a tanítással foglalkozók érzik legjobban, mennyi bajt, erő- és időpazarlást okoz a francia nyelvnek következtelen, szeszélyes helyesírása, s mind újabb és újabb eszközökhöz fordulnak, hogy a tanításnak e felesleges és bosszantó akadályán segítsenek. Mióta 1886-ban a *Société de réforme orthographique* megalakult, e társulat folyton figyelemmel kíséri a reformra vonatkozó mozgalmakat, ébren tartja a közvélemény érdeklődését s irodalmi és társadalmi úton mind több hivatoboroz a maga elvei számára. Folyóiratot tart fenn (*Bulletin de la Soc. de réf. orth.*), melyben a reform elveit fejtegetik, s időnként egy-egy nagyobb mozgalmat indít céljának elérése érdekében.

Az első nagyobb mozgalmat 1889—90-ben indította a társulat, midőn kérvényt intézett a francia akadémiához, felszólítást intézve Franciaország legelső tudományos testületéhez, hogy vegye kezébe a helyesírás reformjának ügyét s kezdeményezze a legfontosabb és legszükségesebb változtatásokat. Különösen három dologra hívja fel a kérvény az akadémia figyelmét: 1. A szükségtelen ékezetek (*où, là, gîte, fût*) elhagyása. 2. A néma és felesleges betűk (*rythme, fils* stb.) és betűkettőzések mellőzése. 3. A hangok egyforma jelölésére való törekvés; főleg arra nézve, hogy a többesszám jele mindig s legyen. A reform megindítása érdekében azért fordult a társulat az akadémiához, mivel a francia nyelv nagy szótára, melyet az akadémia ad ki, egyúttal a helyesírás szabályozója is. E kérvényt a reform hívei sajátkezűleg irták alá, s több mint 7000 aláírással ellátva nyújtotta be az egyesület 1890 márczius 25-én. Hasonló tárgyú kérvényt irtak alá a francia nyelv külföldi tanárai közül mintegy 120-an. Azonban e kérvények nem tudták kimozdítani az akadémiát a maga nyugalmából; de hatással voltak a közvéleményre s a figyelmet hosszabb időn át a helyesírás reformjának kérdésére fordították. Néhány tudományos folyóirat el is fogadta a legszükségesebb újításokat, melyek ily módon kezdtek tért hódítani.

E mozgalomnak legjótékonyabb hatása abban nyilvánult, hogy Léon Bourgeois, a közoktatás és a művészetek minisztere, 1891 április 27-én rendeletet bocsátott ki, melyben utasítja az igazgatókat, hogy az iskolai vizsgálatok alkalmával nem szabad mereven ragaszkodni a hivatalos helyesírás aprólékosságaihoz, s el kell tűrni az írásbeli dolgozatokban bizonyos ingadozást s eltérést a megállapított szabályoktól. «A helyesírással való túlságos bibelődés — olvassuk e rendeletben — nem kelti föl a tanulóknban a szép érzetét, nem kedvelteti meg velük az

olvasmányt és kritikai észjárást sem ébreszt bennük. Mindössze holmi szörszálhasogató akadémiskodáshoz szoktatja őket. Ha annyit vesződnek a szókkal, könnyen elvesztik szem elől a gondolatot és ha hozzá nem szoknak ahhoz, hogy a szók burka alatt legelőbb is a gondolatot keressék, mely a beszéd lelke, úgy sohasem fognak írni tudni.» (E rendelet teljes fordítását l. Nyelvtud. Közl. 23, 236.)

Újra e kérdésre irányította a figyelmet Gréard, a párizsi egyetemi vice-rectora és az akadémia tagja, midőn 1893-ban részletesen kidolgozott javaslatot terjesztett az akadémia elé, kijelölve azokat a pontokat, melyekre nézve legszükségesebb az írásmód egyszerűsítése. (E javaslat ismertetését l. Ny. Közl. 23, 348.) Az 1893 július 27-én tartott ülésen az akadémia elfogadta Gréard javaslatait, azonban megvalósításukat a nagy szótár újabb kiadásának idejére halasztotta. Azóta ismét csend van; az akadémia egyetlen egy lépést sem tett a helyesírás egyszerűsítése érdekében.

E lassú haladás újabb lépés megtételére birta a társulat vezetőit. A reform megindítása érdekében most már nem az akadémiához fordulnak, hanem a közoktatásügy vezetőjéhez, a miniszterhez, mint a ki az iskolák útján a leghathatósabban segítheti a reform ügyét. A társulat elnöksége (L. H a v e t, a *Collège de France* tanára, L. Cl é d a t, a lyoni főiskola dékánja, P. P a s s y, az *École des Hautes Études* tanára) szépen kidolgozott kérvényt nyújtott be a miniszterhez, s e kérvényt aláírta a társulatnak algiriai és belga szakosztálya is. E kérvény részletesen ismerteti a helyesírás ügyének mai állását s a társulat törekvését. Itt közöljük e kérvényt bő kivonatban, hogy tanárainkat is tájékoztassa e fontos kérdés mai állapotáról.

A *Société de Réforme orthographique* három szakosztálya avval a reménynyel fordul a miniszterhez, hogy fejtegetéseiket figyelembe véve, meg fogja változtatni a helyesírás tanítását az iskolákban s ez elhatározásával nagy szolgálatot tesz a társadalomnak, valamint a francziául beszélő országoknak.

I. A helyesírás tanításának reformját követeli a tudomány és a jó ízlés.

A mai helyesírás, a maga egyetlenségeivel, szabálytalanságaival és mindenféle zavarával, nem tudomány, hanem a véletlen játéka. Vajjon mi értelme van annak, hogy *coureur*, *chariot* egy *r*-rel iratnak, de *courrier*, *charrette* kettővel; *j'achète* egy *t*-vel, de *je cache* kettővel; *école* *h* nélkül, de *écho* *h*-val; *frénésie* *f* betűvel, de *phrénologie* *ph*-val; *dizaine* *z*-vel, de *dixième* *x*-szel. Miért kell különbözökép írni e szavakat, noha eredetük és kiejtésük egyforma. A francia szavakat úgy kell leírni, hogy, a mennyire lehet, megjelöljük rajtuk a kiejtést; tehát ne írjuk

gageure (mint *nageur*), hisz így ejtik *gajüre*, vagy *signet* (mint *signer*) e. h. *sinet*; *condamner* (mint *amnistie*) e. h. *condâner*. A francia nyelvet mindenesetre francia helyesírással kell írni, nem pedig görög, latin, angol vagy német írásmóddal. Ezt követeli a jó ízlés s erre törekedtek az olyan nagy írók is, mint Montaigne, Corneille, Voltaire.

2. Ez a reform nem forradalom (*révolution*), hanem természetes fejlődés (*évolution*) volna.

A tudomány és a józan ész követelménye ezúttal megegyezik a hagyomány szellemével is. E reform által a helyesírás csak folytatná a fejlődésnek azt az útját, melyet erőszakosan akasztottak meg e század elején. Kétszáz évvel ezelőtt, midőn a francia akadémia szótárának első kiadása megjelent (1694) a *connaître*, *fantôme*, *sujet*, *arocat* szavakat, eredetükre való tekintettel, még így írták: *cojnoistre*, *phantôme*, *prebstre*, *subject*, *advocat*. A francia írók lassanként megváltoztatták e szavak írását, mindjobban közeledve a beszélt nyelvhez, s a szótár újabb kiadásában az akadémia is alkalmazkodott a közszokáshoz, s például 1740 és 1762 között több mint 5000 szó írásmódját változtatta meg. Figyelembe veendő még az is, hogy a helyesírás legtöbb egyszerűsítése alkalmával csupán visszatértek a régibb írásmódhoz.

3. A reform valóságos társadalmi jótétemény volna.

Ha egyszerűsítjük a helyesírást, a gyermekek könnyebben és gyorsabban fogják megtanulni. Hisz nem a szabályok megtanulása okoz sok nehézséget s idővesztést, hanem a sok kivétel, a mit sem a kiejtés, sem a logika nem igazol. Így pl. könnyen meg lehet tanulni, hogy a többes szám jele s, s ha e szabály általános, az írni tanuló gyermek talán sohasem fog tévedni. Annál nagyobb nehézséget okoz az a sok *au*, *eu*, *ou* végű szó, melyeknek többes számát minden érthető ok nélkül *x* betűvel kell írni. Micsoda haszontalan időpazarlás a gyermekekre nézve, ha annak a megtanulásával kell vesződni, hogy *des timbres-poste* végén nem írunk *s-t*, ellenben *des malles-postes* végén igen. Vagy hogy *millionième* egy *n*-nel irandó, *millionnaire* kettővel. Az efféle szabályok haszontalanul terhelik az emlékezetet s rendkívüli idővesztéssel járnak. Ismeretes dolog, hogy a francia elemi iskolában a tanítás összes idejének felét a helyesírás tanítására kell fordítani s ezzel elhanyagolják más, sokkal hasznosabb ismeretek közlését. Valóságos bűn ily szörzszerű használat aprólékoskodásokkal tölni meg a gyermek értelmét. Vajjon nem valóságos társadalmi jótétemény lesz-e, ha megszüntetik ezt a visszaélést, s megszabadítják a közönséget attól a majdnem százados ferde felfogástól, hogy a helyesírás tudomány, és pedig annál nagyobb, minél

érthetlenebb, és hogy a szellemi fejlettségnek és műveltségnek próbaköve ez értelmetlen írásmód ismerete?

4. A reform javára szolgálna Franciaországnak s a francziául beszélő más országoknak.

A mai helyesírás oktan nehézsége egyik akadály a francia nyelv terjedésének a gyarmatokban és a külföldön. Egy igen fontos tapasztalat hozta létre a *Société orthographique*-t. Az Algiriában, Tuniszban született francziák, egyforma könnyűséggel tanulják meg az ott beszélt három nyelvet: a francziát, az olaszt és a spanyolt. Azonban az iskolában a francia mindinkább háttérbe szorul: míg az olasz, és a spanyol írásmóddal könnyen boldogulnak, a francia elkedvetleníti a legtehetségesebbeket is. Megjegyezhetjük még azt is, hogy 1801-ben a föld lakosságának 19%-a beszélt francziául, míg ma már csak 12%. Nem is egy egész század lefolyása alatt tehát a francia nyelv elterjedése egy negyedrésznivel kevesbedett, s ép e század alapította meg a mai értelmetlen írásmódot.

Íme ezek az okok teszik sürgős szükséggé a francia helyesírás reformálását, a mit különben az akadémiához benyújtott folyamodványban a francia nemzet legműveltebb elemei, több mint 7000-en, követeltek.

Miután a társulat 1889-ben az akadémiához fordult, most az állam közbenjárását kéri. Az eljárás mód változtatásának íme ezek az okai. Az akadémiá hatásköre a helyesírás terén igen csekély. Csak kisebb változtatásokra szorítkozhatik a szótár újabb kiadásai alkalmával. Így pl. kijavíthatja az *écenement* szó ékezetét erre *évènement*, mint 16 évvel ezelőtt tette a *collège*, *siège* szavakkal; de nagyon messzire nem haladhat ezen az úton. Minthogy a szótár írásmódja kötelező a felnőttekre nézve, nem léptethet életbe oly egyszerűsítéseket, melyek a közszokásban hirtelen nagy változást okoznának.

Az akadémia maga is elismeri, hogy ő csak a szokást követheti. A közönség dolga az újítások létesítése, az akadémia aztán később elfogadhatja s a maga tekintélyével szentesítheti e változtatásokat. E kérdésben maga is így nyilatkozik szótárainak előszavában: «A nyelv dolgában nem kell megelőzni a közönséget, hanem követni kell, alávétve magunkat, nem a kezdődő, hanem az általánosan elfogadott szokásnak.» (1740.) «Az akadémia a jelen kiadásban elég jelentékeny változtatásokat tett, melyeket a tudomány emberei már régóta követelnek. Külön választottuk az *i* magánhangzót a *j* mássalhangzótól, valamint az *u*-t a *v*-től . . . Az akadémiának az az elve, hogy a közszokáshoz alkalmazkodik, akár a szavak írásmódja, akár a jelentés megállapítása tekintetében, oly változtatások elfogadására kényszerítette, melyeket a közönség már

végrehajtott. (1762.) Tehát az akadémia, mint maga is bevallja, a közönségre bizza a helyesírási reformok megindítását. S valóban így is történt alapítása óta a jelen század elejéig, vagyis a míg a közönségnek meg volt az a hatalma, hogy újításokat kezdeményezzen. Így pl. az 1740. és 1762-iki kiadásban több mint 5000 szó írásmódját változtatták meg. Még a jelen században is a közönséget követte az akadémia az elfogadott újításokban. Így midőn 1835-ben az *oi* diphthongus helyett az *ai*-t kezdte írni (*je chantais, les Français* e h. *je chantois, les François*). Tehát a francia helyesírás története azt bizonyítja, hogy eddigi hagyományaival szakítana, ha maga kezdeményezne mélyrehatóbb újítást.

Ha tehát szükséges a reform, kinek kell megindítani? A közönségre nem lehet gondolni. Az előbbi századokban a közönség volt a helyesírás szabályozója s kénye-kedve szerint újíthatott, mivel megvolt a kellő szabadsága, és semmiféle nyilvános hatalom nem korlátozta cselekedeteit. A XVI—XVIII. századokban a helyesírás nemcsak a maitól különbözött, hanem változott minden író tollán, sőt néha ugyanabban a könyvben, ugyanazon írónál is. Tehát nem volt szoros szabály, hanem ép ellenkezőleg általános szabadság, s az iskolában nem is tanították a helyesírást, mint külön tárgyat. Tehát ebben a korban csak annyira becsülték a helyesírást, a mennyit érdemel s nem kényszerítették rá a gyermekekre a legszigorúbb büntetésekkel. S íme ez az idő a francia irodalom legszebb korszaka, a mi eléggé bizonyítja, mily hiábavaló dolog ez a ma nagybecsült tudomány, miután semmi hatása sincs az irodalmi alkotások tökéletességére. És ma a helyesírás tudománya az egész iskolai oktatás alapja; valóságos bálvány lett, mely előtt mindenki meghajol. Ha két-három századdal ezelőtt állapították volna meg a francia helyesírást, s azóta époly görcsösen ragaszkodtak volna hozzá, mint a mostani században, ma így kellene írni: *escholier* (ma: *écolier*), *phantosme* (ma: *phantome*), *throsne* (ma: *trône*), *appanage* (ma: *apanage*). Szerencsére nem így történt. A helyesírás szabadon fejlődött, idővel megszabadult sok felesleges betűtől, egyszerűbbé és világosabbá lett. Ez a folytonos haladás a közönség műve. A sok egyéni írásmód mellett volt e korszakokban egy általános, közös írásmód is, t. i. a könyveké. Ez minden egyes korszakban nagyjában egyforma volt; de folytonosan fejlődött és változott, elhagyva a felesleges elemeket. Így lett *coqnoistre, nepreu, apostre, escript, ie sauuois* stb. alakokból *connaître, neveu, apôtre, écrit, je saurais*. S midőn ez egyszerűsítések általánosakká lettek, az akadémia felvette szótárába e változott alakokat s evvel szentesítette használatukat.

Ma már nem így van. A XIX. század elején erőszakosan megakasztották a helyesírás fejlődését, az által, hogy a század első éveiben, midőn az elemi oktatást újra szervezték, az *Université* kötelezővé tette a helyesírásnak azt az alakját, melyet az akadémia szótárának ez időben

megjelent kiadása követett. A helyesírás törvényeit dogmaként kényszerítették rá a gyermekekre; s e következetlenségeket, nevetséges aprólékosságokat a mai kor balga tisztelettel őrzi s örökségül hagyja a jövő nemzedékekre.

A szabadon változó szokás helyébe változhatatlan dogma lépett, s ez által minden változás lehetetlenné vált. Minthogy azonban az iskola okozta a bajt, az iskolának kell a hibát helyrehozni. Négy évvel ezelőtt L é o n B o u r g o i s, az akkori miniszter, egy nevezetes rendeletében meghagyta, hogy a vizsgálatokon nem kell kérlelhetetlenül ragaszkodni az akadémia helyesírási szabályaihoz. Ha a miniszter egy újabb lépést tesz ezen az úton, s megkezdi a helyesírás egyszerűsítését az iskolában, nemcsak a hagyomány régi kerékvágásába helyezi vissza a helyesírás fejlődését, hanem nagyon meg is könnyíti a jövő nemzedékek feladatát. Az akadémia bizonyosan követni fogja, s tekintélyével szentesíti ez újításokat, mielőtt eléggé elterjedtek a közhasználatban.

Nem a mi feladatunk, — így végződik a kérvény — hogy megállapítsuk a szükséges egyszerűsítések jegyzékét. Legnagyobb nehézséget az okoz, hogy sok közül kell választani, minthogy a reform csak fokozatos lehet. S e tekintetben követhetjük Littré tanácsát: «Világos, hogy a helyesírásnak mind egyszerűbbé kell válni, s rendszerében úgy kell kombinálni az egyszerűsítéseket, hogy fokozatosak legyenek, s lehetőleg megegyezzenek a hagyománnyal és az etymológiával.» Ha a francia helyesírást egyszerre akarjuk reformálni, ez által egy időre felismerhetetlenné tennők, s igen nagy zavart okoznánk. Elég, ha egyelőre csak egy-két egyszerűsítést fogadunk el; így pl. hogy mindig s legyen a többes szám jele (*maisons, landaus, étaus, анимаus, bateaus, des epous heureux*), el kell hagyni az *x* betűt (kivéve midőn megfelel e jelnek a hang értéke: *phénix, silex*), elhagyandók a felesleges kettős betűk (*millionième, cantonier, appartement, je cachète, paysane* stb.).

Egy bizottságot kellene összehíni a felső, közép és elemi iskolák tanárai közül, a kikhez a könyvnyomtatók is csatlakoznának; s ez a bizottság állapítsa meg a legszükségesebb és legsürgősebb egyszerűsítéseket.

E kérvénynek máris megvolt a kellő sikere. A közoktatásügy minisztere — mint a *Maitre Phonétique* májusi füzetében olvassuk — bizottságot küldött ki, melynek feladata, hogy az iskola számára a mostaninál egyszerűbb és pontosabb írásmódot állapítson meg (*une orthographe plus simple et plus correcte*). E bizottság tagjai: O. Gréard, Gaston Paris, F. Buisson, Rabier, Liard, F. Hémon, Lebaigue, J. Gautier.

BALASSA JÓZSEF.

A GÖRÖG ÁLLAMKORMÁNYZÁS ELMÉLETE XENOPHONNÁL ÉS PLATONÁL.

Jóllehet feladatunk a görög államkormányzás elméletéről csak Xenophon *Κύρου παιδεία*-ja és Plato *Πολιτεία*-ja alapján szólni, mindamellett legyen szabad dióhéjban a görög politikai irodalomról általános áttekintést adnunk.

Ha Görögország térképét tekintjük s rajta azt a sok apró államot látjuk, könnyen azon következtetésre juthatunk, hogy a görögöknél az államról szóló eszmék nagyon termékeny talajra találtak. Ehhez járult a görög nép élénk tudománysszomja, mely mint minden más kérdést, úgy az államról szóló kérdéseket is minden oldalról megvizsgálta és megvitatta. És valóban alig volt bölcséleti iskola, alig nevezetesebb államférfiú, ki e kérdéssel ne foglalkozott volna. Százakra megy azon politikai iratok száma, melyek részint bölcselelőknek, részint a bölcséleti iskolákon kívül álló vagy velők lazább összeköttetésben levő egyéneknek köszönik eredetüket. A kérdés fontosságát tekintve, a dolog egészen természetesnek látszik.

A görögök az államokat az uralkodás módja szerint általában monarchiákra, oligarchiákra és demokratiákra osztották.*) Az első, ki a különféle kormányformákat kutatása tárgyává tette, Herodotos története III. könyvének 80—82. fejezetében, hol a perzsa nagyok a Magus bukása után azon tanakodnak, melyik a legjobb kormányforma. Az illető fejezeteket hosszas volna szó szerint idézni, azért csak tartalmukat adjuk a következőkben:

1. Népuralom, melyet Herodotos *πληθος ἀρχον, ὄλιγος ἀρχων* *ισονομίη* vagy *ισοκρατίη* vagy *ισηγρορίη*-nek is nevez, s ezzel a jogegyenlőséget hangsúlyozza. Ezen kormányforma mellett a hivatalokat sorsolás útján töltik be, a hatóságok felelősségre vonhatók és a döntő hatalom a nép kezében van. De mivel a tömeg rendszeren a józan észre nem hallgatva, meggondolatlanul szokott eljárni, elmaradhatatlan, hogy mindenféle gonoszság lábra ne kapjon. A gonoszok a közös jó megkárosítására egyesülnek; csakhamar vezért találnak maguk közt olyant, ki aztán rendszeren egyeduralkodóvá lesz.

2. Az oligarchiában több nemes férfiú viszi a kormányt; de mivel mindegyik a maga erejét és szavát akarja érvényesíteni, ebből személyes ellenségeskedések, gyilkosságok származnak, s ezen erőszakoskodásnak és

*) V. ö. Dr. Dähle A., Zu der öffentlichen Prüfung der Klassen des Gymnasiums zu Seehausen in der Altmark, 1867.; s u. o. Dr. Henkel H., Die griechische Lehre von den Staatsformen.

pártoskodásnak az a vége, hogy egyikök mint egyeduralkodó az uralmat magához ragadja.

3. A monarchiában, ha kiváló férfiú az uralkodó, a nép a legjobb sorsot élvezi, mert a jó monarcha legjobban gondoskodik népéről. Itt meg az a baj, hogy az uralkodó hatalmának érzetében könnyen önkénykedésekre vetemedik. A jó polgárokat irígy szemmel nézi, a rosszakat szereti, sőt még a fennálló törvényeket is megbolygatja.

Igy festi Herodotos a történetíró pártatlanságával az egyes kormányformák természetét és felbomlását.

Főlemlítendőnek tartjuk az attikai szónokoknak a demokratiáról való nézetét is. A demokratia szerintök oly jogi állam, melyben az egyenlőség a jelszó, nem pedig a személyes jog; melyben a polgárok életét s az alkotmányt a törvény védi, és ezt a jogi államot szembe állítják az oligarchiával, monarchiával s a tyrannissal, melyeknek fennállása a kormányzók személyes derékségétől és jellemétől függ s melyeknek a fegyveres erő nyújt biztonságot. Itt tehát a demokratia a szó nemesebb értelmében vett alkotmányos állam, mely nem egyesek, hanem az egész nép érdekeinek szolgál s a mely államban a gazdagok a pénzügy terén, a tudósok a tanácskozásokban s a nép zöme az eldöntésben, döntő határozatok hozásában érvényesíti magát és a terhekhez képest mindenkinek megfelelő jogai vannak.

Ha most a bölcseleőknek az államról való nézeteit akarjuk vizsgálni, első sorban a sophistákhoz kell fordulnunk, mert ők voltak a philosophusok közül az első, kik a politikát a tudomány körébe vonták. A sophisták minden jog alapokát kutatván, azon föltevésre jutottak, hogy volt egy összerződés, melyet a gyöngébbek a maguk védelme végett az erősebbekkel kötöttek s így szerintök a jogegyenlőség csak a gyöngébbek érdekének szolgál. Az erősebbnek azonban egy magasabb jogot kell érvényre emelnie, t. i. a természet törvényét. A sophisták szerint tehát minden jogi hatalomnak fölötte áll a természet uralma, a physiokratia. Akármilyen államról legyen szó, a hatalom mindig az erősebbnek kezében van s így a jog nem egyéb mint bitorlás, melyet az erősebb bitorol s a maga érdekeinek rendel alá. Thrasymachos sophista Plato *Πολ.* I. k. 339. A. pontjában azt mondja: . . . ἐν ἀπάσαις ταῖς πόλεσι ταῦτόν εἶναι δίκαιον, τὸ τῆς καθ' ἑαυτοὺς ἀρχῆς συμφέρον. Legtökéletesebben van ezen hatalom a tyrannisban kifejlődve, hol az önkénykedéseknek korlátlan tere nyílik.

A sophistákkal szemben, kik, materiális elvből indulván ki, a politikai rend felforgatására célzó elveket hirdettek, egy új bölceleti irány fejlődött ki, melyet az idealismus jellemez s mely az államtudományra átalakítólag hatott. Az első lökést ezen új iránynak Sokrates adta meg. Xenophon *Ἱπομν.* I. k. I. fejj. 16. pontjában azt mondja róla:

αὐτὸς δὲ περὶ τῶν ἀνθρωπείων αἰεὶ διελέγετο, σκοπῶν, , τί πόλις, τί πολιτικός· τί ἀρχὴ ἀνθρώπων, τί ἀρχικός ἀνθρώπων

Sokrates volt az első, ki a bölcséletet a politika terén főtényezővé emelte. Xenophon *Ἀπομν.* III. k. 9. fejt. 10. pontjában ugyanis azt olvassuk: *Βασιλεὺς δὲ καὶ ἄρχοντας οὐ τοὺς τὰ σκήπτρα ἔχοντας ἔφαθ' εἶναι, οὐδὲ . . . , ἀλλὰ τοὺς ἐπισταμένους ἄρχειν.* Az államtól megköveteli, hogy az egész nép javát előmozdítsa; *Ἀπομν.* III. k. 2. fejt. 2. pontjában olvassuk: *καὶ βασιλεὺς ἀγαθός, οὐχ εἰ μόνον τοῦ ἑαυτοῦ βίῳ καλῶς προσεστέχοι, ἀλλ' εἰ καὶ ὧν βασιλεύει τοῖσι εὐδαιμονίας αἰτίας εἴη.*

Sokratesnek az alkotmányformáról való nézetei főleg Xenophon *Ἀπομν.* III. és IV. könyvében vannak előadva. Ő kétféle monarchiát különböztet meg: ú. m. a királyságot és a tyrannist. Királyság ott van, hol az uralkodó a törvények értelmében és a nép akaratával kormányoz; tyrannis ellenben ott, hol valaki a nép akarata ellenére és önkényesen uralkodik. Ép így kétféle oligarchiai alkotmányt is különböztet meg; t. i. az aristokratiát, melyben a személyes jelesség adja meg az uralmat, és a plutokratiát, midőn az uralomra való jog a censustól függ. Demokratiát Sokrates csak egyfélét ismer, s ez azon kormányforma, melyben a hatóságok a polgárság összességéből kerülnek ki. Szerinte a tyrannis, a plutokratia s a demokratia alkotmánya hibás, még pedig az első már általános jelleménél és keletkezésénél fogva; a második, mivel, ha a gazdagok tudatlanok, csak értéktelen jónak képviselői, de ebből az államnak semmi haszna sincs; a demokratia azért hibás, mert a nép nem tud okosan és higgadtan cselekedni, azonkívül a sorsolás valamint sok más téren, úgy a politikában sem helyeselhető. — Sokratesnek ezen nézeteit Plato és Aristoteles fejtették ki bővebben s foglalták rendszerbe, a kik egyuttal ez új iránynak főképviselei.

A sophisták és Sokrates követői között áll Isokrates rhetor. Ő csak három kormányformát különböztet meg, t. i. monarchiát, oligarchiát és demokratiát. A mi értéküket illeti, a monarchiát azért tartja jónak, mivel az istenek is király uralkodik, továbbá ez a legigazságosabb, kormányforma, melyben kiki saját érdeme és jóra valóssága szerint foglalja el az őt megillető helyet; de a legszelidebb is, mert könnyebb egy embernek engedelmeskedni, mint többnek; hozzájárul még az is, hogy a monarchia tisztviselői élethossziglan maradnak hivatalukban, s így sok tapasztalatot szerezhetnek maguknak, egymásra nem irigykednek; míg a demokratiában mindez másképen van. Azonkívül a történelem tanúsága szerint főleg háborúban a monarchia az egységes vezetés miatt jobbnak bizonyult, mint a demokratia. A demokratiát azon alakjában helyesli, melyben a tisztviselőket nem sorshuzás segítségével jelöli ki, hanem választás útján a legjobb férfiúra bizza az állam kormányzását. Az oligarchiákban szerinte gyakran a legjobb kormányzat folyik, de az

egység erejét s fontosságát maguk is bebizonyítják azzal, hogy háború idején királyt választanak maguknak. Így okoskodván, azon eredményre jutott, hogy a polgárság jóléte nem attól függ, milyen az illető államnak a kormányformája, hanem attól, hogyan történik tényleg a kormányzás. E három kormányformának mindegyike egyaránt jó, s csakis a kormány élén állók jellemétől és személyes tulajdonságaitól függ alattvalóinak boldogsága. Ime ezen pontokra foglalhatók össze a görög politikai irodalom kimagaslóbb egyéneinek az államkormányzásról szóló nézetei.

Közbevetőleg azonban helyén valónak tartjuk megemlíteni, mi indította két szerzőnket művek megírására. A mi Xenophont illeti, az ő élete az V. század utolsó s a IV. század első felére, vagyis az ő fértikora a peloponnesusi háború (421—404.) idejére esik. A peloponnesusi háború különösen arról szomorú emléké, hogy ez időben romlottak el a görög erkölcsök annyira, hogy elmondhatjuk, hogy ez a háború volt a görög nép bukásának előkészítője. Athénben a mérsékelt demokratia a megváltozott viszonyok folytán lassankint abszolút demokrátiává lett, melyben a pártoskodások, erőszakoskodások napi renden voltak; az erkölcstelen és féktelen tömeg élén véresszájú demagogok álltak, kik különféle ígéretek és hízeltételek által annyira megnyerték a nép kegyét, hogy ez vakon hallgatott rájuk. Nagy mértékben járultak az erkölcsiség és törvénytiszteltel aláadásához a sophisták is, kik minden jogot és igazságot saját hasznuknak rendeltek alá. Mi sem természetesebb, mint, hogy az ily vezérektől vezetett nép a féktelenségnek és rendetlenségnek ijesztő képét nyújtja. Xenophon maga is látta ezen állapotokat s fájdalommal vonult félre, hogy egy művet megalkosszon, melyben a törvénytiszteltel és polgári engedelmesség áldásait mutassa be azon reményben, hogy könyve majd megteszi a maga hatását, hogy talán a féktelen tömeg is át fogja látni azt, hogy ily állapotok mellett, midőn sem fölebbvaló, sem alattvaló nem teheti és nem teszi meg a maga kötelességét, a társadalom fenn nem állhat. E célból egy kiváló egyéniséget választott ki, hogy tetteit s engedelmes és hű alattvalóinak boldogságát a jelen kor zavargásai közt bemutassa. Ez az egyéniség nem más, mint az id. Kyros. — Magát a művet történeti s egyéb becse szerint más helyen fogjuk méltatni.

Plato *Πολιτεία*-jának cz élja a legjobb kormányformának s a legjobb uralkodónak bemutatása.

Tulajdonképeni tárgyunk a görög államkormányzásnak Xenophon *Κύρου παιδεία*-ja alapján való tárgyalása. A tárgyalás előtt szükségesnek tartjuk előadásunk vázlatát adni a következőkben: Xenophon mint gyakorlati ember az államról való nézeteit egy határozott személyhez s egy fennálló államhoz köti és így törekszik célját megoldani. Előre

bocsátjuk, hogy a görögök a helyes nevelést mind az egyes ember, mind az állam boldogságának legbiztosabb alapjául tekintették. És méltán. Mint mi, úgy érezték és tudták ők is, hogy az egyes ember derékségétől függ a társadalom jóléte, hogy lehet akárhány törvény, lehet annyi öre, a hány polgára van az országnak; de ha polgárai neveléséről nem gondoskodik, célját soh' sem érheti el. Érezték, hogy az ember sokféle szenvedélynek csirájával megterhelve születik, s ha e szenvedélyeket idejekorán nem törekszik megzabolázní és kiirtani, későbbben kifejlődven, mind magára, mind környezetére nézve végzetesekké válhatnak. Így áll a dolog az egyes embernél. Az állam, mint később látni fogjuk, nem más, mint az ember nagyban. Ha az ember lelkének részei összhangban vannak egymással, az ember boldog és szilárd talajon áll; ép úgy ha az állam rendjei és osztályai összhangban s egyetértésben működnek és saját pályájukon mozognak: akkor összeütközés nem történhetik s így a boldogság alapja, az egyetértés és béke is meglesz. A mondottaknak megfelelően mindkét művünkben is a főszűly a nevelésre van helyezve. Főleg Plato hangsulyozza a nevelés szükségességét, Xenophon meg művét *Κύρου παιδεία*-nak nevezte el, mintegy azt akarván jelezni, hogy a milyen az ember fiatal korában, olyan marad öregkorára is, illetőleg a milyen a nevelése, olyan lesz az öregsége is.

* * *

A *Κύρου παιδεία* I. k. 1. fejj. 3. pontjában más ismeretes előzmények után azt olvassuk: *ὅτε μὲν δὴ ταῦτα ἐνεθυμούμεθα, οὕτως ἐργάζομεν περὶ αὐτῶν, ὡς ἀνθρώπων πεφυκότι πάντων τῶν ἄλλων ὁῦον εἶη ζῶων ἢ ἀνθρώπων ἄρχειν. ἐπειδὴ δὲ ἐνενοήσαμεν ὅτι Κύρος ἐγένετο Πέρσης, ὃς παμπόλλους μὲν ἀνθρώπους ἐκτῆσατο περὶθυμένους ἐαυτῷ, παμπόλλας δὲ πόλεις, πᾶμπολλα δὲ ἔθνη, ἐκ τούτου δὴ ἡναγκαζόμεθα μετανοεῖν, μὴ οὔτε τῶν ἀδυνάτων οὔτε τῶν χαλεπῶν ἔργων ἢ τὸ ἀνθρώπων ἄρχειν, ἢν τις ἐπισταμένως τοῦτο πράττη.* Ezzel Xenophon megmondta célját: Kyroszon be akarja bizonyítani, hogy nem lehetetlen embereken uralkodni, ἢν τις ἐπισταμένως τοῦτο πράττη. Ő, mint már mondtuk, egy határozott személy tetteibe s egy főnnálló állam intézményeibe öntötte az államról való nézeteit, s nekünk ennek megfelelően két kérdést kell megoldanunk: 1. hogyan lett Kyros oly kiváló férfivá? és 2. hogyan jutott ily óriási birodalomhoz és hogyan kormányozta azt?*)

*) V. ö. Butters Fr., Was ist die Cyropædie? Progr. Abhandl., Zweibrücken 1853.

Hertlein F. K., Xenophons Cyropædie. IV. Aufl. besorgt von W. Nitsche. Berlin, 1886.

Dr. Bászel Aurél, Xenophon Cyropædiájának célja és iránya I. II. III.; Egyetemes Phil. Közl., 1878. II. évf.

Xenophon államában a polgárság négy osztályra oszlik: fiukra, ifjakra, férfiakra és öregekre. E négy osztály mindegyikének sajátos kötelességei és teendői vannak. Az első osztályba tartoznak a fiúk, *οἱ παῖδες*, kiket igazságosságra, *δικαιοσύνην*, erkölcsösségre, *σωφροσύνην*, engedelmességre, *πειθεσθαι τοῖς ἄρχουσιν*, mértékletességre, *ἐνχράτειαν γαστρός καὶ ποτοῦ*, végre még nyilazásra s dárdahajításra, *τοξέειν καὶ ἀκοντίζειν*, tanítanak. Ezen eredményeket mind gyakorlati uton kell maguknak elsajátítaniok, s ezen tekintetben nagy buzdtításukra s mintegy segítségükre szemök előtt ragyog az öregebbek jó példája. A nevelésnek ezen első foka körülbelül a 16—17. évig tart, s ekkor azok, kik feladatukat ezen osztályban minden tekintetben pontosan teljesítették, átmennek az ifjak osztályába, *εἰς τοὺς ἐφήβους ἐξέρχονται*, hol tíz évig maradnak. Ezen ifjak az állami épületek körül alusznak, részint a város őrzésére, részint az erkölcsösség szempontjából. Az előljáróság parancsára szükség esetén rendőri és csendőri szolgálatokat teljesítenek. Azonkívül fontos azon intézmény, hogy az ifjak fele a király vezérlete alatt többször kivonul vadászatra, másik fele otthon folytatja rendes gyakorlatait. A vadászatoikat azért tartják oly fontosaknak, mert ezek a háború gyakorló iskolái; itt szerzik és szokják meg mindazt, a mire háborúban szükségük van; fáradalmakat, éhséget és szomjúságot, hideget és meleget eltűrni, másrészt mindazon fogásokat, melyeket háborúban az ellenséggel szemben érvényesíthetnek. Ezen osztály tagjai számára az állam versenyeket is rendez, s nemcsak a kiválókat részesíti kitüntetésben, hanem az ő tanítóikat és előljáróikat is, még pedig buzdtítás kedvéért. Miután ily gyakorlatok közben körülbelül 26—27 évesekké lettek, közülük azok, kik kötelességeiket pontosan teljesítették, átmennek a férfiakhoz, *ἐξέρχονται εἰς τοὺς τελείους ἄνδρας*, hol huszonöt évig maradnak. Ezen férfiak is a közjónak szolgálnak, háborúba nem mint a gyors és fürgé ifjak nyíllal s hajító dárdával, hanem közelből való harcra alkalmas fegyverekkel indulnak. Azonkívül a gyermekek tanítóit kivéve, közülük választják az összes hatóságokat. A kik megint itt kötelességüknek megfelelnek, átmennek 52—53 éves korukban az öregek osztályába, *ἐξέρχονται εἰς τοὺς γεραιτέρους ὄντας τε καὶ καλουμένους*, kik az állam legfőbb kormányzó, törvényhozó és bíraskodó testületét alkotják. Ezek Xenophon államában a nevelésnek fokai, melyeknek segítségével polgárait jókká akarja tenni. A nevelést azzal kezdi, hogy gyermekeiket az igazságosság nyilvános iskoláiba küldik, *εἰς τὰ κοινὰ τῆς δικαιοσύνης διδασκαλεῖα*. A fegyelem fentartása végett vannak minden osztálynak saját előljárói és felügyelői, kik alattvalóikra vigyáznak, hogy kötelességüket pontosan teljesítsék. Ha valamely előljárónak valaki ellen kifogása van, azt az öregek testületénél feljelenti, s az ilyen, ha elítéli, felsőbb osztályba nem léphet, azonkívül bectelen marad egész életére. Ezen intézmény-

ből látjuk, hogy az öregek osztálya mind kipróbált s derék emberekből áll, kik valóban méltók arra, hogy az állam élén álljanak. Azonban nem az összes polgárok részesülnek ezen nevelésben. Először is az anyagi eszközök hiánya miatt a szegények nem küldhetik gyermekeiket az igazságosság iskoláiba, azonkívül az egyes osztályokból kicsapottak sem részesülnek teljes kiképzésben s így ők sem tökéletes polgárok. Hogy pedig ezen utóbb említett kétféle embereknek száma aránylag igen nagy, az nagyon valószínűnek látszik, s így azon eredményre jutunk, hogy a teljes nevelésben részesült és kiváló polgárok száma csekély, s e kevés derék polgár kormányozza aztán a király vezetése alatt az államot. Xenophon államában ezen nevelés általános, mindenki részesülhet ez állami nevelésben s így a király fiai is kötelesek magukat ezen intézménynek alávetni, ha valamikor uralkodni akarnak. Kyros is, mint királyfi, e nevelésben részesül, még pedig az első és második osztályban minden tekintetben kitüntette magát s már a férfiak osztályába lépett. A tulajdonképeni nevelésen, az első két osztályon átment a leendő uralkodó is, midőn egy váratlan esemény folytán ezen nevelést félbe kellett szakítania. Miután a nevelés alapjait kitűnő sikerrel elsajátítá, az öregek tanácsa alkalmasnak találta, hogy mint teljhatalmú hadvezér egy sereg élére álljon: mielőtt azonban ez állását eljoglalná, némi oktatásra. mintegy a tanultaknak ismételtesére van szüksége. Már az első két osztályban megszerezte magának mindazon erényeket, melyek őt kiváló emberré teszik, de ezen nevelést másoktól, mások felügyelete alatt nyerte, kiktől most el kell válnia. Xenophon felhasználja itt az alkalmat, hogy a leggyönyörűbb sokratesi intelmeket adja Kyros atyjának szájába. Eddig ő másoknak engedelmeskedett: hogy' fogja elérni azt, hogy neki is engedelmeskedjenek mások, vagyis hogy' viselkedjék mint teljhatalmu ura másoknak! Hogy' fogja alattvalóit föltétlen engedelmességhez szoktatni s így állását magának biztosítani! Hogy' fogja barátait boldogítani, ellenségeinek pedig ártani! Erre irányulnak Kambyses intései, melyeknek középpontja az, hogy a hadvezérnek okosnak, emberszeretőnek és gondosnak kell lennie, mert csak akkor számíthat vak engedelmességre, ha alattvalói arról győződnek meg, hogy urok jobban tudja s akarja is jólétüket előmozdítani, mint ők maguk. Nem szabad a kényelmet szeretnie, hanem minden tekintetben jó példát kell adnia, főleg fáradalmak és veszélyek idején. Ellenségeit úgy kerítse hálóba, mint a vadállatokat, seregét vakmerően ne kockáztassa; fődolog a vezér éleslátása, okossága, hogy a különféle helyzeteket óvái javára kiaknázza. A jó hadvezérnek éjjel-nappal nincs nyugta, hanem folytonosan gondoskodik óvéiról. Első dolga azonban az istenek akaratát kitudni s a szerint cselekedni. Ez intelmek után a hadvezér önmagára van utalva, saját eszessége, gondossága s egyéb erényei lesz-

nek most segítő és tanácsadó kísérői. Megtanult engedelmeskedni, de megtanult egyúttal uralkodni is, mert látta, miképen szoktatták őt is engedelmességhez, s így csak a tanultakat és hallottakat kell alattvalóival szemben alkalmaznia. A dicséret, kitüntetés és ígéretek nem elégségesek, mert mulékonyak s nem biztosítják az állandó hűséget és ragaszkodást; a büntetés is semmis, mert csak szolgai félelemből származó engedelmességet szül. Tántoríthatatlan engedelmességhez kell alattvalóit szoktatnia, nem szóval, hanem tettel és érzelmmel, hogy ha már mást nem tehet, legalább fájdalmukban és örömeikben őszintén osztozkodjék. Ezen intések és buzdítások súlypontja az erkölcsi világ gyöngyén, a szereteten nyugszik. A szeretet azon kapocs, melylyel alattvalóit magához fogja bilincselhetni, s mely, ha igaz, örökké tart. Szeretetre csak akkor fog találni másoknál, ha ő is szeretetet tanúsít irántuk. Az ily nevelésben részesült hadvezérnek nincsen más teendője, mint alattvalóit is olyanokká tenni, mint a milyen ő maga. Ha ő maga minden erénynek példaképe, kötelessége alattvalóit is minden jóra és szépre tanítani (*καλοκαγαθία*).

Xenophon a *Κύρου παιδεία* I. 2. 1. így jellemzi hőseit: *φῶναι δὲ ὁ Κύρος λέγεται καὶ ᾗδεται ἔτι καὶ νῦν ὑπὸ τῶν βαρβάρων εἶδος μὲν κάλλιστος, ψυχὴν δὲ φιλανθρωπότητος καὶ φιλομαθέστατος καὶ φιλοτιμότητος*. Xenophon Kyros jellemének ezen alapvonásait rajzolja az egész művön keresztül, mert ezek kísérték egész életében, s e kiváló személyes tulajdonaival boldogította alattvalóit és önmagát. Hogy *φιλανθρωπότητος* volt, azt a *Κύρου παιδεία* számos helyén látjuk, hol nemcsak barátaival, hanem ellenségeivel szemben sem tagadja meg soha ember-szeretetét és nyájasságát s ezáltal mindig leghűbb barátaivá teszi őket. Így már gyermekkorából tudjuk, mennyire szerették őt a médus udvarban játszótársai, kikért Astyagésnél közbenjárt. Később hadvezér korában is ilyennek bizonyult; ide tartozik, hogy csak egy-két példát említsünk, az arméniai király esete, kit megölhetett volna, de nem tette, hanem barátságába fogadta, s azután halljuk, mikép dicsőítik őt a királyi palotában az arméniai király családjának tagjai *Κ. π. III. 1. 41.*: *Ἦπειρ δ' ἦλθον οἰκαδε, ἔλεγον τοῦ Κύρου ὁ μὲν τις τὴν σοφίαν, ὁ δὲ τὴν καριτερίαν, ὁ δὲ τὴν πρῶτην, ὁ δὲ τις καὶ τὸ κάλλος καὶ τὸ μέγεθος*; vagy pedig Kroisos esete, ki magát Kyros intézkedése folytán még boldogabbnak érezte, mint ezelőtt, *Κ. π. VII. 2. 28.* végén azt mondja Kyrosnak: *οὕτω δὴ καὶ σὺ ῥοχεῖς ἐμὲ κατασκευάζειν, ὥσπερ ἐγὼ ἦν ἐφίλου* (t. i. *γοναῖζα*) *μάλιστα ἀνθρώπων*. Emberséges bánásmódja mindig több és több barátot szerzett neki még az ellenség táborából is. Így nyerte meg Gobryast és Gadatast. A fogoly Pantheával való bánásmódja által lekötelezte magának férjét, Abradatast, a susabeliek királyát. A barátaivá lett ellenségekkel kötött szerződést s a nekik tett ígéreteket pontosan

megtartotta. Barátai s alattvalói iránt való szeretetét minden kínálkozó alkalommal bebizonyította. Így táborát mindig előre kijelölt, egészséges helyen ütötte fel, hogy katonái meg ne betegedjenek, élelmezésükről mindig előre gondoskodott, tehetsége szerint jutalmazta őket, bajaikban s örömeikben őszintén osztozkodott, így pl. midőn az elesett Abradatast és öngyilkos feleségét megsiratta. Magaviselete és tettei által annyira vitte, hogy őt egyik barátja, *ὁ φήσας ποτὲ συγγενὴς τοῦ Κύρου εἶναι*, már akkor, mikor még hadvezér volt, királynak nevezte s őt a méhek királynéjához hasonlította, melyen a méhek szeretettel és odaadással csüngenek, V. 1. 24. és 25. pontjában olvassuk: *Ἄλλ' ἐγὼ μὲν ὃ βασιλεὺς βασιλεὺς γὰρ ἔμοιγε δοκεῖς σὺ φύσει πεφυκέναι οὐδὲν ἦτον ἢ ὁ ἐν τῷ σμήνῃ φρόνιμος τῶν μελιττῶν ἡγεμὼν· ἐκείνῳ τε γὰρ αἰ μέλιτται ἐκούσῃ μὲν πείθονται, ὅπου δ' ἂν μένῃ, οὐδεμία ἐνθεῖται ἀπέρχεται, εἰ δὲ πον ἐξίῃ, οὐδεμία αὐτοῦ ἀπολείπεται· οὕτω δεινὸς τις ἔρως αὐταῖς τοῦ ἄρχεσθαι ὅπ' ἐκείνου ἐγγίγνεται καὶ πρὸς σέ δὲ μοι δοκοῦσι παραπλησίως πῶς οἱ ἄνθρωποι οὗτοι διαχεῖσθαι.*

Hogy *φιλομαθέστατος* volt, azt gyermekkorától fogva megmutatta. Már a *δικαιοσύνη* megtanulásában annyira vitte, hogy tanítója őt bizta meg peres ügyek elintézésével; midőn ugyanis anyja kérdezte, hogyan fogja a médus udvarban az igazságosságot megtanulni, azt felelte I. 3. 16.: *Ἄλλ', ὃ μῆτερ, ἀκριβῶς ταῦτά γέ ἡδὲ οἶδα . . . Ὅτι ὁ διδάσκαλός με ὡς ἡδὲ ἀκριβοῦντα τὴν δικαιοσύνην καὶ ἄλλοις καθίστη δικάζειν.* A többi erény elsajátításában is fölülmulta kortársait. Mindenről felvilágosítást kért, a mit nem tudott magának megmagyarázni. Későbbben, mint önálló ember és hadvezér, a helyzeteket s a netalán bekövetkező eshetőségeket mindig előre megfontolta s tanulmányozta, és csak azután intézkedett mind saját magának mind alattvalóinak javára.

Dicsőségvágyát (*φιλοτιμότητος*) azon időtől fogva, midőn Sakas tisztebe avatkozott, hasonlóképen minden alkalommal kimutatta. Ez szolgáltatott alkalmat a perzsa lovasság szervezésére. Midőn ugyanis az assyrokot és szövetségeseiket megverte, ő és emberei nem tudták lovasság nélkül az ellenséget üldözni, s így csak a médus és hyrkan lovasságnak jutott e feladat, kik aztán sok zsákmányt hoztak, melyhez, mivel ők szereztek, nekik volt legtöbb joguk. Kyros megalázva érezte magát, hogy a mások véren szerzett zsákmányban ő és saját katonái is részesüljenek, s ekkor elhatározta külön perzsa lovasság szervezését, és ez nagyon előnyös volt mind reá mind honfitársaira nézve. Azt akarta, hogy őt és tetteit a világ megismerje, s az indus királyhoz arméniai és khaldeai emberek társaságában követet is küldött azon célból, hogy őt ott dicsérjék; III. 2. 28. azt olvassuk: *ἐβούλετο μαθεῖν τὸν Ἰνδὸν τὰ ἐαντῷ πεπραγμένα*, és a 31. pontban: *ταῦτα εἶπεν ὁ Κῦρος νομίζων τοὺς ἰόντας Ἀρμενίων καὶ Χαλδαίων τοιαῦτα λέξεν περὶ αὐτοῦ, ὅτι αὐτὸς*

ἐπεθύμει πάντας ἀνθρώπους καὶ λέγειν καὶ ἀκούειν περὶ αὐτοῦ. Vagy pedig midőn Gobryas kincseit visszautasította s egyedül szerzett hírnevével elégedett meg; ugyanis V. 2. 8. pontban olvassuk: ἐν δὲ δῶρον ἄπειμι ἔγων παρὰ σοῦ, ... 9. és 10. ἐμοὶ δὲ σὺ γυνὴ καὶ τεῖχῃ ἐρυμνά... ἐγγερίσας πεποιθήκας με ὄγλον γενέσθαι πᾶσιν ἀνθρώποις, ὅτι οὐτ' ἂν ἀσεβεῖν περὶ ξένους θέλοιμι οὐτ' ἂν ἀδικεῖν χρημάτων ἔνεκα οὔτε συνθήκας ἂν ψευδοίμην ἔκων εἶναι. Ehhez járul még főleg az, a mit I. 2. 1. p. említ: ὥστε πάντα μὲν πόνον ἀνατλήναι, πάντα δὲ κίνδυνον ὑπομῖναι τοῦ ἐπαινεῖσθαι ἔνεκα.

Ezen tulajdonságain kívül voltak Kyrosnak még más erényei is, melyeket nevelésében szerzett. Avagy említsük-e, mily hatással volt alattvalóira igazságszeretete, mely minden önzést kizárt. Tudjuk, hogy mind saját katonái, mind szövetségesei fáradalmukhoz képest részesültek jutalomban, s ő maga nemcsak hogy kincseket nem halmozott össze, hanem még az őt jogosan megillető zsákmányt is örömost bocsátotta szegény katonái rendelkezésére, V. 1. 1. pontjában azt olvassuk: καὶ ὅσα δὲ ἐμοὶ διόδοτε, ἡδέως, ἔφη, ἐγὼ δέχομαι χρήσεται δ' αὐτοῖς ὅρων ὁ αἰεὶ μάλιστα θεόμενος. És ez is volt egyik főindítóoka annak, hogy alattvalói vakon engedelmeskedtek neki; mert tudták, hogy az ő hasznukra történik minden. Ha a mai felfogást tekintjük, alig tudunk egy emberről nagyobb dicséretet mondani, mint ha azt mondjuk róla, hogy igazságos és önzéstelen, mert e két erény iránt való tisztelet mintegy velünk született. Önkéntelen belső tiszteletet érzünk az igazságosság hallatára, mert oly gyakran látjuk a vele ellentétes bűnt győzedelmeskedni. Ezen erény egyedül elégséges arra, hogy egy uralkodót tiszteltté tegyen, ha t. i. nem a szép szavakra, hízeltételekre, hanem a valóra hallgat. És így tett Kyros. Személyválogatás nélkül mindenkinek érdeméhez képest egyenlő mértékkel mért; II. 3. 8.: Φεραύλας ἔλεξε τοιαύδε ὁρῶ γὰρ ὅμοια μὲν τροφῇ πάντας ἡμῶς τὸ σῶμα ἀσχοῦντας, ὁμοίως δὲ συνουσίας πάντας ἀξιοιουμένους, τὰ δὲ πᾶσιν ἡμῶν πρόκειται; és II. 3. 12. ugyanő mondja: τοῦτο με... παρορμῇ, ὅτι Κύρος ὁ κρίνων ἔσται, ὃς οὐ φθόνῳ κρίνει.

Második erénye az erkölcsösség, σωφροσύνη, mely különben minden erényt egyesít magában és a melynek ellentéte a görög szabadságot, sőt a római világbirodalmat is romba dönté. Itt eszünkbe jut Berzsenyinek arany mondása: «Mindен ország támasza, talpköve a tiszta erkölcs, mely ha megvész, Róma ledől s rabigába görbed». Kyros ezen erényben is kiválóan kitűnt; hogy csak egy példát említsünk, azt t. i., midőn a szép Panthea szemébe nézni sem akart, csakhogy az élvezetbe el ne merüljön s így kötelességeit elhanyagolja; V. 1. 8. azt mondja Kyros: Αρσπένεκ' ὅτι... δέδοικα, μὴ πολὺ θάπτον ἐκείνη με αὐτὴς ἀναπεισῇ καὶ πάλιν ἐλθεῖν θεασόμενον· ἐχ δὲ τούτου ἴσως ἂν ἀμελήσας ὧν με δεῖ πράττειν καθοίμην ἐκείνην θεώμενος.

Hogy mértékletes volt evésben és ivásban, *ἐγκρατὴς γαστροῦς καὶ ποτοῦ*, azt is állandóan megmutatta. Valamint a médus udvarban megvetette a pompás lakmározásokat, úgy tett későbbben is. Kyaxarés akárhányszor lerészegedett és lakmározott barátaival, ő pedig emberei közt forgolódott és lakmározás helyett a következő nap teendőiről gondoskodott, úgy hogy róla is elmondhatjuk azt, a mit ő saját atyjáról mondott I. 3. 11.: *δίψῳ παύεται, ἄλλο δὲ κακὸν οὐδὲν πάσχει*, — tehát mértéket tartott evésben-ivásban. Engedelmeskedett az isteneknek, úgy hogy akaratuk ellenére vagyis kedvezőtlen jelek mellett semmibe sem kezdett.

Kyros mindezen erényeit azért említettük, fel, hogy lássuk, hogy ő csakugyan minden erénynek és tökéletességnek példaképe volt. A közmondás szerint: Verba monent, exempla trahunt, az ő erényei és tettei nem is maradtak hatás nélkül. Ő maga képzett harczos volt, de egyuttal mívelt és erényes ember is, és olyanokká törekedett tenni alattvalóit is. A mi az elsőtt illeti, tudjuk, mennyire gondoskodott embereinek harczai képességéről. Az élelmezésen és fegyverzetben kívül ide tartoznak főleg a hadgyakorlatok, melyekben seregét az egyes hadjáratok közt való időben gyakoroltatta. Hadi versenyeket rendezett és a magukat kitüntetőket megjutalmazta. Katonái kétfélek voltak: voltak olyanok, kik vele egyenlő nevelésben részesültek, t. i. a *δμότιμοι*, míg ellenben a szegény perzsák nem nyerték ez iskolai nevelésben kiképzésüket, hanem a szükség nevelte s kényszerítette őket mindenféle önmegtartadás gyakorlására, úgy hogy bátran versenyezhettek a *δμότιμοι*-val. K. π. II. 3. 13. azt mondja *Φερσέας, Πέρσης τῶν δημοτῶν, καίτοι οἷα, ὅτι, οὗτοι (οἱ δμότιμοι) μέγα φρονούσιν, ὅτι πεπαιδευνται δὴ καὶ πρὸς λιμὸν καὶ δίψαν καὶ πρὸς ῥίγος χαρτερεῖν, κακῶς, εἰδότες, ὅτι καὶ ταῦτα ἡμεῖς ὑπὸ κρίττονος διδασκάλου πεπαίδευσθα ἢ οὗτοι· οὐ γὰρ ἔστι διδάσκαλος οὐδεὶς τούτων κρίττων τῆς ἀνάγκης, ἣ ἡμῶς καὶ λίαν ταῦτ' ἀκριβοῦς ἐδίδαξε*. A tisztán testi kiképzésnél sokkal fontosabb katonáinak erkölcsi kiképzése. Saját szemeikkel látták imént említett erényeit és hogy őt, ne pedig a gyáva s tunya katonákat utánozzák, ez utóbbiakat elbocsátotta. Katonáiban felébresztette az önértetet, úgy hogy még csata előtt sem tartotta szükségesnek őket beszéddel buzdítani; III. 3. 50. azt mondja Chrysantasnak: *οὐδεμία γὰρ ἔστιν οὕτω καλὴ παραίνεσις, ἥτις τοὺς μὴ ὄντας ἀγαθοὺς ἀνδραγαθῶν ἀχούσαντας ἀγαθοὺς ποιήσει*. — Embereit minden kihágástól visszatartotta, pl. megtiltotta nekik az ellenséges föld békés, fegyvertelen embereinek bántalmazását. Ugyanarra czéloznak a katonáihoz intézett gyakori beszédek, melyekben peripatetice rávezeti őket az igaznak, helyesnek, hasznosnak megismerésére s buzdítja őket követésére. Mísrészt tagadhatatlan, hogy legközelebbi barátai és vezérei többet láttak s tudtak róla, mint közemberei, s így

ezek erényesebbek és műveltebbek is voltak. Különben úgy sem lehet-
séges, hogy akár Kyros idejében, akár manapság minden ember egyenlő
nevelésben részesüljön. Itt igen sok lelki és testi tényező működik aka-
dályozólag közre. Több erényre a közembereknek nem is volt szükségük.
Főkötelességük volt engedelmeskedni, s erre őket Kyros iránt való
bizalmukon s odaadásukon kívül vezéreiknek példája is tanította, kik
annyira mentek az engedelmességben, hogy mint Chrysantas, még gon-
dolatait is törekedtek kitalálni, és valóban elmondhatjuk, hogy Kyros
tisztí kára a szigorú katonai fegyelemnek példaképe volt.

Katonái tökéletesítéséhez tartoznak még az is, hogy a közperzsák
ὁμότιμοι-éhez hasonló fegyverzetet kaptak, és így egyelőre legalább
külsőleg megszüntette azt a nagy űrt, mely a szegény perzsákat előkelők-
től elválasztotta. Mint a *ὁμότιμοι*-t közvetlen barátjaivá tette, úgy köz-
perzsákat is fölvelt környezetébe, mint pl. Pheraulast és másokat.
E külső egyenrangusításuk után tovább folytatta művét, hogy katonáit
kiművelje vagy inkább hogy ők művelődjenek s buzduljanak fel a látot-
takon és hallottakon, s így lassanként oly sereget teremtett magának,
melyhez hasonlót az akkori világ alig látott. Nem csoda aztán, ha ily
önérzetes, engedelmes s a harcz mesterségében jártas hadsereget kitűnő
hadvezér létére diadalról diadalra vezetett. Miután számos népet leigá-
zott, e különféle népekből birodalmat akart magának alkotni, melynek
ő legyen a királya. Az előzményekből kifolyólag mint katonáinak javát
előmozdítani akaró s tudó és azért a rajongásig szeretett hadvezér e
méltóságra könnyen emelkedhetett, mert a történelem tanubizonysága
szerint hű seregekkel rendelkező hadvezérek számos trónt döntöttek
meg és szerezték meg maguknak az uralmat. Birodalma megalkotásában
ugyanolyannak látjuk, mint előbb jellemeztük, t. i. *φιλανθρωπότητος*,
φιλομαδέστατος és *φιλοτιμότητος*-nak. Birodalma volt már, de ennek
célszerű berendezése és megtartása: ez okozott neki sok gondot. Maga
mondja VII. 5. 76.: *μέγα μὲν γάρ, οἶμαι, ἔργον καὶ τὸ ἀρχὴν κατα-
πράξαι, πολλὸν δ' ἔτι μείζον τὸ λαβόντα διασώσθαι. τὸ μὲν γάρ λαβεῖν
πολλὰκις τῷ τόλμῃ μόνον παρασχομένῳ ἐγένετο, τὸ δὲ λαβόντα κατέ-
χειν οὐκ ἔτι τοῦτο ἄνευ σωφροσύνης οὐδ' ἄνευ ἐγκρατείας οὐδ' ἄνευ
πολλῆς ἐπιμελείας γίγνεται.* És e tekintetben bámulandó óvatossággal s
lángeszűséggel járt el. Először is baráti kört alakított magának, mely-
nek tagjaira bizton, számíthatott alattvalóit pedig nyilvános kihallgatás-
sal lekötelezte. Azután saját személye és palotája kellő felszereléséről és
védelméről gondoskodott. Tapintatosan járt el testőrsége s legközelebbi
szolgaszemélyzete megválasztásában, midőn az eunuchosokat alkal-
mazta e célra, kik szerinte a leghűbb emberek, mert egyrészt szerete-
töket másokkal meg nem osztották, másrészt mint megvetett emberek
annál inkább hozzá fognak simulni és tőle segítséget várni. Ily tapin-

tatosan járt el a többi palotaőrség, valamint hadserege szervezésében is. Az volt a meggyőződése, hogy emberei annál hívebbek lesznek, minél jobban érzik nála magukat. A mi birodalma közigazgatását illeti, behozta a hadsereg módjára a központosítást, mint VIII. 1. 14. és 15. olvassuk: *οὕτω δὲ σκοπῶν, ὁπωρ ἂν τὰ τε οἰκονομικὰ καλῶς ἔχοι καὶ ἡ σχολὴ γένοιτο, κατενόησέ πως τὴν στρατιωτικὴν σύνταξιν . . . οὕτω καὶ ὁ ἡγευρὸς συνεκεφαλαιώσατο τὰς οἰκονομικὰς πράξεις.*

Ennek folytán az egyes állami ügyek élére alkalmas embereket állított, kik alatt aztán az alárendelés módja szerint más kisebb tisztviselők voltak, s így folytatódott az tovább. A jelentéseket az alsóbb tisztviselők a felsőbbekhez terjesztették fel, ezek megint tovább, míg végre a legfőbb hatósághoz jutott, ki a dolgot aztán a királylyal közölte. Ily úton aránylag kevés emberrel kellett közlekednie, s mégis teljes áttekintést szerezhetett magának birodalma állapotáról. Legfőbb tisztviselőiben megbízhatott, mert hiszen ő tette őket azokká, amik voltak; azonkívül nagyon jól tudták, hogy a mi rá nézve jó, abban őket is részesíti. Nem csaltak, mert mindenük volt, s királyuk önzetlenségét ismerték; nem zúgolódtak ellene, mert ő szeretetével megelőzte őket. Kyros az ész, nem pedig a szív embere volt. Szellemének bámulatos nagysága, törhetetlen akarata, folytonos józanság adták meg neki azt a vidámságot, mely semmiféle körülmények közt nem hagyta cserben. Voltak nagy emberek, kik addig, míg a józan ész szavára hallgattak, tündököltek; mihelyt azonban a szív s vele együtt más különféle szenvedély vette át az uralmat, sötét verembe kerültek. A történelem tudja, hány nagy férfiúnak okozta bukását szerelmi viszony. Az ész embere ellenben függetlenül áll a teremtmények és események között; úgy rendezi ügyeit, a mint legjobbnak tartja, mert akarata óriási erejének és esze célba vett irányának semmi sem áll útjában.

Ily törhetetlen jellemű embereket egyrészt a természet maga, másrészt a nevelés, még pedig a helyes nevelés tud létesíteni. Mert Kyrosnak egész valójában soha sem szabad a természet bő adományait figyelmen kívül hagynunk. Ő már születésétől kezdve uralkodónak termett, mert ritkaságok közé tartozik, hogy egy ember egyszerre *φιλοσοφικός καὶ φιλομαθής καὶ φιλοτιμώτατος* legyen, még pedig úgy, hogy ettől soha el ne térjen. Ez utóbbit már a jó nevelés eszközölte, mely őt a minden emberrel közös szenvedélyek leigázásához s önmegtagadáshoz szoktatta.

Miután Kyros királyi trónját elfoglalta, birodalmának ügyeit rendezni kezdte, nem vakította el a pillanat gyönyörűsége, hanem új munkához, birodalma jövőjének biztosításához fogott. Tisztán belátván azon nevelés hasznát, melyben ő maga részesült, behozta új birodalmában is ugyanazon nevelési rendszert. Az előkelők a királyi udvarban tartó-

kodtak, hol a király felügyelete alatt nevelődtek és művelődtek. Kyros maga volt tanítójuk, mert jól tudta, hogy ha előkelő emberei s főtisztviselői pontos és erényes emberek lesznek, egyaránt oda fognak hatni, hogy az alattuk állók is olyanokká legyenek vagy legalább is ne merjenek gonoszságot elkövetni. Az ő főelve volt, hogy minél előkelőbb valaki, annál erényesebbnek kell lennie, s ennél fogva a királynak, mint az állam első emberének kell legerényesebbnek lennie. Erre vonatkozólag olvasuk a VIII. k. 1. 21. és 22.: *τοὺς δὲ παρέχοντας αὐτοὺς ἐνόμιζε μάλιστ' αὖ ἐπὶ τὰ καλὰ καὶ ἀγαθὰ ἐπαίρειν, ἐπειπερ ἄρχων αὐτῶν ἐνόμιζε δικαίως εἶναι, εἰ αὐτὸς αὐτὸν ἐπιδεικνύειν περὶ ὧν τοῖς ἀρχομένοις πάντων μάλιστα κεχοσμημένον τῇ ἀρετῇ. αἰσθάνεσθαι μὲν γὰρ ἐδόκει καὶ διὰ τοὺς γραφομένους νόμους βελτίους γυγνομένους ἀνθρώπους· τὸν δὲ ἀγαθὸν ἀρχοντα βλέποντα νόμον ἀνθρώποις ἐνόμιζεν, ὅτι καὶ τάττειν ἱκανὸς ἐστὶ καὶ ὁρᾷν τὸν ἀτακτοῦντα καὶ κολύζειν.*

Erénygyakorlatait azzal kezdte, a mivel kellett, t. i. az istenek naponkint való tisztelésével. Azután következtek többi erényei, melyeket magának gyermekkorában megszerzett: az igazságosságban, erkölcsösségben, önmegtartóztatásban buzdító s gyújtó példaként világított udvarában. Hátra volt még a földolog, hogy alattvalóit szigorú engedelmességhez szoktassa. És e tekintetben főszköze volt a megjutalmazás, egyrészt azzal, hogy az illetőnek asztalánál előkelőbb helyet adott, másrészt nagyobb ajándékokkal halmozta el, mint a kevésbbé engedelmeseket. Így Hystaspés kérdésére, hogy miért ültette Chrysantast ő elébe, holott ő is mindig engedelmes volt, Kyros azt felelte VIII. 4. 11. *Χρυσάντας τοῖνυν οὐτοσὶ πρῶτον μὲν οὐ κλῆσιν ἀνένεμεν, ἀλλὰ πρὶν καλεῖσθαι παρῆν τῶν ἡμετέρων ξενεα: ἔπειτα δὲ οὐ τὸ κελευόμενον μόνον, ἀλλὰ καὶ ὅ τι αὐτὸς γνοίη ἄμενον εἶναι πεπραγμένον ἡμῖν, τοῦτο ἔπραττεν.* Így tüntette ki az erényre törekvőket ajándékokkal, hivatalokkal és tisztségekkel. Ide járultak a vadászatok, a háború iskolái, melyekben megint csak olyannak mutatta magát, mint ifjúkorában. A fáradalmak és veszélyek legyőzésében első volt, mint a VIII. 1. 37. olvassuk: *ὅτι μὲν οὖν οὐκ ᾔετο προσήκειν οὐδενὶ ἀρχῆς, ὅστις μὴ βελτίων εἴη τῶν ἀρχομένων, καὶ τοῖς προειρημένοις πᾶσι δῆλον, καὶ ὅτι οὕτως ἀσκῶν τοὺς περὶ αὐτὸν πολλὰ μάλιστα αὐτὸς ἐξεπώνει καὶ τὴν ἐγκράτειαν καὶ τὰς πολεμικὰς τεχνὰς καὶ μελέτας.*

Ily intézkedései által udvarában és birodalmában nagy rendet létesített. A gyermekeket úgy nevelték, mint őt és e nevelésben részesült legkiválóbb emberek voltak birodalmának főtisztviselői. A leigázott népek élére állított satrapáknak meghagyta, hogy tartományuk kormányzásában minden téren őt utánozzák. A VIII. 1. 40. azt olvassuk: *Καταμαθεῖν δὲ τοῦ Κύρου δοκοῦμεν, ὡς οὐ τούτῳ μόνῳ ἐνόμιζε χρῆναι τοὺς ἀρχοντας τῶν ἀρχομένων διαφέρειν τῷ βελτίονας αὐτῶν εἶναι, ἀλλὰ*

καὶ καταγοητεύειν ὥστε χρῆναι αὐτοῦς. S ezért behozta a médus ruházatot és az arczkendőzést, hogy külső pompában is fölülmulja alattvalóit.

Kyrosról mint uralkodóról is ugyanazt kell mondanunk, mint a hadvezérről, hogy t. i. az emberek ragaszkodásának megszerzésében főeszköze volt boldogító emberszeretete, mint a VIII. 2. 1. olvassuk: *Προῦτον μὲν γὰρ διὰ παντὸς αἰεὶ τοῦ χρόνου φιλανθρωπίαν τῆς ψυχῆς ὡς ῥόονατο μάκιστα ἐσφάνιζεν*, s ezt kimutatta különösen alattvalóhoz való leereszkedése, s ajándékok osztogatása által, úgyhogy bőkezűségében annyira ment, hogy barátainak királyi asztaláról még különféle ételeket is küldött. Ez által lett annyi füle és szeme, a hány lakója volt birodalmának, VIII. 2. 10.: *κατεμάθομεν δέ, ὡς καὶ τοὺς βασιλέως καλουμένους ὀφθαλμοὺς καὶ τὰ βασιλείως ὥτα οὐκ ἄλλως ἐκτῆσατο ἢ τῷ ὁωρεῖσθαι τε καὶ τιμᾶν*. Az emberek ugyanis tudták, hogy ha neki valami fontos dologról jelentést tesznek, őket megjutalmazza, ennek folytán mindent megtudott, a mi a birodalmában történt.

De a bőkezűség még nem volt oly nagy dolog, mert a kinek van, az könnyen adhat. Sokkal fontosabb az, a mit a VIII. 2. 13. olvasunk: *τὸ δὲ τῇ θεραπείᾳ καὶ τῇ ἐπιμελείᾳ τῶν φίλων βασιλεύοντα περιτρίγνεσθαι, τοῦτο ἀξιολογώτερον*. Tudjuk, hogy kincseit barátai között felosztotta s ezáltal őszinte barátokat, biztonságot és jó hírt szerzett magának, vagyis oly kincseket, VIII. 2. 22.: *ἂ οὔτε κατασπίπτει οὔτε ὑπερπληροῦντα λυμáινεται*, mert barátai bőkezűségét szükség esetén kamatostul viszonozták. Még orvosszerekről is gondoskodott alattvalói számára, s ezzel is megmutatta, hogy nem csak a mának él, hanem gondoskodik a holnapról is. Ép oly ügyes intézménye a posta felállítás. Végre mivel barátai az ő szeretetének és tetszésének megszerzésében egymással versenyeztek, ebből közöttük irigység támadt, melynek az volt a következménye, hogy valamennyiök szeretete Kyrosban találkozott. Befejezésül még azt mondjuk Kyrosról, a mit neki Gobryas mondott VIII. 4. 7.: *Ἄλλ' ἐγὼ, ὦ Κύρε, πρόσθεν μὲν ἡγούμην τοῦτω σε πλεῖστον διαφέρειν ἀνθρώπων τῷ στρατηγικώτατον εἶναι· νῦν δὲ θεοὺς ὀνομιμ, ἢ μὴν ἐμοὶ δοκεῖν πλεόν σε διαφέρειν φιλανθρωπίᾳ ἢ στρατηγίᾳ*.

Igy törekedtünk a *Κύρου παιδεία* alapján kimutatni, miként lett Kyros oly nagy férfiúvá, miként szerezte meg magának az uralmat és hogyan kormányozta birodalmát. E szerint Kyros a régi perzsa fegyelemben nevelkedett fel, hol egyéniségének korlátlan szereplésre még nem jutott tér. De erre már korán történik utalás, midőn t. i. a médus udvarban mint királyi herczeg egyéniségét szabadon megmutathatta. Véleményünk szerint már a médus udvarban játszódot le Kyros egész élettörténete, vagy legalább is már ott gyaníthatjuk, mily jövő vár rá, mert már itt rajongtak érte környezete és társai; már itt megmutatta, hogy uralkodónak született. Jellemének belső fejlődésébe természetesen be

nem pillanthatunk, mert az csak tetteiben nyilvánul és ezek szerint kell őt megítélnünk. Két minőségben áll előttünk: mint hadvezér és mint államférfiú, mely utóbbi az előbbinek folytatása és kiegészítése. Mint hadvezér, jóllehet a gyenge és tehetetlen Kyaxarésnek csak segítségére megy, mindamellett ő áll czentúl a hadjáratok élén, melyekből mint győztes uralkodó emelkedik ki. E háborúkban, mint már előbb jeleztük először is a közperzsákat a *δρόρυμοι*-val tette egyenlőkké az által, hogy valamennyinek egyenlő fegyverzetet adott, később az összes perzsákat lovasokká tette, végre pedig vele együtt Ázsia uraivá lettek. Meghódította ugyanis először az armeniusokat és a khaldäusokat s velök egyesülve indult az assyriaiak ellen és le is győzte őket. Az assyriaiak vereségének az volt a következménye, hogy először hyrkánok, azután két assyr fejedelem, Gobryas és Gadatas, a kadusiak és sakok, végre Susa királya, Abradatas, hozzá pártoltak. Ily számos szövetséggel erősült seregével megverte a Kroisos alatt a háború folytatására egyesült ellenséget és elfoglalta Babilont. Ezzel befejezte hadvezéri pályáját s ezentúl már mint uralkodó áll előttünk.

Hogy mily ovatosan fogott az uralomhoz és mily bölcsen rendezte birodalma ügyeit, már előbb jeleztük s azt mondtuk, hogy *φιλανθρωπία*-ja volt uralmának megszerzője és fentartója. E *φιλανθρωπία* szó sokat jelent, de mind összefoglalhatuk, ha azt mondjuk, hogy értett az emberekkel való bánásmóddhoz, alkalmazkodott a különféle körülményekhez, tapintatosan járt el embereinek megválasztásában, fegyelmezésében és tökéletesítésében, hű barátok szerzésében s mint köztisztviselőben és általános szeretetben álló király kormányozta birodalmát. Mivel megtett mindent alattvalói jólétének előmozdítására, megtagadta önmagát, a netalán gyönyörnek szánt perczeket is arra fordította, hogy atyai gonddal kutassa, mi válnék még a meglevő intézményeken kívül egész birodalma, saját honfitársai s a leigázott népek kedvére és kielégítésére. Mivel tehát ő mindent megtett, a mi csak embertől kitelik, hogy népeit boldogítsa, ép azért érezte magát följogosítva arra, hogy alattvalóitól is hasonló odaadást és szeretetet követeljen. Így tudjuk, mily föltétlen engedelmességet kívánt mindenben, a mit parancsolt, melyet véleményünk szerint legjobban jellemez a VIII. 4. 9—12. fej. leirt, Kyros és Hystaspés közt folytatott párbeszéd, melynek végén Artabazos azt mondja 12. fej.: *ορχεῖσθαι δεῖ τὸ Περσικόν*. És ebben rejlik minden. Kyrosnak nagyszerű alkotásaihoz okvetetlenül oly tisztí karra s oly emberekre volt szüksége, kik úgy tánczoltak, a hogy ő füttyölt, mert végtére is az ember önmagára hagyatva nem tehet sokat. És itt fénylik Kyros lángelméje egész valóságában, mert értett az ily környezet megteremtéséhez. Hogy ez azután nem maradt hatás nélkül, az már a dolog természetében van. Ha fővezérei és birodalmának főtisztviselői oly kiváló emberek

voltak, mint ő maga, ők sem engedhettek meg semmi kihágást vagy gonoszságot alattvalóiknak s ezzel már nem egy vad és rendezetlen, hanem egy művelt és erkölcsi alapon nyugvó állam boldogságát és nagyságát bámuljuk, melyben egyrészt az írott törvények, másrészt az uralkodó, mint éber törvény, a rendnek őrei; I. fenti idézetünket VIII. 1. 22. fejj. Minden polgárnak vannak saját egyéni jogai, főleg pedig birtokjoga, s ezt már a *ομότιμοι* elnevezés is eléggé bizonyítja, mert voltak szegények és gazdagok, pedig ez csak személyi vagyonjog mellett lehetséges. Az egyéni birtokjognak megfelelően van családi élet is. A többnejűséget, jóllehet keleti pogány államtól ezt várnók, nem említi, hanem ellenkezőleg az egynejűség világos példájául elénkbe állítja a susabeli királyi párt: Abradatast és hú feleségét, a szép Pantheát (I. fenti id. V. 1. 8.). Célunkra nézve különben is mindegy, akár többnejűség, akár egynejűség volt divatban, mert így is, amugyis mindkettő ellentétben áll a Platónától kívánt asszonyközösséggel. Itt előre is jelezzük, hogy ez a pont az, melyben két szerzőnk leginkább ellentmond egymásnak.

E társadalom élén áll egy bölcs király, ki gondos és szerető atyaként uralkodik. Ha ezt az államot egészében tekintjük, alig túlozunk, ha azt mondjuk, hogy több lényeges dologban nagyon hasonlít egy újabbkori államhoz. A nevelés az állam kezében van, mint manap is több államban. A számos tisztviselő már a mai burokratizmus előképe. A katonai tisztviselők és maga a katonaság fentartására szükséges adó ép oly teherként nehezedik a szegény nép vállaira, mint manap. E megadóztatást említik a VII. 5. 36. és VII. 5. 60., mely utóbbi helyen azt olvasuk: *κατέστυσε καὶ ἐν Βαβυλῶνι φοροποῦς ἱκανὸς μισθὸν δὲ καὶ τοῦτοις Βαβυλωνίους ἔταξε παρέχειν*. A kormányforma monarchikus; a sok jó barátból és az öregebbekből alakult tanácsadó testület a mai miniszteriumokra emlékeztet.

Ez tehát a Xenophon rajzolta hadi államnak képe.

(Vége köv.)

CSAPÓ G. ANTONIN.

A MAGYAR IRODALMI TANÍTÁS FOKAI.

Váczy János Négyesy László stilsztikájának és szerkesztésének bírálatában (Közlöny XX. 453 l.) igen erősen áll egy bizonyos elvi alpra, a melyet ő maga következőképen fejt ki: „Látom, hogy a tanuló erkölcsi világának kialakítása, értelmének fokozatos fejlesztése szorosan előtte volt az olvasmányok megválogatásában; látom, hogy az előadó tanár és nevelő szép összhangban egyesülnek a szerzőben. De mindig az a kérdés: vajjon a kitűzött célt e szempontok arányos egyesítésével érjük-e el, vagy

egyikét-másikat többé-kevésbé feláldozzuk csak azért, hogy legfontosabb célunkhoz lehetőleg legközelebb jussunk. Természetesen akkor jutnánk legközelebb a célhoz, ha az olvasmányokkal való foglalkozás a stíl tanulmányának, a nemzetiségi érzet erősítésének s az erkölcsi fogalmak tisztulásának egyaránt kedvezne; de ha inkább csak az utóbbiakra hasznosak s épen az írásbeli előadás fontos kellékeinek megmutatása tekintetében kevésbé használhatók: mégis inkább olyan olvasmányokkal foglalkoztatom a tanulókat, a melyek a főcélzt legjobban szolgálják.»

Azt hiszem, ez az elv ilyen mereven még akkor sem lenne fenntartható, ha Négyesy szóban forgó könyveire illenék is, a mit részemről szintén el nem ismerhetek. Ellenkezik ez pædagogiaánk újabb irányával s nevezetesen épen a magyar irodalom tanításának útjával is.

Ziller volt az első, a ki a Herbart-féle pædagogia alapján először rendezte a históriai tanszakok anyagát, — a hová az irodalom is tartozik, — *tárgyi* szempontok szerint, kiegészítve ezzel a már Herbart által elég szabatosan fogalmazott *formális fokok* elméletét. Mint tudvalevő, nyolcz ú. n. *történeti fokot* — kulturhistorische Stufen — állapított meg. Mint a lipcsei elemi gyakorló iskola pædagogiai vezetője első sorban ezt az iskolát tartotta szem előtt s e nyolcz fok a német protestáns elemi iskola nyolcz osztályának felel meg. Ő az anyag középpontjává a *vallásoktatást* tette s csak a szent történettel párhuzamban vette fel az ú. n. profán történetet: a német nép történetének egyes phasisait. Az első két fok azonban ő nála sem volt vallási, hanem 1. az epikus mese, 2. Robinson története; következett ezután: 3. a patriarchák, 4. a bírák, 5. a királyok kora, 6. Jézus élete, 7. az apostolok, 8. a reformatio. Ezzel összefüggésben: a thüringiai, a Siegfried-mondák, a császárok története Nagy Károlytól Habsburgi Rudolfig, végül Luther, a kiben a vallásos és nemzeti szempontok mintegy egyesülve tetőzték be az egész épületet.

Maga a német pædagogia ezt az elméletet a középiskolában nem értékesítette, továbbfejlesztői — Rein, Staude — is csak az elemi iskolánál maradtak. Ebben az angolok fáradnak, nálunk pedig Kármán Mór végezte el a Zillerénél még sikerültebben. Csakhogy Kármán nem a vallásoktatást, hanem a *magyar irodalmat* tette az egész tanítás középpontjává; így érvényesült Utasításainkban is. Ekkor az anyag következőképen rendeződik:

- I. A honfoglalás (Etele, Árpád).
- II. Az ország berendezése (Szent István, szent Gellért).
- III. Megvédése idegen erő ellen (A tatárjárás).
- IV. A magyar középkor (Az Anjouk).
- V. A nagy nemzeti küzdelmek (a török és német ellen, a Hunyadyak, Rákóczy).
- VI. A nemzeti állam megalakulása (Széchenyi, Kossuth, Deák).

Ezek azok a fő művelődési fázisok, a melyeken a magyar nemzeti élet keresztülment, míg mai kifejlődését elérte. A nevelő oktatásban ez az a hat tárgyi középpont, a mely köré az egész irodalmi és historiai tananyag csoportosul. A hat fok nagyjában a gymnasium 6 osztályának felel meg; a felső kettőben azután más szempontok irányadók.

Maguk Utasításaink is nemcsak a tananyag formális részét jelölik ki, hanem jórészen megadják azon alapvető olvasmányokat is, melyek egy-egy osztályban a tanítás középpontját képezik s így mintegy közös, egységes alapon nyugvó nemzeti műveltséget teremteni vannak hivatva. És ez a szempont ma már majd egész irodalmi tanításunkban érvényesülni kezd. Főként az alsó osztályokban nincs olvasókönyv, mely ne ez irányban lenne szerkesztve. Kármán, Szinnyi, Lehr-Riedl, Badics stb. nemcsak az ezen osztályokba való műfajokra vannak tekintettel (népmese, magyar történeti monda, klasszikus mythos, néprajz), hanem könyvük, kisebbrendű eltéréseket leszámítva, a fent elsorolt tárgyi köröket is megtartja, bennök helyezve el a concentratio egész anyagát. Mindenik foglalkozik Etelével, — a kit e mondai fokon jogosan tekintünk a magyar nemzet ősenek, — Árpáddal és hőseivel, első szent királyunkkal, az ország megalapítóival, művelődése apostolaival. A III. osztály rendszereint Szalay Tatárjárását olvassa, esetleg valamely más feldolgozását. A IV. osztályban Toldi járja, háttérében Nagy Lajos korával. Az V. osztály a balladákon tanulja azt a nagy nemzeti tragédiát, a melyet Hunyady, Szondi, Rákóczy vívtak. Minden VI. osztály Deák Ferencz 1861-iki felirati Javaslatában ismerkedik meg a mai magyar állam sarktörvényeivel, Ausztriához való viszonyunkkal.

Látnivaló, hogy az alsó három osztályra nézve az anyag kiválasztás munkája jóformán be van fejezve, legalább körvonalai eléggé határozottak. Annál több azonban a tennivaló a három felső osztályban. Itt is van ugyan néhány alapolvasmány, de a többi, eddigi tankönyveinkben, nem e köré sorakozik, sőt semminemű összefüggésben nincs vele. Négyes két könyvének ép e téren jelentékeny érdemei vannak. Mind stilisztikáját, mind szerkesztéstanát e szempontból alapvetőnek merem mondani. Azt hiszem, a stilisztika és szerkesztéstan tárgyi körét végérvényesen sikerült megállapítania. Stilisztikájában *Nagy Lajos hadjáratai és uralkodása* (Fraknói), *A nándorfehérvári győzelem* (Salamon), *Buda a török alatt* (U. a.), *Középkori magyar apácák* (Beöthy) azok a történeti tárgyú olvasmányok, melyek a magyar középkorba vezetnek. De erre a korra emlékeztetnek, ezt világítják meg más oldalról azok a régi mesék is, melyek a Példák könyvéből, Pesti Gábortól, Heltai Gáspártól, Haller Jánostól stb. igen alkalmasak, mai nyelvre átfordítva vagy — gyakorlásul az elbeszélésben — szabadon feldolgozva, a stilus sok sajátosságának megismerésére, a mikre egyébként csak erőszakolt példákat hozhat-

nánk. Még gazdagabb e tekintetben, -- a mint hogy általában is sikerültebb, -- a szerkesztésben. Méltóképen van itt felhasználva az a rendkívül gazdag levéltudomány, melyet a XVII. és XVIII. század nyújt. Közvetlenül megszólalnak az akkori nagy magyarok: *Pázmány és Bethlen, Eszterházy Miklós és I. Rákóczy György, a költő Zrínyi Miklós*, a múlt századból *II. Rákóczy Ferencz és Mikes Kelemen*. A kisebb szónoki művek közt *I. Rákóczy Györgynek, III. Ferdinándnak kiáltványát, II. Rákóczy Ferencznek a győmrei táborban tartott beszédét* kapjuk e korból. A retorikai olvasmánygyűjtemény koncentrációs anyaga aztán a modern Magyarország megalakulása lenne, e küzdelem egyes fázisai és diadala, a mint azt *Széchenyi, Kossuth, Eötvös és Deák* szónoki beszédei tükrözik. Hogy ily keret mellett talán egy-két stilusfajra nem akad példa, nem a világ, ámbar én Négyesy könyveit e tekintetben se látom semmivel se szegényebbnek, ha nem gazdagabbnak eddigi tankönyveinknél, azt pedig alig tartom kétesnek, hogy szerkezetani magyarázatokra levelek, kisebb szónoki művek és kisebb költeményeknél becsesebb anyagot keresve is találhatnánk.

Az a kérdés itt, kiemeljük-e a stilisztikai, szerkesztéstani, retorikai oktatást meddő formalismusából, megszüntessük-e az olvasmányok kaleidoskopszerű összeválogatását, legyenek bár még oly remekek, lehetővé tegyük-e a *tartalmukba való elmélyedést*? Nehéz feladat kétségen kívül, de igazi nevelő oktatásról csak ilyen alakban lehet szó, csak így ébreszthetünk erkölcsi érzelmeket, ápolhatunk nemzeti szellemet, fejleszthetünk történelmi felfogást. Az irodalom csak így lesz azzá, a minek pædagogiai értelemben lennie kell: a kiváló szellemekkel való társalkodássá. Hogy az apperceptionnak: az új anyag felfogásának és megtartásának is alap-törvénye a *rend*, hogy az új ismeret csak úgy lesz igaz szellemi birtokunkká, ha van mihez illeszkednie, mivel összehangzania, alig kell említenem. Ezt tanítsunk-e, vagy stilisztikai meg retorikai szabályokat, melyeknek az olvasmányok tarka tömege csak illusztrációja? Egész irodalmi tanításunk, a többi nyelveket is ideértve, elrémitő módon túl van terhelve elmélettel. A szabályoktól nem jut időnk az olvasásra, okoskodunk és nem okulunk, bírálunk és nem gyönyörködünk. Eddigi stilisztikáinkkal és szerkesztésainkkal eredményes olvasásról, az olvasottak tartalmi értékesítéséről nem is lehetett szó. Hány különböző kort, körülményt, újra meg újra más írói egyént kellene óráról órára ismertetnünk, ha igazán tartalmat akarnánk tanítani s milyen lenne végül az összefoglaló kép, ha egyáltalán lehetne? Így van ez a gymnasiumban, a polgári meg leányiskolákban még rosszabbul. Nézzen meg bárki egy odaváló tankönyvet, vajjon hány jóra való olvasmányt talál benne? Mert minden csak forma és semmi tartalom.

Pedig korunknak meggyőződése, hogy műveltségünk sokkal inkább

függ gondolataink tartalmától, mint formális képzettségünkötől. Ez jel-leme és iránya. És ha jól meggondoljuk, magát a stilisztikai okulást is nem igazabban szolgáljuk-e, ha beleviszszük a tanulót a korba, a mely-ben a mű iratott, a körülmények közé, a melyek közt fogant, ha tartal-mát átértve fog az alak vizsgálatába, melyben megnyilatkozott? Hisz magát a stílt is nem gondolataink tartalma föltételezi-e első sorban? Csak Buffonra hivatkozom, a ki mindörökre alapvetően fejezte ki a stíl lényegét, mikor azt mondta: *Le style c'est l'homme.* •*Jól írni annyit tesz, mint jól gondolkodni, jól érezni, jól tenni*; annyit tesz, mint birni szellemet, lelket és ízlést. Csak az eszmék képezik a stíl alapját, a szavak összhangja csupán járulék s nem függ mástól, mint a szervek érzékeny-ségétől; elég egy kevés füllel bírni, hogy kikerüljük az összhangtalan-ságot s ha gyakoroltak, tökéletesítettük érzékünket a költők és szónokok olvasásával, elég, hogy gépiesen a költői rhythmus s a szónoki fordulatok utánzására vezessen. Már pedig az utánzás soha semmit nem teremtett; a szavak e harmoniája sem teszi a stílnak sem alapját, sem hangját s gyakran megvan eszmék nélkül való művekben.»

Dr. ZLINSZKY ALADÁR.

HAZAI IRODALOM.

A magyarországi középiskolák multja és jelene. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi minster megbízásából az ezredéves ünnep alkal-mára írta *dr. Finácsy Ernő.* Budapest, Hornyánszky Viktor könyv-nyomdája. 1896. 210 l. 8-r.

A philologiai tudományoknak az általános műveltség történelmi, æsthetikai és erkölcsi alapjai javára értékesíthető részét a középiskolai oktatás és nevelés van első sorban hivatva, a valóban humanus szellemű köztudat élő és éltető elemeivé alakítva népszerűsíteni.

Azon szoros kapcsolat tehát, a melyben kezdetei óta a középisko-lai oktatásügy a philologia művelésével áll, teljesen igazolja azt a érdek-lődést, a mit a fentírt című munka philologus körökben is kelteni már csak azért is kiválóan alkalmas, mert szerzője maga is philologusaink legjavából való, s hivatalos állásában is e minőségénél fogva lehet egyik legéberebb öre annak, vajjon a saját kedvelt studiuma megillető helyet foglal-e el és kívánatos szellemben értékesül-e a nemzetnevelés középső fokozatának egész szervezetében.

E szerint tárgyánál is, szerzőjénél fogva is kiváló figyelmet érde-mel a mi folyóiratunk részéről az a mű, a mely közoktatásügyünk ez idő szerinti vezérének tágas ügyköre minden ágúra kiterjedő dicséretes

gondoskodása folytán, az ezredéves ünnep alkalmából áttekinthető képet nyújt hazai középiskoláink fejlődéséről és kimerítőbben ismerteti azok jelen állapotát.

Fináczy dr.-t e mű megírására hivatalos állásán és az ebből folyó kedvező helyzeten kívül még azon beható és sokfelé körültekintő tanulmányai is kiválóan alkalmassá tették, a melyeket a mi viszonyainknak a külföldiekkel való oly tanulságos összehasonlítása érdekében évek hosszabb során át tervszerűen folytat. E tanulmányoknak máris láttuk egy nagybecsű eredményét abban a szép könyvben, melyet néhány évvel ezelőtt a francia középiskolák ismertetésének szánt a szerző, e munkájában is teljes elismerést szerezvén nagy tárgyismeretével, az adatok halmazában tanúsított kitűnő tájékozottságával és a lényegesnek a kevésbbé forto-saktól való elválasztásában nyilvánult helyes ítélőképességével.

Ugyan e jeles tulajdonságok váltak mostani művének is a javára, a melynek azonnal szembeszökő világos conceptiója, helyes elrendezése, arányos szerkesztése és ép oly szabatos, a mily érdekkeltő és sima előadása, a millennium alkalmára készült hasonló munkák özönében, előkelő helyet és maradandó értéket biztosít.

A mű első része, mely annak alig terjed valamivel a harmadán túlra, középiskoláink *multját* ismerteti az egésznek keretéhez szabott rövidséggel, de azért mégis minden lényeges momentumra kiterjeszkedő gondossággal. A rövid bevezetés után, mely a középkori iskoláinkról ránk maradt csekély számú adatot ügyesen csoportosítja, — az a téren oly nevezetes korszakot alkotó s a középiskolai oktatás első általánosb szervezetét megteremtő XVI. század ismertetése következik, melyben a reformatióé volt tudvalevőleg a kezdeményezés érdeme.

A II. fejezet a jezsuiták táborkarának vezérlete alatt megindult ellenreformatió mozgalmának a középfokú oktatásra gyakorolt visszahatását vázolja, míg a harmadik ismét a reformátusok védekezésének van szánva. Dicséretes pártatlanságával a szerző úgy az egyik, mint a másik fél oktatás- és nevelésügyi törekvéseinek s eredményeinek méltatásában mindenütt igazságosan osztja el a fényt és árnyékot. A negyedik fejezet középiskolai oktatásunk második nagy és korszakot jelző fordulatának, az első Ratio Educationis-nak behatóbb ismertetésével tanuskodik a szerző buzgó levéltári kutatásairól, melyek nem egy eddig kevésbé méltatott érdemnek szolgáltatnak igazságot, vagy idáig helyre nem igazított tévedést oszlatnak el az újabban kiderített adatok alapján.

Korszakosnak neveztük az első Ratiót, melynek megalkotója Ürményi József, jól átgondolt tervezetével nagyon rászolgált a szerzőtől neki juttatott elismerésre. Nem is rajta, hanem a hazai közállapotokon múlt, ha ez epochalis alkotásának inkább csak az administratív része vert mélyebb gyökeret, míg a benne helyesen körvonalazott neve-

léstani és didaktikai alapelvek — a szerző szavaival élve — «annyira újak voltak hazánkban, oly készületlenül találták az ország tanárait s olyannyira hiányzott a megvalósításukra szükséges minden segédeszköz, hogy valójában az iskolák e tanulmányi rendet soha se voltak képesek életbe léptetni».

A világosan fogalmazott cél és az arra vezető helyes eszközök megjelölése azonban későbbre is gyümölcsözővé vált; s mikor kedvezőbb közművelődési körülmények közt végre megszülettek az Ürményi korában még hiányzó előfeltételek: az ő conceptiójának nem egy része is megérte az időközben változott viszonyokhoz módosult alakban való fel-támadását.

József császár jószándékú, de téves felfogásban gyökeredző reform-terveinek számos okból érthető meghiusultával röviden végez a szerző s férfias nyíltsággal jelöli meg azon sikertelenség egyik főokát abban, hogy e nemes ambíciójú, de meddő életü uralkodó tanácsosai már csak azért is elhibázott alapra helyezkedtek oktatásügyi politikájukban, mert az nem származott «az igazi művelődés lelkes felfogásából», hanem «az állami mindenhatóság elvét követték, mely szerint az iskola főleg arra való, hogy a nagy gépezethez jól működő és egybeillő részeket szolgál-tasson».

Nagyon megszívlelendő tanulság ez a mi korunkban is, a melynek fenyegető erővel növekvő banausi szelleme, a «hasznosság» elvének nevében, mind több rést igyekszik ütni az igazán humanus szellemű nevelés eddigi mentsvárain!

A második Ratio, majd a VI. fejezetben az újabb korszakot kezdő *Entwurf* (1849) ismertetése következik a továbbiakban. Mint az eddigi-ekben, úgy az elnyomatás szomorú évei ezen emlékének méltatásában sem engedi a szerzőt tántoríthatatlan igazságérzete és tárgyilagossága abba a hibába esni, hogy egy alapjában helyes és «pædagogiai szempont-ból jelentékeny mű»-től az elismerést azért, mert hozzá gyászos politikai emlékek fűződnek, megtagadja. Az *Entwurf* keretében szerveződik hazánkban az akkortájt még külföldön is csak a kezdet stádiumában leledző *realis irányú középoktatás*, vagyis a középiskolának túlnyomón humánus és kiemelkedőleg reális irányára való ketté osztása. Ez elága-zódásban egyúttal megszületik az egységes középiskola visszakivánása-nak azóta egy-egy időre csak elpihenő, de soha teljesen meg nem szünő mozgalma, melynek könyve végzavában a szerző is szentel néhány sort, határozottan kifejezván azon véleményét, hogy «az idevágó igyekezetek fonalát nem lehet teljesen elejtenünk». Ebben teljesen igazat adunk neki; de szabad talán azon reményben élnünk, hogy az ő ízlésének és művelt-ségtörténelmi készségének alapján csak az oly egységes középiskolát fogná örömmel üdvözölni, a mely a mai kétféle közül a gymnasium tör-

zsébe oltaná be a reáliskola bizonyos szempontokból nélkülözhetetlen elemeit, nem pedig megfordítva.

A «kísérletezés» korszakának átmeneti és jobbra rövid életű intézkedései és tervezetei ismertetésével ér véget a könyv első része, melyet a másodikban középiskoláink jelen állapotának a következő fejezetekbe osztott rajzolata követ:

Az I. f. középiskolai törvényeink alapelveit, a II. f. a tanulmányi rendszert (tantervet), a III. a tárgy fontosságához és újabb időben nálunk is megérdemlett figyelembevételéhez teljesen illő részletességgel a testi nevelést, a IV. a Rendtartást (a középiskolai administratiót), az V. a tanítás segédeszközeit (könyvtárak, gyűjtemények), a VI. a «Tanárok» címe alatt a tanárképzést és képesítést, valamint a tanárkarok szervezetét ismerteti. A VII. fejezet a középiskolai épületeknek van szánva s néhány jó ábrában a szamosujvári áll. főgymnasiumot és a brassói áll. főreáliskolát mutatja be tipikusak gyanánt azon újabb épületek közül, melyeket hazánk örvendetesen fellendült közművelődési viszonyai közt a nemzetnevelés e fontos ágának a legutóbbi évek során, a korszerű követelményeknek immár megfelelőbb arányokban és felszereléssel emelhettünk. Az utolsó fejezet középiskoláink vagyoni állapotát tünteti fel s érdekesen és tanulságosan csoportosított számadataival ugyanarról a szakavatottságról tanúskodik, a melynek a könyv egyéb fejezeteiben is számos jelét láthatni, legyen bár szó a középiskolai oktatás céljának és eszközeinek világos megjelöléséről, akár az e célra követett utak messze múltba visszanyúló nyomainak felderítéséről, akár pedig a jövő számára munkáló jelen feladatainak kitűzéséről.

Hogy ezek sorában a szerzőt mindenütt az igazán humanus szellemű nevelés-oktatás ideáljáról magának helyesen megalkotott kép nemes körvonalai lelkesítik és vezérlik: azt széleskörű általános műveltségén és a külföld jeles intézményeinek szorgalmas tanulmányozásán kívül nála még az alapos philologiai készség is biztosítja, melynek nyomára mindenütt rá mutathatunk, a hol tárgyalása menetében — ha csak egy odavetett megjegyzéssel is — a classikus nyelvek és irodalmak nevelő értékének örök időkre kíváncsós elismerését hangoztatja. Kell-e azonban mondanunk, hogy e mellett a nemzeti nevelés sajátos érdekeiről sem feledkezik meg sehol sem, midőn a hazafiúi érzés jóleső melegével domborítja ki történelmi visszaillesztése fonalán mindazon mozzanatokot, melyek ez irányban örvendetes haladást képviselnek. Ugyanezt teszi a jelen állapotainak semmi hiányt sem szépítő, de viszont semmi valóban elért jó eredményt sem kicsinyítő tárgyalásánál is, a mely annak a biztató reménynek hangoztatásával ér véget, hogy azon egyetemes művelődési tartalom köre, a mibe a szerző szerint is mihamarább egyesítendőek mindazok, «kik az intelligentia eszközeivel határozzák el

döntőleg a nemzet sorsát, — meg fog felelni a fejlődés azon irányának, melyre oktatásügyünk elmúlt századainak történeti méltatása ráutal.

Ha e szép óhaját teljesül, abban nem csekély részük lesz azoknak, a kik a szerzővel vállvetve, e «történeti méltatás» irányadó tanulságainak kiemelésében az övéhez hasonló lelkesedéssel és szakértelemmel buzgólkodnak.

KATONA LAJOS.

Deutsche Rechtschreibung; Regeln und Wörterverzeichnis.

A német helyesírás; szabályok és szójegyzék. Iskolai és magánhasználatra a hivatalos osztrák helyesírás alapján kidolgozta *Kemény Ferencz*. Budapest, Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai), 1896. 50 l. Ára 25 kr.

Arra nézve, hogy melyik helyesírást kövessük az iskolában, eltérők lehetnek a nézetek, de azt hiszem, minden buzgó és lelkiismeretes tanár egyetért abban, hogy következeteseknek kell lennünk, ha a tanulókat is következetességre és pontosságra akarjuk szoktatni. Ideális orthographia nincs, s kénytelenek vagyunk sokszor jobb tudásunk ellenére valamely szóalakot elfogadni és tanítani azért, mert az általánosan elfogadott helyesírási rendszerbe abban az alakjában illik belé. A mi specialisan a német orthographiát illeti, tudjuk, hogy erre nézve meg lehetősen nagy eltérések uralkodnak. A reform terére léptek az osztrákok és poroszok (az utóbbiakkal együtt igen lényegtelen eltérésekkel a többi német állam is) iskolai helyesírásukban; közel 20 évi kényszerítő tanítással sem bírták azonban egyik államban sem keresztül vinni, hogy a nép mindennapi olvasmánya: az újságok, vagy csak a hivatalok is ezt a «hivatalos» helyesírást kövessék; csak tudományos művek s iskolakönyvek — a mely két ágat nagyobb részt tanárok művelik — ragaszkodnak már is hozzá; a legnagyobbak közül Németországban megemlíthetjük a Meyer-féle lexikont és Kürschnernek több mint 200 kötetre terjedő Deutsche National-Literatur-ját. Úgy látszik, még további évtizedekre van szükség, hogy az a nemzedék, a mely már a reformált helyesírás szerint tanult, vezető szerephez jusson, a mikor majd a tanulók eltérő írásmódjuk mentegetésére nem fogják lépten-nyomon azt a kifogást használni: De kérem, én ezt az újságban így láttam nyomtatásban!

Kétségtelen, hogy a tanár részéről saját kényelmének, megszokásának, sőt mint említettük, néha jobb tudásának a legyőzése is kell hozzá, hogy mindenben és mindenütt a hivatalos helyesíráshoz ragaszkodjék — s e tekintetben nálunk, fájdalom, még a tankönyvíróknál sem találunk mindig elég gondosságot —, de tagadhatatlan, hogy a helyesírási szabályoknak és szójegyzéknek szorgalmas forgatásával egyrészt magunk is biztos talajra helyezkedünk, másrészt sok drága időt takari-

tunk meg előadás közben, ha a kérdezősködőt egyszerűen egy ilyen könyvecskére utalhatjuk, különösen ha már többször előfordult és megmagyarázott jelenségről van szó.

Nem tudom, hogy szaktársaim mint vélekednek a helyesírás fontosságáról és tanítása módjáról; lehet, hogy az utasításokban ajánlott *Regeln und Wörterverzeichnis*, ez a kis 10 krajczáros szürke könyvecske, nagyon el van terjedve nálunk, esetleg a nyomában megjelent nagyobb terjedelmű társai is,¹⁾ de az bizonyos, hogy a Magyarországon napvilágot látott ez irányú művecskék nem nagyon kapósak. A *Schwicker-Tiber-féle*²⁾ az utóbbi társszerzőnek legutóbb, épen a Kemény szójegyzékének elbírálása alkalmával tett megjegyzése szerint 15 év óta nem volt képes a 2-ik kiadásig eljutni, a *Balassa-ét*³⁾ pedig alig ismeri néhány szakember.

Ennek a körülménynek, azt hiszszük, mélyebben fekvő oka is van. Ezek a szójegyzékek nyújtanak ugyan valamit, de idegen nyelvre nézve nem pótolhatják a *szótárt*. Csakugyan csodálatos jelenség, hogy elég gazdag német nyelvi tankönyvirodalmunkban eddigelé még nem akadt művelője a német-magyar szótárirodalomnak, olyan értelemben, mint azt az iskola szükségletei megkívánják. Még a *Csemez-Németh-féle* indul a leghelyesebb nyomon. A többi nem iskolai használatra készült, és sem a szók megválogatásában, sem abban, hogy a legfontosabb flexiókat megadja, nem tartotta szem előtt a tanuló legégetőbb szükségleteit. Ennek az a következménye, hogy a fiu meggyűlöli a szótárt, a melyhez oly sok esetben fordult hasztalanul, nem forgatja s nem is tud élni vele. Csakugyan szánalmas látvány, hogy az érettségi írásbeli vizsgálatnál mily kínos vergődéssel tud a tanuló egy-egy szót kikeresni az előtte lévő szótárból, de természetes, mert hiszen sohasem gyakorolta ezt a nem könnyű mesterséget s nem is adtak neki erre nézve útbaigazítást.

Hogy bevezető fejtegetéseinken rövidesen túlessünk, véleményünk a czímbe jelzett idegen nyelvi szójegyzékre és társaira nézve az, hogy

¹⁾ Prof. Dr. K. Stejskal, *Regeln u. Wörterverzeichnis* (Wien, 1894. Manz, 167 l., ára kötte 80 kr.), a melyet melegen ajánlunk német nyelvet tanító collegáinknak; továbbá: K. Hüttich u. H. Velter, *Alphabetisches Nachschlagebuch für deutsche Rechtschreibung* (Prag, Tempsky, 1892, 166 l., ára 80 kr.), végre egy mostanában megjelent ügyes kis zsebkönyvecske: *Orthographisches Wörterbuch nebst den wichtigsten Regeln der deutschen Rechtschreibung*. Herausgegeben vom Lehrerhaus-Verein (Wien, Beatrixgasse 28; 147 és XII l.). — A porosz orthographiára a legelterjedtebb a *Duden* könyve; azonkívül ajánljuk érdekes általános fejtegetései miatt *Saalfeld* művét (Dr. Günther A. Saalfeld, *Katechismus der deutschen Rechtschreibung*. Leipzig, Weber, 1895. 353 l. 3 márk 50 pf.).

²⁾ Dr. Schwicker J. H. és Tiber Agost, *A német helyesírás szabályai gyakorlatokkal és helyesírási szótárral ellátva*. Bpest, Nagel. 1881. 100 l. — Ára 60 kr.

³⁾ Dr. Balassa József, *A német nyelv kiejtése és helyesírása*. Székesfehérvár, Singer, 1891. 58 l.

csak ideig-óraig pótolhatják a jó iskolai szótárakat, s ha egy ilyen megjelenik — a Simonyi-Balassa-féle már készül — teljesen feleslegessé válnak. Jelentőségük azonban igenis van az *anyanyelvben*, s nagyon kíváncsatos volna, hogyha a magyarra nézve mihamarább megjelennék ily megbízható, kimerítő szójegyzék — talán az Akadémia által felállított elvek alapján — ; ez nemcsak a tanulóknak volna hasznos, hanem minden író embernek.

Miután így elmondtuk szerény véleményünket a címben jelzett szójegyzék jogosultságára nézve, lássuk, hogy mily módon felelt meg a maga elé tűzött feladatnak.

A bevezetéképen adott *helyesírási szabályok* határozottan a rendszeres nyelvtanba valók. Úgy képzeljük, hogy minden iskolában kellene a felsőbb osztályokban, a hol a tanult nyelvtények lassankint rendszerbe foglaltatnak, rövid systematikus vezérfonalat használni, mely a paradigmákat és a legszükségesebb szabályokat tartalmazza. Ebben van helye a helyesírásról tanultak összefoglalásának is. Ha azonban Kemény már felvette a szabályokat könyvecskéjébe megemlékezhett volna röviden az írásjelek, jobban mondva mondatjelek használatáról is. Itt nem elég utalni a magyar nyelv használatára, mert e tekintetben tényleg vannak ott is eltérések, de meg nyelvünkben pl. a vessző használatában meglehetősen önkényes felfogás is uralkodik. Stejskal ez irányban a németre nézve jó útbaigazítást ad.

Nyelvtanilag nem szabatos ez a mondat: «Nagy kezdőbetűvel írjuk a tulajdonneveket és az azokkal *kapcsolatos* (?) mellék- és számnévi jelzőket, pl. «Stephan der Heilige, Franz Josef der Erste, das Schwarze Meer» (5. l.). Szokatlan e kifejezés: «úgy *nyitjuk meg* a címet stb.» Félreértésre ad okot s részben helytelen a 4. pont: «(nagy kezdőbetűvel írjuk) levelekben és hivatalos iratokban a címneveket és a megszólítottra vonatkozó névmást; pl. Eure Excellenz! Lieber Freund (mit tanulunk ebből a példából? Hiszen a Freund-et mindig nagy betűvel írjuk, a «lieber»-t pedig csak a címben, ott is más okból, a szövegben nem). Sie, Ihr, Euch: *ellenben: du, dir, dich, sich.*» A négy utóbbi közül a három elsőre a szabály alkalmazása helytelen, a mennyiben t. i. levelekről van szó. *Levelekben* a megszólító személyi névmást mindig *nagy* kezdőbetűvel írjuk, pl. Ich habe Deinen (Euren) Auftrag besorgt stb.; a *megszólításban* (nem levélben) pedig a köv. személyi névmásokat *Er, Sie, Sein, Ihr, Euer* (a két utóbbit csak akkor, ha *egy* személyhez intézzük szavunkat), pl. Mein Freund, sei Er mit Seinem Antheile zufrieden stb.*)

A *szótagok elválasztására* nézve (10. l.) is van néhány megjegyzésünk. Először nem helyeselhetjük az ilyen pongyola definitiókat:

*) *Stejskal*, 33. l. 10. pont.

«A szótagokat úgy kell elválasztani, a mint azok a helyes kiejtésnél elválnak.» Határozottan téves az 1. pontban található az a szabály, hogy az «ff»-t és «fs»-t nem választjuk el; rossz tehát e példa is: «des Fluff-es»; helyesen így van: des Fluff-es; más példa: wif-fen. Csak akkor marad a kettős mássalhangzó együtt, ha még egy mássalhangzó jön utána, pl. beeinfluss-te, er wufs-te. — Helytelen a 3. szabály is, a melyben Kemény nem tesz különbséget az összetett és képzett szó között. Azt mondja: «Az összetett szokat az alkotó részek szerint választjuk el, pl. die Acht-ung». A szabály jó, de mindjárt rá az első példa rossz. Ennek a szónak ez a helyes elválasztása: Ach-tung, (l. hiv. szójegyzékben Hoff-nung, Stejskálnál Mei-nung, Erinne-rung stb.).

A *szók rövidítése* című fejezetnél nagyon hosszasanak tetszik nekünk a bevezetés, és még sem kimerítő. Tüzetesen tárgyalta a témát Rohmeder, a kinek könyvecskéjére*) az érdeklődőket figyelmeztetjük. Kemény magyarázatára megjegyezzük, hogy rendesen a magánhangzókra következő valamennyi mássalhangzót bevonjuk a rövidítésbe s hogy rövidítő pontot csak akkor teszünk, ha a rövidítésben nem foglaltatik a szó utolsó betűje; ha az utóbbi eset áll be (Sct, frt) vagy ha a rövidítés csak egyetlen betűből áll (K, M), akkor az általános szokásnak (Németországban a nyomdák szokásának) megfelelőleg *nem* teszünk rövidítési pontot. Kemény lajstromában továbbá sok a felesleges szó; vajmi ritkán fog a tanuló ilyen rövidítésekkel találkozni: Br. (Brüder), FZM. (Feldzeugmeister), Lt. (Lieutenant); h. ö. (hasonlítsd össze); stb. Megjegyezzük, hogy a *doctor* cím rövidítését csaknem mindig latin betűkkel *Dr.*-nak nyomtatják. A *Krone* (korona, 50 krajczár) hivatalos rövidítése *K*; itt meg kellett volna a Hellert is említeni (*h*), mert Pfennig a *németországi* fillér. Hogy miért legyen fem.=feminin, azt nem értjük.

Teljesen elhagyandó volna a 8. §.: *Hasonló és rokonhangzású szók magyarázó szöveggel*. Ennek a tanuló, a kinek első sorban a leggyakrabban előforduló, mindennapi szavakra van szüksége, semmi hasznát sem veszi, s igazán kár a rápazarolt papirosért. Sokkal praktikusabb lett volna a helyet könnyű dictando-gyakorlatokra felhasználni. Mert vajjon miféle képző hatása van ezeknek a csaknem félívre terjedő mondatpéldáknak, a melyeket Kemény a következő elmélkedéssel vezet be:

«A németben nagy számmal találkozunk oly szókkal, melyek hasonló vagy rokonhangzás mellett különböző jelentéssel *birnak*... A rokonhangzású szók gyakori előfordulása nagyon megkönnyíti a németben az ú. n. szójátékokat, melyeknek egyik sikerült példája a következő tréfás verstöredék:

*) A. F. Rohmeder, Die Abkürzung der Wörter, München, Kellerer, 1892.

Maler und Male.

«O du seliger Tag! Wenn der Himmel es will,
Werd' ich noch dadurch, dass ich male
Nach dem Mahle die Male der Mehlmahlmühl',
Gar mal zum Gemahle der Male.»

Igazán nem értjük, minek iktatta Kemény a Fliegende Blätter ezen versét és hosszú sorát a «Jedes Blatt ist platt»-féle prózamondatoknak könyvecskéjébe. Szeretjük, ha a tanítás komolyságát pihentetésül néha-néha tréfa és jó ötlet szakítja meg, de üdülést az ilyen megszakítás csak akkor nyújt, ha magától jön és nem præparált. Már pedig elképzelhetetlen, hogy a fenti négy sort meg a 10 pont alá foglalt példamondatokat a magyar tanuló magyarázat nélkül megértse. S az eredmény bizony nem ér fel a magyarázatra fordított idővel. A szójáték-faragás úgysis ijesztő mértékeket öltött már, hátha még elkezdjük az iskolában rendszeresen oktatni rá a fiukat. Csak mosolyoghatunk az ilyen mondatokon: der *Bartfisch* lebt in tiefen Wässern; mit dem *Bartwisch* reinigt man Möbel, Bücher und dergleichen. Igazán nincs a tanulónak szorgosabb teendője, mint hogy a *Bartfisch* szóval megismerkedjék? És milyen erőszakolt egyik-másik példa: Wer lange lebt, wird *alt*. Junge Leute, ja sogar Mädchen (! ?) haben zuweilen eine *Alt*-Stimme. — Ha jól emlékezünk, egy Bécsben megjelent könyvben fordulnak elő ezek a példák s gyakorlatul jó szolgálatot tehetnek *német anyanyelvű tanulóknak*, de «Eines schickt sich nicht für alle», — gondoljuk meg mit, hogyan és mi célból veszünk át. Hiszen Kemény maga mondja (a 21. lapon), hogy a szójegyzékhez, tehát valószínűleg a bevezető részhez is, «még más igények is fűződnek, mint a német anyanyelvűeknek».

A 19. lapon ismét «*egyéb rokonhangzású szók*»-at sorol fel a szerző. Ezek közül is merőben felesleges néhány, például die Eingeweide és der Eingeweichte; die Grenze és die Kränze; die Leisten és leisten; die Lüge és liege; die Namen és sie nahmen; der Teig és der Deich stb. — Biztosra vehetjük, hogy ezeket a magyar fiu nem fogja összetéveszteni. ha egyáltalán ismeri őket. A 20. lapon er schloß és sie schloßen helyett schlofs és schloffen-nek kellene állni s helytelen a 21. lapon a «ki-tétel» szó.

A *szójegyzékből*, mely a füzetnek körülbelül felét foglalja el, nem idézhetünk itt minden tévedést, csak *egy* betűt kapunk ki találmányra, mondjuk a K-t (35—37. l.).

Kübel-t valamikor régen tényleg használták femininumnak, most azonban általában semleges; így közli minden rendelkezésemre álló szótár és szójegyzék. A jelentése pedig nem «vízalatti vezeték», mert az sokféle lehet, például gázvezeték is, hanem egyenesen többszörösen so-

dort telegráfrót; jelent még vastag kötetet is. *Der Kaffee* és *das Café*-nál jó volna a jelentést kitenni, különben a járatlan tanuló azt hiszi, hogy *kávéra* mind a kettőt használhatja. Tudvalevőleg az utóbbi kávéházat jelent. Az olyan szók genetivusánál, mint *Kahn*, es ajánlatos megmondani, hogy *e* nélkül is képezhetők; pl. így: *Kahn*, --- */e/s*. A *Kandelzucker*-nak *kandisczukur* értelmét valószínűleg jobban ismerik a tanulók, mint a nagyon is tág «sárga czukor» elnevezést. A *Kardätsche* nem lókefe, hanem *lővakaró*; jelent azután kártolót is. A *Karpathen*-nak *Karpaten* mellékalakja is előfordul az osztr. szójegyzékekben. Ez az alak «*Käse*, *s*, *e*» arra a feltevésre csábítja a járatlan tanulót, hogy *Käse*-t a többesben két *e*-vel kell írni; a változatlan többest a legtöbb szótárban vízszintes vonalkával szokták jelölni; helyesen tehát így volna: «*Käse*, *der*; —*s*, —*e*.» Megjegyzem, hogy a szöveg szedése nem oly pontos, mint a hogy azt ily könyvtől elvárhatnók egyszer vessző választja el a szót a jelentéstől meg genetivustól, más-kor nem. Ily szűkre szabott helyen minden jelecskének jelentősnek kellene lenni. Hogy miért lett *Katechismus* «*die*», nem értjük; *e* szó ötletéből azonban megemlíthjük, hogy jó lett volna azon szavakra, a melyekben a hangsúly nem a tőszótagon van különösen, figyelmeztetni a tanulót, *e* példában tehát vagy így: *der Katechis'mus*, vagy így: *der Katech'smus*. Hogy *Kathedr* «szószék» legyen, nem fogadhatjuk el; szívesen láttuk volna azonban *e* szó nemét. *Kauderwelsch* sem épen «badar beszéd»; inkább értelmetlen, zagyva beszéd. *Keule* csak másodsorban *buzogány*, a mivel magyarban egy bizonyos fegyvert jelölünk, a maga ősmivoltában *bunkó*. Kár volt *der Kiefer*-t és *die Kiefer*-t össze-zavarni ebben: *Kiefer* *der* és *die*: *a*) *s*, *n* állkapocs, *b*) *n*, lúczfenyő. *Der Kiefer*-nek a többese változatlan, az *n* tehát ott hibás. — *Kies*-nél nélkülözzük a *genust*, valamint *Kittel*-nél is. Ez utóbbinak csak másodsorban van meg a *szoknya* értelme, még pedig a modern nyelvben csaknem mindig bizonyos frivol mellékjelentéssel: általánosabban bő felső öltönyt, zubonyt jelent. És vajjon miért szedi elő Kemény a végelgyöngülésben szenvedő «koroda» szót a *Klinik* magyarázására, mikor a két fogalom még hozzá nem is fedi egymást? *Knittern* nem annyira ropogtatni, mint inkább *ropogni* és az után mint transitivum (össze) *gyűrni*. *Komödie*-nél jó volna a hangsúlyt jelezni. Ha ebben «*Kragen*, *s*, *ä*» az umlaut a *Krägen* többest akarja jelezni, akkor az útmutatás nem nagyon követésre méltó; az irodalmi nyelv csak a *die Kragen* alakot ismeri. A *Kummet* bátran elmaradhatott volna; különben újabb alakja *Kummt* és nem is hámot jelent, hanem azt a széles, fából készült és bőrrel bevont igát, a melyet a nehéz pinzgau lovak nyakában látunk. *Kur*-t nem kellett volna *Kurfürst*-tel egybefogni.

Ezzel befejeztem a könyvecskére vonatkozó megjegyzéseimet.

Azt mondja Kemény Előszavának befejező mondatában, hogy «minden jóakaró és értékes megjegyzést az ügy érdekében köszönettel fogad. Hogy értékes-e, a mit olvasás közben im kijegyeztünk, nem tudjuk, de jóakaróban és az ügy érdekének szemmel tartásában nem volt hiány. Meggyőződésünk nekünk is az, a mi Keménynék, hogy csak őszinte szókimondással emelhetjük tankönyvirodalmunkat s vele együtt a tanítást.

DR. SCHACK BÉLA.

Præparatio Horatii válogatott satiráihoz és epistoláihoz. Irta dr. Gereb József. (Latin præparatiók. Szerk. Szilasi Móricz, XXIII—XXVVI. f.) Budapest, Singer és Wolfner, 1896.

Ámbár az előttem fekvő füzetek berendezése a Szilasi-féle Præparatiók többi füzeitől általában nem üt el s úgy látszik, hogy az itt mutatkozó eljárást a gyakorlat is jónak találja: nem hallgathatom el azt a megjegyzést, hogy a Præparatiók a «Szók» rovatában keveset, a «Mondatrészek»-nél kellőnél többet nyújtanak: amott a tőalakokat sehol sem látjuk, emitt a legközönségesebb dolgok lépten-nyomon felemlítettnek. Nem azt akarom mondani, mintha minden szónál ott akarnám látni; az ú. n. tőalakokat, e füzetek szavainál épenséggel nem —, de ritkábban előforduló, nehezebben származtathatóknál mindenesetre jónak tartanám a szótárak eljárásának követését. Másrészt úgy hiszem, hogy a «Mondatrészek» adatai a tanuló munkáját nem igen segítik előre; sűrűn fordulnak elő olyan dolgok, melyeket a tanulóknak ösmerniök kell; ha pedig nem ösmerik, akkor is csak azok vehetik hasznát, a kiknek könyve vagy iskolája ugyanazon műszavakkal él, mint a Præparatiók. Ezen füzetek mindenesetre többet tesznek a kellőnél, hogy oly gyakran megjelöljék az egyes esetek mondattani functióit. Nyolczadik osztályú tanulóknak szólnak!

Az egyes költemények megválasztásánál Geréb helyesen járt el: olyanokat magyaráz, melyek gyöngyei a venusiai mester költészetének; elegendő számút is vesz fel, úgy hogy a tanár józan szabadságában korlátozva nincsen. Mind a satirák-, mind az epistolákhoz írt bevezetés rövid s világos, utóbbi formájára is tetszetős. Igen helyes dolog, hogy az 1. Függelékben 5 cím alatt összeállítja korunknak a Satirák- s Epistolák-ból vett szálló igéit s közmondásait. A közélet bölcsességét fejezte ki a költő bizonyára már akkor is; a «Musa pedestris»-t ez is jellemzi.

Részletes megjegyzéseim következők: Sat. I. I. 1. v. 21 (Præp. p. 8): «Buccas inflet.» Vigjátékokban a haragot azzal jelezte a színész, hogy arcát felfűtta. Nem kell épen színészre gondolni, mert Horatius korában csupán a mimusban játszottak a színészek álarcz nélkül; hanem bármely más ember haragos állapotára. A magyarban is a haragos ember «fúj dühében», vagy «pöfög». Elischer magyarázatos kiadásában nem

haragra, hanem a kevélységre gondol, a mi azonban a helyhez kevésbé illik. Krüger, Fritsche, Dillenburger magyarázatok kiadásaikban e kifejezést szintén nem vonatkoztatják színészre.

Sat. 1. I. 1. v. 36, (Pr. p. 9): «Inversum annum contristat, az érfordulót szomorúvá teszi.» Helyesebb nézetem szerint Krüger fordítása: «Das sich neigende, abgelaufene Jahr». Ép így Elischer.

Sat. 1. I. 1. v. 60, (Pr. p. 12): «Limo turbata aqua. Rohanó folyónak soha sincs tiszta vize, mert az iszap bepiszkítja.» Nem áll s a hely nem is utal ilyen erőltetett magyarázatra. Krüger: «Geht auf den . . . der aus Begehrlichkeit zu tief schöpft.»

P. 20. A «Realiák» 4 első sorát, a ki a görög irodalomtörténetet nem ismeri, félreértheti.

P. 21. Aristophanes életidejét nem lehet határozottan megmondani.

Sat. 1. I. 6. (Pr. p. 35): «E satira... a nagyravágyást általában állítja pellengérre.» Nem általános tétel bizonyítása lebegett a költő szemei előtt, hanem az, hogy Mæcenassal való viszonyát a maga igazában mutassa be. Így vélekedik Fritsche, Krüger, Elischer is.

Sat. 1. I. 6. 43 (Pr. 42). A temetési szertartás leírásánál meg kellett volna említeni, hogy a patricius, vagy nobilis holttestét bebalzsamozták. Máskülönben nem érthető, hogy a déli forró éghajlat alatt hogy bírták a holttestet 7 napig a háznál tartani; más rendűeket mindjárt a halál után következő napon temettek.

P. 52. «A circus maximus terén... zsebmeteszők, álmofejtők... gyakorolták ámitó mesterségüket!» Ép ily pongyola az utána következő pont szerkezete is.

Sat. 1. I. 6. 130. (Pr. p. 54). Horatius gunyolódása a mi szemünkben jogosult lehet, s korában is sokan igazat adhattak neki; az igazi, régi római felfogással azonban, a mely csakugyan az államnak tett szolgálatban látta a polgár legfőbb dicsőségét s e szempontból az államhivatalokra való jutást nagy tisztességnak tartotta, ellentétben áll. A nobilitas is ezen a felfogáson alapul. V. ö. Sall. De Bello Jug. c. 3. Különben ezt a Præp. is említi p. 124.

P. 59. A forumtól Cæsar kertje nem volt egy óra járásnyira, mint a Præp.-ban olvasom. Legfeljebb 2—2½ km. távolság.

P. 73. A költők testületi jogot Rómában nem 106-ban, hanem 206-ban kaptak.

P. 79. Nem tudom az idézett sorokból (Epist. I. 20, 17) kiolvasni, mintha Hor. irtóznék attól, hogy iskolai auctororrá válhatik. Az idézett sorok csak azt mondják, hogy a könyv, melyhez beszél, valamely félre-eső faluban fog tönkremenni.

P. 80: «L. Calp. Bibulus... Kr. e. 45.-ben a philippi csata után

Antoniuszhoz pártolt.» Nincs értelme, miután a phil. ütközet 42.-ben történt.

Sat. II. 2. 10 (Pr. p. 84): «*Romana militia*»... stb. E pont magyarázata nem helyes. Hor. nem a tényleges katonai szolgálatot érti, hanem inkább az ahhoz szoktató előgyakorlatokat. L. Krüger, Fritsche jegyzeteit magyarázatos kiadásaikban.

P. 85. «A rózsahal... ritkán mért többet egy kilogrammnál.» Germanismus!

Sat. II. 6. 33 (Pr. p. 101): «A dombot (az Esquilinust) azért nevezték sötétnek, mert a temető is ott volt.» Csakugyan volt ott teremő, de csak addig, míg Aug. császár az egész területet Mæcenasnak nem ajándékozta, ki aztán azt feltöltette s beültette. Mindez azonban a satira megírása előtt kevés idővel történhetett, azért az «*atræ*» melléknév.

Epist. I. I. 1. (Pr. p. 122): «*Versus et ludicra* ponit abbahagy a verseléssel és egyéb játékosdival.» Talán: «Felhagy a verseléssel stb. vagy abbahagyja a verselést.»

Epist. I. I. 1, 6. (Pr. p. 123). A költemény nevezett pontjának magyarázata helytelen s ellentmondó, mert ennek értelmében a Horatius-tól felemlített Veianiusnak rossz gladiatornak kellett volna lennie, mint a ki sokszor kérlete a népet (*toties exoravit populum*), holott ellenkezőleg egyike volt a legjobbaknak. A helyes magyarázatot Acro adja (idézi Dillenburger a maga magyarázatos kiadásában): «*Extrema arena, quia gladiatores, petituri rudem, de media arena conferunt se ad crepidinem Circi.*»

P. 127: «Tengeri beteg». Helyesen: «Tengeri betegségben szenved.»

P. 131. A közölt «*sigamber*» helyett jobb az eredetibb «*sugamber*» alak. (Georges, Handwörterbuch,⁷ p. 2614—15 s. v. Sugambri.)

P. 168. Nævius életideje Teuffel-Schwabe szerint (Gesch. d. r. Lit.⁵ p. 146) 269 vagy 264-től körülbelül 199-ig terjed. (Præp. 264—222); Plautusé körülbelül 254—184 (Præp. 260—184). A hol nem tudunk biztosat, ne is adjunk határozott adatokat; így Terentiusnál sem volna szabad határozott adatokat mondani, ép oly kevésé Pacuviusnál. Általában ezt a részt, a mely a 168—169 l. van, át kell majd dolgozni s a pontatlanságoktól meg kell tisztogatni. Livius Andronicus prænomenje Lucius, (a Præp. Marcus); Terentiusé Publ. (Præp. Quintus) s ez utóbbi már szarvas hiba.

Ars poet. 192 (Pr. p. 197): «*Quarta persona*. A görög és római színpadon három színésznél több sohasem vett részt egy jelenetben, legfőlebb néma szereplők gyanánt jelentek meg.» A római színpadra nézve ez nem áll. L. Teuffel-Schwabe: Gesch. d. röm. Lit.⁵ p. 25.

P. 205: «Mert semmi sincs borzasztóbb, mint egy hiúságában meg-

vadult versfaragó, ki piócza módjára ugrik ismerőseire, hogy elszavalja előttük műveit.» Talán egyszerűbben is ki lehetne fejezni!

A 2-ik Függelék a «Realiaikat» foglalja össze 11 rovatban (Polgári élet, lakás és butorok stb.) olyanformán, hogy utal a Præp. azon lapjaira, a melyeken a megfelelő rovatba tartozó dolgok magyaráztatnak. Részemről czélszerűbbnek tartom azt az eljárást, melyet pl. Pirchala Vergilius, vagy Bartal és Malmosi Livius kiadásaiban látunk, hol a régiségek vagy a grammatikai sajátságok önálló, kerek egészektől alkotó kis összefoglalások, a melyekre a jegyzetek folytonosan utalnak. Azért tartom ezt jobbnak, mert a folytonos ismétléssel a tanuló akarva-nemakarva összefüggő ismeretkörre tesz szert, a mennyiben míg az utalás nyomán egy részletet kikeres, az előzőt is elolvassa, míg a Præp. eljárásánál nehéz valami összefüggő egészet összehozni már csak azért is, mert valószínű, hogy az itt felvett darabokat nem lehet mind elolvasni, minek következtében az ezekhez fűzött magyarázatok is hasznavehetetlenekké válnak egy összefoglalásnál. Lehet mondani, hogy akkor egészítse ki a tanár vagy elmondva, a mi hiányzik, vagy utalva a tanulót a megfelelő részek felkeresésére. Azonban mind a két művelet idővesztégetéssel jár, a mi a fentebb említett összefoglalásoknál nem szükséges. Különben az előbbieken felhozott fogyatkozások nem olyanok, hogy a munka sikeres használatát erősebben gátolnák. Kiemelendő különösen a választékos magyarásságra való törekvés a világos előadás, a mely — egyes kivételektől eltekintve — mindenütt tapasztalható. Gondosságra mutat az aránylag csekély számú sajtóhiba is. Következőket jegyeztem ki:

p. 10,	alulról	3. sor,	tantusdem,	e helyett	tantundem.
« 28,	«	utolsó sor,	a. pueritia,	«	a pueritia.
« 80,	«	12. sor,	fialal,	«	fialal.
« 135,	«	2. «	Dionytius	«	Dionysius.
« 158,	«	7. «	bemettel	«	bemenettel.
« 170,	«	3. «	sliqua	«	siliqua.

Dr. TÓTH KÁLMÁN.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

A francia philologiai irodalom 1893—1895.

(Folytatás.)

P. J a n e t *Les lettres de Madame de Grignan* (273 l.) cz. könyve csak új kiadása egy 1888-ben Liseux-nél négyszáz példányban megjelent műnek, a mely a Mme. Sévigné levelei és leánya feleleteinek egyes töredékei nyomán Grignan asszony jellemét és stílusát vázolja. Inkább

elmés hypothesisok, mint tudós kutatások, mert a leánynak anyjához intézett leveleiből alig maradt fenn valami s így csakis Mme. Sévigné-től tudhatjuk meg némileg e nő levelezésének tartalmát.

La Rochefoucauld életét a «Grands Ecrivains» sorozatban a philosophiai és morális iratai alapját ismeretes J. Bourdeau — nem tévesztendő össze Burdeau philosophussal, a ki mint a kamara elnöke halt meg — írta meg (204 l.). A Gilbert és Gourdauld nagy kritikái kiadásán kívül a nagy moralistárolcsak egyes essayk jelentek meg Sainte Beuve, Taine, Prévost-Paradol, Vinet, Deschanel és Stapfer tollából. Bourdeau műve is inkább korrajz, mint biographia. A mű hat fejezete közül az első három (La Société polie. Le chevalier de la Reine, Le Frondeur) ama nemes író korával foglalkozik és inkább az embert mint az írókat mutatja be. Csak a negyedik fejezet szól hosszasan a *Maximes* bölcsészeti és irodalmi értékéről. E gondolatok, ámbár szűk körben mozognak és csak az önszeretetről szóló néhány általános igazságot adnak elűszáz meg száz alakban pessimista modorban, mégis roppant befolyást gyakoroltak úgy Angol-, mint Németországban. E befolyásnak, mely Mandeville-től Schopenhauerig és Nietzsche-ig terjed, feltűntetése a mű egyik legérdekesebb fejezete. A két német író a francia moralista nagy bámulói voltak. A Mme. La Fayette-tel való viszony, a Princesse de Clèves cz. regényben való résztvétel néhány új adattal gazdagítja az irodalomtörténetet. Bourdeau a «Maximes» 24 angol, 16 német, 6 olasz, 5 orosz, 2 lengyel és egy-egy portugál, dán és hollandi fordításáról szól. Vajjon nem létezik-e magyar fordítás is?*)

F o n t francia thésise: *Essai sur Favart et les origines de la comédie mêlée de chant* (355 l.) egy a XVIII. században nagyon kedvelt színházi író életével és működésével ismertet meg, a kinek darabjait, a «Hamburgi dramaturgia» után itélve, Németországban is gyakran játszották. De a szerző e biographiában egyszersmind a francia opéra-comique «genre éminemment français», mint e műfaj kedvelői nevezik, eredetét is fejtegette. S valóban a mű első két fejezete a XVII. századtól egész 1760-ig, midőn az Opéra-comique végleg megalakult, vezet bennünket s a chanson-vaudeville, a comédie musicale, a comédie-vaudeville fejlődését mutatja, Lulli, Quinault, Molière darabjait, az olasz énekesek harczait a francia írókkal, Lesage első kísérleteit, ki, mint tudjuk, ifjúkorában Fuselier és Dorneval-lal a saint-germaini és saint-laurenti vásár színpadjai számára írt, ismerteti. Piron, Panard, Collé és Favart

*) Van kettő is: *Herczeg Rochefoucauld*nak *Maximái és Morális Reflexiói három nyelven*. Németre fordította Schultz, magyarra Kazinczy Ferencz. Bécs és Trieszt 1810. — És: *La Rochefoucauld Gondolatai*. Francziából fordította és bevezette Béri Gyula. Olcsó Könyvtár 347. sz. Budapest, 1895. Szerk.

végleg meghódítják a közönséget e genre számára. A 3—6. fejezet kizárólag Favart-ral foglalkozik, a kinek szellemes és kaczer neje darabjaiban oly nagy hatást tett. Favart (1710—1792) czukrász és költő volt; 1743-ben az Opéra-Comique igazgatója lesz, megnősül s midőn színházát bezárják, a maréchal de Saxe szolgálatában áll, a ki, mint neki írta, műveit nemcsak időtöltésből akarta látni; «la comédie entre dans mes vues politiques et dans le plan de mes opérations militaires» mondotta; de midőn a szép Favartné kegyét nem nyerhette meg, üldözni kezdte a párt, mely csak 1750-ben bekövetkezett halála után szabadult meg. A nő a Théâtre italien-hez szerződik, a férj újra ír; 1756-ban Madame de Mauconseil számára alkalmi darabokat farag, egy ideig az udvari színházat vezeti, sőt levelezés útján a bécsi udvari előadásokat is rendezi; később a divat változtával kevesebb sikert arat. Művei közt, melyek meghaladják a század, Soliman II. vagy «Les Trois Sultanes» — melyet még a minap újra adtak Párisban — «La Chercheuse d'esprit», «Ninette à la Cour», «Annette et Lubin» a legnevezetesebbek. Tárgyuk változatlanul «l'amour et l'éveil des sens chez les villageois ingénus»; egy ideig tetszettek, de végre belátták, mily kevés igazság és megfigyelés van e darabokban, de a jól szövött cselekvény és egyáltalán a dramatikai momentum kiemelése, az élénk dialogus, e hibákat némileg elfelejtetik. Favart volt az, a ki a costume hűségét követelte s neje 1754 óta tanácsát követte. Sedaine fellépése teljesen háttérbe szorította Favart műveit. — A függelék az összes darabokat adja chronologiai rendben.

Felemlítjük, ámbár szorosan nem tartozik keretünkbe, hogy az Ecole normale egy volt tanítványa, ki egyszersmind az Ecole de Rome művészeti osztályának tagja volt, Romain Rolland, *Les origines du théâtre lyrique moderne; histoire de l'opéra en Europe avant Lulli et Scarlatti* cz. thesisében az olaszországi archívumokban tett kutatásai nyomán az opera első művelőiről értekezett. Ez volt talán az első ilyenmű thesis a Sorbonne-on és a vitatások közönsége nem csekély bámulattal hallgatta a Rolland által feltalált darabok melódiáit egy zongorán, melyet e célból a doctors' is termébe helyeztek. — Latin: thesis *Cur ars picturae apud Italos XVI seculi deciderit*, az olasz festészet súlyedésének okait vitatja. A tanári kar, egyebek közt Larroumet, a szépművészetek volt ministeri igazgatója, a felsőbb tanulmányok ezen új ágát a Sorbonne-on melegen üdvözölte.

Lenient, a Sorbonne tanára, *La poésie patriotique en France dans les temps modernes* cz. két kötetes művével (464 és 492 l.) ebbeli tanulmányát, vagy inkább gyűjteményét befejezte. Az első kötetben a nemzeti hazafias érzület nyilvánulásait VIII. Károly, XII. Lajos és I. Ferencz korától fogva XVI. Lajos haláláig kíséri. Főbb termékeiben bemutatja e költészetet az olaszországi háborúkban, az I. Ferencz és V. Ká-

roly tusájában, majd a polgári és vallási villongásokban, a Ligue és a Fronde dalaiban, ez utóbbiak közt különösen Mazarinadokat ismertetve. XIV. Lajos hódításait, az erre következő fényes korszakot, majd az uralkodás végén nyilvánuló nyomort: mindezt megénekelte a hazafias költészet. A második kötetben a Régence noéltől és vaudeville-jeitől kezdve, a Soubisadokon át egész a francia forradalomig, a mely az e nemű költészetnek új életet ad, vezet bennünket a szerző. Végre bemutatja a XIX. század főbb képviselőit napjainkig — nem feledkezik meg a forradalom százados évfordulója és a francia-orosz barátság alkalmával írt dalokról sem — : mily roppant aratás, mily sok szép dal, de egyúttal mennyi üres declamatio is!

A XVII. és XVIII. század tudományos mozgalmában a francia St. Mauri benzések első rangú szerepet játszottak, csak Mabillon és Montfaucon nevét említjük. Emile Gigas jó szolgálatot tett, midőn *Lettres des Bénédictins de la Congrégation de St. Maur* cz. alatt (az első rész 1652—1700, a második 1701—1741-re terjed) a kopenhágai királyi könyvtárban őrzött eredeti leveleket kiadta. A ministerium már régóta tervezi e rend összes levelezésének közrebocsátását; addig is ezen adalék úgy, mint a szerző előbbi kötete, mely Bayle levelezéséből adott szemelvényeket, sok érdekes adattal bővíti ismereteinket.

A Lecène és Oudin-féle «Collection des classiques populaires» cz. gyűjtemény, melynek irányát már jeleztük, utolsó kötetei: Emile Faguet: *Voltaire* (ugyanő már Corneille-t és La Fontaine-t is adta), Lanson: *Bossuet*, Léo Claretie: *Lesage*, Paul Marillot: *André Chénier*, de Crozals: *Guizot*, Causeret: *Béranger*, és Claveau: *Musset*. E gyűjtemény, mely néha-néha egy-egy idegen író is mutat be, a nagy közönségnek szól. Egyes kötetek azonban mint, Faguet Voltaire-je, megérdemlik, hogy egy-kés szót mondjunk róluk. Tudjuk, mily lármát keltett ugyanazon író Voltaire-nek szentelt fejezete «Le XVIII. siècle» cz. művében; itt az író itélete józanabb, és a végző a valódi mértéket adja meg. A «Voltaire conteur» cz. fejezet kitünő; Faguet ezt egy angol kiadás (Series of French Classics. I. The short prose tales of Voltaire by Roget) előszavában is lenyomatta. A többi kötet is ad néha valami újat, de a gyűjtemény főérdeme, hogy az író magát gyakran és hosszasan beszélteti. A kiállítás valóban hanyag, s távolról sem közelíti meg a Hachette-féle «Grands écrivains» csinos köteteit. — Lanson *Bossuet*-je nagyobb tanulmányának mintegy kivonata, az ifjúság számára. Az a dogmatikus hang, melyet Brunetière hallat, ha a meaux-i sasról beszél, Lanson művén is nyomokat hagyott. Talán jobb volna az ellenfelet meggyőzni, mint theoretikus módon merev állításokat kockáztatni.

Iskolai szempontból melegen ajánlhatjuk Félix Hémon tanul-

mányait a nagy francia klasszikusokról. Tanáraink láthatják benne, mikép tárgyalják a honi irodalmat az itteni lycéekben. Minden nagyobb írónak szentelt Hémon egy-egy vaskos füzetet, a mely a kritika eredményeit összegezi, a mű æsthetikai elemzését, továbbá az iskolai gyakorlatok nagy repertoriumát adja. Eddig La Fontaine, Molière, a Roland-dal, Joinville, Montaigne, Corneille, Boileau, Racine, Pascal, Mme. de Sévigné és La Bruyère jelentek meg. A Delagrave cég ezeket kötetenként vagy füzetenként bocsátja áruba.

Joseph Texte, lyoni egyetemi tanár, francia thesisé úgy alaki, mint tartalmi szempontból első rangú. Czíme: *Jean-Jacques Rousseau et les origines du Cosmopolitisme littéraire. — Etude sur les relations littéraires de la France et de l'Angleterre au XVIIIe siècle* (XXIV—466 l.). A francziák rendesen Mme de Staëlnek tulajdonítják azt az érdemet, hogy országukban az úgynevezett «littératures du Nord» ismertette először s a classicismus ellenében a romanticismus jogait hozta érvényre. Tény az, hogy e kiváló nő a német genius első szószólója volt és annak hatása Franciaországban főleg 1810 óta, midőn «De l'Allemagne» című műve megjelent, nyilvánult. Eddig a XVIII. században történt külföldi irodalmi mozgalmat nem kutatták mélyebben. Texte érdeme, hogy az angol befolyást Rousseau iratai révén alaposabban tanulmányozta. A XVIII. század elején több ok működött közre, hogy Angliával és annak irodalmával megismerkedjenek: először a nantesi edictum visszavonása több családot oda terelt, a hazafias érzület csökkent és a tudományos, szabad kutatás mindinkább terjedt. Az első, a ki a francziáknak közelebb hozta az angol szellemet, egy svájci író: Béat de Muralt volt, a ki 1725-ben, tehát kilencz évvel Voltaire «Angol levelei» előtt «Lettres sur les Anglais et les Français» cz. művét tette közzé. De Voltaire műve nagyobb hatást tett, oly nagyot, hogy az író élte vége felé maga is csaknem megbánta, hogy nemzetét az angolok irodalmával megismertette. De senki sem állhat ellen az eszmék menetének. Rousseau — a kinek roppant befolyását a francia erkölcsi, politikai és irodalmi életre Vogüé minap Napoleon hatásával hasonlította össze, sőt föléje állította — volt az, a ki végleg szakított kora eszméivel és az anglomania nagy profétája lett. Texte finoman taglalja műveit és mindenütt az angol befolyást, különösen a Richardsonét tünteti fel. Még behatóbban, mint azt Erich Schmidt egyik első iratában (Richardson, Rousseau und Goethe) tette, kimutatja, mennyit köszön ő, szintígy Diderot, Prévost, e befolyásnak. A mű utolsó része e befolyást a XVIII. második felében tünteti fel, úgy a regény, mint a lyrai költészet terén, végül a forradalom okozta emigratio hatásairól szól, és így Mme de Staël korszakalkotó művéhez ér.

A mű Brunetiére-nek van ajánlva; kitűnő stilusa arra érdemesí-

tette, hogy a Hachette czég a nagy 8-r. kiadás mellett, mely a thesisek szokott formája, egy kisebbet is készíttetett (a 3.50 frankos sorozatban, a melyben a legjobb irodalmi essayket nyújtja).

André Lichtenberger thesise a történetet és az irodalmat érdekli. A *Le Socialisme au XVIII. siècle. Etude sur les idées socialistes dans les écrivains français du XVIII. siècle avant la Révolution* (471 l.) cz. munka tizenöt fejezete közt a Meslier, Montesquieu, d'Argenson, Morelli és főleg Rousseau (5. és 6. fejezet), Raynal, Mercier, Rétif de la Bretonne, Mably, az encyklopædisták, economisták és philanthropok műveinek szentelt lapok, megérdemlik, hogy olvassák, mert bennök csiráit látjuk annak a roppant mozgalomnak, mely jövőnket érdekli. Lichtenberger, mint tanára Aulard is, a ki a Sorbonne-on a forradalmat mint historikus kutatja, ment a socialistikus phrasisoktól; a szigorú történeti methodust alkalmazza e tanok vitatásában és soha a pártszenvedély nem ragadja el.

Diderot körül még mindig foly a harc. Brunetiere és iskolája támadásai után most néhány elfogulatlan írótól szép monographiák jelentek meg. Az egyik Joseph Reinachnak, a politikai írónak, *Diderot*-ja (215 l.) a «Grands écrivains» sorozatban. Kitünő monographia, mely hősének gyengéit ugyan nem palástolja, de azt a roppant munkaerőt, melyet e mélyen gondolkodó reformátor kifejtett, érdeme szerint méltatja; különösen az encyklopædiáról és a színházról szóló fejezetek kitünőek, ámbár a Lessingre gyakorolt befolyásról nem mond eleget. Még behatóbb Louis Ducros tanulmánya: *Diderot, l'homme et l'écrivain* (342 l.). Az aixi egyetem derék tanára ezen művében arra törekedett, hogy Diderot műveinek egységét és vezérfonalát derítse ki. Az első rész, mely az író életével foglalkozik, kimerítő. Diderot ifjúságát, baráti viszonyát Rousseau-hoz, Grimmhez, továbbá Madame d'Epinauhez, Geoffrinhez, Neckerhez, Mlle Vollandhoz, II. Katalin czárnőhöz, házasi életét, utolsó éveit, valamint a személyéről és irodalmi jelentőségéről szóló különféle ítéleteket adja elő. Ducros nem ítélt sem mint barát, sem mint ellenség. A Diderot egyik művének címét: «Est-il bon, est-il méchant» az íróra alkalmazza, s azt véli, hogy inkább jó, szives, odaadó volt, de ezt nagyon gyakran hangoztatta. A műveiből vett idézetek s több kiadatlan okirat e részt nagyon vonzóvá teszik. A második fejezet bevezető része, a melyben Diderot irodalmi jellemét rajzolja, fontos; kimutatja, a mit Rathery, Sayous és Villemain már érintettek voltak s a mit Texte minap még jobban hangoztatott, hogy mily nagy volt az angol befolyás a francia irodalomra XIV. és XV. Lajos uralkodása közti időben. Diderot majd mindegyik műve erre a befolyásra utal, de ezen kölcsön csak a francia eszmék visszavétele volt. Regényei Richardsonra emlékeztetnek, különösen a *Religieuse*, míg Jacques Sterne-re utal; dramaturgiai dolgozatai Lillo és Moore be-

follyását, s nem, mint Lanson hitte, Nivelles de la Chaussée-jét mutatják; mint positivista, mint bölcész Baco, Locke és Hobbes nyomán jár. De minde befolyásokat francia verve-vel és az encyclopædisták lázas hevével tünteti fel. Ducros végszavában inkább Goethe ítéletét, mint a jelen kori francia kritikusok ócsárlásait fogadja el. A nagy ember ezeket mondta: «Diderot ist Diderot; ein einzig Individuum; wer an ihm oder seinen Sachen mäkelte, ist ein Philister, und deren sind Legionen.»

Végül Albert Collignon *Diderot*-ját említjük, mely elragadtatással szól hősről, de itt a politikai nézetek az író æsthetikai ítéletét sokban befolyásolták. — Ugyanazon író: *La Vie littéraire, Notes et réflexions d'un lecteur* (501 l.) cz. munkája egy vidéki, sokat olvasott ember nézeteit adja elő, de minden összefüggés és rend nélkül. Nagy ellensége a klerikális irányú kritikának s mindenütt a rationalismus és a XVIII. század bölcészetének hő szószólója.

A nagy irodalmi áramlatok és elmék mellett a kisebbekre is kerül a sor. W o g u e, egy párisi lyceum tanára, szép kötetet szentelt a Vert-Vert frivol írójának. *J. B. Gresset, sa vie et ses oeuvres* derék monographie, mely jóval fölülmulja Cayrol és Saint-Albin-Berville 1845 és 1863-ban Amiens-ben megjelent biographiáit. Gresset 1709—1777), a ki 16 éves korában jezsuita lett, több collège-ben tanított, és 26 éves korában a nagy híró Vert-Vert cz. komikus-satirikus művet írta, melyet nemsokára La Chartreuse, Carême impromptu, Lutrin vivant és Ombres címűek követtek. Merész antiklerikális nézetei miatt a rendből kizárattván, Párisba jött, a hol a színpad számára dolgozott. Edouard III. (1740), Sidney (1745) és különösen Le Méchant (1747) nagy sikert arattak. E két utóbbi darabbal a Hamburgi dramaturgiában is találkozunk. Gresset erre szülővárosába, Amiensbe vonult vissza, a hol egy irodalmi társaságot alapított, mely később az Académie des sciences, belles-lettres et arts lett s mai napig fennáll. 1748-ban az Académie française tagja lett, s nemsokára a frivol íróból jámbor pásztor lett, a ki a romlott világot kárhóztatta. Az amiensi püspök előtt ünnepélyesen lemondott a színházról, s erre az udvar kegyét nyerte meg. E conversio oka annak, hogy a Vert-Vert két toldalékát (Les Pensionnaires de l'ouvroir, Le laboratoire de nos sœurs) nem tette közzé. Gresset finom, elmés, sarkastikus író; drámai alkotó ereje nincs. A Méchant is csak élczes epigrammszerű analysis; de maradandó műve az Epistolák. Ezek egyikében (L'Abbaye) a klastromi élet leghevesebb támadását találjuk. Wogue nagy szorgalommal tanulmányozta műveit, eleven rajzát adta az akkori frivol társaságnak. és különösen a 18. század női klastromok és azok életének beható tanulmányát nyújtotta.

(Folyt. köv.)

DR. KONT IGNÁCZ.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1894 95.

9. Boros Gábor: Berzsényi, mint drámaíró. (Nagyszebeni áll. főgymn, 3—12. l.) — Berzsényiről, mint drámaíróról beszélni, őt mint drámaírót jellemezni már gondolatnak is elég merész. Boros Gábor dr. kis értekezésének nem is ez a célja, hanem csupán egy kegyeletes actus, a mennyiben ő csak hozzáférhetővé akarta tenni Berzsényinek az Akadémia kéziratárában a «Régi és újabb írók kézirati művei» cz. szak 15. száma alatt található drámai töredéket, a mely mint curiosum nem épen érdektelen dolgozat. Az a költő, a ki az óda szárnyain a legmagasabbig tudott emelkedni, egy dráma megírásánál tehetetlenül vergődik. Költői vénája elfogyott, ódát és szerelmi dalt írni nem tud, ezért panaszkodik 1810-ben dukai Takács Juditnak, hogy lassanként elhagyják őt Helikonnak minden nyájasabb szüzei s forróbb kebelbe sietnek, mint a szerelemnek tündér istenei, — megpróbálkozik tehát a drámával. S erre az erdélyi színműpályázat hire csábítja.

Csodálatos, hogy Berzsényinek eszébe jut drámát írni, annak a Berzsényinek, a ki 1811-ben, mikor meghallja, hogy Szemere Pál valami «énekes játékon» dolgozik, azon tűnődik, hogy ki fogja azt énekelni! Drámát akar írni az a Berzsényi, a kinek nincs hozzá tárgya, mert drámájához Kazinczytól és Döbrenteitől kér tárgyat, s mikor az előbbi az egész magyar historiában nem talál anyagot a drámai feldolgozásra, Kotzebue felé fordul figyelme s annak nyelve, dialogusai és compositiója iránt érdeklődik. Drámát ír az a Berzsényi, a ki egész életét falun, a természet ölében töltötte, a mely természet szépsége szülője lehet ódának és szerelmi dálnak, idyllnek és rhapsodiának, — de nem drámának. Berzsényi akar írni drámát, a ki talán sohase látott színi előadást, a ki nem ismeri a nagyvárosi életet s annak ezerféle furcsaságait, s a ki a drámaírásban odáig jut, hogy «kigondol egy kinyitó játékot, mely a magyar öltözeteket Attilától korunkig kimutathatja»!

Elképzelhetjük ezek után, hogy minő lehet az a dráma, melyet 1815-ben megírt, bár csak töredékben, s melynek helyette Döbrentei adta a *Kupa támadása* címet. Berzsényi maga is érezte, hogy nem neki való dologba kapott, azért írja Kazinczynak, hogy resten és kedvetlenül dolgozik rajta, a mit el is hiszünk neki, — de nem azért, mert e drámában neki «religióról és országlásról kell szólani, melyekről okosat mondani keserves», hanem azért, mert nem lévén tisztában tárgyával s nem ismervén a drámai bonyadalmat s a színpadot, cselekvényt teremteni nem volt képes. A meglevő másfél felvonásból csak sejteni lehet, hogy Berzsényi mit akart, de nem tudta volna sem Istvánt, sem Kupát valódi drámai hőssé tenni.

A darab elején két német vezér, Pázmán és Venczel, vitatkoznak a magyarok haszonlesése fölött, a kiknek csak prédát kell adni s nekik mindegy Magyarország, vagy a Rajna vidéke. István fejedelem közbejötté megszakítja a vitatkozást, mert megtudva a vezérektől, hogy Kupa még a pogánysághoz szít, elhatározza ennek megsemmisítését, úgy gondolkozván, hogy az egész nemzet megmentéséért szükséges dolog a nemzet egy részét föláldozni. Mikor azonban egy fogoly szemrehányásokat tesz neki az új rend miatt, ezzel magyarázatokba bocsátkozik, a melyeknek az a vége, hogy inkább folyjon a rokonvér, érje őt átok, de a vérből boldogság, az átokból pedig egykor áldás fakad.

A második felvonásban egy éjjeli erdőkép tárul elénk, a hol Attila és Herkules bálványai láthatók. Egy varázsló is jön, a ki énekel. Boros dr. emez idézetében egy variáns fordul elő. Az ötödik sorban u. i. ezt írja :

Fedezzétek Kupát, Bendegúz *nagy* vérét,
míg az eredetiben így van :

Fedezzétek Kupát, Bendegúznak vérét . . .

A második jelenetben egy ifjú házaspárral, Aladárral és Delivel találkozunk. A nő nem akarja a férjét harcza bocsátani, míg a férj harci babér után vágyódik. A nő kérései hasztalanok, de föltűnik a kis gyermek, a kit dajkája hoz, a férj ellágyul s lemond a harczról, — mire az egész család eltávozik. Látni való, hogy ez a jelenet absolute fölösleges s a cselekmény fejlődésére épen semmi befolyással nincs. Kupa végre az ötödik jelenetben lép föl vezéreivel, mire a táltos a bálványok előtt énekelni kezd. Kupa elátkozza az ellenséget és barátaival szövetséget köt ellenük. Ezzel végződik a drámai töredék, a mely így is tele van sok törléssel, kihuzással, pótlással és javítással.

A drámai töredék végén Boros Gábor dr. néhány reflexiót fűz a darabhoz s azt röviden méltatja. E méltatásról nincs mit mondanunk, mert az egész másfél oldal terjedelmű s így jórészt megegyezik azzal, a mit Váczy János az ő jeles könyvében e drámai töredékről szólva szintén elmond, megtoldva azzal a Kazinczyhoz 1816. febr. 8-án írt kiadatlan levéltöredékkel, mely a pannonhalmi könyvtárban őriztetik.

DR. RUPP KORNÉL.

10. Könye Nándor: Magyar helyesírás a középiskolában. (Beregszászi áll. alreáliskola, 3—7. l.) -- Az értekezés címe többet ígér, mint a mennyit a szerző tényleg nyújt. Elég részletesen és helyesen tárgyalja az okokat, melyek a tanulók gyakori helyesírási hibáit okozák, de nem szól arról, a mi a legfontosabb, hogy mikép lehetne e téren nagyobb sikert elérni, illetőleg rövidebb idő alatt célhoz jutni.

Igaz, hogy a helyesírás tanítása legnagyobb próbára teszi a tanár türelmét a középiskola alsó osztályaiban (a minek főleg a népiskola az oka); de oly sötétnek még sem látom a képet, a mint Könye rajzolja. Helyes vezetés, gondos nyelvtani elemzés, s az előfordult hibák rendszeres megbeszélése mellett mindenesetre el kell érnie a tanárnak, hogy a IV. osztályban már csak a leggondatlanabb és leghanyagabb fiú dolgozatában bosszantsa a sok helyesírási hiba. Ezekről az elemektől meg kell szabadítani az iskolát, úgy hogy a felső osztályokban már csak kivételkép fordulhat elő egy-két vadabb hiba. S ha igaz, a mit Könye mond, hogy gyakran «a tanuló az érettségi írásbeli dolgozatában annyi és oly durva hibákat követ el, hogy a miatt vissza kell őt utasítani, habár a szóbeli vizsgálatra esetleg kellőképp elkészült legyen is» — ennek már nemcsak a tanuló az oka. A magyar helyesírás sokkal egyszerűbb és világosabb, semhogy oly nagy nehézséget okozna, a mit nyolcz éven át se lehet legyőzni. Helyesírásunk a kiejtést követi, s csak részben enged befolyást a szófejtésnek; s ezt is könnyen megtanulja a tanuló a nyelvtani tanfolyam során az első három osztályban. Könye helytelenül itéli meg a magyar helyesírást, midőn azt állítja, hogy «a magyar nyelv orthographiája inkább etymologiai, mintsem phonetikai»; evvel ellenkező elvet hirdetnek az akadémia helyesírási szabályai is. A nyelvjarási példák, melyeket K. e tétel bizonyítása során felhoz, szintén nem a leghelyesebbek. Helyesírásunk egyszerűsége nagyon megkönnyíti az iskola feladatát, úgy hogy mi csak hírből ismerjük azokat az óriási nehézségeket, melyekkel a német, francia vagy még inkább az angol iskolának küzdenie kell, ha el akarja érni, hogy a középiskolából kikerülő tanuló helyesen írjon a maga anyanyelvén. E nemzetek körében ép az iskola érdekében törekeshnek a nyelvészek és a tanárok a helyesírás gyökeresebb reformjára, míg nálunk csak egy két czélszerű újításról van szó, alig egyébről, mint hogy az akadémia szentesítse a sajtóban és a közéletben már nagyrészt elfogadott egyszerűsítéseket. A helyesírás tanításának akadályai a mi iskoláinkban — mint Könye is mondja — «a tökéletlen megnézés, a hiányos ráhallgatás és az írás közben való figyelmetlenség.» Ezen pedig csak türelem és rendszeres szoktatás segít.

BALASSA JÓZSEF.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság f. évi május hó 20-án tartott *felolvasó ülésén* Veres Ignác «A magyar nyelvjárásokról», Király Pál pedig «Nyelvtudományi irodalmunk legújabb termékeiről» értekezett.

A felolvasó ülést *választmányi ülés* követte, melyen P. Thewrewk Emil elnöklete alatt jelen voltak: Heinrich Gusztáv alelnök, Fináczy Ernő első titkár, Cserhalmi Samu pénztárnok, Erdélyi Pál, Geréb József, Kacs-kovics Kálmán, Maywald József, Négyesy László, Némethy Géza, Petz Gedeon, Reményi Ede, Váczy János, Vári Rezső vál. tagok és Katona Lajos másodtitkár, mint jegyző.

A választmány az első titkár által előadott több folyó ügy elinté-zése után tudomásul vette a pénztárnok kimutatását, a mely szerint a tár-saság f. évi január 1-jétől május 19-éig befolyt bevételei 2424 frt 11 krt kiadásai pedig 1629 frt 73 krt tettek ki; a pénztári készlet tehát 794 frt 38 kr, a mivel szemben a Franklin-társulat kifizetendő számláinak összege 1063 frt 75 kr. — A társulat eddigi alapítványtökéje ifj. *Reményi Ede* millenniumi 100 frtos alapítványával, melyet a választmány hálás köszö-nettel vesz tudomásul, 1150 frtra emelkedett, a miből 1000 frt értékpapi-rokban, 150 frt pedig készpénzben van elhelyezve. — Részvétellel veszi tudomásul a választmány, hogy *Szakai* Károly pápai ev. ref. tanár, tár-a-ságunknak két év óta tagja, f. évi április hó 23-án elhunyt. — *Lázár Béla* ajánlatára *Roboz* Andor budapesti tanárt rendes tagnak veszi fel a vá-lasztmány 1896-tól.

— Achilleus és Patroklos. (Nyílt levél Némethy Gézához.) — Kegyes engedelmeddel egy tíz évvel ezelőtt megjelent «Horatius és Anakreon» cz. tirociniumodat vettem szemügyre ezúttal. Ne protestálj, hogy nem «aktuális»; a szerelmi költészet örökön-örökké aktuális. Nagy elmeéllel fölfejtet benne azt a néhány gyér szála-cskát, a mely Anakreonnak mámoros, szerelemtől ittas dalait Horatiusnak kissé mesterkélt — még a szerelemben is a *józan ész* fenhatóságának hódoló lyrájával úgy-ahogy egybefűzi.

Lerontottad Campe «légvárait». Azután alig marad egyéb tárgyalni valód, mint az a néhány divatos jelszó, meg erőszakolt anakreoni allegoria, a mely Horatius ódáit helylyel-közzel tarkítja.

Pl. a II. könyv 5-ik ódáját igen helyesen tartod egy cento-félének, a mely Anakreontól vett közhelyekből van összetoldva-foldva:

«Nondum subacta ferre iugum valet
Cervice, nondum munia comparis
Aequare, nec tauri ruentis
In venerem tolerare pondus.»

Milyen ízléstelen, sőt visszataszító utánzata ez a Lalagéra vonat-kozó hasonlat Anakreon gyönyörű 75-ik töredékének! Az eredetiben a leány hetyke thrák csikónak, a győzedelmes szerelmese pedig ügyes kocsinak (δεξιὸν ἵπποσιφῆν), nem pedig féktelen bikának van nevezve. Egyáltalán Ho-ratius sokkal *kisebb* költő, de viszont sokkal *nagyobb* gondolkodó, minthogy anacreontismusát egyébrek tekinthetnők *divatszerű* játéknál.

De hagyjuk a *lányokat*! Az egy Eurypylén kívül ők szegénykéek Ana-kreontól vajmi mostoha bánásmódban részesülnek.

Pedig épen ebben igazságtalan, mondjuk, vak a «teosi bölcs».

Hiszen, hogy neki *Kleobulos* annyira szemet szúrt, hogy úgy őrjön-

gött érte, mi másnak köszönhetette ez a világgá dicsőített szép legény, mint *leányos orczájának, hajadonos szemének?*

ὦ παῖ, παρθένιον βλέπων
 ἡζήμαί σε, σὺ δ' οὐ κλέεις,
 Οὐκ εἰδώς, ὅτι τῆς ἐμῆς
 Ψυχῆς ἡνιοχεύεις.»

Nagyon helyes abbeli nézeted, hogy Horatius Cnidusi Gygese semmi egyéb, mint Kleobulosnak kissé holdkóros mása. Fehér mint a holdfény:

«Ut pura nocturno renidet
 Luna mari, Cnidiusve Gyges.»

Továbbá oly *lányos* arcú, hogy hajadonok közé elegyedve még a szakértőket is zavarba ejtené:

«Quem si puellarum insereres choro,
 Mire sagacis falleret hospites
 Discrimen obscurum solutis
 Crinibus ambiguoque voltu.»

Hát az a másik, a nem kevésbé világgá énekelt *Bathyllos*, ugyan micsoda adományaival birta könnyekig megindítani a szerelem nagymes-terét? Fuvolájával, cziterája lágy dallamaival, érzékeny szívével, epedő, leányos voltával.

«Non aliter Samio dicunt arsisse Bathyllo
 Anacreonta Teium
 Qui persæpe cava testudine flevit amorem
 Non elaboratum ad pedem.»

Horat. Epod. XIV.

Kleobulos, Smerdies, Bathyllos és, mondjuk hát, a Cnidosi Gyges újra csak eszembe juttatják az effajta szívhódító ifjak homerosi typusát, a legnemesebb, leggyengélebb, legodaadóbb barátot, *Patroklost*. Igen, mert az ő önfeláldozó, hajlékony, Achilleus lényébe egészen átolvadó mivolta nem egyéb, mint a legfenségesb *nőiesség*. Annál fenségesb, mert *nem* korcsalak, valamint az elpuhult ión-korszak magzatai, a Bathyllosok és Megistések. Benne a női szívjóssággal atyafias egyetértésben megfér a férfiúi bátorság. Őt is megtiszteli a magasztos, egészséges jellemnek dallosa, Homeros a μεγάλῳμος, μεγάλῃτιμρ ἀδροτήτα τε καὶ μένος ἡύς stb. diszítőjelzőkkel Mégis leggyakrabban «*εὐλος*»-nak nevezi, és bizony úgy is jellemzi, hogy szeretetreméltó voltával mindnyájunk szívét megnyeri.

Annyira nélkülözhetetlen, pótolhatatlan Achilleusnek, hogy az ő *háztartását* is *vezeti* valóságos gazdasszony, sáfárnő szerepében.

Midőn a kérlelő követség belép sátorába, Achilleus legott felszólítja, hogy a vendégek tiszteletére állítsa föl az ünnepi kratert és tüzeobb, java-beli bort töltsön kelyheikbe:

«Μεῖζονα δὴ χρητῆρα, Μενoitιοννὲν, καθίστα
 Ζωρότερον δὲ κέραιε, δέπας δ' ἔντυνον ἐξάστω»

Pedig a pohárnoki szolgálatot rendszerint csak egy κέρυξ végezte fejedelmeknél.

Valósággal bámulatos, hogyan színezi ki Homeros Patroklos *nőies ügyességét*! Külön lakomát csapnak a kedves vendégek tiszteletére, eltérőleg a rendes menutől, mely nem volt sem több, sem kevesebb nyáron sült, ú. n. «czigánypecsenyénél». De most juh-, kecske- és hizlalt disznóhús járja. Achilleus maga csak «tranchíroz», valósággal mint manapság egy angolos háztartásban a — férj. Patroklos veszi a pohárnokén kívül a szakács szerepét is magára. Ő szózza be a húst, ő süti meg nyársakon, ő szeli fel a kenyeret és végre ő áldoz az isteneknek:

ᾠς φάτο, Πάτροκλος δὲ φίλῳ ἐπεπείθειθ' ἑταίρῳ.
 Ἀντάρ ὅγε κρεῖον μέγα κάββαλεν ἐν πυρὸς αἰγῇ,
 Ἐν δ' ἄρα νῶτον ἔθηκ' ὄϊος καὶ πίονος αἰγὸς,
 Ἐν δὲ σὺς σιάλοιο ῥάχιν τεθαυλιῶν ἀλοιφῇ.
 Τῷ δ' ἔχεν Αὐτομέδων, τάμνεν δ' ἄρα διος Ἀχιλλεύς,
 Καὶ τὰ μὲν εἷ μίστυλλε, καὶ ἄμφ' ὀβελοῖσιν ἔπιπρεν,
 Πῦρ δὲ Μενoitιάδης δαῖν μέγα, ἰσόθεος φῶς.
 Ἀντάρ ἐπὶ κατὰ πῦρ ἔκλῃ, καὶ φλὸξ ἱμαράνθη,
 Ἀνθρακὴν στορέσας ὀβελούς ἐφύπερθε τάνυσσεν,
 Πάσσε δ' ἄλδς θεῖοιο, κρατεντῶν ἐπαείρας.
 Ἀντάρ ἐπὶ ρ' ὄπτησε καὶ ἐν ἑλεοῖσιν ἔχευεν,
 Πάτροκλος μὲν σῆτον ἐλὼν ἐπένειμε τραπέζῃ
 Καλοῖς ἐν κανέοισιν, ἀτὰρ κρέα νεῖμεν Ἀχιλλεύς.
 Αἰτὸς δ' ἀντίον ἔζεν Ὀδυσσεύς θεῖοιο
 Τοίχον τοῦ ἐτέρουιο, θεοῖσι δὲ θῦσαι ἀνώγει
 Πάτροκλον, ὃν ἑταῖρον· ὁ δ' ἐν πυρὶ βάλλε θυήλας.»

(Ilias IX. 200—220.)

Mikor aztán visszabocsátja a követséget, halkan int Patroklosnak, hogy *vessen ágyat* — rendesen a szolgálók dolga — Phoinixnak. Udvarias kidobás. Ha már ágyaznak, a tapintatos vendég jónak látja távozni.

ᾠ καὶ Πατρόκλῳ δγ' ἐπ' ὀφρύσι νεῦσε σιωπῇ
 Φοίνικι στορέσαι πυκινὸν λέχος, ὅφρα τάχιστα
 Ἐκ κλισίης νόστοιο μεδοίαιτο . . .»

(Ilias IX. 620—623.)

Oh, hogyan tud a nőies, mélyérzésű Patroklos *könnyezni* az Akhivok vésznél! A hősök sebeikben fekszenek egytől-egyig; Achilleus tud róla fél-füllel, de megkeményíti szívét. Csak Patroklos fakad könnyekre, a nélkül, hogy, mint hű nő a férjét, vádolná Achilleust haragjának szertelenségeért. Könnyei oly bőven folynak, mint a forrás sötétén buzgó vize:

«Πάτροκλος δ' Ἀχιλῆϊ παρίστατο ποιμένι λαῶν,
 Λάκρυα φερμὰ χέων, ὥστε κρήνη μελάνδρος,
 Ἦτε κατ' αἰγίλιπος πέτρης δνόφερον χεῖει ὕδωρ.»

Ő a közvetítő, az áldozat, a ki önnönmagát áldozza fel Achilleus vétkének engeszteléseért. *Jelleme* teljesen azonos *Milton Fiúistenével*, a ki Ádám és Éva tragikus bűneért magát ajánlja fel engesztelő áldozatul Atyjának. Hogy pedig *elbizakodik* abban, hogy majd Achilleus fegyverzetében

Hektort legyőzi, annál tragikusabb. A férfias Achilleus önérzete őt is magával sodorja a ὄβρις tragikumába. A ὄβρις és ἄττ minden tragikus bukás szülő oka.

Érzelmek érzelmeket szülnek. Achilleus is megindul *Patroklosa könnyein*; ő, a kinek fülei süketek voltak Aias, Odysseus ékesszólására és a szeretett, agg Phoinix könyörgésére. Nincsen is nagyobb, megnyerőbb ékesszólás, mint egy szeretett lény könnyei. A *psychologiai indokolás* Homeros eposzainak cselekvényében épen annyira felülmulthatatlan, mint *plastikus előadása*:

«Τίπτε δαδάκνυσαι, Πατρόκλεις, ἡ ὕττε κοῦρη
Νηπίη, ἥθ' ἔμα μητρὶ θεοῦσ' ἀνελέσθαι ἀνάγει,
Εἴανοι ἄπτομένη, καὶ τ' ἐσσυμένην κατέρυξει,
Δακρυόεσσα δέ μιν ποτιδέσκειται, ὄφρ' ἀνέλγται·
Τῇ ἱκελος, Πάτροκλε, τέρεν κατὰ δάκρυον εἴβεις.»

(Ilias XVI. 7—11.)

Nemde, hogy a Patroklosban lakozó nőiség vonzza, indítja meg a hajthatatlan Achilleust? Milton Fitiústenében is a nőies érzelmi gazdagság egyesül a férfias erélylyel, miként Patroklosban.

Egyszersmind ékes példa arra, mikor ad Homeros *szereplőinek szájába* hasonlatot, és pedig kikerekített, körmondatosat? Akkor, ha a helyzet megindító voltánál fogva, maga is szinte beleolvad személyeibe, vagyis tőlük átveszi a szót. Homeros hasonlatainak elméletét nem lehet *psychologiai* elemzés nélkül, pusztá kategorizálással megállapítani, mint rendesen teszik.

Mert lám a költőn annyira erőt vett *szubjektivitása*, hogy ennyi sem elég neki. Még külön egyéni részvéte is kitör belőle:

«Ὡς φάτο λισσόμενος μέγα νήπιος· ἡ γὰρ ἐμῆλιν
Οἱ ἀπὸ θάνατον τε κακὸν καὶ πῆρα λατίσθαι.»

(Ilias XVI. 46—47.)

Gyönyörűség volna az Ilias cselekvényének fonalán végesvéig fel-tüntetni, hogy az egész eposz magva az *Achilleus barátsága Patroklossal* és hogy kettőjük mivolta a szó legnemesebb értelmében kiegészíti egymást, mint a férfitű és nőé. Legyen ezúttal elég ennyi!

Most ismét Hozzád fordulok, talán mint a közvélemény kifejezője. Már több mint egy évtized ernyedetlen munkásságára tekinthets vissza. Ennek folyamán Horatius, Ovidius és Vergilius méltatásába vágó több igen fontos kérdést oldottál meg — nagy önállósággal. Foglald ezen részletes tanulmányaidat egy-egy, a három nagy latin költő fejedelemről szóló ki-merítő monographiába! Ám ne feledd soha egyéni buzgóságodban, mivel tartoznak ők is, meg az egész emberiség a költészet atyjának! Ne feledd, hogy a rómaiak csak talentumok, a zseni pedig a hellének adománya:

«Grais ingenium, Grais dedit ore rotundo
Musa loqui.»

Tisztelő barátod

ifj. REMÉNYI EDE.

— Eulenspiegel nevéhez. E Közlöny legutóbbi számának. Vegyesei közt (473. s. k. l.) egy kis közlemény jelent meg, mely Eulenspiegel nevének legújabb magyarázatát ismerteti. E közlemény kapcsán annak szerzője felveti azt a kérdést, vajjon nálunk használja-e a nép a «tükör» szót a «podex» értelmében? E kérdésre azt válaszolhatom, hogy igenis; de be kell vallanom, hogy adataim mind oly helyekről valók, a hol az illető német kifejezés hatása a magyar szóhasználatra nincsen kizárva. A «podex» = «tükör» euphemismusnak a német folklórebán való többrendbeli szerepléséről v. ö. Felix *Liebrecht* «Arsloh» értekezését a «Germania» 1886. évi 2. füzetében. — Ugyanez alkalommal még megemlítem, hogy az Eulenspiegel eredeti alnémet *Ulenspiegel* nevének első része, az aln. *ülen*, egy német olvasókönyv magyarázó jegyzete szerint a. m. «Mit der *Uhle*, einem *eulenkopartigen* Wandbesen, Staub und Spinnweben wegfegen». (Niedergesäss, Deutsches Lesebuch II. 433.) Így tehát a német népkönyv ismert alakja nevének mégis csak volna valami köze a «bagoly»-hoz, melynek alnémet «*Ule*» nevével az *Ulenspiegel* első része teljesen egyenlőn hangzik. Lehet különben, hogy az idézett olvasókönyv ama jegyzete pusztá tudákos népetymológián alapszik.

Kl.

KÖNYVÉSZET.

I. Hazai irodalom.

Badics Ferencz dr. Magyar olvasókönyv. II. kötet. A középiskolák II. osztálya számára. (8-r. 241. l.) Bpest. 1896. Lampel Róbert. 1 frt. 20 kr. Kötve 1 frt 40 kr.

Boros Gábor dr. és *Székely* István. A magyar és német beszélgetések legújabb zsebkönyve. Gyakorlati utmutató úgy iskolai használatra, valamint magántanulásra és utazók számára. (K. 8-r. 173 l. Nagyszében, 1896. Seraphin G. A. 90 kr.

Czigler Ignác. Művelődéstörténet különös tekintettel a képzőművészetek fejlődésére. Az ifjuság számára. 80 művészettörténeti illusztrációval. (8-r. VI, 199 l.) Budapest, 1896. Lampel Róbert. Vásonba kötve 2 frt 40 kr.

Dávid István. Rövid latin nyelvtan. Gymnasiumok és reáliskolák számára. (8-r. 183 l. Bpest, 1896. Lampel Róbert 90 kr. Kötve 1 frt 10 kr.

Kölcsy Ferencz. Parainesis. (8-r. 84 l.) Bpest, 1896. Lampel Róbert. kötve 1 frt.

Latin iskolai klasszikusokhoz való praeparatio. Szerkeszti Dávid István. 21—23. füzet. (K. 8-r.) Bpest, 1896. Lampel Róbert. Egy-egy füzet 25 kr.

21. füzet *Dávid* István. Latin olvasókönyv (Livius, Ovidius, Phaedrus műveiből). A III. és IV. gymnas. osztályra. Magyarázta Dávid István. III. füzet. I. r. A római köztársaság története. 34. II. r. Ovid. 14. (97—114 l.)

22. füzet *Sallusti Crispi de Catilinæ Coniuratione.* Magyarázta Kaposy Luczán dr. Első füzet. Coniur. Catil. 1—32. (1—48 l.)

23. füzet. *Horatii Flacci Satiræ.* Magyarázta Gergye Lénárt. II. füzet. Sat. I. 5—végig. II. 1. (49—96 l.)

Magyar nemzet irodalomtörténete dióhéjban. I. A régibb időktől Kislafud Károlyig. (32-r. 60 l.) Veszprém, 1896. Krausz Armin fia. 20 kr.

Magyar történeti életrajzok. Szerkeszti Szilágyi Sándor. 1895. IV. füzet. (Szécsy Károly dr., Gróf Zrinyi Miklós. 2. füzet.) (8-r. 97—224 l.) Bpest, 1896. Ráth Mór. 1 frt 60 kr.

Petőfi Sándor költeményei. Millenniumi olcsó kiadás. Négy részben. I. Hazafias költemények. II. Szerelmi költemények. III. Elbeszélő költemények. IV. Leíró költemények és népdalok. (16-r. 231, 242, 263, 163 l.) Budapest, 1896. Athenæum. Kötve 1 frt.

Szamota István. A tinanyi apátság 1055-iki alapítólevele, mint a magyar nyelv legrégibb hiteles és egykorú emléke. (8-r. 39 l.) Budapest, 1896. Ifj. Nagel Ottó bizom. 60 kr.

Volf György. Első keresztény térítőink, nyelvünk, írásunk és történetünk tanúbizonysága szerint. (8-r. 109 l.) Bpest, 1896. Akadémia. 1 frt 20 kr.

Zombory Izidor János. Barcsay Abraham élete és költészete. (Bölcsészetdoctori értekezés.) Budapest, 1895. (8-r. 73 l.) — Tartalom: Bevezetés. Barcsay élete. Barcsay költeményeinek kiadásai. Barcsay költői levelei. Barcsay ódái költeményei és verselése. Barcsay prózai levelei.

II. Külföldi irodalom.

Musici Scriptores Graeci. Aristoteles, Euclides, Nicomachus Bacchius, Gaudentius, Atypius et Melodiarum veterum quidquid exstat. Recognovit, proemiis et indice instruxit *Carolus Janus*. Annexæ sunt tabulæ. Lipsiæ 1896. Teubner, XCIII és 503 l. 9 mk. — A Meibomféle ritka és drága gyűjtemény megjelenése óta többször kísértették meg egyes tudósok a görög zeneirodalom képviselőinek újabb kiadását, anélkül, hogy teljes történet é téren. Az ezen irányban régóta érzett szükségét pótolja a Jan-féle kiadás. Első helyen találjuk Aristotelesnek a zenére vonatkozó helyeit, s az Aristotelesnek tulajdonított problémák zenei fejezeteit. Következnek: Euklides irata (*zatatouh karovoc*), továbbá az *εισαγωγή ἀκουσική*, melynek szerzőjét talalgatják, de biztosan még nem tudják; Nikomachos kézikönyve (tanulságos bevezetéssel); a Bakcheiosnak tulajdonított zenei katekizmusok, a Gaudentius-féle «bevezetés» és Atypios hangjegy- és skála-lajstroma. Kiváló figyelmes érdemel még a terjedelmes kéziratjegyzék, mely az összes zenei vonatkozása kéziratokat felsorolja.

Sauppe's Ausgewählte Schriften. Mit dem Bilde H. Sauppe's. Berlin 1896. Weidmann (VII. és 862 l.) 26 m. — A hires philologusnak 316 műve maradt reánk; ezek közül 83-at tartalmaz a vaskos kötet, mely különösen Wilamowitz ösztönzésének köszöni keletkezését. A közölt dolgozatok a classica philologia legkülönbözőbb disciplináinak körébe, kis részben a német irodaloméba tartoznak.

Liers Hugo: Das Kriegswesen der Alten mit besonderer Berücksichtigung der Strategie. Breslau, 1895. W. Koebner. VIII és 392 l. 9 mark. — Ambár a szerző a XVII. és XVIII. századbéli hadviselésnek önként kínálkozó analógiáit nem értékesítette, művének mégis hasznát fogja venni a kutató. A bevezetés az ókori hadviselés fejlődését tárgyalja; a mű többi részei: 1. A hadi eszközök. 2. Menetelés, tábor, csata, ellátás. 3. A hadviselés. 4. Az ókori népek harczias jelleme.

Überweg Friedrich: Grundriss der Geschichte der Philosophie. Erster Teil: Das Altertum. 8. Auflage, bearbeitet und herausgegeben von Max Heinze, Berlin, 1894. Mittler & Sohn. IX és 390 l. 8-r. 6 mk. — Az utolsó (1886. évi) kiadás óta megjelent irodalmi anyag gondos felhasználásával készült új kiadása ez előnyösen ismert tudományos kézikönyvnek, mely különösen megbízhatóságával válik ki.

A MAGYAR PHILOLOGIAI IRODALOM 1895-BEN.

Az összegyűjtött anyag ez összeállításánál a következő rovatokba van osztva:

I. *Általános nyelvészet és ethnographia.*

II. *Aesthetika és műtörténet.* 1. Aesthetika. — 2. Képzőművészetek. — 3. Zene. — 4. Színészet.

III. *Philologiai paedagogia.* 1. Általános irányú czikkek (nyelvtanításról, olvasásról, írásról). — 2. Magyar nyelv. — 3. Klasszikus nyelvek. — 4. Német. — 5. Francia.

IV. *Ugor nyelvek.*

V. *Arja nyelvek* (a cigány nyelvvel).

VI. *Keleti nyelvek* (arab, héber, török.)

VII. *Magyar nyelv s irodalom.* 1. Bibliographia. — 2. Magyar irodalomtörténet. (Ebbe fölvetettek a szépirodalmi művek és a színművek bírálatai is. Ez utóbbiaknál csak az első előadás napja van megjegyezve. Ez lehetővé teszi a különböző napilapokban megjelent ismertetések fölkeresését.) — 3. Egyes írókról. — 4. Magyar nyelvészet (a végén: egyes szókról és szólásokról). — 5. Iskolakönyvek.

VIII. *Klasszikus nyelvek s irodalmak:* 1. Általános irányú dolgozatok. — 2. Görög történet s régészet. — 3. Görög irodalomtörténet s egyes görög írók. — 4. Görög nyelvtan s olvasókönyv. — 5. Latin történet s régészet. — 6. Latin irodalomtörténet s egyes latin írók. — 7. Latin nyelvtan s olvasókönyv. — 8. Magyarország ókori régészete.

IX. *Germán nyelvek.*

X. *Rómán nyelvek.*

XI. *Szláv nyelvek.*

XII. *Vegyes.*

I. Általános nyelvészet és ethnographia.

α) Nyelvészet.

1. *Bodnár Zsigmond.* A nyelv és irály. Magy. Szalon 23. köt. 615—632. l.

2. *Clédat, L.* Précis d'orthographe et de grammaire phonétique. Ism. Balassa József. Nyelvtud. Közlem. 365. l.

3. *Curtius, Ernst.* Gesammelte Abhandlungen. Rövid ism. Phil. Közl. 431. l.

4. *Emerson R. W.* Az emberi szellem képviselői. Ism. Dr. Czirbusz Géza. Kath. Szemle 326—331. l. — e. Bud. Szemle 82. köt. 455—461. l. — Hegedűs Loránt. Nemzet 33. sz. — Kereszt. Magvető 55. l. — Prot Szemle. 103. l.

5. *Fetzer János Ferencz.* A nyelv eredete és különfélesége. Szilágy-somlyói kath. algy. 1894/5. értes. 3—58 l.

6. *Giesswein, A.* Die Hauptprobleme d. Sprachwissenschaft. *Ism. Ziemer H. Bursian Jahresber.* 1895. 1. 2. füz. 13—18. l. — *Bojunga Kl.* Indogerm. Forsch. VI. köt. (Anzeiger.) 1. l.

7. *Giesswein Sándor.* Az urali nyelvek helyhatározói demonstratív elemei. *Ism. Melich János. Nyelvtud. Közl.* 107. l.

8. *Hornyánszky Gyula.* Nemzeti eszme és tudomány. *Philol. Közl.* 781—812. l.

9. *Huber Lipót.* Jézus Krisztusnak és apostolainak nyelvéről. *Hit-tud. folyóirat* 51—70. 353—389. l.

10. Az indogermán rokonsági nevek. *Nyelvtud. Közl.* 52. l.

11. *Katona Lajos.* Kreol mesék. *P. Napló* 155. sz.

12. A kínai sajtó. *Vasár. Ujs.* 6. sz.

13. *Müller, Max.* Theosophy or psychological religion. *Ism. Pozder Károly. Philol. Közl.* 239—246. l.

14. *Pivár Ignác.* Kis hangtan. (Fonetika). Vezérfonalul a siket-némák tanítói számára és magánhasználatra. Vác, 1895. (8-r.) 50 kr.

15. *Ries John.* Was ist Syntax? *Ism. Balassa József. Nyelvtud. Közl.* 79—81. l. — *Pecz Vilmos. U. o.* 82—85 l.

16. *Rupp Kornél.* Ponori Thewrewk Emil. (Arczképpel). *Tanulók Lapja* 40. sz.

17. *Schuchardt Hugo:* 1. Ueber das Georgische. 2. Über den passiven Charakter des Transitivs in den kaukas. Sprachen. *Ism. Simonyi Zs. Bud. Szemle* 84. köt. 327—329. l.

18. *Somogyi Ede.* Öt nyelvű szótár. A magyar, német, angol, francia és olasz nyelv szótára. 2 kötet. Budapest, 1895. *Robiczek Zs.* (8-r. 1580 l.) 15 frt.

19. *Studia Sinaitica.* 4 kötet. *Ism. Goldziher I. Nyelvtud. Közlem.* 96—101. l.

20. *Szilasi Móricz.* Szórványos és részleges hangváltozás példái az angolban. *Nyelvtud. Közlem.* 119—121. l.

b) Ethnographia.

21. *Balázs Dénes.* Udvarhelymegyei babonák. *Ethnographia* 53—55. l.

22. *Bartha Miklós.* A mezőszéki oláh. Néprajzi vázlat. *U. o.* 100—109. l.

23. *Bellosics Bálint.* Dodola. (Adatok az eső csináláshoz.) *U. o.* 418—422. l.

24. *Benedek Elek.* A régi székely falu. *Magy. Hirl.* 24. sz.

25. *Bezsán Miklós.* Néphit és népszokások a karasmenti románoknál. *Ethnographia.* 423—429. l.

26. *Csáky Elek.* Somogy megye lengyeltóti járásának néprajzi viszonyai. *U. o.* 227—229. l.

27. *Csálki János.* A «pünkösdi király» választása Ugocsában. *U. o.* 226. l.

28. *Demeter Dénes.* Udvarhelyi népmondák. *U. o.* 240. l.

29. *Demeter Dénes.* Csallóközi és fejérmegyei népmondák. *U. o.* 242—244. l.

30. *Elekes Sándor.* Gernyeszegi babonák és népszokások. *U. o.* 49—53. l.

31. Ethnol. Mittheilungen III. k. 5—10. füz. Ism. Wlislöcky. Élet 15. sz.
32. *Farkas Lajos*. A «kállai kettős». Ethnographia 288—297. l.
33. *Fináczy-Weiss, Frau I. v.* Deutsche Volkslieder aus Ofen. Ethnol. Mittheil. IV. köt. 73. l.
34. *Fiók Károly*. Östörténet és kritika. Századok 818—832. 885—901. l. — Munkácsi Bernát. Néhány szó. Ethnographia 448—451. l.
35. *Fiók Károly*. Az árjak és ugorok érintkezései. Ism. Munkácsi B. Ethnographia 65—70. l.
36. *Gál Kálmán*. Temetési szokások a Nyárád mellett. U. o. 222—226. l.
37. *Gál Kálmán*. Határkerülés és húsvéti öntözés a Nyárád vidékén. U. o. 301—303. l.
38. *Gál Kálmán*. Czigány-gyász a délvidéken. U. o. 345. l.
39. *Gál Kálmán*. Lakodalmi szokások a Nyárád mellett. U. o. 401—405. l.
40. *Gelléri Mór*. Néprajzi múzeum. Magy. Hirl. 188. sz.
41. *Gönczi Ferencz*. Muraköz és népe. Budapest, 1895. Könyves Kálmán r. t. (8-r. III, 154 l.) 2 frt. — Ism. Hermann Antal. Néptan. Lapja 98. sz. Polg. isk. közl. 267—269. l. és Ethnogr. 443. l. — Fülei. Szabad Szó 394. sz. — Ethnol. Mittheil. 180. l.
42. *Gönczy Ferencz*. Göcseji népszokások. Ethnographia 320—355. l.
43. *Gönczi, Franz*. Die Kroaten in Muraköz. Ethnol. Mittheil. IV. Bd. 163.—175. l.
44. *Gopcsa László*. A magyarországi örményekről. Erdélyi Múz. 375—382. l.
45. *Gyarmathy Zsigáné*. Kalotaszegi lakodalom. (Képekkel.) Vasár. Ujs. 38. sz.
46. *Györgyi Kálmán*. Népünk házi ipara a fővárosban. Hazánk 4. sz.
47. *Herrmann Antal*. Husvét a magyar néphiedelemben. Hazánk 102. sz.
48. *Herrmann Antal*. Az idővarázslás a magyar s egyéb hazai népek hitében. Ethnographia 198—205. l.
49. *Herrmann Antal*. Magyarországi néprajzi könyvészet. 1893—94. U. o. 244—256. l.
50. *Herrmann, Ant.* Volkslieder bosnisch - türkischer Wanderzigeuner. Ethnol. Mittheil. IV. Bd. 56. l.
51. *Husza József*. A székely ház. Függelékét az árjak és ugorok érintkezéséről írta Fiók Károly. Háromszék és Csíkmegyék, a Székely-Egyesület, valamint a nmlt. m. k. keresk. miniszterium segélyezésével kiadja a szerző. Budapest, Pesti könyvny. r. t. 1895. (2-r. VII+97+XXXVI. tábla). Ism. Ethnographia. 18—37 l. — e. Arch. Értes. 172—175. l. — Rövid ism. Ország-Világ 4. sz.
52. *Istvánffy Gyula*. Palócz néprajzi tanulmányok. Budapest, 1895. Singer és Wolfner. (8-r. 41 l.) 50 kr. — Ism. H. A. Élet 16. sz.
53. *Istvánffy Gyula*. Palócz babonák és gyermekjátékok. Ethnographia 108—118. l.
54. *Jakab József*. Rákóczi leánya. (Szatmármegyei népmonda.) U. o. 307—309. l.

55. *Jakab József*. Szatmármegyei babonák. U. o. 309—312. 410 416. l.
56. *Jankó János*. A cseh-szláv néprajzi kiállítás Prágában. (Képekkel.) Vasár. Ujs. 47. sz.
57. *Jarník, U. & Bersanu, A.* Doine si strigături den Ardeal. — Ism. Marienescu A. Ethnol. Mittheil. IV. köt. 181. l.
58. *József főherczeg*. A cigányokról. A cigányok történelme életmódja, néphite, népköltészete, zenéje, nyelve és irodalma. Wlisslocki Henrik közreműködésével. Térképpel, képes táblákkal és szövegábrákkal. Budapest, 1895. Pallas. (4-r. 97 l.) 1 frt 60 kr.
59. *Josef, Erzherz.* Tiere im Glauben der Zigeuner. Am Urquell. VI. köt. 1. füz. és Ethnol. Mittheil. IV. köt. 50. l.
60. *Kálmány Lajos*. A magyar halászok vízi ellenségei. Ethnographia 102—105. l.
61. *Kandra Kabos*. Karácsonyi népszokások és babonák. Nemzet 355. sz.
62. *Kolumbán Samu*. Néprajzi adatok Lozsádról. Hunyadm. tört. és rég. társ. VII. Évkönyve. 80—90. l.
63. *Kolumbán Samu*. Haller «Hármas Istoria»-jának egyik meséje székely köntösben. Ethnographia 71—73. l.
64. *Kolumbán Samu*. A hosdátthiak népszokásai. U. o. 119—123. 213—219. l.
65. *Kolumbán Samu*. Adatok az udvarhelymegyei székely néphithez. U. o. 298—301. l.
66. *Kolumbán Samu*. Hétfalusi csángó-babonák. U. o. 398—401. l.
67. *Kovács Bálint*. A zágori nép szokásai és babonái. U. o. 396—398. l.
68. *Kovács János*. A cigányok Szegeden. U. o. 187—198. 280—288., 388—393. l.
69. *Krauss, Friedr. S.* Das Fräulein von Kanizsa. Ein Abenteuer auf der Adria. Ein moslinisches Guslarenlied in zwei Fassungen. Ethnol. Mittheil. IV. Bd.
70. *Kristály Balázs*. A «lüdércz» a székely néphitben. Ethnographia 105—108. l.
71. *Kristály Balázs*. A csiki-székelyek időjósításai. U. o. 118. l.
72. *Kristály Balázs*. Székely népmonda a katus-taváról. U. o. 239. l.
73. *Kurz, S.* Todtenwache bei den Hienzen. Ethnol. Mittheil. IV. Bd. 178. l.
74. *Lázár István*. Néprajzi adatok Alsófehérmegyéből. Ethnographia 304—307. l.
75. *Lehoczky Tivadar*. Régi ruthén puskaportartók. U. o. 37—40. l.
76. *Majláth Béla*. A csallóközi cigányok. Magy. Hirl. jan. 4.
77. *Marczali Henrik*. Török eredetű-e a magyar nemzet? Bud. Szemle 81. köt. 476—480. l. — L. még 83. sz. a.
78. *Marianu Flor*. Descăntece poporane române. Ism. Marienescu A. Ethnol. Mittheil. IV. Bd. 181. l.
79. *Medreczky Soma*. Liptói tót népszokások. Ethnogr. 440—443. l.
80. *Meier J.* Ueber die deutsche Bevölkerung von Siebenbürgen. Beitr. z. Gesch. d. deutschen Sprache. XX. Bd.
81. *Melich János*. Cseh-szláv ethnographiai kiállítás Prágában. Ethnographia 277—280. l.

82. *Munkácsi Bernát*. Török eredetű-e a magyar nemzet? *Ethnographia* 1—17. l. (Kivonat.) Akad. Értes. 399—407. l.

83. *Munkácsi Bernát*. A magyar nemzet törökségéhez. *Ethnographia* 83—91. l. Válasz Marczalinak a Bud. Szemle 81. köt. 476. l. megjelent cikkére.

84. *Munkácsi Bernát*. Farkas eskü a régi magyaroknál. U. o. 73. l.

85. *Munkácsi Bernát*. A török műveltségátadás kora. U. o. 135—139. l.

86. *Munkácsi Bernát*. Az «ugor» népnévzet eredete. U. o. 349—387. l.

87. *Munkácsi B.* Die älteste historische Erwähnung der Ugrier. *Ethnol. Mittheil.* IV. köt. 152—161. l.

88. *Nagy Géza*. A szkithák nemzetisége. Budapest, 1895. Singer és Wolfner (8-r. 60 l.) 50 kr.

89. *Nagy Géza*. A székely írás eredete. *Ethnographia* 269—276. l.

90. *Nemes Mihály*. A talaborvölgyi ruthén nép lakodalmi szokásai. U. o. 429—435. l.

91. *Niederle & Zibrt*. Česky Lid. Ism. Mellich János. U. o. 444—447. l.

92. *P. Péter* apostol a népies hagyományban. *Philol. Közl.* 511. l.

93. *Pongor István ifj.* A debreczeni «nyeregből való lóhajtásról». *Ethnographia* 219—221. l.

94. *Rechnitzer Ignác*. A hajdúmegyei magyar pásztor chronomantiája. U. o. 406. l.

95. *Rechnitzer Ign.* Hajdúmegyei gyermekjátékok. U. o. 407—410. l.

96. *Reteganu, Joh.* Colectiune de poesii populare române. Ism. Marienescu A. *Ethnol. Mittheil.* IV. köt. 182. l.

97. *Robiczek Ferencz*. Bukovinai magyar véreink. Magyar Állam. 296. sz.

98. *Rozvány György*. Czigányaink történetéhez. *Századok* 577—579. l.

99. *Sajóvölgyi G. Péter*. A dorogmai vessző-munka-ipar. *Ethnogr.* 393—395. l.

100. *Sbornik za narodni umotvorenija, nauka i knjižnina*. Ism. Krauss Fr. S. *Ethnol. Mittheil.* IV. köt. 57—62. l.

101. *Sebestyén Gyula*. A költészet eredetéről. *Ethnographia*. 77—82. l.

102. *Schuller, Fr.* Volksstatistik der Siebenbürger Sachsen. (Forschungen zur deutschen Landes- u. Volkskunde. IX. Bd. 1. H.) Stuttgart. 1895. J. Engelhorn. (8-r. 55 l.) 4 Mk. 80.

103. *Schullerus, A. dr.* Zur Volkskunde. 10. Die Volksballade von der Nonne. *Korresp. Bl. d. Ver. f. siebenb. Landeskunde* 1. sz.

104. *Schultheiss, F. G.* Zur Statistik der Siebenbürger Sachsen. *Allg. Zeitung.* (München). 153. sz. mellékl.

105. *Strausz, Adolf*. Kosmogonische Spuren im bulgarischen Volksglauben. *Ungar. Revue* 602—691. l.

106. *Szentkeresztesy Tivadar*. Nyitramegyei népmondák. *Ethnogr.* 416—418. l.

107. *Tagányi Károly*. A földközösség története Magyarországon. (8-r. 42 l.) Ism. Jankó János. *Ethnographia* 55—64. l.

108. *Teutsch, Frdr.* Die Art der Ansiedelung der Siebenbürger Sachsen. (Forschungen zur deutschen Landes- u. Volkskunde IX. Bd. 1. H.) Stuttgart, 1895. J. Engelhorn. (8-r.)

109. *Torma, Sofie v.* Ethnographische Analogien. Jena. 1894. Rövid ism. H—y. Literar. Centralblatt. 10. éz.

110. *Vámbéry Armin.* A magyarság keletkezése és gyarapodása. Budapest, 1895. Franklin-T. (8-r. 408 l.) 3 frt. — Ism. Dr. Giesswein Sándor. Kath. Szemle 485—491. l. — Acsády Ignác. Nemz. Ujs. 129. sz. — B. P. P. Napló. 149. sz. — Czirbusz Géza. Magy. Allam 107. sz. — K. P. P. Lloyd 92. sz. — Kovács Albert. Nemz. Ujs. 218. 219. sz. — Sz. B. Vasár. Ujs. 16. sz. — V. B. Élet 33. sz. — Főv. Lap. 161. sz. — Egyetértés 108. sz. — Borovszky Samu. U. o. 115. sz. — Hunföldi. Ethnographia 141—178. l. — Réthy László. Nyílt levél Vámbéry Armin tanár úrhoz. Hazánk 118. sz. — Az irodalmi illem. (Vámbéry és Réthy) U. o. 133. sz.

111. *Veress Endre.* A «Baba-Dokia» a ruthének és huzulok földjén. Ethnographia 345. l.

112. *Versényi György.* Felvidéki népmondák. U. o. 123—132. 230—239. l.

113. *Wagner Aladár.* Népszokások Nagy-Bakónak vidékén. U. o. 313—320. l.

114. *Wittstock, Oskar.* Beiträge zur siebenbürgisch-sächsischen Trachtenkunde. Nagyszebeni ev. gymn. 1894 5. ért. 3—15. l.

115. *Wittstock, O.* Volkstümliches der Siebenbürger Sachsen. (Forschungen zur deutschen Landes- u. Volkskunde IX. Bd. 2. Heft.) Stuttgart, 1895. J. Engelhorn. (8-r.) Ism. nn. Lit. Centr. 52. sz.

116. *Wislócki, Heinr.* Die Haarschur bei den mohammedanischen Zigeunern der Balkanländer. Ethnol. Mittheil. IV. köt. 52—55. l.

117. *Wislóckiné Dörfler F.* Templom és templomszerek a magyar néphitben. Ethnographia 40—49. l.

118. *Wislóckiné F.* Kakas tyúk és tojás a magyar néphitben. U. o. 205—213. l.

119. *Zsatkovics Kálmán.* Vázlatok a magyarországi oroszok életéből. Bud. Szemle. 82. köt. 111—134. 275—301. l.

120. *Zsurek Antal.* A máramarosmegyei «Nagy-Ág» völgy ruthén népének hiedelmeiből. Ethnogr. 436—441. l.

II. Aesthetika s műtörténet.

1. Aesthetika.

121. *Alapi Gyula.* A legfrisebb lírikus nemzedék. Polit. Hetiszemle 43. sz.

122. *Ambrus Zoltán.* Hol a «fenséges»? Magy. Hirl. 58. sz. (Bernardo Montillá-ról). — Lásd 150. sz. a. is.

123. *Ambrus Zoltán.* A színházi kritika. U. o. 64. sz.

124. *Apponyi Albert gróf.* Aesthetika és politika, művész és államférfiú. Székfoglaló értekezés. Felolvasta a Kisfaludy-társaságnak 1895. febr. 10-én Budapesten tartott díszgyűlésén. Budapest. 1895. Révai testv. (8-r. 63 l.) 50 kr. — Ism. Polit. Heti Szemle 8. sz. — Silberstein A. Apponyi als Aesthetiker P. Lloyd 37. sz. — Tiborcz. Hét 7. sz.

125. *Bahr, Herm.* Studium z. Kritik der Moderne. Ism. Szilágyi Géza. Élet. 29. sz.

126. *Beöthy Zsolt.* Színházi esték. A színműírók és színészek új folyama. Budapest, 1895. Hornyánszky V. (8-r. 265 l.) 2 frt. — Ism. Esztegár László. Nemz. Ujs. 46. sz. — Góbi Imre. Philol. Közl. 717 723. l. — Lázár Béla. Nemzet 115. sz. — Róna Béla. Egyetértés 196. sz. — Polit. Heti Szemle 21. sz. — Delta. Magy. Hirl. 19. sz. — (Erdélyi P.) Hazánk 53. sz.

127. *Bikfalvy József.* A drámai s epikai szerkesztés és jellemzés különbsége. Tanulók lapja 39. sz.

128. *Bodnár Zsigmond.* A jellem. Magy. Szalon 22. köt. 947 — 958. l.

129. *Bodnár Zsigmond.* Pessimizmus és misticizmus. U. o. 22. köt. 1271—1280. l.

130. *Bodnár Zsigmond.* A kozmopolita és a nemzeti irodalom. Egyetértés 323. sz.

131. *Bodnár Zsigmond.* Classicismus és romanticismus. Athenæum 242—252. l.

132. *Boché, Éd.* L'eloquence de la chaire. Ism. Walter Gyula. Magy. Sion 217—220. l.

133. *Cassius.* Nemzeti és kosmopolita szellem az irodalomban. Polit. Heti Szemle 3. sz.

134. *Castelar Emil.* A művészet, vallás és természet Olaszországban. Új sorozat. A szerző engedélyével spanyol eredetiből fordította Huszár Vilmos. Budapest, 1895. Athenæum. (8-r. VIII, 319 l.) 2 frt. — Ism. Ernber János. Ung. 10. sz. — Latkóczy Mihály. Nemz. Iskola 23. sz. — Keményfy Dániel. Kath. hitvéd. folyóirat 382. l.

135. *Cauer, P.* Die Kunst des Uebersetzens. Rövid ism. Philol. Közl. 431. l.

136. *Censor.* Zsurnalistika és szépirodalom. Polit. Heti Szemle 5. szám.

137. *Császár Elemér.* A legmodernebb realizmus. Polit. Heti Szemle 29. sz.

138. *Császár Elemér.* Nemzetiség a lírában. U. o. 32. 34. sz.

139. *Császár Elemér.* A romanticizmus halála. U. o. 36. sz.

140. *Császár Elemér.* A széppróza mai állása. U. o. 41. 42. sz.

141. *Császár Elemér.* Korszerűség az irodalomban. U. o. 45. sz.

142. *Doktor Apáczai.* Tendenzia a regényben. Polit. Heti Szemle 51. sz.

143. *Gáspár Imre.* Jellemzetesség a színműben. Magy. Szemle. 45. 46. sz.

144. *Gergely István.* A színpadi természetesség. Hazánk. 112. sz.

145. *Gergely István.* Modern kritika. Magy. Szalon 23. köt. 1307—1314. l.

146. *Gürtler József.* A katholicizmus és a sajtó. — után Auer István. Magy. Állam. 20., 21. sz. és Irod. Közl. 2. sz.

147. *Hegedűs István.* Dekadensek. Polit. Heti Szemle. 39. sz.

148. *Hegedűs István.* Az ékesszólás a művészetek közt. Athenæum 379—399. l.

149. *Herczegh Béla.* Irodalmi irányok. Erdélyi Híradó 165. sz.

150. *Heresi Sándor.* Főnség és köznapiság. Otthon. 1895. I. köt. 541—543. l. (Echegaray. Montillá-járól). — Lásd 122. sz. a. is

151. *Horváth Janka*. Divatok az irodalomban. Magy. Hírl. 258. sz.
 152. *Kapossy Lucián, dr.* A népdal képző erejéről. Óráló 18—20. sz.
 153. *Kardos Albert*. Legújabb költészetünk. Egyetértés 121. sz.
 154. *Keszler József*. A színész lelki beszámíthatósága a színpadon. Nemzet 263. sz.
 155. *Koltai Virgil*. A magyar nemzet loyaltitása költészetében. Tanulók Lapja 27. 28. sz.
 156. *Kudora János*. Az egyházi ékesszólástan elmélete. Hittud. folyóirat 182—213. 488—516. l.
 157. *Lázár Béla*. Misztikus Lira. Nemzet 169. sz.
 158. *Lázár Béla*. Vitás kérdések. (Kozmopolitizismus; futorpoézis; couplet-irodalom; álkritika). Nemzet 281. sz.
 159. *Lehr Vilmos*. Alexandrinus és Zrínyi-sor. Verstörténeti adalék. Phil. Közl. 15—29. l. — Radó A. megjegyzése. U. o. 109. l.
 160. *Madzsar Gusztáv*. A magyar népköltés versalakjai. Budapest, 1895. Lampel R. (8-r. 88 l.) 50 kr.
 161. A népszínmű a nemzeti színházban. Egyetértés 297. sz.
 162. A népszínmű jövője. Egyetértés 312. sz.
 163. *Pulágyi Lajos*. Mi a baj? (Az irodalom virágzása). Polit. Heti Szemle 33. sz.
 164. *Pekár Károly*. Új eredmény a physiologiai aesthetikában. Athenæum 99—102. 283—286. l.
 165. *Pekár Károly*. Az aesthetikai érzések psychológiája. U. o. 193—210. 500—522. l.
 166. *Perényi József*. A naturalismus és Zola. Erd. Hiradó 85. sz.
 167. *Péterfi Dénes*. Vallás és művészet. Kereszt. Magvető. 1—6. l.
 168. *R. B.* Divatos irodalmak. Polit. Heti Szemle 22. sz.
 169. *R. B.* Költészetünk iránytalansága. U. o. 30. sz.
 170. *R. B.* Nemzet és irodalom. U. o. 31. sz.
 171. *R. B.* A szépirodalom pártolása. U. o. 29. sz.
 172. *R. B.* Költészetünk iránytalansága. U. o. 30. sz.
 173. *Rudnai M. Győző*. A mai népszínmű. Hazánk 264. sz.
 174. *Salgó Sándor*. Naturalismus és szimbolismus. Élet 28. 29. sz.
 175. *Schober Béla*. A drámai jellem. Tanulók lapja 49. sz.
 176. *Senex*. Magyar lira. Élet 23. 24. sz.
 177. *Silberstein Ötvös A.* Dramaturgiai dolgozatok. II. kötet. Aristoteles: A költészetéről. Fordítva és magyarázva. Budapest, Könyves Kálmán. 1895. (8-r. 250 l.) 2 frt. Ism. Sebestyén Károly. Philol. Közl. 406—409. l. — *Lázár Béla*. Nemzet 75. sz. — *Ábrányi Emil*. P. Napló 98. sz. — (Erdélyi P.) Hazánk 90. sz.
 178. *Silberstein, Adolf*. Im Strome der Zeit. Ism. Ábrányi Emil. P. Napló 98. sz.
 179. *S. Szabó József*. A költészet nevelő hatása. Óráló 94—96. sz.
 180. *Szemennyei Kornél*. Reál-elemek a balladában. Magy. Szemle 31. 32. sz.
 — 181. *Szlávik Mátyás*. A tolstoismus. Erdélyi Múz. 150—153. l.
 182. *Timár Szaniszló*. A naturalismus alkonya. Egyetértés 280. sz.
 183. *Trencsény Károly*. A költészet konservativismusa. Zombori keresk. középisk. 1894/5. értes.

2. Képzőművészetek.

184. *Csicseri Bors*. Jankó Elemér. Nemzet 98. sz.
 185. Csók I. *Domanowszky Sándor*. Báthori Erzsébet. (Csók István festménye). Hazánk 266. sz.
 186. *Fanfaron*. Csók István. (Képekkel). Magy. Szalon 24. köt. 353—360. l.
 187. *Junius*. Báthori Erzsébet. P. Napló 178. sz.
 188. *Malonyai Dezső*. Csók István képéről. P. Napló 152. sz.
 189. *Prém József*. Báthori Erzsébet. Egyetértés 266. sz.
 190. *Silberstein Adolf*. Csók's «Elisabeth Báthori». P. Lloyd 236. sz.
 191. Báthori Erzsébet. Csók István festménye. (Képpel). Vasár. Ujs. 39. sz. — *S. Hét* 41. sz.
 192. *E. Gy.* Készülő szobrok. Magy. Szalon 23. köt. 791—800. l.
 193. Ferdinánd bolgár fejedelem arcképe. Benczúr Gyulától. Vasár. Ujs. 18. sz.
 194. *Gerecze Péter*. A pécsi székesegyház régiségei. Arch. Ért. 36—48. 129—140. 333—361. 401—412. l.
 195. *Gerecze*. Roskovics falképei. Bud. Hirl. 120. sz.
 196. *Gerő Ödön*. Róna József. (Képekkel). Magy. Szalon 23. köt. 1141—1165. l. és P. Napló 237. sz.
 197. *Goldschmied Lipót*. Magyar-zsidó művészek. Izr. magy. irod. társ. 1895. Évkönyv. 335—355. l.
 198. Grünwald Béla. (Arczképpel). Otthon II. évf. 1. köt. 530. l.
 199. *Györgyi Kálmán*. Molnár József festményei. Hazánk 47. sz.
 200. *H—i L.* Neue Porträts von Leopold Horovitz. P. Lloyd 86. sz.
 201. *H—i L.* Rembrandt ein Jude? U. o. 156. sz.
 202. *H—i L.* Adolf Menzel. U. o. 294. sz.
 203. *Halász Margit*. A művészi hangulat. Zala 100. sz.
 204. *Hauptmann G.* Mythologiai képgyűjtemény. Ism. Pozder Károly. Philol. Közl. 640. l.
 205. *Hentaller Lajos*. Vágó Pál mesterműve. Magyarország 252. sz.
 206. *Herz, Max*. Catalogue sommaire des monuments exposés dans le Musée national de l'Art arabe. Caire, 1895. (8-r. LXVI, 187 l.) Ism. Goldziher I. Bud. Szemle 84. köt. 132—137. l.
 207. *Jakab Elek*. A magyar festőművészet ma és háromszáz év előtt. Magy. Szalon 23. köt. 171—182. l.
 208. *Jókai Mór*. Hat nagy magyar történelmi festmény Bécsben. Nemzet 171. sz.
 209. *K. E.* Roskovics Ignác. (Arczképpel). Vasár. Ujs. 19. sz.
 210. *K. M.* Az új igazságügyi palota szoborművei. Vasár. Ujs. 33. sz.
 211. *Kacziány Ödön*. Molnár József. (Arczképpel). Vasár. Ujs. 10. sz.
 212. *Kazár Emil*. A józsefvárosi templom falfestményei Roskovics Ignácztól. Vasár. Ujs. 19. sz. és Magy. Állam 110. 111. sz.
 213. *Keszler József*. A józsefvárosi templom falfestményei. Nemzet 123. sz.
 214. Két művész ifjúsága (Böcklin-Verescsagin). Föv. Lap. 258. 259. sz.

215. Kivándorló művészek. ss. Polit. Heti Szemle 4. sz.
 216. *Lázár Béla*. Misztikus festészet. Nemzet 151. sz.
 217. *Lichtenegger József*. A művészetek, jelesen a képzőművészetek hanyatlása korunkban. Heti Szemle 22. sz.
 218. *Malonyay Dezső*. Művészeink a Salonban. P. Napló 205. és 244. sz.
 219. *Malonyay Dezső*. Az idei salonok P. Napló 117. 120. sz.
 220. Munkácsy hazajövetele. ss. Polit. Heti Szemle 44. sz.
 221. A sztrájk. Munkácsy Mihály festménye Vasár. Ujs. 26. sz.
 222. *Muther R.* Geschichte der Malerei im XIX. Jahrhundert. Ism. Bud. Szemle 83. köt. 477—478. l.
 223. *Myskorszky Viktor*. Faépítészetünk műemlékeiről. (Kivonat). Akad. Értes. 31—35. l.
 224. *P. A* legrégibb szobrok Magyarországon. Bud. Hirl. 37. sz.
 225. *Reményi Fde*. Budavár megvétele. (Benczúr Gyula festménye.). P. Napló 105. sz.
 226. *Seress Gy.* A mesteriskolából. 1. Stetka Gyula. Élet. V. évf. 40. sz. — 2. A fiatalok. U. o. 42. sz.
 227. *Silberstein, A.* Zur «Molnár»-Ausstellung im Künstlerhause. P. Lloyd 54. sz.
 228. *Sz. F.* Márk Lajos. (képekkel). Otthon II. évf. I. k. 433—38. l.
 229. *Sz. E.* Baditz Ottó. (Képekkel). Otthon 1895. II. köt. 102. l.
 230. *Szabó László*. Crane illusztrációi. Hazánk 289. sz.
 231. *Szabó László*. A nemzeti szalon új kiállítása. Hazánk 283. sz.
 232. *Szana Tamás*. Karlovsky műtermében. P. Napló 290. sz.
 233. *Szana Tamás*. Magyar művészek Velenczében. Magy. Hirl. 42. sz.
 234. *Szana Tamás*. Roskovics Ignác freskói. Főv. Lap. 121. sz.
 235. *Sz(ana) T.* Emlékezés Izsó Miklósr. U. o. 146. sz.
 236. *Sz(ana) T.* A vitás Rafael. U. o. 356. sz.
 237. *Szana Tamás*. Egy magyar szobrász. Magy. Szalon 22. köt. 737—740. l. (Képpel.)
 238. *Szana Tamás*. A tárlat hősei. U. o. 22. köt. 919—928. l.
 239. *Szana Tamás*. Kettős jubileum. U. o. 22. köt. 1283—1288. l. — és Magy. Hirl. 31. sz. — Főv. Lap. 32. sz. (Molnár József és Brodsky Sándor.)
 240. *Szana Tamás*. Silvio Rotta. (Képpel). Magyar Szalon 24. köt. 47—62. l.
 241. *Szana Tamás*. Munkácsy. U. o. 24. köt. 501—516. l.
 242. *Szánthai Istrán*. Munkácsy Mihálynál. Vasár. Ujs. 15. sz.
 243. Szent István szobra Budán. Fehér. Napló 103. sz.
 244. *Szomory Dezső*. Herczel Kornélról. Magy. Szalon. 24. köt. 559—566. l.
 245. Tavaszi tárlat. *Bán Zsigmond*. A tavaszi kiállítás. Nemz. Ujs. 105. sz.
 246. *Bródy Sándor*. Tavaszi kiállítás. Magy. Hirl. 102. sz. (Karlovsky Berezi, Benczúr Gyula, Ferenczy Károly, Ujváry Ignác, Márk Lajosról).
 247. *Gerő Ödön*. A tavaszi tárlat. P. Napló 102. 114. sz.
 248. *Györgyi Kálmán*. A tavaszi kiállítás. Hazánk 104. sz.
 249. *N. Istvánfy Gyula*. A képzőművészeti társulat tavaszi kiállításáról. Magy. Szemle 23. köt. 229—254. l.

250. *Keszler József*. Tavaszi kiállítás. Nemzet 116. sz.
 251. *Pasteiner Gyula*. A képzőművészeti társulat tavaszi tárlata.
 Bud. Szemle 83. köt. 140—146. l.
 252. *Soós Antal*. A tavaszi műkiállítás. Egyetértés 104. sz.
 253. *Szana Tamás*. Tavaszi kiállítás. Főv. Lap 107. sz.
 254. Tavaszi tárlat. Magy. Génusz. 17. 18. sz.
 255. Téli tárlat. *Alfa*. A téli kiállítás. Bud. Hirl. 335. sz.
 256. *Argus*. A téli kiállítás. Hazánk 323. sz.
 257. *Demeczkyne Volf Irma*. Tanulmány a műcsarnok téli kiállításáról. Magy. Szalon 22. köt. 677—706. 931—944. l.
 258. *Gerő Ödön*. A téli tárlat. P. Napló 333. 340. sz.
 259. *Masque*. Mind a nyolcz termen át. Hét 50. sz.
 260. *Mitrovics Gyula ifj.* Ellentétek. A téli tárlat alkalmából. Örálló 10—12. sz.
 261. *Nyári Sándor*. A téli műtárlat. Polit. Heti Szemle 48. sz.
 262. *Prém József*. Téli kiállítás a műcsarnokban. Magyarország 322. sz.
 263. *Salgó Ernő*. A téli műtárlat. Egyetértés 330. sz.
 264. *Silberstein, Adolf*. Winterausstellung im Künstlerhause. P. Lloyd 290. 293. 299. sz.
 265. *Szana Tamás*. A műcsarnok téli kiállítása. Főv. Lap. 330—332. 335. sz.
 266. *Székely Béla*. A téli kiállítás. Otthon 1895. II. köt. 204—207. l.
 267. *Trisztán*. A téli kiállításról. Magy. Szalon 24. köt. 621—630. l.
 268. *Tóth Béla*. Szent képek. (Roskovics freskói a józsefvárosi templomban). Magy. Hirl. 120. sz.
 269. Tolnai Ákos. (Arczképpel.) Otthon II. évf. 2. köt. 6—7. l. — Magy. Génusz 15. sz.
 270. *Ürmössi Lajos*. A kereszténység befolyása a képzőművészekre. Erdélyi Híradó 258. sz.
 271. *Velics László*. Az egyházi művészetek tanulmányozásáról. Ism. ab. Arch. Értes. 266. l.
 272. *Vöge, W.* Die Anfänge des monumentalen Stiles im Mittelalter. Ism. G—e. Arch. Értes. 79—81. l.
 273. *Wohl Janka*. Antocolsky Márk. Főv. Lap 234. sz.
 274. *Zichy M. Zichy Mihály*. Emlékeimből. Otthon 1895. I. köt. 274—278. l.
 275. *Kordial*. Zichy Mihály. Magy. Génusz 2. sz.
 276. *Varga Ottó*. Zichy Mihály. Hazánk 5. sz.
 277. *Závory Sándor*. Zichy Mihálynál Szent-Pétervárott. Vasár. Ujs. 2. sz.
 278. Zichy Mihály. (Képekkel.) Vasár. Ujs. 2. sz. — Tanulók Lapja 5. sz.

3. Színészet.

279. *Alfa*. Rossi. Bud. Hirl. 93. sz.
 280. *Alfa*. Nemzeti színház. U. o. 154. sz.
 281. *Alfa*. A színész a színpadon. U. o. 265. sz.
 282. *Alfa*. A színész lelke. U. o. 280. sz.

283. *Ambrus Zoltán*. Paulayné. Magy. Hirl. 275. sz.
 284. *Bayer József*. A nemzeti színház története (1837—1867).
 (Képekkel.) Föv. Lap. 41. sz.
 285. *Cs. I. P. Márkus Emilia*. Magy. Szalon 22. köt. 769—772. l.
 286. *Császár Imre*. Comédie française. Föv. Lap. 3. sz.
 287. *Dominusz Ede*. Duse Eleonora. Erdélyi Híradó 268. sz.
 288. Duse Budapesten. Föv. Lap. 323. sz.
 289. *Emín*. A nemzeti színház programja. Magy. Génusz 34. sz.
 290. *G. I.* A horvát nemzeti színház. Magy. Szalon 24. köt. 395. l.
 291. *Gabányi Árpád*. Színészek utazása 40 év előtt. Föv. Lap.
 103. sz.
 292. *Hegedűs Loránt*. Kántorné. Vasár. Ujs. 13. 14. sz.
 293. Hegyi Aranka. Magy. Génusz 44. sz.
 294. *Heller Izidor*. A bécsi színűgy Mária Terézia és II. József
 alatt. A budapesti m. k. tudományegyetemen pályadíjat nyert érteke-
 zés Budapest, 1895. (8-r. 66 l.)
 295. *Jászai Mari*. Az első és utolsó magyar Sappho. Új idők
 10. sz. (Kántorné).
 296. *K. Gy.* Hegyi Aranka. Hazánk 243. sz.
 297. *K. I.* Színésztünk régiebb időkben. Somogy 12. sz.
 298. *K. M.* A pécsi új színház. Vasár. Ujs. 40. sz.
 299. *K. T. Főris Pista*. Magy. Ujs. 352. sz.
 300. *Kóbor Tamás*. Főris Pista. Erd. Híradó 299. sz.
 301. *Kőrösi László*. E. Kovács Gyula. (Kortörténeti könyvtár.
 18. 19.) Budapest, 1895. (16-r. 150 l.) Rövid ism. Magy. Génusz 48. sz.
 302. *E. Kovács Gyula*. Egressy Gábor halála. Bud. Hirl. 100. sz.
 303. *Lázár Béla*. Levél Fáy Szerénához. Magy. Génusz 6. sz.
 304. *Lorándy Tivadar*. B. Beniczky Lajos színész. Gömör 10. sz.
 305. *Márkus Miksa*. A színházak és a millenium. Magy. Hirl.
 201. sz.
 306. *Mihály József*. A nemzeti színházról. Élet V. évf. 28. sz.
 307. *Mihály József*. Fra Girolamo és — Tóth Imre. Élet V. évf.
 31. sz.
 308. Nemzeti színház. Nemz. Ujs. 128. sz.
 309. A nemzeti színház és az operaház új igazgatói (Arczképpel.)
 Vasár. Ujs. 35. sz.
 310. *Országh Sándor*. Budai színházak és játékszín. 1783—1895.
 Budapest, «Kosmos» 1895. (8-r. 102 l.) — Iem. V. Századok 956. l.
 311. *Pap (Törökfalvi) Zsigmond*. A nagybányai műkedvelők tár-
 sulatának történelme. Nagybánya, 1895. (8-r. 44 l.) 10 kr.
 312. Párisi színházak. Föv. Lap. 174. sz.
 313. Paulay Ede. (Arczképpel.) Athenæum naptár 1895. 72. l.
 314. *Pázmándy Dénes*. A pozsonyi magyar színészet állandósításá-
 ról. Nyugatmagy. Híradó 47—49. sz.
 315. *R. M.* Hegyi Aranka. (Képekkel.) Otthon 1895. I. köt. 465—
 471. l.
 316. Sarah Bernhardt első küzdelmei. Egyetértés 213. sz.
 317. *Sarcey, Franc.* A mi Ujházink. P. Napló 6. sz. (Got-ról).
 318. *Sarcey, Francisque*. A francia nemzeti színház. P. Napló
 189. 196. 203. sz.
 319. *Somló Sándor*. Szigeti József. Hazánk 31. sz.

320. Somló Sándor. (Arczképpel.) Tanulók Lapja 18. sz.
 321. *Spicer Mór.* A horvát színészetről. Vasár. Ujs. 41. sz.
 322. *Strausz Adolf.* A szerb művészek Budapesten. Vasár. Ujs. 1. sz.
 323. *Sz. E.* A vígszínház és igazgatója. (Ditrói Mór.) Magy. Géníusz 48. sz.
 324. *Szana Tamás.* Duse otthon. Főv. Lap. 323. sz.
 325. Szigeti József. (Képpel). Magy. Géníusz 6. sz. — ő. Bud. Hirl. 24. sz.
 326. Színészek az asztal mellett. Hazánk 99. sz.
 327. Színpadi illúzió. *Tapsoló.* Bud. Hirl. 33. sz. (Szól a nemzeti színházról.)
 328. *Tóth Béla.* Szent Pál a színpadon. Magy. Hirl. 177. sz.
 329. *Ujvári Béla.* Rossi és a drámai művészet. Polit. Heti Szemle 14. sz.
 330. *Váli Béla.* 1. Színészetünk jövője. Zene és színműv. Lap. márcz. 15. Magy. Szalon 22. köt. 1317—1320. l.
 331. *Váli Béla.* Színészetünk politikai jelentőségéről. Zene és színműv. Lap. márcz. 15.
 332. *Váli Béla.* Színészetünk jövője. Polit. Heti Szemle 6. sz. és Zene és színműv. Lap. márcz. 15.
 333. *Váli Béla.* Színészetünk politikai jelentőségéről. U. o. 9. sz. és U. o. márcz. 15. ápr. 1.
 334. *Váli Béla.* A magyar színészet helyzetéről. Zene és színműv. Lapok márcz. 1.
 335. *Váli Béla.* Zene és színművészet a milleniumon. Polit. Heti Szemle 37. sz.
 336. *Váli Béla.* Az ezredéves kiállítás zeneművészeti tervezete. Zene és színműv. Lapok febr. 1. és márcz. 1.
 337. *Váli Béla.* Az országos színészeti válsághoz. Magy. Ujs. 355. sz.
 338. *Vizvári Gyula.* Az apósom. (Arczképpel.) Otthon II. évf. 1. köt. 370—372. l.

4. Zene.

339. *Ábrányi Kornél, id.* Erkel Ferencz élete. Ism. Antolik Károly. Nemz. Ujs. 103. sz.
 340. *Ábrányi Kornél, id.* Az opera válsága. P. Napló 216. sz.
 341. *Ábrányi Kornél, id.* Opera és zene. Magy. Szalon 22. köt. 847—854. 1085—1092. 1289—1300. l. 23. köt. 183—192. 429—436. 651—658. l.
 342. *Ábrányi Kornél, id.* Opera. Magy. Szalon 23. köt. 1271—1278. l. 24. köt. 185—194. l.
 343. *Apponyi Albert, gr.* A magyar zenéről. Nemz. Ujs. 13. sz.
 344. *Apponyi Albert, gróf.* Mihalovich Ödön. Egyetértés 13. sz. és P. Lloyd 12. sz.
 345. Arnoldson Sigfrid. (Képpel.) Vasár. Ujs. 18. sz.
 346. *Aucun.* A japán zene. P. Napló 190. sz.
 347. *B. L., Odry Lehel.* (Képpel). Ország Világ 18. sz.
 348. *Beer, August.* Reprise der «Meistersänger von Nürnberg.» P. Lloyd. 5. sz.

349. *Beer, August.* Karl Goldmark. P. Lloyd 39. sz.
 350. *Bianchi Bianca.* (Képpel.) Új idők 8. sz.
 351. *Bizet.* Dsamileh. Szövegét írta Gallet. Regényes opera 1 felv.
 Első előadása a m. kir. operában ápr. 6.
 352. *Engel, S. Camillo.* Polka-Caprice. Rövid ism. i. l. P. Napló 104. sz.
 353. *F. K. Moór Manó.* (Képpel.) Ország-Világ 46. sz.
 354. *F. Zs. Strauss Richárd.* (Képpel.) Ország-Világ 48. sz.
 355. *Fulk Zsigmond.* Richter János. Ország-Világ 14. sz.
 356. *Faragó Jenő.* Brigitta. Otthon 1895. I. köt. 145—150. l.
 357. *Farkas Lajos.* Az énekes-könyv reformja zenészeti szempontból. Prot. Szemle 1—17. 77—91. 137—151. 191—207. l.
 358. *Gárdonyi Géza.* A cimbalom, meg a magyar nóta. Magy. Hirl. 166. sz. és Nemzet 168. sz.
 359. *Gáspár Endre.* Az énektanításról. Egyetértés 54. sz.
 360. *Gönczi Mór.* Zeneképzésünkről. Zene és színműv. Lap. jan. 20. sz.
 361. *Hahnkamp György.* Az egyházi zenéről. Felolvasás a győri kath. körben. Győr. Egyházm. nyomda. 1895. (16-r. 16 l.) 10 kr. — Ism. Dunántúli Hirl. 25. sz.
 362. *Hanslick Eduard.* Aus meinem Leben. Ism. Silberstein A. P. Lloyd. 22. 23. sz.
 363. *Huber Károly.* Hegedűiskola. Átdolgozta Rieding Oszkár. III. köt. Rövid ism. i. l. P. Napló 104. sz.
 364. *Huber Sándor.* Toto operett dalai. Rövid ism. i. l. P. Napló 104. sz.
 365. *Humperdinck Engelbert.* (Képpel.) Külföld 6. sz.
 366. *Illésy Gyula.* Alföldi nóták. Enekhangra rongorakisérettel. Gyoma. Ism. Kálmán Farkas. Egyetértés 95. sz.
 367. *Ilosvay Hugó.* A kis fiú. Vig operette 3 felv. Első előadás a népszínházban jan. 30.
 368. *Jámbor József.* A mi zenekritikáink. P. Napló 112. sz.
 369. *Káldy Gyula.* A szabadságharcz indulói (1848—49). Énekhangra zongorakisérettel átírta — Budapest, 1895. Ism. A. L. Nemzet 232. sz. — Molnár Géza. Főv. Lap. 234. sz. — Sztójanovits Jenő. P. Napló 235. sz. — Bud. Hirl. 231. sz. — Polit. Heti Szemle 35. sz.
 370. *Káldy Gyula.* Két régi hegedűsről. (Barna Mihály, Czinke Panna). Új idők 15. sz.
 371. *Káldy Gyula.* (Arczképpel.) Otthon II. évf. 2. köt. 440 l. — Magy. Génusz 33. sz.
 372. *Kálmán Farkas.* A magyar nótákról. (Ajánlva Eötvös Károlynak.) Egyetértés 108. sz.
 373. *Kálmán Farkas.* A dalszöveg. Egyetértés 210. 226. sz.
 374. *(Kereszty István.)* Kérünk igazgatót. (A m. kir. operaházról). Hazánk 20. 23. 40. 52. sz.
 375. *Kleinecke Rezső.* Jancsi és Juliska. Rövid ism. i. l. P. Napló 104. sz.
 376. *Krag Vilmos.* Zene. Magy. Szalon. 22. köt. 989. l.
 377. *Lenyvel Miksa.* Czigány-induló. Rövid ism. i. l. P. Napló 104. sz.
 378. *Liechtenstein J. Lajos.* Az operaház. Zene és színműv. Lapok febr. 1.

379. *Mádai Mátyás* Arad zenei élete. Alföld 271. sz.
 380. *Mader Raul.* (Képpel.) Magy. Génusz 43. sz.
 381. *Márkus Dezső.* (Képpel.) Magy. Szalon 22. köt. 877. l.
 382. *Márkus Miksa.* A «Sába királynő» szerzője. Magy. Hirl. 44. sz. (Goldmark.)
 383. *Mascagni. Arányi Dezső.* Mascagni a társaságban. P. Napló 298. sz.
 384. *Kabos Ede.* Mascagni. Magy. Ujs. 299. sz.
 385. *Kereszty István.* Mascagni. Hazánk 297. sz.
 386. *Láng Menyhért.* Mascagni és családja. Otthon 1895. II. köt. 226—232. l.
 387. *Láng Menyhért.* Mascagni. (Arczképpel.) Vasár. Ujs. 44. sz.
 388. *Mascagni. Kabos Ede.* Magy. Ujs. 299. sz. — Y. I. Nemzet 299. sz. — a. k. Nemz. Ujs. 298. sz. — Ország Világ 44. sz. — Magy. Génusz 45. sz.
 389. *Mészáros, Emerich.* Unser Concertwesen. P. Lloyd 35. sz.
 390. *Molnár Géza.* Bianchi Bianca. Főv. Lap. 57. sz.
 391. *Nikolits Sándor.* (1834—1895.) (Arczképpel.) Vasár. Ujs. 22. sz. — Főv. Lap. 146. sz.
 392. *Polonyi Elemér.* Caprice. Rövid ism. i. l. P. Napló 109. sz.
 393. rk. A fővárosi zenekritika. Élet 35. sz.
 394. *Robin.* Wagner Siegfried. P. Napló 64. sz.
 395. *Ságh József.* Operát a vidéknek. Polit. Heti Szemle 1. sz.
 396. *Scherer Benedek.* Erkel Ferencz szoborvázlata. Békés 23. sz.
 397. *Spinelli Nikola.* Az alsó révnél. Lyrai dráma 3 felv. Irtá Checchi Eugeniő. Első előadása a m. kir. operaházban ápr. 25.
 398. *Strausz János.* Jabuka. Operette 3 felv. Irták Davis Gusztáv és Kalbek Miksa. Első előadása a népszínházban szept. 21.
 399. *Sz—i E—l.* Szilágyi Bárdossy Iлона. (Képekkal.) Otthon 1895. II. köt. 210—214. l.
 400. *Szentesy Béla.* Zenénk a milleniumon. Magy. Pædag. 609—616. l.
 401. *Szomory Dezső.* A Faust-jubileum. Magy. Szalon 22. köt. 729—732. l.
 402. *Sztojanovits Jenő.* Humperdinck operája. P. Napló 10. sz. (Hänsel u. Gretel).
 403. *Sztojanovits Jenő.* A komponálás titka. P. Napló 356. sz.
 404. *Sztudényi Gyula.* Evelin keringő. Rövid. ism. i. l. P. Napló 104. sz.
 405. *Tóth Lajos és Metz Albert.* A nappal és az éjjel. Ballet. Első előadása a m. k. operában márcz. 17.
 406. *Váli Béla.* Adalékok a magyar opera történetéhez. Zene- és színműv. Lapok ápr. 17.
 407. *Vendéghegyi Géza.* Valse brillante. Rövid ism. i. l. P. Napló 109. sz.
 408. *Wagner Rikárd* három levele. Hazánk 61. sz.
 409. *Zigány Árpád.* Francesco Paolo Frontini. (Képpel.) Magy. Génusz 6. sz.
 410. *Zsilinszky Lajos.* Az ezredéves zenészeti kiállításról. Zene- és színműv. Lapok ápr. 1.
 411. *Zsilinszky L.* Czigány zenészeinkhez. U. o. ápr. 17.

III. Philologiai pædagogia.

1. Általános irányú czikkek.

412. *Balassa József*. Az olvasmány szerepe az idegen nyelvek tanításában. Ism. *Bartos Fülöp*. Tanáregyl. Közl. 28. évf. 125—127. l. — *Schack Béla*. Philol. Közl. 653—655. l.

413. *Deme Károly*. Az olvasókönyvekről. Polgárisk. Közl. 1—3. l.

414. *Hegedüs Pál*. A nyelvek és irodalmak tanításának módszereinek. Egri áll. alreálisk. 1894/5. értes. 3—16. l.

2. Magyar nyelv.

415. *Albert József*. A görög-pótló magyar irodalmi tanítás. Magy. Pædag. 336—342. l.

416. *Binder, Ludwig*. Der Lehrplan der ungarischen Staatsgymnasien und die ihn betreffenden Instruktionen. II. Medgyesi ev. főgym. 1894/5. értes. 5—52. l.

417. *Bodnár A. Virgil*. A nemzeti irodalom tanításának ügye. Iskola 6. sz.

418. *Boga Károly*. A magyar nyelv tanítása másajkú növendékeknek. Néptan. Lapja 101. 102. sz.

419. *Horváth Cyrill*. Irodalomtörténeti tankönyveink. Magy. Szemle 41. sz.

420. Irodalomtörténeti tankönyveink. *x—y*. Magy. Szemle 37. sz.

421. *Kolumbán Samu*. A magyar nyelvtanítás nem magyar nyelvű iskolában. Néptan. Lapja 2—4. 77—80. 81. sz.

422. *Könnye Nándor*. Magyar helyesírás a középiskolában. Beregszászi alreálisk. 1894/5. értes. 3—7. l.

423. *Mádai Mátyás*. A magyar népdal és a magyar néptanító kötelessége. Népnév. Lapja 29—31. sz.

424. *Ruik László*. Az irodalomtörténet tanításáról. Isk. Szemle 14—16. sz.

425. *Scossa Dezső*. A magyar nyelv tanítása idegen ajku növendékeknek. Néptan. Lapja 29—30. sz.

3. Klasszikus nyelvek.

426. *Csengeri János*. A görög-pótló tanterv reformja. Magy. Pædag. 234—247. l.

427. *Cserép József*. A görög kérdés. Magy. Pædag. 404—408. l.

428. *Geréb József*. Francia vélemény a latin scriptumról. Philol. Közl. 51—59. 139—144. l.

429. *Hegedüs István*. A görög-pótló tanterv reformjáról. Magy. Pædag. 333—336. l.

430. *Korács Dániel*. A latin nyelvtanítás kérdéséhez. Tanáregyl. Közl. 28. évf. 28. 29. sz.

431. *Mitrovičs Gyula ifj.* A görög-római művészettörténet kutatásának módszere. Órálló 78. 79. sz.

432. *Spitkó Lajos*. A görög-pótló tanfolyam. Tanáregyl. Közl. 28.

évf. 26. sz. — *Gereb József*. Epilog. U. o. 27. sz. — *Spitkó L.* Pótlás. U. o. 28. sz.

433. *Vári Rezső*. A classica-philologia módszeresítése hazánkban. Philol. Közl. 177—189. 292—304. l.

434. *Weber István*. Az alsófokú latin nyelvi tanítás methodikájához. Ism. Bódiss Jusztin. Philol. Közl. 739—742. l.

4. Német nyelv.

435. *Faith Mátvás*. Német olvasókönyveink középiskoláink alsóbb osztályaiban. Magy. Pædag. 559—569. l.

436. *Heinrich Gusztáv*. Alsó osztályú német olvasókönyvek. Magy. Pædag. 638—640. l.

437. *Mihelics Károly*. Német nyelvtanításunk a felsőbb osztályokban. stb. Ism. *Bartos Fülöp*. Magy. Pædag. 533—537. l.

438. *Rácz Lajos*. A német nyelv a középiskolában. Sárosp. Lap. 5. 21—25. sz.

439. *Schuster Alfréd*. A direct módszer és a német nyelvi oktatás a gymnasiumban. Rozsnyói ág. főgymn. 1894/5. értes. 7—18. l.

440. *Szabó Kálmán*. A német nyelv a főváros elemi iskoláiban. Egyetértés 329. sz.

441. *Venetianer Sándor*. Miként tanítsuk német iskoláinkban a magyar nyelvet? Prot. egyh. és isk. lap. 33. sz.

442. *Waldapfel János*. A német nyelv az utasításokban. Megjegyzések *Bartos Fülöp* cikkére. Magy. Pædag. 641—643. l.

5. Francia.

443. *Bartos Fülöp*. A francia nyelvi érettségi vizsgálat a reáliskolában. Tanáregyl. Közl. 28. évf. 7. 8. sz.

444. *Kemény Ferencz*. A reáliskolai francia nyelvtanítás reformjához. Magy. Pædag. 98—106. l.

445. *Révai Manó*. A francia nyelv tanításáról. Tanáregyl. Közl. 28. évf. 31. sz.

IV. Ugor nyelvek.

446. *Csuvas. Wislocki*, Tschuvaschisches zur vergleichenden Volkspoesie. Zeitschr. f. vergleich. Litteratur-Gesch. VIII. k. 1—2.

447. *Finn. Budenz József*. Finn. nyelvtan 3. kiad. Átdolgozta Szinnyei József. Ism. *Zolnai Gyula*. Philol. Közl. 50. l.

448. A finn irodalomról. Külföld 2. sz.

449. Journal de la société Finno-Ougrienne. Ism. s. m. Bud. Szemle 82. köt. 313—315. l.

450. *Laukó Albert*. Valami finn atyánkfiairól. Alföld 182. sz.

451. Megjött a tél, ne jött vóna. 2. A kritikusokhoz. (Kanteletar). Ford. *Popini Albert*. Kath. Szemle 830—831. l.

452. *Mikkola, J. J.* Berührungen zwischen den westfinnischen u. slavischen Sprache. Ism. *Szinnyei József*. Nyelvtud. Közlem. 85—88. l.

453. *Munkácsi Bernát*. Iráni elemek finn-ugor nyelvekben. Nyelvt. Közlem. 377—387. l.

454. *Oksanen*. A dalnak vége. — Jövendőmondás (*Kanteletar*). Finnből ford. Popini Albert. Kath. Szemle 661. l.
455. *Suonio* (*Krohn Gyula*). Idegen zászló. Finnből ford. Bán Aladár. Bud. Szemle. 83. köt. 128. l.
456. *Szilasi Móricz*. A finn nyelvészet története. Nyelvtud. Közlem. 369—372. l.
457. *Szinnyei József*. Finn olvasókönyv mondattani példákkal. Budapest, 1895. Hornyánszky V. (8-r. 84 l.) 1 frt.
458. *Mordvin*. Népdal. Moksa-mordvin nyelvből ford. Csillagh Mór. Egri Ujs. 33. sz.
459. *Vogul. Munkácsi Bernát*. A vogul «isten nyila». Nyelvtud. Közlem. 372. l.
460. *Szilasi Móricz*. Vogul szójegyzék. Nyelvtud. Közl. 19—48. 214—243. 305—346. 388—441. l.

V. Árja nyelvek (a cigány nyelvvel).

461. Czigány költészet. Ballada. Külföld 1. sz.
462. *Fiók Károly*. Az árjak és ugorok érintkezéseiről. Ism. Pröhle Vilmos. Philol. Közl. 409—413. l. — Fiók helyreigazítása 513. l.
463. Az ind Rámáyanából. Külföld 4. sz.
464. *Örmény. Buthágedincz*. Emlékezet. Ford. Simay Gergely. Erd. Híradó 3. sz.
465. *Dzadurián*. Az örmény katonák dala. Ford. Simay Gergely. Arménia 309. l.
466. *Luszin*. A haza. Ford. Simay Gergely. Arménia 277. l.
467. *Merza Gyula*. A magyar örmények etnografiai hanyatlásának okairól és azok orvoslásáról. Arménia okt.—decz. füz.
468. *Párizján*. Szászün. A gefii hegyen. Ford. Simay Gergely. Arménia 183. l. és Főv. Lap. 316. sz.
469. *Sáházizján*. Áldozatok. Ford. Simay Gergely. Arménia 4. l. és Erd. Híradó 32. sz.
470. *Pátkánián Ráfael*. 1. Emléksorok. Ford. Simay Gergely. Arménia 68. l. — 2. A khinaiak reggeli dala. U. o. 213. l.
471. Egy Sáházizján-költemény műfordításai. Arménia 23—25. l.
472. *Szongott Kristóf*. Sáházizján a költő. (Arczképpel.) Arménia 1—4. l.
473. *Thopál Nálbánt*. 1. Az örmény aggastyán. Ford. Simay Gergely. Arménia 101. l. — 2. Éljen Örményország. U. o. 149. l.
474. *Voith Antal*. Ókori örmény nemzeti énekek. Arménia 72—75. l.
475. *Perzsa. Firdúsi*. Sahnáméból. Szám harez a sárkánynyal. Ford. Radó Antal. Főv. Lap. 39. sz.
476. Sahnámiból. Szíjadus átadja a seregét Bahrarnak. Perzsából ford. Radó Antal. Ország Világ 43. sz.
477. *Radó Antal*. József és Putifárné története a Sahnámében. Izr. magy. irod. társ. 1895. Evkönyv 205—240. l.
478. *Pizzi J.* Storia della poesia persiana. Ism. Kégl Sándor. Phil. Közl. 497—504. l.

VI. Keleti nyelvek s irodalmak.

479. Arab. *Goldziher Ignác*. Ueber umschreibende Zahlenbezeichnung im Arabischen. Zeitschr. d. deutsch. morg. Ges. 49. Bd. 210—217. l.

480. *Goldziher Ignác*. A történetírás az arab irodalomban. Budapest, 1895. Akadémia (8-r. 49 l.) 50 kr. Különlenyomat a Bud. Szemle 1896. jan. füzetéből.

481. *Goldziher Ignác*. Az arab nyelvjárások legújabb irodalma. Nyelvtud. Közlem. 90—96. l.

482. *Fath al Quaril*. La révélation de l'omniprésent. Leide Brill. Ism. Goldzieher I. Zeitschr. f. deutsch. morg. Ges. 49. Bd. 313—318. l.

483. *Ábul Asbag*. A boros serleg. Mór-arab költészet. Külföld 2. sz.

484. Héber. *Bacher Vilmos*. A héber magánhangzójelek eredete és nyelvtani értéke. Magy. Zsidó Szemle 205—212. l.

485. *Bacher Vilmos*. A francia zsidóság irodalmi társulata. Izr. magy. irod. társ. 1895. Évkönyv 404—421. l.

486. *Bacher, W.* Die Anfänge der hebräischen Grammatik. Zeitschr. d. deutsch. morgenl. Ges. 49. Bd. 1—62. l.

487. *Bacher, Wilh.* Varianten zu Abraham ibn Esra's Pentateuch-Commentar aus dem cod. Cambridge No 46. 1894. Rövid ism. K. M. Literar. Centralblatt 14. sz.

488. *Blau Lajos*. A Talmud egy új kiadása. Magy. Zsidó Szemle 368—370. l.

489. *Büchler Sándor*. Egy magyar zsidó költő. Izr. magy. irod. társ. 1895. Évkönyv. 387—403. l. (Löwisohn Salamon.)

490. *Büchler Sándor*. Saj Lamóre 1895. Budapest. Ism. B. L. Magy. zsidó Szemle 229. l.

491. *Gabirol*. Panaszra ne támadj... Ford. Kemény Aladár. Tanulók Lapja 33. sz.

492. *Izrael ibn Nagara*. A mátkához. Ford. Kecskeméti Lipót. Izr. magy. irod. társ. 1895. Évkönyv. 329. l.

493. *Júda Halévi*. 1. Izsák Rabbihoz. 2. Zsidó. 3. Az alvó kedves. 3. A Távolba. Ford. Kecskeméti Lipót. U. o. 326—329. l.

494. *Júda Halévi*. A vihar. Ford. Kemény Aladár és Szilárd Leo. Tanulók Lapja 43—46. sz.

495. *Kaufmann Dávid*. Ein Responsum des Gaons. R. Haja über Gottes Vorherwissen und die Dauer des menschlichen Lebens. (Ágal.) Zeitschr. der d. deutsch. morgenl. Ges. 49. Bd. 73—84. l.

496. *Kaufmann Dav.* R. Jair Chajjim Bacharach. Trier. 1894. Ism. M. F. Literar. Centralbl. 15. sz.

497. *Lazarus M.* Der Profet Jeremias. Breslau, 1894. Ism. Steiner Jakab. Magy. Zsidó Szemle 43—50. sz.

498. *Makai Emil*. Zsidó költők. 2. kiad. Rövid ism. Ország Világ 46. sz. — Hét 48. sz.

499. *Makai Emil*. Énekek éneke. 2. kiad. Rövid ism. U. o. 46. sz. — Hét 48. sz.

500. Meir Ben Báruch Rothenburg responzumai. Ism. B. J. Magy. Zsidó Szemle 164—166. l.

501. *Nestle, Eberh.* Marginalien u. Materialien. Ism. Schwarcz Gábor. U. o. 370—374. l.

502. *Renan, E.* Les écrivains juifs français du XIV. siècle. Ism. Migléczi Ármin. U. o. 429—436. 498—511. l.

503. *Rosenberg Sándor.* Rövid elmélkedés az ó-héber irodalomról összehasonlítva az ó-göröggel. Izr. magy. irod. társ. 1895. Évkönyv 162—170. l.

504. *Rudolfer Antal.* Rasi módszeréhez. Magy. Zsidó Szemle 426—428. l.

505. *Salamon ibn Gabriol.* 1. Kéj meg kín. 2. Elfogyott a bor. 3. Plágium. Ford. Kecskeméti Lipót. Izr. magy. irod. társ. 1895. Évkönyv. 322.—325. l.

506. *Semtóib ibn Palkéra.* A sas tolla. Ford. Kecskeméti Lipót. U. o. 329. l.

507. *Vajda Béla.* A Talmud polémiaja Rómával a jótékonyaságról és könyörületességről. U. o. 312—321. l.

508. *Vajda Béla.* A virágzó Izrael. (Hóséa 14. f. 6—8. v.) Magy. Zsidó Szemle 286. l.

509. *Weissburg Gyula.* Szegényügy-szervezet a zsidóknál a talmudi korban. Izr. magy. irod. társ. 1895. Évkönyv. 249—257. l.

510. *Török. Fátmet khanum.* Dal. Törökből Gál Ernő. Sátoralja 20. sz.

511. *Kardos Árpád.* Az örmény-török ábéczeről. Grafikai Szemle 8—10. sz.

512. *Sinaszi efendi.* 1. »Divan«-jából. 2. Meséiből. Ford. Karácson Imre. Kath. Szemle 828—830. l.

VII. Magyar nyelv s irodalom.

1. Bibliographia.

513. *Á—y.* Carini Izidor. Könyvszemle 189. l.

514. *Ács Mihály és Firtinger Károly.* Régi könyvnyomtatók és azok műveiről. Grafikai Szemle 4. 5. sz.

515. *Adler Ignác.* Bibliotheca Corviniana. Könyvkeresk. Lapja 4. sz.

516. *Aldásy Antal.* Kéziratok sokszorosítása. Könyvszemle 252. l.

517. *Alfa.* Régi könyvek, új könyvek. Bud. Hirl. 4. sz.

518. *L'arte della stampa nel rinascimento italiano Venezia.* Ism. Sch. Gy. Könyvszemle 178—180. l.

520. *Bibliotheca Zrinyiana.* Ism. Liter. Centralblatt 1. sz.

520a. Címjegyzéke, a budapesti magy. kir. tudomány-egyetem könyvtárának. XIX. 1894-ik évi gyarapodás. Budapest, 1895. Kilián Fr. (8-r. XIV, 126 l.) 50 kr.

521. *Deli Balázs.* A zárai tartományi levéltár. Könyvszemle 62—66. l.

522. *Desiderius.* A berlini kir. egyetemi könyvtár szakrendszere. Könyvszemle 152—157. l.

523. *Dézsi Lajos.* Bod Péter könyvtárának sorsa. Könyvszemle 191. l.

524. *Ferenczi Zoltán.* A marburgi könyvtár állványrendszere. Könyvszemle 146—152. l.

525. *Fuchs Zsigmond*. A háromszínű nyomásról. Grafikai Szemle 5. sz.
526. *Gárdonyi Géza*. A Rákóczi-kor első naptára. Magy. Hirl. 43. sz. (Neubart I. 1703. Kolozsvári naptára.)
527. *Glück Soma*. Magyar könyvészet 1894. Ism. Dézsi Lajos Könyvszemle 250. l.
528. *Gyalui Farkas*. A székely-udvarhelyi ev. ref. gymnasium könyvtára. Könyvszemle 332—336. l.
529. *Hajnóczy R. József*. A lőcsei kalendarium. Földr. Közlem. 20—24. l. (Az 1626 ki kiadás ismertetése.)
530. *Horváth Ignác*. A magyar nemzeti Múzeum könyvtárának ősnymtatványai. Ism. Sch. Gy. Könyvszemle 90. l. — Nemz. Ujs. 96. sz.
531. *Hellebrant Árpád*. A magyar philologiai irodalom 1894-ben. Philol. Közl. 516—592. l.
532. *Horváth Ignác*. Erdélyi országgyűlési törvényezikkek a m. nemz. Múzeum könyvtárában. Könyvszemle 254—267. l.
533. *Illésy János*. A Nádor-kódex kiadásának története. U. o. 39—48. l.
534. *Jankovics Béla*. Magyar nemzeti könyvtár. U. o. 1—20. l. Önállóan is megjelent.
535. *Ifj. Kemény Lajos*. Adalék a kassai domonkosok könyvtárához. U. o. 191. l.
536. *Kemény Lajos ifj.* Kassa város levéltára. U. o. 227—234. l.
537. *Kemény Lajos ifj.* Egy XVI. századbéli könyvkereskedő rak-tár. U. o. 310—320. l.
538. *Kereszty István*. A magyar nemz. Múzeum könyvtárának hir-laposztálya. U. o. 235—249. l.
539. *Kereszty, Stefan*. Ein ungarisches Zeitungsmuseum. Ungar. Revue 588—601. l.
540. *Kollányi Ferencz*. Könyvek a XVI. és XVII. századbéli főpapi hagyatékokban. Könyvszemle 205—218. l.
541. Komáromi István levele Apafi Mihályhoz. Debreczen 1685. Jul. 12. Közli Szilágyi Sándor. Tört. Tár. 756. l. (A debreczeni nyomdát illetőleg).
542. *Koncsur Gusztáv*. Valami a színes nyomásról. Grafikai Szemle 6. sz.
543. A Lanfranconi-gyűjtemény megvásárlása. Könyvszemle 187. l.
544. *Lubik Zoltán*. A vándor-nyomdászok. Grafikai Szemle 6—8. sz.
545. Magyar nyomdászok évkönyve. Ism. rr. Könyvszemle 177. l.
546. *Máthé József*. Az ifjúsági nép könyvtárakról. Közművelődés 3. 4. sz.
547. A népkönyvtárakról. Élet 36. sz.
548. *Porzolt Kálmán*. A könyv. Föv. Lap. 351. sz.
549. *Ráth György*. A pannonhalmi sz. Benedek-rend nyomtatott imakönyvei stb. Ism. Kollányi Ferencz. Könyvszemle 174. l. — Erdélyi László. Századok 572—575. l.
550. *Ráth György*. Egy magyar r. c. rituale a XVI. századból. Irod. tört. közlem. 65—81. l.
551. *Ráth György* könyvtára. Könyvszemle 357—360. l.

552. Reklamhajhászat és könyvüldözés. Egyetértés 195. sz.
 553. Revue internat. des archives, des bibliothèques et des musées.
 Ism. Áldásy Antal. Könyvszemle 280—284. l.
 554. Róna Béla. A magyar sajtó és a könyvkiadó. Könyvkeresk.
 Lapja 2. sz.
 555. Sch. Gy. A Hunyadi levéltár ügye. Könyvszemle 285. l.
 556. Sch. Gy. Ki volt Farinola Bálint? Könyvszemle 371. l.
 557. Schwartz Adolf. Magyar nyomdász-lexikon. Grafikai Szemle
 10. 11. sz.
 558. Sebestyén Ede. Vázlatok a külföld könyvkereskedelméből.
 Könyvkeresk. Lapja 9—12. sz.
 559. Sebestyén Gyula. A katalogus-készítés kérdéséhez. Könyv-
 szemle 21—28. l.
 560. Staderini, A. Brevi cenni sopra due sistemi di schedario per
 cataloghi. Ism. Áldásy Antal. Könyvszemle 180—182. l.
 561. Sz. Az 1494-ki zenggi glagol misekönyv. Könyvszemle 188. l.
 562. Szana Tamás. A könyvek fényűzése. Föv. Lap. 351. sz.
 563. Székely Ilona. A könyvek köntöse. Föv. Lap. 351. sz.
 564. Szinnyi József. A magyar hírlapirodalom 1895-ben. Könyv-
 szemle melléklete. 1—20. l.
 565. T—i K—ly. Új adat Mátyás király könyvtárának történeté-
 hez. Könyvszemle 190. l.
 566. Thaly Kálmán. II. Rákóczi Ferencz védőlevele a kassai
 könyvkötőcéh számára. Könyvszemle 190. l.
 567. Thaly Kálmán. Könyvvizsgálat a Rákóczi-korban. Könyv-
 szemle 370. l.
 568. Tichy Ákos. Az idej naptárakról. Grafikai Szemle 2. sz.
 (Nyomdai kiállítás tekintetében szól rólok.)
 569. Varjú Elemér. Magyar könyvgyűjtők exlibrisei. Könyvszemle
 193—204. l.
 570. Varjú Elemér. Egy ismeretlen budai könyvárus 1476-ból.
 Könyvszemle 249. l.
 571. Varjú Elemér. Egy érdekes könyvbejegyzés a XVI. századból.
 U. o. 250. l.
 572. Weber Samu. Szepesvármegye történelmi irodalmának biblio-
 graphiája. (A szepesmegyei tört. társ. milleniumi kiadványai. I. köt.
 63—173. l.)
 573. Zilahy Béla. Tótfalusi Kis Miklós. 1650—1702. Magyarország
 236. sz.

2. Magyar irodalomtörténet.

574. Abonyi Árpád. A Zách-család. Dráma 4 felv. Első előadása a
 nemz. színházban 1895. okt. 25. Ism. Ambrus Z. Magy. Hírl. 293. sz. —
 Nemz. Ujs. 294. sz. — Alfa. Bud. Hírl. 293. sz. — Ábrányi Emil. P.
 Napló 294. sz.
 575. Abonyi Á. A mammoth. Ism. Lázár Béla. Nemzet 126. sz.
 576. Abonyi Árpád novellái. Ism. Lázár Béla. Nemzet 30. sz.
 577. Abonyi Árpád. A második férj. Ism. Magy. Hírl. 329. sz.
 578. Adorján Sándor. Gólyafészek. Ism. Seress Gy. Élet V. évf.
 41. sz.
 579. Ágai Béla. A Kenderessy urak. Rövid ism. Otthon II. évf.
 2-ik köt. 281. l. — Magy. Génusz 26. sz. — Élet V. évf. 42. sz.

580. *Alapi Gyula*. A legfrisebb lírikus nemzedék. Polit. Heti Szemle 43. sz.

581. *Almási Tihamér*. Az elvághatatlanok. Vigjáték 1 felv. Első előadása a nemz. színházban decz. 28.

582. *Ambrus Zoltán*. Ninive pusztulása. Ism. Lázár Béla. Nemzet 257. sz. — Béla Henrik. Bud. Hirl. 147. sz. — Lévy Mihály. Nemz. Ujs. 159. sz. — s. f. Föv. Lap. 126. sz. — Ignótus. Heti 15. sz. — Élet V. évf. 35. sz. — Bródy Sándor. Magy. Hirl. 149. sz.

583. *Ambrus Zoltán*. A magyar lélek. Magy. Hirl. 25. sz. (Gvadányi. Katona, Balassa Bálintról).

584. *Antistius Labeo*. A »zsidó szellem» a magyar sajtóban. Tiszántúl 208. sz.

585. *B—y*. Az irodalom régen és most. A novella. Magy. Génusz 38. sz.

586. *Baboss László*. Szerelem és fájdalom-költők. Budapest, 1895. (8-r. 144 l.) 1 frt. Ism. Y. Zala 99. sz.

587. *Balassa József*. Verseskönyv a század elejéről. Irod. tört. közlem. 307—324. l.

588. *Bálintt I.* Költeményei. Ism. Vasár. Ujs. 20. sz.

589. *Balog István*. Költeményei. Ism. Valentinyi Jenő. Szarvasi Lapok 30. sz.

590. *Bánfi Zsigmond* tanulmányai. Ism. Hazánk. 291. sz.

591. *Baráth Ferencz*. Irodalmi dolgozatok. Budapest, 1895. Franklin-t. (8-r. 360 l.) 2 frt. Ism. Váczy János. Philol. Közl. 643—648. l. — K. J. Irod. tört. közl. 452. l. — b. m. Egyetértés 95. sz. — Századok 290. l. — Vasár. Ujs. 9. sz. — Hazánk 104. sz.

592. *Bárczay Oszkár*. A »Tudománytár» ante actái. (Kölcsy, Kazinczy, Vörösmarty, Szalay László). Irod. tört. közlem. 109—115. 206—214. l.

593. *Bársony István*. Négy szem közt. Ism. Prém. József. Föv. Lap. 8. sz. — oó. Egyetértés 142. sz.

594. *Bársony István*. Csend. Rövid ism. Magy. Hirl. 329. sz. — Benedek Elek. U. o. 343. sz. — Magy. Állam 51. sz. — Föv. Lap. 359. sz.

595. *Bartalus István*. Magyar népdalok egyetemes gyűjteménye. Ism. Bertha Sándor. Nemzet 304. sz. — Magy. Génusz 46. sz. — Sztankó Béla. Néptan. Lapja 42. sz.

596. *Bartók Lajos*. Az örvény. Vigjáték 3 felv. Először adták a nemz. színházban jan. 11.

597. *Bayer József*. A XVIII-dik évszázad Molière-fordításai. Irod. tört. közlem. 282—293. l.

598. *Bedőházi János*. Költemények. Kolozsvár. Ism. Lázár Béla. Nemzet 55. sz. — Vasár. Ujs. 3. sz. — Magy. Hirl. 6. sz.

599. *Békassy Helén*. Újabb költemények. Ism. Palágyi Lajos. Magy. Szalon. 22. köt. 1301—1304. l. — Lázár Béla. Nemzet 55. sz. — Vasár. Ujs. 2. sz. — (Erdélyi P.) Hazánk 56. sz.

600. *Bekefi Antal*. A kis regényhősnő. Ism. Lázár Béla. Nemzet 257. sz. — Sas Ede. Föv. Lap. 167. sz.

601. *Benedek Elek*. A szív könyve. Ism. ny. Magy. Hirl. 259. sz. — Lázár Béla. Nemzet 305. sz. — Lévy Mihály. Nemz. Ujs. 314. sz. — Ifj. T—s G—r. Orsz. Világ 40. sz. — li-la. Polit. Heti Szemle 44. sz.

602. *Benedek Elek*. Egy szalmaözege levelei. Ism. Magy. Hirl. 47. sz.

36. sz. Kismama könyve. Rövid ism. Élet V. évf. Nemzet 305. sz. — Bársony István. Magy. Hirl. 149. sz.

604. *Benedek Elek*. A magyar népköltés gyöngyei. Ism. Magy. Hirl. 343. sz.

605. *Benedek Elek*. Katalin. Ism. Magy. Hirl. 343. sz.

606. *Beóthy László*. Egy fiú és két leány. Ism. Lázár Béla. Nemzet 126. sz. — ó. Magy. Hirl. 61. sz.

607. *Béry Lajos dr.* A magyar irodalom elzüllése. Élet V. évf. 51. sz.

608. *Beszkid István*. Félhomályban. Ism. Lévay Mihály. Nemz. Ujs. 206. sz. — Egyetértés 142. sz. — Vasár Ujs. 22. sz. — Élet V. évf. 46. sz.

609. *Binder Jenő*. Néhány Mátyás királyról szóló trufánk. Ism. Petz Gedeon. Philol. Közl. 73. l.

610. *Bodrogi Lajos*. Emberek, árnyékok. Ism. Lázár Béla. Nemzet 30. sz. — Sólyom Ferencz. Föv. Lap. 3. sz. — Magy. Génusz 2. sz.

611. *Bokor József ifj.* Télen. Népszínmű 3 felv. Először adták a népszínházban márcz. 1.

612. *Borostyány Nándor*. Mindszenti Katalin. Ism. ny. Kath. Szemle 164—166. l.

613. *Buday László*. A reformátor. Ism. Lázár Béla. Nemzet 126. sz. — II. Magy. Génusz. 10. sz. — Otthon 1895. II. k. 85. l. — Élet V. évf. 28. sz. — Magy. Hirl. 40. sz.

614. *Csengeri János*. Jelentés az 1894-dik évi Farkas-Raskó pályázatról. Akad. Értes. 230—232. l.

615. *Czapáry László*. Hero Sinensis. Ism. Bayer József. Philol. Közl. 74—76. l.

616. *Czirbusz Géza*. Magyar zsurnalisztika. Közművelődés 22. sz.

617. *Czóbel Miksa*. A virradat dalai. Ism. Bud. Hirl. 353. sz. — S. Hét 52. sz.

618. *Demokritos*. Hetilapjaink. Élet V. évf. 26. sz.

619. *Déri Gyula*. Irodalmi botrány a század elején. Egyetértés 352. sz.

620. *Dézsi Lajos*. Halotti emlékv. Bethlen Elek fölött és Tóthfalusi Kis Miklós ismeretlen műve 1697-ből. Irod. tört. Közlem. 334—351. l.

621. *Dobsa Lajos*. Tanulmány Attila és Ildikó című tragédiához. Budapest, 1895. Ráth M. (16-r. 80 l.) 50 kr. — Ism. Ifj. gr. Bethlen Miklós. Polit. Heti Szemle 14. sz. — Hazánk 52. sz.

622. *Dolenecz József*. A «Millenium» és az irodalom. Athenæum 1895. naptára 89—94. l.

623. *Dömötör Pál*. Őszi rózsák. Zombor, 1895. Ism. Sz. T. Föv. Lap. 75. sz. — Vasár. Ujs. 10. sz. — Élet V. évf. 26. sz. — bl. Orsz. Világ 17. sz.

624. *Égely Mihály*. Verőfény. Ism. Auer István. Magy. Állam 89. sz.

625. *Endrődi Sándor*. A magyar költészet kincsesháza. A magyar költészet történetének, a verstannak, a költői műfajok elméletének ismertetése kapcsán műfajok szerint csoportosította és Erdélyi Pál, Kardos Albert, Négyesy László és Névy László szaktanárok közreműködé-

sével a magyar tanuló ifjúság és család használatára tisztán oktatási czélból szerkesztve. Budapest, 1895. Athenæm. (N. 8-r. CXXXVI. 1508 l.) 5 frt. — *Ism. p.* Bud. Szemle 83. köt. 473—477. l. — *Irod. tört.* Közlem. 379—381. l. — *Komáromy Lajos Nemz. Nőnevelés* 322—324. l. — *Lehr V. Philol. Közl.* 488—490. l. — *Lévay Mihály. Nemz. Ujs.* 159. sz. — *Nemz. Iskola* 19. sz. — *P. Napló* 116. sz. — *Borsai. Hazánk* 154. sz. — *Böngérfi. Néptan. Lapja* 37. sz.

626. *Erdélyi Lajos.* Csendes dalok. *Ism. Sz—i.* Élet V. évf. 19. sz.

627. (*Erdélyi Pál.*) Szép prózánk. *Hazánk* 313. 320. sz.

628. (*Erdélyi Pál.*) Lirikusok. Új sorozat. *Hazánk* 38. 50. 56. 58.

92. sz.

629. *Erdősi Károly.* Karácsonyi pásztorjáték. (16-r. 36 l.) 10 kr. Rövid *ism.* *Irod. Közlöny.* (Eger) 12. sz.

630. *Erkölcstelen költészet (h—l.)* (Ajánlva Telekes Istvánnak.) *Hazánk* 127. sz.

631. Évkönyv 1895. Kiadja az izr. magyar irodalmi társulat. *Ism.* Dr. Blau Lajos. *Magy. Zsidó Szemle* 20—26. és 31—33. l. — *Egyetértés* jan. 7. — *P. Lloyd.* jan. 7. — *Bud. Hirl.* jan. 7. — *Magy. Hirl.* jan. 6. — *N. P. Journal.* jan. 8. — *Oesterr. Wochenschr.* jan. 18. — *Élet* jan. 14. — *Egyenlőség* jan. 4. — *Külföld* jan. 17.

632. *Farkas Sándor.* Vándorfelhők. *Ism.* Vasár. Ujs. 32. sz.

633. *Felsmann József.* György magyar vitéz vezeklése a purgatoriumban. *Philol. Közl.* 439—459. l.

634. *Fenyves Béla.* Szerelenc! *Ism.* Lázár Béla. *Nemzet* 55. sz. — *Vasár Ujs.* 21. sz. — *Élet* V. évf. 17. sz.

635. *Földes Géza.* Porból lettünk. Két elbeszélés. Budapest. *Ism.* Weiszberger Antónia. *Nemz. Nőnevelés* 96. l.

636. *Fröhlichné-Móricz Paula.* Elbeszélések. *Ism.* Prém József. *Főv. Lap.* 227. sz. — *Szomorj Emil.* *Nemzet* 48. sz.

637. *Gaál Mózes.* Kisebb történetek. Rövid *ism.* *Magy. Szemle* 48. sz.

638. *Gabányi Árpád.* Kisvárosi nagyságok. Vígj. 4 felv. Első előadása a nemz. színházban máj. 24.

639. *Gabányi Árpád.* Sámuel király. Tört. Színmű 5 felv. Kolozsvár, 1895. *Ism.* Hock János. *Nemz. Ujs.* 309. sz. — Rövid *ism.* *Bud. Hirl.* 308. sz. — *S—s.* *Főv. Lap.* 335. sz. — *V—y L.* Gabányi «Sámuel királya» és a történeti hűség. *Polit. Hetiszemle* 48. sz.

640. *Gárdonyi Géza.* Pöhlényék. *Ism.* Lázár Béla. *Nemzet* 126. sz. — *ik.* *Bud. Hirl.* 113. sz. — *Főv. Lap.* 59. sz. — *Magy. Génusz* 12. sz. — *R. B. Polit. Heti szemle* 20. sz.

641. *Gerő Attila.* Pálmák, zsoltárok és zsoltoszmák. *Ism.* Dékány Géza. *Magy. Zsidó Szemle* 26—31. l.

642. *Gerő Odön.* Egyének. Rövid *ism.* *P. Hirl.* 291. sz. — *ch.* *Magy. Szalon* 24. köt. 415—418. l. — *sz. b.* Otthon 1895. I. köt. 174. l. — *Silberstein A. P. Lloyd* 295. sz. — *Tar Lőrincz.* Hét 50. sz.

643. *Grósz Jennie.* Rajzok. *Ism.* Egyetértés 259. sz.

644. *Gyalui Farkas.* Nálunk vidéken. Kolozsvár, 1895. *Ism.* Prém József. *Főv. Lap.* 230. sz.

645. *Gyalui Farkas.* Egy székely katonaköltő a múlt századból. *Erdélyi Múz.* 77—83. l. (Adorján Imréről.)

646. *Gyarmathy Zsigáné.* Asszonyokról asszonyoknak. *Ism.* Igno-

tus. Hét 21. sz. — Lázár Béla. Nemzet 321. sz. — Élet V. évf. 40. sz. — I. f. Föv. Lap. 141. sz.

647. Gyászvers Ulászló halálakor. (Carmen lugubre in Wladislaw regis exitum et pugnam Warnensem.) Közli Schwartz Izidor. Tört. Tár 575—578. l.

648. *Györkönyi Károly*. Novellák. Sopron, 1895. Ism. Prém József. Föv. Lap. 230. sz. — Ország Világ 44. sz.

649. *Győző Lajos*. A trónvesztett. Szomorújáték 5 felv. Rövid ism. Magy. Génusz 30. sz. — Magy. Hirl. 182. sz.

650. *Gyulai Pál* költeményei. Díszkiadás. Ism. Cs. J. Magy. Pædag. 54. l. — Egyetértés 350 sz.

651. *Gyulai Pál*. Az irodalom és hirlapjaink. Bud. Szemle 81. köt. 458—464. l.

652. *Gyürky Ödön*. Újabb költemények. Ism. Égly Mihály. Magy. Állam 228. sz. és Léway Mihály. U. o. 264. sz. — Pintér Kálmán. Magy. Szemle 40. sz. — Rövid ism. Magy. Génusz 41. sz. — Rosty Kálmán. Irod. Közl. 10. sz. — Scholasticus. Pécsi Közlöny 129. sz. — i. Kath. Szemle 866. l. — Havi Közlöny 11. sz. — Ország Világ 48. sz.

653. *H. L.* Kántorné emlékkönyve. Vasár. Ujs. 14. sz.

654. *Hannas József*. Versek. Ism. Lázár Béla. Nemzet 228. sz. — Vasár. Ujs. 24. sz. — Magy. Hirl. 128. sz.

655. *Havas István*. Utban. Költemények. 1895. Ism. Vasár. Ujs. 47. sz. — Ország Világ 43. sz.

656. *Heinrich Gusztáv*. Jelentés az 1894-ik évi Teleki-pályázatról. Akad. Értes. 206—229. l.

657. *Hellebrant Árpád*. Adalék a Rákóczy-kor irodalmához. Tört. Tár 619—629. l. («Mercurius Veridicus» ismeretlen számainról).

658. *Herczeg Ferencz*. A Gyurkovits-fiúk. Ism. sz. Bud. Szemle 84. köt. 138. l. — Lázár Béla. Nemzet 216. sz. — Hét 25. sz.

659. *Hercay Frigyes*. Versek. Ism. Lázár Béla. Nemzet 228. sz. — Vasár. Ujs. 23. sz. — Magy. Génusz 26. sz.

660. *Hevesi József*. A gordiusi csomó. Ism. Lázár Béla. Nemzet 257. sz. — Sas Ede. Föv. Lap. 141. sz. — Egyetértés 169. sz. — Élet V. évf. 46. sz. — Magy. Hirl. 121. sz.

661. *Hipler F.* Die alten Hymnen der ungarischen Kirche. Historpolit. Blätter 1894. 943—948. l. Danks Hymnarium-a nyomán.

662. *Horráth Cyrill*. Codexeink Mária-költészetéhez. Bud. Szemle 82. köt. 426—441. l.

663. *Horráth Cyrill*. Michael de Ungaria XIII. beszéde. Irod. tört. közlem. 129—152. l.

664. *Horráth Cyrill*. Világiak régi magyar imádságos könyvei. Irod. tört. közlem. 257—281. l.

665. *Horráth Cyrill*. Codex-tanulmányok. Irod. tört. közlem. 56—64. l. — Eleje a múlt évi folyamban jelent meg.

666. *Horráth József*. Mosolygó történetek. Ism. Palágyi Lajos. Magy. Szalon 22. köt. 1306. l.

667. *Hrabovszky Lajos*. Tempi passati. Rövid ism. Vasár. Ujs. 19. sz.

668. *Hrabovszky Lajos* és *Kosztka Mihály*. A Thurzán-familia. Ism. Szöllősi Zsigmond. Aradi Közl. 271. sz.

669. *Imotus*. Versek. — Vallomások. Ism. Bud. Szemle 82. köt.

- 152—156. l. — Omega. Nemz. Iskola 2. sz. — Robin. P. Napló 169. sz. — Silberstein A. P. Lloyd 3. sz. — Palágyi Lajos. Magy. Szalon 22. k. 862—864. l. — Vasár. Ujs. 1. sz. — (Erdélyi P.) Hazánk 50. sz. — Hungarus U. o. 42. sz.
670. Az irodalom bacillusai. Elet 30. 32. 34. 36. sz.
671. *Jakab O.* Argirus. Ism. Dr. Dengi János. Egyetértés 20. sz. — Hamvas József. Erd. Híradó 15. sz. — Rövid ism. Ország Világ 3. sz.
672. *Jankovics Marczell.* Búzavirágok. Ism. Prém József. Főv. Lap. 16. sz. — Vasár. Ujs. 9. sz.
673. *Jókai Mór.* Magnéta. Regény. — Trenk Frigyes. Regény. — A Kráo. Regény. — Tégy jót. Regény. Ism. *Z—ny.* Kath. Szemle 631—642. l.
674. *Jusztth Béla.* Sonettek. Ism. Vasár. Ujs. 3. sz.
675. *Justth Zsigmond.* Fuimus. Ism. Koroda Pál. Magyarország 30. sz. — E. P. Hazánk 195. sz.
676. *Jusztus Dezső.* Elbeszélések. Rövid ism. Magy. Génusz 33. sz.
677. *K. E. Makai Emil.* Magy. Szalon 24. köt. 639—643. l.
678. *Kabos Ede.* A holló. Vigjáték 1 felv. Első előadása a nemz. színházban decz. 28.
679. *Kabos Ede.* Por. Ism. v. Bud. Szemle 84. köt. 149—151. l. — Lázár Béla. Nemzet 305. sz. — Elet V. évf. 47. sz. — Magy. Génusz 48. sz.
680. *Kaczér József.* Az irodalom szemétdombja. Népnevelő 25. sz.
681. *Káldy Gyula.* Az 1821—1861. években keletkezett magyar történeti énekekről és indulókról. (A Magyar Történelmi Társulat felolvasásai I.) Budapest, Athenæum. 1895. (8-r. 24 l.)
682. *Kalmár Alajos.* Hirlapírás a múlt században. Magy. Tengerpart 2. sz.
683. *Kalmár Elek.* A Mátyás király halálára való emlékdalhoz. Nyelvtud. Közlem. 167. l.
684. *Kalmár Elek.* A Königsbergi Töredék versmértéke. Nyelvtud. Közlem. 351—353. Négyesy László megjegyzései és Kalmár válasza. U. o. 353—355. l.
685. *Kanyaró Ferencz.* A Brassai-Codex historiás énekei. Tört. Tár. 121—136. l.
686. *Kanyaró Ferencz.* Karácsonyi misztérium Torockkőről. Philol. Közl. 624—628. l.
687. *Kanyaró Ferencz.* A legrégibb unitárius énekeskönyvekről. Könyvszemle 321—332. l.
688. *Karácsonyi János.* Adalék krónikáink történetéhez. Könyvszemle 219—226. l.
689. *Kardos Albert.* Irodalmi munkásság és közpálya. Polit. Heti Szemle 2. sz.
690. *Kardos Albert.* A Martinovics-összeesküvés és a magyar irodalom. Bud. Hirl. 214. sz.
691. *Kazinczy Ferencz* versei. Kiadta Kazinczy Gábor. 3. kiadás. (Olcsó könyvtár, 354. sz.). Budapest, Franklin-t. 1895. (16-r.) Ism. Havas Adolf. Philol. Közl. 836—839. l.
692. *Kempelen Farkas.* Költemények. Ism. Lázár Béla. Nemzet 228. sz. — Lévy Mihály. Nemz. Ujs. 206. sz. — Sas Ede. Főv. Lap. 179. sz. — Vasár. Ujs. 27. sz. — Magy. Génusz 33. sz. — Magy. Szemle 29. sz.

693. *Kincs István*. Tarka világ. Ism. Magy. Szemle 38. sz. — Virág Ferencz. Irod. Közl. 10. sz. — A. Tiszántúl 248. sz. — Léway Mih. M. Állam 264. sz. — Sz. N. Fejérmegy. Napló 118. sz. — ms. Kath. Szemle 679. l.

694. *Köbor Tamás*. Fagy. Rövid ism. Róna B. Egvenlőség 7. sz. — Hét 4. sz. — Demokritos. Élet V. évf. 19. sz. — Lázár B. Nemzet 94. sz.

695. *Köbor Tamás*. Marianne. Ism. a—a. Egvenlőség 23. sz. — s. e. Egyetértés 169. sz. — Tar Lőrincz. Hét 21. sz. — Élet V. évf. 49. sz. — Magy. Szalon 23. köt. 885. l.

696. *Kohn S.* A szombatosok. Ism. Revue crit. d'histoire. 1895. 14. sz.

697. *Kollányi Ferencz*. Dankó József. Könyvszemle 91—93. l.

698. *Kolnár József*. Világnézet satirák és epigrammokban. Ism. Gyürky Ödön. Kath. Szemle 498. l. — x. Irod. Közlöny. (Eger) 4. sz.

699. *Kolozsvári Andor*. Vallásos költészetünkéről. Sátoralja 48. 49. sz.

700. *Komjáthy Jenő*. A homályból. Ism. Otthon 1895. I. köt. 458. l. — Vasár. Ujs. 8. sz. — Szilágyi Géza. Élet V. évf. 21. sz. — (Erdélyi P.) Hazánk 92. sz. — Ország Világ 8. sz.

701. *Kontur Béla*. Myrrha. Rövid ism. Magy. Szemle. 44. sz. — Egly Mihály. Magy. Állam 279. sz.

702. *Koroda Pál*. Alkibiadesz. Tragédia 5 felv. Első előadás a nemz. színházban decz. 20.

703. *Kozma Andor*. Humoros históriák. Rövid ism. P. Hirl. 323. sz. — Magy. Szemle 49. sz. — cs. e. Polit. Heti Szemle 49. sz. — Hét 48. sz.

704. *Krupecz István*. Adalékok a Luther-Káté magyarhoni irodalmának történetéhez. Prot. Szemle 346—354. l.

705. *Kupa Árpád*. A napszámosok. Ism. xy. Bud. Szemle 83. köt. 150—153. l. — ő. Bud. Hirl. 130. sz. — Élet V. évf. 38. sz. — ő. Bud. Hirl. 43. sz. — Élet V. évf. 21. 22. sz.

706. *Lakatos Vince*. A Balaton és vidéke a magyar költészetben. Keszthelyi Hirl. 31—33. sz.

707. *László Márton*. Irodalomtörténeti szemelvények. Arménia 154—161. l. (Csiky Gergely, Lukácsi Kristóf, Lukács Béla, Molnár Antal, Simai Gergely, Szongott Kristóf, Ávédik Lukács, Ávéd Jakab, Temesváry János, Patrubány Lukács, Tutsek Anna íróról).

708. *Lázár Béla*. Myria-Anya. Ism. Weszely Ödön. Nemzet 121. sz. — Silberstein Adolf. P. Lloyd 129. sz. — b. m. Egyetértés 115. sz. — j. ő. Föv. Lap. 105. sz. — Magy. Génusz 43. sz. — Otthon. 1895. II. köt. 473. l. — Róna Béla. Egvenlőség 24. sz. — Élet V. évf. 39. sz. — Bodrogi Lajos. Hazánk 126. sz. — Rövid ism. Ország Világ 34. sz.

709. *Lázár Béla*. Elbeszélések. Ism. Magy. Génusz 1. sz.

710. *Lázár Béla*. Agis a világirodalomban. Ism. Heinrich Gusztáv. Philol. Közl. 851—853. l.

711. *Lehr Vilmos*. Az «Ephesusi Matrona» legújabb alakja. Philol. Közl. 253. l. (Jókai Mór «Meséskönyv»-ében.)

712. *Lenkei Henrik*. Újabb költemények. Ism. Lázár Béla. Nemzet 55. sz. — Prém József. Föv. Lap. 16. sz. — Magy. Szalon 22. köt. 861. l. — Magy. Génusz 1. sz. — Egyetértés 169. sz. — (Erdélyi P.) Hazánk 38. sz.

713. *Lévay Mihály*. Dalok a magányból. Ism. Lázár Béla. Nemzet 55. sz. — i. Kath. Szemle 180. l. — (Erdélyi P.) Hazánk 38. sz.
714. *Lévay Mihály*. Költők könyvei. Magy. Szemle 44. sz.
715. *Lévay Mihály*. Új költők. Nemz. Ujs. 206. sz.
716. *Lindner Ernő*. Magyar népdalkönyvből. Ethnographia 178—186. l.
717. *Luby A.* Álmod. Ism. (Erdélyi P.) Hazánk 50. sz.
718. *Lukács Mór* munkái. Összegyűjtötte Gyulai Pál. Ism. Váczy János. Philol. Közl. 124—133. l. — Századok 458—466. l. — y. s. P. Napló 92. sz. — R. B. Polit. Heti Szemle 15. sz. — (Erdélyi P.) Hazánk 9. sz.
719. *Maczki Valér*. Népszerű felolvasások a magyar irodalom köréből. Ism. H. Kath. Szemle 181—184. l. — Sziliczei Irod. Közlöny (Eger) 1. sz.
720. *Maczki Valér*. Adalék a magyar irodalom történet elméletéhez. Ism. Major Károly. Philol. Közl. 655—661. l. — B. F. Irod. tört. Közlem. 490. l.
721. A magyar irodalom története. Képes díszmunka két kötetben. Szerkeszti Beöthy Zsolt. II. kötet. Bessenyei felléptétől a kiegyezésig. 1772—1867. Budapest, 1896. Athenæum (8-r. 840 l.) Ism. Malonyai Dezső. P. Napló 343. sz. — Magy. Hirl. 336. sz. — Magy. Génusz 51. sz.
722. A magyar történelmi társulat 1895. évi márczius hó 31-én tartott nyilvános felolvasó ülésén előadott énekek és indulók versei. Budapest, 1895. Athenæum (8-r. 15 l.) 10 kr.
723. *Major Gyula* dalai. Rövid ism. i. l. P. Napló 109. sz.
724. *Makai Emil*. Margit. Költemények. Ism. G. B. Magy. Szemle 48. sz. — Ország Világ 46. sz. — Hét 48. sz.
725. *Maklári Pál Miklós*. A «Sárospataki Irodalmi Kör» története. Sárosp. Lap. 42—44. sz.
726. *Malonyay Dezső*. Az utolsó. Ism. Lévay Mihály. Nemz. Ujs. 314. sz. v. Otthon 1895. I. köt. 171—173. l. — Pekár Gyula. P. Napló 39. sz. — Ifj. T. G. Ország Világ 42. sz. — Tar Lőrincz. Hét 47. sz.
727. *Malonyay Dezső*. Vergődés. Ism. Lázár Béla. Nemzet 94. sz. — Magy. Génusz 3. sz. — Magy. Hirl. 6. sz. — Élet V. évf. 26. sz. — Csathó Imre. U. o. 44. sz.
728. *Margitay Dezső*. A hivatal. Ism. ny. Kath. Szemle 153—155. l.
729. Mária Valeria főhercegnő mint magyar író. Vasár. Ujs. 10. sz.
730. *Márkus Miksa*. Katalin asszony. Rövid ism. Róna Béla. Egyenlőség 7. sz.
731. *Martos Ferencz*. Költemények. Rövid ism. Magy. Szalon 24. köt. 418. l. — K. E. U. o. 643. l.
732. A még élő «márcziusi ifjak» (Jókai Mór, Vajda János, Degre Alajos, Dobsa Lajos). Vasár. Ujs. 11. sz.
733. *Melich János*. A legrégebb magyar jezsuita-dráma. Irod. tört. Közlem. 330—358. l.
734. *Mikes Lajos*. Költemények. Ism. Lázár Béla. Nemzet 228. sz. — Magy. Génusz 33. sz. Vasár. Ujs. 29. sz. — Élet V. évf. 45. sz. — Magy. Szalon 23. köt. 1107. l. — Sas Ede Főv. Lap. 179. sz. — Ország Világ 36. sz.

735. *Mikler Gusztáv*. Éjjel-nappal. Ism. Lázár Béla. Nemzet 55. sz. — Vasár. Ujs. 11. sz. — (Erdélyi P.) Hazánk 56. sz.
736. *Mikszáth Kálmán*. Besztercze ostroma. Ism. Hét 46. sz. — Gáspár Imre. Magy. Szemle 46. 47. sz.
737. *Mikszáth Kálmán*. Eladó birtok. Ism. ny. Kath. Szemle 155—159. l.
738. *Mikszáth Kálmán*. Szent Péter esernyője. Ism. Tiborcz. Hét 51. sz.
739. *Milkó Izidor*. Római Mozaik. Ism. Róna B. Egyenlőség 7. sz.
740. *Móra István*. Földszint. Ism. a—s. Magy. Génusz 11. sz. — Prém József. Főv. Lap. 16. sz. — (Erdélyi P.) Hazánk 58. sz.
741. *Mosdósy Imre*. Árva szerelem. Regény. Rövid ism. Otthon 1895. I. köt. 552. l. — Élet V. évf. 27. sz.
742. *Nagy Gyula*. A königsbergi töredék újabban felfedezett részei. Akad. Értes. 22—31. l.
743. *Nagy Sándor dr.* A tanodai dráma előzményei hazánkban. — hátrahagyott irataiból közli Nagy Gyula. Irod. tört. Közlem. 441—446. l.
744. *Orczy Baronesse*. Old hungarian fairy tales. Ism. P. Napló 295. sz.
745. *Orosz Adám*. Ida vagy a pusztai sír. Beszély ige nélkül. 4. kiad. Eger, 1895. Ism. J. Irod. Közlöny 4. sz.
746. *Pülfy Albert*. A régi Magyarország utolsó éveiben. Ism. ny. Kath. Szemle 150—153. l.
747. *Palágyi Lajos*. Nemzeti dalok. Ism. Lázár Béla. Nemzet 228. sz. — Főv. Lap. 80. sz. — Szana Tamás. U. o. 94. sz. — Vasár. Ujs. 15. sz. — Otthon 1895. II. köt. 375. l. — Magy. Génusz 15. sz. — oó. Egyetértés 95. sz. Haber Samu. Egyenlőség 18. sz. — Élet V. évf. 30. sz. — Telekes Béla. Magy. Szalon 23. köt. 195—203. l. — Ország Világ 14. sz.
748. *Pap Kálmán*. Katona-dalaink. Ludov. Akad. Közl. 363—366. l.
749. *Pekár Gyula*. Lavina. Ism. sz. b. Otthon 1895. I. köt. 174. l.
750. *Petrovics László* költeményei. Ism. Sas Ede Főv. Lap. 179. sz. — Vasár. Ujs. 26. sz.
751. Poésies hongroises. Traduites avec un aperçu historique par C. de Harlez. Louvain, J. B. Istas. 1895. (8-r. 140 l.)
752. *Polczner Árpád*. Vasárnap. Ism. Lázár Béla. Nemzet 55. sz. — Sz. G. Élet V. évf. 19. sz. — (Erdélyi P.) Hazánk 38. sz.
753. *Prém József*. Irodalom és millenium. Polit. Heti Szemle 38. sz.
754. *Ráth György*. Gradeczi Horváth Gergely és Lám (Ambrosius) Sebestyén hitvitája. Ism. Dézsi Lajos. Könyvszemle 175—177. l. — Prot. Szemle 104—106. l.
755. *Rédei Zsigm. és Ullrich Nándor*. Kettecskén. Novellák, rajzok. Rövid ism. Magy. Génusz 6. sz.
756. *Réviczky Gyula* költeményei. Bir. a. Bud. Szemle 83. köt. 461—471. l. Lázár Béla. Nemzet 9. sz. — Prém József. Főv. Lap. 4. sz. és Torontál 5. sz. — Léway Mihály Nemz. Ujs. 206. sz. — Endrődi S. Élet V. évf. 22. sz.
757. *Rera Dezső*. Katalin, Káti, Katinka, Kätchen. Ism. Prém József. Főv. Lap. 230. sz.

758. *Róna Béla*. A magyar szépirodalom 1894-ben. Kritikai tájékoztató a nagy közönség számára. Budapest, 1895. (8-r. 31 l.) 30 kr.

759. *Rozgonyi György*. Pálmalombok. Veszprém, 1895. Ism. Magy. Szemle 47. sz. — Kath. Szemle 869. l. — Liberius. Magy. Sion 11. sz.

760. *Rózsa M.* Szélsend. Költemények. Ism. (Erdélyi P.) Hazánk 56. sz.

761. *Ruik László*. Irod.-történet és a nemzeti szellem. Gömör-Kishont 45. sz.

762. *Rupp Kornél*. Magyar Mária-himnuszok. Könyvszemle 299—309. l.

763. *Sajó Aladár*. Kaszárnya titkok. Ism. Bársony István. Hét 22. sz. — Élet V. évf. 36. sz. — Ignotus. Magy. Hirl. 149. sz.

764. Sajtónk fejlődése harminczhárom év alatt. Magy. Szemle 44. sz.

765. *Salgó Ernő*. Timár Szaniszló. Ország Világ 27. sz.

766. *Sas Fde*. Házasságok. Ism. Lázár Béla. Nemzet 30. sz. Hrabovszky Lajos. Aradi Közl. 46. sz. — Sólyom Ferencz. Föv. Lap. 3. sz. — Sz. i. G. Élet 23. sz. — Magy. Génusz 7. sz.

767. *Schumacher, Alex.* Ungarske folkeeventyr. 1894. Rövid ism. Balassa József. Ethnographia 133. l.

768. *Sebestyén Károly*. Hajnalodik. Ism. V. B. Élet V. évf. 16. sz. — Palágyi Lajos Magy. Szalon 22. köt. 1305. l. — Magy. Génusz 4. sz. — Vasár. Ujs. 13. sz. — (Erdélyi P.) Hazánk 56. sz.

769. *Simonyi Zsigmond*. A Königsbergi Töredék. Nyelvtud. Közl. 48. l.

770. *Solymosy Sándor*. Régi magyar dalokról. Nyugatmagy. Híradó 35—37. sz.

771. *Solymosy Sándor*. A bosnyák hősdalok. U. o. 13. 14. sz.

772. *Somfai János*. Elbeszélések. Rövid ism. Magy. Génusz 41. sz.

773. *Somló Sándor*. Fra Girolamo. Tragédia 5. felv. Első előadása a nemz. színházban ápr. 19.

774. *Spinóza*. Költészetünk a milléniumon. Polit. Hetiszemle 44. sz.

775. *Spinóza dr.* Grassalkovics gróf mint író. Bud. Hirl. 236. sz.

776. *Szabóné Nogáll Janka*. Elbeszélések. Ism. Vértessy Gyula. Föv. Lap. 71. sz. — Lázár Béla. Nemzet 94. sz.

777. *Szabóné Nogáll J.* Pipiske. Ism. Magy. Hirl. 343. sz.

778. *Szarvas Mariska*. Dunántúl. Elbeszélések. Ism. Föv. Lap. 201. sz. — Magy. Génusz 31. sz.

779. *Széchy Károly*. A Pray-codex ügyében. Irod. tört. Közlem. 1—23. l.

780. Székely népdal Oláhországról. Közli Kanyaró Ferencz. Erd. Múz. 555. l.

781. *Szemák István*. Ifjúsági irodalmunk. Tanáregyl. Közl. 28. évf. 20. 21. sz.

782. *Szentessy Gyula*. A Rajongó és egyéb költemények. Rövid ism. Magy. Szemle 46. sz. — Föv. Lap. 305. sz. — Hét 45. sz.

783. *Szilády Aron*. A Königsbergi Töredék. (Hasonmással). Akad. Értes. 561—580. l.

784. (*Szilády A.*) Vegyes följegyzések a Régi Magyar költők tárának I. kötetére. Irod. tört. Közlem. 120—125. l.

785. *Szinnyei József*. Magyar írók élete és munkái. A magyar tudományos Akadémia megbízásából. III. köt. Fa-Gwóth. IV. köt. 1—7. füzet. (Gyalai-Horváth) Budapest, 1895. Hornyánszky V. (8-r. 1582 és 1120 hasáb). 6 frt. Egy füzet 50 kr.

786. *Szomaházy István*. A Clairette-keringő. Ism. a—a. Egyenlőség 23. sz. — Egyetértés 169. sz. — H. Hét 22. sz. — Élet V. évf. 38. sz. — Lázár Béla. Nemzet 305. sz. — Magy. Szalon 23. köt. 662. l.

787. *Szomaházy István*. Huszonnégy óra. Ism. Lázár Béla. Nemzet 94. sz. — Ábrányi Emil. P. Napló 30. sz. — Prém József. Föv. Lap. 37. sz. — Márkus Miksa. Magy. Hirl. 149. sz.

788. *Szomaházy István*. Irodalmi elkeresztelések. Magy. Szalon 23. köt. 641—646. l.

789. *T. G.* Magyar tragoediák ismertetése. 1. Szigligeti „Trónkereső”-je. Tanulók Lapja 25—28. sz.

790. *Tábori Róbert*. Költöző madarak. (Képekkel). Szalon 24. köt. 363—372. l. (Blaha Lujza, Hegyi Aranka, Tolnai Andorné, Paulay Edéne, Fáy Szerénáról).

791. *Tábori Róbert*. Korhadt oszlopok. Ism. Prém József. Föv. Lap. 252. sz. — Egyetértés 169. sz. — Magy. Szalon 23. köt. 661. l. Rövid ism. Magy. Hirl. 128. sz.

792. *Tanos Pál*. Az erdők világa. Ism. Bársony István. Magy. Hirl. 68. sz. Rövid ism. Magy. Géniusz 8. sz.

793. *Tattárszky Gyula*. Asszonybecsület. Népszínmű dalokkal 3 felv. Első előadása a népszínházban decz. 7.

794. *Telekes Béla*. Káprázatok. Ism. Lázár Béla. Nemzet 228. sz. — Föv. Lap. 172. sz. — P. P. Hét 23. sz. — Szilágyi Géza. Élet V. évf. 43. sz. — Magy. Szalon 23. köt. 659. l. Magy. Géniusz 23. sz. — Magy. Hirl. 135. sz. — S. E. Ország Világ 28. sz. — Lásd 630. sz. a. is.

795. *Thallóczy Lajos*. Brebiri Subics Mladen bán és Guillelmo Varignana. Könyvszemle 97—105. l.

796. *Timár Szaniszló*. Az élet vásárja. Ism. B. S. Egyetértés 196. sz. — Lázár Béla. Nemzet 257. sz. — Magy. Géniusz 31. sz. — Otthon 1895 II. köt. 375. l. — Sz. G. Élet V. évf. 50. sz.

797. *Timár Szaniszló*. Meczénást a szépirodalomnak is! Egyetértés 185. sz.

798. *Tóth Béla*. Szájrul szájra. A magyarság szálló igéi. Budapest, 1895. Athenæum. (8-r. XVI. 446 l.) 3 frt. — Ism. *rdl.* Bud. Szemle 82. köt. 467—470. l. — Alfa. Bud. Hirl. 47. sz. — B—t. Irod. Közlöny. (Eger) 3. sz. — Bellerszegi. Athenæum 301—307. l. — Rothauser M. P. Lloyd 41. sz. — zz. Irod. tört. Közlem. 451. l. — Nemzet 44. sz. — Nemz. Iskola 8. sz. — Nemz. Ujs. 52. sz. — Századok 290. l. — Radó Antal. Hét 9. sz. — Böngér János. Népevel. Lapja 22. 23. sz. — Katona Lajos. Philol. Közl. 827—836. l. — Tóth Albin. Nyelvőr 170—178. l. — Hazánk 44. sz.

799. *Tutsek Anna*. Viola története. Ism. Lázár Béla. Nemzet 126. sz. — R. B. Polit. Heti Szemle 20. sz. — Egyetértés 169. sz.

800. Új áramlat irodalmunkban. — Magy. Szemle 35—38. sz.

801. *Ujvári Béla*. Század vége. Ism. Schack Béla. Nyugatmagy. Hiradó 18. sz.

802. *Váczy János*. A régi rossz időkől. P. Napló 42. sz.

803. *Vadnay Károly*. Jelentés a br. Bánffy Dezsőtől kitűzött történeti vigjátékpályázatról. Akad. Értes. 163—176. l.

804. *Vadnai Károly*. A magyar Shakespeare-kiadás pártfogójáról. Emlékezés Tomorira. Bud. Szemle 82. köt. 34—48. l.

805. *Vajda János* költeményei. Rövid ism. Egyetértés 336. sz. — Magy. Szemle 50. sz.

806. *Várady Ferencz*. Panasz. Ism. Egyetértés 13. sz. — Vasár. Ujs. 12. sz.

807. *Városov Gyula*. Válogatott víg elbeszélések. Ism. H. L. Irod. Közlöny 12. sz. — P. Pelikán Kr. Kath. hitvéd. folyóirat 424. l.

808. *Veres József*. A magyar közmondásokból. Orosházi Ujs. 45—46. sz.

809. *Vértesi Arnold*. Fürdön. Mézes hetek. Ism. Lázár Béla. Nemzet 314. sz.

810. *Vértessy Gyula*. Elbeszélések. Ism. Súlyom Ferencz, Föv. Lap. 298. sz. — Lévay Mihály. Nemz. Ujs. 314. sz. — Zempléni Árpád. Ör. álló 91. sz. — Magy. Génusz 47. sz. — v. Otthon 1895. I. köt. 176. l. — Lázár Béla. Nemzet 314. sz. — Magy. Hirl. 308. sz. — Bj. Magyarországnak 344. sz. — Magy. Szemle 52. sz. — Ország Világ 44. sz.

811. *Vészi József*. A magyar sajtó. Élet V. évf. 30. sz.

812. *Vicomte Letorriére*. Régi botrány-regények. Hét 52. sz. (Siglavy Fata Morgana, Gyöngyvirágokról).

813. *Vincze Alajos*. Elbeszélések a magyar nép életéből. 4 köt. Ism. H. J. Irod. Közl. 11. sz. — Lévay Mih. Magy. Állam 264. sz. a Közművelődés 48. sz.

814. *Vozári Gyula*. Mátyás király a magyar költészetben. Ism. Zlinszky Aladár. Philol. Közl. 746—752. l. — B. F. Irod. tört. Közl. 488. l.

815. *Wahlner Géza*. Az én virágaim. Költemények. Ism. Gaál Lajos. Magy. Állam 64. sz. — Julius. Irod. Közlöny (Eger) 1. sz.

816. *Weber Samu*. Grádeczi Stansith Horváth Gergely és családja. Ism. Á. A. Századok 571. l. — sz. Prot. egyh. és isk. lap 29. sz.

817. *Werner Gyula*. Andrásfalvy de Andrásfalva. Ism. ny. Kath. Szemle 159—164. l.

818. *Zerdahelyi Gyula*. Turris Eburnea. Budapest. Pallas. (8-r.) Ism. Magy. Hirl. 329. sz. — b. m. Egyetértés 336. sz. Magy. Szemle 51. sz. Lásd P. Hirl. 351. sz. (Merénylet regény útján). — Semper. Hét 52. sz.

819. *Zoványi Jenő*. Egyleveles nyomtatványok s irodalomtörténeti adatok a kolozsvári reformátusok belső templomában. Irod. tört. Közlem. 82—95. l. (Kovácsnai Péter, Szatmár-Németi Mihály, Tolnai István, Pataki István, Batai György, Csepregi Turkovich Mihály, II. Szatmár-németi Mihály, Szatmárnémeti Sámuel.)

820. *Zsilinszky Lajos*. Nép dalainkról. «Békés» című emlékkönyv. 42—54. l.

3. Egyes írók.

821. *Alstedt H. Roth, F. W. E.* Johann Heinrich Alstedt. 1588—1638. Sein Leben und seine Schriften. Monatshefte d. Comenius-Ges. 1—2. füzet.

822. *Ányos. Gellért Jenő*. Ányos Pál. Budapest, 1895. Lampel R. (8-r. 85 l.) 60 kr. — Ism. Magy. Génusz 47. sz. — A. D. Orsz.-Világ 43. szám.

823. Aranka Gy. Lásd. 867. és 1022. sz. a.

824. Arany. Arany Tetemrehívása németül. *r-t.* Bud. Szemle 83. köt. 279—289. l. (Dóczi fordításának bírálata.)

825. Arany János balladái. Zichy Mihály rajzaival. Ism. Pastener Gyula. Bud. Szemle 84. köt. 501—506. l. — Nemz. Névelés 211. l. — sz. Főv. Lap. 343. sz. — Y. J. Nemzet 345. sz. — P. Hírl. 351. sz. — Egyetértés 350. sz. — Isk. Szemle 9. sz.

826. Bánóczi József. Toldi és a biblia. Izr. magy. irod. társ. 1895. Évkönyv 5—21. l.

827. Gyöngyössy László. Arany életéből. Egyetértés 9. sz.

828. Gyöngyösi László. Arany János geszti nevelősége. Egyetértés 15. sz.

829. Krajcsovics Soma. Fiamnak. Arany költeményének poetikai fejtegetése. Tanulók Lapja 8. 9. sz.

830. Kritikus. Jó Toldi György. Élet V. évf. 24. sz.

831. Mráz Elek. Arany János «Tengeri hantás»-a. Ism. Kardos Albert. Philol. Közl. 853—855. l. B. F. Irod. tört. Közlem. 490. l.

832. Ruprecht Alajos. Szív- és jellemképző vonások Arany Toldijában. Ism. Zlinszky Aladár. Philol. Közl. 147—149. l. — B. F. Irod. tört. Közlem. 489. l.

833. Székely Aladár. Arany János «Toldi»-ja. Tanulmány. Budapest, 1895. Franklin-t. (8 r. 129 l.) 80 kr. — *r-s-t.* Philol. Közl. 510. l. — Magy. Hírl. 155. sz.

834. A vallásos elem a Toldiban. Tanulók Lapja 12. sz.

835. Arany J. balladáinak lélektani alapja (Vázlat.) Tanulók lapja 2. sz. — Lásd 1077. sz. a. is.

836. Augustini W. S. Augustini ab Hortis Keresztély és a «*Balsamus Hungaricus*». Szepesi Lapok 26. sz.

837. Bajza. Bajza József (1804—1858) (Képpel). Tanulók Lapja 6. szám.

838. Zalár József. Két hevesmegyei költőről. (Bajza József; Vachot Sándor.) Egri Ujs. 79—81. sz.

839. Balassa Bálint. Illéssy János. Két adat Balassa Bálint élet-rajzához. Irod. tört. Közlem. 191—195. l.

840. Bartók. Csicseri Bors. Bartók Lajos. Élet V. évf. 40. sz.

841. Beöthy L. Persián Gerő. Beöthy Lászlóról. Komáromi Lapok 42. sz.

842. Prém József. Beöthy Lászlóról. Főv. Lap. 281. sz.

843. Robin. Beöthy László. P. Napló 281. sz.

844. Vadnai Károly. Beöthy László emléke. Bud. Szemle 84. köt. 299—310. l.

845. Beöthy László és a magyar bohéme-világ. Egyetértés 281. sz.

846. Beöthy László emlékezete. Vasár. Ujs. 42. sz.

847. Beöthy Lászlóról. Dó. Magy. Hírl. 279. sz.

848. Berczik. Carus. Berczik Árpád. Élet V. évf. 44. sz.

849. Berzsényi. Boross Gábor dr. Berzsényi mint drámaíró. Irod. tört. Közlem. 172—186. l. és Nagyszombeni áll. főgym. 1894/5. értes. 3—23. l.

850. Boross Gábor. Berzsényi esztétikai és kritikai munkássága. Erdélyi Múz. 192—208. 260—269. 320—334. l.

851. Gabányi Árpád. Berzsényi reverendája. Nemz. Ujs. 341. sz.

852. *Hörl Gyula*. Párhuzam Berzsenyi és Horác között. Kalocsai főgymn. 1894/5. értés. 3—44. l.

853. *Váczy János*. Berzsenyi Dániel életrajza. A m. tud. Akadémiától a Lévy-díjjal jutalmazott pályamű. Budapest, 1895. Akademia. (8-r. VII+432. l.)

854. *Bessenyei. Deák Ferencz*. A bihari remete vallásos gondolatai. Kereszt. Magvető 7—16. l.

855. *Bethlen M. Szöcs Géza*. Bethlen Miklós élete és művei. Ism. B. F. Irod. tört. Közlem. 453. l.

856. *Bonyhai M. Dézsi Lajos*. Bonyhai Márton egy ismeretlen műve 1705. körül. Könyvszemle 288. l.

857. *Bogáti Fazekas. Dézsi Lajos*. Bogáti Fazekas Miklós élete és költői működése. Könyvszemle 29—39. 116—136. l. — Önállóan is megjelent. Ism. —r. Atheneum 628. l.

858. *Dézsi Lajos*. Bogáti Fazekas Miklós ismeretlen históriás éneke 1598-ból. Könyvszemle. 49—61. l.

859. *Budai M. Budai Ézsaiás*. (1766—1841. Képpel.) Tanulók Lapja 21. sz.

860. *Budai F. Révész Kálmán*. Budai Ferencz és a «Polgári Lexikon». Irod. tört. Közlem. 325—329. l.

861. *Budenz József* folyamodványa. Közli s. m. Irod. tört. Közlem. 218. l.

862. *Buzinkai Gy. Buzinkai György levele Apafi Mihályhoz*. 1686. Máj. 4. Közli Szilágyi Sándor. Tört. Tár 756. l. (Pósházy haláláról).

863. *Cseh J. Váczy János*. Egy derék magyar huszár. (Cseh József.) P. Napló 106. sz.

864. *Cserei M. Cserei Mihály végrendelete*. Közli Szádeczki Lajos. Erdélyi Muz. 388—394. 428—444. 493—498. 546—554. l.

865. *Csiky G. Vadnai Károly*. Csiky Gergely emlékezete. Kisfaludy Társ. Évtapja. 28. köt. 136—148. l.

866. *Wigand János*. Csiky Gergely «Vasember»-e és Sophokles «Antigone»-ja. Philol. Közl. 813—820. l.

867. *Csizi I. Csizi Istrán levele Aranka Györgyhöz*. Tarczal, 1793. febr. 21. Közli Nagyszigeti Kálmán. Nyelvőr 379. l.

868. *Csokonai. Major Károly*. Csokonai és Petőfi. Tanulók Lapja 10. 11. 13. sz.

869. *Csokonai Vitéz Mihály* (1773—1805.) (Képpel). Tanulók Lapja 38. sz.

870. *Czakó Zs. Nogrády Jenő*. Czakó Zsigmond két színműve. Ism. Major Károly. Philol. Közl. 151. l. — B. F. Irod. tört. Közlem. 488. lap.

871. *Czuczor. Koltai Virgil*. Czuczor Gergely népdalai. Tanulók Lapja 31—34. sz.

872. Czuczor Gergely. Tanulók Lapja 4. sz.

873. *Deák Fer. Deák Ferencz*, mint író. Magyar Állam 153. sz.

874. *Döbrentey. Döbrentey Gábor*. (1786—1851.) (Képpel). Tanulók Lapja 14. sz.

875. *Dóczi. Salvus. Dóczi Lajos*. Otthon II. évf. 2. köt. 490. l.

876. *Dugonics. Dugonics András*. (1740—1818.) (Képpel). Tanulók Lapja 22. sz.

877. *Eötvös J. Peres Sándor*. Emlékbeszéd báró Eötvös Józsefről. Budapest. (8-r.) 10 kr.

878. *Peres Sándor*. Eötvös József báró emlékezete. Nemz. Nénevelés 53—63. l. és Néptan. Lapja 16—18. sz.
879. *Szeremley Császár Lajos*. Br. Eötvös József egy még eddig ismeretlen ténye. Isk. Szemle 13. sz.
880. Erdélyi J. *Erdélyi Pál*. Erdélyi János. (1814—1868.). Tanulók Lapja 1. sz.
881. *Róna Béla*. Egy költő özvegyéről. (Erdélyi Jánosné.) Pesti Hirl. 231. sz.
882. *Eszterházy. Acsádi Ignác*. Magyar Márs. Nemz. Ujs. 103. sz.
883. *Bubics Zsigm.* Eszterházy Mars hungaricusa. Ism. Liberius. Magy. Sion 311. l. — Acsády Ign. Alföld 101. sz. — Magy. Hirl. 102. sz. — K. J. Bud. Hirl. 101. sz. — P. Gy. Századok 950—952. l.
884. *Bubics Zsigmond*. Eszterházy Pál Mars Hungaricusa. Akad. Értes. 409—412. l.
885. *Faludi. Beljak B. Pál*. Faludi eredetiségének kérdése. Irod. tört. Közlem. 153—166. l.
886. *Dallos József*. Faludi Ferencz emlékezete. Religio. II. félév. 41. szám.
887. Faludi Ferencz emléke Rohonczon. Irod. Közl. 11. sz. 150. l.
888. *Faragó Henrik*. Faludi Ferencz. «Udvari ember»-ének eredetije és fordításai. Irod. tört. Közlem. 167—171. l. — Lásd 1098. sz. a. is.
889. *Fáy. Fáy András*. (1786—1864.) (Képpel.) Tanulók Lapja 13. szám.
890. *Gaál M. R. K.* Gaál Mózes. (Képpel.) Tanulók Lapja 41. sz.
891. *Gabányi. Gabányi Árpád*. (Képpel.) Tanulók Lapja 24. sz.
892. *Garay. Garay János* (1812—1853). (Képpel.) Tanulók Lapja 5. sz.
893. *Gipczic A. Dézsi Lajos*. Gipczic Albert Vincze állítólagos munkájáról. Könyvszemle 95. l.
894. *Guzmics I.* Lásd 971. sz. a.
895. *Gvadányi. Széchy Károly*. Gróf Gvadányi Ism. Spinóza. Községi Közl. 41—42. sz.
896. *Gr. Gvadányi József*. (1725—1801.) (Képpel.) Tanulók Lapja 11. szám.
897. *Gyöngyösi I. Kanyaró Ferencz*. Gyöngyösi egy félreértett helye. Philol. Közl. 859. l.
898. *Maurer Mihály*. Gyöngyösi Istvánnak Ovidiusból vett hasonlatai. Philol. Közl. 37—46. l.
899. *Gyöngyösi István*. (Képpel.) Tanulók Lapja 15. sz.
900. *Gyulai P. Beöthy Zsolt* üdvözlő beszéde Gyulai Pálhoz. Vasár. Ujs. 7. szám.
901. *Harmat (Silber) Mór*. Gyulai Pál és a magyar színművészet. Zene és színműv. Lapok, febr. 1.
902. *Károlyi Boldizsár*. Gyulai Pál. (Képpel.) Magy. Salon 22. köt. 1145—1150. l.
903. *Lázár Béla*. Gyulai Pál. Nemzet 41. sz.
904. *Mitrovics Gyula, ifj.* Gyulai Pál. Órálló 14. sz.
905. *Róna Béla*. Gyulai Pál a magyar sajtóról. Polit. Heti Szemle 7. szám.
906. *Sebestyén Károly*. Gyulai Pál és a sajtó. Élet V. évf. 21. sz.
907. *Szalay Emil*. Gyulai Pál. (Képpel.) Magy. Génusz 7. sz.

908. *Szász Károly*. Emlékek. (Gyulai Pálról.) Vasár. Ujs. 7. sz.
 909. *Szilágyi Sándor*. Gyulai Pálról. Vasár. Ujs. 7. sz.
 910. *Zichy Antal*. Hogy keletkezett a Gyulai Pál jubileuma? Vasár. Ujs. 7. sz.
 911. X. Gyulai Pál. (Arczképpel.) Ország-Világ. 2. sz. — Otthon II. évf. 1. köt. 418. l. — Tanulók Lapja 6. sz.
 912. *Honter. Teutsch, Fr.* Honterus in Wien. Korrespondbl. d. Ver. f. siebenb. Landeskunde 2. sz.
 913. *Volf, Theobald*. Johannes Honterus, der Apostel Ungarns. Kronstadt. 1894. Ism. M. S. Századok 172—174. l. — Prot. egyh. és isk. lap. 29. sz.
 914. *Horváth J. Vass Bertalan*. Horváth István életrajza. Ism. Singer Ottó. Egyetértés 287. sz. — Erdélyi Pál. Phil. Közl. 700—709 l. és Hazánk 269. sz.
 915. Horvát István (1784—1846). (Képpel.) Tanulók Lapja 12. sz.
 916. *Illicini. Kollányi Ferencz*. Illicini Péter. Századok 239—249. 342—353. l. és Magy. Állam 127—131. sz.
 917. *Ilosvai. Kanyaró Ferencz*. Ilosvai Péter életéhez. Philol. Közl. 858. l.
 918. *Istvánffy M. Starck Andor*. Istvánffy Miklós és «Historia Regni Hungarici»-ja. Történelmi forrástanulmány. Debreczeni kath. algymn. 1894/5. értes. 3—64. l.
 919. *Istvánffy Pál. Varjú Elemér*. Istvánffy Pál egy könyve. Könyvszemle 370. l.
 920. *Iványi Ö. Iványi Ödön*. (Visszaemlékezés.) Alföld 23. sz.
 921. *Jakab Ö. F. S. Jakab Ödön*. (Képpel.) Magy. Génusz 5. sz.
 922. Jakab Ödön. (Képpel.) Tanulók Lapja 14. sz.
 923. *Jászay P. Jászay Pál* naplója. Közl. Czékus László. Irod. tört. Közlem. 95—108. 219—450. 366—378. 476—487. l.
 924. *Jókai. Jókai Mór*. Utóhang az Új földes úrhoz. Főv. Lap. 140. szám.
 925. *Abonyi Árpád*. Jókai hetven éves. Főv. Lap. 50. sz.
 926. *Futó Mihály*. Jókai Mór ünnepén. Ism. Major Károly. Philol. Közl. 149. l.
 927. *Góbi Imre*. Beszéd a Jókai-ünnepen. Ism. Major Kár. Philol. Közl. 149. l.
 928. *Halász Margit*. Nőalakok Jókai két regényében. Zala 40. sz.
 929. *Koltai Virgil*. Jókai Mór 50 éves írói jubileuma alkalmából. Ism. Major Károly. Philol. Közl. 149. l.
 930. *Névy László*. Jókai Mór. Ism. Major Károly. Philol. Közl. 149. lap.
 931. *Schwarz Ármin*. Jókai német köntösben. Magy. Salon 24. köt. 547—556. l.
 932. *Jókai Mór* önéletírása. Nemzet 209—211. sz. Önállóan is megjelent.
 933. Jókai Brüsszelben. Nemzet 230. sz.
 934. Jókai hitvallása. (Szabó Gyula levele Jókaihoz, s az erre adott válasz.) Prot. egyh. és isk. lap 18. sz.
 935. Jókai-regény angolul. Főv. Lap. 43. sz. (Daily Chronicle ismertetése a «Nincsen ördög» című regényről.)
 936. A hetven éves Jókai. Ország-Világ 8. sz.

937. Jósika. *Liszka Béla*. Bárá Jósika Miklós. Kecskeméti Katona J. kör 1894. évkönyve 36—47. l.
938. *Marziani, G.* Die Barone von Jósika. Fremdenblatt (Bécs). febr. 8. szám.
939. Kármán J. *Major Károly*. Kármán József emlékezete. (1765—1795.) Tanulók Lapja 24—27. sz.
940. *Róna Béla*. Egy modern újságíró a múlt században. (Emlékezés Kármán Józsefről.) Pesti Hirl. 222. sz.
941. Katona. *Gyulai Pál*. Katona József és Bánk bánja. Ism. Silberstein Adolf. P. Lloyd 215. sz.
942. *Kovács Antal*. Párhuzam Katona József és Kisfaludy Sándor Bánk-bánja között. Kecskem. Lapok 48. 49. sz.
943. *Kazinczy. Kazinczy Ferencz* összes művei. III. osztály. Levelezés. A magyar tudományos Akadémia irodalomtörténeti bizottsága megbízásából közléteszi Dr. Váczy János. VI. kötet. 1808. jul. 1—1809. szept. 30. Budapest, 1895. Akadémia. (8-r. XXIII, 607. l.) 5 irt.
944. *Kazinczy Ferencz* levelezése. Kiadta Dr. Váczy János. V. köt. Ism. Egvetértés 75. sz. — A III. V. köt. ism. Kovács Antal Philol. Közl. 304—319. l.
945. *Kazinczy* egy kiadatlan levele. Széphalom 1820. Nov. 5. Közli Huttkay Lipot. Irod. tört. Közlem. 364. l.
946. *Barabás Abel*. Mi volt célja Kazinczy írói és reformatori működésének? Tanulók Lapja 15. sz.
947. *Gyalui Farkas*. A megtámadott Kazinczy-Irod. tört. Közlem. 187—190. l.
948. *Hodossy Béla*. Kazinczy emlékezete. Sátoralj 24. és köv. sz.
949. *Imre Sándor*. Kazinczy Ferencz iskolai inspektorsága. Bud. Szemle 83. köt. 161—194. 364—395. l.
950. *Szathmáry József*. Kazinczy viszonya Kisfaludy Károlylyal. Rimaszombati prot. főgymn. 1894/5. értes. 3—25. l.
951. *Szathmáry József*. Kazinczy és a nyelvújítási harc. Ism. B. F. Irod. tört. Közlem. 454. l.
952. Kazinczy Ferencz. Tanulók Lapja 3. sz.
953. *Kemény Zs. B.* Kemény Zsigmond (1816—1875.) Tanulók Lapja 10. sz.
954. *Kis (Szegedi) I. Földváry László*. Szegedi Kis István élete. Ism. Zoványi Jenő. Sárosp. Lap. 8. sz. Földváry észrevétele. U. o. 21. sz. — Zoványi válasza. U. o. 24. sz. — Rácz Károly Zoványi J. könyvismertetéséhez. U. o. 27. sz. — Ism. Révész Kálmán. Prot. egyh. és is. Lap 10. sz.
955. *Kis János*. Kis János (1770—1846.) (Képpel). Tanulók Lapja 8. sz.
956. *Kisfaludy K. Darnay Kálmán*. Kisfaludy Károly. (Képekkel.) Ország-Világ 46. sz.
957. *h. l.* Kisfaludy Károly. Tanulók Lapja 2. sz.
958. *Pajor István*. Kisfaludy Károlyról. (Egy érdekes adat.) P. Hirl. 160. sz.
959. *Pajor István*. Kisfaludy Károly és Hunkár Antal. Irod. tört. Közlem. 214—216. l. — Lásd 450. sz. a. is.
960. *Kisfaludy S. Darnay Kálmán*. Kisfaludy Sándor. Zala 102. sz.
961. *Féledy Kornél*. Kisfaludy Sándor. (1772—1844.) (Képpel.) Tanulók Lapja 7. sz. — Lásd 942. sz. a. is.

962. **Koháry I. gr. Éble Gábor.** Koháry István gróf végnapjai 1731-ben. Irod. tört. Közlem. 461—468. l.
963. **Kölcsey. B. Gy. Kölcsey Ferencz.** (1790—1838.) (Képpel.) Tanulók Lapja 39. sz.
964. **Komjáti B. Rupp Kornél.** Komjáti Benedek és Erasmus. Philol. Közl. 691—700. l.
965. **Komjáthy J. Komjáthy Jenő** hagyatékából. Közli Gáspár Imre. Otthon II. évf. I. köt. 438—452. l.
966. **Heresy Sándor.** Komjáthy Jenő. Zala 35. sz.
967. **Palágyi Menyhért.** Egy rajongó. (Komjáthy Jenő emlékezete). Magy. Salon 23. köt. 1217—1230. l.
968. **Komócsy J. Robin.** A szeretet költője. P. Napló 150. sz. (Komócsy József.)
969. **Komócsy József.** (Arczképpel.) Athenaeum 1895. naptára. 74. lap.
970. **Kossuth.** Kossuth László tudósítása fiának Kossuth Lajosnak elfogatásáról 1837. máj. 6. Közli Dézsi Lajos. Irod. tört. Közlem. 365. l.
971. **Kultsár J. Kultsár István** levele Guzmicshoz. Pest, 1822. máj. 30. Közli Récsey Viktor. Irod. tört. Közlem. 205. l.
972. **Lévay J. Sz. Lévay József.** Magy. Géníusz 8. sz.
973. **Listi L. Komáromy András.** Listi László és Wesselényi Ferencz nádor. Irod. tört. Közlem. 195—203. l.
974. **Madách. Cz. G. dr.** Madách népszerűsítése. Fejérmegy. Napló 140. szám.
975. **Halmy Gyula.** Madách Imre gyermekeiről. Ilonáról és Aladár-ról. Mezőtúri Híradó 42. 43. sz.
976. **R. B. Magyar remekírók.** Polit. Heti Szemle 23. sz. (Madách műveiről).
977. **Rakodczay Pál.** «Az ember tragédiája» eszméje. Kecskem. Lap 51. sz.
978. **Sayous E.** Madach, poète hongrois et la tragédie humaine. Revue chrétienne. N. Ser. 41. köt.
979. **Veres Samu.** Madách «Évá»-ja. Gömör-Kishont 7. sz. — L. 1530. sz. a. is.
980. **Magyar L. Grosschmid Gábor.** Magyar László. Bács-Bodrogm. tört. Társulat Évkönyve, X. köt. 123—126. l.
981. **Matkovics P. Zoltán Vilmos.** Matkovics Pál verse 1809-ből. Győri Közl. 79. sz.
982. **Maximilianus Trans. Kropf Lajos.** Maximilianus Transylvanus. Könyvszemle 289—298. l.
983. **Medgyes L. Versényi György.** Medgyes Lajos élete. Erdélyi Muz. 420—428. 461—478. 529—545. l.
984. **Mikes. Császár Elemér.** Mikes «Törökországi levei»-nek keletkezése. Irod. tört. Közl. 294—306. 412—435. l.
985. **Mindszenty. Violet Gyula.** Mindszenty Gedeon élete és költészete. Szerencs, Simon József ny. 1895. (8-r. 150 l.) 1 frt. — Ism. Y. Magy. Állam. 140. sz. és Egri egyházm. Közl. 13. sz.
986. **Nagy Ig. Nagy Ignác.** (1810—1854.) (Képpel.) Tanulók Lapja 17. sz.
987. **Pállya I. Takács Sándor.** Pállya István élete. Ism. B. F. Irod. tört. Közlem. 453. l.

988. Pap E. Pap Endre (1817—1851.) (Képpel). Tanulók Lapja 24. szám.

989. Páriz Pápai. *Makkai Domokos*. Pápai Páris Ferencz életrajza. Alsó fehérm. tört. rég. egyt. VI. Évkönyve 3—20. l.

990. *Thaly Kálmán*. Még valami Páriz-Pápaíró. Századok 178. l.

991. Pázmány. *Pázmány Péter* összes munkái. A budapesti kir. m. tudomány-egyetem megbízásából egybegyűjti és sajtó alá rendezi ugyanazon egyetem hittudományi kara. Magyar sorozat. I. kötet. Felelet Magyar Könyvére. — Kempis Tamás Krisztus követéséről. — Az új tudományok hamisságának tíz bizonyvága. Budapest, 1895. Kilián Fr. (4 r. XVIII, 588 l.) 6 frt. — Ism. Bellaagh Aladár. Philol. Közl. 403—406. l. — Fabius. Irod. Közl. (Eger) 2. sz. Gyürky Ödön. Magy. Állam. 24. sz. — Kálmár Elek. Nyelvtud. Közlem. 356—359. l. — Pintér Kálmán. Kath. Szemle 478—485. l. — Guzsvenits Vilmos. Magy. Sion 140—145. l. — Dedek Cr. L. Századok 358—365. l. — Hazánk 33. sz. — Közművelődés 6. és 9. sz. — Rapaics Rajmund felelete U. o. 11. sz. — Ujra e kiadásról u. o. 16. sz.

992. *Pázmány Péter*. Opera omnia. Ser. latina. Ism. I. Budapestini, 1895. Ism. i. Kath. Szemle 676. l. — Anhäupel György. Magy. Sion. 628—632. l. — Dedek Cr. L. Századok 358—365. l. és Magyar Állam 109. sz. — Irod. Közlöny (Eger) 8. sz.

993. *Pázmány*. «O Gloriosa! (Mária-ének.) — latin hymnusa után ford. Rosty Kálmán. Magy. Állam 101. sz.

994. *E. K. dr.* Pázmány Péter első magyar műve. Havi Közlöny. júliusi szám.

995. Péczeli J. II. Leopold levele Péczeli Józsefhez. Kiadja Szilágyi Sándor. Vasár. Ujs. 1. sz.

996. Pesti G. *Pesti Gábor* új testamentuma. Budapest 1895. Akademia. Ism. Magy. Génusz 44. sz.

997. Petőfi. *Petőfi Alexander*. Ausgewählte Schriften aus dem Ungarischen übersetzt und mit Anmerkungen versehen von Andor v. Sponer. Leipzig, H. Haessel, 1895. Ism. W(eber) S. Zipser Bote 41. sz.

998. Egy Petőfi-reliquia. Közli Baráth Ferencz. Vasár. Ujs. 22. sz.

999. *Ábrányi Kornél* id. Petőfi és Liszt. Magy. Salon 23. köt. 1051—1062. l.

1000. *Adamik János*. Petőfi utolsó napjai. Szarvasi Lap 11. 12. sz.

1001. *Bán József*. Petőfi hazafias lyrája. Ism. Zlinszky Aladár. Philol. Közl. 752—755. l. — B. F. Irod. tört. Közlem. 489. l.

1002. *Deák Gyula*. Pedagógiai eszmék Petőfi költeményeiben. Máramar. Tanügy. X. évf. 6. sz.

1003. *Dézsi Mihály*. Petőfi vallásos eszméi. Kereszt. Magvető 193—203. l.

1004. *dó*. Egy új angol Petőfi-fordító. Magy. Hírl. 27. sz. (Frederic Walter Fuller).

1005. *Havas Adolf*. Petőfi egy ismeretlen hírlapi cikke. Főv. Lap. 201. sz.

1006. *Hoffs, Friedr. van*. Der ungarische Volksdichter Alexander Petőfi. Mit Übersetzungsproben von und nach Heinrich Melas. Leipzig, 1895. A. Schupp. (8-r. 31. l.) Ism. Havas Adolf. Philol. Közl. 418. l. — Szana Tamás. Főv. Lap. 142. sz.

1007. *Kemény Aladár*. Egy gondolat bánt engemet. (Petőfi rhapsodiája.) Tanulók Lapja 31. sz.

1008. *Róna Béla*. Petőfi Zoltán. Magy. Salon. 22. köt. 1153—1162. l.
1009. *Ruprecht Alajos*. A gyermeki szeretet Petőfi költésében. Szatmár 1895. (4-r. 32. l.) Rövid ism. Magy. Szemle 28. sz.
1010. *Sayous, Ed.* Un poète hongrois. Petoefi. (Bibliothèque univ.) 1895. (8-r.)
1011. *Szana Tamás*. A Petőfi-szoba. P. Napló 346. sz.
1012. *Szana Tamás*. Dombormű Petőfiről. Föv. Lap. 166. sz.
1013. *Szana Tamás*. Rydberg és Petőfi. P. Napló 276. sz.
1014. *Vajda János*. Petőfi napja. Vasár. Ujs. 11. sz.
1015. Petőfi Sándor (1823—1849). (Képpel). Tanulók Lapja 35. sz. — Lásd 868. és 1077. sz. a. is.
1016. *Pilarik I. Stomp László* II. Pilarik István élete. Ism. Omi-kron. Órálló 16. sz.
1017. *Révai. Révai Miklós* levelei Paintner Mihályhoz. Közli Récsey Viktor. Irod. tört. Közlem. 358—364. 468—476. l.
1018. *Récsey Viktor*. Révai Miklósnak sajátkezűleg rajzolt kiadatlan arcképe. Magy. Salon 23. köt. 609—614. l. (Függelékben: Révai levele B. Paintnerhez. Soós, 1782. máj. 21.)
1019. *Reviczky. Krausz Aladár*. Reviczky Gyula. Tanulók Lapja 36—37. sz.
1020. *Simai. Czeczko Antal*. Simai «Váratlan vendég»-je és «Mesterséges Ravaszság»-a. Philol. Közl. 392—400. 474—480. l.
1021. *Kemény Lajos ifj.* Simai Kristóf életéhez. Irod. tört. Közlem. 216—218. l.
1022. *Szabó Dávid. Barta János* Szabó Dávid levele Aranka Györgyöz. S.-Patak. 1793. febr. 13. Közli Nagyszigethi Kálm. Nyelvőr 380—382. l.
1023. *Szabó László. Gyalui Farkas*. Szentjóni Szabó László emlékezete. Erdélyi Muz. 455. l.
1024. *Szalóczy B. Aba*. A «Bükk» költő papja. Nemzet 312. sz. (Szalóczy Bertalanról).
1025. *Szarvas G. Szarvas Gábor*. A három tanács. (Életrajztörök.) Nyelvőr 490—500. l.
1026. Szarvas Gábor önéletrajza. Nyelvőr 489. l.
1027. *Alja*. Egy magyar tudós. Bud. Hírl. 286. szám (Szarvas Gáborról).
1028. *B. H. Szarvas Gábor*. (Képpel). Tanulók Lapja 42. sz.
1029. *Halász Ignác*. Szarvas Gábor. Erd. Muz. 506—510. l.
1030. *Kardos Albert*. Szarvas Gábor. Órálló 83. 84. sz.
1031. *Radó Antal*. Szarvas Gábor. (1832—1895.) Magy. Hírl. 280. sz.
1032. *Vikár Béla*. Szarvas Gábor élete. Nyelvőr 482—488. l.
1033. Szarvas Gábor. *Sz(innyei) J(ózsef)*. Philol. Közl. 755—757. l. — *H. Gy.* P. Napló 281. sz. — *K. Magy. Salon* 24. köt. 393. l. — *Hazánk* 280. sz. — *N. L. Magy. Pædag.* 544—549. l. — *N. L. Nemzet* 282. sz. — *Vasár. Ujs.* 42. sz. — *T. B. Hét* 41. sz.
1034. *P. Szathmáry K. Abonyi Lajos*. P. Szathmáry Károly. Kisfaludy Társ. Évl. 28. köt. 97—109. l.
1035. *Széchenyi I. Széchenyi István gr.* hírlapi cikkei. Kiadta Zichy A. I. II. köt. Ism. y—s. P. Napló 175. sz.

1036. *M. Ein Brief Széchenyis an Johann Karl Schuller. Korresp. Bl. d. Verein f. siebenb. Landeskunde* 3. sz.
1037. *Acsády Ignác*. Széchenyi István napja. Nemz. Ujs. 302. sz.
1038. *Keményffy K. Dániel*. Széchenyi István vallásossága. Magy. Szemle. 27. 28. sz.
1039. *Vécsey Tamás*. Széchenyi és a magyar magánjog. A magyar tud. Akadémia 1894. november 4-én tartott Széchenyi ünnepére. Budapest, 1865. Akadémia. (8-r. 63 l.) 60 kr. — *Ism. V. Századok* 370—372. lap.
1040. *Zichy Antal*. Gróf Széchenyi István ifjúkori levelezése (1809—1819.) Bud. Szemle 81. köt. 1—33. l.
1041. *Székely József*. *Székely József* önéletrajza. Közli Szinnyei József. Bud. Hírl. 256. sz.
1042. *Porzó*. Sekszipir Jóska. P. Napló 257. sz.
1043. *Szana Tamás*. Székely Józsefről. Magy. Hírl. 254. sz.
1044. *Vadnay Károly*. Székely Józsefről. (Emlékezés.) Főv. Lap. 255. szám.
1045. Székely József. 1825—1895. (Arczképpel.) Vasár. Ujs. 40. sz.
1046. Székely Sándor. *Heinrich Gusztáv*. Aranyos-Rákosi Székely Sándor. Irod. tört. közlem. 24—55. 386—411. l.
1047. *Kardos Albert*. A székelyek Erdélyben. Philol. Közl. 348. l. (A. Székely Sándor eposza.)
1048. Szemere M. *Halmgy Gyula*. Emlékezés Szemere Miklósról. Mezőturi Híradó 41. sz.
1049. Szerdahelyi. *Versényi György*. Szerdahely György. Irod. tört. közlem. 436—440. l.
1050. Szigligeti. Szigligeti Ede (1814—1878). (Képpel.) Tanulók Lapja 19. szám.
1051. A nemzeti színház és Szigligeti. Bud. Szemle 83. köt. 157. l.
1052. Szulik. *Csupor Gyula*. Szulik emlékezete. Ó-Becse és vid. 39. szám.
1053. *Gyürky Ödön*. Szulik József. Magy. Szemle 38. sz.
1054. *Léray Mihály*. Szulik József. Magy. Állam 230. 231. sz.
1055. *Milkó dr.* beszéde a Szulik-emlék leleplezésekor. Ó-Becse és vid. 39. sz.
1056. Szvorényi. *Mihályfi Ákos*. Emlékbeszéd Szvorényi Józsefről. Budapest, 1895. Sz. Istv. társ. (8-r. 39 l.) 40. kr. és Magy. Állam 167. 168. szám.
1057. *Szász Károly*. Szvorényi József emlékezete. Akad. Értes. 385—398. l.
1058. Telegdi M. *Brösztel Lajos*. Telegdi Miklós élete. Kath. Szemle 609—630. 804—827. l.
1059. Tömörkény. *Malonyay Dezső*. Tömörkény Istvánról. P. Napló 263. sz.
1060. Tompa. *Gaal Mózes*. Tompa családi költészete. Tanulók Lapja 5—9. sz.
1061. *H. C.* Tompa Mihály. (1817—1868.) (Képpel.) Tanulók Lapja 36. szám.
1062. *Koréh Endre*. Tompa Mihály élete és költészete. Kis Tükör 46—48. sz.
1063. *Kovács Zsigmond*. Tompa Mihály és Herkó Páter. Rozsnyói Híradó 5. sz.

1064. *Szentiványi József*. Tompa allegóriái. Tanulók Lapja 44—46. szám.

1065. *Tóth E. Pap Károly*. Tóth Ede élete és művei. Kolozsvár,

1894. Ism. Krenner Miklós. Erdelyi Múz. 158—162. l.

1066. *Vadnay K. Körösi László*. Vadnay Károly. Rövid ism. Magy. Hírl. 102. sz.

1067. *Vachott Sándor*. Lásd 838. sz. a.

1068. *Vajda J. Debreczeni Istrán*. Vajda János. Őrálló 1—5. sz.

1069. *Zempléni Árpád*. Jánoska tapasztal. (Apróságok Vajda János ifjúságából). Magy. Salon 22. köt. 707—712. l.

1070. *Vajda P.* Vajda Péter. (1808—1846.) (Képpel.) Tanulók Lapja 16. sz.

1071. *Virág B. Szeremley Barna*. Virág és Horatius. Kisujszállási ref. főgymn. 1894/5. 3—55. l.

1072. *Virág Benedek* (1752—1830.) (Képpel.) Tanulók Lapja 9. sz.

1073. *Vörösmarty, M.* Ausgewählte Gedichte. Deutsch v. Paul Hoffmann. Leipzig, 1895. Ism. *rd-ár*. Bud. Szemle 81. köt. 146—148. l.

1074. *Kiss Ernő dr.* Vörösmarty mint nyelvész. (Váczi kegyesr. főgymn. 1894/5 értes.) Önállóan is megjelent. Vác, 1895. (8-r. 55 l.) Röv. ism. Magy. Szemle 33. sz. — Simonyi Zs. Nyelvt. Közlem. 376. l.

1075. *Krajcsovics S.* Vörösmarty «Szózat»-a. Tanulók Lapja 12. 13. szám.

1076. *Krajcsovics Soma*. A merengőhöz. Vörösmarty költeményének poétikai elemzés. U. o. 17—18. sz.

1077. *Koltai Virgil*. Vörösmarty, Petőfi, Arany mint hazafias költők. U. o. 1—4. sz.

1078. *Petri Mór*. A két szomszédvár. Ism. B. F. Irod. tört. Közlem. 454. l.

1079. *Schüller Bódog*. Minő világnézet nyer kifejezést Vörösmarty Mihálynak «Gondolatok a könyvtárban» cz. költeményében? Tanulók Lapja 20—22. sz.

1080. *I. S. Zalán* futásának politikai fontossága. (Vázlat.) U. o. 9. szám.

1081. *Wesselényi M. Váczy János*. Idősb báró Wesselényi Miklós-ról. P. Napló 182. sz.

1082. *Zabánus. Werner Gyula*. Zabánus János. Bud. Hírl. 73. sz.

1083. *Zrinyi M. Farkas József*. A biblia hatása a «Zrinyiász»-ra. Magy.-Zsidó Szemle 418—426. l.

1084. *Krajcsovics Soma*. A Zrinyiász valláserkölcsi eszméi. Philol. Közl. 189—211. 275—292. 366—384. l. Ism. Kanyaró Ferencz. Philol. Közl. 64. l.

1085. *Thallóczy Lajos*. Zrinyi Miklós haláláról. Irod. tört. Közlem. 203. lap.

1086. *Zrinyi Miklós*. (1616—1664.) (Képpel.) Tanulók Lapja 20. sz.

4. Magyar nyelvészet.

1087. *Albert János*. Pro domo. Nyelvőr. 77—82. l. (A magyar nyelv jelene és jövője című cikksorozatra felhozott ellenvetésekre felel.)

1088. *Almássy János*. Magyar nyelvgyakorló. 1894. Ism. Albert János. U. o. 367—371. l.

1089. *Ásboth Oszkár*. A szláv szók a magyarban. Ism. Melich János. Nyelvtud. Közlem. 103—107. l.
1090. *Ásboth Oszkár*. Ószlovén, újszlovén. Válasz Volf Györgynek. U. o. 442—451. l.
1091. *Barcza József*. A «Metamorphosis Transylvaniæ» mondatana. Nyelvőr. 355—361. 404—410. 455—460. 562—566. l.
1092. *Czeczko Antal*. Simai Kristóf «Váratlan vendég.» Szólásmódok. U. o. 91—93. 138—140. l.
1093. A »gróf« s a »báró« jelzők. Föv. Lap. 73. sz.
1094. *Harmath P.* Magyar-némettség. U. o. 371—372. l.
1095. *Jacobi, Julius*. Magyarische Lehnworte im Siebenbürgisch-Sächsischen. Segesvári ev. gymn. 1894. 5. értes. 3—39. l. — Ism. Melich János. Nyelvt. Közlem. 469—472. l. — Dr. Scheiner A. Korrespbl. d. Ver. f. siebenb. Landesh. 133. l.
1096. *Jalsovits Alfréd*. Tihanyi codex. Átírta és közli —. 1894. Ism. Kudora János. Hittudom. Folyóirat 327—333. l.
1097. *Kicska Emil*. Alany és állítmány. Nyelvőr 337—346. 385—391. 435—447. 537—554. l.
1098. *Kiss Ignác*. Faludi Ferencz nyelve. Nyelvőr 21—27. 67—71. 124—127. 165—170. 215—220. 270—275. 313—316. 361—366. 410—414. 460—465. l.
1099. *Korács Zsigmond*. Cz-e vagy C? Magy. Génusz. 8. sz.
1100. *Lehr Vilmos*. Vándormagyarok. Nyelvőr 186—188. l.
1181. *Melich János*. Tröster János (a magyar nyelv ugarságáról). Nyelvtud. Közl. 127. — Schullerus A. megjegyzései. Korrespbl. d. Ver. f. siebenb. Landeskunde 57. l. — Melich válasza. U. o. 75. l.
1102. *Melich János*. Török eredetű jövevényszavainkhoz. Nyelvtud. Közlem. 255. l.
1103. *Melich János*. Adatok a szlávtság magyar elemeihez. U. o. 288—303. l.
1104. *Melich János*. Hogy hangzott a magyar nyelv az Árpádok korában? Philol. Közl. 509. l.
1105. *Melich János*. Német vendégszók. Nyelvőr 14—21. 57—67. 101—107. 157—160. 205—211. 246—253. 295—304. 346—355. 391—404. 447—455. 556—562. l.
1106. *Mihálkovics Géza*. A magyar műszók ügye. Hét 49. sz.
1107. *Mikó Pál*. Külföldi magyarok. Nyelvőr 41—43. l.
1108. *Munkácsi Bernát*. Végző a »nap« és »vidra« magyarázataihoz. Nyelvtud. Közl. 57—69. l.
1109. *Munkácsi Bernát*. A magyar magánhangzók történetéhez. U. o. 168—186. 257—288. l.
1110. *Munkácsi Bernát*. Néhány műveltségi szó eredetéhez U. o. 374. l.
1111. *P.* A személynevekről. Philol. Közl. 77. l.
1112. *Palágyi Lajos*. Magyartalanság. Föv. Lap. 73. sz.
1113. *Péter János*. Az igenevek használata. Ism. Balassa József. Philol. Közl. 855—857. l.
1114. *Prikkel Marián*. A »kutya« a magyar szólásokban. Nyelvőr 27—33. 71—77. 264—270. 305—312. l.
1115. *Prikkel Marián*. Külföldi magyarok U. o. 227. l.
1116. *Schäfer Károly*. Vándormagyarok. U. o. 579. l.

1117. *Simonyi Zsigmond*. Tüzetes Magyar nyelvtan. I. köt. Ism. Demek Győző. Erd. Múz. 501—503. l. — Lukó Albert. Aradi Közl. 256. sz. — cs. e. Polit. Heti Szemle 43. sz. Egyetértés 336. sz. — Schuchardt H. Literar. Centralblatt 51. sz. — Hazánk 303. sz. — cs. e. Polit. Hetiszemle 43. sz.

1118. *Simonyi Zsigmond*. A magyar határozók. A m. tud. Akademiától Lukács Krisztina-féle jutalommal kitüntetett pályamunka II. kötet. Budapest, 1895. Akademia. (8-r. 462 l.) 4 frt 30 kr. Ism. Veress Ignác. Philol. Közl. 726—737. l. — Simonyi helyreigazítása. U. o. 862—864. l.

1119. *Simonyi Zsigmond*. Tájszó-tarlózat. Nyelvőr 140—144. 285—287. 472—476. 584. l.

1120. *Simonyi Zsigmond*. Mondattani vázlatok. Nyelvt. Közlem. 1—18. l.

1121. *Simonyi Zsigmond*. Szláv szavaink eredetéhez. U. o. 53—56. l.

1122. *Szabó Mihály*. A családtagok mai és ősi nevei. Magy. Állam 223. szám.

1123. *Szabó Mihály*. A magyar nyelv dicsősége. U. o. 187. sz.

1124. *Szabó Mihály*. A szegedi tájszók tudományos méltatása. U. o. 211. sz.

1125. *Szamota István*. A tihanyi apátság 1055-iki alapító levele mint a magyar nyelv legrégibb hiteles egykorú emléke. Nyelvt. Közlem. 129—167. l.

1126. *Szamota István*. Szalkai László magyar glosszái 1490-ből. Nyelvt. Közlem. 452—459. l.

1127. *Szarvas Gábor*. Hazafiaskodás a tudományban. Nyelvőr 1—14. lap.

1128. *Szarvas Gábor*. Nyelvidomárok. U. o. 38. l.

1129. *Szarvas Gábor*. A németben 1100 vendégszó van. U. o. 132. l.

1130. *Szarvas Gábor*. Minő határozó a háromszor? U. o. 133. l.

1131. *Szarvas Gábor*. Olasz vendégszók. U. o. 183—185. l.

1132. *Szarvas Gábor*. Haragos levél (Szász Károlynak.) U. o. 233—239. l.

1133. *Szarvas Gábor*. Magyartalanságok. U. o. 501—536. l. (A pozsonyi kir. kat. főgymn. 1866/7-ki értesítőjéből lenyomtatva.)

1134. *Szilasi Móricz*. Szövegyeztetések. I. Igen. Nyelvőr 97—101. l.

1135. *Szilasi Móricz*. A fosztó képző nyomatékosan állító értelem. Nyelvtud. Közlem. 346. l.

1136. *Szinnyei József*. Magyar Tájszótár. A M. T. Akademia megbízásából szerkeszti. — VI—VIII. füzet (Hagyakod-ik — Kuruzsos). Budapest, 1895. Hornyánszky. (4-r. 777—1256. hasáb.) Egy füzet 1 frt. — Az I—VII. füzetet ism. Zolnai Gyula. Bud. Szemle 83. köt. 302—308. l.

1137. *Szinnyei József*. Hogy hangzott a magyar nyelv az Árpádok korában? Nyelvőr 145—156. 193—205. l. — Önállóan is megjelent (kis 4-r. 25 l.) 50 kr. — Ism. Melich J. Philol. Közl. 509. l.

1138. *Szinnyei József*. Jelentésváltozások. Nyelvőr 49—57. l.

1139. *Szokolay Hermin*. Az ő betű helyesbítő szerepe a magyar nyelvben. A népnyelv nyomán szabályokhoz köve kifejtette, s a m. t. Akademia s a magyar irodalmi társaságok figyelmébe ajánlja. Kaposvár, 1895. (8-r. 87 l.)

1140. *Tóth T. Albin*. Az alanytalan mondatok. U. o. 106—111. 161—165. 211—215. 253—258. l.

1141. *Tóth Rezső*. Adatok a magyar nyelvbeli latin elemekhez. Nyelvtud. Közlem. 125—127. l.

1142. *Veinstein-Heves K.* A Jordánszky és Érdy codex. Nyelvőr 569—571. l. Elejét lásd a múlt évi könyvészetben. — Bir. Schmidt Győző. U. o. 220—225. l.

1143. *Volf György*. Ószlovén, újszlovén. Nyelvt. Közl. 244—247. l.

1144. *Volf György*. Első keresztény térítőink. (Kivonat.) Akad. Értes. 513—520. l.

1145. *Zolnai Gyula*. Nyelvméleink a könyvnyomtatás koráig. Ism. Balassa J. Philol. Közl. 327—329. l. — Laukó Albert. Aradi Közl. 3. sz. — Simonyi Zsigmond. Bud. Szemle 81. köt. 135—138. l. és Nyelvtud. Közlem. 250—254. l. — Szamota István. Könyvszemle 88—89. l. — Sz. Á. Irod. tört. Közlem. 116—119. l. — Walter Gyula. Magy. Sion 68. l. — Bartha József. Nyelvőr 127—131. l. — Laukó Albert Alföld 243. sz. — Rövid ism. Tanáregyl. Közl. 28. évf. 288. l.

1146. *Zolnai Gyula*. XVI. századi magyar glosszák az Egyetemi Könyvtárban. Nyelvt. Közl. 49—52. l.

1147. *Zolnai Gyula*. Helyneveink eredetéhez czímmel. Ismerteti Borovszky S. Honfoglalás története munkáját. U. o. 88—90. l.

1148. *Zolnai Gyula*. A königsbergi töredék szalagjai. Nyelvőr 111—124. l.

1149. *Zolnai Gyula*. Müncheneri töredékek. (Két kisebb nyelvmélek a müncheni udv. könyvtárban.) U. o. 415—420. l.

1150. *Zolnai Gyula*. Az ő végű helynevek -i képzős származékai. U. o. 567. l.

1151. *Zolnai Gyula*. A müncheni töredékekhez. U. o. 581. l.

1152. *Zolnai Gyula*. A kevélység kifejezései a magyar nyelvben. Ethnographia 92—101. l.

1153. *Zolnai Gyula*. A Batthány-misekönyv magyar naptára és lapszéli jegyzetei. Könyvszemle 106—116. l.

Egyes szók.

1154. *Arány, irány*. Szilasi Móricz. Nyvőr 289—295. l.

1155. *Bünbevallás*. Szamosi Gáspár. Nyvr. 89. l.

1156. *cipőkő*. Szarvas G. Nyvr. 278—280. l.

1157. *Csélcsap*. R. Prikkel Marián. Nyvr. 571—574. l.

1158. *csepereg*. Simonyi Zs. Nyvr. 583. l.

1159. *csinál a kezével* (így-) ? Szarvas G. U. o. 134—136. l.

1160. *csütörtököt mond*. Szarvas G. U. o. 44. l. — Ásbóth Oszkár. U. o. 83. l. — Prikkel M. U. o. 178—180. l. — Gódar Sándor. U. o. 228. l.

1161. *czimbora*. Szarvas G. Nyvr. 232. l.

1162. *Deres*. Szinnyei J. U. o. 468. l.

1163. *Dukát, dutka*. Kanyaró Ferencz. Philol. Közl. 757. l. — Melich János. U. o. 859. l.

1164. *Edzeni*. Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 576. l.

1165. *Egrés*. Melich János. U. o. 375—377. l.

1166. *Fjgyenest*. Kalmár Elek. Nyelvtud. Közl. 374—376. l.

1167. *Fgyyszerűek vagy egyszerűk?* Szarvas G. Nyelvőr 131. l.

1168. *Fleggyes*. Fgygyttes. Szarvas Gábor. U. o. 39. l.

1169. Az *est* eredete. Munkácsi Bernát. Nyelvt. Közl. 347—350. l.
 1170. *Farkas*. Halász Ignác. Nyelvőr 241—245. l. — Munkácsi B. U. o. 374. l.
 1171. *Folnagy és Folnegovics*. Melich János. U. o. 577. l.
 1172. *Fyunwzatos, fyuketel, fyu*. Zolnai Gyula. U. o. 181—183. l.
 1173. *Gyógydíj*. Szarvas G. U. o. 280. l. — Csapodi I. U. o. 378. l.
 1174. *Hajnal* szó újabb etymológiájához. Munkácsi Bernát. Nyelvtud. Közlem. 78. l.
 1175. *Hajnal* szó. (Ősvallásunk egy-két «nyelvi emléke»). R. Prikkel Marián. Nyelvtud. Közlem. 70—78. l.
 1176. *Himpellér*. Szarvas G. Nyelvőr 40. l.
 1177. A «*hód, honcsok*» és még valami. Munkácsi Bernát. U. o. 258—264. l. — Szinnyei J. Válasza. U. o. 317—322. l.
 1178. *Hold «reggel»*. Simonyi Zs. Nyelvtud. Közlem. 69. l.
 1179. *Ildomos, üdomtalan és idomtalan*. Józsa Pál. Nyvr. 180. l.
 1180. *-Iroz és -ál*. Szinnyei József. U. o. 276. l. — Szarvas G. U. o. 324—326. l.
 1181. «*Istennjila*» név. (Ősvallásunk egy-két «nyelvi emléke»). R. Prikkel Marián. Nyelvtud. Közlem. 187—196. l.
 1182. *Íc, új*. Balassa József. Nyelvőr 244—246. l.
 1183. *Izad*. Pápay József. U. o. 426—428. l.
 1184. Jót nevettem *rajta* vagy *neki*? Szarvas Gábor. U. o. 231. l.
 1185. *Karbonc*: karperecz. Szarvas G. U. o. 283. l.
 1186. *Kázik*. Szamosi Gáspár. U. o. 87. l.
 1187. Keresztény-e. vagy keresztyén. Levél Jókai Mórhoz. Erdélyi Ferencz. Jókai válasza. Nemzet 128. sz.
 1188. *Kész van*. Jámbor Tamás. Nyelvőr 423—425. l. — Németh Ambrus, Bodonyi Nándor. U. o. 471. l.
 1189. *Kincs*. Simonyi Zsigmond. Nyelvtud. Közlem. 303. l.
 1190. *Kocsi*. Szamota István. Nyelvőr. 554—556. l.
 1191. *Kolonc, kölönc*. colonk, cölönk. Szarvas Gábor. U. o. 322—324. lap.
 1192. *Komló*. Pápay József. U. o. 465—468. l.
 1193. *Kommandál*. Déri Gyula. Szarvas G. U. o. 277. l.
 1194. *Korhely*. Szarvas G. U. o. 284. l.
 1195. *A kormányt törekedte* vagy törekedett megbuktatni. Szinnyei Józsa. U. o. 281. l.
 1196. *Kotorgárt*. Melich János. Nyelvtud. Közlem. 122—124. l.
 1197. *Kütfőterem*. Csapodi István. Nyelvőr. 377. l.
 1198. *Labyrinthus*. Schneider Mátyás U. o. 85. l. — Faragó Henrik. U. o. 180. lap.
 1199. *Lámpa*. Király Károly. U. o. 469. l.
 1200. *Magány-fogság*. = Einzelgefängniss. Simonyi Zsigmond. U. o. 583. l.
 1201. *Medve*. Józsa Pál. U. o. 181. l.
 1202. *Míg elérne*. Simonyi Zs. és Szarvas G. U. o. 37. l.
 1203. *Panyóka*. R. Prikkel Marián. Nyelvtud. Közlem. 124. l.
 1204. *Pedzeni, edzeni*. Freckay János. Nyelvőr 576. l. — Albert János. U. o. 425. l. — Szarvas G. U. o. 470. l.
 1205. *Perzsel*. Melich János. Nyelvt. Közlem. 441. l.
 1206. *Prattároz*. Tóth Béla. Nyelvőr 226. l. — Déri Gyula, Melich János. U. o. 277. l.

1207. *Redő*. Szamosi Gáspár. U. o. 86. l.
 1208. *Se baj vagy nem baj?* Szarvas G. U. o. 45. l.
 1209. *Sempont*. Szarvas G. U. o. 46. l. — Zolnai Gy. U. o. 82. l. — Csengeri J. U. o. 185. l.
 1210. *Supérlát*. Pápay József. U. o. 578. l.
 1211. *Szálló ige*. Tóth Béla. U. o. 226. l.
 1212. *Szellő*. Simonyi Zs. U. o. 583. l.
 1213. *Talpatsch*. Baloghy Dezső. U. o. 183. l.
 1214. *Tárem-nál* R. Prikkel Marián. Nyelvt. Közlem. 472. l.
 1215. A *«teremt»* szó. (Ösvallásunk egy-két «nyelvi emléke»). R. Prikkel Marián. Nyelvt. Közlem. 196—200. l.
 1216. *Tímár*. Szarvas Gábor. Nyelvőr 85. l.
 1217. *Ugorka vagy uborka?* Szarvas G. U. o. 137. l.
 1218. *Úgy szokik az lenni?* Szarvas G. U. o. 231. l.
 1219. *Üdülő*. Csapodi István. U. o. 377. l.
 1220. *Valaki*. Munkácsi Bernát. Nyelvt. Közlem. 56. l.
 1221. *Vatalé*. Bódiss Jusztin. Nyelvőr 37. l. — Prikkel M. U. o. 180. l.
 1222. *Veres-szem*. Munkácsi Bernát. U. o. 373. l. — Szinnyei J. U. o. 420—423. l.
 1223. *Zsákmány*. Szarvas G. U. o. 428. l.
 1224. *Zsarol*. Melich János. Nyelvt. Közlem. 387. l.

5. Tankönyvek.

1225. *Badics Ferencz dr.* Magyar olvasókönyv. I. köt. A középiskolák első osztálya számára. Budapest, 1895. Lampel R. (8-r. 212 l.) 1 forint.
 1226. *Balassa József*. Magyar olvasókönyv kereskedelmi középiskolák és akadémiák használatára. I. kötet. Az első osztály használatára, rhetorikai bevezetéssel. Budapest, 1895. Lampel R. (8-r. 234 l.) 1 frt 50 kr.
 1227. *Balassa József*. Magyar olvasókönyv kereskedelmi középiskolák és akadémiák használatára. II. kötet. A második osztály használatára, poetikai bevezetéssel. 2. kiadás. Budapest. 1895. Lampel R. (8-r. 225 l.) 1 frt 40 kr.
 1228. *Crisián János dr.* Magyar-román kézi szótár iskolai és magánhasználatra. Sajtó alá rendezte Putnoky Miklós. Budapest, 1895. Lauffer V. (8-r. 348 l.) 1 frt 80 kr.
 1229. *Czanyuga József*. A magyar és német társalgási nyelv kézi könyve. Útmutatás úgy a magyar, valamint a német nyelvben való helyes és könnyű kifejezésre. 3. javított és bővített kiadás. Budapest, 1895. Lampel R. (16-r. 574, V l.) 1 frt 20 kr.
 1230. *Deme Károly*. Magyar olvasókönyv. I. rész. A polgári és felsőbb leányiskolák I. osztálya számára. Pozsony, 1895. Stampfel (8-r. 172 l.) 60 kr. — Ism. J. Gy. Polg. isk. közl. 120. l. — Isk. Szemle (Csurgó) 9. sz.
 1231. *Deme Károly*. Magyar olvasókönyv. I. rész. A polgári és középiskolák I. osztálya számára. Pozsony, 1895. Stampfel (8-r. 180 l.) 60 kr.
 1232. *Deme Károly*. Magyar nyelvtan mondattani alapon. A pol-

gári- és középiskolák I. és II. osztálya számára. 2. lényegében változtatlan kiadás. Budapest, 1895. Lampel R. (8-r. 112 l.) 60 kr. — Ism. Isk. Szemle (Csurgó) 9. sz.

1233. *Deme Károly*. Magyar olvasókönyv a tanítóképző intézetek részére. I. rész az első osztály számára. Pozsony, 1895. Stampfel. (8-r. 256. l.) 1 frt 25 kr.

1234. *Domaniczky István és Horváth Sándor*. Katonai szótár, magyar-német rész. A honvédelmi miniszter megbízásából. Budapest, 1895. Pallas. (8-r. 151 l.) 1 frt 45 kr.

1235. *Ember Károly és Hortobágyi Antal*. Olvasókönyv kath. polgári és felsőbb leányiskolák I. osztálya számára. Budapest, 1895. (8-r. 192 l.) 70 kr. Ism. Gyürky Ödön. Magy. Állam 180. sz. — x+y. Köz-művelődés 34. sz.

1236. *Góbi Imre*. Magyar irálytan. A stilisztika első része. A gymnasiumok és reáliskolák IV. osztálya számára. 3. javított kiadás. Budapest, 1895. Franklin-t. (8-r. 160 l.) 80 kr.

1237. *Gööz József dr., Póra Ferencz és Tóth József*. Magyar olvasókönyv a polgári leányiskolák I. osztálya számára. 3. lényegében változtatlan kiadás. Budapest, 1895. Lampel R. (8-r. 178 l.) 60 kr.

1238. *Gööz J., Póra F. és Tóth J.* Magyar olvasókönyv a polgári fiúiskolák I. osztálya számára. 3. lényegében változtatlan kiadás. Budapest, 1895. Lampel R. (8-r. 196 l.) 60 kr.

1239. *Gyulay Béla*. Irodalom ismertető. A költői és prózai műfajok irodalma és elmélete a magyar nemzeti irodalom történetének rövid áttekintésével polgári fiú- és leányiskolák s egyéb tanintézetek felső osztályai számára és magánhasználatra. 5. javított kiadás. Budapest, 1895. Franklin-t. (8-r. 256 l.) 1 frt 20 kr.

1240. *Gyulay Béla*. Magyar olvasókönyv a kereskedő tanonciskolák előkészítő osztálya számára. Az új tanterv szerint átdolgozta Barna Jónás. 3. kiad. Budapest, 1895. Lampel R. (8-r. 158 l.) 80 kr.

1241. *Haas, dr. Ign.* Grammatik der ungarischen Sprache für den Schul- u. Selbstunterricht. I., II. Theil. Wien, C. Gracser. Budapest, C. Grill. 1895. (8-r. IV, 107 l. és III, 104 l.)

1242. *Halász Ignác*. Magyar nyelvtan mondatnyi alapon. A közép- és polgári iskolák I. osztálya számára. Budapest, 1895. Lampel R. (8-r. 69 l.) 40 kr.

1243. *Hoffmann Mór*. Rendszeres magyar nyelvtan a hangsúlyos verselés és a polgári ügyiratok rövid ismertetésével a közép- és polgári iskolák III. osztálya számára. Budapest, 1895. Franklin-t. (8-r. 132 l.) 50 kr.

1244. *Ihász Gábor*. Magyar nyelvtan. Középiskolák használatára. Átdolgozta Barbarics Róbert. 29. kiadás. Budapest, 1895. Lampel R. (8-r. 252 l.) 1 frt.

1245. *Kalmár Elek*. Iskolai magyar nyelvtan. II. rész. Ism. Kardos Albert. Philol. Közl. 236—239. l.

1246. *Kalmár Elek*. Magyar olvasókönyv. II. köt. 1894. Ism. Kardos Albert. Philol. Közl. 232—236. l.

1247. *Környei János*. Gyakorlati irálytan. Különös tekintettel a levélírásra. A közéletben előforduló polgári ügyiratokra és a prózai műfajokra. A polgári s felső népiskolák és felsőbb leányiskolák használatára. Környei műve nyomán írta Gyulay Béla. 9. kiadás. Budapest, 1895. Lampel R. (8-r. 206 l.) 90 kr.

1248. *Lehr Albert és Riedl Frigyes.* Magyar olvasókönyv. I. kötet. A középiskolák I. osztálya számára. 5. javított kiadás. Budapest, 1895. Franklin-t. (8-r. 160 l.) 80 kr.

1249. *Mártonfy Gábor és Trájtler Károly.* Magyar olvasókönyv az alsófokú iparos-tanonciskola második osztálya számára. 2. javított kiadás. Budapest, 1895. Lampel R. (8-r. 181 l.) 40 kr.

1250. *Mihály József.* Olvasókönyv kereskedő tanonciskolák. II. oszt. számára. Ism. V. J. Keresk. Szakoktatás III. évf. 205. l.

1251. *Négyesy László.* Stiliztika. Középiskolák IV. osztálya számára. Budapest, 1895. Lampel R. (8-r. IV, 223 l.) 1 frt 20 kr. — Ism. Komáromy Lajos. Nemz. Névelés 321. l. — Sztankó Béla. Polg. isk. Közl. 269—272. l.

1252. *Négyesy László.* Szerkesztéstan. Gymnasiumok V. osztálya számára. Budapest, 1895. Lampel R. (8-r. 230 l.) 1 frt 30 kr.

1253. *Névy László.* A prózai írásművek ismertetése. A szerkesztés szabályaival, vázlatokkal és olvasmányokkal. Felső kereskedelmi iskolák számára. Budapest, 1895. Eggenberger (8-r. 228 l.) 1 frt 20 kr.

1254. —. Kereskedelmi levelező. Az 1895. évi augusztusban kiadott új tantervhez alkalmazva, felső kereskedelmi iskolák számára. 3. bővített kiadás. Budapest, 1895. Eggenberger (8-r. 268 l.) 1 frt 50 kr.

1255. *Novák Sándor.* Költészettan és a magyar nemzeti irodalom-történet vázlata. A polgári és felsőbb leányiskolák IV. osztálya számára. 2. kiadás. Budapest, 1895. Lampel R. (8-r. 241 l.) 1 frt 20 kr.

1256. *Pintér Kálmán.* Rhetorika és olvasókönyv. Iskolai használatra szerkesztve. Budapest, 1895. Hornyánszky V. (8-r. 247 l.) 1 frt 60 kr.

1257. *Revy Ferencz.* Magyar olvasókönyv. Polgári és felsőbb leányiskolák I. osztálya számára. 3. javított kiadás. Budapest, 1895. Singer és Wolfner (8-r. 188, IV. l.) 70 kr.

1258. *Schultz Imre.* Olvasókönyv kath. polgári és felsőbb leányiskolák I. és II. osztálya számára. Pozsony, Stampfel 1895. (8-r.) Ism. h. Irod. Közl. 7. sz.

1259. *Simonyi Zsigmond.* Német és magyar szólások. Ism. Radó Antal. Magy. Hirl. 357. sz.

1260. *Szántó Kálmán.* Olvasókönyv a magyar nemzeti irodalom történetéhez. 1894. Ism. Bánóczy József. Tanáregyl. Közl. 28. évf. 67. lap.

1261. *Szántó Kálmán.* Szerkesztéstan. A stiliztika második része. Középiskolák számára. Budapest, 1895. Franklin-t. (8-r. 212 l.) 1 frt 20 kr.

1262. *Tomor Ferencz és Váradi Antal.* Magyar olvasókönyv a középiskolák I. osztálya számára. Az új tanterv és miniszteri utasítás értelmében. 8. változatlan kiadás. Budapest, 1895. Lampel R. (8-r. X, 200 l.) 90 kr. Ism. Kardos Albert. Magy. Pædag. 342—354. l.

1263. *Weszely Ödön.* Stiliztika 1894. Ism. Váró Béni. Magy. Pædag. 265. l.

VIII. Klasszikus nyelvek és irodalmak.

1. Általános irányú dolgozatok.

1264. *Csengeri J.* és *Pasteiner Gy.* Görög földön. Ism. Hegedűs István. Philol. Közl. 480—487. l. — x. y. Arch. Ért. 260. l.

1265. *Gál Kálmán.* Néhány ó-kori játék. Tanulók Lapja 19. sz.

1266. *Hornyánszky Gyula.* A classika-philologia mint történetírás. Történet-bölcseleti értekezés. Budapest, 1895. Hornyánszky V. (N. 8-r. 99 l.) 1 frt 20 kr. — Ism. Vári Rezső. Philol. Közl. 401—403. l.

1267. *Kárpáti Kelemen.* Játékok a régi Rómában. Tanulók Lapja 1. szám.

1268. *Kárpáti Kelemen.* A régi római deák vakációk. Tanulók Lapja 14. sz.

1269. *Latkóczy Mihály.* Szöveggönyv a mythologiai képgyűjteményhez. 2. sorozat. 1893. Ism. Pozder Károly. Philol. Közl. 640. l.

1270. *Richter W.* A görögök és rómaiak játéka. Ford. Takács Menyhért. Ism. Pozder Károly. Philol. Közl. 723—726. l.

2. Görög történet és régiség.

1271. *Bálint K. József.* A mykénei korszak és kultúrája. Philol. Közl. 89—99. l.

1272. *Fekete J. F.* A görögök zenéjéről. Ism. Bódis Juszti. Phil. Közl. 69—73. l.

1273. *Hennig Rezső.* Az Erechtheion. Hunyadm. tört. és rég. társ. VII. Évkönyve 58—68. l.

1274. *Ledniczky Ipoly.* Alkibiades és kora. Ism. Zsoldos Benő. Philol. Közl. 246—248. l.

1275. *Mitrovics Gyula ifj.* Az olympiai Zeus-templom. Philol. Közl. 682—691. 771—780. l.

1276. *Molnár Samu.* A testvéri szeretet az ó-kori görögöknél. Zala 98. sz.

1277. *Pap Mózes.* Az olympiai játékok. Székelykeresztúri unit. gymn. 1894/5 értes. 3—26 l.

1278. *Péter Mózes.* A tizenkét legfőbb olympiai istenség szerepe a görög mythológiában. Sepsi-Szt-Györgyi gymn. 1894 5. ért. 3—32. l.

1279. *Récsei Viktor.* Az athéni muzeumok. Philol. Közl. 384—392. 459—474. 628—636. l.

1280. *Szamosi János.* A nők az ó-kori görögöknél. Erdélyi Múz. 177—191. l.

1281. *Szamosi János.* A nők a régi görög irodalomban. Erdélyi Múz. 293—311. l.

1282. *Venetianer Lajos.* Az eleuziszi misztériumok a jeruzsálemi templomban. Magy. Zsidó Szemle. 213—222., 278—282.; 356—362. l.

1283. *Z. A.* A görögök nemzeti játéka. Közművelődés 30—32., 36—38., 40. sz.

3. Görög irodalom.

1284. *Bálinth György.* Az ó-görög tanító költészet rövid ismertetése. Gyulafehérvári kath. főgym. 1894/5. értes. 3—25. l.

1285. *Anakreon. Anacreon.* A kedves arczképe. Ford. Kónya Ferencz. Borsodm. Lap 64. sz.
1286. *Anakreon.* 1. Ide, lányok, azt a pohárt; 2. Azt mondják a lányok. Ford. Szent-Imrey Tamás. Máramar. Lapok 30. sz.
1287. *Anakreon.* 1. Jácztintesszövel engemet. Ford. Szent-Imrey Tamás. Máramaros 8. sz. — 2. Mit is tanitsz. U. o. 26. sz.
1288. *Aristophanes. Aristophanis comœdiæ.* Annotatione critica, et scholiis græcis instruxit Fr. H. M. Blaydes. Ism. Danka Placzi Philol. Közl. 336—339. l.
1289. *Hegedüs István.* Aristophanes «Madarai»-ról (Kivonat). Akad. Értes. 476—479. l.
1290. *Aristoteles. Filkuka, Lambert.* Die metaphysischen Grundlagen der Ethik bei Aristoteles. Ism. Mr. Magy. Sion 146—148. l.
1291. *Epikuros. Jannsen Harry.* Epikuros tana az élvezetről. Budapest, 1895. Hornyánszky V. (8-r. 43 l.) 30 kr. Megjelent az Athenæumban.
1292. *Epiktetos.* Epiktetos könyvecskéje. Ford. Vajda Károly. Ism. Hittrich Odön. Philol. Közl. 153. l.
1293. *Euripides. Euripides.* Iphigenia Taurisban. Fordította és magyarázta Kempf József. (Jeles írók iskolai tára. 49. füzet.) Budapest, 1895. Franklin-t. (8-r. 99 l.) 50 kr. — Ism. Pozder Károly. Philol. Közl. 329—331. l. — I—s. Nenz. Ujs. 18. sz.
1294. *Euripidesz* a házasságról. Ford. Feleki Sándor. Otthon II. évf. 2-ik köt. 39. l.
1295. *Euripides.* Alkestis. Ford. Szent-Imrey Tamás (Töredék). Máramar. Lap. 11. sz.
1296. *Homéros. Homérosz* a házasságról. Ford. Feleki Sándor. Otthon II. évf. 2-ik köt. 39. l.
1297. *Dossios, N. G.* Chestiunea Omerică. Braşov, Tipogr. Alexi, 1895. (16-r. 15 l.)
1298. Hogyan van az, hogy Homéros, a ki a szó legszorosabb értelmében nemzeti költő volt, műveit mégis minden idő és minden nép számára írta? (Vázlat.) Tanulók Lapja 4. sz.
1299. *Lukianos. Hittrich Odön.* Megjegyzések Lucianushoz. Ism. Némethy Géza. Philol. Közl. 505. l.
1300. *Oppianus. Vári Rezső.* Szövegjavítások kilikiai Oppianushoz. Philol. Közl. 30—37. l. Az első közleményt 1. Philol. Közl. 1892. évfolyamában.
1301. *Phokylides. Sebestyén Károly.* A Pseudo-Phokylides. Philol. Közl. 593—624. l.
1302. *Plato. Kassai Gusztáv.* *Πλατωνικά Ζητήματα.* Ism. Müller, H. C. Philol. Közl. 144. l.
1303. *Kassai Gusztáv.* Mit értett Plato az ideákkal ellenkező *ἄπειρον*-on? Philol. Közl. 257—275. l.
1304. *Plutarchos. Plutarchos* párhuzamos életrajzai. Görögből ford. Krajcsóvics S. Ism. Hegedüs István. Philol. Közl. 223—231. l.
1305. *Sophokles. Boros Gábor.* Sophokles. Tanulók Lapja 16—20. szám.
1306. *Theognis. Holosnyay Irén.* Theognis születési helye és ideje. Philol. Közl. 673—681. l.
1307. *Urbicius. Vári Rezső.* Urbicius (=Mauricius) taktikostrategikus munkájának firenzei kódexe. Philol. Közl. 820—825. l.

1308. **Xenophon.** *Schenkl Károly.* Chrestomathia Xenophon Kyropaidéája, Anabasisa és Sokrates nevezetességeiből. 5-ik, Elischer József által teljesen átdolgozott kiadás. (Görög és latin remekírók gyűjteménye 2. köt.) Budapest, 1895. Lampel R. (8-r. XV, 391 l.) 1 forint 50 krajczár.

4. Nyelvtanok.

1309. **Maywald József.** Görög nyelvtan, rövid áttekinthető előadásban. Függelékül az ión szójárás vázlata. 3. kiadás. Budapest, 1895. Kókai L. (8-r. 204 l.) 1 frt 40 kr.

1310. **Télly J.** Chronologie u. Topographie d. griech. Aussprache. 1893. Ism. Meyer Guszt. Berliner Philol. Wochenschr. 21. sz. — D(ou-
blet) G. Rev. des études grecques. 1895. 155. l.

Értekezés.

1311. **Hegedüs István.** Értelmi egyezés a görögben. Nyelvtud. Közlem. 201—213. l.

Új görög.

1312. **Horváth György.** Az új-görög nyelv. Ism. Télly az 1314. sz. füzetében. — Pecz. V. Philol. Közl. 145—147. l.

1313. **Pecz Vilms.** Új-görög nyelvtan. Ism. Télly az 1314. sz. füzetében. — Pozder K. Phil. Közl. 323—326. l.

1314. **Télly Irán.** Két új-görög nyelvtan magyarul és a mai görög verstan. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XVI. köt. 4. sz.) Budapest, 1895. Akademia. (8-r. 24 l.) 20 kr.

5. Római történet s régiségek.

1315. **Cserép József.** Római régiségek. A gimnáziumi római klaszszikus-írók olvasásához segédkönyvnek. 3. javított kiadás. Budapest, 1895. Franklin-t. (8-r. 176 l.) 1 frt 40 kr.

1316. **Domaszewski A.** Die Religion des römischen Heeres. Ism. Kuzsinszky Bálint. Arch. Ért. 271. l.

1317. **G. K. Unnepek** az ó-kori rómaiaknál. Tanulók Lapja 32., 33. szám.

1318. **Gáspár Leo.** Nevelés és oktatás a rómaiaknál Cicero és Quintilianus alapján. Ism. Bódiss Jusztin. Philol. Közl. 849—851. l.

1319. **Gohl Odön.** A római birodalom pénzeiről. Ism. Pozder Károly. Philol. Közl. 664. l.

1320. **Molnár Samu.** Borivás a rómaiaknál. Zala 2. sz.

1321. **Molnár Samu.** Az ó-kori rómaiak borairól. U. o. 6. sz.

1322. **Molnár Samu.** A szüret és bor kezelése az ókori rómaiaknál. Zala 10. sz.

1323. **Schmidt Attila.** Amphitheatralis játékok Rómában. Tanulók Lapja 29—31. sz.

1324. **Számek György.** A régi Róma. Kolozsvári kath. főgymn. 1894/5. értes. 1—23. l.

1325. **Takács Menyhért.** A gyermekek tornajátékai és az ifjak tornaversenye a rómaiaknál. Tanulók Lapja 47., 49., 50. sz.

1326. **Zsigmond János.** Róma forradalmának általános jellemzése. Ism. Bódiss Jusztin. Philol. Közl. 648—653. l.

6. Latin irodalom.

1327. *Rímeg Ödön*. A rómaiak lantos költészete. Ism. Némethy Géza. Philol. Közl. 420—423. l.

1328. *Wilkins*. A római irodalom története. Ism. Maywald József. Philol. Közl. 713—717. l.

1329. *Anthologia*. Anthologia latina. Ed. Fr. Bücheler. P. I. 1895. Ism. Ziehen. Arch. Értes. 84. l.

1330. *Apollonius Rh.* *Kovács József*. Apollonius Rhodius s Valerius Flaccus Argonauticája. Lévai főgymn. 1894/5. értes. 3—91. l.

1331. *Cæsar. Findly G.* De usu infinitivi apud Cæsarem. Kolozsvár, 1894. (94 l.) Ism. Archiv f. lat. Lexikogr. IX. köt. 470—471. l.

1332. *Cato. Dicta Catonis* quæ vulgo inscribuntur Catonis distichia de moribus. Iterum edidit Geyza Némethy. Budapest, 1895. Akadémia. (8-r. 82 l.) 1 frt. Ism. Szabó Sándor. Philol. Közl. 826. l. — Hæberlin C. Deutsche Literaturzeitg. 45. sz. Mueller L. Berliner Philol. Wochenschr. 35. sz. — H. H. Liter. Centralblatt 31. sz.

1333. *Catullus. Máthé György*. De carmine LXIV. Catulliano. Ism. Némethy Géza. Philol. Közl. 419. l.

1334. *Cicero. Ciceronis (M. T.) epistolæ selectæ*. Ed. Joannes Csengeri. Budapestini, 1895. R. Lampel. (8-r. 216 l.) 70 kr. — Ism. Pozder Károly. Philol. Közl. 491. l.

1335. *Cicero (M. T.)* kiszemelt szónoklatai. IV. füzet. Fordította Sárváry Béla. 2. kiadás. (Római remekírók magyar fordításban. 7.) Budapest, 1895. Lampel R. (16-r. 89—231. l.) 30 kr.

1336. *Schmidt Attila*. Cicero és Horatius. Ism. Hittrich Ödön. Philol. Közl. 152. l. — Lásd 1354. sz. a. is.

1337. *Festus. Thewreik E.* Über die neue Festus-Ausgabe. (Verhdlg. d. 42. Versamml. deutsch. Philologen).

1338. *Firmicus. Némethy Géza*. Novæ emendationes in Firmicum Maternum astrologum. Philol. Közl. 1—15., 353—366. l. — Ism. Dressel H. Wochenschr. f. klass. Philol. 27. sz.

1339. *Horatius. Horatii Flacci Carmina* (Ódák és epodosok). Magyarázta Boros Gábor. II. füzet. Carmina. II. 7. IV—végig. Epodon liber. (Latin iskolai classicusokhoz való præparatio. 17. füzet.) Budapest, 1895. Lampel R. (8-r. 49—95 l.) 25 kr.

1340. *Horatius* satirái. I. füzet. Satirák. I. 1—5. Ford. és magyar Rózsa Vítal. (Tanulók könyvtára 61. füz.) Pozsony, 1895. Stampfel K. (16-r. 1—64 l.) 30 kr.

1341. *Horatius*. I. 3. 16. Ford. Faragó. Mezőtúr és Vidéke 11. sz.

1342. *Horatius*. 1. Lydiához (Carm. lib. I. 13.). 2. Thaliarchushoz. (I. 9.) Ford. Zoltán Vilmos. Gyóri Közl. 64. sz.

1343. *Gereb József*. Præparatio Horatius válogatott satiráihoz. I. füzet: Satiræ. I. 1., 4., 6. (Latin præparatiók 23. füzet.) Budapest, 1895. Singer és Wolfner (8-r. 48 l.) 20 kr.

1344. *Borcsa Mihály*. Horatius életéből. Kolozsvári ref. főgym. 1894/5. értes. 2—43. l.

1345. *Popini Albert*. Horatius. Budapest, 1895. Kilián Fr. (8-r. 153 l.) 1 frt. — K. J. Irod. tört. közlem. 381. l.

1346. *Wagner Sándor*. Horáczius dramaturgiája. Közművelődés 32—34. sz. — Lásd 852., 1071. és 1336. sz. a.

1347. *Livius. Livius* munkái. Ford. Vajdady Géza. II. füzet. (II. könyv, 5. fej.—III. köt. 1. fejezetig.) 2. kiadás. (Római remekírók magyar fordításban. 27. köt.) Budapest, 1895. Lampel R. (16-r. 107—226. l.) 30 kr.

1348. *Livius. XXII.* 1. füzet. XXII. 1—22. fej. Fordította és magyar. Dávid István. (Tanulók könyvtára 62. füz.) Pozsony, 1895. Stampfel K. (16-r. 1—64 l.) 30 kr.

1349. *Pervigilium Veneris. Lathóczy M.* Verfasser und Veranlassung des Pervigilium Veneris. (Verhandl. der 42. Versamml. deutscher Philologen.)

1350. *Plinius. Farkas József.* Ifjabb Plinius. Nagykanizsai kath. főgym. 1894/5. értes. 1—46. l.

1351. *Propertius. Propertius.* Változatlanul. (II. 25.) Ford. Csengeri János. Akad. Értes. 138. l.

1352. *Propertius.* Calliope intése. (III. 3.) Ford. Csengeri János Bud. Szemle 81. köt. 114—116. l.

1353. *Sallustius. Sallusti Crispi* de coniuratione Catilinæ et de bello Jugurthino. Magyarázta Holub Mátyás. Sajtó alá rendezte Kempf József. II. rész. De bello Jugurthino. A 2. kiadás lenyomata. (Görög és latin remekírók gyűjteménye. 11. füzet.) Budapest, 1895. Lampel R. (8-r. 123 l.) 70 kr.

1354. *Cserép József.* A Sallustius- és Cicero-féle Invectiva. Erdélyi Múz. 335—346. l.

1355. *Seneca. Seneca, L. A.* Vigasztalások. Ford. Lévy József, 1894. Ism. Kempf József. Philol. Közl. 47—50. l.

1356. *Tacitus. Gyomlay Gyula.* Szemelvények P. Cornelius Tacitus nagyobb történeti műveiből. 1894. Ism. Dóczi Imre. Tanáregyl. Közl. 156—159. l.

1357. *Terentius. Publius Terentius Afer* Vigjátékai. A magyar tud. Akadémia megbízásából ford. dr. Kis Sándor. Budapest, 1895. Akademia (8-r. XX, 619 l.) 3 frt.

1358. *Theodulus. Vári Rezső.* Theodulus pásztori költeménye. Philol. Közl. 433—439. l.

1359. *Tibullus. Soós József.* Albius Tibullus költészete. Ism. Némethy Géza. Philol. Közl. 344. l.

1360. *Valerius Fl.* Lásd 1330. sz. a.

1361. *Vergilius. Vergili* Aeneidos Libri XXII. Bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta Pirchala Imre. I. kötet. I—VI. Harmadik kiadás. Budapest, 1895. Eggenberger. (8-r. 171 l.) 70 kr.

1362. *Vergilii (P.), Maronis* Aeneis. Magyarázta Várkonyi Odilo. IV. füzet. Aeneis. II. 620-tól végig. III. 1—455. v. (Latin iskolai classicusokhoz való praeparatió. 18. füz.) Budapest, 1895. Lampel R. (8-r. 145—192 l.) 25 kr.

1363. *Krauze Ervin.* Az istenek és a fatum Vergilius költészetében. Ism. Némethy Géza. Philol. Közl. 506. l.

1364. *Németh Lajos.* Vergil «Aeneis»-ének ismertetése. Tanulók Lapja 4749. sz.

1365. *Vietórisz József.* Vergilius költeménye az aranykorról. Ism. Némethy Géza. Philol. Közl. 345. l.

Új-latin.

1366. *Benedicti regula monachorum.* Rec. Ed. Woelfflin. Ism. Bódiss Jusztin. Philol. Közl. 845—849. l.

1367. *Hegedüs István.* Janus Pannonius. Kisfaludy Társ. Évl. 28. köt. 110—135. l. Fordításokkal.

1368. *XIII. Leó pápa* költeményei. Ford. Csicsáky Imre. Ism. sz—ly. Bud. Szemle 81. köt. 311—313. l.

7. Latin nyelvtanok.

1369. *Dávid István.* Latin olvasó- és gyakorlókönyv az I—IV. gymnasiumi osztály számára. Schultzs Dávid latin nyelvtanához. 8. lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1895. Lampel R. (8-r. 318 l.) 1 frt 20 kr. — A 7-ik kiadást ism. Székely István. Tanáregyl. Közl. 28. évf. 123—125. l.

1370. *Dávid István.* Latin olvasókönyv Livius, Ovidius, Phædrus műveiből és más költők gnómáiból. A gymnasiumok III. és IV. osztálya számára, valamint a reál- és polgári iskolák használatára. A tanítás legújabb módja szerint. 5. lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1895. Lampel R. (8-r. VIII, 210 l.) 1 frt.

1371. *Holub M. és Köpesdy S.* Latin-magyar kézisztár. 3. kiad. Ism. Pozder Károly. Philol. Közl. 641—643. l.

1372. Latin nyelvtan dióhéjban. I. rész, alaktan. II. rész, mondat-tan. 3. kiad. Veszprém, 1895. Krausz A. és fia. (32-r. 80 és 84 l.) Füzetjé 20 kr.

1373. *Pirchala Imre.* Latin stilus-gyakorlatok. A gymnasium felsőbb osztályai számára. I. füzet. Gyakorlatok az V. osztály számára. Synonymikai és stilisztikai függelékekkel. 2. kiadás. Budapest. 1895. Eggenberger. (8-r. 101 l.) 60 kr.

1374. *Pirchala Imre.* Latin nyelvtan. Gymnasiumok számára. 3. javított kiadás. Pozsony, 1895. Stampfel K. (8-r. VIII, 183 l.) 90 kr.

1375. *Szöke Adolf és Györky Lajos.* Præparatio a Bartal-Malmosi-féle Latin gyakorlókönyvhöz. Ism. Cserép József. Tanáregyl. Közl. 28. évf. 358—361. l.

Értekezések.

1376. *Barcza József.* Néhány szó és szólásmód a debreczeni diáknyelvből. Tanulók Lapja 11., 12. sz.

1377. *Bartal Antal.* A középkori latinság szótára szerkesztéséről. Akad. Értes. 147—152. l.

1378. *Hegedüs István.* Quædam observationes de infinitivo historico. Philol. Közl. 211—213. l.

1379. *Incze Béni.* De origine infinitivi historici. Philol. Közl. 81—88. lap.

1380. *Obelecz József.* Az igeidők és igemódok a latin nyelvben. Ism. Bódiss Jusztin. Philol. Közl. 742—746. l.

Nyelvtud. munkák.

1381. *Keller, Otto.* Lateinische Volksetymologie. Ism. Simonyi Zs. Nyelvtud. Közlem. 365—369. l.

1382. *Keller O.* Zur lateinischen Sprachgeschichte. Ism. *Simonyi Zs. U. o.* 365—369. l.

1383. *Margalits, Eduardus.* Florilegium proverbiorum universæ latinitatis. Proverbia, proverbioles, sententiæ gnomæque classicæ, mediæ et infimæ latinitatis. Budapest, 1895. Kókai L. (8-r. 548 l.) 3 frt. — Ism. *Egyetértés* 308. sz.

8. Magyarország ó- és középkori régészete.

1384. *A. B. Kolozsvári* leletek. *Arch. Értes.* 382. l.

1385. *Asztalos József.* A sümegi parochiális templom képeiről. *U. o.* 170. l.

1386. *Bella Lajos.* Római feliratos kő. *U. o.* 96. l.

1387. *Bella Lajos.* Újabb csornai leletekről. *U. o.* 253—256. l.

1388. *Bella Lajos.* Újabb föliratos kövek Sopronból. *U. o.* 324—326. l.

1389. *Bella Lajos.* Római borostyánkő-leletek Sopronban. *U. o.* 392—400. l.

1390. *Boeckh Hugó.* A Pozsony környékén előforduló állítólagos megalithikus emlékekről. *U. o.* 385—388. l.

1391. *Boiničić Iván.* A zágrábi székesegyház kincstára. *U. o.* 147—157. l.

1392. A boldogasszonyi pohár. *ab. U. o.* 446. l.

1393. *Corpus inscriptionum latinarum* Vol. III. Suppl. Pars I. Dacia. Ism. gr. *Kuun Géza.* Hunyadm. tört. és rég. társ. VII. Évkönyve 37—40. l.

1394. *Cséplő Péter.* A nagyváradi szoborleletről. *Arch. Ért.* 430. l.

1395. *Cserni Béla.* Apulumi maradványok. V. közl. Alsófehérm. tört. és rég. egyll. VI. Évkönyve 39—51. l.

1396. *Cumont, F.* Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra. Ism. *ab. Arch. Értes.* 374. l.

1397. *Darvas Orbán.* Sopronmegyei régiségekről. *Arch. Értesítő* 419. l.

1398. *Domaszewski.* Über das Denkmal des Centurionen Calidius aus Carnunthum. (Verhandl. der 42. Versamml. deutscher Philologen).

1399. *Fenichel Sámuel.* A dák kardokról. *Erdélyi Múz.* 1—7. l.

1400. *Finály Henrik.* Érdekes római régiség. *Erdélyi Múz.* 355—374. l.

1401. *Gerecze Péter.* A pécsi székesegyházban talált római korbéli faragott kövekről. *Arch. Értes.* 73—75. l.

1402. *Gerecze Péter.* Épületi maradványok az Árpádok korából. *Arch. Értes.* 365—369. l.

1403. *Gerecze Péter.* Szent Simeon próféta ezüst koporsója Zarában. *Arch. Közlem.* XVIII. köt. 5—80. l.

1404. *Gohl Ödön.* Szabadkai régiségek. Bács-Bodrogm. tört. társ. évkönyve. X. évf. 112—120. l.

1405. *Gohl Ödön.* A római birodalom érmeiről. *Ismer. Groschmid Gábor.* *U. o.* X. köt. 160—179. l.

1406. *Gohl Ödön.* Régiségek a szabadkai főgymnasium gyűjteményében. *Arch. Értes.* 312—315. l.

1407. *Gond Ignác.* Őstörténeti köemlékek a pozsonyvárosi hegyekben. *Magy. Állam* 147. sz.

1408. *Gröh István*. Középkori falképek Gömörmegyében. Arch. Ért. 56—66., 229—238. l.
1409. *Győrik Márton*. A Schiunkó-féle éremgyűjtemény katalógusa. Ism. R. L. U. o. 265. l.
1410. *H. Fehérmezei régiségek*. U. o. 285—288. l.
1411. *Hampel József*. Újabb tanulmányok a rézkorról. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XVI. köt. 6. sz.) Budapest, 1895. Akadémia (8-r. 58 l.) 60 kr.
1412. *Hpl.* Három dunántúli bronzlelet. Arch. Ért. 97—115. l.
1413. *Hpl.* Az aranyosi és ördögösfüzesi őskori bronzleletek. U. o. 193—201. l.
1414. *Hpl.* A budapesti Aphrodite. Bronzfej a n. múzeumban U. o. 206—210. l.
1415. *Herepey Károly*. A gombási népvándorlaskori sirokról. U. o. 426—430. l.
1416. *Jósa András*. A tarczali sirleletről. U. o. 75. l.
1417. *Kandra Kabos*. A diósgyőri vár. Arch. Közlem. XIX. köt. 117—134. l.
1418. *Kaufmann Dávid*. Magyarország legrégibb zsidó temetője. Arch. Ért. 219—223. l.
1419. *Kemény Lajos, ifj.* A kassai sz. Erzsébetegyház történetéhez. U. o. 54. l.
1420. Két nagy-somló-melléki lelet a hallstatti korból. Darnay Kálmán, Kleisl Károly és Száraz Antal. U. o. 317—324. l.
1421. *Király Pál*. A római élet Pannoniában és Daciában. Fehértempl. áll. főgym. 1894/5. értes. 3—30. l.
1422. *Kovács Albert*. Őskori arany karika. Arch. Értes. 379. l.
1423. *Kövér Béla*. Az »erdélyi« zománczról. U. o. 289—311. l.
1424. *Kraus, Fr.* Höhlenkunde. Ism. s. U. o. 175—178. l.
1425. *Lehóczky Tivadar* vaskori leletről a Munkács melletti Gallishegyen. U. o. 69—72. l.
1426. *Lehóczky Tivadar*. Ásatás a munkácsi Kishegyen. U. o. 315—317. l.
1427. *Lehóczky Tivadar*. Bronzkori halászó horog. U. o. 442. l.
1428. *Lehóczky Tivadar*. Ung-, Borsod- és beregmezei régiségleletekről. U. o. 420—426. l.
1429. *Marjánovics Péter*. Golubincei őskori rézlelet. U. o. 94. l.
1430. *Mithé Miklós*. Szabolcsvármegye s a régiség-tudomány. Nyírvidék 13. sz.
1431. *Melhárd Gyula*. Bronzkori leletekről Somogy megyében. Arch. Értes. 247. l.
1432. Merkbuch Alterthümer aufzugraben und aufzubewahren. Ism. Hpl. U. o. 83. l.
1433. *Meyer Gotthold Alfréd*. Szent Simon ezüstkoporsója Zarában. A m. t. Akadémia arch. bizottsága megbízásából kiadja a m. t. Akadémia. 14 képes melléklettel. Budapest, 1895. Akadémia. (2-r. 64 l.) 4 frt. — Ism. Pór Antal. Századok 372—380. l. — e—r. Arch. Értes. 179. l.
1434. *Mihalik József* az abosi földváról. Arch. Ért. 67—69. l.
1435. *M. J.* Az ujhelyi ezüstfibula. U. o. 95. l.
1436. *Mihalik József*. Űrmezei s csarnatői ásatásaim eredménye. U. o. 116—125. l.

1437. *Mihalik József*. Kassai középkori műemlékek viszonyáról a sváb művészethez. U. o. 167—170. l.
1438. *M. J. Pannoniai régiségek a Felső-Magyarországi Múzeumban*. U. o. 191. l.
1439. *Mihalik József*. Egy kassai rézöntő a XVII. századból. U. o. 239—241. l.
1440. *Mihalik József*. A boldogkő-váraljai őskori telep. U. o. 246. lap.
1441. *Mihalik József*. Kassa város nagy pecsétje 1504-ből. U. o. 370—372. l.
1442. *Mihalik*. A hejezei harang. U. o. 445. l.
1443. *Milleker Bódog*. A vattinai régiségleletek. Délvidék 19—21. szám.
1444. *Muhoray Alfonz*. Fröhlich Róbert dr. és a bácskai római emlékek. Bács-Bodrogm. tört. Társ. Évkönyve X. köt. 49. l.
1445. *Myskovszky Viktor*. A lechniczi zárdatemplom (Vörös-Klastrom). Arch. Értes. 223—229. l.
1446. *Nagy Géza*. A budapest-lóversenytéri népvándorláskori lelet. U. o. 125—129. l.
1447. *Pósta Béla*. A hatvan-boldogi ásátások. U. o. 1—26. l.
1448. *Pósta Béla*. Zala-Szt Gróthi ásátás. U. o. 326—333. l.
1449. *Pósta Béla*. Sziráki ásátások. Archæol. Közlem. XIX. köt. 55—86. l.
1450. *Radimsky, W.* Die neolithische Station von Butmir bei Sarajewo in Bosnien. Ism. Hpl. Arch. Értes. 373. l.
1451. *Radisics Jenő*. Nagy Lajos kelyhe Zarában. U. o. 48—50. l.
1452. *Récsei Viktor*. Római fogadalmi oltár Pusztá-Dörögdön. U. o. 95. l.
1453. *Récsei Viktor*. Écsen (Győrmegeye) talált római katonai elbocsátó diploma. U. o. 26—30. l.
1454. *Récsei V.* Pannonia ó-kori mithologiai emlékeinek vázlata. Ism. Balássy Ferencz. Kath. Szemle 331—333. l. — Bartal Antal. Philol. Közl. 120—124. l.
1455. *Récsei Viktor*. Balatonvidéki régészeti kutatásaim némi eredménye. Veszprém Egyházm. nyomda. 1895. (8-r. 32 l.)
1456. *Reizner János*. A szeged-csorvai árpádkori füstölő (thuribulum). Arch. Értes. 361—365. l.
1457. *Reizner János*. A majdáni aranylelet. U. o. 380. l.
1458. *Réthy László*. A Béla- és István-féle rézpénzekről. U. o. 158—166. l.
1459. *Réthy László*. Déli-szláv és oláh érmek a Weifert-féle gyűjteményben. U. o. 243—245. l.
1460. *Réthy László*. A tiszta-vezsényi éremleletről. U. o. 431. l.
1461. *Riehl Berthold*. A bambergi dóm lovasszobráról. U. o. 77. l.
1462. *Sándorfi Nándor*. Középkori sírleletről Ocskán Nyitramegyében. U. o. 256—259. l.
1463. *Sándorfi Nándor*. Pusztaveszi őstelep Nyitramegyében. U. o. 282. l.
1464. *Solymossy Endre*. Az oklándi kúnhalmokról Udvarhely megyében. U. o. 417—419. l.
1465. Somogy megyei régiségek x. y. U. o. 442—444. l.

1466. *Sötér Ágost.* Ásatások a csunyi sírmezőn. Arch. Közlem. XIX. köt. 87—116. l.

1467. *Szelle Zsigmond.* Duna-Földvár régi emlékei. Arch. Közlem. XVII. köt. 3—34. l.

1468. *Téglás Gábor.* A legújabb aldunai sziklafelirat s pár szó a rómaiak többi sziklafeliratairól. 1895. Athenæum naptár 101—104. l.

1469. *Téglás Gábor.* Magyarországi archeologia a Retyezát vidékén. Bud. Hirl. 19. sz.

1470. *Téglás Gábor.* Dák várak Udvarhelymegye keleti és északi hegyvidékein. Erdélyi Múz. 237—247., 312—319. l.

1471. *Téglás Gábor.* A Limes Dacicus két Küküllő és Olt közötti részlete Udvarhelymegye északi és keleti hegységeiben Oroszfalutól Alsó-Rákossig. Arch. Közlem. XIX. köt. 1—54. l. — Kivonat az Akad. Értes. 413—422. l.

1472. *Téglás Gábor.* Bronzkarperecz az aldunai Kozla telep . . . mellől. Arch. Értes. 447. l.

1473. *Temesváry János.* A szentgyedi (Szolnok-Dobokam.) neolith-kori telep. U. o. 388—391. l.

1474. *Thallóczy Lajos.* Szandály Hránity bosnyák vajda feleségének ereklyetartója Zarában. U. o. 51—54. l.

1475. A tugári fémkard. U. o. 444. l.

1476. X. Első Valentinianus ezüst medaillonja. U. o. 242. l.

1477. *Vásárhelyi Géza.* Lovas sírok Tinnye vidékén. (Pestm.) U. o. 33—35. l.

1478. *Velics László.* A Parthenon nyugati orom-szobrainak reconstitutiójáról. U. o. 248. l.

1479. *Veress Endre.* A vármiai püspöki székesegyház sodrony-zománczos kelyhe. U. o. 412—416. l.

1480. *Völenszky Gyula.* Kőkoporsókról a Keresztes-Mezőn (Torda-Aranyosmegyében). U. o. 72. l.

1481. *Wittinger Antal.* Kőszegi ásatásáról. U. o. 76. l.

1482. *Wosinszky Mór.* A czikoi (Tolnam.) sírmező. Arch. Közl. XVII. köt. 35—101. l. — Különnyomatban is megjelent (2-r. 65 l.).

1483. *Ziehen Gyula.* Adalék a budapesti nemzeti múzeum Medusa-domborművei magyarázatához. Arch. Ért. 31—33. l.

1484. *Ziehen Gyula.* Satyr bronz-szobrocskája a nemz. múzeumban. U. o. 202—206. l.

IX. Germán nyelvek és irodalmak.

1. Német.

1485. *Ambrosius, Johanna.* Gedichte. Ism. Major Ida. P. Lloyd 208. sz.

1486. *Ambrosius Johanna.* Így van az. Ford. Hispanusz. Bácska 101. sz.

1487. *Anzengruber.* Idegen temetőben. Ford. Feleki Sándor. Ország Világ 41. sz.

1488. *Baumbach.* Oraculum. Ford. Adorján Manó. Magy. Génusz 32. sz.

1489. *Baumbach.* Hét év után. Ford. Feleki Sándor. Magy. Génusz 16. sz.

1490. *Baumbach Rudolf*. Márcziusi szellő. Ford. V. Hevess József. Magy. Génusz 18. sz.
1491. *Baumbach*. Kedvesem. Ford. Maróthi János. Magy. Génusz 19. sz.
1492. *Bernays, M.* Zur neueren Literaturgeschichte. Rövid ism. Philol. Közl. 430. l.
1493. *Blumenthal*. Házasság. Ford. Feleki Sándor. Otthon II. évf. 2. köt. 39. l.
1494. *Bock, Annie*. Sámson und Delila. Ism. Külföld 5. sz.
1495. *Bodenstedt*. Mirsa Schaffyból. Ford. Feleky Sándor. Magy. Génusz 16. sz.
1496. *Bodenstedt*. Mirza Schaffyból. Ford. Maróthi János. Magy. Génusz 48. sz. és Élet 38. sz.
1497. *Bodenstedt*. Egykor szép álmot álmodék. Ford. Maróthi János. Magy. Génusz 43. sz. Gömör Kishont 32. sz. és Bácska 25. sz.
1498. *Bodenstedt*. A nagyvezir. Ford. Maróthi János. Bácska 36. szám.
1499. *Brookes*. Házasság. Ford. Feleki Sándor. Otthon II. évf. 2-ik köt. 40. l.
1500. *Burou Julie*. Homo sum. Ford. Méry Károly. Otthon 1895. I. köt. 336. lap.
1501. *Busse, Carl*. Neuere deutsche Lyrik. Ism. Heinrich Gusztáv. Bud. Szemle 84. köt. 494—500. l.
1502. *Claudius*. A házasság. Ford. Feleki Sándor. Otthon II. évf. 2. köt. 40. l.
1503. *Dahn Félix*. A halál. Ford. Maróthi János. Bácska 8. sz.
1504. *Dickmann*. Házasság. Ford. Feleki Sándor. Otthon II. évf. 2-ik köt. 40. l.
1505. *Drachmann Holger*. Kéj fog el oh Bosporus te. Külföld 7. szám.
1506. *Ebers, Georg*. Im Schmiedefeuer. Ism. Külföld 5. sz.
1507. *Ebner-Eschenbach, Marie v.* 1. Naplólevél; 2. Egy kis dal. Ford. Méry Károly. Otthon 1895. I. köt. 336. l.
1508. *Eckstein Ernő*. Álom. Ford. Polgár József. Magy. Génusz 3. szám.
1509. *Eichendorf*. Hüvös, hideg. Ford. Szabadka Gyula. Bácska 101. sz.
1510. *Elbogen, Friedrich*. Ein Skizzenbuch. Ism. Silberstein Adolf. P. Lloyd 109. sz.
1511. *Felsmann József*. A kalocsai kodex. Középkori német költemények gyűjteménye. Budapest, 1895. Szt-István-társ. (8-r. 60 l.) 60 kr.
1512. *Fischer*. A ti bölcseségték. Ford. Feleki Sándor. Magy. Génusz 16. sz.
1513. *Fischer Vilmos*. 1. Magányos séta. 2. Utolsó út. Ford. Vikár Béla. Élet V. évf. 48. sz.
1514. *Freiligrath*. Szeretet. Ford. Feleki Sándor. Otthon. II. évf. 2-ik köt. 277. l.
1515. *Freiligrath*. Virág-boszú. Ford. Feleki Sándor. Ország Világ 26. sz.
1516. *Freiligrath*. Oroszlán-lovaglás. Ford. Kolosvári Aladár. Mezőtúr és vid. XII. évf. 7. sz.

1517. *Freiligrath*. A virágok boszuja. Ford. Udvardy Géza. Tanulók Lapja 13. sz.
1518. Fulda, Ludwig. (Képpel.) Külföld 9. sz.
1519. *Ganghofer Ludwig*. Die Martinsklause. Regény. Rövid ism. Külföld 4. sz.
1520. *Gärtner Henrik*. Az első polgári tragédia. Philol. Közl. 761—771. l.
1521. Gautama, ein dramatisches Gedicht. Ism. Rothauser Max. P. Lloyd 256. sz. (Szerző egy pozsonymegyei faluban született 1881-ben, s így 14 éves korában írta e munkát).
1522. *Geibel*. Világnézet. Ford. Maróthi János. Magy. Génusz 51. szám.
1523. *Geibel*. Házasság. Ford. Feleki Sándor. Otthon. II. évf. 2-ik köt. 39. l.
1524. *Gerek*. Az elhagyott kert. Ford. Feleki Sándor. Magy. Génusz 16. sz.
1525. *Gilm, Herm. v.* A jézsuita. Ford. Papra Morgó. Élet 34. sz.
1526. *Glasbrenner*. A nemes. Ford. Feleki Sándor. Magy. Génusz 16. szám.
1527. *Goethe, Goethe*. Torquato Tasso. Ein Schauspiel. Kiadta és magyarázta Demek Győző. Nagyvárad, Pauker D. 1895. (8-r. 166 l.) 60 kr. Ism. Timár Pál. Philol. Közl. 331—336. l.
1528. *Goethe*. 1. Edenkertjéről szól a mozlemén. — 2. Hogy a Korán örökön megvala? — Mezőtúr és vid. XI. évf. 12. sz.
1529. *Alexander Bernát*. Goethe Fauszt-ja. Bud. Hirl. 18. sz.
1530. *Alexander Bernát*. Goethe és Madách. Bud. Hirl. 318. sz.
1531. B. Elischers Goethe-Sammlung in Budapest. Allg. Zeitung. (München) 129. sz. mellékl.
1532. *Cserny Ernő*. Goethe mint regényköltő. Ism. Schneeberger Nándor. Egyet. Philol. Közl. 423—425. l.
1533. *h.* Goethe első költeményei. Philol. Közl. 666. l.
1534. *Hehn, V.* Über Goethes Hermann u. Dorothea. Ism. Heller Izidor. Philol. Közl. 339—344. l.
1535. *h.* Goethe vagy Schiller? Philol. Közl. 669. l.
1536. *S. K.* A Goethe-gyűjtemény és a Magy. Hirlap. Bud. Szemle 83. köt. 154—157. l.
1537. *Szakal Károly*. A Faust-monda keletkezése. Ism. Heinrich Guszt. Philol. Közl. 248—251. l.
1538. *Greif*. Aratás előtt. Ford. Feleki Sándor. Magy. Génusz 16. szám.
1539. *Grimm Hermann*. Ambrosius Johanna. Egy német parasztköltőnő. Ford. Simonyi Zsigmond. Bud. Szemle 83. köt. 290—301. l.
1540. *Grossmann Irén*. Este. Ford. F. S. Magy. Génusz 37. sz.
1541. *h.* Blißger von Steinach. Philol. Közl. 860. l.
1542. *h.* Hans Sachs Bábk drámája. Philol. Közl. 861. l.
1543. *h.* Martinus Bohemus XVI. száz német drámaíró. Philol. Közl. 427. l.
1544. *h.* A német Bábk-regény. Philol. Közl. 860. l.
1545. *h.* A német hősmonda. Philol. Közl. 428. l.
1546. *H—i L.* Theodor v. Hörmann. P. Lloyd 165. sz.
1547. *H—i L.* Isaak Maus, der Bauerndichter. P. Lloyd 173. sz.

1548. *Haizsky A. Fr.* Antrittsrede. Pesth, 1792. Rövid ism. *h.* Philol. Közl. 667. l.
1549. *Hammerling.* «Ahasver Rómában» című költeményéből. A Bachanál. Ford. Horváth Lipót. Aradi Közl. 297. sz.
1550. *Hartmann, Aug.* Deutsche Meisterlieder Handschriften in Ungarn. Ism. Heinrich Gusztáv. Philol. Közl. 413—415. l.
1551. *Haug.* A házasság. Ford. Feleki Sándor. Otthon II. évf. 2-ik köt. 40. l.
1552. *Heine, Carl.* Der Roman in Deutschland von 1774—1778. Ism. Heinrich Gusztáv. Philol. Közl. 133—135. l.
1553. *Heine* emlékiratai. Valóság és költészet. Ford. és bevezette Zollner Béla. (Olcso könyvtár 338. sz.) Budapest, 1895. Franklin-t. (16-r. 258 l.) 40 kr.
1554. *Heine.* Egy csillag. Ford. Beszkid István. Magy. Géninsz 21. szám.
1555. *Heine.* Az angyalokhoz. Ford. Feleki Sándor. Magy. Géninsz 26. sz.
1556. *Heine.* Május. Ford. Feleki Sándor. Otthon II. évf. 2. köt. 116. lap.
1557. *Heine.* Ha majd egykor. Ford. Hartmann János. Kecskem. Lap. 32. sz.
1558. *Heine.* A gránátosok. Ford. M. Z. Muraköz 48. sz.
1559. *Heine.* «Nordsee» ciklusából. — A tengerparton. Ford. Márton Pál. Bácska 101. sz.
1560. *Heine.* Hajómon gyászvitorla van. Ford. Pataj Sándor. Ország Világ 9. sz.
1561. *Heine.* Bérczi hang. Ford. Sas Ede. Szolnok-Doboka 9. sz.
1562. *Heine.* A menny arái. Ford. Vargha Gyula. Bud. Szemle 83. köt. 443—445. l.
1563. *Heine.* Töredék. Ford. V. B. Élet 38. sz.
1564. *Heine.* Dalaiból. I--IV. Ford. Zempléni Árpád. Győri Közl. 102. sz.
1565. *Heinrich Gusztáv.* Legújabb Hans Sachs irodalom. Philol. Közl. 839—845. l.
1566. *Heinrich Gusztáv.* Grillparzer Bánk-drámájához. Phil. Közl. 320—323. l.
1567. *Heinrich Gusztáv.* Lorelei. Bud. Szemle 83. köt. 446—460. lap.
1568. *Heliand.* Nach dem Altsächsischen v. P. Hermann. Rövid ism. Philol. Közl. 431. l.
1569. *Heyse.* Forró nyár. Ford. Maróthi János. Otthon 1895. II. köt. 368. l.
1570. *Heyse, Julie.* Pihenés. Ford. Méry Károly. Otthon 1895. I. köt. 336. l.
1571. *Hölty.* Boldogabban szól a madár... Mezőtúr és vid. XI. évf. 12. sz.
1572. *Holub Károly.* A temetőben. Ism. (Erdélyi P.) Hazánk 38. szám.
1573. *Hopfen Hans.* Margitnak. Ford. Gyulai Ágost. Magy. Géninsz 22. sz.
1574. *Jensen, Wilhelm.* Die Katze. Roman. Ism. Silberstein A. P. Lloyd 87. sz.

1575. *Junius*. Szimpliciissimus emlékiratai. Bud. Hirl. 180. sz.
 1576. *K. Hauptmann Gerhart* (Képpel). Magy. Szalon 23. köt.
 1265—1270. l.
 1577. *Kf. Günderode Karolina*. Philol. Közl. 349. l.
 1578. *Kalbeek M.* Északi csillag. Németből ford. Verbinyi. Szepesi
 Közl. 34. sz.
 1579. *Klee Gotthold*. Zu Ludwig Tiecks german. Studien. Ism. k.
 Philol. Közl. 862. l.
 1580. *Körner Tivadar*. Enyelgés. Ford. Br. Malcomes Béla. Or-
 szág Világ 18. sz.
 1581. *Körner*. 1. Éjjel. Ford. Maróthi János. Bácska 85. sz. —
 2. Búcsú az élettől. U. o. 88. sz.
 1582. *P. Körner* Zrinyi-drámája. Philol. Közl. 77. l.
 1583. *Kraus R.* Eduard Mörike. Ism. Kf. Philol. Közl. 429. l.
 1584. *Lehr Vilmos*. A «bolygó zsidó» irodalmához. Philol. Közl.
 636—639. l.
 1585. *Lenau*. 1. A felhőhöz. Ford. Buday László. Győri Közl.
 34. sz. — 2. Őszi hangulat U. o. 93. sz.
 1586. *Lenau*. 1. Mély csend honol. Ford. Feleki Sándor. Magy.
 Géniusz 16. sz. — 2. Kérelem. U. o. 21. sz.
 1587. *Lenau*. Házasság. Ford. Feleki Sándor. Otthon II. évf.
 2-ik. köt. 40. l.
 1588. *Lenau*. A toborzás. Ford. Halász Margit. Zalai Közl. 23. sz.
 1589. *Lenau*. Intés, vágy. Ford. Ivánfi Jenő. Főv. Lap. 58. sz.
 1590. *Lenau*. Téli éjszaka. Ford. Maróthi János. Bácska 101. sz.
 1591. *Lessing*. *Lessing*. Bor, hogyha mostan iszlak . . . Mezőtúr
 és vid. XI. évf. 12. sz.
 1592. *Kont Ignác*. Hase kiadatlan jegyzetei Lessingnek «Wie die
 Alten den Tod gebildet» cz. értekezéséhez. Philol. Közl. 709—713. l.
 1593. *Kont I.* Lessing et l'antiquité. Ism. A C. Revue crit. 25. sz.
 1594. *Mihelics Károly*. Lessing drámatervei. Keszthelyi kath.
 főgym. 1894/5. értes. 28—71. l.
 1595. *Litzmann, Berthold*. Das deutsche Drama in der literari-
 schen Bewegungen der Gegenwart. Ism. f. Bud. Szemle 84. köt. 151—
 155. l. — Philol. Közl. 515. l.
 1596. *Logau*. Házasság. Ford. Feleki Sándor. Otthon II. évf.
 2-ik köt. 40. l.
 1597. *Logau*. A csók. Ford. Feleki Sándor. Magy. Géniusz 16. sz.
 1598. *Losonczy Lipót*. Gerhardt Hauptmann. Főv. Lap. 208. sz.
 1599. *Meyer Konrád Ferdinand*. A ma. Ford. Feleki Sándor.
 Magy. Géniusz 8. sz.
 1600. *Meyer Konrád Ferd.* Nászdal. Külföld. 3. sz.
 1601. *Mörke Ede*. Mozart prágai utazása. Németből fordította
 B. J. (Olcso könyvtár 350. sz.) Budapest, 1895. Franklin-t. (16-r. 87 l.)
 20 kr.
 1602. *Müller-Fraureuth, Carl*. Die Ritter- u. Räuberromane. Ism.
 Heinrich G. Philol. Közl. 135—139. l.
 1603. *Müllner, Laurenz*. Literatur- u. kunstkritische Studien.
 Ism. P. Lloyd 77. sz.
 1604. *Nicolas Martin*. Vita. Ford. Gyulai Ágost. Otthon. 1895.
 II. köt. 263. l.

1605. *Paetow, Walter.* Georg Hirschfeld und sein Drama: «Die Mütter». P. Lloyd 120. sz.
1606. *Paoli Betti.* 1. Társulás. 2. Memento. Ford. Méry Károly. Otthon. 1895. I. köt. 336. l.
1607. *Paoli Betti.* Hangok. Ford. Verbinyi. Szepesi Közl. 34. sz.
1608. *Platen.* Az esteli csillag halyány fénye. Mezőtúr és vid. XI. évf. 12. sz.
1609. *Redwitz.* Házasság. Ford. Feleki Sándor. Otthon. II. évf. 2-ik köt. 39. l.
1610. *Rodenberg.* Házasság. Ford. Feleki Sándor. Otthon. II. évf. 2-ik köt. 40. l.
1611. *Rosegger.* Szivünk . . . Ford. Gyulai Ágost. Otthon. 1895. II. köt. 263. l.
1612. *Rosegger.* Modern hirdetés. Ford. Maróthy János. Magy. Génusz 26. sz.
1613. *Rückert.* Házasság. Ford. Feleki Sándor. Otthon. II. évf. 2-ik köt. 40. l.
1614. *Saphir.* Vadrózsák. I—V. Ford. Feleki Sándor. Magy. Génusz 7. sz.
1615. *Saphir.* «A Vadrózsák»-ból. Ford. Zoltán Vilmos. Györi Közl. 5. sz.
1616. *Schachtitz Károly* dalaiból. 1—3. Ford. Naszodi J. Györi Közl. 60. szám.
1617. *Schanz Frida.* A lélek. Ford. Méry Károly. Otthon. 1895. I. köt. 336. l.
1618. *Scharf, Ludw.* Lieder eines Menschen. Ism. Külföld 8. sz.
1619. *Scherer György.* Honvágy. Ford. Verbinyi. Borsodm. Lap 69. szám.
1620. *Schiel Albert.* Eine Tragödie aus der ungarisch-sächsischen Geschichte und ihr Dichter. Siebenb.-deutsch. Tageblatt. 6529—6533. sz.
1621. *Schiller. Schiller.* Demetrius. Herausg. v. G. Kettner. 1894. Ism. Timár Pál. Philol. Közl. 738. l.
1622. *Schiller.* Házasság. Ford. Feleki Sándor. Otthon. II. évf. 2-ik köt. 40. l.
1623. *Schiller.* Dithyramb. Ford. Trencsényi Károly. Bácska 28. szám.
1624. *Bauer Simon.* Schiller «Bürgschaft»-jának magyarázatához. Philol. Közl. 100—111. l.
1625. *Riedl, Franz.* Schiller's Wallenstein als tragischer Charakter. Ism. h. Philol. Közl. 171. l.
1626. *Schneegans, H.* Gesch. d. grotesken Satire. Rövid ism. Phil. Közl. 432. l.
1627. *Schönfeld.* Csüggedten állsz a tágas úton. Mezőtúr és vid. XI. évf. 12. sz.
1628. *Schrattenthal, Karl.* Katharina Koch. Eine deutsche Naturdichterin. Ism. Kath. hitvéd. folyóirat 425. l.
1629. *Schullerus, A. dr.* Zur Literatur der Hamelner Rattenfängersage. Korresp.-Bl. d. Ver. f. Siebenb. Landeskunde 6—8. sz.
1630. *Schultz Janka.* Fogadalom. (Egyetemes Regénytár.) A fordítás magyarságát bírálja Molnár Gerő. Nyelvőr 33—36. l.
1631. *Seidel, Heinr.* A rózsalugasban. Külföld 9. sz.

1632. *Seidel*. Mi marad? Ford. Feleki Sándor. Otthon. II. évf. 2. köt. 432. l.
1633. *Silberstein, A.* Die von Dorf. Rövid ism. Külföld 4. sz.
1634. *Silberstein, Adolf*. Gustav Freytag. P. Lloyd 105. sz.
1635. *Spielhagen, Friedr. v.* (Képpel.) Külföld 2. sz.
1636. *Sudermann Hermann*. A pillangócsata. Színmű 4 felv. Ford. Márkus Miksa. Első előadása a nemz. színházban szept. 20.
1637. *Sudermann, Hermann*. Es war. Roman. Ism. Silberstein A. P. Lloyd 6. sz. — Külföld 4. sz.
1638. *Szana Tamás*. Sacher-Masoch Budapesten. Főv. Lap. 65. sz.
1639. *Timár Szaniszló*. Carrière. Egyetértés 64. sz.
1640. *Uhland*. Három legény. Ford. Szabadka Gyula. Bácska 12. szám.
1641. *Uhland*. 1. Erdei dal; 2. Vadász dal; 3. Paraszt regula. Ford. Maróthi János. Bácska 30. sz.
1642. *Uhland Károly*. A tengerjáró. Ford. Hanák József. Egri Ujs. 58. sz.
1643. *Vacano E.* A cigányleány. Ford. Verbinyi. Szepesi Közl. 34. szám.
1644. *Viola, Max*. Moderne Nippen. Ism. Silberstein A. P. Lloyd 241. sz.
1645. *Walther v. d. Vogelweide*. 1. Oh, ha megérném, hogy mi ketten. 2. Nem asszony, s férfi sem a szerelem . . . 3. A hársak alján . . . Mezőtúr és vid. XI. évf. 12. sz.
1646. *Wildenbruck Ernő*. (Képpel.) Külföld 8. sz.
1647. *Zoozmann Rich.* 1. Phaëton. Ford. Vikár B. Élet 15. sz. 2. Szél és kandiság. U. o. 20. sz. — 3. A játékszer. U. o. 38. sz.

2. Nyelvtanok.

1648. *Barna Jónás*. Német nyelv- és olvasókönyv. A középiskolák alsó oszt. és a polgári fiu- és leányiskolák II. oszt. számára. Budapest, 1895. Lampel R. (8-r. 174 l.) 1 frt.
1649. *Blatz, Friedr.* Neuhochdeutsche Schulgrammatik. 1893. Rövid ism. s. b. Keresk. Szakoktatás III. évf. 207. l.
1650. *Demek Győző*. Német olvasókönyv a német irodalomtörténet vázlatán belül. Nagyvárad, 1894. Ism. Petz Gedeon. Philol. Közl. 491—497. l. — Tinár Pál. Magy. Pædag. 452—457. l.
1651. *Deutsch J.* és *Garai E.* Német nyelvtan és olvasókönyv mindkét nembeli polgári iskolák I., II. osztálya számára. 4. kiadás. Budapest, 1895. Lampel R. (8-r. 205 l.) 1 frt.
1652. *Endrei Akos*. Német stilus-gyakorlatok a középiskolák felső osztályai számára. 2. javított kiadás. Budapest, 1895. Lampel R. (8-r. 174, IV. l.) 1 frt 20 kr.
1653. *Felsmann József*. Német olvasókönyv. Deutsches Lesebuch für Mittelschulen. I. Theil. 15. Auflage. Budapest, 1895. Lampel R. (8-r. 198 l.) 80 kr. — II. Theil. 10. Auflage. Budapest, 1895. U. o. (8-r. 247 l.) 90 kr.
1654. *Fleischhacker M. Fr.* és *Kárpáti Károly*. Német nyelvtan. Gymnasiumok, reáliskolák, kereskedelmi középiskolák polgári és felsőbb leányiskolák használatára. 2. javított és bővített kiadás. Budapest, 1895. Kókai L. (8-r. 185 l.) 1 frt. — Ism. y. e. Polg. isk. Közl. 54—56. l.

1655. *Garai Ede*. Német olvasókönyv a keresk. iskolák I. osztálya számára. Budapest, 1895. Lampel R. (8-r. 163 l.) 90 kr. Ism. Somogyi Gyula. Keresk. Szakoktatás III. évf. 358. l.

1656. *Graf Jakab*. Olvasókönyv és nyelvtan a németnyelv gyakorlati elsajátítására. Polgári és felső leányiskolák számára. I. rész. Az I. és II. osztály számára. 2. jav. kiadás. Budapest, 1895. Franklin-t. (8-r. 184 l.) 80 kr.

1657. *Hirn Lajos*. Gyakorlatok a német nyelv tanításához a polgári és középiskolák alsó osztályai számára. 2. javított kiadás. Pécs, 1895. Telegdi Ármin (8-r. 68 l.) 38 kr.

1658. *Millig Lukács*. A német kereskedelmi irálytan és levelezés segédkönyve a magyar kereskedelmi középiskolák számára. 2. kiadás. Budapest, 1895. Kokai L. (8-r. 180 l.) 1 frt 20 kr.

1659. Német nyelvtan dióhéjban. I. rész. Szótan. Veszprém, 1895. Krausz A. és fia. (32-r. 60 l.) 20 kr.

1660. *Oldal János*. A német nyelven való társalgás alapjául szolgáló anyaggyűjtemény. Minden német nyelvtan mellett használható segédkönyv. Budapest, 1895. Lampel R. (8-r. 180 l.) 70 kr.

1661. *Pácz Gyula*. Német nyelvtan dióhéjban. Középiskolai vizsgázók részére. Nagyvárad, 1895. Kutasi D. (16-r. 35 l.) 30 kr.

1662. *Schlössing F. H.* Hand- und Lehrbuch der deutschen Handelssprache. Ism. s. b. Keresk. Szakoktatás. III. évf. 206. l.

Értekezések és munkák.

1663. *H. B.* Miért van a németben «lebendig», miért nem «lebendig»? Tanulók Lapja 24. sz.

1664. *Kluge, Friedrich*. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Ism. Melich J. Nyelvtud. Közlem. 248—250. l.

1665. *Mentz, Ferdinand*. Bibliographie der deutschen Mundartenforschung. Ism. Balassa József. Nyelvtud. Közl. 101—103. l.

1666. *Seraphin, Fr. W.* Ein Kronstädter lateinisch-deutsches Glossar aus dem 15. Jahrhundert. Archiv d. V. f. siebenb. Landesk. 26. köt. 60—132. l. Ism. Schullerus A. Korrespond.-Bl. d. Ver. f. sieb. Landesk. 3. sz.

1667. *Scheiner, Dr. A.* Die Mundart der Siebenbürger Sachsen. (Forschungen zur deutschen Landes- u. Volkskunde. IX. Bd. 2. H.) Stuttgart, 1895. J. Engelhorn. (8-r. 138 l.) 6 M. 50. — Ism. nn. Lit. Centrbl. 52. sz.

1668. *Schullerus, A. dr.* Zum Kronstädter lateinisch-deutschen Glossar. Korresp.-Bl. d. Ver. f. siebenb. Landeskunde. 5. sz.

3. Svéd, dán, holland.

1669. *Björnson Björnsterne*. Vágy. Magy. Szalon 23. köt. 1075. l.

1670. *Garborg Arne*. A skandináv nő. Magy. Szalon 22. köt. 1024. l.

1671. *Genestét P. A.* Változatok. Ford. V. B. Élet 21. sz.

1672. *Grónvold Ditrik*. Tél. Magy. Szalon 22. köt. 1081. lap.

1673. *Holm Erich*. Strindberg Ágost. Élet. V. évf. 47—49. sz.

1674. *Ibsen Henrik*. 1. Elégetett hajó. Magy. Szalon 22. köt. 979. lap. — 2. Madárdal. U. o. 1019. l.

1675. *Loveling Rosalie*. Az ajándék. Hollandból Szalay Károly. Tanulók Lapja 3. sz.

1676. *Randers Kristofer*. Éva. Magy. Szalon 22. köt. 1029. l.

1677. *Rydberg Viktor*. Snöfrid. Magy. Szalon 22. köt. 1083. lap.

1678. *Sz. T. Rydberg Viktor*. (Képpel.) Magy. Szalon 24. köt. 397—400. l.

1679. *Nils Collett Vogt*. Nyár. Magyar Szalon 22. köt. 1056. l.

4. Angol.

1680. *B. Elemer*. A legújabb angol regényről. Egyetértés 161. sz.

1681. *Boz-Dickens*. Válogatott elbeszélések. Ford. Mutschbacher Gy. Nagyszombat. Ism. Pethő. Magy. Sion 943. l.

1682. *Bret Harte*. A sors. Külföld 8. sz.

1683. *Burns*. A csinos Nelly. Ford. B. L. Zalai Közl. 50. sz.

1684. *Byron Lord*. Kain. Mysterium. Fordította Győry Ilona. A Kisfaludy-társaság Lukács Krisztina pályázatán megdicsért műfordítás. Kiadja a Kisfaludy-társaság. Budapest, 1895. Franklin-társ. (8-r. 143 l.) 1 frt.

1685. *Byron*. Dal. Ford. Kubowich Géza. Sátoralja 45. sz.

1686. *Carlyle*. Scott Walter. Angolból fordította Baráth Ferencz. (Olcso könyvtár 351 l.) Budapest, 1895. Franklin-t. (16-r. 91 l.) 20 kr.

1687. *Czirbusz Géza*. Shakespeare állatvilága. Magyar Állam 46. szám.

1688. *Fischer, Kuno*. Shakespeare und die Bacon-Mythen. Ism. *h. g.* Bud. Szemle 84. köt. 143—149. l.

1689. *Fränkel, L.* Shakespeare und das Tagelied. Ism. *h.* Philol. Közl. 172. l.

1690. *Hausknecht, E.* The english Student. Berlin, 1894. Ism. Schack Béla. Philol. Közl. 59—64. l.

1691. *Irving W.* Shakespeare-ről. Ford. Gurnesevits K. Lajos. Alföld 199., 200. sz.

1692. *Lacoste*. Tábori kórházban. Angolból ford. Radó Antal. Uj Idők 8. sz.

1693. *Longfellow*. Hajnal. Külföld 3. sz.

1694. *Longfellow*. Excelsior. Ford. Feleki Sándor. Magy. Génusz 41. szám.

1695. *Longfellow*. A newporti zsidó temetőben. Ford. Feleki Sándor. Egyenlőség 37. sz.

1696. *Longfellow*. A gyermekek órája. Ford. Szász Béla. Főv. Lap. 337. sz.

1697. *Longfellow* költeményeiből. 1. A falusi kovács. 2. Karos székekemen. Ford. Szász Béla. Vas. Ujs. 46. sz.

1698. *Mackay J. H.* Anarkista regény. Ism. Hegedüs Loránt. Nemzet 350. sz.

1699. *Marlowe*. Faust. Angolból fordította Londesz Elek. Arad, 1895. Ifj. Klein Mór. (8-r. 96 l.) 1 frt. — Ism. Hrabovszky Lajos. Aradi Közl. 46. sz. — Latkóczy Mihály. Nemz. Iskola 23. sz.

1700. *Milton*. Bajnok Sámson. Ford. Török Zoltán. Békés 45—49. szám.

1701. *Moore Tamás*. A nyár utolsó rózsája. Ford. Pál Ernő. Őrálló 46. sz. és Erd. Hiradó 63. sz.

1702. *Ouida*. Santa Barbara. Ford. Cserhalmi H. Irén. Ism. Lévy Mihály. Nemz. Ujs. 159. sz.

1703. *Poe Edgar* költeményei. Angolból fordította Ferenczi Zoltán. (Olesó könyvtár 355. sz.) Budapest, 1895. Franklin-t. (16-r. 144 l.) 30 kr.

1704. *Reményi Ede*. Leírások Milton eposzaiban. Philol. Közl. 111—120., 213—223. l.

1705. A sajtó Angliában. Vas. Ujs. 10. sz.

1706. *Shelley*. A világ bujdosói. Ford. Pál Ernő. Őrálló 46. sz.

1707. *Stevenson Róbert Louis*. (Képpel.) Külföld 1. sz.

1708. *Szász Béla*. Longfellow Henrik két költeményének története. (1. Angyalok lányomai; 2. A hókereszt.) Vasárn. Ujs. 40. sz.

1709. *Wallace, Lewis*. Ben-Húr. Ism. Fabius. Irod. Közlöny (Eger) 12. szám.

1710. *Wirtén. C. Dof*. Beteg lányka dala. Magy. Szalon 22. köt. 1081. l.

1711. *Zangwill J.* (Képpel.) Külföld 5. sz.

5. Nyelvtan.

1712. *Sonnenburg's* Grammatik d. englischen Sprache. 2. Aufl. Ism. s. l. Keresk. Szakoktatás 305. l.

X. Román nyelvek és irodalmak.

1. Francia.

1713. *Alvinczy Sándor*. Divatos költőkről. Egyetértés 243. sz. (Béranger, Musset, Gautier Th., Baviile és Baudelaire-ről.)

1714. *Alvinczy Sándor*. Írók és könyvek Franciaországban. Egyetértés 58. sz.

1715. *Beaumarchais*. Házasság. Ford. Feleki Sándor. Otthon. II. évf. 2-ik köt. 40. l.

1716. *Becque Henri*. Souvenir d'un auteur dramatique. Ism. Lázár Béla. Föv. Lap. 227. sz.

1717. *Bédier, Jos*. Les fabliaux. Ism. t. Bud. Szemle 81. köt. 313—316. lap.

1718. *Béranger*. Nagymamácska. Külföld 2. sz.

1719. *Béranger*. A vadászó felesége. Ford. Feleki Sándor. Otthon 1895. I. köt. 492. l.

1720. *Béranger*. Házasság. Ford. Feleki Sándor. Otthon. II. évf. 2-ik köt. 40. l.

1721. *Béranger*. A régi zászló. Ford. Fülep György. Tanulók Lapja 26. sz.

1722. *Béranger*. Az én farsangom. Ford. Br. Malcomes Béla. Ország-Világ 3. sz.

1723. *Bodnár Zsigmond*. Renán Ernő. Athanæum 554—564. l.

1724. *Bouquet, Maurice*. Késő. Ford. Csillai Kálmán. Magy. Génius 5. sz.

1725. *Bovet Félix*. Ő és én. Ford. Gyulai Ágost. Otthon. 1895. II. köt. 263. l.

1726. Claretie Gyula. (Arczképpel.) Vasárn. Ujs. 3. sz.
 1727. *Constant B.* naplója. Ism. kf. Philol. Közl. 668. l.
 1728. *Coppée.* A párbaj. (Részlet a «pour la couronne»-ból). Ford. Ábrányi Emil. P. Napló 354. sz.
 1729. *Coppée.* Melyik. Ford. Merkl Adolf. Otthon. II. évf. 2. köt. 468. l.
 1730. *Daudet A.* La petite Paroisse. Ism. Szomorý Dezső. Nemzet 40. szám.
 1731. *Dumas. Dumas Sándor.* A nők barátja. Vigj. 5 felv. Első előadása a nemz. színházban nov. 29-én.
 1732. *Janovics Jenő.* Alexandre Dumas fils. Délmagyar Közl. 277. sz.
 1733. *Malonyay Dezső.* Dumas Sándor. P. Napló 327. sz.
 1734. *Szánthó László.* Dumas fils. Hazánk 327. sz.
 1735. *Timár Szaniszló.* Dumas Sándorról. Egyvetítés 328. sz.
 1736. Dumas Sándor életéből. Nemz. Ujs. 328. sz.
 1737. Dumas Sándor. Ország-Világ 49. sz. — Hét 48. sz.
 1738. Dumas fils és anyja. Hét 49. sz.
 1739. *Feydeau és Desvallieres.* A két Champignol. Bohózat 3 felv. Ford. Rákosi Viktor. Első előadása a népszínházban márcz. 16.
 1740. *Gauthier Theophil.* Utolsó vágy. Ford. Vargha Gyula. Bud. Szemle 84. köt. 486. l.
 1741. *Gauthier Th.* Émaux et Camées. Ism. Külföld 8. sz.
 1742. *Gauthier Theophil.* Kaczerkodás a halállal. Külföld 7. sz.
 1743. *Greizinger Icañ.* Chanson sans paroles. Rövid ism. i. l. P. Napló 104. sz.
 1744. *Haraszi.* La poesie d'André Chénier. Ism. rf. Bud. Szemle 81. köt. 153. l.
 1745. *Haraszi Gyula.* Molière gyermek- és ifjúkora. 1622—1642. Bud. Szemle 81. köt. 364—382. l.
 1746. *Hartmann, Martin.* Chénier-Studien. Ism. rf. Bud. Szemle 81. köt. 153. l.
 1747. *Hennequin és Millaud.* A papa felesége. Énekes vígjáték. Először adták a népszínházban jan. 12.
 1748. *Heredia.* Szonettek. 1. A hajótörött. 2. A rabszolga. 3. A szántóvető. Ford. Vargha Gyula. Bud. Szemle 81. köt. 288—290. l.
 1749. *Heredia.* 1. A kagyló; 2. Déli álmom. Ford. Vargha Gyula. Vasárn. Ujs. 10. sz.
 1750. *Hugo Viktor.* A király mulat. Szomorújáték 5 felv. Franciaából ford. ifj. Szász Béla. (Olcsó könyvtár 345. sz.) Budapest, 1895. Franklin-t. (16-r.) 167 l.) 30 kr.
 1751. *Hugó Victor.* A nagyanyó. Ford. Radó Antal. Tanulók Lapja 16. szám.
 1752. *Hugó Victor.* Miért? Ford. Raisz Antal. Egri Ujs. 23. sz.
 1753. *Hugó Victor.* Juniusi éj. Ford. Vargha Gyula. Vasár. Ujs. 10. szám.
 1754. *Janus.* Daudet és Echegaray. Nemz. Ujs. 50. sz. — Alföld 55. szám.
 1755. *Kj.* A modern északi irodalmak befolyásáról a francia irodalomra. Philol. Közl. 169—171. l.

1756. *Kemény Aladár*. Molière költészete. Eszthetikai tanulmány. Tanulók Lapja 21—28. sz.
1757. *Kohut, A. Dr.* Wie Voltaire starb. P. Lloyd 58. sz.
1758. *Lamartine*. A tó. Ford. Hegedűs István. Nemzet 355. sz.
1759. *Lamartine*. A feszület. Ford. Hegedűs István. Vasár. Ujs. 52. szám.
1760. *Lányi Ernő*. Deux morceaux. Rövid ism. i. l. P. Napló 109. szám.
1761. *Laprade*. A csönd hangjai. Ford. Szalay Fruzina. Hét 43. sz.
1762. *La Rochefoucauld* gondolatai. Francziából fordította és bevezette Béri Gyula. (Ölcső könyvtár 347. sz.) Budapest, 1895. Franklin-t. (16-r. 179 l.) 40. kr.
1763. *Leconte de Lisle*. A tündérek. Ford. Csillai Kálmán. Magy. Génusz 10. sz.
1764. *Lemaitre, Jules*. Impressions de Théâtre. Rövid ism. Magy. Hírl. 54. sz.
1765. *Lemaitre, Jules*. A nehéz kor. Színmű. Ism. Francisque Sarcey. P. Napló 36. sz.
1766. *Malonyay Dezső*. Alphonse Daudetnél. P. Napló 142. sz.
1767. *Morillot, André Chénier*. Ism. rf. Bud. Szemle 81. köt. 154. l.
1768. *Musset, Alfred*. Connaissez-vous dans Barcelone. Ford. Prém József. Föv. Lap. 220. sz.
1769. *Nadaud Gusztáv*. Gombostű az ingujjban. Ford. Szabó Endre. Föv. Lap. 323. sz.
1770. *Pailleron E.* A komédiások. Vigj. 4. felv. Ford. Fái J. Béla. Első előadása a nemz. színházban márcz. 8.
1771. *Racine*. Phaedra. Tragédia 5 felv. Francziából fordította Horváth Döme. 2. kiadás. (Ölcső könyvtár 339. sz.) Budapest, 1895. Franklin-t. (16-r. 102 l.) 20 kr.
1772. *Richépin*. Tél. Ford. Endrődi Sándor. Föv. Lap. 52. sz.
1773. *Richépin, Jean*. Hulló csillagok. Ford. Heltai Jenő Hét 50. sz.
1774. *Sardou Victor*. Fedóra Színmű 4 felv. Fordította Zoltán Vilmos. (Egyetemes könyvtár. 72—73. sz.) Győr. Gross testv. 1895. (16-r. 146 l.) 20 kr.
1775. *Sarcey, Francisque*. Egy párisi műfaj. P. Napló 66. sz.
1776. *Sorel, Taine Hippolyte*. Francziából e. Bud. Szemle 82. köt. 207—226. lap.
1777. *Sully Prudhomme*. A rózsató. Ford. Győry Ilona. Magy. Szalon 24. köt. 27. l.
1778. *Sully Prudhomme*. Cseppkövek. Ford. Szalay Fruzina. Föv. Lap. 263. sz.
1779. *Sully-Prudhomme*. 1. Az első elhagyatottság. Ford. Vargha Gyula. Bud. Szemle 82. k. 109. l. 2. Napfelkölte. U. o. 424. l. — 3. Nyári dél falun. U. o. 83. köt. 277. l.
1780. *Sz. D. Jules Lemaitre*. (Képpel.) Magy. Szalon 23. köt. 1089—1092. lap.
1781. *Székely Salamon*. A középkori francia vígjáték különös tekintettel a «Farce Patelin»-re. Ism. Moravcsik Géza. Philol. Közl. 661—664. lap.

1782. *Szomory Dezső*. Daudet le grand. Magy. Szalon 23. köt 1301—1308. l.
1783. *Todescini*. Étude sur A. Chénier. Ism. rf. Bud. Szemle 81. köt. 152. l.
1784. *Várnai Sándor*. Egy humanista költő. Athenæum 400—419. l. (Hugo Victor).
1785. *Vicaire, Gabriel*. Verlaine Pál. Élet. V. évf. 50. 52. sz.
1786. *Voltaire*. Zaire. Dráma 5 felv. Francziából ford. Horváth Döme. (Olcsó könyvtár 340. sz.) Budapest, 1895. Franklin-t. (16-r. 110 l.) 20 kr.
1787. *Zola Emil*. Lourdes. Ism. dr. Rácz Lajos. Sárosp. Lap 3—5. sz.
1788. *Zoltvány Irén*. Zola naturalizmusa és Lourdes cz. regénye. Kath. Szemle 37—77. 213—249. 358—391. l.
1789. *Zsilinszky Mihály*. Taine Hippolyt Adolf mint történetíró. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XVI. köt. 3. sz.) Budapest, 1895. Akadémia. (8r. 43 l.) 40 kr.

2. Nyelvtanok.

1790. *Clédat, L.* Grammaire raisonnée de la langue française. Ism. Balassa József. Nyelvtud. Közlem. 359—365. l.
1791. *Fischer, O.* Französisches Lehrbuch für kaufmänn. Fortbildungsschulen. 1. 2. Th. 1895. Rövid ism. s. b. Keresk. Szakoktatás III. évf. 303. lap.
1792. *Hofler Károly*. A francia nyelv módszeres tankönyve. II. rész. 5. javított kiadás. Budapest, 1895. Eggenberger (8-r. 168 l.) 90 kr.
1793. *Koschütz, Eduard*. Les parlers parisiens. Ism. Balassa József. Philol. Közl. 416—418. l.

3. Olasz, spanyol.

1794. *Ariosto* Örjögő Lorántja. Ford. Radó Antal. Bir. sz—ly. Bud. Szemle 81. köt. 184—203. l.
1795. *Castelli*. Házasság. Ford. Feleki Sándor. Otthon II. évf. 2-ik köt. 40. l.
1796. *Chiaroni József*. Halottak napján. Ford. Szász Károly. Vas. Ujs. 44. sz.
1797. *Echegaray J. Bernardo* Montilla. Dráma 3. felv. Ford. Patthy K. Első előadása a nemz. színházban febr. 1.
1798. *Echegaray József*. Bernardo Montilla. Dráma 3 fel. Spanyol eredetiből ford. Patthy Károly. (Olcsó könyvtár 343. sz.) Budapest, 1895. Franklin-t. (16r. 188 l.) 40 kr. — Lásd 1754. sz. a.
1799. Egy délamerikai költőről. (Mera János Lev). Vasárn. Ujs. 24. szám.
1800. *Kőrösi Albin*. A spanyol költészet gyöngyei. Ism. ly. Bud. Szemle 82. köt. 309—313. l.
1801. *Negri, Negri Ada*. 1. Útczai suhancz. Ford. Radó Antal. Bud. Szemle. 82. köt. 273. l. — 2. Hát újra látlak. U. o. 84. köt. 130. l. 3. Havazás. 4. Nyári hó. 5. Kőd. 6. Zúg és zokog. 7. Csak te. 8. Rövid történet. U. o. 84. köt. 294—298. l.
1802. *Negri Ada*. Az elnyomottak. Ford. Mikler Gusztáv. Élet. V. évf. 51. sz.

1803. *Radó Antal*. Ada Negri. Bud. Szemle 82. köt. 302—307. l.
 1804. Egy asszony-poetáról (Ada Negri). Hazánk 308. sz.
 1805. *Scartazzini, G. A.* Vita ed Opere di Dante Alighieri. Ism. Cs. Papp József. Erdélyi Múz. 445—449. l.
 1806. *Stecchetti Lorenzo* dalaiból 1—3. Ford. Giay Frigyes. Magy. Tengerpart 8. sz.
 1807. *Szalai Emil*. Spanyol elbeszélők. Rövid ism. Magy. Géniusz 12. sz. — II. sorozat. Ism. U. o. 16. sz.
 1808. *Szana Tamás*. Marco Antonio Canini. (Visszaemlékezések.) Magy. Hírl. 70. sz.
 1809. *Tasso. Tasso*. A megszabadított Jeruzsálem. Ford. Jánosi Gusztáv. Bir. sz. ly. Bud. Szemle 81. köt. 34—54. l.
 1810. *Tasso* 1. De profundis. 2. Babérkoszorúk. Ford. Ábrányi Emil. Hét 39. sz.
 1811. *Katona Lajos*. Torquato Tasso. P. Napló 112. sz.
 1812. *Radó Antal*. Tasso. Bud. Szemle 83. köt. 48—64. 195—213. l. és Magy. Hírl. 109. sz.
 1813. *n.* Torquato Tasso. Nemz. Ujs. 113. sz.
 1814. *Tommaseo*. Bátorság és reménység. Ford. Krcsmárik Pál.
 1815. *Velarde José P.* Istenhez. Spanyolból Kőrösi Albin. Magy. Állam 5. sz.

Értekezés.

1816. *Berghoffer, Gius.* Il dialetto fiumana. Saggio grammaticale. Fiume, 1895. G. Mohovich. (8r. 30 l.)

4. Román.

1817. *Carmen Sylva*. Macskatempó. Ford. Gerő Attila. Vasárn. Ujs. 32. szám.
 1818. *Carmen Sylva*. Társalgás. Ford. Méry Károly. Otthon 1895. I. köt. 336. l.
 1819. *Cristea Illés*. Eminescu élete és művei. Tanulmány az újabb román irodalom köréből. Szamosujvár, 1895. Todorán Endre. (8-r. 77 lap.) 1 frt.
 1820. Ileana. Román tánczdal. Külföld. 1. sz.
 1821. *Marienescu A. M.* u. *Herrmann, A.* Novak und Gruja. Ein rumänisches Volksepos in 24 Gesängen. Ethnol. Mittheil. IV. Bd. 76—78 lap.
 1822. *Precupă Gavrilă*. Regulele ortografiei române, publicate pentru usulă tinerimeii studiöse. Blasu, 1895. tipogr. seminar. gr.-cat. (8r. 14 l.) 5 kr.
 1823. Szerelem magánya. (Maczedoniai oláh népdal). Ford. Hermann Antal. Erdélyi Híradó 270. sz.
 1824. *Szőcs Géza*. Egy pár szó Eminescu irodalmáról. Nagy-Szeben, Krafft V. 1895. (8-r. 16. l.)

XI. Szláv nyelvek és irodalmak.

1825. *Apuntin. A. H.* verseiből. Ford. Beszki István. Vasárn. Ujs. 43. sz.

1826. Archiv f. slavische Philologie. Ism. Ásbóth Oszkár. Nyelvt. Közlem. 460—469. l.
1827. *Ásbóth Oszkár*. Megint egy szláv-litván hangtörvény. Nyelvtud. Közlem. 254. l. (czáfolat Munkácsi «Vidra» czikkére).
1828. Boborykin Pjotr Dimitrijevits. (Képpel.) Külföld 4. sz.
1829. *Brancsits Blagoje és Derra György*. Srpsko-madjariski rečnik. Ujvidék, 1894. Ism. Wagner Lajos. Tanáregyl. Közl. 28. évf. 191. l.
1830. *Broch, Olaf*. Zum Kleinrussischen in Ungarn. Archiv f. slav. Philol. XVII. köt. 321—416. l.
1831. *Derzsavin*. Isten. Oroszból Máthé Miklós. Nyirvidék 26. sz.
1832. *Filipovic, Iran*. Tascheuwörterbuch der kroatischen und deutschen Sprache. I. Deutsch-kroat. Theil. III. Ausg. Agram, 1895. L. Hartmann. (16-r. VIII, 535 l.)
1833. *Horn Odön*. Rövid katonai orosz nyelvtan magyar-orosz és orosz-magyar szótárral. 2. kiadás. Budapest, 1895. Grill K. (16-r. 152 l.) 1 frt 20 kr.
1834. *Jazikov*. Szülőhelyem. Oroszból ford. Máthé Miklós. Magyar. Állam 4. sz.
1835. *Jovánovits Iván*. Ha két orczád . . . Szerbből Dömötör Pál. Vasárn. Ujs. 10. sz.
1836. *Kemény Aladár*. Radivoj és Juranics. (Zrinyiász, IX. ének.) Tanulók Lapja 35—36. sz.
1837. *Lengyel Laura*. Raskolnikov. Élet 27. sz.
1838. *Lermontow*. Három pálma. Ford. Máthé Miklós. Nyirvidék 30. szám.
1839. *Lermontow*. Házasság. Ford. Feleki Sándor. Otthon II. évf. 2-ik köt. 39. l.
1840. *Lomonosov*. Jób könyvéből. Oroszból ford. Máthé Miklós. Magyar. Állam 11. sz.
1841. *Margitai József*. Horvát nyelvtan. Tankönyvül és magánhasználatra. 2. kiadás. N.-Kanizsa, 1895. Fischel F. (8r 147 l.) 1 frt 50 kr.
1842. *Mickiewicz Ádám* szonettjei. Lengyelből fordította és bevezette Béri Gyula. (Olcso könyvtár 342. sz.) Budapest, 1895. Franklin-t. (16-r. 72 l.) 20 kr. — Ism. Vasárn. Ujs. 4. sz.
1843. *Nekraszov N. A.* Viszhang. Ford. Beszkid István. Vasárn. Ujs. 13. sz.
1844. *Popovic Georg*. Wörterbuch der serbischen und deutschen Sprache. II. Serbisch-deutscher Theil. 2. Aufl. Pancsova, 1895. Brüder Jovanovic. (8-r. VII, 484 l.)
1845. *Scherer, Franz*. Bosnische Lieder. Eine Studie über das Wesen bosnisch-herzegovinischen Volksgesanges. Siebenb. Deutsch. Tagebl. 6634—6. sz.
1846. *Skabicsevszky*. Ocserki isztoriji ruszkoj czenzury. Ism. Egyetértés 60. sz.
1847. *Strausz, Adolf*. Bulgarische Volksdichtungen. Uebersetzt, mit Einleitung und Anmerkungen versehen, Wien und Leipzig, 1895. C. Graeser. (8-r. 518 l.) Ism. V—J. Arch. f. slav. Phil. XVII. Bd. 620. l.
1848. *Szamorolszky*. Versek. Ism. Vasárn. Ujs. 25. sz.
1849. *Sztambulov*. A karaszini hősök. Ford. Strausz Adolf. Bud. Hirl. 192. sz.

1850. *Sztambulov Istrán*. 1. A csorbadzsi észjárása. Ford. Strausz Adolf. Vasárn. Ujs. 29. sz. — 2. Bortal. U. o. 30. sz.

1851. *Tolsztoj*. 1. Ott fönn visz az út... 2. A rabok. Ford. Telekes Béla. Hét 44. sz. — 3. Emlékszel az esetre? U. o. 48. sz.

1852. Tolsztoj és a keresztény vallás. *n—n*. Athenæum 29—46. l.

1853. *W—r O—n*. Tolsztoj otthon. Egyetértés 35. sz.

1854. Zászlótartó Milics. Bosnyák népies hősdal. Ford. Solymossy Sándor. Bud. Szemle 81. köt. 440—447. l.

XII. Vegyes.

1855. Pallas nagy lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája. IX. kötet. Hehezet-Kacor. Budapest, 1895. Pallas. (8r. 1027 l.) 6 frt. — I—IX. köt. ism. Waldapfel János. Magy. Pædag. 531—533. l. Ekkert Antal. Tanáregyl. Közl. 28. évf. 269. l. — A IX. köt. ism. Egyetértés 135. sz. és Szerdahelyi Gyula. U. o. 287. sz. — A XI. köt. ism. Magy. Hírl. 356. sz.

1856. A falragaszok történetéből. Hazánk 292. sz.

Összeállította: HELLEBRANT ÁRPÁD.

8. lüz.

A MAGYARORSZÁGI LATINSÁGNAK KÜLÖNLEGES SAJÁTSÁGAI.

(Felolvastatott a M. T. Akadémia 1896. május 4-én tartott ülésében.)

A magyarországi latinság jellemzésénél két szempontot különböztetünk meg: anyagit s alakit, honnan veszik s hogyan képezik a szókat.

A mi az elsőt illeti, a szóanyag forrásai: a héber, görög, régi latin, középkori latin, olasz, francia, német, török, horvát, dalmát, lengyel, egyáltalán a szláv nyelvek s az internationalis szók (*caffé, cacus, coquus* = kókuszdió stb.) és végül maga a magyar nyelv, mint pl. *aranyforintones, vonásforintones, hidegstitium* (téli fegyverszünet). De nemcsak anyagot vesznek át a magyarból, hanem a magyar szókat, értelmet, szórul-szóra fordítják: pl. *exassare ingenia* = kisütni az ágyukat.

Az idegen szót vagy rag nélkül veszik át, mint *Adonay* (Dominus), *Helyon* (excelsus), *Ramachel* (excelsus deus), *robot* (laboratura, gravamen), *bon* (faba arabica), *ded* (atavus), *basa*.

Ezeknek nagy része oly internationalis szó, melyek más nyelvekbe is rag nélkül vétettek föl. Efféle szók Du Cange legújabb kiadásába is fel vannak véve.

A következő rubricába azok a szók tartoznak, melyeket egyszerűen *us, a, um* vagy *o* végzettel latinizálnak: *ban-us, span-us, feuca* (pipa), *prika* (orsóhal), *bladum, cratum, bijro, onis, curuco, onis*.

Aztán következnek a rendes vagy új latin képzőkkel alkotott szók.

Előbb azonban meg kell jegyezni, hogy a mi latin nyelvünk mindenekelőtt pótolja a classicus nyelv mulasztását, a mennyiben a classicusok s az egyházi atyák által mintegy félbenhagyott szóalakokat kifejleszti, folytatja, kiegészíti. Így például minden *are*

végű igét, mely a classicusban elszigetelten s árván áll, kiegészíti *-atio*, *-tor* képzős alakokkal.

A magyarországi latinság tehát egyrészt a classicusnak folytatása, kiegészítése, a mennyiben kifejlesztette az ott hiányzó alakokat a szokásos képzőkkel, analogia szerint, nagyobbbrészt olyanokat, melyeket a latin nyelvvel szabadabban bánó későbbi egyházi latin íróknál s a középkori latinságban sem találunk. Ezen kívül semasiologiai szempontból is folytatja, kiegészíti, tovafejleszti a classicus latint; nemcsak idegen nyelvekből vett szóanyaggal bővíti a classicus s középkori szókészletet, nemcsak a lehető, de a classicusban nem használt alakokat fejleszti ki nagy változatosságban, hanem a semasiologia törvényei szerint tartalmilag, értelmileg, eszmeileg is kifejti, kiterjeszti, gazdagítja, bensőleg is gyarapítja s megújítja a nyelvet. Olyan szabadon, következetesen s bőven, szaporán képezi a szókat, a töklöz csatolja az ismeretes s megszokott képzőket s úgy árasztja el változatos alakokkal a nyelvet, valamint az olasz, melyet semasiologiai tekintetben, értelmi eszmei átviteleknél, átmeneteknél, árnyalatoknál, fordulatoknál is analogiául vehetünk. Abban is találkozunk az olaszszal, hogy bizonyos képzők iránt előszeretettel viseltetik s azokat elterjeszti.

Igy az «*-entia*» végzet, olasz *-enza* igen nagy szerepet játszik: *inhabentia*, *cadentia*, *comedentia*, *caherentia*, *restantia*, *animadvertentia*, *complacentia*, *incidentia*, *instantia*, *efflorescentia*, *deflorescentia* sokszor akkor is, mikor az illető fogalomra van rendes, használatos *-io* végű szó, pl. *oscitatio* helyett *oscitantia*.

Majdnem mindenik classicus igétől képez *-tio*, *tor*, *trix* s a többi képzőkkel alakokat; mindenik melléknévből *-itus* végű főneveket — mindenik főnévből *-alis* *-arius*, *-osus* végű mellékneveket, mindenik főnévből *-are*, melléknévből *-ficare* végű igéket, minden tisztet jelentő főnévből: *-atus* végű hivatalnevet vagy állapotot jelentő nevet: *iobagionatus*, *incendiarius*, *evictoratus*.

Ily szabad, következetes, bőséges, liberalis a praefixumokban is: minden szónak, ha tagadni akar, elébe teszi az *-in* privativumot. Igen gyakori a *neo-* a szó elején: *neoproditor*, *neocensurandus* stb.

A classicus latin conservatív, maradi, jogi szigorúsággal aggodóan tartózkodó a legegyszerűbb szóképzéseknél. Pedans merevséggel ragaszkodik Horatius szabályához: *Si volet usus, quem penes arbitrium est et ius et norma loquendi*, értve az irodalmi

megesontosodottságot, a könyvekben megállapított usust és szó-készletet.

Igy pl. *assistere*-ből nem képez *assistentia*-t; az *ignis*-ből nem *igneitas*-t (=tűzi természet) és *reigniri*-t (=tűzi természetet visszanyerni), a mint azt *Pelbártunk* megtette.

A magyarországi latinista túlteszi magát e szigorúságon s a legmerészebben, legszabadabban képezi a szókat s halmozza a képzőket egymásra, fesztelenül, bőven, következetes analogiával. Erre a modern, különösen a magyar nyelv van hatással, az cseng a fülébe akkor is, mikor latinul beszél és ír.

A magyarban minden igéből lehet képezni *-ás*, *-és* végű vagy *-ó*, *-ő* végű főnevet s minden főnévből *-os*, *-i* végű melléknevet.

A latinban a nomen actionis használatát bizonyos mondat-tani constructiók is feleslegessé teszik. a nyelv szelleme is korlátozza, így az *-alis*-féle melléknevet is genitivussal kerüli ki (pl. *electio Palatinalis*=e h. *Palatini*); ellenben a modern ember, a magyar, a maga gyakori elvont *-ás*, *-és*, *-ság*, *-ség*, *-os*, *-es*, *-i* képzőjét a latinban is *-atio*, *-itas*, *-alis*, *-osus*-sal adja vissza, lefordítja. Így azután egy alapszóhoz, melynek a classicus latinban csak egy alakja van, — mint themához, az összes lehető képzőket ragasztja, az egyedül álló szót alaktani, grammatikai családdá szaporítja, a classicusoknál megkezdett, de végbe nem vitt képzést folytatja, kiegészíti; létre hozza, a mit a római elmulasztott. És ezt nemcsak a képzőkkel, szóalakokkal teszi, hanem az értelemmel is; azt is kitérjeszti, változatossá teszi; a mire még nem alkalmaztatott, arra is felhasználja, a szók alapjelentését mintegy minden oldalról kizsákmányolja, kimeríti.

A classicus vagy idegen alapszóknak képzőkkel való ragozásában, másrészt az alapértelemnek, általános jelentésnek egyes esetekre való alkalmazásában, felhasználásában annyira megy, hogy a szóhoz kettős, hármas képzőt is ragaszt uszálynak, sokszor előképzővel is, a mit *Hanel* a «*potentionabilitudinalitatum*» szóval figuráz ki. Ide tartoznak pl. *modalitas*, *formalitas*, *caliginositas*, *certitudinaliter*, *potentionaliter*, *consuetudinaliter*, *hungaricalis*, *obligatorialis*. — Az alapszónak képzőkkel való ragozása által származék szócsoporthoz, alakok keletkeznek a thema centruma körül, az alapeszmének egyes esetekre való alkalmazása, specificálása által a különböző, sokszor egymástól távol álló értel-

mek, mellékjelentések, értelemfajok csoportja a közös alapeszme gyökere, törzse körül, mint a példák a tétel körül.

Brevius iter per exempla. A latin classicusoknál csak az «*acquirere*» igealak van meg. Az olaszban már több alak van: *acquistare, acquisizione, acquistamento, acquisto, acquistato, acquisito*. A magyarországi latin bőségesebb: *acquirere, acquisitio, acquiritor, acquisitrix, acquisitorius, acquisitionalis, acquisititius, acquisitum, acquiribilis, acquisitionalista, acquiribilitas, acquiribiliter*. Azután összetételeiben: *coacquiritor, coacquiritrix, coacquirere, coacquisitio, reacquirere, reacquisitio, reacquiritorius, neoacquisticus*. Lássunk más példát. A classicus latinban egyedül áll a *reluo* (ῥέλω) igealak. Az olasz nem vette át, helyette a *riscatto, ricattare*-t használja. A mi latinságunkban ez is több alakot fejlesztett: *relutio, relutor, reluibilis, reluibilter, reluitionalis, relutitorius, relutorio-liquidatorius*. A magyar a legmerészebb, legszabadabb, leggazdagabb, legkacsaringósabb.

A classicus *evincere* (*evictio*) értelmét a *spondere* esetére, fogalmára foglalták le s aztán tovább képezték: *evictor, evictionalis, evincendus, evictoratus* stb.

A classicus latinban csak *descendere, descensio* van. A magyar a *condescensiót* először a közös leszármazás (*descendens* = nemzett), aztán szállás, szállóhely, különösen katonaszállás *descensus* = táborba szállás s végül a classicus *descendere* azon értelméből indulva ki: «vmi méltatlanba, leereszkedőbe lebecsátkozik, rááll», egy különös jogi eset jelölésére műszónak használja, *condescensio causae*.

Még egy szót mutatok be hajtásaival, kinövéseivel. A classicus *invalidus*ból a következő alakok származtak: *invalidare, invalidatio, invalidator, invalidatorius, invalidatorium, invalidabilis, invalidabilter, invalidabilitas, invaliditas*. Az olaszban csak: *invalido, invalidare, invalidita* van meg. Vagy vegyük az ismertes *arenda* szót, melyet Molnár F. («*Patvarista novitius*») így származtat: *arenda*: ex «áron adom» vel ex Hispanico *arendar* = locare. Az olaszban az *arrendamento, arrendatore* alakok mellett s helyett használatosb az «*affitto, appatto*». Ballaginál: die *Arenda*, bér, haszonbér, bérlet, *Arendalcontract* bérleti kötlevel, *Arendator* bérlő, haszonbérlő, *arendiren* kibérteni (bérbe adni, bérbe venni). Nálunk következő alakokban fordul elő: *arenda* vagy *arrenda, arendare, arendator, arendatio, arendalis, arendatorius, arendatoria* vel *arendatariae* (sc. litteræ), *arendatitius, exarendare,*

exarendatio stb. Az *arenda* kifejezésére a két *classicus* szó: *conductio*, *locatio* összetételét is használják. — Szóval csak úgy bántak vele, mint a magyar szóval: bér, bérel, bérlés, bérlet, bérlő, bérleti.

Hogy az analogia révén hogyan teremnek, terjednek, szaporodnak a szók, mily szabadon, könnyedén, pongyolán, következetesen képezik egymás kaptájára, arra eklatans példa Andreas Pannonius (*Libellus de virtutibus Matthiae Corvino dedicatus*): «Nam fides omnium bonorum est *nunciativa*, *finitiva* et *plantativa*, fides cordium *vivificativa*, fides mentium *illuminativa*, viarum dei *ostensiva* et dubiorum omnium *manifestativa*, fides est spiritualium tenebrarum et sordium *purgativa*, virtus creaturarum omnium *effectiva*, omnium *contentiva* et *conservativa*, omnium *provisiva*.» És így járnak el más képzőkkel is; rájár, rámegy mintegy cadentiára a szájuk, fülük.

Gombaszaporasággal terjedtek el a görög eredetű *-isare*, *-ista*, *-ismus* képzők. Ezek ma is, minden művelt nyelvben, folyton szaporodnak. *Simonyi* is szól ezekről a Magyar Nyelvben s felhossa *Pott*nak a megjegyzését: «allerhand verrufene -ismen». Nálunk érdekesek a: *betyarismus*, *vítiligatismus*, a moderne közöl az *impressionalista*. Az ily terminus technicusok többnyire internationalis *volapük* szók, mint: *optimismus* *pessimismus*, *idealismus*. Ezek abusását se a nyelvészek, se a philosophusok nem szeretik.

A középkori latinban s az olaszban nagyon elszaporodtak az *-are* végű igék: utlagare, száműzni, pipare, pipálni, taxare taksálni. Ugyanezt tapasztaljuk nálunk is; a magyar latinista, ha szüksége van cselekvés kifejezésére, minden habozás nélkül bármily szóból képez *-are* végű igét. Régi magyar íróinknál tele van a magyar szöveg latin alapszókából «-álni» végzettel képzett igékkel: *curentálni*, *invagiálni*, *practicálni*, *collationálni*, *conferálni* stb. Az ily szók muzsikája, fülsengése visszhangzik aztán latin beszédükben is. Mintha a német az *-iren* végű szókból latin *-are* végűeket képezne. A kurucz vezérek leveleiben gyakoriak ezek magyarosításai: *bombardérozni*, *commendéroz*, *mundéromozni*. A német képzőt ignorálja s magyarral toldja meg a szót, mint a mai: *telegrafirozni*, *zsenirozni*. Így az akkori latinban is: *marchirare*, masirozni.

A latin vagy idegen képzett szót, szótövet szógyöknek veszik (mint az olaszban is) s aztán képzőkkel ragozzák; a képzőket egymásra toldják-foldják; a magyarban a latin, a latinban a magyar

játszik közbe. Így *iudicare* helyett a *iurisdiction*-ból képzett *iurisdictionare*-t, *iurisdictionatus*-t használják; *protegere* helyett a *protectio*-ból képzett *protectionare*-t. *Fungi* helyett *officiare*, *efficere* helyett *adeffectuare* használtatik. A szótó lehet conjugált alak is, pl. *vidimare* = vidimálni, láttamozni; sőt összevont rövidített alak is, pl. *de eo utrum* = *Deutrum*, *deutralis*.

A magyar *hátrálni*, *retirálni* Bercsényinél: *megtergálni* s ha latinul szól, *tergare*-t mond (v. ö. *terga dare* = hátat adni).

Hogy miképen fejelik meg a szókat, arra igen érdekes példa Bercsényinél olvasható, ki e helyett: *inire* azt mondja *ineálni* s ha latinul írt volna, könnyen ráment volna a nyelve, hogy *inire* helyett *ineare*-t mondjon, mert a gyököt veszi s a szót ujraképezi. — Ugyancsak Bercsényi mondja: *collationálni*, és nem *conferálni*, *conferre* s rendesen a latinban is *collationare*-t mondanak *conferre* helyett ugyanazon jelentésben. Mert a szó ujraképzésével rendesen az értelem is módosul, változik, új árnyalatot nyer. Így ebben a példában a *collationare* philologiai értelemben, majd egyházi, jogi értelemben vehető, a *conferálni*, *conferire*n az «értekezni» értelemre van fixírozva, lefoglalva. Így a *pendere*, *pensare*, *pensio*-ból képzett *pensionare* értelme is módosult, a mennyiben egy specialis esetre foglalták le.

A fejelést mutatja pl. az olasz: *essere posare*, vagy a magyar: *ötet*, *aztat*, -tól óta. E szó helyett: *torta*, mely a *torquere* participium perfectuma, azaz ennek nőnemű alakja van lefoglalva főnévnek, mint a magyarban is rétes, rétetl t. i. tészta, sütemény, *pasta*, *pasteta* — a magyar s a konyhalatin szövegben a *tortata* használtatik, mintha *tortare* igéből eredne. Ez olasz képzőnek a hatása is meglátszik nyelvünkben: *strata*, *mascarata*, *pomata parada*, *rata*, *vecata* (vékából), *levata*, *prohibita*, *appellata*, *bloquata* stb.

Az előbb említett *ineálni* példájára mondják *pingálni* s ha ezt latin szövegben kellene használni, bizonyosan *pingare*-t mondanának *pingere* helyett, a mint azt a *ponere*-ből travesztált *ponare* is mutatja (Szilády. Tör. Magy. Tört. Eml.) «*ponata fuit summa*» pro «*locata*» *Petőfinél* «*secundába pónálni*».

Uti helyett használatos *usuare*, ital. *usare*.

A muzsikus olasz nyelv szépen hangzik s foly magában véve, de ha a latinhoz latinnal mérjük, akkor czigányosan hangzónak látszik. Magyar nyelvünket elárasztották a mesterkelt kor és szók

melyek közül azonban igen sokat már megszoktunk s jól hangzának. Pedig ezek erőszakosan vannak csinálva. Latin nyelvünk szavai meg belső s külső analogia szerint, hangzás szerint s önkénytelenül termettek mint a viccz, eltekintve a scholasticus népetymológiáktól, melyek a Borsszem Jankó szóetymológiáihoz hasonlítani: *ferripolium*, vasárnap, mert a régi magyarok vas-árukkal kereskedtek; *pristaldus* = perest oldó; *árenda* = áron adni.

A classicus vagy idegen nyelvből vett szótöveket, képzett szókat themanak, gyöknek veszik s aztán megszokott képzőikkel rendesen képezik. Úgy járnak el, mintha valaki *dare*, *donare* helyett «*dationare*, *donationare*-t mondana, adni, adványozni, adatolni, adásolni, adományozni, ajándékozással. Ha a «használni» igét akarják kifejezni, akkor a classicus *uti*-ből először főnevet csinálnak s aztán ebből *-are* végzettel igét: *usuare*, ital. *usare*. Ha a sötétséget akarják kifejezni, akkor nem a classicus *caligo*-t veszik, hanem ebből melléknévet csinálnak *-osus* végzettel: *caliginosus* és aztán ebből: *caliginositas* homály, homályosság, értelemárnyalat nélkül, úgy hogy a caligonak a mi latinságunkban a caliginositas felel meg. Igen szembetűnő ez a processus a valamely töből *-are* végzettel formált igéből *-bilis* végzettel képzett melléknévből *-bilitas* végzettel alkotott főneveknél, melyek száma legió.

Ezt összehasonlíthatjuk a regula generalis Scaligeriana-val, mely szerint a görögben összetett igéknél először névszót, aztán abból képezzük az igét: *τῆλε, βάλω τηλεβόλος, τηλεβολέω, ζωγράφος, ζωγραφέω, τηλεγράφος, τηλεγραφέω*, távirni, táviratozni, szám és adni, számadat, számadatolni, okadatolni, kezdeményezni.

Ha már a magyar latinista *iudicare* helyett *iurisdictionare*, *conferre* helyett *collationare*-t mond, elgondolhatja az ember, mily uszályos szók keletkeznek ez eljárásból. A melléknévet főnévből, az adverbiumot melléknévből képezvén, *certitudo*, *certitudinalis*, *certitudinaliter* jön ki a classicus *certo*, *certe*, *casualiter* a *forte*, *casu* és *consuetudinarie* a *consuete* helyett. V. ö. Arany-nál: azonságosképen!

A latin s régi magyar nyelvünk kölcsönösen egymásra hatottak hosszúságos szók fejlesztésében. *Stultus* 'stultitiosus, balga, balgatagságos, *marcescibilitas*, elhervadandóság, *copiositas*.

Az ócska czizma megfejelve új,
Azé a veréb, ki megcsipheti,
Fogj ócska eszmét s légy eredeti.

Ezt az elvet követi mind az olasz, mind a francia, mind a magyar latinista. — Így képezik íróink régi latin vagy más idegen alapszóból régi képzőkkel az új szókat, az alapszó centruma körül új alakokat, így fejlesztenek a régi jelentésekből új értelmeket, az általánosnak szűkítése s a különösnek kiterjesztése fonalán, így sarjadnak, nőnek az alapszó alapeszméjének gyökeréből, törzséből, a vén fából új és új hajtások, elágazások, így sorakoznak az általános alapjelentés góczpontja köré a speciális, alkalmazott, egyes esetekre applicált jelentések. Így keletkezett mind az alakoknak, mind a jelentéseknek nagy bősége, változatossága.

Az egy centrum köré csoportosuló szókat családnak, kategóriának véve, különböző szempontok szerint szemügyre lehet venni pl. az *orius* képzőnek családját: *repositorius*, *possessorium*, *rectificatorius*, *moratorius*, *acquisitorius*, *arendatorius*, *reambulatorius*, *reexecutorius*, *certificatorius*, *continuatorius*, *resuscitatorius*, *relaxatorio* — *continuatorius*, *cassatorius*, *interpretatorius*, *foeneratorius*, *dormitorium*, *purgatorium*, *silvorum*, *dorgatorium*, *pipatorium*. De lehet a szókat más szempont szerint is csoportosítani egy góczpont köré, mint pl. előbb tettük, mikor az *acquirere* vagy *arenda* vagy *validus* különböző képzőkkel formált alakjait soroltuk elő. És ugyanígy lehet a szókat a jelentés szempontjából kategorizálni. Az adó pl. *tallia*, *berna*, *datum*, *datia*, *consuetudo*, *contributio*, *census*, *collecta*, *dica* synonymákkal fejeztetik ki s néha a synonymák teljesen egyértékűek, fedik s helyettesíthetik egymást. Egy fogalom kifejezésére rendszeren több szó van vagy több alak: *copista*, *copiator*, *serviens*, *servitor*, *poltura*, *polturarius*, *polturacus*, *molendinarius*, *molitor*, *molendinator*, melyek közül a leginkább használt *darwinistice* kíválik s legitimáltatik, vagy pedig a különböző alakok különböző speciesekre, értelemárnyalatokra foglaltatnak le.

A *purgatorium* eszmei kategóriájába, körébe a következő jelentések tartoznak, melyek úgy sorakoznak a fogalom köré, mint példák, speciesek, mint egy fonalra fűzött klárisok. A theologus tisztító tüzet ért alatta, az ordalista tűz és víz istenítéletet, a moralista: *fides est spiritualium tenebrarum et sordium purgativa*, a jogász a *purgatorium* alatt *iuramentum purgatoriumot*: esküt, melylyel valaki tisztázza magát, az orvos tisztító szert, melyet Heine *laxariumnak* nevez, az æsthetikus meg talán *zártapócs-t* értene alatta. Az olasz még *gran tormento-t*, kint, gyötrelmet is fejez ki vele.

A szóképzésben, szófejelésben tehát sok tekintetben úgy járnak el, mint az olasz, a ki például a régi *παρὰβολή*-ből parola-t csinál s e mellett megtartja más értelemmel a parabolat is. Aztán a parolából egymásután kisarjadzanak a szokásos képzők szerint az alakok: *parola, parolajo, parolina, parolone, parolozza, parlare, parlata, parlatore, parlatrice, parlatorio, parlevole, parlatura, parlottare, parlamento, parlamentare, parlamentario parlantina*. A hajtások újabb hajtásokat bocsátanak, a foltra foltot foldanak-toldanak. Van sok varians, mellékalak, ingadozás. Az olasznak s a mi latin nyelvünknek viszonyát a régi latinhoz illusztrálják a következő példák is: *coltivare, cultivare (colere) cultivator (cultor) copiare, copiositas* a copia-ból, *meliorare* (migliorare, perfezionare), a mely származékok ép olyanok, mintha valaki *permittere* helyett azt mondja: *permissionare*, engedni, engedményezni, *cedere* helyett *cessionare*, incipere helyett *principiare*, kezdeni, kezdeményezni stb. Igaz, hogy ily alakoknál többnyire az értelem is módosul, individualizálódik, pl. *pendere, pensionare, stipendiare*. A *cessionare*-ban is az alak az értelemnek jogi árnyalatát fejezi ki, az engedést jogi értelemben, felfogással véve s mintegy e helyett áll: *iure cedere*. Itt e műszó alakja a jelző szerepét viszi. Kifejezi, érezteti, hogy jogászok közt jogi dolgokról van szó; e specialis körülmények színét magán viseli s így a jelző *iure* vagy *sensu iuridico* fölösleges.

Ha utazók ki akarnak szállni a coupé-ből vagy leszállni a kocsiról s beszállni, beszólni, befordulni egy csárdába, akkor az egymás közt latinul beszélő passagerek, itinerátorok vagy itinerások a *descensus* szó alatt azt értik, a mit Molnár Fer. Patvarista novitiúsában t. i. a *deverticulumot*, herbergát, a le- s beszállást, szállodát, szállót értik a körülményeknél fogva; hogyha háborús hírek járnak s a tisztek latinul conferálnak, az urak s a lapok a háborúról politizálnak, akkor a puszta *descensus* szó alatt, a nélkül, hogy kitennék jelzőjét, hogy *in castra, militum, armadae*, táborbaszállást értenek; ha prókátorok, notariusok örökösödési ügyben tisztükben eljárnak, akkor a *descensus* alatt a leszármazást, a *descendentes* alatt a nemzetteket, *ascendentes* alatt a nemzőket értik, ha nem is teszik ki, mint Georch Illés: *e lumbis descendentes* s ugyanekkor a *defectus* alatt mint Ballagi M. der Defect alatt a megszakadást, a *defectus semini*st értik. Ha régi szlapon ember *census*ról szól, akkor tudjuk, hogy a *census mardurinalis*t kell

érteni, mert abban a korban azon a tájon ez a jelző: *mardurinalis* ugyanis befoglaltatott a census szóban; ha a pap purgatoriumot említ a templomban, a bíró a törvényszéken és az orvos a klinikán, ott is, itt is megértjük a jelző körülményeknél fogva, az alkalmazásnál fogva, maguk a körülmények, viszonyok a hallgatag demonstráló körülírások, epithetonok; ezt a szót: *activus* is csak akkor értjük határozottan, ha meghatározó jelző járul hozzá egy kereskedő, egy választó polgár, grammatikus tanár, gyakorlati ember vagy egy hitelező személyében, alakjában. A hely, idő, körülmény, személy, tiszt, foglalkozáskör, gondolkodásmód stb., ezek mintegy a mutató névmások s a jelzős meghatározások: az, a mely t. i. ide illik.

Ha azt halljuk vagy olvassuk: *operatio* sok mindenfélét képzelhetünk s tulajdonkép semmit sem képzelünk. De ha az epithetont, a differentia specificat, realist, concretet, a példát a személynek, helynek, körülményeknek természetéből kiolvassuk, ha pl. a katona Bercsényitől vagy egy orvostól halljuk, akkor tisztában vagyunk vele. Fölösleges volna, ha a diákok a classisban a táblát «iskolai táblának», a táblabírák a tabulát «*tabula iudicialis*»-nak neveznék egymás közt, mert a nélkül is tudják, milyen tábláról van szó s így a jelzők elmaradhatnak. Fölösleges volna, ha a convictor olaszok ebédközben a tavolát úgy neveznék, hogy: tavola da mangiare e helyett: questa tavola vagy la tavola, vagy di tavola, a tavola. Ez vonatkozik a *cehales sodales*-re is; azoknál van Magister Tabulae, Tafelmeister, főlegény (a szabóknál).

A kancelláriában elég a jelzőt, a speciést megnevezni, a főnév elmaradhat a jelző mellől, mert hisz ott csak levelekről, *de litteris* van szó.

1. *Litterae Armales*. Armales. Armalis (charta). Nemeslevél. Czimeres levél.

2. *Litterae regales*. Regales. Kir. meghívó levél. Országgyűlésre idéző levél.

3. *Litterae Ablicentionales*. Ablicentionales. Ablicentionalis (charta). Szabadságos levél. Szabadságra eresztő levél. Felszabadító levél.

4. *Litterae Cambiales*, Campsoriales. Campsoriales lt. cambiale. Germ. Wechselbrief. Hung. váltólevél. Váltó.

5. *Litterae passuales*. Passuales Passus. Germ. Pass. Geleit-

schein It. salvocondotto. Uti levél, utazó levél, szabad menetű levél; pakszus, — marhalevél.

6. *Litterae estafetales*. Estafetales, Stafeta, gyors, siető, futóka, levél, sürgöny, staféta, gyors pósta.

7. *Litterae Reversales*. Reversales. Reversalis; visszatérítő, viszonlevél, tértetvény. Revers, Reversalis Térítvény.

8. *Litterae currentales*. Currentales. Currentalis. Currens. Körözvény v. Litteræ Circulares.

Ha ezt a szót: *legítima*, mint nőnemű főnevet olvassuk, magában, akkor minden törvényes dolgot, res-t érthetünk alatta, sok szót, főnevet, fogalmat gondolhatunk, melyek a főnévvé lett jelző, t. i. a *legítima* szó mellől elmaradhattak, mint fölöslegesek, elhagyattak. S így első tekintetre nehéz kitalálni, megfejteti e talányos, jelzőből lett főnevet. Lehet: *legítima* (uxor), *legítima* (vox), *legítima* (filia), *legítima* (poena), *legítima* (potestas), stb., de ha örökösödési ügyben értekezők közt a helyszínen *in facie loci* vagyunk, akkor hereditast értünk alatta és mivel osztályos atyafiakról (*condivisionales*) van szó, a *legítima* főnevet jelzőnek vesszük, visszaadjuk eredeti voltát s így egészítjük ki: *legítima* (pars hereditatis), mely kiegészítését, körülírását a szónak a körülmények hallgatagon demonstrative adják, magukban foglalják s így fölöslegessé teszik. *Legítima* tehát = *pars hereditatis competens, lege praescripta*.

Ezt a szót: *interpretativus*, hajlandó az ember egyszerűen így fordítani: «magyarázó», de mivel ez jogi világból való terminus s a jogászok jelző nélkül is így értik egymás közt, azért *Geörch Illés* így fordítja: «törvénymagyarázó», a mi a jogászok közt magától értődik, azért az *interpretativum* szó mellől elmaradt a tárgy, a jelző t. i. a *lex*, hogy: mit magyaráz, minek a magyarázója? Mikor azt olvassuk: *portales*, megakadunk rajta és sok mindenfélét gondolunk; de mikor a kurucz háborúban Bercesényi szájából halljuk, a ki a parasztokról ezt mondja: «két nap két-háromezer propter *portales* előáll», mindjárt tudjuk, hogy a *portalis* hajdukról van szó, melyek más helyen *portales hajdones*-nek is neveztetnek.

Tehát a hely, idő, tiszt, körülmény, személy, foglalkozás, gondolkodás feleslegessé teszi az individualizáló, specializáló jelzőket, meghatározásokat és hallgatagon oda érteti. Vagy pedig a concretet, a jelzőt adja (obligatoriales, *legítima*, *purgatorium*), s az abstractumot, meghatározó fogalmat (*litteræ*, *hæreditas*, *iura*-

mentum, medicamen), a hely, idő körülmény, személy, iroda, kórház, a hol levelek, gyógyszerek szerepelnek, adja. A magyar latinság ma is produkál szókat, a régiek stilusában.

A Pesti Hirlap 1896. febr. 8. számában ezt olvassuk :

«Azok, a kik csak úgy ingyen csinálnak a kerületőknek vasutakat : *vicinalis képviselők*. A kik úgy csinálnak, hogy hasznuk van vele : *vicinalior képviselők*. Azok pedig, kik úgy csinálnak, hogy sok-sok hasznuk van belőle, vagy azonfelül még benne ülnek 5—6 igazgatóságban is, azok *vicinalissimus képviselők*. Egy honatya.» Ez sokban emlékeztet régi latin jogászaink stilusára, szóképzésére, a kik komoly kifejezésekkel ily módon jártak el. Ha egy régebbi írónál ilyesmit olvasna az ember : *vicinalis ablegatus*, sokat kellene rajta törni a fejét, míg a talány valódi értelmét kihüvelyezné. Ez illusztrálja a jogi szók megfejtésének nehézségeit is. Efféle szókat, kifejezéseket csináltak íróink naivul, öntudatlanul, úgy hogy sok szó viccznek válik be. Íróink mind igen jártasak a *classicusok*ban ; jól tudnak latinul, de a történeti hatásnál, kényszernél, *status quo*-nál, *milieu*-nél fogva még sem kerülhetik ki, hogy a latint ne toldják-foldják, ne travesztálják. Nem zárkozhata el az új felfedezések, intézmények, fogalmak, változások, fejlődések, keveredések, idegen hatások elől. A latin nyelvet a folyton komplikálódó élethez, gyakorlati s szellemi világhoz kell alkalmazni, fejleszteni. S a mennyiben a nyelv általános psychol. törvényeit, analogiáit, geniusát követik, sok jó és szép szóval gyarapítják a *classicus latint*, melyet elegánsan, bár sablonosan *phraseologistice* tudnak kezelni : *Depluus Vinicola Pacifragium Caerulescere Sacrifex Funitex Restiarius*. A történeti szükség aztán eredetiségre szorítja. A modern fogalmakat, árnyalatokat *classicus* szókkal fejezik ki, s így a *classicus* szókat értelemben is gyarapítják pl. *discumbere* asztalhoz, ebédhez ülni, *canis sagax*, Spürhund, vizsla, *prætoriani*, kir. testőrök, *tabula* (iudiciaria), *denarius tribunus*, ezredes, *colonellus*, commoditas (kocsi és árnyékszék), *septemviratus*.

A lehető combinatiókat, variatiókat *classicus* tökből, *classicus* képzőkkel majd mind keresztülviszik, aztán számtalan összetételt hoznak létre, görög szókat latinizálnak, mint arra már a rómaiaknál találtak példát. S már ez magában véve egy szótárra való készlet. Pedig ez csak kisebbik része az új szóknak, melyeknek másik részét az idegen nyelvekből viszik. Az újabb nyelvek szabadon kölcsönzik az anyagot. Már a *classicusban* találtak idegen anya-

got: *arrha*, *arrhabo* (héber), *mapalia* *magalia* (pún), *gaza* (perzsa) *framea* (germán) . . . és a mi íróink ezen a nyomon haladva elárasztják latin nyelvünket idegen anyagú, de latinos formába gyúrt szókkal. Úgy vagyunk vele, mint magyar nyelvünkkel is. Forma dat esse rei. Sokszor az átvett idegent raggal sem latinizálják: *sinhorán*, *sincoran* (= chien courant). Az anyagot héberből, görögből (*diaphaneitas*), latinból, olaszból, francziából, németből, szlávból, törökből stb. veszik és az internationalis szókból: *thea*, *caffé*, *rum*, *colera*, *tulipa*, *canari*, *opera*, *eldorado*, *miniszter*, *ministerium*, *dilettans*, *Donquixotianus*, *caricatura*, *califa*, *concurrrens*, *dolcefar niente*, *loyalitas*, *impertientia*, *correspondentiá* idegen, de világ-szerte elterjedt termékek, árúczikkek, politikai, irodalmi, tudományos, galanteriai, salon stb. internacionálisan forgó műszók. S ezeknél külön meg kell jegyezni, hogy a mi íróink sok olyan szót vesznek fel a latinba, melyek a középkori s ujjabb latinság szótáráiban egyáltalán nem fordulnak elő, esetleg ujjabb keletűek is (mikor másutt már nem használták a latint) de azért ismeretesekek s mint jellemző, megszokott, kifejező idegen szók internacionálissá váltak, lépten-nyomon használatosak, akár olasz, franczia, angol, akár szláv (*pletka*, *polka*), akár arabs nyelvből származnak is eredetileg. Az ilyeneket a magyar író latin szövegbe fölveszi, latinizálja, *arcessit*, *adoptat*, *asciscit*, *inserit*, a latinban is *cur-susba*, *forgalomba* hozza, a magyarországi latinság számára lefoglalja, meghonosítja. Ezek speciálisan a magyarországi latinság szavai, bár internacionálisak vagy idegenek is. Ez jellemző a román-germán nyugat közt elszigetelten élő magyarra, a ki ily latinizált idegen szókkal tolmácsolhatná mondani valóját az idegen nemzet-tel. Pl. *bureaulis*. — Mintha magyar szerző Brandes-nek e három szavát: *Philistrositát*, *Mediokratie*, *Imbecillist* latin szövegben magyarországi latinságba átültetné: *Philistrositas*, *Mediocratia*, *Imbecillista*. Magyar szövegben használja a hirlapirodalom ezt a latin szót: *impressionalista* . . egész modern értelemben. Körülbelül megfelel neki, a mit Kemény Zsigmond tanulmányaiban: *impressionabilis*-sal fejez ki. Ha ma írna valaki latinul s fölvenné, ez által a latin nyelvbe codificálná, bár így is a magyarországi latinsághoz tartoznék.

Érdekes Molnár Fer. utasítása, melyet a patvaristának ad, hogy kell stilizálni a porta fulgida' ottomanicá-ra szóló leveleket. A specialis magyarországi latin szókat, mint pl. a *Judlium*, *Bir-*

sagium, Jobagio stb. ne vegye föl, hanem vagy classicusan, vagy a török által is megérthető internacionális volapük szóval fejezze ki. Molnár e passusa így szól (Patvarista novitius 40. l.) «Inter Stylum Juridicum et Politicum discretam subinde pone distinctionem! nam stylus Politicus seu Publicus ea expressione et talibus terminis instruendus est, ut generaliter omnibus nationibus dati termini communes sint. Male id circo exponeres in Politicis scribendo exg. in Turciam hoc modo: In præsciti ottomanicæ Portæ Subditi *birsagatione Tripartitali* Decreto sancita, perque *Judlium* nostrum exacta nos minus peccasse; quia in Turcia aut alibi Gentium id intelligi minus posset; proinde dicendum esset: In poena publica Regni lege sancita perque Comitatussem vel Jurisdictionatum Provinciæ Nostræ Judicem eidem inflicta et exacta». E szerint ha egy correspondens Németországba írna, akkor a *buchhaltericus* szót, ha Franciaországba *bureaulis t, comptoir*-ot, ha Olaszországba: *computust, computabilitast, contabilitast* kellene írnia.

Tisztelt Akadémia! Pontosan és lelkiismeretesen beszámoltam három előterjesztésemben a szótár összeállítása körül kifejtett munkásságról, annak tartalmáról, történetéről, a számtalan előforduló nehézségekről, végre a negyedik jelen előterjesztésemben a magyarországi latinságnak különleges sajátosságairól, melyek által minden más nemzetnél előforduló latinságtól különbözik. Szavamat beváltottam, midőn kilátásba helyeztem, hogy e szótár kiadatásához a millenniumi évben hozzá foghatunk.

Hogy az ilyen szótár teljes nem lehet, más nemzeteknek e nemű kiadványai mutatják, és igaza van a Du Cange-nál előforduló versnek:

Legisse libros omnium qui scripserint,
Laboriosum est, longiusque sæculo.

Részemről a lehető megtettem, hogy az efféle szótárnak alapját megvehessem, a tisztelt Akadémiától függ, hogy a *verbum caro fiat*.

BARTÁL ANTAL.

KAZINCZY FERENCZ POLEMIÁJA AZ AURORA-KÖRREL 1830-ban.

(A «Szent Hajdan Gyöngyei»-ből támadt irodalmi pör.)

Az irodalomtörténet legérdekesebb jelenségei közé tartozik, ha egy nagyhatású író, ki kora irodalmi mozgalmaira döntő befolyást gyakorolt, önmagát túléli és a múlté lesz, mielőtt tényleg meghalt volna.

Kazinczy pályája ebben a tekintetben is rendkívül érdekes. E pályá utolsó évtizedében az irodalom mindinkább elbagyta azt a medret, melybe ő azt egy emberöltő előtt egész erejének és szorgalmának latba vetésével beleterelte. 1830-ban végre megtörtént a teljes szakadás és végleges leszámolás az újabb és régibb irodalom között, midőn a Pyrker Szent Hajdan Gyöngyeiből támadt harczban az Aurora-kör Kazinczy enyhe és elnéző modorával szembe a legszigorúbb és legridegebb kritikát állította oda és az ő «rein menschlich»-féle eszménye helyébe odahelyezte mint a költészet élő lelkét azt a hatalmas nemzeti érzést, mely Napoleon bukása és a romantikusok diadala után mint delejes áram járta végig egész Európát. Az idő egy újabb lépést tett előre, és Kazinczy, ki a haladó kort már nem tudta követni, a leghevesebb és legkiméletlenebb kritikának lett áldozata. A rendkívül érzékeny ember a támadások nyomása alatt csalódva érezte magát s lelke elborult a fájdalomtól és keserűségtől akkor, midőn élete oly közel állott befejezéséhez. Ép azért talán nem lesz érdektelen felkutatni ennek a harcznak okait és lefolyását, kiterjeszkedve röviden Kazinczy irodalmi állásának és azon viszonyának jellemzésére, melyben Kisfaludy Károlyhoz és köréhez állott, mert csak így érthetjük meg a pör lefolyásának minden egyes mozzanatát.*)

Kazinczy egy negyed századnál tovább uralkodott föltétlen hatalommal és tekintéllyel a magyar irodalmon. Buzgósága, kitartása, következetessége mindig többeket és többeket vont táborába, melynek jelszava a forma csinosítása, az izlés nemesítése volt. A régi írók, kik a mult hagyományain nőttek fel, lassankint elhaltak mellőle, a kik pedig ellenszenvökkel egész pályáján végig kísérték, azok jobbára ama réteg tetszését keresték, melyet ő mint profanum vulgus utált és megvetett.

*) Evvel a polemiával eddig Gyulai Pál (a «Vörösmarty összes munkái» 1885-iki kiadásának VIII. k. 361. lapján írt kitünő jegyzetében) és Szathmáry József (Phil. Közlöny 1893. évf. 671. l.) foglalkoztak legbövebben. Mindketten azonban a pörnek csak azon részleteire terjeszkedtek ki, melyek tárgyakkal szorosan összefüggtek.

Az ifjabbakat azonban udvariasságával, előzékenységével, dicséreteivel, gyakran hizelgéseivel erős. öntudatos gárdává egyesítette, mely őt vallotta mesterének s tekintélyének föltétlenül meghódolt. És épen ez volt törekvésének célja, melynek elérésére dicsőségszomja mindennél inkább sarkalta. «Nékem halhatatlanság az egy bálványom -- írja 1802-ben Kis Jánoshoz ---.*) Csak ez legyen enyém, örömet lemondok az életnek minden örömeiről, örömet eltűröm az életnek minden viszárs eseteit . . . Menjünk a kitett cél felé, barátom, s szeretetünk édeségeit vegyük kezességeül a halhatatlanságnak, mely bizonyosan a mienk.»

Kazinczy szelleméből is, mint a legtöbb irodalmi reformator pl. Opitznak, Gottschednek felfogásából hiányzott a művészet örök törvényeinek ez a mélységes belátása, mely az utánok fellépő és az általok előkészített talajon működő nagy költők műveit jellemezni szokta. Ő is mint az irodalmak többi megújítói, kiknek jelentősége azért nem kisebb mint az elsőrangú költők alkotásai, egy újabb irodalmi áramlatnak álltak egyoldalú hatása alatt, mely többnyire az elvadult külalak megjavításában, az alásülyedt izlés megtisztításában tetőződött.

Hogy milyen nagy volt Kazinczynak ez az egyoldalúsága, mennyire hiányzott belőle minden jelentősebb kritikai mélység és éleslátás, kitűnik abból a válaszból, melyet Kisfaludy Károly első levelére adott. Kisfaludy Károly ugyanis arra kérte Kazinczyt, hogy válaszában fejezze ki véleményét drámai dolgozatairól, a mit Kazinczy a következőkben meg is tett: **) «Ítéletemet kívánod dramaturgiai dolgozásaid felől. Én e mezőbe soha sem mertem vágtni; érzettem kevés erőmet s ez legalább szerénységem bizonyága. Engedd tehát, hogy jambusaidra mondjak egy-két szót.» Ezután leczkét ad Kisfaludynak a jambusok tisztaságáról és szépségéről.

Tagadhatatlan azonban, hogy Kazinczy oly széles körű ismeretekkel, olyan általános műveltséggel bírt, mint irodalmunkban eladdig talán senki. Evvel a műveltséggel, ezekkel az ismeretekkel, daczára felületességének és a külsőségekhez tapadt érzékének, még olyan tehetségeknek is tudott imponálni, mint Berzsenyi vagy Kölcsey. Az eszme, melynek annyi szenvedésekkel, annyi nélkülözésekkel híven szolgált, két évtized alatt feltétlen uralomra vergődött, s mindenki, ki izléssel tudott vagy legalább akart írni, Kazinczyt vallotta tanítójának, mesterének, bírójának. Két évtized lefolyása után azonban az alak reforma-

*) Kazinczy Ferencz levelezése II. k. 473 l. (Kiadja Váczy J.)

**) Kazinczy F. lev. Kisfaludy Károlylyal és ennek körével 5. l. (kiadta Kazinczy Gábor 1860).

tiója be volt fejezve, és következett a tartalom megbírálása, megjavítása. Kazinczy betöltötte hivatását, melyre őt tehetsége és életviszonyai nevelték; a vezérszerepet olyanok követelték magoknak, kik a szép alak mellett belső tartalmat is kívántak és követeltek a költészettől és minden művésztől.

Az 1822-iki év újabb lépés volt azon eszmény megközelítésére, melyet később Petőfi és Arany a magyar nemzeti költészet örök dicsőségére megvalósítottak.

Kazinczy maga is érezte, hogy az ár, melyet megindított, a szellem, melyet felidézett, kivonta magát hatalma alól és nem hallgat már szavára, intéseire, dicséreteire; érezte, hogy ő tulajdonképen már a meghaladott múlté. Ha Kazinczy meg tudta volna érteni az idők jelét, bizonyára beérte volna az ő eszméjének diadalával és átengedte volna az irodalmi küzdés terét azoknak, kik irodalmunk fejlődésének egy újabb korszakát képviselték, habár ezen újabb fejlődés az ő törekvésén, az ő tevékenységén alapult.

Uralomvágya azonban, mely irodalmi tekintélyének és fényének legragyogóbb napjaiban fejlődött ki benne, nem engedte őt félreállni, hanem arra sarkalta, hogy latba vetve multját és el nem vitázható nagy érdemeit, belemenjen a harczba, melyben már nem szép szólamokkal, túlzó dicséretekkel, hanem a gondolatok fegyverével szereztek érvényt meggyőződésöknek. Készséggel ragadta meg az alkalmat, melyet Kisfaludy Károly első levele nyújtott, hogy felajánlhassa barátságát „ama tiszteletre méltó kis körnek”, melyről érezte, tudta, hogy meg fogja indítani és ki fogja fejleszteni azt az irodalmat, melyben ő már csak mint a multnak egyik hagyománya szerepel. Azok által akarta föntartatni és megvédeni tekintélyét, a kik --- legalább az irodalomban --- semmiféle tekintélyt el nem ismertek, azoktól akart magának tömjéneztetni, a kiknek elve mindenhol és mindenkiel szemben a legszigorúbb kritika volt.

Mily örömet okozott Kazinczynak Kisfaludy Károly levele, melylyel ez őt a régi írók szokásához képest felkeresni sietett, mutatja válasza, mely ömlengéseivel Kis Jánost, Guzmics Izidort ugyan elbájcolhatta, de aligha kelthette fel Kisfaludyban a rokonszenvet Kazinczy iránt. Nem is váltottak sok levelet egymással s nem is sokáig tartott levelezésük. Az ok, mely a levelezés félbeszakítását előidézte (Kisfaludy rossz néven vette, hogy Kazinczy a Hébének több közleményt küldött mint az Aurorának), alig érdemel szót és aligha lett volna képes Kisfaludy és Kazinczy közt megszüntetni a levelezést, ha ez Kisfaludynak egyébként kellemes lett volna. Érintkezéseket, mely mindig udvarias maradt, ezután mások, leginkább Toldy és Bajza közvetítették.

Hosszabb éveken át, mint Kisfaludyval, levelezett Kazinczy Vö-

Vörösmartyval. Jóllehet a Zalán futásán tanította gyermekeit a magyar verselés ismereteire — a mivel aztán később, valamint a Kisfaludy Károly halálán felkötött gyászszalaggal is sokszor dicsekedett és még többször védekezett —, mégis a szűkszavú és tartózkodó Vörösmarty iránt érezte az Aurora-kör valamennyi tagja közt a legkevesebb rokonszenvet. Ők sohasem állottak olyan nagyon közel egymáshoz és nem is voltak köztök soha félreértések, mert keveset törődtek egymás véleményével.

Szorosabb volt a viszony Kazinczy és Bajza közt, mert Bajza, dacára annak vagy talán ép azért, mert jellemök annyira különbözött, őszintén tisztelte és szerette Kazinczyt. Viszont a «szent öregnek» Bajzának szókimondása, erős dialektikája annyira imponált, hogy midőn Bajza a Conversations-Lexicon-pörből kifolyólag, mely különben neki az epigramma-vitával együtt nagyon tetszett, oly erősen megtámadta Dezsőffy, kit Kazinczy rendkívül szeretett, nem mert Bajzával nyíltan szembeszállni. De Bajzának ezt a lépését nem tudta Kazinczy soha megbocsátani s annyira megneheztelt érte, hogy utóbb a Kritikai Lapokban megjelent támadásokért egyedül őt okolta s válaszában leginkább őt sujtotta.

Egészen más volt a viszony Kazinczy és Toldy között. Jellemök nem volt annyira különböző, s Toldy az ő szeretetreméltóságával annyira meg tudta nyerni Kazinczy tetszését, mint talán összes barátai közt senkisé. Ő vele szemben volt az agg Kazinczy a legőszintébb és ő tőle vette legkevesébbé rossz néven az ellenvéleményt, mert Toldy nemcsak Bajza, hanem Kazinczy nyelvén is tudott szólni. Ő közvetítette az érintkezést közte és az Aurora-kör közt, különösen akkor, mikor félreértéseket kellett elsimítani. Ha ő nem tudott Kazinczynál valamit elérni, akkor az nem sikerült senkinek, mint pl. Kölcsey kibékítése Kazinczyval a Homér-pör után. Elképzelhetjük tehát, hogy mily fájdalmat okozott Kazinczynak, midőn Toldy, a kit oly őszintén szeretett, a kinek barátságára olyan büszke volt, Pyrker Szent Hajdan Gyöngyeinek fordítása miatt őt olyan erősen, olyan sértő nyíltsággal, olyan lobogó szenvedélylyel megtámadta. «Szerencsétlen játéka a véletlennek — mondja Szathmáry az ő értekezésében — hogy végre maga tépte szét azt a már meggyengült köteléket, melyet folyvást kötözgetni próbált.» (Phil. Közl. 1893. évf. 671. l.).

Toldy bírálata rendkívül meglepte Kazinczyt, pedig tudhatta volna, hogy a «párduczos Árpád tömjénezői», a mint ő az Aurora-kört később nevezte, nem lelkesednek egy magyar ember német munkájának fordításáért, el lehetett rá készülve, hogy meg fogják rá tenni nem épen hizelgő megjegyzéseiket. Megsejthette Toldy viselkedéséből, melyet az 1827-ben tanusított, midőn őt arra kérte, hogy szerezzen Mailáth gróf

«Magyarische Sagen und Märchen» című művének fordításához kiadót. Toldy Kazinczynak ezen kérelmét eleinte tekintetbe sem vette, csak midőn Kazinczy minden egyes levelében ismételte és sürgette, látott hozzá immel-ánnal egy kiadó kereséséhez. Pedig e mű magyar tárgyú volt s némileg a magyar nép ismertetését mozdította elő a külföldön. Mennyivel nagyobb ellenszenvvel kellett tehát Toldynak és az Aurora-körnek Pyrker iránt viseltetnie, a ki — legalább ismertebb munkáiban — soha magyar, hanem mindig csak német tárgyhoz nyúlt.

Talán helyén való lesz, ha itt Pyrkernek néhány életrajzi adatát felemlítjük. 1772-ben született Lánghon, a Balaton vidékén. Kiképeztetését Székesfehérvárott, majd Pécsen nyerte. Tanítványa volt Ányosnak és Virágnak, kik a tehetséges ifjút rendkívül szerették. Eleinte katonai pályára készült, de mivel atyja e tervét ellenezte, egy olaszországi útja után a cistercita-rendbe lépett Lilienfeldben. Itt gyorsan emelkedett és már 1812-ben a rend apátja lett. Majd kilépett szerzetéből és 1818-ban szepesi püspökké, 1820-ban velencei patriarkává, 1827-ben pedig egri érsekké és Hevesmegye örökös főispánjává neveztetett ki. Rendkívül képzett ember volt, ki a mellett hogy lényegesen befolyt a magyar katolikus klérusnak meglehetősen súlyos szellemi színvonalának emelésére gazdag pártfogásban, anyagi és szellemi támogatásban részesítette a tudományt, művészeteket s a kulturának sok más ágait. Ányos és Virág égő hazaszeretetéből természetesen kevés volt benne. Mint aulikus főpaprak az egységes Ausztria megszilárdítása volt eszménye, mint hírneves német költőnek pedig a germán civilizatio terjesztése. Poétai munkái nagy elterjedettségnek örvendtek, a miben magas állásának legalább is annyi része volt, mint tehetségének. Népszerűségének talán egyik oka abban is rejlett, hogy magyar létére német költeményeket írt német történelmi alakokról és eseményekről. Goethe legalább még ma is így ír róla az ő irodalomtörténetének Pyrkerrel szóló fejezetében: «Es verdient hohe Anerkennung, dass ein Geistlicher, ein Ungar sich für deutsche Dichtung interessierte und für seine Schöpfungen deutsche historische Stoffe wählte.»

Kazinczy eddig kiadott leveleiben Pyrker nevét 1827-ben említi először,*) midőn egy február 12-ikéről szóló levelében Toldyt arra kéri, hogy szerezze neki kölcsönbe Pyrker László Rudolphiását, mert míg perét, melyet rokonaival folytatott, meg nem nyeri, nem vesz könyveket; pedig nagyon szeretné bírni, miután az Allgemeine Zeitung azt írta róla, hogy «Homér oltá nem irtak ilyen epopœát». «Ha a szó nagytított is — írja Kazinczy — de egy értelemben igaz lehet.» Toldy meg is küldte neki a kért munkát, a mit Kazinczy egy 1828 január 4-én kelt

*) «Kazinczy F. lev. Kisfaludy Károlylyal és ennek körével», 65 l.

levelében megköszönt.*) Ennek a levélnek az a része, melyben Pyrkerrel foglalkozik, kiválóan érdekes, nemcsak azért, mert kitűnően jellemzi Kazinczyt mint költőt és bírálót, hanem azért is, mert ő hangoztatja először azt a vádat, mely ellen később Pyrker a legnagyobb elszántsággal és legnagyobb makacssággal megvédeni igyekezett. «Édes barátom — írja Kazinczy e levelében, — most kísérem a grádicsig a Te általad igen szeretett Szemere Miklóst, ki nekem a Rudolphiást hozá meg. Nagy örömet hozza nekem benne, nevezetesen azt is, hogy ennek a nagylelkű férfinak jobb képét bírhatom, mint a mely a «Perlen der heiligen Vorzeit» előtt áll. A történet azzal a német hangú névvel megfosztá nemzetünket azon szerencsétől, hogy vele a németek előtt dicsekedjünk; s mely gonosz gondolat vala, hogy maga is megfosztá attól, a Felső-Ört Oberwarttá tolmácsolván! Elszomorodtam ezen — vedd ehhez azt a kakophonusz legelső sort az egész munkában, melyet skandalni is alig tud az olvasó (Tön' o Heldengesang von den schmetternden Kriegesdrometen — Wieder geweckt von Rudolph nun, dem Kaiser der Deutschen . . .). Én ha egri érsek volnék, németül írt munkámat előbb egy nevezetes német verselővel tekintetném meg, s így ereszténém ki, ha az kimutatná a helyeket, melyek igazítást kívánnak, s most midőn egri érsek nem vagyok, nem bérért hívok meg mást az effélére, hanem baráti bizodalommal.»

Nemsokára ezután magának Pyrkernek is írt Kazinczy levelet, melyben egyebek közt a következőket mondja: «A nép, melynek Excellentiád születés, neveltetés, ajak, mint viselt méltóságait meghaladó érdemei által egyik legfényesebb ragyogású tagja, a Szent Hajdán Gyöngyeit mind eddig csak idegen nyelven olvassa . . . Ha korom s életemet összetépdelő gondjaim engedék vala, örömet lelném e szent énekeket hexameterekben adni vissza nyelvünknek; így poétai prózába öntve teszem, a mit erőm nem tilt. Tisztelettel nyujtom be a felkent költőnek legrövidebb époszát, hogy javulást nyerve adjam a többit is, vagy intéseire elhallgassak.»

E levélhez, melyben az összetépdelő gondok említése nem véletlen, Kazinczy a Gyöngyök egyik énekének, Sámuelnek prózai fordítását csatolta volt. Nemsokára rá megérkezett Pyrker válasza, melyben Sámuel fordítását remeknek nevezi és Kazinczytól a Gyöngyök többi énekének minél előbbi átültetését kéri.

Mindkét levelet Kazinczy a Muzarion III. kötetében**) közölte talán azért, hogy könyvére már előre is felhívja különösen a katolikus papok figyelmét, mert hisz ezen fordítás elkészítésére nem csak irodalmi és æsthetikai czélok, hanem «összetépdelő gondjai» is készítették.

*) «Kazinczy F. lev. Kisfaludy Károlylyal és ennek körével», 140 l.

**) Muzarion III. IX—XI. l.

Még több levelet is váltott Kazinczy ebben az ügyben Pyrkerrel, de ezek még kiadatlanok és így nem használhattam fel a dolgozatomban. Másokhoz intézett leveleiben nagy ritkán és akkor is némi tartózkodással beszél készülő fordításáról s csak Bártfayval szemben nyíltabb és őszintébb, a kit nemcsak irodalmi, hanem magánérinkezésből is ismert.

1829 december 31-én írja Toldynak,¹⁾ ki akkor a magyar irodalom és hazai viszonyok ismertetése céljából külföldön járt, hogy betegeskedése daczára bevégezte a Szent Hajdan Gyöngyeinek fordítását és már sajtó alá is adta. A levélhez mellékelte a Gyöngyök bekezdő költeményének, a »Hárfá«-nak hexameteres fordítását is, hogy Toldy azt felolvashassa és elszavalhassa, ha a magyar prosodiát ismerteti, s nem lesz nála magyar könyv.

Toldy Londonból kelt válaszában egy szóval sem terjeszkedik ki Kazinczy levelének ezen részére, s Kazinczy nem is tesz többé Toldyval váltott leveleiben róla említést, mert érezte, hogy az Toldyt nem nagyon érdekli, sőt talán bosszantja is.

Őszintébben és bizalmasabban ír Bártfaynak, kinek a Gyöngyök kiadásánál ugyanazon szerep jutott, mint Toldynak a Mailáth-féle magyar Regék sajtó alárendezésénél. 1830-ban márczius havában²⁾ a következőket írja Bártfaynak: »Az érseknek ma küldém meg Prefatiomat, postán, most talán harmadszor. Nem ő parancsolá az ujra dolgozást; önként tettem azt, mert újabb dátumokra akadtam. Benne lesz a biographiája is.« A következő levélben³⁾ már azt is megírja, hogy milyen anyagi hasznót remél a »Gyöngyök« fordításából, de egyszerűs mind lékére köti Bártfaynak, hogy levelét a Tek. Asszonyon kívül senkinek se mutassa, s aztán így folytatja: »Ő Exc. Pyrker úr nyomtattatja a »Szent Hajdan Gyöngyeit«, s az exemplárokat nekem hagyja. Nem élek vissza kegyességével s nem nyomtatok többet mint 500 exemplárt: 50-t velinre, velencei szép, nem velinre 450-t. Ebből viszont én adok Ő Exejának 25 exemplárt velinre, 75-t a más rendű papirosra = 100-t, s háromszázat pénzzé kell tennem. Barátom, — írja tovább — itt a te segédedre van szükségem. Actiákra kell osztanunk, s az ügy barátjai, vagy az enyimek, légyenek munkások, hogy 300 exemplárt pénzzé tegyenek. A negyedik százat, mint mondtam, Ő Exja kapja, 100 nálam marad bizonyos célra. Egy exemplárt bekötve hét forintot adatok el.«

Április havában⁴⁾ újra írt Bártfaynak ebben az ügyben levelet

¹⁾ »Kazinczy F. lev. Kisfaludy Károlylyal és ennek körével«, 173 l.

²⁾ »Kazinczy F. lev. Kisfaludy Károlylyal és ennek körével«, 287 l.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ »Kazinczy F. lev. Kisfaludy Károlylyal és ennek körével« 291 l.

melyben, mivel a nyomtatás munkálatai már meglehetősen előrehaladtak volt, részletes utasítást ad neki az egyes példányok szétküldéséről: «Sághy — írja Kazinczy — nekem azt ízené, hogy a Szent Hajdan Gyöngyei a csonka héten készen lesznek. — Most hát kénytelen vagyok neked lenni alkalmatlan, mert nincs senki, a ki kérésemet hívebben és értelmesebben teljesíteni tudná. Téged, édes barátom, elöl terhes hivatalod, de te parancsolni fogsz másoknak, s a dolog jól megyen, ha te parancsolsz. Szalai Lacziban (Handgasse No 15) alkalmas és kész segédre találsz. Első dolgod az volna, hogy szólanál magad Sághy úrral, s tudnád meg, a szerint nyomtatták-e, mint én kívántam. Nemesebb velenczei papirosra 50 exemplárt, csekélyebb velenczeire 450-t. S ha így nyomtatták, úgy az érseknek a typographiában marad 25 szebb, csekélyebb papirosra 75 exemplár = 100 exemplár, nekem pedig 25 szebb, 375 csekélyebb papirosú. Ezekkel bánj így: köttesd be mind a 400 exemplárt a maga boríték cím-papirosába, lapos háttal, ki nem vagdalt lapokban, meghagyván, hogy a hajtogatás nagy gonddal essék, s az első s utolsó lapokat bé ne piszkolják, mint a kontár kötők szokták. Ajándékba (adj majd egy-egy) szebb papirosú exemplárt: Bártfaynak, Szemerének, Helmeczynek, Kisfaludynak, Vörösmartynak, Fenyérynek, Toldynak, Bajzának, Telekinek, Széchenyinek, gróf Dezsőffy Józsefnek, püspök Kopácsynak, gróf Mailáth Jánosnak; egy-egy csekélyebb exemplárt: Horvát Istvánnak, Dr Forgó Györgynek, Sztrokaynak és Sup. Kisnek, Fáy Andrásnak, Jakabfalvy Dánielnek, Walthernek, Markosnak, Páknak, Klauzálnak, Nagy Károlynak, Rumynak, Szalaynak, Trettnernak, Krajniknak, Jankovicsnak, prépost Fejérnek, Schedinsnak, Thalynak, Farkas Károlynak; azután eladás végett: 50 explárt Villás zirczi apátúrnak, 30-t Guzmicsnak, 30-t Ocskay Antal váradi kanonoknak Bécsbe, 10-t Popol váradi kanonok- és exhortatornak, 20-t Bárá Szepesi Ignác pécsei püspök exjának; nekem felküldeni 12 szebb s 75 csekélyebb exemplárt; marad Pesten s a vármegyékben eladni 140 csekélyebb exemplár. Eljlesztél — folytatja Kazinczy —, hogy hat frt drága lesz. De az érsek neve szerez vevőt, s minekutána csak 140 exemplár eladása fekszik rajtad és barátinkon, s a Kis Gyula könyve négy frt 10 krajczáron kél, reménylem ezt a 140-t Pesten és a vármegyékben így el lehet adni. A sok követ most Pesten van, s egyik vagy másik barátunk ismeretes velek, s szolgálhat nekem. Oztán valamely könyváruossal ki kellene tétetni a könyvet az utczára, hogy az elmenők lássák, s hírt adni a kulcsárné s a budai német ujságokba. — A pénz kezedhez megyen. Ebből fizess ki 1. a szerkeszket, 2. a kötőt, 3. Sallustot és az Anthológiát, 4. Fellnert, az órást, 5. Rumyt 150 frtig, 6. Horvát Istvánt 200 frtig s valami egyéb költségem lesz. Csak arra kérlek, hogy az exemplárokat (bekötve) mind másoknak, mind nekem küldd el minél előbb. Minél előbb jó a pénz, annál jobb.

Tudod mennyi szükségem van, s június első napjaiban 400 frt interest kell adnom. Horvát Istvánt hagyd utolsónak a fizetésben.*

Szeptember 1-én*) ismét egy újabb levéllel keresi fel Bártfayt, melyben arra kéri, hogy sürgesse meg Fenyéryt, hogy a Gyöngyök eladásából befolyt pénzt, valamint az őt megillető exemplárokat minél előbb küldje meg neki, mert nagy szüksége van mind ez egyikre, mind a másikkra. Egyszersmind panaszolva említi, hogy »a papocskák többet ígértek, mint megtarthattak, midőn magokra vállalták exemplárjai szelvényküldését.«

Míg Kazinczy a Gyöngyök elárúsítása és értékesítése ügyében fáradott saját anyagi helyzetének javítása céljából, addig az Aurora-kör megtette a szükséges előkészületeket egy olyan lapnak megindítására melyre a magyar irodalomnak égető szüksége volt, s a mely paragon hevert kritikai irodalmunk történetében új korszakot nyitott. Már 1825-ben tervezte Kisfaludy Károly és köre egy tisztán kritikai lapnak kiadását, mert az Aurora a nők számára lévén írva, csak szűk teret nyújthatott a komoly bírálatnak. Már akkor is Bajzát, kit Szemere Miklós a szívfagy megtestesítésének**) tartott, szemelték ki a lap szerkesztőjéül. de Bajza abban az időben még nem vállalhatta el a szerkesztést, mivel még nem határozott volt jövőjéről, s mivel nem akart oly ifjan népszerűtlenné válni, mint Kölcsény, s nem akarta kockáztatni életpályáját, melyen nemcsak babérokat, hanem kenyeret is kellett keresnie. 1825-ben tervek nem sikerült, de ez nem bénította meg törekvésüket, annál kevésbé, mert napról-napra jobban érezték egy független kritikai lap hiányát. 1828-ban a következőket írja Toldy a Felsőmagyarországi Minervában: »Oly korban, midőn szomszédaink literatúrája fénypontján áll, midőn mi magunk megbarátkoztunk a külföld nagynemű lélekmiéivel, oly korban nem ballagni, hanem szökni kell, hogy a mívelt olvasó várását kielégíthessük. Mig mi izlés, lélek nélkül költünk, hagymázban fordítunk, mig tudatlanság, vakság, félszégesség tanítói méltóságot usurpál: várhatunk-e szebb jövőndőt? Mért kimélet, sőt még buzdítás az ilyeneknek? Szünjünk meg azt hinni, hogy nálunk még korán jó a kritika; isőt valljuk meg, igenis elkéstünk vele.«

Sok akadály és nehézség leküzdése után végre mégis megindulhattak a »Kritikai Lapok«, mert Bajza már teljesen rászánta magát az írói pályára s állandóan Pesten tartzkodott, de meg is kellett indulniok, mert az Aurora kör legnagyobb ellensége, Döbrentei Gábor, előkelő összeköttetései folytán hatalmas befolyást kezdett gyakorolni az alakuló Akademia ügyére. Kisfaludy Károly 180 frtnyi kölcsönt szerzett

*) »Kazinczy F. lev. Kisfaludy Károlylyal és ennek körével« 294 l.

**) Beöthy Zsolt: (Képes) magyar irod. tört. 398 l. idézve.

Forgó és Radics barátjaitól a Kritikai Lapok megindítására, de már nem érthette meg az első füzet megjelenését, mely csak 1831 január havában hagyta el a sajtót. Mindjárt ez az első füzet nagy és általános föltűnést keltett, mert nem volt egyéb, mint az irodalmi köztársaság proklamációja, melyből a felsőbbség, a sérthetetlenség örökre száműzetett. Dezsőffy Józsefben a született arisztokrata, Pyrker Lászlóban a magas állású férfiú, Kazinczy Ferenczben az elismert író tekintélyét, illetéktelen befolyását támadta meg és tette tönkre.

Már maga a vezérszó is valóságos harci riadó, melybe Bajza a maga egész lelkét, a maga tüzes, lángoló, néha féktelen szenvedélyét öntötte. «Tudományok mezején — kezdi az előszó, — valamint a hit országában két nevezetes felekezet van: keresztény és bálványozó. Amaz egy mindenható lénynek, az örök, a tiszta igazságnak szabad lélekkel áldozik s a nemzeti közfényért buzog; ez vakon és szolgálai félelem közt borul le álistenei előtt, melyeket a rejtemények leplébe vonulni szerető önség ábrándképekből alkota néki.» «A kiadó — folytatja alább — örömmel és valódi gyönyörűséggel látja azt, hogy a magyar írók pártokra, felekezetekre kezdenek szakadni. Ohajtaná, hogy e pártok szelleme el ne szunyadjon, s törekedni fog, hogy az e jelen lapok által is mind inkább lobogásban tartassék.» «Kritika kell nekünk — írja ugyanott — meg nem kérlelhető és kemény kritika, de részrehajlatlan, de igazságos. Ki kell irtanunk a hizelkedés, a szolgálai csúszás lelkét, ledöntögetnünk szobrait a bálványozásnak; elrezzentenünk a lelketlenséget; kimutogatnunk egymás vétkeit és botlásait, kimutogatnunk az utat, melyen nagy nemzetek példájaként a tökély magas pontjához vergődhetni.»

Bátor szavak voltak ezek e század harminczas éveiben, melyek sokat ígértek, de talán még többet nyújtottak, mint a mennyit tőlök várni lehetett. Annyi kiérzik e harczias vezérszóból, hogy íróját és barátjait a születés és rang tekintélye le nem fegyverzi, de hogy még az érdemek ragyogó fényébe is szigorú, bíráló szemmel merészkedjenek beletekinteni és ott árnyékot, foltokat keresni, arra senki sem volt és nem lehetett elkészülve, csak az, ki a lelkes, szenvedélyes ifjakat úgy ismerte, mint Kazinczy. S még Kazinczyt is meglepte és kihozta sodrából a bírálat éles hangja és bántóan nyílt modora.

Az első füzetnek mindjárt második czikke*) foglalkozik Kazinczy fordításával. A cikk mintegy tíz oldalra terjed és alája «G» betű van jegyezve, mely alatt Toldy lappang, a mit ő később maga is megvallott, és a mint Kazinczy hogy-hogy nem mindjárt a cikk megjelenése után megsejtett.

A bírálat két részből áll, az első Pyrkerrel, a második pedig Kazinczy fordításával foglalkozik.

*) 1831. I. f. 13—24 old.

Szabad-e magyar embernek idegen nyelven írnia? Szabad-e verses munkát prózában lefordítani? Ez a két elvi kérdés, mely körül a pör egész anyaga csoportosul. És ha félre teszünk minden elfogultságot, ha azt a mély részvétet is elnyomjuk magunkban, melyet az anyagi gondokkal küzködő, elaggott Kazinczy önkéntelenül ébreszt bennünk, akkor — legalább az én véleményem szerint — a győzelmet általában véve az Aurora-körnek kell oda ítélnünk, mert az igazság mérlege Toldy és Bajza oldalára billen. Igaz, hogy a hang és a modor, melyet ők ebben a harcban használtak, sokszor indulatos és személyeskedő, de Kazinczy sem maradt ebben a tekintetben mögöttük, sőt talán még túl is tett rajtuk.

Az első kérdésre, szabad-e magyar költőnek, vagy magyar írónak németül vagy más idegen nyelven írnia, Toldy mindjárt az első cikkben, de még inkább többi nyilatkozataiban egészen világos feleletet ad. Szerinte mindenki, ki Magyarországon született, köteles az állam nyelvét megtanulni, ha pedig megtanulta annyira, hogy vele gondolatait és érzelmeit kifejezni képes, irodalmi működésében minden körülmények közt ezt a nyelvet, a magyar nyelvet tartozik használni. Ebben őt sem az nem menti, hogy idegenben tartózkodik, mert hogy ott is lehet magyarul írni, bizonyítja Faludi, de nem menti őt az sem, hogy más fejlettebb nyelven könnyebben és szebben tudja gondolatait kifejezni, mert akkor németül vagy francziául írhatott volna Kazinczy is és a magyar írók legnagyobb része, és akkor nyelvünk elvadult, elkorcsosodott és végre elpusztult volna. Csak egy eset van, midőn idegen nyelven írni nemcsak nem honárlás, hanem érdem és erény, ha t. i. a magyar nemzet szellemi és történelmi életének ismertetése célunk és törekvésünk. Ezután Toldy már csak egy lépést tesz ennek a kérdésnek fejtegetésében, de ez az egy lépés már egyoldalú és megkülömböztetés nélkül el nem fogadható. Szerinte és Bajza szerint is magyar írónak idegen nyelven írt munkáját semmi körülmények közt lefordítani nem szabad, akár magas, akár alacsony irodalmi színvonalon áll. Ez Toldynak és Bajzának egyetlen tévedés ebben a pörben, melyre őket chauvinismusuk ragadta. De ez a tévedés sem volt positiv következménnyel magára a polemiára nézve. Szerintök és Kazinczy szerint is csak oly munka érdemli meg a fordítást, mely klaszikus tökélye vagy kiváló jellemzetessége és fontossága által tűnik ki, de Pyrker Gyöngyeit — bár sikerült műnek tartották — sem ők, sem maga Kazinczy nem sorozták a külföldi irodalmak ily nemű alkotásai közé. Tovább sem Toldy, sem Bajza nem ment; Kazinczy pedig, ki Pyrkerert mindig csak Nagy Frigyes példájával és a mellén függő csillagokkal mentette, és védelmezte, a kérdés megvilágításához egy új szemponttal sem járult. Vajjon az ilyen író működése beletartozik-e a magyar irodalomba, vagy sem, tárgyalandó-e munkálkodása nemzeti irodal-

munk történetében, vagy pedig elmellőzendő; ha tárgyalandó, vajjon csak akkor tárgyalandó, hogyha azokat az eszméket, melyeket műveiben — akár idegen nyelven — kifejez, a nemzeti lélekből merítette, vagy akkor is, ha munkái csak kulturális viszonyaink ismertetésére szolgálnak: ezekkel és az ezekhez hasonló kérdésekkel sem Toldy, sem Bajza nem foglalkozik. Inkább a hazafi fájdalom, a nemzeti eszmétől áthatott író haragja, mintsem a higgadt, okoskodó kritikus érvelése szól ki soraikból. Pyrker vétkezett hazája ellen, de ha tekintetbe vesszük életviszonyait, nem fogjuk őt olyan bűnösnek találni, mint az Aurora-kör a század elején és Szathmáry József a század végén, hanem Gyulai enyhébb és méltányosabb felfogásának fogunk helyt adni.

Ezt a hazafi-fájdalmat mutatják az összes nyilatkozatok, és ezt mutatja Toldy első cikke is, mely pathosával, szenvedélyes hevével megadta az egész polemia hangját és modorát.

«Igenis a nép — írja bírálata első, Pyrkerrel foglalkozó részében — melynek a Szent Hajdan Gyöngyei éneklője születés, neveltetés, ajak és viselt méltóságok által tagja, irigylí a németek szerencsáját, kiknek a Gyöngyöket és Tunisiást és Rudolphiást magyar adá. De nemcsak irigylí: fájlalja is, hogy az a férfiú, ki születése által Balaton-melléki, neveltetés által Ányos és Virág tanítványa, ajak által magyar szónok (Szt. Hajdan Gyöngyei 1. VII. lap), viselt méltóságok által — hogy régibb tisztességei ne említettessenek — magyar főpap és főispán, sőt Kazinczyként «érzéseiben is mindig miénk» annyira elszokni tudott, hogy valóban ritka szellemével egy idegen nemzet nyelvét, költését és hőseit dicsőíteni jónak találhatá, jónak még hazatérte után, jónak egy hazánk fia nyilvános buzgó és kérő felszólalása után is (ez Döbrentei volt!).» «Benne nyelvünk — írja tovább Toldy —, benne költésünk, sőt ezzel nemzetiségünk is egy első rendbeli bajnokot veszte, sőt nemcsak ezt; a kár több mint csupa negatívus kár. A külföldnek azt kelle látni, hogy egy magyar, kinek bölcséjét Muza rengeté, szűkebbnek ítélte nyelvét, mint hogy nagy szellemének benne hangokat találjon, silányabbnak, minthogy teremtményei méltóságának megfeleljen. Azonban bár a nép, melynek a költő egyik tagja, irigylí e műveket, mint minden jeleset a külföldtől, legyen meggyőződve Kazinczy, annyira el nem vagyunk hagyva, hogy az olaszoktól a Gyöngyök olasz fordítását irigylenők.» «Örökre liáladatlan munka leszen — folytatja alább — ezen költeményeket magyarra fordítani, mert a költő neve arra fogja az olvasót emlékeztetni, hogy a mit oly örömmel szeretne, a mivel mint nemzeti kincsével büszkélkednék, attól «idegen hanghoz-szokás» fosztotta meg.»

Három okból támadja tehát Toldy Eger érsekét: először, mert magyar létére még hazakerülése után is németül ír, bár minálunk magas méltóságokat tölt be és előkelő, fényes állást foglal el, másodszor, mert

ezáltal a magyar nyelvet olyan színben tünteti fel a külföld előtt, mintha mélyebb gondolatok, költőibb érzelmek kifejezésére alkalmatlan volna, harmadszor, mert minden igaz hazafit megbotránykoztat viselkedésével, mely a hazaárulással határos vagy talán azzal azonos is.

Toldy bírálatának ez a része aránylag a legigazságosabb és legméltányosabb és épen ez sértette meg leginkább Kazinczyt, mert azt a férfiút támadja, a ki iránt ő őszinte, igaz hálával viselkedett. A hála pedig Kazinczy lelkének legszebb és talán legerősebb érzelme volt, mert nagyobb volt még dicsvágyánál, hiúságánál is.

A cikk második része Kazinczy fordításával és általában a fordítás elvével foglalkozik. Az Aurora-kör tagjai épen akkor léptek fel irodalmunkban, midőn Schlegel fordítási elveivel és ezeknek gyakorlati alkalmazásával egész Németországban a legfényesebb sikereket aratta. A legnagyobb, legpontosabb alaki és anyagi hűséget követelték ők is Schlegel nyomán a műfordítástól már a harminczas években. Maga Kazinczy Schlegel szigorú elveit soha a magáéivá nem tette, hanem elfogadta Herdernek abban az időben már túlhaladott álláspontját, mely az eredeti mű szellemének, hangulatának, színének nagy vonásokban való visszaadását követelte, és az alaki és anyagi hűséget — az előbbi inkább mint az utóbbit — csak annyiban kívánta meg, amennyiben azt a mű összbemelésének megőrzése szükségessé tette. Kazinczy fordítási elvei tehát szabadabbak és kevésbé szigorúak voltak, mint a Toldyéi, de azért sem elvben nem hetyeselte, sem gyakorlatilag nem követte a francziák példáját különösen a kötött beszédben írt költői munkák átültetésében, egyedül csak a Szent Hajdan Gyöngyeinek és Homeros époszainak töredékes fordításában. Ez volt Kazinczy felfogása a fordításról mint művészetről, ezt a felfogását ismerte Toldy is és tudta, hogy lényegében meg-egyezik az ő fordítási elveivel.

Ép azért Toldy e fordítás megbírálásában túlment a méltányosság és helyes belátás határán, mivel nem vette tekintetbe azon lélektani okokat, melyek Kazinczyt e fordítás elkészítésére vezették, és nagyobb-nak vélte irodalmi jelentőségét, mint a milyen tényleg. Hiszen a Gyöngyök fordítása nagy részben Kazinczy zilált anyagi viszonyainak rendezésére szolgált. Nemcsak ízlése, hanem pénzszerzése is vezette őt e munka átültetésére. Nem is úgy készült, mint többi fordításai, melyek hihetetlen kínt okoztak neki, s melyekre bámulatos szorgalmat pazarolt. Marmontel meséit, mint tudjuk, kilenczszor, Sallustiust is többször fordította le, míg kényes ízlését teljesen kielégítették. A Szent Hajdan Gyöngyeinek átültetésével pedig sok más elfoglaltsága mellett is egy év alatt készült el. Ő érezte legjobban, hogy hexameterekben írt munkát nem szabad prózában, bár poétai prózában fordítani, mert neki — mint már említettem — általában véve helyes és a mai felfogással is nagy-

jában egyező nézete volt a műfordításokról, bár ezek nála nem annyira az idegen irodalmak ismertetését célozták, mint inkább saját ízlés-nemesítő és nyelvfejlesztő törekvéseinek álltak szolgálatában. A magyar stíl alakulására akart átültetéseivel befolyást gyakorolni, minden műfajnak meg akarta állapítani a maga stíljét és azért minden műfajból fordított. Fordítása azonban nem állott abból, hogy az idegen szavakat jól-rosszul magyar szavakkal helyettesítette, hanem az eredeti munkának egész külső és belső benyomását igyekezett fordításában visszatükröztetni. Ő volt az első igazi műfordítónk. Gessner Idylljeinek utolsó lapján ezeket írja: «Nem elég, hogy az originálból semmi el ne vesszen; az a mesterség, hogy úgy, nem hogy azt».

Hogy mennyire érezte maga Kazinczy is, hogy a hexametert prózában visszaadni nem szabad, mutatják a Szent Hajdan Gyöngyei elé írt bevezetésének következő sorai: «Fordításom felől pirulva szólok. Prózában, bár poétai prózában adom a legcsillogóbb nyelven írt hexametereket! De ismerém erőm kevésségét, s gondokkal elterhelt öreg napjaim ennél egyebet nem engedtek. Azonban örvendek szerencsémnek, hogy e nemzet örök dísze eránt csudáló tiszteletemnek e bizonyosságát adhatám, míg majd egy boldogabb előáll, és igyekezetemet elfelejteti». Körülbelül ugyanezeket írja Dezsőffy Józsefnek is, midőn neki a Gyöngyök egy példányát elküldte: «Fogadd ezt megbecsülhetetlen kegyességed szerint. Hexametereket prózában adni, bár poétai prózában, nem a legszerencsésőbb gondolat. De sem erőm, sem esztendeim, sem gondjaim nem engedék különben s legalább a munka előtt álló bevezetés fogja érdemelni, hogy megolvassd.»

Ilyen nyilatkozatok után és ilyen viszonyok közt Toldy bírálata semmi esetre sem méltányos, bár abszolút æsthetikai szempontból helyes és igazságos. Hiszen a Gyöngyök elé írt előszóból és a Pyrkerhez intézett levélből ki kellett éreznie, hogy e munkát nem szabad, vagy ha szabad, nem méltányosa legmagasabb irodalmi mértékkel mérni. Ső mégis a legnagyobb hévvel, kihívó szenvedélyvel bírálja, gáncsolja, korholja Kazinczyt, ki nemcsak író, hanem családapája is volt. «Kazinczy — írja Toldy — magát mint első rangú magyar író, annyira elfeledé, hogy ezen költeményeket nem csak fordítaná, hanem a német hexametereket magyar prózában fordítaná! . . . Mint 55 évi pályát futott, s nagy fénynyel futott magyar írónak egyik tiszteletre méltó tulajdona az a szerénység, mely az érdemnek állhatatos társa szokott lenni: «Ismerém erőm kevésségét s gondokkal elterhelt öreg napjaim ennél egyebet nem engedtek», úgymond Kazinczy, s ismét «majd egy boldogabb elő áll s igyekezetemet elfelejteti» (l. LVIII.) Az elsőt megczáfolja a Hárfa (hexameteres fordítása). Ki ezt így adhatá s mindennap annyit ad, annak erejét agg kora s napjainak nyomasztó gondjai meg nem fogyaszták. A másodikra azt vagyunk kény-

telenek mondani: «Becsüld meg magadat!» «Kazinczy a Gyöngyök és a Mailáth regéi fordításaiért — folytatja Toldy — soha a tudományos tribunal előtt magát nem igazolhatja! Mind a kettő koldulás, mely hozzá méltatlan s nekünk nem kell». Azután példákat hoz fel az eredetiből és fordításból és ezeket egymással szembe állítva összehasonlítja. Egy-kettő közülök így hangzik: «Schön war sie! Wie im Lenz die Ros' und Lilie. blühten ihre Wangen», ennek prózai fordítása: «Szép mint a mezők rózsái s lilioma, midőn elérkezvén a kies tavasz bimbóikból kifejlenek». «Des muntern Rehes Sprung ihr Gang» fordítása: «Járása mint midőn a könnyű gím szökdelget a rengetegek szikláján».

A példák szembeállítását után így folytatja és fejezi be bírálatát: «Így adhatá csak minden prosaikusok egyik legjobb prosaikusa vissza e versnek nem diktóóját; de erejét, hangját! A hiba sem a prosaikusé, sem a prósaé. A hiba a gondolatban van: nem prózában írt költeményt prózában adni akarni. . . Minden csak a maga helyén szép. Helyén kívül a legnagyobb szép is kevésbé az, mint a legkisebb szépség. Kazinczy ezen igazságot érezni szokta, csak azt fájjalhatni, hogy nem mindég és mindenütt, s még inkább fájjalhatni, hogy ezen észrevételt mi teszszük neki először s még csak most. Negyven év előtt nagyobb sikerű volt volna».

(Vége köv.)

BLEYER JAKAB.

A GÖRÖG ÁLLAMKORMÁNYZÁS ELMÉLETE XENOPHONNÁL ÉS PLATONÁL.

(Vége.)

Nem kerülheti el figyelmünket, hogy mind a hadvezérség mind az államkormányzás rajzolásában egy Sokrates iskolájából kikerült szerzővel van dolgunk, mert tudvalevőleg Sokrates tanítványaival való beszélgetéseiben többször szóba hozta és kutatása tárgyává tette, hogyan lehetne egy népet legjobban kormányozni s az Athénben akkoriban pusztító bajokat megszüntetni. Sokrates egyes állításait Xenophon Ἱστορίαι. alapján művünk elején idéztük. Azt is említettük, hogy az athéni csöcselék nem ismert más törvényt, mint a mely a démagógok szájáról elhangzott s mely nem volt más, mint lázadás a törvény és törvényes hatalom ellen. Sokrates iskolája ép ezen társadalmi felforgatás ellen küzdött, és ő neki jutott azon dicsőség, hogy a törvények iránt való engedelmisségét halálával megpecsételje, mint azt a *Χρίτων* cz. dialogus meghatóan előadja. Sokrates halála után az ő tanítványai örö-

költék a tőle elhintett s államkormányzásról szóló eszméket, és tovább kutatván szerkesztették államtani műveiket Xenophón, Platón és Arisztotelész. Xenophón, ki a fejedelmi természetű ifjabb Kyrost és a hős Agészilaust személyesen ismerte és tetteiket szemlélte, látta egyuttal azt az eredményt is, melyet e két férfiú el tudott érni, párhuzamot vont az ily férfiakról és az akkori athéni démagogoktól vezetett nép sorsa között. Ily előzmények után Xenophón gondolkozni kezdett s gondolkodásának eredményeit a *Κύρου παιδεία*-ban irta le, mely mű főszemélyéhez sok vonást egyrészt az ifj. Kyros, másrészt Agészilaus szolgáltatótt. Különösen feltűnő a hasonlóság, melylyel Xenophón az id. Kyrost a *Κύρου παιδεία*-ban és az ifj. Kyrost az *Ἀνάβασις*-ban jellemzi, mert az itt előforduló jelzők teljesen ugyanazok, melyeket a *Κύρου παιδεία*-ban találunk; ilyenek *Ἀνάβ.* I. 9. : *ἀνὴρ βασιλικώτατος τε καὶ ἄρχεν ἀξιώτατος, φιλοπτότατος, φιλομαθέστατος, μελητηρότατος* stb., úgy hogy ezek alapján kimondhatjuk, hogy az id. Kyros nem más, mint az ifjabbnak eszményi utánzása. Ép így szolgáltatótt Agészilaus is több vonást Kyros jelleméhez. Hogy oly nagy hasonlóság van a *Κύρου παιδεία* és az *Ἀνάβασις* Kyrosa között, az nagyobbbrészt onnan magyarázható meg, hogy Xenophón Ázsiában lévén, személyesen ismerkedett meg a perzsa birodalom viszonyaival és intézményeivel; hallott az id. Kyrosról, a nagy perzsa birodalom megalkotójáról különféle mondákat és meséket, melyek a nép száján keringtek; később műveinek megírásához fogván, nem tudott a hallottak s látottak köréből teljesen kibontakozni és függetlenségre szert tenni, és így történt, hogy a két Kyros jellemzése majdnem egy és ugyanaz. Hogy Sokratész-féle levegő járja át a művet, erre külső bizonyítékunk is van, még pedig a párbeszédes társalgás, a hosszú beszédek, melyek egész Sokratész modorában folynak: kérdezve, czáfolva és felelve, mint azt Platónnál is látjuk.

Ha most egy pillantást vetünk a mű történeti becsére, azt kell mondanunk, hogy a tudósok véleménye e tekintetben szigorú és kiméletlen. Niebuhr volt az első, ki a műnek történeti becsét alapjában megátámadta, midőn kimondta, hogy nem más, mint gyöngö bölcseleti regény, Niebuhr tekintélyének hatása alatt aztán a tudós világ is nagyobbbrészt regényfélnékné nézte a *Κύρου παιδεία*-t; míg manapság a kritika történeti alapon nyugvó tanító regénynek tartja. *) Mi azt hisszük, hogy leghelyesebben cselekszünk, ha annak tartjuk, a minek már Cicero jelezte, midőn ad Quintum fratrem I. 1. 8. azt írja: *Cyrus ille a Xenophonte non ad historiae fidem scriptus, sed ad effigiem iusti imperii, cuius summa gravitas ab illo philosopho cum singulari comitate coniungitur.*

*) V. ö. Butters, Was ist die Cyropädie? Zweibrücken, 1853.

Különben a *Κύρου παιδεία* regény volta ellen több ellenvetést lehet tenni. Mi nem annyira regénynek, mint inkább regényesen fel-diszített életrajznak mondanók. Hiszen Xenophón maga megmondja több helyen, hogy azt fogja előadni, *ὅσα ἐπυθόμεθα*, vagyis a mit másoktól megtudott és *ὅσα ἡσθῆσθαι δοχοῦμεν*, vagyis saját tapasztalatait, melyeket magának Ázsiában szerzett. E két forrás természetesen kevés volt egy történeti mű megírására: ő csak csontvázlat talált és ezt kellett hussal beburkolnia s lelket lehelni beléje, és ezt már mint bölcselő tette. A különféle beszédek és kitérések mind olyanok, a melyek a cselekedetnek megfelelnek. Ehhez járul még az is, hogy az id. Kyros kora Xenophónra már rég letűnt, s így Xenophon majdnem kizárólag csak a *πυθέσθαι*-ra támaszkodhatott; másrészt Xenophón sem lép fel mint föltétlen hitre számító történetíró, midőn célját és szándékát jelzi. Cicero fent említett szavai korántsem mondják azt, hogy a *Κ. π.*-ban az egyes események és tettek költöztek; igenis van történeti alapjuk, csak az előadás nem történeti. A források soványsága miatt Xenophón nem is adhatott tisztán történeti művet, hanem kénytelen volt anyagát bölcséleti módon tárgyalni. Azonkívül célja lévén csak azt kimutatni, hogy volt egy uralkodó, ki roppant birodalmat alapított s azt a boldogság tetőpontjára emelte, e céljának megfelelően sok történeti esemény el is maradt és csak a legjellemzőbbeket vette fel művébe. A mű történeti becse mellett szól még kritikája is, melyet egy-két helyen gyakorol, mint pl. a VIII. 5. 28.: *ἔνιοι δὲ τῶν λογοποιῶν λέγουσιν, ὡς τὴν τῆς μητρὸς ὁδελφὴν ἔγρημεν· ἀλλὰ γρᾶς ἂν καὶ παντάπασιν ἦν ἡ παῖς*, jóllehet némelyek e helyet interpoláltnak tartják.

Kifogást lehet tenni az ellen, hogy a perzsa birodalom intézményei nagyon hasonlítanak a spártaiakéihez, s meg is engedjük, hogy onnan vette őket, mert tudjuk, hogy a szigoruan fegyvelmezett Spártának nem csak ő, hanem mások is elsőséget adtak az athéni intézménynek akkori ziláltságával szemben. De ez nem zárja ki azt, hogy a perzsáknak hasonló állami szervezetük nem lehetett. Kevésbé jelentékeny az, hogy a perzsa isteneket görög nevekkal jelzi, mert ez más népnél is előfordul, hogy saját isteneinek nevét valamely más nép isteneire ruházza, ha azok megfelelnek nekik. A történeti mű rovására van az is, hogy Xenophón *Κύρος*-t, *Κυζάρης*-t és *Κροῖσος*-t kivéve a többi idegen király nevét nem említi, hanem csak népük nevén szólítja őket, pl. III. 2. 28.: *Ὁ Ἀρμένιε καὶ ὕμεις ὦ Χαλδαῖοι*; itt azonban világos, hogy egyrészt egy korlátlan egyeduralkodót, másrészt pedig egy népnek törzsfejeit szólítja meg, kiknek nem volt monarchikus államszervezetük; s így szólítja mindig az idegen királyokat, jóllehet nevöket kellett tudnia, mert különben honnan ismerte volna fiaik nevét? Az emberi élet változandóságát s a fortuna könnyen feldűlő szekerét tekintve, nagyon

feltűnő, hogy Kyros gyermekkorától fogva úgy szólván állandóan zavartalan boldogságának örvend. Ez, jóllehet gondolkodóba ejti az embert, mindamellett, ha Kyros csakugyan olyan kitűnő férfiú volt, mindig megengedhető, hozzávéve még azt is, hogy mint az istenek tántoríthatatlan tisztelője, egyszersmind különös oltalmukban is állott. Azonkívül tudunk számtalan hasonló példát a történelemből. Elvégre, ha Kyrosnak külső viszonyai fényesek voltak is, mindamellett a sok gond és fáradás egyéniségét, emberileg szólva, nem igen boldogították, mert a külső pompa csak külsőség marad, habár ezzel nem tagadjuk azt, hogy a fáradtság több örömet szerez az embernek, mint a henylés és gyönyör-élvezet, melynek nyomában rendesen nyomor jár. E gondolatot különben többször találjuk a *Κύρου παιδεία*-ban. Itt utalunk egyszersmind azon ellentétre, mely Kyros és a kegyetlen assyr király, Kyaxarés, közt van. Hogy főhősének jellemét annál jobban kidomborítsa, ellenkező természetű embereket léptet fel. Látjuk, hogy az assyr király szövet-ségei és alattvalói a rajtuk elkövetett kegyetlenség és gonoszság ellen Kyrosnál keresnek menedéket, ki őket, mint a gyújtó pont a nap sugarait, maga köré egyesíti. Másrészt látjuk a gyáva és hatalmára féltékeny Kyaxarést, a ki tud ugyan királyi módon dőzsölni, de az uralkodó kötelességeit nem teljesíti s mégis megköveteli, hogy alattvalói neki méltatlansága daczára is engedelmeskedjenek.

Legtöbbet árt a *Κύρου παιδεία*-nak, hogy történeti műnek mondjuk, az önkényes és mesterséges tárgyalás, melylyel céljának mindent alárendel. Mintha a földrajzot figyelemre sem méltatná, a különféle népeknek oly lakóhelyet jelöl ki, a hol sohasem laktak; az eseményeket úgy csoportosítja, a hogy célja kívánja, sőt mi több, még a történelmet is meghamisítja, mert pl. Kyaxarés minden valószínűség szerint csak költött személy, ki sohasem élt és Xenophón csak eszköznek használja céljának elérésére. A történelem tanúsága szerint ugyanis a perzsák fegyverrel hódították meg a médusokat; ez azonban Xenophónnak céljával ellenkezett, hogy az igazságos és emberszerető Kyros nagyatyját trónjától megfoszsza, és ezért vette fel ezt a Kyaxarést, hogy így Kyros békés uton, örökség folytán, nyerje el a médus birodalmat. És több ily történeti ellenmondás található a műben. Ha még azt is hozzávesszük, hogy az egész államszervezet valóságos gépely, melyet Kyrosnak csak meg kell indítania, valóban nem tudjuk, mit mondjunk róla. De ha megint csak céljára gondolunk, melyet pedig határozottan kimond, nincs többé okunk neki szabályokat kitűzni, melyek szerint kellett volna tárgyalnia művét.

Még egy fontos mozzanatot kell megemlítenünk, azt t. i., hogy Xenophón a művelt görög világ előtt egy barbár személyében mutatja be az uralkodó mintaképét. A görögök a perzsákat eleinte barbároknak

tekintették ugyan, de későbbben megváltozott ebbeli nézetük, és tudjuk, hogy egy Themistoklés, Alkibiadés és más görög kitűnőségek ezen állítólagos barbárokkal barátságot kötöttek és mindez egészen más színben tüntette föl a perzsákat a görögök szemében. Xenophón újítása főleg abban áll, hogy ő az irodalomba is bevitte ezen barátságot s ezt alig tehette történeti alap nélkül, ha t. i. a görögök el nem hitték volna, hogy ily király s ily birodalom valaha létezett. Történeti alapnak kellett tehát lennie, ha mindjárt a kidolgozásban inkább mint bölcselelő, mint történetíró jelenik meg.

Xenophón műve tulajdonképen a VIII. 7. fejezetéig tart bezárólag és Kyrosnak fiaihoz intézett búcsúzó beszédével s boldog halálával végződik.*) A 8. fejezet vagyis az epilógus már a valót tárja elénk; ez a fejezet már szoros értelemben vett történetet ad s így az egész művel ellentétben áll, mintha meg akarná azt czáfolni. Ebből látjuk hogy Xenophón is nagyon jól ismerte az emberi dolgok sorsát, hogy semmi sem állandó az ég alatt. Kyros halála után nem volt többé hozzá méltó uralkodó a perzsa birodalomban s így hanyatt-homlok rohant bukása felé. Itt Xenophón a saját korabeli perzsák romlottságát, elpuhultságát és gyávaságát, intézményeiknek meddő voltát rajzolja. Azon ellentétek miatt, melyeket e fejezet a műnek előbbi részével szemben feltüntet, némelyek azt valamely ismeretlen szerzőnek vagy épenséggel Xenophón valamelyik unokájának tulajdonították, de az illetőt nem lehet biztosan megállapítani. Mások meg azt mondják, hogy Xenophón maga írta, még pedig hosszabb idő múlva a *Κύρου παιδεία* előbbi részének befejezése után. A nyelvezet általában Xenophóné, és legfeljebb egy-két particula használatában van eltérés, főleg a *μήν γε*-vel összekötve, tehát *γε μήν* oly gyakran fordul elő, mint Xenophónnál másutt sehol.

* * *

A mi a *Κύρου παιδεία* és a Platón *Πολιτεία*-ja közt való viszonyt illeti, erre nézve véleményünk a következő.**)

A két mű elolvasása és összehasonlítása után első pillanatra úgy látszik, hogy a *Κύρου παιδεία* a *Πολιτεία* ellen van intézve, még pedig egyrészt az egész állam szervezete ellen, másrészt pedig a *Πολ.* IX. 592

*) V. ö. Hertlein-Nitsche-féle kiadás XVI. s k. l.

**) V. ö. Dr. Stamm, Die Staatslehre des Platon, a) Der erstbeste Staat des Platon. Gymnasiumsbericht, Rössel 1877.

Dr. Nusser, Platons Politeia nach Inhalt und Form betrachtet. Progr.-Abhandlung, Amberg, 1883.

Müller Jeromos, Platons sämtliche Werke; s u. o. Steinhart Károly, Einleitung. V. Band, Leipzig 1855.

A. pontjának megcáfolására: *ἐπεὶ γὰρ γε οὐδαμοῦ οἶμαι αὐτὴν (πόλιν) εἶναι*. Mivel azonban ennek bebizonyítására egyik művünkben sem találunk határozott és világos állítást, azt legfeljebb az összehasonlításból vonhatjuk le, de Xenophón ebbeli szándékát biztosan nem tudjuk. Platón államtana nagyon elvont, úgy hogy ha az ember többször elolvassa s magának tökéletes képét megalkotja, csodálkozhatik azon, hogy lehet ilyen államot ajánlani, lehetségesnek tartani, holott több pontra nézve oly nehézségekkel állunk szemben, melyek a valóságban sohasem vagy legfeljebb rendkívüli módon szüntethetők meg. Mivel azonban itt tisztán eszményi államról van szó, nincs jogunk őt a mai kor anyagiassaláspontjáról megbírálni.

Tulajdonképeni feladatunk a *Κύρου παιδεία*-tól való főbb eltéréseket benne kimutatni. Megelőzőleg azonban szükségesnek tartjuk a *Πολιτεία* rövid tartalmát és ennek keretén belül Plátón eszményi államát világosan magunk elé állítani a következőkben.

Az első könyv keresi az igazságosság meghatározását; a sophisták képviselője, Thrasymachos és Sokratés véleménye e tekintetben eltérő. A második könyvben folytatják a *δικαίον* és az *ἀδικον*-ról való fogalmaknak tisztázását, mire Sokratés II. 358. E. azt mondja Adeimantosnak, *δικαιοσύνη, φασμέν, ἔστι μὲν ἀνδρὸς ἐνός, ἔστι δὲ που καὶ ὅλης πόλεως; Πάνυ γε, ἡ δ' ὅς (Ἀδεύμαντος),* s ezzel a kutatást szerencsés fordulattal az állam terére viszi át. Először rajzolja az első egészséges, *ὕγις*, állam keletkezését, melynek felbomlásából származott az elpuhult állam, *τροφῶσα πόλις*, mely szükségleteinek kielégítése végett terének nagyobbítására szorul, ez által a szomszéd állammal háborúba keveredik, s így jön létre az államnak egy külön osztálya: a *φύλακες*. Ezen osztály ezentúl állandóvá lesz, és azért kell az államnak helyes nevelésükről gondoskodnia. E nevelés két részből áll, a *μουσική*- és *γυμναστική*-ből. A *μουσική* ismét két részre oszlik. Első sorban érti rajta a mythológiát s a költészetet, melyek alapján a fiúknak a *δοσιότης* erényét vagyis az előadás és a költőkből vett olvasmányok alapján az istenekről való helyes fogalmat kell maguknak megszerezniök. A második, ily uton megszerzendő erény az *ἀνδρεία*, mely nemj egyéb, mint helyes nézet a halál után való életről a Hadésben, mely által a haláltól való félelem megszűnik. A harmadik erény a *σωφροσύνη*, mely nem egyéb, mint a szenvedélyeknek és vétkes vágyaknak megfékezése, melyet kiváló férfiak példáiból hasonlóképp olvasmány alapján kell maguknak elsajátítaniok. A negyedik erény végre a *δικαιοσύνη*, mely az előadás és olvasmány alapján szerzett helyes életelveket tartalmazza. Ennélfogva a mythológiából és a költészetből kitörleendő mindaz, a mi a *φύλακες* nevelésének kárára volna, s azért elítéli Plátón Homérost és Hésiodost, mivel az istenekről helytelenül irtak. De az utánzó költészetnek, a *μίμη*-

sis-nek, vagyis a komoediának s a tragoediának is csak az említett erényeket kell előadniok, minden más elvetendő, mivel nem felel meg a *φύλαξις* hivatásának. A költészet tartalmának megállapítása után áttér Platon a költészet alakjaira és illet hármat különböztet meg: az első a lyrikus költészet, melyben a költő egyszerűen elmond valamit; a második az utánzó költészet, a dráma; a harmadik az epika, mely az előbbi kettőnek vegyüléke. A *μίμησις*-t teljesen kiküszöböli államából, mivel nagyon távol áll a valóságtól. Az igaz való, létező csak az ideákban van meg. A látható világ egy fokkal lejjebb áll a való létezőnél, míg az utánzás két fokkal lejjebb áll, mert ez a látható tárgyakat utánozni akarván, a meglevőnél is gyengébb képüket adja, s azonkívül attól kell félni, hogy az utánzás szokássá válik, mint III. 395. D. mondja: *οἱ αἱ μιμήσεις... εἰς ἑθλ τε καὶ φύσιν καθίστανται καὶ κατὰ σῶμα καὶ φωνὰς καὶ κατὰ τὴν διάνοιαν.*

A *μουσική* második részét teszik az ének és a zene, mint a III. 398. C. olvassuk: *Ὁλοῦν μετὰ τοῦτο τὸ περὶ ᾠδῆς τρόπου καὶ μελῶν λοιπὸν*; a *μέλος* III. 398. D. *ἐκ τριῶν ἐστὶ συγχείμενον, λόγου τε καὶ ἁρμονίας καὶ ὁυθμοῦ.* A zenén Platon itt a szöveggel (*λόγος*) összekötött zenét érti s azért különbözteti meg benne a három részt és csak a dórt és phrygiat engedi meg férfias jellemük és komolyságuk miatt. A hangszerek közül fölveszi a *λύρα*-t, *κιθάρα*-t és a *σύριγξ*-et. Az ilyen zenétől Platon nagyon sokat vár, mert a III. 401. D. azt olvassuk: *τούτων ἐνεκα κυρωτάτη ἐν μουσικῇ τροφή*, t. i. a rhythmus és az összhang, *ἁρμονία*, rendkívül átalakító és nemesítő hatással vannak az emberi lélekre.

Összefoglalva az egészet azt kell mondanunk, hogy a *μουσική* egyik részében (*λόγοι*) erkölcsileg mivel, vagyis megtanít a négy említett erényre; másik részében (*μέλος*) æsthetikailag hat, vagyis kifejleszti bennünk a szép és nemes iránt való érzeket.

A másik tantárgy a *γυμναστική*; III. 403. C.: *Μετὰ δὲ μουσικῇ γυμναστικῇ θρεπτεοὶ οἱ νεανῖαι.* Ez főleg a test megedzésében áll, hogy a háborúban éhséget és szomjúságot, hideget és meleget, szóval mindenféle fájdalmaikat el tudjanak tűrni, de azért itt is, mint a *μουσική*-ben, meg kell tartani a helyes mértéket és azért elítéli az athletikát, mint a *γυμναστική* kinövését. Minden kicsapongás kerülendő, mert ez okoz legtöbb betegséget és gonoszúságot, minek folytán az orvosok és bírák száma is szaporodik az államban, ez pedig rossz jel. A mint a *σωφροσύνη* a lélek jólétét hozza létre, úgy mozdítja elő a *γυμναστική* a test egészségét. De a test edzésén kívül a lélek bátor részét, a *θυμοειδές*-t is kell ápolnia, III. 411. E. A *μουσική*-nek és *γυμναστική*-nek karöltve kell működniök, mert különben a nevelés eredménye egyoldalú lesz. Nyilván való, hogy Platon azért kívánja a *μουσική*-t a *γυμναστική* előtt, mivel azon általános elvből indul ki, hogy a *μουσική* a testre is jótékonyan

hat és hogy a *γυμναστική* bizonyos tekintetben *μουσική*-nek kifolyása. Ez tehát a *φύλαξ*es helyes nevelése, kiknek osztályából, itt előre megjegyezzük, az uralkodók kerülnek ki. A *φύλαξ*es ezen nevelése által már egy jól berendezett állam áll elő, mire a IV. könyvben 428. B. azt a követelést veti fel, hogy az ily államot aztán bölcsen is kell kormányozni, s ez csak az *ἐπιστήμη* segítségével érhető el, a mely aztán az egész államot áthatja; IV. 428. D. azt olvassuk: *ἡ (ἐπιστήμη) οὐχ ὑπὲρ τῶν ἐν τῇ πόλει τινὸς βουλευέται, ἀλλ' ὑπὲρ αὐτῆς ὅλης (πόλεως)*. A *δσιότης* helyébe lép ezentúl a *σοφία*, a mely nem egyéb, mint politikai bölcseség. Az uralkodókban feltétlenül megkivánja ezen *σοφία*-t, de megszerzésének módjáról későbbben lesz szó. A *σοφία*-val már tisztán politikai térre léptünk, s ennek folytán tárgyalja a IV. könyvben a többi három erényt és politikai szempontból és e szerint a harmadik könyvtől eltérőleg más-más meghatározásokat kapnak. Így az *ἀνδρεία* a politika terén nem egyéb, mint a felelmetesnek helyes megismerésében való állandó megmaradás, IV. 430. B. azt olvassuk: *τὴν δὴ τοιαύτην δύνανται καὶ σωτηρίαν διὰ παντὸς δόξης ὀρθῆς τε καὶ νομίμου θενῶν πέρι καὶ μὴ ἀνδρείαν ἔγωγε καλῶ καὶ τιθεμαι*. A *σωφροσύνη* itt az uralkodók és alattvalók közt való egyetértést jelenti, IV. 431. D. azt mondja: *εἵπερ ἐν ἄλλῃ πόλει ἢ αὐτῇ δόξα ἐνεσσι τοῖς τε ἀρχοῦσι καὶ ἀρχομένοις περὶ τοῦ οὕστινας δεῖ ἀρχειν, καὶ ἐν ταύτῃ ἂν εἴῃ τοῦτο ἔνόν* (t. i. *σωφροσύνη*). Végre a *δικαιοσύνη* itt abban áll, hogy az állam minden egyes tagja a tehetségének megfelelő kötelességét teljesíti, saját működése körét át nem lépi, mint IV. 433. A. olvassuk: *οἷ ἐνα ἕκαστον ἐν δέοι ἐπιτηδεύειν τῶν περὶ τὴν πόλιν, εἰς ὃ αὐτοῦ ἡ φύσις ἐπιτηδαιοτάτη πεφυκῶτα εἴῃ*. Az imént az erényeket politikai szempontból tárgyalta, most átvizsi a tárgyalást a psychologia terére, vagyis az emberi lélekre. Az állam három részre oszlik: uralkodó vagy uralkodókra, örökre és dolgozókra, ép így az emberi lélek is. Első része a *φιλομαθής*, *λογιστικόν* vagyis a tudnivágyó és gondolkodó; a második a *θυμοειδής* vagyis a bátor és haragvó; végre a harmadik a *φιλοχρήματον*, *ἐπιθυμητικόν* vagyis a nyereségvágyó rész. A lélek részei a *λογιστικόν*-nak, mint legfelsőbbnek, befolyása alatt állanak. Így a *θυμοειδής*, mely a politikában az *ἀνδρεία*-nak felel meg, itt szorosabb meghatározást nyer azáltal, hogy itt már a *λογιστικόν* mondja meg, mi félelmetes és mi nem. A *σωφροσύνη* a lélek egyes részeinek egymással való békés egyetértése, míg *δικαιοσύνη* akkor van meg, ha a lélek részeinek mindegyike megteszi a magáét. Így tehát a *δικαιοσύνη*-nek már három meghatározását láttuk. Jelenti először a tanítás és olvasmány alapján megszerzett helyes életelveket; másodszor a politikában, hogy minden ember megtegye azt, a mire természeti tehetségénél fogva hivatva van; végre harmadszor a psychológiában, hogy a lélek egyes részei

hasonlóképen megtegyék a magukét. Ebből következik aztán az *ἀδικία* meghatározása, mely nem egyéb, mint ha akár az államban, akár az emberi lélekben az egyes osztályok, illetőleg az egyes részek, nem teszik meg kötelességüket, minek folytán általános zavar áll be s az említett erények, aránylagosan kimért területüket elhagyván, az ellenkezőbe csapnak át. A *φύλαξις* államában tehát a *σοφία* (az eredeti *δσιότης* helyébe), *ἀνδρεία*, *σωφροσύνη* és *δικαιοσύνη* erényeit tartja szükségeseeknek. Ezen erényeket a polgárok csakis szigorú állami felügyelet alatt álló nevelés által fogják maguknak elsajátíthatni. Platón elmélete szerint az egyes ember elvész az államban, csak annyiban létezik, a mennyiben az állam tagja. Az állam nem egyéb, mint az ember, illetőleg az emberi lélek, nagyban. A lélek egyes részeinek megfelelnek az állam osztályai. A léleknek három része van, az államnak is három. — Most az a kérdés merül fel, hol lehet egy ilyen államban a *δικαιοσύνη*-t feltalálni? A lélekben nem találtunk oly külön tehetséget, mely a *δικαιοσύνη*-t képviselné, hanem azt mondtuk, hogy a *δικαιοσύνη* abban áll, hogy a lélek minden egyes része megteszi a magáét. Ha ezt most az államra alkalmazzuk, azt kell mondanunk, hogy az államban akkor van meg a *δικαιοσύνη*, ha az egyes osztályok mindegyike hasonlóképen megteszi a maga kötelességét, mint a IV. 434. C. mondja: *Πάλιν δὲ ὡς λέγωμεν* (az előzményekhez képest) *χρηματιστικοῦ ἐπικουρικοῦ, φυλακικοῦ ἡγεμόνους οἰκιοπραγία, ἐκάστων τούτων τὸ αὐτοῦ πράττοντος ἐν πόλει, τούναντιον ἔχειν οὐ δικαιοσύνη τ' ἂν εἴη καὶ τὴν πόλιν δικαίαν παρέχει.* A *δικαιοσύνη* tehát nem egyéb, mint az állam osztályai fölött lebegő összhang: *ἀρμονία*, a mely épen akkor jön létre, midőn mindegyik osztály megteszi a magáét, *τὸ τὰ ἑαυτοῦ πράττειν*. Ellenkező esetben beáll az *ἀδικία*; IV. 434. C. azt mondja: *Ἡ τριῶν ἄρα ὄντων γενῶν πολυπραγμοσύνη καὶ μεταβολὴ εἰς ἄλληλα μερίστη τε βλάβη τῇ πόλει καὶ ὁρθότατ' ἂν προσαγορεύοιτο μάλιστα κακουργία . . . ; Τοῦτο μὲν ἄρα ἀδικία.* Platón állama három osztályból áll ugyan, de a *δικαιοσύνη* egy teljes egészszé egyesíti őket. Ez a nézet Platónnak az ideákról szóló tanából következik. A jelenségek sokfélék, de az igaz és örök létező csak egy, t. i. az *ιδέα*. Az egyes látható tárgyaknak csak annyiban van lételük, a mily mértékben az ideáknak részesek; ép így az egyes ember sem létezik önmagában, hanem csak mint az állam tagja. Ha most már az egyednek önmagában nincs létele, hanem csak az államban létezik, következésképpen azon intézményt is meg kellett szüntetni, hol az egyes ember legjobban kifejtí énjét, t. i. a családot. És így Platón a két felső rendre nézve megszünteti az egyéni vagyonbirtoklást és ezzel együtt a családnak az alapját, mely intézkedésről a *Πολ.* III. 416. D. szól: *πρωτον μὲν οὐσίαν χειρτεμένον μηδεμίαν μηδὲνα ἰδίαν, ἂν μὴ πᾶσα ἀνάγκη: ἔπειτα οἰκισιν καὶ ταμιεῖον μηδενὶ εἶναι μηδὲν τοιοῦ*

τον, εἰς ὃ οὐ πᾶς ὁ βουλόμενος εἴσεισι; továbbá a 417. A.: ἀλλὰ μόνοις αὐτοῖς τῶν ἐν τῇ πόλει μεταχειρίζεσθαι καὶ ἀπτεσθαι χρυσοῦ καὶ ὀργύρου οὐ θέμεις; ép így V. 464. A.: Ὀυκοῦν μάλιστα τοῦ αὐτοῦ κοινωνήσουσιν ἡμῖν οἱ πολῖται, ὃ δὴ ἐμὸν ὀνομάσουσι: ezen helyen az államot egy testtel hasonlítja össze, melynek örömében és fájdalmában minden egyes tagja egyenlően részt vesz. A syssitiák, valamint az arany- és ezüstnek tilalma Spártára és Krétára emlékeztetnek. A mi az egyéni vagyonbirtoklást illeti, megvolt a görög népben a mindennapi élet gondjaitól való iszonyodás, de a teljes megszüntetést először Platón hangsúlyozza. Az egyéni birtokjoggal egyuttal a családi élet is elvész, mely mint feljebb mondtuk, leginkább alkalmas arra, hogy az ember ott egyéniségét érvényesíthesse. Ennek helyébe behozza *κοινωνία γυναικῶν τε καὶ παιδῶν* nevezetes intézményét, a melyre már a IV. 423. E. pontjában utal: ἐὰν γὰρ εἰς παιδευόμενοι μέτριοι ἄνδρες γίγνωνται, πάντα ταῦτα ῥηδῶς διόφονται, καὶ ἄλλα γε ὅσα νῦν ἡμεῖς παροικίσαμεν, τὴν τε τῶν γυναικῶν κατῆσιν καὶ γάμων καὶ παιδοποιίας, ὅτι δεῖ τὰῦτα κατὰ τὴν παροιμίαν πάντα ὅτι μάλιστα κοινὰ τὰ φίλων ποιεῖσθαι. Ezzel azonban nem akarja talán az erkölcstelenséget előmozdítani vagy megengedni, sőt ellenkezőleg az uralkodóknak ennek megakadályozására több szabályt ad. Így hogy csak testileg és lelkileg erős és kiváló egyének kelhetnek házasságra, még pedig meghatározott korban: a férfiak a huszonnegyedik évtől az ötvenötödikig, a nők a huszadiktól a negyvenedikig. Azonkívül csak annyi házasság engedhető meg, a mennyi szükséges, hogy az állam se néptelen, se szerfőlött népes ne legyen. A törvénytelenül született gyermekek, valamint a törvényesek közül is a nyomorékok kiteendők, mint Spártában. Azonkívül szigorú kötelességük az uralkodóknak minden lehető intézkedést megtenni arra nézve, hogy egy szülő se ismerje meg gyermekét, s ez tekintve azt, hogy az állam a gyermekeket mindjárt születésük után átveszi, nem is oly nehéz feladat. Az erkölcstelenséget Platón már a priori se akarhatta, mert az a meggyőződése, hogy csak testileg és lelkileg egészséges szülőktől várhat az állam oly polgárokat, kik céljának meg fognak felelni; s később is épen ebből magyarázza meg a legjobb állam hanyatlását, ha t. i. az uralkodók valamikor tévedésből helytelen házasságot engednek meg. Az ilyen államban, melyben vagyon- és gyermekközösség uralkodik, nincs veszekedés, nincs önzés, egyik ember a másikat testvérének tekint, szóval az egész egy nagy családot képez. Ez az egész rendszer természetesen Platón bölcséletének kifolyása s azért nem is helyes. Mert akárhogyan vesszük a dolgot, e kifejezés «asszony- és gyermekközösség» mindig ellenkezésben áll erkölcsi érzékünkkel, a mit különben Platón is nagyon jól tudott s azért törekszik a kérdés tisztázása elől ki-

térni, mint az V. 449. és 450. fejezete eléggé bizonyítja. Azután meg ki mondhatja meg, meddig terjedhet ezen ellenőrzés ?

Mi rendesen a házat és a családot tekintjük az asszony működése körének, de Platón államában azt nem találjuk, s így az asszonyoknak is más teret kell kijelölni a működésre, mivel még a gyermekek nevelésétől is fel vannak mentve, mert ezeket születésük után nem sokára az állam veszi gondozása alá. Platón tehát az asszonyokat egyenlőkké teszi a férfiakkal s felállítja a tételt, hogy ők is ugyanazzal foglalkozzanak, mint a férfiak, t. i. politikával vagy katonáskodással, mert az V. 455. D. pontjában azt mondja : *Οὐδὲν ἄρα ἐστὶν ἐπιτήδευμα τῶν πόλιν διοικοῦντων γυναικὸς ὁὔτε γυνή, οὐδ' ἀνδρὸς διότι ἀνήρ, ἀλλ' ὁμοίως διεσπαρμέναι αἱ φύσεις ἐν ἀμφοῖν τοῖν ζώοις, καὶ πάντων μὲν μετέχει γυνή ἐπιτηδεύματων κατὰ φύσιν, πάντων δὲ ἀνήρ, ἐπὶ πᾶσι δὲ ὁσθενέστερον γυνή ἀνδρὸς.* És azért megengedi, hogy az asszonyok a női jellemnek megfelelően a könnyebb ügyeket végezzék. Ha az asszonyok számára ugyanazon teendők vannak kiszabva, mint a férfiakra, szükséges, hogy emezekkel egyenlő nevelésben részesüljenek, t. i. a *μουσική*-ben és a *γυμναστική*-ben. Ez a *φύλακες* jól berendezett államának tökéletes képe, mire az V. 457. A. pontja vonatkozik : *Ὁ μόνον ἄρα δυνατόν, ἀλλὰ καὶ ἄριστον πόλει νόμιμον ἐτίθεμεν.*

Ezen *φύλακες* közül kerülnek ki az uralkodók, kiknek, mint mondtunk, a *σοφία*-t vagyis a politikai bölcseséget kell maguknak elsajátítaniok. Ezen leendő uralkodók tehát a közönség *φύλακες* számára kitűzött nevelésen kívül még egy magasabb nevelésre szorulnak, hogy bölcselökké lehessenek, a milyennekké lenniök kell, mert mint az V. 473. D. pontjában mondja : *Ἐὰν μὴ ἢ οἱ φιλόσοφοι βασιλεύσωσιν ἐν ταῖς πόλεσι ἢ οἱ βασιλεῖς τε νῦν λεγόμενοι καὶ δυνάσται φιλοσοφήσωσι γνησίως τε καὶ ἱκανῶς καὶ τοῦτο εἰς ταῦτόν ξυμπέσῃ, δύναμὶς τε πολιτικῇ καὶ φιλοσοφίᾳ . . . οὐκ ἔστι κακῶν παῦλα ταῖς πόλεσι.*

A *φύλακες* államában azt akarja, hogy az öregebbek uralkodjanak, III. 412. C. : *Ὅτι μὲν πρεσβυτέρους τοὺς ἄρχοντας δεῖ εἶναι, νεωτέρους δὲ τοὺς ἀρχομένους, δῆλον ; Ἀῖλον.* És ez itt lehetséges volt, mert valamennyien ugyanazon nevelésben részesültek ; de megjegyzi egyuttal, hogy az öregebbek közül is a jobbakat kell kiválasztani. Most a philosophusok államában már a fiatalokat jelöli ki uralkodókul, mivel ezek inkább valók a tanulásra, mint az öregek. Az V. könyv végén kifejti, miért legalkalmasabbak a philosophusok az uralkodásra, mivel t. i. ő nekik az igazságról nem csak *δόξα*-juk, hanem *ἐπιστήμη*-jük van, vagyis ők bírják a *δικαιοσύνη* ideáját, és folytatólagosan a VI. k. 487. A pontjában azt mondja : *Ἔστιν οὖν ὅπῃ μέμψει τοιοῦτον ἐπιτήδευμα, ὃ μὴ ποτ' ἂν τις οἷός τε γένοιτο ἱκανῶς ἐπιτηδεύσαι, εἰ μὴ φύσει εἴῃ μνήμων, εὐμαθής, μεγαλοπρεπής, εὖχμυς, φίλος τε καὶ ξηγγενής ἀληθείας,*

δικαιοσύνης, ἀνδρείας, σωφροσύνης; ezen igazolás és az embereknek a philosophusokról szóló balítéleteinek megczáfolása után tárgyalja a VI. és VII. könyvben a jövőendő uralkodóknak bölcselekké való kiképzését. Különösen hangsúlyozza a természeti tehetséget és a jó nevelést (VI. 491.). Ezután felveti a philosophusok nevelésének kérdését (VI. k. 502. D.), mely két részből áll: 1. *τίνα τρόπον καὶ ἐκ τίνων μαθημάτων τε καὶ ἐπιτηδεύμάτων . . .* 2. *κατὰ ποίας ἡλικίας*; — A kiképzés a tudományok által történik s az egésznek czélja a jó ideájának megismerése. A VII. könyvben aztán részletesen tárgyalja a philosophusok iskolázását. Ezen nevelésnek kellő időt kell engedni s először a könnyebbet megkísérteni, aztán a nehezebbet. Összehasonlítja a napot a jó ideájával. Hogy valaki a napba nézhessen, ahhoz gyakorlatra van szüksége, éppen így az ideák ismeretét is csak megszokás által lehet magának megszerezni. A legjobb uralkodónak bölcseleőknek kell lennie vagyis olyanoknak, a ki az ideát ismeri, mely idea, valamint a nap minden életnek, úgy ez minden igaznak és szépnek alapoka és forrása. Sem a teljesen tudatlanok, *ἀπαίδευτοὶ καὶ ἀληθείας ἄπειροι*, sem azok, kik kizárólag, *διὰ τέλους*, a tudományokkal foglalkoznak, nem alkalmasak az uralkodásra, mert amazok esztelenül cselekednének, ezek meg nem akarnának az ő szellemi mámorukból a világi ügyekhez, a sötétségbe leszállni. A kik tehát philosophus uralkodók akarnak lenni, azokat be kell vezetni az előkelő tudományokba, de ne foglalkozzanak ezekkel folytonosan, hanem időközben gyakorlat megszerzése végett viseljenek hivatalokat is. VII. 521. D. *Τὴν οὖν εἴη μάθημα ψυχῆς ἐλχόν ἀπὸ τοῦ γιγνομένου ἐπὶ τὸ ὄν*; — Először kifejti, miért nem alkalmas erre a *γυμναστική* sem pedig a *μουσική*, annál kevésbbé a *τέχνη*. A *γυμναστική* csak a testet ápolja, a *μουσική* csak belső rendet és harmóniát hoz létre (VII. 522. A.), nem pedig *ἐπιστήμη*-t. Tehát csakis szigorú tudományok által lehet ezt elérni. E tudományok a következők:

1. *λογισμοί, ἀριθμοί*, számolás; VII. 525. D.: *Τοῦτό γε . . . ὡς σφόδρα ἄνω ποιᾷ τὴν ψυχὴν καὶ περὶ αὐτῶν τῶν ἀριθμῶν ἀναγκάζει διαλέγεσθαι . . .*

2. *γεωμετρία*, földméréstan; VII. 527. B.: *τοῦ γὰρ αἰεὶ ὄντος ἡ γεωμετρικὴ γνῶσις ἐστίν.*

3. *στερομετρία*, melyről a VII. 528. D. pontjában azt mondja: *ἐξῆς γὰρ οὐσαν τὴν βάθους αὐτῆς μέθοδον, ὅτι τῇ ζητήσει γελοῖως ἔχει, ὑπερβάς αὐτὴν μετὰ γεωμετρίαν ἀστρονομίαν ἔλεγον, φορὰν οὐσαν βάθους.*

4. *ἀστρονομία*, csillagászat; VII. 529. A.: *ὅτι αὐτὴ γε ἀναγκάζει ψυχὴν εἰς τὸ ἄνω ὁρᾶν καὶ ἀπὸ τῶν ἐνθὲνδὲ ἐκεῖσε ἄγει.*

Mindezen tudományokat a háborúban is lehet alkalmazni, de a philosophiának az által tesznek szolgálatot, hogy az embert arra kényszerít-

tik, hogy függetlenül gondolkozzék, s ez által a szellemi erőket nevelik s egyengetik az utat a legfőbb tudományhoz, a dialektikához. A dialektika azon út, melyen haladva a legfőbb eszméket megtaláljuk. Ez az egyedüli tudomány, mely a dolgok végokát kutatja, VII. 533. C.: *ἡ διάλεκτική μεθοδὸς μόνη τῶν πορεύεσθαι, τὰς ὑποθέσεις ἀναίρουσα, ἐπ' αὐτὴν τὴν ἀρχήν* . . ., és azért csak őt illeti meg jogosan az *ἐπιστήμη* elnevezés, míg a többi tudomány csak *διάνοια*. A dialektika segítségével mintegy tiszta értelmi szemlélődés által, jut az ember az egyedül valóban létezőnek, az ideának birtokába, melyek legfőbbbike a jónak ideája. — Most újra felmerül a kérdés, hogy kik és hogyan tanulják a fent említett tudományokat? Már feljebb mondtuk, hogy Platón a *φύλαξ* államában azt követelte, hogy a kiváló öregek uralkodjanak; most azonban a fiatalokat akarja uralkodókká nevelni (VII. 536. C és D.), mert Solónnal szemben azon meggyőződésben van, hogy a fiatalság több munkát meggyőz, mint az öregek, kiktől nem lehet követelni, hogy most kezdjék a *σοφία*-t tanulni. Mielőtt a leendő uralkodó a *σοφία* rendszeres tanulásához fogna, alaposan megvizsgálandó, vajjon megvannak-e benne a szükséges kellékek és a tehetség; VII. 535. A. és B.: *ἐκείνας τὰς φύσεις . . . ἐχλεκτέας εἶναι τοὺς . . . βεβαιωτάτους . . . ἀνδρειοτάτους . . . ἐνέειδιστάτους . . . γενναίους . . . βλοσυροὺς τὰ ἦθη . . . μνήμονα . . . ἄρρατον καὶ πάντῃ φιλόπονον ζητητέον*, mert a kinek nincs tehetsége, az a philosophiára csak szégyent hoz. A philosophusok rendszeres tanfolyama most már a következő:

A fiúk a dialektikára előkészítő tudományokkal foglalkoznak, t. i. *ἀριθμοί*-val, *γεωμετρία*-val stb., még pedig nem kényszerítik őket a tanulásra, hanem teljes szabadságukra hagyják, hogy mirevalóságukat annál jobban kimutathassák; VII. 537. A.: *Μὴ τοῖνυν βίῃ . . . τοὺς παῖδας ἐν τοῖς μαθήμασιν, ἀλλὰ παίζοντας τρέφε, ἵνα καὶ μᾶλλον οἷός τ' ᾖ καὶ θορᾶν, ἐφ' ᾧ ἔχαστος πέφυκεν*. Azonkívül a háborúba is el kell őket vinni, hogy hozzászokjanak a veszélyekhez. A kik aztán mind a tanulásban, mind pedig a háború fáradalmaiban és iszonyatosságaiban legjobban megállják helyüket, azokat a többiekől *εἰς ἀριθμὸν τένα* el kell választani (VII. 537. A.). Újabb vizsgálat alá esnek húsz éves korukban, midőn a gymnasiumokat elhagyják. Ezen időtől fogva a *προχρηθέντες* nagyobb tiszteletben állnak és tíz esztendeig az ifjukorukban tanult tudományokat gyakorolják, mert ez előkészületül szolgál a dialektikára. Harmincz éves korukban új kiválasztás alá esnek s ekkor szigorú dialektikai vizsgálatot kell letenniök, hogy bizonyosságot tegyenek az ideák felismerésében való képességükről. Erre öt évig visszatérnek a gymnastikai gyakorlatokhoz (VII. 539. E.). Ezután megint tizenöt évig hivatalokat viselnek, hogy maguknak a kellő politikai gyakorlottságot megszerezzék; VII. 539. E.: *μετὰ γὰρ τοῦτο καταβιβαστέοι ἔσονται σοί*

εις τὸ σπήλαιον (világi ügyek) πάλιν ἐκεῖνο καὶ ἀναγκαστέοι ἄρχεῖν τὰ τε περὶ τὸν πόλεμον καὶ ὅσαι νεῶν ἀρχαί, ἵνα μηδ' ἐμπερίῃς ὑστερήσῃσι τῶν ἄλλων . . . πεντεκαίδεκα ἔτη. Végre ötven éves koruktól fogva a jó ideájának tanulására, megismerésére szentelik életüket és nevelő meg képző befolyást gyakorolnak az állam minden egyes polgárára. Főkötelességük ezen legfőbb ismeret terjesztésén fáradozni, s ennek következtében aztán lassankint az államnak egész képe átalakul. Ily rajzolás után méltán felkiáltott Glaukón VII. 530. C.: *Παγκάλους, ἔφη, τοὺς ἄρχοντας, ὧ Σώκρατες, ὥσπερ ἀνδριαντοποιὸς ἀπειργάσαι.* Az előzményekből kifolyólag ugyanaz áll természetesen az asszonyokról is.

Ez tehát azon híres államnak a képe, mely jelenleg sehol sincs a földön, de a mely azelőtt a világ kezdetén volt, vagy a jövőben is lehetséges, még pedig akkor, ha az egyes országokban a philosophusok lennének uralkodókká s az említett rendszert behoznák. Ezzel fejezi be a legjobb állam leírását, mint azt a VII. 540. D. és E. pontjaiban olvashatjuk. Ez a legjobb állam a *βασίλεια* vagy az *ἀριστοκρατία*, mert akár egy, akár pedig több philosophus uralkodik, elveik s befolyásuk az államra mindkét esetben ugyanaz. Ez utóbbi tétel természetesen ismét az ideákról szóló tanból következik. Az idea változhatatlan és igaz létező, ellenben a látható tárgyak mulékonyak és árnyékképek; ép így az *ἀριστοκρατία*-ban az igazi philosophusok is, kik az ideák szemlélésében gyönyörködnek, mivel ezen idea csak egy (legalább a főben: a jó ideájában), így ők is egységben maradnak, mintha csak egy testből és egy lélekből állnának. Azonkívül az idea igaz lévén, az igazság pedig csak egy, tehát csak egyféle elveket terjeszthetnek, befolyásuk is csak egy helyes irányban fog haladni.

Ez az egyedüli helyes államkormányzás míg a többi mind hibás, s erre már az V. k. 449. A pontjában történik utalás: *κακὸς δὲ τὰς ἄλλας καὶ ἡμαρτημένος (πόλεις).* Hogy Platon csak egy kifogástalan államformát ismert, az megint csak bölcséletének a következménye. Kifejtettük ugyanis, hogy az emberi lélek nem egyéb, mint az állam kicsinyben: az emberi léleknek három része van, épen így az államnak is három osztálya. Azután az a kérdés merült fel, mi a *δικαιοσύνη* az emberi lélekben és mi az államban? És azt feleltük, hogy nem egyéb, mint a három részen átlengő, őket egy teljes egészszé egyesítő harmonia, midőn az egyes részek és osztályok nem ütköznek egymásba, hanem mindegyik megteszi a maga kötelességét. Ebből az következik, hogy az igazságos ember és igazságos állam csak egy lehet, ellenben az igazágtalan több, a szerint a mint a léleknek vagy pedig az államnak ez vagy az a része, illetőleg osztálya átlépi a maga hatáskörét és zavart idéz elő. A VIII. és IX. könyvben tárgyalja aztán a hibás államformákat, még pedig úgy, hogy mindegyikkel párhuzamban a léleknek megfelelő állapotát is festi.

Kiindulnak a IV. 445. D. pontjából, hol azt olvassuk: *Πέντε μὲν πολιτειῶν, πέντε δὲ ψυχῆς* (t. i. *τρόποι εἰσὶν εἴδη ἔχοντες*). Egyet, még pedig a legjobbat láttuk; vizsgáljuk most meg, melyek a hibásak, VIII. 545. A.: *Ἀρ' οὖν τὸ μετὰ τοῦτο διτεῖον τοὺς χεῖρους, τὸν φιλόνοικόν τε καὶ φιλότιμον, κατὰ τὴν Λακωνικὴν ἐστῶτα πολιτείαν, καὶ ὀλιγαρχικὸν αὖ καὶ δημοκρατικὸν καὶ τὸν τυραννικόν* . . .

A legjobb állam felbomlásának első alakja (stádiuma) e szerint a *τιμοκρατία* ἢ *τιμαρχία*. Ez úgy jön létre, hogy a *δικαιοσύνη* megsértésével nem az első, hanem a második osztály ragadja magához az uralmat, VIII. 547. E.: *ἐπὶ δὲ θυμωιδεῖς τε καὶ ἀπλουστέρους ἀποκλίνειν, τοὺς πρὸς πόλεμον μῆλλον πεφυκότας ἢ πρὸς εἰρήνην* . . . Ez az állam hasonlít még több tekintetben a mintaállamhoz, mert pl. a közös étkezés szokásban van, ép így a nyilvános nevelés is, de mivel az *ἀνδρεία* itt a főerény, ennélfogva a *γυμναστική*-re sokkal nagyobb súlyt helyeznek, mint a *μουσική*-re, s ez már egyoldalúságot szül. A legnagyobb csapás azonban, hogy a *κοινωνία παιδῶν καὶ γυναικῶν* intézményét megszüntették és így az egyéni birtoklás képessége is helyre áll, melynek aztán rendesen kapzsiság, féltelenség, bujaság s az ezekkel összefüggő gonoszságok a következményei. Ezen államról mondja a VIII. 548. C. pontjában: *μεμυμένην πολιτείαν ἔχ κακοῦ τε καὶ ἀγθοῦ*.

Ezen *τιμοκρατία*-ból fejlődik ki rendes processus folytán második hibás államforma, az *ὀλιγαρχία*, VIII. 550. C.: *ἡ ἀπὸ τμημάτων πολιτεία*, melyben a kevés gazdag család uralkodik, a szegények pedig a politikai jogokból teljesen ki vannak zárva. Az előbbi államban csak a *σοφία* szorult háttérbe; itt azonban már nemcsak a *σοφία*, hanem az *ἀνδρεία* is és a legalsóbb rész a kapzsiság, *φιλοχρήματος*, *ἐπιθυμητικόν* uralkodik. Ezen államban is találunk még egy erényt, t. i. a mértékletességet; nem ugyan az igazit, de legalább ennek árnyékképét. Mivel ugyanis itt a census a fődolog, ennélfogva a kapzsiság a többi szenvedély kitérését megakadályozza. Egyik főhibája ez államformának, hogy a szegényeket, ha még oly kiválók találkoznának is köztük, az állami hivatalokból teljesen kizárja. Másik főhibája, hogy egy állam helyett kettőt találunk, mivel a szegények a gazdagokkal mind élesebb ellentétbe jutnak, s köztük napról napra nehezebben áthidalható ür tátong. A gazdagok, sőt még az uralkodók közül is többen elpazarolják vagyonukat, s így lassankint veszedelmes proletariatus fejlődik ki összes rossz következményeivel együtt. A koldusbotra jutottak lopnak, rabolnak és a hatóság alig tudja őket rendben tartani, VIII. 552. D. és E.

Ezen oligarchiából egészen természetes uton fejlődik ki a harmadik hibás államforma, a *δημοκρατία*, VIII. 555. B. — Már az előbbinél mondtunk, hogy egy államban két osztály áll egymással szemben. A szegényeket nyomoruk végre lízadásra készíti (VIII. 556. E.). Ha

ők győznek, behozzák a népuralmat, melyben korlátlan szabadság uralkodik. Ezen államformát alig lehet jellemezni; nincsen kiváltság, nincs osztályokra való felosztás, sőt még a hivatalokat is sorsolás útján osztják ki, nem pedig érdem szerint.

A *δημοκρατία*-ból lesz végre a *τυραννίς*, melyről VIII. 562. A. gúnyosan így nyilatkozik: *Ἡ καλλίστῃ δὴ πολιτεία . . . τυραννίς . . .* A népuralom beteljesedett a VIII. 563. E. pontjában kifejezett közmondás: *τῷ ὅντι τὸ ἄγαν τι ποιεῖν μεγίστην φιλεῖ εἰς τοῦναντίον μεταβολὴν ἀνταποδιδόναι*, vagyis magyarul: «a túlzás az ellenkezőbe csap át» vagy pedig «sok volt a jóból»; és valóban a legféltelenebb szabadságra következik a legborzasztóbb rabszolgaság. A szegény nép élére rendesen valamely vezér, *δημαγωγός*, szokott állani, ki a népet hizelgésekkel és ígéretekkel megnyeri. A nép teljhatalommal ruházza fel őt, az pedig csakhamar *τύραννος*-ként lép fel és ugyanazt a népet, mely őt a hatalom polczára állította, bilincsekbe veri. A nép dühétől félvén, folyton azon van, hogy azt teljesen elnyomja: háborukat kezd, nagy adókat veti ki, magát zsoldosokkal veszi körül, mert most már nem bizhatik népének hűségében. Illy uralkodónak tetteit tehát az igazságtalanság és kegyetlenség jellemzi. Ez azon állapot, mely a lélek *ἀδικία*-jának felel meg, és így a legboldogtalanabb állam az, melynek ilyen alkotmánya van. Hasonló az oly emberhez, ki szenvedélyeinek rabja, ki sohasem lehet boldog, mivel lelkének legsalsóbb része ragadta magához az uralmat, a mely őt legkevésbé illeti meg. A milyen boldogtalan az ilyen állam, ép oly szerencsétlen a *τύραννος*-a, sőt mondhatjuk, hogy ő a legboldogtalanabb ember államában, mint ezt pl. syrakusaei id. Dionysios esete bizonyítja (Darmoklés kardja). — A többi uralkodó boldogság szerint úgy következik, mint az államok; legboldogabb tehát IX. 580. B.: *βασιλικός*, utána következik a *τιμοκρατικός*, *ὀλιγαρχικός*, *δημοκρατικός*, *τυραννικός* . . . C.: *τὸν ἄριστόν τε καὶ δικαιοτάτον εὐδαιμονέστατον ἔχρινε (Ἀρίστωνος υἱός), τοῦτον δ' εἶναι τὸν βασιλικώτατον καὶ βασιλεύοντα αὐτοῦ, τὸν δὲ καλλίστόν τε καὶ ἀδικιώτατον ἀθλιώτατον, τοῦτον δὲ αὖ τυγχάνειν ὅντα ὃς ἂν τυραννικώτατος ὦν ἑαυτοῦ τε ὅ τι μάλιστα τυραννῇ καὶ τῆς πόλεως.*

* * *

Ezek előrebocsátása után most már áttérhetünk a két államforma közt levő főbb eltérések ismertetésére. Legyen szabad már eleve egy egyszerű hasonlattal élnünk. Mi ugyanis azt merjük állítani, hogy a két állam úgy viszonylik egymáshoz, mint egy három méter hosszú deszka egy két métereshez. Ha a két deszkát egymás mellé állítják, nem fődik egymást; de a két állam sem, mert már egyszerű átolvasásnál is észrevehető, hogy a *Κύρου παιδεία* nem egyéb, mint Platón *φύλαξις*

állama, természetesen több módosítással, míg ellenben a philosophikus államról szó sincs benne. Hogy tehát először a philosophusok államával végezzünk, arról, hogy a *Κύρου παιδεία* nem említi, ha csakugyan igaz, hogy a *Πολιτεία* ellen van intézve, azt lehet mondanunk, hogy Xenophon gyakorlatias voltát annyira sértette e légben lebegő állam, hogy egészen figyelmen kívül hagyta. A *φύλαξις* államában ellenben már a gyakorlati oldalt is jobban látja érvényesülni s azért elfogadja, de több s nagyon lényeges változtatással. A *φύλαξις* állama, mint tudjuk, hadi állam; hogy a *Κύρου παιδεία* sem más, az első tekintetre világos, mert alig van lapja, mely legalább egy hadászati szót ne lehetne találni.

Miben tér el tehát a *Πολιτεία*-ban rajzolt *φύλαξις* állama a *Κύρου παιδεία*-ban rajzolttól? Tekintsük először is a nevelést.

A *Κύρου παιδεία*-ban se *μουσική*-ről, se *γυμναστική*-ről szó sincs; Platónnal ellenben ezeket megtaláljuk. De azért mégis megvan a *Κύρου παιδεία*-ban mind a kettő, csak hogy annyira más alakban, hogy alig ismerhetni rájuk. Így a *μουσική* első része, a *λόγοι*, megvan benne, mert mindkét államban körülbelül ugyanazon erényeket találjuk, habár Xenophón mindent gyakorlati uton tárgyal, nem pedig okoskodva, mint Platón. A *Κύρου παιδεία*-ban ezen erényeket egyes esetek alkalmazásából és látható példák alapján tanulják meg, tehát magából a mindennapi életből; Platónnál ellenben olvasmány alapján, tehát inkább elméleti uton.

A *φύλαξις* államában felcseréli Platón a *δυσωτία* erényét a *σοφία*-val és ezt állítja az első helyre; Xenophón ellenben a *δικαιοσύνη*-t, a melyről, mint mondtuk, Platónnak egészen más nézete van.

A *Κύρου παιδεία*-ban nincs meg az *ἀνδρεία* erénye, a *Πολιτεία*-ban meg hiányzik az *ἐγκρατεία*, de azért mégis azt kell mondanunk, hogy ez a két erény is megvan a többi közt, habár más néven, a mint kifejtettük.

A *Πολιτεία*-ban nincs meg a *τοξέειν καὶ ἀκοντίζειν*, a mit a praktikus Xenophón szükségesnek tartott, míg Platón helyette csak azt rendeli, hogy a gyermekeket a háborúba vigyék, hogy a harc veszélyeit lássák és korán megszokják.

A *Κύρου παιδεία*-ban teljesen hiányzik a *μουσική* második része, a *μέλος*.

A *Πολιτεία*-ban főszerepet játszó *σοφία* és *φιλόσοφος* minden hozzátartozójával együtt teljesen hiányzik a *Κύρου παιδεία*-ban, de Xenophon ellenébe állít egy embert, a ki *φιλανθρωπώτατος καὶ φιλομυθεύτατος καὶ φιλοτιμώτατος*.

Platón azt követeli a *φύλαξις* államában, hogy a kívüllő öregek uralkodjanak; a *Κύρου παιδεία*-ban ellenben egy az ifjúkort alig átlépett és mégis kitűnő hadvezérrel és uralkodóval találkozunk.

Ép így nem kerülheti el figyelmünket, hogy míg Platón az ideák tanulmányozását és megismerését követeli az uralkodótól, addig a *Κύρου παιδεία*-ban mindig és mindig csak a gyakorlat, a mindennapi élet, melyet Platón sötétségnek nevez, lép előtérbe.

A legfőbb és legnevezetesebb eltérés azonban, melyen Platón egész államrendszere nyugszik, a *κοινωνία παιδων καὶ γυναικων* intézménye, mely a *Κύρου παιδεία*-ban teljesen hiányzik, még pedig oly annyira, hogy a hol asszony előkerül is, csak gyorsan végez vele, mintha ezzel azt akarná mondani, hogy az asszonyok nem alkalmasak arra, hogy az állam ügyeinek elintézésében részt vegyenek.

Ennek folytán megvan Xenophón államában az egyéni birtokjog is, mint ezt több hely világosan bizonyítja. Épen így nagyon feltűnő azon pazar bőkezűség, melylyel Kyros barátait elhalmozza, mintha ez is egy nagyon erős czáfolat volna a *Πολιτεία*-ban tárgyalt egyéni birtokjog megszüntetése ellen. Maga a király gazdagítja ott alattvalóit, annál kevésbbé tagadja meg tőlük a magánbirtok szerzésére való jogot.

Lehet, hogy Xenophón épen ennek megszüntetése sértette leginkább s így elvetvén minden philosophikus okoskodást, állította fel államrendezését.

Ki tudja megmondani, nem gondolkozott-e úgy mint mi manapság, midőn az asszonyokat, akárcsak Platón tanácsát követve, mindenre alkalmazzák, s ennek aztán az a következménye, hogy az asszonyok eltévesztvén hivatásukat, akárhányszor a házi élet körében előfordul s épen őket megillető foglalkozásoknak elemeit sem ismerik, pedig a tudományokban eléggé megállják helyüket.

Altalános ellentétül felemlíthetjük azt, hogy míg Platón a *φύλαξες* államát nem tartja a legjobbnak, addig Xenophón bizonyítja, hogy volt egy valóban boldog hadi állam is e földön, és itt a *Πολιτεία* V. 473. D. pontját czáfolja meg, melyet fentebb idéztünk.

Xenophón államában az uralkodó, a nélkül hogy philosophus volna, gyakorol nevelő és minden téren jótékony befolyást alattvalóira, s Xenophón legalább kimutatja, hogy mily módon, Platón meg nem; úgy látszik ezen kérdéssel is útvesztőbe került, mint a *κοινωνία παιδων καὶ γυναικων* nal eleinte.

Lehetséges, hogy valaki arra, hogy mi azt mondtuk, hogy a *Κύρου παιδεία* a *Πολιτεία* ellen van intézve, azt fogja mondani, hogy nincs ok ezt felvenni, mert határozott nyilatkozatot erre egyik műben sem találunk. Mi neki erre teljes nyugodtsággal azt feleljük: Mi elhiszszük az ellenfélnek állítását, de először fejtse meg nekünk a következő nehézségeket: hogy van az, hogy míg Platón, mint dialogusaiban rendszeren, úgy itt sem mondja meg czélját, hanem csak mintegy véletlenül éri el, addig a *Κύρου παιδεία* I. 13. pontjában Xenophón határozottan

kimondja azt? És ámbár a *Κύριον παιδεία* imént említett helye alapján nem is lehetne esküvel erősíteni, hogy csakugyan a *Πολιτεία* ellen írta, mindamellett a dolog már gyanussá válik. De tudunk mi ennél még többet. Hogy van az, hogy mindkét műben a tárgyalás több helyen párhuzamosan halad, pl. a végén mind a kettő a valót tárja elénk? A véletlen megmagyarázhatja-e ezt? — Egyébiránt lehetséges az is, hogy a két szerző ugyanazon célért küzdvén, t. i. hogy megfejtsek, hogyan lehetne az athéni népet fegyelmezett uralom alá hajtani és régi virágkorát visszaállítani: mindegyik legjobb belátása szerint járt el műve megírásában, a nélkül hogy a másakra tekintettel volt volna.

Bizonyítékok hiánya miatt minden egyéni vélemény lehetséges. Mi azonban előbbi állításunk mellett maradunk, a mely szerint a *Κύριον παιδεία* a *Πολιτεία* ellen van intézve.

CSAPÓ G. ANTONIN.

HAZAI IRODALOM.

Tüzetes Magyar Nyelvtan történeti alapon. BALASSA JÓZSEF közreműködésével írta SIMONYI ZSIGMOND. Első kötet. Magyar Hangtan és Alaktan. Budapest, 1895. M. Tud. Akadémia. XVI és 734 l. Ára 6 frt.

Ez év végével fejeződik be a „Magyar Nyelvőr” huszonötödik évfolyama. Mindenki tudja, mennyire jelentőséges, mondhatni, korszakalkotó ez a negyed század a magyar nyelvtudomány történetében. Nem vele kezdődik ugyan meg nyelvtudományunk új felvirágoztatása, s nem is általa; tudvalevő, hogy a *Magyar Nyelvészet* s Hunfalvy Pál, de különösen a *Nyelvtudományi Közlemények* s Budenz József osztozkodnak a magyar nyelvészetnek, nem is mondom újjá alkotásának — hanem megalkotásának a dicsőségében. De a Magyar Nyelvőr nehéz s bőséges tudományt föltételező tételeiket s fölfedezéseiket, rendszerüket s elveiket megelevenítette, közkeletűvé tette, a régi s a nép-nyelvből való gyűjtéseivel részben igazolta, részben helyreigazította s, a mi szintén nem csekély érdeme, a munkásokat a rendszeres munkára oktatta, tanította, felnevelte. Maga Simonyi Zsigmond, a kinek nagy munkájával most foglalkozni akarunk, ezen folyóiratban, a melynek most szerkesztője, kezdte meg pályáját, s általa nevelődve s támogatva aratta számos sikereit. Még pedig olyannyira szoros a kapcsolat közte s a Magyar Nyelvőr között, hogy valamint ennek, Simonyinak is a legnagyobb érdeme s legtartósabb eredménye a magyar nyelv történetének legrészletesebb átkuta-

tása, a magyar nyelv adatainak közel s távolból összehalmozott pontos gyűjteménye s osztályozása.

Ez Simonyinak elévülhetetlen érdeme, mert olyan munkát végzett, a minőt eddigelé senki előtte. Ezek az adatok mindig értékesek lesznek — pedig hányat nem mentett ki ő az örök elfeledésből! — még akkor is, ha egyébként grammatikai rendszere, módszere, magyarázatai egykor végkép elavulnának. Hiszen most is már mennyit vitatkozunk, küszködünk, hogy nyelvünk fejlődését kellőképp megértessük. Mennyi sokféle ellenkező a nézet, magyarázat; — például sok kérdésben nekem is eltérő a Simonyitól a felfogásom, s ha ezek némelyikét kifejtem e sorok folyamán, nem azért teszem, sőt egy pillanattal se gondolok rá, hogy e nagy munka érdeméből valamit levonjak. S valamint sokfélék jelenleg a magyarázatok, ép úgy tén java részben el is avulnak az idők s a tudomány haladásával. Olvassuk el pl. csak Révait. Milyen genialis egy férfiú; minő élvezet végig küzdeni vele gondolatainak nagy háboruját! S ha letesszük a könyvét, szívünk elszorúl, látva, mennyire értéktelen manapság, sőt — sit venia verbo — mennyire komikus helyenként a felfogása, nézetei s magyarázata. Báttran merem állítani, hogy ma már csak nagyon keveset lehet tanulni tőle; s bizonyos a jövődjé, hogy csak nagy neve fog fenmaradni, ellenben műveit senki sem fogja olvasni. Vagy olvassuk el ellenfelének, Versegheinek számos könyveit. Mit tanulunk ma belőlük? noha bámulnunk kell a férfiú józan higgadtságát, tudomány szeretétét, s egyoldalúságában is éles elméjét, valamint talpra esett okoskodását.

Pedig esetleg sok tévedéstől megmenthette volna mindkettőjüket, de bizonyára örök értékű műveket hagytak volna az utódokra, ha az egyik a 'veneranda antiquitas' adatait, a másik az élő nyelvét, «a most élő egész nemzetnek köz akarattját» gyűjtötte volna össze s dolgozta volna fel szorgalmasan. Most azután, mert nem ezt tették, elavult fejtegetéseik mellett csak egy-egy elvnek a képviselői. Révai: hogy a régi nyelvet kell tanulmányozni kezdeteitől fogva, a mit ma úgy formulázunk, hogy ő a történeti nyelvtan megalapítója. Azonban ebben a tételben ha nem is mondom tévedés, de mindenesetre túlzás rejlik. A történeti nyelvtan elméletét mi nem Révaitól tanultuk. Igaz ugyan, hogy Révai összehasonlító magyarázataiban mindig az ismert legrégibb magyar alakot vette szemügyre, de nem ám azért, mintha neki a nyelv történeti fejlődéséről világos fogalma lett volna. Mert különben hogyan vethette volna meg annyira az élő, különösen a népnyelvet? Révai elméletének a sarkköve, hogy a régi nyelv *külömb* a mostaninál: Veterem consuetudinem, diuturnam, non interruptam, meliorem esse recentiore, quæ a veteri insolentius deflectit (El. Gr. I. 30.). Különösen kitűnik ezen felfogása műve azon függelékében, melyben az ikes igéket védelmezi Ver-

seghi ellen: *Vindiciae iustissimae* stb. (El. Gr. II. 977. kv. l.), a hol például kifejti, hogy a magyar nyelv most már elagott: *hæc omnia* (t. i. a régiségtől való eltérések) *ostendunt certe linguæ senectutem viribus prope defectam*, és felsóhajt, hogy *ætas quidem virilis iam præterit*. A magyar nyelv virágzása elmúlt, *felicem eius ætatem durasse tribus prope seculis, ante Pázmánus, sub eo, et post eum. Superior quoque ætas iuvenilis multo puriore viguit integritate.* (El. Gr. II. 1023. kv. l.). Ezért követeli az ikes igék teljes restaurálását, s ezért üldözi az *ásol*, *keresel* alakokat, ajánlva s követelve helyettük a réginek megfelelő *ássz*, *keressz* használatát.

Így értette meg őt Verseghe is. «Nevetséges volna, úgy mond, azt kívánni, hogy most magyarul úgy beszéljünk és írjunk, a mint a régiek beszéltek és írtak» (Tiszta magy. 7. l.). Persze túloz, mert Révai ezt aligha kívánta, és Verseghe inkább levonja tanításának a következményeit. Hihetetlennek tartja, hogy a régi időkben, mint Révai tanítja, a magyar nyelv «a tökéletességnek legmagosabb ponttyánn ragyogott legyen» (i. h. 6.). Kötelesek az írók nem a régiektől (azt kellett volna mondania «nem *csupán* a régiektől»), «hanem inkább az egész nemzettől nyelvbéli törvényeket várni» (i. h. 7. l.). Helyesen és szépen van mondva, de helytelenül van értve, mivel az egész nemzet neki csak «a most élő egész nemzet». «A nyelv iránt való vetekezésben a' most élő egész nemzetnek köz akarattyát ösmerem én legfőbb, legbátorságosabb és egyetlen egy bírónak» mondja mindjárt a 11. lapon, s csakis itt találja meg általános principiumát: az analógiát. A régiek nyelve szerinte telve tót, latin s mindenféle idegen hatással, s ezért mindenestül mellőzendő, a mi ellen Révai joggal feljajdult tüzes szenvedélyes lelke lángoló hevével.

Szóval csak az újabb magyar nyelvészeti értette meg s kezdi megvalósítani a történelmi kutatás módszerét, a melynek alaptételét már Révai is velősen kifejti: *Ego linguam nostram ante omnia ita sumsi explanandam, ut est ipsa in se, et eo prorsus modo, quo se ipsa sensim efformavit. Et hoc quidem ut felicius potuerim præstare: necessum erat, me totam linguam nostram, non hodiernam tantum, sed antiquam etiam, quam altissime repetitam, penitus perscrutari; et perpetuis observationibus in ea factis, affiniumque linguarum diligenti collatione, pedetentim ad ipsam eius originem penetrare.* (El. Gr. I. 7.). De mivel ezen módszert ő maga sem valósította meg, nem követte a következő nemzedék se. Sőt ez nem is olvasott ki egyebet munkájából, mint azon törekvést, hogy a nyelvtanítás megakadályozására a nyelvtan szabályait megállapítsa, — és nem is tanult tőle egyebet. S íme, noha győzött Révai, a történelmi módszer egy félszázadon keresztül szünetelt, s midőn ismét életre kelt, nem az ő, hanem a külföldi tudomány hatása elevenítette fel.

Azonban meg kell jegyeznem, hogy ezen röviden megokolt állításommal nem szándékom Révai dicsőségét elhomályosítani, mivel ellenkezőleg én is a legnagyobb tisztelői és bámulói közé tartozom. Nem csorbúl ezzel az ő dicsősége, — mert van ő neki ezen kívül is elég érdeme reá; sőt ha nem is volna egyebe, elegendő volna maga az is, hogy a történeti kutatás szükségességét felfogta egyedül s mindenek előtt, hogy olyan örökké maradandó szép szavakban kifejezte; — s hogy meg is indította, noha teljesen át nem értette s rendszeresen végre sem is hajtotta.

Persze hogy nem is voltak meg neki a hozzá való eszközei, a melyek még sok tekintetben ma is hiányosak. Ámde mindameillet csudálatra méltó munkásságot fejtett ki ez irányban a magyar tudomány s szorgalom az utóbbi évtizedekben. Ki vannak adva nyelvemlékeink. folyvást megjelennek régi költőink kiadásai, készen van a Nyelvtörténeti szótár, továbbá régi szójegyzékek kerülnek napfényre, s megindult az okiratbeli magyar szavaknak a gyűjtése is. Az élő nyelvet sem hanyagoltuk ele mellett, valamint bizonyítja a készülő Magyar Tájszótár, a számos népnyelvi gyűjtemények, a nyelvjárások tanulmányozása stb. Kétségtelenül nagy munkásság ilyen rövid idő alatt, a melynek azonban megvannak még számos tökéletlenségei s hiányosságai is. Például ki vannak adva nyelvemlékeink, de index nélkül s filológiai feldolgozásban még nem részesültek. Nincsenek feldolgozva palaeographiai s kritikai szempontból, úgy hogy a sokféle ellenmondó helyesírás, s még inkább az ellenmondó adatok bizonytalanná teszik a kutatást, útvesztőkbe sodorják a tudósokat. A nyelvjárások, alig egy-kettő kivételével, nincsenek tudományosan átkutatva, sőt apró részletekig még fonétikailag sem feldolgozva. A XVII. s a következő századok irodalma s nyelve nagy részt ismeretlen, mert a művek nincsenek újra kiadva, a régi kiadások megszerfelett drágák s nehéz hozzájuk férhetni. Nincs jelentéstanunk; nincs tudományos stilsztikánk, még egyes s a legjelentősebb írókat sem méltattuk rendszeres és részletes tanulmányozásra. A nyelvész tudja, hogy mindezek a hiányosságok s mulasztások mennyire nagy bajok; hogy mennyi haszontalan s időpazarló munkát kell minden egyes kérdés kutatásánál végeznie, s hogy mindamellett hányszor kell következtetéseiben tévednie a rendelkezésre álló adatok hiányossága miatt.

S vajjon — legyen megengedve ez a kis kitérés — vajjon ezen nagy s idővel, például a nyelvjárásokat illetőleg, részben pótolhatatlan mulasztásoknak mi az oka? Nem volna elég munkás, a ki a magyarnak a legféltettebb kincsét, a nyelvét művelné, kutatná, nyilvánulásaiban tudományosan megállapítaná? Ez bizonyára hamis föltevés, mert hisz látjuk a lelkes munkások egész tömegét, a kik önfeláldozó, buzgó munkát végeznek, s még többen volnának, a kik szívesen végeznének az érde-

kében. Csakhogy nincs, a ki őket támogatná. Nincs más, mint egyes egyedül a magy. tud. Akadémia. Az ő eszközei azonban elégtelenek. *s a magyar társadalmat nyelvének ügye hidegen hagyja.* Mily szép feladata jutna egy *Magyar Nyelvművelő Társulatnak*, a melyet már régóta sürgétünk, s a mely hova-tovább mégis csak megalakúl, ha valahára találkoznak előkelő s buzgó hazafiak, a kik megalakítanak.

Révainak az is halhatatlan érdeme, hogy megértette Sajnovicsot, Gyarmathit, s az ugor nyelveket is, a mennyire ismerte, felhasználta nyelvhasznoltásaihoz. De hogyan s mennyire ismerte? Egy pár rövid grammatikából, szójegyzékből. Azóta hála istennek nagyot fordult a világ. Jobban s behatóan megismerkedtünk a finnekkel, vannak becses-nél becsesb *lapp, vojl, votják, mordvin* stb. gyűjteményeink, még pedig java részt tudós nyelvészekről összeszedve. Vannak kitűnő grammatikáink, szótáraink, van *Ugor-magyar összehasonlító szótárunk*, *Ugor alaktanunk*, a mely fájdalom félbemaradt nagy mesterünk korai halála miatt. Számos fontos alapvető s részletes kérdés tisztázva van kivált a *Nyelvtudományi Közleményekben*, s hathatósan támogatnak bennünket, sőt néhol vezetnek is, finn testvéreink. *(Nekik van egy finn-ugor nyelv-művelő társulatuk a közönség jóvoltából!)*

Kétségtelen, hogy óriási munkát végeztünk 30—35 év alatt; de itt is mennyi, sőt talán még több a teendő. Hogy csak egy példát említsek a sok közül, az *osztjakok* nyelve, a mely tudományunkra a legeslegfontosabb, majdnem teljesen ismeretlen előttünk. Végre egy rokon nyelv sincs, melyet részletesebben feldolgoztak volna már — a finnt kivéve —, legalább annyira mint a magyart, a mint azt legkivált a Tüzetes Magyar Nyelvtan szerzője megcselekedte. Hozzájárul még mindezekhez, hogy a magyar nyelvésznek nemcsak az ugarságra, hanem az egész altaji nyelvcsaládra ki kellene terjesztenie figyelmét s tanulmányait; a nyelvek egész tömegére, mint a törökre, tatár nyelvekre, a szamojédre, mongolra, a melyekhez némelyek (Schott, Winkler) még a japánit is hozzá szeretnék számítani.

A feladatok ilyen végtelenségével csak a megosztott sokféle munka-erő bír megbirkózni; azonban sok számos esetben még csak a kezdetek kezdetén vagyunk. S bizonyára a segédforrások elégtelen kiaknázása az oka annak a mindenesetre feltűnő jelenségnek, hogy eddigelé aránylag oly kevés magyar szónak találtuk meg kétségtelen párját az ugor nyelvekben, köztük számos mindennapos szóénak; hogy nem birtuk még megállapítani a magánhangzók összehasonlító hangtanát, s hogy számos függő kérdés maradt magyarázatlanul az alaktanban is. Például csak azt említtem, hogy a többes szám *-k* képzőjét névszókön csak a lappban találjuk meg, míg a rendes ugor képző *-t*, a melynek viszont a magyar-

ban nincs nyoma; ellenben a $t > k$ hangváltozás egyenes úton nem magyarázható. Az 1. személy $-k$ ragjának hasonlóját csak a zürj-votják tagadó igeragozásban találjuk meg (*og, ug*, de a cseremiszből ugyanez a sing. 3. szem.), különben ugarság szerte $-m$ a személyrag, mint a magyarban is különben, s ismét nagyon problematikus föltevés, voltaképpen csak kibuvó, hogy ezen $-k$ -ban «csak segédragot láthatunk, mely mellett a természetesen valaha megvolt személymutató m lappangásba jutott» (TMNy. 594. l.).*) Eltűnt végre a sing. 2. személy $-sz$ ragja is, s azt kell (ill. kellene!) föltennünk, hogy ezen $-sz$ tulajdonképpen praesens-képző (v. ö. *lesz, tesz* stb.), a mely eredetileg valamennyi személyben megvolt (tehát **irszok, *irszon*), és valahogy csudálatos módon csak éppen a sing. 2. személyben maradt meg — írmagnak; míg a rendes szabályos $-l, -d$, a melyek különben ép egészségnek örvendenek, ugyan csak itt eltűntek. (TMNy. 595. l.)

Az ilyen s hasonló magyarázatok bizony erőltetett magyarázatok, és véleményem szerint jobban el volnánk nélkülük. Mert nem tudni, meg nem érteni valamit, az soha sem vált a tudománynak szégyenére; sőt szerintem a helyes tudományos felfogás, megvallani nyíltan s magyarázva, hogy ez meg ez még megoldatlan rejtvény előttünk. Hasznosabb is, mint a félszeg magyarázat, mert folyton nyitva hagyja a kaput a további kutatás számára. Megjegyzendő, hogy ezek mind Budenz magyarázatai, de Simonyi is, kételkedve s habozva ugyan, elfogadja őket.

Ezen éppen nem rövid, de, mint reményilem, a tárgyhoz tartozó bevezetés után térjünk át némely részletes kérdés fejtegetésre.

A *Hangtant* tudvalevőleg Balassa József írta. A fonetikát tárgyaló bevezetés, a mint azt várni lehetett, kitűnő; de magával a hangtannal nem lehetünk annyira megelégedve. Egy fő-fő tévedés vonul végig az egész munkán. Azaz voltaképpen nem tudjuk, mit akar Balassa tanítani: ugor, ugor-magyar, vagy magyar hangtant? Mert ha magyar hangtant akar tanítani, s ez volna dolga, összehasonlító alapon, akkor nagyon helytelen az eljárása. Ő tudniillik — rendesen a Magyar-ugor összehasonlító szótár nyomán — megállapítja az ugor alapnyelvi hangot s egyenest ebből származtatja a magyar megfelelőjét. Ezt a nagy tévedést már Munkácsi helyreigazította (NyK. XXV. 168. kv. l.), a ki helyesen követeli, hogy először a magyar nyelv szorosabb rokonságára kell tekinteni, abból kiindulni; tehát a *vogul, osztják* (zürjén s votják) nyelvekkel

*) Budenz a tagadó *og*-ból azt következteti, hogy a mai votj. *soto* (sing. 1. szem.) **sotog*, de ez tévedés, mivel a kérdő mondatban még megvan az $-m$ rag: *sotom*.

kell összehasonlítani a magyart, s így tovább a *finn* csoportbeli nyelvekkel. Munkácsi azonnal meg is tette a kísérletet a magánhangzókra a vogullal s osztjakkal. Persze azonnal más alakot öltött a magyar hangok története. Balassa szerint pl. a zárt *é* diphthongusból fejlődött s a magyarban is **aj*, **ej* volt valamikor, mivel pl. m. *lél-ek* ugor alakja *l₁ql*; de a finn *löjly*, lp. *lierl* szókkal, melyekből amaz ugor alapszót következtetik, szemben állnak vog. *lili*, osztj. *lil*, zürj. *lol*, votj. *lul*, a hol se közbülső mássalhangzónak, se belőle eredő diphthongusnak semmi nyoma. Tegyük fel tehát, hogy az ugor **leql* utóbb csakugyan **leil* volt, következik ebből, hogy minden egyes nyelvbe ilyen alakba került? Vagy tegyük fel, hogy nem az alapnyelvben lett **leil*, hanem a különvált nyelvekben; vajjon mind-egyikben egyenként, vagy csak néhányban közülük? Tudjuk valahonnan, be van bizonyítva, hogy valaha ilyen diphthongusa volt az ugor csoportbeli nyelvekben? Vagy tegyük fel, hogy ezen diphthongus megvolt csakugyan külön mind a *finn*, mind az *ugor* csoportban, azaz mikor még együtt volt, egy nyelv volt a vogul-osztj. és a magyar; lehet ebből vajjon azt is következtetni, hogy *külön* a magyarban is megvolt ezen vagy amazon diphthongus?

Csúdlákozom, hogy Balassának ezen kérdések egyike sem jutott eszébe, pedig ő maga is felsorolja azon szavakat, melyekben a zárt *é*-vel szemben «a rokon nyelvek is zártabb *i*, *ē* hangot mutatnak». De mindjárt hozzáteszi, «lehet, hogy ezekben is *ē* diphthongustól s azt megelőző *aj*, *ej* szótagból lett a zárt magánhangzó» (TMNy. 62). Kérdem, honnan tudja ezt Balassa? Megjegyzendő, hogy ez a *lehet* az összefoglaláskor már elmarad, s a mi itt *lehetőség*, ott már valósággá válik. Ilyen módszerrel kimutatja Balassa, hogy az *ê*-t (s néhány *â*-t), kivéve az összes hosszú magánhangzók, «testesebb alakból, s pedig vagy *j*-s, vagy *r*-s diphthongusból» lettek (TMNy. 108.). Azaz *é*, *i* < *aj*, *oj*, *ej*, *ej*-ből; *á* < *aj*-ből; *ó* < *ar*, *or*, *ol*-ből; *ő* < *er*-ből; *ú* < *or*, *ur*, *ar*, *ol*-ből stb. (v. ö. a táblázatot 112. l.). Ugyancsak voltak eredeti rövid magánhangzók mellett olyanok is, a melyek a hosszú magánhangzókból rövidültek, tehát valamikor szintén diphthongusok voltak, úgy hogy a szegény *ó*-magyar nyelv csupa diphthongusból állt, csak itt-ott tűnt fel oazisként egy-egy *ê*, s még ritkábban *â*, s elszórva néhány rövid magánhangzó. Ennek a feltevésnek a furcsaságát Balassa nem veszi észre; azonban minden elfogultsága mellett is észreveszi, hogy sokféle ellentét van fejtegetéseiben. Látja, hogy ugyanaz a hang többféle diphthongusból származik, ez még hagyján; de látja azt is, a mi már nagyobb baj, hogy ugyanazon diphthongusból ugyanazon helyzetben viszont szintén többféle hosszú hang keletkezik. Ennek a feltűnő jelenségnek, meg is mondja, hogy mindig okát kell keresnünk. S miben leli meg Balassa az okot? A chronológiai vagy földrajzi eltérésben; hogy saját

szavaival éljek: »S ez okot meg is találtuk abban, hogy ugyanazon hangalaknak kétféle változása vagy két különböző korban vagy pedig a nyelvterületnek két különböző helyén ment végbe.« Ez jó volna, s szívesen elfogadnám, ha csakugyan mindig sikerült volna bebizonyítani, de Balassa gyakran ezt csak következteti, de nem bizonyítja, következteti pedig a magyarázandó tényből, a mi valóságos circulus vitiosus. Például minden törvény szerint Debreczenben így kellene beszélni 1. sz. *ennik*, 2. sz. *enníl* stb. minden személyben, de nem úgy mondják, hanem így, hogy *ennék*, *ennél*. Ennek oka, magyarázza Balassa, hogy ez az *é* később fejlődött, mint a rendes *ei*, *í*. De ezt csak mondja, azonban nem bizonyítja, s nem is tud rá semmi adatot. Nem elég bizonyíték erre nézve, hogy az ikes igék feltételes mód 3. személyének ragjában a nyiltabb *é* hang csakugyan azért van, mert későbbi az összevonás, a mint a meglevő *ennéjék*, HB. *eneyc*, s hasonló adatok bizonyítják. Ebből már érthető az *i*-ző nyelvjárás mai *-nék* ragja, de csak a sing. 3. személyben. Azonban helytelen s módszertelen dolog ezt a magyarázatot minden személyre általánosítani. S vajjon a praet. *é*-je, mely ugyanily hangokból vonódott össze, hogyan hangzik, ha még megvan, a debreczeni stb. nyelvjárásban?

Máskor megint (65. l.) azt kutatja, hogy miért marad meg minden nyelvjárásban a szóvégi nyiltabb *é* (*i* helyett) az ilyen alakokban: *belé*, *apámé*, *kéré*, mikor ezek mind teljesebb alakból lettek, minthogy egy *-je* veszett el utánuk, tehát **kéréje* (a miből szabály szerint az illető nyelvjárásokban ennek kellene válni **kéri*). S okát ismét abban leli, hogy az *-éje* szóvégből *később* lett *é*, mint a szó belsejében álló *ei* diphthongusból, tehát a fejlődése is másképp történt.

Azt látjuk, hogy a fejlődése másképp történt, feltéve, hogy helyesen van kihüvelyezve eredeti alakja; de kérem, honnan tudja Balassa, hogy azért van az eltérés, mert a hangváltozás *később* történt? Ezt kérdem, hogy magyarázza meg ezt a *később* szót, ill. *okát*, ha tudja; azaz ha tudja, miért nem magyarázta meg?*)

Bocsásson meg nekem tisztelt Balassa barátom, ha ezen kérdéssel annyira foglalkozom, sőt annyira élére állítom. De meg kell tennem azért, mert szem előtt tartom, hogy a nyelvésznek talán minden tudós között legesleginkább kell a legszigorúbb inductiót zsinórmértékül vennie; csak a tényekből, csupán a tényekből szabad következtetnie. Nem szabad

*) Igaz, hogy megvan még az optativusban a teljesebb alak *kerneie* = kéré; de a praet.-ban nincs rá példa. S nemcsak, hogy nem szabad az optativusból arra következtetni, hogy ilyen későbbi összevonás a praet. is, hanem ellenkezőleg az szorúl magyarázatra, hogy miért van még a teljesebb alak az optativusban, mikor már nincs meg a hasonló végű praeteritumban.

felhasználni a már szerzett általános elveket mintegy varázsige gyanánt, mert akkor mindent meg lehet magyarázni, mindent könnyen megértünk, — és akkor vége a tudományunknak. Gondoljuk csak meg; ha nem használ az *időbeli*, élévehetjük a *földrajzi* különbséget, ha nem használ az *analogia*, élévehetjük az *anomaliát* stb. Ép olyan hibának tartom, ha valaki azt fejtegetve, hogy az *á* a legtöbb esetben *ajá* vagy *aj* diphthongusból keletkezett, de látva, hogy ez csak feltevés, illetőleg nem állapítható meg a magánhangzó eredeti hangszíne, ezeket mondja: «Tekintetbe véve azonban, hogy az *aj*, *aj* diphthongusból, mint láttuk, *é* lett, az *á*-nak eredetibb diphthongusát *aj*-nak tarthatjuk.» Ez egy ú. n. *Analogieschluss*, a mely a mi tudományunkban nem — vagy csak nagy ritkán — engedhető meg.

Nem szólhatok most a Hangtan második feléről, t. i. a mássalhangzókról. Itt már a dolog természeténél fogva biztosabb az eljárás, különösen a szókezdő mássalhangzók történetében. Csak röviden említem, hogy valamint természetes is, itt is ugyanaz a rendszer s vele együtt ugyanazok a hibák az uralkodók.

A mellett azonban, a mit elvártunk volna tőle, számos fontos kérdésben nem nyilatkozik a *Hangtan*, hanem ráhagyja az *Alaktanra*, a melynek pedig az amott szerzett hangtörvények alapján kellene s lehet dolgoznia. Pl. a Hangtanban említve van, hogy *írnók* régibb *írnójok*, ill. *irnjók*, de csak az *Alaktan* magyarázza, mondván, hogy «a tőhangzó alkalmazkodott a raghoz». De mivel tudvalevőleg a magyarban rendesen megfordítva szokott történni a dolog, azaz a rag alkalmazkodik a tőhangzóhoz (l. 38. l.), világos, hogy ezen rendkívüli esetet, ha elfogadjá, meg kellett volna Balassának említenie s magyaráznia. (Szól ugyan hátraható illeszkedésről 38., 195. l., de azok másféle esetek, s ezt nem említi.) Szerettünk volna egy külön fejezetet a *hiatus-pótlásról*; különösen egy másikat az *összevonásról*, a mely nagy szerepet játszik az Alaktanban, pl. *irtál* eredeti **irottrvalol*, s hogy vajjon ez lehetséges-e, arra nem ad felvilágosítást Hangtanunk. Nagyon röviden bánik a *kötőhangzóval* is; pedig az is érdekes és jó volna tudni, miért van pl.: *láttam*, *látott*, *tanítottam*, *tanított*; vagy miért van *látomány*, *látvány*, *kelevény*. Miért lett **hányordik* > *hányódik*, mikor **feküszik* > *feküszik*, *fekszik*? (v. ö. 440., 441. l.). A legeslegnagyobb mulasztás azonban véleményem szerint a *hangsúly nyelvtörténeti hatásainak* teljes mellőzése. Erről már egyszer szóltam a Szótövekről írván, de Balassa ezt egyáltalán nem veszi figyelembe, pedig ismeri bizonyára, milyen fontos fölfedezések tétettek vele az indogermán nyelvészetben, továbbá tudja bizonyára azt is, hogy ez a nyelveknek általános sajátága, a melynek hatni kell, tehát hogy a nyelvtudománynak is általános principiuma. Balassa az egész kérdést az *Alaktanra* s Simonyira hagyta, a ki azonban helyesen csak a szótövek törté-

netével foglalkozik s vitatkozik én velem is. Erre majd azonnal rátérünk, csak végezetül Balassát akarom figyelmeztetni SETÄLÄ legujabb nagyfontosságú értekezésére (Über Quantitätswechsel im Finnisch-Ugrischen), a melyből láthatat, hogy van itt mit keresni való, valamint azt is észreveheti, hogy bár hibákkal telve, de jó nyomon keresgéltem ama f. é. értekezésemben.*)

Miután már ennyi kifogást összehordtam, kötelességem kijelenteni, mielőtt megválnék a Hangtántól, hogy Balassa munkája valahol csak az ismert magyar nyelvet tárgyalja, nemcsak adataiban kimerítő, hanem számos nevezetes felfedezésben is bővelkedik. Ezeket csak azért nem sorolom el, mert nemcsak a szakértő, hanem még a művelt laikus is könnyen észreveheti őket s gyönyörködhetik bennük; de a hely szűke sem engedné meg. Nem is azon vitatkozunk mi, hogy ki tud többet, vagy hogy mi az, a mit nem tud Balassa (tud ő mindent, a mit tudnia kell), hanem csak az elveken, a módszeren; röviden szólva: Balassa azt hitte, hogy már meg lehet írni a magyar hangtant; én meg azt hiszem, hogy még nagyon is messze vagyunk tőle.

Ott hagytam el, hogy Balassa figyelmen kívül hagyja a hangsúlyt, s ehhez akarom fűzni rövid megjegyzésemet az Alaktan első fejezetéhez, mely a *Szótörekkel* foglalkozik.

Simonyi tárgyalása elején mint kétségtelen igazságot kijelenti, hogy a magyar-ugor eredetű szók ragtalan formájának *rövid véghangja* elveszett, a miből következik, hogy az igazi szótó mind *magánhangzós végű*. Mások, Thomsen, Setälä, Munkácsi, nem fogadják el ezt a tételt minden megszorítás nélkül, látván, hogy az összes rokon nyelvek között csupán a *finn* és a *lapp* nyelvnek van meg nagyjában ez a sajátja, hogy a ragtalan alak is magánhangzós végű, a többiekben viszont, tehát nemcsak ugor, hanem finn családbeliekben is vegyest találkoznak ezek a mássalhangzós végekkel. Sőt ragos alakok is vannak közbülső magánhangzó nélkül, még pedig szép számmal valamennyiben, pl. mordv. *vir* erdő: *vir-dä*, *vir-ks*, *vir-gä* stb. — cser. *jiške* családostúl, *vuj* fej: *vuj-na* fejünk, *vuj-da* fejetek, *vuj-šo* feje; *puč* fark: *puč-na*, *puč-da*; *puč-šo* v. ö. *kudo* ház: *kudo-na*, *kudo-da*; *kudo-žo*; az ugor nyelvekre nem kell példát hozni. Lehetséges, hogy az ilyenekben utóbb szorult ki a kötő- vagy töhangzó; tapasztalván azonban azt, hogy a ragtalan alakban is hiányzik, mindenesetre kétséssé válik, hogy a magyarban *magában* megvolt valaha, noha e mellett bátran föltehetjük, hogy a *finn-ugor* alapnyelv szavai mind magánhangzós végűek lehettek. Simonyi a maga véleménye mellett

*) Balassa is említi mellékesen többször, hogy egyes többeli hangzók hosszúságát a hangsúly okozhatta, pl. 66., 70. l. s különösen a jövevény-szavaknál.

ugyan nyomós példákat gyűjtött össze a régi, különösen az okiratokban található magyar szavakból; de, azt hiszem, kétségtelen, hogy a kérdést véglegesen csak a nyelvhasználat döntheti el. Mert ha teljesen megbízhatónak tartjuk is a régi *hodu*, *vtu*, *zilu* stb. szokat, abból legfőlebb csak azt következtethetjük, hogy *néhány* oly szó, mely most mássallhangzó tövű (vagy mondjuk: *végű*), hajdan magánhangzós volt; de csak *néhány* s nem *valamennyi*. Nem lehet tehát olyan bizvást mondani, hogy a ház szót még a XI. században így ejtették: **házu* v. *házo*, sőt *házon*, így **házono*; mert igaz, hogy *ház* finn *koto*, lp. *kote*, cser. *kudo*; — de már mord. *kut*, oszt. *köt*, vog. *kwol*, votj. *kwa*. Ilyen könnyen nem lehet ezt állítani, mert fájdalom hiteles tudomásunk nincs róla; következtetni pedig reá, mint látjuk, sokkal nehezebb.

Ez a kérdés tehát egyelőre nincs tisztázva; azonban nem is ez a legfontosabb. Fontosabb ennél a szótövek változása, a. a. a szók különböző formája, a mely a ragos s ragtalan alak közt nyilatkozik. Ebben a fejezetben, mely az egész könyvben a legrészletesebb, Simonyi csudálatos szorgalommal összegyűjtötte és finoman elemezte s rendezte talán az összes létező adatokat. Ehhez nemcsak hogy szó nem férhet, hanem igaz bámulattal kell az ilyen rendkívüli munka előtt meghajolnunk. Azonban nem mondhatjuk már, hogy világos összefüggő rendszerbe is illesztette volna a tényeket.

Mert lássuk csak! Szerinte *kéz*, *nyár* (ill. *kêze*, *nyára*) az eredeti alak, s ezek *megrövidültek* a ragozásban. Itt tehát az *első* szótag rövidült meg. Ezekben *fondl*: *fonalat*; *adó*: *adaja* már a *második* szótag rövidült meg, valamint az ilyenekben, mint *lepel*, *álom*, *faluv* szintén a *második* szótag ugrott ki (végre megemlítendő *fa*: *fát*, *fekete*: *feketét*, melyekben az *utolsó* hangzó rövidült meg; de ez talán vagy csak részben a későbbi dolog és speciális magyar hangtörvény). Ebben ugyan világos az ellenmondás és nehéz valami törvényességet találni. Hozzájárul még egy igen súlyos eset, a mely eddigelé érthetetlen, hogy t. i. az *első csoporttal* (kéz: keze) szemben számos olyan szó is van, mely soha sem rövidíti meg a tőhangzóját, pl. *vár*, *szél* (margo). Mi lehet tehát mind ennek is az oka, meg kívált annak, hogy a kéttagú szók nominativusában mikor lekopik a tövégi rövid hangzó, *megmarad* a töbeli hosszúság, és a ragos alakban, mikor megmarad a tövégi hangzó, *megrövidül a töbeli hosszú hangzó*?

Fájdalom, Simonyi erre s a következő kérdésekre sem felel.

Mert a következő kérdés meg ez: Mi az oka annak, hogy a nominativusban a tövégi rövid hangzó *lekopik* s egyuttal, hogy a tövégi hosszú hangzó *megrövidül*?

Azonnal azt lehetne gondolni, hogy ezen utóbbi kopást s rövidülést a hangsúly hatása okozta, mivel erősebb az első szótagon, más szóval,

hogy a védtelen tövégi hangsúlytalan magánhangzó lekopik vagy meg-rövidül.

S továbbá ezzel összefüggésben, hogy az erősebb hangsúly a többeli magánhangzót megnyújtja. Hozzá lehetne tenni, hogy nem éppen a többeli, hanem általában a megelőző magánhangzót nyújtja meg, úgy hogy *keze* : *kéz*, valamint *fonala* : *fonál* is meg volnának magyarázva.

Ezt már állítottam is egyszer (Nyr. XI.) s, mint látható, van is benne némi ráczió. Azon véleményem szerint *keze* volna a régiebb alak s *kéz* a későbbi, és ez a tétel megállíthatna akkor is, ha a *fonál* s hasonlókra nem is volna érvényes. Úgy hogy ha egyéb bizonyíték nem volna vélelményem ellen, mint ez, akkor bizvást eleshetnék *emez*, s bizvást megállíthatna mellette *amaz*. Mivel a nyelvben nem csupán ugyanazon erők működnek, de ha ugyanazok is, különböző helyzetben nem mindig egyformán működnek.

Azonban akkori értekezésemben nem vizsgáltam meg, azaz meg se tudtam volna vizsgálni a rokon nyelvek hasonló tünetényeit, ámbar már azt is megjegyeztem akkor, hogy valószínűleg a finn mássalhangzó-gyengülés is ugyanazon törvény s hatásának a következménye. Setälä most ezt fényesen fejtegeti s, úgy látszik, be is bizonyítja f. e. értekezésében, a mely részben tehát az én theoriámnak is az igazolása.

Sőt azt hiszem, hogy elméletemnek ezt a szóban forgó részét teljesen meg is menthetem, ha nem törődöm azzal s nem kérdezem, hogy melyik volt az eredeti alak, *kéze*- vagy *keze*-, hanem azt állítom, hogy *egyik se*; *hanem mindig megvolt s már a közös ősnyelvben mind a kettő*. Ezt most Setälä bebizonyítja, hogy t. i. a nominat. *kéze* alakban az első szótag hangsúlyos s hosszú, mivel a második szótag nyílt (tehát föltétel, hogy megvolt a tövégi hangzó, a mely azonban a közös nyelvre vihető vissza); ellenben *kezet*, a hol a második szótag, mivel zárt, a hangsúlyos úgy hogy ennek kellene hosszúnak, azaz *fél-hosszúnak* lennie. Fél-hosszú lehetett az első szótag is, a mely hangsúly állandó hatása alatt egész hosszú lett (s talán azért lett $\hat{e} > \acute{e}$), míg a második fél-hosszú szótag utóbb hangsúlytalanná válván teljesen megrövidült, ill. lekopott.*)

A második szótag utólagos rövidülésére alkalmas példák *kötel*, *tenek* stb. (l. a számos adatot TMNy. 305. l.), *tudos*, *tilos*.

Persze így is magyarázatlanul maradnak a nem rövidülő névszók, minő *szár*, *lét*, valamint az állandóan rövidek, mint *bal*, *haj*. Nem akarom állítani, hogy minden esetben, hanem bizonyos, hogy gyakran itt is történt analógiás kiegyenlítés v. ö. *négyet* : *negyed*, *hármát* : *harmad*. Azonkívül sok hosszú hangzó valóban összevonásból, tehát diphthongus-

*) A Simonyi szórványos példái (TMNy. 293. l.), minő *keezes*, *egyeerek* semmit se bizonyíthatnak, a régi helyesírás ingadozásai mellett. De különben is lehetnek analógiás kiegyenlítések.

ból eredhet, s lehetséges, hogy ezek később vonódtak össze, mikor ez a törvény megszűnt hatni, valamint hogy föl is tehető, hogy már a magyar nyelv külön életében nem volt hatásos. Jól megjegyzendő, hogy ezek csak föltevések, a melyeket nem állítok, hanem csak mint a további kutatás esetleges céljait említek meg.

A főttebbi törvényt most már kiegészíthetem a következővel:

A második nyílt, tehát hangsúlytalan szótagnak a rövid magánhangzója kiesik (ha nincs kiejtésbeli akadály); a hosszú pedig megrövidül. (Mindegy akár szóközépen, akár a szó végén.)

Nem kell bővebben fejtegetnem, hogy ez a második törvény az elsőnek folyománya. Sokféle jelenség arra vall, hogy ez a törvény is a közös nyelv korából származik. Ismeretes az ugor nyelvekből. A TMNy. 309. l. szintén hoz fel példákat a vogulból s az osztjából, valamint Munkácsi is Vog. Nyelvj. 261. l. v. ö. még Castrén, Ostj. Spr. 11. 17. 41. 52. l. Ugyanezen törvény működik a zürjén s votjákban is, pl. votj. *pīdās* (fenék): iness. *pīd(ā)sīn*,] elat. *pīd(ā)sīs*; *šulem* (szív): iness. *šulmīn*; de nemcsak a ragozásban, hanem a szóképzésben is, pl. zürj. *šygyr*: *šygyrödny* (biegen); *jugyt*: *juktös* (leuchter); *urös*: *ursalny* (beschädigen); *toman*: *tomnoony* (verschliessen) l. Wiedemann 35. l.; — votj. *kuzīm*: *kuzmo* (erős); *virös*: *viršal* (véres lesz); *rokös* (bodensatz): *roksös*; *gubir* (púp): *gubres* (púpos); *karsa* < *karša* (tevé); inf. *karni* < *karini* stb. (v. ö. *Aminoff* Votjakin äänne-ja muoto-opin stb. 15. l.).

A *jinn* nyelvekből is hozhatok néhány szórványos példát, pl. mordM. *šufta* (fa) gen. *šuften**); de ablat. *šuft-ta* és *šuftε-da*; *pil'gä* (láb) abl. *pil'k-tä* és *pil'gε-da*; *stama* (olyan) iness. *stam-sa* (igaz, hogy a plur. is *šuft t pil'k-t', stap-t*, noha zárt a második szótag!); továbbá *jaka-n* (megyek) frequ. *jak-san* stb. (l. Paasonen, Mordvinische Lautlehre 105. s kv. l.); — cser. *tol(o-)-šo*, *kod(o-)-šo* v. ö. *poktošo*, *pürdöšö* UgAl. 32. §. Mélyebb nyomait is ki lehet mutatni; pl. így lehet csakis a második magánhangzó kiesésével zürj. *šili*, votj. *šil'* = fi. *sepele* < **sešeli* alakból; zürj. votj. *už* (mén) = fi. *uve* gen. *npeen* veps. *ub'eh* < **ušeše*-ből; m. *íny* = fi. *ien*, *iken* < **iřene*-ből (v. ö. Setälä i. h. 6. l.). Esetleg számos összevonásnak még megtalálhatjuk így a magyarázatát.

Ezzel meg volna magyarázva 1) a hangzóvesztő névszók s igék többeli különfélesége. Tehát már szintén ősi alakok, ill. változatok volnának *gyomor*: *gyomro-t*, *köröm*: *körmö-t*, *bagoly*: *baglyo-k*, továbbá *csokor*, *kebel* (?), s a török eredetűek, mint *ökör*, *bokor*, *iker*. Ezeknek tehát soha sem volt ilyen alakjuk **gyomoro-t*, mint Simonyi gondolhatná, mivel nem létezhetett ilyen alak se **ököröt* v. **ökürüt*; **bukurut* v. **bokorot*

*) * redukált magánhangzó.

Újabb réteg s sokkal későbbi eredetűek a *hatalom*-félék, s e szerint ezek másképp is fejlődtek. A régi *hatalm* a nominativusban segédhangzóval *hatalom* lett; de úgy hiszem, hogy noha nem írták ki, valamelyes fél (redukált) hangzó (v. ö. ném. *alem* = *alle*; az említett mordvin példákat s a votjából *gondr*: *gondir* (medve), *tl*: *tíl* (tűz). *kšno*: *kšno* asszony) mindig hangzott. Későbbi képzéseknek vélem a *k* képzős szokat, a melyek ide tartoznak, minő *jészek* (bizonyosan), *titok*, *torok*, *mocsok*, *lucok* (?), *piszok*, *torok*, *átok*, *titok*, *járak*, *sarok* stb.; nem merem ugyanezt állítani a *lélek* szóról, mely metathesissel is származhatott eredeti **lèkle*: **leklet*-ből (v. ö. fi. *lölly*, lp. *lievl*; de viszont vog. *lili*, votj. *lul* stb.), úgy hogy a mai *lélek*: *lelke* őseredeti alak maradványa lehet. (Persze ez csak *nagyon is lehet*!). Szóval az említett szók alakja ez volt *tik*: *tik-o-t*, s ismét (valószínűleg szintén régebb eredetű redukált hangból vált) segédhangzóval *titok*.

Nehéz kérdés az *alom* (*alom*) szó magyarázata s megértése. Ez eredeti ugor szónak látszik mindenestül, mert megvan vog. *älēm*, osztj. *ādam*, a melyek ép oly hangzóvesztők, mint a magyar; tehát a *gyomov* (oszt. *numir*) s hasonlók nyomán ilyen ősi paradigmáját kell föltennünk *alom*: *ālmot* a. a. semmiféle **ālomo*-alakot. Igen, de a régi nyelvben így találjuk *almu* s *alm* (mondjuk: *ālmū*, *ālm*),*) s Simonyi összehasonlítva a rokon nyelvbeliekkel szavunk három alakját, mindegyikre talál megfelelőjét. Előttem a dolog nem világos, s különösen, ha tekintetbe veszem az *alom* (rövid *a*-val!) alakot is, nem zárkozhatom el azon gondolat elől, hogy itt valaminő alakvegyülés s kiegyenlítés ment végbe. Azonban ez a nem-tudás, s ép oly kevéssé az Anonymus-féle *zerelmu*, nem változtatnak az előadottak igazságán, ha egyébként helyes a fentebbi fejtegetés.

További hatása törvényünknek a *hamu*-féle szókön mutatkozik. Szívesen elfogadom most régi ellenmondásommal szemben Simonyi magyarázatát, hogy *hamuv* (*chomuv*) a régi eredeti alak, mert a fönti fejtegetés szerint immár megkapjuk az ősrégi változatokat *hamuv*: *hamvat*, a mely utóbbi tehát sohasem volt **hamurat*. Így lett a vogul *ñelem*, *ñilēm* magyarban **nyeler* (v. ö. *nyelő*): *nyelvet*, de sohase volt **nyeleret*; s utóbb a ragos alakok hatása miatt a nominativusnak a második szótagja is a gyöngé fokozatba került, valamint a vogulban is megvan *ñelm*. A részletekre nem terjeszkedhetem ki.

Maradjunk egyelőre a szótóknél; utóbb majd visszatérünk még ezen törvényünkre. Mondtuk már előbb, hogy nyílt helyzetben a hosszú zárt szótag megrövidül, vagyis másképp s helyesen formulázva, a törvény így hangzik: Második zárt szótagban hosszú a hangzó, mivel hang-

*) V. ö. a szláv eredetű *holm*, *holm* szót.

súlyos, s ugyanez nyílt szótagban rövid. *) Ilyenek: *fonál*: *fonala* (*fonál* az *erős* fokú, *fonala* a gyenge fokú); mind a kettő ősi alak, úgy hogy mind a kettő egyszerre létezett s nincs egyiknek se a másik fölött prioritása. Tessék elolvasni TMNy. 496. l. a hiú erőlködéseket, a melyek tétetnek, hogy a *fonál* hosszú *á*-ja megmagyaráztassék; íme így érthető ezen egyszerű, különben a rokon nyelvekből is, meg a *mag* törvényszerűsége által is igazolt föltevésből. Az újabb rövidülésekről, minő *kötél* stb., már szól-tam, mondván, hogy ez természetes újabb időben, midőn a hangsúly teljesen az első szótagra huzódott. Erről még bővebben lehetne beszélni, de ezt most mellőzzük. **)

Ide tartoznak 2) *adóm*: *adaja*, *tetóm*: *teteje* < **adoja*. **tetője* alakokból. Nem vitatkozom a TMNy. által 341. l. s kv. ismételt magyarázatokkal, mert szembetünők úgyis mindegyiknek a nehézségei! Arra meg, hogy hangsúlytalan rövid *o* > *a*; *ö*, *ë* > *e* lesz, elég példát nyújt s fejtegetést maga a TMNy. 107. 104. 428. 483. l. Mellettünk bizonyít továbbá az a körülmény, hogy a megbízható régi adatok, a melyekben ez a törvény mutatkozik, ragtalan alakjukban csupa kétagú szók. (V. ö. TMNy. 341. s kv. l.), mint az ilyenek is mint Brassai. Kállai stb., s hogy viszont a többtagúak mindig megőrizték az *ó*, *ö*-t, pl. *teremtője*, *idvezetője* (Simonyi azt mondja okul, mivel az *adó*, *tető* félékkel szemben mindig megőrizték igenévi jelentéseket; de úgy látom, hogy mindjárt ellenmondó az *ó* példája, az *idvezítő* szó.)

A dolog szinte nagyon is világos; de van elég ok rá, hogy ne legyen az, sőt rendkívüli nehéz problémák merülnek fel. Ugyanis, mint mondtam, ennek a hangsúlyváltozásnak mindegy, hogy a második nyílt (v. zárt) szótag akár szó közepén van, akár szó végén, mint fényes bizonyítéka *szüle*, *huza-rona* stb., melyeket Balassa helyesen *szülő*, *huzó*-ból származtat (TMNy. 89. l.). Tehát a szabályos paradigma ez volna: *szüle*, *szülöm*, *szüleje*. Nem okoz nagy nehézséget, mert világos analógia, hogy így van *szülém*, sőt *szüleje* is; de már valóban súlyos kérdés, hogy mért van a nominativusban *adó*, *ajtó*, *tető*, *fürdő* s azonkívül minden egyéb participium hosszú hangzóval, mikor voltaképpen ezeknek is meg kellett volna rövidülniök. Hozzájárul, hogy nem csupa melléknévi igenév tar-

*) Talán a fentebbi s ezen esetben is a meglevő rövid hangzó eredetileg fél-hosszú volt, s akkor a két törvény együttesen így hangzanék a második szótagra: *Zárt szótagban* hosszú: *nyílt szótagban* fél-hosszú (s ebből rövid); *viszont zárt szótagban* fél-hosszú (s ebből rövid): *nyílt szótagban* hangzócséztés, fonál: fonala = gyomor: gyomra.

**) *Fonál* származása tehát egyszerűen: *fon* + kötőhangzó + *l* képző, Megjegyzendő, hogy a Vogul Szójegyzékben *pántil* van s nem *pántil* (fedél), csak *löpilij*, de nincs *löpil*; megvan *üsil* (lépés).

tozik ezen csoportba, hanem számos jövevény főnév is, mint *tinó*, *szőlő*. Kérdés továbbá, hogy a *part. praes.* a magyarban *-or*, *-ér* végű volt, vagy pedig pl. a HB. *olor*, *iaror* diphthongussal hangzott-e?

Látjuk továbbá törvényünk hatását az ilyen alakokban: *epét: epe*, *adál: ada*. Ma már általános törvény, hogy a szó végén (többnyire) csak rövid hangzó áll, a mely egytagú s háromtagú szókra is érvényes. Lehetőség, hogy a kéttagúakról terjedt el így általánosán. Úgy hogy a magyarban is valószínű, hogy nem voltak mindig egyformák az ú. n. másodlagos ragok előtt a magánhangzós végű névszótók (fá-ból, libá-ból), hanem lehetett **fá belől* mellett *liba belől* (rövid véghangzóval). Hogy miért lett aztán mind a kettő egyformán hosszú hangzós, mikor a nominativusban mind a kettő már rövid volt, azt még Simonyi sem fejtette meg.

A hangzóvesztésre még ékes példánk a többi között a perfectum-tő alakulása, mint pl. *ad-tam: ad-o-tt*. Itt se bocsátkozhatom az ide tartozó nehéz kérdésekbe. Általában helyeselem, hogy eredetileg végig kötőhangzós volt az egész perfectum, mivel tudvalevőleg az igenévből s később alakult (v. ö. TMNy. 235. l.). De azt hiszem, hogy azoknak, a melyeket Simonyi az első osztályba sorol, t. i. a *j, l, ly, n, ny, r (r)* tövűeknek, a melyeknek most sincs, hogy ezeknek soha sem volt kötőhangzójuk. Mivel a kötőhangzó itt bizonyosan nem a tőhöz tartozik, s megmarad minden személyben, a hol ejtéskönnyítés miatt szükség van rá, mint a Simonyi 2. osztályában, melyek mind két mássalhangzón végződők, s a hol csak *vet, süt* s még néhány ez alól kivételek.*) Azért van a sokféle ingadozás is, mint *mondottam: mondtam*. Megjegyzendő, hogy a liquidák a névragozásban is gyakran kötőhangzó nélkül ragoztatnak, pl. *kárt, kart, balt, haszont*. Röviden az első osztályúak olyanok, a melyeknek sohasem volt kötőhangzójuk, viszont a második osztályúak általában sohasem hagyhatják el a kötőhangzót. A tárgyalt törvény tehát csak a harmadik osztályuaknál működhetik, a. a. az egy mássalhangzón (de nem liquidán, kivéve *m*) végződő töveknél. Tehát minden rendén volna, ha csak egytagú igék perfectumában jelentkeznék (csak a 3. osztályról szólnunk), de már nem megfelelőek, pl. a kéttagú igéken: *engedtem: engedett* (szabály szerint *engedettem*) stb. hasonló eltérések. Valószínű tehát, hogy a kéttagúak, a melyek mind képzettek, az eredetibb s ősiabb egytagúak analogiájára alakultak minden osztályban. Kitűnik a mondottakból az is, hogy szerintem rövid (egyszerű) *-t* a perfectum képzője; ez pedig hangsúlyos szótagban meghosszabbodott. Idevágó összes fejtegetéseink mellett bizonyítékok az ilyen szólások *ültében, jártában* < **ületeben*; tehát hangzóvesztés nyílt szótagban, viszont régi *üllette, járatta*, zárt szótagban.

Valóban nagyon kecsesítő volna tovább kutatni az ide tartozható

*) V. ö. *futtam, juttam, vettem, süttem* stb. (237. l.).

jelenségeket. De erre most nincs idő s alkalom; mindamellett legyen szabad még néhány megjegyzést ide iktatnom. Előlegesen ki akarom még emelni, hogy némely törvény a nyelvben idővel hatását veszti. Az ekkor támadt újabb képzések tehát, mert az élő képzők folyvást működnek, már nem tüntetik föl a régi törvényességet, úgy hogy a régiektől eltérő alakok keletkezvén, a kétféle alakok kölcsönösen hatnak egymásra, s nemcsak hogy egymást megrontják, hanem még ugyanazon szónak is többféle változatait teremtik meg. Ennek a dagály- s apálynak a kutatása aztán a nyelvészet legérdekesebb feladatai közé tartozik. Például, ha elfogadjuk, hogy az *-ál, -lál, -gál, -dál* stb. képzőkben freq. *-j* lappang; fontos kérdés, hogy miért vannak meg mindezek röviden is, sőt gyakran ugyanazon szóban, s zárt hangzóval is, pl. *járáł: járal: sujtol; furdál: furdal; nézegł: nézegel; ráqcsál: lépcsel: köhécsł.* Még érdekesebb s valóságos kaleidoskop a kötőhangzó szereplése; hol megmarad, hol eltűnik, pl. *szűrcsł: dugacsol; öntvény: ingorány: kełerény*, s feltűnő az egytagú szóknak állandó kötőhangzója a *-mány* képző előtt; vagy *irkál, sirkál: iroqál, siroqál; mosłék* szinte egyedül áll kötőhangzó nélkül; néha úgy látszik, mintha pl. az egyforma egytagú szók közül pusztán a hosszúak állanának kötőhangzó nélkül, v. ö. *szán-dék: töre-dék; érték: haqyaték*; vagy hogy a *-mány* képző kötőhangzójával többnyire rövid szókhoz járul, viszont a *-rány* hosszúakhoz kötőhangzó nélkül; szóval, mintha csakugyan volna valaminő súlykiegyenlítés, mint Riedl gondolta. De ettől is rögtön eltérítenek bennünket az ellenkező példák tömegei: *πáv-α ίεζ* mondaná Herakleitos.

Jogos kételkedést kelt a *-j* lappangása a képzők hosszú hangzójában, mikor látjuk részben, hogy rövid megfelelőjük van; részben ha helyesnek találjuk, hogy az *-ék* mindig változatlanul magashangú a lappangó *-j* miatt, s tapasztaljuk, hogy ellenében váltakoznak *-ál, -él; -mány, -mény; -ár, -ér* stb. képzők. Minden esetre elvárhatjuk, hogy ezt meg is magyarázzák nekünk.

Rendkívül feltűnő jelenség, hogy számos deverbális s denominalis képző egyforma. Nem említem pl. a denom. *-z* képzőt, mert ez *-hez*-ből vált az eddigi magyarázatok szerint, azaz a *-z* deverbális képzővé minősítették az ilyen szavakban *szennyez, sároz, aranyoz* stb. Még pedig egyedül ezen két ige *helyhez, vérhez* alapján. Már a denom. *-úl, -odik, -ít* képzőket maga Simonyi is hajlandó egyenlőknek tartani a deverbális képzőkkel, de ismét megtántorítja néhány kétes értékű *-h-s* ige (*vénhłl, mérgehedik, búzhłt*) s ismét lehetőknek tartja, hogy a denom. képző *-hłl* stb. lett volna. Ámbár ő maga mondja 466. l., hogy a denom. *-kodik* azonos a reflexiv *-kodik* képzővel, s teljesen egyértékű a denom. *-odik* képzősekkel, végül hogy ép úgy járulhatott névszókhoz s kivált mellénevekhez, mint a reflexiv *-odik* s *-łl* képzők. Szóval Simonyi maga sem tartja elégséges

bizonyítékoknak azt a néhány *-h*-s igét; én meg még kevésbé! Miért is tartanám? Hisz látom, hogy van egymás mellett *nyal-ász*, *kapar-ász*: *hal-ász*, *rad-ász*; aztán van denom. *kesere-g*, *aggyaro-g*; *buso-ng*; *igaz-gat* stb. A rokon nyelvek közt is megtalálni mását, pl. a zürj.-votj. egyaránt deverbális s denominalis igeképzők *-al*, műveltető *-t*, a reflexiv *-s*, *-z*, a mom. *št* (hasonlóképp vannak egyforma dev. s denom. névszóképzők, pl. (zürj.) *-ol*, *-el*; *-öd*, *-et*; *-ös*, *-es* stb. l. Wiedemann, Gramm. der Syrj. Sprache), v. ö. votj. *kisk-* húz > *kiskal-*, *kiskat-* deverbális: *kapči* könnyű > *kapčial-*, *kapčiat-* denominalis; vog. *žānteli* hall, *žul'iti* előbuktat deverbális; *χqntli* hadakozik, *jārmeli* rászorúl, *intüpti* övez denominalis igéket. A példákat nem akarom szaporítani, mivel nem kifejezni, csak figyelmeztetni akarok erre a jelenségre.

A szóképzésről szólván még egy megjegyzésem volna. Azt tapasztaljuk ugyanis, hogy *-ék* mellett van *-lék*, *-alék*; *-ték*, *-aték*; az *-al* mellett *-tal* képzőnk, s könyvünk szerint, mindegyikben csak *-ék*, *-al* volna a képző, a megelőző *-l*, *-t* pedig gyakorító s momentan igeképző. Ebből az a nehézség származik, hogy belőlük ilyen igeik maradnak *toldal-*, *töltel-*, *főzel-*, *ítal-*, *jövet-*, *lét-*, *tét-* stb. mind olyan, a mely ma már nem (vagy csak elvétele) létezik. Magában véve ez még érthető volna, ha nem volna feltűnő, hogy ezen még élő képzőkkel ép ezek az igeik veszttek volna ki. Ép azért én azt gondolom, hogy itt képzőbókokkal van dolgunk, a melyek olyanformák, mint az igei képzőbókrok. Azaz ebben a szóban *tétel* két névszóképző egyesült a *-t* + *-el*, szintűgy ebben *hagy-at-ék* s ebben *föz-el-ék* is. Nem úgy értem, hogy épenséggel kellett egy **főzel* névszónak léteznie, hanem valaminő módon a képzők egyesültek analogia vagy kombinálás útján stb. Látom ugyan, hogy a nehézségek ezen felfogás ellen ép akkorák, mint a TMNy. ellen említettek; de mellettem szól az igeképzés (sőt a névragozásnak is) az analogiája, mely szerint a magyar s a rokon nyelvek kedvelik a pleonasztikus képzésmódot; továbbá, hogy csakugyan nincs semmi adatunk, hogy *tét-*, *lét-* s hasonló igéket föltelehessünk, míg viszont az ilyen főnevek még elevenek. Ép oly kevés adatunk van arra is, hogy *látomás*, *hallomás*, *áldomás* szavakból elvont **látom-ni*, **hallom-ni* ige létezésére következtethessünk; igaz, ilyen főnevet nem ismerünk, de ha választanunk kell, akkor ismét természetesebb a kétféle névszóképző fejlődő egyesülését föltennünk, a mire van analogiánk s mint mondtam, a mi megfelel nyelvünk természetének. Végül felfogásom mellett bizonyítanak az *-alom* végű névszók; mert kérdem, miért képezne vagy képezett volna az *-m* képző csupa gyakorító igéből, még pedig éppen *-l* képzős igéből névszót, mikor valamennyi ige alapszava még élő s nagyon használt szó, v. ö. *fél*: *félelem*, és miért nem maradt fenn se *félel*, *szádal*, *fáradal*. *értel* stb. igénk? S ha csakugyan mindig közvetlenül igehez járulhatna ezen *-m* képző, miért nincs **félem*,

**értem*, vagyis miért van csak oly kevés ilyen szónk, minő *öröm*, *álom*, *szemérem*?

Attól félek, hogy t. olvasóim immár kifáradnak, azért, bár nem szívesen, mert volna sok mondani valóm, elhagyom a *Szóképzés* fejezetét, s áttérek a harmadik szakaszra, a *Szóragozásra*.

Ebben a fejezetben is számos nehéz kérdés vár még végleges megoldásra. A névragozás sokkal világosabb az igeragozásnál; de azért itt is elég súlyosak az esetek, mint már fent említettem a plur. *-k* képzőt. Még mindig vannak azután nyomósító elemek, pl. *i-g > é-g*; találunk henye *-t*, *-d* elemet az *onnajt*, *onnajd* alakokban, s egy másik nyomósítót, t. i. a *-te* szótagot ebben a szóban, pl. *régen-te*. Kétségtelen, hogy mindez csak nem-tudásunknak a palástolása. De még, a hol azt hiszszük, hogy már semmi okunk a kétségre, még ott is sok magyarázni valót találunk. Például kétségtelen, hogy *benn*, *-ben* a *bél* szóból származik, de már kérdés merülhet fel ellene hangtani szempontból. Eredeti alakja, azt mondják, *bél-n* volt s az *-n* a locativus rag; de példátlan, hogy a locativus rag kötőhangzó nélkül járuljon a mássalhangzós végű névszóhoz, valamint nehéz azt is megérteni, hogy az *-ln < -nn* váljék, s a mellett a hosszú *ê* megrövidüljön.*) Feltűnő továbbá, hogy *oda*, *ide*, *rissza*, *haza* stb. végső magánhangzója megrövidült, mikor ez a lativusi *-á*, a mely különben megmaradt hosszúnak. Még érthetőbb ennél, hogy a *-hoz*, *-nek* ragok, vagy a *meg*, *el*, *föl*, *be*, *ki* ragok végéről teljesen lekopott, mert ezt megmagyarázza az enklizis. Végül nem nyugodhatunk bele a *-vel*, *-vé*, *-ól* ragok magyarázatába se (v. ö. TMNy. 678. l.).

Az igeragozásnál még több s sokkalta nagyobbak a nehézségek s kétségek. Már említettem a *-k*, *-sz* személyragokat. Nem világos az *-ik* eredete se, mert feltéve, hogy Budenz elemzése helyes (TMNy. 602. l.), még mindig maradnak hangtani nehézségek, t. i. *válik > *válojk*, **válojk. rálék, rálík*. Azt kérdezzük most, miért maradt ki a harmadik szótag magánhangzója, vagyis hogy történt az összevonás. Továbbá az mondatik, hogy ez a *-j_e*, *j_i* a harmadik birtokos rag *-ja*, *-je*-vel egyező. A névszók birtokos ragjával? De Szinnyei kimutatta s Simonyi elfogadja, hogy a birtokos rag *-j* hangja csak hiatuspótló utólagos fejlődés; akkor meg hogy kerülhet az *-ik*-be? Vagy gondolhatnók, hogy az említett *-j_e* egyenlő a tárgyas ragozás 3. személyű ragjával. Az lehetne; de erről szólva, észrevehető a TMNy. ellenmondása. Neki nyanyis, mint látjuk, a névszói *-ja* ragban a *-j* újabb fejlődés; de az igei *-ja* eredeti ugor származék. Azonban készakarva szemet akarunk örökké húnyni ezen párhuzamossággal szemben, mely pl. *napom*, *napod*, *napja*: *írom*, *írod*, *írja*

*) Feltűnő az is, hogy már a HB.-ben is *-ben* az alakja.

között oly szembetűnő? S a melyre a rokon nyelvekben is találunk analogiát? De hát legyen ez esetleges; nem volna kötelessége a TMNy.-nak erről fölvilágosítani bennünket? Aztán *válik* < **váloj*_k, vagyis a kötőhangzós tőhöz járul a rag, már azonban *irja* < **irjá*; miért nem **irojá*. Persze, mert akkor már alig válhatott volna belőle *irja*, hanem az -*oj*-nak *é* vagy *á*-vá kellett volna egyéb analogiák után összevonódnia, s pl. **irí* volna az igazi megfelelője nem a **kérjé*, hanem a **kéréjé* > **kéré* > *kéri* alaknak.

Továbbá ha Simonyi elfogadja Szinnyei magyarázatát, hogy *præs. várjátok* az *imperat. analogiája*, miért nem gondol a *kérítek* : *kérjétek* különbségére, s miért nem magyarázza meg, hogy miért nem hódolt meg a magashangú ige is az *imper. analogiájának*? Mert együgyű szem ilyen parallelt lát (noha nem érti meg): sing. 3. szem. *várja*, *kéri* : plur. 2. szem. *várjátok*, *kérítek*. De hát Simonyi is azt állítja, hogy a *perfect. ütöttük, vártuk* < **ütöttö-jük*, a sing. 3. szem. *ütötte*, *varta* után szerezte meg közéletű formáját.

Legeslegvégül még a lappangó mássalhangzó ellen kell szavamat felemlennem, mely állítólag a személyragok előtt megvolt valaha. Ilyen a lappangó -*n* a plur.-ban 1. sz. **n-muk*, 2. sz. -*n-d_k* vagy -*n-t_k*, 3. sz. *n-nak*. Soha szem nem látta, fül nem hallotta ezen -*n-t*, de mivel a kiderített hangtörvények szerint a -*muk* *m*-jének *v-re*, -*tok* *t*-jének *l-re* kellett volna változniok, de, mint látjuk, nem változtak, az eltérés magyarázatára föltételeztetik ezen járulék -*n*. Ennek tehát nincs egyéb szerepe, mint az, hogy megőrizze a -*m-t*, -*t-t* a maguk féltett épségében. Egyenlőség kedvéért azután a plur. 3. sz. is **n-nak*, noha ide hangtanilag nem szükséges. De más oka is van az egyenlőségen kívül. Az a járulék -*n* tudniillik ugyanaz, mely megvan a *vagyon*, *megyen* harmadik személyen, s ennek 'valami járulék névmási elemnek' kell lennie (599), mivel kifejthető a finn -*nsa*, mordE. -*nzo* harmadik személyű ragból, s sem ott, sem itt más szerepét még nem találták meg neki. Továbbá a plur. -*nak* ragban csak a -*k* maradna meg, de ez csak a plur. s nem a személy jelelője, az -*n* pedig ismeretes, hogy járulék, tehát hiányzik a harmadik személy ragja (a mely mellékesen a sing.-ban is pótlás nélkül hiányzik a *vagyon*, *megyen* stb. alakokon is!). Ennélfogva a **n-nak* ezen kettős -*nn*-jébe «volt beleolvadva a tulajdonképi harmadik személyrag», s lehetett **n'ak*, -*n'ek*.*) A plur. **n-muk* támogatására még megemlítetik mordv. -*nok*, fi. -*mme*, a plur. 2. szem.-re fi. -*tte* < **nte*'. (TMNy. 605.), noha az UgAl. s Ugrische Studien szerint is ebből csak a birtokos -*nne* eredt. Ezzel azonban a magyarra nézve semmi sincs bebizonyítva, mert feltéve, hogy az a néhány rokon nyelvbeli adat magyarázata

*) Budenznek másik feltevés szerint **n-l_o-k* > *n-j_ok* (UgAl. 345. l.).

igaz volna is, még akkor is helytelen volna a belőle való következtetés. Mert az ilyen elő-járulékos ragbővülést csak akkor fogadhatnók el, ha ki volna mutatva, hogy ez a magyar vagy a rokon nyelveknek valami különös sajáttsága, jellemző s ismétlődő természete. Az ilyenféle magyarázatoktól továbbá, ismét kijelentem, a nyelvészetben nagyon óvakodnunk kell, mert mindig találhatunk hol itt hol amott majd egy járulék-hangot, majd föltehetünk valaminő lekopást vagy összevonást, s megtoldhatjuk valaminő földrajzi vagy időbeli eltéréssel — s akkor aztán mindent meg tudunk magyarázni.

Meg kell befejezésül azt is említenem, hogy a tárgyas ragozás is még mindig nyílt kérdés. Simonyi a sing. 1., 2. személyre hajlandó elfogadni, hogy *írom* > **irolm*, s az *l* megfelelne a vog. *rāti-l-em* (ütöm) *l*-jének. Már a 3. sz. *írja* alakot ő maga sem hajlandó eredeti *-l*-ből származtatni, részint mert a vog.-ban már *-t* van *rati-tä* (ám az osztj.-ban *l* : *eutli-le*), részint mert az *l* > *j* hangváltozást nem tartja valószínűnek. Feltűnő ugyan már a vogulban, és feltűnő a magyarban is, hogy a sing. 3. sz. máshonnan vegye eredetét, mint az 1., 2. személyek, de ezt még esetleg meg lehetne érteni. Azonban mivel fi. *silmä* már a vogulban is *sam*, *säm* m. *szem*, ennélfogva m. **irolm* vagy az ugor korban lett *írom* de akkor a vogulban se lehetne *ratilem*, hanem **ratim*-nek kellene lenni. Vagy lehet, hogy a magyar korban még megvolt **irolm* (tulajdonképp **irol,m*), akkor megmaradt volna, mint a *hatalm*, régi *hatolm*, vagy lett volna belőle *íralom*, mint van *hatalom*; még **íróm* se lehetett volna, mivel az *-l* nem tűnt még el ebben a régi magyar korban; de még akkor is kérdés, miért s hogyan rövidült meg zárt szótagban a hosszú *-ó*-ja. Lehet végre, hogy mindez megtörténhetett, de végbemenetelének a történetét nem találjuk meg sehol a TMNy.-ban.

De már bucsut veszek Simonyi nagy munkájától. Lehet, hogy merő tévedés minden fejtegetésem, a melyet hozzáfűztem, de czélom nem is az volt, hogy bebizonyítsak valamit, mint inkább az, hogy a magyar nyelvészet némely égető problémáira figyelmeztessek.

Bárcsak e könyvből, valamint meg is érdemli s méltó reá, mindenki annyit tanulna, mint a mennyit én tanultam. SZILASI MÓRICZ.

Latin olvasó- és gyakorlókönyv. A gymnasium I. és II. osztálya számára. Írta dr. Csengeri János. Budapest, 1896. Lampel R. 197 és 12 lap. Ara fűzve 1 frt 20 kr., kötve 1 frt 40 kr.

Kétségtelen, hogy a *nyelvtanítás* és a *nyelvtanítás* közti harc még nincs befejezve, bár eldöntésén alig lehet kételkednünk; mert az olyan olvasmány, melyben az alaudák a ranákkal felváltva oly jelentékeny szerepet játszanak — nem említve a zoologia egyéb alakjait — előbb-utóbb a magyar nyelven írt természetrajzi könyvekbe fog szorúlni s ott már aztán senki fia sem fogja többé bántani. Azt már a legelkeesebb

formalista is be fogja látni, hogy abban a körülményben, hogy a rómaiak is ismertek pacsirtát, békát, egyáltalában nincs semmi jellemző a latin nyelvre nézve, - bár azokban a régi jó olvasókönyvekben (melyekből e sorok írója is tanult) a nevezett állatok sem a rómaikkal, sem egyéb népekkel nincsenek viszonyba állítva. Bajosan hihető az is, hogy ilyen tankönyv szerint tanuló fiu sejtene is, hogy ő voltaképen latin nyelvet, de nem latin nyelvtant tanul; mert az olvasmányból nem szól hozzá eleven közvetetlenséggel az a hatalmas nép, melynek legmaradandóbb alkotása a latin nyelv.

Azonban bármily okadatolt volt is a didaktikai *raison* követelése, hogy a kezdő latin nyelvtanítás formailag kifogástalan, tartalmilag érdekes, a római nép történetéből merített összefüggő olvasmánnyal induljon meg: mégis az elv általános elismerése elég hosszú időt vett igénybe s e processus, a mint mondtuk, maig sincs befejezve. Még lassabban ment az elv megvalósítása: a régi iránnyal való merev szakítás bizonyos atrocitással járt volna s így történhetett, hogy a Bartal-Malmosi-féle latin olvasókönyv a régi iránynak némi engedményeket tett, a menüiben még nem vetette le egészen a formalismus békóit.

E jeles könyv barátai is bizonyára elismerik, hogy az új irány most már bátran megteheti azt az utolsó lépést, mely őt a formalismus nyüge alól fölszabadítja. Ezt a lépést, ha nem csalódunk, (Csengeri latin olvasókönyve tette meg:*) nem köti az olvasmányt a nyelvtani kategóriákhoz, nem mesterkedik azon, hogy pl. az I. olvasmányban csak *a*-tövék, a II.-ban csak *o*-tövék legyenek stb., hanem szépen megszerkesztett, könnyű alakban adja a római királyok történetét a maga közvetetlenségével és mozgalmasságával. Ez az olvasmány, melyet a budapesti gyak. főgymnasium érdemes pædagogusa állított össze, immár sok év tűzpróbáját állotta ki s nekem csak egy-két helye tűnt föl kissé nehéznek, mert nem szabad elfelejtenünk, hogy a gyak. iskola sokkal ügyesebb, fejlettebb tanulókat kap, mint kivált a vidék. Azonban remélhető, hogy a könyv *második* részének methodikus fölhasználása mellett a mi tanulóink is könnyen megbirkóznak majd azzal a néhány kritikus helylyel.

Ennek a II. résznek címe: «Præparatio és gyakorlókönyv»; célja világos: a præparatio előkészíti az olvasmány megértését s így ennek a szókincsből alkot apró mondatokat, szókincset meg nyelvtani kategóriák szerint csoportosítja, végül «Nyelvtani pensum» címen összefoglalja az inductio eredményét. A «gyakorlókönyv» a nyelvtani alakok begyakorlására való latin és magyar mondatokat tartalmazza és a történelmi olvasmány *után* veendő fel. E beosztás előreláthatólag praktikusnak fog

*) A hozzávaló nyelvtan ismertetését l. e Közlöny jelen évf. I. füzetében.

bizonyulni a tanításnál, a mennyiben a tanítás lépésszerű haladásának — a mint azt a tanítástan codificatoriai megállapították — teljesen megfelel. Az anyag maga oly bő, hogy valóságos embarras de richesse-ben vagyunk vele szemben; a rendes olvasmányon kívül még colloquiumokat, meséket, velős mondásokat, leveleket és néhány Ovidius-részletet nyújt a szerző (olyanokat, melyeknek tárgya a királyok korából van merítve). Ebből a két utóbbi fajtából csak a II. osztálynak szánt részlet tartalmaz néhányat. Természetes, hogy ezek az olvasmányok mind nem tárgyalhatók, a szerző is csak «csemegének» kívánja őket tekintetni (Előszó). De a gyakorlókönyv mondatai közt is válogatnunk kell, mert még jobb osztálylyal sem végezhető el valamennyi. E bőség egyrészt jó, másrészt azonban legalább az én subjectiv felfogásomnak legjobban megfelel az olyan tankönyv, melyből nem kell sokat kihagyogatni, bár igaz, hogy olvasókönyvnél e tekintetben elnézőbbek lehetünk. — Így előadva, a könyv használatának módja (melyet a szerző is röviden körvonaloz az Előszóban) talán kissé komplikáltnak tetszik; de nem szabad elfelejtenünk, hogy minden új tankönyv — kivált egy olyan fontos, mint minő a kezdő latin nyelvtanítása — ugyancsak alapos tanulmányt igényel; hiszen már csak a tananyag beosztása — az állandó tanmenet s egyéb tekintetek szerint — jár némi studiummal, a mi azonban csak a tanár munkáját könnyíti meg. A második osztálynak szánt præparatio és gyakorlókönyv annyiban különbözik az I. osztályétól, hogy a szók ki-keresése és csoportosítása már a tanulókra van bízva s így ez a szakasz csak a következő részekből áll: *Phrasisok* (az olvasmányban előforduló kifejezések és fordulatok), *Grammatika* (az olvasmány alapján nyert nyelvtani ismeretek összefoglalása; számos mondattani szabályt is lehet ily módon betanultatni, minek hasznát a tanuló a III. osztályban látja), *Szócsoport* és *Convertenda* (latinra fordítandó magyar mondatok). — A könyvhöz gondosan összeállított latin-magyar és magyar-latin szótár van csatolva. Dicsérettel kell kiemelnünk, hogy a szerző sikerült illusztrációkat vett fel (valami 45-öt) a szöveg közé; a mi még megmutatni való két lesz, könnyen pótolható pl. Polgár Györgynek a minap megjelent Képgyűjteményéből.

Csengeri könyvének gondos átvizsgálása arról győzött meg, hogy tankönyvirodalmunk ismét egy becses és igen használható termékkel gyarapodott. Külső kiállítása kifogástalan; nagy gondot fordított a szerző arra, hogy a hosszú hangzókat lehetőleg mindenütt megjelölje, a mi tudvalevőleg fáradságos munka. Az olvasmány maga szép, tiszta ciceróval van szedve; petit csak a szótárban fordul elő. Értelemzavaró sajtóhibákra nem akadtam; a mi kisebb hiba van a könyvben, a szerzővel közlöm; kijavításuk nem lesz nehéz, a mennyiben értesülésem szerint a szedés még áll.

Kivánjuk, hogy kartársaink minél szélesebb körben vegyenek tudomást e derék tankönyvről, mely bizonyára igen alkalmas lesz arra, hogy segítségével az alsófokú latin nyelvtanításnak oly fontos problémáját legalább a lehetőség határáig megoldhassuk.

WEBER ISTVÁN.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

A francia philologiai irodalom 1893—1895.

(Folytatás.)

R o b i n e t, egy művelt orvos, *Condorcet, sa vie, son oeuvre* (1734—1794; 416 l.) cz. alatt szép könyvet szentelt annak a philosophusnak és népnevelőnek, kinek nevét ma egy nagy párisi lyceum viseli. A hang némileg panegyrikus; a szerző Condorcet-t Turgotval a század legkiválóbb és legerkölsősőbb férfjának tartja. A mű nagy forrástanulmányokon alapszik; számos kiadatlan okirat van a szöveg közé szöve. Condorcet természettudományi tanulmányait, bölcsészeti és közgazdasági propagandáját (1774—1776), politikai szerepét 1789-ig, a párisi eseményekben való részvétét egész haláláig fejtegeti. Szerinte Condorcet 1743-ben Picardiában született; atyja Uj-Breisachban halt meg ugyanazon évben. Irodalmi hagyatékát (*Lettre d'un théologien, közgazdasági iratai*, melyekben a physiokratikusok tanát terjesztette, *Fragment de justification, a Chronique de Paris-ban* közölt tudósítások a törvényhozó testület gyűléseiről), melyet ma már kevésbé olvasnak, alaposan ismer-teti s végül a nagy girondista utolsó napjait meghatóan írja le. — Condorcet, mint korának oly sok jeles embere, részt vett a La Barre lovagnak, kit a fanatizmus halálra ítél, rehabilitációjában. Egy híres ügyvéd, ki szintén kitüntette magát ez ügyben, Linguet, Jean Cruppi jogtudósban találta meg méltó biographusát. Az *Un avocat journaliste au XVIII. siècle* cz. kitűnő monographiában Linguet, kit Charles Monselet «Oubliés et dédaignés du XVIII. siècle» cz. sorozatában első helyen említ, élénk színben tűnik elénk. Cruppi a Palais de Justice archivuma alapján rajzolja a maga korában oly híres ügyvédet, kit II. József császár nemesi rangra emelt, s a kit 1794-ben kivégeztek, mert «Bécs és London despotáit magasztalta». Szép adalék a physiokratikusok egyik tanítványainak életéhez, kinek számos röpirata a forradalom előtt és alatt a közönséget anynyira érdekelte.

A rémuralom egy másik áldozata, Chamfort, (1740—1794) szintén megtalálta életíróját: Maurice Pellisson *Chamfort, Etude sur sa*

ie, son caractère et ses écrits (309 l.) cz. thesisében eléggé behatóan tárgyalta. Chamfort, mint d'Alembert, a szerelem gyermeke volt. Szép, elmés és elég merész levén. a párisi nemes társaságban gyorsan boldogult. Eleintén a *Journal encyclopédique* munkatársa volt; La Jeune Indienne cz. darabja után az udvar számára Fontainebleau-ban több darabot írt és a királytól pensiót kapott. A nemesek vetélkedtek abban, hogy jótéteményeikkel elhalmozzák, és 1781-ben az Akadémia tagja is lett. Mindezek daczára a forradalom kezdetén nagy örömmel fogadta az új ærát s több pamphletjében Mirabeau és Talleyrand pártját fogta. A hirhedt mondás: «Guerre aux châteaux, paix aux chaumières» tőle való; de sarkastikus jelleme, maró élcze, a rémuralom egyes férfiai ellen intézett satirái ellene is felkeltették a gyanut. Ekkoriban a Nemzeti könyvtár öre volt; Duby elárulta, bebörtönözték, de szabad lábra jutott, s midőn másod izben el akarták fogni, annyira megsebesítette magát, hogy nemsokára meghalt. Művei közt a «*Poésies fugitives*», a «*Dictionnaire d'anecdotes dramatiques*», a «*Précis de l'art dramatique*» kevésbbé fontosak; a mi nevét fenntartja, az a «*Tableaux de la Révolution*» és különösen a «*Pensées, maximes, anecdotes*» cz. gyűjtemény, melyben kitünő moralistának, a ki maximum rövid, velős mondatokban fejezi ki, és nagy satirikusnak mutatkozik. Pellisson művében, a mely három fejezetben (Chamfort littérateur; Ch. moraliste; Ch. révolutionnaire) adja életét és műveinek elemzését, inkább a politikai, mint az irodalmi férfit jellemzi. Számos kiadatlan, Chamfortra vonatkozó okiratot közöl, melyek a forradalom első éveire, annak irodalmára és pamphletjeire vetnek némi világosságot.

Picavet nagy munkáját az ideologusokról annak idején említettük; e philosophiai iskola, mely a forradalom alatt a szabad kutatás egyedüli menhelye volt s melyet Napoleon mindig üldözött, Antoine Guillois művében: *Le Salon de Madame Helvetius, Cabanis et les Idéologues* (340 l.) újra életre ébred. Guillois nagyatyja Roucher költő volt, ki André Chénier-vel a *Journal de Paris*-ban Collot-d'Herbois ellen írt s vele együtt végeztetett ki. A hálás utód egy valóban megható munkában (*Pendant la Terreur. Le Poète Roucher*) kiadatlan források nyomán írta le nagyatyjának életét, a ki Cabanis barátja volt. Az említett kötet az úgyn. «*Société d'Auteuil*»-be vezet, a melynek Helvetius asszony és Cabanis voltak középpontjai, s melyben Condorcet, Daunou, Tracy, Volney, Ginguené, Fauriel, Chénier, Andrieux, Franklin fordultak meg, néha Chamfort, Mirabeau sőt maga Napoleon is, mielőtt hatalmas lett. Hisz ők Sieyessel azt hitték, hogy a brumaire 18-ika a békét és a liberalis eszméket fogja érvényre juttatni. De tévedéseket hamar belátták. A szerző számos kiadatlan okirat alapján írja le a társaság összejöveteleit, a hol a régi salonok finom szokásai még éltek s a hol irodalomról

és művészetről is szólhattak e rémes idők mindent felforgató eseményei közt.

Brunetière, most már akadémikus és a *Revue des deux mondes* igazgatója, a Sorbonne-on mint magántanár tart előadásokat, melyekhez roppant sok hallgató tódul a társadalom minden rétegéből. Az első évben tartott előadásait, melyeket a *Revue bleue* hetenkint közölt volt, két kötetben tette közzé: *L'Evolution de la poésie lyrique en France au XIX. siècle* (332 és 302 l.) cz. alatt. Midőn az irodalmi evolútióról szóló theoriáját először a francia kritikáról írt művében közölte, azt ígérte, hogy e tant egy irodalmi fajra alkalmazva fogja megvilágítani. Már ott érintette, hogy miért nem volt tulajdonképi lyrikus költészet a XVII. és XVIII. században s mi volt oka annak a fényes virágzásnak, melyet a mi századunkban láthatunk. Azt a paradoxonnak látszó állítást is kockáztatta, hogy a lyrikus költészet legalább Franciaországban nem egyéb, mint a XVII. századbeli egyházi szónoklat fejlődésének végső pontja. A bevezetésben e tan új definitióját adja, de a nélkül hogy a nagy egyházi szónokokra menne vissza, a francia lyra valódi atyjára, Rousseaura vet mélyreható pillantást. Tagadhatatlan, hogy ennek befolyása a mértékadó, a mihez e század elején főleg a külföldi -- német és angol -- irodalom ismerete és befolyása járult. E szempontból vizsgálja Bernardin de St. Pierre, Chateaubriand és André Chénier műveit, és kimutatja, hogy a francia lyra 1820 táján legalább elemeiben meg volt alkotva. Az első, a ki a lantot mesteri módon pengette, Lamartine. Ámbár tárgyai kis körben mozognak, ámbár a philosophiai elmélkedés néha didaktikussá válik, mégis őt illeti az első hely az inspiratio tisztasága miatt. Majd a romantikus iskolára tér át és itt szépen kimutatja, mennyire kedvezett ez az irány a lyrának, nemcsak a klasszicismussal való ellenséges álláspontja és a rideg szabályok megvetése miatt, hanem mert itt hangoztatták először a költő egyéniségének jogát az elméletben úgy, mint a gyakorlatban. Az irány genialis nagymesterének, Hugo-nak, két fejezetet szentel a szerző: a költő első irányát, mely a számkivetésig terjed, az első kötetben jellemzi, a másodikban a Châtiments, Contemplations és a «Századok legendája» alapján kimutatja a különbséget az ifjú Hugo és az érett elméjű költő közt. Sainte-Beuve, mint az iskola æsthetikusa, ki maga is pengette a lantot, Alfred de Musset, a regény (különösen George Sand) befolyása a lyrikus költészetre, zárják be az első kötetet. A második Vigny méltatásával kezdődik, a kit Brunetière a romantikusok egyedüli gondolkodó fejének, vagyis philosophusának nevez, s a kinek ebbeli érdemeit Dorison méltatta. Gautiervál a «l'art pour l'art» theoriája teljesen uralomra jut, míg végre Balzac és Flaubert regényei, Taine æsthetikája a realismust szülik. A tudomány és költészet egyesülését Leconte-de Lisle-ben szemlélteti és végre ezen irány három még élő képviselőjét

jellemzi: Heredia-t, a szonett nagy mesterét, melyben a Parnassus legnagyobb diadalát ülte, Sully Prudhomme-ot és philosophikus irányát, Coppéet, a ki a párisi kis élet nagy realistája. Egy utolsó fejezet a symbolismusról szól: Baudelaire hatása, ki ellen nagy antipathiát mutat, Verlaine és az újabb irány kiválóbb költője, de Regnier, állnak itt első sorban. — A mű tehát nem annyira a francia lyra története a XIX. században, mint inkább főképviseelőinek jellemzése. A remek előadás, a mély gondolatok és a szikrázó szellem e művet nagyon élvezhetővé teszik mind a mellett, hogy a szerző néha jogtalan módon támad meg egyes irányokat.

A «Grands écrivains français» cz. sorozatban Cogordan diplomata tollából *Joseph de Maistre* (207 l.) biographiája jelent meg. A reactionarius dogmatikusok védelme korában élünk. Már Faguet egy hosszabb cikkben, Paulhan egy nagyobb füzetben megírták a szt. pétervári híres és hírhedt nagykövet teoriáinak apologiáját. A savoyai parlament ezen tagja soha sem tudta megbocsátani a francia forradalomnak, hogy száműzte s kiméletlenebbül ítélte róla mint akár a Szent-Szövetség bérelt tollforgatói. A «Soirées de St. Pétersbourg» és a «Considérations sur la France» írója azonban egyszersmind egyike a legkitünőbb stilstáknak, s ha ma e férfit inkább æsthetikai, mintsem politikai álláspontból vizsgálja a kritikus, úgy ítélete bizonyára mérsékeltebb lesz mint a Sainte-Beuve-é. Cogordan főleg a diplomata szerepét tüntette fel nagy ügyességgel. A hat fejezet közül négyet az író életének, kettőt műveinek szentelt.

Egy másik de Maistre-kutató F. Descostes, ki már két kötetet tett közzé hőse forradalom előtti életéről s egy harmadikban *Joseph de Maistre pendant la Révolution* cz. alatt számos eredeti okirat alapján kimutatja, mily események befolyása alatt keletkeztek de Maistre politikai nézetei és elvei. A mi e művet különösen érdekessé teszi, az a sok kiadatlan levél, melyeket a szerző közöl.

Dorison, dijoni tanár, a ki thesisét Alfred de Vigny-nek szentelte, folytatja ezen ma oly annyira elhanyagolt való íróról kutatásait. *Un symbole social: Alfred de Vigny et la poésie politique* (272 l.) egy társadalmi kérdéssel foglalkozik, melyet e század elejétől vitatnak, s mely de Maistre-től Ballanche-ig, Ballanche-től Pierre Leroux, Quinet, Jean Raynaud és Gratry munkáig terjed: vajjon mily alapra kellene egy demokratikus társadalom lelki életét fektetni. Az egyenlőség nem elégíthet ki oly philosophikus szellemet mint Vigny és sokat tudó, élesen látó commentatorát. Ezen alap csakis a hit lehet, de a hit tiszta állapotában, menten a régi dogmáktól, hogy a lélek szabadon működhessek, — s a valódi testvériség ideálját a szeretetben érvényesíthesse. E philosophikus eszmék Dorisonban oly hő szószólóra akadtak, hogy művének minden lapján, mely roppant olvasottságról tanuskodik, élénk tűnik, s gyakran e

mély gondolatok azt a kételyt költik fel, vajjon Vigny, a ki mindenesetre philosophikusabb mint költői kortársai, gondolt-e mindezekre? A mű így is fontos adalék a hit, politika és társadalom terén 1820-tól körülbelül 1860-ig felmerült eszmék és ábrándok megismeréséhez.

A «Grands Ecrivains» cz. sorozatnak egyik legérdekesebb száma a Comte d'Haussonville *Lacordaire*-je (216 l.). Senki sem tagadhatja, hogy Franciaország az egyházi szónoklat terén az első helyet foglalja el. Egy népnek sincsenek e téren oly mesterei, mint Bossuet, Bourdaloue, Massillon és Fléchier. A keresztény egyház legősibb korára kell visszamennünk, hogy e szónokok méltó párjaít találjuk. A XVIII. században azonban e nemzeti kincs veszendő félben van s csak századunk elején ragyog ismét teljes fényében. Egy első rendű csillagzat e téren Lacordaire, kiben az ókori apostol és asketa korának romantikus lelkével egyesül. Született Dijon mellett; e város és környéke Franciaország három legnagyobb egyházi szónokát adta, ezek: Szt. Bernát, a clairvaux-i apát, kinek szobra Dijon egyik helyét díszíti, Bossuet és Lacordaire (1802—1861). Ez utóbbi eleintén ügyvédi pályán működött, de nemsokára St. Sulpice seminariumába lépett, a honnan 1827-ben azon szándékkal lépett ki, hogy soha sem püspöki, sem más rangra nem tart igényt, hanem mint szónok és író fog működni. Egy párisi lyceum alalmaznárja lett, majd Lamennais befolyása alatt állt és a nagy bretragne-i pap és szónok vezetése alatt Montalambert-tel az *Avenir* cz. újságot szerkesztette. Lamennais életéből tudjuk, hogy Rómában e lapot rossz szemmel nézték s azért mind a három szerkesztő Rómába indult. Az utazás után Lamennais a szent székkal végleg szakított, a másik kettő alávetette magát, de míg Lacordaire mindig liberalis maradt, Montalambert a reactio karjába vetette magát. Nagy küzdelembe került Lacordairenek, hogy Lamennaist, lelki atyját, megtagadja, de hivatása más volt. A Stanislas collegium ifjúsága előtt tartott szónoklatai nem sokára oly híressé tették, hogy Notre-Dame székes egyházában eddig nem látott tömeg előtt tartotta a böjti és adventi beszédeket. De szónoki sikere nem elégítette ki; a szerzetes rendek visszaállítása ügyében nagy munkásságot fejtett ki; maga dominikánussá lett és olasz földön egy évig mint növendék élt, ámbár akkoriban már világhírű volt. 1848-ban mint szerzetes megválasztatott népképviselőnek, de nemsokára visszavonult, midőn a csőcselék a kamarába rohant és a képviselőket sértegette. A császárság alatt e férfias alak, ki a hatalmasoknak az igazságot szemükbe mondta, nem maradhatott Párisban; vidéken prédikált és élte utolsó éveiben Sorèze-ben mint iskolaigazgató működött: «Viventi sepulcrum, morienti hospitium, utrique beneficium», mondotta, midőn a benzésektől alapított intézetbe lépett. 1861-ben az Académie française tagja lett s a sors úgy akarta, hogy a dominikanust a kálvinista Guizot fogadta. — Chocarne

és Foisset már megírták volt e férfi életét, de d'Haussonville az azóta közzétett és nyolcz kötetre terjedő levelezést is felhasználhatta. Vonzóan vázolja ezek alapján a Swetchine asszonyhoz való viszonyát. Ez orosz nő, kinek életét Falloux írta meg, a neo-katholicismus felébresztésében nagy szerepet játszott; d'Haussonville művének egy helyén Marcellával, szt. Jeromos római barátnőjével hasonlítja össze. De a közölt leveleken kívül a szerző Lacordaire egy más nemes nőhöz intézett leveleit 1836-tól egész haláláig is olvashatta, melyek kiadatlanok. A nőt csak Madame V...-nek nevezi. Szépen kifejti, mikép szakított Lacordaire a régi szónoklati mintákkal s mint alakította át saját lelke és temperamentuma szerint az egyházi szónoklatot, melynek terén egy Ravignan, s manap Monsabré és Didon oly fényes sikert aratnak.

Albert Soubies, az «Almanach des Spectacles» szerkesztője, *La Comédie française depuis l'école romantique 1825—1894* (VIII—158 l.) cz. alatt érdekes statistikai és irodalmi adatokat közöl négy fejezetben. Az elsőben a XIII. és XIV. Lajos kora darabjainak, a másodikban az 1715—1825-ig írottaknak, a harmadikban a romantikusok drámáinak, és a negyedikben a legújabb drámák színre kerülésének statistikáját adja. De nem elégszik meg a száraz adatokkal; kisebb jegyzetekben az okokat is adja, miért játszottak oly gyakran vagy oly ritkán egyes darabokat. Így fejtegeti Voltaire nagy kedveltségét a XVIII. században, míg később Marivaux és Beaumarchais lépnek előtérbe; Hugo darabjai (Hernani és Ruy Blas kivételével, melyek közt az első 474-szer, a másodikat 234-szer adták) lassankint eltűnnek a színpadról. Soubies egyebek közt szól Scribe darabjainak nagy hatásáról a külföldön és néhány érdekes lapon a harmadik császárság nagy dramatikusairól. Az 1870-iki események a Théâtre français színpadján alig találtak viszhangra, mert Bornier «La Fille de Roland» című patriotikus darabja már 1870 előtt fogadtatott el, bár nem tagadható, hogy a napi események e darab nagy sikeréhez hozzájárultak. Az utolsó hetven évben játszott darabok chronologiai táblázata jó szolgálatot tehet mindazoknak, a kik e kérdésekkel foglalkoznak.

Minthogy a színházról szólunk, említsük meg Germain Bapst fényes kiállítású és nagyon érdekes művét, melyet az Akadémia megjutalmazott. Az *Essai sur l'histoire du théâtre, la mise en scène, le décor, les costumes, l'architecture, l'éclairage, l'hygiène* (693 l. 4-r.), mint címe mutatja, azokkal a kérdésekkel foglalkozik, melyeket az ókori színház történetében, színi régiségek'-nek nevezünk; csakhogy a felölelt anyag itt a misteriumoktól egész napjainkig terjed. Bapst roppant szorgalommal és ügyességgel gyűjtötte össze anyagát, világosan rendezte be és élénk stilusban adta elő. A mű három részre oszlik. Az első részben kiemeljük a királyok látogatása alkalmával adott játékok, s a hazafias misteriumok leírását; a következőkben érdekesen fejtegeti a Ligne befolyását

a színházra, a decoratio hatását a művek szerkesztésére. az újabb színházak építését, a színésznők kérdését, kiket csak a XVII. század óta bocsátottak a színpadra stb.

Filon a «Grands écrivains français» számára akarta megírni Mérimée életét. De e kötetek csakis 200–220 lapra terjedhetnek. Minthogy már az életrajz maga vaskosabb lett, Filon kötetben külön tette közzé: *Mérimée et ses amis* (avec une bibliographie des œuvres complètes de Mérimée par Sp. de Lovenjoul, 386 l.) cz. alatt. Ez csakis a Colomba írójának életével, baráti és főleg barátnői viszonyaival foglalkozik. A szerző, a ki a császári trónörökös nevelője volt, művét az özvegy Eugenia császárnőnek ajánlotta, mert ez rendelkezésére bocsátotta a Mérimée tollából való s birtokában levő vagy 1200-ra menő levelet. Filon finom, érdekes és vonzó író. A császári udvarban láthatta Mériméet, a ki nemcsak mint a «Commission des monuments historiques» előadója nagy művészi ismeretekkel bírt, de kinek finom novelláit, s különösen társalgását udvari körökben nagyon szerették. Filon nem hatol be a lélekbe: csak a hivatalos Mérimée-t látjuk, az elegans embert, de a kinek magánélete, más levelek után ítélve, eléggé erkölcstelen volt, mint maga az udvar, melynek tagja volt. A brüsszeli tudós, a ki a bibliographiát szerkesztette, dilettans gyűjtő, a ki már évtizedeken át mindent, a mit a francia regényírók írnak, megvesz és lajstromoz. Neki köszönjük a Balzac bibliographiáját is.

Edmond Biré a Victor Hugo-nak szentelt pamphletek negyedik kötetével: *Victor Hugo après 1852*, a költő életének bírálatát bevégezte. Tulajdonkép csak a hívők és barátok panegyrikumait igazítja helyre. Lépésről-lépésre követi a költőt száműzetésétől haláláig és mindenütt a magaviselésében feltűnő ellenmondásokat, politikai gyengeségeit feddi, de mindezt a napilapok, hivatalos jelentések és egyéb okiratok alapján. Hugo népszerűségét nevetségessé akarja tenni. Azt mondja, hogy csak a tömeg, a csöcselék tisztelte, de hogy az intelligens osztály mindinkább elvált tőle. Biré nem látta át, mily nagy úr választja el Hugot a többi költőtől, a kik csakis művészetőknek élnek. Hugo már 1852 óta a nép szellemi vezetője akart lenni, egy régi *vates* szerepét játszotta. azért az ő művei egyedül állnak e tekintetben a francia irodalomban. Soha a gúny és satira nem szólt oly hangon ez országban, mint a Châtiments ban, soha a nemzet epikus szelleme nem karolta fel a «Légende des siècles» roppant tér- és időbeli anyagát és csak később írtak oly demokratikus-socialistikus regényeket, mint a minő a *Misérables*. De a vatesi szerepet Hugo élte utolsó éveiben az egész emberi nemre akarta kiterjeszteni, innen az az apokalyptikus hang, mely utolsó műveit jellemzi. A tömeg érezte, hogy benne legékesebb szószólójára akadt, a műveltebb rész, ámbár e philosophia felfogás ürességét átlátta, bámulta a

művészt, a ki eddig ismeretlen szépségekkel halmozta el a francia poesis nyelvét. Biré személyes támadásai néhány, a költő életét helyreigazító adatot tartalmazhatnak, de az ily iratok nem fogják a költő hírét csorbítani.

Barthélemy-Saint-Hilaire, az aggastyán tudós, miután szerencsésen bevégezte Aristoteles-fordítását, élte estéjét benső barátja, Cousin védelmének szentelte. Az apologia egy kissé vaskos, mert a *Victor Cousin, sa vie et sa correspondance* (3. kötet, 704, 657, 542 ll.) körülbelül 2000 lapra terjed, de roppant sok kiadatlan anyagot ad, mely a szerző birtokában van. A Cousin méltatását először Jules Simon adta a «Grands écrivains» cz. sorozat megalkotása első évében, mely azonban sem a Sorbonne-t, sem az Akadémiát nem elégitette ki. Jules Simon ugyan nem bánt el filozófiájával oly maró gúnynyal, mint Taine, de Cousin egyéniségét, jellemét nem a legjobb színben tüntette fel. Janet, a Sorbonne philosophusa, egy vaskos kötetben felelt és megírta az eclecticismus jogosultságát. Barthélemy, a ki művét Cousin emlékének, a kit «restaurateur de la philosophie spiritualiste au XIX. siècle»-nek nevez, szenteli, szintén panegyrikumot írt. Életét három korszakra osztja: 1815—30-ig. a bölcsészeti tanulmányok kora, 1830—52-ig a közoktatás és politika terén kifejtett munkásságé, 1852—67-ig az irodalmi tevékenységé. Ezekhez járul a Cousin baráti köréről, tanítványairól és jelleméről szóló rész. Mindez az első két kötetben foglaltatik, a melyeknek függeléke egy kiadatlan tanulmány a Fronde eredetéről. A harmadik, és nézetünk szerint, legérdekesebb kötet, a Cousinhoz intézett összes leveleket adja, melyek közt az idegen nyelven írottakat a szerző lefordította. Találunk itt leveleket Royer-Collard-tól, e politikustól, ki a restauratio korában oly nagy szerepet játszott s kinek életét minap Spuller írta meg, Fauriel-től, ki először honosította meg Wolf Fr. Ágost tanait Franciaországban, Villemain-től. De la Motte-Fouqué német költőtől; továbbá, hogy csak a legkiválóbbakat említsük, Hegel, Schelling, Creuzer, Sarah Austin, Welcker, Hamilton, Maine de Biran és Quinet tollából. Egy pontos — de sajnos nem alfabetaikus — index (485—542 l.) zárja be e fontos munkát.

Bardoux, a volt közoktatásügyi miniszter, a senatus tagja, a «Grands écrivains français» sorában Guizot (222 l.) életét írta meg. A mű első része az embert és a politikust jellemzi. A nagy államférfi nagy és fő tulajdona az állhatatosság, a makacsság volt. Már fiatal korában mondotta: «Je possède une chose qui sera peut-être favorable à mes principes, quoique proscribed par le monde: de l'entêtement.» Ilyen volt és maradt egész életén át. Politikai szerepét Bardoux oly behatóan ismerteti a mennyire e kis életrajzok kerete megengedi, különösen nagyszónoki tehetségét emeli ki, úgy a Sorbonne tanszékén, mint a kamarában. Guizot művei, melyek a francia történetírássra oly nagy befolyást gyakoroltak,

nem mentek formalis hibáktól és Scherer, a nagy francia kritikus, egyszer jónak látta őket a nyelvtan és stilisztika segítségével több lapon kimutatni. Mindezek daczára «Az angol forradalom történetét», valamint Memoires-jainak egyes rajzait mindig olvasni fogják. Beszédei a kamarában roppant hatást tettek, olvasva sokat vesztenek, mert a szónoki hév — mely miatt Rachel színésznő azt mondotta; «Je voudrais jouer la tragédie avec cet homme-là» — hiányzik, valamint a gestus és az arczkifejezés is. Említésre méltó, hogy Guizot, mikor közoktatásügyi miniszter volt s az 1833. törvényeket, melyek a népiskolákat rendezték, végrehajtotta, Párison kívül négy nagy egyetemet akart alapítani, hogy az elszórt fakultások baján segítsen. Csak manap sikerült a vidék egyes helyein valóban tudományos színvonalon álló egyetemet létesíteni, s ép Bardoux volt az, a ki a senatusban az Universités regionales javaslatát védte, — kevés sikerrel, mert a kis centrumok nem akartak jogaikról lemondani, s így minap a ministerium mind a 16 vidéki főiskolának az Université nevet adta. A jövő meg fogja mutatni, melyek érdemlik meg közülök e czímet.

A «Journal des Debats» midőn százados fenállásának ünnepét ülte (1889), egy díszes művet adott ki, a melyben O. Gréard e hirlap nagy munkatársának, Prévost-Paradolnak, szentelt egy essayt. Ezen tanulmányt némileg bővítve és egy érdekes levelezéssel adta ki a párisi rektor: *Prévost-Paradol. Etude suivie d'un choix de lettres* (305 l.). Gréard és Prévost benső barátságban éltek, mióta az Ecole normale padján együtt tanultak; de a jó barát nem felejteti el a finom psychologust, a ki a Scherer biographiájában oly remekül tudta a nagy kritikus lelki életét és benső harcát rajzolni. A mű azonkívül fontos adalék a francia tanügy állapotához III. Napoleon idejében. Az Ecole normale 1848-ban felvett tanulói ép az államcsiny idejében hagyták el az iskolát, s ez a promotio oly neveket mutat, melyekre Franciaország büszke: Taine, About, J. J. Weiss, Prévost-Paradol, Gréard, Sarcey és mások. Hosszú volna a nyomorúságot leírni, melyet az új kormány nekik okozott. Zsilinszky Mihály Taineről mondott emlékbeszédében, melyet a Magyar Tud. Akadémia adott ki, csak azt mondja, hogy Besançon-ban volt tanár s hogy a fővárosba ment irodalmi munkálatai miatt. A tény az, hogy egy évben négy intézetbe küldték: Toulon-, Nevers-, Poitiers- és Besançon-ba, hogy a philosophia és rhetorika tanárából egy *Sixième* (megfelel a mi I. osztályunknak) tanára lett, mindez szabadelvűsége és papi denunciatio miatt. Különben levelei, melyeket a *Revue de Paris* (1894 márcz. 1.) közölt, e zaklatást híven feltüntetik. Sacrey-t Lesneven-ből Chaumont ba küldik, mert nem akarta szakallát borotváltatni, Weiss, mint protestáns, La Rochette-ben kínoztatik, Lamm, a zsidó, vízbe dobja magát, mert nem akarják kinevezni, About elmegy Görögországba. Prévost sokáig leczkeadásból él, végre ki-

nevezik a aix-i fakultáshoz. De mily módon tengődtek akkoriban ezen vidéki úgynevezett 'egyetemek'! Mint sok más társa, visszajő Párisba és journalista lesz; de mily óvatosan kellett akkor az ellenzéki lapban írni! Ép ezen óvatosság serkenti Paradolt, mert a szájhősök, úgymond, most hallgatni kényszerülnek, érczhang kell, mely egyszersmind finom és csipős: «Plus de chanteur des rues, place aux artistes.» S valóban Prévost cikkei a legnagyobb érdeket költik; lassankint emelkedik. ujsága mellett kitünő műveket ír, az Akadémiába jut, a császár meg akarja nyerni, soká habozik, de midőn a kormány liberalisabb kezd lenni, elfogadja a washingtoni nagy-követséget, de csak néhány hétig, mert midőn a háboru kiüt, pisztolylövéssel vet véget életének. Gréard az embert és író-t egyaránt ismerteti. Műveit: *Essai sur l'histoire universelle* (1854), *Elisabeth et Henri IV*; Swift, *Du rôle de la famille dans l'éducation*, *Les Moralistes français* (1865), továbbá politikai cikkeit (*Essais de politique et de littérature* és főleg a *Nouvelle France* 4 kötete) röviden, de kitünően jellemzi. A tanulmány után, mely 138 lapra terjed, a Prévost leveleit találjuk, melyeket főleg Taine-hez, Gréard-hoz, Ludovic Halévy-hez, a kinek atyja Prévost jótevője volt, Sainte-Beuvehöz és Schererhez intézett, s melyek a kor irodalmi és társadalmi viszonyaira vetnek világot. Az Aix-ből írottak különösen a császári Université nyomorult állapotát világítják meg.

A provençal költészet napjainkban új életre virradt. A «Mireille» költője, Mistral, nemcsak nagy hírre tett szert, hanem e nyelv szótárának kidolgozásával az Akadémia egyik nagy jutalmát is nyerte el. Körülötte egy egész csoport énekel, nem azok a félibrek, kik minden nyáron előzőnlík a déli Franciaországot, Arles szép leányait ölelgetik és Orange római színházában Mounet-t hallják Oedipus szerepében szabad ég alatt; nem ezek, hanem a Provence valódi szülötti, a kik szép dialektusukban énekelnek. Mistral mellett mindenesetre a legkiválóbb Aubanel, kinek Ludovic Legré szentelt egy érdekes és beható tanulmányt: *Le poète Théodore Aubanel, Récit d'un témoin de sa vie* (423 l.) czím alatt. E költő, ki 1886-ban halt meg, főleg lyrai költeményeivel lett híressé provinciájában. Bennök a pogány és keresztény szerelem egy bizonyos mystikus vegyülete látható. La Vénus d'Arles, la Vénus d'Avignon, Les Filles d'Avignon, La Grenade entr'ouverte, mindmegannyi gyönyörű alkotás, melyek Mistral mellett jelölik ki Aubanelnek helyét. A költő nyomdász volt, s minthogy az avignoni érseki székhelynek főmunkása volt, az «Avignoni leányokat» nagyon is pogányoknak találta, a költőnek az egész kiadást el kellett égetnie. E csapás mélyen hatott rá. Legré művében a többi provençal íróval, mint Roumanille, Mathieu, Félix Gras, Roumieux, is megismerkedünk; ezen egyszerű, a természet szépségei közt élő embereknek életmódját vonzóan írja le.

Paul Flat, a műkritikus és regényíró, két kötetet szentelt Balzacnak: *Essais sur Balzac* (320 l.) és *Seconds essais sur Balzac* (280 l.) cz. alatt. A «Comédie humaine» nagy alkotóját, ámbár a realistikus és pszichológiai regény atyja, némileg elhanyagolják; szobra, melyet már oly régóta terveznek, még mindig nem áll szülővárosában. A Flat köteteiben Taine, Bourget és Stendhal befolyása észlelhető. Az elsőben a «Comédie humaine» jellemző típusait keresi a szerző s azt a roppant sok alakot, melyet a művész alkotott és mozgatott, kategoriákba osztja. Itt vannak a fiatal emberek és lányok, a szerencsétlen asszonyok, a kéjhölgyek, a túlzott jellemek, a művészek, a nyárspolgárok, a vidéki emberek és a parasztok. A második kötetben mintegy bevezetésül a Balzac ismeretlen nőiről szól. Az egyik Mme Hanska, a kihez intézett leveleit a *Revue de Paris* a minap közölte. Erre azt keresi, a mit «le sens de la féminité»-nek nevez. Végül bölcsészeti, művészi és nyelvi szempontból vizsgálja és mindenütt a legnagyobb elragadtatással szól róla, a mi Faguet ócsárló kritikájával szemben valóban helyén is van. Mert ha meg is engedjük, hogy Balzacnál a teremítő ész sokkal hatalmasabb mint a kritikai, hogy nyelve ma már alig élvezhető, mégsem tagadható, hogy itt egy elsőrendű psychologussal és egy oly típus-alkotóval van dolgunk, ki párját ritkítja. De maga a nyelv az ő korának és alkotásainak megfelelő volt: hisz a regény stílusa minden 20—30 évben változik! — Említsük meg, hogy ugyancsak Flat — érdekes bevezetéssel — a nagy romantikus festő Eugène Delacroix Journal-ját adta ki, a mely a romantikusok művészeti elveinek megítélésére nagyon fontos.

Renan még életében láthatta, hogy műveiből egy kis anthológiát készítettek az iskolák számára. Halála után a Sorbonne philosophia-tanára Séailles *Ernest Renan, Essai de biographie psychologique* cz. alatt szentelt neki egy kötetet, mely a francia stílus e nagy mesterében sem az író, sem a tudóst, hanem egyedül a bölcsészt méltatja. Renanban a positivista a mystikussal csodálatos módon vegyült. Míg mint tudós csakis a kritika fegyvereit forgatta, addig az író gyakran ezen amalgam befolyása alatt állt. Könnyű volt Séaillesnak e harmincz éven át tartó harc és lelki tusa számos ellenmondásait feltüntetni. Hisz tudjuk, hogy Renan scepticismusa élte végén, tanácsai a fiatal nemzedékhez nem voltak összehangzásban korábbi philosophiai nézeteivel. Az az író, a ki ifjkorában azt mondta: «Souvenons-nous que la tristesse seule est féconde en grandes choses», aggkorában azt hangoztatta: «La bonne humeur est le correctif de toute philosophie». A mit később a renanismus név alatt ismeretek, egy nagy író világnézete, ki sorsával meg volt elégedve. A zsidó nép történetének írója tán közelebb volt a nagy problémák historiai megfejtéséhez, mint a Jézus életének költője. Ellentéték kimutatása philosophikus téren a nagy író geniusát nem csorbítja; s ha a jövő századok

Renan egyes műveiről tán úgy fognak itélni, mint mi Bossuet «Discours sur l'histoire universelle» vagy Buffon munkáiról, a századunkbeli próza legnagyobb mesterének ez semmikép sem fog ártani. A mi él, az a forma, s ebben Renannak nincsen párja a XIX. század írói közt.

Egy másik író, Allier, *La Philosophie de Renan* cz. alatt szintén a nagy író bölcséleti nézeteit fejtegeti. Ő is sok megróni valót talál, ő azonban nem a metaphysika ellenségét látja Renanban mint Séailles, hanem a moralis, politikai és vallási nézeteiben felmerülő ellentétet egyrészt a st. sulpice-i seminarium befolyásából, másrészt az «Avenir de la science» alapvető gondolataiból fejt ki. Ez a munka, melyet Renan 1848-ban írt és csak kevéssel halála előtt adott ki, tényleg a philologiai kritikának, mely akkoriban Franciaországban annyira el volt hanyagolva, nagy dicsőítő éneke. Itt láthatjuk legjobban, mi módon itélt Renan a metaphysikai álmokról, s mennyire serkentette az ifjú nemzedéket, hogy a németek kritikai iskolájába járjon, a melynek ő maga élte végeig hű maradt.

«*Pages choisies des grands Écrivains*» cz. alatt a Colin czég egy hasznos gyűjteményt indított meg, mely úgy itt mint a külföldön a legjobb szolgálatot teheti. Az iskolai programmok ugyanis azt javasolják, hogy a száraz irodalomtörténeti előadásokon kívül a tanulók mentől többet olvassanak, még pedig a nagy írók főbb műveit teljesen, — másokból, kik szintén diszes helyet foglalnak el az irodalomban, jól megválogatott kivonatokat, de ne csak anthológiákban, a hol egy-egy írónak csak néhány lapot szentelhetnek, hanem külön kötetekben, úgy hogy a tanuló tisztán láthassa az írói egyéniséget. E célból a fenti cím alatt derék tanárok közreműködésével a következő írókból adtak «válogatott lapokat»: *Georges Sand* és *J. J. Rousseau* (kiadjuk Rocheblave, a kinek bevezetései és nagy tapintattal válogatott szemelvényei különösen ajánlhatók; Sand életével már régóta foglalkozik s a bevezetésben kiadatlan okmányok nyomán is jellemzi íróját, a kit Flaubert és Renan mellett, századunk második felének prózai mintájának nevez), *Alfred de Musset* (kiadta Robertet; eddig Musset nem volt az iskolai programokon, csak legújabban adták meg neki e tiszteletet; a tanulók különben nem várták be a minisiteri rendeletet, hogy a *Namouna* és az *Íjek* költőjét ne csak olvassák, de könyvnélkül is megtanulják), *Michelet* (kiadta Seignobos, kit a nagy történész özvegye a többi posthumus munkák kiadásával is megbízott), *Renan* (ez a kötet még Renan életében jelent meg rendes kiadójánál Calmann Lévy-nél; a Colin czég változatlanul vette fel a gyűjteménybe, mert valószínű, hogy az író maga választotta a szemelvényeket, melyeket az iskolának szánt), *Thiers* (Robertet kiadásában), *Balzac* (Lanson a nagy regényíró roppant művéből a valóban klasszikus lapokat vette fel). *Guyau* a fiatal korában elhalt bölcselő és költő válogatott lapjait Fouillée, szel-

lemi nevelője adta ki, megható bevezetéssel. Más kötetek, mint Beaumarchais, Chateaubriand, Flaubert, Théophile Gautier, Lesage és Rabelais kiadása készülőkélben van.

A legjobb iskolai kiadások közt Voltaire két művét említjük: *Le Siècle de Louis XIV* (XIV—864 l.), melyet Rébelliau és Marion szerkesztettek; a kitünő bevezetést és az irodalmi jegyzeteket az első, a történeti jegyzeteket a második írta; a *Précis du Siècle de Louis XI*, melyet eddig elhanyagoltak, M. Fallex adta ki. Mindkét kötetet a Colin czég számos illusztrációval látta el. — Pascal Provinciales-jainak második és befejező kötetét Faugère a Grands Ecrivains de la France sorozatban adta.

A nagy kritikusok folytatják elszórt cikkeik gyűjtését. Taine halála után a Hachette czég *Derniers essais de critique et d'histoire* cz. alatt a már régóta megjelent két gyönyörű kötethez a harmadik és — fájdalom! — utolsót csatolta. E tanulmányok a bölcsezet, politika, irodalom és æsthetika terén mozognak; megtaláljuk benne de Lacy, Paul de St. Victor, a nagy színházi kritikus és a «Deux Masques» szerzője, G. Sand, Mallet du Pan, Ribot, a Collège de France-on az experimentalis psychologia tanára, Bain, Spencer, Marcelin, a «Vie parisienne» alapítója, a hova Taine ifjkorában Graindorge név alatt írt, és E. Bertin, a Débats igazgatójának, jellemzését és néha művészi arczképét. — Brunetière a Revue des deux mondes-ben megjelent cikkeit, Lemaître pedig, az új akadémikus, színházi tárczáit (Impressions de théâtre) gyűjti össze; Larroumet az irodalom mellett a művészeti kérdésekkel foglalkozik (Etudes de littérature et d'art, III. série), Doumic, a ki jelenleg a Revue des deux mondes-ban az irodalmi és színházi kritikát vette át, a Débats-ban közölt kisebb cikkeit (La vie et les mœurs au jour le jour) gyűjti. A latin scriptumról írt cikkét a Közlöny lefordította (XIX. k. 51. l.); némi felvilágosításul szolgáljon ez: a *licence*, vagyis első fokú tanári vizsgálaton, melyet négy szakból (lettres, histoire, philosophie, langues vivantes) tehetnek le legújabb reform folytán a latin dissertatiót csakis a három utóbbi szakon pótolhatják egy francziából latinra való fordítással, de a *lettres* diplomájához, a mely az ókori nyelvek tanításának jogát adja, a dissertatiót megkívánják, annál inkább a grammaire és lettres agregációján. — Említendőek még: G. Deschamps, a Temps kritikusa (La vie et les livres), Pellissier, Robert (Etudes sur l'histoire de la littérature française), Parigot (Génie et Métier, főleg a szinműfőkről) és a République française minap elhunyt munkatársa Colain, kinek cikkeit Joseph Reinach adta ki «Essais de critique historique, philosophique et littéraire» cz. alatt; a Scherer barátja és kitünő theologusnak legjobb dolgozatait találjuk itt.

VIII. Idegen modern nyelvek és irodalmaik. E téren főleg a

német és angol irodalom buvárlata szépen folyik; egyes derék thesiseket említhetünk, minőket vagy húsz év előtt soha sem vitattak a Sorbonne-on. E két nyelvnek tanszékeit az egyetemeken mindinkább gyarapítják, s mihelyt a budget meg fogja engedni, a német és angol nyelv minden fakultáson külön-külön tanárral fog rendelkezni, míg eddig, mint tudjuk, gyakran egyszemélyes férfiura bízták a két irodalom tárgyalását, de mindig az egyik vagy másik rovására. — Egy új társulat alakulását is jelenthetjük. Fájdalommal konstatálták egyes kiváló férfiak, hogy az olasz tanulmányokat mind inkább elhanyagolják; ezenkívül a két ország közt a politikai viszony is kedvezőtlen volt. Ennek némi javítására a «Société d'études italiennes» alakult Dejob elnöke alatt. Külön organuma még nincs; eddig csak conferentiákat rendez, melyeket eléggé látogatnak. A tagok száma máris 500-ra rug, s bizonyára csak egy kis serkentés kell, hogy itt, a hol Olaszországot eléggé jól ismerik — hisz csak az Ecole de Rome és a Villa Medicis tanítványait, Nolhac, Pellissier és Dejob tanulmányait, Müntz számos műveit kell említenünk — ezen mozgalmat fényes siker koronázza.

A német nyelv és irodalom terén több jelenség vonja magára figyelmünket.

Victor Henry, a Sorbonne-on az összehasonlító nyelvészet tanára *Précis de grammaire comparée de l'anglais et de l'allemand* (XXIV—418 l.) cz. alatt a tanárjelöltek számára, a latin és görög nyelvről írt kitűnő kézinunkája mintájára, a két germán nyelv összefoglaló összehasonlítását adta. Ez az első ilyen mű könyv Franciaországban, melyet máris angolra fordítottak. Az itteni viszonyok közt nagyobb szolgálatot tesz, mint a «Grundriss der germanischen Philologie» Kluge és Behaghel által írott részei, melyek bővebb ismereteket feltételeznek. A munka 240 paragraphusra osztva, egy rövid bevezetés után a phonetikát (17—127 l.) a derivatio, compositio és számolás tanát (—219 l.), a tulajdonképi morphológiát: a declinatiót (—286 l.) és a conjugatiót tartalmazza. A régi nyelv főbb alakjait az index adja meg. A mű nem száraz schemák egybeállítása, hanem az olvasót arra serkenti, hogy megkezdett kutatásait folytassa, mert mindenütt tekintettel van a nyelv filozófiájára is. Most hogy a modern nyelvek tanárjelöltjei a klasszikus nyelvekben tett vizsgálat után az angol és német nyelvben eléggé jártasok, Henry ügyesen használta fel ezen állapotot, hogy a germán alakokat, ott, a hol szükséges, a klasszikus nyelvekkel hasonlítsa össze, hogy így a tanárjelölt a négy nyelv rokonságát azonnal felismerhesse.

Henri Lichtenberger, a nancyi egyetem tanára *Histoire de la langue allemande* (XIV—480 l.) cz. alatt a «Revue des langues vivantes» folyóiratban megjelent cursusát egyesítette és a franczia nyelven írt első efféle munkát adta. A szerző, kinek a Nibelungénekről való the-

sisét a kritika jól fogadta, e műben csak a német tudomány eredményeit akarta az egyetemi ifjúsággal közöni. Ne feledjük, hogy Németországnak van sok számbavehető romanistája, kik tán többet dolgoznak, mint a kis csoport francia saját philológiájuk terén; de jelenleg Francziországban, mióta Saussure visszatért Svájcba, nincs germanista; az öregebb egyetemi tanárok csakis az irodalommal foglalkoznak, a fiatalabbak avval elégszenek meg, hogy német tankönyveket francia lébben eresztenek fel. E viszonyok közt a Lichtenberger műve, ámbár vagy száz lapon át (37—158 l.) Socint (Schriftsprache und Dialecte) majdnem szóról szóra, Braunet, Wilmannst és másokat nagyjában követ, mégis jó szolgálatot tesz, a valóban tiszta és világos előadásmód miatt. A morphológiáról szóló rész (275—450 l.) minden tekintetben kitűnő. Csak kár, hogy Lichtenberger a syntaxisról egyáltalán nem szólt, s hogy Leskien és Osthoff nyomán néhány elavult bölcsészeti nézetet koczkáztatott. A szerző mindenestre egyike a legtevékenyebb fiatal egyetemi tanároknak, a kiknek ideálja nem az, hogy a doctoratus után már mitsem kell tenni.

Parmentier, a poitiers-i egyetem tanára, francia egyetemi hallgatók számára német nyelven írt egy irodalomtörténetet, mely mint első kísérlet e téren figyelmet érdemel. *Kurze Geschichte der deutschen Litteratur von einem Franzosen* (361 l.) e mű czíme, mely fejezetenkint a «Revue des langues vivantes»-ban jelent meg. Ismeretes, hogy a német nyelv elsőfokú vizsgálatán a jelöltek a francia részen kívül a német irodalomból németül felelnek, míg a második fokon egy óráig tartó előadást szintén német nyelven tartanak (ugyanaz áll az anglról). E mű különösen az első fokú szigorlat számára készült. Önálló értéke nincs; felhasználja a legjobb forrásokat, s világos, ámbár egyes gallicismusoktól nem ment stilusban, az irodalmat a legrégibb időktől napjainkig ismer-teti. Ez a könyv, valamint a lyceumok számára a német nyelven szerkesztett két ujság, Kastler asszony és Lombard kis irodalomtörténete (szintén német nyelven) a fiú- és leányiskolák számára, mindmegannyi jelei e nyelv Franciaországban való nagy elterjedésének és tanulásának. Parmentier felette szigorú, sőt igazságtalan Heine iránt. Azok után a mit Legras, a bordeaux-i egyetem tanára, a Deutsche Rundschau-ban minap hiteles okmányok alapján kimutatott, ma már nem szabad mondani: «Zu Paris erhielt er von 1836 an bis zur Februarrevolution von 1848 eine jährliche Pension von 4800 Franken und verspottete dafür Deutschland.» Azt hinné az olvasó, hogy Menzelt írta ki a szerző, midőn a költő „aljas” jelleméről ír s ily badar módon szól: «er wälzte sich im Schmutze der Missgunst und des Hasses, der Schadenfreude und des Rachedurstes, krasse Un glaubens und gemeinster Wollust, kleinlichster Eitelkeit, charakterloser Speichelleckerei und vaterlandsloser Niedertracht.» Eddig soha francia író így nem nyilat-

kozott; Parmentier tán egy bizonyos német pártnak akart hizelegni; ezért véleménye Lessingről oly mérsékelt, pedig évekkel ezelőtt minden áron azt akarta, hogy a Hamburgi Dramaturgiát ne vegyék fel az iskolai programmba a francia tragédia ellen intézett támadásaiért. Nem érte el célját, s bizonyos, hogy a művelt közönség el fogja ítélni Heineről írt lapjait is.

Albert Fécamp francia thesise *Le poème de Gudrun; ses origines, sa formation et son histoire* (XXXVII—288 l.) méltán sorakozik Lichtenbergernek a Nibelungokról szóló dolgozatához; összegezi az eddigi német kutatások eredményét s több pontban önálló nézetet vall. A bevezetés az éjszakai tenger legendáinak cyklusát és a Gudrun rövid elemzését adja. A mű három részre oszlik. Az első a költemény eredetét és compositióját vizsgálja. Fécamp a jelenleg általában elfogadott nézet ellen, hogy a költemény tisztán mythikus eredetű, eléggé hevesen, de nem szerencsésen kel ki. Szerinte a Gudrun alapja történeti, mely a IX. vagy X. században keletkezett; csak a XI. században szállt a monda a Schelde partjairól tovább, a hol a régi nórok és frizek normannokká és dánokká lesznek; ekkor vegyül a Herbort mondája, mint azt a Biterolfban találjuk a Gudrunéval; Gudrun rablói Ludwig és Hartmut nevet nyernek és a hősnő egyik szolgálója Hildeburg; még később jó az Orwin és Ortrun neve a legendába. A monda ezen állapotában a Hilde legendájával egyesül. Ennek a Hilde-mondának szenteli Fécamp művének második részét, mely tán a legértékesebb. A harmadik rész a költemény széptani, nyelvezeti és kézirati kérdéseivel foglalkozik s világosan összegezi mindazt, a mit a német kritika e tárgyról írt. — E thesisek különben hosszú a története. Már 1881-ben készült és kapta meg a hivatalos engedélyt; több körülmény, a mi a nyomtatását akadályozta, úgy hogy csak 1894-ben vitathatta a szerző. Nem akarnám művét átdolgozni, a kézirathoz több jegyzetet csatolt és az 1881 óta megjelent műveket, melyek nézetén nem változtattak semmit, az előszóban czáfolgatja. De egy ilyenmű, a kutatás mai állását feltüntető dolgozatban, ez nagy hiba, mert a közönség, mely a tárgyállást addig, míg a művet nem olvasta, nem ismeri, az ily előleges vitából nem ért semmit. Azonkívül az utolsó 13 év sok olyat adott, a mi a mű egyes állításait és hypothesisait elavultakká teszi. De mindezek daczára az ily összefoglaló munka, melyet maguk a németek sem írtak még, az itteni állapotok közt nagyon kíváncsú.

Fécamp latin thesise: *De D. G. Morhofio Leibnitii in cognoscendis linguis et Germanico sermone reformato praecursore* (194 l.) a XVII. századbeli nyelvtani tanulmányok egy érdekes fejezetét adja. Morhof, ki mint philologus nagy hírre tett szert, nemcsak a régi nyelveket tanulmányozta; az általános nyelvészet, a german dialectusok is

érdekelték. Sok tekintetben Leibnitzet megelőzte; Fécamp ép e pontok kiderítésére fordította fő figyelmét. Négy fejezetben szól Morhof és Leibnitz nézeteiről a nyelvekről általában, a germán nyelvekről, a mely fejezetben Schotteltől egész Morhofig terjeszkedik ki; a gót, az al- és fel-német dialectusokról szóló nézeteiket is vizsgálja. Erre a két férfi ismeretét az etymológiáról és annak helyes alkalmazásáról, végül mindkét férfi törekvéseit a német nyelv reformja s annak általános használata érdekében mutatja.

Bricard a bordeaux-i egyetemen latin thesist vitatott, mely bennünket közelebből érdekel. Címe: *De Sodalitate litteraria Rhenana* (165 l. és 28 l. függelék). Első fejezete Conrad Celtes életét tárgyalja behatóan; a Sodalitas többi tagjait is ismerteti és azok levelezéséről és irodalmi munkásságáról szól. Céljük a Reformatio korában inkább a papság moralis javítása, mint a hit változása volt. Bőven taglalja az ókorra, a héber irodalomra és egyéb tudományágra vonatkozó kutatásait. A függelékben e humanisták 30 kiadatlan levelét közli egy bécsi kézirat nyomán. Abel dolgozatait a szerző nem ismerte, de eléggé jártas abban, a mit a németek e tárgyról írtak.

Lessingről csak egy nagyobb munka jelent meg. Ez e sorok írója ily cz. monographiájának: *Lessing et l'antiquité. Etude sur l'hellénisme et la critique dogmatique en Allemagne au XVIII. siècle* (314 l.) első kötete. A mű célját a következő sorok, melyekkel azt Perrot, a nagy-hírű archæologus, az Ecole normale supérieure igazgatója, az Akadémia nyelv- és széptudományi osztályának bemutatta, fejezik ki: «Depuis la thèse de M. Crouslé (1861) il n'a pas paru en France d'étude aussi détaillée sur Lessing que celle qui vient d'être offerte au public français par M. Kont, et l'Allemagne même ne possède pas de travail d'ensemble où le sujet doit traité aussi à fond qu'il l'est ici avec une connaissance aussi approfondie de toutes les questions auxquelles Lessing a touché et où il a laissé la marque de la curiosité universelle et de la critique pénétrante. Il a fallu comparer l'état où étaient alors toutes ces disciplines et celui où les a portées à présent le progrès de la recherche et de la méthode; M. Kont s'est acquitté de cette tâche avec une compétence qui témoigne de la variété de ses lectures et de l'étendue de ses connaissances.» (Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions et belles-lettres 1894. 240 l.). Behatóbb ismertetések közöltek Rocheblave (Revue internationale de l'enseignement, 1894 nov. 15.), Chuquet (Revue critique, 1895. 26. sz.), Döring (Literarisches Centralblatt 1894 dec. 1.) és a Laokoon kiadója, Blümner (Deutsche Literaturzeitung 1894 dec. 22.). A mű ezen első része az általános bevezetésen kívül négy fejezetben tárgyalja a klasszikus tanulmányok állapotát Németországban Lessing korában, az író viszonyát a nagy philologusokhoz, saját tanulmányait az

ókori dráma, epos és lyrai költészet terén; a második kötet a mese, az epigramm, a formalis philologia, a régi művészet terén tett kutatásait fogja adni a befejezéssel és egy index-szel.

G r u c k e r, nancy-i egyetemi tanár, az «Annales de l'Est» című folyóiratban két nagyobb tanulmányt közölt Lessing Laokoon-járól és a Dramaturgiáról, melyek a «Histoire des doctrines littéraires et esthétiques en Allemagne» készülében levő második kötetének (L. Közlöny VIII. 983 l.) egyes részei, de a melyek e kérdésekről csak általaiban s nem az ókor szempontjából szólnak.

(Vége köv.)

Dr. KONT IGNÁCZ.

Tiele : Geschiedenis van den Godsdienst in de Oudheid tot op Alexander den Groote. Amsterdam, 1895. I. köt. I—II. rész 410. l., II. köt. I rész. 174. l.

Tiele hollandi vallástörténetíró kiváló helyet foglal el azok közt, kik az emberiség szellemi fejlődésének eredetére oly sok világot vető vallástudományi kérdésekkel foglalkoznak. Szigorúan szakszerű kutatások mellett e tudomány népszerűsítésének terén is babérokat aratott. *De Geschiedenis van den Godsdienst tot aan de heerschappij der wereldgodsdiensten* (a vallás története a világvallások uralomra jutásáig) cz. rövidre szabott munkája francia, angol és német¹⁾ nyelven époly népszerűsége tett szert, mint hazájában az eredeti. Ennek a tankönyv számba menő művecskének bővített átdolgozása az előttünk fekvő, «A vallás története az ókorban Nagy Sándor-ig» címet viselő mű. Az első kötet a szerző 1872-ben közzé tett *Vergelijkende Geschiedenis der Egyptische en Mesopotamische godsdiensten* (az egyiptomi és a mezopotámiai vallások összehasonlító története) című művén, mely francziára és angolra is le van fordítva²⁾ alapszik. A bevezetésben a vallástörténet fogalmát határozza meg. Maga a vallás nem egyéb más, mint az ember és azok az ember feletti hatalmak közti viszony, melyekben hisz s a melyektől való függését érzi. Hogy miben áll a hit, az nem a vallástörténész, hanem a bölcselő kutatásának a tárgya. Megmagyarázza, hogy miért használja az «emberfeletti hatalmak» (*bovenmenschenlijke machten*) kifejezést a szokott «érzékfeletti» helyett. Mert, úgymond, érzékileg észrevehető

¹⁾ Tiele, *Kompendium der Religionsgeschichte*, übers. v. Weber (Berlin, 1880). Angolra Carpenter *Outlines of the history of religion* (London, 1882) cz. a., francziára Vernes *Manuel de l'hist. des religions* (Páris, 1880) cz. a. fordították.

²⁾ Tiele, *History of the egyptian religion*. From the dutch by Ballingal (London, 1882); francziául Collins (Páris, 1881).

földi lényeket vagy tárgyakat is imádtak a régi népek, de mindig emberfeletti hatalommal ruházták fel őket; ha a valóságban nem is, tisztelőik szemében mindig emberfelettiök voltak tiszteletök tárgyai. Az egyiptomi és a babyloniai vallással foglalkozik Tiele művének első kötete, melynek első része német fordításban is megjelent.*)

Első kézből vett forrástanulmányok kiváló helyet biztosítanak az ujabban szép virágzásnak indult vallástörténelmi irodalom művei közt Tiele munkájának. Mielőtt a vallás történet tárgyalásához fog, igen helyesen számot ad azokról az eredeti művekről, feliratok s egyéb régiségekről, melyek az illető vallás ismeretének legjobb forrásai. Így az egyiptomi vallásról szóló első fejezetében a könyvnek rövid átnézetét adja az egyiptomi irodalom ide vágó műveinek. Annyira össze volt forrva a vallással az egyiptomi társadalmi és állami élet, hogy úgy szólván minden egyes írásmű vagy kőbe véselt felirat többé-kevésbbé vallásos okirat Tiele szerint ez okból az egyiptomi vallás összes forrás-művei jegyzékének az egész egyiptomi irodalmat fel kellene sorolnia. Legjobb források az úgynevezett halottas könyvek, azután a varázslás és bűvészetéről szóló régi papirus-tekercek. Champollion korszakalkotó felfedezése óta, mely megteremtette az egyiptológiát, másodrangú forrásokká degradálódtak az Egyiptomról író görög szerzők. Herodotus arra nézve, a mit mint szemtanú ír le (pl. Ptah templomát vagy a bubastis-i ünnepet illetőleg) tökéletesen megbízható, a régibb időkre vonatkozólag azonban tudatlanoktól vagy csalóktól engedte magát félrevezettetni. Még kevesebb hitelt érdemel az ő egyiptomi vallásról Diodorus Siculus, kinek fogalma sincs mythológiáról. Sok becses adatot tartott fenn számunkra a Plutarchosnak tulajdonított *De Iside et Osiride*, — azt azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az Osiris-mondát újabb romlott alakjában adja.

Az egyiptomi vallás eredetét illetőleg Tiele nem osztzik egészen az egyiptologosok körében igen elterjedt ama véleményben, hogy az egyiptomi vallás egyes helyi cultusok összetétele. Szerinte a fentebbi theoria legbuzgóbb védelmezője sem hunyhat szemet azon ismeretes jelenség előtt, hogy egyes főistenek tisztelete egész Egyiptomra kiterjedt s így nemzeti isteneknek kell őket tekintenünk. A legrégibb egyiptomi istenek, jóllehet Egyiptom földének és lakóinak tökéletesen megfelelő tulajdonságokkal vannak felruházva, még sem eredetiek s bizonyos tekintetben valószínűleg régibbek, mint az egyiptomi nép maga. Az egyiptomi vallás relatív, vallástörténelmi s művelődésfoki értékének megítélésében bölcs mérsékletet tanúsít Tiele. Tudvalevőleg a régi görö-

*) Tiele, *Geschichte der Religion im Altertum bis auf Alexander den Grossen*. Deutsche autor. Ausg. von G. Gerich (Gotha, 1895).

gök mély bölcseséget kerestek az egyiptomi istentisztelet sajátosságai gyermekesen naiv megnyilatkozásai mögött. Olyan nagy tisztelettel viseltettek Egyiptom ősrégi civilistatiója iránt, hogy némelyek saját isteneiket is Egyiptomból származtatták. Ujabbkori kutatók sorában is voltak, kik az egyiptomi vallásos élet furcsaságaiban, az emberre nézve degradálónak tetsző állatimádásban nem láttak egyebet, magasabb bölcsesség vagy theosophia külső népies mezejénél. Mások az ellenkező szélsőségbe esnek. Már 'Juvenalis, ki mellestleg legyen mondva csak a legromlottabb alakjában ismerte az egyiptomi vallást, gunyolja az olyan isteneket, melyek a kertben teremnek (célzás az egyiptomi növénytiszteletre), s egy helyen a tisztelet tárgyai, másutt pedig mint étel kerülnek az asztalra. Éppen így vélekedtek a későbbi hellének, kik az egyiptomi babonás hit jellemzésére alig tudnak elég ócsárló, megvető kifejezést találni, szerintök a titkos tudománnyal kérkedő s hangzatos címeket viselő papok nem egyebek közönséges hazug csalóknál: ῥόητες πάντες, mindannyian csaló bohócok. Tiele szerint mind a két vélemény messze elmarad az igazságtól, ha nem érdemes is az egyiptomi vallás a nagy dicséretre a későbbi görögök és mások kicsinylő megvetése sem mondható gázságosnak. Szerinte az egyiptomi vallás babonás növény- és állatimádása az animismusnak, az emberiség vallásos fejlődése ezen kezdetleges fokának, természetes folyamánya. A népies hit magasab értelmű magyarázata nem más, mint felvilágosodottabb kornak, mely már kinőtt a gyermekes naiv felfogásból, abbéli törekvése, hogy a képtelen, hitelét veszített dogmáknak tűrhető elfogadható értelmet adjon. Minden vallást az általa elért legmagasabb fejlődési fok szerint kell megítélni, nem a régiebb fejlődési fokból fenmaradt elavult babonás szokások után, melyektől nem volt képes megszabadulni. Oly mélyen gyökerezett a nép hitében az animismus, hogy a műveltebbek sem voltak képesek azt onnan teljesen kiirtani. Sohasem tudott Egyiptomban meghonosodni a tiszta monotheismus s az egyiptomi vallás mindvégig naturalistikus színezetű maradt. Az assyrok vallása csak ebben a században, az ékiratok felfedezése óta, lett a tudományos kutatásra nézve hozzáférhetővé. A görög írókon kívül Tiele szerint három főforrása van az assyr valláskutatónak: I. az isten-nevek és a templomok névjegyzékei; II. egyes ékiratokban fenmaradt époszok, minők Istar pokolbamenetele és a víz-özön legendája, Gis-ta-har vagy Istubar Uruk mesés királyának története a khaldeni Genesis-nek elnevezett vallásos tanköltemény; III. tulajdonképi vallásos művek, varázsigék, isteni himnuszok. Magától értődik, hogy mindezeket a forrásokat csak nagy elővigyázattal lehet felhasználni, mert az assyr nyelvészet még fiatal korát éli és sok ott még a homályos, nehezen magyarázható. Különösen bajos Tiele szerint az ékirás gyámságtalansága miatt az egyes isten-nevek helyes olvasását megállapítani. —

Az akkádi vagy szuméri nép és nyelv létezésének sokat vitatott kérdésében határozottan Halévy ellen foglal Tiele állást. Halévy tudvalevőleg a szuméri nemzet létezését tagadja. Mesterségesen csinált nyelvnek tartja a szuméri nyelvű, illetőleg írású szövegeket. Tiele szerint nincs sehol a világon egészen mesterségesen fabrikált nyelv, még a Volapük sem az, mert élő nyelvek elváltoztatott hangű szavaiból van összerakva. A pehlevi pedig, melynek példájára szintén hivatkozott Halévy, egészen más kategoriába tartozik, hisz két tényleg létező nyelvből van összetéve. Jóllehet, mint fentebb mondvá volt, hisz a szuméri nép létezésében, de azért eredetinek tartja az assyr műveltséget. A mi az irodalmat illeti, mindinkább oda hajlanak a vélemények, hogy még a két nemzetiség létezésének elfogadása mellett is az eredetiség a sémiták részén van. A szumériai kérdés minket magyarokat is közelebbről érdekel. Kár, hogy e turáni ősnelvnek, melyet mint újabban Lehmann és Hommel kimutatják, hibásan neveztek el *akkádinak*, még létezése is vita tárgyát képezi. Kissé gyanus, hogy a számnevek oly ingadozó alakot mutatnak. „Egy” például a szumeriai nyelven a. m. *giš, diš, di l*; Hommel szerint *giš* „egy” megfelel a török *bir* „egy-nek, mely eredetileg *qir* lett volna. „Kettő” szuméri nyelven a. m. *gaš* és *min*; „három” a. m. *guš, viš is* = török *ücs*; „négy” a. m. *nin, lim, lam* és valószínűleg Hommel szerint *šin*, mely *nin* származéka. Az „öt”-ös szám ilyen variánsokat mutat: *bar*, (Hommel szerint rhotacismus által *bas*-ból keletkezett, mely azonos a török *beš*=öttel) *be* (*baj*-ból), *gid gad, ja*. „Hat” a. m. *aš, jaš*-ból, mely az *as-ta*-ból eredve a török *altı*-val rokon. „Hét” két formában van meg: *imin* és *lip*. „Nyolcz” a. m. *ussza jussza*-ból. „Kilencz” *ilim* eredetileg *ja + lim* = 5 + 4. „Tíz” a. m. *gum gin, g'u, g'a, u, a*; középalakja *run*, mely a török *on*, *tiz*-zel rokon. Hommel szerint a szuméri nyelv altaj mivolta nem szenvedhet kétséget. *) Kétséggkívül a szuméri kérdés egyike az általános nyelvészet legérdekesebb kérdéseinek. Az egész assyr vallásos élet az ősrégi szuméri hiten alapulna. Tiele szerint a szumeriek ősvallása az egyiptomi-val rokon állatimádás lett volna. Hogy az assyrek hite szakasztott mása sémi testvérei pogánykori, a monotheismus előtti vallásos képzeletének, azt az istenség neveinek megegyezése is bizonyítja, melyek a régi héberben és az arabban is megvannak, például *ilu, belu, belit, malik*,

*) «Angesichts all dieser Thatsachen wird Lehmann seine Zurückhaltung in der Frage nach der ural-altaischen Verwandtschaft des sumerischen aufgeben müssen, zumal er ja selbst (wie früher Zimmern in seinem ausgezeichneten Werk über die babylonischen Busspsalmen) zugestehen muss, dass er nicht in der Lage sei, meine diesbezüglichen Aufstellungen selbständig prüfen zu können.» *Zeitschrift der D. Morgenl. Gesellsch.*, 1895. 49. köt. 520—21. l.

melyek mind felségest, uralkodót, birtoklót jelentenek. Mint vallás az assyr hit sokkal fejlettebb az egyiptominál. Minden különbség benső rokonságban van az izraelita vallással és egy tökéletesedési sorozat első részét képezi, mely a zsidó próféták tanításával éri el tetőpontját.

Az első kötet második felét a phoeniciai és héber vallás történelmi fejlődésének szenteli a szerző. Mindent röviden, de lehető alaposággal tárgyal. Igen sok érdekest tartalmaz a második rész végén a 'Bibliographische Aanteekeningen' című fejezet, mely a vallástudomány és a vele rokon ismeretek kitűnően tájékoztató könyvészetét adja. Jóllehet nem kíván kimerítő irodalmi jegyzékkel szolgálni s csak olyan műveket hoz fel és jellemez röviden, melyeket a szerző maga is látott, olvasott, alig van fontosabb mű, melyről említést ne tenne. Az ó-persa vallás tárgyalása tölti be a második kötet első felét. Tiele abban a nézetben van, hogy már az ötödik században Kr. e. Zoroaster, helyesebben Zarathustra, tana volt az uralkodó vallás Iránban. Szerinte Herodotos az Aveszta hitet írja le: leírásában annyi a parszik hitvallásával megegyező, hogy nem fér ahhoz kétség, hogy Zoroaster hitét rajzolja. (6. l.) — Az Aveszta korát illetőleg Spiegellel ellenkezőleg nagy régiséget tulajdonít a parszik szent könyvének. Meggyőződéseim szerint, úgymond, a mi időszámításunk előtti 800-ik évbe tehető az Aveszta első szerkesztése. A régibb nyelvű gátha-irodalom pedig pár századdal megelőzhette a fő művet.

Tiele munkája még befejezetlen, mert hátra van még a parszi vallás későbbi fejlődésének leírása és a görög-latin mythologia.

Dr. KÉGL SÁNDOR.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1894 95.

11. Ruprecht Alajos: A gyermeki szeretet Petőfi költésében (Szatmári kir. kath. főgymnasium, 3—30 l.) — Ruprecht Alajos már tavalyi értekezésében megmutatta, hogy van érzéke az ifjúságot érdeklő themák iránt s tud azon a könnyen folyó, színes nyelven szólni, mely megtalálja az utat is szívéhez. Ezt a dolgozatát is bizonyára örömmel és haszonnal forgatták tanítványai.

Értekezésének időrendes alakot választott, a mennyiben Petőfi élete folyását nagy vonásokban vázolván mutatja ki, minő helyet foglalt el koronkint költészetében a szülői szeretet. És ez helyes is. Petőfi szülői iránt érzett szeretetét semmisem mutatja jobban, mint ha azt látjuk, hogy

nem volt életének szaka, érte legyen balsors vagy jószerencse, melyben a kis ház a nagy Duna mentén s a benne meghuzódott kis család ott ne lett volna gondolatai közt és szeretettől sugaras költemények ne szólnának róla, milyen drága volt szívének minden időben. Mikor Pozsonyban országgyűlési tudósításokat másol, mikor első szerelmét temeti, mikor a harcz trombitái szólítják, épúgy illeti e nemes érzelem, mint mikor a városi élet izgalmaiból menekülve a szülői szeretet verőfényében keres nyugalmat. Főként anyja az, a kihez a fiú szívnek a világirodalomban legszebb nyilatkozásait intézte: a *Távolból*, *Fekete kenyér*, *Anyám tyúkja* a mély érzésnek, naiv gyöngédségnek örökbájú remekei. Ruprecht jól jegyzi meg, hogy azon a 18 költeményen kívül, melyekben a szülői szeretetet rajzolja, jellemző az a sok vonatkozás is egyébtárgyú költeményeiben s az a szokása, hogy gyakran vesz hasonlatot az anyáról, mert lelke mindig tele volt iránta való érzelemmel s költői nyelvét önkéntelen is ihlette. Jókait a Petőfi legujabb teljes kiadásához írt előszóban arról a tervéről emlékezik, hogy 1848 január havában, mikor boldog szerelme első hónapjait élte, azt mondta: «Majd meglátod, hogy most fogom megírni legszebb szerelmes verseimet: egy egész kötet költeményt — az anyámkhoz».

Már az atyjához való viszonya egészen más. Ruprecht elég jó, bár egy kissé tán sötét képet rajzol az öreg Petrovicsról. Helyesen emeli ki, hogy ő nemcsak zsarnoka volt családjának, hanem gondviselője is s mert ő mindent megtesz családjáért, épen azért követeli, hogy azok meg azt tegyék, a mit ő akar. Azt is jól hangsúlyozza, hogy Petőfi szintoly makacs természet volt, mint az apja. Mikor Selmeczről távozik és Szeberényi kéri, forduljon atyjához, Petőfi ezt határozottan megtagadja: «Sohasem; ismerem atyámat, de különben kegyelemért esedezni atyámnál sem fogok.» Azonban ennek a viszonynak a rajza Ruprechtnél mégsem teljes. Mindenik részen hiányzik, nézetem szerint, egy fontos vonásnak a kiemelése. Az apa részéről jobban ki kellett volna emelni annak a törekvésnek nemes voltát, hogy a fiából magánál sokkal különb embert akar nevelni, ezt a szinte tehetségét meghaladó ambíciót, a melytől akkor se tágit, mikor már a csapások egymásután fosztják meg vagy onától, agg napjai nyugalmatól, reményeitől. Ebben a lelki állapotában érik a Sándorról szálló rossz hírek. Másrészt a fiúban meg ekkor kezd fejlődni épen az, a mire apja nevelni akarta, csak hogy egész más irányban: a magasabb törekvés. Tehetséget vél magában ébredni s fiatal idealismusában mitsem törődikazzal, miként gondolkozik eszményeiről az emberek józan tömege. Sőt épen e lelkes meggyőződése harczra bátorítja az uralkodó nézetek ellens mikor meg akarja küzdeni és színésznek áll, az ellentáborban találja atyját is s ez, a ki különben is egyszerű mérszáros mesterember a magasúkkörű nézeteivel, most még korlátozottabb-

nak, még kisebbnek tetszik előtte. Később mikor elvégzi az úttörés nehéz munkáját s éveit számával mindjobban megismeri az életet, alább hagy ifjúi heve s jobban tudja méltányolni apja törekvését és áldozatát is ő érte. Az apát ért csapások is hozzájárulnak viszonyuk ez engesztelődéséhez; a tehetős mézárósból öreg, törődött kocsmáros lesz, aki csak vesztett reményein búsul s a sír felé néz. A hála érzetét a részvétel is táplálja irányában. Petőfi ellenben egyre gyarapodik hírben, anyagi jólétben s atyjának látni kell, hogy elvégre is tisztességes ember vált belőle.

A világnézet e különbözése, mely a költő meg atya közt nem egyszer vezetett teljes szakításra, Petőfi költészetében — mikor az életben még oly hevesen érvényesült is — a humor szelid hangulatában enyhül meg. Nem tartok Ruprechttel, a ki úgy gondolja, hogy Petőfi költeményei e humortól hovatovább egészen «megtisztulnak», s már például *A jó öreg kocsmáros*-bancsak a bánatos, elégikus hang az, mely szívünkhez szól. Az a nagy ellentét fiú meg atya közt, az a heveség, melylyel ez őket sokáig egészen elválasztotta, teljesen sohasem tűnt el. E humor eleinte nyersebb, mint pl. *Égy estém otthon* vagy a Ruprechtől is helyesen jellemzőnek fölismeret *Vizen* címűekben, de teljesen nem enyészik el azontúl sem. Átdereng az öreg kocsmáros részvételtől alakján is, a ki hajdan alig tudta számát ökrének, lovának s agg napjaira reggeltől estig fúradozni kénytelen, a keserűség házsártossá teszi, össze-összekocczan jó feleségével, de aztán csakhamar föltámad jó szíve s a mint összekocczan, meg is békül szép csendesen. Van belőle *A vén zászlótartó*-ban is. — a humornak az a neme, a miről Arany azt mondja, hogy mindig megvan a hanyatlásban pusztulásban, — a mint kórógyához elhat a vész hír s ő mankó helyett zászlót ragad kezébe, mert a kardot már nem bírnák karjai s a költő szeme büszke fiúi szeretettel mereng a megifjult agg «tüzes lelki állapotján»:

Fordult a sor, megfordult végképen,
Te vagy mostan az én büszkeségem.

Ruprecht — Fischer nyomán — csodálkozását fejezi ki azon, hogy a gyermeki szeretet csak oly későn érvényesült irodalmunkban. Pedig, úgymond, nem egy költőnk anyjában tisztelhetünk igen vonzó, rokonszenves alakot s láthatjuk az anya és költő fia között a szerves benső viszonyt. Ott van Csokonai és Vörösmarty. Mindkettőjük anyja nagy hatással volt fia kifejlődésére s ők is forró szeretettel vonzódtak édes anyjukhoz s mégis Csokonai sokhúrá lantján egyetlen kifejező hangot sem talál a gyermeki szeretet megéneklésére s Vörösmarty is csak két költeményben emlékszik meg anyjáról. Ruprecht, ismét Fischerrel, a népköltés dús kincses bányájára hivatkozik, melynek megnevesített gyümölcsét láthatjuk szerintök Petőfi családi költésében. Ez, úgy hiszem, tévedés. Van igenis vonatkozás népkölteményeinkben családi viszonyokra,

főleg bajában készséggel fordul a nép fia az anyai szív részvételéhez, segedelmét kérve vagy mostoha ridegségét átkozva, az édesanya gyermek-szeretete is nem egy termékében ki van fejezve, de egészben a szülők iránti szeretet — bármily természetes, sőt Ruprecht szerint egyenesen «velünk született» érzelemnek tessék is — sokkal finomabb szálakból szövődik, hogysen a népköltészet primitív érzésvilágában helyet foglalhatna. Nem ismeri a classicismus sem. E viszony egyszerű örömei, bú-baja nem látszottak méltóknak a fenséges lant kevészámú húrjához. Mi is lehetne nagyobb ellentétben ünnepi tónusával mint ama két alapérzelem, mely Petőfi e nemű költeményeit ihleti: a naivság és a humor! Ezek egészen modern érzések. Csak mikor az egyéniség térfoglalásával viszonyainak minden formája általános és ezáltal költői érdeket nyer, jelentkezik Burns-nél, Wordsworth-nál a családi költészet, hogy aztán főleg a gyermekköltészetben — melynek irodalmunkban első remekét szintén Petőfi alkotta meg *Arany Laczinak*, — egészen jogába lépjen. Nem történt tehát költői érvényesülése a magyar irodalomban sem el-késve. Azt azonban helyesen emeli ki Ruprecht, hogy a gyermeki szere-
tetnek oly benső és kiterjedt módon való nyilvánulását, mint Petőfinél, hiába keressük az egész világirodalomban. A mi irodalmunk se talált jó ideig más formát reá, mint a Petőfi hagyományát. «Mindeniknek volt egy jó öreg apja, anyja, hogy az elsőt némi lenéző humorral, az utóbbit érzelmesen megverselje,» a hogy Arany János mondja a Petőfi-utánczók-ról. Egy-egy költői irány kialakulása mindig az emberiség nagy eszme-mozgalmaihoz van kötve s felismerni és eredeti módon kifejezni csak a legnagyobb lángelmék kiváltsága.

Dr. ZLINSZKY ALADÁR.

VEGYESEK.

— Csokonainak egy állítólagos munkája. F. évi aug. 1-én a *Debreczeni Ellenőrben*, aug. 2-án a *Nagyikunságban* s ennek nyomán aug. 4-én a *Budapesti Hírlapban* egy költemény jelent meg «*A magahitt kalmár*» czímmel, a mely a közlő, S. Szabó József tanár szerint Csokonaitól ered, sőt magának Csokonainak kéziratában volna meg Karczagon egy Kátai úr-hölgy birtokában. Bár a műnek nem egy vonása emlékeztet bennünket Csokonaira, bennünk a költeménynek több belső és külső körülménye számos kétséget támasztott a Csokonai szerzősége iránt, melyek csak úgy oszlnának el, ha szaktekintély valóban Csokonai kezevonásaira ismerne a kéz-
iratban.

Az adomaszerű elbeszélő költeménynek különben ez a rövid meséje: Egy nagy török városban egy ifjú kalmár elég elbizakodott volt bolt-czíme-

rül e mondatot iratni: *Semmi sem háj elébe a férfi eszenek* De az ő eszén hamar túljárnak. Egy érzékien szép nő állít be hozzá, magát a főbíró leányának mutatja be, egyszersmind elpanaszolja, hogy atyja őt szépsége daczára sem akarja férjhez adni, a kéroket pedig rettenetes csuf voltának hírével riasztja el. De ha a kalmárnak van bátorsága, csak kérje meg atyjától, ő szívesen nőül megy hozzá. A szépségtől megzavarodott ifju siet a főbíróhoz, megkéri leánya kezét; a főbíró hiába figyelmezteti, hogy gondolja meg jól a dolgot, a kalmár pillanatig sem akar várni, sőt kész ezer aranyat fizetni, ha megbánná lépését. Ekkor a főbíró elébe vezet egy félszemű, púpos, sánta, béna szörnyeteg nőt, a kinek láttára a kalmár eszeveszetten rohan a főbíró palotájából haza. Itt már várja előbbi szép látogatója, gúnyosan üdvözlí a nagy szerencséhez. Az ifju kérve kéri, hogy segítse ki a borzasztó hínárból, szabadítsa meg menyasszonyától, de úgy, hogy a bánompénzt se kelljen megfizetnie. A szép leány szolgál is tanácssal, de csak oly feltétellel, hogy ezentúl ez lesz boltja czímere: *Mindeneken felül jár az asszonyi elme, Nem hasonlíthat ahhoz a férfi értelme*. A tanács pedig abból áll, hogy fogadja fel a cigány vajdát, hogy egész sátoralja rajkóval jelenjen meg az esküvő napján a bíró udvarán, mintha mindannyian a kalmár rokonai volnának. A cigányság föl is gyűl a bíró udvarára, nem győzik eléggé nyilvánítani örömüket, hogy a szerencse ilyen nagy úrral köti őket össze. A főbíró megjíed a rokonságtól, ízen a kalmárnak, hogy hordja el magát familiástul. Így szabadul meg a kalmár a kelepczéből, de megszabadítója, a szép leány után soká kellett fáradozni, míg rá tudott akadni.

A költemény kétszeresen megérdemli a «Philologiai Közlöny» olvasóinak, általában az irodalomtörténet kedvelőinek figyelmét. Egyrészt, mert ha a Csokonai munkájának bizonyul, érdekes termékkel szaporítja az ő elbeszélő költészetét; másrészt, mert a költemény tárgya minden valószínűség szerint idegenből került hozzánk s így méltó volna a mese eredetét és vándorútját kutatni.

KARDOS ALBERT.

— Az «Éjféli párbaj» két sora. Nem is gondolná az ember, hogy Arany «Éjféli párbaj»-ának e két hatásos, majdnem szállóigeszertű két sora: «*Elsőt én nem érdemeltem, A második engemet nem*», reminiscencia. Nem vád-, nem is ötletkép említtem ezt föl; vádkép azért nem, mert Arany a sajátos alakítással teljesen magáévá tette e kifejezést, és mert a helyén való alkalmazással az eredetiség színébe öltöztette; de nem is ötletkép, mert Arany ugyancsak behatóan ismerte Csokonait, sőt nyelv és verselés terén sokat tudatosan is eltanult tőle. Így kerülhetett Csokonainak «*A szépség' ereje a' hajnoki szíven*» című, Vay Jeanette esküvőjére írt alkalmi műből, illetve e mű előszavából a fentebbi kifejezés Arany balladája. Csokonainál különben így hangzik: «*mert ezeket meg nem érdemlem, amazok meg nem érdemlenek*» t. i. *engem*.

KARDOS ALBERT.

KÖNYVÉSZET.

Erdélyi Múzeum. Szerk. Szádeczky Lajos. XIII. köt. VII. füz. (1896 jul. 15.). Millenniumi füzet. Tartalom: Gr. Kun Géza, Elnöki megnyitó. — Szádeczky Lajos, Emlékezzünk régiekről. — Széchy Károly, Ezer év. — Márki Sándor, Város és haza. — Ferenczi Zoltán, Beszéd. — E. Kovács Gyula, A mi ezerévünk.

Magyar Könyvszemle. Szerk. Schönherr Gyula. IV. köt. 2. füz. (1896 ápr.—jún.). Tartalom: A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára 1802—1895. — Asbóth Oszkár, Az 1494-iki zenggi glagolita misekönyv I. — A Hunyadi-levéltár megszerzése. — Schönherr Gyula, A milánói Korvin-kódexekről. — Kanyaró Ferencz, Erdély első bibliografusai. — Illésy János, Nyomdászati és könyvészeti adatok. — Tárcza. — Szakirodalom. — Vegyes közlemények. — Melléklet: Kereszty István, Az idegen nyelvű hazai hírlapirodalom 1896-ban.

Magyar Nyelvőr. Szerk. Simonyi Zsigmond. XXV. köt. V. (máj.) füzet: Simonyi Zsigmond, A jogásznyelvről. — Kicska Emil, Alany és állítmány. — Pápay József, Egy dunántúli nyelvjárás-sziget. — Király Károly, Nyelvújítási adatok. — Tóth Béla, Atilla és sujtás. — VI. (jún.) füzet: Felhívás és kérelem. — Sebestyén Károly, A nyelvújítók. — Kicska Emil, Alany és állítmány. — Király Károly, Nyelvújítási adatok. — Asbóth Oszkár, Még egyszer a 'folnogy' szó. — VII. (júl.) füzet: Turcsányi Andor, A magyar meg a német. — Nagyszigethi Kálmán, Törlejt, vellejt. — Magyar elemek a nemzetiségek nyelvében. — Szigeti József, Vasuti germanizmusok. — VIII. (aug.) füzet: Tóth Béla, Szófordítások. — Lukács Lőrincz, Mely szókkal gazdagította Faludi az irodalmi nyelvet? — Lázár István, Az alsó fehérmegyei népnyelv. — Melich János, A 'lesz' mint időképző. — Sebestyén Ede, A magy. könyvkereskedelem nyelve. — Arany János, Jegyzetek az Antibarbarushoz. — IX. (szept.) füzet: Simonyi Zsigmond, Czím és rangsor. — Lukács Lőrincz, Mely szókkal gazdagította Faludi az irodalmi nyelvet? — Arany János, Jegyzetek az Antibarbarushoz. — Seemann Gábor Laikus nyelvészkedés. — Miskovits F. Henrik, A geologia műszavai. — R. Prikkel Marián, Szög, szög. — Irodalom. — Nyelvtörténeti adatok. — A német-magyar szótárhoz. — Helyreigazítások, magyarázatok. — Idegen csemeték. Fattyúhajtások. — Kérdések és feleletek. — Népnyelv-hagyományok.

Margalits Ede dr. Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. I. füzet. (8-r 1—64 l.) Bpest, 1896. Kókai Lajos. Egy-egy füzet 40 kr.

Moldován Gergely. A románság. Politikai, történelmi néprajzi és nyelvészeti közlemények. Első kötet. (N. 8-r. 623. l.) Nagybecskerek, 1896. Ráth Mór bizománya. 4 frt.

Nyelvtudományi Közlemények. Szerk. Szinnyei József. XXVI. köt. 2. füz. (1896 jún. 1.). Tartalom: Szilasi Móricz, A finn-ugor névszói összetételek I. — Setälä Emil, Az eredeti *ht* megfelelője a magyarban. — Halász Ignác, Déli lapp szövegek. — Hegedüs István, Az accusativus a görögben II. — Zolnai Gyula, Árpád-kori szók magyarázatához. — Asbóth Oszkár, Az ó-szlóven nyelv hazája. — Hellebrandt Árpád, Könyvészet 1895. II. — Ismertetések és bírálatok. — Kisebb közlések.

Récsey Viktor. Pannonia ókori mythologiai emlékeinek vázlata. Második javított és bővített kiadás. (8-r. 114 l. és 55 tábla.) Bpest, 1896. Ifj. Nagel Ottó bizom. 3 frt.

ANYAI JELLEMÉK HOMEROS EPOSZAIBAN.*)

«Mutterliebe!
Allerheiligstes der Liebe!
Ach! die Erdensprache ist so arm!
O! Vernähm' ich jener Engel Chöre,
Hört' ich ihrer Töne heilig klingen,
Worte der Begeisterung wollt' ich singen
«Heilig, heilig ist die Mutterliebe!»

A kiváló modern költő, Hauff, erőtlennek érezvén ehhez magát, az angyalok karához folyamodik, mert csak a kherubok mystikus dala volna méltó hymnusa az *anyai szeretetnek*. Az Ilias és Odysseia dalosa is mystikus jelenség. Oly megfoghatatlanul nagy, hogy az antik monda, természetfölötti, istentől való származást költött róla; a modern kritikusok pedig sok ideig egyáltalán kételkedtek létezésében. Ma, midőn nézeteinket sem pusztá tekintélyre, sem «hypothesisekre», hanem történelmi adatokra és régiségtani leletekre alapítjuk, újból szívesen és meggyőződésünk mélységes mélyéből hiszünk benne. Emberfölötti volta csak az ő művészetének fenségében, de éppen *nem* mystikus kifejezésében rejlik. Ellenkezőleg, amihez a fellengző Hauff a kherubokat hívta segítségére, annak megzengésére Homerosnak elegendő volt az ő nyugalmas megfigyelő tehetsége, az ő annyira emberi, népies, a csupa eleven valóságot *szemléltető* előadása. Kisázsiai honának színes, dús, hangzatos nyelvén zengi a gyermekükért élő-haló anyákat, meg az anyjukhoz holtuk után is ragaszkodó fiakat.

Hasonlataiban is — amelyek nem hagyományos közhelyek, valamint jelzői, vagy ismétlődő leírásai, hanem képzelmenek felhevülésében fakadt saját rögtönzései — gyakran fest megható képeket az anyai szeretetről.

*) Irtam boldogult édes anyám emlékére.

Athene pl. úgy oltalmazza Menelaost Pandaros nyila ellen, valamint az anya alvó gyermekét óvja a legyektől :

«Ὀδὲ σέθεν, Μενέλαε, θεοὶ μάκαρες λελάθοντο
Ἀθάνατοι, πρώτη δὲ Διὸς θυγάτηρ ἄγλειψι,
ἥ τοι πρόσθε στάσα βέλος ἔχευεν ἄμυνεν.
Ἢ δὲ τόσον μιν ἔεργεν ἀπὸ χροὸς, ὥς ὅτε μήτηρ
Παιδὸς ἔεργη μυῖαν, ὅθ' ἡδέι λέξεται ὕπνῳ.»

(Ilias IV. 126—130.)

Homeros világnézetében ember és állat még közel áll egymáshoz : természetes tehát, hogy az *állatok* ösztönszerű anyai szeretete is meghatja :

Ἀμφὶ δ' ἄρ' αὐτῷ βαῖν', ὥς τις περὶ πόρτακι μήτηρ
Πρωτότοκος κινυρῇ, οὐ πρὶν εἰδούτα τόκοιο.
Ὡς περὶ Πατρόκλῳ βαῖνε ξανθὸς Μενέλαος.

(Ilias XVII. 4—6.)

De ebbeli legmegindítóbb hasonlatát éppen *Achilleus* szájába adja, noha hasonlatait rendszerint az elbeszélő részekbe szokta beleszőni. De Achilleus az, aki valamennyi hősei közül leggyengédebb szeretettel csüng édes anyján és általában rajongva tiszteli az anyákat :

Τίπτε δεδάκρυσαι, Πατρόκλεις, ἦοτε κόρη
Νηπίη, ἥθ' ἅμα μητρὶ θεούσ' ἀνελέσθαι ἀνώγει,
Εἰανοῦ ἀπτομένη, καὶ τ' ἐσσυμένην κατερύκει,
Δακρυόεσσα δὲ μιν ποτιδέρκεται, ὅφρ' ἀνέλγεται.
Τῇ ἔκελος, Πάτροκλε, τέρεν κατὰ δάκρυον εἴβεις.

[Ilias XVI. 7—11.)

Ugyancsak az anyákra ruházza egyik «legdiszítőbb» epikai jelzőjét. Az anya gyermekének mindig «πότηνι μήτηρ.»

Vegyük mindenekelőtt az *Ilias*ban szereplő anyákat szemügyre. A fegyverek adáz zajába, a haldoklók halálos, hörgésébe itt is, ott is egy-egy kétségbeesett anyának jajveszéklése elegyül. Megható a *halandó anyák* tehetetlen erőlködése a végzet ellen, de ép oly megható a *halhatatlan* anyák gyengédsége is. Leszállanak az Olymposról, fölmerülnek a hullámzó tenger fenekéről, a Skamandros és Simoeis véráztatta partjaihoz sietnek hős magzataik oltalmára. Az anyai szeretet az *Ilias*ban szinte részét teszi az epikai gépezetnek ; a természetfeletti gondviselés mellett ők a természetes védő nemtői a hősöknek. Szóljunk előbb is a *halandó anyákról*, az isteniek is csak csudás hatalommal felruházott másaik ezeknek.

1. Hekabe és Hektor.

Hektort, midőn a Skaiai kapu elé ér, körülveszik a trójai nők; ki fia, ki testvérbátyja, ki meg férje felől tudakozódik. «Imádkozzatok értük» — így hangzik komor, rövid válasza. A királyi palota tornácán jó elébe Hekabe, a gyermekáldással felmagasztosult anyák típusa. A megholt Laothoe gyermekeivel együtt 50 hős fia és 12 bájos leány sarjadzott tőle Priamos ősi családfáján. Ezek is már jobbadán mind családapák és családanyák és az ó-ázsiai patriarkhalis szokásokhoz híven, szülőikkel együtt laknak. Hekabe szívében és ajkain egyaránt csupa jóság lakik :

Ἐνθα οἱ ἡπιόδορος ἐναντίη ἦλυθε μήτηρ
 Λαοδίκην ἐσάγουσα, θυγατρῶν εἶδος ἀρίστην.
 Ἐν τ' ἄρα οἱ πῶ χεῖρί, ἔπος τ' ἔφατ' ἐκ τ' ὀνόμαζεν.

Meleg kézszorítás után csodálkozva kérdi, mért hagyta oda az ádáz csatatért. De be sem várja a feleletet, megadja azt neki anyai szívének csalhatatlan sugalma. A *haza gondja* üzi Hektort bizonyára, nem jött ő vissza pihenni. De azért fia testi jóvoltáról sem feledkezik meg; kéri, hogy ha áldozand, igyék maga is. Fáradt ember újra születik a bortól :

Ἄνδρι δὲ κεκμηῶτι μένος μέγα οἶνος ἀέσει,
 Ὡς τύνη κέκμηκας ἀμύων σοῖσιν ἔησιν.

(Ilias VI. 261—262.)

Hektor pedig nem akar magával gondolni ! A haza üdve tölti be egész lelkét. A «vidám» bort visszautasítja. Levehetné — úgy mond — lábáról és elhomályosíthatná benne a bátorságot, szent hivatásának tudatát. Aztán, hogy is illenék mosdatlan, véráztatta kézzel áldozni Zeusnak :

Χερσὶ δ' ἀνίπτοισιν Διὶ λείβειν αἶθοπα οἶνον
 Ἀζομαι· οὐδέ πη ἔστι κελαινεφέϊ Κρονίωνι
 Αἷματι καὶ λύθρῳ πεπαλαγμένον εὐχετάσθαι.

(Ilias VI. 266—268.)

Több foganatja is lesz, ha édes anyja teszi. Legyen gondja rá, hogy legbecsesb hímes peplosát borítsa Athene szobrának térdeire. Igérjen neki 12 egyéves ostornemillette üszőt, ha megszánja városukat. Hekabe rögtön szavát fogadja magasztos lelkületű fiának. Kiválasztja kincsesházában a sok himzett peplos közül —

megannyi a *sidoni* nők remeke, melyeket a pompakedvelő Alexandros hozott volt onnan, a legszebbiket:

Ὅς κάλλιστος ἔην ποικίλμασιν ἡδὲ μέγιστος
Ἄστῃρ δ' ὥς ἀπέλαμπεν ἔκειτο δὲ νεῖατος ἄλλων.

(Ilias VI. 294—295.)

Aztán sokáig eltűnik Hekabe szemünk elől. Nem is látja többé legdaliább fiát sem ő, sem Priamos mindaddig, míg Hektor megállván a város kapuja előtt, eltökéli, hogy megmérkőzik Áchilleussal.

Az ősz Priamos haját tépve rimánkodik. Ne várja be egymagában azt a rettenetes férfiút, akit vajha ölyük és ebek marczangolnának szét; hiszen annyi derék fiától megrabolta!

Milyen tragikus bűnhődés eme szenvedélyes kifakadásért, hogy a befejező énekben éppen *neki* kell ennek a «szörnyű embernek» térdeit átkulcsolva rimánkodni, hogy ne vesse az ebek marta-lékaul Hektor hulláját.

Mily kegyetlen körforgása ez a sorsnak. Mily kérlelhetetlen költői igazságszolgáltatás! Valjon hogyan lehetne a XXIV. enek későbbi, idegen «*toldalék*?»

Tekintsen — rimánkodik — szerencsétlen atyjára. Majd rémes *vizióban* tárul fel egész háznépének jövője. *Látja*, miként hullanak sorra fiai. Leányait rabszijra fűzik, palotáját feldulják, még az ártatlan kisdedeket is a földhöz csapkodják. Végre *önnön-magát* látja *holtan* elterülni, saját galambósz haját és szakállát az ebek véres szájától bemocskolva; meggyalázva a tisztas aggkort:

. . . νέφ δέ τε πάντ' ἐπέοικεν
Ἀρηϊκταμένω, δεδαιγμένω ὀξεί χαλκῷ.
Κεῖσθαι· πάντα δὲ καλὰ θανόντι περ ὅτι φανήη.
Ἄλλ' ὅτε δὴ πολίον τε κάρη πολίον τέ γένειον,
Αἰδῶ τ' αἰσχύνωσι κύνες κταμένοιο γέροντος,
Τοῦτο δὴ οἴκτιστον πέλεται δειλοῖσι βροτοῖσι.

(Ilias XXII. 61—76.)

Oly rettenetes ez a hivatkozás az ősz haj szentségére, mint mikor Lear király könyörög Regan és Goneril zárt ajtai előtt. Hektor is bezárja füleit apja szavaira!

Csodálatos klimaxban fokozza Homeros e jelenetben a költői hatásokat: az apa elhaló panaszára, az *édes anyának*, Hekabének jajveszéklése hangzik fel. Feltárja keblét, *emlőit* mutatja, melyen felnevelte:

«Ἐκτορ, τέκνον ἐμόν, τάδε τ' αἰῶο καὶ μ' ἐλέησον
 Αὐτήν, εἴ ποτέ τοι λαθικηδέα μάζον ἔπαισχον.»

(Ilias XXII. 82—83.)

De Hektor sem apja ősz haját, sem anyja emlőit nem látja :
 mint a *mérges kigyó*, csak az ellenségre tekint :

Ὡς δὲ δράκων ἐπὶ χειτὶ ὀρέστερος ἄνδρα μένησιν,
 Βεβρωκῶς κακὰ φάρμακ' ἔδου δέ τε μιν γόλος αἰνός,
 Σμερδαλέον δὲ δέδορκεν ἐλισσόμενος περὶ χειτὶ·
 Ὡς Ἐκτορ ἄσβεστον ἔχων μένος οὐχ ὑπεχώρει,
 Πύργῳ ἐπὶ προύχοντι φασινὴν ἀσπίδ' ἐρείσας.

Ilias (XXII. 93—97.) *)

A halál *kapuja* — mondja Milton — borzasztó. Ha túllép-
 tük, kevésbbé. («More dreadful on the entrance, than within.»)
 Mikor végre Hektor elesik és Hekabének látnia kell, mikép hur-
 czolja holttestét Achilleus kocsijához kötve a város körül, egy
 darabig ugyan még tépi a haját, fátyolat is messzire eldobja, de
 aztán *csendesebben*, zokog, belenyugszik a végzetbe :

«Τέκνον, ἐγὼ δευλὴ· τί νό βείομαι αἰνὰ παθοῦσα,
 Σεῶ ἀποτεθνηῶτος; ὃ μοι νόκτας τε καὶ ἡμαρ

*) Bámulatos, mennyire kiegészíti e merész hasonlat tárgyára,
 helyzetére, minden legfinomabb vonatkozására nézve méltó párját :

Ὡς δ' ὅτε τίς τε δρᾶκοντα ἰδὼν παλινδροσος ἀπέστη
 Οὐρεος ἐν βήσσης, ὑπὸ τε τρόμος ἔλλαβε γυνῖα,
 Ἄψ τ' ἀνεχώρησεν, ὄχρος τέ μιν εἶλε παρειάς,
 Ὡς αὖτις καθ' ὅμιλον ἔδου Τρώων ἀγερώχων
 Αἰεσίας Ἀπρεός υἱόν, Ἀλέξανδρος θεοειδής.

(Ilias III. 33—37.)

Amott a hős Hektor úgy ront neki Achilleusnak, mint a *mérges*
hegyi kigyó, annak, a ki fészkrét megzavarta. Emitt a gyáva Paris úgy
 pattan vissza Menelaos elől, mint mikor valaki a hegyek közt mérges
 kigyóra hágott. De azért a nyugalmasan szemlélő költőnek Alexandros
 így is «θεοειδής — mint egyébkor. Az *ion* kedélyvilágban élünk, ha őt
 olvassuk: a hősnek is könnyei omlanak és a gyáva is dalia, ha külsejére
 az. Valjon véletlenség-e ezen két hasonlat egybevágó volta? Valószínű,
 mert senki sem tételezi fel, hogy a *fjából költő* Homeros lajstromba szedte
 volna százakra menő hasonlatait, mikor megannyiát a *pillanatnyi* inspiratio
 és nem a költői hagyomány szülte. De csodálatos e találkozás! A két
 hasonlat *tárgya* ugyanaz: a mérges kigyó, ember és oktalan állatok réme.
 De a *tertium comparationis* *ellenkező*: bőszt szembeszállítás és gyáva meghát-
 rálás. Annyira ellenkező, a mint ellenkező jellemű a két testvér, Hektor
 és Paris.

Εὐχολὴ κατὰ ἄστυ πελέσκειο, παῖσι τ' ὄνειαρ,
 Ζωὸς ἐὼν· νῦν αὖ θάνατος καὶ μοῖρα κ' ἁλάνει.»

A fatalizmus elégiai hangulatba ejti, kiengesztelődik.

2. Andromache és Astyanax.

Bámulatos Homeros gyengédsége. Úgy adja elő a főtebbi megrázó eseményt, hogy *Andromache* *nincsen jelen* a bátyán jajveszéklő rokonok között. Az ő szíve bizonyára megszakadt volna férje csúfos halálának láttára. Hektor ugyan ellent birt állni szülei könnyörgésének, de nejének jajveszékelése meg az árvaságra jutó Astyanax látása megrendítette volna hősi eltökélését. Hiszen a haza után ez a két lény tölti be Hektor egész szívét. Csupa pszichológiai megfigyelés! A *boldog* férjnek és családapának gyermeki ragaszkodása nem lehet többé oly mélységes, mint a *nőlen* férfiúé, aki anyagilag vagy erkölcsileg rászorúl szülői szeretetére, valamint ezt Achilleusnál fogjuk látni. Ime Homeros mélységes pszichológiai jellemzése.

Andromachenak sejtelve sincs róla, hogy férje a kapun kívül maradt, bevárván Achilleust. Házi dolgát végzi buzgóan, valamint férje a bucsuzáskor meghagyta neki:

Ἄλλ' εἰς οἶκον ἰοῦσα τὰ σαυτῆς ἔργα κόμῃζε
 Ἴστόν τ' ἡλακάτην τε, καὶ ἀμφιπόλοισι κέλευε
 Ἔργον ἐποιέεσθαι· (Ilias VI. 490—493.)

Csakugyan bánatos megnyugvással szövi a dupla, biborszín szőnyeget, egy tarka-barka alakokkal hímés «gobelint». Ez a Helene, Penelope, Arete, általában az előkelő nők fő időtöltése. Szolgálóinak pedig meghagyja, hogy meleg fürdőt készítsenek fáradt férjének, akit minden perczen visszavár a harcztérről. Költőnk szubjektív részvéte önkéntelen is így fakad ki:

Νηπίη, οὐδ' ἐνόησεν, ὃ μιν μάλα τῆλε λοετρῶν
 Χερσὶν Ἀχιλλῆος δάμασε γλαυκῶπις Ἀθήνη.
 (Ilias XXII. 446—447.)

De amint a bátyáról felhangzó jajgatás megüti fülét, egész valójában megrázkodik. A vetéllő kihull kezéből, mert szerető szíve látatlanba is rögtön megsűgja neki a borzasztó valóságot. Szíve úgy dobog, mintha a száján ki akarna pattanni, térdei megmerevülnek, rákiált szolgálóira:

Δεῦτε, δώω μοι ἔπεισθον, ἴδωμ' ὅτιν', ἔργα τέτυκται
 Αἰδοίης ἐκυρῆς ὀπὸς ἔκλυον, ἐν δ' ἐμοὶ αὐτῇ
 Στήθεσι πάλλεται ἥτορ ἀνὰ στόμα, νέρθε δὲ γούνα
 Πήγνυνται· ἐγγὺς δὴ τι κακὸν Πριάμοιο τέκεσσι.

(Ilias XXII. 450—453.)

Mintegy örült rohan a bástyára. Még épen láthatja, hogyan hurezolják Achilleus gyors lovai férjét a hajótáborhoz. Szemeire sötét éj borul, ájultan a földre rogy. Messze hullanak fejről a szallagok, sőt ama főkötő is, amelyet Aphroditétől kapott nászajándékul. Midőn végre magához tér, gyászos özvegységén kesereg, aztán ő is *vizióban* látja árván maradt fiaeskájának sorsát. Csak a leghevesebb szenvedély, vagy a láz hevítette fantázia tud ennyire keresztül hatni a jövőndő fátyolán:

..... Ἦν περ γὰρ πόλεμόν γε φύγη πολύδακρον Ἀχαιῶν,
 Αἰεὶ τοι τοῦτο γε πόνος καὶ κήδε' ὀπίσσω
 Ἔσσοντ'· ἄλλοι γάρ οἱ ἀπουρήσουσιν ἀρούρας.
 Ἦμαρ δ' ὀρφανικὸν παναφίλικα παῖδα τίθῃσιν·
 Πάντα δ' ὑπεμνήμυκε, δεδᾶκρυνται δὲ παρρηαί.
 Δευόμενος δὲ τ' ἄνεισι πάϊς ἐς πατρὸς ἐταίρους,
 Ἄλλον μὲν χλαίνης ἐρύων, ἄλλον δὲ χιτῶνος·
 Τῶν δ' ἐλεηστάντων κοτύλην τις τυτθὸν ἐπέσχευ,
 Χεῖλα μὲν τ' ἐδίην', ὑπερῶην δ' οὐκ ἐδίηεν.
 Τὸν δὲ καὶ ἀμφιθαλὲς ἐκ δαιτύος ἐστυφέλιξεν,
 Χερσὶν πεπληγῶς, καὶ ὀνειδεῖσιν ἐνίσσων·
 «Ἔρρ' οὕτως· οὐ σὸς γε πατήρ μεταδαινύται ἡμῖν.»
 Δακρυόεις δὲ τ' ἄνεισι πάϊς ἐς μητέρα χήρην...

(Ilias XXII. 487—499.) *)

A XXII. énekben festett főntebbi megrázó jelenetek sora, valamint Hektor elsíratása a XXIV. énekben mind szorosan összefügg a VI. ének ama híres «epizódjával», a melyben Hektor búcsút vesz kedveseitől. Pedig annyi tömérdek esemény esik közbe, és még a hangulat is egységes! Figyelmesen szemügyre vévén ama végbúcsújelenetet, lehetetlen fel nem ismernünk, hogy az Ilias cselekvénye végesvégig egységesen megalkotott mestermű.

Hekabének — amint láttuk — Hektor kérelme szinte parancsolat, tüstént teljesíti. Hektor erre Alexandros palotájába megyen,

*) Jellemző ezen vízió erős voltúra, hogy a jövőndőt mint *megtörténtet* látja és ennél fogva az állítmányok ideje többnyire *aoristos*. Pl. *ἐπέσχευ*, *ἐδίηεν*, *ἐστυφέλιξεν*. *Præsens historicum*, pl. *ἄνεισι*.

aki legderültebb kedélyállapotban tisztogatja fegyvereit. Szemére hányja, hogy gyáván meghátrált, pedig a harc lángjai csak ő miatta lobognak a város körül. Szavai Alexandrosra mély hatást tesznek. Megigéri, hogy rögtön felfegyverkezik. Megpróbálja ő is a hadi szerencsét, hiszen az úgy is változékony — teszi hozzá könnyű vérell.

De *Helenet* egészen lesujtják Hektor szemrehányó szavai. Elátkozza magamagát, születését. Ilyen *józan* pillanataiban megveti férjét, belátja, hogy benne hiányzik a becsületérzés, könnyelmű:

Τούτῳ δ' οὐτ' ἄρ' νῦν φρένες ἔμπεδοι οὐτ' ἄρ' ὀπίσσω
ἔσονται· τῷ καὶ μιν ἐπαυρήσασθαι ὄλω.

(Ilias VI. 352—354.)

Soha semmi nő nem alázza le mélyebben magát egy oly férfi fensége előtt, akihez nem a szerelem, hanem csupán a tisztelet kapcsai fűzik.

Mindezt elvégezvén, megyen csak Hektor a maga házába. Sejti, hogy *örökre* kell elbúcsúznia szerelmes hitvesétől és egyetlen kincsüktől, a kis Astyanaxtól:

Ὅθ' γὰρ τ' οἶδ' ἢ ἔτι σφιν ὑπότεροπος ἔσομαι αὐτίς,
ἢ ἥδη μ' ὑπὸ χερσὶ θεοὶ δαμόωσιν Ἀχαιῶν.

(Ilias VI. 367—368.)

Ez a nemes oroszlánpár csak *egy* kölyket szül! A patriarkhális Priamos háza, miként Jákobé, gyermekáldás boldog tanyája, de Paris és Helene házassága meddő. Nem méltatták őket az istenek a szülői tisztességre.

A skaiiai kapun várakozó «drága» hitvese (ἄλλοχος πολύδωρος) elébe fut. Vele van persze szeretett kincsük is, akinek látása mosolyt csal Hektor összeszorított ajkaira.

Most megszólal Andromache. Minden szava a gyöngéd szerelem és az anyai szeretet kagylójában termett igazi gyöngy! Szerelmének lélektani megokolása egy általános igazság. Utóvégre is, ha eltekintünk a férjnek ama testi és lelki tulajdonságaitól, melyek a nőt elbűvölik, amelyekkel oly dúsan felékesítette költőnk Hektort: az a feleség ragaszkodik leghívebben férjéhez, aki *rá-szorul*, akinek férjén kívül senkitől sincsen mit remélnie. Könnytelte szemekkel, szeretettel feddi, hogy saját hősiessége pusztítja el majd. Nem szánja-e kisdéd gyermekét, sem őt a boldogtalant,

hogy nemsokára gyászos özvegységre jut. Atyját, 7 deli testvér-bátyját mind-mind a «gyorslábú, dicső» Achilleus küldé az alvilágba; sőt már anyját is elszólítja a «nyilszóró» *Artemis*. (A költő Achilleusról sem feledkezik meg, *nem* szennyezi be kezeit anyai vérrrel.) Most tehát neki, az ágrólszakadt árvának Hektor mindene:

«Ἐκτορ, ἀτὰρ σὺ μοὶ ἐσσι πατήρ καὶ πότνια μήτηρ,
Ἴδὲ κασιγνήτορ, σὺ δὲ μοὶ θαλερὸς παρακοίτης.
Ἄλλ' ἄγε, νῦν ἐλθαίρε καὶ αὐτοῦ μίμν' ἐπὶ πύργῳ,
Μὴ παῖδ' ὀρφανικὸν θήγης χήρην τε γυναιῖκα.

(Ilias VI. 429—432.)

Hektornak neje szavai feltárják tragikus helyzetét. Választania kell a hősi hírnév és családapai kötelességek közt. De becsületérzését veti latba; ő az egyetlen oltalmazója atyja és a trójaiak hire-nevének. Tragikus választás, amely végtelen fájdalmába kerül; *tudja*, hogy a dicsőséget családi boldogsága árán kell megvásárolnia. Be is vallja, hogy így *kell* neki cselekednie, noha sem a haza-, sem a fiúi szeretet nem foglal el főhelyet szívében. Az ne-jéért és gyermekéért dobog. Ezen érzelmes jelenet egyre kinosabbá válnék, ha költőnk finom húmorról nem vetné végét. Amint Hektor gyermekét még egyszer ölébe akarná kapni, az huzódozik, meg-rémülve «*κορυθαίολος*» atyjának óriási sisaktarjától. *)

Tehát leteszi fejéről a borzalomgerjesztő hadiszerszámat, felkapja kisdédét és összevisszacsókolja. Ajkain pedig egy futó mosoly elvonultával a szülői szeretet és a *nevelés* ösztönének arany igéi törnek ki:

«Ζεῦ, ἄλλοι τε θεοί, δότε δὴ καὶ τόνδε γενέσθαι
Παῖδ' ἐμὸν, ὥς καὶ ἐγὼ περ, ἀριπρεπέα Τρώεσσιν.

*) A *λόφος*, a sisaknak főekessége nagyon emlékeztet az indiánoknak tollbokrétájára; félkörre csavarintott alakja is ugyanaz. Nem csak díszül, de *rettenés gerjesztésére* is szolgált. *Helbig* erre nem igen vet ügyet, noha a «*μέγας κορυθαίολος*» Hektornak leggyakoribb jelzője és *Homeros* jelzőit régiségtani adatokul is tekinthetjük. Csak ennyit mond: «Der Helmbusch bestand nach den Angaben der Dichtung gewöhnlich aus Rosshaaren. Daher heisst der Busch *ἵπιοχαίτης*, oder *ἵππιος λόφος*, der Helm *ἵππουρις*, *ἱππόκομος*, *ἱπποδύσεια*. Diese waren bisweilen künstlich gefärbt, so auf dem Helme des Dolops, dessen Busch als roth bezeichnet wird — *νέον φοίνικι φαινός*. Hephaistos umgab den Helmbusch des Achilleus auf den beiden Aussenseiten mit einer dichten Lage von Goldfäden». (Das homerische Epos 309. l.) A jelzőkből az is kitűnik, hogy a ló farkát és sörényét egyaránt használták «*λόφος*» gyanánt.

Ὡς βίην τ' ἀγαθὸν καὶ Ἰλίου ἔφι ἀνάσσειν.
 Καὶ ποτε τις εἴποι, πατρός γ' ὅδε πολλὸν ἄμεινων,
 Ἐκ πολέμου ἀνιόντα· φέροι δ' ἔναρα βροτόεντα
 Κτείνας δῆϊον ἄνδρα, χαρεῖη δὲ φρένα μήτηρ.»
 (Ilias VI. 476—481.)

Utoljára volt Hektor otthon. Örökre el is búcsúzott ettől a *három* bájos nőtől. És mit látunk az utolsó énekben, melyet oly sokan igyekeztek már elvitatni Homerosztól. Azt, hogy itt is *ugyan-ezen* három nő várja és siratja, midőn Priamos visszaérkezik holttestével. A csaták zajában — mondjuk — epizódszerű e három felejthetetlen női alak; de megjelennek, mihelyt szükség van rájuk. A költő újból fellépteti őket,*) hogy kiengesztelő véghatást keltsen.

Különben ez a megrázó jelenet azért is fontos része az eposznak, mert az *ősi gyászszertartások* hű képét nyújtja. Csak ha az *egész* Iliast és Odysseiát valljuk Homerosénak, mondhatni hogy korának teljes kultúrképét alkotta.

Elsőbb is neje és anyja rohannak a szekérhez, melyen a holttest fekszik vala és fejét megilletvén, egy-egy fűrtöt tépnek sűrű hajából. Miután a palotába érkeztek vala a holttesttel, ravatalra terítették, siratókat hozattak (παρὰ δ' εἶσαν βοιδοῦς, θρήνων ἐξάρχους). Felhangzik a «siratók» gyászdala és az asszonyok siralma. Elsőnek is a «fehérkarú» Andromache zokog fel:

Ἄνερ, ἀπ' αἰῶνος νέος ὦλεο, καὶ δέ με χήρην
 Λεῖπεις ἐν μεγάροισι· πάϊς δ' ἔτι νήπιος αὖτως **)
 Ὅν τέκομεν σὺ τ' ἐγὼ τε δυσάμμοροι, οὐδὲ μὴν οἶω
 Ἥβην ἔσεισθαι
 ἐμοὶ δὲ μάλιστα λελείφεται ἄλγεα λυγρά.»

Legfőbb fájdalma, hogy nem hallhatta *utolsó* szavát, amelyre éjjel-nappal sírva szeretne visszagondolni. Szinte szentimentálissá lesz! Másodiknak *Ekabe* kezdi el siralmát:

Ἐκτορ, ἐμῷ θυμῷ πάντων πολὺ φίλτατε παίδων,
 Ἥμῃν μοι ζωὸς περ ἐὼν φίλος ἦσθα θεοῖσιν·
 Οἱ δ' ἄρα σεῦ κήδοντο καὶ ἐν θανάτοιο περ αἴσῃ.
 Νῦν δέ, μοι ἐρσήεις καὶ πρόσφατος ἐν μεγάροισιν

*) Than Mór jeles festménye a Nemzeti Múzeum képtárában ezt a jelenetet ábrázolja szorosan ragaszkodva a költő leírásához.

**) Szóról-szóra e *két sort* mondja Andromache a XXII. énekben is, midőn Hektor halálát sejtve a bástyára rohan.

Κεῖσαι, τῷ ἕκλως, ὃν τ' ἀργυρότοξος Ἀπόλλων
Οἷς ἀγανοῖς βελέεσσιν ἐποιοῦμενος κατέπεφνεν.

Hekabe vad fájdalma már szünőben van. Elegikus megnyugvást talál abban a gondolatban, hogy az istenek csudás módon megóvták az enyészettől dicső fiának holttestét. *Végül* hangzik csak fel *Helene* jajsza:

Ἦκτορ, ἐμῷ θυμῷ θαέρων πολὺ φίλτατε πάντων . . .
Ἦδὲ γὰρ νῦν μοι τόδ' ἐεικοστὸν ἔτος ἐστίν
Ἐξ οὗ κεῖθεν ἔβην καὶ ἐμῆς ἀπελγλυθὰ πάτρης
Ἄλλ' οὗ πω σεῦ ἄκουσα κακὸν ἔπος οὐδ' ἀσύφηλον . . .

Siratja azután magamagát is, mert Hektorban elvesztette lovagias védőjét, hiszen a többiek borzadnak tőle :

Ὅ γάρ τίς μοι ἔτ' ἄλλος ἐνὶ Τροίῃ εὖρσει
Ἦπιος, οὐδὲ φίλος πάντες δέ με πεφρίκασιν.

Mit szóljunk azon nézetről, hogy az *Ilias* III. éneke *nem* valódi, mivelhogy költői szépségekben kevésbé gazdag (??)! Hiszen ép ott nyilatkozik leginkább Priamos atyai elnézése a magát bűnösnek valló szép *Helene* iránt :

Δεῦρο, πάροιθ' ἐλθοῦσα, φίλον τέκος, ἵζευ ἐμεῖο·
Ὅττ' ἔρα ἔδῃ πρότερόν τε πόσιν, πηροῦς τε φίλους τε·
Ὅς τί μοι αἰτιή ἐσσί, θεοί νῦ μοι αἰτιοί εἰσιν.

(*Ilias* III. 161—163.)

És milyen jól emlékszik vissza eme szavaira *Helene*, Hektor siratása közben !

Valjon mennyi az igazság Grote híres hypothesisében, amely szerint egyebek közt a II—VII. ének külön álló «*Ilias*» és semmi esetre sem eredt az «*Achilleis*» szerzőjétől. Mennyi elmeelt pazarolnak el ezek a «kritikusok» {szinte kétezer év óta, hogy Homeros kedvéért eltagadják — Homerost. Épen a VI. énekben látjuk, milyen jóságos indulattal viselkedik Hektor *Helene* iránt. Ezért kesereg halálán oly nagyon *Helene*. Visszautasítja ugyan szíves meghívását, hogy foglaljon helyet. Nincs maradása ; hisz a saját házában is csak a küszöbön állt meg egy pillanatra.

Annál szigorúbb bírálója testvéröccsének, *Paris*nak, hiszen a felelősség mindenkor a férfit terheli. Hektorban pedig a *kötelesség* és *jogérzetet* látjuk eszményi magaslaton kifejlődve.

Mindebben hiányos *Paris*, az ő merő ellentéte. Kéjvágyó, érzeki, könnyelmű természetű ; szereti a pompát, az élet örömeit,

Ebben rejlik az a csáb, melylyel vissza-visszarántja Helenet a vezeklés útjáról. Aphroditétól kapta ajándokait, különösen a *χιθαρς*-t és nagyra van velök. Azzal is imponál, hogy szüklátóköri földiei között ő a világlátott «kozmpolita». Mily becsben tartja még édes anyja is azon hímes szőnyegeket, amelyeket *Sidonból* hozott. Mint finomult műizlésű ember maga vezeti palotájának építését;

Ἐκτωρ δὲ πρὸς δῶματ' Ἀλεξάνδροιο βέβηκε
Καλά, τάρ' αὐτὸς ἔτευξε σὺν ἄνδρασιν, οἳ τότ' ἄριστοί
Ἦσαν ἐνὶ Τροίῃ ἐριβόλακι τέκτονες ἄνδρες,
Οἳ οἱ ἐποίησαν θάλαμον καὶ δῶμα καὶ ἀδλὴν
Ἐγγύθι τε Πριάμοιο καὶ Ἐκτορος ἐν πόλει ἄκρῃ.

(Ilias VI. 313—317.)*

Térjünk most át a földi világból az *αἰθέρ* tündöklő magaslataira. Lássuk, hogyan lüktet az anyai szeretet Homeros istennőinek szívében?

*) Noha Homeros korában a házi és műipar — sőt ez utóbbi már czéhbelileg — teljesen ki volt fejlődve, de korántsem versenyezhetett a régibb műveltségű assyr néppel, a babyloni és egyiptomi termékekkel. Innen volt még mindig nagy kelete a phöniciai behozatalnak, sőt különösen az *eredeti sidoni* áruczikkéknek. Jól jellemzi mind a két körülményt *Helbig*: «Mancherlei Thätigkeiten waren noch Sache des Hausfleisses, wie denn alle Angaben, welche das Epos über das Spinnen und Weben und Anfertigung der Kleider macht, in diesem Sinne lauten. Dagegen wurden gewisse Beschäftigungen, wie die des Maurers, Zimmermanns, Schmiedes und Goldarbeiters bereits gewerbsmässig betrieben. Indessen beteiligten sich an einigen dieser Beschäftigungen auch Personen, die ausserhalb der Zunft standen. *Paris* baut sein Haus zusammen mit den besten τέκτονες ἄνδρες, die es in Troja gab. (Das homerische Epos 15. l.)

Nem csak a szőnyegek, de minden egyéb műtárgy, ha ritka becsű volt, *sidoni* árú számba ment. *Helbig* (21. l.): «Das Epos bezeichnet die kostbarsten Gegenstände ausdrücklick als Werke der Sidonier. Ausser mancherlei fremden Produkten brachten die Phoenikier auch eine Menge *eigener* Erzeugnisse auf den Markt. — Offenbar war dieser, aus den phönikischen Häfen stattfindende Export von Bronzewaaren die Ursache, weshalb Sidon im Epos (Od. XV. 425.) als die erzeiche (πολύχαλκος) bezeichnet wurde.» Schliemann leletei is feltüntetik a heroikus korszak élénk fogalmát Phoenicziával.

3. Aphrodite és Aineias.

A harcziás Aphroditéről szólunk az Iliasban. Az Odysseia ama hirhedt ἀοιδῆ-jában megzengett olymposi botrány még nem vált róla közhirré. Két kedveltje van, akiknek sorsát szívén hordja. Az egyik — mint láttuk — Paris, a bájos antik Don Juan. Egész jellemére nézve inkább is ütött a szépség, szerelem és kéj isten-asszonyára, mint a másik, az ő tulajdon fia. Aineias sem több, sem kevesebb egy egyszerű leventénél. Nincs benne több vitézi erény, mint az egy vérbeli királyfiban abban az arisztokrata hőskorban, melyet az Ilias fest, átlag lenni szokott. Eleve megnyugtatta Pandarost, ne féljen fölszállani szekerére. Hiszen, ha Diomedes kerekednék felül, az ő félvér mennyei paripái kiragadják őket a küzdők tolongásából. Óvatos, meggondolt harczos. Nem vakítja el a bátorság, sem a hírvágy. Saját isteni származásával nincsen nagyra, annál többre becsüli lovainak olymposi fajzatát.

Egyébíránt anyja sem sokat törődik vele; másodrendű hős, eddig tetteleg nem is szerepelt. De midőn Pandaros holttestét oltalmazza és Diomedes egy szikladarabbal súlyosan megsebesíti, már akkor ott terem Aphrodite a halálos vész közepette. Láttuk, hogy csodát művelt Parisért — kiszakította Menelaos kezéből és é g hatalommal palotájába röpítette, de enfiát mint bármely önfeláldozó földi anya oltalmazza. Átöleli és ráborítja patyolat leplét.

Καὶ νύ κεν ἔνθ' ἀπόλοιτο ἄναξ ἀνδρῶν Αἰνεΐας,
 Εἰ μὴ ἄρ' ὁξὺ νόησε Διὸς θυγάτηρ Ἀφροδίτη,
 Μήτηρ, ἣ μιν ὕπ' Ἀγχίση τέκε βουκολέοντι.
 Ἀμφὶ δ' ἔον φίλον υἱὸν ἐχεύατο πῆγες λευκῶ,
 Πρὸςθε δέ οἱ πέπλοις φασινὸ πτόγμ' ἐκάλυψεν,
 ὣς ἔρκος ἔμην βελέων . . . (Ilias V. 311—316.)

Midőn Parist megmenté, semmi egyéb nem volt mint «deus ex machina». Most valóságos anya, aki halandó fiát *emberileg* védi. Homeros finom iróniája, hogy ezért *emberileg* lakoltatja az *istennőt*.

Hiábavaló mennyei palástja, átdöfi azt Diomedes lándzsája és megsebesíti keze fején. Vére, a szent «ichor», serken egy halandó hős dárdájától. Nagyot sikolt fájdalmában, szerette fiát kiejti karjai közül és őt sorsára, illetve Phoibos Apollon védő fellegére bizza. Az anyai szeretet elröpült belőle, csak a sebével gondol. Fájdalmában örvöngve — pedig az egész egy karczolás — Areshez rohan, hogy kocsiján szállíttassa magát az Olymposra —

az egész isteni kar gúnyjára.*) Az irónia azonban egyre fokozódik. Kedvese a «βροτόλοιγος» Ares is csakhamar megsebesül, ugyan-csak Diomedes kezétől, habár a szinfalak mögött Athene a komédia rendezője. Végül pedig a Θεομαχία-ban egészen[†] tönkre silányítja Athene a szerelmes párt.

Bármennyire különálló ἀοιδή-nek tetszhetik az V. ének, a Διομήδους ἀριστεία, szerves kapcsolatban van a XXI. énekben foglaltató Θεομαχία-val. Ha mélyére hatva, a *lélektani* megokolást kutatva vizsgáljuk az Ilias szerkezetét, mindenkép kitűnik egységes, habár öntudatlanul alkotott tervszerűsége. Lánczszem lánczszemhez van fűzve; vagy ha elszakadt, újból odakapcsolódik, mihelyest erre alkalom nyílik. A Θεομαχία-ban látjuk pd. hogy Ares korántsem feledé el az Athenetől szenvedett megszágyenyítést. Dúhe most kicsordul:

ἦρχε γὰρ Ἄρης

ῥινότορος, καὶ πρῶτος Ἀθηναίῃ ἐπόρουσεν
 Χάλκεον ἔγχος ἔχων, καὶ ὀνειδεῖον φάτο μῦθον·
 «Τίπτ' αὖτ', ὦ κυνάμυια, θεοὺς ἔριδι ξυνελαύνεις
 Θάρσος ἄητον ἔχουσα, μέγας δέ σε θυμὸς ἀνῆκεν;
 Ἥ οὐδ', μέμνη, ὅτε Τυδείδην Διομήδε' ἀνῆκες
 Οὐτάμεναι

(Ilias XXI. 394—400.)

Mikor amott Aphrodite sebesült volt meg, Ares áll a szolgálátára szekerekkel. Emítt meg az újra megsebesült Aresba Aphrodite önt új lelket.

Τὸν δ' ἄγε χειρὸς ἐλοῦσα Διὸς θυγάτηρ Ἀφροδίτη
 Πόκνα μάλα στενάζοντα· μόγις δ' ἐσαγείρετο θυμὸν.

(Ilias XXI. 416—417.)

Az ironiát végre betetőzi, hogy Athene Aphroditét is keblén sujtva, földre teríti. Az elválaszthatatlan két hű szerelmes együtt terül végig a «felette tápláló» földön. A harc és szerelem istenségeinek symbolikus mély jelentésű *szerelmi viszonya* ime már az

*) Homeros itt újból egy bájos epizodikus jelenetben mutatja be az anyai szeretetet, mint a földi és mennyei szenvedések balszamforrását. A «dicső» Aphrodite ugyanis anyja, *Dione* ölébe hull, a ki őt menten átöleli, megezirogatja és aztán vigasztalja. Előszedi az akkori — világtörténelem analógiáit. Bebizonyítja velök, hogy egyéb halhatatlanok is, mint Ares, sőt maga Here is szenvedtek bántalmazást istentelen, gonosz halandók fegyvereitől. De Diomedes is meg fog azért lakolni, nem tér ő vissza többé nejéhez!

Ilias mondakörében is szerepel. A pikáns elem, a megesalt férj típusa, Hephaistos, persze csak az Odysseiában járul hozzá. Ha mindenáron *eltéréseket* hajhászunk, sokkal lényegesebbeket találhatunk modern műköltők *egységes* alkotásaiban. A Toldi pd. így végződik: «Szívét nem bántá még nyila szerelemnek, Nem is lón asszonygyal tartós barátsága».

Arany mindamellet megénekelte később, *agghorában* a «Toldi szerelmét.»

Hogyne tartott volna a hú krónikásnak, Homerosnak, felfogása lépést az ő saját kora fejlődő felfogásával.

4. Here és Hephaistos.

Here viszonya Hephaistoshoz nagyon érdekes már csak a változatosság kedvéért is. Benső vonzalom, teljes egyetértés fűzi őket egymáshoz. Ámde *nem* Here oltalmazója a fiának. Hiszen ez rá sem szorul, ura levén a leghatalmasb elementomnak, a tűznek. Azonkívül az égiek kovácsa és ötvöse, ennél fogva nélkülözhetetlen ember az olymposi társadalomban, mint még mai napság is akárhol, faluhelyt a kovácsmester. Különben is — mint afféle művész — békés természetű, a harcza csak akkor elegyedik, ha anyját kell támogatnia.

A *Θεομαχία*-ban Here még jókor észreveszi az Achilleust fenyegető veszedelmet. Xanthos és Simoeis egyesült hullámaikkal törnek rá, hogy az iszapba temessék. Nosza felszólítja Hephaistost, vesse *tűzét a víz ellen*. Gyujtsa meg elsőbb a parti fűzest. Ő maga majd a tengerről neki zúdítja Zephyrost és Notost. Így majd lángba kap az egész part és gátot vetnek a dühöngő folyamisteneknek.

Nincs is az összes világ poézisában jelenet, a melyben ember, az állat- és növényvilág, sőt az élettelen természet oly közeli érintkezésbe jutnának egymással, mint itt látjuk a *Θεομαχία*-ban. A pantheismus legfenségesb megnyilatkozása. Istenek, hősök és a zabolátlan természet erői küzdenek egymással két pártra szakadva. De meg is szenved a rémes küzdelmet az egész természet:

Καίοντο πτελέαι τε καὶ ἰτέαι, ἡδὲ μυρίαι,
Καίιστο δὲ λωτός τε ἰδὲ θρύον, ἡδὲ κύπαιρον,
Τὰ περὶ καλὰ ῥέεθρα ἄλις ποταμοῖο πεφύκει.
Τεῖροντ' ἐγγελεύς τε καὶ ἐχθύες, οἱ κατὰ δῖνας,

Οἱ κατὰ καλὰ ῥέεθρα κυβίστων ἔνθα καὶ ἔνθα.

Ἦνοι' ἢ τειρόμενοι πολυμήτιος Ἥφαιστοιο.

(Ilias XXI. 350—355.)

Végre a «megrendsabályozott» Skamandros irgalomért könyörög Herehez. A szófogadó Hephaistos anyjának egy szavára eloltja pusztító tűzlángjait.

Igazán megható és lélektanilag könnyen érthető a *nyomorék* Hephaistos ragaszkodása anyjához. Békéltetőleg lép czivakodó szülei közé az I. éneket befejező — sok humorral rajzolt — családi perpatvar alkalmából. Inti Heret, hogy türtőztesse magát; az Olympos királyával nem lehet kikötni. Elmondja azt a híres adomát, hogy máskor is közbevetette már magát anyjáért, de megjárta. Zeus lábánál fogva lehajítá egész Lemnosig. Még most is sántít beléje. Erre a bizonyos «homeri kacajra» fakadnak megannyian. «Le ridicul tue» — vége is szakad a kínos jelenetnek.

Ἀρσετος δ' ἄρ' ἐνῶρτο, γέλωας μακάρεσσι θεοῖσιν,

Ὡς ἴδον Ἥφαιστον διὰ δῶματα ποιπνύοντα.

(Ilias I. 598—599.)

5. Thetis és Achilleus.

Fentebb idéztük ama gyönyörű, az anyja ruhájába csimpajkodó, tehetetlen gyermekről vett hasonlatot, melyet költőnk éppen *Achilleus* szájába ad. És a hősök hőse, kiben annyi a vadság, mint a gyengédség, valósággal rajong a szerető szülékért! Az agg Priamost is *Niobe* sorsával vigasztalja. A múltból vett szomorú példán okulnak az egykor halálos ellenségek. Szenvedélyeik lecsillapodtak. A két híres hős, Patroklos és Hektor *holtteste* fölött átolvadnak az emberszeretet érzelmeibe. A halál sokra tanítja az élőket!

Achilleus általában *költői* lelkületű; hazája mondáiban senki sem járatosabb nálánál. Kikerülhetetlen végzete tudatában pl. Herakles sorsával vigasztalja magát. (Ilias XVIII. 117—119.) Ő az egyetlen Homeros hősei közül, aki szellemi nevelésben is részesült. Nevelőjét, az agg Phoinixot atyaként tiszteli. Jól ért a lanthoz; egy fejedelmi *δοῦδος*, valamint a középkor Minnesängerei és minstreljei olykor koronás fők is voltak.

Ámde legbensőbben az *édes anyjához* ragaszkodik. Neki panaszoja el szíve buját, miután Briseist átadta Agamemnon követleinek. *Nem* Briseisért, de a méltatlanságon kesereg:

Πολλὰ δὲ μητρὶ φίλῃ ἤρήσατο χεῖρας ὀρεγνύς·
 «Μῆτερ, ἐπεὶ μ' ἔτεκές γε μινυνθάδιον περ ἔοντα,
 Τιμὴν πέρ μοι ὄφελλον Ὀλύμπιος ἐγγυαλίσαι
 Ζεὺς ὀψιβρεμέτης· νῦν δ' οὐδέ με τυτθὸν ἔτισεν.
 Ἢ γὰρ μ' Ἀτρεΐδης, εὐρυκρείων Ἀγαμέμνων
 ἥτιμῃσεν· ἑλὼν γὰρ ἔχει γέρας αὐτὸς ἀπούρας.

(Ilias I. 352—356.)

Édes anyja meg is hallja panaszát. Felbukkan a tengerből, a *könnyező* hős elé ül, megczirogatja. Fájdalmában részt kíván venni:

Τέκνον, τί κλαίεις; τί δέ σε φρένας ἔκαστο πένθος;
 Ἐξάδ' α, μὴ κεῖθε νοφ, ἵνα εἶδομεν ἄμφω.

(Ilias I. 363—364.)

Csupa gyengédség hozzá. Siratja, hogy fiára rövid életet mért a sors és mégsem kímélte meg könnytől, fájdalomtól. De Thetis anyai szeretete — mint majd folyton tapasztaljuk, nem csupán passzív részvétben nyilatkozik. Rögtön *cselekvésre*, segítségre gondol; fia érdekében mindenre kész. Ez a jellemvonása persze isteni hatalmának tudatában gyökerezik, hiszen a halandó anyák többnyire tehetetlenek a gyermekükre nehezedeő *végzettel* (θανάτος καὶ μοῖρα) szemben. Megigéri, hogy Zeustől fog számára fényes elégtételt követelni; csak legyen béketűréssel, míg az istenek 12 nap mulva visszatérnek az aithiopok lakomájáról.

Jellemző Achilleus ragaszkodására nézve, mennyire szívébe véste az anyjától még gyermekkorában hallottakat. Ő maga emlékezteti Thetist, amivel régesrégén otthon, Peleus palotájában dicsekedett, hogy Zeus neki halálával tartozik. Ő hívta *fel* ugyanis a százkarú Briareust Zeus oltalmára, midőn egyszer valami palotaforradalom tört ki az olymposi «fennendörgő» autokrata ellen.

Thetis szavának áll. Zeus előtt terem és baljával átkulcsolván térdeit, jobbjával állát illeti. Úgy könyörög fia becsületéért. Zeus habozik e roppant következményű kérést, t. i. hogy a trójaiaknak engedje át a győzelmet, jóváhagyni. Végre is kénytelen megígérni. E nagy szót, amely az Ilias egész cselekvényét *visszavető mozzanat* kiinduló pontja, ama híres főbólintással pecsételi meg:

Ἦ, καὶ κυανέησιν ἐπ' ὀφρύσι, νεῦσε, Κρονίων.
 Ἀμβρόσιαι δ' ἄρα χαῖται ἐπερρώσαντο ἄνακτος
 Κρατὸς ἀπ' ἀθανάτοιο· μέγαν δ' ἐλέλιξεν Ὀλύμπον.

(Ilias I. 528—530.)

Még a menny is megrendült e borzasztó ígéretre, hogy *egynek* sérelme miatt egy nemzet szenvedjen. Véres tragikum örvénye tántog, sok áldozat fog behullni. A tisztelet ünnepélyesen megadtott, de Achilleus lelki boldogságának árán. Önző hírvágyának tragikus büntetése Patroklos halála lett.

Midőn Patroklos holttestéért dül az ádáz harc, Achilles szívét balsejtelmek töltik meg. Rögtön eszébe jutnak *édes anyja* prófétai szavai:

Μὴ δὴ μοι τελέσῃσι θεοὶ κακὰ κήδεα θυμῷ,
Ὡς ποτὲ μοι μήτηρ διαπέπραδε, καὶ μοι ἔειπεν,
Μυρμιδόνων τὸν ἄριστον ἐτι ζώνοντος ἐμῷ
Χερσὶν ὕπο Τρώων λείψειν φάος ἡελίοιο.

(Ilias XVIII. 8—11.)

Felülmúlhatatlan naturalismussal festi Homeros, mily le-sújtó hatást gyakorol Patroklos halálának híre a szenvedélyes Achilleusre. Két kezével a forró porba markol, teleszórja vele fejét, szép arczát. Végig elterül a földön és haját tépi! Shakespeare sem festi erősebb vonásokkal a szenvedélyes fájdalom kitörését. Elragad környezetére is. Cselédei sikongva futnak hozzá, keblüket marczangolják fájdalmukban. Maga Antilochos, e Hiob-hír hozója, könnyezve és nyögve szorítja Achilleus kezeit, *nehogy kárt tegyen magában*.*)

Jajszava lehatol a tenger fenekéig, édes anyjához. Thetis tüstént felszáll 33 Nereida testvérhugával együtt. Átkulcsolja kezeivel fia fejét; úgy kérdi, mi baja, hiszen Zeus megadta az elégtételt. Az achajokat végpusztulás szélére sodorta.

Achilleus a legkeserűbb önváddal felel. Mihaszna neki e megtiszteltetésből, ha Patroklos lőn az ára. Akaratos, féktelen, mint mindig; most *elátkozza* előbbi kívánságát. Amily *félelmes* volt, most oly szánsalomraméltó, tehát mindenkép tragikus jellem. Az is lelkén rágódik, hogy Hektor kifosztotta Patroklost az *ő* fegyverzetéből, amelyet az istenek nászajándokul adtak volt Peleusnak. Gyalázat nem csak rá, hanem apjára és anyjára is, akik előtte legszentebbek. Végre indulata lohadtán megérlelődik elhatározása: boszúvágy, oly telhetetlen, aminő előbbi haragja volt.

*) Az öngyilkosság Homeros eposzaiban hallatlan dolog. Csupsán itt van czélzás annak lehetőségére:

«Λεΐδτε γὰρ μὴ λαίμωδον ἀπαμύσειε σιδήρω.»

Vége önnönmagára fordul indulatja. Saját *halálát* óhajtja, mért nem tudta megóvni barátját. Úgy üldögélt a hajóknál a földnek terheként, noha ő a legharczratermettebb a hősök közt. De alapjában véve Achilleus a *legnemesebb* jellem. Épen ezért a szenvedés iskolájában *önismeretre* jut, habár későn. Elátkozza minden bajok kutforrását, az egyenetlenséget:

Ὠς ἔρις ἐκ τε θεῶν ἐκ τ' ἀνθρώπων ἀπόλοιτο
Καὶ γόλος, ὅς τ' ἐφάρχε πολύφρονά περ χαλέπῃναι,
Ὅς τε πολὺ γλυκίων μέλιτος καταλειβομένοιο
Ἀνδρῶν ἐν στήθεσσιν ἀέξεται ῥύτε καπνός.*)

(Ilias XVIII. 107—110.)

Ime, egy új, minden érzelmében és gondolatában átváltozott Achilleus áll előttünk! Minden önzést levetközött; bénító indulatai lelohadtak, friss tetterő tölti be lelkét. Thetis megmaradt a réginek; *alkalmazkodik* fia megváltozott akaratához. Megigéri, hogy hajnalhasadtával felszáll az Olymposra és Hephaistosnál új fegyverzetet «rendel meg» számára.

Mióta Peleus hőst megtörte a halandóság terhe, az aggkor Thetis többé nem törődik vele, de az égiekkel sem. A tenger fenekén az azurszín grottákban lakozik atyja és bájos nővérei honában. Csakis olyankor látogat el az Olymposra, ha fiának érdeke kívánja. Hephaistos, meg neje, Charis ugyancsak csudálkoznak a ritka vendég láttára.

Hephaistos rögtön megemlékezik, hogy egykor milyen jót tett vele Thetis. *Ismét* a családi anekdotákkal áll elő, *mint az I. énekben*, csupán egy toldalékkal egészíti ki. Here röstelte fia nyomorék voltát, pedig e széken csak miatta esett meg rajta és elkergette az Olymposról. De Eurynome, Okeanos leánya, meg Thetis

*) *Forthe* következetesen tovább fejlesztí Achilleus jellemében e nagy változást. Kitöltötte boszúvágyát Hektoron és Patroklosával együtt készűl eltemetkezni. Nem vágyódik többé hírnévre, melylyel Athene kecsegteti, legfőlebb méltó férfiak tiszteletére és néhány nyugodalmas esztendőre. A szenvedélyes Achilleus mélabússá, töprengővé lett: jobb volna, ha nyugodtan élvezzük rövid életünket harc, viszály nélkül.

«Denn im Busen des Menschen ist stets des unendlichen Haders
Quelle zu fließen geneigt, des ruhigsten Hauses Verderber,
Neid und Herrschsucht und Wunsch des unbedingten Besitzes
Weitvertheilten Guts, der Heerden, sowie des Weibes,
Die ihm göttlich scheinend gefährlichen Jammer ins Haus bringt.»
(Achilleis 599—603.)

vendégszeretőleg befogadták hullámbazájukban. Náluk egy gyönyörű grottában tartózkodék 9 esztendőn át és egész «száműzetésében» művészetének szentelte magát.

Τῇσι παρ' εἰνάετες χάλκεον θαίδαλα πολλά,
Πόρπας τε γνάμπτας θ' ἔλικας κάλυκας τε καὶ ὄρμους.
Ἐν σπῇ· γλαφυρῷ περὶ δὲ ῥόος Ὠκεανοῖο
Ἀφρῷ μορμύρων ῥέεν ἄσπετος.

(Ilias XVIII. 400—403.)

Különben ez a történetke egészen az önző, hiú Herére vall, aki röstelli *sánta* fiát és csak olyankor fordul hozzá, ha rászorul. Azután a hellén szellemnek a *szép külső* iránt való fogékonyságából lélektanilag megmagyarázható. Az Ilias egyedüli komikus alakja, Thersites, is nyomorék. Senki sem akar tudni róla. A hősök mind deli termetűek, csak *másodszorban* μεγάρθυμοι. Homeros költészete a *külső szépnék szemléltetése*.

Itt az ideje tehát, hogy háláját bebizonyíthassa. A ritka, kedves vendég tiszteletére előbb is a műhelyét hozza rendbe. A fujtatókat félre tolja, szerszámaait ezüst ládába rakja. Aztán szivacsosul letörli kormos ábrázatát, karjait stb. Tiszta inget is vált és megragadván fejedelmi skeptronát felszólítja, mi járatan van.

Ebben a részvevő környezetben Thetis kiönti csordultig telt szívét. Felpanaszolja, hogy ő az édes anyák legboldogtalanabbika. Bárhogyan vonakodott is, Zeus parancsából egy halandóhoz (!) kellett nőül mennie, aki most koratörött aggastyán. De legalább egy derék fiúval ajándékozta meg. Oly gonddal *nevelte fel*, mint egy kerti csemetét :

.... ὁ δ' ἀνέδραμεν ἔρνει ἴσος.
Τὸν μὲν ἐγὼ θρέψασα ψυτὸν ὥς γουνῷ ἀλωῆς,
Νηυσὶν ἐπιπροέηκα κορωνίσιν Ἴλιον εἴσω
Τρωσὶ μαχησόμενον· τὸν δ' οὐχ ὑποδέξομαι αὐτίς
Οὐκαδὲ νοστήσαντα δόμον Πηληϊῶν εἴσω.

(Ilias XVIII. 337—341.)

És most ez a rövid életű (ὠκύμορος), nagyra hivatott magzata gyalázattól, fájdalomtól lesújtva, a porban hentereg! *)

*) Homerosnak nincs tudomása arról a mondáról, hogy anyja a Styx folyóba mártván Achilleust, megsebezhetetlenné tévé. Achilleus nem Siegfried. Tisztán emberi hős, habár szinte emberfölötti tulajdonságokkal van

Mi sem természetesb, mint hogy ez az ὠκύμορος Achilleus felette elkényeztetett, «anyás» gyermek. Megszokta a jó módot és kényelmet, még a *táborban* is pompás háztartást visz. Maga ügyel fel holmijaira, mint afféle pedans agglégény.

Így pd. midőn Patroklos a myrmidonok élén kivonul az achajok segítségére, Achilleus egy, *anyjától kapott*, gondosan őrzött serleggel köszönt áldásért a dodonabeli Zeusre.

Talán csekélységnek látszik, de nagyon jellemző. Egy gyönyörű ládát hozott magával *anyjától* telisdedteli meleg ruhanémükkel. Ezek közt őrzi vala nagy gonddal ama dízszerleget, melyből egyedül Zeusnak szabadott áldozni. Gondosan kifüstöli kénnel, aztán kiöblíti vízzel. Miután pedig áldozott és fohászkodott Zeus atyjához, újból visszateszi helyére abba a ládába.

A jó eszem-izomra is sokat ád. A kérlelő követséget pompásan megvendégeli. Még akkor Patroklos és Automedon a szakácsok, illetve pecsenyeforgatók, de *ő maga* szeli fel a húst, tehát tetszeleg a vendéglátó házigazda szerepében. Mikor pedig az agg Priamossal kibékült, vacsorára marasztalja. Niobe szomorú példájára is voltakép azért hivatkozik, mert minden búbánata mellett Niobe sem feledkezett meg — legalább Achilleus szerint — gyomráról. Azután egész városi palota módjára épült κλισίᾱ-jében a tornáczon (αἰθούσῃ) puha ágyat vettet vendégének. Böven tart rab-szolgánokat is a házi munkára, akikkel különben igen jól bán. Briseis köztük a «favorita»; egyébiránt a szerelmet *nem* tartja világmozgató szükségletnek.

felruházva. Anyja parancsából, tehát *eposzi missziót* teljesítendő, vonult a harczba.

Goethe is kitünően jellemzi a Thetis és Achilleus között volt benső viszonyt. Thetis egészen kijő sodrából. Eleddig szokva volt, hogy fia minden bajában hozzá forduljon. Most tehát, mióta fia egészen belemertült a Patroklosért való búbánatba, saját sirdombját ásatja, nem törődve többé sem anyjával, sem a dicsőséggel, feljő az égiek gyűlésébe, hogy magát valamely rokonérzésű keblen kisírhassa. A kegyetlen Heréhez, a ki mit se törődik az anyai érzelmekkel, így szól:

«Grausame! Welcherlei Rede versendest du, Pfeile des Hasses!
Nicht verschonst du der Mutter Schmerz, den schrecklichsten aller,
Die das nahe Geschick des Sohnes bekümmert umher klagt.
Wohl erfuhrest du nicht, wie dieser Jammer im Busen
Wühlet des sterblichen Weibs, sowie der unsterblichen Göttin.»

(Achilleis 188—192.)

Örökre kár, hogy Achilleise csonka expositio maradt; de expositio egy, az Iliast folytatód nagyszerű epopoeiához!

Milyen megkapó ellentéte e hősies, hatalmas erejű, de sok tekintetben elpuhult, elkényeztetett daliának *Hektor* az igazi *férj* és *férj* mintaképe. Visszautasítja pl. a bort, melyet anyja oly szívesen kínál. Ura akar maradni önnönmagának. A háztartásra, az élet szükségleteire viseljenek gondot az asszonyok, ő egyedül missziójának él, a haza védelmének. Megveti az élvezeteket.

Achilleus ellenben, akire a végzet már eleve ráérte, hogy *ὠκύμορος, μινύθαδιος* leszen, valóságos bonvivant!

Hektor, egy büntelen, fenséges jellem, a *helyzet tragikumába* van sodorva. Tudja is eleve hivatását, hogy életét kell feláldoznia hazájáért *vérei bűne* miatt és hősileg eltökélte magát erre az áldozatra.

Achilleus tragikuma pedig *jellemében* gyökerezik. Szenvedélyes, szertelen gyűlölségben, szeretetben egyaránt. *Saját hibái* miatt bűnhődik.

Hektor az igazi *epikai hős*, aki missziót végez, mint Zrinyi Miklós, és vértanúi halállal hal.

Homeros művészete abban tündöklök, hogy ezt a *két ellenséges főhőst* minden oldalról jellemzi és köztük egyformán megosztja érdeklődésünket. Csak az ő *nemzeti* eposzából hiányzik a nemzeti chauvinismus s ezért olyan mélységesen költői.*) Más nemzeti eposzokban ellenben, pl. az Aeneisben Aeneas, Tasso eposzában Godofred a maga lovagjaival, a Niebelungokban Siegfried, a Zrinyiaszban pedig Zrinyi szinte elhomályosítják ragyogásukkal az ellenfél hőseit. Ebben pedig *tendentia* lappang a költészet rovására.

(Vége köv.)

IFJ. REMÉNYI EDE.

*) Érdekes tanubizonyságai egyebek közt a «disztó jelzők» Homerosunk *nemzeti* szempontból való *objektivitásának*. A *trójaiak* épen úgy *μεγάθυμοι, ἱππόδαμοι, μεγάλητορες, φιλοπτόλεμοι*, valamint honfiai az achajok és danaok *εὐκωπες, εὐκνημίδες, μεγάθυμοι, μένεα πνείοντες* stb.

Hektor disztó jelzőinek se szeri se száma: *Θοῶν ἀτάλαντος ἄρρη, διὰ μῆτιν ἀτάλαντος, βοροτολοίῳ ἴσος ἄρρη, διήφιλος* — ezek valósággal *istenitika* — *φνὴν καὶ εἶδος ἄριστος, μέγας κορυθαίολος, φλογὶ εἵκελος, πελώριος, πολέμοιο νέφος* stb. rettenetes megjelenését, hősiségét szemléltetik.

Természetes, hogy Achilleus jelzőinek lajstroma a Zeussével vetelkedik: *ἀγανός, ἀμύμων Αἰακίδης; δαΐφρων; δῖος, διήφιλος, δονυρικλντός; θεοῖς ἐπιείκελος, θεοεἰκελος, κρατερός, κυδάλμιος, μεγάθυμος, ποδώκης, πόδας ὠκύς, ταχύς, πολίπορος* stb. Ezen jelzők közül számos a görög költői nyelv állandó tulajdonává vált.

SANCTI GREGORII NAZIANZENI CODICIS MEDICEO-LAURENTIANI, CELEBERRIMI, COLLATIO.

(Pars prima.)

Cum autumnus anni 1889 in Italiam proficiscerer, *Eugenius Ábel* in curanda Gregorii Nazianzeni carminum editione me socium fore sperabat. Et ego speravi, desideravi. Plures iam codices Gregorii Nazianzeni perscrutatus illo denique viro clarissimo mortuo de edendo carmina desperavi. Sciens, quid valeant humeri, tantummodo collationes a me confectas publici iuris in diversis ephemeridibus faciam. Collationem Gregorii Nazianzeni codicis, qui præter Oxoniensem (*Clarkianum*) carminum celeberrimus iudicatur, en habes lector benevole; rogo te, ne æstimes has lectiones flocci, cum collatio accurata sit, multique versus e codice Mediceo nunc primum in lucem prodeant.

Codex sæc. XI, membranaceus est, sign. *Plut. VII. 10*. Unoquoque folio 46 versus extant. In fine liber ms. mutilus est. Folia habet 188. Inde a folio 166 Joannis Nonni metaphrasis evangelii Johannei legitur. Prima duo folia a recentiori manu, sæculo XV. vel XVI., suppleta sunt.

Contuli codicem cum editione monachorum ordinis S. Benedicti e congregatione S. Mauri (Parisiis, tom. II. 1842.).

Carmina inscribuntur:

Τοῦ ἁγιοτάτου γρηγορίου τοῦ θεολόγου προοίμιον, ἐν σχήματι, ἐν ᾧ φιλοσοφεῖ περὶ ὅλων τὴν ἐν τῷ βίῳ, διηγεῖται δὲ σχεδὸν τὰ ὧν παρὰ πᾶσαν αὐτοῦ τὴν ζωὴν πεπειράται δι' ἐπῶν.

[p. 630.] I.

1. ὁ βαναῖς. — 2. οὔρεσι. — [σοῦ]. — 3. ὀλοσθένος. — ταθείσης. — 4. ὕπῳ. — 7. ἐνὶ. — 8. ὀροστέν. — ἀμφεκάλυψ (sic!) — 12. ὀρινόμενον. — 13. λύσα. — 14. εἶα. — ἐμιγρου. — 15. ἄνωθεν. — φράνθης. — 16. ἐτύχθες. — 18. σωσίς. — 21. [δὴ]. — 23. καλοῖ. — 25. ἐς ὕστερον. — 26. συστέουσιν. — 27. ἀπὸ ἐργάζεσθαι. — ἐνδ.] ἐν εὐθέον. — 29. ἐκάσβαλε. — 36. ὑαέουσιν. — 39. ἀτα — 40. ὀβρισθής. — 41. ὀτρύνοντες. — 43. λεύσοντες. — 45. βιώτου. — 48. ῥυπτομένης. — χριστοῖς. — 50. βοιότοιο. — 53. ἄ. — κεύθμων. — 54. λυγόν. — 57. ἐνὶ. — 58. ἀμφικανόντες. — 60. ἐοικώς] ἐομώς. — 64. ἀνθρώποισιν. — 65. ἐ. σ.] εἰλεναίρων. — 67. δόκοισι. — 69. ἐνὶ. — 72. νηρίθμος. — ἐφεξόμενοι. — 76. ἐμὸν. — 77. πυροφόροιο. — 82. δ' ἐπιέσπετ'. — 86. πόθος] πόνας. — σίδιν. — 88. εὐπολίεσσιν. — 90. ἀφιπταμένοισι. — Post versum 91 legitur versus: ἢ σὴ ἂν ὥς στρεψὴν· ἐπὶ τ' ἀγλὺ χείρας ἰέντα. — 92. σκιά] σὴ ἂν. — χερσιν. — Versu 94 finitur ductus manus recentioris; versu 95 incipiunt folia vetustiora.

95. ὀπισθες. — 124. ἐπὶ. — 130. ἐστηώς. — θυέεσι. —

134. ἐρίζεμεν'. — 137. ἄρ' ἐκείνο. — 139. ὅποτε. — 140. μελε-
δῶνα. — 141. ἡμαρ. — 142. ἐμεῖο. — 145. [δ']. — 146. α. δ.
ἀμφοτέροισι. — 152. ἡδὲ. — 158. εἰ. — 159. [τ']. — 167. [γ']. —
172. ὅσσα πέπαστο. — λάβει αἶα. — 177. βασιλῆος. — 178. ὅστις. —
184. ἰστάμενοι. — 186. τίουσιν. — 201. ὕψοθ' ἐέργει. — 203.
ὄνειρῳ. — 205. ἱκανῶ. — 208. ἐστάωτ'. — 213. βίον μέγαν. —
218. ὅχλον τ'. — ἀλύσκειν. — 220. τ'. — ἀμφαγαπάσει. — 225.
οὔτε. — 226. μάλιστα. — 234. ἀχέων. — 235. ἐγχερίψουσιν. —
ὀδόντα. — 236. ἄλλος. — 237. ὅμοιον. — 239. μόνον. — 242.
ἐμεῖο. — 250. ζῶσιν. — 251. φθινύθουσιν. — 256. τοῖς. — 258.
ἧς. — 269. ὅ] ὅσων. — 270. ὅστις. — 272. 271. — 272. ἀπαι-
δείης. — 278. φαεινόμενον. — 284. τ'. — [τε]. — 286. [γ']. —
287. οὐρανίησιν. — 288. ἐπετέρπετ'. — 295. τὸ πάροιθεν. — 306.
καὶ κλίνθην. — 309. ἔτεμνον. — 312. ἡματα. — 315. ὁμοῖον. —
327. πνεύματι. — 338. ἐκάλεσσε. — 340. οἴοισιν. — 345. βελία. —
354. μένει. — ἐνι. — 357. σπεύδει. — 358. ἀσσυρίηθεν. — 361.
ἔχουσιν. — 367. ἱεργός. — 368. ἱερηχοῦς. — ἐννέπουσι. — 373.

λευίτης θ'. — τέ] δέ. — 374. ὁσφ'. — ἐλέαιρην. — 377. ἐλέαιρην.
380. ἡλῆκοι. — 381. ψυχαῖσι. — 388. ἐ. π.] ἐπ' ἀνδοκος. — 398.
λόγῳ. — 402. ἐστήως. — [δὲ]. — 404. με καὶ μ' οὐκ. — 409.

κλύε. — 411. ἐδίκασας. — 413. τοίην. — 418. οὐδέν. — 421.
ἄρ. — ἐρύσειεν. — 425. ἡματι. — 432. [δ']. — 433. ἡλί. — 437.
ἀμείνονα. — 444. ἀβραάμ. — ἰσάκ. — 452. σφραγίς. — '470.
εὐρίπποιο. — 474. ἐσύστερον. — ὀπτόθι. — 477. [γ']. — 481.
δηιωθέντων. — 482. ἐς] πρὸς. — 492. κάμπτων. — 493. τίνω.
502. εὐρώεντα. — 508. χέρειον. — 519. μέσον. — 521. ἀμφικα-

λόπτει. — 526. ἡμαρ. — 532. ὑπαίγματα. — 534. βαίησιν. —
541. τῆς. — πλείον. — 552. σταλάξειας. — 554. πυρ.] φάους. —
557. ποιήν. — 558. ἄδην. — ἐδάμασας. — 559. τινύμενος. —
566. [δ']. — 568. [τ']. — 569. μεγάλῃς. — 578. φλόγα. — 580.
ἀποτηλόθε. — 582. δ' ἐμὲ. — 586. [πέσοι] in textu, sed inseritur
ab alia omnino manu. — ἐμεῖο. — 592. φαάντερος. — 607. τρο-
μέουσιν. — 610. ὑπερθε. — 616. πελάσσει. — 617. πέσσει. —
623. ἐμεῖο. — 624. κ. ἀ.] ἀναρχετ.

Παρθενίας ἑπαινος. [p. 298.] I.

2. κραδίης. — 8. ξυνός. — εὐσεβέουσιν. — 18. ἐλκώμεθα. —
21. ἐκ ποθεν. — 27. οἶον. — Post versum 27 (folium 8.) excidit
folium. Folium nonum versu 124 incipit. — 125. κατόπισθεν. —
136. μόθοις. — 138. Παιδὸς] χειρὸς. — 155. μῆξις. — 156. πρ.
πρόσθεν. — 159. τ' ἰδέειν. — 165. δε. — 176. δς. — 177. ἀπειρήτος.
— 189. ὡς δ' ἄπνοια. — 192. ἐστήσατο. — 194. σκιέσσει. — 195.
χαράγμασιν. — 196. δ'. — 197. ἐπειδὴ. — [καὶ]. — 201. [δ']. —
202. ἦλθε. — 208. ἐστ. . [!]. — 209. ἴστατ'. — 211. χριστοφόρῳ. —
216. ὑφικάρηνα. — 219. δέξαιτ'. — 220. καλέσομεν. — 222. [δ']. —
223. αἰσι. — [225]. — 229. ὁμοζυγίην. — [τ']. — 230. ἀλλήλοισι. —

236. ῥίτσι [τε]. — 239. ἐπι. — 240. τέθηλε. — 242. ἄρρενα. — 247. μοι. — 251. παροιθε. — 252. [δ']. — εύρατο. — 256. ἀρόσσειν. — 257. φουσεργίην. — πελάγεσσιν. — 260. ἄγειρεν. — 262. πόδες]σθένος. — εἰμεν. — 263. ἔθηκεν. — 271. φιλοῖς. — 275. πόθον. — 276. τίθησιν. — 277. τι. — 283. ἐλαφρόν. — 286. πολλός. — 288. ανευθεν. — 291. εἰς] ἐν. — 292. πρῆξις. — 293. ἀμηδές. — 294. βιώτω. — 297. ἀπόπροθι. — 298. πάντεσσιν. — 305. μέγα κρατέοντ'. — 308. ἐκάθηρε. — ὅλ.] πᾶσι. — 311. πολίων. — 312. θυσις. — 319. χριστοῖο. — 321. πρῶτον] ἦεν. — 325. δυο καὶ δεκα. — 337. κρατέουσι. — 342. παρῆσι. — 343. τριγίνοις. — ἀδρανέουσιν. — 344. καταχθονός. — 345. τε. — 350. μεγάλοισι. — 354. [τε]. — 357. ἡματίοις. — 358. πηγαῖσι, sed in rasura. — 361. εὐστρεπτοῖς. — 361. οὐδὲ] οὔτε. — 363. παῦροις

δέ γε π. [sic']. — 372. αὐραις. — ^hτινασσομένης. — 378. παρθενικής νεόμικτον. — 382. τ. πρ.] πρῶτον. — ἐπέοικεν. — 391. ὄν. — 392. ὅλος. — 393. ὅσον. — 395. θεοῦ^h πλάσει. — [χρός]. — εἰκόνι. — γαῖαν. — 398. μῶνον. — 401. καταδάμνεται. — 416. ἔτισεν. — 418. παροιθεν. — 420. ἡμερίοισιν. — 421. τέλεσεν. — ἡμασιν. — 427. [γ']. — 430. ἀγῶσι. — 431. μύθοι. — 433. ἦτ'. — 434. ἦτ'. — 435. τικτομένοις. — 437. ὠκυαλοῖο. — 438. οὔτι. — 439. ἐφέρπει. — 442. ἐπειγομένω. — 445. τροχόντος. — 448. ἐκέδασσ'. — 453. [τε]. — 454. φονῆας. — 457. τῶν. — 460. ἐ. ζ.] ἐπιξείνουσα. — 469. ὅσοι. — 477. τις. — 487. κακίην. — 488. κικλήσκουσαι. — 490. φουέσσεται. — 498. αὐ] ἦ. — μεγαλοσθένος. — 499. ἐξηγην. — 500. ζήλου. — 501. [δὲ]. — 504. προσέηκεν. — 512. ἦκεν. — 516. μολιβδῖς. — 517. ὁμοῖος. — 520. ὁπόσον. — 522. κόσμων. — 523. τι. — 531. εὐρυθεμεῖλω. — 532. ναιετάουσιν. — Post vs. 534 legitur versus: ελπωρῇ καθαροῖς τε νοήμασιν ἐκ καθαροῖο, deinde vs. 535. — 537. σάρκει. — 538. οὐδ'. — 539. ἦφ. — 541. εὐθαλέςθουσιν. — [542.]. — 543. δ' αὐ] δῆ. — 545. γε] τι. — 547. δίσσα. — 548. ἱεμένη. — 550. ἀμφοτέρησιν. — 555. ἴδριν. — 556. διατεκμαίρωνται. — 563. ὅπωπε. — 564. κύκλος δ'. — 567. μοι. — ἐπτοίησεν. — 569. ὅλον. — 570. ἐγείρει. — 573. οὐρανίους. —

^v580. βέλτερος. — 581. θνήσκει. — 590. ὁποπτεύουσ'. — 592. ἀναγλῶσσοι. — 594. [τε]. — 596. ἐδιδάξαν. — 600. βᾶλλοι. — 601. ἐλαφροτέρη. — 609. βέβρηθε. — 620. γαυροτέρα. — 628. ἰόντες. — 634. πικρόν. — 636. ἄλλος. — [δ']. — 639. ἡματι. — 641. νυμφίον ὄν. — 647. τε. — 654. εἴοικεν. — 658. μίξεν. — 661. κλοπίης. — πανελεγγέος. — 663. κακὸν. — ἐστιν. — Ad vs. 664 legitur in margine: γρ. ἔγκατ' ἀναπτον. — 668. εἴργουσι. — ἦκεν. — 671. δ' ἐμῆ. — πόθων. — ἀπότληόθε. — 681. παρεμεινεν. — 688. λόγων. — 690. ἐμεῖο. — 696. ἐβλάστησεν. — 700. κεν] γάρ. — 701. ὥρης. — 702. πολιαί. — ἠβώοντος. — 703. [γ'] ἐν. — 704. εἰαρινοῖσιν. — 705. ἀνέτειλεν. — 707. τῶς. — 709. βαρεῖάν. — 710. ἀέλπτως. — 711. χορείην. — 715. μηρύγμασι. — 717. πα-

ραιφασίης. — 718. [τ']. — ἐϋκλείην. — 723. γηθόμενοι. — 727. ἀφραδίησιν. — 729. φιλέοντες. — 730. ἀμφοτέρησιν.

ὕποθῆκαι παρθένους [p. 338.] Π.

2. ἐμοῖσιν. — 3. κ. α. π.] περίφρονα ἀγλαόμητι. Post versus noni γοεροῖσι versus decimi τεῖν et cett. sequuntur, de usu ergo 9. ὕπ. usque ad 10. μ. desiderantur verba. — 16. προφρεστέρος. — 19. ἡέλιος. — 20. οἶδ' ὁρώντες. — 21. τέρποντ'. — φορτῆρσιν. — 23. ἀτρεκεος. — 24. ἦ. — 27. Pro τοῦ priorī τὸ legitur. — 35. ἐπέοικεν. — 36. ἐπι. — γλώσσαις. — εἴη. — 41. ἔσπεται. — γλωσσάν. — 46. στυγέουσι. — 54. ἀργαλέοιο. — 55. μηδεμενέκ. — 57. ἐπίσπη. — 58. τρομέειν. — 59. τίθησιν. — 67. ἄνωθε. — καταφλέξει. — 69. νυχίαι. — 73. αἵγλης. — 75. πᾶσι. — 76. πετρόωτο. — λόγοισι. — 77. αἰσχροῖσι. — ἀφαδέεσσι. — 83. τρυφώντα. — 91. τῆλεθ' [sic!]. — κυδιόωσα. — 93. ἄγνὲ καὶ ἄγνη. — 96. ἄρσεν' ἅπαντ'. — 97. ναί. — 98. γρυσίω. — 99. ἐπι. — 100. πιστός ὁμορροφίος. — μελέεσσιν. — 102. κεύθη. — διώκη. — 103.

ἀερθείς. — 106. ἀκέρση. — 109. ἐπικούρων. — 126. χήραος. — ἄρωγός. — 134. [τὸ]. — πότιον δ'. — 139. ὑπερφιαλοῖο. — 140. λ.] πικρῆν. — 144. δμώεσσι. — 146. ἄσαι. — 152. φίλος. — 153. μερόπεσσιν. — 154. καὶ μῦθον. — [τ']. — ἐμείο. — 155. δεῦτε. —

157. οἰκήσετε. — 158. γαῖαν. — 160. χέοιτο. — 165. ἰέμενον! — ἡγεμόνευεν. — 167. πόντος θ'. — ἔδωκεν. — 172. γαῖαν. — 173. φακάδεσσι. — 175. κεραμοῖο. — 181. δανειήλ. — 183. ἡερίην. — 186. συνεέρεκετο. — 188. δέ. — 189. εὔρος. — 190. ἔδῃσεν. — 194. ἔοικεν. — 195. σουσάννης. — 197. ἀθ.] ἀδικοτᾶτας. — δ'. — 198. σάωσεν. — 212. δαμάζῃ. — 213. ἐπι. 215. ἐκέλευε. — 218. βροτὸν] θεόν. — 220. χορὸν. — 221. κατεχειν. — 222. τον. — 227. τε] δε. — 231. ἀλλ' ὅς τι. — 234. ἀλλεται. — 238. φαρμαθεσσι. — 239. κλειμάκος. — 241. φάσδε. — 242. ἀμεμπτον. — 246. μῶμον. — 247. σαμβάλα. — 251. εἰ. — φιλήν] φαίην. — 262. ἡμαρ. — 264. αλωήν. — 267. ἀλωήν. — 273. κύρσεις. — 275. ἐλαύνει. — 281. αἶμ.] οὐλομένοιο. — 284. διέχευεν. — 286. ἐπιφρίσσουσιν. — λυομένοισιν. — 290. ἔλῃσιν! — 291. [γ']. — αὐτίκα. — 301. ἀγείροις. — 305. σωφροσύνην. — 306. γυναιξίν. — 314. ἐήκαν. — 315. φορέύμενος. — 316. [κ']. — 317. μ. κλ.] παναυγέος, in margine: γρ. μέγα κλέος. — 318. κλέψειαν. — βελίας. — πλῆγκτης. — νόου. — 319. ἴοις] ἴθι. — 320. μέλει. — 321. λογίοισι. — σοφή. — 326. σάφρον. — 329. ξεινοῖσι. — 332. φιλοξενείης. — 333. προφρονέως. — 335. πολυξείνοιο. — 338. ἀπο. — 344. ἅπασιν. — 346. ἄζω! — [349]. — 351. εσιν. — 354. δέ τε] τῷ. — 356. ἱμεύρουσα. — 359. ἴσον. — 363. σάφα δ'. — 364. ἐπιπνέουσην. — 368. ἀνόλισθον. — 369. ἐλαφρός. — 372. [τ']. — 378. αἰθομένησιν. — δαΐδεσσιν. — 384. 383. — 384. λεύσσαν. — 387. θεσμοῖς. — 392. μίμνει. — 394. γαμεῖλιον. — 395. εἰματ'. — ἔχον. — 396. γάμου. — απο. — 399. εὔρημ'. — 400..

ἀρχομενοισιν. — 404. Pro secundo καὶ legitur ναὶ. — 405. ἐωλπα. — 407. ὁλοισθε. — 409. ἴσον. — 415. ενεπουσιν. — 417. ζυγίος. — 422. ποδοῖν. — 423. ῥῖψαι. — 428. εἰκελον. — 429. προσεβή-
σετο. — χρυσὸν. — 431. πόδεσσιν. — 432. ἀνανίαν. — 442. ἀ. ἐ.
ἀδερύει. — 443. ἀπ'. — 448. 447. — 448. μελεδωνοῖς. — 455.
ἴσον. — 456. ἔδωκεν. — 462. ἔχοις. — 463. ἀνασειρειν. — 465.
φιλότακνον. — 466. ἱρὸν. — 468. γειπόνος. — 470. ἴσον. — 481.
γε. σὺ. — 482. στήσεις. — 483. χεῖρας. — 485. γε. — 486. φή-
φοισιν ἀνίσοις. — 487. τῷδ'. — υποδαμνατ'. — 488. π.] τηρόμε-
νος. — σάρκα πεδήσεν. — 493. γαίην. — 495. ἐοῖς μήσαντο. —
499. δέ. — μαργασύνησιν. — 500. χρυσὸς ὄφεις. — 504. σφῆσιν. —
μέτρουσιν. — 509. ἐρωτας. — 510. αἰμορροούσης. — 511. η. —
519. ἡματιγστίν. — 523. ἀπαλάς. — 524. θηρσίν. — 530. αἰθό-
μενοι. — 531. εὐσεβέσσιν. — 532. ἡθθεοισιν. — 534. ὦ. — 537.
ἔδν. — 541. κουριδίοισι πόθοις. — τηγείσα. — 542. ἐδνιν] ὄρνιν. —
546. τόκοισιν. — 548. ποθοισιν. — 553. γάμοισιν. — 555. μῆξις. —
556. πάντα φράσαντο. — 560. ὧς μ'] ὁσμ'. — 564. ἐδήσεν. — 565.
ελων. — 572. Pro priori ἄλλος ἄλλοις. — 575. απο. — 583. μάχνη-
σσόν. — ὀλμὸν. — 584. ἦκε. — 586. ἦκεν. — ἀρ. — 587. [δ']. —
ἑασι. — 590. κρίνας. — ὄλον] ἔδν. — 592. Pro ὧν altero] τῶν. — 594.
φέρεσθαι. — 600. ἀρα. — 601. κληῖδα. — 606. εἴσι. — φλόγες. —
612. ἐσκληκῶς. — 613. πιαιν.] δίνεται. — 614. ἡματα. — 616.
δεξιτερην. — 621. ἐδιτάξεν. — 624. κλέπτουσι. — 625. ψιτακός.
ἀγκυλόχειρος. — 627. καθύπερθε. — 628. βαίνουσι. — 631. δ'
ἐφέστατο. — 638. ἰνδός. — 639. κρατερὸν. — 640. δαμάσαι. —
644. ἐπίρροπον. — 646. ἡχθῆρε. — 651. ἱεμενοιο. — Post vsum
651 leguntur:

ταῦτα χέρες· σὺ δ' ἄπιστον ἔχεις νόον ἄζυγέσσιν,
οὐ μὲν ἄπιστον ἐγώ γε ὀϊομαι, ἀλλ' ἐπὶ τάρβος
φεύγεις· συζυγίης δε κακῶν ἐπελήθεο τόσων.

Deinde sequitur vs. 652. — 652. πηροῖσιν. — 660. ἐλοῦσα! —
668. μαρμαρόεσσιν. — 669. [σε]. — ἔθῃκεν. — 672. οὐρανιοισιν. —
678. ἀγγήρων. — 682. καθαρῇσιν. — 683. λόγοις. — μεγαλησιν. —
685. ἄμμιν.

πρὸς τοὺς ἐν κοινοβίῳ μοναχοὺς [p. 384] V.

6. προσέσχεν. — 12. πλεῖον.

εἰς ἐμαυτόν [p. 918.] XLV.

6. ἄψα. — 26. μέλποντ'. — 39. ἵσταται. — 45. κεῖται. —
κακὰ] λυγρὰ. — 48. λάβρω. — 50. απαλοῦ. — 51. ἐν. — 52.
αγαθός. — 64. καμψότερον. — 65. φέρων. — 71. μοι. — νόος. —
83. παρσεῦσιν. — 91. λύων. — 105. παναισχέα. — 111. μῆν. —

II

115. ἡ. — 118. μολοβδαίνειν. — 120. κηρίω. — 122. ὄφρα νόσον
σκεδάσω. — 127. νόκτας δ'. — 131. νύξεσι. — 134. πτολίεσσι. —
135. ὀρυμαγδῶν. — 141. θήρεσιν. — οἶος. — 142. λ.] λοιπην. —
149. δάκρυσι. — ἀλγινόεσσιν. — 150. χειμερίοις. — νιφασιν. —

151. *Ἦε ἡματα.* — 153. *ἔδησεν.* — 165. *ὄγ'.* — 172. *εἰς.* — 173. *ὦ.* — *κακοῖσιν.* — 175. *γεινομενοῖσιν.* — 177. *λαϊνέεσσιν.* — 182. *εἰρυσεν.* — 188. *κρείσσονα.* — 190. *μετιδιῶν.* — 198. *εὐξαμένη.* — 205. *ἀπαλός.* — 206. *εἰκόνας.* — 208. *ἦθεσιν.* — [δ']. — 209. *ἐγγραφον.* — *κακοῖσιν.* — 213. *ἴσον.* — 214. *ἀνδρομέης.* — 217. *δὲ.* — 219. *ἄλωγν.* — 220. *καμάτους.* — 221. *γονέων.* — 227. *ἀπαλγν.* — 231. *ἀργυφείοσιν.* — 239. *ῥσσα.* — 247. *αἰδοῦς.* — 248. *ἐννήτων.* — 255. *εἰρομένω.* — 259. *ἡμετέρησιν.* — 265. *δηρὸν δ'.* — 266. *φαινής.* — 273. *τὸ πρῶτον.* — 289. *ἀκτίνα.* — 295. *ἀπέρραθε.* — 297. *πόθος] ποσ.* — 311. *τε φίλει.* — 313. *λόγε.* — 323. *δὲ] καὶ.* — 327. *αὐτοσῆγν.* — 330. *ἀντιφάους.* — 337. *ἀπαλὸν.* — *φρένα.* — 340. *ἀμφαδίτην.* — 341. *λογχῶντα.* — 345. *ἡματι.* — *ἡμαρ.* — 347. *μελεδωνῶν.*

εἰς ἐμαυτὸν μετατῆν ἐπάνοδοσιν. [p. 856] XIX.

2. *ἐνείκεν.* — 3. *ἥρεμα.* — 8. *ὠδῖς.* — 15. *λαϊνέες.* — *νιφάδεσιν.* — 24. *δαρυστὺς.* — 26. *πόλις.* — 32. *ἀεθλεύοντα.* — 35. *ἔπεσιν.* — 38. *ἐέργει.* — 41. *ἄμυδις.* — 43. *νόμος] λόγος.* — *ἡγεμόνευεν.* — 45. *χρυσείας.* — *ἀγειρεν.* — 48. *μεγάλῃσιν.* — 49. *ἔσομενοισι.* — 58. *πνεῦμα μ'.* — 59. *ἀκανθοφόραισιν.* — 69. *ἡγεμόνες.* — 74. *γ' ἐ.] γε μὲν.* — 75. *νοχίησιν.* — 76. *ὦν.* — 83. *ὀπη.* — 84. *λαγόνεσσι.* — 86. *νεκρὸν.* — 99. *ἔχοιμι.* — 100. *ζώην.* — 102. *ἄρ.*

εἰς ἐπισκόπους [p. 848] XVII.

4. *γραπτῶν.* — 8. *θαρσελέην.* — 12. *πλεκτῆς.* — 14. *ἐκτοθι.* — 21. *ρομερήσι.* — *παλάμῃσιν.* — 38. *τρισι.* — 45. *μὲν.* — *πολλὰ μόγησα.* — 57. *ἔστιν.* — 59. *τὸ πάροιθεν.* — 62. *ἄπνον.* — 68. *συμπλεόνεσσι.* — 69. *ἐλωρια.* — 82. *μαινομένοις.* — 83. *αἰγμάσσας.* — 87. *οἰδμαίνοντα.* — 91. *ὁμόφρονος.* — *ἔσπομ'.* — 93. [τε].

περι εὐτελείας τοῦ ἐκτὸς ἀνθρώπου. [p. 878] XXXII.

1. *πλειᾶ.* — 3. *ναιστάειν.* — 12. *ἡματίοισιν.* — 15. *μέγας.* — 19. *ἐωσφόρος.* — 22. *θηροφρόνων.* — 25. *ρίκνός.* — 29. *μεγάλοις.* — 37. *ἐλπωρήσιν.* — 42. *ἐπικήδιον.* — 43. *ἴσον.* — 44. *όσται.* — 48. *μέχρις.* — 49. *ἐπέεσσιν.* — 50. *ῥσων.* — 58. *κωλίτμασι.* — 59. *σκοτόμησαν.* — 60. *ἀλλήλοισιν.* — [δ'].

εἰς ἐμαυτὸν καὶ τὰς κακοπαθείας. [p. 910.] XLII.

4. *πόλιες.* — 5. *ἰχανῶν.* — 7. *οὐδε δυνάσθηγν.* — 13. *χρυσίου.* — 26. *λύσιν.* — 28. *χάριν] ἔνεκ'.*

εἰς ἐμαυτὸν. [p. 912.] XLIII.

2. *οἴγετ'.* — 3. *εκαμψεν.* — 6. *ἡδὲ.* — *ἡλθεν.* — 9. *ἀλοτρίης.* — 19. *ἐλωρ.* — 20. *ἐλώριον.* — 21. *πυρίκαυτον.* — 27. *ὁ θ' ὀλωλοτατ'.*

εἰς τὴν ἐκκλησίαν ἀναστασίαν ἣν αὐτοὶ ἐπη-
 #
 ξαμε ἐν κωνσταντινουπόλει. [p. 842] XVI.

2. ἡμαρτίοι. — 4. ἀκροτάτου. — 5. καλέουσιν. — 16. ἴσον. —
 22. ἐσαΐειν. — 23. ὅς μεν δὴ. — 34. εἰ. — 41. μαλαχθεῖς. —
 42. καθαρὸς. — 44. δ' ἄλλος. — 46. ληβοῖς. — 47. ἐτίναξεν. —
 48. ἄμ'. — 50. ἴκα. — 52. τοκέων. — 55. ἦ. — 59. ἔδος. —
 60. τέτρασι.^{χα} — 61. τόσσον. — 62. ὅσσον. — ἀναστασίας. — βιθ-
 λῆεμ. — 63. πολλὰ μόγησα. — 67. ἀσσυρήσιν. — 69. ἀλλοφύ-
 λουσιν. — 70. τὸ πάρος. — 76. καρπῶν. — 77. λάθαι τὸ. — 81.
 ἐν] ἐνι. — 103. ἀναστασίαν.

εἰς ἐπισκοποῦς. [p. 824.] XIII.

6. μυστιπόλοι. — 7. ἐνιδριόνωντες. — 13. ἐρδεταί. — 15. θεῖοιτε.
 — ἀπο. — 19. ἐκτοθι. — 20. ἐκτοθι. — 22. καχλάζει. — 29. ὅτε
 ἦν. — 31. ζαμενοῖσι. — τινασσόμενον. — 33. ἐόν. — 41. τε] γε. —
 δηλῆσατ' ἄλωγν. — 42. σκοτέεσσα. — ἀμφεκαλυψεν. — 46. ἀτίγων. —
 47. δόλοισι. — 57. ἀτδρίη. — 59. τέτυκτο. — 60. θυέεσσιν. — 61.
 ὕστατίοισι. — 62. ἡμασιν! — 68. τὸν. — τὸ πάροιθε. — Loco
 verbi σοφῶν est quaedam contractio membranae, lectio est, ni
 fallor, ῥοφῶν. — ἔδος. — 70. τοῦ τε. — 74. ἐνιμμεσάτοισιν. —
 75. ἔθ' ἴτε. — 83. ἐειδόμενοι. — 93. ὅς τ' ὅστις. — ἔην] ἐμὴν. —
 98. τε] δέ. — 105. δ' οὔρεα. — 108. τ' τὸν. — 109. σάρκεσι. —
 112. εἰκῶν. — 128. ἡλειδῆσιν. — 129. ἡλειδαῖς. — 131. ἡλει. —
 133. ὀνειδίσις. — ἐπέεσσι. — 138. τακτόθι. — 148. αἵματι. —
 149. γετθαῖεν. — 150. ἐχοντας.^ε — 166. ἐστίν. — 172. ἡμασιν! —
 177. ἴσα. — 179. ἴσα. — 180. καὶ] δέ. — 182. Ὅς] ὥς. — πρω-
 τόκτιστος. — 191. Ἄλλ.] ἄλλοις. — 202. ἡμαρ. — 204. συμπλός. —
 211. πινυτῶν.

εἰς ἐπισκόπους [p. 672.] X.

3. κομέοντες. — 4. ἔδος. — 5. τόσσων. — 11. [μὲν]. — 13.
 ἐπι. — 15. Prius τ' deest. — 19. ἡς. — 27. πάντ' ἀμυδῖς! —
 34. τὸ πάροιθε.

περι φύσεως ἀνθρωπίνης [p. 468.] XIV.

1. χθιζόν. — 2. ἔδων. — 11. δροσροεῖο. — 15. ἐλισσο-
 μένοιο. — 16. ἔχον. — 17. τί δ' ἴς δ'. — 19. αὐτως. — 23.
 ὄν. — 26. ἀλλ' ὅσδ'. — 31. τὸ πάροιθε. — 32. τὸ πάρος. — 33.
 με δέξαστο. — 34. Ε. ξόν. — 39. γέρας. — 42. πέλοι. — 47. συ-
 ναντήσασθαι. — 48. θυγῶ. — 61. πικρὸν] ψυχρὸν. — 63. ἐπέοι-
 κεν. — 64. ἦ] εἰ. — 69. ὁμόσπορος. — 74. ὕσταταίαι. — 79. ἡε-
 λίοιο. — 87. ἐδῆμ. — 90. ἡμετέρην. — 97. κακοῖσι. — 99. ἐκαμ-
 ψεν. — 100. τέτρυνμ' ἡματίαις. — 102. ἐπέβη. — 107. ἐσούστε-
 ρον. — 112. ἐπεσσυμέναις. — 113. κατέπαυσεν. — 114. ἡέλιος. —
 ἡελίω. — 115. κάλλος δ' ἀπρημάλδους. — 117. ἐωσφόρος. — 120.
 ἔργους. — 122. βάλει. — 123. ἐνθα. — 129. ἔπεσσον. — 132. ἄχει.

περι εὐτελείας τοῦ ἐκτὸς ἀνθρώπου: ἐλεγεία.
 [p. 476.] XV.

1. τί δ' τίς δ'. — 4. ὁφρὼν. — 17. φρίξεν. — 18. φρίξεν. — 22. δόμοιο corrigitur in γόμοιο. — γόνον corrigitur in δόμον. — 23. δέ τ' τὰ δ'. — 25. τέμνουσιν. — ἀρώσιν. — 27. θήρας. — 29. λίς. — 33. βίος] πόνος. — 34. κλαδεῶν. — 36. ἀπ.] νηπεν-θές. — ἄσθμα. — 38. ἀπο. — 43. γένος. — 51. εἰκοσετῆς. — 52. ὅστις. — 59. κῆν. — 65. δικαστολός. — 74. ἀν' αποπεμπομένη. — 76. ὤς. — 77. ὅπότ'] ὅστ'. — ἄλγεα [sic!]. — 79. πινοτῆσιν. — 80. τανθάδε. — 82. δῆουν. — 85. ἐπ'] ἐν. — 87. ἀμφιτρωνίδαο. — ἀλλ' ἐδαμάσθη. — 91. ἄσχετ'. — 93. φθιμένοισι μίη. — 94. ἱρος. — 98. ἡμαρ. — 104. ποινη. — ὅστ'. — 116. ἐγγύθεν. — 123. ῥύφαϊ. — ἡμαρ. — ἡμαρ. — 124. λαμπρός βαιόν. — 126. ἡματα. — 137. ἐσταός. — 145. δειλός. — 150. ἰδίαν. — 154. μίαν. — 159. αὐτοῖς. — 163. κρυπτόν.

π τῆς των παροντων ματαιότητος. [p. 484.] XVI.
9. ὁφρὼς. — 12. δύοσις. — 17. μελεδήματα. — 29. γενε-
τωρ. — 30. ἔχοιμεν. — 37. μιγνυμενοις.

Διαφύρων βίων μακαρισμοί. [p. 486.] XVII.
4. στρωφάται. — 5. κτεάνων. — 8. φέρει. — 21. τάδ'] δ'. —
33. εθελής. — 35. πᾶσιν. — 39. φαρισαίοιο. — 42. χθονίη. —
51. σεῖο. — 53. ἀρηρεμένη. — 57. περόφεν. — 58. ἐφαπτόμενοι. —
64. ἡμαρ.

ῥοι βίου [p. 664.] II.
9. ἐδρη. — 25. ἀπο. — 27. ἐμεῖο.
κατα τῆς σαρκὸς [p. 936.]
12. κάφραδέεις. — 18. ἀπηλεγέως. — 23. παντοδαποῖσιν. —
33. ἀπαλοῖσι. — περιρρεθέεσσι. — 35. δαμάτειρα. — 42. μεγά-
λου. — λήσατο. — 43. νινευῆ. — 44. ὅπλ. . — 46. [τ'].
κατα τοῦ πονηροῦ [p. 952.] LIV.
4. ἐγείρεις. — 13. λάβη.
κατα τοῦ πονηροῦ [p. 952.] LV.
3. ὄφι. — 5. ἐήκας. — 10. πᾶν. — Finitur vsu 12. Necno
vsu 13 habet pars reliqua titulum κατα του πονηρου; hac in parte nil
erat enotandum. Additur sine aliqua inscriptione carmen sequens.
[p. 466] XII.

3. ὀλέγγν. — Additur sine aliqua inscriptione carmen sequens.
[p. 468.] XIII.
9. Εἰ] ἡ. — 10. λύσιν. — 11. κρημνός. — ἀμφοτέρωθεν. —
Additur

[p. 970] carmen LXXIII.
4. ἐλεγχόμενων. — 9. κ' αὐτός. — 12. λύσιν. — Additur
[p. 978] LXXXV. carmen; in margine legitur:
ἐπιστρεπτικὴ πρὸς θεὸν νοουθεσία.
4. μελεδῶνας. — 7. ἀήτου. — 9. κακοῖσι. — Additur
[p. 976.] LXXXI. carmen, e quo nil erat enotandum.
[p. 976.] LXXXII.

1. ἄλλοι μὲν. — οἷδε] οἱ δέ. — 2. τιμῶσιν. — 3. γυίας. — 6. ἄ. τ.] τᾶλλα δε.

[p. 980.] LXXXVII.

3. εἰ μὲν δὴ σὺ πέρησας. — 8. ἰδρις. — Post vsum 12 signa ~ ~ ~ a *Tollio* — ut videtur — scripta. — 24. μηκέτ'. — hoc carmine finito extant signa ~ ~ ~ et sequitur carmen.

[p. 948.] LI.

9. δόμος. — 12. δάκρυ] δάκρυς. — Fine huius versus signa ~ ~ ~ — 16. ἡλείου. — 19. [τε]. — λεχέσσιν. — 22. [τε]. — 29. ἀπίδ'. — [δ']. — 32. ἡλίας. — 33. ποτ'. — ὅκ' ἐκφυγε.

[p. 942.] XLIX.

7. Pro λῶσον altero] λύσον.

[p. 866.] XXVII.

1. αἶ, αἶ. — 5. νωμᾶς. — 6. ἀσθμα. — 8. ευσσεβέων. — 13. αἶ, αἶ. — καταεἰβεται. — 17. κακοῖσι. — 19. Ἰλαθι.

[p. 978.] LXXXIV.

3. ἐσθλὸς ἀνουςος. — 4. [δ']. — οἶδεν.

[p. 868.] XXVIII.

7. ἄψε'] ἔθματ'. — 8. ἀνισταμένη. — 12. ἡμαρ. — ἰσχεο.

[p. 862.] XXII.

9. θεῖαν. — 19. [δ']. — ἀμαρτ'. — 20. κῶνες. — λαγφόν. — 22. Ἰλαθι. — ὑπόδεξαι.

[p. 990.] XCII.

9. ποιμέσσιν. — ~ ~ ~

[p. 954.] LVII.

Nil fuit enotandum.

^ε π τ ὦν ὅσα ἐν δ:αθήκων [p. 258.] XII.

2. ἡ. — 4. νόττεσθαι. — 10. ἐβρ. . — 14. [δ']. — 15. ἐσχα-
τος. — 16. [γ']. — 17. σολομόντιαι. — 18. ἀσμα. — 23. ἀμ-
βακούμ. — σοφωνίας. — 25. ἡ μία. — οἶδε. — 26. ἱερεμίας. —
27. δανηήλος. — 28. δύο. — 31. ἐβραίοις. — 39. γνησίοις.

[p. 262.] XIV. In margine: π τ δεκαπλήγου.

2. ὑποτρομέεις. — 4. ἐβρασεν. — 5. σκήπεσσιν. — 11. ἐκα-
λυφεν. —

[p. 262.] XV. In margine ^ε π τ δεκαλόγου του νόμου.

1. ἔν. — 2. σῆ. — 3. τε. — 5. οῦ. — 7. ἐπέοικεν. — 8.
ἀνδροφόνου. — 9. μαρτυρίην.

[p. 262.] XIII. In margine ^ε πατριάρχων.

1. πάτραρχαι. — 2. ρουβήν. — 3. νεφαλι. — 4. ἀπὸ. —
ἰσάχαρ. — 5. βενιαμίν.

[p. 272.] XIX. In mrg. ^ε π τ ἰβ μαθητῶν.

2. ἀνδρέας. — [secundum τ'].

[p. 266.] XVIII. In mrg. ^ε π γενεαλογίας τοῦ χριστοῦ.

2. ζ. — 3. αῖς. — 14. σολομοντιάδας. — λουκάς. — 15. δόο. — 17. οὐχ. — 21. ἐβραῖος. — 25. χρ. μικρόν. — 26. ἐσθλόν. — 27. μελχει. — 28. ἡλει. — 29. ἡλει. — 39. λευεῖδης. — 41. ἀγγέλων. — 42. ἀρών. — 43. ἡδ'. — 44. οὐχ. — 46. νααστών. — 47. δέ. — 54. πατρώοις. — 57. ῥήτρης.

Inde a vsu 60 pars inscribitur in mrg. π γενεαλογίας χριστοῦ.

60. Ἐμπαλιν. — γενεάς. — 63. ἐνώς. — 64. ἰάρεδ. — 67. σῆμ. — 69. Φαλέκ. φάλεκ. — 70. ῥαγαῦ. — σεροῦγ. — 72. [δ' prius]. — 73. φάρες. — 74. ἀμιναδαβ. — νααστών. — 75. νααστών. — βοός. — βοός. — 76. [δ' prius]. — 77. ναθάν. — 78. μεννάν. — μενναν. — μελέαν. — τοῦ δ'. — 79. ἰωαννάν. — 80. ἄπο. — ματθατ. — 81. ἰωριμ. — ἰωσήφ. — 82. ἡρ. — 83. ἐδδει. — μελχει. — νηρεί. — 84. ἰωνάν. — 85. σεμεεῖν τε αἰ. — 86. ἐσλίμ. — 87. αμώς. — ματθίας. — 88. μελχει. — λευει. — ματθατ. — ἡλι. — 94. σολομών. — 96. αχας. — 97. μανασσή. — ἁμώς. — ὠσίας. — 98. ἄλωτόν. — ἡγαγεν. — 99. σαλαθαηλ. — ἄβιοῦδ. — 101. ἐλεάζαρ.

χριστοῦ τὰ θαύματα κατὰ ματθαῖον [p. 272.] XX.

4. εἶτ'. — εκατ. — 5. ἐκυρῆς. — 6. ἡύνασε. — 9. ἀψαμένης. — 11. εἰνατον. — 12. δέκατος. — 15. πλησεν. — 17. ἐκ και δεκ. — πόδεςσιν. — 18. πόντος μέγας. — 19. ἐδίωξεν. — 24. ἡελίοιο. — 25. [δέ]. — 29. πῆρα. — 31. βιθανήθεν. — 32. ἡγράν. — 38. γαλιλαία ψάνη.

[p. 276.] XXIV. In mrg. παραβολαί.

5. σπόρος. — 11. πικρῶ. πικρόν. — 12. ἴσον!.

[p. 276.] XXIII. In marg. θαύματα κατὰ ἰω:

4. βασιλικοῦ. — 5. ἐνάειρεν. — 6. τέλεσε. — ὅδευε.

[p. 274.] XXII. In marg. χθ θαύματα κατὰ λουκῆ

1. ἄλλα δις ἐπτὰ. — ἔγραψεν. — 4. εἶξε. — 6. πόρεν. — 10. ἄρ. — 15. ἐβρ. — 16. ἀπεσκέδασεν. — 20. φίλοις.

[p. 278.] XXVI. In marg. περὶ τῶν παροιμιῶν ὧν ὁ λουκάς

ἐμνημ'.

5. ἐπειτ. — 6. λησταῖς. — εἶτα παρακαίρον θύραις. — 7. αἰτεῖ. — 8. [δ']. — 9. ἐλπίσιν. — 13. συκὴν. — 20. φαρισαίου.

[p. 274.] XXI. In marg. χθ θαύματα κατὰ μάρξ'.

1. ἔγραψεν. — 2. θαρσαλέως. — 3. λέπρα. — 5. λ. εἶξεν. — 6. λεών. — αἱματόεσαν. — 7. πόρεν. — ἱαίροιο. — ἔδησεν. —

9. ἐδίωξεν. — 14. φάός τε.

[p. 278.] XXV. In marg. παραβολαί.

1. μῦθος δ'. — 2. ὁμοῖον. — 5. εὐρυχώρῳ.

παραβολαί [p. 280.] XXVII.

1. φαρμάθοισιν. — 2. [εἶν]. — 5. ἡελ. — βολίσι. — 10. δεθῆναι. — 11. σύμ. — κακόν. — 17. ἡερίσιν. — 23. ἐνι. — 26.

ἀλιῆς. — 28. ἔνι. — 29. ἀλίην. — 30. — ἰχθύν. — 31. ἐγκα-
τάθουσι. — 32. καλήν. — ἀλωήν. — 33. ἡῶς. — 34. ἴσον. —
42. ἀλωῆς. — 46. ὅστις. — 47. βοών. — 51. αἰθομενησιν. — 55.
θείης. — 61. κραδίησι. — 65. ἀρχομενοισιν. — 67. οἶων. — 71.
δῆ] δ' εἰ. — 72. λυχνείης. — 76. ἀπο χριστέ πόληρος. — 78. ἐλά-
της. — 80. συκῇ. — 84. οἶκον. — ὧ 'ναξ] αὐθις. — 87. χρη-
στοῖς. — 89. χρηῖζον. — 93. φαρισαῖοι. — 97. φιλωφρονέων. —
δ' ἄπο. — τῆς. — 99. ἔχοι. — 100. ἀδρανέοισιν. — 101. ἐγγυα-
λιξεν. — 103. ἡμετέροισιν. — 105. κλέος. — ἀντιτόχοιμι.

Spatium unius versus.

p. 206.] I.

6. οὐ θεόθιν. — 12. λαμπόμενοι μωσῇ. — 20. νεοπῆγα. —
21. ἐμεῖο. — 23. ἀτρεκίη. — σάλπιγγον. — 25. περιγραπτός. —
27. [καί. — 31. κινυμενη. — 32. μούνοι.

[p. 208.] II.

4. αὐτοφρονῆρος. — 6. ὑπέρτερον] ἀπὸ ῥορος. — 8. γεννήτορι. —
9. δ' ἐφαάνθη. — 17. γεννήσεις. — 19. οὐ. — ἡμος. — 22. ἡε-
λίσι. — 26. ὅ] οὐ. — 30. οὐχ. — 32. πᾶν. — 36. γέννησιν. —
38. ὡς το. — 39. Ὑῖον] οἶον. — 42. βάλλοισ. — 45. μήποτε' ἔην. —
αὐτῶν] λυτόν. — 46. λόγοις. — μένη. — 50. ἀντιθεοῖο. — 53.
θεοῦ. — 55. ἔκητι. — 59. ὅσσ'. — γε] τε. — 61. δυσόδοισιν. —
65. μιν. — 67. ὑπέργεθ'. — [δ']. — 69. ἄμειψεν. — 71. ὑπὸ. —
73. παρετοῖς. — 77. αἶρεν. — 80. εἰ κείνα (sic!). — τόδε. — 81.
ἀτιμαζειν. — 82. τεύχει. — ~ ~ ~

[p. 214.] III.

2. ἔθνηκεν. — 3. ὁ μοι θεός. — 5. ὀλβιόδωρον. — 13. ἐθέλη. —
14. εἰ] οἱ. — καρδίη. — 16. ἴσω. — 18. ἀφαυροτάτησιν. — 25.
αὐγάζεσθαι. — Versus 26 et 27 hoc modo in unum versum con-
cinnati: παύροισιν πινυτοῖσι φαινομένην ἀναφαινω. — 29. ἡμ.]
ἄμμιν. — 31. φερων. — 35. εὐστρεφέεσσι. — 36. αὐτ. ἐπ.] ἔλθ'
ἐπίκουρος. — 37. τῇθ'. ἐγένετο. — 38. γόνος] γάμος. — 42. ἀκ-
τιτον. — ἡδ'. — 43. ἐλίσσων. — 48. λουλαμενος. — 50. ἡέ. —
λοετρὸν. — 51. ὅλον] ὅλος. — 57. λόγους. — 59. τέμνη. — ἔχεις. —
61. πηγῆς. — 63. [δὲ]. — 65. ἡλιακῶσιν. — 71. τρισί. — συμ-
φάεσσιν. — ἦν. — 74. ἰσάριθμα. — 75. ἔκαστον. — μόνον] θεόν. —
77. τινά. — ἔχει. — 78. σεμνόν. — βροτοῖσιν. — 81. ἴσον. —
82. λύσιν. — 84. καλέομεν. — 85. ἐκάσεν. — 86. ταυτὸν] θ'
αὐτόν. — 93. ἴσω. ~ ~ ~

[p. 218.] IV.

1. ὑμνήσωμεν. — 4. νοεύμενα. — 5. μὲν] ἐν. — 6. ἀλλ'
ἐγένοντο. — 9. ἦ. — 13. ἔσταμεν' ἀνδιχα. — 14. δ' ὁ. — 15.
τουτῶν. — 16. ἐλίσσων. — 19. Ὑ. τὸ] ὀλητὸς. — κινυμένοισιν. —
20. θεῖα. — 21. ἔοικεν. — 30. ἔγειρας. — 34. ἄγειρας. — 36.
ἔγωγε. — 37. ξυνόν. — 42. φύσιν. — 45. ἐνείκεν. — 47. ὑπερο-
πλείησι. — 50. ἐμῇ. — 51. ἡδε. — 56. φῶτες. — τόσσον. —

60. φραζώμεσθ' ὅτι. — κίνυτο. — θεῖα, — 64. κίνυτο. — 67. κίνυτο. — λεῦσσαν. — 71. ὧδ' ἐκέασεν. — 77. νοσῶν. — στήσαι. — 82. πέλοι. — 88. βαλεν'. — 89. δε. — 90. παράστασιν. — 92. ἀπλη. — 97. θνατὸς] βροτὸς. — 100. λόγοισιν. ~

[p. 224.] V.

1. ἀπείρω. — 5. ἐλίσσόμενον. — στροφάλιγγιν. — 6. κινόμενον. — 9. λόγοισιν. — 15. ἦ. — 16. [τε]. — 17. [δ']. — ἐλίξεις. — 20. ῥήτηρ. — 22. ὁ μ.] ὁμός πόρος. — 23. συνέδησεν. — 26. τῆς] τίς. — κραταίη. — 29. δέ] μὲν. — 30. ἐλίξεις. — 33. ἦδη γάρ θ. . — 39. τὰ μὲν ἄμμιν. — τὰδ'. — φυλάττει. — 42. γεωμόρος. — 50. ἐποιεῖ] ἐλίσσει. — 51. ἐμείο. — 52. ἦδε. — νόμοιν. — 54. μάγοισι. — 56. ἕασιν. — 58. ἐβρ. — 62. ἐβρ. — 65. περόφεν. — 69. οἶον. — 70. ἰομεν. — ἐς. — 71. δέσμιον. — ~ ~ ~

[p. 234.] VII.

4. πάντη. — 5. δυομένοισι. — 7. αὐγας. — 10. ὑπέκπροθεων. — 15. πνεῦμα. — 18. ἀρχόμενοι. — αὐτίς. — 20. εἰπεῖν] εἰ καὶ. — 21. φαλιόισιν. — 26. ἡμερίοισιν. — 27. οὐρανίοισιν. — 30. πελάων. — 31. ἱεμενός. — 39. πως. — στορέσωμεν. — 44. μὲν] τιν'. — 47. πρώτη. — 48. ἐνός. — 50. μεγάλου. — 51. τόσσων. — 52. ἡέλιοιο. — 53. πᾶν. — Pro secundum εἰς] ἐς. — 55. κακίη. — 56. ἐωσφόρος. — 64. ξυνήν. — 65. τῷ ἐ.] τὸ καὶ βαλεν. — 67. [γ']. — 73. ἐνθ'. — 77. φολομηθεες. — ευρεσίκωμοι. — 80. ἀγοντας. — 82. καὶ] τε. — 89. τῆσδε. — 93. δαπτομενης. — 97. οἷ. — 95. τίσις. — 96. ἐδίδαξεν. — 97. ἀνεῦρον.

[p. 240.] VIII.

1. μῆξιν. — 5. ἐρηπστήρσιν. — 16. ἦ. — ἀλόγοιο. — 25. πελε. — 27. E. δ.] ἦδε. — 28. μένη. — μιν. — 30. θήσεις. — 36. μετενδύοντες. — 37. μοχίζοντες. — 38. κ.] τινα κύκλον. — 40. ἀνώγει. — 42. οὐ. — 44. ψυχῇ. — ἐνέπουσιν. — 45. ἐλιγμός. — 47. τόδε. — 49. τάδε. — 52. ἄλγος. — 53. ἡμέτερος. — ἄρισται. — 54. οἴμη. — 64. ἀφραδέεσσιν. — ἐστήσατο. — χεῖρεςσιν. — ἐστήσατο. — 76. βιότων. — 77. μοίρην. — 78. φύσις. — 81. π. τὸ πρῶτον ἔ. . — 83. θαρσαλέος. — 91. ἱερὴν. — 94. τῆμοςδε. — 98. ἔχουσιν ἐόν. — 99. ὑστατίοισιν. — 112. παλαιάσασιν] κακὸφρονος. — 116. ἐκέρασεν. — 118. ἐθήκεν. — 120. ἔχεται. — 124. ἦ. — πετάσας. — 125. αὐτίς. — 129. ἐβλάστησεν.

[p. 248.] IX.

3. ἐβρ. . — 4. νόσαντο. — μετέπειτα. — πείρασι γαίης. — 5. βροτῶν. — 8. γ'. — ἐμῆς. — 11. ἔρχει. — 14. τρέφασθ'. — 16. ἔτισεν. — Post versum 18. leguntur versus:

οἱ δὲ θεὸς προσέειπεν, ὅδ' ἐπλετο ἀφραδίῃσιν·
ὥς το τὲ καὶ λάω κενεόφρονι πιστὸς ἀρῶν
μόσχον ὅτ' ἐξανέηκε μέσου πυρὸς ὕβριν ἐλέγχων,
ἄλλος δ' ἄλλον ἔτευξε θεὸν νέον ἡμερίοισιν

πλάσμα νόου, τέχνη δ' ἄρ' ἐφωμάρτησεν ἀλιτρή
 καὶ πλοῦτος κακόχαρτος, ὁ δὲ χρόνος αἵσχος ἐπήξεν
 πλάσμασι καὶ θυέεσσι καὶ εἰλαπίνησιν ἀέζων
 παῦροι μὲν διαλυζάν ὄσοις νόος ἦεν ἀμύντωρ
 οἱ θεὸν οὐδὲν εἶπον ὁ μὴ νόος ἐδρακεν οἷος
 οἱ πλέονες δὲ ἔπεσιν δῆθεν ἐπιπορόμενοι φάεσσιν
 ὄφρα μὲν ἦν κακίης δρόμος ὀλίγος· ὄφρα δ' ἔμοιγε
 καὶ νόμος ἡγεμόνευεν ὃς αγραφος ἐνδον ἔκειτο
 ἐσθλὸν τ' ἡδὲ κακοῖο διακρισις αὐτοδιδακτος
 αὐτὰρ ἐπεὶ κόλποι τε καὶ εὐρέα πείρατα γαίης
 πληθύναν ἀτασθαλίης ὕβριν δ' ἐξέεσσαν ἰλὺς
 καὶ πολλοῖσι πάροιθε παιδεύμασι πλάσμα θαυμαστὸν
 γλωσσαις τεμνομένησι καὶ ὕδασι πυρὸς τ' ὀμβροῖς
 οὐκ ἐθέλεν πρῶτης κακίης ἀπο θεσμῶ τινάξει
 ἀλλ' αἰεὶ κρατεροῖσιν ἐν αἰμασιν εἶχετο σαρκὸς
 μαχλοσύναις τε μύθοις τε καὶ εἰδωλοῖσι μεμηλῶς
 δῆ τότε μητίετα λόγου τότε θαῦμα μέγιστον
 μωτῆρος θεράποντος ἀγακλῆος ἐν παλάμῃσι
 λαὸν ἀπ' αἰγύπτου τοιοῦτος ἦγε πορείης
 θαύμασι σὺν μεγάλοισι τινάσσετο δ' ἔθνεα πάντα
 ἐρχομένου τοῦ πρόσθε πυρὸς στύλος ἡγεμόνευεν
 καὶ νεφέλης ἔλκοντες ἀστημάντου διεσρήμης
 καὶ ποτ' ἐρημαίοισιν ἐν οὐρεσι θαῦμα μέγιστον
 οὐρανόνθεν καταβὰς νεφέλης ὑπο κεύθεσιν ἄγνης
 ἄγνοσάτω θεράποντι μόνω ξυνούμενος οἷω
 ἀστεροπὴ τάλπιξι· τινάγμασι λαὸν ἐέργων
 ὄωκε νόμον· πλαξὶ δὲ χαράξατο ἀμφοτέρωθεν
 κρυπτόντ' ἀμφάδιον τε ὅσον σθένε λαὸς ἀτειρῆς
 ὥς μιν ἀποσμήξειε νόμων ἐθνῶν τε κακίστων
 ὥς δὲ πατήρ οὗ παίδος ὅπαι παλάμῃσιν ἐλαφραῖς
 ἰθύνων ἀπαλοῖο παιδὸς νεοπηγέα ταρσύν
 βαιὸν μὲν πρῶτιστον ἀποχθονὸς ὕψος· αἰείρων
 μείλιχα παππάων καὶ ὀμματα θάρσος ὀπάζων
 αὐτὰρ ἔπειτ' εἵργων μιν ἐπίγνει δ' ἰχνος ὑφέλκων
 πρόσθεν ἄγει δοκᾷ δε τε δρόμον καὶ ἰθμάτα παιδὸς
 ὥς καὶ χριστὸς ἄναξ κομῶων βροτὸν ἀφραδέοντα
 εἰδῶλα πρῶτιστον ἐκάς βάλε· τὰς δε θυηλὰς
 μέλλε μὲν ἔμπαδ' ἔασε νόμου γε μὲν ἐντὸς ἔθηνεν
 μαλθακῶν κακότητα· τὸ δ' ὕστατον οὐδε θυηλαὶ
 στήσαν ἐτ' ἀλλ' ὑπὸ βίξαν· ἅπαξ λαοῖο θαμνέντος
 καὶ με νόμος κληρὸν τιν' ἐπίτροπὸς ὥς ἐφύλασσαν
 παιδὶ πατρὸς μεγάλου, χρόνος δ' ὅτε παιδὸς ἐπήλθεν
 εἶξεν ἐκὼν· κληρὸν δ' ὑποδέξατο υἱὸς ἀρίστος
 ὥδε θεός· πείθειν γὰρ ἔχει θεὸς οὐ βλεμεαίνειν
 οἷσιν ἐφημερίοισι· βίη δ' ἀγέραστος ἔμοιγε
 καὶ γὰρ τις παθέων ἐπιτάρροθος οὐχάμα πάντα

λυπρὰ φέρει παθήεσσι, πόθω τὸ μὲν, ἄλλο δὲ νούσω
 δῶκε φίλα φρονέων, ὥς καὶ μογέοντα σωσαι
 φαρμάσσων τερπνοῖσιν ἀρεῖονα μῆδεσι τέχνης
 ὥς δ' ὅτε λαοδόμος τίς ἐπήγρι κύκλον ἐγείρων
 λαΐνεον ξεστοῖσιν ἐπιρρεπέεσσι λίδοισιν
 νερθε πρῶτον δ' ἡγάσας ἐρίσσατο· τῶν δ' ἄρ' ἔπειτα
 λάας ἀγει καθύπερθε κύκλω δ' ἐπὶ κύκλον ἐλίσσει
 αὐτὰρ ἐπὶν δὴ σῆσι· τὸ μὲν βαλεν ἐκτὸς ἐρείσμα
 κύκλος δ' ἐμπεδος ἐστὶ περιγραφος ἡέρι γυμνῷ
 ὥς νόμον ἦεν ἐρείσμα τελειστεροιο νόμιοι.

Quos post versus leguntur reliqua inde a versu 19. —
 19. ἐβρ. . — 29. ἐπ' ἦν. — 31. μετόπισθεν. — 35. ὑπὸ. — 48.
 φύσεις. — 50. ἄμμιν. — 55. πελασαι. — 57. πελάσαντα. — ἀν-
 τιάσαντα. — 59. θάλασσαν. — 60. γαίη. — γενέθλην. — 61. κα-
 τέπεμψε. — 62. ἡγεμόνεον. — 63. λατρησι. — 64. ἐμοῦ. — 70.
 τεινων. — 75. τῆλε. — 76. ἀκρόγονος. — 80. ἐξεκένωσεν. — 83.
 χροῖζεν. — 84. τε σώω τε. — ἄξεν. — 85. ἀλλ' ἀμ'. — 86. πλε-
 όνεσσι μ'. — 88. ἐβρ. — χριστῷ] ἄμνοῦ. — 89. φλειάς. — 96.
 αἰρείει. — 98. ἄτ'. — 99. σάομβροτον.

Spatium unius versus.

[p. 258.] XI.

2. ἰσοθέτως. — II. ἐπ.] οὐρανιοιο λόγου. — [3. 4.]. — 7.
 ἡμέτερον. — 9. ἔρδει. — 11. μιξιν. — 12. ἀμφιθέειν.

[fol. 53 v.]

RUD. VÁRI.

PLATEN ÁGOST.

— Születésének századik évfordulója alkalmából. —

Platen egyike a német irodalom legérdekesebb alakjainak. Érdekes egyrészt sajátos írói egyéniségénél fogva, melyet nem egy eredeti jellemvonás tesz jelentőssé és kiválóná, másrészt annál a viszonymál fogva, melyben kora több német írójával és irodalmi irányával állott, s mely viszony — éles ellentéteivel — írói pályáját oly küzdelmessé tette.

August Graf von Platen-Hallermünde 1796 október 24-ikén született Ansbachban, hol atyja főerdész volt. Szülei katonának nevelték. A tiszti kardbojtot 1815-ben nyerte el, s mint hadnagy részt vett az 1815-iki francia hadjáratban. Egész szellemi iránya azonban a tudományos és irodalmi pályára utasította, miért is — szabadságot nyerve — előbb a würzburgi, majd az erlangeni egyetemet látogatta, a hol külö-

nősen nyelvtudományi és philosophiai tanulmányokkal foglalkozott. Megtanulta alaposan] a latin, görög, arab, perzsa, olasz, portugall, spanyol, francia, angol, hollandi és svéd nyelvet — úgy, hogy e nyelvek irodalmi termékeit eredetiben olvashatta, — a philosophiában pedig az akkor Erlangenben működő Schellinghez csatlakozott. Kirándulásai alkalmával Goethével, Jean Paullal, Rückerttel, Uhlanddal, Schwabbal személyesen is megismerkedett; 1824-ben Svájcba és Olaszországba tett nagyobb útja pedig azt az elhatározását érlelte meg, hogy végleg kilép a hadsereg kötelékéből és kizárólag az irodalomnak szenteli életét. Kellemetlen irodalmi és személyes vonatkozások annyira megkeserítették Németországban való tartózkodását, hogy 1826-ban végkép Olaszországba költözött. Többnyire Firenzében, Rómában és Nápolyban tartózkodott. Új hazája kék egének és gazdag műkincseinek hatása alatt keletkeztek legkiválóbb művei; itt is fejezte be rövid földi pályáját. Miután ugyanis 1835 tavaszán először látogatott át Nápolyból Sicilia szigetére, ez év őszén visszatért Nápolyba, honnan azonban a cholérától való félelem csakhamar ismét Siciliába űzte. 39-ik születése napján elhagyta Palermót, a hol hat hetet töltött, és Syracusába ment, hogy a telet ott töltsse. Egy öreg úr, Don Mario Landolina, gondjába fogadta, és midőn súlyos betegségbe esett, mely — a beteg önhibájából — helytelen, cholera-ellenes szerek alkalmazása következtében csakhamar végzetes lázzá fokozódott, híven és gondosan ápolta. A költő nem épült fel többé: decz. 5-ikén kiadta nemes lelkét. Porai Landolina kertjében pihennek, sírját 1869-ben emlékkövel jelölték meg.

Platen az irodalomnak legkülönbözőbb fajait művelte; írt dalokat, románczokat, balladákat, epistolákat, alkalmi költeményeket, gazéleket, sonetteket ódákat, idylleket, hymnusokat, epigrammákat, drámákat — névszerint: «Der gläserne Pantoffel», «Berengar», «Der Schatz des Rhampsinit», «Der Thurm mit sieben Pforten», «Treue um Treue», «Die verhängnisvolle Gabel», «Der romantische Oedipus», «Die Liga von Cambrai», — regéket, «Die Abassiden» cz. romantikus eposzt, néhány történelmi művet s æsthetikai értekezést és «Lebensregeln» czímen aphorismákat.

Platen a romantikus iskola emlőin nevelkedett, mely iskola ellen később oly heves támadásokat intézett. E részben fejlődése a Heineéhez hasonlít, a ki különben később nemcsak a romantikus iskolával, hanem Platennel szemben is ellenséges álláspontot foglalt el. Platen korábbi művein félre nem ismerhető a romantikus iskola hatása. Ezt a bélyeget hordja magán első sorban több drámai műve, különösen: «Der gläserne Pantoffel», mely a romantikus Tieck drámai regéire emlékeztet, továbbá «Berengar», «Der Schatz des Rhampsinit» és «Treue um Treue». E művekben a realis, a mindennapi élettől távol eső, rendkívüli, kalandos,

phantastikus egyéniségekkel és tényekkel találkozunk, — egészen a romantikus iskola szellemében, mely egyfelől a Nicolay-féle józan-racionalismussal, másfelől az irodalmi nyárspolgáriassággal szemben első sorban a *képzeletet* iparkodott költői jogaiba visszahelyezni. Romantikus vonás az a túllágy sentimentalismus és ködös félhomály is, melynek jellemzésére elég Platen egy dalának első versszakát idéznünk:

«Ich möchte gern mich frei bewahren,
Verbergen vor der ganzen Welt,
Auf stillen Flüssen möcht' ich fahren,
Bedeckt vom schatt'gen Wolkenzelt.»

Mi egyéb ez, mint az a romantikus sóvárgás valami ismeretlen, szebb, jobb, boldogabb, ideális világ után? Kinek ne jutna itt eszébe *Kölcsy* «Csolnakon» című költeménye, melynek szintén már első versszakából kiérzik az egésznek hangulata?

«Ültem csolnakomban	Röpülsz, égi vándor,
Habzó vizen,	Föld s víz felett;
Hallék zúgni darvat	Vajha szállni tudnék
Röptében fenn:	Én is veled!»

Hamisítatlan sentimentalis német romantika!

A romantikus iskola első fellépésének egészben véve megvolt a teljes jogosultsága. Az imént említett száraz, rationalistikus értelmesség, még inkább pedig a még Goethe és Schiller remekeit is háttérbe szorító Spiess-, Cramer- és Schlenkert-féle irodalmi silányságok ellenében — «denen man noch zu viel Ehre anthut, wenn man sie *Schmierereien* nennt» (Vilmar) — irodalmi alkotásainak méltóbb, eszményibb tartalmat iparkodott kölcsönözni.

E mellett a romantikus iskolának még egyéb életrevaló vezérelvei is voltak, melyek a kor és az irodalom elutasíthatatlan igényeit és szükségégeit voltak hivatva kielégíteni. Így bizonyos mértékben jogosult volt a classicismus általánosan emberi s így kosmopolitismusra hajló szellemével szemben a *nemzeti* szellem hangsúlyozása, a nemzeti múlt emlékeinek föllevenítése is, mely míg egyrészt alkalmas volt a classicismus irodalmi alkotásaiban lépten-nyomon fölmerülő görög-római mythologiai képeknek, kifejezéseknek és vonatkozásoknak az olvasó képzetvilágában immár minden alapot nélkülöző érvényesülését megdőnteni, másrészt megadta az alkalmat és első lökést a német népdalok, regék, mondák gyűjtéséhez, a középkori német irodalmi remekek új életre keltéséhez s a német nyelvtudomány és irodalomtörténet megteremtéséhez is. Brentano és Arnim dalgyűjteménye («Des Knaben Wunderhorn») és a Grimm testvérek nyelvtudományi alkotásai — hogy egyebet ne említsünk —

már magukban is örök dicsőséget biztosítanak a sokat szidott (igaz, hogy később el is fajult) romantikus iskolának.

Egy további jellemvonása ennek az iskolának, hogy élet és költészet között *összhangot*, sőt *egységet* akart létesíteni. Ez a törekvés természetes és egészséges *reactio* volt a *könyrköltészet* ellen, mely az élettel való érintkezést majdnem teljesen elvesztette. Élet és költészet között azonban csak úgy létesülhet egység, ha mindenekelőtt az élet maga is egységes, összhangzatos — gondolkodásban, érzésben és főleg hitben. Ezt az egységet — mind a két irányban — a középkorban vélték a romantikusok föllelhetni, melynek élete a maga lovagjaival, vándorénekeseivel és szende asszonyaival *költői* volt — mert hiszen a jobbágyok szenvedéseit, a lovagok erőszakoskodásait, a torturát és egyéb brutalitásokat nem látta a romantika, — s melyben a római-katholikus hit összekötötte a társadalom összes rétegeit. Íme egy újabb ok, a miért a romantikus iskola oly előszeretettel viselkedett a középkor iránt. A hit fontosságát a költészetre nézve még azzal is erősítették a romantikusok, hogy méltó tartalmat a költői mű csak akkor nyerhet — a mi pedig, mint láttuk, szintén egyik főelve volt a romantikus iskolának, — ha a költői képzelem az élő hit ihletétől áthatva és megtermékenyítve alkotja műveit. — A költészetnek az élethez, a *nép* életéhez való közeledését már Herder is sürgette, és Goethe követte is, — de csak működése első szakában. Az olaszországi útja után következő korszakban, melyben az antik szellem fenségétől áthatva oly remek alkotásokat hozott létre a nagy költő, mindinkább eltávolodott a népiestől, és a görög classicismusban levén föleszményét, majdnem érzéketlenné vált a jelen élete, a német nép érzelmei, óhajai, törekvései, küzdelmei, szenvedései iránt. A romantikus iskola tehát épen nem mivelt fölösleges dolgot, midőn a költészet és a nép élete között szorosabb kapcsolatot kívánt létesíteni.

A *nép* élete és költészete iránti érdeklődés — a romantikus iskola *nemzeti* irányánál fogva — első sorban a német nép felé fordította tekintetét, — további fejlődésében azonban ez iskola természetesen *más* népek életével és költészetével is kezdett foglalkozni. A romantikusok, Herder nyomdokain haladva, ki «*Stimmen der Völker in Liedern*» cz. művében a legkülömbözőbb népek dalainak gyűjteményét adta, tanulmányozni kezdték *más* népek irodalmát is, és műfordításaikkal — melyek közül mint legsikerültebb, mint maradandó becsű alkotás a Schlegel-Tieck-féle Shakespeare-fordítás emelkedik ki — megindították azt a nagyszerű *fordítási irodalmat*, melylyel a német nemzet az összes kulturnépek közt első helyen áll. Ez a kosmopolitikus vonás, mely érdekes ellentétben áll a romantika által annyira hangsúlyozott nemzeti iránynyal, hovatovább rányomta bélyegét az iskola eredeti irodalmi alkotásaira is, sőt elvvé jegyeztesedett a romantika ama törekvésében, mely, Goethe nyomán, német nyelvű világirodalom teremtésére irányult.

A romantikus iskola tehát, mint láttuk, magasztos eszmékben és üdvös czélokban nem volt szegény; szerencsétlenségére azonban nem volt képes egyetlen egy önálló, nagy teremő lángelmét létrehozni — mert Tiecket hiába erőlködött első rangú költői ingeniumnak föltüntetni —, ki az iskola törekvéseit megvalósította volna. Így azután csakhamar hanyatlás állott be és a hirdetett elvek érvényesítésének kísérlete hovatovább oly elfajulásokra vezetett, melyek ezt a nagy reményekkel fölépített iskolát még főképviselői életében tehetetlen tengődésre kárhoztatták. Jól mondja Geibel Platenről: «Er stürzte die Romantik zwar nicht, denn diese untergrub sich selbst, aber er gab der sterbenden den Rest».

A képzelem *szabadsága* ugyanis *önkénynyé* fajult el, melyre a romantikusok mint a költő el nem idegeníthető jogára hivatkoztak, s mely egyrészt a formát megvető *«ironiá»*-hoz, másrészt határtalan költői önhibtséghez vezetett. Az elsőre szomorú példa Schlegel Frigyes formátlan, vad *«Lucinde»*-je; az utóbbi megvilágítására pedig hadd álljon itt az iskola fejének, Schlegel Vilmosnak öndicsőítő sonettje:

«Der Völkersitten, mancher fremden Stätte
Und ihrer Sprache frühe schon erfahren,
Was alte Zeit, was neue Zeit gebaren,
Vereinigend in eines Wissens Kette,

Im Stehn, im Gehn, im Wachen und im Bette,
Auf Reisen selbst, wie unterm Schutz der Laren,
Stets dichtend, aller, die es sind und waren,
Besieger, Muster, Meister im Sonette.

Der Erste, der's gewagt auf deutscher Erde
Mit Shakespeare's Geist zu ringen und mit Dante,
Zugleich der Schöpfer und das Bild der Regel.

Wie ihn der Mund der Zukunft nennen werde,
Ist unbekannt, doch dies Geschlecht erkannte
Ihn bei dem Namen *August Wilhelm Schlegel.*»

A középkor dicsőítése, melyhez az egységes nemzeti szellem szerezete vezette a romantikusokat, előbb-utóbb a *reactio* karjaiba terelte őket. Nem volt bennök elég férfias erő, mely őket a megaláztatás napjaiban — a jelen század első éveiben — a nemzeti óhajok tolmácsaivá, a szabadságharczok szellemi vezetőivé tehetne volna. Bekövetkezett náluk az élet küzdelmeiből való gyáva megfutamodás (*«Weltflucht»*), s ennek természetes következményekép az a férfiatlan quietismus, melyet Busse Károly igen találóan *«wollüstiges Ich-Empfinden»*-nek nevez, s melytől minden ép szervezetű férfi-jellem bizonyos undorral fordul el. Így akaratlanul is útját egyengeték az 1815 után bekövetkezett politikai rendszernek, mely a népnek — hallatlan hálátlansággal — a szabadságért ontott vér jutalmául absolutismust adott. Érthető, hogy

Hettner a *romantikus* és a *reactionarius* fogalmait azonosoknak nyilváníthatta. A nemzeti élet nagy küzdelmei elől vagy a különben is bálványozott és Fichte philosophiája által még magasabb polczra emelt «*En*» önző féltékenységgel elzárt belvilágába mélyedtek a romantikusok, vagy a középkor túleszményített lovagi és vallásos világában kerestek menedéket, — elmerülve abban a ködös mysticismusban, mely mély közvetetlenségével és meleg bensőségével éltetője és megtermékenyítője ugyan a hit világának, de minden éles szemű felvilágosodásnak és tetterős férfiaságnak halálos ellensége. Az iskola egyes tagjai le is vonták álláspontjuk végső consequentiáját és forma szerint áttértek a katolikus hitre, — igazolva a conservativ Eichendorff állítását, mely szerint a romantika nem egyéb, mint az elvesztett otthon (t. i. a katolikus egyház) utáni honvágy.

Végül a nemzeti szellem hangsúlyozása a classicismus nagy jelentőségének és az antik mintákon izmosodott német irodalom korszakalkotó sikereinek oly teljes félreismeréséhez vezetett, hogy az iskola egyes túlzó tagjai — a későbbi műveiben a romantikus iskolához közeledő Goethenek megkegyelmezve, sőt Schillerrel szemben, polemikus szándékkal, őt vezérökül üdvözölve — Schillert egyáltalában nem is akarták költőnek elismerni.

A romantikus iskolának, nagy tévedései daczára, mélyreható befolyása volt a német irodalom fejlődésére egészen napjainkig. Különösen a *szabadságharczok költői* — Arndt, Körner, Schenkendorf — és a sváb költők — Uhland és társai — érdemelnek itt említést, a mennyiben műveikben sok romantikus vonást mutatnak. Ők azonban a tulajdonképi romantikusok formátlan szétfolytságtól, ködös mysticismusától és phantastikus féltelenségeitől meg tudták magukat óvni, és nyílt szemmel látva a jelent s annak szükségait, tevékeny részt vettek a nemzeti élet küzdelmeiben és népöknek szellemi vezetőivé lettek.

Megkísérlettük fővonásaiban képét adni annak az irodalmi iskolának, melynek befolyása alatt kezdte úgy Heine mint Platen az ő írói pályáját s mely *ellen* később mind a kettő oly erős támadásokat intézett. Platen irodalmi működése általában nagyrészt *polemikus* természetű. Ő hivatottnak érezte magát arra, hogy a német költészet birodalmát az akkor nagyon is elhatalmasodott gatzól megtisztítsa s így méltóbb költői alkotásoknak jó talajt szerezzen.

Első sorban a «végzettragédiák» ellen fordult aristophanesi komédiájában, a «Verhängnisvolle Gabel»-ben. A végzetragoediákat nem lehet egyenesen a romantikus iskolának bűnül betudni; sőt, mi több, szerzőik oly költőt akartak követni, kit a romantikusok épen nem tudtak értéke szerint méltányolni. Schiller «Braut von Messiná»-ja volt az a minta, mely után indultak, de a melyet alaposan félreértettek. A ro-

mantikus iskola szellemére csak annyiban vallanak ezek a drámai művek, a mennyiben egyrészt a csudásat, a phantastikust, a kalandosat érvényesítik, másrészt annak a romantikus quietismusnak kedveznek, mely tétlenül nézi a világ folyását, s így — ha következetes akar lenni — kénytelen a végzet kérelmelhetetlen határozatával szemben minden önálló tevékenységről lemondani. Hogy ezek a művek a reactio korában tetszettek és szerzőik — Werner, Müllner, Houwald, Grillparzer — nagy népszerűsége tettek szert, az a szóban forgó időre nézve igen jellemző. Olcsó vizsgasztalásúl szolgált ennek a kornak, mint minden kimerült, tehetetlen kornak, az elháríthatatlannak képzelt balsorsban való megnyugvás. Az a férfias energia ugyanis, mely jobb állapotok teremtésére mert volna gondolni, teljesen hiányzott belőle. Grillparzer, kinek a *«Ahnfrau»*-ját szintén a végzettragédiákhoz szokták sorolni, a leghatározottabban védekezett az ellen az insinuatio ellen, mintha ő is a kor ferde ízlésének kívánt volna hódolni, melyet Werner a *«Vierundzwanzigster Februar»*-ral és Müllner a *«Schuld»*-dal oly bőven siettek kiaknázni. Platen szintén egy kalap alá fogja Grillparzer említett színművét Werner és Müllner drámaival, midőn a *«Gabel»* egyik szereplőjével ezt mondatja:

«Als einst bei Nacht ich im Mondschein sass auf der Plesse romantischen
Trümmern,
Und ein Zephir strich durch's Buchengezweig, weit über die Felder der
Ebne,
Da erschien ein Gespenst, mir lang citiert, Inhaber beträchtlicher Schätze,
Das Salome hiess, in Arkadien einst war's eine *Familienahnfrau*.
Es begann, und ich selbst aufhorcht' ich genau, denn es redete *wienerisch*
hochdeutsch . . .»

Platen satirája különben főleg Werner és Müllner ellen fordul, kiknek kezében a végzet antik fensége egyes napokhoz, helyekhez, esz-
közhöz kötött, a személyek szabad akarátát megsemmisítő, tisztán
külső, gépies átokká törpül. Müllnerre vonatkoznak például a következő
szavak:

«Und der Schiller'sche Held, der ermordete, geht jetzt über die Bretter
als Yngurd,
Zu beweisen der Welt, was Hamlet sagt, dass Helden gekneteter Lehm
sind.»

A *«Verhängnisvolle Gabel»* tartalma röviden a következő: Phyllis, Mopsus pásztor neje, panaszkodik Damon arkádiai bírónak, hogy ellop-
ták étkező-készletét; gyanúja Schmuhl zsidó ellen irányul. Damon a
Sirmio hivatalszolga által eléje vezetett Schmuhlban régi lipcei egye-
temi társára ismer; Schmuhl pedig bevallja bűnét, melyet Damon haj-
landó elpalástolni, megjegyezve mégis, hogy Schmuhl a készletből egy

villát ott felejtett. Erre elmondja Schmuhl, hogy Lipcsében egykor egy Salome nevű kísértettel találkozott, ki közölte vele, hogy Mopsus arkádiai pástor udvarában nagy kincs van elásva. A kincstől azonban óvakodni kell, mert Salome férjének vére tapadt hozzá. Ez ugyanis egykor evés közben, midőn Salome, egy póktól megijedve, elkiáltotta magát, torkába szúrta villáját. Salomének most már búdosnia kell, míg nemzetségének utolsó sarja meg nem hal; — erre azonban kevés a kilátás, mivel déd-unokája tizenkét piros-pozsgás gyermekkel van megáldva. Schmuhl erre Árkádiába jött, hogy a kincset kiássa. — Mopsus szintén tud a kincsről; szintúgy Sirmio is, ki leshelyében végig hallgatta Damon és Schmuhl beszélgetését, s ki, mint Phyllis imádója, közli ezzel a titkot. Felszólítja kedvesét, hogy férjét, Mopsust foglalkoztassa kinn; addig majd bemegy ő és kiássa a kincset. Mopsus azonban berohan és csakhamar dühösen jön ki Sirmióval, azután távozik. Schmuhl jön — álruhában, — mint Robinson Crusoe mutatja be magát Mopsusnak és elmondja, milyen nagyszerű föld a Jóreménység foka. Sirmio megigéri Phyllisnek, hogy másnap korán reggel eljön, és azután megszöknek a kincscsel. A hitvesek, Mopsus és Phyllis, pedig kölcsönös gyilkos szándékkal kerülgetik egymást. Ekkor megjelenik Salome, a kísértet. Phyllis ijedtében elejti a gyilkos eszközt, a villát, és elmenekül; Salome pedig biztatja Mopsust, hogy csak ölje meg a villával nejét és gyermekeit. Schmuhl átmászik a kerítésen és kénytelen belenyugodni, hogy Mopsusszal megosztja a kincset. — Mopsus és Schmuhl elhatározzák, hogy álruhában — az előbbi mint angol lady, az utóbbi mint ennek komornyikja — megszöknek a kincscsel. — Damon és, utóbb, Sirmio jönnek. Damon véres villát tart kezében és int Sirmiónak, hogy menjen be a házba. Sirmio, ki Mopsus nejét és gyermekeit meggyilkolva találja, Damont tartja a gyilkosnak. A kincscsel szökő Mopsus és Schmuhl megszállnak egy «A villához» címzett vendéglőben. Jön Damon is és szállást kér. Meghallja, hogy a szomszéd szobában egy gazdag lady van szállva és elhatározza, hogy ezt Mopsus villájával, mely nála van, megöli. Mopsus kilép és megismeri Damont; kéri Damont, hogy — mivel a lelkiismeret furdalásaitól úgy sincs nyugta — ölje meg őt a villával; ez azonban odaadja neki a villát, melylyel Mopsus önmagát öli meg. Damon és Schmuhl most Mopsus kincses skatulyájáért verekszenek. A vendéglős kinyitja ezt s belőle Salome ugrik ki, kijelentve, hogy most már meg van váltva. — A felvonások rendszeren egy-egy «Parabase»-val végződnek, melyeket a chorus-ként szereplő Schmuhl intéz a közönséghez, s a melyekben Platen mindent elmond, a mi a szíven fekszik.

Hogy Platen a végzet borzalmas eszközüül egy közönséges asztali villát választott, hatalmasan fokozza a cselekvényben és a párbeszédben.

is nyilatkozó parodia komikus hatását. A villa okozta Salome férjének halálát, midőn az asszony, egy póktól megijedve, elkiáltotta magát.

«Ich schrie, wie am Spiess, doch weisst du, o Freund, was nun mein Ehe-
gemal that?

Er erschrak und stach sich die Gabel in Schlund, da er just Kartoffel-
salat ass.»

Ez a villa marad azután a család balsorsának végzetes eszköze. Épen ez az egy darab marad meg az ellopott étkező-készletből is :

«..... es blieb davon
Nur eine Gabel übrig, weil die Zähne just
Mein Mann mit ihr, da jener stahl, sich stocherte.»

Midőn a hűtlen Phyllis a férjgyilkosság sötét tervével foglalkozik, ismét a vészthozó villa képe lép lelke elé :

«Und der Hausahnfrau zweizinkiger Dolch
Durchbohre des Manns unersättliche Brust
Gleich einer gebratenen Gansbrust.»

Megjegyzésre méltó, hogy a végzettragédiák ellen küzdött Castelli is az ő «Schicksalsstrumpf»-jával.

Platen «Gabel»-je azonban nemcsak Werner és társai ellen fordul ; a költő polemiája még egy íróat sújt, ki akkortájt a nagy közönség különös kegyeltje volt, t. i. Clarent. Ez a különben nem tehetségtelen szerző a minden időben boldoguló, *külső* sikerekben gazdag írók közé tartozott, kik a nagy közönség szája íze szerint tudnak beszélni, nem iparkodnak az olvasót fölemelni, hanem nyájasan leereszkednek annak mindennapias gondolkodásmódjához. Legolvasottabb műve a «*Mimili*» című elbeszélése volt ; nagy tetszést arattak azonban színművei is, melyekben, szintúgy mint említett elbeszélésében, egyrészt édes könyvekre fakasztó puha sentimentalismusával, másrészt a *külső* tiszteség határain túl nem lépő s így a nyárspolgárius erkölcsstan szabályai ellen nem vétő érzékiességével elbájolta a kimerítő küzdelmek után ellankadt és az élet apró örömeiben boldogságát föllelő, minden ideális törekvéstől kipusztult közönséget. Schmuhl — mint choris — erre nézve így apostrophálja a publikumot : •

«Mittelmäss'gen klatscht ihr Reifall, duldet das Erhabne bloss,
Und verbanntet fast schon alles, was nicht ganz gedankenlos,
Ja in einer Stadt des Nordens, die so manches Übels Quell,
Preis't man *Clarens* Albernheiten und verbietet Schiller's Tell.
Dieses mark- und knochenlose Publikum beklatschet nur,
Was verwandt ist seiner eig'nen Froschmolluskenbreinatur.»

Ennek a közönségnek gúnyosan szemére hányja, hogy Kotzebuet, kit valamikor istenítt, már nem kedveli :

«Du klatschtest seinen Herrn und Frau'n, du liebtest seine Spässe,
Er war dein Leib- und Herzpoet, der dir allein gemässe».

Majd :

«Er schmierte, wie man Stiefel schmiert, verzeiht mir diese Trope,
Und war ein Held an Fruchtbarkeit wie Calderon und Lope»...

«.... Auch habt ihr euren Kotzebue nicht ganz und gar verlassen,
Zwar starb er euch, doch blieben euch des Edlen Hintersassen :
Der Advocat in Weissenfels *) und ähnliche Gesichter,
Die klein wie er als Menschen sind und gross wie er als Dichter».

Schmuhl különben — mint chorus — komolyan is megleczkéz-
teti a közönséget :

«Lernt erst das Edle kennen und erproben,
Und scheiden lernt den Schwätzer vom Propheten.
Wie lange wollt ihr diese Schwätzer loben,
Die jeden Nachhall schwächlich nachtrompeten ?
Verlangt ihr Grosses, hebt den Blick nach oben,
Denn nicht herunter steigen die Poeten,
Und selten wird euch schmeicheln ihre Strenge,
Die Kunst ist keine Dienerin der Menge.»

Messze vezetne, ha a «Gabel» összes helyeit akarnók idézni, melyek a költő korának irodalmi állapotait ostromozzák. A közönséghez hízelegve leereszkedő írók épúgy kikapnak, mint a közönség maga, melynek éretlen vagy ferde ízlése tette egyedül lehetővé, hogy oly silány irodalmi termékek, a minőkre Platen czéloz, kitüntető elismerésben részesülhettek.

A másik satirikus színmű : «*Der romantische Oedipus*», a romantikus iskola ellen, közelebbről egyenesen Immermann ellen fordul.

Rövid tartalma : A *Publicum* föllép a lüneburgi pusztán és a nagy rímkovácsot, *Nimmermann*t kívánja látni. Nimmermann megjelenik és kijelenti, hogy egy új «Oedipus»-t írt, minthogy a Sophoklesé el van hibázva (I. felv.) A második felvonásban maga az új mű kezdődik : Jokaste Thebæben várja lebetegedését; Korinthusban pedig Diagoras Zelinde királyné szerelmét kéri, de visszautasíttatik. Oedipus megszületik ; Tiresias megjósolja, hogy az újszülött egykor meg fogja atyját ölni, anyját pedig nőül fogja venni. Lajus, az atya, megparancsolja szolgájának, Melchiornak, hogy a gyermeket tegye ki. A szolga az alvó Diagoras-

*) Müllner.

mellé fekteti; Diagoras fölébred és elhatározza, hogy fölneveli a kis fiút, kit Zelindenek ad át. Ez gondjaiba fogadja a csecsemőt, de követeli imádójától, hogy harmincz évig maradjon tőle távol, azután pedig jelentkezék. Oedipus, kit valaki «fattyúnak» nevezett, származása iránt kérdést intéz Pythia jósnőhöz, ki azt feleli neki, hogy kerülje hazáját. Kijövet találkozik Lajusszal, ki, rossz álomtól gyötörve, szintén fölkereste a jósnőt. Lajus felszólítja Oedipust, hogy térjen ki útjából; heves szóváltás után Oedipus megöli Lajust. Tiresias kijelenti, hogy Apollo haragszik, a miért az egész országban ő helyette Kotzebue bálványt imádják. Büntetésül a Sphinxet küldötte, ki minden mellette elhaladó-tól egy distichont követel. Kinek verse hibás, azt a mélységbe dönti; ha azonban hibátlan distichont tud valaki mondani, akkor a Sphinx maga a mélységbe ugrik. Jokaste, ki időközben értesült férje haláláról, kihirdetteti, hogy a ki elpusztítja a Sphinxet, a királynő koronáját és kezét nyeri el. Oedipus hibátlan distichont ad át a szörnynek, mire ez leveti magát a színpadról. Harmincz év múlva visszatér Diagoras, kitől Zelinde azt követeli, hogy szerelme zálogául vágja ki szívét és adja neki. Diagoras megtagadja a kérést. Thebæben éhinség és döghalál dühöng. Tiresias kijelenti, hogy minden bajnak a Sphinx az oka, ki követelésével megvadította az összes költőket. Jöttek valamennyien, Raupach, Houwald stb., mindegyik papiros- és csirizszagot terjesztve. Leheletük megfertőztette az utcákat. Apollo segítségül jött ugyan és Houwaldot légygyé, Raupachot bűdösbankává változtatta, de a kóroanyag megmaradt. Híre jó, hogy Polybus, korinthusi király és neje, Zelinde meghaltak. Polybus ugyanis megmérgezte Diagorast és kivágatta szívét, melyet azután Zelinde — boszúból — vele elköltetett. Az undok lakoma után Zelinde tudatja férjével a tényállást, mire ez nejét megöli, de az elfogyasztott szív mérgétől maga is elpusztul. Halála előtt még kijelentette Zelinde, hogy Oedipus talált gyermek. Minthogy a jósisten kijelentése szerint a döghalál nem fog előbb véget érni, míg Lajus gyilkosa büntetését el nem veszi, Oedipus felszólítja Tiresiaszt, hogy idézze Lajus szellemét és tudja meg tőle gyilkosa nevét. Az idézett szellem Oedipust nevezi meg. Oedipus föltárja Jokaste előtt mellét, hogy szúrja le. Ez azonban megpillantja Oedipus mellén az anyajegyet, egy denevért, és fiára ismer. Jokaste fölakasztja magát; Oedipus pedig belefekszik a maga által megrendelt koporsóba, melynek lezárják a fedelét.

Az ötödik fölvonásban az *Értelem* bírálgatja a drámát, Nimmermann összevész vele. Minthogy Nimmermannon a megőrülés jelei mutatkoznak, a Publicum elhatározza, hogy Bedlamba küldi.

Az «Oedipus»-ban Immermann ellen intézett *személyes* támadást sokan *Platen* barátai közül is rossz néven vették a költőnek. Hiszen Immermann csak nem helyezhető egy sorba a «Gabel»-ban persifált

írókkal. Ez igaz; nem szabad azonban felednünk, hogy Immermann halhatatlan remekműve, a «*Münchhausen*», csak Platen halála után jelent meg; drámai művei pedig, melyek által szerzőjük hírnévre tett szert, csakugyan nem maradandó becsű alkotások. Tekintetbe veendő az a tény is, hogy Platen, mint mindenkor úgy ezúttal is, nem a *személyt*, hanem az ügyet nézte és «*Nimmermannnt*» mint az összes gyöngébb romantikus költők *képviselőjét* szerepeltette. Ezt szemébe is mondja Nimmermannnak az *Értelem* :

«Zwar wäre, dich vernichten, eine kleine That;
Allein gesalbt zum Stellvertreter hab' ich dich
Der ganzen tollen Dichterlingsgenossenschaft,
Die auf dem Hackbrett Fieberträume phantasiert
Und uns're deutsche Heldensprache ganz entweiht».

És hogy az ostromozandó írók képviselőjéül épen Immermannnt választotta, abban a megtámadott maga a fővétkes, a mennyiben «*Xenien*» című epigrammjaiban nevetségessé igyekezett tenni Platen és még néhány költő (pl. Rückert) keleties zamatú és formájú költeményeit. Ezeket az epigrammokat Heine tette közzé «*Úti képeiben*», azzal a kijelentéssel, hogy — kivéve a külön megjelölteket — magáévá teszi a bennök foglalt állításokat.

A Platenre vonatkozó epigrammok közül hadd álljanak itt a legérdekesebbek :

«*Östliche Poeten.*

Gross mérite ist es jetzo, nach Saadi's Art zu girren,
Doch mir scheint's egal gepudelt, ob wir östlich, westlich irren.»

«Ganz bewältigt er die Sprache; ja, es ist sich tot zu lachen,
Seht nur, was für tolle Sprünge lasset er die Arme machen.»

«Von den Früchten, die sie aus dem Gartenhain von Schiras stehlen,
Essen sie zu viel, die Armen, und vomieren dann Gaselen.»

Ezekről az epigrammokról maga Nimmermann is megemlékszik az «*Oedipus*»-ban az *Értelemhez* intézett eme szavaival :

«Fast ahn' ich, welcher Dichterschule, Nüchterner,
Du Huldigung darbringest! Deiner Lieblinge
Modernster ist gewisslich jener Dürftige,
Von welchem längst behauptet meine Xenien,
Dass er die Verse, die er schreibt, vomiere bloss?
Gedankenarmuth, denn ich hab' ihn arm genannt,
Verbirgt er hinter Künstlichkeit!....»

Az egész komœdiának satirikus főtendentiája Nimmermannnt úgy állítani oda, mint a ki Sophokles tragœdiáját meg akarja javítani. Ez a célzat mindjárt a darab elején igen drastikus kifejezésre jut :

Publicum. wem dient denn ihr?

Chor. Dem Nimmermann.

Publ. Dem Nimmermann?

. Aber sprich, wo find' ich ihn?

Chor. Er überlegt ein Trauerspiel.

Publ. Schon wieder eins?

Chor. O zehn für eins! Leicht fertig sind Romantiker,
Die's laufen lassen, wie es läuft.

Publ. Wo sitzt er denn?

Chor. Dort! Siehst du nicht die span'sche Wand?

Publ. Dort dichtet er?

Chor. Das eben nicht. Abthut er ein Privatgeschäft:
Er las gerade den Oedipus des Sophokles,
Doch war derselbe keineswegs ihm homogen,
Und geht sogleich nun wieder als Purganz von ihm.

Határtalanúl önhittnek és tudatlannak van föltüntetve Nimmermann az Értelemmel folytatott következő párbeszédben is:

Nimmermann. Ihn (t. i. Heinét) nennen hätt' ich dürfen auch den
Pindarus

Vom kleinen Stamme Benjamin; er nannte mich
Des jetzigen Zeitabschnittes ersten Tragiker!

Verstand. O Lessing! Lessing! Drehe dich im Grab herum!

Nimmermann. Nie hört' ich diesen Namen noch.

Verstand. O Winkelmann!

Nimmermann. Was für Pedanten rufst du an? Wer sind sie denn?

Verstand. Mein grosser Klopstock!

Nimmermann. Welch ein Kleeblatt nennst du da?»

Nimmermannak Platen általában a legelbizakodottabb nyilatkozatokat adja szájába. Például:

Nimmermann. Ich bin zugleich
Poet und Kriminaljurist und Recensent,
Von drei Talenten eine Trippelallianz!

Legnagyobb Nimmermann elbizakodása ott, hol Sophokles fölé emelkedik. Nimmermann a közönséghez:

«Doch Ihnen muss ich frank und frei heraus gestehn,
Ich dichte jetzt ein ungemeines Meisterstück.»

Ez a remekmű nem egyéb, mint Sophokles Oedipusának javítóátdolgozása, mert hiszen a görög mű

«..... Eine Pfuscherei
Wie's keine gibt!.....»

Sophokles tragœdiájának egyik főhibája, szerinte, a Sphinx által földott talány megfejtésében rejlik. Vagy helytelen ugyanis a talány megfejtése — «Ember» — mert Oedipus Sophokles művében soha sem jár négy lábon, vagy — ha helyes a megfejtés — Oedipus nem ember. «Welch tiefer Geist!» kiáltja el magát erre a közönség. Arra a kérdésre, miként segített ezen a bajon, kijelenti Nimmermann, hogy ő Oedipust először mint *gyermeket* mutatja be, a gyermek pedig, tudvalevőleg, négykézláb szokott járni.

Sőt, mi több:

«..... Das Trauerspiel beginnt mit zwei
Hebammen vor dem Wochenbett der Königin.»

Minthoggy Immermann epigrammjai Heine művében jelentek meg, Platen ez ellen is fordúl. Legjellemzőbb a következő hely:

«*Nimmermann*. Dies sing' ich dir, mein Heine, Samen Abraham's!
Chor. Er stirbt, und wimmernd fleht er schon Freund Hein
herbei!

Publ. Du irrst, er ruft Freund Hein ja nicht, den herrlichen
Petrark des Lauberhüttenfest's beschwört er bloss.

Nimmermann. Du bist der ersten Dichter einer, sagst du selbst!

Publ. Wahr ist's, in einem Liedelein behauptet er's;*)
Doch keiner glaubt's, wie's immer bei Propheten geht.

Nimmermann. Welch einen Anlauf nimmst du, Synagogenstolz!

Publ. Gewiss, es ist dein Busenfreund des sterblichen
Geschlechts der Menschen Allerunverschämtester.

Nimmermann. Sein Freund, ich bin's; doch möcht' ich nicht sein Lieb-
chen sein,

Denn seine Küsse sondern ab Knoblauchgeruch.»

A mű végén Platen, a romantikusokhoz intézett utóiratban, hangsúlyozza, hogy támadása nem Nimmermann, hanem a romantikus iskola fözléstelen alkotásai ellen van irányozva.

«Volksthümlich nennen sie dich; drum hörtest du wohl, wie's scheint,
Dass auf die Säcke man schlägt, indem man den Esel meint;
Ich muss, damit sich dabei beruhige dein Geschmack,
Gestehen dir, dass du allein im obigen Falle der Sack.»

Immermann «Der im Irrgarten der Metrik umhertaumelnde
Cavalier» című iratával felelt, Heine pedig oly féktelen — sőt mondjuk

*) Nyilván vonatkozással a «Heimkehr» egy dalának eme soraira:

«Ich bin ein deutscher Dichter,
Bekannt im deutschen Land;
Nennt man die besten Namen,
So wird auch der meine genannt.»

ki: ocsmány — személyeskedéssel viszonzta Platennak — nem lehet tagadni: — szintén személyeskedő támadásait. hogy Platen legjobbnak találta, megvetésének *hallgatással* adni kifejezést.

«Meine Rache sei das Schweigen».

Milyen gyűlölettel és megvetéssel volt Heine ellen eltelve, mutatja egy Schellinghez intézett levele, melyben Heineről mint szemérmetlen zsidóról és «armseliger Schnierer»-ről beszél.

Heine olasz úti képeinek «Die Bäder von Lucca» czímű részében önti ki maró epéjét Platen ellen. Ellenséges szándékát leghatározottabban a következő szavakkal fejezi ki: «Ich will dazu beitragen, dass er zweckmässig bekannt und gewissermassen berühmt werde; ich will ihn litterarisch gleichsam herausfüttern, wie die Irokesen thun mit den Gefangenen, die sie bei späteren Festmahlen verspeisen wollen».

Platen Heinenek származását vetette volt szemére; Heine ezt a következő szavakkal fizeti vissza: «... der Graf ... beschloss, von der Schriftstellerei, von gelegentlichen Gaben von oben und einigen sonstigen Verdiensten zu leben. Die Grafschaft des Grafen liegt nämlich im Monde»

Platen mint pusztá utánzót igyekszik föltüntetni, ki költeményeiben nem adott egyebet, mint szemelvényeket Hafis, Aristophanes, Horatius, Petrarca, Goethe, Tieck műveiből. Platen nagy költőnek képzei magát; igéri, hogy Iliasokat és Odysseákat fog teremteni és nem átalotta, magát Krisztussal összehasonlítani, ki midőn Pilatus azt kérdezte tőle, hogy ő-e a zsidók királya, ezt felelte: Te monád. Így Platen is: «Ich bin es; ich bin der Poet».

Heine egyáltalában tagadja Platen költői tehetségét, még a forma művészi tökéletességét is csak félig ismeri el érdeméül. «Keiner ist mehr geneigt als ich, ... seinen Fleiss ... zu loben und seine silbenmässigen Verdienste anzuerkennen Die bittere Mühe, ... das winternächtliche Zähneklappern, die ingrimmigen Anstrengungen, womit er die Verse ausgearbeitet, entdeckt unser Einer weit eher als der gewöhnliche Leser, der ... sich an der glatten Wortspielerei gedankenlos ergötzt, wie man sich bei Kunstspringern ... ebenfalls einige Stunden amüsiert, ohne zu bedenken, dass jene armen Wesen nur durch jahrelangen Zwang und grausames Hungerleiden solche Gelenkigkeitskünste, solche Metrik des Leibes erlernt haben.»

A leghevesebb személyeskedések eltörpülnek azonban ama ronda vád mellett, a melyet szinte röstel az ember a maga nevének megnevezni. De nem lehet, és nem is szükséges megemlítése elől kitérni, mert hiszen úgyszólván magvát képezi Heine egész támadásának és oly műben lép föl, leplezetlen nyíltsággal, melyet a nagy közönség, sőt a női közönség

is szokott forgatni. Hadd álljanak itt, minden megjegyzés nélkül, a leg-főlháborítóbb helyek (mind az olasz útiképekből):

«... Ohne auf dieses Geschwätz zu achten, fuhr der Marchese fort im Deklamieren von Gaselen und Sonetten, worin der Liebende seinen Schönheitsfreund besingt, ihn preis't, sich über ihn beklagt, ihn des Kaltsinns beschuldigt, Pläne schmiedet, um zu ihm zu gelangen, mit ihm äugelt, eifersüchtelt, schmächtelt, eine ganze Skala von Zärtlichkeiten durchliebelt, und zwar so warmselig, betastungssüchtig und anleckend, dass man glauben sollte, der Verfasser sei ein manntolles Mägdlein....»

Alább: «Ich muss dem Marchese das Zeugnis ertheilen, dass er diese Gedichte gut vortrug, hinlänglich dabei seufzte, ächzte und auf dem Sofa hin- und herrutschend gleichsam *mit dem Gesässe koket-tierte*». (!)

Majd: «Vergebens versicherte der arme Graf..., dass er seinen süssen Knaben ebenfalls unsterblich machen könne durch unvergängliche Gedichte. Ach! eben diese Celebrität war keinem lieb. Ich erinnere mich noch, mit welchem unterdrückten Lächeln ein Kandidat solcher Celebrität von einigen lustigen Freunden... betrachtet wurde. Ein scharfsichtiger Bösewicht meinte sogar, er sähe *zwischen den Rockschössen desselben den Schatten eines Lorberblattes*». (!)

Sajnálja Platen, hogy a legkedvezőbb alkalmakat, melyek szellemének ragyogtatására kínálkoznak, elmulasztja. Mennyivel remekebb volna például az «Oedipus», ha a főhős cselekvényében még egy kis változtatást engedett volna meg magának. «Statt dass er ihn den Vater Lajus töten und die Mutter Jokaste heirathen liess, hätte er es im Gegentheil so einrichten sollen, dass *«Oedipus seine Mutter tötet und seinen Vater heiratet.*» (!)

Megvetése összefoglalásának tekinthetők a következő sorok: «In der Wissenschaft ist Alles wichtig. Wer mir vorwerfen möchte, dass ich den Grafen Platen zu wichtig nehme, der gehe nach Paris und sehe, wie sorgfältig der feine, zierliche Cuvier in seinen Vorlesungen das unreinste Insekt mit dem genauesten Detail schildert».

Az a kor, melyben Platen és Heine működtek, *átmeneti* korszak volt a német irodalomban, s így érthető, hogy egyrészt nem tudtak kellő nyugalomhoz jutni, másrészt a polemikus hang és irány olyan nagy érvényre jut költői alkotásaikban. Ez a magyarázat azonban még sem oldhatja föl a két nagy szellemet ama súlyos vád alól, hogy az *ügy* szerep-tete — mely legalább Platennél kétségtelenül döntő volt — a személyes piszkolódás terére vonszolta őket, hol, kisebb szellemek kárörömére, kölcsönösen megtépték jól kiérdemelt babérkoszorújukat.

Mindamellet Platen polemikus szereplése igen üdvös hatású volt

a német irodalomra — különösen két szempontból. *Először* a — kivált a romantikus által ironikus önkénnyel kezelt — *külső* fontosságát emelte ki; *másodszor méltó tartalmat követelt* — különösen kora selejtes irodalmi divatcikkeivel szemben — a költői művek számára.

(Vége köv.)

BERGMANN ÁGOST.

KAZINCZY FERENCZ POLEMIAJA AZ AURORA-KÖRREL 1830-ban.

(A «Szent Hajdan Gyöngyei»-ből támadt irodalmi pör.)

(Vége.)

Az első füzetekben*) ezen a bírálaton kívül még egy epigramma is jelent meg, melyet nevének kitétele nélkül Vörösmarty közölt s mely szintén Pyrkert támadja és következőképen hangzik:

«Merre van a te hazád, vendég szózatnak írója?

Kedves-e áldozatod és kik az isteneid?

Bujdosol és nem fogsz, boldogtalan, érni hazába;

A kit imádsz, bálvány, füstbe megy áldozatod.»

Midőn a Kritikai Lapok első füzetje megjelent, Kazinczy éppen Pesten tartózkodott. Mindjárt első felháborodásában márczius 8-dikán levelet**) írt Fenyérynek, melyben őt arra kérte, hogy a leveléhez csatolt feleletet a Szent Hajdan Gyöngyeinek bírálatára tegye közzé a Tudományos Gyűjteményben, melyet Vörösmarty betegeskedése miatt akkorában ő szerkesztett. Az egész levél csupa fájó panaszból áll az Aurora-kör ellen, melyet ő oly őszintén szeretett, s melynek szeretetében ő sohasem kételkedett. Nem is annyira a saját megtámadtatása bántja őt és fáj neki, mint inkább az a vakmerő módor, melylyel Pyrkert, az ő jóltevőjét lehurczolni, sárba rántani igyekeztek. «G» helyeket hoz elő fordításomból — írja levelében — s azokat összehasonlítja az originállal, hogy hibásságokat láttassa. Az nekem nem fáj; nyugalomban olvastam feddését. Én magamat csallhatatlannak nem tartom s botlásom kimutatását nyugalomban, olykor még köszönettel is tudom venni, bár az nyomtatásban mondanék; adtam példáját, s nem egyszer. Az fáj, hogy az urak azt bántot-

*) Krit. Lapok II. f. 124 l.

**) Ez és a következő levelek mind a Kritikai Lapok II. f. 42—62. oldalon jelentek meg.

ták, a kit én tisztetek, csudálok, szeretek. S miért bántották őtet az urak? . . . Azt hiszik-e, hogy őt e verdesés. . . közelebbre fogja vonni? S kinek van ahhoz köze, amit ő irántam csinált, vagy nem csinált? . . . Nem jó dolog arra szoktatni magunkat, hogy a jókat is kicsinyeknek nézzük, mert az oda visz, hogy egyedül magunkat és társainkat nézzük valamiknek. S ki felel arról, hogy az a tiszteletet érdemlő kis kör, mely most maga akar lenni minden mindenben, örökre fog tartani? S mi lesz akkor, ha később a mostani barátok ellenségekké válnak? . . . Midőn kedvetlen ítéleteimet akarám hallatni, még ha ez embert nem szerettem is, írásomat még a lenyomatás előtt láttatám azzal, a ki ellen felköttem . . . Velem senki sem tevő ugyanazt?!

A leveléhez csatolt válasz, mely a Tudományos Gyűjtemény II. kötetében csakugyan meg is jelent, Toldy bírálatával foglalkozik. *) Ez csak röviden van odavetve s könnyűvé tette Toldynak a feleletet. A helyett, hogy Kazinczy nyíltan bevallottá volna, hogy az idő rövidsége miatt fordította prózában a Gyöngyöket, mert sürgősen segítségre volt szüksége — amint ezt a műhöz irt előszóban és leveleiben már előbb elpanaszolta — hamis okoskodással és helytelen érveléssel körülbelül ezeket mondja: «Igaz, magam is vallom és sokszor hirdettem is, hogy a verses műveket versben, lehetőleg az eredeti formában kell fordítani, de a Szent Hajdan Gyöngyei lehettek volna prózában is írva, s akkor prózában kellett volna visszaadnom, tehát még sem olyan egészen fölösleges és hiábavaló az én fáradásom, annál kevésbbé — folytatja tovább bizonyítását — mert jóllehet az olajfestést olajfestésben kell másolni, mivel csak így marad meg az eredeti mű bája, mégis látjuk, hogy a mesterség barátjai a rézmetszéseket is kedvelik, sőt még a nem rossz kézzel dolgozott Skizzéket sem tekintik figyelemre méltatlanoknak».

Marcenását, Pyrkert nagy Frigyes példájával menti, a ki bár német fejedelem volt, mégis francziául írt, mert népének nyelve még nem volt eléggé fejlett és eléggé kiművelt fejedelmi gondolatainak kifejezésére. Kazinczy ennél az érvelésénél természetesen figyelemén kívül hagyta, hogy nagy Frigyes ellenszenve a német irodalom iránt ép oly kevésbé kellette fel népe rokonszenvét, mint Pyrker hazafiatlansága a magyar nemzet becsülését és szeretetét. «Midőn én Pyrker eposait — így fejezi be válaszáat — más helyt a gróf Mailáth János regéit adtam a magyar olvasóknak, úgy hittem, hogy még hűlát is érdemelek hazám fiaitól. Hosszabbra nyult életem, mint hogy azon álmélkodhatnám, hogy egyenlőleg mindnyájan nem gondolkozhatunk: igen azon, hogy tűzünk által igazságtalanságig s tiszteletlenségig engedjük magunkat elragadtatni. A dolgoknak

*) Tud. Gyűjt. II. 125 l.

több oldalai vagynak egynél, s az igazságos bírálónak tiszte a megítélés alá vett dolgot mindenikéről tekinteni s a szerény nem fogja felejtetni, kinek mivel tartozik.»

Fenyéry a hozzá intézett levelet, valamint az ellenbírálatot Toldyval és Bajzával is közölte, s mindketten elhatározták, hogy válaszulni fognak Kazinczynak, az előbbi a Kritikai Lapokban, az utóbbi pedig vagy személyesen, vagy levélben.

Rajza válaszolt is Kazinczynak márczius 10-ikén*), miután több ízben hiába kereste lakásán. A válasz nyugodt, önérzetes, férfias és csak egy helyen emelkedik magasabbra hangja, midőn Kazinczy levelének ama részére tér át, melyben őt egy Kis Jánosra mondott megjegyzése miatt szerénytelennek mondja. «Nem képezem magam felől ezt — írja Bajza — hogy csak én tudom, mi tiszteletes, mi nem ; s hiszem, hogy a Tek. Úrnak igaza van ; lehet, hogy midőn e szokat írtam, az kapott el, a mi elkapni oly ritkán szokott : a tűz. De kérem tehát tisztelettel a Tek. Urat, méltóztassék engem megtanítani elnyomása nélkül annak, a miért marquis Posa a spanyol király előtt térdre borult, a mi Párizsban a juliusi nagy napok oka volt, ezen ideát oly szavakban elmondani, melyek tiszteletesek legyenek : én akkor a Tek. Úrhoz annyi közönnettel fogom magamat lekötve érezni, mennyivel soha még tanítvány mesteréhez nem volt». Magával Kazinczy válaszával nem igen foglalkozik, mert ez szerinte Toldynak feladata és kötelessége. Ő csak két dolgot sajnál : az egyik az, hogy Kazinczy az ellenbírálatot nem neki küldte be a Kritikai Lapok számára, hanem a tudományos Gyűjteményben adta ; a másik pedig az, hogy az ő felelete oly könnyűvé tette Toldynak a viszon feleletet. A mi Pyrkeret illeti, abban teljesen egyetért Toldyval, mert a hol elvekről van szó, ott nem szabad személyekre tekintettel lenni, még ha azok oly tiszteletre méltók is mint Kazinczy vagy oly magasán állanak is, mint ő excja Pyrker. Toldy támadása szerinte, bár szenvedélyes, de helyes és igazságos, mert ennek a támadásnak «Pyrker után német nyelven írni akaró magyar elmék hasznát fogják venni ; s mely nyereség — kiált fel Bajza — ha csak egy jeles elmét menthetünk is meg hasonló tévedéstől a hazának !» «Fájna nekem — így végzi be jellemzően levelét — s igen fájna, ha a Tek. Úrral kellene összeakadnom, ha azt kellene látnom, hogy egy általam szeretett s melegséggel tisztelt férfinak, ki annyi éveken keresztül a hazai nyelv és közvirágzat gordjai közt fáradott, nyugalomra szánt öreg napjai megháboríttatnának, s ezért akarom tudatni azt, hogy nyugtalanságot eszközölni szándékom legalább nem volt és nincs s ha az

*) Kritikai Lapok II. f. 50 old. és Kazinczy F. lev. Kisfaludy Károly-lyal és ennek körével» 254. l.

történt, a mit nem akartam, nem szívem, hanem karakterem az oka, hanem az, hogy tekinteteink e tárgyban egymástól különböznek».

Négy nap mulva, márczius 14-én*) válaszolt Kazinczy Bajzának. Levelében röviden összefoglalja a Tudományos Gyűjteményben megjelent válaszáának érveit, és elvek tekintetében a megalkuvást állítja oda követhető szabályul: «Milyen kedvetlen dolog — írja Kazinczy eme levelében — tisztelt, kedves barátom, azokkal ütdödni össze, a kiket szeretünk, és apologiára szorulni, hol azt kikerülheténk vala! A szív és a társasági élet törvényei olyakat tiltják. — De az ügy parancsolja. — Igenis, de külömbiségekkel, néha szorosabban, néha tágabban». «Az úr azt ohajtotta volna, — folytatja valamivel alább — hogy én fejtegessem a fordítások theoriáját, s tegyem nehezzé az úrnak a feleletet. Ne lelje az úr örömét a küzdesekben, a hol a dolog nem kívánja. Kell theoria, de kell ízlés is kell, mint grammatika kell, de kell ízlés is: ez és az hideggé, fássá, pedánttá tesz a vele bibelődöt.» «Látom én — írja tovább — hogy én az urat úgy nem fogom az én gondolkozásomra venhatni, mint az úr engem a magáéra nem, s így a levél egyéb czikkelyeire elhallgatok. Csak azt kell megjegyezmem, hogy ha az úr érezné magát az én szólásom által megbántva, én az úr fájalmát nem ingerelném hideg játékkal, mint az úr azon soraiban, a hol a Gyöngyök általam eltalált vagy el nem talált recensense felől szól. Az olyan ellenkezik a szép társaságok tónusával.»

Bajza márczius 17.***) küldte el Kazinczy levelére a választ, melynek bátor hangjába már némi keserűség is vegyül. Különösen két részlete érdekes ennek a különben rövid levélnek, az egyik Bajzát, a szókimondó kritikust, a másik pedig a mélyen érző költőt jellemzi. «Mivel a Tek. Úr maga vallja, hogy mi egymást megtéríteni nem fogjuk, jó leszzen a különben is nem kedves tárgy felett támadt versenyt félbe szakasztanunk; annál inkább pedig, minthogy ezt a Tek. Úr a szép társaságok tónusában szeretné folytathatni, azokban pedig csak bókolat kedves, az ellenmondás vétek. Ezen tónus ellen mi mindketten vétettünk mert leveleinkben több van mint csak ellentmondás.» Ez az egyik részlet, a másik pedig így szól: «Feledni fogom mindazt, a mi felőlem nem kimélve mondatott, s ha levelemben oly valami áll, mi a Tek. Úr fájalmát ingerlő, kész vagyok érte bocsánatot kérni, kész vagyok engesztelőleg nyulni azon tiszteletes kéz után, melyet a magyar nyelv dicsőítésére kentek föl az istenek s melyet én útmutatóm, vezérem s mesteremnek oly örömmel vallok.»

*) Kazinczy Ferencz lev. Kisfaludy Károlylyal és ennek körével, 259. l.

**) Kazinczy Ferencz lev. Kisfaludy Károlylyal és ennek körével, 261. l.

Ezek voltak az utolsó levelek, melyeket Kazinczy és Bajza egymással váltottak; ezután már csak egyszer találkoztak életükben. Toldyval, a kire különben Kazinczy nem neheztelt annyira mint Bajzára, még tovább is levelezett, mert az érintkezés Kazinczy összes műveinek kiadása miatt szükséges volt. De ezek a levelek is, különösen Toldyéi, hidegek, szinte fagyosak voltak.

Vörösmartynak nem volt — Kazinczy legalább úgy hitte — az egész támadásban semmi része, s így viszonya Kazinczyhoz változatlan maradt, sőt mintha a pör után váltott levelezés legalább Kazinczy részéről melegebb volna.

Az egész harcz nagy feltűnést keltett, s Kazinczy nem tudott sehogyszem a maga megtámadtatásába belenyugodni. Bártfayval váltott levelezésében a Kritikai Lapokat «vad dúlásoknak», a Pyrker és Dezsőffy ellen intézett támadást pedig «istentelenségnek» nevezi. A Kis Jánoshoz írt leveleiben fájdalmasan emlékszik meg a «G» betű alatt lappangó Schedelről, ki őt a tiszteletlenségig menő vakmerőséggel hurezolta meg. Maga Kölcsy is rossz néven vette az Aurora-körtől, hogy e polemiában személyeskedett. A harcz és az ellentétek elsimitása végett április 9-én a következőket írta Bártfaynak:*) «Kazinczy által vevém a Bajzával folytatott levelezés párpait. Csakhogy a dolog elcsendesedett. Kérlek, Laczim, intsed a szeretetre és tiszteletre oly méltó Bajzá, kimélték a szent öreget. Nincs ember gyengeség nélkül; de ez, ha ezer annyi gyengéssel bírna is, mégis nemcsak tiszteletünket, de hálánkat is a legnagyobb mértékben kívánja. Ha Kazinczy nem lett volna: bizony most sem egyikünk, sem másikunk nem állna ott ahol. Bizony egy egész epochával hátrább állanánk, s egy epochával hátrább mi lennénk?»

De Kölcsynek ez a békítő szava nem használt, közbenjárása hajótörést szenvedett, nem ugyan Toldyn és Bajzán, hanem Kazinczyn és pártján. Sokan voltak akkor itt Pesten, a kik Pyrker megtámadtatását a magok megtámadtatásának vették, a kik nem tühették, hogy egy vakmerő ifjú nekik ilyen hallatlan elbizakodottsággal a hazafiságról leczkét adjon. A német lapok magyar olvasói előtt meg kellett menteni és fenn kellett tartani az ilyen írók becsületének és hazafiságának legalább a látszatát, s erre vállalkozott mindnyájuk nevében dr. Rummy professor, a «Spiegel für Kunst» szerkesztője és Kazinczynak benső barátja, ki a nevezett lap 33. számában**) «Patriotische Rüge» cím alatt Toldyt nagy felháborodással megtámadja. Kevés újat s még kevesebb elfogadhatót mond Rummy ebben a cikkében. A Kazinczy által felhozott példákat még egy párral szaporítja, s ezekkel akarja a németül író magyarok igazát meg-

*) Idézve Jancsó B.-tól: Kölcsy élete és művei, 255 l.

**) Megjelent a Krit. Lapok II. füzetében 91—94 lapján is.

védeni. Hogy milyen hangon mertek akkor a németek az ország fővárosában írni, és milyen érveket mertek állításaik bebizonyítására felhozni, érdekesen mutatja a cikk néhány részlete. «Hätte der geniale Pyrker — írja egy helyütt — anstatt die Perlen der biblischen Vorzeit zu dichten, und statt Karl V. und Rudolph von Habsburg zu besingen, den párduczoz buzogányos Árpád oder Táksony, oder gar die hunnische Geissel Gottes, Etel besungen, vielleicht in ebenso schlechten magyarischen Hexametern, als seine deutschen Hexameter bewunderungswürdig sind, dann würde ihm der pseudonyme «G» gewiss Weihrauch bis zum Ersticken gespendet und seine magyarischen Epopöen einer deutschen Übersetzung würdig erklärt haben!» «Der liebenswürdige Dichtergreis — folytatja Rummy — (a «Dichtergreis» alatt Kazinczyt értvén), welchen die hämische Kritik nicht seinetwegen, sondern wegen des edlen, grossen Mannes und erhabenen Sängers, des Patriarchen und Erzbischofs Pyrker, schmerzte, antwortete dem unberufenen Kritiker in einer geistreichen, hin und wieder von feiner Ironie angewehrten Antikritik [semmi sincs benne mindebből!], in der er seine Ehrfurcht für Pyrker und seine heilige Anhänglichkeit an ihn bewiesen hat. Vielleicht trägt sie dazu bei, die Magyaromanie und den Hass gegen die deutsche Schriftstellerei in Ungarn bei unsern jungen Brauseköpfen und überspannten Magyaren zu mildern.»

A Kritikai Lapok II. füzet*) csak két év múlva 1833-ban jelent meg, melyben Toldy válasza a «Patriotische Rüge»-re közölve van. Körülbelül húsz oldalra terjed ez a felelet, mely tele van hévvel és nemes szenvvel. Ez a cikk a legszebb, a mit ebben a pörben írtak. Felháborodva utasítja vissza Rummy beleavatkozását a polémiaiba, mert az ő törpe személyét és kétes tehetségét nem irigylí senki a német irodalomtól, védelmére pedig nincsen szüksége sem Kazinczynak, sem Pyrkernek, mert avval csak lerántaná őket magasságukból a saját posványába. A ki a legnemesebb tüzet, mely keblet hevíthet, mániának nevezi, az megérdemli, hogy a magyar közönség megrójjá nevét és utálattal forduljon el tőle. «Én őt — mondja cikkében Toldy — a nemzet méltó megvetésének nyujtom által, s a „Brausekopf” gúnycímet azon fejre villantom vissza, melyet nyelv- és véleménysegve, hol ide, hol oda hány elméjének vándor vitorlájá.» Honarúlással s a nemzetiségek bujtoztatásával vádolja Rummyt, mert az ő felszólalásának az volt célja, hogy «a honi nyelvért küzdő írókat rágalmazza, sőt közvetve elárulván a legszentebb ügyet, a haladásában oly örvendetes testvérkézfogást, és nemzeti frigyesülést felbontsa és gyanú mérgével öldökölje.» Hiába védi Rummy azt, ki születésére és nyelvére magyar s nem azon célból ír idegen nyelven, hogy

*) Krit. Lapok II. f. 94—111. l.

honát a külföld előtt ismertesse, mert «azt nem menti a nagy földnek semmiféle szugolya, annak homlokára látja sütvé a hazafiatlanság kiáltó bélyegét, szemeiben az elhidegült szív jégpillanatát.» A külföld és a nagy világ elismerése nem szolgálhat indító okul a honárulásra, mert: «Tudd meg te — kiált fel Toldy — bárki légy, kit rabbá tőn a külföld vétkes srerelme! ha szokatlan erővel készítenék ki jó isteneid, előbb-utóbb kihat vala neved zengése az idegen nép közé is; s ha méltó valál egy világ által elismertetni, az fogott volna olvasni és magasztalni azon felül mint honod hű fiát». Hamisaknak és helyteleneknek nevezi Rumynak azon példáit, melyeket Pyrker védelmére a külföldi irodalmakból felhozott, mert azok csak «szemfényvesztésül» szolgálhatnak s meg nem állhatnak «a logika bontó prizmájánál». A mi pedig a magyar nyelvet illeti, óva inti, hogy szentségtelen kezeivel hozzá ne nyuljon, mert az «a mi főpalladiumunk, s ha győzedelmét annyi ellenséges behatásoknak közepette féltjük, nem féltünk-e nála még többet is: a nemzet életét s oly valamit, melyet ha nem mondok is, minden ép keblű érteni fog». «Neveztetek bár e tüzet bolondságnak — írja czikke végén — mi e bolondságnak élünk és érte halni is készek vagyunk. S a haza nem fogja nagy fia szavát meghazudtolni, az idő pedig bebizonyítja, hogy e tűzből a nemzeti jólét, erő és dicsőség phoenixként fog kikelni».*)

Kazinczy az egész pör lefolyása alatt, mintegy két hétig, Pesten tartózkodott, mivel akkor nyitották meg az akadémiát és akkor tartották benne az első üléseket. Márczius utolsó napjaiban Guzmics Izidor hívására Pannónhalmára utazott, ahol őt nagy lelkesedéssel és nagy ünnepélyekkel fogadták. Április közepe táján ismét visszatért Pestre, hogy az akadémiai ülésen részt vehessen. Ezen idő alatt írta Pannónhalmi úti rajzát, melyet az ifjú Eötvös Józsefnek ajánlott, s melyet május 2-án az akadémiában felolvasott. Ebben támadja meg utoljára az Aurora-kört olyan hangon, a milyent talán még egy polemiájában sem használt. Midőn az alig 50 oldalra terjedő útleírás május elején kikerült a sajtó alól, Szemerével együtt fölkereste Toldyt és Bajzát s átnyújtott nekik egy-egy példányt a megjelent füzetből. Ezen utolsó találkozás vezetett a végleges szakításra és teljes meghasonlásra. Szinte drámai erővel írta le Kazinczy ezen találkozást egy május 4-én Kiss Jánoshoz intézett levelében,**) mely talán elég érdekes arra, hogy egész terjedelmében ideírtam.

*) Rumyval a polemia, melybe Vörösmarty is egy epigrammával («Rumy-nak» czímmel, a Krit Lapok IV. f.-ben) beleavatkozott, még tovább folytatódott. (Lásd Gyulai Pálnak «Vörösmarty összes munkái» VIII. k. 367. lapján írt jegyzetét.)

**) Kazinczy lev. Kis Jánossal II. k. 371—73 l.

«A nyomtató — írja Kazinczy — április 30-án éjjel végzé el munkáját és én vasárnap reggel Szemerével együtt mindjárt mentem Schedelhez és Bajzához. Az utolsóbbat Schedelnél találtuk. Általadánk a két exemplárt nekik, s én kértem őket, hogy az említett szakaszt olvasásuk fel fennszóval. Bajza olvasta, s nyugalomban, mintha Algir felől olvasott volna egy cikkelyt az újságlevelekből, s elvégezvén ezt mondá ismét hihetetlen nyugalomban: «Én felelni fogok.» — Valóságos duellant! Írtódom az ily gonosz nyugalomtól, noha tudom, hogy ez a nyugalom düh, és nem nyugalom. — Schedel tűzbe jött, kifakadt, vádolt, hogy (az útleírás) 45-ik oldalán, hol haragom dévajságba csap által s Árpádot becsületes embernek neveztem, Vörösmartyt bántom. De mind Szemere, mind én megmondánk, hogy magyaráztatni nem szabad, s Vörösmartyra annál inkább nem, mert ők tudják, hogy én a Zalán futásán tanítottam fiamnak, miben áll a poétai beszéd szépsége. — Onnan Fenyéryhez és Vörösmartyhoz menénk, s nekik is elvittük az ajándék exemplárt. Nem leltük. — Fenyéry jött s hallatá velünk irtózatossophismáit. — Uram, mondtam, én a Sas második kötetében boszankodva láttam Thaisznak kifakadását Bajza ellen; ez alacsony tett: de felvilágosítanak, hogy Bajza Thaiszt nyugalomra eresztett Redaktornak nevezte. A szerencsétlent szerencsétlensége emlegetésével ingerelni immoralis tett. — Fenyéry tagadta, én újra állítottam, s tűzbe jövén lángoló, ordító hangon kiáltottam: «Többet mondok; nemcsak immoralis tett, hanem: gaztett». — «Ezek a fiatal emberek — folytatja tovább — elhitték magukat erejükben s tannltságukban, s egy clubba állottak, s össze akarának tiporni mindent, a mi az ő értelmekre nem tér. Oly vitéz embereken szedvén diadali zsákmányt, mint Döbrentei és Thaisz, azt hívék, hogy mindent összegázolhatnak, s titáni vakmerőségek annyira ment, hogy a Szent Hajdan Gyöngyeinek, a Thunisiásnak, a Rudolphiásnak halhatatlan íróját is, felejtvén, hogy az Patriarcha, hogy az Érsek, hogy az főispán, hogy az csillagot hord mellyén, a szerint támadák meg, mintha az egy nyavalyás zarándokocská volna, s miért? mert nem magyarul írt! — Felejték, hogy az nekem, a kit ezek szeretnek és a ki érdemlettem, hogy szeressenek, fájni fog. Becsületes ember már e tekintetből sem szólott volna; de mi ezeknek a Rhadamantoknak a barátság, és hogy értenék ők, a mit én Pannonhalmi Útamnak 12-ik lapján, felül, mondtam. Fel kelle kelmem ellenök, s úgy hiszem, úgy fognak szerényebbekké lenni ezentúl, mint Döbrentei leve az, amióta Bajza megverte, én pedig három levelemben meggyilkoltam. . . Nemcsak nem rettegem, hogy felelni fognak, hanem óhajtom is, hogy feleljenek. A hetvenkét esztendő öreg s a huszonhét esztendő ifjú bennem együtt van, s én tudok ölni méltósággal. Czimboráskodás, undok, fertelmes czimboráskodás az ő dolgok. S annak elakasztására én ugyan kész leszek mindent tenni.»

Nem is lehet csodálni, hogy Kazinczy támadása Pannonhalmi úti rajzában*) kihozta sodrából az amúgy is hevesvérű Toldyt és Fenyért, Annyi harag, annyi elkeseredés s annyi méltatlanság van ebben a rövid, alig hat oldalos támadásban, mely Rummyval Győrött folytatott beszélgetés alakjába van öltöztetve, összehordva, hogy ebből sejtethetjük meg csak igazán, milyen lesújtó hatással volt Kazinczyra Toldy bírálata és Bajza levelei és mennyire nem nyugodtan viselte el a támadást, mint ezt Szathmáry említett értekezésében állítja. Nincs az egész támadásban semmiféle logikai összefüggés vagy elrendezés, az egyes gondolatok rapszodikusán következnek egymás után. Kazinczy szinte tehetetlennek látszik az ingerültségtől és felháborodástól. Először magasztalja Pyrkert, azután szidja, becsmérli támadóit s utálattal fordul el tőlök, majd Dezsőffy-t védelmezi, majd ismét feldicséri az egész ifjú irodalmat Kölcseyvel, Bajzával, Toldyval egyetemben, még az öreg Kisfaludy Sándornak is kijut a dicséretből, végre pedig szívtelen embereknek és irodalmi gladiatoroknak nevezi az Aurora-kör tagjait, kik tiltott és alacsony fegyverrel küzdenek, csak hogy megesodálják őket. «Nem pirulok megvalani — írja mindjárt támadása elején — hogy a párduczos Árpád temjénezőitől végre borzadok s szégyellek tekintetni társoknak. Én nem tudom, hogy az a becsületes ember mit véthete oly nagyot az Istenek ellen, hogy ezer esztendeig csendesen fekvethvén sírjában, most onnan minden által felrángattatik, a ki elhitette magával, hogy hexametert pörölyözni, s valami olyanformát mint az éposz, összefirkálni ő is tud.» «Csendesen nézem — így védi Dezsőffy — midőn a záptojás viszszafelel az azt hajítgatóra, a bántók így némulnak el, s látjuk, hogy a drasztikus gyógyszernek volt foganatja. De a mi egy feje, szíve, polgári tekintete, polgári érdemei által tiszteletünket és szeretetünket kívánható férfi ellen. . . nem védelemképen, s nem nemes bátorsággal, hanem képtelen vakmerőséggel s hideg boszúval követtetett el, azt — úgy hiszem — minden jó utálattal fogja nézni.» «Őszülő fej — folytatja Dezsőffy védelmét — érdemet senkinek nem ad, sőt világos jele a test gyengülésének, mely többére a lélekét is magával hozza. És mégis Rómában, úgy beszéli Juvenal, az ifjabb le nem mere ülni a négy esztendővel idősb előtt. Itt egy nemeslelkű, igen nagy érdemű ember, férje az ország kancellárja unokájának, egy angyal lelkű lány s három nagy kiműveltetésű fiú atyja, nem kémélve sujtatik vissza egy ifjúsága napjait élő által, hanem hideg dühvel tiportatik.» «Nem hon és mesterség szeretete az — így végzi be támadását — a mi embereinket a dülásokra ragadozza, hanem szilaj tűz, neveletlenség, éretlen gőg. Ha a várakat döntik, azzal nem gondolok; de ezt tenni méltósággal illik, nem vadsággal. Hol a Kriti-

*) Kazinczy Ferencz: «Pannonhalmi út», 42—48. l.

kai Lapokban legkisebb nyoma a szív meleg érzéseinek? Pedig a kritika ki nem zárja a szívet, amint azt a nemes érzésű Kis Pope után s Horáitz az ismert epistolában tanítják. Én részemről inkább szeretnék annak tekintetű, a ki barátom botlásait meg nem sejtettem, sőt még annak is, aki azokra leplet tudtam vonni, mint egy gladiatornak, a ki ellenségeimet s barátimat összevagdálám, hogy kardomat villogtathassam; hát még annak, a ki tiltott s alacsony fegyverrel is éltem, csakhogy csudáljanak.* Ezek voltak Kazinczy utolsó szavai ebben a szomorú pörben. Csalódott lélekkel tért vissza Széphalomra, hol aug. 22-én a járványnak esett áldozatul.

Kazinczy halálával azonban még nem ért véget a pör, Toldy és Bajza még adósok maradtak feleleteikkel, melyeket a Kritikai Lapok II. 33-ban megjelent füzetében közöltek. Bajza volt az első irodalmunkban, ki szellemi közösség létesítésére törekedett a küzdő irodalom és az olvasó közönség közt, ki minden egyes polemiában nemcsak az írók, hanem a közönség ítéletét is kívánta hallani. Épen ebből az okból tette közzé és látta el bevezetéssel a Kritikai Lapok II. kötetében a közte, Fenyéry és Kazinczy közt abban az ügyben váltott levelezést. Ugyanezen füzetben felel Bajza Kazinczynak a Pannónhalmi Útban közölt támadására, és válaszol Toldy a Tudományos Gyűjteményben megjelent Antikritikára.

A levelekhez írt bevezetésben Bajza röviden okát adja szokatlan eljárásának. «Két ellenkező írónak — írja bevezetése végén — csak közvélemény lehet bírója. A közvéleményt akarom én azon helyzetbe tenni, hogy alaposban mondhasa ki javalló vagy kárhóztató ítéletét mind felőlem s a Gyöngyök bírálója, mind pedig a megboldogult Kazinczy felől; mert ha valaki, egy nem élő legméltóbb jussal fogja kíváncsítani, hogy róla csak alapos és igaz ítélet mondassék.»

Toldy az ő Feleletét még Kazinczy életében, 1831 április 15-én írta meg, mely azonban kritikai folyóiratok hiányában csak 33-ban jelenhetett meg nyomtatásban.***) Toldynak ez a nyilatkozata is mint első bírálata két részből áll, az egyik Pyrkerrel, a másik pedig a Gyöngyök fordításával foglalkozik. A cikk elején megvédi viselkedését, melylyel Kazinczyt, az ő bámult mesterét sérteni nem akarta, s a melyben nincs is semmi sértő, semmi igazságtalan, «Bátran állok bármely bíró széke elébe — írja cikkében — s bátran mondom: mutassa ki Kazinczy a tiszteltlenségnek csak egy szavacskját, csak egy kilobbanását az igazságtalanságnak, s hódolok.» Pyrkerre térve át, szemére lobbantja Kazin-

*) Krit. Lapok II. f. 43. old.

**) Krit. Lapok II. f. 65—73. l.

czynak, hogy mint nyelvünk fáradhatatlan és halhatatlan mivelője védelmébe veszi egy idegenné lett honfiunk vesztett ügyét, ki ahelyett, hogy ragyogó tehetségét a magyar nyelv és irodalom szolgálatára szentelte volna, kész nyelven, hiú kebellet világhírre törekedett. «Miért pazarolta el Kazinczy — kérdi Toldy — élte minden napjait arra, hogy egy pár száz magyarnak írjon, holott ha francziául ír vala, a félvilághoz szólhata? S miért nem vala oly bölcs mint a másatlán elme (é. Pyrker)? Miért bajlódék e népnek akkor még szegény nyelvével, holott vagy franczia vagy német nyelven baj nélkül s szinte magoktól folytak volna tollából munkái? S miért nem követi őt még most is? Ne feledd el nagy férfiú, ne feledd el magadat, hitedet, éjjeleid mindenkori gondját, tetteid egy célját, ne feledd el érdemeid méltóságát, neved fényét anyyira, hogy szennyeiből tisztogasd azt, kit tisztítani nem lehet, hogy tetszeni ügyekezéssel annak, kinek tetszeni nem nagy érdem!» Miután Pyrkerre vonatkozó megjegyzéseit előrebocsátotta, Kazinczy ellenbírálatainak azon pontjaira válaszol, melyek a Gyöngyök fordítására vonatkoznak. Könnyen és röviden czáfolja meg Kazinczy okoskodását s kimutatja, hogy milyen helytelenek s mennyire nem találók a jelen esetekben a rézmetszetekről és a vázlatokról vett hasonlatai, melyeken egész érvelése és bizonyítása alapszik. «Ki mondá ki közöttünk először — kérdi Kazinczyt — azon nagy igazságot, hogy midőn művész munkáját fordítjuk, mindenben hű mását kell adnunk? hűvel nemcsak dologra és értelemre nézve, (hanem) hangra és stilusra, a stilus minden sajátságaira, legyenek azok jók vagy nem? . . S ím most egyszerre kiáll az æsthetikus a csatasíkra, s egy könnyen odavetett hasonlatocskával meg akarja mutatni, hogy mindennél elmellőzhetőbb postulatum a versnek verssel visszaadása. S miért? Egyedül hogy magának mint fordítónak botlását igazolja.

Bajza nyilatkozása Kazinczynak Pannonhalmi úti rajzában közölt támadásával foglalkozik.*) E czikket már Kazinczy halála után írta Bajza s azért sokkal enyhébb és kegyetesebb, mint e fajta dolgozatai lenni szoktak. Nem is tulajdonképeni válasz vagy elenbírálát ez Kazinczy támadására, hanem a támadás okának magyarázata, megértetése: «Az igazságszeretet azt teszi törvényül — írja czikke kezdetén — hogy midőn oly dolgok vétetnek kérdésbe és vitatás alá, melyeknek valósága felől tisztán meg vagyunk győződve, tegyük félre a legtiszteltetebb személy ügyét is s mondjuk ki, mit lelkünk igaznak és szentnek hiszen. . . Ily szempontból kellene nekem e helyt kiindulnom, s e szerint indulnék ki, ha egy tekintet, melyet itt előadnom kötelesség, vissza nem tartóztatott volna.» «Kazinczy kiadván Pannonhalmi Útját — folytatja tovább — elhagyá

*) Krit. Lapok II. 112—119. 1.

Pestet, visszatért széphalmi csendébe, hogy háznépe örömeiben osztozzék s a magány kellemét élje: de a magány nem ada neki nyugalmat, a szeretett háznépe nem örömet, mert Pestnek zajából lélekzajt vive magával, melyet semmi külső öröm le nem csillapíthat és semmi csend. Keblét sötét gond s egy még kedveltei előtt is rejtegetett aggodalom epeszték. E gond, ez aggodalom el nem hagyta őt, hanem üldözve kíséré több hónapig, kíséré egész augusztus 22-ig, mely napon egy rövid betegség kiragadá örökre közülünk.» Ezután elmondja, hogy midőn másfél év után a megboldogult kéziratai és közöttük a Pannonhalmi Út is egy későbbi átdolgozásban kezébe kerültek, csodálkozva tapasztalta, hogy a Kritikai Lapok ellen írt cikkely belőle ki van hagyva. «Mit jelent e kihagyás?» kérdi Bajza és valamivel lejjebb így folytatja: «Végig gondolám Kazinczy pályáját, végig azon részét kivált, mely polemiai nemű volt. . . s azt találtam, hogy Kazinczy soha, még mikor legigazságosb ügyeiben igen méltatlanul volt is vádolva, s lehetett ingerelve, oly dolgokra nem fakadt, mint ellenem.» Ehhez járul még, hogy Kazinczy a Conversations-Lexicon-pör alkalmával, mely íróinkat két részre osztotta, az anti-lexiconisták pártjára állott, annyira, hogy ezeknek «néhány felszólalásait kicsapongó örömmel is magasztalta», míg Pannonhalmi úti rajzában az egész polemiát sajátosságos módon «undok pörnek» czímezi s oly dolgokat mond, melyek Kazinczy előbbi nyilatkozataival homlokegyenest ellenkeznek. Az előbb felvetett kérdésre nem lehet tehát más a felelet, mint hogy «Kazinczy azt, amit a Pannonhalmi Út cikkelyében monda, nem saját lelke sugalmából és meggyőződése szerint, hanem mások izgatásából mondotta, olyanok izgatásából, kik magokat barátinak nevezték s kikiről ő lelke tisztaságában hitte is, hogy baráti». «Az lévén tehát erős hitem és erős meggyőződésem — így fejezi be Bajza nyilatkozatát — hogy a Pannonhalmi Út cikkelye nem az elhunynak vétke. . . : én e helyt az ügyet feláldozom az ő személyének s elfeledvén sérelmeimet, minden további vitatásokkal, melyek nem lehetnének nem keserűk, végkép felhagyok, nehogy sírjokban is bolygattassanak a sokat szenvedett és fáradt ember hamvai.»

Még evvel sem ért véget a polemia. Rohody László az erdélyi Nemzeti Társalkodó 33-ik évfolyamának 14-ik számában a Kritikai Lapok II. füzetét bírálván, Bajzát szerénytelennek és szertelennek nevezi, mert szerinte Kazinczy halálát nem a járványnak, hanem a Gyöngyök póré fölött érzett fájdalomnak és keserűségének tulajdonítja. Bajza őt a Kritikai Lapok III. füzetében*) megjelent válaszában az idevágó passus behatódó olvasására utasítja, hol meggyőződhetik állításának valótlanágáról; különben pedig azt tanácsolja neki, hogy felszólalásait igyekezzék több

*) Krit. Lapok III. f. 154—158.

okokra építeni, ha azt óhajtja, hogy véleménye ne csak individualis vélemény legyen. Ezek voltak az utolsó szavak ebben a négy évig tartott polemiában.

Így végződött tehát a «Szent Hajdan Gyöngyei» fordításából támadt pör, melynél jelentősebb és érdekesebb igen, de fájdalmasabb és elkeseredettebb alig van irodalmunkban. Itt nemcsak a meggyőződés küzdött a meggyőződés ellen, hanem az igazságszeretet, a hála, a tisztelet, kegyelet és talán az őszinte szeretet ellen is. Kazinczy megérdemelte volna, hogy végre annyi vihar és szenvedés után a legnagyobb nyugalomban és a legédesebb gondtalanságban töltsen hányatott életének utolsó napjait; de a szellemi kiválóság Nemezise, mely a halhatatlanság fejében oly sokszor az élet boldogságát követeli, még akkor sem kimélte meg őt, mikor hajlott korának legvégét élte, és belesodorta abba a küzdelembe, melyet ő már nem értett, mely új fegyverekkel, az irodalmi nagykorúság fegyvereivel, új eszmékkel, a nemzeti és demokratikus érzés hatalmas eszméivel végkép leszámolt a túlhaladott multtal és a mult hagyományaival. Bár enyhítette volna bánatát az a tudat, hogy azok, a kiket legnagyobb ellenségeinek tartott, legőszintébb, legcsodálóbb barátai, hogy azok, a kiket rágalmazó irigyeinek vélt, a hála és tisztelet tárgyává teszik majd nevét a késő utókor előtt. Bár tudta volna, hogy a késő utókornak ítélete róla majd kedvezőbb lesz, mint saját klasszikus szavai, melyeket a maga optimismusával a multba tekintve és jósló ihletével a jövőt fürkészve még a harc kitörése előtt mondott:*) «Mi csak kezdünk a menést és életünk az irtás lelket ölt munkájában folyt le. De az igazságos maradék mindenkinek megszabja érdemlett bérét, s amit hagyok, úgy hiszem, az hevíteni fog szívüket, mikor már nem lesznek is. Közel az idő, hogy istenfiak lépnek a pályára s ragyogtatni fogják a magyar nevet, a mi nekünk nem jutott és nem is juthatott. De mienk a dicsőség, hogy el van készítve útjuk. Nem futnának ők, ha mi nem irtánk vala, s javokra lesznek tévedéseink is, mert ezeken fogják láthatni, mit kell kerülniök.»

BLEYER JAKAB.

MÉG EGYSZER A MAGYAROK ŐSI NEVÉRŐL KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOSNÁL.

A magyarok ősi nevéről, a Const. Porph. által a De administrando imperio 38-ik fejezetében két ízben említett *Σαβαροὶ*-ról kissé bővebben értekeztem e folyóirat jelen évfolyamának májusi füzetében.

*) Beöthy Zs. (képes) magyar irod. tört. II. k. 162. old.

Azóta Fiók Károlytól ugyanerről a tárgyról egy terjedelmesebb és sokoldalú tudással írt cikk jelent meg a *Századok* folyó évi szeptemberi füzetében, melyben szerző, mielőtt saját nézetének kifejtésére áttérne, behatóbban foglalkodik az említett ősi névnek általam és gr. Kuun Géza által adott magyarázataival. Ha most Fiók kifogásaival szemben állításaim megvédésére kelek, teszem ezt különösen azért is, mert fel akarom ezt az alkalmat használni arra, hogy pótlólag említsek föl egyet-mást, a mit multkori cikkemben fejtegetésem további támogatása céljából előadni elmulasztottam.

Nevezett értekezésem végeredménye: 1. hogy *Σαβαροίσιφαλοι* helyett irandó *Σαβαρ ἡ ἄσφαλοι* (e szó az attikai *ἀσφαλεῖς* népnyelvi alakja); 2. hogy Konstantinosnak az *ἄσφαλοι* szóval való, odavetett magyarázata semmi különös figyelmet nem érdemel; 3. hogy *Σάβαρ* a *Σάβειρ* (*Σάβειρ*), *Σαβίνωρ*, *Σάπειρ*, *Σάσπειρ* szittyá-hún népnévnek egyik további formája.

Fiók mindennek előtt tiltakozik az ellen (607. lap), «hogy a név megfejtésére tett kísérletnél az adott szóalak *megváltoztatására. conjecturára*, hagyjuk magunkat csábítani», és hasonló értelemben nyilatkozik a következő lapon, így szólva: «nem engedhetjük meg t. i. a szó *jeltagolása mellett olvasási conjecturáknak* is bevonását a magyarázatba». De a ki *egy* hagyományos szóalakot *három* szóra *tagol fel*, mint a hogy kívülem Fiók is teszi — «Sabartoi as Faloi»-ra bontva az egy szóból álló hagyományt — az nem *változtatja meg a szóalakot*, nem ad *olvasási conjecturát*? Világos, hogy a kérdésre a válasz csakis igenlő lehet. Én is három szóra bontom az eredetit, és az ily módon előálló három szó-nak *hangszinbeli értéke* nálam is teljesen egyenlő az eredeti egy szóéval (Savartiasphali, nálam: Savart i asphali), de természetesen csak az itacismus alapján, melyet a tizedik századra (tehát Const. korára) nézve az erasmianisták (pl. Blass, Meyer, Brugmann) is elfogadnak és az itt főképen szóban forgó *ο*: és *η* kiejtését illetőleg azt tanítják, hogy az előbbi a Kr. u. kilenczedik-tizedik s az utóbbi már a Kr. u. második században ment át *i* hangba.

A legerősebben kel ki Fiók azon eljárásom ellen, hogy az *ἄσφαλοι* görög népnyelvi alakot veszem fel a szerinte «nyelvtanilag egyedül helyes *ἀσφαλεῖς* helyett», és nem tudja feltenni, hogy Konstantinos egy «grammatika-ellenes alakot használt édes anyanyelvén» (608 l.). Ámde itt megjegyzendő először is az, hogy az *ἀσφαλεῖς* alak csakis az ógörög irodalmi nyelv, illetőleg *csakis az attikai grammatika* szabályai szerint mondható egyedül helyesnek, de *nem a görög népnyelv* (köznyelv és dialectusok) szabályai szerint is; másodszer pedig az, hogy Konstantinos — a mint ez ma már belátott igazság (l. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 60. l.), tehát bővebb fejtegetésre jelen észrevételeim

kapcsán nem szorul — azok közé a byzantiumi történetírók közé tartozik, kik nem ragaszkodnak mereven a korukban már *holt* atticismus szabályaihoz. hanem kisebb-nagyobb mértékben épen *édés anyanyelvük* sugallatára hallgatva, be-becsúsztatnak műveikbe egyes, korukban *élő* (beszélt) *rulgaris* (népnyelvi) *alakokat*. Ezzel a ténynyel okvetetlenül számolnunk kell, ha helyes belátást akarunk nyerni Konstantinos nyelvére, melyet tehát nemcsak az attikai irodalmi, hanem a görög népnyelv alapján is kell megítélnünk. Hiszen a császári író említett művének mindjárt a bevezetésében is olvasható két szó, melyek nem attikai irodalmi, hanem népnyelvi formák: Az egyik az attikai *λόφος* értelmével bíró, halmot, dombot jelentő *βουνός* (*ὡς σκοπήν ἐπὶ βουνοῦ*), melyet Herodotos (4, 199) cyrenei szónak mond, s a melyet az atticisták mint barbár és idegen szót elvetettek; ugyanez a szó a mai görög népnyelvben *τὸ βουνό* alakban általánosan használatos és hegyet jelent. A másik szó, a *χοῦς* (*λείξουσι χοῦν οἱ ἐχθροὶ αὐτοῦ*), eredetileg felhantolt földet, de az idézett helyen népies használattal port jelent, tehát az attikai nyelv szerint helyette *ζόνυς* volna irandó.

Fiók azt is szeretné, hogy philologiailag biztosítsam őt arról, hogy az újjörögben a szóban forgó *σ* tövű melléknév (az *ἀσφαλής*) tényleg átment *ο* töbe (609. l.). Én biztosíthatom őt arról, hogy az újjörög népnyelvben nemcsak az *ἀσφαλής*, hanem minden ógörög *-ής* végű *σ* tövű melléknév átment *-ος* végbe, tehát *ο* töbe az *ο* tövű melléknévek analogiája szerint, még pedig részint az eredeti oxytonon megtartásával, m. pl. *ἀκριβός*, *συγγενός*, *ἀληθός*, *δαφίλος* stb. e helyett: *ἀκριβής*, *συγγενής*, *ἀληθής*, *δαφίλής*; részint az oxytononnak proparoxytononra való változtatásával, a minő a szóban forgó *ἄσφαλος*, továbbá *ἄμαθος*, *εὐγενος*, *ἄτελος*, *ἄβαθος*, *ἄτυχος*, *ἐπιχαρος*, *πολύπαθος*, *ἄβαρος*, *ἄφανος*, *ἄβλαβος*, *διαφανος* *δύστυχος* stb. e helyett: *ἀσφαλής*, *ἀμαθής*, *εὐγενής*, *ἄτελής*, *ἄβαθής*, *ἀτυχής*, *ἐπιχαρής*, *πολυπαθής*, *ἀβαρής*, *ἀφανής*, *ἀβλαβής*, *διαφανής*, *δυστυχής*. Ez a mai nyelvállapot. De most az a kérdés, megvolt-e ez a nyelvállapot a *σ* tövű melléknéveknél már Konstantinos korában is? Itt mindenek előtt meg kell jegyeznem, hogy a középkori görög népnyelvről való ismereteink az adatok szerfölötti hiányossága és tökéletlensége folytán igen hézagosak, mert a byzantiumi írók legnagyobb része az attikai, akkoriban már *holt* nyelven ír, s csak némelyek használnak, mint Konstantinos, egyes demotikus formákat, a miért is az írók ezen csoportjánál el lehetünk készülve a népies formák tekintetében a *ἁπαξ λεγόμενα*-ra; de ama csekély számú író se nyújt eléggé kimerítő és megbízható nyelvanyagot, kik munkáik megírásánál a középkori népnyelvet használták, mert ők se tudnak következetesen ellentállani az irodalmi téren erősen túlsúlyban levő atticismusnak, a mennyiben t. i. nemcsak hogy kisebb-nagyobb mértékben attikai nyelvelemeket is használnak a

népies elem helyett, hanem ez utóbbit meg is szokták hamisítani attikai járulékokkal, úgy hogy az általuk adott nyelvalakok többször nem egyebek, mint valóságban nem létezett, hanem csakis tőlük származó demotico-attikai vagy attico-demotikus gyártmányok. Ezek ismét olyan tények, a melyeket nem szükséges ezzel az alkalommal részletesebben igazolnunk, a mióta igazoltakká váltak a Hatzidakis és Psychares között lefolyt vitában. De a mi adat van is a középkori népies görög nyelvre nézve, az sincs még távolról se eléggé feldolgozva, s így pl. nincsen tudomásom olyan nyelvészeti munkáról, mely az ógörög -ής végű σ tövű mellékevekből analogia útján alakult már újgörög -ος végű mellékevek keletkezését, az ógörögből kiindulva s a középkoron áthaladva, történeti szellemenben tárgyalná: egy szóval nagyon távol állunk még az egész (ó-, közép- és újkori) görög nyelv fejlődését felkaroló történeti nyelvtantól. Mindazonáltal biztosíthatom Fiókot arról is, hogy csak komoly nyelvészeti megfontolás után vettem föl Konstantinosnál az *ἄσφαλοι* formát *ἀσφαλῆς* helyett, mert jóllehet ez idő szerint nem tudom kimutatni Konstantinosnál egyéb példával a σ tövű mellékeveknek említett analogikus átalakulását, mégis az a meggyőződésem, hogy ez az átalakulás már jóval Konstantinos előtt folyamatban volt, s így természetes, hogy a népies nyelvtől nem idegenkedő császár használhatta az *ἄσφαλοι* alakot is, habár talán csak mint *ἄπαξ* (illetőleg *ὀς*) *λεγόμενον*-t. A görög nyelv fejlődésében ugyanis két főkorszak különböztetendő meg, az ó- és újabb (közép és új-) görög nyelv korszaka. A kettő közötti határt megtaláljuk a Kr. e harmadik században, a mikor a hellén műveltségű Nagy Sándor világnyelvvé tette az attikai nyelvet, mely ezentúl nem maradt meg sokáig eredeti tisztaságában, hanem bizonyos, a görög nyelvben eddigelé szórványosan előforduló nyelvi sajátosságok fokozatos általánosításával átváltozott hang-, szó- és mondatnyelvé. Ezek a változások körülbelül Krisztus születése táján lettek általánosakká, főtulajdonságait képezvén az attikaiból kifejtett akkori világnyelvnek, a *κοινή διαλέκτος*-nak. Az újgörög nyelv dialectusaival együtt az imént említett *κοινή διαλέκτος*-ból származott, mind a kettőnek főtulajdonságai (az *i* hang előtérbe lépése, az analogikus képzések, a mondatfűzés egyszerűbb szabályai) azonosak egymással, s így a *κοινή διαλέκτος* a közép- és újkori görög nyelvvel együtt egy nagy fejlődési korszakot képez szemben az ógöröggel. De ha ez így van, akkor már eleve föltehető, hogy az ókori -ής végű σ tövű mellékevek mai görög népnyelvben mutatkozó -ος végűekké való átalakulásának nemcsak a középkorban, tehát Konstantinos idejében, hanem már előbb, t. i. a *κοινή διαλέκτος* idejében is folyamatban kellett lennie, sőt hogy szórványosan már az ógörögben is elő kellett fordulnia, a mint hogy ezt a nyelvészeti tételt adatokkal is igazolhatom. Így pl. a fentebb említett mai görög alakok közül előfordul :

az ἀκριβός a XVI. században Damaskenos Studites naupaktosi metropolitánál (Du Cange, Glossarium ad scriptores mediæ et infimæ græcitatatis. Addenda), a δόσυχος a középkori görög keresztény irodalomban (Sophocles, Greek lexicon of the Roman and Byzantine Periods), az ἄνυχος a XII. században Theodoros Prodromosnál, a δῶφανος neutralis alakja δῶφανον διαφανές helyett a Kr. u. VI-IV. században (Stephanus nagy szótára), az ἐπίχαρος a Kr. u. II. századbeli Claudius Ptolemaios geographusnak tulajdonított Tetrabiblosban (Sophocles, Stephanus), a δῶψιλος-t Aristoteles tanúsága szerint már Empedokles philosophus használta a Kr. e. V. században, míg a Kr. u. századokban a δαψιλός ékezés jut érvényre (Stephanus). Végül megjegyzem, hogy Du Cange fentebb említett közép- és újjörög szótárában csakis az ἄσφαλος alakot említi, míg az ἀσφαλῆς-t csak ebben a formában: ἀσφαλῆς ποιεῖν, satsidare. Egy szóval, az -ης végű σ tövű melléknévek analogikus átalakulása -os végűekké kimutatható az ókortól kezdve a jelenkorig, s így ama föltevésem, hogy Konstantinos ἄσφαλοι-t használt ἀσφαλῆς helyett, bizonyára nem nélkülözi a kellő nyelvészeti belátást, tehát indokolatlan Fióknak következő kifakadása: «Azt hiszi (t. i. én), hogy a vulgaris nyelv égisze alatt el lehet tüntetni azon nehézséget, melyet a képtelen grammatikai forma (ἄσφαλοι) minden gondolkodó és görögül tudó embernek szeme elé gördít.» (611. l.)

További ellenvetései folyamában azt mondja Fiók, hogy ha az ασφαλοι alakot illetőleg a nyelvészeti nehézségek el is hárúlnak, még akkor is fennmarad egy történeti nehézség, mert azt, hogy a Savart név «állhatatos» jelentéssel bírhatna, nem lehet bizonyítani, és mert nemzetnévnek szokatlan, sőt egyenesen hallatlan az «állhatatos» elnevezés (609. l.). Ámde a Savartnak ἄσφαλος-féle értelmét illetőleg magam is oda nyilatkoztam illető cikkemben, hogy azt a nyelvtudomány igazolni nem tudja, és hogy az ἄσφαλος-szal való magyarázat mint olyan semmi különös figyelmet sem érdemel, a mint hogy, úgy látszik, maga Konstantinos se fogadta valami nagy bizalommal ezt a problematikus magyarázatot, s azért jegyzi meg, hogy «valami okból» nevezették úgy a magyarok: szóval Konstantinos tudósítója (talán kazar ember), valószínűleg nem tudva eléggé jól görögül s így nem találva el a kellő kifejezést, oda vetette az illető magyarázatot, hogy kielégítse a császárnak az idegen nevek jelentése iránt mutatkozó érdeklődését.

Nem védem tehát a nézetem szerint Konstantinos által adott ἄσφαλος-szal való félszeg magyarázat értékét, de ha valamely nemzet pl. «királyinak» nevezhető, mint a Szittyák Herodotos szerint (Σκύθαι βασιλῆες), vagy egyenesen «királyoknak», mint a hogy Fiók szerint ez az értelem benne van az Auchetai szittyá népnévben (615. l.), akkor

nem tudom belátni, miért volna lehetetlen az, hogy valamely nép «állhatatosnak» neveztessek?

A Savart szóalakra nézve egyetért velem Fiók, csakhogy míg én azt egyes számúnak nézem, addig ő a *t* betűt ugor pluralis ragnak veszi, melyhez még a görög *-oi* pluralis végződés is hozzájárult. A *t* ragot illetőleg lehet, hogy igaza van; annyi tény, hogy a Savart — legyen akár egyes, akár többes számú szó — minden kifogás nélkül beleillik annak a két mondatnak syntaktikai keretébe, a melyekben a *Σαβαρτοῖς ἀσφαλοῖς* (szerintem *Σάβαρτ ἡ ἀσφαλοῖς*) előfordul. Azonban a görög pluralis végződésnek mutakozó *-oi*-t én az *ἡ* itacistikus kiejtés folytán való hibás írásának tartom, s most még csak azt jegyzem meg, hogy Konstantinos gyakran írja görög egyes vagy többes számú végződés nélkül az idegen neveket, tehát nyelvhasználata éppen nem kívánja meg, hogy az *-oi*-t a Savarthoz tartozó görög pluralis ragnak tekintsük. Így olvasom nála csak úgy hamarjában a következő görög végződés nélküli alakokat: *Κάργα, Σάρχελ, Μάταρχα, Περχοῖ, Χιὰτ, Χαλὰτ, Ῥῶς, Δάναπρι, Μουχοῦμετ, Ἀβουβάχαρ, Οὔμαρ, Οὔδμάν*, és ezt a két Sabart módjára *rt*-re végződő, szintén görög végződés nélküli nevet: *Χέρτ, Μαντ-ζιέρτ*.

Ezek után még csak Fiók saját conjecturájához (mert az ő magyarázata is éppen úgy olvasási conjecturán alapszik mint az enyém) akarok hozzá szólni. Szerinte a *Σαβαρτοῖς ἀσφαλοῖς* «Sabartoi as Faloi»-ból van összeírva; a Sabartoi *t*-je ugor pluralis rag, melyhez még a görög *-oi* pluralis végződés is hozzájárult, míg az «as» kapcsoló kötőszó «és» jelentésben, a mint e szó a mai vogulok nyelvén is előfordul hasonló jelentésben; a Sabar azonos a Sabir névvel, és a Fál a kunok neve; így az egésznek értelme: «Szabirok és Fálók», más szóval: «Szabirok és Palócok», vagy már kevésbbé szabatosan «Szabirok és Kúnok» (615—616. ll.). Én szerfölött merésznek tartom Fiók fejtegetését. Azt mondja (615. l.), hogy «a Sabart-asfal kifejezésben talált ugor pluralis rag (a *t*) arra utal, hogy ezt az egész nevet ugor ajakról eredőnek tekintsük». Ámde a Sabart-asfal kifejezés Fiók szerint *három szóból* áll, t. i. Sabart as Fal-ból, tehát nem lehet «neve» a magyaroknak, mert föltéve, de el nem fogadva, hogy a magyarok akkori elnevezésére két más népnévvel használtak, e két népnév csakis mint *összetett szó* szerepelhetett egy új név, t. i. a magyarok neve gyanánt, tehát az egyes számban «Sabar-fal»-nak vagy «Fal-sabar»-nak, a többes számban — Fiók szerint az ugor ajak álláspontjára helyezkedve — «Sabar-falt»-nak vagy «Fal-sabart»-nak kellett hangoznia. Csakhogy Konstantinos nem *Σαβαρασφαλ*-t, hanem *Σαβαρτοῖς ἀσφαλοῖς*-t ír, melyet Fiók Sabartoi as Faloi részekre bont, és a két *-oi*-t görög pluralis végzódéseknek s az *as*-t ugor (vogul) és-nek magyarázván, azt állítja, hogy az egész kifejezés annyit jelent, hogy

«Sabirop és Fálok». De miként magyarázható meg ebben a kifejezésben a görög pluralis végződés mellett az ugor as használata? Hiszen az az ugor ajak, melytől Fiók az egész kifejezést eredőnek tekinti, vagy tudott görögül vagy nem; ha nem tudott, akkor azt, hogy «Sabirop és Fálok» így fejezte ki ugor nyelven: «Sabart as Falt», ha pedig tudott görögül is, akkor csak nem fejezte ki magát félig görögül, félig ugorul, és nem látta el ugor ember létére az ugor többes számú raggal ellátott szót még görög pluralis végződéssel is, vagyis nem szólott ily módon «Sabart-t-oi as Fal-oi», hanem használta csak a görög nyelvet így: «Σάβαροι καὶ Φάλοι». Egy szóval, az akár görögül tudó, akár nem tudó ugor ajakról eredő «Sabirop és Fálok» kifejezés nem hangozhatott, mint a hogy Fiók vitatja, «Sabartoi as Faloi»-nak. Hajlandó vagyok azonban a Savart t-jét Fiók észrevételei alapján ugor pluralis ragnak tekinteni — mert könnyen lehetséges, hogy Konstantinos a magyarok kérdéses nevé-ről az ugor pluralis formában értesült — és conjecturámat, a Σάβαροι ἢ ἄσφαροι-t «Savarok vagyis állhatatosak»-nak értelmezni.

PECZ VILMOS.

HAZAI IRODALOM.

A hadügy fejlődésének története. Irta *Bárczay Oszkár*. Budapest., 1895. Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó vállalata. I. kötet, 68 ábrával. VIII. 350 l. II. kötet, 135 szövegbeli ábrával és két melléklettel, 678 l. 8°.

Ezen a magyar irodalomban hézaggótló művet nem csak a katonai író s a történész, hanem a magyar klasszikus-philologus is méltán fogja kézi könyvei sorába iktathatni. Megjelenéseért nem csak a szerzőt, hanem a Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó bizottságát is elismerés és köszönet illeti. Utóbbi kivált azért, hogy egy oly szakkör művelésére is kiterjesztette figyelmét, melynek minálunk, hol a katonai intézményeket nem magyar nemzeti magvetők hintik el és csiráztatják fel, kevés munkása van. E kevés munkások egyike Bárczay Oszkár, kinek katonai képzettségről és magyar érzésről tanúskodó közleményeivel az olvasó már több éve találkozhatik a különböző katonai lapok és folyóiratok hasábjain.

Jelen munkájával jelesen a philologusok érdeklődését is felkeltette; műve első két fejezetében 264 lapon keresztül megismertet a görögök és rómaiak taktikájával, a logisztikával, sztrategikával, poliorke-

tikával az idevágó legfontosabb szakirodalom (főleg Köchly és Rüstowék munkássága) alapján. Az avatatlan szem talán bőbeszédűséget fog látni a görögök és rómaiak hadügyének e terjedelmesebb ismertetésében, de a ki tekinti a czélt, melyet az író magának kitűzött, és tudja, hogy a hadügy a görögöknél és rómaiaknál a fejlődés milyen fokára jutott, helyeselni fogja azt, hogy Bárczay mindenütt láttatja az alapokat, melyeken a későbbi korok hadügye felépült. Mi philologusok pedig, kiknek e hazában a klasszika-philologia erősebb térnyerése óhajunk és általános programmpontunk, örömmel üdvözlünk mindenkit, ki egy más tudomány körében is előbbre viszi törekvéseinket. Mert azzal, hogy tudományunk minden más tudományos működés történelmének megírásához módszert és anyagot is nyújt, egyetemes fontosságát nem vitathatja el egyetlen szaktudós sem; rajtunk áll csak, hogy némely realistáknak insolentiaját lejobb szállítsuk és nevezetesen *hazai* sajtónknak (annak *kozopolita* elemeit egy nemzet művelődése terén sem fogjuk számítani tényezőnek) szeretetreméltó tájékoztatlanságából esetleg nem ephemer jellegű folyóiratainknak hasábjain is kellőképen tőkét kovácsoljunk.

Visszatérve voltaképi tárgyamhoz, ki kell emelnem Bárczay könyvének egy érdemét, szerintünk philologusok szerint a főérdemét, hogy iparkodott egészséges nyelvérzéssel kiostálni a katonai műnyelvnek torzképzésű elemeit s megadni egyes (többnyire hibásan használt) fogalmaknak szabatos körülírását. Felhívjuk a figyelmet erre vonatkozólag csak a *löveg* és *lövedék* szónak egymástól megkülönböztetendő jelentéseire. Nem mellőzhetem el tárgyalásmodorának felemlítését sem. Az kellemes, élvezetes, eleven. Tarkította könyvét a szükséges ábrákkal is, 24-et mellékel a I., 26-ot a II. fejezethez. A római auktórok olvastatásához műve éppen ezért hasznos segédkönyvül fog szolgálni. Viszont szívesen láttam volna, ha a görög szokat helytelenül ne írta volna át. Ír t. i. *epagóg*-ot (de *paragógé*-t), *egy prodomoi*-t, *Philopomenos*-t, *epyrosi*-t, *Odysseos*-t (a 101. lapon). A hadi tengerészet fejlődése egészen mellőzve van, miért, azt nem tudom. De ezek csekélységek.

Sajnos mindazonáltal csak az, hogy a görög taktikusok legnagyobb részének nincsenek philologiai akribiával készült kiadásai. Ott van *Aelianus*, *Urbicius*, *Leo*, *Nicephorus Phocas* stb., kiknek műveiben a görög hadügy fejlődését megvilágító számos adatot találhatunk. Haase Németországban még 1847 előtt tervbe vette az összes görög hadügyi írók kiadását, apparatust is gyűjtött hozzá, de a halál meggátolta terve véghezvitelében. Hagyatéka több mint 20 évvel ezelőtt *K. K. Mueller* jénai könyvtárigazgató kezébe került, de a mennyire módomban volt megfigyelni eddigi irodalmi működését, még nagyon messze van az eredeti nagy terv megvalósításától. Pedig a byzanci taktikusok irataiban a korukbeli idegen hadügyre vonatkozólag is találunk értékes közlése-

ket. Legyen szabad csak *Leo*-nak a szaraczénok badügyéről tett följegyzéseire felhívnom a figyelmet, melyekről *Jähns* (*Geschichte der Kriegswissenschaften*. I. 167. l.) azt állítja, hogy még most is legbecsesebb kút-főink egyikét teszik az arab hadi régiségek ismeretéhez.

A hadtudományoknak felvirágzása hazánkban is mindennél inkább óhajtható. Kell is, hogy elősegítse azt minden illetékes tudományos tényező.

Dr. VÁRI REZSŐ.

Berzsényi Dániel életrajza. A Magyar Tudományos Akadémiától a Léway-díjjal jutalmazott pályamű. Irta Váczy János. Buda-Pest, Akadémia, 1895. Ara 1 frt 50 kr.

Mikor én a Berzsényi nevet hallom, mindannyiszor bánatos érzés kél bennem. Bármiként tisztelje is egy szűkebb körű közönség Berzsényi Dániel emlékezetét, bármennyire becsülje és hirdesse is kiváló költő voltát: az tagadhatatlan, hogy a nagy ódaköltő a mai kor művelt olvasóközönségére nézve idegenszerű, merem mondani, hogy egy részére nézve valóságos irodalmi múmiává lett. Maga a tanuló ifjúság sem igen kap rajta, s ezen közömbösségen nem segít semmiféle buzdítás sem. Berzsényi már csak kevesek előtt *élő* nagyság; a legtöbbre nézve holt irodalmi nagyság, kit ugyancsak élettelen irodalomtörténeti phrasisok kíséretében emlegetnek, de sohasem olvasnak.

Pedig Berzsényi egyik legnagyobb költőnk, s Váczynek teljesen igaza van, a mikor azt mondja, hogy «Berzsényi mint ódaköltő a legelső sorban áll s vele a jelen század legnagyobb ódaköltői közül is alig versenyezhet valaki; bizonyára a világirodalomban is ritkítja párját.» Költészete irodalmunknak egyik legmagasabb csúcsa, melynek közelében a Virág Benedek nevű kisebb hegy s néhány halom emelkedik; költészete kora és nemzete közhangulatának kifejezése, egy jobb, hevülőbb, lelke-sebb kornak előhírnöke, s mint ilyen kultúrhistoriailag is nevezetes momentum. Ennélfogva csak hálával és elismeréssel tölthet el bennünket az akadémia azon pályázata, mely a nagy niklai remete életrajzát kívánta; s Váczy János legbensőbb elismerésünkre tarthat számot, már csak azért is, mert a múlt egyik éltető nagyságát felelevenítve, a hamar feledő jelenkort arra figyelmezteti, hogy bünt, árlást követ el, midőn méltatlan feledéssel jutalmazza egyik legnagyobb és leghívebb fiát és ekként multjával elveszti az eleven kapcsolatot.

Váczy János a költő életét tizenkét fejezetben tárgyalja. Az irodalomtörténeti és æsthetikai szempontot egyesíteni törekszik, legjobb hasontárgyú essayink módjára. Szeretettel tanulmányozta a költőt, s könyve minden lapjáról leng az olvasó felé az átérező megértés. Különös gonddal van rajzolva a kor, melynek Berzsényi gyermeke volt s melyre

hatott. A Kazinczy leveleinek lelkiismeretes kiadója itt segítségére jön az ódaköltő életrajzírójának, sőt néha, de csak futólag, úgy látszik, mintha amaz fölülkerekednék ezen. Előadása könnyed, magyaros, itt-ott lelkes és emelkedett, és mindig tárgyszerű. A könyv egyik legjobb oldala szerkezete; az egész egy átlátszó alaprajzon épül föl s a részek arányossága mindenütt szembetűnő; s bár az anyag, a melyet nyújt, felette nagy, azért soha sem veszítjük el szem elől a tárgy legnagyobb halmozában sem a mű hőstét, Berzsenyit. Szóval, Berzsenyi életrajza nagyban és egészen jól van megírva s ezzel egy hézag van betöltve irodalomtörténeti esszairodalmunkban.

Mert bizony kevés az, a mit eddig Berzsenyit illetőleg felmutathattunk, mennyiségileg és minőségére nézve egyaránt. A mi keveset ezen nagy lyrikus életére és műveire nézve tudunk, azt megtaláljuk Döbrenteinél, Toldynál, Angyal Dávidnál, Kőrösy Lászlónál, Noszlopy Tivadarnál; és ezeknél sok a hézag és a hiány. Hiszen tudvalévő, hogy a költő születésének ideje felől mily sokáig voltunk rosszul tájékozva. Oly nagy mulasztást követtek el irodalomtörténetíróink a szerény és hallgatag niklai remetével szemben, hogy életének egyes részei örökre homályban fognak maradni, s pl. számos szerelmi költeményeinek életbeli alapjairól soha sem fogunk tudni semmit sem. Váczy a múlt bűnös hanyagságát nem hozhatta többé helyre; de az eddig összegyűjtött életrajzi és kritikai anyagot nemcsak összehordotta, hanem alaposan megrostálta és rendezte, s a mi kevés még megtudható Berzsenyi életéről, annak serényen a végére járt. Némi világosságot derített Berzsenyi tanulóéveire és katonáskodására. A költő ifjú fejledező jellemét mesteri vonásokban mutatja be; a kort, mely e kifejlésre jelentékenyen hatott, minden előzőnél alaposabban, mélyebben és szélesebben rajzolja, de néha bőbeszédű és sok a föltételes mondatja. Berzsenyi szerelmi rimjeit a német költészet hatására vezeti vissza, s ez eltanúlt költészetnek legjellemzőbb darabját a «Lilihez» című versben találja, melyben Berzsenyi az erkölcsi szépség alapját rajzolja. Váczy véglegesen megállapítja a Berzsenyi esküvőjének idejét; de midőn a fiatal Berzsenyiné egyszerűnek, igénytelennek, de józan kedélyűnek és csinos asszonynak («lehetett») rajzolja, ki «ellágyuló szerelemmel csillapította a férj hevesességeit», és később a férje gyertyafogyasztása miatt zsörtölődő háziasszonyt úgy tünteti föl, mint a ki csak azért zúgolódik, mert nem tudja, hogy férje költeményeket ír: akkor nagyon sok hiszékenységet tesz föl rólunk. Kétségtelenül jobban teszi, ha holmi meddő conjecturák helyett a meglevő adatokhoz szigorúban tartja magát. Ellenben nagyon szép és tanulságos a Kazinczy és Berzsenyi kezdődő barátságának rajza.

Nem folytatva ekként az apró részleteket, általánosságban megjegyzem, hogy Váczy a Berzsenyi helyét a magyar klasszikai költészetben

mélyreható megokolással állapítja meg, Berzsenyi ódáinak és elégiáinak pedig oly kritikai átnézetét nyújtja, a minővel irodalmunk eddig nem birt. A Berzsenyi és Horatius viszonya, irodalmi kritikánknak ez a sokat emlegetett és sokat feldolgozott tárgya, Váczynál kimerítően van elénk tárva, s bár a szerző alig nyújthatott újat, felfogása mégis bizonyos önállósággal dicsekedhetik. Meghatóan szép sok helyütt és sok új adatot mutat föl «A költő életének alkonya» című fejezet.

A könyv befejezetlen része az «Aesthetikai és Kritikai dolgozatok» című fejezet. Váczy helyesen észreveszi ugyan, hogy Berzsenyi æsthetikai tanulmányait úgyszólván kizárólag antirecensiója érdekében tette, de azért e dolgozatok mint a fejlődő magyar æsthetika jelentős momentumai körületekintőbb tárgyalást igényeltek volna. Tagadhatatlanul érdekes összehasonlító irodalomtörténeti kérdés, vajjon mit köszön Berzsenyi a német széptannak, különösen Jean Paulnak, kit «korunk Argusának» nevez, Bouterwecknek, Engelnek s miért foglal állást (elégszszor) Schiller æsthetikai nézeteivel szemben?

Dr. ERDÉLYI KÁROLY.

Magyarázó jegyzetek C. Sallustius Crispus Catilina című művéhez. Szerkesztette *Zsoldos Benő*. Kiadta a «Sárospataki irodalmi kör» a főiskola költségén. Sárospatak, 1895. Ára kötve 70 kr.

Magyarázó jegyzetek C. Sallustius Crispus Jugurtha című művéhez. Szerkesztette *Zsoldos Benő*. Kiadta a «Sárospataki irodalmi kör» a főiskola költségén. Sárospatak, 1896. Ára kötve 85 kr.

Azokkal az elvekkel, melyeket Zsoldos ezen magyarázó jegyzeteinek előszavában kifejt, egyetértek. Magyarázatait ugyanis a középserű tanulókra való tekintettel szerkesztette s mint maga is jelzi, a magyarázatokban való szófukarságot lehetőleg kerüli, minek következménye az, hogy mind két kötet elég terjedelmes. A Catilinához való magyarázat 118-, a Jugurthához való pedig 168 hasázból áll. Általában véve a magyarázatok igen sikerültek, sok latin phrasis mellett valóban találó magyaros gondolatot találunk. A magyarázatok közt vannak ugyan olyan dolgok, a miket az ember inkább a tanárra bízhatna; ilyenek például a synonym szavak értelmi árnyalatának megkülönböztetése, az oratio obliquáknak rectára való változtatása; az inf. historicusnak sok felsorolása, valamint a mérték és pénzértékek meghatározásánál való minutiosus pontosság. Mindezt rövidebbre lehetett volna fogni, de ha szerzőnk azt akarta, hogy jegyzetei «az élő szóbeli előadás közvetlenségével szólnanak», azt szerintem teljesen elérte. Előnyére válik a magyarázatoknak, hogy az összefüggő részeket egyes fejezetekké foglalva, e fejezetek czímeiben az illető rész rövid tartalmát is jelzi.

A részletekre vonatkozólag a következőket jegyezhetem meg.

Cat. V. 6.-ban Sulláról azt mondja, hogy *elaljasodott* családból származott; ugyanezt a jelzőt használja Jug. CV. 2-ben is, a mit talán maga Sallustius sem értett így a «*familia prope extincta*» alatt. — Cat. VI. 5. *pārentis* az *alattvalóknak* van magyarázva; jobbnak tartom e helyre nézve ha Jacobs-Wirzzel *szülőknak* vesszük. — Cat. VII. 1. alatt, valamint Jug. III. 1. alatt a *tempestas* szót meg lehetett volna említeni. — Cat. XVI. 4-ben leges Cornelianæ-t találunk Corneliæ helyett. — Cat. XX. 12-ben ezt olvassuk: «*signa*, jelentését lásd fentebb, a XVII. fej., 6. §-ban ezen szó alatt.» — azon a helyen pedig ez a szó elő sem fordul, hanem XI. 6-ban találjuk a magyarázatot: *signa*; itt *signum*: szobor». — Általában gyakran utal vissza szerzőnk valamely szó értelmének meghatározásánál valamely más helyre, hol az illető szó már előfordult. Az ilyen visszautalásoknak nézetem szerint nem igen lehet nagy haszna, ha azok egy szó, vagy kifejezés értelmének meghatározására vonatkoznak; a reáliáknál, különösen ha részletesebb magyarázatra vonatkoznak, ott inkább helyeselhetők; különben e visszautalásokat könnyen fölösleges szöszaporításnak nézhetné az ember. Így például: Cat. XX. 12. «*tabulas*, t. i. *pictas*, jelentését lásd fentebb, a XI. fej., 6. §-ban ezen szó alatt» — ott pedig röviden ennyi van: «*tabula picta*: festmény». — Cat. L. 4. *praesidia addere* kifejezés van magyarázva, pedig jobbnak tartom ha *praesidiis abductis*-t olvasunk Jacobs indokolásával. — Az még jó, ha tudja a tanuló, hogy Qu. Fabius Maximus öt ízben volt consul, de az éveket is felsorolni, mint Jug. IV. 5. alatt látjuk, fölösleges. — Jug. XIV. 16. alatt az *incolumia manerent* kifejezést jó lett volna felemlíteni. — Jug. XXXI. 20. alatt ezt olvassuk: «*animam*. Az anima szó itt ugyanabban a jelentésben fordul elő, a melyben fentebb, a XIV. fejezet 15. §-ában. Lásd ezt». — Sokkal egyszerűbb lett volna, úgy mint ott, ezt írni: «*anima*: a pusztá élet.» — Jug. LXVI. 1. alatt *servitia* is felemlíthető lett volna. — Jug. LXXIV. 2. alatt ezt olvassuk: «... 50 római mérföld a mi mértékünk szerint 73 kilometer és 935 meter, vagy is 65 meter híján 74 kilometer.» Az ilyen részletezés teljesen mellőzhető. Mindkét kötetben gondoskodott szerzőnk a sajtóhibák javításáról, összeállítván a sajtóhibák jegyzékét, mégis a Catilinához való magyarázat, 'Előszó'-val kezdődik és 'Sajtóhibák'-kal végződik. A sajtóhibák között nincsenek megjegyezve Cat. 51. servitie, 53. proviuciába, Jug. 82. paratibus, 111. Metellusról, 120. Graaci.

Ezen kisebb jelentőségű kifogásoktól eltekintve, azt hiszem, hogy e magyarázatokban a tanuló ifjúság a lelkiismeretes előkészülethez jóakaró, megbízható támogatót kapott.

HITTRICH ÜDÖN.

A tegnap, a ma és a holnap. Kritikai tanulmányok első sorozata.
Írta Lázár Béla dr. Budapest, 1896. Grill K. könyvkereskedése.

Kritikai módszerét Lázár maga megjelöli az előszóban, mikor könyvét a *szeretet könyvé*-nek nevezi. «Csak ha szereti az irodalmat és az irodalom becsületes munkásait, felelhet meg a kritika a maga igaz hivatásának!» Valóban a modern kritika nem az a szigorú bíró többé, a ki a metaphysika csallhatatlan alapján kérlelhetetlen biztossággal osztályozza s itéli jóknak vagy elvetendőeknek az irodalom termékeit, nem is leczkérteti az írókat, nem is igen osztogat nekik tanácsokat. Ma már tudjuk — az evolutionismus kimutatta —, hogy az æsthetikai élet minden mozzanatát utolsó elemzésében mint bizonyos fajnak, bizonyos kornak a megfelelő hatások alatt keletkezett termékét kell megítélni. Homeros és Shakespeare eszmékben és kifejezésükben nem örök mintákat, csak a maguk korára és nemzetére szóló remekeket írtak; Aristoteles, Pope, Boileau csak saját koruk költői törvénykönyvét alkották meg, a mint az a fejlődésnek abban a stádiumában megfelelt. Az emberi szellem intellectualis és morális evolúciójával a költészetnek egyre új meg új területei nyílnak meg s elhez képest minden æsthetikai törvény csak relativ értékű. A bíró szerepét a tudósé vette át: magyaráznia kell a szellemi élet jelenségeit, megértetnie az eszmék mozgalmát. A mely irodalmi termék ebben a vizsgálódásában a leggazdagabbnak, legtanulságosabbnak, legnemesebbnek fog mutatkozni előtte, az lesz a magasabb rendű, az értékesebb. Ennyiben ítél a modern æsthetika is. A mi kritikánk sem maradhat hovatovább azon a meddővé taposott ösvényen, a melyet Kazinczytól napjainkig járt. Bele kell majd mélyednie az eszmék alakulásának történetébe, a magyar nép-
lélek fejlődésének vizsgálatába s végeredményként megértetnie, miként jött létre a magyar nemzet mai szellemi állapota.

Lázár Béla æsthetikai álláspontja a hamisítatlan teljes *realismus*. A költő ne az élet elrendezett, beosztott, kiszámított képét adja, hanem egy darab szabad természetet, mint Zola mondja, az élet egy szegletét, mint Jullien, az élet egy szeletét. Ez a részlet aztán magamagáért beszél; a költő ideálja a részlet kiválogatásában nyilvánulhat. Minél mélyebben hatol be az életnek általa kiválogatott s rajzolt részletébe, minél egyszerűbb eszközökkel, minél művészibb lélekkel, intuitív hatalommal fesi azt: annál erősebb lesz hatása. Korunk a *valót* kívánja, az igazi, a yers valót, nem annak *égi mását*, mint az ideál-realista Arany kifejezte, mert ez a felfogás rhetorikai csillogásra, üres, kongó szavakra, bábemberek rajzára, kieszt cselekvények alkalmazására vezet. A költő nem erkölcstanító, még kevésbé az erkölcstelenség prédikátora, de nem

változtat az életen a morál kedvéért s nem korlátozza költészete területét, hogy csak az úgyn. szépet szolgálja. Ő az élet igaz megfigyelője temperamentuma, finom idegrendszere alapján s hűséges újjáteremtője képzeletének visíószerű erejével. A költő része az emberiségnek s műveiben hozzávaló viszonyát fejezi ki; a társadalom dolga azután kijelölni szerepét körében s műveit erkölcsi jelentőségük szempontjából méltatni. A művészet nem öncél, mert ez formalismusra vezet, a *művészet maga az élet*. Ez állásponton természetesen nincs úgyn. költői igazságszolgáltatás, a melyért a régi æsthetika kész volt meghamisítani az életet. A nagy erkölcsi problémákat mi már nem tartjuk ily egyszerűen megoldhatóknak. Még az sem szükséges, hogy a költő maga fejezze ki ítéletét, vagy hogy legalább éreztesse: Becque *Varjai*-ban seholsem halljuk a költő morális megdöbbenésének felzokogását, de annál jobban zokog *a mi lelkünk*. Az igazi katharsis az élet való képe, a balsors ábrázolása, önkénytelen hat az, tanulságos és nemesít.

A *Miszticizmus és modernség* című fejezet vezeti be a könyvet. Azon sociologiai alapelvből indulva ki, hogy az élet és a tudomány, a politika és az irodalom egymással szoros kapcsolatban állanak s egyszer az egyik, máskor a másik termi meg a vezéreszmét, mely aztán áthatja a szellemi, erkölcsi és physical élet minden jelenségét, Lázár először a *reactio philosophiáját* bonczolja. Különösen Brunetièrenak híres tanulmányával foglalkozik, a ki a *Revue des deux mondes* hasábjain tudvalevőleg megtámadta a tudományt, mely ígéreteket tett s nem tudta őket beváltani. Eredetünket, sorsunkat, jövőnket sohasem fogjuk megtudni; nincs megoldva a nyelv, a társadalom, az erkölcs eredetének kérdése. Minek hát kételkedni a vallásban? *Higyjünk el* tanait. S melyik egyházhoz csatlakozunk? Ahhoz, a mely a kor socialis bajait a legjobban megértette a mely rendet tud alkotni, lévén ő maga is rend: a katholikushoz. Lázár igen találóan hasonlítja ez áramlatot a századunk elején hasonló conclusióból keletkezett katolikus reakcióhoz. A kishitűség nyomon követi az oly hatalmas szellemi mozgalmak háborúját, mint a minő a francia forradalom s századunkban a tudományok positiv alakulása volt. Akkor a forradalom fejtelensége ellen idézte fel a *tekintélyt* a philosophiában Schleiermacher és Lamennais, a költészetben a két Schlegel, ma a fenyegető socialismussal szemben a társadalmi békével igyekszik proselitákat szerezni. Még az is kérdés egyáltalán, vajjon a tudomány nem lesz-e képes egykor pótolni a hitet? Guyau a teljes vallásnélküliségben (irréligion) látja a vallás jövőjét. Az emberiséget nem a vallásos cultus és érzés fogja összetartani, hanem: a nagy problémák kutatása, az eredmények népszerűsítése, az erkölcs terjesztése, a részvét, mások szeretete, a művészet és természet cultusa.

De a vallásos érzés ma még él, és ha *van*, művészi feladat a megérzékítése is. A realistikus mozgalom, a positiv philosophia tanainak alapján, teljesen a valóvilág megfigyelésére szorítkozott. A regényirodalom Balzactól Zolaig bemutatta a jelen társadalmát, az embert a legkülönbözőbb külső megnyilatkozásaiban. Megfigyelte a belső lelkiéletet is, de józanul, a tudós objectivitásával; hisz Zola æsthetikai alapelve is a közöny. A lyrában ezt az irányt az úgyn. *parnassusi iskola* képviseli: Leconte de Lisle, Sully Prudhomme, Coppée s mások. Szorosan a positivizmus nyomán haladnak ők s az *impersonnalité*-t vallják alapelvül, azaz törődnek ugyan érzéssel, hangulattal, rajzolják keletkezését, megnyilatkozását, de — még a saját magukéval is — lehetőleg objective állnak szemben. Az érzelmek gazdag folyamataiból csak a költőé magié hiányzik. Természetes, hogy ez a költészet, a külső és belső technika minden ragyogása mellett is, hideg.

S az érzés visszahatása nem maradt el. A kik a költészet objectivitása ellen fellázadtak, azok a *symbolisták*. Lázár elég érdekesen, de inkább a tárczaíró könnyedségével rajzolja, miként vert² az érzés újra gyökeret a realismus kopár talaján. Visszamegy Rus³ kiura, a ki *Modern Painters* cz. művében új programot ad a fiatal festőknek. E program két elvben csúcsosodik ki: hűség a részletekben és vezérgondolat, mely az egésznek megalkotásában vezesse a művészt. Ez elvek mellett alakult meg a festészetben az úgyn. *prærafaelista iskola*, mert az új tan hívei arra vélték rájönni, hogy eszményüknek leginkább a Rafael előtti festők: Giotto, Fra Angelico, Botticelli művészete felel meg. E tan került át Stéphan Mallarmé (a párisi Lycée Montaigne-ben az angol irodalom tanára) útján Francziországba, a hol aztán a fiatal költők, Paul Verlaine-nel élükön, megalapították a symbolismus költészetét.

Az érzés visszaköltözésének az irodalomba, véleményem szerint, nem ártott volna szélesebb alapot vetni, megmagyarázni, mennyiben volt a francia szellem már előkészítve befogadására addigi fejlődése által. A positivizmus, mely erkölcstanából annyi érzést kizárt, maga is teremtett egyet, a melyet mintegy alapérzésül vett fel: a *részvétel felebarátaink iránt*. Valóban ha megértettem, hogy cselekvéseink szükségképen folynak gondolataink és érzéseinkből s ezek viszont azon tényezők-ből, melyek létünket általában meghatározzák: logikai következményként kell embertársaim tetteit a részvétel érzelmével kísérem. Más præmissák után, de hasonló conlusióra jutott Schopenhauer is. Ez a determinizmus óriási ethikai jelentősége. A realismus irodalma mikor a philosophiai gondolat igazságát, a *milieu* szerepét, az élet számtalan képeiben feltűntette, az érzést széles körökbe vitte be, bármennyire nem látszott maga törekedni reá. Az emberi szenvedés poesisé, melyet megalapított

s mely napjainkban már-már szinte a nyomor romantikájává fajul, az irodalomtól addig egészen elhanyagolt társadalmi rétegek felé terelte az érdeklődést s oly érzelmeket ébresztett, hogy ma e néposztály, a negyedik rend kedvéért összes socialis intézményeinket átalakítani vagyunk hajlandók. Másrészt a realista író, eltelve ama magasztos gondolattól, hogy valóban az élet igaz képét fesse, elfordult az addigi philosophia phrasis-bölcsességétől s nyakra-főre belerohant a szaktudományok detailtömegébe. Már pedig a psychologia és physiologia napjainkban alig más mint psychiatria és pathologia. Az író a klinika légkörébe kerül s a normalis, az általános emberi helyett az abnormis ragadja meg figyelmét. A szenvedő, inséges ember mellé társul szegődik a beteg, az őrült. Ezek a java modern irodalom alakjai. Hogyne hatnák meg szívünket! Az alsóbb néposztályok felemelésének szüksége újra ama vallás felé utalta a kedélyeket, mely először hirdette, hogy mindnyájan testvérek vagyunk. Tolstoj nemcsak mint egy politikailag testvérnép írója volt hatással a francia szellemre. Taine befolyása mellett érvényesülni kezdett a Renan nemes lelke, melyet oly szépen hasonlítottak egy rendeltetésétől megfosztott székesegyházhoz. Könyvei olyan vágyakat keltettek a lelkekben, a miket a való tudománya ki nem elégíthet, újra fölébresztették a túlvilág gondolatát, az emberi lét nagy titkai iránt való érdeklődést. Ime a mysticismus határához értünk!

Lázár Béla sorra veszi a mysticismus megnyilatkozását a modern festészetben, a lyra, a regény, a dráma körében. Ott a prærafaelisták (Hunt, Rossetti, Millais) és esthéték iskoláját vázolja, a lyrában főként Paul Verlaine-nel foglalkozik. A mystikus regény fejezetében Bourget-t és Huysmauns-t mutatja be; abban a lélek nagy analytikusát, a ki folytonos önelemzésével megölte magában az akaraterőt, hinni szeretne, de nem tud, keresztény lesz, de hit nélkül; emebben a teljes vallásos mysticismusba merült embert, a ki Zola naturalismusán kezdte s ma a satanismus fekete útvesztőjében bolyong, mint a problémák betege, fáradt, elcsigázott nostalgikus. A mystikus drámában egy rövid lapot olvasunk Ibsenről, a kit a szerző Madáchunkkal is összevet, csak hogy a norvég bölcs nem a hit erejére, hanem a mindenható egyéni akaratra építivilágnézetét; drámáiból mintha ez a kiáltás hangzanék felénk: «Küzdj ember és bízva bízzál — *önmagadban!*» Tanítványa Gerhard Hauptmann már megérinti a hit problémáit, egy-egy pillanatra mintha ő is az égtől remélne, de valójában realista marad mindvégig.

E nagy vonásokkal rajzolt vázlatok után több-kevesebb gonddal dolgozott írói arcképét kapunk a modern és magyar irodalom jelentősebb lyrai, elbeszélő meg drámai tehetségeiről. Amazok közül leg részletesebb a Baudelaire-é, de bármily részvétellel rajzolja a szerző ezt

a megtévedt nagy elmét, egy pillanatra sem feledi el, hogy ez a poézis *jantor-poézis*. Sikerült a Jakobsen Jens Péter jellemzése is, ezé a korán elhunyt dán elbeszélőé, a ki oly szépen tudta festeni az ábrándos lelkek szomorú csalódását, de maga csak nem hitt benne, bár hősei elbuktak; beteges visszavonultsága mellett is szépnek találta az életet mindvégig. A drámáról szóló fejezet voltaképen a *félrealismus* ellen szól. Így nevezi Lázár a Dumas-Sardou-Augier-féle thesisdrámát, mely csak *fél*ig igaz, mert erős kézzel nyúl ugyan a társadalomba, de aztán meghamisítja épen a thesis, a hatás, a romantikus ízlésben nevelt közönség kedvéért s igazság helyett belső képtelenséget nyújt, a megható helyett meglepőt, megrendíthető helyett meg borzasztót. Ilyen a Père prodigue, ilyen a Madame Sans-gêne is, a Napoleon-cultus e tisztavirágéletű terméke.

E modern írók köré sorakoznak a magyar írók. Lázár szereti, a hol lehet, a magyar irodalmat európai szempontból tekinteni. Vizsgálja, mennyiben hatnak ránk a nagy nyugoti áramlatok, mit veszünk át, mit alkotunk belőlük. Valóban — hogy a szerző gondolatát kifejtsük —, a magyar irodalom épen nemzetünk fejlődésénél fogva, alig is lehet más, mint nyugoti eszmék hajtása. Más éghajlat alatt, más környezetben, más irányban fejlődik itt magvuk tovább, de nem a mi földünkben vert először gyökeret. Azonban míg irodalmunk történetét ily szempontból vizsgálva, egyrészt — végső elemzésben — meg kell tagadnunk eredetiségét másrészt épen nemzetünk szellemének a nyugoti eszmévilággal való mindenkori közösségét bizonyítjuk. Természetes az is, hogy igazi jelentékeny magyar íróvá csak az válik, a ki nemzetének szellemi világában élve ez áramlatok közül biztosan felismeri azokat, a melyek az akkori fejlődés föltételeinek épen megfelelnek s bennük a maga korát, a maga egyéniségét tükrözi, általuk a maga nemzetére akar és tud hatni. Nagy nemzeti íróinknak ez a mértéke.

Természetes, hogy efféle állásponton Lázár irodalmunk újabb termésében nem talál fölötte sok örömet. Az irodalmi pajtáság napjaiban igazán tiszteletreméltó bátorsággal mond ítéletet legkényeztetettebb íróink fölött. Körülöttünk nagy, változatos, mozgalmas élet hullámzik. Kialakult — úgymond — egy sajátos magyar társadalom, sajátos társadalmi viszonyokkal, különös erkölcsi felfogással, hullámzó eseményekkel s mégis íróink valami sajátságos érzéketlenséggel, közönyvel és színvaksággal haladnak el mellette. Ambrus Zoltán az európai áramlatok hatása alatt áll, de eredetiség nélkül. Bródy realista volna, de igazában csak romantikus. Herczeg Ferencz a sikert keresi, mely cseng; kétségtelen elbeszélő talentum, de csak részletrajza új és modern, meseindítékai a régiek. Sikere problémái népszerűségében rejlik, mint Ohnet-é, de ez a problema sohasem mély, társadalmunk ezer igazi kérdését meg sem érti, az embert lelkével és testével, hatalmasabb képzelő-

tehetséggel, finomabb analysissal bemutatni nem tudja; a megoldás rendszerint léha, ethikai szempontból, de meglepő, szellemes s a századvégi közönség tapsol.

De van fény is. Endrődi Sándor megszabadul Heine hatásától s az összetett hangulatok művészi kifejezője lesz, költészetében benne van a fiatalság lyrikus heve, a férfias erő bája, mint Petőfi óta senkiben. Reviczky nem pusztá utánzója Schopenhauernek; életvágya nem a világot mozgató vak akarat, fájdalma nem az ember lét pessimismusa. Ágai Adolf, «a magyar tárcza fejedelme» szellemes útleveleiben specialis magyar utazó. Jakab Ödön is a magyar népmese stílusában dolgozza Árgirusát. Objectiv álláspontjáról az elismerés koszorúját nyújtja egykori tanárának, Gyulainak is a szerző, a kitől irodalmi felfogását immár egész korszak választja el, de az ősz mester élete összeforrott nemzetével, kora lelkét felismerte, nemes elszántsággal küzdeni mert eszméi igazáért s érte tisztelet illeti mindenkoron.

Lázár könyve forrongó tehetség műve, melyben több még a homály, mint a mélység. Sokat ölel föl, nagy terhe nem egyszer el is nyomja. Tárgyilagossága mellett is harczy irat, mely nemcsak fejteget, de vág és véd s gyakran lesz ötletes, rhapsodikus, elsietett. Az új irányokról és nézetekről a magyar olvasónak alaposabb képet kellene festenie: a megértetés nem egyszer győzelem. Akkora olvasottságot semmiképen sem lehet követelnie, hogy közönsége ilyen összevetéseket megértsen: «Szabad-e Bourget ellen támadni Sár Péladan miatt? Rossetti és Burnes Jones ellen Whistler miatt?» Vagy magyar műről szólva így kiáltani fel: «Attól függ, többre tartod-e Böcklin phantasiáját, mint Bastian Lepage realis hűségét?» Ilyesmi sokszor az affektáltság színét viseli magán, a mitől stílusa egyébként sem ment. Olyanféle pongyolaságokat is, mint a *hát* temérdek használata, a sok *nini, lám, igen-igen* vagy a Pityi-Palkóféle hasonlatok (41. l.), egy kis gonddal elkerülhetne. Ezzel is nyerne sokszor egyenetlen előadása.

Dr. ZLINSZKY ALADÁR.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Eugen Mogk, *Kelten und Nordgermanen im IX. und X. Jahrhundert*, Leipzig, 1896, 4-r., 27 l.

E jeles dolgozat a germán philológiának egy valóságos égető kérdésével foglalkozik, mely egy oldalról elég fontos magában véve is, a mennyiben megoldása két világbiró írja népnek eddigelé igen homályos őskorát van hivatva földeríteni; de más oldalról fokozott jelentőséggel

bir a germán mythológiára és az Eddára vonatkozó összes problémák szempontjából. Mert ha e két nép érintkezése és kölcsönhatása kimutatható, jóval valószínűbbé válik az antik kulturának és a keresztyén vallásnak a skandinávok hitbéli képzeteire és legrégibb költészetére eshetőleg gyakorolt és egyes tudósoktól, első sorban Bugge Sophustól már is kétségbevonhatatlan tény gyanánt hirdetett befolyása. De a szorosabb értelemben vett német mythologia és ősköltészet szempontjából is rendkívül fontosak e tanulmányoknak mind jobban derülő eredményei, melyek számos zavaros képzetet és téves véleményt a tudomány teréről végkép leszorítani hivatják.

A kelta néptörzsek közül a legrégibb időre első sorban csak az irek jönnek tekintetbe, a kik a modern népek közül a VIII. századot megelőző korszakban a legműveltebbek voltak, az egyetlen európai nép, melynél a görög-római kultúra ismeretes és kimutatható hatással volt. Az irek, mint az összes kelta törzsek (v. ö. *Német Irodalomtörténetem*, I, 1886, 11. l.), a gyakorlati élet követelményei iránt nem igen birtak érzékkel. Politikai hivatottságuk csak kis mértékben volt, városokat nem alapítottak, fegyvereket nem kovácsoltak, kereskedést nem űzték, pénzük nem volt stb. Mind ezekben utóbb a germánoknak, első sorban a norvégoknak lettek tanítványai, a kik politikai erély és gyakorlati eszélyesség tekintetében óriási magasságban álltak a kelták fölött. Ellenben szellemi dolgok, eszmék és eszmények iránt a keresztyénség első évezredében talán egyetlen más nép sem lelkesedett annyira, mint az irek. A latin, sőt a görög nyelvet tanulták és tudták, midőn Európában a római írók el voltak feledve, görögül pedig senki sem tudott. A római és görög írókat szorgalmasan másolták és serényen űzték a hét szabad művészetet. Csak ők olvasták és másolták a szent írást az eredeti szövegben, hasonlóképp az egyházatyák munkáit is. A keresztyén hitért föláldozták magukat: a kontinens térítői közt kiváló helyet foglalnak el. De volt saját gazdag költészetök is: költőik (a bardok) nemcsak a hazai számos király hőstetteit énekelték meg, hanem Nagy Károlyt, Kopasz Károlyt, Lothart és Német Lajost is. Régibb hősmondájuk, melynek középpontja Cuchulinn, a VII. században már megvolt; az ifjabb mondakör, melynek kimagasló alakjai Finn (Fingal) és Ossin (Ossian), a IX. században alakult. Dalaik mellett volt elbeszélő prózájuk, melynek versekkel kevert stílje föltűnően emlékeztet a skandináv sagára, a mint ez Izland szigetén érdekes műremekké fejlett. Költeményeiknek versét, a nyolcz ütemes sort, melynek két felét a rím kapcsolja össze, megtaláljuk utóbb egész Európában. Kiváló sikerrel űzték a zenét, az ir ornamentika pedig e nagy tehetségű népnek egészen önálló alkotása, mely utóbb egész Európára hatással volt.

Egészen más faj Norvégia népe, mely a legrégibb időben a skan-

dináv félszigetnek legfontosabb eleme. Erélyes, erőszakos, nyugtalan, első sorban gyakorlati irányú emberek. A norvégok hajóikon fölkeresik Európa északi és déli, keleti és nyugati tartományait, még pedig első sorban a kereskedelem érdekében, melyet már ősidők óta űznek, s mindenütt nagy szerepet játszanak, nagy és hatalmas államokat alapítanak. Mindenfelé vannak gyarmataik, melyekből csakhamar tekintélyes virágzó városok fejlődnek. De kalandvagyók is, kiket sötét ösztön kicsal a legismeretlenebb tengerekre, a háborút pedig még a kereskedelemnél is többre becsülik. Politikai hivatottságuk minden tettökben fölismerhető: jeles szervezők, gyakorlott törvényhozók, ügyes, bár igen erőszakos uralkodók. Ellenben szellemi érdekekért, ideálokért nem igen lelkesednek. Legrégibb mythoszaik igen józanok, legrégibb költeményeik varázsdalok: az isteneket csak mint hatalmas segédek tisztelik, a költészetet első sorban arra használják, hogy a természetnek sötét hatalmait megnyerjék vagy fékezzék. Ezenfelül legrégibb költészetökről alig tudunk valamit, de igen valószínű, hogy a délnémet hősmondát már a VI. század óta ismerték (v. ö. *Közl.* XIX, 1895, 428. l.) és lényeges módosításokkal költői alakban földolgozták; de emlék a VIII. század végét megelőző korszakból nem maradt fenn.

Így élt e két nép egymás mellett, ritkán és csak fölszínesen érintkezve egymással, pl. 617-ben, midőn a norvégok az ír szigetet rabló kalandban fölkeresték, de visszaűzettek. Máskép fejlődtek a viszonyok a VIII. század végével, mikor a norvég történetben a 'viking korszak' veszi kezdetét, t. i. a norvégok szakadatlan hódító hadjáratai, főleg az Atlanti és Középtengerben. Az északi germánok és az irek első kimutatható érintkezése 793. jun. 8. volt, mikor Hördalandsból származó norvégok Lindisfarne szigetén, az angol-skót határ közelében, egy ír kolostort fölgyújtanak. Ezóta varázserővel vonzza őket az ír világ. Már 807-ben megjelennek a vikingek magában Irországban, 830-ban pedig állandóan telepednek meg a szigeten és 836 óta, mikor Dublint hatalmukba kerítik, vagy pontosabban 870 óta, mikor az irek utolsó fölkelése kudarcot vall, a zöld sziget valóságos meghódított norvég tartomány. A X. században három norvég királyság van a szigeten; fővárosaik: Waterford, Dublin és Limerick. És ez állapot tart 1014-ig, midőn Brian ír király a Clontarf mellett vívott ütközzetel végre fölszabadítja hazáját és népét. Tehát két századnál tovább volt Irország a norvégok hatalmában és e hosszú időben természetesen ismételve évtizedeken keresztül béke uralkodott az irek földjén. E korszakba esik Izland gyarmatosítása, melyben norvégok mellett irek is nagy számmal vettek részt, hisz ír remetek már a norvégok megérkezése előtt is lak tak Izland szigetén. Irország területén a viking korszakban a norvégok voltak az urak, az irek szolgálásra jutottak és nagy számmal hurczoltattak Norvégiába is. De azért együtt éltek

a két nemzet tagjai, és nem mindig és mindenütt mint ellenségek. A folyton viszálykodó irek (ez is kelta jellemvonás) akárhányszor szövetséget kötöttek a germán hódítókkal saját véreik ellen, mely maguktartásával természetesen kivívták személyes szabadságukat és a norvégokkal való egyenjogúságot. Számos példa mutatja, hogy a norvégok, még norvég fejedelmek is, ir leányokat vettek nőül, kiknek kedvéért idővel még a keresztyén vallást is fölvtették, s megfordítva irek is kötöttek frigyet norvég leányokkal. A két nép mindjobban összevegyült és ir vér számos tekintélyes izlandi család ereiben folyt.

Hogy ily körülmények közt kölcsönhatás jött létre norvégok és irek közt, azt bővebben fejtegetni sem kell, — illetőleg nem is annyira kölcsönhatás, hanem első sorban a jóval műveltebb irek hatása a férfias, vitéz, kormányra hivatott, de durva és műveletlen norvégokra. Itt és ekkor lettek az északi germánok először keresztyénekké, itt és ekkor ismerkedtek meg az antik világ szellemi maradványaival. És ez érintkezés a két nemzet közt megmaradt a clontarfi csata után is. Norvégok mint kereskedők és iparosok később is nagy számmal élnek a szigeten, melyet honfitársaik folyton meglátogatnak és Izlandba utaztukban rendes nyugvóhelynek tekintenek. Ez együttélés legtanulságosabb bizonyítéka az ir nyelv, mely tele van norvég szókkal, valamint a norvég nyelvben is sok az ir kölcsönszó. A háborúra s annak eszközeire, a kereskedelemre s hajózásra vonatkozó ir szókincs legnagyobb részt norvég eredetű. De még irodalmi tekintetben is hatottak a germánok a keltákra. Zimmer kimutatta (*Haupt-féle Zeitschrift*, XXXII. és XXXV. köt.), hogy a régibb kelta hősmondában a Szigfrid alakja és története félreismerhetetlen, és hogy a későbbi Finn- és Ossin-mondában a viking korszak világa tükröződik vissza. De ép oly kétségtelen az ellenkező irányú hatás is: az irektől származik a számos skandináv emléken található ornamentika, mely a viking korszakban a skandináv földön a népvándorláskori ornamentikát kiszorítja; az irektől számos babona és monda, melyek a norvégoknál elterjedtek és életben maradtak; az irektől talán a szkald költészet és skandináv saga alakja is. Legjellemzőbb e tekintetben az a rendkívül tanulságos tény, hogy e befolyás épen csak a Norvégiában vagy Izlandban lakó norvégoknál mutatkozik, míg a dánoknál és svédeknel semmi nyoma. Régi költészet is csak a norvégoknál és izlandiaknál található, — merész-e e tényből az a közel fekvő következtetés, hogy ez mind csak azért van, mert a kelták csupán a norvégokra voltak nagy befolyással?

Persze, e befolyás anyaga és határai még mindig elég homályosak, és az északi mythosz és költészet eredetére vonható következtetések még mindig nagyon kétségesek. Annyi bizonyos, hogy az Edda-dalok közt nincsen egyetlen egy is, mely mai alakjában a IX. század előtti időből

származnék; mind a viking korszakban jöttek létre, azaz oly időben, midőn norvégok és kelták minden nap a legsűrűbben érintkeztek egymással. Hogy e századokban a kelta kultúra, melynek elemei közé a keresztyén vallás és az antik műveltség is tartoztak, a norvégok gondolkodását, hitét és költészetét is befolyásolta, — ezt komolyan kétségbe vonni lehetetlen. De a tudomány jelen színvonalán még nem vagyunk abban a helyzetben, hogy e befolyást pontosan megállapíthatnók. Ellenben annyi kétségtelen, hogy az eddai dalok nem germán, még kevésbé német, hanem kizárólag csak északi viszonyokat tükröztetnek vissza (hiszen még a német hősmonda is sajátos északi alakot nyert bennök), sőt, hogy e költemények nem is a germán északnak, hanem kizárólag a keltáktól befolyásolt norvég törzsnek termékei és hogy mai alakjukat a leghatalmasabb norvég gyarmat területén, Izland szigetén, nyerték. A német mythológiára és a német ősköltészetre azért — és ez a kelta-germán tanulmányoknak egyik legfontosabb eredménye — csak a leges-legnagyobb óvatossággal szabad úgy az északi mythológiából, mint az Eddából és a sagákból következtetéseket vonni.

HEINRICH GUSZTÁV.

A francia philologiai irodalom 1893—1895.

(Vége.)

Arvède Barine utolsó kötete *«Bourgeois et Gens de peu»* (300 l.) a *«Princesses et grandes dames»* ellenlábasa. Főleg külföldi írókkal foglalkozik abban a megragadó stílusban, mely e nőt Franciaország egyik legjobb írói közé sorolja. Az essayk közül említésre méltók: Salomon Maimon, a szegény lengyel zsidó megható története, ki rop-pant szorgalommal a metaphysika titkaiba hatol és Kant ellenfelévé lesz; Goethe szüleinek arczképe; Lawrence angol paraszt sorsa, a ki részt vett a waterlooi csatában és emlékeit tollba mondotta, mert írni nem tudott; végre Lazarillo de Tormes rövid historiája.

Bonafous francia thésise: *Henri de Kleist, sa Vie et ses Oeuvres* (424 l.) egyike azon műveknek, mely nem szakférfiútól való s eléggé mutatja, hogy a német irodalom sok class. philologust is érdekel. Azelőtt egy ily thesis elegendő volt, hogy íróját a német nyelv és irodalom egyetemi tanszékére nevezzék ki, ha nem is tudott, de csak értett németül. Ma már ez nem lehetséges: Bonafous nem lévén a német nyelv agrégé-je, a grenoble-i fakultás tanszékét nem nyerhette el, a hova Besson-t, kinek thésiseiről már szözlünk, nevezték ki. Bonafous műve kiállja a versenyt a német Kleist-biographiákkal; sokat köszön nekik, de még behatóbban tárgyalja íróját, mint német előlei. A tulajdonképi biographia (La Vie) a mű első 174 lapját foglalja el, Wilbrandt és Brahm nyomán jár, ámbár az azóta tett kutatásokról

is számot ad. A második rész (Les Oeuvres, 11 fejezetben) a szerencsétlen költő minden egyes nagyobb alkotásának beható tárgyalása, melyek közt különösen a Penthesileának, Käthchen von Heilbronn, Prinz von Homburg, Der zerbrochene Krug és az Amphitryonnak szentelt fejezetek emelendők ki, nemcsak æsthetikai elemzéseik, hanem a sikerült fordítások miatt is.

A nagy német írók egy kortásának érdekes művet szentelt Lévy-Brühl *La Philosophie de Jacobi* (263 l.) cz. monographiájában. Jacobi Frigyes Henrik 1743-ban született és 1819-ben halt meg. A Wolf dogmatismusának eltűnése után, az «Aufklärung» gyenge bölcsészetének rövid győzelmét, végre a Kant criticismusából fejlődő nagy idealis rendszereket láthatta. De Jacobi az érzelem bölcsészetének volt szószólója; mint Pascal, azt hitte, hogy a gyenge emberi ész nem képes a természet és végzet nagy problémáit megoldani. Nem theologus módjára, hanem az emberi szív sugallata folytán ismerte el a szabadságot, az Isten létét és a lélek halhatatlanságát. Számos erkölcsi irata, regényei, mind a büszke ész gyengéinek feltűntetésére szolgáltak. Spinozáról írt leveleinek roppant hatása volt, mert ezek vezették be a nagy hollandi bölcselőt Németországba, ezek ismertették meg Goethével. A szerző mindezeket a kérdéseket behatóan fejtegeti; kitűnő bölcsész s e mellett a francia philosophusok közt a német irodalom egyik legjobb ismerője lévén, műve megbízható. Az általános bevezetés, mely a *Revue des deux mondes*-ban jelent meg e műnek valódi actualitást ad. Tudjuk, mennyire hasonlít a mai mystikus irány a Jacobi bölcsészetéhez. Lévy-Brühl kimutatja, mily sok kárt okozna a szabad kutatásnak, ha a szívet az ész fölé helyeznők, mert ha az ész nem is képes az embereket kibékíteni, az érzelem még kevésbé teheti azt. Ezen Jacobi-féle irány a valódi bölcsészetnek sírját ásná és a Kant, Fichte, Schelling és Hegel, valamint az újabb experimentalis lélektan által nyert eredményeket megsemmisítené.

Paul Besson, a grenoblei egyetem tanára, *Platen, Etude biographique et littéraire* (100 l.) cz. alatt érdekes füzetet bocsátott közre, a melyben ezen Franciaországban kevésbé ismert író-t jellemzi. A romantikusok eme klasszikusa, kiben a költészet, kritika és bölcsészeti elmélkedés homályosan vegyül, egész életén át kevés olvasóra akadt; rideg klasszicismusa, heves kifakadásai, irodalmi elleneinek dühös támadásai ártottak neki; de formai tisztasága s az a nagy és idealis felfogás, melyet a költő szerepéről vallott, sonettjeinek kristálytisza hangja és alakja, de főleg parabasisai, melyekben elleneivel oly férfiasan küzd, becsületére válnak. Besson Platen életéről keveset mond (a *Tagebuch* és a levelezés egyes helyeinek felhasználása tán nem ártott volna), de eléggé behatóan jellemzi műveit, melyeket nagy szorgalommal olvasott.

Számba vehető Platen-biographia Németországban sincs; Minkwitz panegyrikuma nem kritikus, a legjobb még az, amit a Hempelféle-kiadás bevezetésében találunk. S így e kis monographiát, különösen az Aristophanes-féle darabok utánzásáról szóló részt, mindenki haszonnal olvashatja.

Guillaume de Humboldt et Caroline de Humboldt, lettres à Geoffroi Schweighaeuser, traduites et annotées sur les originaux inédits par A. Laquante (XXXVIII—226 l.) e század elejének irodalmi és társadalmi állapotaira vet némi világot. A mi Humboldt tollából kikerült, mindig érdemes, hogy közöljék. Az eredeti levelek Mehl birtokában vannak; Laquante lefordította őket s így az elzászi kör egyes tagjainak — Gérando, Morel, Vindé, Millin, a nagy archæologus, Bitaubé,¹ Hase, Camille Jordan — Humboldtékhoz való viszonyát új világitásban mutatja. A levelek Schweighaeusernek, a nagy philologusnak fiához szólnak, a ki maga is nagy tudós volt, de ki korai halála miatt nem mutathatta meg egész értékét. Tán ezen adalék arra fog serkenteni egy fiatal tudóst, hogy a nagy elzászi philologus életét megírja.

A. Pinloche, a Basedow biographusa, *Herbart, Principales oeuvres pédagogiques, traduites et fondues en un seul volume* (400 l.) cz. alatt a lille-i egyetem közleményei közt adott egy kötetet, mely a Herbart-féle pædagogiót akarja ismertetni. A néhány lapnyi bevezetés nem elégít ki, annál inkább, mert Herbart itt még ismeretlen.*) A fordító az összes herbarti iratok mintegy tervszerű kivonatát készítette s azt fordította francziára. Mindenki átlátja, hogy az eljárás tudományos szempontból nem bízható meg, de mégis jó szolgálatot fog tenni a fiatal tanároknak, akik Herbarttal először ismerkednek meg.

Gédéon Huet a párisi nemzeti könyvtár német kézíratait katalogizálta. Fáradtságos munkát végzett, mert e *Catalogue des manuscrits allemands de la Bibliothèque nationale* (176 l.) előtt csak felületesen ismerték e kincseket. Huet a tárgyak szerint csoportosította a 333 kéziratot és egy pontos index-szel megkönnyítette használatukat. Találunk itt egy levezést, a mely a regensburgi gyűlésre vonatkozik, Bayer leveleit Gymnichhez (1753—65) a hétéves háború történetére vonatkozó adatokkal, Winckelmann 21 kötetre terjedő iratait, melyek részint olvasmányainak kivonatát, részint művészek első fogalmazásait tartalmazzák; Oberlinhez, az elzászi tudóshoz intézett leveleket,² ugyan-csak Oberlin tisztán és olvashatóan írt füzetait, melyek Heyne, a nagy philologus, archæologiai előadásait tartalmazzák, az Elzászra vonatkozó okiratokat, melyeket már Pfister, a nancy-i egyetem tanára, ismertott; a linzi színház repertoriumját 1836—40 közt és sok kiváló német

*) Minap írt egy fiatal philosophus, Mauxion, egy derék thesist Kant befolyásáról Herbartra, melyet a Sorbonne nagyban megdicsért.

tudós jevelét Dübnerhez, a ki itt, e század első felében, a Didot-féle Bibliotheca számára dolgozott s a kinek kritikai kiadásai oly nagybecsűek.

Rigniez Schiller Mária Stuartjának fordítását adta, melyet az Akadémia megjutalmazott. *Fichte* beszédeit a német nemzethez először fordította francziára Léon Philippe, munkájához Picavet írt előszót; a bevezetés a német bölcsezt életének és iratainak rövid vázlatát adja. *Pottier de Cyprey* Uhland költeményeinek egy új fordítását közölte a költő életrajzával (XXIX—216 l.); a fordítás (prózában) eléggé hű.

A kiválóbb iskolai kiadások közül csak Emile Henry két kötetét: *Schiller Marie Stuart* (XIX—257 l.) és *Jeanne D'Arc* (XXXIII—335 l., kiadója Belin), Clarc, Goethe Iphigeniájának és Lessing Minnájának kiadásait (Colin), melyek főleg jegyzeteik miatt érdekeseek, és Ch. Sigwalt *Henri Heine* (*Extraits* XLI—395, a költő három arczképével) cz. csinos kötetét említjük. Ez utóbbi a franczia bevezetésen kívül egy németet is tartalmaz, mely egy a «Société pour la propagation de l'étude de langues étrangères» intézetében tartott előadás. Szép bizonyítéka annak, mily mesterileg kezelik az itteni tanárok a német nyelvet.

Az angol irodalom terén is több fontos művet említhetünk. Ez az ország és intézményei mindig felkeltik itt az érdeklődést; a társadalmi, igazságügyi és iskolai életet behatóan tanulmányozzák. Így Boutmy, az Ecole des sciences politiques igazgatója az angol politikai intézmények kitűnő ismerője; Franqueville ügyész az angol perrendtartásról beható köteteket közöl. Boutmy ajánlatára az Ecole des sciences egy fiatal tudóst küldött Angliába, hogy a tanügyet tanulmányozza; utazásának eredménye két szép kötetben jelent meg: Max Leclerc, *L'éducation des classes moyennes et dirigeantes en Angleterre* (XIX és 368 l.) és *Les professions et la Société en Angleterre* (XIII és 294 l.) cz. alatt, melyek a franczia állami és centralista rendszertől annyira elütő angol iskolázást és eredményeit vonzóan írják le. Az irodalomtörténetírás terén a külügyministerium egy magas hivatalnok J. J. Jusserand fejt ki dicséretreméltó munkásságot. Műveit az angol kritika a legnagyobb dicsérettel fogadja, s azonnal lefordítják őket. (Jusserand a «Grands écrivains français» sorozat igazgatója is.) Utolsó műve: *Histoire littéraire du peuple anglais I. Des Origines à la Renaissance* (580 l.). Ez egy három kötetre tervezett irodalomtörténet első része, a mely a Tainé munkája mellett is megállja helyét. Jusserand eddigi tanulmányai—*La Vie nomade et les routes d'Angleterre au XIV. siècle*; William Langlandról szóló műve, melyet múlt jelentésünkben említettünk; az angol színház 1066—1583-ig és végül: A regény Shakespeare korában — nagyban előkészítették e kötetre. Mélyebben hatolt az angol középkor szellemébe és irodalmába mint Taine, s ámbár a ger-

mán szellemet nem dicsóíti annyira, mint elődje, műve tisztán tudományos szempontból ítélendő meg. Három részre oszlik. Az első «Britannia» czímmel a sziget legrégebbi culturalis állapotával foglalkozik; a german invasiót, az angolszász nemzeti költészet maradványait és azok keresztény ihletű műveit jellemzi. A második rész: «L'Invasion française» czímmel, mélyen behatol tárgyába és finom érzékkel mutatja ki, mint vegyült a francia nyelv és irodalom ezen nép eredeti felfogásával — különösen kiemeli a francia irodalom befolyását a normandiai és az Anjou-királyok alatt — és mi módon hatott a latin költészet e népre. Az utolsó rész (L'Angleterre aux Anglais) a legkitünőbb Jusserand tén, az általa tárgyalt századok közt a XIV-et ismeri legjobban. Hogyan képződött e hármas — germán, francia és latin — befolyás alatt az angol szellem, azt Chaucer és Langland nagyon beható tárgyalása, az angol prózának és Wyclif munkásságának jellemzése tüntetik fel. A középkor végének képe szintén érdekes. Egy chronologiai átnézet és egy pontos index fejezi be a fontos művet, melynek második része Pope koráig, harmadika napjainkig fog terjedni.

Taine unokája Chevrillon, aki a lille-i egyetemen az angolt tanítja, nagy ősenek eszmejárását örökölte, a mellett fényes stilusából is valamit. Ezt *Dans l'Inde* cz. utleírása mutatja. Thesiseiben, különösen a francziában, egy férfi életének tanulmányában az egész kor politikai eszme-körének képét adja. A latin thesis: *Qui fuerint saeculo XVII. imprimus. apud Hobbessum, Anglicae solutae orationis progressus* (95 l.) egyike azon nyelvtani adalékoknak, melyeket a modern nyelvek tanárai a nagyobb dolgozat kíséretében bocsátanak közre. Angolországban, mint sok helyütt, a próza később fejlődött, mint a költői nyelv. Csak a XVII. század végén nyeri kiképeztetését, s ezt Hobbes iratainak köszöni. 1650 előtt vajm nehézkes a próza, a mondatok homályosak, mert rosszul utánozzák a latin periodusokat, de a XVII. század közepe táján a politikai viszonyok, a francia nyelv befolyása, melyet II. Károly és udvara terjesztenek, a napi sajtó keletkezése a stilust világossá és egyszerűbbé teszik. A társadalmi és vallási kérdések vitatása, a nagy tudományos mozgalom Baco Harvey és Newton művei nyomán, a nyelvbe praecisiót, módszert és élénkséget hoznak: Hobbes és Léviathanja e tekintetben az első rangot foglalják el, mert úgy a szavak megválasztásában, mint a mondatszerkezetben, az eszmék rendjében és kapcsolatában, valamint a fejlődés menetében valóban korszakot alkotó volt. — A francia thesis: *Sydney Smith et la renaissance des idées libérales en Angleterre au 19. siècle* (XVI—420), melyet az Akadémia máris megjutalmazott, tulajdonképp politikai és társadalmi tanulmány, amennyiben a Whig-párt győzelmét századunk első felében lépésről-lépésre követi. Sydney Smith (1771—1845) sem mint író, sem mint bölcsező

nem első rangú, de józan esze és hirlapi czikkei oly befolyást gyakoroltak, melyet gyakran a legnagyobb lángész sem ér el. A *Revue d'Edimbourg* egyik alapítója és főmunkatársa «Plimley levelei» cz. maig is olvasható cikksorozatában a liberalis párt vezére lett és elég szerencsés volt, hogy eszméinek győzelmét, úgy a katolikusok emancipációjában (1829) és a választási törvény reformjában (1832) megérhette. A művet a Hachette-czég kisebb, olcsóbb formában is kiadta.

Angellier, kinek Burnsról szóló nagy és fontos munkáját említettük, latin thesisében *De Joh. Keatsii vita et carminibus* (101 l.) ezen angol klasszikus életét és műveit mutatta be. Az első rész öt fejezetben e szerencsétlen, korán elhunyt költő életéről szól és kiemeli Keats görög tanulmányait, melyek első nagyobb művére (*Endymion*) már hatással voltak. 1818-tól fogva élete valódi kín, melyet betegség, családi nyomor és egy mindent felemészítő szenvedély megrövidít. Melankolikussá válik s az marad egész életén át. Mindezek daczára tovább dolgozik. *Hyperios* és *Lamia* cz. műveit teszi közre, melyek hírnevét megalapítják, erre Olaszországba indul egészsége helyreállítása végett, de Nápolyba betegen érkezik meg. Rómába viszik, a hol 27 éves korában meghal. A második rész Keats műveinek æsthetikai méltatását adja. Ámbár folyton tanulmányozta a görögöket, nem érte utól költészetük egyszerűségét és fenségét, de mindig utána törekedett. Angellier több latinra fordított példában megmutatja, mit köszön Theokritosnak, Bionnak, a homerikus és orphikus hymnusoknak, az Anthologiának és Pindarosnak; végül Milton és Spenser-rel hasonlítja őt össze.

A spanyol irodalom nagy ismerője Morel-Fatio, *Etudes sur l'Espagne* (XI—404 l.) cz. művének második kiadásában az eredeti három tanulmányhoz (*L'Espagne en France*, *Recherches sur Lazarille de Tormes*, *L'histoire de Ruy-Blas*) két újat csatolt, melyek közt az első (*Espagnols et Flamands*) azon itéleteket gyűjti össze és világítja meg, melyet a spanyolok Németalföldről és lakosairól hoztak, és kimutatja, mily befolyást gyakorolt e kis nép a nagy világhódítóra. A második (*Le Don Quichotte, envisagé comme peinture et critique de la société espagnole du XVI-e et du XVII-e siècle*) egy Oxfordban tartott előadás, s mint czíme mutatja, a halhatatlan regény történeti és társadalmi jelentőségét vázolja. Sorra veszi a Cervantes alkotta jellemeket és kimutatja, mily híven képviselik koruknak típusait.

Az olasz, szláv és orosz irodalmaknak e két évben semmi említésre méltó munkát nem szenteltek, s így cikkünket a Magyarországra vonatkozó munkák bemutatásával végezhetjük be.

Emile Haumant, ki a lille-i egyetemen az orosz nyelv tanára, latin thesisül oly tárgyat választott, mely bennünket közelebbről érdekel: *Quid detrimenti ex invasione Hungarorum Slavi*

ceperint (103 l.). E munka a magyaroknak nem kedvező. Egyáltalán az itteni történetírók, ethnographusok és slavisták — az egyszerű czikkírókról nem szólva*) — a magyarság ellenségei. A románok oly nagy ügyességgel ámitják el a tudósokat, hogy végre oly érdemes férfiak, mint Gaidoz is az ő védelmökre kelnek (L. a *Revue de Paris* (1894) cikkét a rumunok érdekében, a melyet Bukarestben azonnal lefordítottak), s ha a *Revue critique*-ben, a melynek eléggé elfogulatlan igazgatója a nagyérdemű Chuquet, magyar művek nyomán útra igazítja őket az ember, egyetemi köreikből oly goromba leveleket intéznek a folyóirat igazgatójához, a minők párjukat ritkítják, azt tanácsolva neki, hogy Budapestre kellene kiadóhivatalát áttennie, minthogy a magyar Akadémia szolgálatába szegődött. Haumant munkájára térve át, nem mondhatjuk ugyan, hogy határozottan a Schafarzik álláspontján áll, de minthogy szláv források alapján dolgozik, a magyart itt pedig Sayouson kívül egy tudós sem ismeri eléggé, a Szentopolk (Szvatopluk) országának oly civilisatiót és misziót tulajdonít, melylyel aligha birt. Idézi ugyan Hunfalvy ethnographiáját, de nem sok rokonszenvvel, s midőn azt találja, hogy az elhunyt tudós a morvák állításait néha jóízű tréfával üti el, Haumant azt mondja, hogy ez a «*faceta et jocosa sribendæ historiæ ratio hungaricum auctorem minime decet*». Külömben¹ hazánk a IX. századbéli állapotáról több érdekes adatot találhatunk a dolgozatban.

Felemlítjük, hogy ugyanazon szerző francia thesisében (*La Guerre du Nord, 1655—1660*) a VI. fejezet Rákóczynak az észak-keleti háborúba való beavatkozásáról szól behatóbban.

Ily körülmények közt azt hittük, hogy millenniumunk ünnepe a legjobb alkalmat szolgáltatja, hogy a magyar szellemi életet, bárcsak röviden is, a francia közönség számára vázoljuk. Nyolcz—kilenczszáz lapra terjedő irodalomtörténetet az itteni viszonyok közt nem adhattunk. Nem szabad visszariasztani az olvasót és csak annyit nyújtani, amennyit a francia e tárgyból megemészthet! *La Hongrie littéraire et scientifique* (450 l.) cz. alatt az első francia nyelven írt összefüggő irodalomtörténeti vázlatot adtuk 300 lapon. Az 1772 előtti időszakot csak egy 60 lapnyi bevezetésben jellemeztük, de úgy hiszszük, hogy a mű két részében 1772-től napjainkig a főbb jelenségeket eléggé híven mutattuk be. Sok fordítást — a mi Schwicker művének nagy előnye — fájdalom, nem adhattunk, de minthogy Ujfalvy a Desbordes-Valmore-ral készített

*) L. Loiseau essayjét Magyar- és Horvátország viszonyáról a *Revue de deux mondes* sept. 1. (1895) füzetében, Strossmayer, Starcsevics és a többi izgatók nagy dicséréivel.

két kötetben Petőfi és a többi lyrikusokból egyet-mást közölt, ezekre a prózai fordításokra hivatkoztunk. Ha a jelenkor sok jeles írójának csak kevés lapot szentelhettünk, úgy bocsássák meg előre, mert: non defuit voluntas. A mű második része az Akadémia tevékenységét vázolja meg-alapításától napjainkig: ha az ember külföldön él, akkor ítéli meg igazán helyesen ezen intézet nemes és áldásos befolyását. Végül a többi tudós társaságokról és az utolsó részben az iskolai életről mondtunk el a legfontosabbat. Célunkat teljesen elértük, ha e könyvünkkel itt Franciaországban némileg eloszlatjuk a balvéleményeket és Magyarországnak ezeréves fennállása alkalmával ragaszkodásunk gyenge jelét adhattuk.

Dr. KONT IGNÁCZ.

Alexander Petőfi, Prosaische Schriften. Aus dem Magyarischen von dr. *Adolph Kohut*. Leipzig, Philipp Reclam jun. 182 lap.

«Tenet insanabile multos scribendi cacoëthes:» önkénytelen a római satirikus eme szavai jutnak eszünkbe, végigfutva azon a hosszú lajstromon, mely Kohut úr írói munkásságáról e kötet utolsó lapján számot ad, s melyben híres soubrettek és Bismarek, Rossini és Lassalle, anyósok és vatikáni concilium tarka egymásutánban váltakoznak, könyvek, könyvek tucatszámra, könyvek mindeüről a föld felett és a víz alatt, eredeti és fordítás, komoly és víg genre, csak egy nincs ebben a garmadában: egy könyv.

Kohut úr mindenhez hozzányúl és mindenhez ért. *Un littérateur pour tout faire*, a kinek semmi sem okoz nehézséget, csak az, hogy ott hagyjon valamely tárgyat, a melyből könyvet lehet csinálni hamarján. Többek közt azzal is foglalkozik, hogy magyar írók műveit adaptálja a német közönség ízléséhez. Eddig ezt napi értékű dolgokkal cselekedte meg; most azonban egyet gondolt: Petőfit is ráhúzta az ő kipróbált esztergapadjára, s Petőfi prózai írásai ma már — fájdalom, visszavonhatlanul — elfoglalták helyöket a német könyvpiac termékei között.

Bizonyára mindnyájan örvendünk azon, hogy Németországban a Petőfi-cultus oly jelentékeny hőfokot ért, hogy a Petőfi novelláiból, hírlapi cikkeiből, leveleiből és naplójegyzeteiből összeállított gyűjtemény is elég érdeklődésre talál a németországi közönségben. De határozottan tiltakoznunk kell az ellen az önkényes fordítói eljárás ellen, melynek áldozatául ezuttal Petőfi esett, de a mely — ha Kohut úr venájában nem csalódunk — a többi magyar író is, élőket és holtakat egyaránt, fenyegeti.

Miben áll ez a fordítói eljárás?

Kohut úrnak kétségkívül joga van Petőfinek azt a művét fordítani, a melyik neki tetszik, válogatni a levelek, a hírlapi cikkek, a novellák között; az ellen sincs kifogásunk, ha Petőfi prózai műveiből, bizonyos

szempontok szerint, anthológiát állít össze, föltéve, hogy mindenütt világosan, félre nem érthető módon kijelenti, hogy csak töredéket, részleteket, mutatványt ad, a betoldástól, férczeléstől pedig egyáltalán tartózkodik. De nincs joga Kohut úrnak, vagy bárki másnak, az általa kiszemelt darabot kénye-kedve szerint változtatni, csúrní-csavarni, csonkítani és megnyirbálni, s aztán mint *egész* művet, mint *Petőfi* művét állítani oda, a nélkül, hogy a jámbor, gyanútlan olvasót e különös eljárásra csak egy szóval is figyelmeztetné. Kohut úr merőben megfordítja Kazinczy ismeretes doctrináját: szerinte Petőfit fordítani annyit tesz, hogy *ő* beszéljen Petőfi helyett, s nem annyit, hogy Petőfi beszéljen *ő* általa. Ha ez indiscretióra -- hogy a legenyhébb szóval éljünk -- Kohut úr magyarsága révén hiszi magát jogosítva, akkor csakugyan van okunk felsóhajtani: ments meg, uram, külföldön élő barátaink- és honfitársainktól, ellenségeinktől magunk is megvédelmezzük magunkat!

Hasonlítsuk össze bármelyiket a kötetben foglalt fordítások közül az eredetivel, mindegyikben a fordító erőszakos, érthetetlen és semmikép meg nem okolható amputatióival találkozunk. A *nagyapa* című elbeszélés két első kikezdése, például, a következő két mondatra zsugorodik össze: *«Es war ein eiskalter Winterabend. Auf den Gassen des Dorfes sah man niemand, nur den Glöckner der Dorfkirche, der nach beendeter Abendgeläut nach Hause eilte.»* Egészen banális kezdet, s nincs benne semmi petőfies. Hogy Kohut úrnak egy szikra érzéke sincs Petőfi prózájának szépségei iránt, eklatáns bizonyossága az, hogy volt lelke, többől kívágni, a két legbájosabb jelenést: a disznótorra való meghívást, ezt a naiv gyermekgenre-t, mely egy Kate Greenaway rajzójára méltó, s a két, eseléd vonzó duettjét, kik gazdáik szerelmi történetét újra eljátszások szemünk előtt. Kohut úr műértőleg elnyisszantja ezt ollójával, s a hézagot, csodálatos routine-nal, úgy tölti be, hogy mindjárt az öreg koldust állítja eléink Kis Andrásék Pistája helyett, Pergő Péter otthonmaradását pedig egyszerűen nem motiválja.

Hasonló herodesi munkát végzett a fordító az Úti jegyzeteken és Úti leveleken, további Petőfi naplójegyzetein, levelezésén s hírlapi cikkein is. Ebben a castigatióban -- ha szabad így neveznünk -- épenséggel nem tudtunk rendszert fölfedezni, mindössze annyit, hogy Kohut úr elhagyta mindazon passusokat, a melyek fordítói tehetségét kissé erősebb próbára tették volna, továbbá azokat, a melyek loyális érzelmeit valamelyest sértették vagy nyugtalanították. Igaza van Kohut úrnak, hogy Petőfi republicanus és antimonarchikus diatribái ma, midőn király és nemzet között a legteljesebb harmonia uralkodik, nem találnak többé visszhangra a négy folyam mentén, -- hiszen 48-ban is alig találtak, s részben ezek miatt vesztette el a költő egy időre népszerűségét, -- de a forradalmi

hangulat elementaris kitöréseit, bármily kínos emléket idéznek is föl s bármily végzetes volt is hatásuk, nem akarjuk kicsempészni politikai és irodalmi történetünkéből, és sokkal erősebben bízunk az alkotmányos kibékülés őszinteségében és állandóságában, semhogy történeti tények tárgylagos előadásától vagy reproductiójától, a loyaltásnak egy corrupt és magyar földön, hál' istennek, eddig gyökeret nem vert fogalma nevében, tartózkodnánk. Igenis, Petőfi írta azt, hogy «republicanus vagyok lelkestül, testestül,» Petőfi írta azt, hogy «el fogsz pusztulni, Ausztria,» és Petőfi írta azt, hogy «nincsen többé szeretett király!» Ezt eltagadni, elvitatni, eltemetni hiú erőködés, s tapasztalatból mondhatjuk, hogy egy Petőfi «ad usum Delphini» mi nálunk lehetetlen volna. Mi nem vagyunk hajlandók lemondani oly tanulságokról, melyek egy rendkívüli kornak s egy nemes genius fejlődésének történetében rejlenek, s nem bízunk az olyan ítélet igazságában, mely nem a leplezetben és hamisítatlan tényekre támaszkodik. A magyar loyaltást különben is sohasem politialis rendszabályok tartották fenn, hanem az az alkotmányos viszony, melyben a király a nemzettel őszintén, minden utógondolat nélkül egyesült.

De Kohut úr még tovább megy loyaltási rohamában. Nemcsak elnyomja, hanem a maga módja szerint átalakítja a tényeket. Petőfi azt mondja 1848 május 28-iki vezércikkében: «Egy verset írtam, melynek tartalma, hogy nincsen többé szeretett király és egy népgyűlésen kimondtam, hogy a miniszteriumban nincs bizalmam.» (Petőfi összes művei, VI, 50). Kohut úr, szent borzalommal, semmit sem akar tudni *A királyokhoz* című versről, s a ministerium ellen fordítja azt, holott Petőfi a ministerium ellen verset soha sem írt. «Was habe ich verbrochen? mondja a soi-disant fordítás. *Weil ich einen Vers geschrieben, worin ich meinem Misstrauen gegen das Ministerium Ausdruck gab, wurde ich verfehmt.*» (100. l.) Így escamotálja el a fordító Petőfi «anti-monarchikus diatribáit», adván a költő szájába olyan nyilatkozatot, a milyet az soha sem tett. Féltékenyen őrködik Kohut úr nem csupán a király s a monarchia, hanem a hadsereg tekintélye fölött is; ezért nem tűrheti semmikép, hogy Saint-Quentin őrnagyot egy közemberünk lőtte le Csucsá és Sebes között, s ezt a csúfos halált «*ellenséges golyóra*» corrigálja. (175. l.) Sőt kiterjeszti e gyöngéd figyelmet (ő tudja miért) az oláhokra is, úgy hogy valahányszor Petőfi *oláh lázadást* említ, ő mindannyiszor *horvátokról* beszél, pedig azok a szatmármegyei s kővárvidéki (*die Gegend von Körvár!*) eseményekben egészen ártatlanok. (166., 170., 175. l.)

Elvártuk volna Kohut úrtól, hogy a hadsereg és az oláhok mellett hazája iránt is lesz annyi tekintettel, hogy kihagyja az Úti levelekből azt a helyet, a hol Petőfi a lólopásról, mint a magyar ember különös

kedvteléséről emlékezik (70. l.), az ő caustikus humorával, mely azonban a mi német jóakaróink közt (hisz oly sokan vannak!) könnyen félreértésre szolgáltathat okot, különösen ha mindjárt a következő lapon Petőfinek Goethéről szóló felületes ítéletét olvassák, mely nyilván Börne hatása alatt keletkezett s a 40-es évek liberalis ifjúsága előtt általában tetszetős volt. (Petőfi összes művei, V, 542.)

De hagyján! Hadd jöjjön valamely tudós német és Petőfit citálva, süsse ránk, hogy speciális nemzeti foglalkozásunk a lólopás: *alios iam vidimus ventos!* Addig is írjunk fel Kohut úr rovására egy pár curiosumot, melyet könyvéből hamarosan kihalásztunk: hogy a *holen* ige a magyarban is előfordul *ahoi* alakban (*ahol* a pej legény: *hol' dich der Schecken!* 15. l.); hogy a magyar paraszt *szobaleányt* tart és *nagyságot*latja magát a cselédeivel (36—37); hogy Pergő Péter *reje* (Schwiegersohn) az elbeszélés végén mint Pergő Péter *menye* (Schwiegertochter) tér vissza (37, 49); hogy Petőfi oly hatalmas ember volt a márcziusi napokban, hogy *maga* törülte el a censurát, (und zweitens habe *ich* nicht deshalb am 15. März die Censur *verschwinden lassen*, 93. l.); hogy Kún-Szent-Miklóson *két száz* küldöttség járult a költő elé (es kamen etwa *zweihundert* Deputationen zu mir, u. o.); hogy a fáradhatlan és semmi akadálytól vissza nem rettenő fordítónak *számos hírlapot és folyóiratot* kellett átkutatnia, hogy Petőfi e gyűjteményben mint «levelező» is szóhoz juthasson (111. l.; megjegyzendő, hogy a Kohut úr által fordított levelek mind össze vannak gyűjtve részint a Vegyes Művekben, részint a Halasi- és Baróti-féle Reliquiákban); hogy a Pesti Divatlap szerkesztőjét egyszer *Vachott Sándornak*, másszor *Vahot Imrénnek* hítták (117, 149); hogy Petőfi bizalmas levelét, melyben 1846 végén Teleki Sándorhoz kölcsönért fordult, a Hazánk mindjárt a következő évben közzétette (129); hogy Petőfi a táblabírói állásra (Kohut úr szerint *jelentékeny méltóság* 48 előtt) *igen büszke volt* (151), stb., stb.

Ezek után őszintén ajánlom Kohut úrnak, adaptálja kedve szerint Balázs Sándort vagy Kiribicza Istókot a német olvasók ízléséhez, de Petőfinek hagyjon békét. Irodalmunk terjesztéseért sokat eltűrtünk eddig, de ha Kohut úr vagy író társai frivol kézzel Petőfihez nyúlának megint, tudják meg, a néma is megszólal köztünk, s mint Kroesus fia, midőn atyjának veszedelmét látta a harcban, bár soha egy szót sem szólhatott azelőtt, a felháborodás erejével rá kiált az ellenségre: *Ne bánts d királyt!*

HAVAS ADOLF.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1894. 95.

12. Kiss Ernő: Vörösmarty mint nyelvész. (Kegyes tanítórendiek váci főgymnasiuma, 3—50. l.) — Ez értekezés elég részletes és hű képét nyújtja Vörösmarty nyelvészeti munkásságának. A bevezetés elsorolja Vörösmarty nyelvészeti tárgyú dolgozatait, a következő fejezetekben pedig bemutatja a szerző összefoglaló csoportosításban az elveket, melyek Vörösmarty e munkáiból kitűnnek.

Vörösmarty, a neologus, Kazinczy és Révai híve volt; újított ő is, de mérséklettel és izléssel. Nem volt ugyan ellensége a szócsinálásnak, hanem azért gúnynyal és feddéssel fordult a merész és erőszakos szógyártások és szócsonkítások ellen. Vörösmartynak e mérsékeltlen újító álláspontját jól jellemzi és híven mutatja be szerzőnk. Kitűnik ez prózaíratainak egyes elszórt helyeiből, de még inkább egész költői munkásságából; úgy hogy Vörösmarty nyelvészeti fölfogásának teljes megértésére nem elég elméleti fejtegetéseinek összeállítása, tanulmányozni kell e czélból az ő költői nyelvét, hogy világosan lássuk, mikép lett ő a magyar költői nyelv újjáalkotója. Ez értekezés szerzője igéri is, hogy nem sokára Vörösmarty összes munkáinak nyelvészeti földolgozását fogja nyújtani. E munkáját érdeklődéssel várjuk, s kérjük is, hogy ígérését minél előbb váltsa be.

Míg Vörösmarty nyelvújítói munkásságát Kiss egész helyesen jellemzi, magával a nyelvújítással szemben némileg elfogult álláspontra helyezkedik. A nyelvújítás jellemzése a 10. és 11. lapokon sötét és egyoldalú. Nem kell hogy a nyelvújítás vak hívei legyünk, mégis elismerhetjük e rendkívüli mozgalom fontosságát s óriási hatását. Elég ha Vörösmartynak ez értekezésben is idézett eme szavaira figyelmeztetem: «Igazságtalanok volnánk . . . ha meg nem vallanók, hogy nyelvünk ez idő alatt sokat nyert mind bőségre, mind csínosságra nézve, eredeti hajlékonysága pedig az alkalmazás által nyilvánvalóbbá tétetvén, csak teremtő s munkás lelket kíván, mely bele a széphez és valónak gondolatjait kölcsönözni tudja.» (Össz. munkái VI, 168.)

A következő szakasz a fontosabb megvitatott nyelvészeti kérdésekről szól. Révai és Verseghy harcában, az *y* és *j* használatáról, egy tréfás vígjátékkal vett részt (*Ypsilon-háború*), melyben Révai mellé állva a *j* betűt segíti diadalra. Részt vett az akadémia nyelvtudományi osztályának munkásságában, melynek célja volt a kettős mássalhangzók egyszerűsítése, s ő maga dolgozta ki az osztály véleményét. Végül beleszólt az *ikes* igék kérdésébe is, szintén Révai mellett foglalt állást Verseghy ellen.

Az értekezés utolsó fejezete Vörösmarty szófejtegetéseit mutatja be, mint a szerző maga mondja: «ez a fejezet nyújtja képehez a legsötétebb vonásokat». A szók eredetének kutatásában a költő Horvát István után indult s gúnynyal ostorozta azokat, a kik idegen nyelvekből akarták a magyar szavakat származtatni. Vörösmartynak e tévedései mitsem vonnak le az ő érdemeiből; követte kora fölfogását, azokat, a kik a nyelv tisztaságában látták a magyarságnak egyik fő dicsőségét. Vörösmarty egész nyelvészeti munkásságának e jól megrajzolt képe is azt mutatja, hogy nem nyelvtudós volt ő, hanem nyelv-művész.

BALASSA JÓZSEF.

13. Pap Mózes: Az olympiai játékok. (Székelykereszturi unitar. gymnasium. 3.—26. ll.) — A szerző ezeréves fennállásunkra tett reflexióval kezdi meg dolgozatát s egyben a görögöknek utánzásra méltó nevelésrendszerét állítja oda, mint a mely a test és lélek összhangzatos fejlesztésével örök időkre példaképül szolgálhat a nemzetek előtt abban a tekintetben, hogy lehetnek nagyokká testben, lélekben egyaránt.

Az értekezésnek további tartalma következő:

Már Homerosnál olvashatni testedző játékokról, a melyek idővel a vallásos ünnepek kiegészítőivé lettek. Ilyen ünnepi játékok a történelmi időben tudvalevőleg öt helyen tartattak, de egyikök sem volt oly híres és hatalmas befolyással a görög népre, mint az olympiai játékok valának. Ez utóbbiaknak keletkezése és alapítása bizonytalan időre (a dór vándorlás előttre), bizonytalan istenekre, vagy herosokra (Zeus, többféle Herakles, az u. n. Daktylosok, Pisos, Pelops: ez a mondai alapítók névsora) vihető vissza. A játékoknak ős jelleme sem világos (achaiái v. dór ?); Orylostól, vagy Iphitostól és Lykurgostól való újra-alapításuk is mondai; csakis az az egy bizonyos, hogy a történelem világába Koroibos győzelmével lépnek (776. Kr. e.). Hogy kik voltak az ünnepeken eredetileg az előkészítők s fő-fő gondozók, szintén nem egészen bizonyos; csupán annyi mondható, hogy utóbb az elisiek nyerték el véglegesen a fölügyeletet. A mondottakon kívül még: az olympiai szent liget (Altis) leírása, a szent béke (ekecheiria) kihirdetése, az ünnepen megjelenteknek száma (100 ezer körül), nemzetisége (kezdetben csakis hellének), neme (nők általában nem lehettek jelen), a versenyzők számára felállított köteleességek és kellékek, a játékok fajtáinak és színhelyének (stadion, hippodrom) leírása, a jutalmak kiosztása és hatása szép példákban (ilyen példák bőven vannak a Vagács-Schiebinger irányképzőjében, az egész ünnepségnek öt napi sorrendje, Olympia hanyatlása s későbbi szomorú sorsa, végül ismét a görög szellem dicsőítése — foglalnak helyet a fönn jelzett dolgozatban.

Szó sincs róla, hogy egy kisgymnasium programjától valami

magas színvonalú értekezést követelnénk; elég, ha írója a fölvevett tárgyat a deákokra tanulságosan megbeszéli, más szóval lehetőleg az iskola anyagába (ez esetben a IV. osztály görög történelmébe) beilleszti s az élet számára értékesíti. Már pedig ennyit a szóban forgó dolgozatról is bizvást elmondhatunk. Nem találjuk ugyan benne a Pelops és Oinomaos versenyének elbeszélését, sem az olymhiások szerint való számvetést, sem Pindaros ide vonatkozó ódáinak ismertetését (v. ö. Villemain, Maywald és Fináczy munkáit), sem az ünnepeken történt nevezetesebb felolvasások részletezését, szintűgy nem az ezelőtt 20 esztendővel lefolyt ásások eredményeit*) (v. ö. a «Görög földön» cz. emlékkönyvben Horváth Balázs dr. és azóta Mitrovicsnak közlönyünkben megjelent cikkelyét), vagy az Olympia végleges feltárásának érdekes előzményeit (Montfaucon francia benedektinusnak mult századi és a francziák e századbéli expeditiójának eredményeit, hatását; v. ö. Kaposssy Pausaniását), továbbá nem az olympiai játékoknak e században való nehányszori felújítását, a melyek közül a legutóbbiban tudvalevőleg magyar fiuk is szerepeltek.**)

Mindazáltal azt vettem észre szerzőnk dolgozatán, hogy a mennyi anyagot felölelt, azt elég szorgalommal igyekezett feldolgozni s olvasóival megértetni, bár a görögországi útleírások és Böttichernek gyönyörű műve minden, nála hiányzó kérdésben útbaigazították volna. Sajnos azonban, hogy a vidékebeli sajtóviszonyok rendkívüli silánysága következtében majdnem élvezhetetlen szöveget nyújtott a szerző olvasóinak; ugyanis még a magyar helyesírást sem sikerült megóvnia nagyobb botlásoktól, a görögöt persze annál kevésbbé, úgy, hogy csak folytonos mosolygás, bosszankodás közt lehet dolgozatán végig vergődni. Magyar stílusa is nagyon vidékies színezetűnek (valami pleonastikus «hogy nehogy» kötőszó stb.) tűnik föl előttem, a melyet szinte nem tudok megfelelő szóval (erdélyiesség? unitarizmus?) jellemezni; azonfölül még latinos-ságot is tapasztaltam benne.

Tárgyi fogyatkozásokra is akadtam szerzőnknel. Ilyenek: hogy az olympiai Zeus-cultus nincs kidomborítva, holott a nem rég kiadott feliratok alapján Curtius Ernő és társai az eddigi felfogással szemben a vallásos elemnek nagyobb érvényét vitatják bármely más eleménél (v. ö. Curtius-Adler-féle Olympia V. kötetét. Die Inschriften von Olympia, von Dittenberger u. Purgold. Berlin, 1896., közel ezer lap). — A «szellem» és «lélek» különböző valamiknek vannak mondva a 4. la-

*) Itt említem meg a görög utasok iránt oly szíves Leonardos ephorosnak a napokban megjelent művét: *Μουσείον Ὀλυμπίας*. Athen. Konstantinides.

**) V. ö. a Hestia cikkét: *Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες ἐν Ἀθήναις*, és Ranga-bétól: Die olympischen Spiele im Altertum u. jetzt. Magaz. f. Litt. 19—20. sz.

pon. Helytelenül van fordítva az 5. lapon a diskosz vastekének. — A delosi ünnep (5. l.) mivoltát és lefolyását l. Jebb-Fináczynál. — Az isthmosi játékok mibenléte hiányzik a 6. lapon. — Eurystheus (7. l.) nem attikai herosz volt. — Nincs megmondva a 8. lapon, mi különbség van a dór és acháiai színezet között. — Az elisiek és pisaiak fölügyeletének időkérdése (9—10. l.) nagyon zavarosan van előadva. — A római császárok szobrai az u. n. Metroonban voltak felállítva, nem pedig Herodes Attikos csarnokában (11. l.) — Phayllos nem a birkózásban, hanem az ugrásban tűnt ki (17. l.). — Az olympiai játékok nem indultak oly gyors hanyatlásnak, mint a szerző hiszi; mert főképp a Ptolemaiosok idejében még nagyon is virágzó állapotban voltak, miként Curtius Ernő kétségtelenné tette halála előtti felolvasásaiban (l. Berliner Phil. Wochenschr. 1895. évf.). — Az Alpheius romboló erejét (24. l.; Hunfalvy János is hibásan ír róla nagy művében) ma már senki el nem hiszi, a ki Olympia helyi viszonyaival ismerős és Richter-Takácsnak derék könyvében (119. l.) helyesen van mondva, hogy a körüllevő hegyekről leomló homok temette be a földrengések sújtotta remek épületeket és szobor-műveket. — A 25. lapon a görög szellemnek világot átalakító ereje túlságba van víve; holott tudni való, hogy a kereszténység szelleme volt az a jótékony kovás, mely az európai társadalmat áthatotta és lábra állította. Gyönyörűen mondta Curtius Ernő is egyik előadásában, melyet 1852. január 10-én tartott Olympiáról: «Ha Istennek más parancsai vannak is elterjedve a világon, melyek sokkal magasztosabb békét hirdetnek, mint az olympiai fegyverszünet: azért Olympia mégis szent föld marad számunkra, s nekünk a mi tisztább fényben tündöklő világunkba át kell vennünk a régiek műveltségének emelkedettségét, a művészetét való áldozatokat s az élet minden küzdelmeit meghaladó öröm erejét.»

Ennyi hiba, magától értetődik, nagyon leszállítja ez, amúgy is alantass színvonalú dolgozat értékét.

BÓDISS JUSZTIN.

V E G Y E S E K.

— A Budapesti Philologiai Társaság f. évi október hó 14-én tartott *felolvasó ülésén* Némethy Géza bemutatta *Incze Béni* értekezését, «A kar szerepéről a görög tragédiában. Ezután pedig *Illésy János* olvasta fel «Balassa Bálint lakodalma» című értekezését.

A felolvasó ülést követő *választmányi ülésén* P. Thewrewk Emil elnöklelte alatt jelen voltak: Heinrich Gusztáv alelnök, Fináczy Ernő első titkár, Cserhalmai Samu pénztárnok, Badics Ferencz, Bermüller Ferencz, Erdélyi Pál, Gyomlay Gyula, Horváth Cyrill, Hegedüs István, Maywald

József, Négyesy László, Pecz Vilmos, Petz Gedeon, ifj. Reményi Ede, Timár Pál, Váczy János, Veress Ignác vál. tagok és Katona Lajos másodtitkár, mint jegyző. Az *első titkár* több folyó ügy előterjesztése után jelenti, hogy a vál. megbízásából megírta s már ki is nyomatta 100 példányban a Közlöny történetét az eddigi munkatársak jegyzékével együtt s belőle 85 példányt bocsátott az ezredőves orsz. kiállítás sajtóügyi pavillonja rendelkezésére, a 15 hátralévő példányt pedig id. Szinnyi Józsefnek adta át megőrzés végett, a ki azt többi tudományos társulataink hasonló alkalmai kiadványaival egybefűzve fogja letétbe helyezni. Minthogy pedig e munkálat a társaság összes tagjainak érdeklődésére számíthat, a szedést állva hagyatta, hogy az a vál. utólagos bejegyzése mellett a f. évi adatokkal kiegészítve, a Közlöny ezidei utolsó számához mellékelve szétküldessék. A vál. ezt helyeslő tudomásul veszi, a mi után a *pénztárnok* jelenti, hogy a társaság bevételei a f. évi jan. 1-jétől október 13-áig terjedő időközben 3907 frt 19 kr-t, kiadásai pedig 3368 frt 87 kr-t tettek ki, a pénztári maradvány tehát okt. 14-én 538 frt 32 kr. A választmány továbbá fájdalom részvétellel veszi tudomásul Váli Béla, Gergye Lénárt és Grósz Jakab r. tagok utóbbi időben bekövetkezett halálát. A tagajánlások során P. Thewrewk Emil *Roll* Lajos tanárjelöltet rendkívüli, Dr. *Korács* Gyula makói főgymn. tanárt pedig rendes tagnak, Petz Gedeon Dr. *Melich* János tanárt és könyvtártisztet és Dr. *Serédi* P. Lajos ág. h. ev. főgymn. tanárt rendes tagnak ajánlja, a kik — valamint Bódiss Jusztin ajánlatára *Szakács* Béla pannonthalmi Benedek-rendű tanár s eddig rk. tag 1897-től fogva rendes taggá — megválasztatnak.

Heinrich Gusztáv alelnök jelenti, hogy az *elnök* a választmánynak ez év elején tett ígéretét beváltván, eddigi *megnyitó beszédeit* egy kötetbe gyűjtve 1000 példányban a saját költségén kiadta s a társaságnak milleniumi emlékajándékkul felajánlota. A szép és mindnyájunkat annyira érdeklő kötet elé az alelnök írt rövid előszót s a kész könyvet ezennel a választmánynak azzal az indítvánnyal mutatja be, hogy az elnöknek érte a vál. jegyzőkönyvileg is köszönetet szavazzon, a mi megtörténik. A kötet az elnök javaslata s Heinrich és Hegedűs hozzászólása értelmében a vál. határozata szerint is a társaság összes ez idő szerinti, valamint még 1897-re jelentkező tagjainak ajándékképen meg fog küldetni.

A pénztárnok a tagok létszámáról szóló jelentése szerint a társaságnak a mai ülésen bejelentettekig van 12 tiszteletbeli, 11 alapító, 395 rendes és 79 rendkívüli, összesen tehát 497 tagja és 156 előfizetője.

— Matthisson Frigyesről, első sorban e költő nyelvéről és stíljéről, érdekes dolgozat jelent meg Weiss Rudolftól a komotauai gymnasium értesítőjében (1895, 40 l.). Szerző helyesen jellemzi e régebben rendkívül túlbecsült és hazai irodalmunkra is nagy befolyást gyakorolt költőt, a ki korának egy uralkodó áramlatában gyökerezett és ez áramlatnak legkiválóbb kifejezője volt. Legnagyobb hatással Hölty és Klopstock voltak reá, de ő még ezeket a költőket is inkább csak külsőségekben utánozta. Schillernek rendkívül elismerő bírálatát, mely ellen már Schlegel Ág. Vilmos is

fölszólalt, ma nem helyeseilhetjük többé, és Matthisson tényleg feledésbe ment, a mint korának uralkodó áramlata letűnt. Főhibája, hogy költeményeiben megvan ugyan a hangulat egysége, de rendszerint nincsen meg a szerkezet egysége. Tűfestései nem adnak egységes képet, úgy hogy a tömeges, de összeegyeztethetetlen benyomások zavara még a rendszerint költői és megkapó hangulatot is megrontja. E gyengéje csak oly költeményeiben nem érvényesül, a hol a képek sorozata valamely külső cselekvényhez vagy egy meghatározott egyénhez fűződik (pl. *Alpenwanderer*, *Alpenreise*, *Elegie*, *Milesisches Märchen*), de ilyen költeménye kevés van. Matthisson költészetének főjellemző vonásai: a romlatlan, szent természet dicsőítése, melylyel a korhadtt műveltséget szembe állítja; a multa. egyéni multjára, valamint a jeles elődökre való visszapillantás, mely elegiai és érzelgős hangulatot kelt; rendkívüli hajlama a távoleső, idegenszerű elemek bevonására, melyen nála az ókori és mythologiai czafrang nagy szerepe is alapul; de a költő a jelenkorból vagy a természeti világból is előszeretettel halmozza föl a ritka képzeteket, úgy, hogy költeményei magyarázó jegyzetek nélkül alig érthetők. És ez elemeket és képzeteket annyira halmozza, hogy egységes képpé csak ritkán alakulhatnak. Költeményei majd mind elegiák, még ódáiban is az elégiai hang az uralkodó. Ritkán akadnak idyllikus, még ritkábban humoros jellegű részletek; elbeszélő költeménye pedig csak egy van: *Milesisches Märchen*. A költőnek e sajátságai természetesen nagy mértékben érvényesülnek műveinek nyelvében és stíljében, melyet Weisz behatóan, számos példa fölsorolásával, tárgyal. Verselése, rimeit, trópusait, figuráit, mondatszerkezete, — szerzőnk mind gazdag példatárban tünteti föl, melynek az iskolában jó hasznát vehetni. A dolgozat főhiánya, hogy Matthisson költeményeinek 1795-iki kiadására szorítkozik és nincsen tekintettel az egyes darabok korábbi vagy későbbi változataira. h.

— Arany János «Bajusz»-ához. Mindenki azt mondaná, hogy a következő három sor:

Kopp, kopp, kopp
Bajsa lesz maj' Szücs Györgynek,
Ne irigyled a szeginek, —

Arany Jánosnak «Bajusz» című költeményéből van kivéve, pedig a dolog nem úgy áll. Vidékünkön, Rábaközben van egy népmonda, melynek a tartalma ugyanaz mint a «Bajusz»-é, azon hozzáadással csupán, hogy Szücs nemcsak a bajszát, hanem «aranyainak szakálát» is meg akarta növesztetni. A cigányok azt mondják neki, hogy a pénzes fazekat úgy ássa a szobában a küszöb alá, hogy a konyháról is hozzá lehessen férni. A fazék maradjon ott három hétig, a mikorra a pénz már 30-szor annyi lesz. Persze a fazekat azután a cigányok a konyha felől elsinkofálták. Különben a többi részében a monda teljesen összevág a «Bajusz»-szal. — Tehát vagy azt kell mondanunk, hogy Arany költeménye teljesen átment a nép tudatába, vagy pedig Arany népmonda után dolgozott. Az első eset nagyon valószínűtlen, minthogy nagyobb és különösen ilyféle költeményeket a nép műköltőtől egyáltalában nem szokott átvenni. Marad tehát

csak a második lehetőség. Ez esetben azt kell mondanunk, hogy Arany annyira a népmonda után dolgozott, hogy a cigányokkal, mikor a dongát ütik, majdnem szóról szóra azt mondatja, a mit a néphagyomány. Ugyanis Arany nál így áll:

Tiktak, tiktak
 Bajusza lesz Szücs Györgynek
 Igen biz' a szegénynek.

 Bajusza van Szücs Györgynek
 Ne irigyeld szegénynek.

A dologban — eltekintve attól, hogy Arany nem mondja, hogy népmondit dolgozott föl — nincs semmi feltűnő, minthogy a költő tudva-levőleg több néphagyományt is dolgozott föl. POLÁK MIKSA.

KÖNYVÉSZET.

I. Hazai irodalom.

Albrecht János. Német nyelvtan. Közép- és polgári iskolák, kereskedelmi középiskolák, akadémiák és tanítóképezdék használatára. Második javított, lényegében változatlan kiadás. (8-r. 116 l.) Pozsony, 1896. Stampfel Károly. 60 kr.

Bartos Fülöp és Chovancsák István dr. Francia nyelvtan és olvasókönyv iskolai és magánhasználatra. I. rész. (Noel K. francia nyelvtan I. rész.) Kilenczedik (az új átdolgozás szerint 4-ik) kiadás. (8-r. 174, XII. l.) Bpest, 1896. Lampel Róbert. 1 frt. Kötte 1 frt 20 kr.

Bartos Fülöp és Chovancsák István dr. Francia olvasókönyv és szógyűjtemény. A felső kereskedelmi iskolák alsó osztálya számára. Az új tanterv értelmében. (8-r. 33. XII. l.) Bpest, 1896. Lampel Róbert. 30 kr.

Csengeri János dr. Latin olvasó- és gyakorlókönyv a gymnasium I. és II. osztálya számára. (8-r. 199, 12 l.) Bpest, 1896. Lampel Róbert. 1 frt 20 kr. Kötte 1 frt 40 kr.

Dante. A pokol. Prózába átirta és magyarázta Cs. Papp József. A költő arcképével. (8-r. 175 l.) Bpest, 1896. Szilágyi Béla. 1 frt.

Dávid István. Betűrendes szóajstrom. Dávid István I—IV. gymn. osztály számára szerkesztette latin olvasó- és gyakorló-könyvéhez. Harmadik javított kiadás. (8-r. 84 l.) Bpest, 1896. Lampel Róbert. 44 kr.

Demek Győző. Német olvasókönyv a német irodalomtörténet vázlatával, stilisztikai, rethorikai és poetikai függelékekkel ellátva. Középiskolák felsőbb osztályai használatára. (8-r. 472 l.) Nagyvárad, 1896. Ungár Jenő. 2 frt 50 kr. — Rendszeres német nyelvtan a középiskolák összes felső osztályai (V—VIII.) használatára, helyesírási szójegyzékkel bővítve. (K. 8-r. 176 l.) Nagyvárad, 1896. U. o. 95 kr.

Felsmann József. Német olvasókönyv. Negyedik rész. Ötödik kiadás. (8-r. 252 l.) Bpest, 1897. Lampel Róbert. 1 frt.

Felső oktatásügy Magyarországon. Az 1896-iki ezredévi országos kiállítás alkalmára a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter megbízásából írták: Breznay Béla dr., Kenessey Béla, Schneller István dr., Kovács János, Schill Salamon, Vécsey Tamás dr., Hógyes Endre dr., Beöthy Zsolt dr.,

Márki Sándor dr., Pisztóry Mór dr., Szabó Dénes dr., Finály Henrik dr., Szamosy János dr., Kanitz Ágost dr., Jánbor Gyula, Bozöky Alajos dr., Horváth Ödön dr., Mann Jakab dr. (N. 8-r. 824 l.) Bpest, 1896. Horváth Viktor. 6 frt.

Filozófiai írók tára. A magyar tud. Akadémia támogatásával szerkesztik Alexander Bernát és Bánóczi József. *Diderot* válogott filozófiai művei. I. Fordította Kohn Samu. Bevezetéssel ellátta Alexander Bernát. (145 l.) Bpest, 1896. Franklin-Társulat. 80 kr.

Halász Ignác. Magyar nyelvtan mondattani alapon. A közép- és polgári iskolák II. osztálya számára. (8-r. 68 l.) Bpest, 1896. Lampel Róbert. 60 kr. Kötve 60 kr.

Halász Ignác. Svéd-lapp nyelv VI. Pite lappmarki szótár és nyelvtan. Rövid karesuandói lapp szójegyzetekkel. (8-r. XLI. 204 l.) Bpest, 1896. Akadémia. 1 frt 60 kr.

Hebel J. P. Schatzkästlein des Rheinischen Hausfreundes. Válogatott darabok, jegyzetekkel ellátta Bartos Fülöp. (8-r. IX. 90 l.) Bpest, 1896. Lampel Róbert. 30 kr.

Imre Sándor. Magyar nyelvtan a középiskolák használatára. A rövid magyar nyelvtan 2-ik s a magyar mondattan 5-ik kiadása után átdolgozta és sajtó alá rendezte Balassa József. (8-r. 122, II. l.) Bpest, 1896. Lampel Róbert. 80 kr.

Kalmár Elek. Magyar olvasókönyv. A középiskolák alsó osztálya számára. Harmadik kötet. A III. osztály számára. (8-r. IV. 231 l.) Bpest, 1896. Franklin-Társulat. 1 frt 20 kr.

Király Pál. A Simonyi-féle tüzetes magyar nyelvtan I. kötetének bírálata. (8-r. 48 l.) Bpest, 1896. Dobrowsky és Franke. 40 kr.

Klimkó Mihály. Francia nyelvtan, különös tekintettel a magyar és francia nyelv közötti eltérésekre. Iskolai (felsőbb osztálybeli) használatra és a művelt közönség számára Kemény Ferenc közreműködésével. (8-r. 91 l.) Bpest, 1896. Lampel Róbert. 60 kr. Kötve 80 kr.

Latin iskolai klasszikusokhoz való praeparatio. Szerkeszti Dávid István. 24. füzet. *Sallustii Crispi bellum Jugurthinum.* Magyarázta Kaposy Lucian. III. füzet. Bell. Jugurth. 58—86. (98—144. E l.) (8-r.) Bpest, 1896. Lampel Róbert. Egy-egy füzet 25 kr.

Mártonffy Márton. Magyar nyelvtan mondattani alapon. Középiskolák, polgári iskolák és felsőbb leányiskolák I. és II. osztálya számára. Teljesen átdolgozta és gyakorlatokkal bővítette Wessely Ödön dr. Második kiadás. (8-r. 106 l.) Bpest, 1896. Lampel Róbert. 80 kr. Kötve 1 frt.

Magyar Könyvszemle. Szerk. *Schönherr* Gyula. IV. köt. 3. füz. (1896 júl.—szept.). *Asbóth* Oszkár, Az 1494-iki zenggi glagolita misekönyv. — *Fülöp* Sándor, A köteles példányok kérdése. — *Kanyaró* Ferenc, Salamon és Markalf legelső kiadása. — *Herzfelder* Armand Dezső, Kolozsvári Czementes János könyve I. — *Tárca.* — Szakirodalom. — Vegyes közlemények.

Magyar Nyelvőr. Szerk. *Simonfi* Zsigmond. XXV. évf. 10. füz. (1896 okt.): *Kicska* Emil, Alany és állítmány. — *Jendrassik* Ernő, Az idegen szavak nyelvünkben. — *Baldassy* Ferenc, Néhány személy- és helynévről. — *Zolnai* Gyula, A Budapesti Hírlap orthológiája. — *Barcza* József, Debreczeni diák-szók és szólásmódok. — Irodalom. — Nyelvújítási adatok. — Helyreigazítások. — Idegen csemeték. — Kérdések és feleletek. — Népnyelvanyagományok.

Magyar történeti életrajzok. A magyar tud. Akadémia és a magyar tört. társulat megbízásából szerkeszti Szilágyi Sándor. 1895. Tartalma: *Merényi Lajos*, Herczeg Esterházy Pál nádor. 1635—1713. *Széchy Károly*, Gróf Zrínyi Miklós. 1620—1664. Első kötet. (N. 8-r. 282, 334 l.) Bpest, 1896. Ráth Mór. Félbörbe kötve 10 frt. — Ugyanaz. 1896. I. és II. füzet. *Zichy Antal*, Gróf Széchenyi István életrajza 1791—1860. 8-r. 1—256 l. Bpest, 1896. Ugyanott 3 frt 20 kr.

Nyelvtudományi Közlemények. Szerk. Szinnyi József. XXVI. köt. 3. füz. (1896. szept.): *Alexis* György, Az oláh nyelv eredete. — *Frdelyi* Lajos, Az 'összevont mondat' modern szempontból I. — *Munkácsi* Bernát, Még néhány szó az est megvilágításához. — *Munkácsi* Bernát, A vogul 'figura etymologica' kérdéséhez. — *Prikkel* Marián, Tilutoa, munda. — *Volf* György, A tudomány szabadságáért. — *Asbóth* Oszkár, A szláv jövevényszók kora. — *Asbóth* Oszkár, Lengyel és szlovén szók a magyar nyelvben. — *Zolnai* Gyula, Nyelvtörténeti adatok Debreczen városának régi jegyzőkönyveiből. — Ismertetések és bírálatok. — Kisebb közlések.

Mebold Frigyes és *Ujvári* Béla, Francia nyelv- és olvasókönyv. Haladók számára. (8-r. 175 l.) Bpest, 1896. Lampel Róbert. 1 frt. Kötve 1 frt 20 kr.

Német nyelvtan dióhéjban. II. rész. Mondattan. (32-r. 44 l.) Veszprém, 1896. Krausz Armin fia. 20 kr.

Tolnai Vilmos dr., A pozsonyi ág. h. ev. lyceum ifjúsági önképzőkörének története. Pozsony 1896. 8-r. 41 l.

II. Külföldi irodalom.

Die homerische Batrachomyomachie des Pigres nebst Scholien und Paraphrase, herausgegeben und erläutert von *Arthur Ludwig*. (VI + 484). Lipcse, B. G. Teubner. Ára 20 mk. — E kiadással hosszú időre le van zárva az idevágó kutatások sora. Ludwig harmincz év óta gyűjtötte hozzá az anyagot, melynek teljessége kívánni valót sem hagy fenn. Míg Bau-meister csak 15 kéziratral rendelkezett, addig e kiadás nem kevesebb, mint 74 kéziratból álló apparatusra támaszkodik, melynek létesítésében a kiadót számos szaktudós (köztök Vári R.) támogatta. Ezen apparatus magában is rendkívül érdekes, mert tanulságos példáját adja egy szöveg változatos és a maga nemében pártját ritkító viszontagságainak. A scholionok, melyek ezúttal először látnak napvilágot, nemkülönben a belőlök keletkezett paraphrasis a szöveg történetéhez szintén érdekes adalékokat szolgáltatnak. Hogy a bevezetés (mely röviden tárgyalja a görög állatpos keletkezését, s a szöveg történetét), valamint általában az egész kiadás szerkezete Ludwig szokott gondosságára vall, nem kell külön kiemelni. A művet pontos és kimerítő szójegyzék rekeszti be.

Das alte Rom. Entwicklung seines Grundrisses und Geschichte seiner Bauten auf 12 Karten und 14 Tafeln dargestellt und mit einem Plane der heutigen Stadt, sowie einer stadtgeschichtlichen Einleitung herausgegeben von *Arthur Schneider* (12 oldal szöveg, 12 kép, 14 tábla 287 ábrával és 1 tervrajzzal. Folio: 45 + 56 cm). Lipcse, B. G. Teubner, 1896. Ára 16 mk. — E munka célja a Róma topographiájára vonatkozó részletes kutatásokat a szemléltetés minden lehető eszközével történeti egészszé összefoglalni. A történeti fejlődés megértését főleg az átlátszó lapokra nyomtatott alaprajzok mozdtítják elő, melyek tanulságos felvilágosítást nyújtanak a fokozatos átalakulásról. Számos épületnek, mellszobornak, éremnek és domború műnek rajzai művészeti és művelődéstörténeti tekintetben járulnak hozzá a kép teljessé tételéhez. A szükséges bevezetéseken kívül a mű főrészei a következők: Roma quadrata. — Septimontium. — Roma IV Regionum. — Roma Servii regis. — Roma liberae rei publicae tempore I. II. — Roma Caesaris tempore. — Roma Augusti aetate. — Roma gentis Juliae Claudiae aetate. — Roma gentis Flaviae tempore. — Roma inde a Nerva usque ad Commodum. — Roma saeculis III et IV.

BALASSA BÁLINT LAKODALMA.

Balassa Bálintnak az a cselekedete, hogy 1584-ben Sáros. patak várát hatalmasul elfoglalta, nem egészen ismeretlen dolog. Szól róla röviden Szilády Áron is a Balassa költeményei elé írt életrajzban. Szilády azonban csak azt a királyi rendeletet látta, a melyben a kamarától vélemény kívántatik a felől, mit kelljen Balassa hatalmaskodását illetőleg rendelni? Ez a rendelet csak általánosságban érinti a kamarai tanácsosok előtt bizonyára jól tudott dolgot, hogy mikor tájban Balassa nőül vette Dobó Krisztinát, a sárospataki várát erőszakkal hatalmába kerítette. De hogy ez az esemény mikor történt, hogy történt, miért történt, — arról ez a rendelet felvilágosítást nem nyújt.

Alább közlök egész terjedelmében egy eddig ismeretlen királyi parancsot, mely a dolgot egészen megvilágítja, az esemény részleteit tudomásunkra hozza. Nevezetes ez a rendelet nemcsak ebből a szempontból, hanem azért is, mert Balassa és Dobó Krisztina egybekelésének idejét pontosan meghatározza, és megczáfolja Sziládynak azt a nézetét, mintha Sárospatak elfoglalása Balassa lakodalma után történt volna.

Szilády ugyanis a fent említett királyi resolúciónak «non ita pridem» szavaiból azt következtette, hogy «rögtön a házasság megkötése után» adta elő magát az az esemény, mely az egymás után következett sok bajnak mintegy bevezetéséül tekinthető. Rudolf császárnak 1585 jun. 1-én kelt és Perekey Miklós kir. jogügyigazgatóhoz intézett, alább közlendő parancsából ellenben nyilván kitészik, hogy Balassa lakodalma és Sárospatak elfoglalása egyazon időben történt.

A dolog kellő megértése végett egy kis történelmi visszapillantást kell vetnünk.

Miksa császár, részint hogy a Schwendi Lázár felsőmagyar-

országi főkapitány hadviselésére Dobó Istvántól és Domokostól kölcsönvett adósságot kifizethesse, részint, hogy az üres kincstárt valamennyire megtölthesse, ahhoz az abban a korban nem szokatlan hitelművelethez folyamodott, hogy 1573 okt. 13-án Sárospatak várát és tartozekait Dobó Istvánnak és Domokosnak, illetőleg, miután már ők nem éltek, örökösöknek és pedig az István részéről özvegyének Leksei Sulyok Sárának s két gyermekének, u. m. Ferencz, ekkor már barsi főispánnak s a még serdülő hajadon Krisztinának, Domokos részéről pedig Sklabonyai Balassa Fruzsínától született egyetlen fiának Jakabnak inscribálta. Az inscriptionalis összeg 100.000 rénes, vagyis 80.000 magyar forintra rugott. Ebbe beleszámítván a két ízben kölcsön adott 12.175 m. frtot, az adományosoknak még 77.825 frt készpént kellett a kincstárba fizetniök, és pedig 50.000 m. frtot mindjárt a birtokbalépéskor, 10.000 frtot az év végéig, a hátrálékos 7825 m. frtot pedig a következő év febr. 2-ig.

Az inscriptionalis összeg bizony tetemes volt, de azt mindenestre jóval felülmulta a lekötött birtokok értéke. Az egész sárospataki vár, továbbá Nagy- és Kis-Patak községek, Sátoraljaújhely város, Csernaho, Petraho, Ardó, Kis-Toronya, Tolcsva, két Bénye, Vámosujfalu községek egészen és a karádi, valamint a nagytoronyai birtokrészek, Zemplén vármegye legáldottabb vidékén, elég biztosítékot nyújtottak arra, hogy a bekebelezett 100.000 frt a kincstárnál biztos helyen gyümöleszőzik. Sőt még Szabolcs vármegye három falujának: Berczelnek, Szabolcsnak és Balsának egyes részei is hozzátartoztak az inscribált uradalomhoz, melynek központja a pataki vár volt. E birtokokat a Dobók természetesen nem örökjoggal kapták, mindazáltal meg volt nekik engedve, hogy míg az inscriptio tart, magszakadás esetén is szabadon rendelkezhetnek róluk. El azonban nem idegeníthetik, sőt az uradalomban levő gazdasági fölszereléseket megbecsülik, az épületeket jó karban tartják s a vár hadiszerszámait leltár mellett átvéve, majdan hiány nélkül szolgáltatják vissza. A király biztosította őket, hogy jogaikban megvédelmezi, és megengedte, hogy a vár és maguk biztonságára érdekében a várban őrséget tarthassanak, csak hogy az őrség s maguk Dobóék is hűséget fogadjanak, hogy a várat minden ellenséges támadás ellen megoltalmazzák, a király barátjának barátjai, ellenségének ellenségei lesznek; háboru esetén

a király katonaságát befogadják s a hadibiztosok felügyeletét elszenvedik.*)

E szerződéssel a Dobók birtokába léptek a sárospataki várnak és tartozékainak. Szép jövedelemhez jutottak, de kárhuzatoshoz, mert miatta fel lön dülva a családi fészek boldogsága, az addigi szép egyetértés. Dobó Ferencz volt az oka. A döllyfös és mérhetetlenül kapzsi ember egyedül szeretett volna úr lenni a messze tartományban. Nőkkel és gyámoltalan gyermekkel állván szemben, azt hitte, hogy könnyen célját érheti. Anyja gyászos özvegységében nem sokat törődött a gazdasággal; őt serdülő leánykájának Krisztinának a nevelése foglalta leginkább el; a Dobó Domokos fia Jakab pedig kiskorú volt s maga Ferencz úr gyámkodott felette. A pataki vár őrségével, mint egyetlen férfi, ő rendelkezett, a jobbágyok neki adóztak és szolgáltak, a tisztartók neki engedelmeskedtek.

A többi adományosok rövid időn keservesen tapasztalták, hogy jogukat csak annyiban gyakorolhatják, a mennyi a Dobó Ferencz kegyelmétől telik. Attól pedig nem igen telt s így lépésről lépésre annyira mérgesedett a családi viszály, hogy alig négy év múlva a Dobók perpatvarával bajolt nemcsak Zemplén, Szabolcs, Ung s a környékbeli vármegyék bírósága, hanem az egyházi és világi főhivatalok és méltóságok is, sőt az országgyűlésen is felhangzott az épületes veszekedés lármája.

Ferencz úr eleinte könnyen elbánt osztályos atyafiaival, míg nem férfias ellenfele támadt Kisvárdai Várday Mihály főpohárnokmesterben, a ki Dobó Krisztinát feleségül vevén, követelte a neje jussát.**)

Özvegy Dobónénak, Sulyok Sárának is akadt gyámolítója

*) Orsz. Levéltár N. r. a. fasc. 462 No. 24 és Bécsi lib. reg. III. 1066 l.

**) Mellékesen jegyzem meg (mert ezt a dolgot valamennyire is tisztázva sehol se láttam), hogy Várday Mihály valószínűleg akkor ismerkedhetett meg *közelebbről* s szerethetett Dobó Krisztinába, mikor a csaknem hajléktalanul bolyongó özv. Dobónénak s leányának Várday János Miklósnak — Mihály testvérének — a fia adott szállást a Zemplén vármegyei Garan helységben levő kuriájában. A leleszi konvent kiküldöttje itt, mint *szokott lakóhelyén*, keresi fel özv. Dobónét (Orsz. Levéltár N. r. a. 812: 10). 1578 jan. 16-án Zemplén vármegye osztóztatást kísérelvén meg Dobó Ferencz és az anyja közt, ekkor Dobó Krisztina külön igényéről még szó sincs; de már ugyanazon év ápr. 9-én Rudolf császár azt parancsolja Dobó

Keresszegi Csáky Pálban, a ki őt — noha már két ízben özvegy ember — nőül vevén, mint olyan kisbirtokos, a kinek magának nincs úri rezidenciája, rá volt utalva a felesége jövedelmére. *)

Messze vezetne ez áldatlan hercze-hurcza részletes tárgyalása. Dobó Ferenczet elítélte érte a világ s már Szamosközi emlékiró is az isten sulytoló kezét látta nehezedni Dobóra abban, hogy gyermekeit egymás után elvesztvén, roppant gazdagságát legnagyobb haragosa fiára kényszerült hagyni. Az egész per lényege az, hogy Dobó Ferencz egy-egy hatod részt akart kiadni anyjának és nővérének, ezek ellenben egy negyed részt követeltek.

Dobó Ferencz ugyanis azt vitatta, hogy az inscriptio a Dobó István és Domokos részére szól, tehát Dobó Jakabot egy magát annyi illeti, a mennyi őket hármójukat együtt véve. Az asszonyok ellenben úgy vélték, hogy az inscriptionalis levél négyőjük nevére szól egyenlő részesedési joggal. Az igazság — de nem a méltanyosság — inkább a Ferencz részén látszik lenni, mert a királyi diploma tényleg külön választja az István és Domokos örököseit, ha a részesedési arányt nem szabja is meg. Viszont az is feltűnő, hogy az okmányban leginkább a Sulyok Sára neve szerepel s a többiekéről jobbra «et cæteri, quorum interest» kifejezéssel emlékezik meg.

Növelte a nehézséget az, hogy a király nem engedte meg az uradalmat feldarabolni, hanem inkább békés egyességgel kívánta az egyenlenséget eltávoztatni s mikor ez nem használt, szigorú parancsokkal igyekezett Dobó Ferenczre hatni. De ennek a macacsságán megtört minden. Sulyok Sára nem érhetette meg a per kimenetelét. 1583 jan. 27-én már néhainak mondatik. *) A követ-

Ferencznek, hogy anyját és nővérét *Krisztinát, Várday Mihálynét* elégítse ki. Várday Mihálynak Dobó Krisztinával való egybekelését tehát erre az időközre, szorosabban meghatározva: 1578 február-márczius hónapjára tehetjük. (N. r. a. 812: 14 és 21.)

*) Sulyok Sárát legelőször 1577 máj. 13-án találom Csáky Pálnénak nevezve. Nem sokáig élhettek együtt. Az elerőtlenedett férj 1580 ápr. 9-én a daróczy pap előtt «testében igen megnehezédve» végrendeletet csinál második feleségétől született kis fia Ferencz részére, a kinek gyámjául «szelelmes atyjafiát» Sulyok Sárát, illetve Telegdy Mihályt nevezi meg. Ekkor tájban meg is halhatott. 1582 febr. 20-án az özvegye, Sulyok Sára pert folytat Telegdy ellen a gondjaira bízott némely arany-ezüst marhák miatt. (N. r. a. 812: 10 és 35.)

**) N. r. a. 812: 39.

kező év augusztus havában elhunyt Várday Mihály is. 1584 aug. 25-én Rudolf császár meghagyja Csernelházi Chernel Tamás ítélőmesternek, hogy miután Várday Mihály főpohárnokmester és unokaöccse János «proxime transactis diebus» fiúmagzat nélkül elhaltak, szólítsa fel özv. Várday Mihályné Dobó Krisztinát, hogy hit és jegyberén kívül, és Várday Katalint, a János leányát, hogy egy atyai házon és férjhezmeneteléig a leánynegyeden kívül a kiskisvárdai várhoz tartozó összes javakat bocsássák vissza. *)

Ez a rendelet csak szaporította a gyászos özvegyésre jutott Krisztina ügyes-bajos dolgainak a számát. Most már nemcsak bátyjával kellett perelnie, hanem megélhetéseért a fiscussal is. Talán ez a zaklatott helyzet, talán az öreg férj oldalán kifejlett régi vonzalom szertelen fellobbanása siettette vele, hogy özvegyi fátyolát mielőbb elvesse s bátor, erélyes férj oldalán küzdjön anyagi érdekeiért.

Nem vizsgálom, volt-e már előzetes viszony Dobó Krisztina és Balassa Bálint közt? — a költemények azt mutatják, hogy igenis volt — csak mint tényt említem fel, hogy Várday Mihály özvegye be se várva a gyászév leteltét, négy hónap múlva oltár elé lépett unokatestvérével, Balassa Bálinttal. Az esküvő 1584 decz. 25-én, karácsony első napján volt, méltóan Balassához. Az ő merész jelleméhez, nyughatatlan véréhez nem illett volna a lakodalmat más közönséges halandó módjára ellakni. Ő kalandot kívánt magának, bosszantó meglepetést Dobó Ferencznek. S a mit nem sikerült királyi parancsokkal elérni, kivívta ő maga. Ha Dobó Krisztina nem juthatott törvényes uton Sárospatak birtokába, Balassa belejuttatta furfanggal és erőszakkal.

Úgy tette magát, mintha Erdélybe akarna utazni s csak rövid pihenés végett tért volna be Sárospatakra. Ezt az utat ő gyakran megtette, mostani megérkezésében Sárospatakra nem is látott senki semmi rosszat. A vár alatt elterülő város templomában éppen a Megváltószületésének emlékére ájtatoskodtak s az isteni tiszteleten jegyesével, Dobó Krisztinával s innen-onnan összehívott meghitt embereivel, Balassa is gyanutlanul részt vett. Magával hozta bátyjának Balassa Andrásnak az udvari papját is, a ki az isteni tisztelet után annak rendje és módja szerint összeadta őket. Bátyja, most már sógora, Dobó Ferencz éppen nem volt odahaza, talán peres dolgai-

*) N. r. a. 426 : 23.

ban járt, vagy Bars vármegye ügyeit igazította. De azért elég tanu telt ki az esküvőhöz a polgárság sorából, a környék jobbágyaiból, talán még a várórségből is. A jelenvoltagek az a benyomást tehette az egész szertartás, hogy a dolog teljesen rendben van s a házasság Dobó Ferencz tudtával történik. Ebben a hiedelemben élhetett a vár őrsége is, mely a nagy kísérettel a várba — mintegy nász-útra — vonuló új pár előtt gyanutlanul megnyitotta a kaput. Alig ért be a lakodalmas nép a vár udvarára, Balassa emberei előrántották elrejtett fegyvereiket, az őrséget lefegyverezték, egy-két ellenszegülőt megkaszaboltak vagy a falon kivetettek, a kapukulcsokat magukhoz vették s aztán akár el is lakhatták volna Ferencz úr ódon termeiben a lakodalmi vigasságot, ha néhány, véletlenül kinn rekedt katona észhez nem kap s fel nem lármázza a várost. A nagy erővel a vár ellen nyomuló fegyveres segítség elől mégis jónak látta Balassa kitérni; a várnagynak visszaadta a kulcsokat s azután nejét karon fogva, a mint jöttek, úgy eltávoztak, jót mulatva a hűségéről megfélelkezett őrség szepegésén és Dobó Ferencz csufságán.

A játék tagadhatatlanul érdekes volt, de nem kevésbé veszedelmes. A vár ura nyomban értesült a csinyről, lóhalálában sietett Pozsonyba a fiscushoz, a nagyhatalmú kamarához; sietett Bécsbe az udvarhoz, kérve sürgetve a példás megtorlást. Feljelentésében természetesen úgy igyekezett a dolgot feltüntetni, hogy abból Balassa hallatlan vakmerősége minél sötétebb színben lássék; ellenben a várórséghez a gyanunak még az árnyéka se férjen, mintha a királynak fogadott hűségről csak egy pillanatra is megfélelkezett volna.

Bécsben nagyon komolyan vették a dolgot. A király teljhatalmú megbízottja Ernő főherczeg január 21-én megküldte a parancsot a pozsonyi kamarának, hogy a vérfertőző házasságot kötött s hűtlenségbe esett Dobó Krisztina birtokait kobozza el és Dobó Ferencznek adja.*) Öt nap múlva egy másik rendelet az elkobozást a Balassa vagyonára is kiterjesztette.

A kamara nagyhatalmú urai a kir. jogügyek igazgatójához fordultak tanácsért. Ez a dolgot nagyon bonyolultnak találta. Beletelt három hét is, míg véleményével elkészült s véleménye nem mindenben felelt meg az udvari óhajnak. Hogy Balassa hűtlenség

*) E rendeletet ismerteti Szilády is id. m. XX 1.

vétkébe esett, elvitatni nem lehetett. A Hármaskönyv I. rész 14. cím 10. §-a nyilván kimondja, hogy «a kik bármely hazafiú várait, kastélyait vagy más erősségeit ostrommal beveszik, elfoglalják, vagy *alattomban kezökre keritik*», hűtlenséget követnek el. Már pedig «a hűtlen ember mind fejét, mind örökségét: azaz minden fekvő jószágát és birtokjogait örökre elveszti». (Hk. I. r. 16. cz.)

Igen ám, csak hogy a jogügyszagzató észrevette azt, hogy az elöl nevezett czikkely azt is hozzá teszi, hogy a hűtlenség vétke az esetben áll be, ha az erőszakos várfoglaló *nyilván elmarasztaltatott*. Az elmarasztalás pedig rendes per útján történhetik, annak folytatása meg sokkal inkább a Dobó Ferencz érdeke, mintsem ő felségeé. Azt is kijelentette a jogügyszagzató, hogy bármily érdemes ember legyen is Dobó, Balassának csak a saját ősi birtokait kaphatja, ellenben az újvári várra, melyet Balassa inscriptio czímén birtokol, igényt nem tarthat. Nem tarthat igényt Dobó Krisztina sárospataki, gönczi és telkibányai birtokrészeire se; mert ha azok Ferencz urnak, vagy bárki másnak hűtlenség czímén eladományoztatnak, a kir. fiscus visszaszerzési joga megszűnik s a dologba többé bele nem avatkozhatik. Mihelyt azonban Balassa és felesége rendes per útján elmarasztaltattak: a fiscus azonnal fölléphet, a hűtlenek birtokait a koronának visszafoglalhatja s ő felsége annak adhatja, a kinek jónak látja.

A kir. jogügyszagzató véleményét 1585 febr. 12-én terjesztette föl a pozsonyi kamara Ernő főherceghez a következő jelentés kíséretében:

Serenissime Princeps, domine clementissime,

Duo benigna Serenitatis Vrae mandata, unum vigesima prima, alterum vigesima sexta die præteriti mensis Januarii edita, simul cum libello supplicii magnifici Domini Francisci Dobonis, quo universa bona *Valentini Balassae* et portionem, quam vidua olim Michaelis Warday, soror sua in S.-patak et oppidis Geöncz et Telkibánya habet ob crimen incestus per dictum Balassam cum præfata vidua Wardaiana, consobrina sua patratum, sibi conferri petit simul et semel demisse accepimus.

Negotio itaque hoc cum directore causarum fisci Suae Majestatis communicato, quæ sit ejus super toto illo negotio opinio ex ejus scripto, sub ltra A. hisce adjuncto Ser. Vra. benigne cognoscet. Cum itaque actio illa in Balassam et ejus consobrinam ob facinus per illos commissum instituenda familiam Dobonianam, in quam ipse potius, quod suam Mattem concerneret ipse Balassa cum propter incestum per eum cum consobrina

sua commissum, tum vero ob interceptionem arcis S.-patak universa bona sua avitica secundum leges Regni amisisse videatur, portionem illorum bonorum ipsum Balassam concernentem, excepta arce Ujvár, ejus proprietas suam Mattem concernit et jus apud Balassam in inscriptione est, dicto Francisco Doboni, tamquam personæ benemeritæ ea conditione transferenda esse demisse existimamus, ut ipse actionem in Balassam et ejus consobrinam instituat. Ad portionem autem illam, quam præfata consobrina Balassæ in S.-patak, Geöncz et Telkibánya habet ac arcem Ujvár, quam Balassa inscriptionis nomine possidet, quod attinet, ea nemini conferenda, sed in et quo nunc statu sunt reliquenda esse existimamus; nam si illa bona per Suam Mattem Doboni vel alteri conferentur, fiscus nullum jus in eis amplius haberet, neque director causarum se in eam causam ingerere posset. Ubi igitur ipse Balassa cum consobrina sua fuerint jure condemnati, director se in eam causam nomine fisci Suæ Mattis ingerere poterit et Majestas Sua suo clemente arbitrio de portionibus illis deinde statuere dignabitur. Interim tamen ne ipse Balassa ac ejus uxor (prout) ipse Dobo in libello suo supplicii petit) ad S.-patak admittatur, ne exinde periculum aliquod majus subsequetur: officialibus ejus loci, qui Suæ Matti, tamquam domino proprietario juramento fidelitatis obstricti sunt, serio edicendum esse demisse videtur.

Atque hæc erant ad benigna Serenitatis Vrä mandata scriptis omnibus una remissis demisse perscribenda.*)

A kir. jogügyigazgató és a kamara véleménye a bécsi udvart nem győzte meg. Megmaradt abban a felfogásban, hogy az eljárás a korona nevében kell megindítani. A Hármaskönyv II. r. 75. cz. 1. §-ra támaszkodva, megparancsolta a kamarának, hogy Balassát és bűntársait a jövő országgyűlésre idézze meg. A kamara a rendelet teljesítését a jogügyigazgatóra bízta;**) csaknem egyidejűleg (márcz. 27-én) Dobó Ferenczet is felszólította: írja le részletesen,

*) Orsz. Ltár. Conc. exp. cam. Poson.

**) Egregie domine etc. Mandavit Sacratissima Cæsarea Reaque Mattas, Dominus nobis clementissimus ut Valentinus *Balassa* cum sorore mfici domini Francisci Dobonis ob incestum commissum et interceptionem arcis Spatak ad futuram diætam citetur, utque citationis formula concipiatur et Matti Suæ ad plenam expeditionem transmittatur. Cum itaque status illius negotii dominationi Vrä egregiæ jam sit antea cognitus, formulam illam concipiat, eamque Cameræ huic transmittat, vel si quid habet eo in negotio difficultatis, veniat statim huic et super eo cum reverendissimo domino . . . conferat. Referat etiam Dñatio Vra Egregia utrum præfatus dñus Dobo dictum Balassam et sororem suam in jus spirituale jam citaverit et quis sit eius causæ modernus status? de quo etiam cameram hanc informet, negotium

miként történt a lakodalom és a vár elfoglalása, hogy e leírás alapján lehessen megszerkeszteni az idéző parancsot.*

Ekkor küldte be Dobó azt az észrevehetőleg irányzatos leírást, melyet az Irodalomtört. Közl. 1893-ik évfolyamából (207. l.) már ismerünk.

Hogy a dolog mennyi fejtörést okozott, mutatja az, hogy még a szepesi kamara véleményét is kikérték. Ennek a véleménye leginkább abban összpontosult, hogy Dobó Krisztinát mindaddig, míg jogérvényesen el nem marasztaltatott, egyáltalában nem szabad sárospataki jogai gyakorlásából kizárni, hogy az abban való akadályoztatást érvel ne használhassa arra, hogy jogos önvédelemből vetemedett erőszakosságra; legfeljebb korlátozni lehet aképpen, hogy férfi kísérettel ne bocsáttassék be a várba s tisztjei hűséget esküdjenek necsak ő felségének, hanem Dobó Ferencznek is.

A pozsonyi kamara ehhez a felfogáshoz hozzájárult, de megmaradt a maga javaslata mellett, még abban a részben is, a mit Balassa elkobzandó javaira nézve tanácsolt. Jellemző, hogy a kamara se sokra becsülte a Balassa vagyonának értékét. Ősi jószága kevés van, annak jó részében is török az úr; Kékköt, Ujvárt inscriptio címén bírja, azokat se egyedül, hanem fele részben nagybátyjával Andrással, a másik fele részben ismét testvérével Ferencz-özel közösen s a földesuraknak ezek is csekély hasznót hajtanak.

De szóljon a kamara fölterjesztése:

Serenissime Princeps,

Quæ mfcus Franciscus Dobo camerae Scepusiensi et ipsa camera Serenitati Vre de vidua quondam Michaelis Varday, sorore ipsius Dobo-

autem acceleret et feliciter valeat. Datum Posonii 22 martii Ao. 85. (Conc. exp. cam. Poson.)

*) *Ad Franciscum Dobonem.*

Magnifice domine etc. Contra *Valentinum Balassam* ob patratum scelus Mattas sua Cæsarea gravissime offensa est, cum ergo ad futuram diætam citandus est, petimus a dominatione vra mfica ut nobis circumstantias facti perscribat, hoc est: qua die et anno res matrimonii acta est, quomodo arcis Spatak exclusio et interceptio intervenit et per quas personas et quos servos excluserit, an portas arcis clausurit et quam diu violenter eam detinuit, quomodo etiam recuperata fuit et per quas personas distinctim quæ nobiles aut ignobiles fuerint? exprimat, ut his cognitis citatio formari possit evidentius. Dominationem vram mficam feliciter valere optamus. Posonii 27. marcii 1585. (Conc. exp. cam. Poson.)

nis, *Valentini Balassae* consobрино suo incestuoso conjugio nupta proposuit ex utriusque litteris in clemente mandato Serenitatis Vrae ad nos missis humiliter cognovimus. Re itaque in consultationem sedulam et diligentem posita, consideratisque omnibus, quae de legibus regni in considerationem adducenda putabantur, visum nobis est: non prius ipsam uxorem Balassae aut usu bonorum ad suam portionem pertinentium privari posse. aut ab arce Sarospatakiana ita prohiberi ut nunquam admittatur, et nullam servitorem in ea habere permittatur, priusquam in jus vocata jureque et legitime de interceptione arcis et de conjugio incestuoso fuerit condemnata; sed econtra, ut portionem suam ex bonis Patakianis excisam libere possideat, nec habeat occasionem querulandi: esse se ante tempus per meram violentiam bonis suis spoliata. Officiales etiam et alios servitores, quos antehac in arce habuit, habeat et deinceps, ita tamen, ut hi non ipsi mulieri, sed Matti Suae et praefato Francisco Doboni sint ad fidelitatem jurati. Admittatur etiam in arcem, si quando venerit; non tamen amplo aliquo comitatu, sed cum gynetis saltem et magistro curiae ac duobus adolescentibus aulicis, caeteri, si quos secum habuerit excludantur. Ipse vero Balassa maritus ne solus quidem intro mittatur. Nam cum semel arcem interceptere praesumpserint ejusdem facinoris et in posterum justa ratione suspecti habere possint. Ad certorem autem arcis custodiam censeremus humiliter mandandum esse ipsi Doboni, ut cum tres portiones in arce et bonis ad eam pertinentibus solus habeat, praesidium arcis quantum potest pro modo proventuum augeat et custodiae diligenter attendat. Ex his igitur, quae humiliter praemisimus censemus demisse, neque juraemntum fidelitatis ab uxore Balassae exigendum esse, neque litteras reversales capiendas, nam hoc pacto videretur Majestas Sua factum ejus condonasse. Haec de proposito Dobonis et cameræ Scepusiensis inter nos sedulo consultata Serenitati Vrae humiliter referre habuimus. Exquisivimus autem et Directoris opinionem, quam hisce litteris nostris inclusam Serenitati Vrae in specie mittimus; quod quidem in ea parte a nobis dissentit, quod servitores mulieris Christinae Dobo ex arce omnino excludendos censeat, sed subest, uti humiliter praemisimus non injusta nostrae opinioni ratio, ut modo praescripto in arce esse permittantur. De qua tamen re non... fuerit consiliariorumque Hungarorum sententiam exquirere.

Alio clemente mandato 22 die mensis Martii edito querit a nobis clementer Vra Serenitas: num actio contra praefatos Valentinum Balassa et ejus uxorem simul et consobrinam fisci nomine per directorem possit institui aut sede consuetudine regni per ipsum Franciscum Dobonem fratrem uxoris Balassae ea instituenda sit an non parte aliqua bonorum illorum Dobo possit esse contentus ut cetera in tantis necessitatibus pro Sua Matte occupentur? De qua re tum demisse nostram opinionem

antehac duodecim die mensis Februarii nuper transactæ Serenitati Vrä perscripsimus nuncque contrariam opinionem adferre non possumus; sed quod tunc humiliter censuimus bona avitica utriusque illorum Doboni donanda esse, cætera vero, quæ non avitica sunt, sed ex inscriptione tantum ab illis possidentur, pro sua arce esse retinenda: id ipsum nuncque humiliter censeremus, ut tanto alacrius ipse Dobo causam persequeretur. Audimus autem bona illa avitica nec ampla esse nec utilia. Balassæ quidem bona sunt quarta pars bonorum ad arces Kékkő et Divin pertinentium. Nam partem horum dimidiam Andreas Balassa possidet, altera pars dimidia in ipsum Valentinum Balassa et ejus fratrem Franciscum est divisa; quæ bona omnia in media ditione Turcica sita sunt et exiguos dominis præstant proventus. Si tamen sapienti judicio Serenitatis Vrä placuerit, cum et consiliariorum Hungarorum opinionem exquirere Serenitas Vra dignata est ut fisci nomine actio instituatur; nos demissa nostra opinione humiliter subscripsimus et jam negotium dedimus Directori, ut formam citatoriarum faciat, quam ubi nobis jusserit Serenitati Vrä illico humiliter transmittemus. Cum his scripta omnia mandatis adjuncta demisse remittimus. Datum in arce Poseniensi die 5 Aprilis 85. (Conc. exp. cam. Posen.)

Az utolsó sorokban kilátásba helyezett idézési formát a jogügyigazgató máj. 15-én elkészítette. Ebben — a jogügyigazgató álláspontjának megfelelőleg — Dobó Ferencz szerepel fölperes gyanánt. A szokásos bevezetés után ugyanis így folytatja: Ex variis querimoniis ad nos delatis ac humili supplicatione et expositione fidelis nostri Magnifici Francisci Dobo de Rzwka etc. certo cognovimus.*)

Ezt a mondatot Bécsben kitörölték s ezáltal a kir. fiscust állították szembe Balassákkal. Az ekként módosított parancs 1585 június 1-ről keltezve intéztetett az esztergomi székes főkap-talanhoz a következő tartalommal:

Rudolphus secundus Dei gratia electus Romanorum imperator semper augustus ac Germaniæ, Hungariæ, Bohemiæ etc. rex, archidux Austriæ, dux Burgundiæ, comes Tyrolis etc. Fidelibus nostris honorabilibus capitulo ecclesiæ metropolitanæ Strigoniensis salutem et gratiam. Exposuit nobis fidelis noster egregius Nicolaus Perekedý, director causa-

*) N. r. a. 351:26. Kívül ez van rá írva: Formula citationis contra Valentinum Balassam, ejusque consobrinam dominam Christinam Dobo ad mundum hic descripta et in aulam Suae Mattis pro plena expeditione die XV. Maj Ao. 1585 transmissa.

rum nostrarum regalium ac fiscalis noster regius, qualiter magnificus Valentinus Balassa de Gyarmath vigesima quinta die mensis Decembris in ipso videlicet festo Nativitatis Domini in anno ejusdem millesimo quingentesimo octuagesimo quarto juxta vetus calendarium transacto præterito, postposita fide et fidelitate nobis et sacræ coronæ dicti regni nostri Hungariæ indebita, nulla etiam publicæ pacis et salutis ipsius regni nostri Hungariæ habita ratione, assumptis secum egregiis et nobilibus Michaelē Bory, Thomā Zalay, Joannē Bekefalvay, Petro Wyzazy aliter Jardanhazy, Joannē Ferenczy, Caspare Hamway, Thomā Herencheny, item agilibus Wolfgango Sarkesy, Mathia literato, Joannē Kalawz, Paulo Huniady Transsilvaniensi, Petro Nagh alias Pribek, Andrea Kys, Blasio Nagh et Damiano Racz servitoribus et famulis suis, necnon nobili Casparo Barbarith ac aliis quamplurimis manibus armatis et potentiariis in et ad civitatem nostram Sarospathak vocatam in comitatu Zempliniensi adjacentem, consequenterque templum in eadem civitate fundatum sub prætextu religionis, veluti ad publicam concionem audiendam ingressus fuisset, ibique finita concione et majori parte plebis e templo egresso generosam ac magnificam dominam Christinam Dobo, magnifici olim Michaelis Warday etc. relictam viduam, consobriam suam in prædicto templo constitutam, manu apprehendisset, eamque per quendam prophanum concionatorem, quem videlicet idem Valentinus Balassa ex composito secum adduxisset, sine legitima solennitate nuptiali sibi ipsi in uxorem ritu conjugali copulari fecisset; absolutaque copulatione una cum eadem domina Christina Dobo ac nobilibus Martino Was, Benedicto Was, Casparo Ibrony, Benedicto Bosnyak et agili Joannē Pribek, servitoribus ejusdem dominæ Christinæ Dobo uxoris suæ ac suis præscriptis in et ad castrum nostrum Sarospatak vocatum ac præscriptæ civitati nostræ interiori muratæ conjunctum subingressi fuissent, ubi superata porta castrī præsidarios milites aliosque officiales et pedites fidelis nostri magnifici Francisci Dobo de Rwzka, quibus nimirum custodia et defensio castrī commissa erat, per minas atroces in manus ejus firmissimo juramento jurare, eidemque Valentino Balassa, veluti jam ex inito cum præfata domina vidua matrimonio, domino castrī perpetuam fidem ac fidelia semper obsequia præstare compulisset; et nisi tale illi obsequium per eos oblatum foret, decolatis omnibus amputata illorum capita ex eodem castro ejicere mandaret, repugnantes vero et fidem ac fidelitatem nobis et sacræ coronæ prædicti regni nostri Hungariæ primum, deinde ipsi quoque Francisco et olim Jacob Dobo, dominis ipsorum temporaneis debitam, fideliter reservantes variis contumeliis et ignominiosis verbis affecisset ac egregium Franciscum Dely alias Palfy militem equestris ordinis ex porta præfati castrī deturbasset et castro ejici, alterum vero agilem Jacobum Nagh decurionem et militem veteranum vulnerari districtisque gladiis

eundem et Stephanum Nagh portarium castrî persequi fecisset ; quibus ex præfato castro ejectis et expulsis a cæteris servitoribus et portariis arma exuere et detrahere cæpissent, portamque pensilem clavibus castrî ademptis attraxissent, castrumque ipsum occlusissent, sicque fortalitium seu castrum præscriptum armis manifestis hostiliter interceptissent et expugnassent; per hocque sese contra nos, nostramque regiam dignitatem ac statum publicum nostrum ac regni nostri ac sacræ ejus coronæ palam ausu temerario erigere et opponere territi non sunt. Cum igitur præfati Valentinus Balassa aliique servitores et complices sui pro prænarrata interceptione prædicti castrî nostri et nefarium et illicitum ejusdem Valentini Balassæ et dominæ Christinæ Dobo incestum vigore generalis decreti superinde editi nota perputæ infidelitatis merito condemnari et proscribi debere dignoscantur : idcirco nos pro suscepti regiminis nostri officio nolentes ejuscemodi temerarios et nefandissimos ipsorum actus simpliciter pertransire, eosdem Valentinum Balassa et dominam Christinam Dobo consobrinam suam servitoresque et famulos ipsorum præscriptos ad proximam diætam, quam universis dicti regni nostri Hungariæ et partium sibi subjectarum statibus et ordinibus Posonii vel ubicunque in regno nostro Hungariæ deo volente indicturi sumus, juxta leges et decreta ejusdem regni nostri Hungariæ et partium sibi subjectarum (nisi sese super præmissis eorum criminibus et factis sufficienter expurgare poterint) publice proscribere et nota ipsa perpetuæ infidelitatis condemnare decrevimus aliis in exemplum ipsis vero in supplicium. Fidelitati igitur vestræ harum serie firmiter præcipiendo committimus et mandamus, quatenus præsentēs litteras nostras præfatis Valentino Balassæ et dominæ Christinæ Dobo servitoribusque et famulis ipsorum nobilebus præscriptis per vestrum testimonium fidedignum exhibere et præsentare faciatis ; qui si personaliter reperire poterint, ibidem personaliter, alioquin de domo habitationis sive solitæ eorum residentia admoneat eosdem, dicatque et committat eisdem verbo nostro regio, ut ipsi duodecimo die diei diætæ generalis proxime Posonii vel ubicunque in regno nostro Hungariæ celebrandæ coram nobis et dictis statibus et ordinibus regni nostri Hungariæ et partium sibi subjectarum personaliter et non per procuratores eorum modis omnibus comparere et de præscriptis rationem reddere, servitoresque suos præfati Valentinus Balassa et domina Christina Dobo prænominatos ignobiles juri statuere debeant et teneantur ; certificantes eosdem ibidem, ut si ipsi termino in præscripto personaliter in ipsa diætâ coram nobis et dictis fidelibus nostris prædicti regni nostri et partium eidem subjectarum statibus et ordinibus comparuerint et sese super præmissis legitime expurgaverint, bene quidem ; alioquin nos una cum eisdem statibus et ordinibus prædicti nostri Hungariæ contra ipsos in publicanda

super præmissis sententia id faciemus, quod jura et decreta dicti regni nostri dictaverint. Et post hæc hujusmodi exhibitionis, evocationis et certificationis seriem, nobis ut fuerit expediendum fideliter suo modo rescribatis; secus non facturi. Datum in arce nostra regia Pragensi prima die mensis Junii anno Domini millesimo quingentesimo octuagesimo quinto.*)

★

Ez idézőlevelet a kamara jun. 6-án azzal a figyelmeztetéssel küldte meg Dobó Ferencznek, hogy miután a perbehívás hatályához megkívántató 60 naptól 36 nap már eltelt, e parancs végrehajtását az esztergomi káptalannál szorgalmazza.***) A figyelmeztetés Dobónak csaknem felesleges volt, siettette ő a dolgot amúgy is. A káptalan kiküldöttje: Thomassinovith János barsi alesperes július 15-én már Zemplén vármegyében Velejtén volt, a hol Ballassa éppen tartózkodott feleségével. Az érdemes főtisztelendő urnak bizony sokat kellett szekerezni, míg az alpereseket nyolcz vármegyében felkutatta s törvénybe szólitotta. Augusztus elején került haza a káptalanba s 11-én számolt be eljárásáról a következőkben:

Sacratissimo principi et domino Rudolpho secundo Dei gratia electo Romanorum imperatori semper augusto ac Germaniæ, Hungariæ, Bohemiæ etc. regi, archiduci Austriæ, duci Burgundiæ, comiti Tyrolis etc. domino eorum elementissimo capitulum ecclesiæ metropolitanæ Strigoniensis orationum in domino devotarum suffragia perpetua cum fidelitate. Vestra nosse dignetur majestas sacratissima cæsarea et regia, nos litteras ejusdem exhibitorias, ammonitorias et certificadorias pro parte egregii Nicolai Perekedy, directoris causarum vestræ majestatis regalium ac fiscalis ejusdem vestræ majestatis regii in papiro patenter confectas et emanatas ab intraque in margine inferiori earundem sigillo majori ac chyrographo proprio vestræ majestatis in dextra, sinistra vero partibus reverendissimi domini archiepiscopi Colocensis et administratoris Jauriensis communitas et subscriptas, nobisque præceptorie sonantes et directas summa cum obedientia et reverentia, qua decuit, recepisse in hæc verba: (következik Rudolf császárnak Prágában 1585 jun. 1-én kelt, fentebb közölt rendelete)

Unde nos præmissis commissionibus et mandatis vestræ sacratissimæ cæsareæ regiæque majestatis obedire et satisfacere cupientes, uti

*) Atírva az esztergomi káptalan 1585 aug. 11-ki jelentésében Orsz. L tár N. r. a. fasc. 1019 No. 16.

**) Conc. exp. cam. Poson.

tenemur, nostrum hominem, reverendum scilicet magistrum Joannem Thomassynowith archidiaconum Barsiensem, fratrem et concanonicum nostrum ad præmissa fideliter exequenda nostro pro testimonio fidedignum duximus destinandum; qui tandem exinde ad nos reversus retulit nobis sub juramento in generali decreto expresso isto modo, quomodo ipse feria secunda proxima post festum beatæ Margarethæ virginis et martyris proxime præteritum, quæ fuisse decima quinta dies novissime transacti mensis Julii, ad possessionem Welethe vocatam, in dicto comitatu Zempliniensi existentem, consequenterque domum et curiam nobilitarem egregii Emerici Bornemizza ibidem habitam accessisset, ibique prænaratis domino Valentino Balassa ac Petro Wyzazy aliter Jardan-hazy servitori ejusdem, tunc ibidem unacum eodem constituto personaliter inventis, præinsertas litteras vestræ majestatis exhibuisset et præsentasset ac ammonuisset et evocasset eosdem ibidem. Et licet idem homo noster certo intellexisset et rescivisset, præfatam quoque dominam Christinam Dobo in prætacta domo et curia nobilitari dicti Emerici Bornemizza præsentem fuisse, verum ex quo eandem ibidem personaliter invenire et citare admissus non fuisset. Tandem abinde die in eodem ad præscriptum castrum Sarospathak vocatum in antelato comitatu Zempliniensi exstructum, consequenterque domum habitationis sive solitam residentiam prænotatæ dominæ Christinæ Dobo castro in eodem habitam accessisset, ibique eidem dominæ Christinæ Dobo absentem et personaliter non existenti prætactas litteras vestræ majestatis exhibere et præsentare nequivisset, sed eandem de eadem domo habitationis seu solita sua residentia, medio Mathiæ Chyok provisoris sui per eandem ad ratam suam portionem ibidem constituti, ammonuisset et evocasset; prælibatumque Benedictum Was servitorem ejusdem dominæ Christinæ Dobo castro in eodem Sarospathak die in eodem personaliter invento ammonuisset. Item feria quarta proxima post prædictum festum beatæ Margarethæ virginis et martyris ad possessionem Ghwlach vocatam in dicto comitatu de Beregh existentem, consequenterque domum et curiam nobilitarem jam fati Martini Was servitoris antelatæ dominæ Christinæ Dobo ibidem habitam accessisset, ibique eidem Martino Was personaliter invento præscriptas litteras vestræ majestatis exhibuisset et præsentasset ac ammonuisset eundem ibidem. Item feria quinta immediato tunc sequente ad possessionem Ibran vocatam in comitatu de Zabolch existentem, consequenterque domum et curiam nobilitarem prænotati Casparis Ibrony servitoris antedictæ dominæ Christinæ Dobo ibidem habitam accessisset, ibique eidem Casparo Ibrony personaliter invento prætactas litteras vestræ majestatis exhibuisset et præsentasset ac ammonuisset eundem ibidem. Item eodem die ad possessionem Boghdan vocatam in

eodem comitatu de Beregh*) existentem, consequenterque domum et curiam nobilitarem prænотati Benedicti Bosnyak servitoris jam dictæ dominæ Christinæ Dobo ibidem habitam accessisset, ibique eidem Benedicto Bosnyak personaliter non reperto (quia viso dicto testimonio nostro idem Benedictus Bosnyak aufugisset) præsriptas litteras vestræ majestatis exhibere et præsentare nequivisset, sed eundem de eodem domo et curia sua nobilitare medio dominæ Ursulæ Boghdan uxoris suæ ammonuisset. Abindeque sabbatho proximo ante festum beatæ Mariæ Magdalænæ proxime præteritum, quæ fuisset vigesimus dies prædicti mensis Julii ad civitatem Agriensem in comitatu Hewesiensi existentem accessisset, ibique antelatis Caspari Hamway, Thomæ Zalay et altero Thomæ Herencheny personaliter non inventis præsriptas litteras vestræ majestatis exhibere et præsentare nequivisset, sed eosdem de domibus habitationum seu solitis eorum residentiis ibidem Agriæ habitis, utpote Casparem Hamway medio Margarethæ Chomos sororis suæ, Thomam Zalay medio dominæ Barbaræ uxoris suæ et alterum Thomam Herencheny medio dominæ Catherinæ uxoris egregii Mathiæ Herencheny fratris sui ammonuisset et evocasset. Exinde autem feria tertia proxima post dictum festum beatæ Mariæ Magdalænæ ad possessionem Chyaba vocatam in comitatu de Borsodh existentem et per consequens domum et curiam nobilitarem egregii Francisci Barchy ibidem habitam, eo nempe ubi prænominatum Joannem Bekefalway adesse intellexisset, accessisset (nam dictus homo noster refert, se oculis vidisse quando ante eum aufugisset) ubi cum per fugam se absentasset, per hocque eundem personaliter convenire nequivisset, tandem medio Stephani Nagh servitoris sui tunc ibidem constituti ammonuisset eundem Joannem Bekefalway. Item sabbatho proximo post festum beati Jacobi apostoli novissime transactum cum idem homo noster penes possessionem Farkasfalwa vocatam in comitatu Zoliensi existentem iter suum versus Veterizolium continuasset, ibique prænominato Caspare Barbaritth personaliter sibi obvianti præinsertas litteras vestræ majestatis exhibuisset et præsentasset ac ammonuisset eundem ibidem personaliter. Item feria tertia proxime post dictum festum beati Jacobi apostoli, quæ fuisset tricesimus dies prædicti mensis Julii ad possessionem Borffy**) vocatam, in comitatu Honthensi existentem, consequenterque domum et curiam nobilitarem prænarrati Michaelis Bory ibidem habitam accessisset, ubi eundem Michaellem Bory personaliter non invenisset sed eundem ibidem de eadem domo et curia sua nobilitari medio Gregorii Kayza coloni et factoris sui ibidem per eundem constituti ammonuisset dixissetque et commisisset eisdem et

*) Ma: *Szabolcs*.

**) Helyesen: *Borhi*.

per eosdem ac easdem diebus et locis in eisdem singulis admonitis et evocatis verbo vestrae majestatis regis, ut ipsi duodecimo die diei diæta generalis proxime Posonii vel ubicunque in prædicto regno vestrae majestatis Hungariæ, partiumque sibi subjectarum personaliter et non per procuratores eorum modis omnibus comparere et de præscriptis rationem reddere, servitoresque suos præfati dominus Valentinus Balassa ac domina Christina Dobo prænominatos ignobiles jure statuere debeant et teneantur; certificassetque eosdem et per eosdem ac easdem ibidem diebus et locis in eisdem singulos, ut si ipsi termino in præscripto personaliter in ipsa diæta coram vestra majestate et dictis fidelibus suis prædicti regni ejusdem vestrae majestatis et partium eidem subjectarum statibus et ordinibus comparuerint et sese super præmissis legitime expurgaverint, bene quidem, alioquin vestra majestas sacratissima cæsarea et regia cum eisdem statibus et ordinibus prædicti vestrae majestatis regni Hungariæ contra ipsos in publicanda super præmissis sententia id esset factururus, quod jura et decreta dicti regni vestrae majestatis dictarent. Et sic nos seriem hujusmodi exhibitionis, evocationis et certificationis, prout est expedita, vestrae sacratissimæ cæsaræe et regiae majestati suo modo fideliter duximus rescribendam. Datum duodecimo die ultimi diei executionis prænotatæ, anno Domini millesimo quingentesimo octuagesimo quinto supra dicto. — Lecta et correcta per me Martinum Olthareczy ejusdem capituli notarium.

(Eredeti. Orsz. Itár N. R. A. fasc. 1019 No. 16.)

★

A legközelebbi országgyűlés, melyre Balassa és társai czítaltattak, csak két év mulva: 1587 nov. 1-re hívatott össze Pozsonyba. Azalatt a vádlottak viszonyaiban tetemes változások állottak be. A per előidézői: Balassa Bálint és Dobó Krisztina, az egykor boldog pár, egymástól mindinkább elidegenedve, egymást meggyűlölve tengették keserűen csalódott, búa merült életüket. Bálint, mint az üldözött vad, szerte barangolt az országban, kerülve az embe- reket, kik neki csak bánatot, szenvedést okoztak; s kétségbeesetten verselve, hogy

Felejtett árva
Itt mint pusztában
Csak remete módra
Tengek, nem élek,
Lenni sem lélek,
Mert jutottam búra.*

*) Költeményei 25 l.

Az országgyűlés színe előtt se mert megjelenni. Több bátorságot tanusított Dobó Krisztina, a ki lelkiismeretének tisztasága érzetében a kiszabott időre pontosan megjelent bírái előtt; s midőn az országgyűlés nov. 12-én az ügy tárgyalásába fogott, fölemelt fövel jelentette ki, hogy nem mint vádlott jelent meg, hanem mint ő felsége engedelmes alattvalója. Rajta kívül még csak Vas Márton és Benedek mertek az országgyűlés színe előtt személyesen mutatkozni. Ujszászi, máskép Járdánházi Péter, Ibrányi Gáspár, Bosnyák Benedek, Hanvai Gáspár, Herencsényi Tamás és Zalay Tamás az idéző parancs ellenére ügyvéddel képviseltették magukat; Barbarith Gáspárt és Bory Mihályt pedig a túlvilági bíró szólította legfőbb ítélőszéke elé.

Nov. 12-én az országgyűlés csak bele kezdett az ügybe, de érdemleges tárgyalását kénytelen volt elhalasztani akkorra, a mikor a többi pereket is sorra veheti. Ez az idő azonban ezen az országgyűlésen nem érkezett el. Sokkal fontosabb országos dolgok vettek igénybe a Karok és Rendek munkásságát s tartották izgatottságban a kedélyeket. Lengyelország trónja Báthory István halálával megüresedvén, megkezdődött a trónkövetelők versengése, melynek hullámai Magyarországot is csapdosták. Rudolf császár a gazdátlan trónba[öcscsét, Miksa főherceget szerette volna ültetni s e czélból ugyancsak kereste Magyarország támogatását. A másik párt, jelöltje: a svéd Zsigmond érdekében, szintén a magyarokhoz fordult s az országgyűlést nyílt proklamációval igyekezett a Habsburg ház ellen hangolni. E mellett országos belügyi sérelem is annyi halmozódott már fel; a magyar kamara függetlenítése, a nádori szék betöltése, a török ellen nyújtandó hadisegély stb. mind olyan dolgok voltak, a melyek jelentősége mellett a Balassa-Dobó viszálykodásnak el kellett törpülnie. Az országgyűlés 1588 jan. 28-án eloszlott, a nélkül, hogy a Balassa hűtlenségi perének tárgyalásába belebocsátkozott volna. Elhalasztotta tehát a következő országgyűlésre ezzel a határozattal: «88. feria sexta post festum Epiphaniarum Domini (= jan. 7.) juxta cursum novi calendarii, quia causa præsens .propter publica regni negotia ac alias icertas rationes in præsentī diæta hic Posonii pro festo Omnium Sanctorum ejusdem novi calendarii, secundum autem vetus calendarium pro vigesima secunda die mensis Octobris nunc prætreti celebrata, discuti et adjudicari non potuit, ideo ejus revisio ad proxime futuram diætā post primitus celebrandam rejecta

et prorogata. N(icolaus) Isthvanffy locumtenens officii palatinalis etc. m. p.»*)

De talán nemcsak a publica regni negotia miatt nem hozatott ítélet Balassa ügyében. Nekem úgy tetszik, hogy ez az ügy már tárgyalanná vált. Balassa önmagával, feleségével, atyafiságával meghasonolva, örökös anyagi zavarokkal küzdve, kisebb-nagyobb hatalmaskodásaiért bíróságtól bírósághoz hurczoltatva nem az a dalia volt többé, a kitől ellenségeinek rettegniök kellett volna. Dobó Ferencz nyugodtan ülhetett egy maga a sárospataki uradalomban s ha nővére meg-megismételte is birtokjogai érvényesítését, az csak egy magára hagyott gyenge asszony ártalmatlan erőlködése volt. Azt is tudták az országgyűlés nagyhatalmú urai, hogy Balassa ellen náloknál sokkal szívósabb fölperes: a szentszék szintén pert indított; hagyták hát, hogy ez végezze el a dolgot. Jóakarója is bizonyosan sok volt Bálintnak az országgyűlésen, s még a kik nyíltan nem pártfogolták, azok is tisztában voltak azzal, hogy a hűtlenségre őt nem elveteműltsege ragadta, hanem könnyen lobbanó szenvedélyes természete, főkép pedig Dobó Ferencz lelketlen kapzsiséga. Ezek lehetnek azok a certæ rationes, miket az indorsata odavetőleg említ.

*) Ez a határozat a káptalan fent közlött jelentésének hátlapjára van rá vezetve. Ugyanott az első tárgyalásról a köv. foglaltatik: 1587 feria quinta proxima post festum beati Martini episcopi et confessoris (= nov. 12) præsentibus ad latus dominis prælatibus et baronibus et magistris prothonotariis ac sedis judiciariæ regiæ assessoribus pro actore Melchior Sembery cum nostris, — pro incattis, scilicet domina Christina Dobo Raphael Cherynyanzky, Benedictus Was et Martinus Was quoque personaliter astantes domina quoque similiter et in persona, dicit, quod quia dominus director Suæ Mattis nomine fisci cum mandato Suættis domini nostri clementissimi ad præsentem diem dieta evocari fecit ipsam incattam, ut coram Sua Matte et Statibus Regni comparere debeat, ideo ipsa incatta in absentia Suæ Mattis coram nobis se præsentem exhibet; protestans tamen, quod non in eum finem, ut se causæ præsentis immitteret compareret, sed tamquam fidelis Suættis subdita. Martinus Was in sua et Benedicti Was personis idem dicit. Petrus Wyzazy aliter Jardanhazy, Caspar Ibrony, Benedictus Bosnyak, Caspar Hamvay, Thomas Herencheny, Thomas Zalay et Michael Bory non comparent personaliter; Caspar Barbaryth et Michael Bory dicuntur esse mortui et nihilominus bona eorum post subsecutam legitimam citationem fisco applicari petunt. Discussio præsentis causæ rejicitur ad terminum, quo similes et aliæ extraordinariæ causæ revidebuntur sub præsentis termino dieta.

Hogy az országgyűlésen valóban tárgyalanná vált a Balassa dolga, mutatja az is, hogy noha tárgyalását pro forma a jövő országgyűlésre halasztották, mégis Ernő főherczeg 1588 febr. 15-én már arról értesíti a kamarát, hogy a király Balassa Bálintnak megkegyelmezett s az ellene indított pereket beszüntette.★)

A valóságban azonban a királyi kegyelem nem vált ténynyé. Mind a szentszék, mind a világi bíróság tovább folytatta a pert, az utóbbi azonban a lehető legkiméletesebben. Míg Balassa élt, sohasse került ítéletre a sor; mikor meghalt, akkor az országbíró Balassáról átszállította a pert jogutódaira: nővéreire és Balassa Zsigmondra, Dobó Krisztináról pedig bátyjára Ferenczre, mint birtokai birlalójára.**)

Ez volt az utolsó hang a Balassa Bálint és Dobó Krisztina hűtlenségi perében. Az itt felhasznált adatok nyilván tanúsítják, hogy a milyen nagy zajjal kezdődött ez a botránynya kikiáltott házasság, ép oly néma csendben végződött a nyomában indított per. És ez a befejezés csak bíróságunk józan felfogását dicséri.

Dr. ILLÉSSY JÁNOS.

ANYAI JELLEMÉK HOMEROS EPOSZAIBAN.

(Vége.)

A «homerosi kérdésben» elfoglalt álláspontunk a pszichológiai, továbbá az összehasonlító irodalomtörténeti és régiségtani alapon nyugszik. Nézetünk merőben ellenkezik a Wolff-féle «*Vielhomer*» elmélettel, sőt még — mint majd az *Odyseia* idevágó elemzéséből kitűnik — a *χωρίζοντες* nevezetű párt két Homeros föltételével is.

★) Ben. resol. ad cam. Poson. V. ö. Szilády id. m. XXVIII l.

**) *Præsens causa debebit levare a Valentino Balassa in generosas dominas Annam, Francisci Paczoth et Mariam, Andreae similiter Paczoth egregiorum consortes, sorores autem carnales uterinas Valentini, causa per adeptionem bonorum debebit condescendere. Ita et in Sigismundum Balassa per adeptionem bonorum Valentini in castris Dévén et Kékkő ac pertinentiis ejus. A Christina Dob in magnificum dominum Franciscum Dob per, adeptionem bonorum Christinae.* (N. r. a. 1019:16). Mikor kelt e végzés nincs kitéve; de e körülményeket egybevetve 1594 év végére tehetjük.

Mindamellett elfogultság volna el nem ismerni Wolff hatalmas érdemeit. *Helyes históriai* alaphól indult ki, hangsúlyozván és a rendelkezésére álló, persze kissé fogyatékos. érvekkel bebizonyítván Homeros eposzainak *szóbeli, dalszerű* keletkezését. Csak következtetése, hogy ezen érvek alapján egy nagy alkotó lángész létezését — kiben az egész hellén és római kor teljes meggyőződéséből *hitt*, letagadta, volt az első helytelen lépés. Iskolája pedig — főkép Herrmann és Lachmann, további útján egyre jobban letért az igazság ösvényéről és végül egészen eltévedt az interpolatio-hajhászat útvesztőjében.

Maradandó érdemet Wolff követői azzal is szereztek, hogy gondosan egybegyűjtötték mindazon irodalomtörténeti adatokat, melyek az ókorból Homerosra és eposzainak sorsára vonatkozólag ránk maradtak. Ezzel nagyban hozzájárultak a kérdés tisztázásához. Legyen szabad e helyütt a fontosabb adatokon futólagos szemlét tartanom.

A főeredményt Sengebusch következőleg foglalja össze: «Neque Homerum ipsum literis mandasse carmina sua, nec per longum illud temporis intervallum, quod fuit inter Homerum et medium fere sæculum a. Chr. sextum, literis consignata unquam ea fuisse. Primum Pisistratum, Atheniensium tyrannum Iliadis et Odysseæ partes a dissipatione illa retraxisse operaque adiutum virorum nonnullorum doctorum colligenda, omnia disiecta quasi membra poetæ, ordinanda, literis curasse describenda».

Kétségtelen, hogy az Ilias és Odysseia mostani szövege még manapság is a Peisistratos-féle redactio leszármazványa. De azt sem szabad szem elől tévesztenünk, amire Wolfék *nem* figyelnek, hogy különböző dalos czéheknek voltak már *régebbi* írott példányaik. Arról pd., amelyet Lykurgos vitt magával hazájába, szintén sok az egybehangzó tanúság. V. ö. Aelianus Var. hist. 13.

«Ὅψὲ δὲ Λυκοῦργος εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐκόμισε τὴν Ὀμήρου ποιήσιν. τὸ δὲ ἀγώγιμον τοῦτο ἐξ Ἰωνίας, ἡνίκα ἀπεδήμησεν, ἤγαγεν. ὁ στερὸν δὲ Πεισιστρατος συναγαγὼν ἀπέφηνε τὴν Ἰλιάδα καὶ Ὀδυσσεΐαν.»

De helyes sejtelmük volt a régieknek a homerosi eposzok *keletkezéséről* is. Az manap elvitázhatatlan, hogy Homeros *nem* költött egyszerre két epopœiát, hanem nagyobbyszerű *αοιδή*-kat, melyek többé-kevésbé az ő két kedvelt hősét Achilleust és Odys-

seust dicsőítik vala. Ezzel aratott sikert, háttérbe szorított más *δοιδός*-okat kevésbbé tetszetős themáikkal és a sikertől egyre jobban fellelkesedve, zengett városról-városra utazva — *περιῶν δὲ τὰς πόλεις ἢ δὲ τὰ ποιήματα*. Lassanként tömörültek azok össze szinte tudtán kívül, de még az *ὁ ἀγκαῖν* két epopoeiába. V. ö. Vita Homeri Suidiana:

«Ποιήματα δ' αὐτοῦ ἀναμφίλεκτα Ἰλιάς καὶ Ὀδύσσεια.

Ἐγραψε (?!) δὲ τὴν Ἰλιάδα καὶ Ὀδύσσειαν οὐχ ἅμα οὐδὲ κατὰ τὸ συνεχές, καθάπερ σύγκειται, ἀλλ' αὐτὸς μὲν ἐκάστην ῥάφω-
δίσιν γράψας καὶ ἐπιδειξάμενος ἐν τῇ περινοστεῖν τὰς πόλεις τροφῆς
ἔνεκεν ἀπέλιπεν. Ἰστειρον δὲ συνετέθη καὶ συνετάχθη ὑπὸ πολλῶν
καὶ μάλιστα ὑπὸ Πεισιστράτου, τοῦ τῶν Ἀθηναίων τυράννου.»

Hogy Peisistratos redactiója a legjobban sikerült és alapul szolgált az alexandriai iskola szövegkritikájának, annak oka, hogy *szakértő* és *Homeros* iránt *nagy kegyelettel* viselkedő férfiak segédkeztek neki. Méltó eset tehát, hogy az ő nevük sem merült feledésbe. Többek közt a Scholium Plautinum (ed. Ritschl) világosan megőrizte számunkra: «Ceterum Pisistratus sparsam prius Homer poesim ante Ptolemæum Philadelphum annis ducentis et eo amplius sollerti cura in ea, quæ nunc extant, volumina redegit usus ad hoc opus divinum industria *quattuor celeberrimorum et eruditissimorum hominum* videlicet, *Concylî Onomacriti* Atheniensis, *Zopyri* Heracleoteæ et *Orphei* Crotoniatæ. Nam carptim prius Homerus et non nisi difficillime legebatur.»

Térjünk át futólag azon fontos adatokra is, amelyekből bebizonyosodott, hogy Homerosnak nem volt tudomása az írás mesterségéről. Ezt manapság jobban tudjuk bebizonyítani, egyéb érvek mellett, az ő sajátos, a *hallgatók fülének* szóló eposzi előadásának *stílusából*. Mindamellett ebből épen *nem* következik, hogy ő maga se létezett, vagy, hogy nem költhette két ily terjedelmű remekét.

A vak Milton is fejben költötte két eposzát. Aztán — szerintem legalább — a Homerosztól oly *teljesen* megfestett korkép számos *belső érvet* is nyújt annak igen könnyű bebizonyítására, hogy Homeros korában, azaz a hősi kornak letűntével az *írásmesterség* nem csak hogy nem közhasználatú, de *teljesen ismeretlen volt*. Az is pd., hogy a 10 évig Trója előtt táborozó achajoknak sohasem volt semmi hírük hazulról, vagy hogy az Odysseiában a hírek csak szájról-szájra szállnak és Telemachosnak *személyesen*

kell felkeresnie Nestort és Menelaost, ha atyja sorsáról valamit meg akart tudni. Ha az írás csak némileg is ismeretes, úgy a levelezés bizonyos kezdetleges módja is használatban lett volna. Továbbá semmiféle Homeros-korabeli régiségen, pedig immár *Helbig* művében teljesen rendszerezve, az archæologiai leletekkel szemléltetve tanulmányozhatók, nincsen egy betűnyi írás, sem karczolás. Téves tehát p. d. Télyf azon érvelése, hogy ekkép Aranyról is be lehetne bizonyítani azt, hogy nem ismerte a betűket, hiszen a «Buda halálá-ban sincsen sehol az írás megemlítve. Arany *műköltő*, aki történelmi tanulmányok segítségével beleéli magát költeménye korába, nem keverve össze a múltat saját jelenével. Egyébiránt «Buda halála» *nem* is nyújt teljes korképet, töredéke egy trilogiának, amelyben az írás bátran *előfordulhatott* volna. Különben, hogy Arany maga ismerte az írást, megmondja az előhangban: «Én ez avart jártam, tünődve megálltam, Egy régi levélen ezt *írva* találtam».

Különös, hogy épen az alexandriai kritikusoknak, pedig ök Homerost első sorban *írónak* (!) és époszait *szövegnek* (!!) tekintették, tűnt fel az Ilias ama két híres helye, holott az írásnak némi nyoma fordul elő. Ezekhez *Aristonikos* következő glossáit csatolta:

1. «Γράψας ἐν πίνακι πτυκτῷ θυμοφθόρα πολλά»
«Ὁὐ δεῖ δὲ τοῦτο δέξασθαι, ἀλλ' ἔστι γράψαι τὸ ξέσσαι.
οἷον οὖν ἐγγαράξας εἶδωλα δι' ὧν ἔδει γνῶναι τὸν πενθερόν.»
(Ilias VI. 169.)

Továbbá így fejtegeti ezt a passzust:

2. «Καὶ τότε μιν ἐρέεινε καὶ ἤτεσε σῆμα ἰδέσθαι.»
(Ilias VI. 176.)

«Ἡ διπλῇ, ὅτι σημεῖα λέγει, οὐ γράμματα· εἶδωλα ἄρα ἀνέγραψεν.»

Aristonikos tehát határozottan hieroglyph-félékre gondolt. Így magyarázta ama másik helyet is a hősök sorsvetéséről:

3. «Ὡς ἔφαθ', οἷ δὲ κληρὸν ἐσημύναντο ἔκαστος.»
(Ilias VII. 175.)

«Ἡ διπλῇ· ὅτι σημεῖους χρῶνται, οὐ γράμμασιν.

«Ὅς μιν ἐπιγράψας κυνέη βάλει, φαίδιμος Αἴας»

«Ἡ διπλῇ, ὅτι οὐ γράμματα τῆς λέξεως, ἀλλ' ἐγγαράξας σημεῖα.

εἰ γὰρ κοινῶς ἤδεσαν γράμματα, ἔδει τὸν κήρυκα

ἀναγνῶναι καὶ τοὺς ἄλλους, οἷς ἐπιδείκνυται ὁ κληρὸς.

Másszóval az alexandriai iskola előtt is világos volt, hogy csak valami, manupropia gyanánt szolgáló karczolást kell ehelyütt ertenünk, amelyet az illető hős magáénak ismer'el. Annál *furcsább* tehát az egész Homeros-féle «szövegkritika» tőlük eredő fontossága (?) Hiszen Lehrs kutatásai valószínűvé tették, hogy Aristonikos ezen észrevételei *Aristarchostól* eredtek. (Lehrs, Aristarchus p. 348.):

«*Artis scribendi in carminibus Homeri mentionem nullam fieri, recte Aristarchus observavit. Attamen censuisse Homerum ipsum non scripsisse nusquam, quod sciam, vestigium est. Censuit Aristarchus quædam ipsi Homero cognita fuisse, quibus tamen heroas uti non faciat, e. g. unguenta et coronas, tubam, artem equitandi, carnis coctionem. Eo igitur videbitur etiam scripturam retulisse.*»

Aristarchos ezen naiv okoskodására azt jegyezhetjük meg, hogy pd. a nyargalás ritkaságkép említve van:

«*αὐτὰρ Ὀδυσσεὺς*
Ἄμφ' ἐνὶ δοῦρατι βαῖνε, κέλεθ' ὥς ἴππον ἐλαύνων.»
 [Od. V. 370—371.)

A σάλπιγξ is előfordul az Ilias egy hasonlatában:

Ὡς δ' ὅτ' ἀριζήλη φωνή, ὅτε τ' ἴαχε σάλπιγξ
 Ἄστυ περιπλομένων δῆϊων ὕπο θυμοραϊστέων.
 Ὡς τότ' ἀριζήλη φωνή γένετ' Αἰακίδαο.»

(Ilias XVIII. 219—221.)

A koszorút, meg a kenőcsöt csak *később*, a fényüzés és tobzódás korában kapták fel. Egyáltalán, ha mélyen behatolunk, és pedig históriai alapon, ama kulturrépbe, amelyet Homeros eposzai megrajzoltak, könnyen meggyőződhetünk, hogy az teljes és hiánytalan. Amit Homeros meg nem említ, az az ő korában még *ismeretlen* volt.

Wolff tehát — ismételjük — akkor követte el a sarkalatos hibát, midőn bebizonyítván a Homerosi eposzok *élőszóbeli* eredetét, abból azt vonta le, hogy «Homeros» nem létezhetett, pusztá gyűjtőnév, mint J. B. Vico is vélekedett, hanem *csupán Homeridák* voltak. Pedig számos hiteles adatunk van arra, hogy éppen a *Homéridák* chiosbeli híres dalos czéhe egyedül a Homeros dicsősége és tőle való származása révén jutott oly népszerűségre:

«Ὁμηρίδας ἔλεγον τὸ μὲν ἀρχαῖον τοὺς ἀπὸ τοῦ
Ὁμήρου γένους, οἱ καὶ τὴν ποιήσιν αὐτοῦ ἐκ διαδοχῆς
ἦδον· μετὰ δὲ ταῦτα καὶ οἱ ῥαψωδοί, οὐκ ἐπὶ τὸ γένος
εἰς τὸν Ὁμήρον ἀνάγοντες.»

(Scholion Pindari Nem. 2. 1.)

Manapság többé nem annyira «irodalomtörténeti», mint æsthetikai és régiségteni szempontból fogjuk fel a «homerosi kérdést». Épen mert *Wolf* elmélete óta bizonyos a két hellen epopoeia előszóbeli eredete és *Schliemann* leletei óta bebizonyult, mennyire hű karkép foglaltatik bennök.

De ha visszatérünk az irodalomtörténeti alapra, épen az *ókornak* egy ezredéven át tartó eleven *hite* Homerosban, meg azok a «pseudobiographiákban» összegyűjtött hagyományok, melyek belőle mythosi személyt alakítottak, egyebek közt legerősebb bizonyítékai az ő *létezésének*. Mythosokkal szemben ma már nem helyezkedünk a merő skepszis álláspontjára, mihelyest bennök rokon vonásokat találunk *más népek* hasonló mythosaival. Pedig ebben a helyzetben vagyunk Homeros *mythikus életrajzai* dolgában. A népek mondaalakító fantáziája mindenkor és mindenütt *emberfölötti* vagy legalább is fejedelmi, de *törvénytelen* eredetét költi azon nagy szellemeknek, akik rájuk elévülhetetlen benyomást gyakoroltak.

A Homerosról keringő mondák főmozzanatai e következők. Elsőbb is atyja *Meles folyamisten!* Épen úgy, a hogy Romulus és Remusé Mars; Nagy Sándoré egy égi kigyó, vagy amint Egyiptomban maga is közhírré tette Zeus Ammon; a hellén nemzeti hero-sok nagyobb részéé Zeus, Poseidon stb. Ide vág az evangeliumok tudósítása is a Megváltónak a szent Lélektől való eredetéről. Ösmeretes, hogyan magyarázták ezt a *ítalmudisták*. A mondaalakulás e sajátságos vonása föllelhető még a *történelmi* korban is. Hunyadi Jánost pd. mindamellet, hogy történelmi tény az ő törvényes származása Vajk oláh kenéztől, minden áron Zsigmond törvénytelen fiának költötték.

Továbbá a szűz leányzó, Kritisz «találtatik viselőnek.» Elhagyja tehát hazáját, Kymét és megyen *Smyrnába* (v. ö. Bethlehem) és ott szüli a Meles folyó mellett Homerost. Aztán nőül megyen egy Phemios nevű smyrnai tanítóhoz — aki azonos alak a Faustulussal, a Kyrosl fölnevelő pásztorral, meg — szent Józseffel az evangeliomi mondakörben.

Természetes tehát, hogy a sok «hét város» közül mindenkor Smyrnát illette az elsőség, hogy Homeros szülővárosának nevezze magát.

Homeros *személyéből* is főkép a smyrnaiak üztek kultuszt; még Strabo korában is. Ő így szól róla (l. 14.):

«ἔστι δὲ καὶ βιβλιοθήκη καὶ τὸ Ὀμήρειον, στόα τετράγωνος, ἔχουσα νεῶν Ὀμήρου, καὶ ξύανον· μεταποιῶνται γὰρ καὶ οὗτοι διαφερόντως τοῦ ποιητοῦ· καὶ δὴ καὶ νόμισμά τι χαλκοῦν παρ' αὐτοῖς Ὀμήρειον λέγεται· ῥεῖ δὲ πλησίον τοῦ τεύχους ὁ Μέλης ποταμός.»

Vagyis, Smyrnában templomot építettek; benne szobrot emeltek és érczpénzt vertek Homeros tiszteletére! Pausanias még azt is megemlíti, hogy egy a *Meles* folyó forrásai táján látható barlangról a smyrnabeliek azt állították, hogy Homeros abba visszavonulva költötte eposzait. Itt is, mint minden mythosban, valamely homályos történelmi tény symbolum és metaphorák köntösébe burkolódik.

Ha *történelmi alapra* helyezkedünk, úgy is méltán Smyrnának ítélhetjük oda még manapság is az elsőséget. Smyrna a legrégibb ion gyarmatvárosok egyike. Innen indult ki az ionok terjeszkedése, esetleg a Trója elleni hadi vállalat. Itt keveredett egybe az *aeol* és *ion* nyelvjárás. Valószínű tehát, hogy itt meg Chios szigetén virágzott leginkább az *αιολός*-ok művészete és hogy itt fejlődött százados költői gyakorlat folytán az *epikai előadás* és *nyelvjárás* ama tökéletességre, amint azt Homeros eposzaiban csodáljuk. Az ő fogadott atyjának neve, Phemios, élénken emlékeztet ama Phemiosra, kiben Homeros mintegy saját foglalkozását festi.

Homeros «életrajzai» még egy más fontos mozzanatban is megegyeznek, t. i. hogy ő mint vándorló *αιολός* járt városról-városra. Ahol csak megjelent, mindenütt *mély benyomást gyakorolhatott* énekének magasztosságával és háttérbe szorított minden egyéb, kevésbbé tehetséges *αιολός*-t. Az ő annyi helyütt val^ó «születése», talán nem csupán azon körülmény metaphorikus kifejezése, hogy az ő költeményei az illető városba eljutottak, hanem hogy *maga Homeros* fellépett abban a városban és ott felejthetetlen emléket hagyott maga után. Így juthatott el valószínűleg szigetről-szigetre vándorolva Peloponnesosba is, sőt egész Ithakáig. Így szerezte meg magának a görög *szárazföldi* viszonyok ama pontos ismeretét, amely az Odysseiat teszi oly becses koreppé, amelyen hű tükre az

Ilias, ifjúkori műve — a hősi kornak. Egy hosszú emberélet alatt nagyot fordul a világ, az agg költő vele együtt maga is megváltozik.

Visszatérek czéломhoz. Az Odysseiában előforduló *anyai jellemeket* fogom elemezni. Vajjon költőnk itt is annyi *emberismert*et, oly melegen *érző szívet* mutat-e, mint az Iliasban? Vajjon Homerossal van-e dolgunk itt is? Valjon ép oly *fontos* mozzanat-e az anyai szeretet az Odysseiában, valamint fentebb láttuk az Iliasban? Megható, benső-e az Odysseiában szereplő anyák szeretetének nyilatkozata?

1. Antikleia és Odysseus.

Miután Odysseus árkot vont és bemutatta az alvilágnak véráldozatát, az elholtak lelkei szörnyű ordítózással összegyűlelnek. Odysseus megrémül láttukra, de a *czélt* — mint minden veszélyben, kísértésben máskor is — egy perczig sem téveszti el szemei elől. *Kardjával* riasztja el őket a vértől! — Mennyire emberileg képzei Homeros még az alvilági lelkeket, νεκρῶν ἀμνηστὶ κάρην, is.*)

Elsőbb is *Elpenor* lelke közeledik a vérre áhítózza. Szívszagatóan könyörög, ne hagyja őt temetetlen és megsiratlan (ἄκλαυτος καὶ ἄδαπτος) létére az alvilág száműzöttjeként. Odysseus megindul, megigéri szentül, hogy teljesíti holt barátja iránt tartozó kötelességeit.**) De kardját a vér fölött keresztbe tartva, elriasztja onnét. Mily önuralom, pedig láttára könyekre fakadt! *Odysseus* szeme *részvéből* is könybe lábad, ami azonban nem ingatja meg vasakarátát. Az *Ilias* hősei csak indulatukban vagy kétségbeesésükben sírnak. Ez is érdekes adat az Odysseiát átlengő huma-

*) Homeros világában az istenek, a Titanok, sőt még, mint ép a *Nekvia*-ban látjuk, a kísértetek (εἰδῶλα) is mind *valóságos emberek* más-más helyzetben. Míg keresztyén felfogás szerint a kísérteteket csak miszticizmus — a pirkadó hajnal, az első kakasszó, a kereszt jelvénye stb. — üzheti tova — Homerosnál az *élettelen* lelkek is félnek a kardtól, tehát *féltik életüket*! Érdekes adalék ez is Homeros «naivitásának» jellemzéséhez.

**) *Priamos* kétségbeesett kint Achilleuszhoz *Hektor* holttestének kiadatása végett; meg *Elpenor* siralma a két legrégibb a'lat arra nézve, mily szentségtörésnek tartották a görögök a legrégibb időktől fogva temetetlen és megsiratlan hagyni a halottat. Innen magyarázható *Antigone* tragédiájának *lélektani* valószínűsége és hallatlan népszerűsége.

nitas jellemzésére. Az Ilias- és Odysseiában festett hősök lelki tulajdonságai nagyjában azon az átalakuláson mentek át, mint sok-sok évtized alatt *magának Homerosnak* kedélyvilága. A láng-lelkű, pathetikus ifjú *költőből agghorára* szemlélődő, az emberiségért mély részvéttel viselkedő *művész* lön.

Elpenor után *édes anyja* közeleg. Élve hagyta el öt húsz évvel ezelőtt és ime most — *holtan* látja viszont! Sír belé a lelke is, de még sem lágyul el:

Ἦλθε δ' ἐπὶ ψυχῇ μητρὸς κατατεθνηυῖης,
 Αἰτολόκου θυγάτηρ μεγαλήτορος, Ἀντίκλεια,
 Τὴν ζῶν κατέλειπον ἰὼν εἰς Ἴλιον ἱρήν.
 Τὴν μὲν ἐγὼ δάκρυσα ἰδὼν ἐλέησα τε θυμῳ.
 Ἀλλ' οὐδ' ὥς εἶων προτέρην πυκινὸν περ ἄχεύων
 Αἴματος ἄσπον ἔμεν, πρὶν Τειρεσίαο πυθέσθαι.

(Odysseia XI. 84—89.)

Valahára megjő Teiresias, a hires thebai jós. Föllebbenti a jövő fátyolát. Odysseus megnyugvással fogadja mindazt, amit még rámért a végzet (τὰ μὲν ἄρ που ἐπέκλωσαν θεοὶ αὐτοῖς). Mostan aztán *legelső* dolga magához idézni édes anyja lelkét, aki meredten tekint a vérre és nem bir szemébe tekinteni, sem pedig hozzá szólni. Odysseus hüvelyébe dugja kardját, anyját a vérhez bocsátja. Antikleia föleszmélvén a bűvös vértől (αὐτίκα δ' ἔγνω), oly érzelmes párbeszédbe elegyednek, mintha csak otthon volnának. Említik ugyan az alvilág borzalmas voltát, de ügyet sem vetünk erre, mert a még élő Odysseus és föleszmélt anyja a *siron túl terjedő valóságos élet bizonyosságának hangulatával töltönek el*.

Az a bensőség pedig, ahogy Antikleia és Odysseus, a ki már maga is meglett férfi és családapa, szeretik egymást, ahogy örülnek egymás látásán, valóban páratlan az egész világirodalomban.

Nézetem szerint éppen *ebben a jelenetben kulminál* ama nagyszerű kaleidoskopja a szülői és gyermeki szeretet jeleneteinek, amelynek meleg szívárványszínei át-megáttragyognak Homeros két eposzán. Vajjon a sok közül melyikhez vehette a mintát saját édes anyjáról?

Fölzaklatott érzelmeik lecsillapultán, megered köztük a szó. Odysseus elsőbb is megkérdi anyját, vajjon hosszas nyavalya, vagy pedig Artemis «szelid nyilai» ölték-e meg? Hogy van atyja, fia, kit zsenge korában látott utoljára! Hú-e még hitvese, nem ment-e azóta máshoz nőül? Feltárja legmélyebb érzelmeit, kiolthatatlan

szerelmét Penelopéhez, melyet *nem* mocskol be a féltékenység árnyéka sem.

Szomorú vigasztalás, amit anyja válaszol.

Bizony hű maradt hozzá Penelope! Éjjel-nappal siratja. Telemachos csak meg volna, legalább a népek királyukul tisztelik. De megvénhedt édes atyjának senki sem vet ágyat puha pokróczokból. Nem megy ő a városnak tájékára se, magában évvődik. Télen rabszolgák társaságában a tűzhely körül fekszik a hamuban. Nyaranta pedig az összehalmozott avarban heverész valahol a szé-rűs kertben. Úgy várja még mindig szerette fiának visszatértét.

Az örökös bánat Laertest csak megtörte, testileg-lelkileg; de őt, Odysseus *édes anyját, megölte!* Az utána való bánkódás hamarabb megemésztette, mint más asszonyokat, Artemis «kegyes nyila», avagy senyvesztő nyavalya.

Ἀλλὰ με σός τε πόθος σά τε μήδεα, παῖδιμ' Ὀδυσσεύ,
Σὴ τ' ἀγανοφροσύνη μελιηδέα θυμὸν ἀπύρρα.»

Csak egy anya kebléből fakadhat ily paradox állítás! Már erre az az érczember, Odysseus, is megolvad. Kitarja karjait, hogy át-ölelje megholt édes *anyja lelkét!* Háromszor rohan feléje, de anyja mintegy árnyék, vagy lenge álom háromszor is kisiklik karjaiból. Megható, mikép tör ki magával tehetetlen bánata:

Μῆτερ ἐμή, τί νό μ' οὐ μίμνεις ἐλεεῖν μεμαῶτα,
Ὅφρα καὶ εἰν Αἴδαο φίλας περὶ χεῖρε βαλόντε
Ἀμφοτέρω κρυεροῖο τεταρπώμεσθα γόοιο;
Ἴπ τι μοι εἰδωλὸν τόδ' ἀγανὴ Περσεφόνεια
Ὡτρυν', ὅφρ' ἔτι μάλλον ὀδυρόμενος στεναχίζω.

(Odysseia XI. 210—214.)

Minden egyéb költőnél a «Pokol» merő borzalom, a kétség-beesés jéggefagyott világa. Egyedül Homeros tudott életet lehelni beleje. Szerinte földünknek egy ködös, homályos országába költöznek a lelkek, túl a Kimmeriosok határán, túl a körbeforgó Okeanoson. Az éltető napot nem látják ugyan, de az nem bántja őket, hiszen eszméletlenül bolyonganak az édes, feledtető Lethe part-jain. Csak egy csöpp bűvös vért kell inniok és a régi kedélyesség, az elzibbadt régi érzelmek fölébredvén, a szeretet forró világává varázsolják a halál kietlen birodalmát.

Innentúl szinte humorossá (!) válik Homeros. Édes anyja eltűntével «interview»-ra jönnek a tudakoló Odysseus elé mindama

kiválasztott, *mythikus* anyák, kiket istenek méltattak ölelésükre, akik égi magból herosokat szültek.

2. Penelope és Telemachos.

Miután a kérők (μνίστηρες ἀγαυοί!!) tanácsban elhatározták Telemachos halálát, Medon, az udvari hirnök — aki kívül hallgatózik vala — besúgja Penelopének ármányos tervüket.

A fia életeért remegő anyát merész vonásokkal festi költőnk. A vész hír hallatára nem jut szóhoz, némán mered maga elé, csupán szemei telnek meg könnyekkel:

Ὡς φάτο, τῆς δ' αὐτοῦ λύτο γούνατα καὶ φίλον ἦτορ,
Δὴν δέ μιν ἀμφασίῃ ἐπέων λάβε' τῷ δέ οἱ ὄσσε
Δακρυόφι πλησθεῖν, θαλερῇ δέ οἱ ἔσχετο φωνή.

(Odysseia IV. 703—705.)

Medon — pusztá jóakarattól — még azt is tudtára adja, hogy Telemachos Pylosba indult hírt hozni eltűnt édes atyjáról. De evvel épen feltépi még a régi sebeket is. Penelopet búja és tehetetlenségének érzete szinte megsemmisítik. Zokogva, sirdogálva ül a *puszta padlón*, hű szolgálói körülötte karban jajveszékelnék.

A fájdalom *viziói* környékezik; lelki szemeivel máris úgy látja, hogy *két* halottat kell majd siratnia. Nem csupán Odysseusa veszett már oda, aki erényekben valamennyi Danaok közül kivált, de szerette fiát is elsodorták tőle a tenger viharai. Erre *szenvedélyesen kifakad*, megdorgálja cselédeit, amért őt nem ébresztették fel. Ha még idejében megtudja szándékát, Telemachos csak *anyja holttestén* keresztül lépve távozhatott volna.

«Εἰ γὰρ ἐγὼ πυθόμην ταύτην ὁδὸν ὀρμαίνοντα,
Τῷ κε μάλ' ἢ κεν ἔμεινε, καὶ ἐσσύμενός περ ὁδοῖο,
Ἦ κέ με τὲ θνήσκουσιν ἐνὶ μεγάρουσιν ἔλειπεν.»*)

(Odysseia IV. 733—734.)

*) Nem szabad öngyilkossági szándokra gondolnunk. Homeros egészséges morálú, ifjú, az élethez ragaszkodó, a haláltól, mint *legfőbb rossztól* rettegő világában nem ez a megoldása a tragikus helyzeteknek. Penelope úgy érti, hogy *búbánatban* halt volna meg, valamint Antikleia. Ezzel korántsem állítom azt, mintha a kezdetleges erkölcsű népeknél kétségbeesett helyzetekben nem fordulna elő az öngyilkosság. Láttuk, hogy Antiochos Achilleust öngyilkosságtól féltette. De Homeros nem használja a *meghasmólásoknak* költői megoldására. A tragikusok — a *maguk korában*

Valóban nagy szó, meg is tette hatását!

Eurykleia, a tisztos, agg gazdasszony, nyíltan bevallja, hogy ő látta el útravalóval Telemachost. Csak azért nem szólt, mert ő esküjét vette, hogy tizenketted napig hallgatni fog róla. Bölcsen, jó szívvel vigasztalja a tehetetlen kesergőt. Ne veszítse reményét, majd megsegíti az aigisztrázó Zeus leánya. Nem hiszi, hogy veszni engedné Arkeisios ivadékát. Penelope szavára hajol, megfürdik, tiszta ruhát ölt és szertartásos módon (ἐν δ' ἔθετ' οὐλοχόυτας κανέφ, nők *nem* áldoztak borral) fohászkodik Athenéhez. Ha a nagyeszű Odysseus — úgymond — valaha sok kövér marha- és ürüczombot égett el tiszteletére,*) emlékezzék meg kegyes áldozatairól és mentse meg kedves fiát. Költőnk sietve megnyugtat bennünket. Buzgó imája meghallgattatott — θεῶν δέ οἱ ἔκλυον ἀρχῆς.

Ezalatt a «derék» kérők egy hajót szerelnek fel, kieveznek rajta és jól megvacsorálván, pompás hangulatban bevárják az esti szürkület beálltát. A «gondos» Penelope pedig sem eszik, sem iszik, szívén folyton fia veszedelme rágódik. De Athene csakhamar irt talál sebére, a jótékony álmot. *Hátra dőlt* és elborult vele a világ. Jellemző Homeros *természetszemléletére*, hogy anyai aggodalmát egy, a vadászoktól zaklatott *oroszlánról* vett hasonlattal szemlélteti:

Ὅσσα δὲ μερμήριξε λέων ἀνδρῶν ἐν ὀμίλῳ
Δείσας, ὁππότε μιν θόλιον περὶ κύκλον ἄχωσιν·
Τόσσα μιν ὀρμαίνουσιν ἐπὶ λυθε νήδυμος ὕπνος
Εὔδε δ' ἀνακλινθεῖσα, λύθεν δὲ οἱ ἄψα πάντα.»

(Odysseia IV.).

Homeros az álom mézével csillapítja a felzaklatott anyát. Arany Toldijában hiányozván belőle a misztikus világ, az égi csodás hatalmú lények, az ugyanezen helyzetben levő, szerencsétlen Toldi Lőrinczné *elájul*:

gyökerezve — különösen már Sophokles és Euripides, öngyilkosságok dolgában akár Shakespeare-rel vetélkedhetnek. Pl. Antigone, Haimon, Aias, Jokaste halála.

*) Az Odysseiában, épen úgy mint az Iliasban az áldozatból csupán a *czombot* duplán betakarva hájjal *égetik el* az istenség tiszteletére. A többi húst megsütik és maguk költik el — áldomást iván. A két eposzban levő *megjegyzéseket*, úgy hiszem, épen oly érdemes kutatni, mint minden áron *csak eltéréseket* hajhászni.

«Nem! ezt ő nem hallja. Eltűntén fiának
Gyöngye lábainai megtántorodának.
Lehanjatlott szépen a megvetett ágyra:
Isten tudja, meddig tart az ájulása.»

(Toldi 6. éneke.)

De Athene vigasztaló hatalma még ezzel koránt sincs kimerítve. Amint Penelope szépen elalszik, egy álmoképét (εἰδωλον αμαυρόν) formál nővére, Iphthime, képére. Az álmokép beröppül a kulcslyukon — hogy modern kifejezéssel éljünk — és megnyugosztja. Biztosítja, hogy szívükön hordják az istenek Telemachos sorsát, hiszen nem vétett ő még soha életében ellenök:

«Εὐδεις, Πηνελόπεια, φίλον τετιμμένη ἦτορ;
Ὁδὲ μὲν σ' οὐδὲ ἔωσι θεοὶ ῥεῖα ζῶντες
Κλαίειν οὐδ' ἀκράχνησθαι, ἐπεὶ ρ' ἔτι νόστιμός ἐστιν
Σὸς παῖς· οὐ μὲν γάρ τι θεοῖς ἀλιτήμενός ἐστιν.»
(Odysseia IV. 802—805.)

Penelope édesen szendereg (ἡδὺ μάλα κνώσσοις); de álmában is csak fiáért aggódik, még férjénél is jobban félti:

«Τοῦ δὴ ἐγὼ καὶ μᾶλλον ὀδύρομαι, ἥπερ ἐκείνου,
Τοῦ δ' ἀμφὶ τρομέω καὶ δεῖδρα μή τι πάθῃσιν
Ἥ ὅγε τῶν ἐνὶ δῆμῳ, ἵν' ὄχρεται, ἥ ἐνὶ πόντῳ.»
(Odysseia IV. 819—821.)

Végre Iphthime tudtára adja, hogy maga Pallas Athene a kísérője. Nincs mitől tartania.

★

Az *anyai szeretet* ezen megható jelenetével indul meg a volta-képi «*Telemachia*», vagyis Telemachos külön eposzi küldetése, amely utóbb gyönyörűen összefonódik *Odysseus nostosával* és onnantúl *egy* fonálban bonyolódik le. Az Odysseia művészi szerkezetének egyik szép részlete, hogy ugyancsak ez a «*Telemachia*» Telemachos *gyermeki* ragaszkodásának és anyjáért való aggodalmának szemléltetésével végződik.★)

★) Ebből is kitűnik, mint mindeddig láthattuk, hogy úgy az Iliasban mint az Odysseában *Homerossal*, azaz egy öntudatlanul, de a művészet örök törvényei szerint alkotó lángeszű költővel van dolgunk. Különben az Odysseia *szerkezetének* magasztalásában mindenek egyetértének intra et extra muros. Még Wolff is így nyilatkozik róla: «admirabilis summa et compages pro præclarissimo monumento Græci ingenii habenda est.»

Telemachos ugyanis, miután szerencsésen visszaérkezett Ithakába, Eumaiost keresi fel, de hajóját visszaküldi a városba üzenettel édes anyjához :

Αὐτὰρ κήρυκα πρόεσαν δόμον εἰς Ὀδυσῆος,
Ἀγγελίην ἐρέοντα περιφρονί Πηνελοπείῃ,
Οὔνεκα Τηλέμαχος μὲν ἐπ' ἄγροῦ, νῆα δ' ἄνωγει
Ἄστυδ' ἀποπλείειν, ἵνα μὴ δεῖσαι' ἐνὶ θυμῷ
Ἰφιδίμῃ βασιλεια τέρεν κατὰ δάκρυον εἴβρι.

(Odysseia XVI. 328—332.)

Midön pedig a megátalkodott kérők újból elhatározzák Telemachos halálát — legalább nagy szótöbbséggel, ha nem is egyhangulag — ugyanaz a Medon, az udvari hírnök, besúgja Penelopének.

Erre Penelope cselédeitől környezve, rögtön a férfiterembe száll le, nagyon jól tudván személyes megjelenésének legalább pillanatnyi mély hatását. Szép arczát szemérmesen fátyolba burkolja,*) megáll a küszöbön s úgy feddi meg Antinoost, a főczinkost. Szemére lobbantja hálátlanságát, hiszen atyját egykor épen Odysseus menté meg a nép dühe elől. Vetélytársa, Eurymachos, magára nézve kedvezőnek vélvén a pillanatot, lovagias oltalmát ajánlja föl a közösen bálványozott hölgynek. Mily finom irónia; minden szava hazugság:

Ὡς φάτο θαρσύνων, τῷ δ' ἤρπυεν αὐτὸς ὄλεθρον.

Penelope megnyugtatta visszatér az emeletre s addig-addig siratja Odysseust, míg Athene édes álommal le nem zárja szemeit.

*

Minthogy a históriai, vagy mondjuk mythikus *Homeros létezésének* valódiságával foglalkozunk, nem mellőzhetjük hallgatással *Minkwitz* éleseszű érveléseit. Minkwitz az epikus *αιοιδή*-k fejlődését végül *egy* nagy lángész agyában két, vagy több epopœiába való tömörülését más nemzetek irodalmaiból vett analogiákból vezeti le.

*) Homeros mindkét eposzában úgy látjuk, hogy a tisztességes nők — másféleképp pedig nincs említés — csak sűrűn lefátyolozott arczczal és két cseléd-től kísérvé jelennek meg a nyilvánosság előtt. Így járul még a ledér Helene is a bástyán tanácskozó vénnek elé. Midön Andromache meghallván a bástyáról hangzó jajveszéklést, magánkívül kirohan házából, költönni nem mulasztja el megjegyezni, hogy a két cseléd is sarkában volt, sőt maga Andromache hívja őket. Keressük a két eposz festette korképben végre az *egyeztetéseket* is

Azon epikus dalok, melyekből a Kalevalát szerkesztették, de még a spanyol, szerb románczok is — noha további fejlődésükben megakadtak — mind igen érdekes világítást vetnek az Ilias és Odysseia keletkezésére. Az epikus előadás fősajátságai ugyanis, az egyszerűség, a szemléletesség, a körülményes, minden részletre kiterjedő tárgyalás valamennyi nép ilyenmő költészetében többé-kevésbé föllelhető, csakhogy sehol oly dús virágzásban, mint épen Homeros eposzaiban. Az élő, szájról-szájra szálló dal, a folytonos, nyilvánosság előtt való szavalás volt lassanként való keletkezésük módja.

«Der ganze Homer wird *gesprochen*; wo die in der Handlung auftretenden Personen nicht sprechen, spricht der Sänger selbst. — Wir müssen uns den Dichter *immer* so denken, wie er vor seinem Publikum steht, zu dem er spricht.

Homer hat seine Gesänge im Kopfe extemporiert, im Gedächtnisse zusammengefasst und sie zum *öffentlichen Vortrage* nicht nur bestimmt hatte, sondern auch in seiner ganzen Wirksamkeit einzig und allein auf den öffentlichen Vortrag hingewiesen war.» (Vorschule zum Homer, 225. l.)

Ezen érvelését bőven támogathatni magából az Odysseiából merített belső érvekkel is. A királyi udvarokban szereplő Phemios, meg a vak (!) Demodokos típusai annak a dalos cézhnek, melynek legkiválóbb tagja maga Homeros volt. Nemkülönben — si *magna licet componere parvis* — mint a Minnesångerek közt Walter von der Vogelweide vagy a Meistersångerek közt Hans Sachs hirnévvel a többiekét jóformán mind elhomályosította.

Úgy Phemios, mint Demodokos a *közel múltban* lezajlott trójai háború ἀριστεία-it, meg a νόστος-okat zengik lantjukon, ez levén abban az időben a legújabb, tehát *legnépszerűbb* thema.

Τοῖσι δ' αἰοιδὸς ἄειδε περικλυτός, οἳ δὲ σιωπῇ
 ἔϊατ' ἀκούοντες· ὁ δ' Ἀχαιῶν νόστον ἄειδεν
 Λυγρόν, ὃν ἐκ Τροίης ἐπιτεῖλατο Παλλὰς Ἀθήνη.

(Odysseia I. 325—327.)

Penelope meghallván az emeletről fenséges dalát (θέσπιν αἰοιδῇν), tüstént lesiet, könnybe lábadt szemmel kéri a dalost, térne át [más tárgyra: ne verje fel szíve gyászos érzelmeit, hiszen módjában van *akárhány egyéb dallal* gyönyörködtetni közönségét:

«Φήμιτε, πολλὰ γὰρ ἄλλα βροτῶν θελκτῆρια οἶδας,
 Ἔργ' ἀνδρῶν τε θεῶν τε, τά τε κλείουσιν αἰδοῖ.
 Τῶν ἔν γέ σφιν ἔειδε παρήμενος, οἷ δὲ σιωπῇ
 Οἶνον πιόντων.»

(Odysseia I. 337—340.)

Világosan látható, hogy Odysseus volt akkor, t. i. az Odysseia keletkezése idejében a «nap hőse». Homeros pedig lángeszze finom érzékével fel tudta fogni kora érdeklődését és közönségét jobban le tudta bilincselni egyéb αἰδοῖς-oknál. Jellemző, amint az «eszes» Telemachos anyjával szemben védelmére kel a költői inspirációnak, meg annak az általános igazságnak, hogy a közönség mindig *ujdonságok* után kapkod :

«Μῆτερ ἐμή, τί τ' ἄρα ψονέεις ἐρίηρον αἰδοῖν
 Τέρπειν, ὅππῃ οἷ νόος ὄρνυται; οὐ νό τ' αἰδοῖ
 Αἴτιοι, ἀλλὰ ποῖνι Ζεὺς αἴτιος, ὅς τε δίδωσιν
 Ἀνδράσιν ἀλφρηστῆσιν, ὅπως ἐθέλῃσιν, ἐκαστῷ.
 Τούτῳ δ' οὐ νέμεσις Δαναῶν κακὸν οἶτον αἰεΐδειν.
 Τῇ γὰρ αἰδοῖ γινυ μᾶλλον ἐπὶ κλειουσ' ἄνθρωποι,
 Ἴ τ' ἄρα ἀκούοντες σιν νεωτάτῃ ἀμφιπέληται.»

(Odysseia I. 346—352.)

Ezt kellett tehát eltalálni az αἰδοῖς-nak. És ebben Homeros volt a legszerencsésebb. Az ő két lavinaszerűleg egyre növekvő, egyre hatalmasabban hömpölygő híres αἰδοῖς-ja, kortársainak, később a «Homeridák» buzgósága folytán szájról-szájra szállván, csakhamar az egész hellen nemzetnek és végül az egész művelt világnak örökké a «legújabb», vagyis a legérdekesebb maradt. A sok-sok talentom dala elhangzott, miután a lángeszű Homeros két nagy alkotása elhomályosította volt őket, mint a fölkelő nap a csillagokat. Megállta az idő próbáját; a művelt emberiségnek örökké tündöklő napjává lőn, népszerűségben a bibliával versenyezve. Mindkettőben ugyanis az emberiség *gyermek* és *ifjúkorát* találjuk, úgy típusokban, valamint egyéneken megörökítve. Mentül inkább haladunk, mentül jobban vénülünk, annál szívesebben elmerengünk a boldog gyermekévek emlékein.

★

Homeros ezen páratlan hatásának csaknem szatirája, hogy még a legutóbbi években is születnek késő utódai a *χωρίζοντες* nevű alexandriai iskolának. Így pd. *Fick* (Die homerische Odyssee, 1883!) előírította a hagyományok lomtárából *Kynaiithos* rég el-

porladt hírnevét. Szerinte persze *nem* Homeros a Homeros — és ezt mindig nagy philologiai érdem kimutatni — hanem ez a bizonyos Kynaithos! Vaj' ki ő és hol vagy on hazája? Ez a Kynaithos Homerida vala *meşterségére* nézve, de hírnevét vele együtt örök időkre eltemetik, ha egy, Pindaroshoz írt scholionban véletlenül rá nem bukkantak volna. Ennélfogva — így érvel Fick — Kynaithos szerző a Telemachiát, meg az Odysseia sokat vitatott utolsó énekét és szépen egybeforrasztotta a «Nostos» második kiadásával. Tekintsünk el attól, hogy *Homeros neve* és *személye* idestova háromezer éve érdekli a művelt világot, Kynaithosról pedig mindössze is ennyit tudunk:

«ἐπιφανεῖς δὲ ἐγένοντο οἱ περὶ Κύναιθον, οὓς φασὶ πολλὰ τῶν ἐπῶν ποιήσαντας ἐμβαλεῖν εἰς τὴν Ὀμήρου ποίησιν.»

(Scholion Pindari Nem. 2. 1.)

Ilyetén «hypothesist» akárki képes tetszése szerint kieszelni. Mondhatnók, hogy Homeros sohasem létezett, hanem pd. *Kreophylos* volt Homeros. Hiszen Kreophylosról sokkal *több* monda keringett az ókorban, mint Kynaithosról. Hirnévre ő is, meg iskolája a chiosi Homeridákkal versenyzett. Némelyek szerint veje volt *Homerosnak*, mások szerint vendégbarátja és Homeros halálából neki ajándékozta az *Οἰχαλίας ἔλωςις* cz. eposzát; sőt tőle kapta magát az Iliast és «ivadékai» szent örökségül őrizték Samos szigetén. «Chia vero Homeridarum gens argumento, Homerum Chium fuisse, propterea fuit, quod Homericorum carminum cognitione esset imbuta: hanc enim cum *Creophylis Samiis* certe communem habuisse nemo negabit.» (Sengebusch, Diss. post. p. 55.).

Mily meddő foglalkozás az efféle hypothesisok felállítása! Az aeol és ion nyelvjárás kérdése sem döntheti meg az egységes Homerosban való hitet. Hiszen már az alexandriai iskola is sokat vitatkozott rajta, csak hogy másként fejezte ki a kérdést, t. i. vajjon aeol, vagy ion *nemzetiségű* volt-e *Homeros*. Aristarchos az ion nemzetiség fiának vitatta, rögeszméje levén minden áron megbizonyítani, legalább ily körúton, hogy Homeros *atheni* (!) nemzetiség. Aristophanes és Zenodotos ingadoztak ebben a kérdésben. Hellanikos, a *χωρίζω*, aeolnak tartotta költőnket. Lássuk közelebbről!

Hogy az «epikai nyelvjárás» ket főelemből: az æol és az ó-ionból alakult, az nagyon könnyen érthető. Hiszen Smyrna tája

volt a határszéle e két nyelvjárás területének. És éppen ennek a körülménynek eredménye az a páratlanul gazdag szókincs, a synonymák azon dús tárháza, amelyet epikai nyelvjárásnak nevezünk. Nem tették azt soha szándékosan át, sem Kynaithos, sem más, aëolból iónba, hanem nyelvkeverék, talán évszázadok fejlesztése. A *foglaló* faj, az ión, az elfoglalt népek szókincsével gyarapította a sajátját $\varphi\acute{o}\sigma\epsilon\iota$, nem pedig $\theta\acute{\epsilon}\sigma\epsilon\iota$, valamint ezt a világtörténelem számos analog esete bizonyítja.

A legnagyobb elfogultság pedig ahhoz kell, hogy egy öntudatlanul teremtő népköltőtől saját — csak fejből elszavalt — műveivel szemben annyi kritikát követelnek, amennyire csupán a reflexiv tudós tehet szert nagy fáradsággal, ha az íróasztalán sorról-sorra elemzi Homeros írott, vagy nyomtatott *szövegét*.

Legyen szabad a Fick-féle elméletre még egy megjegyzést tennem. Ama pindarosi scholionban, amelyre támaszkodik, egyéb sincsen mondva Kynaithosról, illetve dalos iskolájáról, mint hogy a magukéból sokat toldottak közbe *Homeros* költeményeibe. Hiszen az ily csempészetet — az ókor egyhangú tanúsága szerint jóformán *minden* híres és nem híres rhapsodos megcselekedte. E módon *bármelyik* rhapsodost fel lehetne avatnunk Homerosnak.

A sarkalatos hiba — ismétlem — abban rejlik, hogy az *íratlan*, költője ajkain fakadt Iliasszal és Odysseiával még folyvást *írott szöveg* gyanánt bánnak el. Az igaz, hogy ily elfogultság mellett a «homerosi kérdés» az idők végtelenében igen hálás kutatótér leszen azoknak, akik nem röstellik nagy fáradság árán maguknak — kétes érdemeket szerezni, kitéve magukat annak, hogy egy «legújabb» elmélet csakhamar halomra dönti az övéket.

Korántsem szándékom azonban, hogy a skepszisztől *minden* érdemet elvitassak: csak ne tűzze ki már *eleve* kutatásai czélját, hanem vonja le a *tényekből*. Aki inductiv módon jutott eredményéhez, és nem hypothesiséből levezetőleg, annak jogában áll Homeros személyéről saját belátása szerint vélekedni.

Mindamellett különösnek tartom azt a jelenséget, hogy Homeros alkotásainak æsthetikai jelességeivel és kulturtörténelmi fontosságával aránytalanul *kevésbé* foglalkoznak, mint a szerzővel. Talán nem csak a Teremtőt, de a nagy költőt is műveiben lehet legjobban bámulnunk és megismernünk.

Mellőzzük már egyszer az úntalan homerosi kérdést és tekintsük az ő alkotásait *önmagukban* csodálatunk és kutatásunk

czéljául. És pedig tegyük ezt mindig históriai alapon, mint pd. *Helbig* is megtette, egybeállítván a homerosi kor műveltségének képét a leletek alapján. Homeros *jellemző* művészetét, szemléletes *előadását* is lehet és méltó *inductiv*, históriai módszerrel tárgyalni.

Ifj. REMÉNYI EDE.

PLATEN ÁGOST.

(Vége.)

A *külalak* fontosságát illetőleg igen találóan mondja Salamon hogy ha a német lyra, a romantikusok ledérségétől megszabadulva, ismét a *valódi művészet* színvonalára emelkedett, ez a vívmány első sorban Platen érdeme; Dingelstedt pedig még tovább menve egyenesen azt állítja, hogy Platen volt az, ki az újabb nemzedéket verselni tanította. Költőnk maga a formára vonatkozó kérlelhetetlenül szigorú követelését csattanósan ebbe a distichonba foglalja össze:

„Jegliche Silbe verrathe den Dichter, wofern er es ganz ist:
Was er gedacht, scheint uns niedergeschrieben in Erz.»

Követelésének ő maga iparkodott első sorban eleget tenni; alig van német költő, ki annyira kidermelte volna a *művész* nevet, mint ő. Nem üres dicsekvés, ha ezt mondja magáról:

„Die Kunst zu lernen war ich nie zu träge,
Drum hab' ich neue Bahnen aufgeschlossen,
In Reim und Rhythmus meinen Geist ergossen,
Die dauernd sind, wofern ich recht erwäge.»

Tiszteli a nyelv törvényeit; kifejezései választékosak; a rím tiszta kezelésében túlszár Schilleren. Ebbeli érdemeit nem kisebb tekintély, mint Grimm Jakab is elismerte. Nagy könnyűséggel mozog a legnehezebb formákban és ép oly sikerrel műveli a nehéz antik hexametert, distichont, hymnus- és ódaszakokat, mint a persa gazélt és a román sonettet, terzinát, ottave ríme-t s más szigorúan kötött versformákat. Az igazság megköveteli megemlítenünk, hogy a kizárólag a hangsúlyon alapuló német versben bizonyos fokig az antik értelemben vett quantitas-t iparkodott érvényre juttatni, mi által erőszakot tett a német nyelven; az sem tagadható, hogy a gazél — melynek művelésében különben Rückert példáját követte — kissé nehezen sorakozik a német versformák közé. Heine — szatirikus túlzással — így gúnyolja Platen gazéljeit (az olasz útiképekben): „Eine komische Poesie! — rief Hyacinth, der

die Reime nachmurmelte: — Sitte sich und Pflicht zusammen, Gesicht zusammen, dicht zusammen, flicht zusammen! komische Poesie!•

Egészben véve azonban — az itt-ott mesterkéltségbe átesapó műgond vadjától eltekintve — Platennek a forma kezelésében elért sikerei megérdemlik a kritika egyhangú elismerését. Másképp áll azonban a dolog a tulajdonképeni *költői* tehetség kérdésében. E tekintetben Platen nemcsak a nagy közönségnél, hanem a bírálatra hivatott férfiaknál is csak nehezen tudott magának elismerést szerezni. Pedig a forma hangsúlyozása mellett — mint említettük — az igazán *költői tartalomra* is nagy súlyt helyezett. Polemiája nemcsak a határozottan silány vagy épen aljas, hanem a *közönséges*, a *közszerű*, a *mindennapias* költői tárgyak ellen is fordult. Oly magas fölfogása volt a művészet, közelebbről a költészet hivatásáról és föladatairól, hogy a nagy közönség álláspontjához, ízléséhez, kívánságaihoz való leereszkedést a költészet méltóságán ejtett sérelemnek tekintette.

Az említett két — alaki és tartalmi — szempontot Klopstockná is látjuk érvényesülni, azzal a különbséggel, hogy Klopstock nem negatív, polemikus eszközökkel küzdött, hanem *positiv* hatású alkotásokkal mutatott jó példát. Platen, mint annak idején Lessing, a költészet talajának a gatzól való megtisztítását tekintette első föladatának. A megtisztított talajba ő maga is vetett ugyan elég jó magot, de *tisztán költői* czélokat szolgáló alkotásaival — ezt legnagyobb tisztelőjének is el kell ismernie — távolról sem tett a német irodalomnak olyan nagy szolgálatot, mint polemikus műveivel. Minckwitz — a ki, mellesleg mondva, túlbecsüli Platen — így nyilatkozik erre vonatkozólag: «Platen ist der Lessing der neuen Zeit, nur poetischer; sonst ihm vollkommen ähnlich... Es muss auch Kämpfer geben, damit andere Geister in Frieden... arbeiten und wirken können. Für Goethe hatte Lessing das Schlachtfeld gewonnen und einen vortheilhaften Frieden herbeigeführt.... Platen erfreute sich keines solchen vorausgegangenen Schutzes mehr, wie Goethe; noch weniger aber eines lebenden Zeitgenossen, der ihm in die Hände gearbeitet und die Kritik geleitet hätte... Es blieb daher Platen nichts übrig, als selbst das Schwert zu ziehn und für sich das Feld zu reinigen, *das er zu bebauen im Geiste corhatte*, und für die nach ihm Kommenden... Hätte ihm das Schicksal ein längeres Leben vergönnt, so würde er als glücklicher Sieger auf den Kampfplatz zurückschauend, die Früchte seines Sieges... selber gepflückt haben».

Ez az utóbbi állítás, a dolog természeténél fogva, sem meg nem czáfolható, sem be nem bizonyítható. Lehet, hogy Platen, ha tovább él, még nagyobb műveket alkotott volna, de lehetséges az is, hogy rövid életében geniusa teljesen elérte azt, a mit elérni egyáltalában képes volt.

Hogy ő maga a legfenségesebb alkotásokhoz is érzett magában ösztönt és erőt, az kétségtelen :

«Eher nicht an Eure Herzen klopf' ich an, an Eure Pforten,
Bis das Schönste nicht gethan ist, eine grosse That in Worten,
Welche kalte Sinne glühn macht, Lob erpresst von Silbenklaubern,
Selbst den Feinden muss gefallen und die Freunde ganz bezaubern.»

Ez a «grosse That in Worten» nem következett be, mert a «*Ligeia von Cambrai*», melyet Minckwitz annyira erőlködik nagy művé fel-fűjni: nem nagy alkotás, ép oly kevésbé, mint «*Die Abassiden*» című regés eposza, melyvel a költő még egyszer visszatért ifjúkori szerelméhez, a romantikához, s mely, naiv tündérvilágával, elbájolhatja ugyan az ily szellemű művek iránt fogékony olvasót, de irodalmi nagy tettnél nem minősíthető.

Mindazonáltal Platen nemcsak a forma művésze hanem igazít költő is, kit a német írók sorában igen előkelő hely illet meg. A ki elfogulatlanul engedi át magát művei hatásának, annak lelki szemei előtt egy eredeti írói egyéniség alakja fog kidomborodni, élesen kiváló jellemvonásokkal, melyek közt, igaz, néhány kevésbé rokonszenves is akad. Jellemző azonban, hogy Platen írói jellemének fogyatkozásai ép örmagokban jogosult tulajdonságok túlhajtásából erednek.

Hogy a *külalak* szabátosságára nagy gondot fordított, már fentebb említettük. Ez a sajátosság szoros összefüggésben volt szellemének egész irányával. Platen világos fej volt; nem szerette a ködöset, a határozatlan, az elmosódót; nemcsak gondolkodása, hanem egész munkálkodása szigorú fegyelmeyettségre vall. Ilyen természetű szellem még külsőségekben sem lehetett hanyag vagy elnéző. Nagy műgonddal dolgozott, annál is inkább, mert hiszen a romantikusok formátlansága ellen küzdött, s így óvakodnia kellett, hogy maga is ebbe a hibába ne essék. Hogy a nagy formaszigor nem fajult-e el itt-ott mesterkéltséggé, arra nézve eltérők a vélemények. Annyi tény, hogy távolról sem oly mesterkélt, mint Rückert; e mellett nyelve erőteljesebb, büszkébb, férfiasabb a Rückerténél. A nyelv- és verskezelés terén tehát kétségbe nem vonhatók Platen nagy érdemei. Vita tárgyát csak az a kérdés képezheti, hogy eszközei megválasztásában nem követett-e el hibát, s hogy *reformtörekvése* a romantikusokkal szemben nem volt-e bizonyos értelemben *visszafejlés*? Ő ugyanis a romantikus formátlanságot a *classicismushoz* való visszatéréssel akarta gyógyítani. A classicismust pedig a közvélemény akkor már túlhaladott álláspontnak érezte és tartotta. A fölébredt *nemzeti szellem* és a francia forradalom által mozgásba hozott *modern* gondolkozásmód nem kedvezett az antik képzeteknek és formáknak. Alaki tekintetben nem is igen akadt Platennek követője, s így ezen a téren

csak *egy* érdeme elvitázhatatlan, t. i. hogy kritikájával és példájával az újabb költő-nemzedéket a műgond szigorú iskolájába terelte.

Ugyanez a szigorú fegyelmezettség jellemzi költeményeinek *tartalmát* is. Gondolatai világosak, tiszták, határozottak. Platen annyira *értelmes*, hogy nem egyszer túljózan *hidegséget* («Marmorglätte») vetet-tek szemére. Igaz, hogy még lyrai költeményeiben is, hol helyén valónak találjuk a *melegebb* érzelmek tolmácsolását, ritkán csendül meg szenvedélyesebb hang, és nem minden alap nélküli azok véleménye, kik az igazi bensőséget, az érzelmek mélyebb ihletét egészen el akarják tőle vitatni. Magasan szárnyaló szelleme, úgy látszik, nem tud lebecsátkozni a *nép* életéhez, s így a *valódi* dalban is ritkán találja el a keresetlen egyszerűség naiv hangját. Talán bizonyos büszke zárkózottság is visszatartja érzelmeinek tartózkodás nélküli közlésétől. De azért akad dalai közt nem egy olyan is, mely közvetetlen bensőségével meg tudja rezgetni szívünk húrjait. Például:

«Durchstreif' ich den Laubhain moosigkühl
Und schlaf' ich an silbernen Bächen,
Da wächst mir im Busen ein stilles Gefühl,
Vermöcht' ich es auszusprechen!
Und seh' ich mein schwebendes Bild in der Flut,
Und zittern die Wipfel der Buchen,
Da regt sich dunkel mir sehnde Glut
Und immer vergebliches Suchen.
Wie nenn' ich's, was in das Herz mir schleicht,
Ruhstörend und sanft, wie Diebe?
Sehnsucht nach fremden Gefilden vielleicht?
Vielleicht nach heimlicher Liebe?»

Vagy:

«Vergebt, dass alle meine Lieder klagen
Und meine Thräne diesen Blick umflort,
Auch ich, oh glaubt mir! habe viel ertragen,
Das Schwert der Schmerzen hat auch mich durchbohrt.»

Lyrájának alapérzelme a *fájdalom*, nem valami túlérzelgős pityergős fájdalom, hanem az élet szenvedéseitől megedzett önérzetes férfiú fájdalma. A lét kérdései fölött nem tér — önző nyárspolgár módjára — napirendre; nem is kéjeleg tétlenül a fájdalom édes gyönyörében; nem keres, egy képzelt szebb világba menekülve, minden cselekvésről lemondó quietismusban megnyugvást; sem keserű ironiával meg nem veti és meg nem gyűlöli a boldogságot nem nyújtó világot, hanem sebzett szívének fájdalmával is *férfiasan* veti bele magát az élet küzdelmeibe, és csalódásai, szenvedései ellenére is az *emberek szeretetét* tartja az élet legszebb föladatának, legfőbb boldogságának:

«Was soll dies kindische Verzagen,	Und könntest du dich auch entfernen,
Dies eitle Wünschen ohne Halt?	Es triebe Sehnsucht dich zurück,
Da du der Welt nicht kannst entsagen,	Denn ach, die Menschen lieben lernen,
Erobre dir sie mit Gewalt!	Es ist das einzige wahre Glück!»

Nem egy dalában a *szerelmi* bánat jut megható kifejezésre. Így kivált a következőben :

«Fahre wohl! Dich wiedersehen
 Werd' ich weder dort noch hier,
 Aber darf ich's noch gestehen,
 Dass ich liebte? Gönn' es mir!
 Dass mich nichts mehr fröhlich machte,
 Was mich ehemed beglückt,
 Keine Blume mehr mir lachte,
 Kein Gedicht mich mehr entzückt.
 Weh' mir! deinen stolzen Willen
 Rührte nie die fremde Pein;
 Aber bebst du nicht im Stillen,
 Gar so sehr geliebt zu sein?»

Ide tartoznak még, hogy csak néhányat említsünk: «Mädchen Nachruf»; «Der Mädchen Friedenslieder»; «Einsam schweif' ich...»; «Fischerknabe».

Érdekes, sőt feltűnő jelenség, hogy a *baráti érzelem* erősebb és bensőbb módon nyilatkozik Platennél, mint a *szerelem*. Ő, kit oly gyakran hidegséggel vádoltak, itt valóban *gyöngéd*, sőt majdnem *érzelgős*. A barátság cultusát Klopstock vitte bele a német költészetbe; példáján indulva, de mesterök férfias érzelme nélkül, Gleim és társai nyitottak nagyon is tág kört ennek a költői themának, mely sok költeményben oly édeskés módon jut kifejezésre, hogy a mai kor emberénél legfeljebb mosolyt kelthet, ha ugyan visszatetszést nem szül. Ennek az émelet keltő túlzásba csapott baráti érzelgésnek netovábbja az a levelezés, melyet Gleim Jacobi Györggyel folytatott. Ez az elférfiatlanodott baráti érzelem, mely még a barát csókjának édességét is leírja, hála a jó ízlés hatalmának, csakhamar lejárta magát, — habár még Schillernél is találkozunk — igaz, hogy működése *első* időszakában — olyan túlérzelmes hangokkal, mint pl. a «Freundschaft» című költeményben, hol Julius így szól Rafaelhez :

«Muss ich nicht aus *deinen* Flammenaugen
Meiner Wollust Widerstrahlen saugen?
 Nur in *dir* bestaun' ich mich...»

Platent illetőleg annyiban igaza van ugyan Minckwitznek, hogy az ifjúkori barátság, a maga ábrándosságával, a szerelemhez hasonlít; csak hogy Platennél — kivált nem egy sonettben és gazélben — szinte

erotikus hangok szólalnak meg, melyeket, ha az illető költeményeket a grammatikai nemet nem jelölő nyelvre, például magyarra fordítaná az ember, az olvasó kétségtelenül minden habozás nélkül *nőre* vonatkoztatna. *) Rövidség kedvéért nem egész költeményeket, hanem csak egyes helyeket idézünk:

«Die Sonnenaugen entflammen den Stern,
Und mich die deinen, und alles ist gut;
Dein Schmeicheln, Zürnen, Trotzen und Flehn,
Dein Lachen, Weinen und alles ist gut.»
«Wehe, wer sich hinzugeben nie vermocht,
Wer dich nie geküsst, o Schenke! süß berauscht.»
«Wie sehr mich Schönheit auch und Reiz bestechen,
So fürcht' ich doch, sie könnten mich bethören,
Es könnte doch an Liebe dir gebrechen!»

(Egy szonett befejezése, melynek kezdetén a költő vonzalmának tárgya *«er»*-nek van nevezve.)

«Knabe komm! Wandle mit mir, und Arm in Arm
Schmiege die bräunliche Wang' an deines
Busenfreundes blondes Haupt.» (A IV. ódából.)

Egyik-másik helyen vonzalma tárgyának *férfi*-szépségét is megénekli a költő, a mi túlságos gyöngédségét szinte komikussá teszi. Például:

«Wie schmückt der Bart so schön die Tulpenwange!
Den Becher fülle mir! Der Wein beschwichtigt
Die kranke Brust mit ihrem wilden Drange.
Du zwingst zu lieben dich die Welt . . .»

Barátját a nők csábításaitól is félti, illetőleg *féltékeny* a nőkre:

«Wenn dich Weiber mir gestohlen, werden sie so lang dich fesseln,
Bis der Tempel deiner Glieder ein zerstörter Bau geworden.»

Nem egy helyen azonban minden érzélgéstől ment férfias bensőséggel is nyilatkozik a baráti érzelem; pl.:

«Untergebene schmeicheln unserm Ehrgeiz,
Unserer Sinnlichkeit geliebte Weiber;
Doch der schönste Ruheplatz der Seele,
Ausser Gott, ist eines Freundes Busen.»

Igen gyakori a panasz baráti érzelmének visszautasítása fölött; elszigeteltségének okát azonban leginkább saját komor, nem vonzó

*) De figyelmet érdemel, hogy a legtöbb ily költeményben *keleti* szokásokat tesz föl. Szerk.

egyéniségében keresi. Leginkább a *sonettek*-ben találunk e különös jelenségre számos példát.*) Néhányat közlünk itt:

« . . . Oh nein, Geliebter! Keine Klage schände,
 Von schwarzem Unmut weibisch hingerissen,
 Den liebenswürdigsten der Gegenstände!
 Wenn meiner Freundschaft nie du dich beflissen,
 War mein die Schuld: man beut ja nicht die Hände
 Zum Bunde bloss, man muss zu fesseln wissen.»

Egy másik sonett így kezdődik:

«Man schilt mich stolz, doch hat mich's nie verdrossen,
 Dass ich so wenig dir gefallen habe;
 Denn deine blonde Jugend, süsser Knabe,
 Verschmäh't den melancholischen Genossen.»

Ugyancsak egy sonett végén így kiált föl a költő:

«Nie soll mein Blick begegnen mehr dem seinen,
 Und ach, das Bild des Menschen, den er hasset,
 Es soll ihm nicht einmal im Traum erscheinen!»

A mily gyakori Platen panasza szerelmi és baráti érzelmének visszaütatása fölött, ép' oly mély fájdalommal fakad ki számos helyen az *elismerés hiánya* fölött, melylyel költői művei a német közönségnél találkoznak. Egyik gazéljében például így nyilatkozik koráról:

«Kalt und ahnungslos und schweigend, ja mit Hohn empfieng sie mich,
 Während sie um niedre Stirnen ihre schnöden Zweige schlang!»

Egyik sonettjéből ez a keserű panasz hangzik föl:

«Wer wollte noch für das Vollkommne glühen,
 Wo man willkommen ist mit leerem Hirne?
 Wer wollte fliegen gegen die Gestirne,
 Wo Funken bloss aus faulem Holze sprühen?»

A bánatnak, a fájdalomnak ez a sűrű jelentkezése nem vall azonban *belső meghasonlásra*. Egyrészt a természet szeretete, másrészt saját lelkének ereje megóvjá ettől a bajtól. Platen nagyon szerette a természetet. Ez az önzetlen, odaadó szeretet teszi őt olyan kiváló *leíró költővé*, minőnek az *idyllekben* és a *velencei sonettekben* bámuljuk. Lelki ereje pedig megnyilatkozik műveinek majdnem minden sorában. Platen férfias, önmagával összhangzó szellem; fájdalma a *világfájdalomnak* egy neme ugyan, de a küzdelemre való energikus elhatározással párosulva. Nem roskad össze szenvedéseinek súlya alatt:

*) De v. ö. Shakespeare szonettjeit is!

«Zwar des Leidens ganze Bürde riss mich oft schon ganz zu Boden,
Doch ich hab' es immer wieder, wenn ich mich besann, ertragen;
Mir geziemt der vol'e Becher, mir der volle Klang der Lauten,
Denn den vollen Schmerz des Lebens hab' ich als ein Mann ertragen!»

Balsorsából egyfelül, férfias bátorságából másfelül áll elő az a daczos *büszkeség*, melyet oly rossz néven vettek neki, és mely — nem tagadható — itt-ott túlsap a kellő mértéken és csakis az önérzet hypertrophiájának tekinthető. Hogy Platen nem volt *hiú*, abban igaza van Minckwitznek; hiszen a hiúság *gyöngeség*, mely ép' a *férjatlanság* lelkeket szokta jellemezni. Ha hiúságát akarta volna Platen kielégíteni, bőven arathatott volna Clauren- és Raupach-féle babérokat. A nagy tömeg tetszését soha sem kereste. Horatiussal tartott: «Odi profanum vulgus et arceo». Abban azonban már téved Minckwitz, hogy költőnk túlzott önérzetét teljesen jogosultnak akarja föltüntetni. Hogy első sorban nem magamagát, hanem az *ügyet* nézte, azt nem vonjuk kétségbe; de hogy mégis csak saját személyét dicsőítette, az sem tagadható el. Minckwitz továbbá úgy vélekedik, hogy — ha már vagy agyonhallgatta, vagy félreismerte és kicsinylette, vagy az akkortájt nagy népszerűségnek örvendő ő de igazi hivatás nélküli írókkal egy kalap alá fogta Platent a közönség és a kritika — nem maradt számára hátra más, mint hogy büszkén *ön-maga* mutasson rá költői értékére. «Wenn ihr mich nicht lobt, dachte er vermuthlich zuletzt, so lobe ich mich selbst.» — Meglátszik Minckwitz szavain, hogy Platen túlbecsülői közé tartozik, kik szintén szép számmal voltak, bár távolról sem annyian, mint azok, kik a költő értékét nagyon is leszorították. Az erős önérzet egyik legprægnánsabb kifejezése az az ismeretes sonett, melynek «Grabschrift» a címe:

«Ich war ein Dichter und empfand die Schläge
Der bösen Zeit, in welcher ich entsprossen;
Doch schon als Jüngling hab' ich Ruhm genossen
Und auf die Sprache drückt' ich mein Gepräge.

Die Kunst zu lernen war ich nie zu träge,
Drum hab' ich neue Bahnen aufgeschlossen,
In Reim und Rhythmus meinen Geist ergossen,
Die dauernd sind, wofern ich recht erwäge.

Gesänge formt' ich aus verschiedenen Stoffen,
Lustspiele sind und Märchen mir gelungen
In einem Styl, den keiner übertroffen:

Der ich der Ode zweiten Preis errungen
Und im Sonett des Lebens Schmerz und Hoffen
Und diesen Vers für meine Gruft gesungen.»

Ez a szellem aristokratájának büszke hangja. Át van hatva szellemi előkelőségének erős tudatától, de azt is tudja, mivel tartozik ennek

az előkelőségnek. «Noblesse oblige». Mindig magas czélokat tűz ki magának és becsületesen izzad és fárad a maga tökéletesítésén. Vas akarrattal emelkedik följebb és följebb a művészet meredek és rögzös ösvényén, mindig csak az örök szép magasztos czélját tartva szemmel. Ha elfogulatlanul figyeljük meg költői fejlődését, arról győződünk meg, hogy nemcsak a nyelvkezelés egyre nehezebb és összetettebb formáiban próbálkozik, hanem műveinek tartalma is lépésről-lépésre méltóbbá, fenségesebbé válik. *Philosophus* költő ő, kinél szellem és képzelem egyen-súlyban van. Egyrészt egyéniségének ez az iránya, másrészt mindig a legmagasabb czelok után törekvő fejlődése, haladása az *óda* és a *hymnus* birodalmába vezette, hol nemcsak nyelvművészetével, hanem tárgyainak fenségével is kiérdemelte becsületesen azt a helyet, melyet idézett sonettében Klopstock *után* jelölt ki magának. Gondolatvilágának gazdagságáról és érett életfilozófiájáról tanuskodnak *epigrammjai* is, melyek közül itt csak a «Schonung und Nichtschonung» címűt idézzük, a mennyiben ez a kis költemény valóban csattanósan fejezi ki Platen előkelő költői álláspontját:

«Gut sei jeglicher Mensch, nicht jeder ein Künstler, und deshalb
Sei man im Kunsturtheil streng und im sittlichen mild.
Menschliche Schwäche verdient Nachsicht in der Sphäre des Handelns:
Wer im Gesang schwach ist, schlage die Leier entzwei.»

Valóságos hitvallás a «Lebensregeln» című aphorisma-gyűjtemény, melynél értékesebb, szebb parancsot nem igen fogunk találni.

Hogy Platennek igen magasztos fogalma volt a költészet hivatásáról, abból is kitűnik, hogy nem érte be egyéni örömeinek, bajainak tolmácsolásával, hanem az *emberiség* kérdéseivel foglalkozott, minek következtében a szellemi világnak leginkább *magasabb régióiban* mozgott. Ezzel a ténnyel függ össze az a tárgykör, melyet a *balladának* jelöl ki, élesen megkülönböztetve ezt a műfajt testvérétől, a *románctól*. Ez a megkülönböztetés Platen korában — mikor még a legelső költők e nemű költeményei közt sem találunk éles határt vonva — érdekes és figyelemreméltó. Igaz, hogy az ő megkülönböztetése nem esik össze a mai elmélettel, — a mennyiben Platen, úgy látszik, azt követelte a balladától, hogy valamely nagyfontosságú, az emberiség vagy legalább egy nemzet történetében jelentős eseményt mondjon el. Annyi azonban el nem vitatható, hogy azok a balladáik, melyekben jelentősebb történelmi egyéniségekkel és eseményekkel foglalkozik, (lehet, hogy egyéb oknál fogva is) legértékesebbek. Csak a «Colombo's Geist», «Der Tod des Carus», «Das Grab im Busento», «Harmosan» és «Der Pilger von St. Just» címűekre emlékeztetünk.

Összefoglalva azokat a jellemvonásokat, melyeket Platen költői

egyéniiségében eddig megállapítottunk, bátran kimondhatjuk, hogy gondolkodásán, érzésén, törekvésein, céljain, költői tárgyain, sőt még költeményei külalakján is határozottan aristokratikus szellem vonul végig. A született aristokrata a költészetben is aristokrata. És hogy ez az aristokratizmus milyen magasztos, milyen nemes, mennyire csak az örök-szép fensége előtti hódolatból fakadó, mi sem bizonyítja erősebben, mint az a minden előítéllettől ment szabadelvűség, mely költőnket az emberi élet összes kérdéseiben jellemzi. A művészetnek büszke aristokratája az életigazán szabadelvű demokráta.

Platen, ki, mint említettük, az 1815-iki hadjáratban is részt vett, hazafias lelkesedését és szabadságszeretetét nem egy költeményében ép' oly hévvel tolmácsolta, mint a szabadságharczok leghivatottabb költői. Napoleon, mint a népek elnyomója elleni izzó gyűlölete a *Schlichtegroll*-hoz intézett epistolában jut legprægnánsabb kifejezésre, különösen a következő sorokban :

«Er ist kein jugendlicher Philippide,
Nicht wie der zwölfte Carl, ein schwärmerischer Held,
Kein Gustav Adolf, der für Recht und Freiheit glühte,
Kein Friedrich, welcher weint auf einem Leichenfeld,
Er ist kein Cæsar, der mit edlem Glanze
Von grossen Tugenden den Ehrgeiz überdeckt,
So wie er mit dem Lorbeerkränze
Der Locken Mangel königlich versteckt ;
Er ist ein Feind der Grazien und Musen,
Ein finst'rer, schlauer, heimlicher Tyrann,
Der eines Nero's Herz im Busen,
Durch List und Gold die halbe Welt gewann.
Wohl uns, denn seine Zeit geht nun zu Ende,
Sein blutig Sternbild fällt,
Und unser Arm, als ein Vitruv vollende
Den Friedensbogen über diese Welt.»

Napoleonról való nézete azonban csakhamar megváltozott. Nem mintha elvei változtak volna. Sőt ellenkezőleg: előtte, mint lelkes hazafi előtt, Németország függetlensége lebegett mint egyedüli cél, s mindent, a mi ezt a célt, nézete szerint, veszélyeztette, lelke mélyéből gyűlölt. Napoleon buktaival Franciaország részéről megszűnt a veszedelem; annál nagyobb veszedelem látszott keletről, Oroszország részéről a népek szabadságát fenyegetni. A nagy hadvezér tragikus bukása különben is engesztelőleg hatott a nemes gondolkodású költő lelkére, s így ellenszenve fokozott erővel fordult az absolutista Oroszország ellen, annál is inkább, mivel a keleti autokrata segítsége által a szabadságharczok eszményi céljait mintegy megbecstelenítve látta. Egyik epigrammjában így szól, ironikus hangon, a német szabadságharczokról :

«Freiheitskriege fürwahr! Stand einst Miltiades etwa
Mit Baschkiren im Bund, als er die Perser bezwang?»

A szabadságharczok után bekövetkezett reactio mély felháborodást
keltett demokratikus szellemében. A nyomoruságos közállapotokat a
következő gúnyos szavakkal jellemzi :

«Wieühl' ich frei mich und beglückt,
Dass man noch Blumen auf Wiesen pflückt,
.
Dass jedem, welcher geht spazieren,
Man nicht den Pass erst lässt visieren,
Und nicht ihm, dass man ihn erkennt,
Die Hausnummer auf die Nase brennt.»

Inti a fejedelmeket, hogy ne kövessék a zsarnokok példáját és ne
gondolják, hogy a polgárok jogainak megszorítása által biztosíthatják
hatalmokat :

«Täuschet euch nicht und erwartet Gewinn von der Schlechten
Gemeinschaft:
Einen Verbündeten bloss gibt es, die Liebe des Volks.»

Mély fájdalommal panaszkodik hazájának *belső egyenetlensége* fölött
is. Egyik legszebb ódájában II. Ferenczhez fordul; tőle várja a német
egység helyreállítását :

«Gib deinem Deutschland wieder ein deutsches Herz!
Dann wird, fürwahr, froblockenden Jubelrufs
Dein wahres Volk aufnehmen seinen
Alten und kummergebeugten Kaiser!
Wer Sklave Moskau's wünschte zu sein, er bleib's!
Wir möchten frei sein, einig und gross; zu uns,
Die dein in Sehnsucht täglich warten,
Kehre zurück, o geliebter König!»

Egyik legérdekesebb ódája a «Der künftige Held» című. Ebben
a jövő kor egy oly eszményi hőseit énekli meg, ki a kelet (azaz: Orosz-
ország) szolgálalkú népeit visszakergeti Ázsiába és megmenti az európai
civilisatiót :

«Er komme, der, mit strafendem Geisseltrieb
Nach Asien heim stumpfnüstrige Sklaven peitscht,
Sie selbst und ihre längst entnervten,
Weibisch entgürteten Dschingiskane . . .»

Hogy szabadelvűsége nem válhatott demagogikns féktelenséggé,
az önként következik valóban előkelő, a szónak legszebb értelmében
aristokrata gondolkozásmódjából. A nyers, éretlen, műveletlen nagy
tömeget ép' úgy utálja, mint a zsarnokságot.

«Pöbel und Zwingherrschaft sind innig verschwistert, die Freiheit
Hebt ein geläutertes Volk über den Pöbel empor.»

Hazájának közállapotai néha úgy elkésérítik, hogy helyét sem találja többé Németországban. Boldognak érzi magát, hogy más ég alá menekülhet:

«. . . Wie bin ich satt von meinem Vaterlande.»

Milyen igaz barátja volt a szabadságnak, megmutatja az a benső, meleg részvét, melylyel egy idegen, a *lengyel* nemzet balsorsát kíséri. «*Lengyel dalai*» közül csak a legérdekesebbekből idézünk néhány helyet. A «*Gesang der Polen*» című így végződik:

«Wann das letzte Schwert zerbrochen,
Lasst zu Grab uns freudig gehn,
Aber einst aus unsern Knochen
Wird ein Racher auferstehn.»

Az «An einen Berliner Jakobiner» című ódában a lengyelek egyik nagy ellenségének, ki még a nevét is el akarná a szegény nemzetnek törölni, odakiáltja:

«Ihr Name selbst? Wie kränkte der Name dich?
Ihr Name bleibt, und giengen sie selbst zu Grund!
Er wird mit Heldenblut geschrieben,
Menschlichem Ruhme die schönste Sternschrift.»

Keserű gúnynyal fejezi be az 1832-ből való, «*Er tanzt in Moskau*» föliratu költeményt:

«Von ihm vernehmen Schmeichelein
Kirgisin und Mongolin,
Die er umstrickt mit Liebelein,
Drum weine nicht, o Polin!
Er reisst die Kinder dir vom Arm,
Doch thut er sonst dir keinen Harm:
Der König tanzt in Moskau.»

Platen a *rallás* kérdéseiben is szabad gondolkozású. E tekintetben nem lehet őt rövidebben és találóbban jellemezni, mint Minckwitz tette e szavakkal: «*Platen ist durch und durch ein protestantischer Dichter*». Protestáns álláspontja mindenekelőtt a katolikus egyházi, közelebbről a *pápai* hatalom ellen intézett támadásaiból lesz nyilvánvalóvá. Illetőleg — mivel a protestantismus fogalmából nem foly szükségkép a más felekezetekkel szemben tanúsított polemikus magatartás — Platen határozottan antiklerikális. Minckwitz szinte félti a katolikus olvasót, hogy Platen költeményei ebből a szempontból meg fogják botránkoztatni: «Ein echter Katholik, welcher seine Werke kennen lernen will, . . .

muss in der Voraussetzung an die Lectüre gehen, auf missfällige Ansichten zu stossen. Sonst würde er nicht wenig erschrecken, wenn er den Dichter über Katholicismus, Pfaffen, Mönchsorden, Papst und kirchliche Satzungen in den stärksten Ausdrücken sprechen hört». Az Olaszországban, különösen annak déli vidékein és Siciliában tapasztalt hanyatlást, nyomort és babonát egyenesen az egyházi és szerzetesi intézmények és intézkedések hosszú befolyásának tudja be bűnül. A legnagyobb határozottsággal ad ennek a nézetének például a következő, Olaszországhoz intézett szavakban kifejezést:

«Nichts frommt es, was du je begannst und was der Welt du gabst,
Du hegst an eigner Brust den Krebs, den Antichrist, den Papst.
Als Luther's Stimme tönte, ward von dir sie nicht begrüsst,
Du wandtest weg dein taubes Ohr und hast es schwer gebüsst.»

Jellemzők a következő epigrammok is:

«Kunstverfall.

Schönes Italien, ach, du erlagst der hispanischen Fratze!

Herrliche Tempel, in euch, die der Urbiner gemalt,

Schlich sich Abscheuliches ein, die abscheuliche Seele Loyola's:

Wirklicher Glaube gebiert Schönes und Liebliches nur.»

«Auferstehung.

Möge die Krämer verschonen der wiedererwachende Christus;

Aber die Pfaffen indess peitsch' er zum Tempel hinaus!

Weil dies feige Geschlecht ihn stets ein geduldiges Lamm schilt,

Zeig' er sich ihm schreckhaft als ein gewaltiger Leu.»

Ebből az utolsó epigrammból látható, hogy Platen a *hivatalos egyháznak* nem barátja, — a protestánsnak sem, mert hiszen a «Pfaffen» alatt nemcsak a katolikus egyház papjait érti. Az a vád azonban, hogy a *keresztyén* eszmének vagy éppen a *vallásnak* általában ellensége, teljesen alaptalan. E sorokból:

«Inbrünstige fromme Gebete

Dir, Kypria, send' ich empor,

Indem ich die Küsten betrete,

Die Haine, dir eigen zuvor!.

Du lächelst noch immer dem Grusse

Der Gläubigen innig und mild:

Nie konnten die Götzen der Busse

Verdrängen das göttliche Bild . . .»

ellenséges indulatot lehetne ugyan maga a *keresztyénység* ellen kimagyarázni; a «Lebensregeln» című aphorisma-gyűjtemény azonban másról győz meg bennünket. Ha egybefoglaljuk ennek a vallásra vonatkozó mondásait, egész hitvallás áll előttünk. Az észnek a vallás kérdé-

seiben is van szabad kutatási joga; az egész világot épúgy, mint minden egyes ember sorsát a gondviselés kormányozza; a lélek halhatatlan; Krisztus vallásában a tiszta erkölcs tana érdemel első sorban tiszteletet; az élet célja a jóban való tökéletesedés; az akarat szabad; benne gyökerezik az ember erkölcsossége, mely mindennek fölött az érzékiségnek a *jó* eszméjével való összhangosításában áll. Ezek Platen vallási meggyőződésének főpontjai, melyekből nyilvánvaló, hogy ő az úgynevezett rationalista iskolának a híve.

Megkísérlettük Platen írói jellemének főbb vonásait megállapítani, hogy egyéniségéről magunknak határozott képet alkothassunk. Nincs tehát egyéb hátra, mint hogy a megismert vonásokat röviden egybefoglaljuk s az így előálló képet szemünk elé tartsuk.

Platen *gazdag* szellem. Ritka nyelvismerete alapján behatolt a legkülönbözőbb népek irodalmába; minden iránt érdeklődő éles szeme az élet minden terén bő tapasztalatokat gyűjtött, költészetének a bel- és külvilág számtalan jelenségei szolgáltattak tárgyakat; sokoldalú tudása nemcsak a szépirodalomnak, hanem a tudományos irodalom több ágának (a történetírásnak és az æsthetikának) művelésére is képesítette.

Platen *mély* szellem. Igazi *philosophus* költő. Nem mozog a dolgok fölszínén, hanem lényegökben igyekszik azokat fölfogni és megismerni. Gondolkozása oly erős, hogy szinte érzelmének és képzelmének rovására érvényesül.

Platen *előkelő* szellem. A művészet, közelebbről a költészet elé a legfenségesebb célokat tűzi. Megvetéssel fordul el nemcsak minden nemtelentől és aljastól, hanem még a közönségestől, a hétköznapiától is. A legmagasztosabb eszmékért lelkesedik és költészete folyton a felsőbb régiókban mozog.

Platen *büszke* szellem. Önérzete igen erős; de a tiszteletet, melyet követel, meg is akarja érdemelni. Ő maga legszigorúbb bírása magának. Működésében nincs megállapodás; egyre följebb törekszik, és alkotásai-ban szakadatlan emelkedés észlelhető. Büszkesége tartózkodóvá teszi; de zárkózottsága, mely oly gyakran a hidegség vádjára adott okot, nem az érzelm hiányának, hanem az érzélgéstől teljesen idegen és keserű tapasztalatok következtében nagyon elkomolyodott természetének tudható be. Pessimismusa mindazonáltal nem tette embergyűlölővé, sőt ellenkezőleg: nem ismert nagyobb boldogságot, mint az emberek szeretetét.

Platen *férjias* szellem. Nem rogy össze a sors csapásai alatt. Panasz és jajgatás nélkül tud tűrni és szenvedni. Nem fut meg az élet küzdelmei elől, nem esik kétségbe az elismerés hiánya miatt, hanem küzd és fárad,

abban a biztos reményben, hogy a jövő igazságot fog neki szolgáltatni. Akarata aczélozott, edzett; jelleme hajthatatlan szilárd.

Platen *szabad* szellem. Igaz szabadelvűséggel nemcsak magának követeli a gondolkodás és cselekvés függetlenségét, hanem embertársainak is; nemcsak hazáját óhajtja szabadnak és függetlennek tudni, hanem minden más nemzetet is; nemcsak saját népe elnyomóját gyűlöli, hanem fölháborodással ostromozza azokat is, kik a szegény lengveleket elnyomják. Gyűlöli a zsarnokságot, — a népek boldogságát, művelődését csak a szabadság által látja biztosítva.

Platen *költő* szellem. Nincs igazuk azoknak, kik érdemét a nyelv és vers, szóval a külalak kitűnő kezelésére akarják szorítani. Platen nagy nyelvművész, de nemcsak ez: ő *költő* is, a szó legmagasztosabb értelmében. Hogy ritkán penget lágyabb hürokat, az egyszerűen az ő írói egyéniségének természetes következménye. Az ő tere a *jenségesnek* birodalma lelkét valódi ihlet hevíti; a költészet az ő *mindene*, élete, boldogsága.

A kortársai által oly gyakran félreismert és oly igazságtalanul félremagyarázott költőnek az utókor kritikája igazságot szolgáltatott. Az irodalomtörténet Platen-t a Goethe és Schiller utáni költők legjobbjainak sorába helyezte és jelentőségét tartózkodás nélkül elismeri. Nem így a nagy olvasóközönség. Platen *nem* tartozik a népszerű költők közé. A nagy német közönség akárhány kisebb tehetségű költő műveit sokkal nagyobb kedvvel és szorgalommal forgatja, mint az övéit. Mi ennek a különös jelenségnek az oka? Mi akadályozhatja a jeles költő nem a múlt ízlésnek hódoló, hanem valóban maradandó értékű műveinek szélesebb körökben való elterjedését, kelendőségét?

Prittwitz-Gaffron aligha téved, midőn Platen csekély népszerűségének főokát műveinek *magas színvonalában* keresi. A nagy olvasóközönség mulatni, *szórakozni* akar. Nem barátja annak a komoly szellemi munkának, melyet — nem is szólva az ehhez szükséges magasabb műveltségről — a tartalmasabb irodalmi termékekbe való elmélyedés megkövetel. Platen pedig nem hajlandó az olvasó kedvéért csak egy lépéssel is lejjebb szállani arról a büszke magaslatról, melyre oly komoly, nehéz munkával küzdötte föl magát. E részben minden kedvezményt a költészet szentségén elkövetett árulásnak tekintene. Inkább akar a rideg magasban elhagyatottan állani, mint a lent nyüzsgő, a hétköznapiság örömeit élvező nagy tömeg közé keveredni.

Csakhogy a „*profanum vulgus*”-szal szemben minden művészet terén minden nagy alkotónak ez a sorsa, nemcsak Platennek. Platen aránylag csekély népszerűsége pedig nem szorítkozik erre az általános jelenségre. Ő a *műveltebb* német olvasóközönségnek sem kedveltje. Olyan költők művei, kikkel ő *legalább* is egyenlő rangú — elég csak Uhland, Heine, Geibel nevét említenünk — a finomabb ízlésű, magasabb igényű

német olvasó kezében sokkal gyakrabban fordulnak meg, mint Platen költői alkotásai.

Talán nem tévedünk, ha e tény egyik okát Platen műveinek nagyrészt *polemikus* irányában keressük. Legérdekesebb alkotásai, a «Gabel» és az «Oedipus», is csak a költő korának irodalmi viszonyaira való vonatkoztatással érthetők meg, annál is inkább, mivel Platen sok helyen nagyon is *subjectiv* fegyverekkel küzd. Még sokkal nyomósabb, nézetünk szerint, egy másik ok. Platen alaposan tévedett, midőn azt hitte, hogy a romantika *elfajulásának* a *classicismus* az ellenszere. Nemcsak a kor-szellem fejlődése, hanem a német nép sajátos kedélyvilága is a német költészetet, ha ugyan a néplélek hű tolmácsa akar lenni, a *romantika* --- természetesen a hibáitól megtisztult romantika --- terére utasítja. A *természet* ábrándos költészete, mely Isten szép világát az emberi szív érzelmeivel, szerelmével, vágyaival, reményével, bánatával népesíti meg; a hegy, völgy, patak, rét, erdő romantikája; az édes honvágygyal változó sóvárgás a távolban kéklő bérczek ismeretlen tájai után; az ébredő tavasz az ő visszatért erdei énekeseivel; a csendes nyár, kalászokat lengető enyhe szellőjével és verőfényes vasárnapi derűjével; a búskomor ős, sárguló leveleivel és méla bánatával; a zord tél, a családot a tűzhely melege köré gyűjtő bensőségével és karácsonyéji harangjaival: ez a német kedély és költészet legsajátosabb világa, és azok a költők, kik ennek a világnak a szelleméből merítenek, azok megtalálják az utat a német néplélekhez, azok közel férnek és egyre közelebb fognak férni szívéhez.

A német irodalom komoly tanulmányozója azonban mindig őszinte hódolattal fog Platen Ágost előtt meghajolni, ki mint az eszmék büszke bajnoka futotta meg rövid költői pályáját, s ki annyi hányattatás után hazájától távol, Sicília kék ege alatt aluszsza örök álmát. Kit útja a Középtenger szép szigetére vezet, el fog látogatni Landolina kertjébe és kegyeletos kézzel zöld ágat fog az ott pihenő költő magános sírdombjára letenni.

BERGMANN ÁGOST.

A PAJOR ISTVÁN-FÉLE PÁLYÁZATRÓL.

Pajor István múlt június havában (lásd Pesti Napló 1895. jun. 5. kelt számát) 100 drb koronát tűzött ki Ovidius Kesergései IV. könyve 10-ik elegiájának magyar fordítására.

A pályázat szabályai szerint a fordításnak az legyen a címe, hogy «Ovidius élete»; rímes hatos jambusokban legyen írva; ugyanannyi

sorból álljon mint az eredeti; szabad fordítás csak annyiban van megengedve, a mennyiben az a könnyebb és szabatosabb megérthetés végett multhatatlan szükséges, úgy hogy történeti vagy mythologiai dolgok magyarázatán kívül semmiféle jegyzetekre ne szoruljon; végre hogy minden tekintetben az irodalmi színvonal magaslatán álljon.

A pályázat határidejéig (okt. 1-ig) három pályamű érkezett.

Az 1. számúnak a jelige: *Tibi grates candide lector ago*;

a 2-ik számúé: *Hoc tibi dictum tolle memor: certis medium et tolerabile rebus recte concedi*;

a 3-ik számúé: *Purius ex ipso fonte bibuntur aquæ*.

Bírálatunkat magára a pályázatra vonatkozó megjegyzésen kezdjük.

A minden lépten-nyomon való tapasztalás azt mutatja, hogy a görög és római költők műveit akkor fordítjuk legmértőbben, ha nemcsak tartalmukat, hanem formai művészetüket is másoljuk, annyival is inkább, mert a magyar az egyedüli nyelv, mely a *classicus versformákat* legtökéletesebben bírja utánózni s igazán élvezhetőkké is tenni.

Az eredeti forma feláldozásába csakis akkor nyugodhatunk bele, ha a fordító a modern verselésnek valóságos mestere, a mit a jelen esetben egyik pályázóról sem mondhatunk. Egyébiránt azt sem hallgathatjuk el, hogy a pályázat-követelte hatos jambustól a magyar fül rhythmikus érzéke sokkal jobban idegenkedik, mint a *distichontól*, mely még magyarossá is válhatik, mihelyt a hangsúly kellő elhelyezésére ügyelünk. És mennyivel művészebb alkotás a *distichon* a nagyon is egyhangú alexandrinushoz képest! Nem hiába nevezte el Lessing az alexandrinust *das National-Unglück der Franzosen*-nak, s a német költők legnagyobb része idegenkedik is tőle. Minek legyünk rajta mi, a kik rhythmus tekintetében annyira gazdagok vagyunk.

Ha már azt kívánja a pályázat, hogy a fordítás hatos jambusokban legyen írva, méltán megkövelhetjük, hogy a verssorok szabatosak legyenek.

A három pályázó közül az 1. számú fordításnak a szerzője a versformára nézve kissé naivul járt el. Tudta, hogy a hatos jambus alexandrinus és hogy a magyar költészetben is van alexandrinus, neki tehát a hatos jambus magyar Sándorvers és ebbe a formába öltözteti fordítását s észre sem veszi, hogy itt a hatos jambusnak híre sincsen.

Az 1. számú pályamű tehát, minthogy a pályázat szabályainak meg nem felelt, a pályázatban részt nem vehet. Nehogy azonban szerzője azt higgye, hogy csak a forma miatt nem nyerte el a pályadíjat, ki kell jelentenünk, hogy se verselése se nyelve nem kifogástalan, sőt az eredetinek egyik-másik helyét félre is érti.

Például a 127—8. vers így szól:

Kiket élém tevék, kisebb én se lések:
Olvasand népe az egész föle *terének*.

33—4. vers:

Már ifju koromban — főbb tisztségre *tettem*:
A főporkolábság egyik tagja lettem.

61—2. vers:

Sokat irtam, de mit gyengének találtam,
Jobbak reményében (emendaturis ignibus!) tűz *ölébe* hánytam.

120. vers:

Helyt adsz a Helikon *enyhnyújtó ölében*.

85. vers:

Néven *kül* ha *hagy* *mást* a sír mélye hátra
(a kakophoniának elriasztó példája!)

59. vers:

Szívem' felgyújtá a *költött lány*: Korinna.

Nem költött lányról van itt szó, hanem arról a városszerte ismeretes szépségről, a kit Ovidius a római költőknél szokásos discretióval nem saját nevén, hanem költött néven Korinnának nevezett.

53. vers:

Utánna (t. i. Tibullus után) jött Gallus, azt Propere követte.

Itt a fordító megzavarja a költők chronologiai sorrendjét. Az eredeti így szól:

successor fuit hic (t. i. Tibullus) tibi Galle, Propertius illi.

Tehát: Gallus után Tibullus, Tibullus után Propertius

A 2. számú fordítás megfelel ugyan a formai követeléseknek; elég jól gördülnek a sorai; de nem hibátlan.

A 9—10. vers így szól:

Nem voltam első sarj, a bátyám lett előbb:
Elöttem született ő ép egy év előtt.

«Bátyám» helyett «fivérem» teendő, mert bátyámról naivság azt mondani, hogy ő lett előbb: azt már maga a bátyám szó mondja; «előbb, előttem . . . előtt» monoton szófűzés. «Elöttem» helyett azt lehetett volna mondani, hogy «korábban», «ép egy év előtt» nem magyaros, «egy évvel előbb», «egy évvel hamarabb» így mondja azt a magyar.

A 22. versben kár volt a Maionides névhez ragaszkodni. Először mert magyarízatra szorul, másodsor mert bele nem illik a jambikus sorba.

A 25. vers így szól:

Magától nyert a vers rá illő dallamot.

Nem versről van itt szó, hanem prózáról. Odahagytam a verse-
lést — mondja Ovidius — és prózát akartam írni; úgyde prózám
annyira rhythmikus volt, hogy önként kínálkozott hozzá a dallam,
olyan volt, akár énekelni is lehetett.

A 31. vers:

Bátyám a húszadik évét tapossa már

kissé póriasan hangzik.

A 33—34. vers:

A zaenge kor első tisztét is elnyerém,

A három férfi közt egyik tag lettem én.

Az első sor döcögős, a másik meg furcsa és érthetetlen. Ovidius
azt mondja: a hármás-bírósnak én lettem egyik tagja.

A 61—62. vers:

Irtam bizony sokat, de gyengébb költeményt

Magam égettem el *javító lány hevé*n

mesterkelt és nem világos. Az eredetiben irónia van. Ovidius azt
mondja: a mit rossznak találtam, magam adtam oda javítani ... a tűz-
nek. Csak a 3. sz. pályamű szerzője értette meg. Így fordítja:

Irtam sokat, de a mi nem volt a helyén,

Megjobbítottam úgy, hogy azt elégetém.

A 81—82. vers:

Oh ők mi boldogok! jókor jött a halál:

A büntetés előtt mindkettő sirba szállt.

Ezt minden olvasó úgy érti, hogy Ovidius szülei hamarabb meg-
haltak, hogysen bűnhődtek volna, pedig fioknak a bűnhődéséről van
szó, a mit szerencsájükre már meg nem érték.

A 3. számú pályamű itt-ott jobb mint a 2. számú; de egészben
véve mégis valamivel hátrább áll. Verselése u gyanis kevésbé gondos, s
helylyel-közzel olyan kifejezésre akadni benne, mely nem költeménybe
való, vagy egyáltalában helytelen.

Szerző az alexandrinusnak csak másik felére fordít gondot: első
felében néha csak a szótagok számát nézi, sőt az ellenkező rhythmusba
csap át, úgy hogy az ő alexandrinusa néha fele magyar rhythmusú
accentuáló, fele meg idegen rhythmusú quantitáló vers.

Jó verselő érzi, hogy az alexandrinusban a 3-ik láb mennyire
kényes: oda okvetetlen jambus kell. Ha már metrikailag nem tiszta is,
legalább rhythmikailag jambusnak hangozzék. Például:

24. v. Írásom elsőben szabad mederben folyt

92. v. Kik tudni éltemből némit kívántatok

96. v. Tizedszer éltemben diszíté bajnokát.

74. v. Nem érze szégyent a száműzött férj miatt,

Úgyde erre nem igen ügyel a szerző. Hangsúlyos hosszú szótagot is tesz az ictus nélküli rövid szótag helyére, mi a jambikus olvasást lehetetlenné teszi.

Ime a példák :

6. v. Mikor a két consul harczolva elesett.
 19. v. Még engemet gyermekkortól az isteni
 28. v. Kényelmesebb díszszel lett szabva a togánk.
 37—40. v. Munkára sem testem, sem elmém nem szokott,
 S a feltűnést keltő dicsvágy nem izgatott;
 De a kiket mindig kedveltem : a Muzsák
 Figyelmemet folyvást maguk felé vonák.
 48. v. Jambusba' mindkettő éttárs, jó czimbora.
 50. v. Elbájoló auson-lyrát ha pengetett.
 58. v. A népnek egykészer ha borotválkozás
 69. v. Csaknem gyermekkorban adának nőt nekem.
 73. v. A harmadik késő korig társam maradt.
 76. v. Révén levék immár két ízben nagyapa.
 85. v. Ám hogyha a néven kívül más is marad.
 98. v. Tomiban a Pontus balpartján nyit nekem.
 111. v. Hol én habár fegyver zaja csattog körül,
 122. v. Holott ehhez máskor csak a sír ad jogot.

Ezek közül még legjobban hangzanak azok a versek, melyek magyarosan indulnak. Csakhogy az ereszkedő rhythmusból emelkedő rhythmusba való átcsapás furcsaság számba megy. Lehet a jambikus sort magyarosan is kezelni, még pedig úgy, hogy rhythmusa emelkedően indul s emelkedően végződik. Hadd bizonyítsam azt a következő sorral :

A sötétség miatt nem látni semmi jelt.

vagyis :

Így lehet a metrikailag be nem váló szókat a versbe illeszteni, a nélkül, hogy a taktus legkisebb kárt is szenvedjen, s a mellett még magyarosan is hangzik.

Még o két verset említjük :

102. Nem volt kisebb rossz ez, mint a fogság maga.

Ez csak a papiroson jambikus vers. Azt hogy : kisebb rossz ez, minden ember így ejti : kisebb rossz ez.

53. Követett Galle ő téged, Propere Tibullt.

Minden tekintetben gyalró. Azt akarja mondani : Tibullus volt neked, Gallusom, az utódod, ő neki meg Propertius.

A prosodiára nézve megjegyezzük, hogy a 28. vers végén álló

togánk ép olyan hiba, mintha próbálni helyett azt mondanók, hogy próbálni.

A 39. v. végén álló Muzsák (Múzsák helyett) valóságos botrány.

A mi a kifejezésbeli kisebb-nagyobb hibákat illeti, a következőket idézzük;

16. v. tanár. Nem költeménybe való szó. Régi római tanítóra meg éppenséggel nem illik.

43. v. éttárs. Se mint szó, se mint fordítás be nem válik.

45. v. Sokszor szavalt Properc tüzes gerjelmeket

Gerjelem ellen tiltakozik a magyar nyelv. Ép olyan rossz, mint ha terjedelem helyett azt mondanók, hogy terjelem.

97—98. v. S im akkor búvhelyet a sértett fejdelem

Tomiban, a Pontus balpartján nyit nekem.

búvhely nem csak rossz, hanem a mellett csúf is. *búvhelyet nyitni* aligha alkalmas a számkivetés kifejezésére.

129. Tehát ha *bárd* előtt feltárul a jövő.

Még a magyar költőt se mondhatjuk bárdnak, annál kevesbbé a rómaid.

Ennyit a három pályaműről. A mit elmondottunk, úgy hiszszük, elégséges annak igazolására, hogy egyik sem felel meg tökéletesen a pályázat követeléseinek. Ha azonban nem nagyon szigorúan vesszük a követelések mértékét s úgy tekintjük a dolgot, hogy a pályadíj nem annyira kitüntetésül, mint további buzdításul akar szolgálni, a Hoc tibi dictum stb. jeligével ellátott 2. számú pályaművet tartjuk jutalmazni valónak.

PONORI THEWREWK EMIL.

MAGYARORSZAG A NAGY SÁNDOR-MONDÁBAN.

Azon ismertetés után, melyet dr. Pozder Károly tanár úr a *Sáhnáméh*-ban foglalt Nagy Sándor-mondáról közzétett (Egyet. Phil. Közlöny XX. évf., 1896. 430—439. l.), a magyar olvasóközönség érdeklődésére számíthat azon hír, hogy a *Sáhnáméh* keletkezésének idejéből és talán ugyancsak mohamedán országból ránk jutott a Nagy-Sándor-mondának olyan alakulása is, melyben Magyarország szerepel. Ezen körülmény több mint philologiai curiosum; mi magyarok multunk dicsőségének egyik újabb jelét láthatjuk benne. Hogy akadt író, bármily nyelvű és nemzetiségű, a kinek a csapongó phantasiája addig nem nyugodott, míg a magyarok vitéz népében meg nem találta azon ellen-

felet, a ki a legméltóbb küzdőtársa az ókori hódítónak: ez bizonyára fölér akár egy magasztaló himnussal, melyet netán a régi időben valaki a magyarok vitézségéről zenghetett volna.

A szóban forgó Nagy Sándor-monda zsidó eredetű. Midőn Nagy Sándor Egyiptom meghódítására indult, útját tudvalevőleg Phönicián és Palæstinán át vette. A zsidó történetírók. első sorban Josephus Flavius, sokat tudnak beszélni azon kíméletes bánásmódról, melyben Nagy-Sándor ez alkalommal a zsidókat részesítette. Ezen idő óta Nagy-Sándor kedvelt hőse a zsidó történetírásnak és idővel mesehőse és regényhőse is a zsidó irodalomnak. Alig van a nagy talmudi vagyis rabbinicus irodalomnak egy terméke, melyben hiányoznék Nagy Sándor nevének dicsőítése. A középkor kalandos világában még csak többet regéltek Nagy Sándorról. Így történt, hogy a tizedik században Dél-Olaszországban olyan zsidó történeti munka keletkezett, melyben Nagy-Sándorról egész regényt olvashatunk; ezen munka Josephus Flavius görög művének héber fordítása akar lenni és azért Héber Jóséphónak, azaz a héber Josephusnak adja ki magát. E munka az irodalomban a szerzője után, a ki Jóséphon, Gorion fiúnak nevezi magát, *Gorionides* néven ismeretes. Még csak nem rég igen behatóan foglalkozott vele Trieber Konrád, *Zur Kritik des Gorionides* (Nachrichten der kön. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, philologisch-historische Klasse, 1895 4. füzet, 381—409. l.).

A *Gorionides* megjelenése, úgy látszik, virágzásra juttatta a Nagy Sándor-féle mondaköltést. Innen túl igen sok Nagy-Sándor-monda keletkezik a zsidóknál. Egyikében ezek közül Magyarország is szerepel és erről akarok itt egyet-mást elmondani.

A magyar vonatkozású Nagy Sándor-monda csak újabb időben lett ismeretes. Kétszer-háromszor már azelőtt is szóltak ugyan róla a szaktudósok, de olvashatóvá csak azóta lett, mióta Israel Lévi, egy párisi tudós, francia előszó kíséretében a szövegét kiadta: *Un nouveau Roman d'Alexandre*, ebben a gyűjteményes munkában: *Festschrift zum achtzigsten Geburtstage Moritz Steinschneider's* (Leipzig, 1896.). Az előszóból átveszszük a következő adatokat: A terminus ad quem meg van adva azon oxfordi kézirat által, mely a mondat tartalmazza; ezen kézirat ugyanis 1325 körül készült. A terminus a quo kitűnik abból, hogy Sándor anyja *Galopatriának* neveztetik, már pedig ezen orthographia megegyezik azzal, mely a X. századból származó, Leo érsekpap által írt *Historia de Proeliis* című munkában található. A helyesírás egyéb jelenségeiből aztán kitűnik, hogy a munka a XI. és XIII. század közé tehető. A hazája valószínűleg Dél-Olaszország, tehát némileg rokon a fent említett *Gorionidessal*. — Maga a monda nagyon silány, még a Nagy Sándor-monda történetére nézve sem szolgálatat érdekes

mozzanatok. Többi társaitól abban különbözik, hogy meseköltő buzgalmában mellőz minden történeti részletet és csak a regényest és kalandost tartja meg.

Ilyen történetgyűlölő munkában nem csoda, hogy a történetnek durva arczulütésével Magyarországgal is találkozunk. Egyébiránt mindjárt az első ország, mely benne említve van, ^{né}míleg érdekel bennünket. Makedóniai Fülöp háborút visel az *izmaelitákkal*, azaz a törökökkel, a kik berontottak *Tórgáma* országába. A *Tórgáma* szóban, mely nem más mint a szentírásban előforduló *Tógarma* (I. Mózes, 10. fejj., 3. vers) egyik változata, tudvalevőleg sokan a török-ugor népesalád ősi nevét látják; ezen Tógarmától vezetik le a krónikások a magyarok eredetét is (l. cikkemet: *A magyarok a bibliai néprajzi táblában*, Ethnographia, 1896. 4. füzet). *Tórgáma* e szerint a magyarok őshazája, a Perzsiától északra eső föld. A Sáhnáméban is előfordulnak a *turk* hadak, habár más összefüggésben. Ama héber szerző, úgy látszik, hallott valamit a török népnek mozgolódásáról Közép-Ázsiában; minthogy pedig a makedón birodalom bekeblezte magába Perzsiát is, úgy beszéli el a dolgot, hogy a makedón király háborút visel a turkok földjén is. Természetesen nincsen szándékunkban szerzőnk történeti tudását szépítgetni, csak eljárást akartuk megmagyarázni. A *Tórgámában* viselt háború, sajnos, csak érintve van, és így ezen érdekes részletről többet nem tudhatunk meg.

Az elbeszélés további menetében szerzőnk enlíti *Tógíra* országát: «Éselmentek azon országból és elérkeztek *Tógíra* országába; ekkor a *tógír* király kiv onult Sándor ellen hatalmas sereggel és megkezdődött a csata közöttük. mindkét részről sokan estek el, de mégis Sándor lett a győztes. *Tógíra* királya pedig elmenekült egy barlangba. Midőn azt Sándor-nak hírül vitték, tüzet rakatott a barlang nyílásánál, úgy, hogy a füst behatolt a barlangba, a mitől *Tógíra* királya meghalt.» Azután elmondja a szerző, mint üldözte Sándor a sereget és mint kegyelmezett meg neki. — Az egész dolog itt bennünket a *Tógíra* név miatt érdekel; ezen név is összefügg valahogyan az *ugor* vagy *turk* elnevezéssel. Itt megemlíttük, hogy a Gorionides elbeszélése szerint is szerepelnek a *urkománok* és *tógarmok* a Nagy-Sándor-mondában (6. fejezet elején).

A *Tógíra* részlet után rögtön a *Joguli* ország következik. Ezen név, melyet különben egy másik kézirat *Jóbilá*-nak ír, nagyon emlékeztet a magyarok ősi történetében olyannyira emlegetett Joguriára, Jogurországra. *Joguli*, mely a héber írásban könnyen *Joguliából* romolhatott el, nyilván annyi, mint *Joguria*. Ezen föltevésünkben megerősít bennünket azon körülmény, hogy ugyanazon ország *Chavilá*-nak is nevezetik, a mi nem más, mint a hazai krónikák *Evilát*-ja. Az idevonatkozó darab ugyanis így hangzik: «Onnan elvonult a király és eljutott *Joguli* orszá-

gába. Átkelt a vizen tutajokon (vagy tömlőkön? a héber szó ezt is jelentheti), és eljutott *Chavila* országába». Sándornak tapasztalatai ez országban tovább nem foglalkoztatnak bennünket (az elbeszélés magva az, hogy nem az asszony, hanem a férfi fekszik a gyermekágyban), inkább kiemeljük még egyszer, hogy a szöveg szerint *Jogulia* és *Chavila* egy és ugyanazon ország, a mi igen becses adat a magyarok ősi történetéhez.

A Magyarországról szóló részt egész terjedelmében közöljük :

«Történt pedig ezek után, hogy a király utnak indult egész hadával és *Hágár* országa (= Magyarország) felé tartott.» Jelentették neki : «Ime, a *hágár* király harczolni jön eleibéd.» A király pedig nevetett és mulatságosnak találta a dolgot. És küldött követeket *Hágár* királyához, mondván : «Ugyan mit gondolsz, hogy nyakaskodol és sereget gyűjtesz, hogy velem harczoljál? Hát nem hozták neked hírlül, hogy mit tettem erős kezemmel és kezem alá hajtottam a népek birodalmait?» A követek elmentek és jelentették neki, mondván : Így és így beszélt Sándor. Ekkor *Hágár* királya így felelt a király követeinek : «Mondjátok meg uratoknak, hogy mi a bűnöm és mi a vétkem, hogy im jössz harczolni velem és elpusztítani országomat?» És elmondták a királynak az ő szavait. S ez mondta egész népének : «Tartsátok készen fegyvereiteket, mert a holnapi napon összetűzök vele és alább szállítom a büszkeségét». Elrendezték a fegyvereiket és mentek harczolni a királylyal. *Hágár* királya pedig már azelőtt megparancsolta volt, hogy egész birodalmában kutakat, gödröket és vermeket ássanak és takarják be azokat szalmával és tarlóval, hogy megboltoljanak és beleessenek Sándor és a serege. Hírlül vitték a dolgot Sándornak és nem tetszett neki ; félt bementni azon kutak mélysége miatt, melyeket *Hágár* királynak szolgálai ástak volt. Elküldött tehát újból *Hágár* királyához és mondta neki : «Hallgasd meg tanácsomat és ne nyakaskodjál velem ; jer kérlek, hozzám, hozz nekem adót, akkor azután elmegyek békével és nem pusztítom el az országodat.» *Hágár* királya beleegyezett, hogy így történjék. És eljött *Hágár* királya válogatott vitézeivel, magával hozván igen sok drágakövet ; azt odaadta a királynak, a király elfogadta és elvonult országából.»

Idáig terjed a Magyarországról szóló rész. Jellemző, hogy rögtön ri Sándornak palaszinai útja következik, így tehát magyarok és zsidók egymás mellé kerültek. Maga az elbeszélés, mint látni lehet, ezen részben nagyon józan, nincs benne semmi phantastikus és meseszerű ; akár tényleg minden úgy történhetett volna. Az egymásnak való üzengetés, tudjuk, általános szokás volt az ókorban és még a középkorban is. A magyar király védekezési módja sem áll példátlanul, megtörtént az máskor is ; nincs is benne valami speciális magyar vonás. A mi azonban

különös meglegedésünkre szolgál, az azon körülmény, hogy Sándor *jél* a magyar királytól és nem mer vele hadakozni; igaz, hogy egy Nagy Sándor mindamellett nem retirálhat és így az író helyesen cselekszik, midőn a magyar királylyal adóval váltatja meg a békét, de az elbeszélés így is elég tanulságos annak a felismerésére, hogy az árpádkori Magyarország milyen hírben állott a távoli népeknél. Valószínű ugyanis, hogy ezen Nagy Sándor-monda a Keleten iratott, azaz arabs mintára, a hogy a zsidók ezen időtájban egyáltalában mindent arabs mintára írtak, a mi nem tisztán vallástudomány, úgy hogy a mi elbeszélésünk ezen tekintetben is hasonlít a Sáhnaméhoz; az arabs minta még akkor is állhat, ha a munka hazája Dél-Olaszország volna.

Dr. KRAUSZ SÁMUEL.

AZ «EPHESUSI MATRONA» IRODALMÁHOZ.

Ismét új adalékkal kell szaporítani a hűtlen özvegy ezredéves történetének feldolgozásait a mi irodalmunkban, melyet már eddig is három változatban ismerünk: a *Historia Septem Sapientium* 1573-iki szövegében, Verseghy Ferencz «Szentesiné»-ben, (l. Heinrich G. czik-két, Közl. 1878.) és Jókai «Mire kell a fűmag?» című meséjében (l. Közl. 1895. 253. l.), mely tárgya szerint teljesen ide tartozik, bár a forrásnak, melyből merítette, koszorús költőnk sincs tudatában.

Irodalomtörténészeink figyelmét, úgy látszik, eddig kikerülte, hogy Kis János is feldolgozta e tárgyat kis elbeszélő költeménynyé. Megvan «Versei»-nek 1815-iki Kazinczy-féle kiadásának II. kötetében, a 155-ik oldalon, honnan 184 páros rímű Zrínyi-sorban folyik a 161-ik oldalig. Kis János szorosan ragaszkodik forrásához, Petronius Arbitr «Satiricon»-jának 111. és 112-ik fejezetéhez, hol Eumolpos a Tarentum felé menő hajón meséli el az «Ephesusi Matrona» történetét. Hogy tényleg csak Petronius az ő forrása, az tartalmi összehasonlításra kívül a tizenkét sornyi bevezetésből is kitűnik, melyben elmondja, hogy nincs ennél «kopottabb ó mese», s ő mégis vállalkozik újból való elregélésre, ha mindjárt nem is lesz jobb «múzsájának munkája», «mint Petroniusznak híres Matronája», talán mégis «lel olyakat, kiknek kedves» lesz.

A történetet széles körülményességgel mondja el, bőven szúrva közbe tanulságos megjegyzéseket, melyek mind arra mutatnak, hogy őt mesénknek kivált erkölcsi tartalma, a hiú, könnyengondolkodó, magafeledt asszonynak elrettentő példája indította újból való feldolgozására. Tartalma röviden következő.

Lakott Ephesusban egy igen szép asszony, ki nemes szivéről, böles gondolkozásáról híres volt mindenfelé:

«Minden anya tette tükörül nemének,
Minden férj dicsérte kedves hitvesének.»

Szerető férje is volt, a ki azonban korán elhúnyván, mérhetetlen banatba süllyeszté őt; nem vigasztalhatja meg még holtában is róla gondoskodó férjének végrendelkezése sem, mert hisz «földi kincs egy jó férjet» nem pótolhat. Magánkívül van fájdalmában, holott:

«De sok özvegy látszik félholtnak, ájúltnak,
Ki szerencsés utat kíván a' kimúltnak;
'S figyelmét függesztvén a' még meglévőkre,
Míg sir is, számot tart újabb szeretőkre.»

Nagy bánata mindenkit meghat, pedig

«— — — — — tudnivaló,
Akármelly keserv is gyakorta megcsaló.
— — — — —
'S egy kis kevélységgel mindenkor elegyes,
Mutatni akarván, melly jó ő 's melly kegyes.»

A mi özvegyünk a napfényt is átkozza nyomorúságában, férje sírboltjába megy és megfogadja, hogy utána hal. Kiséri hű cselédleánya is, ki együtt nevelkedett vele és most is a halálban sem akar elválni tőle. Az asszony szüntelen csak azon jártatja esztét, hogyan juthatna legjobban férjéhez, a halottak bir odalmába. Komikus anachronismussal mondja költőnk:

«Legsebesebb postán egy *pistol* küldhetné»

a másvilágra, de minthogy még egy kis korig szemeit a koporsón legettetni szeretné, éhhalálra szánja el magát szobalányával együtt. Két nap el is telik így éhgyomorral való siráncokzásban és búsulásban, mikor a történet hirtelen új fordulatot vesz. Nem messze a temetőtől ugyanis egy akasztott zsiványt «éjtnap» ott strázsált egy katona, kinek szigorúan meghagyták, ha akár rokonai, barátai, akár mások ellopják a holtat, akkor ő kerül kötélvégre. Ennek a katonának feltűnik éjjel a világosság a sírboltban, kíváncsisága odacsalja, midőn még jajgatást is hall, lemegy, hol a síró özvegyet találja. Résztvevő kérdéseire a leány ad felvilágosítást, valamint arról is, hogy ők most itt éhkelni akarnak; szándékuk ellen a katonának nincsen kifogása, csak engedelmet kér, hadd költthesse el náluk kevés vacsoráját. A jóízű falatozástól először a cselédnek megy el kedve a meghalástól, kezdi lebeszélni asszonyát: hogy mit is nyer avval a halott, ha mindjárt hozzája temetkeznek is; hogy a

férj aligha gyászolta volna ennyire feleségét; hogy még fiatalok is és hús esztendejükkel még várhatnak örömet az élettől; hogy a halál soha nem jó korán stb. E rábeszélő szavak meg is ingatják szándékában, de végképen fel is hágy vele, mikor addig-addig nézegeti a deli legényt, hogy végre szebbnek találja holtjánál, s még ott a koporsó mellett férjéül fogadja a katonát.

Ezen közben zaj hallik az akasztófa felől, a vitéz odaszalad, de már későn, mert a holttestet ellopták. Roppantúl megijjednek ezen a bajon, minthogy a katonának élete forog veszélyben, de a furfangos eszű cselédleány kibúvót talál és ezt ajánlja:

«A' mi halottunkat akaszszák helyébe.
Ki esméri? Senki nem néz ott szemébe.»

S az asszony habozás nélkül rááll. Itt végződik a történet. A költő szemrehányó felkiáltással fejezi be:

«— — — — — Óh csélcsep fejér nép!
Az asszony csak asszony, némellyik igen szép.
Némellyik nem igen; de csak hívebb volna,
A' kevésbbé szép is eléggé bájolta.»

E tartalmi kivonatból láthatjuk, hogy Kis János Petronius meséjét a maga teljességében veszi át; új elemeket nem visz elbeszélésébe, nem is vesz el belőle semmit. Nem is az a célja, hogy a régi történetet új alakba öltöztesse, mint azt Verseghy legalább a személyek neveinek magyarosításával tette; csak Petronius latin munkáját akarja a latinúl nem tudó közönséggel megismertetni. Verseghy «Szentésiné»-jével semmi kapcsolatban nincsen. Úgy látszik, mintha egyik sem ismerné a másik költeményét. Forrásuk is egészen más, mert míg Verseghy teljesen Voltaire «Zadig»-ja után indul, addig Kis János egyenesen Petronius «Matrona»-ját ülteti át irodalmunkba.

TOLNAI VILMOS.

HAZAI IRODALOM.

Latin nyelvtan, írta *Csengeri János*. Budapest, Wodianer F. és fiai (Lampel R.) 1895. — **Latin olvasókönyv**, összeállította *Csengeri János*. Budapest, Wodianer F. és fiai (Lampel R.) 1896.)*

I. Nyelvtan (Alaktan). A kiadói értesítés már jó eleve hírt adván a dr. Csengeri János készülőben levő latin nyelvtanáról, bizonyára so-

* Mivel Cs. könyvei a latin nyelvtanítás terén több tekintetben úttörő munkák, érdemesnek tartjuk reájok e tanulmány ismertetésben még egyszer visszatérni. V. ö. Weber István hírlátat 56. és 336. l. Szerk.

kan voltak philologusaink közül, kik az írónak tankönyvirodalmunk terén eddig elért sikerei folytán velem együtt méltó érdeklődéssel néztek e munka elé. A munkához fűződő várakozásunk természetes alapja az, hogy a nyelvtudomány mai színvonalán álló iskolai latin nyelvtan, mely e mellett a gyermek felfogásával és az iskola tényleges szükségével is összhangzásban álljon, nálunk máig sincs megírva s egy jó iskolai latin nyelvtan szükségét sok tanár érzi.

A mit Csengeri munkája előszavában a Bartal-Malmosi nyelvtanáról, mint idáig legjobb iskolai latin nyelvtanunkról mond, jó részben magam is aláírom. S mindennekeftig igaz, hogy nagy terjedelmével és némely fontos nyelvtünemény tárgyalási módjával nem felel meg az iskola igényeinek. De az is igaz, hogy Barta-Malmosi után tankönyvirodalmunknak emez ágában határozott decadentia állott be. Az írók érezvén, hogy azon akadályokat, melyek a Bartal-Malmosi nyelvtanának általános elterjedését gátolták, magok elől elhárítani nem tudják, a helyett, hogy a tárgyalási módot igyekeztek volna könnyebbé tenni, a régi megszokott irányhoz kezdtek visszatérni s míg magyar nyelvtanításunk hova tovább tudományos jelleget ölt, a mennyiben a nyelvtudomány vívmányainak lépten-nyomon több eredményét igyekszik értékesíteni az iskolában: a latin nyelv körében a régi mechanicus, paradigmás nyelvtanítás kezd újra lábrakapni.

Csengeri latin nyelvtanának legfőbb érdeme, hogy ez irányzatot jó részben ignorálva, a Bartal-Malmositól meghonosított philologiai módszert igyekszik világos és rövid tárgyalásával s a nyelvtünemények kellő csoportosításával némileg könnyebbé tenni s ily módon a nyelv jelenségeit a gyermek előtt felfoghatóbbakká és érthetőbbé tenni. E törekvés már magában érdem. Ha pedig kitűzött célját teljesen el is éri vala, nyelvtana ez idő szerint a legjobb iskolai nyelvtanunk lett volna. Sajnálattal kell azonban előre is kijelentenem, a mit az alábbiakban igyekezni fogok bizonyítani, hogy — bár a munkának sok kitűnő részlete van — az író törekvése nem sikerült minden irányban, a régi didaktikai irány követőinek tett concessiók néhol zavarólag hatnak a tárgyalás rendszerére, a rövidsége való törekvés miatt pedig sok fontos nyelvtünemény magyarázatát a tanárra bízva, vagy csak egy zárjelbe tett kifejezéssel czéloz reá. Ugy, hogy bár e könyv kétségtelen haladást jelez tankönyvirodalmunkban, a latin nyelvtan kérdése nincs vele teljesen megoldva.

A munka bevezetése a legszükségesebb hangtani ismereteket adja. Ehez is van egy pár szavam. A mássalhangzók táblázatos összeállításánál az egyszerű mássalhangzókat két csoportba foglalja: *némák* és *félhangzók* alatt. Az utóbbi czímen, mely alá a liquidák, nasalisok és spiransok vannak osztva, megakadtam. Mit akar e cím jelenteni? Azt-e, hogy az alá-

sorozott mássalhangzók legnagyobb része a nyelvtudományban sonans és consonans szerepet visz? Aligha, mert ez egyrészt nem is áll mindenik mássalhangzóra, másrészt e felfogásnak ily iskolai compendiumban nem is volna helye. Tán inkább azt, hogy e mássalhangzókat önmagukban is lehet huzamosan ejteni, mint a magánhangzókat? De akkor nevezzük a csoportot az explosivákkal szemben az általánosan használt névvel *continuáknak*, *huzamosaknak*, annyival is inkább, mivel a *jél-hangzó* (semivocalis) nevezet már egészen másra, az *i* és *u* hangokra van a nyelvtudományban lefoglalva, mint a mely hangzók gyakran *j* és *v* mássalhangzókká válnak. Látom ugyan, hogy ez elnevezést a szerző Ziemertől vehette, ki szintén így nevezi e csoportot; de nála is helytelennek tartom.★)

A 3. §. a szótagok *menyiségéről* szól. Igaz, hogy e cím megfelel a latin *quantitasnak*, mindazáltal én a gyermek előtt a szótagok *mértékéről*, vagy éppen *időmértékéről* szólnék.

A szerző e hangtani bevezetésben teljesen mellőzi a *hangráltozásokat*. Helyes. Első osztálybeli gyermekekre nézve magam is céltalan dolognak tartom. De aztán annál szükségesebbnek vélem a flexio tárgyalása folyamán egyenesen az illető helyen adandó hangtani magyarázatokat, a melyeket aztán a könyv végén mintegy függelék gyanánt czélszerű rendszerbe is foglalni, mint Bartal-Malmosi tette. Csengeri már a *declinatio* és *coniugatio* közben is rendkívül tartózkodik a hangtani fejtegetésektől, végül pedig a szórványosan adott hangtani jegyzeteket sem foglalja rendszerbe. Úgy látszik, árnyékát is kerülni akarja a túlherhelésnek, pedig szerintem a maga helyén adott hangtani magyarázat éppen nem terhelő, hanem könnyítő eljárás, a mennyiben az érthetetleneknek látszó nyelvalakok gépies megtartása helyett a nyelvtünemények megértését mozdítja elő. Hogy mily szűk marokkal méri Cs. a hangtani magyarázatot, annak feltüntetésére legyen elég egy pár fontosabb példa.

A *participium perfectum* és az *activum participium* instansnál inkább *kétféle* képzőt ad (amannál *tus*, *a*, *um* és *sus*, *a*, *um*; emennél *turus*, *a*, *um* vagy *surus*, *a*, *um*), mintsem hogy a két képzőt hangtaniilag összefűzné. *Edo* ige ragozását így adja: *ēdo*, *ēdis* vagy *ēs*, *edit* vagy *ēst*, *editis* vagy *ēstis*, *a* nélkül, hogy a kettős alakok magyarázatát egy betűvel is érintené. Hogy a *rapio* igéből hogyan lesz az összetétel alkalmával *abripio*, *abreptus*, *cipio*-ból *accipio*, *acceptus* sat. egy szóval sem említi. Megvallom, az ily hangtani magyarázatokat jóval nagyobb számban s egyszersmind *világosabban* ohajtanám. Így pl. nem eléged-

★) A nyelvtan forgalomba hozott példányaiban úgy ez elnevezés, mint az alább kifogásolt tételek némelyike éppen e bírálat értelmében, mely a könyv approbatiojához is alapúl szolgált, már ki van javítva.

ném meg azzal, hogy az *a*-tővű névszók többes genetivusának a jele: *rum*, eredetileg *sum*, hanem megmondanám a hangtani törvényt is, hogy az *s* magánhangzók közt *r*-ré változik, s erre hivatkoznám a *genus* (gener-) és ehez hasonló tövek ragozásánál, sőt ez alapon a *melior-melius*-féle comparativusokat is *s*-töveknek tanítanám. Jobban kiemelném, hogy minden többes accusativus végszótagja az *m* kieste után pótlónyújtással hosszúvá lett stb.

A latin alaktan fő részét a *flexio* előterjesztése képezi, melyet a nyelvtudományi módszer a *tőrendszer* alapján fejt ki. Csengeri is teljesen e szerint jár el *s* tárgyalása a *declinatio* nézve sikerült is, legfőlebb szükségességére szolgál itt-ott némi hátrányára. A névszótöveket 3 osztályba sorozza, elsőbe az *a* és *o*-tövek csoportját, másodikba az *i* és másalhangzós töveket, harmadikba az *u* és *e* töveket s ugyanilyen sorrendben tárgyalja is őket (a fő- és mellékeveket együtt). A casusok alakulását csak a legszükségesebb esetekben magyarázza s végül az összes tövek tárgyalása után úgy végzeteiket, mint a pusztá esetjeleket összeállítja. Ennek a résznek a tárgyalása eléggé szabatos. Erre törekszik a szerző még a műszavak megválasztásában is, nem beszél *nér-ragozásról*, hanem *néchajlításról*, nem tanít a casusok ragjairól, hanem *esetjelekről* (s csak ritkán siklik a *tolla* a rag-kifejezésre). Nála a vocativus, nagyon helyesen, nem casus, mert semmi mondatbeli viszonyt nem fejez ki.

Újítás számba megy a szerzőnek azon eljárása, hogy a névszó töve mellé a gyermek felfogásának megkönnyítése céljából fölvette az újabb német iskolai latin nyelvtanokban nagyon elterjedt *Wortstock*-ot: *törzsököt*, értve ez alatt a szónak azt az alakját, mely a hajlítás alkalmával mindvégig változatlanul marad. Pl. *rosa*, tő: *rosa*, törzsök: *ros*; *dominus*, tő: *domino*, törzsök: *domin*. Igaz, hogy ez a régi mechanikus tanításnak tett engedmény, mert hisz e törzsök mellé gépiesen meg kell tanulni és hozzá függeszteni az esetek régi végzeteit; de ha az eljárás a nyelv tanulását megkönnyíti a nélkül, hogy a tő ismeretét a gyermek tudatában elhomályosítaná: örömmel fogjuk üdvözölni. Értékét azonban csak a gyakorlat fogja megmutatni.

A *declinatio*hoz, mint szabatosan kidolgozott részek, méltán csatlakoznak a fokozásról és névmásokról szóló fejezetek is.

Kevésbé sikerültnek tartom a coniugatio tárgyalását, a mi pedig a latin alaktannak kétségtelenül legfontosabb része. A szerző újításai is, a melyeket, mint methodikai fogásokat az eddigi szokástól eltérőleg fölvetett, itt állják ki legkevésbé a kritikát. Bár tagadhatatlan, hogy az író grammatikai tudásának java részét vitte bele az szakaszba is és a latin ige több fontos sajátosságának kidomborítását éppen úgy, mint az iskolai

nyelvtanainkban megszokott számos ferdeség mellőzését örömmel észlelhetjük benne.

A könyv sajátosságai közé tartozik, hogy az igét minden tőalakjában az egyes harmadik személyben adja. Ez eljárásban a szerző a tantervi utasításokat követi. Csak az a kérdés, hogy a tantervi utasítások e tekintetben a rendszeres nyelvtani tárgyalásra is vonatkoznak-e, vagy csak a latin nyelvtanítás első időszakára nézve adják e bölcs tanácsot. Mert ha a rendszeres grammatikára is vonatkozik emez utasítás, akkor kénytelen vagyok ezt magát is elhamarkodottnak tekinteni. Nem is követte az utasítások eme pontját idáig egyetlen rendszeres nyelvtanunk sem, ellenben a latin elemi olvasó könyvek közül több adta így az igét a tanítás azon fokáig, a míg az ige rendszeres ismerete föl nem tehető. És ez meg is maradhat így, mert ha a latin igét állandóan és rendszeresen harmadik személyben akarnók adni, akkor meg kellene változtatni az összes hazai és külföldi szótáriródmalmat, a mi pedig nem áll hatalmunkban. De meg nem is látok benne olyan nagy didaktikai nyereséget, a mely megérdemelné, hogy érte az egész iskolázott világ megcsontosodott szokásával szakítsunk. A pædagogia feladata az ismeretszerzés megkönnyítése; ez az eljárás pedig a latin ige megismerését megnehezíti. Eddigelé ugyanis a grammatikusok 4 tőalakkal határozták meg a latin igét ily módon: *capio, capere, cepi, captum*. Most ha a meghatározást harmadik személyben adjuk, a 4 alak nem elég, mert a præ. imp. 3-ik személye *capit* még nem mutatja, vajjon mássalhangzós, vagy i-tövé igével van-e dolgunk, ezért ötödik alakját is föl kell venni az igének a meghatározásba. És Csengeri föl is veszi a tantervi utasítások értelmében az imperfectum participiumát s az egész tárgyalás rendszerén át ekként sorolja fel az igéket: *capit, cepit, capere, capiens, captus*. Ez, azt hiszem, nem mondható a tanulás megkönnyítésének.

Másik nevezetes sajátossága könyvünk eme szakaszának az *igetövekre* nézve elfoglalt álláspontja, melyet a szerző az előszóban ekként ismertet meg: «Az igéknél beírtam az imperfectum- és perfectumtő felállításával. Nincs is több. Képtelenség az, hogy az *u*-tövé supinumból származzék az *o*-tövé befejezett s beálló igenév. Ezért már mások is elvetik a supinum-tövet, pl. a Ziemiér grammatikája.»

A mi először is e nyilatkoznak a supinum-tőre vonatkozó részét illeti, azt egészen aláírom. Csak az a kérdés, hogy az elvetett supinumtövet nem kell-e a tanításban mással helyettesítenünk. Mert pl. igaz, hogy Ziemiér is elvetette, de fölvette helyette a participium perfecti passivi-t s *Participialstamm*nak, általában pedig *Perfectivstamm*nak nevezi; minthogy pedig e participialis tövet a benható igékre való tekintetből neutrum genusban adja, e tő teljesen összeesik a régi supinum-tővel, csak helyesebb czímet ka-

pott. Kérdés tehát, nem kell-e fölvennünk e participialis tövet? Az actio-tövek közé, igaz, hogy nem illeszthető be. De hát mire valók a tőalakok? Nemde arra, hogy belőlök a többi összes igealakokat előállítsuk. Az pedig tény, hogy a latin igeének minden összetett időalakja — a perfectumok összes szenvedő alakjai s az actio instansnak u. n. körülírt igeragozása — mind e participialis töből áll elő. Ha másért nem tehát, mint az összetett időképzések tőalakját, föl kell vennünk a tőrendszerbe. Mikor pedig azt látjuk, hogy a participium perfectumban az ige olyan gyökérbeli változásokat mutat, mint *colo: cultum, vello-vulsum, sero-satum, foreo-fautum, sisto-statum* stb., s mikor e változások sem az imperfectumi, sem a perfectumi tövel nem állanak kapcsolatban, hanem egyenesen a közös alapúl szolgáló *igető* módosulásai: akkor egyenesen kényszerítve vagyunk rá, hogy az igeének ezt a formáját és előállítását, a melyből annyi más időalak képződik, mintegy másodrendű tőalakot, épen úgy, mint az imperf.- és perfectumtövet megmagyarázzuk. Az iskolai latin nyelvtanok tényleg lapokat fordítanak e tőalak kifejtésére supinumtő cím alatt. Csengeri ügyet sem vet rá, mivel tőalakként nem szerepelteti, hanem pusztán annyit mond, hogy «a participium perfectumot (*i)tus, a, um* és *sus, a, um* képzővel képezzük a hosszú hangzós töveknél s az u töveknél az imperfectum-tőből (a mi már magában is furcsa, mert hogy lehet perfectumot az imperfectumból származtatni!), a többieknél a gyökérből; de az *ē*-töveknél is a gyökérből akkor, ha az *ē* nem marad meg, pl. *monet: monitus.*» Igaz, hogy később, mikor az igéket az imperfectum- és perfectumtő képzése szempontjából felsorolja, főlemlíti a participium perfectumot is, de csak a meghatározás végett.

Az előszónak az igtövekre vonatkozó főntebbi kijelentéséből az is következik, hogy Csengeri a *tiszta igtövet*, mint az az actio-tövek alapját jóformán alig veszi figyelembe. Sőt könyve 54-ik lapján így nyilatkozik: «Mind az imperfectumtő, mind a perfectumtő már képzett alakok s az igeének amaz eleméből származnak, melyet *gyökérnek (radix)* nevezünk. Megesik azonban, hogy ez a gyökér azonos az imperfectum-tővel!» A 60-dik lapon meg azt mondja, hogy «az imperfectumtő az igtőből van képezve, mely egyúttal rendesen az illető szócsalád *gyökere.*» Tehát az igtövet egynek veszi a gyökérrel. Pedig amaz csak egy igeének, emez pedig az igével együtt egész szócsaládnak az alapeleme. Igaz, hogy a kettő összeesik az u. n. *gyökérigéknél*, de nem nagyobb-e a származott igék száma? Pedig egy *animadverto* töve nem lehet az illető szónak gyökere is? E hibás felfogás következménye aztán, hogy pl. *amat* igeének *ama* elemét Csengeri nem veszi igtőnek mint a nyelvtanírók általában, hanem csak imperfectumtőnek, holott e tekintetben a szóképzés is el-igazíthatta volna (*ama-tor, ama-trix*), s e szerint az imperfectumtő képzésénél nem is tanít u. n. bővítetlen osztályról, a melyben t. i. az

igék tiszta töve egyenlő az imperfectumtővel, pedig ilyenek úgy a latinban, mint a görögben nagy számmal vannak. Sőt e felfogásából még az a furcsa állítás is folyik, melyet a perfectumtő magyarázatánál így fejez ki: «a *v*-képző általában a hosszú magánhangzós imperfectum-tövekhez járúl (*amāv*-, *delēv*-, *audīv*-).» Tehát a perfectumtő imperfectumtőből származnék? Akkor az egész actio-elmélet csak fictio volna. S mind ez a zavar onnan van, hogy a szerző az actio-töveket nem az *igetőből* fejtette ki, a mint a dolog természete megkívánja.

Máskülönben a coniunctio tárgyalásának egyik legsikerültebb oldala éppen az actio-elmélet kidomborítása, a mi Csengerinél az előadás rövidségénél fogva jobban szembeötlik, még mint Bartal-Malmosinál is. Azt, hogy bár szerinte igen helyesen az igenevek időt nem fejeznek ki, csak a cselekvés állapotát, és az 55-ik lapon mégis infinitivi praesensről beszél: pusztán tollhibának tekintem.

Egyes apróbb kifogásokul megemlítem még a következőket. Helytelennek tartom a verbum transitivum és intransitivumnak *tárgyas* és *tárgyatlan* igének való nevezését, mert e műszava a magyar nyelvtanban más értelemben vannak lefoglalva, a mennyiben éppen a verbum transitivumok lehetnek tárgyasok és tárgyatlanok és így az ily kifejezések a tanulót könnyen megtéveszthetik. Különben is a 77-ik lapon már maga a szerző, felosztása ellenére átható és át nem ható igékről beszél.

A segédigének *es* töve nem pusztán imperfectumtő, hanem valódi igető.

Az igék perfectumtővét feltüntető fejezetben a szerző mindenütt a *vi*-képzőt állítja előtérbe, a mi szerintem nem helyes, mert a legcharakteristikusabb alakból, a kettőztetésből kell kiindulni. Különben e fejezetből a rövidségre való törekvés miatt sok ige kimaradt, így ez anyyra közönséges *maneo*-t sem találtam benne.

E fogatkozások azonban nem csökkentik a munka iránt való elismerésem, melynek birálatom folyamán több ízben igyekeztem kifejezést adni. Képzett tanárok, a kik a munka hézagait magyarázataikkal könnyen kiegészíthetik, nagy sikerrel alkalmazhatják tankönyvül.

II. Olvasókönyv. Az inductiv nyelvtanítási módszernek, mely a gyermek lelki érdeklődésére támaszkodva, az idegen s közelebből a latin nyelv tanítását már a legelső fokon is eleitől fogva összefüggő történeti olvasmányokra kívánja fektetni, legujabb s a methodikai elv keresztülvitelében szinte legradikálisabb terméke ez olvasókönyv, mely az I. és II. osztálybeli latin nyelvi tanítás vezérfonalául van szerkesztve.

E pädagogiai irány, bár a legkézzelfoghatóbb lélektani igazságokra van építve s bár nálunk is legalább negyedszázados multja van, máig sem tudott általánossá válni az iskolában sem a külföldön, sem

hazánkban. Úgy szólván csak a gyakorló iskola és a gyakorló iskola árnyékában levő egy pár gymnasium az hazánkban, mely a görög nyelv tanításánál mindjárt az első órákban Homerost, a latinnál pedig Róma mesés történetét adja a tanuló kezébe majdnem oly módon, mint Salamon Ferencz már 1873-ban sürgette «Közzoktatásunk reformja» cz. művében.

Hogy e természetes módszer olyan nehezen hódít, oka egyfelől az, hogy e *rendszeres nyelvtan* tanításával ellentétben áll, a mennyiben az olvasmány előforduló szóalakjaihoz képest minden tanár saját belátása szerint vonván le és csoportosítván az alaktan törvényeit, a rendszeres nyelvtani összefoglalás csak a kurszus végén történhetik; de másfelől oka az is, hogy a tanításnak ez a módja kivált 60—70 létszámú gymnasiumi osztályokban rendkívüli energiát kíván és igen nagy fáradtsággal jár, pedig szeretjük a dolognak lehetőleg a könnyebb végét fogni; e mellett teljesen képzett és gyakorlott tanárokat követel, pedig e tekintetben főleg az idegen nyelvekre vonatkozólag úgy a külföldön, mint nálunk elég hiány van.

Az első akadályt elhárítani, t. i. a történelmi olvasmány és a rendszeres nyelvtan haladását összeegyeztetni némelyek az által igyekeztek, hogy az olvasmányokat némi mesterkedéssel úgy szerkesztették, hogy bennök az szóalakoknak most egyik, majd másikk csoportja (most magánhangzós, majd mássalhangzós tövek, most imperfectumok, majd perfectumok) forduljon elő nagyobb számmal s az olvasmány egyik-másik szakaszánál önként kinálkozik a grammatika ugyanazon szakaszainak rendszeres tárgyalása. Így jártak el Bartalék, kik e pädagogiai irányt latin olvasókönyvükben nálunk kezdeményezték. Még erősebb kifejezésre jutott ez irányzat Pirchala latin- és dr. Maywald görög olvasókönyvében, melyek széleskörű elterjedésük mellett az e fajta inductionnak a régi táborból is sokat nyertek. Mellesleg megjegyzem, hogy a szomszéd németeknél is ez az irány van legerősebben képviselve.

A gyakorló iskola szigorú követői azonban, előbb Szilasi Móricz, most pedig fönt jelzett művében Csengeri János, teljesen ignorálva a rendszeres grammatika menetét, egyedül arra törekednek, hogy könnyű stilussal élvezetes történeti olvasmányt adjanak tanítványaik kezébe s legfőlebb pręparatióként nyújtanak némi irányítást arra nézve, hogy miként csoportosítsa a tanár az olvasmány egyes szóalakjai körül a nyelv törvényeit. Sőt Csengeri könyve előszavában erősen el is ítéli a grammatika menetéhez szabott olvasmányokat, melyekben szerinte az alaki szempont kerekedvén felül, a tartalminak háttérbe kell szorulnia. «A formalismus e nyűge — úgy mond — megbénítja az elbeszélés közvetlenségét és természetességét, s az elbeszélő történelem tényei grammatikai paradigmákká törpülnek. Maga a nyelv lépten-

nyomon szolgáltat grammatikai paradigmákat, de nem præparált sorrendben. Mit is szólnánk pl. egy oly magyar történeti olvasmányhoz, mely Árpád történetében adna példákat a helyhatározókra, Zsolt történetében az időhatározókra, Taksony történetében szóné bele a módhatározókat s csak Géza alatt juttatna tért az állapothatározóknak? Önkénytelenül Árpád történetéhez fűződnének gondolkozásunkban a helyhatározók, Zsoltéhoz az időhatározók stb. — szóval a történeti tartalmat kiszorítaná helyéből a grammatika megfelelő paragraphusa. A természetes nyelv, mely egyedül lehet a helyes nyelvtanulás tárgya, soha és sehol sem alkalmazkodik a grammatika menetéhez; ennél fogva a grammatikailag præparált összefüggő olvasmány okvetetlenül természetellenes, mesterséges, azért pædagogiai szempontból helytelen.»

Ez az okoskodás, — a mely különben nem először nyer kifejezést a philologiai irodalomban — minden tetszetős volta mellett sem állja ki a bírálatot. Mert hát mi a tantervben kijelölt czél az I. és II. osztálybeli latin tanításnál? Bizony nem Róma történetének megismertetése (mert ez a IV. o. történelmi pensusa), hanem a *latin alaktan elsajátítása*. Hogy ezt érdekköltő olvasmány alapján eszközöljük, az csak methodikai eljárás. És ha a kitűzött czélt szem elől nem akarjuk tévesztetni, az alaki szempontot figyelmen kívül nem hagyhatjuk s bizony a történelmi olvasmánynak nyelvtani paradigmákat kell szolgáltatni.

Ha a tanár esetleg Árpád történetén magyarázná a helyhatározókat, Zsoltén az időhatározókat sat. — mint föntebb Csengeri gúnyos czélzattal mondja: abban én semmi feltűnőt nem látnék. Elvégre valamelyik olvasmányon meg kell magyaráznia. S ha aztán a gyermek képzetében akár a hét vezérhez fűződnének is a határozók kategoriái: micsoda elitelni való volna abban? Ha a római régiségtant illetőleg természetesnek tartjuk, hogy a hadügyi dolgokat Livius olvasásához, a vallásos régiségeket Vergiliushoz, a törvénykezési eljárást Cicero beszédeihez fűzzük: ép oly természetes az is, ha a nyelvtani kategóriákat egyik-másik olvasmány keretében domborítjuk ki.

Ha pedig aztán az író akként szerkeszti olvasmányait, hogy bennök a comeniusi elv is megvalósuljon: könnyebbről a nehezebbre; ha előbb a könnyebb szóalakokat alkalmazza s a nyelvtan menete szerint fokozatosan jut a nehezebbekhez: csak pædagogiailag jár el. Valóban úgy vagyok a nyelvtan menetéhez alkalmazott olvasókönyvvvel, mint a régi latin verses genuszabályokkal. Ha valaki jó izléssel és megfelelő inventioval tudná e szabályokat versebe szedni, nem volna náluk jobb mnemotechnikai eszköz; de viszont irtózom az oly izlésrontó sületlenségektől, a milyeneket egyik legújabb nyelvtanunkban is volt alkalmunk látni. Épen így ha az író oly ügyesen használja fel a rendelkezésre álló szóanyagot, hogy olvasmányaiiban a különböző szóalakok

mintegy csoportosítva vannak a nyelvtan menete szerint, a nélkül, hogy ez kirívó volna, vagy nevetséges keresettség színében tűnnék föl: eljárását a nyelvtanítást megkönnyítő pædagogiai nyereségnek tartom. Hogy az ily olvasmány *mesterséges*, ez mitsem von le hasznavehetőségéből. Hisz maga a nyelvtanítás is mesterség.

Avagy nem mesterséges eljárás-e az is, mikor Csengeri a nyelvtanra való tekintet nélkül szerkesztett olvasmányaiban olykor minden különösebb alkalom nélkül csupán egyetlen kínálkozó szóhoz fűzi a grammatika egyik-másik részének teljes tárgyalását? Így a 13-ik olvasmány *magnificentissimus* szavához ez a nyelvtani pensum van kötve: «a felső fok képzése. Nyelvtan 41, 42 §». Pedig e szó talán nem is épen alkalmas példa a szabály kifejtésére.

De legyen elég a methodikából. Csak azt jegyzem még meg, hogy részemről egyáltalán nem vagyok ellene a grammatika menetére való tekintet nélkül szerkesztett olvasmánynak s az ez alapon eszközölt inductív nyelvtanításnak, sőt kevés számú növendék vezetésénél rendkívül észfejtő s fegyelmező methodusnak tartom; de az osztályoknak nálunk tapasztalható nagy létszáma mellett sokkal könnyebben kezelhetőnek tartom az oly olvasókönyvet, a mely a nyelvtan menetére több-kevesebb tekintettel van.

A mi már Csengeri latin olvasókönyvét az elmondottak után közelebbről illeti, igen figyelemreméltó s nagy eruditióval készült terméke iskolai philológiánknak. Ő is Róma történetét választja az I. és II. osztály latin olvasmányául az Utasítások alapján, mint elődei. Ezt dolgozza fel az I. osztály számára Tullus Hostiliusig 14 lapon, a II. osztály részére folytatva a királyság végéig 23 lapon, rövid olvasmányokra szaggatva a történetet. Jóval kevesbíti azonban az olvasmány térfogatát az a körülmény, hogy az első osztály olvasmánya közé 18, a második osztályéba 17 kisebb-nagyobb *kép* is van illesztve, a melyek a római földre, életre, vallásokra és szokásokra vonatkozván, az olvasmánynyal több-kevesebb összeköttetésben állanak s a gyermeknek a mese által felkeltött érdeklődését nagy mértékben fokozhatják. A fő olvasmányon kívül mind a két osztály pensumához vannak aztán csatolva «vegyes olvasmányok» czimén Langius-féle colloquiumok, æsopusi mesék, gnomák, versek és levelek, melyek a szerző intentiója szerint «csak csemege gyanánt szolgálnak és bátran lehet bennök válogatni».

Róma története tehát a két osztály fő olvasmánya, a melyet a szerző, eléggé præparálva, mintegy kezelési utasításokkal igyekszik előterjeszteni. Magát az olvasmányt illetőleg el kell ösmernünk, hogy sokkal élvezetesebb modorban van előadva, mint bármely elődénél. A szerző ugyan nem akarván magát semmi nyelvtani tekintettől korlátoztatni, csupán a gyermeket, egyszerű előadásra törekedett és így a mese érdek-

keltő részleteire is jobban kiterjeszkedhetett. El is érte mind a kettőt, úgy az egyszerűséget, mint az érdeklődést.

Nála már a legelső olvasmányban széltilben szerepelnek a névmások, az igének *præteritum* és *perfectum* alakjai, a második és következő olvasmányokban a *coniunctivusok* és ilyen igealakok: *cecidit, fecit, adoleverunt, egerit, vexati, reconciliaturus, aedificandae* sat. — Természetesen az inductív nyelvtanítás körében mind ezek semmi nehézséget nem okoznak, mert egyszerűen megmondjuk jelentésüket s időelőtti magyarázatuktól tartózkodunk. De Csengeri ennél tovább megy. A *præparatióban* megadja minden igei kifejezés *imperfectumi* s esetleg *perfectumi* alakját egyes és többes számban (természetesen nyelvtanához híven harmadik személyben). Pedig hogy az első osztálybeli gyermek körülbelül a második hónapban mi hasznát veszi annak, ha pl. az olvasmány *adoleverunt* kifejezéséhez (5-ik olv.) ilyeneket tanul meg «*adolescit, adolescunt — adolevit, adoleverunt*»: azt bajos volna megmondani. Szerencse, hogy a névszókkal is nem bánt el ilyen módon, mert akkor az inductív nyelvtanítás nagyobb terhet rakna a gyermek emlékezetére, mint a régi paradigmás módszer. Mellesleg megjegyzem, hogy a 4-ik olvasmány *vexati* kifejezése nincs megvilágítva a *præparatióban*, sőt alapszavát, a *vexat* igét a szótárban sem találtam.

A fő olvasmány mellett legfontosabb része a könyvnek a *Præparatio* és gyakorlókönyv, a mely az alapolvasmány iskolai feldolgozását s az erre vonatkozó utasításokat foglalja magában. Minden olvasmány *præparatiója* 4 részből áll. Az elsőben az olvasmány megfelelő fejezete egyszerű s apró mondatokra van felbontva oly célból, hogy a tanár előbb ez egyszerű mondatokat fordíttassa és értesse meg növendékeivel s csak ezután fogjon a történelem megfelelő fejezetének olvasásához. Ez eljárás elég ügyes *pædagogiai* fogás és kétségtelenül megkönnyíti az összefüggő olvasmány kezelését; s hogy csak az első osztály anyagára terjed ki, abban is okos tervszerűség nyilvánul.

A *præparatiók* II. része az olvasmány illető szakaszának szókészletét adja grammatikailag csoportosítva, melyet a szerző *intentiója* szerint a *præparatio* első részének fordítása alatt és után kell megtanulásra föladni, hogy az összefüggő történelmi szakaszhoz már e szókészlettel lehessen hozzáférni. A második osztály *pensumánál* már a szócsoportokat is csak *phrasisek* helyettesítik s az egyes szóknak a könyv végére függesztett betűrendes szótárból való kikeresése a gyermek teendője.

A *præparatiók* III. részében a nyelvtan §-aira való utalások és azon utasítások vannak megadva, hogy az olvasmány melyik szakaszához, vagy melyik szavához fűzve a nyelvtannak mely tételi tárgyalásának. Mint fentebb is megjegyeztem, e helyen sok nyelvtani kérdés csaknem üstökénél fogva van előrántva, a mennyiben többször egyetlen

szó nyújt alapot reá; pedig egy eset logikailag sem lehet alapja az inductiónak.

Vége a praeparatiók IV. részét az olvasmány egyes szakaszainak szókészletéből összealkotott fordítási gyakorlatok teszik, az első osztályban minden szakasz után latin és magyar mondatokból álló gyakorlatok, a második osztályban pedig pusztán magyar mondatok, melyek részint szóbelileg fordítandók, részint írásbeli feladványul használandók fel.

A könyv ehez ækonomiája mutatja, hogy kiváló gondnal készült. A történeti olvasmány több oldalú feldolgozása pedig sok nehézséget hárít el az induktív nyelvtanítás utjából s nem kis mértékben eszközli, hogy a Csengeri könyve még népes osztályokban is használhatóbbá váljék, mint társai, melyek közül a hozzá legközelebb eső Szilasi-féle olvasókönyvnek már annyiban is fölötte áll, hogy rendszeres nyelvtanra támaszkodik s nem töredékes, elforgácsolt nyelvtani adalékokkal van kapcsolatban.

Egyes kisebb javítónivalók kétségtelenül lesznek a könyvön. Ezeket a tapasztalat fogja teljesen kimutatni. Így részemről hibának tartom, hogy az első osztálybeli olvasmány első fejezetében a tanuló alig ösmerte meg az *atque* kötőszó szokásos «és» jelentését s már a második fejezet e mondatlal kezdődik: «sed res aliter cecidit, atque Amulius sperabat». Tehát ugyanaz a kötőszó mindjárt hasonlító összeköttetésben fordul elő. E mellett azonban lépten-nyomon kitünik az erős methodikai érzék, a mely az egész könyv szerkesztésén átvonul. A mi benne egyikünknek-másikunknak nem tetszik, a szerző — mint előszavának idézett kifejezéseiből kitünik, — azt is tudatosan csinálta s hiszem, hogy általa legjobb meggyőződése szerint előbbre igyekezett vinni latin nyelvtanításunkat. Adjá Isten, hogy úgy legyen!

Egy dolgot azonban nem hagyhatok észrevétel nélkül. Míg ugyanis a szerző nyelvtanában a régi grammatikai iránynak tett concessiók által a tudományos módszerből sokat feláldozott, vagy legalább a nyelvtudomány eredményeit a legszűkebb mértékben használja föl az iskolában, addig olvasókönyvében az induktív nyelvtanításra nézve minden concessiók mellőzésével teljesen radikális álláspontra helyezkedik. Pedig e két dolog: az induktív nyelvtanításra és a nyelvtudomány megszűrdött eredményeinek az iskolában való felhasználására irányuló törekvés úgy nálunk, mint a külföldön szorosan karöltve lépett föl és halad ma is előbbre. Mind a kettő pszichologiai tapasztalaton épül. A szerző a lélektani igazságra többet épített olvasókönyvében s munkáját philologusaink megérdemelt figyelmébe ajánlom.

DÓCZI IMRE.

Magyar olvasókönyv. A középiskolák alsó osztályai számára szerkesztette *Kalmár Elek*. Harmadik kötet. A harmadik osztály számára. Budapest. Franklin-Társulat. 1896. 231 l. 8-r. Ára 1 frt 20 kr.

Kalmár ugyanazon nyomokat követi olvasókönyve e harmadik részében, mint a melyeken a két első kötetben (I. Közl. XVII, 580 és XIX, 232.) haladt; — műve beosztásra, az olvasmányok tárgyi és műfaji körére nézve mindenben megegyezik a második osztálynak és, egy fejezetet kivéve, az első osztálynak szánt olvasókönyvvvel. Legutolsó kötete előszavában meg is okolja ez eljárását, mondván, hogy az alsó három osztálynak elméleti anyaga egy és egyöntetű, az olvasókönyvnek is olyannak kell lenni. Ez az okoskodás nem állja meg a helyét, de azért *eljárását* mégis helyeslem és helyeselni fogja mindenki, a ki ismeri és magáévá teszi a reáliskolai utasításoknak idevonatkozó pontjait.

Általában e harmadik kötet sokkal szorosabban fűződik a reáliskolai utasításokhoz, mint a gymnasiumiakhoz, jöllehet Kalmár folyton ez utóbbiakra hivatkozik a maga előszavában. S ez szerencséje jelen munkájának. Mert mint egységes alkotás, mint eredeti forrás bármennyire meghaladja is a gymn. Utasítás a reáliskolait, a III. osztály olvasmányára vonatkozólag — azt hisszük — nem szolgál a legszerencsésebb tanácscsal. A Szalay László «Tatárjárása», melyet a gymn. Utasítás oly melegen ajánl, minden jeles tulajdonsága mellett sem az a műremek, melynek tartalmi és formai kiválóságai megkövetelhetnék, hogy reája fordítsuk a III. osztály idejének legislegnagyobb részét. A gyakorlati élet talán sehol sem tért el jobban az Utasítástól, mint épen e ponton. Az olvasókönyvek szerzői érezték, hogy a «Tatárjárás»-sal nem foglalhatják le egy év érdeklődését, de azt már nem igen tudták, hogy mit adjanak mellette és helyette. Hiányozván az Utasításnak böles vezérlete, hiányozván a tüzetesebb irányelvek, bizony a III. osztálynak készült olvasókönyvek jobbára megmaradtak abban a rendszertelenségben, mely utasítás-előtti kézikönyveinket jellemezte, továbbra is magukban foglalták a legtarkább vegyülékét a tartalomra, tárgykörre és származásra nézve igen eltérő olvasmányoknak. Az egységes elv, a céltudatosság, a szigorúbb választékosság hiánya meglátszik még az oly gondos szerzők munkáin is, minők Szvorényi és Szinnyei (v. ö. amannak 7., emennek 2. kiadását.)

Kalmár ugyancsak pontos elveket, ugyancsak mélyen átgondolt rendszert állít maga elé, Elvek és rendszer — ha bevallottan nem is — a reáliskolai Utasításból folynak s rajta épülnek, de határozottan befolyásolta megállapodásukat az a mindinkább erősödő követelmény, melyet épen a reáliskolai Utasítás magyar nyelvi részének szerzője, Beöthy Zsolt hirdetett a nemzeti szellem nevében. Kalmár tehát feltétlenül alárendeli olvasókönyvét az Utasítás rendelkezéseinek, a melyek szerint

a harmadik osztály történeti olvasmányai támogassák történeti tanulását (t. i. a tanulónak), *a magyar történetnek nevezetesebb mozzanatai nyerneken mintegy testet olvasmányjaiban, s a melyek meghagyják a tanárnak, hogy olvastasson természet- és földrajzi olvasmányokat, útleírásokat, a természet- és földrajzi oktatást támogatva* (RU. 28—29. lp.). De a mellett érvényesíti a maga fölfogását is, a mely szerint a magyar olvasókönyv főczélja a magyar nemzetet az alsó néptől a felsőbb körökig, érzelem- és gondolatvilágát megismertetni és megkedveltetni, hogy a tanuló a magyar szellemet eltanulhassa, magáévá tegye és mindenha magáénak tekintse. Ezért az utazásokon és görög regéken kívül nincs olvasókönyvében más fejezet, mint magyar tárgyú.

E fejezeteket ismerjük már a két első kötetből; sorrendben így következnek: 1. Népmesék. 2. Népkeltemények. 3. Közmondások. 4. Népregék. 5. Tanítómesék. 6. Elbeszélések és költemények. 7. Magyar föld és állatvilág. 8. Magyar népelet. 9. A húnok és magyarok történetéből. 10. Utazások. 11. Görög regék. Tehát Kalmár szerint a három alsó osztályt azonos olvasmánytáplálék illeti, csak hogy a különböző osztályokhoz képest különböző mértékben vegyitendők a tápláló anyagok. Míg az első osztálynak legtöbb jut a tejszerű népmeséből, addig a megerősödött harmadik osztálynak főképp szilárdabb alkatrészeket, csontosabb történeti olvasmányokat, velősebb költeményeket nyújt.

Belátással, okos mértékkel vegyítván a tápláló szereket, magunk is csak helyeselhetjük az olvasókönyvnek ilyen berendezését, sőt kíváncsnak tartjuk, hogy kivétel nélkül minden olvasókönyv foglaljon magában olvasmányokat, melyek a magyar történet köréből merítvék, melyek a magyar földet és állatvilágot, továbbá a magyar népeletet ismertetik. Azonban a mint előre haladnak a tanulók korban, értelemben, egyik-másik elem el is maradhat, újabb pedig hozzá is járulhat. Így a jelen olvasókönyvben már fölösleges a népmese és görög mythos, ellenben az utazások fejezetében, vagy akár külön is, szívesen látnánk fölfedezésről szóló leírást.

E megjegyzések és megszorítások után mi magunkévá tesszük a jelen kötet szerkezetét is, csak úgy mint az első és másodikét s a két elsőnek juttatott elismerést e résztől sem fogjuk megtagadni, ha az egyes kereteket megfelelő tartalom tölti ki. Lássuk fontosságuk szerint.

Legterjedelmesebb «A húnok és magyarok történetéből» című fejezet, melyre a III. osztályban bizonyára a legtöbb figyelem is fordítandó, hiszen ez osztály már rendszeresen is tanulja a magyar nemzet történelmét. Kalmár e fejezetben eleget akar tenni a gymnasiumi és reáliskolai Utasításnak egyaránt. Nyújt egy nagyobb történeti olvasmányt, «A tatárjárást», de azonkívül alkalmas költeményekkel mintegy illusztrációkat szolgáltat a rendszeres történeti tanításhoz.

Mentől nagyobb művésztől való az illusztráció, annál odaillőbb, annál kifejezőbb; különösen jól vannak megválasztva *Rákóczy*, *Rákóczyiné*, *Vajda-Hunyadon* című költemények Petőfitől és Aranytól, valamint a török háborúknak, szabadságharczoknak sem lehet ékesen szólóbb tolmácsa Jókainál, (*A községi hősök*, *Eger*, *Zrinyi Ilona*). Okos dolog, hogy az Akadémia megalapítását Wesselényivel beszélteti el, de *Kossuth Lajos* és *Deák Ferencz* nagyságához képest Szántó Kálmán (e különben igen érdemes kollegánk) kicsiny mint történettudós és politikus, és gyöngé mint íróművész. Nem hiszszük, hogy Kossuthról és Deákról ne volna a magyar irodalomban színesebb, jellemzőbb rajz, mint a milyent nyújt róluk, valamint a pozsonyi országgyűlést és ott a Mária Terézia megjelenését élénkebb tollból szeretnők látni, mint a Lázár Gyuláéból. De azért ez a több mint száz lapra terjedő fejezet, ez a külön kis olvasókönyv, a legjobb szolgálatot teheti történelmi, irodalmi s nyelvi célra egyaránt.

Mint az előző kötetekben, e harmadikban is legértékesebbek a *Magyar földről és állatvilágról*, valamint a *Magyar népeletről* szóló fejezetek. Ezeket sugallta a tiszta magyar szellem, ezeket vallhatja leginkább a szerző is a magáénak. Kalmár ritka tapintattal és még nagyobb szerencsével kutatta föl és állította egybe az idetartozó anyagot. A magyar föld részei közül a Vág völgye és a beszterczei havasok vidéke van soron, Jókainak és egy másként ismeretlen, de élénk tollú szerzőnek, Sz. Móczár Jolánnak az ismertetésében. Egy-egy olvasmány van szánva a Mátrának és a Bükknek is. Kitünő érzékre mutat, hogy Kalmár e helyütt felhasználja Petőfinek két oly jellemző kis költeményét: *A farkasok dalát* és *A kutyák dalát*. Bársonynak «Proletárok» című rajza is nagyon helyén van itt legismertebb mezei és erdei vadaink téli életének bemutatására.

A magyar népelet körében most a magyar asszonynyal ismertet meg Baksaynak remek tolla, a ki a második kötetben a magyar gazdának rajzolta meg oly eleven képét. A palócokról is sok érdeke és találó vonást nyújt Findura és Istvánffy, de Tormay Bélának «Mezőhegyes»-ében sok a szám és Herman Ottó «Halászsember»-ében még több a szakszerű műkifejezés és műszó. Mindkettőre ráfért volna egy kis átdolgozás. Annál kitünőbb tartalmi és formai szempontból Mikszáthnak *A szegedi bicskaja*, melyben egy passzióból és passzióval dolgozó magyar mesterembert állít eléink természeti hűséggel és kedves humorral, de még inkább Kozma Andornak komolyabb hangú családi rajza (*Tekintetes Uraimek*), melyben megelevenedik előttünk egy régi magyar udvarház vendégszerető gazdájával, a gazdának becsületos jellemével, liberális felfogásával és nemes conservativismusával és a mely

mind e szép vonásoknak rikító ellenvetéseül veti oda az újabb gentry-nemzedék léhaságát, urhatnámságát és előítéleteit.

E fejezetekhez szorosan csatlakozik a népköltemények csoportja, mert hiszen ez is népi szokást, érzést és gondolkozást tüntet föl. A szerző sikerülten válogatta össze azt a hat kis népdalt, melyekből élesen kidomborodik a betyár, a magyar szegény legény alakja, mint a hogy a második kötet dalai élénk állították a magyar katonát. A szerző gondoskodik arról, hogy bármily rokonszenvvel kísérik is e költemények a betyárt végig az ő élete pályáján, erkölcsi ítéletében meg ne téveszszék a tanulót, azért a betyárt csak az igazságszolgáltatás kezére juttatja az utolsó népdalban.

A népköltemények sorában találkozunk még *Az áspis kigyó* és *Molnár Anna* című ballada-félékkel, a melyek igen értékes, a nép gondolatvilágát jellemző költemények, de egy kissé kényes tárgyalásuak. «Molnár Anna» közlésekor fölösleges volt odajegyeznie: *Jókai Mór szerint*, mert ez félreértésre vezethet; tanár, tanuló könnyen azt hihetné, hogy Jókai átdolgozta, újra költötte, olyan formán, mint Gyulai az ő népmeséit. Erről pedig szó sincs.

A népmesék fejezete — a mint már említettük — elmaradhatott volna, de nem az e czimen közölt költemények. A szerző ugyanis jókora tévedéssel népmesének veszi Gyulainak «Krisztus és a madarak», valamint Aranynak «A hegedű» cz. költeményét, a mit annál kevésbé lett volna szabad tennie, mivel ezekben a profán történeti személyeknél is több hitelre méltó személyek szerepelnek: maga Krisztus és Szent Péter. Nagyon szívesen látjuk tehát e két költeményt, csakhogy nem itt, hanem a népregék és mondák csoportjában, a melyben úgys csak *Az árvalányhaj* (Tompá) szerénykedik. Tompának pedig több ez osztályba illő rege- és mondaszerű elbeszélése akadna.

A tanítómesék is jobban megfelelnek e kötetben, mint az előzőben, de azért nem éreznők nagy hiányukat, ha a szerző egyet sem közölne. Olvasókönyve így is nagyon testesre nőtt, 50—60 lappal többre az I., illetve a II. kötetnél, holott a harmadik osztályban igen kevés idő áll az olvasmányoknak rendelkezésére.

A közmondásokra vonatkozólag — úgy látszik — hallgatott a szerző a II. kötet alkalmával adott tanácsunkra. Félannyit sem közöl, s talán jobban is megválogatja, de azért most is beleszuszik a gyűjteménybe sok olyan, a mi soha sem volt közmondás, legföljebb ezután ha lesz, s még inkább olyan, a mi csak *szólás*-számba mehet. Életbölcsélet, közéleti igazság nyilvánul bennök, de azért közmondásokul még ismeretlenek az ilyenek: *Azonegy ország egynek számlkivetés, másnak édes hazája*, vagy *A ki fejét akarja megmenteni, annak nyelvét kell zabo-*

láznia, stb. (V. ö. első csoport 13., második csoport 6. 7., harmadik csoport 64. 82., negyedik csoport 19. 26. 31. számú közmondását.) Az ilyenekből pedig még csak nem is lehet közmondás: *Kézzel-lábbal, Az ördög nem alszik, Vederből csöbörbe* stb. Egy közmondás — valószínűen tollhibából — épen ellenkező értelemmel van közölve: *Virágból is mézet szí a pók*, — «*m é r g e t*» helyett.

Bizonyára a legtöbb nehézséggel járt az elbeszélések és költemények csoportjának az összeállítás. A szerzőt könnyen megtévesztheti az *embarras de richesse*, de még inkább az Utasítás székszavusága. Töméredek prózai és költői elbeszélés áll csak a magyar irodalomban rendelkezésünkre, s most már elénk tolul a nehéz kérdés: mit tartsunk a harmadik osztály érzelmvilágához leghozzáillőbbnek, mi az, mi leginkább foglalkoztatja ilyenkorú ifjak képzeletét, mi az, mi időelőtti érzéket nem fakaszt bennök stb.? Az olvasókönyv szerzőjének egyéni izlése és pædagogiai tapintata erős próbára kerül s Kalmárt nem kis dicséret illeti, hogy megállotta a próbát. Először is becsületére válik, hogy az anyagot tisztán magyar íróktól és költőktől gyűjtötte e fejezet számára is, megfogadván a II. kötet bírálatakor kifejezett intelmünket, — de még több elismeréssel kell adóznunk azért, hogy a fejezet darabjait nem ollózta ki más olvasókönyvekből, hanem — bizonyára nagy fáradsággal — maga keresgélte össze, még pedig legujabb íróinktól, Mikszáthtól, Tóth Bélától, Bársony Istvántól, Radó Antaltól. Oda nem illő egy sincs, csak a Murai Károly «Gyermekbál»-ján szerelnők, ha nem éreznék, hogy ifjusági olvasmányul készült, valamint a Mikszáth «Talpig ember»-ében is sok a morálizáló sentimentalismus, a mi az ő humoros, a humort ez elbeszélésben is bőven csurogató ajkáról nem a legjobban hangzik. Kitünőek a költemények, még pedig nemcsak a Petőfi *Árva leánya*-a és Arany *Fiamnak* cz. mély vallásosságú intelme, hanem Radó Antal «Két testvér» cz. elbeszélése, egy egyszerűen, de igaz érzéssel írott iskolai történet, melyen de Amicis «Szív»-ének az ihlete leng. A *Szózat* és *Himnusz* azonban jobban helyén volna a történeti olvasmányok sorában.

A mit az olvasókönyv eddig nyújt, az tisztán magyar, mind a nemzeti szellem terméke, mind a magyar mult és jelen, a magyar érzés- és gondolatvilág ismertetésére szolgál. Magyarabb, a nemzeti szellemtől inkább áthatott nemzeti műveltség céljaira jobban felhasználható olvasókönyvünk bizonyára alig van csak egy is, úgy, hogy e szempontból még több dicséretben részesíthetjük a jelen kötetet, mint a két előt. Csupán a két utolsó fejezet származik idegen forrásból és vezet egyszersmind idegen világba. Dél-amerikai képek vonulnak el előttünk Lady Brassey utleírásaiból, a kinek nevével a II. kötetben is találkozunk és a kit vajjon nem helyettesíthetett volna e kötetben Vámbéry

vagy más magyar utazó? Az utolsó fejezetben foglalt görög mythoszok — a mint már kijelentettük — bátran hiányozhatnának. Úgyiratokra nem nyújt példát az olvasókönyv, de szerintünk ez nem is az olvasókönyv feladata.

A pædagogiai érzékkel így kiválasztott és többnyire helyesen csoportosított olvasmányanyaggal szemben nem maradt a szerző oly passiv, mint az előző kötetekben, hanem igyekezett azt tárgyi és nyelvi szempontból közelebb hozni az iskola követelményeihez. Az átdolgozás munkája főkép a «Tatárjárás»-on látszik meg, melynek számos szakaszát kihagyta vagy kivonatolta. De az átgyúrás ráért volna Herman Ottó, Tormay Béla és ifj. Szász Károly, sőt néhol Bársony István dolgozataira is, melyeket különösen a szakszerűség és tudakosság nehezékeitől és sallangjaitól szabadíthatott volna meg. Egy és más helyt nyelvi hibákon is javíthatott volna. Tóth Béla kitünő magyar író, de ha még oly kitünő volna is, akkor is tiltakoznia kell a magyarosságnak az ilyesmi ellen: Miért jutna a *pohányok* eszébe? (34. lp.). A *magyarnak* eszébe jut valami, nem pedig: a *magyar* eszébe jut valami.*) Ha már ez elkerülte a figyelmét, jobb lett volna, ha nem veszi észre a *Keveháza* egy sajtóhibáját. Arany utolsó két sora: *Mint egy toronyt, mely egyedül sokáig állt.* A szerző a helyett, hogy szó nélkül kijávitana és helyesíráskövetelte formában lenyomatná: *állt*, még megjegyzést fűz hozzá: *Így írja itt Arany.* Ha csakugyan így állana is a dolog, ha Arany csakugyan egy *l*-el írta volna is e szót, akkor sem szabad a költőnek, akár a döntő tekintélyű Aranynak minden ok nélküli szeszélyét bevinni az iskolába, a mint hogy azt Riedl sem vitte be, hanem egyszerűen *áll*-nak nyomatja e szót (Poétika 107. l.), míg Ráthnak másik kiadásában *állt* formában alúlhatta volna Kalmár e szót és akkor elesik minden megjegyzésnek a szüksége. A philologizálás veszedelmes lejtő, a szövegkritika még veszedelmesebb; iskolai olvasókönyvben pedig teljesen szükségtelen.

Egyébiránt az olvasmányanyag commentálásában helyesebb mértéket tart a szerző, mint az előző kötetekben. Kevesebbet magyaráz és több gondnal. De azért így is akad egy-két fölösleges jegyzete, s nem kevés olyan, mely nem elég világos vagy egyáltalában helyt nem álló. Az előbbiek közé tartozik, midőn metaphorikus kifejezést genetice akar magyarázni. Ez többnyire hiábavaló erőlködés és igen gyakran neveltségbe rántja az embert. Neveltségessé is lesz, midőn Arany «Hegedű»-jének ez idiotismusát: *borát köti*, szó-

*) Itt megjegyezhetjük, hogy a szerző is vét a magyar nyelvérzék ellen, midőn «*telhetőleg* hü maradt a szerzőkhöz» (Előszó IV. l.), holott *töle telhetőleg* kellett volna hünek maradnia.

szerint veszi s utána veti: *nyakába* (3. lp.). Még jó, hogy odáig nem megy, mint Riedl, a ki még kézzelfoghatóbban akarja a sort megértetni, mondván: *nyakába akasztja rugy derekára köti a boros üveget* (Poetika, I. kiad. 159. lp.). Ugyane költemény másik kifejezését: *Szélrt rettek*, nem elégszik meg így commentálni: *minden irányban elszéledtek*, hanem feltámadván benne a philologus, még utána teszi: *míntha a szél szerle jűjta volna őket*. Pedig vagy ki tudja, van-e legcsekélyebb köze is a *szélnek* (ventus) a *szélrt vesz* szóláshoz, a mint az a NyTSz. 144. lapjáról is kitűnik. V. ö. még a 15. lapon «vederből csöbörbe», stb.

A helytelen magyarázatok közül hadd soroljuk fel a következőket. Többszörösen téved a szerző, midőn így határozza meg a legendát: «Az t a népmesét, mely szent személyekről szól, legendának hívják, de van olyan legenda is, mely nem népmese hanem csak írva van». A legenda nem népmese; a népmesével nem ellenkezik, ha *írva* van. A 7. lapon a betyárt *csendőrhadnagyokkal* kergetteti. Az a nótá régibb a *csendőrnél*, még a *zsandárnál* is; *hadnagy* régebben a kún- és hajdukerületekben a város feje s majd rendőrkapitánya volt. A 9. lapon *nyilván* nem = nyilvánosan, jól láthatni, hanem = bizonyosan, valószínűen. Ugyanott a *nyomás* nem a legelőnek hagyott szántóföld, hanem a határnak azon része, mely közvetlenül a város vagy falu alatt terül s a mely állandóan csorda-csirhejárásúl szolgál. A *Szózatban* sem kell az *éltető* szón dajkát értenünk (51. l.). A *proletárnak* is zavaros az értelmezése (76. l.), mert ki ismerne a proletárra e meghatározásból: *a ki a mit művel, nem a magáéból teszi, nem képes azt valóban tenni, csak mások kárával mutatja, míntha tenné*. A felhozott példák sem találóak. Szerző sem a sikerrel nincs tisztában, sem *lebbencset* nem látott saját szemeivel, különben nem mondaná az első *lisztel készült lének*, a másodikat *lepényalakúnak* (83. l.).

A «Keveházá»-hoz száznál több jegyzetet csatol a szerző, sok gondnal, még több fáradsággal, de elmulasztja megadni a legfontosabb fölvilágosítást, t. i. hogy Arany egy hún énekes képében zengi ez éneket. A mit e helyett mond a szerző, az még jobban megtéveszti az embert. Keveháza nem krónikaszerű. Arany maga tiltakoznék ez ellen legjobban, hiszen ő épen arra akart fényes példát szolgáltatni a csodaszarvas regéjével és Keveházával, hogy milyen más lehetett a mi naiv epikus dalunk, mint a latin krónikák előadása, vagy mint a Szabács és Pannonia megvételéről szóló énekek. — A sok jegyzetből sok a hibás, de legfeltűnőbb, hogy a szerző egészen félreérti a 2. strófa e sorait: *Áradj folyam, ma vizözönt, Holnap habod vértől kiönt* stb. Szerinte «ha a Duna megáradna, szinte legyőzhetetlen gátul szolgálna a két sereg között, de hiába volna ez a gát, mert ők mégis

összeütköznének. A szerzőt megtéveszti ez a vers kedvéért használt szokatlan szórend: *habod vértől kiönt*, holott ő azt várná: *habod vértől önt ki*. E szokatlan szórend indítja őt a fentebbi szokatlan értelmezésre, holott a költő egyszerűen azt akarja mondani: «Ma még ráér a Duna víztől kiáradni, de holnap már vértől, holnapután pedig könnytől fog kiáradni.»

Még sok apróbb tévedést és jelentéktlenebb hibát sorolhatnánk föl, de mindez csak azt bizonyítaná, hogy a commentálás nem oly könnyű dolog, hogy e téren még oly lelkiismeretes és szakképzett ember, minő Kalmár, sem ment a tárgyi és nyelvi botlásoktól.

A tárgyi és nyelvi magyarázatokon kívül marginalis jegyzetekkel is szolgál a szerző némely hosszabb olvasmányhoz, a melyek a költemény gondolatmenetét segítik követni, vagy az olvasmány egy-egy részének foglalatját, argumentumát adják egy pár szóval tudtunkra. E széljegyzetek, kivált a hosszas és bonyodalmas szerkezetű *Tatárjárás*-nál, valamint *Keveházánál* tesznek hasznos szolgálatot, de elkeltek volna másutt is, így *Molnár Annánál* s a terjedelmesebb történelmi olvasmányoknál. Hasonlókép illustratiót, szemléltető képet is szívesen láttunk volna többet is, mint azt az egy horgot a «Horgászat»-hoz, meg azt a két vázlatos térképet a *Tatárjáráshoz*. De ezek is többet érnek, mint ha semmit sem nyújtana a szerző.

Mind-e hibák és hiányok mellett is a legnagyobb készséggel elismerjük, hogy Kalmár jelen munkája a legjobb magyar olvasókönyvek közé tartozik, hogy mint helyes pædagogiai elveken épülő, a tantervnek és utasításoknak, főkép a reáliskolai utasításnak híven megfelelő, a magyar nemzeti szellemtől áthatott s a magyar nemzeti szellem céljait követő kézi könyv a legjobb szolgálatot teheti nemcsak a középiskolák, melyeknek első sorban van szánva, hanem a polgári és felsőbb leányiskolák körében is. Sőt reméljük, hogy e rész, mint a szerző középiskolai olvasókönyvének III. kötete, jobban be fog válni még a két elsőnél is.

KARDOS ALBERT.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Oskar Dippe, *Die fränkischen Trojasagen. Ihr Ursprung und ihr Einfluss auf die Poesie und die Geschichtschreibung im Mittelalter*. Wandsbeck, 1896. 4r. 30 l.

A frankok trójai eredetéről szóló monda a középkornak egyik legérdekesebb hagyománya, melyet ma, Lüthgen Ödön alapos tanulmánya (*Die Quellen und der historische Wert der fränkischen Trojasage*, 1875-

után bizonyára nem tekint már senki nemzeti mondának. Idegen termék az, melynek eredete és fejlődése a számos kísérlet daczára, mely vele foglalkozik, a legújabb időkig többé-kevésbbé homályos maradt. Tudományos tárgyalása voltaképp csak azóta vált lehetségessé, hogy Krusch Bruno a frank történelem legrégibb forrásait (ezek a *„Liber historiae Francorum“*, melyet régebben *„Gesta Francorum“* czímen idéztek, és az úgynevezett *Fredegar krónikája*) a tudomány minden igényét kielégítő alapos-sággal és kritikával kiadta (*Monumenta Germaniae Historica*, Script. rer. Meroving. II, 1888). Már e jeles kiadás alapján tárgyalta mondánk eredetét Heeger Gusztáv (*Über die Trojanersagen der Franken und Normannen*, 1890), a ki *Fredegar* tekintti a monda „föltalálójának“, és ugyanez alapon nyugszik *Dippe* értékes dolgozata is, mely a bonyolódott kérdést jóformán megoldja, — a mennyiben a tárgyban rejlő mindenféle nehézségekkel szemben megoldásról általában szólhatni.

A mondanak legrégibb forrása *Fredegar krónikájának* 613-ban készült legrégibb része (melyet 642-ben egy második és 658-ban egy harmadik szerző részben átdolgozott, részben kiegészített és folytatott, úgy hogy e fontos forrásnál három szerzőt, röviden három *Fredegar*t, kell megkülönböztetnünk). Az I. *Fredegar* meséli, hogy a trojaiaknak *Priamus* után egy *Frigas* nevű királyuk volt (ennek népe a *Frigi*), kinek egyik utódja, *Francio*, a kiról a frankok nyerték nevüket, hosszú bolyongások után a Rajna és Duna közt alapított államot. A naiv szerző, a kinek történeti és földrajzi ismeretei a képzelhető legzavarosabbak voltak, kétségtelenül a *Phrygia* névből alkotta meg, nem rossz szándékból, hanem egyszerűen tudatlanságból, a *Frigas* és *Frigi* neveket és azonosította ez utóbbit (talán sejtve, hogy mind a két névnek értelme a. m. szabad) a *Franci* névvel. De ezt a *Francio* (vagy *Francus*) eponymost nem ő találta ki (mint még *Heeger* állítja), mert ez már egy fél századdal előbb (*Johannes Lydus*nál) vagy még régebben (a *Nennius*-féle krónikában) ismeretes.

És ez az I. *Fredegar* nem „találta ki“ magát a mondat sem, legalább nem önkényesen és nem minden alap nélkül. Van alapja: a gallo-roman trójai monda, mely szerint a *Veneti* és *Aedui* már a Kr. előtti II. században, az *Arverni* pedig még *Cæsar* idejében Trójából származtatták magukat, mit a római tanács is ismételve elismert (*Cæsar*, *Bell. Gall.* I, 33: *fratres consanguineosque saepissime a senatu appellatos*) E mesék természetesen az erős képzeletű és gyors következtetésekre hajló görögöktől származnak, a kik Róma alapítását is a trójaiakra vezették vissza és *Odysseus*ról merészen azt állították (*Tacit. German.* c. 3. *graecis literis*), hogy *Asciburgium* városát a Rajna mellett alapította E görög mesék a gallusok trójai eredetéről már a Kr. előtti V. században megvoltak és megmaradtak *Gallia* lakóinak emlékezetében a frank

birodalom megalapítása idejéig. Már Kr. u. 288-ban szerepel az elzászi Kirchheim (Tronia) mint Troja vára, utóbb Eumenius Rhetor (még a III. században) és Sidonius Apollinaris (az V. században) szintén ismerik e hagyományt. I. Fredegar azután, és ebben van e forrásnak mondanék szempontjából nagy jelentősége, azonosította, a forrásaiban talált Phrygia névnek komikus félremagyarázása alapján, a maga alkotta, 'Frigi' népet a 'Franci' néppel, melyet azonosnak vett a gallusokkal, és a frankokra vitte át a gallo-roman mondát, melyet utóbb II. Fredegar azzal kibővített, hogy a Colonia Trajanát (Xanten mellett) trójai alapítványnak (Troja minor) vette. E legrégibb változatot a frank krónika 727-ben a mondának egy új, önkényesen 'költött változatával egészítette ki, mely a frankokat az azovi tengernél az alanokkal hozza kapcsolatba. Végre a 'Cosmographia Aethici' (727 után) és a 'Historia Daretis Frigii de origine Francorum' (Aethicus földhasználásával) a meroving királyokkal szemben a Karoling ház érdekében értékesítették a mondát. Így van tehát a frankok trójai származásáról szóló hagyománynak három változata: egy eredeti (I. Fredegar), egy költött (Liber historiæ Francorum) és egy politikai (Aethicus és Dares Frigius de origine Francorum), melyek az összes későbbi elbeszélések forrásául szolgáltak és utóbb a legtarkábban keverődtek össze.

A középkori német költészet Fredegarból, különösen a Rajna-melléki trójai gyarmatból (II. Fredegar) indul ki, mely mint Troja minor (Xantenről már 773-ban; III. Henrik császárnak egy 1047. kelt oklevelében 'Troja Francorum'; a XI. század óta, pl. az 'Anno-dalban'; 'die kleine Troye') a német költeményekben is nagy szerepet visz. Mellette az elzászi Troniából 'Troja nova' lesz, az ehhez tartozó Hagen 'von Tronje' pedig már a Walthariusban (X. század eleje) és a skandináv Niflunga-ságában (XII. század vége), utóbb pedig számos más germán költői műben mint 'Trójai' Hagen lép föl. A történetírók ellenben (már Aimoin 1000 körül és Sigebert a XII. század elején) a frank krónikát veszik alapúl, de nagyon önkényesen kapcsolják össze az adatokat és viszik át más germán népekre, pl. a szászokra, bajorokra, normannokra stb., sőt, főleg a XVI. században, nem riadnak vissza a tudatos hamisításoktól sem, melyek közül a Chlodovech korabeli Hunibald frank történetíró a legmerészebb, de egyúttal a legképtelenebb.

Az ókori görög-római és a germán trójai mondák közt tehát a gallus hagyományok teszik az összekötő kapcsot. Így alakult a frankok trójai származásáról szóló nagyon elterjedt mese, mely azonban frank nemzeti vagy nép-mondává sohasem lett, bár a középkor későbbi századaiban, német költemények célzásai alapján, valószínűen szélesebb körökben is terjedt el.

HEINRICH GUSZTÁV.

P. Bahlmann, Jesuitendramen der nieder-rheinischen Ordensprovinz. Leipzig, 1896, 351 l.

E munka igen érdekes adalék a modern dráma, első sorban a jezsuita-dráma történetéhez. Szerző először az 1—9. lapon felsorolja az alsó-rajnai tartomány területéről eddig nyomtatásban megjelent jezsuita-drámákat — összesen 209 darabot negyven szerzőtől; azután a 11—132. l. közli a jezsuita-rend alsó-rajnai tartományában készült vagy előadott 502 darabnak címét; végül (133—336. l.) lenyomat 77 programmot és 22 éneket a felsorolt darabokból.

Németországban Loyola Ignác 1556-ban rendje számára két tartományt szervezett: a felső-németet, mely 1562-ben Ausztriára és Felső-Németországra osztatott, és az alsó-németet, mely 1564-ben a rajnai és a belga tartományra oszlott. A rajnai tartomány 1626 óta ismét két tartományból áll: a felső- és az alsó-rajnaiból. Ez utóbbinak 21 városában, melyben a jezsuita-rendnek gymnasiuma és rendháza volt, talált a szerző szindarabokat, ill. programokat és dráma-címekeket. Legtöbb darabot szolgáltattak: Jülich: 119, Hildesheim: 60, Köln: 53, Aachen: 51, Paderborn: 48, Münster: 34, Düsseldorf: 24, Trier: 15, Bonn, Koblenz, Koesfeld, Münstereifel, Osnabrück: 11—11, Düren: 8 stb., az egész tartomány összesen 502 darabot.

Iskolai drámáról a XII. század eleje óta tudunk. Gerhoh (+ 1169), a ki 1109—24 scholasticus volt Augsburgban, élete végén töredelmesen bevallja, hogy tanítványaival sok darabot hozott színre. De ezek valószínűen mind szent drámák voltak (drama sacrum), az isteni tiszteletnek egy régi, de utóbb önállóvá vált kiegészítő része. Nem sokkal később adatták elő a tanulókkal Plautus és Terentius vígjátékait, melyeket azonban, mivel erkölcsösség tekintetében kifogásosaknak tetszettek, idővel a tanítók maguk szerkesztette latin iskoladrámákkal helyettesítettek. Az első ily humanista drámát a schlettstadi Wimpheling Jakab (+ 1528) írta ('Stylpho', 1470) és e példát számosan követték a XVI. és XVII. században (v. ö. P. Bahlmann, *Die lateinischen Dramen von Wimphelings Stylpho bis zur Mitte des XVI. Jahrhunderts*, 1893). De minthogy e latin darabokat a közönség nem értette, már korán az egész drámának vagy minden egyes fölvonásának német tartalmát (programmot, synopsis vagy periochát) adták a hallgatók kezébe (így pl. Chelidonius bécsi apátnak, 'Voluptatis cum virtute disceptatio', 1515, cz. drámájánál minden fölvonás előtt van ily német tartalom), mire nemsokára német nyelven írt darabok kerültek színre (az első Birek Sixtus Szuszánna-drámája, 1532). Ismeretes dolog, hogy a reformáció vezérférfiai igen pártolták az iskolai drámát, a jezsuiták pedig e tekintetben lelkesen léptek nyomdokaikba és nagy fényvel rendeztek előadásokat egészen a rend fölöslátásáig (1773, de pl. Poroszországban már 1718., Ausztriában pedig 1768.

tiltotta be a kormány az iskolai előadásokat). A rend tanulmányi szervezete (Ratio studiorum, 1586, végleg megállapítva 1599) előírja, hogy darabok csak nagyon ritkán és csak latin nyelven adassanak elő; tartalmuk szent és vallásos legyen; közjátékokul is csak latin nyelven írt és tisztességes tartalmú darabokat szabad előadni; női szerepek vagy öltözetek tiltvák („nec persona ulla muliebris vel habitus introducatur“). E szabályokhoz voltaképen csak a latin nyelvre vonatkozólag ragaszkodtak a jezsuiták: egészen a XVII. század végéig nagy kivétel egy-egy modern nyelvű előadás (így adtak Prágában 1560. egy német és 1567. egy cseh nyelvű darabot); csak a közjátékok nyelve volt rendszerint a német. Egyebekben nagyon eltértek a „Ratio studiorum“ követeléseitől: nem nagyon ritkán, hanem épen igen gyakran adtak elő darabokat (néha vendégszerepelve szomszéd helyiségekben is); női szerepekre már a XVI. század végén és újból 1603. nyertek engedélyt; a tárgyokban pedig csak egy tekintetben korlátoztatták magukat: a közéletből nem vették darabjaik anyagát; de igenis az egyetemes történetből (pl. Augsburgban 1664: „Magyarország győzelme I. Lajos alatt“ és 1687: „Corvin Mátyás“; Prága 1703: „Ulricus de Cilli“, München 1740: „St. Stephanus Hungariæ rex“ stb., v. ö. Lázár Béla, *Hazai tárggyú német jezsuita drámák*, Közl. XV, 1891, 731. l.), a mondából, regényekből, utleírásokból stb. E darabok közül számosan jelentek meg nyomtatásban is, de a német nyelven írottak közül csak néhány énekes színmű. Ismeretes dolog, hogy az előadásokban mily nagy szerepe jutott a zenének, kiállításnak, balletnek, gépezetnek stb., úgy hogy ez előadások sok helyütt első rangú látványosságokká nőttek ki magukat. (V. ö. P. Bahlmann, *Das Drama der Jesuiten*, Euphorion II, 1895, 271—94. l. és Jak. Zeidler, *Studien und Beiträge zur Geschichte der Jesuitenkomödie und des Kloster-dramas*, 1891, 122 l., ez utóbbi voltaképen csak Simeons József (1595—1671) angol jezsuita öt darabjának beható ismertetése).

Visszatérve Bahlmann nagy kötetéhez, ismétlem, hogy 502 darabnak címét és 77-nek programját közli. A címekből nem sokat tanulunk, mert a legtöbb oly szerkezetű, hogy még nem is sejteti a darab tárgyát; a programmok ellenben elég jó képet adnak a cselekvény szerkezetéről. A legnagyobbbrészt bibliai és legendai származású tárgyak közt van sok érdekes (a magyar vonatkozásúakat már említettem), mely általános irodalomtörténeti szempontból is érdemel figyelmet; így adtak pl. 1698-ban Hildesheimben egy „Mopsus Philippi Boni“ cz. darabot, mely a „Méltóságos Csizmadia“ népszerű történetét tartalmazza, kit Jó Fülöp részeg állapotában kastélyába vitet, hol hercegneknak veszik (v. ö. Alex. v. Weilen, *Shakespeares Vorspiel zu der Widerspänstigen Zähmung*, 1884 és ismertetésemet, Közl. IX, 1885, 714—18. l.); 1688-ban Kölnben egy „Dei et Coriolani favor“ cz. darab került színre, melyben Coriolanus-

Veturia és Nemesis-Mária párhuzamos cselekvényben szerepelnek; 1752-ben Kölnben előadják Damon és Pythias történetét, a Schiller-féle „Kezesség” tárgyát stb.

Reánk nézve legérdekesebb a következő, 1689. szept. 19. Hildesheimben előadott színmű: *Cupressus laureata sive Providenta divina Tragico-comica in Hunniade ejusque gemina sobole alternata ludis autumnalibus repræsentata*. (Actores: 5 Musici, 1 ex Logica, 20 ex Rhetorica, 11 ex Humanitate, 10 ex Syntaxi, 11 ex Infima). E darabnak fennmaradt (latin és német) programja, melyet mutatóványul teljesen lefordított:

I. Félv. Előjáték: Ladislaus bölcséjében Hercules képében mindenféle csodaállattal birkózik meg.

1. jel. Hunniades száműzi Ladislaust, a magyar birodalom jogos örökösét, és Vladislaus litván herceget hívja meg a trónra.

2. jel. Medæa (!) elhinti a sárkányfogakat és kézbesíti Jasonnak az arany gyapjút; a viszály istennője (Discordia) átadja egyenetlenségből Magyarországot Vladislausnak.

3. jel. Vladislaus a magyar rendek akarata ellenére királylyá koronáztatik.

4. jel. Actæont saját kutyái tépik szét, Magyarországot belviszály egyenetleníti.

5. jel. Erre Amurates török császár betör Magyarországra és agyonüti Vladislaust, úgy hogy az ország király nélkül marad.

Példa (Allusio): A Szerencse Vladislausnak győzelmi oszlopokat emel, melyeket a Halál ledönt.

II. Félv. Előjáték: A vízi istennők kihalászszak a Dunából a birodalmi sceptrumot és Ladislaus halójába hajtják az országot.

1. jel. Ladislaus szerencse-kíváncsók közt megkezdí uralkodását.

2. jel. Átengedi a kormányzás terhét Magyarországon Hunniadinak, Ausztriában Ulriknak, Csehországban Pogebratiusnak (!).

3. jel. Mahome tbetör Magyarországra, bár Phaeton bukása őt visszaziasztja.

4. jel. De Hunniades megfutamítja.

5. jel. Hunniades meghal közvetlenül győzelme után.

Példa: Medusa véréből keletkezik a szárnyas Pegasus, Hunniades török-véréből a szárnyas Dicsőség (Glory).

III. Félv. Előjáték: A Nagyravágyás Circe képében Hunniades fiai Ladislaus és Matthias ellen lázítja Ulrikot.

1. jel. Ulrik nagyravágyásból rábeszéli Ladislaus királyt, hogy seregével Székesfehérvárra (Stuelweissenburg), Hunniades Ladislaus székhelyére (Residentz), menjen.

2. jel. Mikor azonban Ulrik a városba bevonul, a seregnek nem engedik meg a bevonulást.

3. jel. Ezen fölháborodik Ulrik és összetűz Hunniades Ladislaussal.

4. jel. A ki őt leszúrja, mire Ulrik meghal.

5. jel. Ezen földühödik Ladislaus király udvara és meg akarja bosszulni e halált.

Példa: Jelképekben föltünteti a nagyravágyás és féltékenység káros hatását.

IV. Félv. Előjáték: A Duna ragyog (pranget) megdagadva német

vértől; de az Igazságosság fenyeget, hogy főnhéjazását (t. i. a Dunáét) valamikor a németek hatalmával meg fogja törni.

1. jel. A megölt Ulrik szelleme szomorújátékok rendez (richtet ein Trauerspiel an): kísértettel nyugtalanítja Hunniades Ladislaust.

2. jel. Hogy ennek dühét és a magyarok hűtlenségét kikerülje, Ladislaus király ismét visszatér Ausztriába.

3. jel. Itt Ulrik hivei nagyon sürgetik H. Ladislaust halálát, miből nagy viszály támad a király szigora és kegyessége közt.

4. jel. Végre átadja H. Ladislaust a főurak (Kriegs-Fürsten) akaratának.

5. jel. Ezek Ladislaust a kardnak, testvérét Matthiast a börtönnök szánják.

Példa: A virágok istennője magasztalja az Adonis, Hyacinthus és Narcissus véréből fakadt virágokat: Magyarország ellenben siratja a Ladislaus véréből kikelt cyprusfát.

V. Felr. Előjáték: A Zsarnokság bilincseket kovácsol Matthias számára, ellenben a Szeretet istennői arany királyi lánczokat készítenek számára.

1. jel. Ladislaus király örül H. Ladislaus halálának és királyi frigyre vágyódik.

2. jel. Hogy ennek fényét emeljék, Csehország, Ausztria és Magyarország vetekedve ajánlkoznak, de a király halálának előjelei csakhamar visszavonulásra bírják őket.

3. jel. Míg a Szezelem istennői Ladislaus királyt egy vígjátékra meghívják, a Halál a sírhoz idézi őt. Halálát a Dicsőség (Gloria) és Ifjúság istenei siratják.

4. jel. A tömlöczbe vetett H. Matthiasnak a pokoli Furiák verpadot emelnek, ellenben az isteni Gondviselés dicső szinpadot (Ehren-Bühne) készít számára.

5. jel. Melyből az isteni Gondviselés és Hunniades dicső nemzetsége egyforma diadallal előragyognak.

E programm stíljéből nem szabad magának a darabnak (mely nem maradt reánk) stíljére következtetni: a jezsuiták kitünően tudtak latinul és nagyon ügyesen verseltek; akárhány darabjuk nyelv és alak tekintetében kifogástalan munka. Ez a Hunyady-dráma egyébiránt a jezsuita-darabok típusának is tekinthető: a cselekvénynek epikai dialogizálása, az allegoria és jelképezés nagy szerepe, mennyei és pokoli hatalmak beavatkozása mind oly jelenségek, melyek a rendnek színi termékeit kiválóan jellemzik és részben nagy költőkre, pl. Calderonra, is kétség-telen befolyással voltak.

HEINRICH GUSZTÁV.

Formae Urbis Romae Antiquae. — Delineaverunt H. Kiepert et Ch. Huelsen. Accedit nomenclator topographicus a Ch. Huelsen compositus. — Berolini apud D. Reimer (E. Vohsen) MCCCCLXXXVI. (12 márka).

A Lanciani-féle Forma Urbis Romae a római topographiával foglalkozók számára nemcsak a Lanciani tekintélye, de a miatt is első rangú

forrásmunka, mivel a modernné alakuló Rómában az úgyszólván napról-napra kiásott újabb maradványok felhasználásával mind teljesebb képet ad nemcsak a metropolis nagyszabású középületeiről, de az ókori nagyvárosról is. A Forum, a Palatinus, a Campus Martius ismert épületcsoportjai, a nagy Thermák, egymással szerves kapcsolatba lépnek a méterről-méterre megtalált utcák vonalaival; a város falain belül egyre fogynak a térkép fehér foltjai. Azonban a nagyszabású munka lassan halad; mostanig csak a III., IV., V., VI., VII. régiók és a IX.-nek egy része, tehát a város észak-keleti és északi része jelent meg Lauciani korszakot alkotó művében, a városnak épen legfontosabb részei, a Forum Magnum, a császárok Forumai és a Palatinus, még nem kerültek sorra.

A topographiával foglalkozók e nagy szükségén, a VIII. és X. régiók nagyobb méretű térképének hiányán segít Kiepert és Huelsen e kiadványa, időben Lanciani elé vágva, de eredményeiben felhasználva mind azt, a mit a legújabb kutatások és ásások nyújtanak.

A munka a szöveg mellett három tervrajzot ad, kettőt az egész város területéről, 1 : 10000 arányban, és egyet, a legfontosabbat, 1 : 2500 arányban, az Amphitheatrum-Flavium, Septa-Julia, Theatrum Balbi, Circus Maximus négyszögét, benne a forumok, a Capitolinus és Palatinus. Valamennyi térképet különösen becselessé teszi az a körülmény, hogy az ókori Róma feketével rajzolt vonalai alatt mindenütt ott van a modern város rózsaszínben alája nyomtatva. Ez nemcsak a tájékozódást könnyíti meg, hanem a távolságok becslésénél is nagy szolgálatot tesz. Különben a térképek hálózata is, igen ügyesen, az arány szerinti mérték alapján van belerajzolva minden lapra. A 1 : 10000 arányú lapokon a kék vonallal húzott hálózat minden négyszöge 250 méter széles és magas, az 1 : 2500-as lapon 100 méteres. A négyszögek számozás helyett felülről lefelé nagy, balról jobbra kis betűkkel vannak megjelölve; így pl. Jupiter Capitolinus temploma helye az I. és a II. lapon: Kl, a III-on Ff. Látnivaló, hogy az I. és II. térképen minden pontja a városnak ugyanabba a négyszögbe esik, a mi megint az összehasonlítást könnyíti meg.

A táblák címe: I. Roma urbs temporibus liberæ reipublicæ; rajta egy külön kis térképen a Roma quadrata és a Septimontium határai. — II. Roma urbs inde ab imp. Augusti ætate cum muris ab Aureliano et Honorio conditis; szélein a Domus aurea maradványai a Trajanus és Titus thermáival, a Diocletianus és a Caracalla thermái, 1 : 5000 arányban. — III. Pars media Urbis quo statu fuit imperatorum temporibus; e lapon még: Forum et Comitium quo statu liberæ reipublicæ temporibus fuisse videntur ichnographia juxta posita demonstrat.

Vegyük e tervrajzokat időrend szerinti sorban. A város legrégibb állapota, a Roma quadrata az I. táblán látható. A vallis Murcia, a Velabrum és Forum mocsarai s a Cælius felől elválasztó szintén mo-

csarai völgy közt emelkedik a Palatinus, a melyen a történelem Róma városa keletkezett. Biztos vonalakkal meghatározni a pomærium vagy a falak vonalát *nemo peritus spondebit* (szöveg VII. old.), csak a Tac. Ann. XII, 24. alapján a négyszög négy sarkát összekötő egyenes vonalak vehetők fel bizonyos valószínűséggel; a Palatinus nyugati sarkán megtalált maradványai a régi erődítéseknek nem elegendők a rekonstrukciós megkísértésére, csak valószínűvé teszik, hogy ámbár a pomærium körülbelül a halom alját fogta körül, a falak a lejtő közepén vonultak el. A Septimontium (Palatinus, Cermalus, Velia, Cispius, Oppius, Fagutal, Subura) határai szintén csak hozzávetőleges vonalakkal állapíthatók meg.

Az I. lapon van aztán a köztársasági Róma tervrajza, a Servius falai közé foglalt négy régió az Aventinussal, s a falakon kívül a Campus Martiuson emelt középületekkel, időben egészen a Pompejus színházáig. A Tiberisen át három híd vezet a jobb partra; a két kőhíd, a Pons Fabricius-Cestius és a Pons Aemilius helye biztosan megállapítható. A szigeten át vezető kettős híd ma is áll, ámbár a P. Cestius két szélső boltíve áldozatul esett a folyó szabályozásának. A Pons Aemilius egy boltíve pedig ott áll a folyó közepén, mint tisztos emléke az ókornak; most csak egy táviridapözna áll rajta, más célra nem szolgál. A fahíd, a Pons Sublicius helye teljes biztossággal meg nem állapítható. Huelsen ahhoz a legvalószínűbb nézethez csatlakozik, hogy a gerendahíd a Forum Boariumtól indult, késsel a Nuovo Ponte Rotto felett, s-egészen közel a Pons Aemiliushoz érte el a túlsó partot.

A köztársasági Róma képét kiegészíti a III. tábla függeléke, a Forum és Comitium a köztársaság alatt. A Forumra vonatkozólag a Sacra Viáról később, a császárkori időben szólok. Itt a Comitiumot és Curia Hostiliát emlitem fel. A Comitium eredetileg a Forum mellett volt, de tájékozási irányát nem onnan vette, hanem attól függetlenül, szinte azt lehetne állítani, hogy az égtájaktól. Legalább erre mutat Plinius ismeretes helye (N. H. VII, 212). Huelsen és Kiepert így is ábrázolják: a négyszögalakú Comitium északi oldala közepén áll a Curia, a déli oldalon keletről nyugat felé a Rostra, a Græcostasis és a Senaculum. Így a Curia lépcsőjéről a Græcostasis és Rostra közti téren látszott a nap délben, és a suprema idejében a Carcer és a Columna Mænia irányában, mintegy 45–50°-nyira nyugat felé.

A császárkori Rómát a II. és III. tábla mutatja be. A Servius-féle falakon kívül ott áll az Aurelianus és Honorius fala; a város elérte legnagyobb térfogatát, a melyet az új Róma félmillió felé járó lakossága még felében sem tud benépesíteni. A Forum körül a nagyszerű császári forumok, a Palatinus palotái, távolabb a nagy thermák szaporítják a középületeket. A II. tábla négy ilyen thermának adja nagyobb méretű tervét. Úgy e négynek, mint a többi nagyobb (Agrippa, Nero, Constan-

tinus-féle) thermáknak közös sajáttsága a tájékozás az égtájak szerint annyiban, hogy valamennyinek caldariuma délnek vagy délnyugatnak fordul. Az itáliai éghajlatban a caldarium fűtését így a nap melege tetemesen könnyítette, egyúttal pedig a frigidarium északra vagy északkeletre nyílt, s így a nap hevétől megóva maradt. Az Agrippa thermáinak híres «caldariuma», a Pantheon, annál kevésbé lehetett valaha az, mivel nemcsak a thermák északi oldalán, észak felé nyitva áll, hanem közvetlen átjárása sincsen, nem is volt, a thermák hozzáépült részébe.

A Tiberisen át vezető hidak nagyon megszorodtak. A köztársaság három (ill. négy) hídján kívül felülről lefelé ott van a Pons Aelius, Neronianus, Agrippæ, Aurelius, és a Sublicius alatt a Pons Probi. E hidak közül a Pons Agrippæ egészen 1887-ig teljesen ismeretlen volt, sem neve, sem helye nem maradt fenn. Ebben az évben került elé egy feliraton a Tiberis partjának terminatiója *Tr(ig)ar(io)ad Pontem Agrippæ*. A terminatióknak mind a két végpontja ismeretlen volt, csak a trigariumról említi a Notitia, hogy a Regio IX-ben van. Miután a feliratos követ a S. Biagio táján találták, a trigariumot ide, a Via Giulia északi vége tájára helyezték, még Gilbert és Richter is. Huelsen az Equiviához közelebb, a Circo Agonaletól északra helyezi a Tiberis partjára. A Pons Agrippæ helye ismeretlen maradt volna, ha a véletlen rá nem juttatja a topographusokat. A Tiberis partjának kiépítése alkalmával a folyó medrében alig 100 méternyire a Ponte Sisto (Pons Aurelianus s. Valentinianus) felett hídoszlopok alapzatára akadtak. A hídoszlopoknak, valamint a híd boltozatainak semmi nyoma sem maradt. Ez a körülmény magyarázza meg azt is, hogy a híd miképpen maradhatott teljesen ismeretlen. Valószínűleg a Pons Aurelius építése alkalmával történni lehetett, hogy az új híd tőszomszédjában levő régi hídat lebontották; ezért nem volt a Tiberis medrében semmi maradványa a hídnak az oszlopok ki nem szedett alapzatán kívül; egyúttal az új híd annyira kipótolta a régit, hogy, hiányát nem érezvén, neve is egészen áldozatul esett a feledékenységnek.

A város közepének nagy méretű térképén (III. tábla) a középpont és legfontosabb rész a Forum. Sajnos, az új Olaszország még nem tudott annyira jutni, hogy a Forum északi oldalát is hozzáférhetővé, kiáshatóvá tegye. A Basilica Aemilia helyét még 8 méteres törmeléktömeg fedi el, sőt a Forum északi oldalán levő kövezett szekérútnak is csak a Severus diadalive körüli része van kiásva. Igaz, hogy e kövezett út kiásása a Sacra Via hosszas controversiájának eldöntéséhez nem szükséges, mert a topographusok nagy része kezd már egyetérteni abban, hogy a Forum két oldalán egészen hiábavaló fáradság a Sacra Via folytatását keresni. Varro (l. I. V, 47) és Festus (p. 290 M.) egybehangzóan azt állítják, hogy a nép szájában Sacra Via a Regiától a Domus Regis-ig terjedő útvonal,

tehát a Forum keleti szélétől a Velia gerinczéig terjed; Festus megjegyzi azt is, hogy bár a nép csak ezt a részt nevezi S. V.-nak, ez nem helyes, mivel az út a Sacellum Streniától az Arx-ig megy. A kiadók, Huelsen és Kiepert az ókori közfelfogásnak megfelelően csakugyan csak a Titus ívétől a Forumig terjedő utat (III Dkl) nevezik Sacra Viának, azzal a feltevessel, hogy az egyfelől a Regia, másfelől a Templum Antonini et Faustinae és Divi Romuli közt elvonuló út felé helyezett Fornix Fabianus jelöli a Forum keleti szélét. Lanciani egy megjegyzése a «Régi Róma»*) bevezetésében (15. l.) arra mutat, hogy ő a S. V.-t a Colosseumtól a Capitoliumig számítja.

A népies elnevezés, a mely egyúttal az írók említéseinél is irányadónak látszik, mindenesetre jobban felel meg; hiszen, ha a sacralis értelemben vett S. V. csakugyan hosszabb volt is, a tudományra nézve nagyon kevés haszonnal járna a többször áthelyezett (T. D. Julii, T. Veneris et Romae!) és újra kövezett út eredeti vonalának többé-kevésbé valószínű conjectura útján való megállapítása. De más helyen is látjuk, hogy a népies elnevezés a fontosabb. A Mon. Anc.-ban (IV. 13) Augustus határozottan említi, hogy a Castor és Saturnus temploma közti Basilicát fiairól nevezte el, holott a Bas. Gai és Luci név Suetonius egy helyét (Aug. 29.) kivéve sehol sincs említve, a régi népies név maradt meg, a Bas. Julia.

A kiadók óvatosságára mutat az is, hogy a hol írók vagy feliratok a nevet nem említik, inkább fenntartották a ma közhasználatú elnevezést. A Hippodromus Palatiiról Marx a legnagyobb valószínűséggel bizonyította be, hogy nem lehetett versenypálya, hanem házi díszkert. Huelsen, holott ő maga is adatokkal segítette Marxot, a régi Hippodromus elnevezést fenntartja, a míg felirat vagy más adat nem nyújt támpontot új elnevezés felvételére.

Térjünk át most a szövegre. XI és 110 lap, 1 lap Addenda et corrigenda. A címlapok után V—XI. lapokat a Praefatio foglalja el, a melyben a mű keletkezésének története és forrásai vannak felsorolva. A VII. lap utolsó bekezdésétől kezdve mondja el a bevezetés a tervrajz rajzolásának főbb nehézségeit. A Septimontium határainak, valamint az Aurelianus-Honorius-féle fal építése előtti időben volt pomeriumnak pontos megállapítása lehetetlen. Annyi bizonyos, hogy az I., V., VII., XIV. régiók túlterjedtek a falakon, a mint a II. tábla fel is tünteti, de pontosságra való igény nélkül. --- A következő bekezdés figyelmeztet

*) Lanciani e könyve a M. T. Akadémia könyvkiadóvállalatában 1894 évszámmal jelent meg. Olvasása közben feltűnik, hogy L. sok, már akkor ismeretes dolgot nem tud! Oka csak az, hogy eredetije 1888-ban jelent meg, a mely keltezés a magyar fordításban hiányzik.

Huelsennek egy in *Actis Academiæ Pontificiæ* megjelenendő értekezése a Navaliáról, a melynek az Aventinus és Forum Boarium közt voltát fogja bebizonyítani. A *Basilica Matidiæ et Marcianæ*-t, a melyet Lauciani a Pantheontól északra, a mai Piazza Capranica tájára helyez, Huelsenék szándékosan hagyták ki.

A továbbiakban az 1—102. lapra terjedő *Nomenclator* keletkezése és elrendezése van elmondva, és a források rövidített czímeikkel együtt felsorolva. E források összeválogatására csak dicsérőleg lehetne megjegyzést tenni. Huelsennek a német császári archæologiai Intézetben a világ első szakkönyvtára áll rendelkezésére, a melyből nagy tudással és szerencsés kézzel vannak felsorolva a legnevezetesebb szakmunkák, a melyek egyúttal a további kutatáshoz adják meg az irodalmat a maguk idézeteivel.

Maga a *Nomenclator Topographicus* a szöveg legnevezetesebb és legbecsesebb része. A négy-rovatos táblázat első és második czímzetlen rovatában a helynevek és a tervrajzon jelzett nevek helyei a néyszögek betűi szerint, vannak jelölve. A harmadik rovat *Testimonia veterum auctorum*, a negyedik *Commentationes recentiorum*. A nevek külsőleg a betűk alakjaival úgy vannak megkülönböztetve, hogy a tervrajzokon megtalálható nevek vastagabb nyomással tűnnek ki. A mi a nevek hitelességét illeti, említettem fentebb a hippodromusról szólva, hogy csak oly nevek vannak felvéve, a melyek felirat vagy ókori író említ.

Tényleg az egész *Nomenclator* csak egy nevet említ, a melyet önkényesen adtak egy romnak, de ezt is idézőjel közé teszi, az «*Auditorium*» *Mæcenatis*-t. A *Testimonia veterum* hitelesítő hivatkozása hiányzik ugyan még egynéhány névnél, de olyanoknál, a melyeknél a név helyességét eleve fel lehet tenni, mint *Arcus Gordiani III.*, *Arcus Hadriani* in *Via lata*, *Domus Liviæ*, *Janus Quadrifrons fori Boarii*, vagy a *Piscinák* (aqq. *Alexandrinæ*, *Marciæ-Tepulæ-Julæ*, *Virginis* és *thearum Diocletiani*). Ezeknek helye is pontosan megállapítható, holott a *Campus cohortium prætoriarum*, a *posteralæ in muro Aureliano*, a *Præfectura urbana* és a *Statio annonæ*, bár a tervrajzba fel vannak véve, biztos vonalakkal meg nem állapíthatók.

Ha még megemlítem, hogy a szöveg 102—110. lapján a tervrajzokon látható modern elnevezések vannak betűrend szerint, a mutató betűkkel együtt, felsorolva, a könyv tartalmának minden részéről szoltam. Hátra van még a könyv alakja és kiállítása, a mi egy nagy elterjedésre és használatra rendelt munkánál nem épen lényegtelen kérdés. Az erős és csinos vászonkötésű nagy oktáv alakú kötet borítékának hátsó lapjában egy vászontáskába vannak beletéve a tervrajzok, úgy, hogy használatuk közben a szöveg egészen külön darabban kényelmesen kezelhető, s így el van hárítva a rendesen a kötetbe belefűzött nagy kélapok

alkalmatlansága. Egyúttal lehetővé van téve az is, hogy akár mind a három tervrajzot egyidejűleg használhatjuk, a mi nagy mértékben emeli e kötet becsét, a mely kétségtelenül, még Lanciani nagy műve teljes megjelenése után is sokáig nélkülözhetetlen és elsőrangú topographiai forrásmunka lesz.

Dr. FINÁLY GÁBOR.

Lateinische Satzlehre von Dr. Karl Reinhardt. Berlin, Weidmann, 1896.

Csak röviden figyelmeztetni kívánom t. szaktársaimat a czímben nevezett könyvre, mint annak bizonyítékára, hogy — a mint ez nálunk már jó ideje bekövetkezett — Németországban is mindinkább kezdik belátni annak pædagogiailag helyes voltát, hogy az idegen nyelvek mondattana ne a beszédrészbeli, hanem a mondatbeli kategóriák alapján taníttassék. Reinhardt latin mondattana azon terv szerint készült, mely Banner 1895-ben megjelent francia mondattanának előszavában van kifejtve, és bizonyos mértékben a szerző által igazgatott majnai frankfurti gymnasium és ezen intézettel összeköttetésben álló ottani reálgymnasium összes szakfériai művének tekinthető, a mennyiben kidolgozása módjának fő pontjai a nevezett szakfériak által tartott számosabb értékezleten állapíttattak meg. Ez is újabb fényes bizonyítéka annak a rendkívüli ügyszeretnek és buzgalomnak, melylyel Németország tanfériai jó tankönyvek létrehozása dolgában fáradoznak!

A könyv alapját az általános mondattan képezi, úgy a mint azt a német iskolákban tanítják, s e szerint három fő részben tárgyalja a mondat részeit, az egyszerű mondat fajait és az összetett mondatot. Szerző meg van győződve arról, hogy a latin mondattannak a mondatbeli kategóriák alapján való tárgyalása sok előnyt nyújt, mert ugyanazon az úton haladván, melyen a szöveg olvasása közben a mondatok analysis segítségével való értelmezésének haladnia kell, kiváló mértékben megkönnyíti a mondatbeli jelenségek megérthetését, míg a beszédrészek fonálán haladó előadás, ellentétbe jutva a szövegértelmezés módszerével, nélkülözi a kellő logikai alapot. Nagyon helyesen hangsúlyozza szerző, hogy a grammatikai (illetőleg mondattani) szabályokat ne adjuk készen a tanulóknak, hanem velük együtt fejtsük ki magából a nyelvből, a mennyiben t. i. az már az olvasmány alapján ismeretes: szóval induljunk ki a tanulók előtt ismeretes példákból. Ehez képest ki van zárva szerző könyvéből olyan jelenségek tárgyalása, melyek az iskolai olvasmányban elő nem fordulnak. Az is csak helyeselhető, hogy további megvilágítás céljából következetesen összehasonlítja a latin nyelvet a némettel és francziával.

Mindezek ugyan talpraesett pædagogiai elvek, de kivitelükről nem

szólhatok hasonló elismeréssel. A mondatbeli kategóriák megkülönböztetése nem mindig helyes és az alapjukon való tárgyalás nem következetes. Ezek a hiányok különben általában véve jellemzik a mai nyelvtanítást, és abból származnak, hogy míg a beszédrészek kategóriáira nézve a nyelvészek között meg van a kellő megállapodás, addig a mondatbeli kategóriák megkülönböztetése sok tekintetben nem általános érvényű. Így pl. mindjárt az 1. §-ban azt mondja szerző, hogy a latin mondat magyarázásának a verbum finitum-ból kell kiindulni és egy külön fejezetben tárgyalja a verbum finitumot, a helyett, hogy elvéhez hűen az állítmányt mondaná a mondat-magyarázat kiinduló pontjának és tárgyalná külön fejezetben a verbum finitum helyett az állítmányt. Képtelenség, a mit az 5. §-ban mond: «Azon igék, melyek csak a harmadik személyben használatnak és vagy *semmiféle* vagy személyes *alany* *nem bírhatnak*, személyteleneknek neveztetnek». Ige nincs személy (személyrag) nélkül s így nem is lehet minden alany nélkül; hiszen maga szerző mondja az 1. §-ban, hogy «az igeszemély (személyrag) kifejezi az alanyt vagy teljesen vagy általános utalással», tehát mindig kifejezi valamiként. Helytelennek tartom a Prädikatsakkusativ-nak (13. §.), prädikativ dativusnak és genitivusnak (26. 35. l.), a genitivusnak mint a tárgy esetének (38. l.), és az állítmányi természetű ablativus qualitatisnak (94. §.) megkülönböztetését, a célhatározó és tárgy fogalmának összezavarását (71. l.), az acc. és nom. c. inf. mondatbeli szerepének magyarázását (71. 74. 80. 81. ll.), stb.

Ennyiben akartam jelezni e könyvnek érdekességét, előnyeit és hiányait. A jövőben hasonló szerkezetű görög mondatban is fog megjelenni ugyanattól a szerzőtől.

PECZ VILMOS.

PHILOLOGIAI PROGRAM-ÉRTEKEZÉSEK.

1894. 95.

14. Farkas József: Ifjabb Plinius (Nagykanizsai kegyesrendi főgymn. 3.—46. l.). — Nálunk a császárkori latin írókkal, az egy Tacitust kivéve, eddigelé vajmi keveset foglalkoztak. Pedig egy Senecának és a két Pliniusnak iratai különösen megérdemlenék, hogy gondot fordítsanak rájuk. Nyelvezetök sem oly nehéz, mint a Tacitusé; gondolatuk világa is kedvesebb, mint emezé; úgy hogy a könnyedén szerezhető, nemesebb élvezet teljesen biztosítva volna olvasásukkal. Ezenfölül a

császárkori római viszonyok megismerése is rendkívül meg van könynyítve általok, sokkal inkább, mint a köztársasági állapotok a Cicero iratai által. Tekintetbe veendő még az is, hogy amazokból a kereszténység üldözésének, terjedésének és szellemi hatásának körülményei szemtanúk előadásával igazolható. Első sorban tehát theologiai intézeteinknek kellene arra törekedniök, hogy az említett írók műveiben rejlő tanulságokat alkalmas szemelvényekkel kiaknázzák; de az egyetemi tanítás is helyesen cselekednék, ha a belőlök meríthető régiségi és nyelvészeti okulást figyelmére méltatná.

Az ifjabb Plinius iratai mindazáltal nem épen ismeretlenek gymnasiumba járó ifjaink előtt. Ugyanis tudvalevő dolog, hogy a latin stílus-gyakorlatok szerzői Pliniusnak leveleit, vagy leírásait (pl. a Vezuv kitörését) imitt-amott közbeszövik darabjaik közé; azonkívül a magyar stilisztikai és rhetorikai olvasókönyvek is közlik egy-egy darabját a levélstílus, vagy leírások mintául; szintűgy az egyháztörténelmi órákban sem szoktak hivatottabb vallásanáraink megfélekedezni arról, hogy a Pliniusnak Traianushoz intézett levelét, mely a keresztények üldözésének megszüntetését vonta maga után, tanítványaiknak bemutatassák.

Főkép mint levélíró szokták tehát méltatni, s csakugyan ez oldalról a legérdemesebb szerző Ifjabb Plinius. Még olyan ember is, a ki egyébként nincs elismeréssel Plinius iránt, úgy hogy őt is, miként Cicerót, Drumann és Mommsen módjára kiméletlenül elítéli, t. i. Schanz, ekkép ír róla római iredalomtörténelmében (II, 395. l.): «Der Wert der Briefe ist sehr gross, sie sind ein Spiegelbild der Zeit, in welcher der Autor lebt. Wie uns der ciceronische Briefwechsel ein treues Gemälde des Übergangs der Republik in die Monarchie gibt, so erhalten wir durch die Briefe des Plinius einen tiefen Einblick in das Leben der Kaiserzeit. Aber die Lektüre der Plinianischen Briefe ist viel leichter, weil sie nicht so viele Voraussetzungen machen wie die Ciceronischen, sie sind ja nicht Erzeugnisse des Moments, sondern wohl überdacht. Abgesehen davon ist es auch die Persönlichkeit des Autors, welche diesen Briefen einen eigentümlichen Reiz verleiht. Es ist zwar keine grosse Individualität, sondern eine Mittelmässigkeit, die in diesen Produkten erscheint, wir lernen einen etwas pedantischen, ängstlichen und leise auftretenden Mann kennen, allein trotzdem gewinnt diese Persönlichkeit unsere Sympathien durch die unendliche Herzensgüte, durch die Milde des Urtheils, durch seine Begeisterung für alles Schöne und Gute und durch sein heisses Streben nach Unsterblichkeit seines Namens (ep. 5., 8.).»

De kitűnt Pl. még a szónoklatban is, habár a panegyrikus beszédek szokásos sallangjai sokat levonnak ebbeli működésének értékéből.

Végre a költészet mezeje az, a melyen kedves órákat töltött

Plinius; de ez sem termelt számára valódi babérokat, úgy hogy szinte jobb, hogy szerzeményeit az idő vasfoga megemészté. Maga is, bátor néhány iratában sokat tart e nemű termékeiről, önismerőbb pillanataiban csak *lusus* és *ineptiae*-nek nevezgeti őket (l. Friedländer-Bozóky: A szépirodalom a római császárság fénykorában, V. fej. 104. s köv. II. és Ribbeck-Katona: A róm. költészet tört., III. köt. 428. s köv. II.).

Ámde Plinius deréksége leginkább államférfiúi, emberbaráti és családfői minőségében fejeződik ki. Itt igazán az a nemes lélek ő, a minőt minden ország kívánva kívánhat magának.

Mindeme szerepében valóban elismerésre méltó sikerrel írta meg Plinius képét a szerző, a ki különben is egyik tevékeny és hasznos munkása a magyar philologiai irodalomnak (l. Szinnyi: «Magyar Írók» cz. művében). Szinte oly képet rajzolt Pliniusról, a mely magán viseli egy, szívünk szerint való nagy léleknek vonásait s a mely méltán példaképül szolgálhat a hazai ifjuságnak, de bárkinek is a különmemű életfeladatok betöltésében. Egesz kis erkölcsi kátét tarlóz össze Pl. leveleiből, a mely annál értékesebb, minthogy a szerző a saját bő tapasztalatain nyugvó életbölcsességével hatja át és szerkeszti oly kerekded hodegussá, a minő csak egy, intézetéért és általában a magyar ifjuságért lángoló, meglett professzornak és igazgatónak tollából fakadhat. A nemes képet, melyet modelljáról vett, legjobban kifejezik magának a szerzőnek befejező szavai: «A hajdankor gazdag oly alakokban, kiknek szellemi nagyságát Plinius nem érte el. De ritka jelenség őbenne a magasabb adományoknak egyesülése a jellem kitünőségével és szeretetreméltóságával. Így látjuk Pliniust hasznos gyakorlati tevékenységben mint a császár első tanácsosát, mint államférfit és ügyvédet, a művészetek és tudományok meleg pártfogóját, az irodalom serény munkását, fejedelmének hű alattvalóját; a nemes hazafit, önzetlen barátot, szeretetteljes férjet, ember-szerető urat, eszményi irányú férfiút; ügyes, minden körben szeretett és tisztelt világit; mély, minden szép iránt fogékony kedélyű és mégis egészes és erős természetet, kiben a kitünő nevelés, belátás és akarat összeköttetésben a kedély lágyságával szép összhangban egyesülnek. S ha e kép szemlélésénél a tekintet néhány kis foltra esik, ezek az összehatást bizonyára oly kevésbé zavarják, mint ama könnyű árnyékok, melyek egy fényesen megvilágított tájkép fölött leereszkednek.»

Az egész dolgozaton végig vonuló nemes felfogás és hang tükröződik az imént idézett sorokból, úgy hogy a szerző dolgozatát a lehető legkellemebb és legkomlyabb olvasmányoknak mondhatom.

Forrásai, a melyek után dolgozott, mind modernnek és kiváló becsűek. Nem került el figyelmét egyetlen számbavehető munka sem, mely hőséről a nyugati nagy nemzetek nyelvén megjelent. Stílusát a 60-as években nevelődött egyének feszes és kissé latinus, sok helyütt

pedig németes szófűzéseit jellemzik, egyben azonban az a körmondatos, ünnepies színezet is, mely a Kölcsey iratait díszíti. Nyelvezetéről pedig elmondhatnám azt, a mit Kelemen Béla oly találóan írt e közlönyben a bold. Szvorényi magyarságáról (1890. évf. 63. l.).

Nem akarom e szép munkáról szóló jelentésem hatását apró folatok emlegetésével rontani, mert igazi tévedésre egyre sem akadtam benne, pedig szorgalmasan utána néztem minden egyes állításának. Egy hiányát legyen szabad mégis felhoznom, hogy t. i. a fennmaradt levél-gyűjtemények két osztályát nem találtam megvitatva a szerzőnél; a mennyiben a régebbi gyűjteményben s a Traianussal váltott levelek csoportja, tartalmilag is, felfedezésökre nézve is különbözik, sőt tartalom tekintetében hasznos tanulságot szolgáltatnak a császár és miniszter közötti párhuzam megvonására (l. Schanznál és Teuffelnél). Végezetül ha még azt említem, hogy a római íróleveleibe a furcsa «ön» megszólítást vitte be a szerző, elmondottam minden kifogásomat ez érdemes dolgozat ellen. Nihil amplius addo.

BÓDISS JUSZTIN.

15. Bálinth György: Az ó-görög tanító költészet rövid ismertetése. (Gyulafehérvári róm. kath. főgymn. 3—25. l.) — Kétségtől nagyon ajánlatos dolog, hogy bármely irodalmi műfaj tanítása közben az illető műfajnak fejlődését egészében megvilágítsuk. Így kívánják ezt Utasításaink, főleg a magyar poétika tanítására nézve, a hol a műfajok eredete és fejlődése nyomán legjobban meg lehet érteni valamely műfajnak mivoltát és jellemző sajátosságait. Ha az irodalomnak egyéb ágait nem tárgyaljuk is egészökből, legalább azon műfajok történetét tegyük bővebb megbeszélés tárgyává, a melyeket az iskolában olvastatni szoktunk.

Bálinth úr is ezt a célt tűzte maga elé, hogy t. i. a homerosi költészettel egyazon nyelvű és versformájú tanítóköltés fejlődését bemutassa tanítványainak. Ezzel csakugyan kiszélesíti deákjainak látókörét, a mennyiben a görög irodalom, egy nevezetes szakaszának birtokába juttatja őket. Azért is csak helyeselhetem tárgyválasztását, bátor még jobban szerettem volna, ha az iskolai görög íróktól jelzett műfajok valamelyikét választja vala.

Kidolgozásában Hesiodost tárgyalja bővebben, majd Xenophanést, Parmenidést és Empedoklét mutatja be, végül az alexandrinusok közül Aratóst, Nikandrost, Archaistratos-alakban) és Dionysios Periégétést. E névsorból látható, hogy a gnóma-költés mestereire (Theognis, Solon, Phokylides) s a meseírás képviselőjére nem is gondolt a szerző; a Kr. e. III. század nevezetes sillographusát, phliusi Timont pedig elhagyta; továbbá az alexandrinusok között nem említ ilyen neveket: Oppianos, Markellos (ezekről Schill is

szól), Dikaiarchos, Andromachos és Skymnos; végül, mivel szerintem még ők is a görög irodalom keretébe tartoznak, egyáltalán nem szól a köv. byzantinusokról, vagyis keresztény írókról: Maximos, Héliodóros, Christodóros, Paulos Silentarios, Naumachos, Theodóros Prodrornos (v. ö. Krumbachernál a Müller Iván Handbuchjában). — Ezt a névsort csupán figyelemkeltőül hoztam fel, hogy lássa a szerző, mennyi költővel kellene megismertetnie még deákjait, ha a tanító költést organikus egészében akarná eléjük tárni. Minthogy azonban ő csupán *rövid* ismertetésre vállalkozott, nem akarom ezen fogyatékoságot neki hibául felróni.

Más dolog az, hogy a szerző nem dolgozta ki értekezését iskolaiasan, noha többször hajtogatja iskolás czélját. Hesiodos műveinek tartalmát elég részletesen közli ugyan, de a többi költőnél sok olyat elhagy, a mi az illető írókra nagyon is jellemző, vagy némely dolgot nem tárgyal oly iskolaiasan, hogy egy deák is könnyen felfoghassa. Így pl. Xenophanes, Parmenides és Empedokles bölcséleti álláspontját egyszerűbben és világosabban kellett volna megbeszélne. Továbbá dolgozatának kiindulása lehetett volna a köv. szép téma megvitatása: mennyiben jogosult a tanító elem a költészetben, s Hesiodosnak helyét (ép ezen alapon lehetett volna kijelölne) a görög irodalomban (l. Köpesdy-nél); azonfölül Hesiodos műveiben meg kellett volna keresnie ama nyomokat, a melyek lépcsőül szolgáltak a gnóma, lyra és elegia kifejléséhez. Egyes helyeken pedig kelletténél szűkebb szavú a szerző, pl. egy-egy ismeretlen szónak vagy műnek (Thebais, Theseis; l. Christnél), vagy földrajzi helynek és tudományos kifejezésnek (lemma) magyarázatában.

Az értekezésnek fő részét teszi Hesiodos műveinek tárgyalása. Itt fő forrásai voltak: a Némethy Gézának e Közlönyben (1887.) megjelent latin nyelvű értekezése a Theogoniáról, a mint a források között meg is vallja, — s bold. Ábel Jenőnek egyetemi előadásai (kiadta Wirth Gy. 1885. 297—350. ll.), a melyeket azonban nem említ. Mindkettőt jól kivonatolta, adataikat helyesen csoportosította, s alig lehetne kifogásom ellene, ha észrevettem volna, hogy magát Hesiodost is átolvasta. Nem szólok arról, hogy az Ábel-féle iveknek még sajtóhibáit is átvette s több helyt szavait is megtartotta, — csak azt említem, hogy a 8. lapon az Erga kai Hemerai sorszámai hibásan vannak idézve; pedig ha átolvasta volna magát az író, bizonyosan jól idézi vala őket. Mindazáltal ezt a fejezetet csinos részletnek tartom, nem úgy, mint a többi fejezeteket. *)

A dolgozatnak további hibái a következők:

*) Itt említem föl, hogy a hesiodosi irodalomnak legújabb terméke: Peppmüllernek Halléban megjelent fordítása, alapos bevezetéssel a hesiodosi művek szerkezetéről stb.

3. 1. Pittheos van -us helyett. — 4. 1. helytelen felfogás, hogy a Peisistratidák (minő időbeli köz!) gnómius feliratait is a hesiodosi eposok előkészítőinek mondja a szerző s Lynos és Orphaios költőkről beszél; ugyanott nem találja el igazi alapját a hesiodosi világnézetnek a homerosihoz képest, — mintha bizony Kis-Ázsia nem adott volna elég alkalmat az eszmélkedésre! Hát akkor az odaváló első bölcselők (Thales stb.), hogy' kaptak lökést a bölcselkedésre? ! Nehéz ma már mindent az éghajlattal magyaráztatni; mikor az életviszonyok egyszerűsége, nyugodtsága s józansága, szóval a néplelek különbözősége alapján a boiótiai költőnek felfogását sokkal könnyebben megérthetjük (v. ö. Christ irodalomtört. 79. s köv. 11., vagy Jebb-Fináczy könyvét). — 5. 1. Meg kellene említeni röviden Proklos, Tzetzes és Ephoros korát s működését; u. o. az Eratosthenesé mellett Euphorion verses életrajza is fölemlítendő teljesség kedvéért, szintúgy herakleai Herakleides biographiája is, végül u. o. Herodotos mellett érdemes a megemlítésre Cornelius Nepos, mint a ki amavval egyezőleg tanuskodik Hesiodos kora mellett. — 6. 1. Rossz u van magyarul: Kymében származik; u. o. rossz: mult idők és annak ragyogó világa (általában a meghatározó és visszatérő névmást latinosan használja a szerző több helyt). — 7. 1. Az *Erqa* cím mellé kell a *Hemerai* is (így a 11. lapon is); ki volt Pausanias és mikor élt? ki volt az ú. n. Argos-ölő? Nem jók még ezek sem: Epimetheos (-us h.), Chariták (Charisok h.); különben sok a sajtóhiba is a szerzőnél. — 9. 1. Hesiodos nemcsak a szerencsés, hanem a szerencsétlen napokról is szól; u. o. a titánnő neve nem Thetis, hanem Tethys. — 10. 1. hibás alak: *Erinnysek* (egy n kell!), továbbá nem Tanatos (th!), Hesperidák (-isek!) stb. — 11. 1. Föl kellett volna hozni a katalogost s ez utóbbinak IV. könyvét: az Eoiait; u. o. nem áll, hogy Perseus üldözte Gorgót, hanem a Gorgo-testvérek üldözték Perseust; végül meg lehetett volna említeni, hogy Aristoteles az Aspist nem tartja a Hesiodosénak. — 12. 1. Hogy Vergilius egyszerűen lefordította volna a Hesiodos Ergájának több részletét, még Ribbeck bizonyosságára sem hihető el, bár Ábel is állítja. Egyáltalán Verg. korántsem valami, csupán fordítgató költőcske, hanem sok eredetiséggel dicsekszik, miként az Aeneisre nézve Némethy meggyőzőleg kimutatta (Dido szerelme). Vergiliusnak voltak ugyan előképei, pl. az Aeneis IV énekére nézve is Apollonios Rhodios; de egyszerű másolónak ezért nem szabad őt föltüntetni. S ha már keressük a Georgica előképeit, ime a köv. sorozatban állapodhatunk meg: Cato, a karthagói Mago művének atin fordítása, Varro, Hyginus, Hesiodos, Eratosthenes Hermes-e, Aratos (Phainom. kai Dios.), Nikandros, Ennius, Varro Atacinus, Lucretius, a kiknek kisebb-nagyobb nyomai kimutathatók nála (v. ö. Brandt: De auctoribus, quos in componendis Georgicon libris adumbraverit Vergilius Salzwedel 1884., és Rostagno: Verg. quæ Rom. exempla secutus sit in

Georg. Florentiæ 1888. Nálunk Némethynek egyetemi előadásai tárgyalták e kérdést: Verg. élete és költészete, 1890., 254—262. ll.). Ugyanott meg kellene jelölni szorosan, hol dicsőítik Isokrates és Aratos Hesiodost; hibás u. o. a Thespie írás (Ábelnál is); a chorizontikus álláspont mibenléte hibás a szerzőnél is, Ábelnél is (v. ö. Xenon és Hellanikos chorizontes-voltát). — 13. l. Nem Theophrastos szól a Zeus-hymnosról, hanem tanítványa, Praxiphanes. — 16. l. Pythagoras aranymondásai nem ide valók, mert csak a Kr. e. IV. századból keltezhetők; Xenophanes születése éve pedig nem biztos (l. Christnél). — 17. l. Xenophanes és Empedokles (20. lap) *Ἐπὶ φύσεως* cz. műveiről meg kellene jegyezni, hogy Lucretiusnak mintái voltak. — 18. l. Hogy Xenophanésnak *silloi*-nevű versezteket is tulajdonítanak némelyek, azt csak a *Ἐπὶ φύσεως* vagdalkozó részeiből magyarázhatjuk, valamint abból, hogy phliusi Timon, sillographus (280 Kr. e.), Xenophanést lépteti föl főszemélynek 2. és 3. könyvében; u. o. nincs világosan elmondva, mi maradt fenn Xenophanéstól épségben (két elegia) s mi csak töredékben (eposok Kolophon és Elea alapításáról s Athenaiosnál egy elegiája, melyben ebédre való készülődést rajzolt). — 19. Parmenidesnél a deákok számára meg kellene mondani, hogy ez az a bölcselő, a kit Platon egyik dialogusában szerepeltet; u. o. Empedokles születése éve nem oly bizonyos, mint a szerző hiszi, s róla mint orvosról v. ö. a Pallas-lex. cikkelyét. — 22. l. Az alexandrinusok nagyhangú leszólása ma már nem járja, mikor látjuk, mily fényes tehetségek voltak közöttük, úgy hogy az elegiáknak és idylleknek örökké szép termékeit birjuk tőlük, s a római elegia-íróknak működése szintén az ő hatásukra viendő vissza. De legnagyobb hiba ezen a lapon, hogy Aratos tanító költőről úgy beszél, mint az achaiai szövetség híres hadvezérééről, szóról szóra elbeszélve a sikyoni Arátosról tudott dolgokat (v. ö. a Plutarchos páros életrajzát Arátosról és Kleomenésről), mintha a soloibeli Aratossal történtek volna! E mellett híres művének czímét sem közli teljesen, a 23. l. pedig Quintilianust és Ovidiust nem idézi pontosan, sem azt nem mondja, hogy Aratosnak Eudoxos mellett Theophrastos is forrása volt; sem azt, hogy Hipparchos commentariust írt Aratos művéhez négy könyvben; sem azt, hogy a Cicerónak töredékben levő fordításán kívül még kik fordították latinra Arátos csillagászati költeményét (Germanicus, Rufus Festus Avienus, Gordianus); sem azt, hogy Pál apostol idézi egy sorát (Acta ap. XVII, 28.); végül azt sem, hogy Varro Atacinus Aratos után írta Ephemerisét. — Nikandrosnál sem hozza fel azon írókat, a kik Nikandros orvosi műveit használták (Aemilius Macer, Plinius stb.); sem azt, hogy Verg. a Georgicában, Ovidius pedig Metamorphosisaiban (Ovid. még Parthenios Heteroumena-ját is használta) követték Nikandrost. — 24. l. Archestratos gelai volt s a Kr. e. IV. és III. században élt; költeményének czíme nem

Gastrologia, hanem Hedypatheia volt, a melyet Aristoteles (az ő kortársa) is használt Physikájában a halak leírásához, s melyet Ennius fordított latinra Hedyphagetika czímen, de ez csak töredékekben maradt fenn. Ugyanott Dionysios Periegetes korát még Mommsen szerint (v. ö. Lübker cikkelyét) közli, holott a Leue fölfedezte akrostichon (Philologus 42, 175. s köv. ll.) világosan tanúsítja, hogy Hadrianus korában élt (Vári a Pallas-lexikonban nem foglal állást egyik időkor mellett sem). Megjegyzem még, hogy a Periegesis egygyel több sorból áll, mint a szerző mondja; továbbá, hogy Eratosthenes volt a fő forrása, s az az Eustathios írt hozzá scholionokat, a ki Homeroshoz; végül hogy Avienus és Priscianus fordították latinra. — A magyar irodalomnak ide vonatkozó repertoriumában (24—25. ll.) nem vette a szerző tudomásul a Molnár János (1783.) és Szabó Istvántól megjelent fordításokat (l. Bartal könyvészetében), sem Radó (Gör. anthol.) és Pecz V. (Jebb-Fináczyban) mutatóványait Hesiodosból, Nikandrosnál pedig felhozhatta volna Ábel és Vári scholion-munkálatait (Scholia vetera in Nicandri Alexipharmaca, akad. kiadv. 1891.) és ugyancsak Várinak az Oppianos-féle kéziratokról szóló latin nyelvű dolgozatát a Fleckeisen-féle Evkönyvek 1894. folyamában (409—416. ll.). — Az értekezés végén nagyon leszólja a szerző a német philologusok szellem nélkül való módszerét; pedig alig van igaza, mert náluk is csak embere válogatja, ki micsodás. Annyival jobban csodálom, hogy ennek tudatában nem fordult a szerző a szellemeskedő francziákhoz. A hiányos repertoriumból különben hiányzik az alexandrinus irodalom főfő kutatója, Susemihl.

Ime behatóan foglalkodtam B. úrnak dolgozatával, melynek jóformán csak élénk előadását dicsérhetem. Felhozott adalékaimból okulhat a szerző arra nézve, miként kellett volna megírnia értekezését.

16. Péter Mózes: A tizenkét legfőbb olymposi istenség szerepe a görög mythológiában. (Sepsiszentgyörgyi reform. Mikó-kollegium. 3—32. l.). — Ritkán olvashatni programjainkban oly alapos értekezést, mint a Péter Mózesé. Szép és gondos kiállításban tette közzé a fiatal professor programjokban székfoglalóját, a melyben kerülve a mythos-magyarázgatások süppedékes talaját,*) nemes komolysággal mondja el a

*) A mythos-magyarázatoknak igazi modern mintái: Usener, Götternamen, Bonn 1896, és Döhring: Zur Etymologie einiger griech. Götternamen (Neue Jahrbücher für Phil. u. Päd., 66. évf.). Veszélyességre rámutatott már bold. Ábel Jenő Közlönyünkben, midőn a Cox-féle mythológiát bírálta. legutóbb pedig Katona Lajos dr. ily című, elnemozdító tanulmányában: „Mythologiai irányok és módszerek” (Ethnographia, 1896, 3—4. füzet). V. ö.

tudnivalókat a görög anthológiából s az Ennius versezetéből eléggé ismeretes tizenkét fő istenről. Értekezése elején kissé homályosan és határozatlanul adja elé ugyan a *mythos*-szónak értelmét és a *mythosok* fejlődését a görögöknél, de a végén annál szebben és világosabban foglalja össze a tizenkét istenségnek az élet ugyanannyi körére vonatkozó szerepét. Fölöttébb csinos részletek az értekezésben az egyes istenek alaptermészetének megfejtésére célzó nézetek szembeállítására és higgadt bírálata. Előadása komoly és nyugodt, nyelvezete legtöbb helyt szabatos, tiszta és világos, forrástanulmányai színvonalon állnak s kellő kritikáról tanuskodnak. Csakis néhány dolognak hiányát éreztem a szerző cikkelyében, t. i. a művészeti ábrázolásoknak és az istenekre vonatkozó jelzőknek (v. ö. Bruchmann: *Epitheta deorum, quæ apud poetas Græcos leguntur*, Lipsiæ, 1893) elsorolását, nemkülönbben a helyi *cultusok*nak s a velök járó ünnepeknek fölemlítését. Eme dolgoknak ugyanis manap nagy jelentőségek van. A jelzők szolgáltatják (pedig a szerző csak néhány jelzöt említ) a *mythologiai* vonatkozásoknak iskolai olvasás közben elsajátítható elemeit; az első helyen említett dolgok pedig a nálunk végtelenül fontos szemléltetésnek alapját vetik meg; végre a helyi *cultusok* jellemzetes formái, a mint a különféle szertartásokban (pl. Athénban a nagy körmenet!) nyilvánulnak, nagyban hozzájárulnak az istenekre vonatkozó fogalmak tisztázásához. Tudjuk, hogy Baumeister az ő *Denkmäler*-jében és Roscher a maga *mythologiai* lexikonában egyenesen az istenek típusaiból vezetik le következtetéseiket, s a nálunk ő utánok készült cikkelyek (l. Vári R. és Szabó Iván dolgozatait a *Pallaslexikonban*) szintén a különböző bálványképek fonalán keresik az összekötő kapcsot a *classicus* írók adataihoz; Récei Győző dr. pedig *pannoniai* változataikban mutatja be a *mythologiai* képzeteket, a mint a nálunk talált bálványokról leolvashatók. Különbben sem hiszem, hogy a mondott hármas irány érvényesítése nélkül ma már kielégítő képet nyújthassunk az istenek főbb vonásairól. Az ide vágó adalékok tehát mindenesetre csak emelték volna a szóban forgó cikkely becsét, s reménylem is, hogy a szerző további buvárlataiban nem feledkezik meg rólok.

Apróbb kifogásaim dolgozata ellen a következők:

7. l. Preller *mythologiaja* már a 4. kiadásban (megjel. 1887- s a köv. években) járja, nem az 1860-ikiban. — 9. l. Pheidiasnak, vagy Euphranornak az Ilias első énekének híres sorait utánzó Zeus-szobra nincs már fenn, legfőlebb az elisi pénzek adnak róla sejtelmet. — 12—13. ll. Az *Aegeus*-tenger (nem *ægei*) szigeteinek eredetét ma is úgy fogjuk

még e Közlöny 1894. évf. 140. s köv. ll., Heinrich Gusztávtól a Golther művének ismertetését: Phil. Közl. 1896, 349. s köv. ll., Goldziher-től: A *mythos-tudomány* jelen állása (Nyelvtud. Közl. XII, 117. s köv. ll.).

fel, mint a görög tudósok. — 15. l. Az eleusisi mysteriumok mivoltát meg kellett volna röviden említeni, legalább is a Demeter-hymnus alapján, mely ezen istenségnek jellemző vonásait mind felöleli, s ugyanígy tehetett volna Hermesnél is, a hol a Horatius ismert ódáját (I, 10.) kellett volna belehozni. — 16. l. Erinys egy n-nel irandó. — 17—19. ll. Az Artemis-ről szóló előadás hosszas és zavaros. — 21. l. Athenának *Tritogeneia* jelzője nem jelent kétségtelenül «vízből származott»-at, mert csak a görögök lokalizáló természete adta neki azt a jelentést (l. Thewrewk: Verg Aen. II, 170. vershez jegyz.); hanem valószínűleg összefügg a véda Tritával s akkor azt jelenti: világosság leánya (l. Döhring cikkét a: Neue Jahrbücher-ben s Dávid István Verg. fordításában a megfelelő jegyzetet, míg Pirchala homályos jelentésűnek mondja). — 28. Argeiphontes-nak Homerosnál még nincs Argos-ölő jelentése (l. Csengerinél); u. o. hibásan van idézve, hogy Hermes az Od. 23. énekében vezeti a holtakat az alvilágba, mert a 24-ikben. — 31. l. A borghési oltár, melyen a tizenkét fő isten van ábrázolva, a Louvrebán van; ugyanott egyéb ábrázolatokról v. ö. a Baumeister utolsó cikkét (Zwölfgötter), a melyben a Petersen ide vágó művének (Das Zwölfgöttersystem der Griechen und Römer, 2 rész, Hamburg, 1853—68) adatai is meg vannak igazítva.

E hibák azonban keveset vonnak le a szerző dolgozásmódja iránti elismerésemből, s meg vagyok róla győződve, hogy Péter úr Homeros olvastatása közben avatottan fogja a kiegészítő adalékokat magyarázni tanítványainak s tanításával a Mikó-intézetnek becsületére fog válni.

BÓDISS JUSZTIN.

17. Oskar Wittstock : Beiträge zur siebenbürgisch-sächsischen Trachtenkunde. (Programm des evang. Gymnasiums A. B. und der damit verbundenen Realschule A. B. zu Hermannstadt. 5—15. l., egy képpel.). — A hazánk területén élő nemzetiségek egyike sem fáradozott nagyobb igyekezettel és régibb idő óta azon, hogy népiségének minden jellemző vonását a múltba visszamenőleg is felkutassa, mint az erdélyi szászok kis néptöredéke. Törzsrókonaitól való teljes elszigeteltségük még tán élenkebbé fejlesztette honi sajátyságaikhoz való hű ragaszkodásukat, mint a minőt e tekintetben más, a diasporában élő, de atyafiságukkal közelebbi földrajzi kapcsolatban álló fajoknál tapasztalunk. Meg kell ugyanis különböztetnünk a politikai háttérű s így csak újabb keletű nemzetiségi érzület turbulens nyilvánulásait attól a csendben és századok óta mintegy ösztönszerűen munkáló ethnikai szellemtől, a melynek bizonyos jogosultságát, már a belőle erőt és buzdítást merítő szép kultúrmunka miatt sem szabad elvitatnunk.

Ezzel az igazságossággal nemcsak tartozunk, de azt szívesen meg

is adjuk mindaddig, a míg a népfaji sajátságok nyelvben, szokásban és hagyományos intézményekben nyilvánuló becses vonásainak fentartására irányult törekvések nem csapnak át oly térre, a hol az ethnographia báránybőre alól már nagyon is vicsorgatja fogát a politikai izgatás ádáz szenvedélye.

Semmi kifogásunk sem lehet azonban az ellen, sőt a minden irányban felvilágosító és így egyúttal békéltető tudomány nyeresége gyanánt szívesen látjuk, ha a velünk egy korona alatt élő nemzetiségek s köztük első sorban az erdélyi szászok munkás és élénk mivelődési hajlamú faja mindent elkövet arra nézve, hogy régibb honából magával hozott népi sajátságainak legjavát heterogén környezetében is híven megőrizze. Az erre vezető eszközök helyes felismerésére vall, hogy e faj már sok másnál jóval előbb belátta a népelet jellemző vonásai múltból és jelenből való egybehordásának sürgősen szükséges voltát. A «Verein für siebenbürgische Landeskunde» e téren kifejtett szép munkássága sokkal ismertebb a német nép nyelvében és hagyományos szokásaiban élő szellemének bűvárai előtt, hogysem rá e helyen kellene a figyelmet felhívnom. Egész kis gárdáját nevelte fel már ez egyesület a néprajz avatott munkásainak, a kik módszeres eljárásukkal és alapos készütségükkel dicséretesen kiválnak a folklorisztika és a tárgyi néprajz dilettáns művelőinek nagy tömegéből.

Ilyen szakavatott munkása a maga választotta területnek *Wittstock* Oszkár, a czímbeli programm-értekezés szerzője, a kinek dolgozatára itt csak azért hívjuk fel kiválóképen a figyelmet, mert hasonlókra szeretnők buzdítani mindazokat, a kik a maguk környékén alkalmat lelhetnek egy-egy műemlék ily szempontból való taglalása által arra, hogy a régibb idők viseletéről való vajmi gyér ismereteinket bármily csekély, de megbízható adalékkal gyarapítsák.

Wittstock a nagyszebeni ev. plébánia-templom északi szentélyfalának egy 1445-ből való tempera-festménye: magister Johannes de Rosenaw (Rosenauer) képének beható műtörténelmi ismertetése nyomán a képen ábrázolt alakok egy részének ruházatát illetőleg arra az alaposan megokolt következtetésre jut, hogy a festmény alakjai, a kiket a művész bizonyára az erdélyi szász nép akkori viseletében ábrázolt, e viseletben csak némi csekély eltéréseket mutatnak a Németországban azon idő táján (a XV. század közepe táján) divatozó viselettől. Továbbá, hogy a mai erdélyi szász népviselet e korból ered, a mint ezt a leírt képen is meglevő egyes ruházati elemek (fátyol, öv, hajtű, kapocs), melyek a szászok népviseletében még ma is megvannak, amaz időben még az erdélyi telepeseknél és az anyaország lakóinál meglevő közösségükkel igazolják; holott azóta emezeknél már kimentek divatból s csak a sajátságos jellegűket jobban megőrző heterogén környezetben maradtak fenn.

Csekélynek látszó eredmény, a mely első tekintetre alig tetszik a reá fordított fáradsággal arányosnak. A dolgozatnak azonban nem is annyira ez, mint inkább a szigorú módszeresség mutatja az értékét, a melynek révén nem egy fontos művelődéstörténelmi adat derül ki, vagy jut legalább új világításba.

Reánk nézve pedig annyival is érdekesebb, mert a hasonló tárgyi munkálatok vajmi csekély száma azt az élénk vágyat kelti fel bennünk minden ily becses adalék felmerülte alkalmával, vajha a magyar nemzet és népviselet fölötte hézagos ismeretéhez is mind több ilyenféle valómást tudnának megszólaltatni azok, a kiknek ez módjukban áll. Hogy erre a helyi régiségek és néprajzi sajtászerűségek szélesb körben való ismeretetésére és szakszerű leírására első sorban hivatott iskolai értesítők is vajmi jól felhasználhatók, azt e dolgozat is szépen igazolja; mi pedig épen e helyen már ismételtelen rá irányítottuk e kedvező alkalomra az illetékesek figyelmét.

KATONA LAJOS.

18. Fetzter János Ferencz: A nyelv eredete és különfélesége. (Szilágysomlyói r. k. gym., 3—58. l.). — Nem először van rá alkalmam, hogy e folyóirat hasábjain a nyelv eredetéről s az ezzel összefüggő problémákról szóló dolgozatot bíráljak (v. ö. *Közl.* VIII, 82; XVI, 763), de ítéletem most sem lehet kedvezőbb, mint az előző esetekben. Az előttem fekvő értekezés, sajnos, épenességgel nem áll valami magas tudományos és irodalmi színvonalon. A szerző dolgozata első lapjain mindennek előtt a mesterséges úton való nyelvképződés ismeretes kísérleteiről számol be, majd Lord Monboddónak és Wundtnak a nyelv eredetéről való nézetét említi és azután hosszasan ismerteti az állatoknál megfigyelhető közlésmódokat. Ez alkalmat ad neki az interjectionalis és a hangutánzó elmélet fejtegetésére, közbevetőleg szól a gyermeknyelvről is. Ezután felsorolja «egyik-másik jelesebb tudósnak a nyelv keletkezésére vonatkozó nézetét»: egymásután (azaz inkább: össze-vissza) idézi Steinthal, Wundt, Humboldt, Caspari, Schelling, Heyse, Grimm Jakab, Tiedemann, Goethe és Stolberg nézeteit. Ezeknek felsorolása után kijelenti, hogy «ezekből kifolyólag, miután a tudományos kutatások és feltevések az emberi nyelv eredetét természetesen uton megdönthetetlenül le nem származtathatják, ítéletünket oda módosítjuk, hogy *Isten az embert beszélő képességgel teremtette!*» Ennek «igazolására» két bizonyítékot hoz fel: 1) Mert a szentírásban nyomát sem találjuk annak, hogy az ember a nyelvet, mint azt a traditionalisták állítják, Istentől tanulta volna. És 2) midőn Isten Ádám elé rendelte az állatokat, hogy azoknak nevet adjon, Ádámnak már tudnia kellett a nyelvet . . . (22. l.). Majd a nyelv «megváltozását» és ennek okait tárgyalja a szerző, szól a nyelvjárásek-

- ról, a nyelv alkotó részeiről, tüzetesebben a gyökérszavakról. Ezután témája második felét fejtegeti: a nyelvek osztályozását. Előadja a morfológiai osztályozás ismeretes elméletét, átveszi Müller Miksa genealogikus táblázatait, majd ismét a Genesis álláspontjára helyezkedve a különböző nyelveknek *egy* nyelvből való keletkezését vitatja s befejezésül a nyelveknek, különösen magyar nyelvünknek a nemzeti életben való jelentőségét hangoztatja lendületes szavakkal.

E vázlatból is kitűnik, hogy az értekező álláspontja, alapfelfogása és egész iránya olyan, a minőnek részletes megvitatása és czáfolása e helyen, úgy hiszem, se nem illő, se nem szükséges. A szerző a nyelv eredetének kérdésére nézve kijelenti, hogy «Bonaldal inkább hiszszük az isteni csodákat, mint a gyenge alapokra fektetett szövényes (!) emberi okoskodásokat» (23. l.), s ezzel oly térre tereli a kérdés tárgyalását, a melyre nem követjük. Tiszteljük hitét, meggyőződését, de azt nem ismerjük el, hogy tudományos kérdést a hit eszközeivel meg lehessen fejteni. Így azután a komoly tudományos argumentumokkal való vitatkozás ki'van zárva; más téren harczolva, mint a szerző, másnemű fegyverekkel élve mint ő, amúgy sem győznők meg arról, hogy alapfelfogásának mennyi vagy mily kevés a tudományos értéke. Ez az álláspont egyértelmű a fejlődéstani kutatásról való lemondással, ezen az állásponton voltaképp kár is a tényeket megbolygatni, ismerjük el őket fait accompli-knak s ne is vessződünk «szövényes emberi okoskodások»-kal!

Tudományos szempontból, főleg a nyelvtudomány mai állását tekintve, azonban az értekezésnek nemcsak ama sarktétele, hanem részletei, egyes adatai is alapos kifogásra adnak okot. Az a nyelvészeti apparatus, a melylyel az értekező dolgozik, meglehetősen fogyatékos. Nincsen tisztában a nyelvtudománynak, sőt a nyelvtannak némely alap-elemével sem; nem tud különbséget tenni a *hang* és *betű* fogalma között, pl.: «az ősnyelv már annyira feloszlott, hogy a hangutánzó szavakon és egyes indulatszókön kívül még csak a *betűk* maradtak meg belőle» (26. l.); «vannak *betűk*, melyeket egyes népek ki sem mondhatnak» (u. o.); «a szónak nem szabad sem több, sem kevesebb *betűt* tartalmaznia» (31. l.) stb. — A szerző egyik főforrása Müller Miksa felolvasásai s ezekből egyrészt kritika nélkül átvesz olyant is, a mit azóta — hisz évtizedekről van szó, a mely idő alatt csak haladt valamelyest a nyelvtudomány is! — nem tekinthetünk már helyesnek, másrészt meg azt is eltorzított alakban adja, a mit egyszerűen lemásolhatott volna. Így az «árja nyelvcsalád genealogikus táblájá»-n (45. 46. l.) még mindig ott szerepel a «déli főosztály» és «északi főosztály» megkülönböztetése, pedig ma bizony őszintén megvallja az indogermán összehasonlító nyelvtudomány, hogy a tanulmányozása körébe tartozó nyolcz nyelv közül nem lehet — legalább eddig nem — egyeseket közelebb rokonsági kapcsolatba fűzni.

Szerzőnk azt sem tudja, hogy az örmény nyelv nem az iráni csoport egyik tagja, hanem, a mint Hübschmann kimutatta, önálló idg. nyelv. De abban sincs köszönet, ahol a szerző Müller Miksa táblázataitól eltér, — ezek persze akaratlan eltérések, a melyek csak azt bizonyítják, mily felszínességgel történt a kész adatok átvétele. Spanyolország nyelve pl. e táblázaton az *Itália* 'osztály' *osz* 'ág'-ának felel meg; Litvánia nyelve a *hellén* csoportba került s a neki megfelelő 'holt nyelvek' az attikai és 'jon'; a dán nyelv itt nem tartozik a skandináv nyelvek közé stb. Rejtelmes, eddig legalább ismeretlen nyelvi adatok is tarkítják a szöveget, pl. 'ó-éjsz.-ném.(?): *man-neskja*, góth. *man-nask*' (35. l.); meglepő új adat az is, hogy 'a kakas kukorikolását a németek *kreht*nek mondják' (12. l.).

Természetes, hogy attól, a ki így megrontja forrásainak adatait, nem lehet elvárni, hogy szükség esetén még meg is corrigálja fejtegetéseiket. A nyelveknek ismeretes *morphologiai osztályozása* pl., a mely nálunk — alighanem éppen Müller Miksa felolvasásai révén — szinte dogmaszerűvé vált, itt is minden kritika nélkül van előadva. Pedig ma már mind általánosabbá válik az a meggyőződés, hogy ez a 'morphologiai' osztályozás, az isoláló, agglutináló és inflectionalis nyelvek megkülönböztetése, tudományos szempontból nem valami értékes és nem is megbízható osztályozás. Nálunk tudvalevőleg már Hunfalvy Pál szólalt fel az elmélet egyes tételei ellen, s azóta ez épületnek még a főtámaszai is erősen megingottak. E tekintetben nagyon figyelemreméltók Gabelentz fejtegetései (*Die Sprachwissenschaft* 1891. 321—342. l.). Gabelentz szerint az úgyn. első osztályba tartozó nyelvek izolatioja éppen nem látszik eredetinek, hanem 'tertiær, sőt talán quaternær fejlődés' s az új-chinai nyelvjárásokban mutatkozik a componáló eljárás is. Kimutatja, hogy pl. a lapp nyelvben vannak jelenségek, a melyek éppen nem állanak mögöttük az idg. tövváltozásoknak; kimondja, hogy az idg. értelemben vett flexio nem egyéb, mint előrehaladott agglutinatio s hogy az idg. nyelvekre vonatkozólag tán helyesebb volna a 'defectiv rendszer' szerényebb neve. Symbolisáló hangváltozások legfőljebb a sémi nyelvekben mutathatók ki. — Látni való, hogy a határok annyira elmosódottak, hogy az egyes osztályokat nem lehet élesen elválasztani s ekkép a morphologiai osztályozásnak — oly szempontokból, a mint azt eddig kifejtették — korán sincsen az a tudományos értéke, melyet régebben tulajdonítottak neki.

A nyelvbeli változásokra vonatkozólag is csak a 'hangbeli fogyatkozás'-nak és a 'nyelvjárási tenyészet'-nek Müller Miksa munkáiból ismeretes tényezőit említi a szerző, — a hangváltozásokról való újabb nézetekről, úgy látszik, sejtelve sincs. E részben elegendő, ha Paul *Prinzipien der Sprachgeschichte*-jének III. fejezetére (*Lautwandel*) és Del-

brück *Einführung in das Sprachstudium*-ja VI. fejezetére (*Die Lautgesetze* utalom őt. — Hűségesen registrálja szerzőnk az idg. gyökéralakok egytagúságáról való dogmát is (38. l. = Müller M. Felolv. I, 247). Hogy a gyökök egy szótagból álló alakok voltak, azt már Adelung hirdette: támaszt nyert e felfogás a szanszkrit gyökök egytagú alakjában, tudományos elméletté pedig főképp Bopp és Fick fejtették ki. Újabban azonban mind sűrűbben kifejezésre jut az a felfogás, hogy az ősnyelv gyökerei részben vagy kizárólag két szótagból állottak. Ily értelemben nyilatkozott Saussure (1879); Möller egyenesen kimondja, hogy az idg. gyökér eredeti alakja két-szótagú volt (*Beitr.* VII, 492): két-szótagú gyökerekkel operál legújabban Noreen is (*Urgerm. Lautlehre* 1894). Brugmann is bizonytalannak mondja, vajjon pl. az idg. **aǵe- *aǵo-*val (gör. ἄγε-τε, ἄγο-μεν) szemben **aǵ-* (gör. ἐπ-αχ-τός) prius vagy posterius volt-e, vajjon a rövidebb alak a teljesebből keletkezett-e vagy megfordítva (*Grundriss* II, 19). — Hogy azután szerzőnk a gyökök példáit — Müller M. alapján — főleg vocalismusuk tekintetében oly alakban közli, a mely a mai nyelvtudományi felfogás szerint elavult és helytelen, az az előbbieket után már nem meglepő. Így az *i* 'menni' gyökér helyes alakja: *ei-*; *ad* 'enni' helyesen *ed-*; *da* 'adni' helyesen *dō-*; *spac* 'látni' helyesen *spek-*, stb.

Az értekezés módszer és tárgyalásmód dolgában is nagyon kifogásos. Czáfolni nagyon kedélyesen czáfol a szerző; Topinard egy állításával pl. így végez: «Bármennyire is becsüljük e kiváló természet tudósnak buvárlatait, de azt hisszük, hogy *eme nyilatkozata rossz ötletnél nem egyéb*» (7. l.). Egy másik helyen összehasonlítja «a legtehetségesebb majomkölyköt a legműveletlenebb kaffernép gyermekével», négy sorban kifejti a tanulságot s aztán rövidesen kijelenti, hogy: «Ezzel egyuttal a Häckel, Vogt és Darwin képzeletszülte alalusra vonatkozó állításra is megadtuk a választ» (10. l.). Ezeknek ugyan megadta! — A dolgozatban világos dispositióról szó sincsen, a kapcsolatot az esetleges associatio adja meg. Hogy az egyes nézetek felsorolásában szerzőnk sem a logikus kapcsolatot, sem az időrendi egymásutánt nem tartja szem előtt, az már az értekezés 'gondolatmenet'-ének vázlatából is kitünhetett. Egy helyen Humboldt-ról szól s azután így folytatja: «*Caspari állítja*, hogy a beszédnek leginkább az egyenes testállás felel meg» (18. l.), ez úgy hangzik, mintha Humboldt ismerte volna Caspari nézeteit, pedig ez utóbbinak «Das Problem über den Ursprung der Sprache» cz. dolgozata 1881-ben jelent meg!

Az értekezés stílusának ifogyatékoságát megvilágíthatja egy-két idézet: «Utóbbi érdemében véve a cicadák énekét, vagy a tücskök csiripelését nyelvnek kellene vennünk, mert *hasonlóan a madarak énekéhez, mint örömrész, szárnyaiknak összedörzsölése folytán jó létre*» (! 6 l.). «Már pedig, ha az emberi gondolatnak ilyenén nyilvánítása képes

volt a majmot kihozni a sodrából, miként volna lehetséges tehát, hogy valamelyik ős hangutánzással olyasmin törje a fejét és toborzon (!) fájából tanítványokat, melyek átvegyék az ígét, melynek hallatára maga a mester is a legiszonyatosabb ingerültségbe jő» (8. l.).

Sajtóhiba nagyon sok van a munkában, a legképtelenebb a 45. lapon, a hol az «árja, *rehenu* és turáni nyelvesaládok»-ról van szó. A «*rehenu*» szó itt — *sémi*-nek olvasandó: ezt t. i. a szerző következetesen *schemi*-nek írja s így aztán megfejtődik a «hangbeli romlás»-nak eme sajátos esete!

PETZ GEDEON.

19. Schuster Alfréd: A direct módszer és a német nyelvi oktatás a gymnasiumban. (Rozsnyói ág. hitv. ev. főgymn. 7—18. l.). -- Programmértekezéseinknek immár nem szokatlan themája a nyelvtanítás módszerére vonatkozó reformtörekvéseknek ismertetése és bírálata. A külföldnek erről szóló valóban rengeteg irodalma mellett nekünk is megvan már az e kérdésekkel foglalkozó kis irodalmunk s azt hiszem, hogy a kik nálunk egyáltalában tudomást akarnak venni a reformról, azoknak már az eddigiek alapján is módjukban volt, hogy az elvekkel s az általános eljárással megismerkedjenek. A kérdésnek elméleti oldala nagyjában tisztázva van, most már inkább a részletek tüzetes megbeszélése, másfelől meg a gyakorlatban tényleg elért eredményekről való beszámolás lehetne az ilyenmű értekezéseknek egyik feladata.

A fődolgokra nézve Schuster Alfréd rövid, 12 lapra terjedő értekezése sem tartalmaz valami újabb fontos momentumot. Az élő nyelvből való kiindulás, a helyes kiejtés, az olvasmány összefüggő volta, a grammatikának inductív úton való tanítása stb., mind oly követelmények, a melyeknek alapossága főleg mi nálunk, a hol a gymnasiumi utasítások régen meggyökereztek a helyesebb belátást, alig lehet vita tárgya. A külföldi reformtörekvésekkel szemben — a melyekről természetesen szintén áll az, hogy *quot capita tot sensus* — szerzünk, mint körülbelül mindnyájan, a kik itt e kérdésekről írtunk, a mérsékeltbb irány híve. A külföldön már-már túlságba vitt javaslatokat (az anyanyelv mellőzése, köznapi témák s hasonló olvasmányanyag tárgyalása, phonetikai átírás, a fordítások teljes kizárása) helyes érzékkel bírálgatja. Bizonyos középútat javasol ő is: az oktatás ne legyen kizárólag nyelvgyakorlás, «ne sülyedjen le a nyelvmesteri oktatás színvonalára», másrészt azonban helyesen hangsúlyozza, hogy «minél nagyobb a nyelvi jártasság, annál nagyobb sikert várhatunk az irodalmi oktatásban» (18. l.). «A német nyelv tanításában, úgy mond, a lehető legnagyobb mértékben kell használnunk a németet az előadásunkban, sokkal nagyobb mértékben, mint a milyenben most használni szokás és a mennyire azt az utasítások követelik» (12. l.). Különben nem is volna

következőtes eljárás — ámbár az is megesik — a «beszédtanítás»-t kárhoztatni s a mellett ama reform mellett kardoskodni, a melynek punctum salienſe ép az élő, tehát a beszélt nyelvből való kiindulás s a folyton reá való támaszkodás!

Az értekezés részleteire nézve van még egy pár megjegyzésem. Hogy az első, a ki a régi módszert kárhoztatta s az új módszer elveit hirdette, *Vietor* volt s hogy az elveket előbb «csak szétszórva és egyesek [*Vietor* nem «egyes»?] hirdették» (8. l.), az nem felel meg egészen az igazságnak. E törekvéseknek több száz éves múltjuk van (elég a következő nevekre hivatkoznunk: *Montaigne*, *Ratichius*, *Comenius*, — *Hamilton*, *Jacotot*, — *Herbart*, *Mager*), az újabb mozgalom kiindulópontja pedig *Perthes Hermann* iratai (1873—1876) voltak, utána főleg *Günther* (1881) tett nagyobb hatást, ő rá hivatkozik több ízben *Vietor* is, a kinek azután az volt a szerencséje, hogy nemcsak hatást, hanem feltűnést is tudott kelteni (l. ezekről részletesebben *Az idegen nyelvek tanításának módszeréről* cz. dolgozatomat, 1891). A dolog természetében rejlik, hogy korunk — voltaképp nem is *egy* módszerről, hanem annak legalább is többf. anyalatairól szólhatunk. Tulajdonképp egy ilyen árnyalat az úgyn. *direct* módszer is, a mely szorosabban *Fricke Fr. Vilmos* fejtegetésein alapúl (i. h. 9. l.), s azért nem is helyes, hogy az értekező a reformot általában «A *direct* módszer» czíme alatt tárgyalja s a szövegben is «az új vagy *direct* módszer»-ről beszél. Ezek épen nem azonos fogalmak a *Fricke*-féle *direct* módszer-nek pl. egyik sarkpontja a szemléletből való kiindulás, pedig ezt épen nem helyesli az «új módszer» híveinek nagy része (*Vietor* is «die mir etwas zweifelhafte Anschauungsmethode»-ről beszél). Ennek kapcsán mindjárt megemlítem, hogy a szóban levő értekezésben nem jut eléggé világosan és szabatosan kifejezésre, hogy miképen gondolja a szerző az idegen nyelv tanításának megkezdését. «Élő, modern nyelv tanításánál, úgy mond, a *hangból* kell kiindulni, azaz a beszélt, nem az írott nyelvből. Eleinte csak a tanár szóbeli előadása képezi az oktatásnak alapját, tehát *beszédgyakorlatok*» (9. l.). «Az idegen nyelvi oktatás az élőszóból, a *hangból* induljon ki» (11. l.). Ebből csak annyi világos, hogy a szerző nem csatlakozik azokhoz, a kik mindjárt az első órában könyvet, idegen nyelvű szöveget adnak a tanuló kezébe s a kik így a szó szoros értelmében *olvasmányból* indulnak ki, de nem tudjuk, vajjon a hangok s a kiejtés ismertetésével akarja-e megkezdeni a tanítást (mint pl. *Vietor*), avagy azokkal tart-e, a kik a tanárral megmondattják a tanuló szemlélete körébe eső tárgyak (iskola, testrészek, ruházat stb.) neveit s ezek alapján mindjárt beszédgyakorlatot próbálnak? (v. ö. *Kálmán Miksa*, A francia nyelv tanításának megkezdése, *Magy. Pädagogia* 1896, 414. l.). A mit a szerző a phonetikus írásról szólóban mond, hogy ennek kérdése «a németre nézve nem is fontos,

mert ennek történeti írása nem tér el nagyon phonetikai kiejtésétől» (13. l.), az épenességgel nem állhat meg. Végül legalább is korai dolog az új módszerrel elért «szép sikert» hangoztatni (9. l.): Bartos Fülöpnek egy érdekes cikkéből (*Magy. Pæd.* 1896, 145.) kitűnik, hogy a reform a gyakorlatban nem állotta még meg a végső próbát.

Az értekezés befejező része gymnasiumi tantervünket és utasításainkat veszi szemügyre az «új módszer» szempontjából s azt találja, hogy ez utasítások «a német nyelvi oktatásra vonatkozólag leginkább azért hiányosak, hogy a gyakorlati oktatást nem érvényesítik kellőképen az irodalmi czéllal szemben». Minthogy szerzőnk szerint a III. és IV. osztályban «kivált *magyar vidéken lehetetlen a német alaktant és mondat-tant teljesen befejezni*, a mint az utasítások kívánják», czélszerűnek tartaná, hogy «az V. osztályban is még a gyakorlati cél tűzessék ki» (17. l.). Ezt részünkről nem helyeselhetnők. Mert egyrészt pædagogiai elvekből következik, hogy a «német nyelvi olvasmány benső kapcsolatban álljon az alapvető magyar irodalmi tanulmányokkal» (*Utasítások* 22. l.) s így ezt szem előtt kell tartanunk az V. osztály anyagát illetőleg. Másrészt gyakorlati haszon dolgában, azaz a nyelv alaposabb elsajátításának tekintetében a szerző javaslata sem igen eredményezne valami tetemes haladást. Hisz az utasítások eddig is ajánlották, hogy az V. és a következő osztályban két-hetenként egy-egy óra «a grammatikai ismeretek biztosítására és gyarapítására, a szókinész gazdagítására és a nyelv *szóbeli* és írásbeli használatának tökéletesbítésére használtassék fel» (85. l.). A főbaj az, hogy a követelményekkel szemben — a melyek, elismerjük, *jogos* követelmények — kevés idő áll rendelkezésünkre. Erre nézve általános a panasz, ezt megerősíti a szóban levő értekezés is, — ha egyáltalában segíteni akarunk, *ezen* a bajon kell segítenünk!

PETZ GEDEON.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság f. évi november hó 11-én tartott *felolvasó ülésén* ifj. Reményi Ede «Anakreon szerelmei», dr. Melich János pedig «Régiségek, ritkaságok» cz. értekezését olvasta fel.

A felolvasó ülést követő *választmányi ülésen* P. Thewrewk Enil elnöklete alatt jelen voltak: Fináczy Ernő első titkár, Geréb József, Gyomlay Gyula, Hegedüs István, Kempf József, Maywald József, Négyesy László, Némethy Géza, Pecz Vilmos, Petz Gedeon, ifj. Reményi Ede, Simonyi Zsigmond, ifj. Szinnyi József, Veres Ignác vál. tagok és Katona Lajos másodtitkár, mint jegyző.

Több folyó ügy elintézésén kívül a vál. tudomásul vette a pénztári jelentést, a mely szerint a társaság bevételei az év kezdetétől f. é. nov. 8-áig 4459 frt 79 krt, kiadásai pedig 3803 frt 56 krt tettek ki, kézpénzkészlet tehát 656 frt 23 kr. P. Thewrewk Emil ajánlatára *Schmitt* Mariska k. a., a budapesti tud.-egyetem rendes bölcslethallgatója, 1896-tól rendkívüli, *Kremer* István beregszászi áll. gymn. tanár pedig 1897-től (Némethy Géza ajánlatára) rendes taggá választatik meg.

A vál. a közgyűlés közelségére való tekintettel kiküldi a *candidáló bizottságot*, a melynek tagjai: Maywald József elnöklete alatt Hegedüs István, Némethy Géza, Petz Gedeon és Katona Lajos vál. tagok; továbbá a *pénztárvizsgáló bizottságot*, a melybe Bermüller Ferencz, Finácsy Ernő és Gyomlay Gyula küldetnek ki.

— A régi német Faust-dráma, mely a XVI. és XVII. században oly népszerű volt egész Németországban s annak határain túl, nem maradt reánk, s így csak reconstructio útján állapíthatjuk meg tartalmát, szerkezetét és előadása módját. Kétségtelen ugyanis, hogy a nagy számmal fönmaradt bábjátékok, melyet Faust borzalmas sorsát tárgyalják, a régi német népdramából származnak, úgy hogy e szövegeknek módszeres összevetése alapján (melyet legnagyobb sikerrel Creizenach Vilmos végzett: *Versuch einer Geschichte des Volksschauspiels von Dr. Faust*, 1878) legalább hozzávetőleg alkothatunk magunknak képet a régi népdramáról, mely valószínűen Marlowe angol tragédiáján alapúlt (az ellenkező véleményről l. ismertetésemet *Közl.* XV. 1891, 1095. l.). A főnehézség, melylyel a kutatónak e kérdés megoldásában meg kell küzdenie, abban a szomorú tényben gyökerezik, hogy a bábjátékok szövegei mind XIX. századiak, tehát nagyon fiatalok és oly korból származnak, melyet a Faust-mondának számos műköltői földolgozása (Lessing, Maler Müller, Weidmann, Goethe stb.) megelőzött, melyek szintén befolyást gyakorolhattak és tényleg gyakoroltak is a bábjátékokra. Mégis ez idő szerint általánosan elfogadottnak tekinthető Creizenach Vilmosnak kellő óvatossággal megindokolt véleménye, hogy a fönmaradt bábjátékok közül az ulmi (U) áll az eredeti népdramához legközelebb (v. ö. *Faust-Tanulmányaimat*, Budapest, 1888, 226. l.). E föltevést nagy mértékben megerősíti egy holland nyelven a XVIII. század elején készült Faust-dráma, mely kétségtlenül szintén a német népdramán alapul. Címe: *De Hellevaart van Dokter Joan Faustus*. *Amerstam*, 1731, és Creizenach ismertetí az „Euphotion” legújabb füzetében (III. köt., 1896, 710—722. l.). A színmű előtt olvasható és Stephanus Verhouffhoz intézett ajánló vers kiemeli, hogy e darabot már igen sokszor adták, és sejteti, hogy egy idegen műnek átdolgozása. Az átdolgozó Jakob van Rijndorp színész, a ki a XVII. század végén és a XVIII.-diknak elején csapatával ismételve járta be északi Németországot. A darab, mely csak halála után jelent meg (kiadta J. van Hoven), nagyon közel áll az ulmi bábjátékhöz és nem tartalmaz semmit azokból a toldásokról, melyek a Faust-művekbe különösen Ausztriában a XVIII. század folyamában kerültek (l. Faust-könyvemet, 229. l.). A komi-

kus személy neve itt Pekel, a mi kétségtelenül a Pikelharing (németül: Pickelhäring) név rövidítése. De a holland darabban vannak sajátos részek és motívumok is, melyekről persze nem tudjuk, a régi német népdramából származnak-e vagy Rijndorp önálló toldásai? A darab minden esetre igen fontos, bár egyelőre csupán azt az eddig is elfogadott véleményt erősíti meg, hogy az ulmi bábjáték tartalma és szerkezete tényleg legjobban óvta meg a régi német népdramát.

— Az uralvidéki rokon népek anthropológiája. A Magyar Néprajzi Társaság e cím alatt a korán elhunyt jeles szibériai utazónak *Pápai Károly dr.*-nak nagybecsű irodalmi hagyatékát szándékozik kiadni. E munka a magyarral legközelebbi nyelvrokonságban álló népeknek, a *volgukoknak* és *osztjákoknak* minden irányú, tüzetes anthropologiai leírásával foglalkozik, kiterjeszkedve e mellett személyes megfigyelések alapján a velük érintkező szomszéd népekre, jelesen a *zürjénekre* és *szamojédekre* továbbá az irodalmi források anyaga alapján összehasonlítólag a távolabbi rokon, különösen a volgavidéki és balti ugor népekre, úgyszintén a *baskirokra*. E munka bevezetését a tárgyalt kutatások történeti előzményeinek rendszeres leírása teszi, befejezése pedig az *ősi ugor* típusra vonatkozó következtetések s ezzel kapcsolatban azon utak megjelölése, melyeken a magyar anthropologiai kutatásnak a jövőben haladnia kell. — Fölhívjuk olvasóink figyelmét e mind anthropologiai, mind ethnologiai szempontból nagy fontosságú munkára, a mely *a magyar faj eredetének* homályára is világot fog vetni. A munka 12—14 ívnyi terjedelemben, táblázatokkal, mintegy 15 anthropologiai illusztráció-lappal és a szerző arcképével fog megjelenni. Előfizetési ára 3 frt, mely összeg egyszerűen a Magyar Néprajzi Társaságnak címére küldendő. Megrendelőül *Zolnai Gyula dr.* úrnál (Budapest, VI. Felső-erdősor 1) jelentkezhetni.

K Ö N Y V É S Z E T.

Dávid István és Némethy Géza dr. Magyar-latin zsebszótár a gymnasiumok és reáliskolák számára. (K. 8-r. 477. VI. 523 l.) Bpest, 1896. Laufer Vilmos. Félbörbe kötve 3 frt.

Gyürky András. Podhorszky Lajos 1815—1891 és a magyarság eredetére vonatkozó fölfedezései 1851/58-ban. Egy «nyilatkozattal» Zichy Jenő gróftól. (8-r. 31 l.) Budapest, 1896. Dobrowsky és Franke. 20 kr.

Hegedüs István. Guarinus és Janus Pannonius. Ertekezések a nyelv- és széptudományok köréből. Kiadja a magyar tud. akadémia. Az I. osztály rendeletéből szerkeszti Gyulai Pál. XIV. kötet. VIII. szám (8-r.) Bpest, 1896. Akadémia. Ara 80 kr.

Kováts S. János dr. Francia nyelvten és olvasókönyv. I. rész. A felső kereskedelmi iskolák alsó osztálya számára. (8-r. 160 l.) Bpest, 1896. Franklin-Társulat 1 frt.

Levelező könyv. Legújabb és legteljesebb, pesti magyar-német. Hete-

dik, tetemesen bővített és javított kiadás. (8-r. 329 l.) Bpest, 1896. Kilián Frigyes 60. kr.

Loos József. Magyar-német és német-magyar zsebszótár. Többek közreműködésével. (16-r. 509, 404 l.) Bpest, 1896. Laufer Vilmos. Félbörbe kötve 2 frt.

— Magyar-német-tót zsebszótár. Többek közreműködésével. (16-r. 790 l.) Bpest, 1896. U. o. Félbörbe kötve 2 frt 50 kr.

— Német-magyar-tót zsebszótár. Többek közreműködésével. (16-r. 652 l.) Bpest, 1896. U. o. Félbörbe kötve 2 frt 50 kr.

— Tót-magyar-német zsebszótár. Többek közreműködésével. (16-r. 652 l.) Bpest, 1896. U. o. Félbörbe kötve 2 frt 50 kr.

Magyar történeti életrajzok. Szerkeszti Szilágyi Sándor. 1896. III. füz. *Zichy* Antal. Gróf Széchenyi István. III. füzet. (8-r. 257—384 l.) Bpest, 1896. Ráth Mór. 1 frt 60 kr.

Margalits Ede dr. Márk királyfi. (Kraljevics Márkó.) Délszláv népballadák a XIV. és XV-ik századból. (8-r. 188 l.) Bpest, 1896. Szent-István-Társulat. 1 frt 20 kr.

Palóczy Lipót. Gyakorlati olasz nyelvtan. Ahn dr. tanár módszere nyomán. Második javított és tetemesen bővített kiadás. (8-r. VI. 174 l.) Bpest, 1896. Lampel Róbert. 80 kr.

Pázmány Péter összes munkái. A budapesti kir. magyar tudományegyetem megbízásából egybegyűjti és sajtó alá rendezi ugyanazon egyetem hittudományi kara. Magyar sorozat. II. kötet. Imádságos könyv. Rövid tanuság. Keresztény felelet. A megdűcsöült szentek tiszteletirül. Alvinczi Péterhez íratott öt szép levél. Alvinczi feleletinek megrostálása. Calvinus hiszek-egy-Istene. Posonban lött praedikatio. (4-r. XII. 801 l.) Budapest, 1896. Kilián Frigyes bizománya. 6 frt.

Pintér Kálmán és *Erdélyi* Károly. Poetika és olvasókönyv iskolai használatra. (8-r. 344 l.) Bpest, 1896. Hornyánszky Viktor. Kötve 2 frt.

Pirchala Imre. Latin-magyar szótár (8-r. 511 l.) Pozsony, 1896. Stampfel Károly. 2 frt 25 kr. Kötve 2 frt 50 kr.

Schack Béla dr. Francia beszédgyakorlatok. (Vezérfonal a francia nyelv beszélésére.) Segédkönyv iskolai és magánhasználatra. Ottó Emil dr. műve alapján. Második, egyedül jogosított magyar kiadás. (K. 8-r. 175 l.) Pozsony, 1896. Stampfel Károly. Kötve 1 frt.

Schultz Ferdinánd kisebb latin nyelvtana. Átdolgozta Dávid István. A szerzőtől egyedül jogosított magyar kiadás. Kilenczedik javított, de lényegében változatlan kiadás. (8-r. 301 l.) Bpest, 1896. Lampel Róbert. 1 frt 20 kr.

Simonyi Zsigmond. Kis magyar nyelvtan. A középiskolák első és második osztálya számára. Hetedik kiadás. (8-r. 135 l.) Bpest, 1896. Eggenberger. 80 kr.

— Magyar nyelvtan felsőbb osztályoknak. Ötödik kiadás. (8-r. 175 l.) Bpest, 1896. U. o. 1 frt.

Szamosi János. Latin nyelvtan gymnasiumok számára. Harmadik rövidített kiadás. (8-r. 252 l.) Bpest, 1896. Eggenberger. 1 frt 20 kr.

— Latin olvasókönyv a gymnasiumok I. és II. osztálya számára. Harmadik kiadás. (8-r. 164 l.) Bpest, 1896. U. o. 1 frt.

Szirmeyi József. Magyar írók élete és munkái. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából. IV. kötet. Gyulai—Hyrtyl. (N. 8-r. 1492 l.) Bpest, 1896. Hornyánszky Viktor. Félbörbe kötve 6 frt.

Virányi Ignác. Módszeres német nyelvtan közép- és polgári iskolák számára. A negyedik javított kiadást sajtó alá rendezte Rupprecht Alajos. (8-r. 160 l.) Budapest, 1896. Eggenberger. 90 kr.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

I. Classica philologia.

- Anakreon, irodalom 617.
 Anthologia, latin 619.
 Archæologia, magyarországi, irodalom 622.
 Aristophanes, irodalom 617.
 Aristoteles, irodalom 617.
 Athen, 80.
 Cæsar, infinitivus használata 153. — irodalom 619.
 Catonis Dicta 188. — irodalom 619.
 Catullus, irodalom 619.
 Cicero, irodalom 619.
 Constantinus Porphyrogenitus a magyarok ősi nevééről, 385. 800.
 Epictetus, irodalom 617.
 Epikuros, irodalom 617.
 Erotika, antik és modern 474.
 Euripides, irodalom 617.
 Festus, irodalom 619.
 Firmicus Maternus, irodalom 619.
 Görögország, tanulmányút 76. 79. 80. 82. 83.
 Gregorius Nazianzenus, codex Mediceo-Laurentianus 759.
 Gyakorlókönyv latin 707.
 Hadügy, ókori 806.
 Hellespontusörzök, 427.
 Homeros, Nausikaa 481. — Achilleus és Patroklos 560. — irodalom 617. — anyai jellemek 739. 856.
 Horatius élete és művei 143. — és Virág 379. — satirái és epistolái 547. — irodalom 619.
 Infinitivus, használata Cæsarnál 153.
 Irodalom, görög 68. 616. — római 266. 439.
 Latinság, magyarországi 641.
 Livius, irodalom 620.
 Lucanus, Pharsaliája, 97. 193.
 Lukianos, irodalom 617.
 Metrika, görög 164. 289.
 Mythologia, görög 943.
 Nápoly és környéke, 374.
 Nyelvtan, latin 55. 279. 336. 621. 904. 935. — görög 164. 618. — új-görög 618.
 Olvasókönyv, latin 707. 910.
 Olympia, 81. — multja és jelene 82. — játékok 833.
 Oppianus, irodalom 617.
 Ovidius 893.
 Pædagogia, philologiai 581.
 Pervigilium Veneris, irodalom 620.
 Philo Alexandrinus, Legatio ad Caium 345.
 Phokylides, irodalom 617.
 Plato, a görög államkormányzásról 517. 669. — irodalom 617.
 Plinius 936. — irodalom 620.
 Plutarchos, irodalom 617.
 Propertius, irodalom 620.
 Régiségek, görög 73. 616. — római 273. 439. 618.
 Róma, a régi 374. 929.
 Sallustius, Bellum Iugurthinum, 339. 810. — irodalom 620. — Catilina 810.
 Seneca, irodalom 620.
 Sophokles, Electra 243. — irodalom 617.
 Szoborművek, antik 165.
 Tacitus, szemelvények 46. — Dialogus de oratoribus szerzője 119. 227. — irodalom 620.
 Tanító költészet, görög 939.
 Terentius, élete és művei 289. 389. — irodalom 620.
 Theodulus, irodalom 620.
 Theognis, irodalom 617.
 Tibullus, irodalom 620.
 Történet, görög 616. — római 618.
 Új-görög, nyelvtanok 618.
 Új-latin irodalom 621.
 Urbicius, irodalom 617.
 Valerius Flaccus, irodalom 620.
 Vergilius, Didója 1. — irodalom 620.

Vigjáték, római 289. 389.
Xenophon, a görög államkormány-
zásról 517. 669. — irodalom 618.

II. Magyar philologia.

Alexandrinus 249. 894.
Anyos Pál 376.
Arany János 87. 251. 871. 921. — *Ba-
jus* 837. — *Éjféli párhaj* 735. —
A. verselése 146. — A. a magy.
nemzeti versidomról 152.
Bajza József 658. 790.
Balassa Bálint 841.
Baróti Szabó Dávid 173.
Beregszászi Nagy Pál, élete és mű-
ködése a külföldön 132.
Berzsenyi Dániel 168. 254. 808. —
B. mint drámaíró 557.
Csokonai Vitéz Mihály 734.
Czuczor Gergely 251. 383.
Ephesusi matrona a magyar iroda-
lomban 902.
Fáy András 284.
Guzmics Izidor 794.
Gvadányi József gr. 443.
Gyulai Pál 817.
Hegedűsök 86.
Horvát István 383.
Horváth Ádám 19. — *Hunnias*-a 19.
Hunyadi János a költészetben 18.
928.
Humanismus, magyarországi 87. 172.
Igriczek 84. 85.
Imre király német népkönyvben 190.
Jókai Mór 285. 902.
Kazinczy Ferencz 19. 317. — K. és
a nyelvújítás 169. — K. és Kis-
faludy Károly 382. 655. — K.
polemiája az Aurora-körrel 655. 788.
Kazinczy Gábor 383.
Kis János 656. 790. 902.
Kisfaludy Károly 383. 655.
Kisfaludy Sándor 384.
Kölcsey Ferencz 774. 792. —
Költészettan 249.
Lisznay Kálmán 285.
Madách Imre 815.
Magyar helyesírás 558
Magyar irodalmi tanítás fókai 533.
Magyar irodalomtörténet francia
nyelven 827.
Magyar kölcsönszók az erdélyi szász
nyelvjárásban 471.
Magyar nyelv és irodalom 585.

Magyar nyelvtan 51. 687. — olvasó-
könyv 916.
Magyarok és szlávok 826.
Magyarok ősi neve 385. 800.
Magyarország a Nagy Sándor-mon-
dában 898.
Magyarországi középiskolák 537.
Mindszenty Gedeon 166.
Molnár Sámuel, Agyagos 502.
Monda, 86. 91.
Nyelvújítás 169.
Népköltés versalakjai 146.
Pájer Antal 166.
Petőfi Sándor 731. — Prózaíratok
németül 828.
Ráday Gedeon gr. 313.
Révai Miklós 169. 173. 688. 832.
Rumy K. Gy. 793.
Stilisztika 450.
Szalay László 916.
Szemere Pál 284.
Szilágyi Sámuel 317.
Toldy Ferencz 658. 789.
Ugor nyelvek 582. 955.
Valaszky Pál 284.
Verseghy Ferencz 689. 832. 902.
Virág Benedek 379.
Vörösmarty Mihály 254. 657. 788. —
V. mint nyelvész 832. — *A két
szomszédvár* 167.
Zrinyi Miklós gr. 113.
Zrinyi-sor 250.

III. Germán philologia.

Angelus Silesius (Scheffler J.) 458.
Angol irodalom 824.
Angol nyelvtan 723.
Ayrenhoff K. H. 345.
Bécsi szintügy M. Terézia és II. Jó-
zsef alatt 343.
Celtis Konrád 726.
Clauren 780.
Edda 349. 818. 820.
Erdélyi szász irodalom 87. — nép-
viselet 945. — nyelvjárás 471.
Eulenspiegel neve 473. 564.
Faust, a történeti 189. 385. — Faust-
dráma 954. — Tót bábjáték Faust-
ról 217. — Faust-könyv 385.
Fichte J. G. 824.
Frank Trója-mondák 923.
Germán mythologia 156. 349.
Germán nyelvek és irodalmak 625.
Germán philologia 155.
Germánok és kelták 817.

Goethe 256. 388. 483. 491. 774. 821.
 824. 879. — *Tasso* 258. — *Das Mädchen von Oberkirch* 283.
 Gottsched J. K. 344. 388.
 Gottschee, német nyelvsziget 288.
 Grillparzer F. 470. 778.
 Grimm Jakab 349.
 Groth, Klaus 156.
 Hauptmann, Gerhard 815.
 Hebel J. P. 59. — *Schatzkästlein* 59.
 Heine H. 491. 773. 785. 824.
 Heinrich v. Morungen 93.
 Henrik császár dalai 92.
 Herder J. G. 775.
 Hobbes T. 825.
 Hoffmann E. T. A. 95.
 Hugschaplér (német népkönyv) 190.
 Humboldt Vilmos 823.
 Ibsen H. 815.
 Immermann K. L. 781.
 Jacobi Fr. H. 822.
 Jezsuita-drámák, német 926.
 Kant I. 821. 822.
 Keats J. 826.
 Kleist Henrik 821.
 Klopstock F. G. 349. 879. 882.
 Kudrun 96. 156. 725.
 Lachmann K. 156. 351.
 Lebel, Johannes 87.
 Lessing G. E. 256. 726. 727. 824. —
 drámatervei 467.
 Iyra, német 92.
 Matthiesson N. 836.
 Milton, hasonlatok époszaiban 319.
 416.
 Minnedienst 188.
 Morhof D. 725.
 Müllenhoff K. 154.
 Müllner A. 778.
 Német helyesírás 541.
 Német irodalomtörténet Franciaországban 724.
 Német irodalomtörténet, újabb 192.
 Német nyelvbeli kölcsonszók 471. 480.
 Német nyelvjárások: erdélyi szász 471.
 Német nyelvtan 723.
 Német nyelvtanítás 467. 951.
 Nibelungének 96. 156.
 Platen Agost 772. 822. 878.
 Pyrker László 659. 788.
 Régiségek, német 96.
 Romantikus iskola 774.
 Schiller Fr. 469. 774. 824. 878. — *Die Räuber* 502.
 Schlegel Agost Vilmos 776.
 Schlegel Frigyes 776.
 Shakespeare 490. 928. — *Othello* 500.

Smith, Sydney 825.
 Sonnenfels J. 344.
 Trója-monda, német 924.
 Uhland L. 351. 777. 824.
 Walther von der Vogelweide 93.
 Werner Z. 778.
 Winckelmann J. J. 823.

IV. Román philologia.

Amyot 361.
 Aubanel, Théodore 719.
 Balzac, Honoré de 720. 721. 814.
 Balzac J. L. G. 372.
 Baudelaire 815.
 Béranger 553.
 Boileau 363.
 Bossuet 465. 466. 553.
 Brunetière 813.
 Cabanis 711.
 Cervantes 826.
 Chamfort 710.
 Chénier, André 553. 711.
 Cid 466.
 Coeffeteau, Nicolas 462.
 Condorcet 710.
 Coppée 814.
 Cousin V. 717.
 Cyrano Bergerac 461.
 Diderot 555. 556.
 Favart 551.
 Fénelon 465.
 Fiumei olasz nyelvjárás 285.
 Francia hazafias költészet 552.
 Francia helyesírás 360. reformja 511.
 Francia imádságoskönyv a XV. századból 35.
 Francia irodalomtörténet 364. 365.
 369. 467. 712. 715. 722.
 Francia nyelv és irodalom 358.
 Francia philologiai irodalom 66.
 157. 263. 358. 461. 550. 710. 821.
 Francia verselés 363.
 François de Sales 370.
 Froissart 367.
 Gresset 556.
 Grignan, Madame de 550.
 Guizot 553. 717.
 Helvetius, Me 711.
 Hugo Viktor 715. 716.
 Lacordaire 714.
 La Rochefoucauld 551.
 Leconte de Lisle 814.
 Lesage 373. 553.
 Maistre, Joseph de 713.

Mérimée 716.
 Michelet 721.
 Molière 373. *Amphitryon* 363.
 Montaigne 371.
 Montluc, Jean de 368.
 Montmaur, P. 463.
 Muset, Colin 367.
 Musset, Alfred de, 553. 721.
 Nicot, Jean 369.
 Olasz nyelv: főméi nyelvjárás 285.
 Palissy, Bernard 372.
 Peiresc, Fabri de 372.
 Prévost-Paradol 718.
 Rabelais 362. 369.
 Renan, Ernest 720. 721. 815.
 Román nyelvek és irodalmak 634.
 Ronsard 362. 370.
 Rousseau J. J. 554. 721.
 Rudet, Jaufré 366.
 Saix, Antoine du 370.
 Saladin-monda franczia feldolgozásai 366.
 Sand, George 721.
 Sorel, Charles 373.
 Spanyol irodalom 826.
 St.-Victor, Adam de 366.
 Sully Prudhomme 814.
 Tristan l' Hermite 463.
 Vigny, Alfred de 713.

Voltaire 19. 553. 715. — *Henriade* 21. 26.
 Zola 814.

V. Egyéb szakok.

Aesthetika 248. 571.
 Anthropologia 955.
 Árja nyelvek 583.
 Ethnographia 567.
 Firdüsi 430.
 Hadügy 806.
 Herbart 534. 823.
 Indogermán őskor 480.
 Keleti nyelvek 584.
 Kelták 817.
 Morphologiai osztályozás 949.
 Mythologia 943.
 Nyelv eredete és különfélesége 947.
 Nyelvtanítás 467. 951.
 Nyelvtudomány 566.
 Pædagogia 467. 537. 581.
 Persa irodalom 430. 898.
 Philologia halottjai 1895-ben 386.
 Szláv nyelvek és irodalmak 217. 639. 827.
 Vallástörténet 727.
 Verstan 146. 249.

A Budapesti Philologiai Társaság 1896-ban.

I. A Társaság tisztségviselői:

Elnök: *Ponori Theureux Emil*

Alelnök: *Heinrich Gusztáv*

Másodtitkár: *Katona Lajos*

Első titkár: *Findáczy Ernő*

Pénztárnok: *Cserhalmi Samu*

Szerkesztők: *Némethy Géza és Petz Gedeon.*

II. Választmányi tagok:

BUDAPESTIEK:

- Badics Ferencz*
Bermüller Ferencz
Csenyéri János
Erdélyi Pál
5 *Fiók Károly*
Gyomlay Gyula
Hegedüs István
Hóman Ottó
Kempf József
10 *Maywald József*
Négyesy László
Pecz Vilmos
Pozder Károly
Reményi Ede
15 *Simonyi Zsigmond*
Szinnyei József
Timár Pál
Váczy János
Vári Rezső
20 *Volf György.*

VIDÉKIEK:

- Balassa József,*
Bászel Aurél
Binder Jenő
Bódis Juszttin
5 *Boznár Teofil*
Cserép József
Dóczi Imre
Erdélyi Károly
Geréb József
10 *Halász Ignác*
Horváth Cyrill
Kacsorics Kálmán
Nátafalussy Kornél
† *Petrovich Ferencz*
15 *Pirchala Imre*
Spitkó Lajos
Szamosi János
Veress Ignác
Zlinszky Aladár
20 *Zsoldos Benő.*

III. Tiszteleti tagok:

- József Csász. és Kir. Főherczeg ő fensége, Alesúth.*
Bartal Antal, kir. tanácsos, Haraszt.
Dr. Brassai Sámuel, ny. egyetemi tanár, Torda.
Dr. Gyulai Pál, egyetemi tanár, Budapest.
5 *Dr. Hartel Vilmos, az udvari könyvtár igazgatója, Bécs.*
Müller Miksa, egyetemi tanár, Oxford.
Nagyáll János, pergamoni püspök, Nagyvárad.
Dr. Schuchardt Hugó, egyetemi tanár, Grác.
Dr. Szász Károly, ev. ref. püspök, Budapest.
10 *Dr. Télfy Iván, ny. egyetemi tanár, Budapest.*
Dr. Torma Károly, egyetemi tanár, Budapest.
Dr. Vámbéry Ármin, egyetemi tanár, Budapest.

IV. Alapító tagok :

	József Csász. és Kir. Főherczeg ő fensége, Alesúth	100	frt.
†	Dr. Ábel Jenő, volt egyetemi tanár, Budapest	150	„
†	Dr. Budenz József, volt egyetemi tanár, Budapest	100	„
	Dr. Gyulai Pál, egyetemi tanár, Budapest	100	„
5	† Horváth Cyrill, volt egyetemi tanár, Budapest	100	„
†	Dr. Hunfalvy Pál, a M. T. Akadémia volt főkönyvtárnoka	100	„
	Gr. Kuun Géza, Maros-Németi	100	„
	B. és K. Latinovics Géza, nagybirtokos, Bikity	100	„
	Nagáll János, pergamoni püspök, Nagyvárad	100	„
10	Dr. Reményi Ede, kir. kath. főgymn. tanár, Budapest	100	„
	Dr. Székely István, állami főgymn. tanár, Nagy-Szeben	100	„
	Összesen	1150	frt.

V. Rendes tagok :

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Allása	Mely évtől tag?
	Dr. Acsay Antal	Budapest	k. r. theologiai tanár	1885
	Alexits György	Budapest	keresk. akadémiai tanár	1889
	Dr. Angyal Dávid	Budapest	egyetemi könyvtártiszt	1881
	Gr. Apponyi Sándor	Lengyel (Tolna)	főrendiházi tag	1888
5	Babich Pál	Bék.-Csaba	ág. h. ev. algymn. tanár	1894
	Dr. Badics Ferencz	Budapest	áll. főgymn. igazgató	1894
	Dr. Balassa József	Budapest	állami főgymn. tanár	1885
	Balogh Péter	Szolnok	állami főgymn. tanár	1883
	Dr. Baló József	Budapest	áll. tanítóképezd. tanár	1886
10	Bancsó Antal	Sopron	ág. ev. lyceumi tanár	1890
	Dr. Bánóczy József	Budapest	orsz. izr. tanítók. igazg.	1891
	Baráth Ferencz	Budapest	ref. főgymn. tanár	1881
	Barbarics L. Róbert	Pécs	r. kath. főgymn. tanár	1882
	Bárdos Remig	Esztergom	r. kath. főgymn. tanár	1892
15	Dr. Bartha József	Budapest	n. muzeumi levélt. segéd	1890
	Dr. Bászel Aurél	Fehértemplom	áll. főgymn. tanár	1874
	Dr. Bauer Simon	Lőcse	állami főreálisk. tanár	1886
	Bayer József	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1889
	Dr. Becker Fülöp Ágost	Budapest	egyetemi tanár	1896
20	Becker Nándor	Selmeczbánya	ág. h. ev. lyceumi tanár	1892
	Dr. Beöthy Zsolt	Budapest	egyetemi tanár	1881
	Dr. Berger E. János	Budapest	egyetemi tanár	1884
	Bergmann Ágost	Temesvár	állami főreálisk. tanár	1895
	Bermüller Ferencz	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1874
25	Binder Jenő	Brassó	áll. főreálisk. tanár	1883
	Dr. Bódiss Jusztin	Pannonhalma	benczés tanár	1888
	Dr. Bognár Teofil	Sopron	r. kath. főgymn. tanár	1894
	Dr. Borcsa Mihály	Kolozsvár	ref. főgymn. tanár	1888

A †-tel jelöltek elhaltak.

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Allása	Mely évtől tag?
30	Dr. Boros Gábor...	Nagyszeben	áll. főgymn. tanár	1881
	Bozsenik Béla	Ujvidék	kir. kath. főgymn. tanár	1886
	Bresztyák József...	Nagyszombat	főgymn. tanár	1892
	Breznyik János	Selmeczbánya	kir. t., ág. ev. főgymn. ig.	1874
	Dr. Burány Gergely	Keszthely	gymn. igazgató	1881
35	Burián János	Losonc	állami főgymn. tanár	1885
	Buzássy Ábel	Pécs	r. kath. főgymn. tanár	1890
	Csapó Antonin	Esztergom	benczés gym. tanár	1894
	Dr. Császár Árpád	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1885
	Csathó Imre	Budapest	áll. közép-iparisk. tanár	1892
40	Dr. Csengeri János	Kolozsvár	egyetemi tanár	1881
	Cserei József	Temesvár	kir. kath. főgymn. tanár	1886
	Dr. Cserép József	Arad	főgymn. tanár	1882
	Cserhalmi Samu	Budapest	p. ü. min. számellenőr	1881
	Cserni Ernő	Gyöngyös	gymn. tanár	1887
45	Csiky Lajos	Marosvásárhely	ref. főgymn. tanár	1885
	Csomár István	Munkács	állami főgymn. tanár	1881
	Nagyné Csorba Mária	Kaposvár	polg. leányisk. igazgatónő	1887
	Dr. Csősz Imre	Vác	r. kath. főgymn. tanár	1883
	Czeglédi István	Rózsahegy	gymn. tanár	1892
50	Czweck Sándor	Rózsahegy	k. r. tanár	1895
	Dávid István	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1885
	Dr. Demek Győző	Nagyvárad	főreális. tanár	1890
	Dévay József	Budapest	p. ü. min. tisztviselő	1888
	Dóczi Imre	Debreczen	ref. főgymn. tanár	1881
55	Drajkó Béla	Budapest	kegy.-rendi főgymn. tan.	1881
	Elischer József	Nagyszeben	kir. tanker. főigazgató	1874
	Endrei Ákos	Kaposvár	áll. főgymn. tanár	1886
	Dr. Erdélyi Károly	Kolozsvár	kegy.-rendi főgymn. tan.	1882
	Dr. Erdélyi Pál	Budapest	muzeumi tisztviselő	1883
60	Dr. Erődi Béla	Budapest	kir. tanker. főigazgató	1881
	Exner Győző	Székesfehérvár	áll. főreális. tanár	1885
	Dr. Eszteger László	Budapest	nemz. múz. könyv. segéd	1896
	Esztergályos Ágoston	Nagy-Kanizsa	k.-rendi tanár	1895
	Fábián Imre	Jászó	r. kath. főgymn. tanár	1881
65	Faludi Miksa	Székesfehérvár	keresk. akad. igazgató	1881
	Faragó János	Pápa	ev. ref. főgymn. tanár	1889
	Farkas Ignác	Temesvár	r. kath. főgymn. tanár	1894
	Farkas József	Budapest	k.-rendi korm. segéd	1895
	Fejér Adorján Géza	Baja	cziszt. r. főgymn. tanár	1889
70	Fekete István	Selmeczbánya	ág. h. ev. lyceumi tanár	1888
	Fekete József	Budapest	tan. és nev. int. tulajd.	1890
	Fekt Ferenc	Eperjes	kir. kath. főgymn. tanár	1877
	Ferenc Valdemár	Pancsova	állami főgymn. tanár	1883
	Ferszigán János	Belényes	főgymn. tanár	1890
75	Dr. Fialowsky Lajos	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1886
	Dr. Fináczy Ernő	Budapest	kir. tan., áll. főgymn. ig.	1881

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Dr. Finály Gábor	Budapest	állami főgymn. tanár	1892
	Fiók Károly	Budapest	ref. főgymn. tanár	1887
	Fleischhacker Fridolin	Sopron	áll. főreálisk. tanár	1895
	Fludorovics Zsigmond	Léva	k.-r. főgymn. tanár	1885
80	Dr. Fodor Gyula	Szatmár	kir. kath. főgymn. tanár	1885
	Dr. Friml Aladár	Trencsén	kir. főgymn. tanár	1883
	Dr. Fraknói Vilmos	Róma	püspök	1881
	Fülöp Árpád	Ungvár	kir. főgymn. tanár	1894
	Füredi János	Pozs.-Sz. György	kegy.-rendi gym. igazg.	1886
85	Gaal Mózes	Pozsony	kir. kath. főgymn. tanár	1890
	Dr. Gál Kelemen	Kolozsvár	unit. főgymn. tanár	1893
	Gärtner Henrik	Losonez	tanár	1885
	Gáspár Leó	Pannonhalma	benézés tanár	1896
	Dr. Geréb József	Budapest	áll. főgymn. tanár	1882
90	Geréb Márton	Kolozsvár	ref. főgymn. tanár	1875
	Géresi Kálmán	Debreczen	kir. tanker. főigazgató	1881
	† Gergye Lénárt	Esztergom	r. kath. főgymn. tanár	1885
	Dr. Giesswein Sándor	Győr	püspöki szentsz. jegyző	1892
	Glass Ferencz	Sátorajauhely	k. rendi tanár	1896
95	Glósz Miksa	Csiksomlyó	r. k. főgymn. tanár	1888
	Góbi Imre	Budapest	ág. h. ev. főgymn. tanár	1893
	Grátzer Pius	Esztergom	benézés tanár	1894
	† Grósz Jakab	Munkács	állami főgymn. tanár	1892
	Grúsz Rajmund	Sopron	benézés tanár	1895
100	Dr. Gulyás István	Debreczen	ev. ref. főisk. tanár	1894
	Guttenberg Pál	Budapest	polg. és ker. isk. tanár	1892
	Dr. Gyárfás I. Tihamér	Brassó	főgymn. tanár	1888
	Dr. Gyomlay Gyula	Budapest	gyakorló főgymn. tanár	1892
	György Lajos	Losonez	állami főgymn. tanár	1881
105	Győry Gyula	Pápa	ev. ref. főgymn. tanár	1888
	Dr. Gyulai Ágoston	Budapest	Fer.-J.-nevelőint. tanár	1883
	Gyürky Ödön	Budapest	B. Kath. Kör titkára	1890
	Hager József	Marosvásárhely	kegy.-r. főgymn. tanár	1892
	Háhn Adolf	Székesfehérvár	állami főreálisk. tanár	1881
110	Hajnal Imre	Budapest	kegy.-rendi főgymn. tan.	1882
	Dr. Halász Ignác	Kolozsvár	egyetemi tanár	1881
	Dr. Hám Sándor	Kolozsvár	r. kath. főgymn. tanár	1889
	Haraszi Sándor	Keszthely	prem. főgymn. tanár	1896
	Dr. Harrach József	Budapest	közs. főreálisk. tanár	1889
115	Haslinger Ferencz	Arad	kir. kath. főgymn. tanár	1881
	Dr. Hatala Péter	Budapest	egyetemi tanár	1881
	Hegedüs Béla	Budapest	állami főgymn. tanár	1881
	Dr. Hegedüs István	Budapest	egyetemi tanár	1881
	Dr. Hegedüs Pál	Szeged	áll. főreálisk. tanár	1895
120	Hehelein Károly	Ungvár	plébános	1881
	Dr. Heinrich Alajos	Budapest	állami főgymn. tanár	1881
	Dr. Heinrich Gusztáv	Budapest	min. tanács. egyet. tanár	1881

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
125	Dr. Heinrich Károly	Budapest	keresk. akad. tanár	1881
	Hellebrant Árpád	Budapest	m. t. akad. alkönyvtárnok	1881
	Dr. Hénap Tamás	Veszprém	kegy.-r. főgymn. tanár	1895
	Henning Rezső	Nagyszeben	állami főgymn. tanár	1889
	Herald Ferencz	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1883
130	Dr. Herzl Mór	Budapest	magánzó	1881
	Himpfner Béla	Arad	kath. főgymn. igazgató	1882
	Dr. Hittrich Ödön	Budapest	ág. h. ev. főgymn. tanár	1885
	Hofer Károly	Budapest	kir. főigazgató	1874
	Dr. Hoffman Frigyes	Budapest	felső leányisk. tanár.	1882
135	Hoffman Mátyás	Nagybánya	főgymn. tanár	1892
	Dr. Hóman Ottó	Budapest	kir. tanker. főigazg.	1881
	Dr. Hornyánszky Gyula	Nagyszeben	áll. főreálisk. tanár	1893
	Dr. Horváth Cyrill	Budapest	cziszt. rendi tanár	1888
	Dr. Horváth József	Csurgó	ref. főgymn. tanár	1888
140	Dr. Illésy János	Budapest	orsz. levéltári fogalmazó	1894
	Dr. Illyefalvi Vitéz Alad.	Gyöngyös	ref. gym. tanár	1896
	Incze István	N.-Kanizsa	kegy.-r. főgymn. tanár	1888
	Istvánffy Pál	Kassa	r. kath. főgymn. tanár	1888
	Jakoblovits Lajos	Ujvidék	kir. kath. főgymn. tanár	1892
145	Dr. Jancsó Benedek	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1888
	Janda Gy. Bernardin	Pannonhalma	benczés tanár	1888
	Dr. Janicsék József	Eperjes	kir. kath. főgymn. tanár	1893
	Janny László	Kecskemét	kegy. r. főgymn. tanár	1882
	Jánosi Boldizsár	Budapest	állami főgymn. tanár	1885
150	Dr. Kacsokovics Kálmán	Tótfüggy	nagybirtokos	1895
	Kanyaró Ferencz	Kolozsvár	unit. főgymn. tanár	1893
	Kapás Lajos Aurél	Sátoralja-Ujhely	megyei tisztviselő	1886
	Dr. Kaposy Endre	Székesfehérvár	cziszt.-r. főgymn. tanár	1892
	Káposztássy Jusztonián	Eger	főgymn. tanár	1881
155	Kapsztorfer Gyula	Rozsnyó	főgymn. tanár	1888
	Karátsony Zsigmond	Sopron	gymn. tanár	1896
	Dr. Kardos Albert	Debreczen	áll. főreálisk. tanár	1892
	Dr. Kardos Czelesztin	Pannonhalma	benczés tanár	1894
	Dr. Kárpáti Károly	Sopron	áll. főreáliskolai tanár	1895
160	Dr. Kassai Gusztáv	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1881
	Kassuba Domokos	Eger	kath. főgymn. tanár	1893
	Dr. Katona Lajos	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1890
	Dr. Keil Alajos	Losonc	állami főgymn. tanár	1892
	Kemény Ferencz	Budapest	igazgató	1892
165	Kempf József	Budapest	áll. főgymn. tanár	1882
	Kenessey Dezső	Budapest	ref. főgymn. tanár	1892
	Király Béla	Sopron	ev. lyceumi tanár	1894
	Király Pál	Budapest	pædagogiumi tanár	1874
	Dr. Kirez Jakab	Szolnok	áll. főgymn. tanár	1886
	Kiss Albert	Igló	ág. h. ev. főgymn. tanár	1891
	Kiss Béla	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1895

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
170	Dr. Kiss Ernő	N-Kanizsa	kegyesr. tanár	1893
	Dr. Kis Sándor	Nagybecskerek	kegyesr. főgymn. tanár	1886
	Kolonics Lipót	Székesfehérvár	r. kath. főgymn. tanár	1881
	Könye Nándor	Beregszász	áll. reáliskolai tanár	1889
	Dr. Kont Ignác	Páris	profess. au Collège Rollin	1881
175	Korber Imre	Csiksomlyó	r. kath. főgymn. zenetan.	1891
	Kosztka György	Pécs	főreálisk. tanár	1895
	Kotunovics Sándor	Nagyvárad	r. kath. főgymn. igazg.	1881
	Dr. Kovács Dániel	Székely-Udvarh.	ev. ref. főgymn. tanár	1896
	Kovács Endre	Sátorajja-Ujhely	főgymn. tanár	1892
180	Kovács Gyula	Makó	főgymn. tanár	1896
	Kovács József	Léva	kegy.-r. tanár	1888
	Dr. Kovalik János	Trsztena	kir. kath. algymn. tanár	1883
	Köpesdy Sándor	Budapest	főgymn. igazgató	1874
	Kőrösi Sándor	Fiume	főgymn. tanár	1892
185	†Krajesovics Soma	Szarvas	ág. h. ev. főgymn. tanár	1895
	Krasznopolszky József	Kis-Szeben	kegy.-r. gymn. tanár	1892
	Kraszayánszky Károly	Trencsén	kir. kath. főgymn. tanár	1885
	Dr. Krausz Jakab	Budapest	polg. iskolai tanár	1881
	Dr. Krausz Sámuel	Budapest	orsz. izr. tanítók. tanár	1894
190	Krauze Ervin	Kassa	főgymn. tanár	1893
	Dr. Kresméry Károly	Nagyikikinda	gymn. igazg.	1886
	Kremer István	Beregszász	áll. gymn. tanár	1897
	Kroller Miksa	Pannonhalma	szt. benedekr. perjel	1884
	Kroll Rudolf	Léva	kegyesr. főgymn. tanár	1892
195	Kuczmann Fülöp	Győr	beneczés főgymn. tanár	1893
	Kulcsár Endre	Debreczen	ev. ref. főgymn. tanár	1892
	Dr. Kunos Ignác	Budapest	a kel. keresk. tanf. igazg.	1884
	Kutruetz Rezső	Szt.-Gothárd	állami főgymn. igazg.	1891
	Dr. Kuzsinszky Bálint	Budapest	muzeumi segédőr	1885
200	Dr. Kvacsala János	Dorpát	egyetemi tanár	1891
	Labancz Mihály	Léva	kegy.-r. főgymn. tanár	1892
	Lakatos Vincze	Keszthely	prem. kan. gymn. tanár	1893
	Dr. Láng Nándor	Budapest	áll. főgymn. tanár	1894
	Lászlófy Kamill	Győr	r. kath. főgymn. tanár	1886
205	Latkóczy Mihály	Losonc	áll. főgymn. tanár	1887
	Dr. Lázár Béla	Budapest	áll. főgym. tanár	1887
	Lehr Albert	Budapest	ág. h. ev. főgymn. tanár	1882
	Lenkei Henrik	Budapest	áll. főreáliskolai tanár	1885
	Dr. Létmányi Nándor	Budapest	áll. főgymn. tanár	1888
210	Lichtenegger József	Szatmár	kir. kath. főgymn. tanár	1888
	Lintner Lajos	Budapest	közs. főreálisk. tanár	1874
	Liska János	Szarvas	ág. ev. főgymn. tanár	1891
	Liszkay Etele	Baja	főgymn. tanár	1889
	Loász István	Szabadka	áll. főgymn. tanár	1896
215	Dr. Losonczy Lajos	Pozsony	ág. h. ev. lyceumi tanár	1885
	Löffler József	Szatmár	kir. kath. főgymn. tanár	1894
	Macher Ede	Pozsony	áll. főreálisk. tanár	1892

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
220	Mácska Lajos	Kecskemét	kegyesr. főgymn. tanár	1888
	Madarász Pál	Szeged	kegyesr. főgymn. tanár	1885
	Madzsar Gusztáv	Makó	áll. főgymn. tanár	1885
	Malatinszky János	Zsolna	kir. kath. algymn. tanár	1881
	Markusovszky Sámuel	Pozsony	ág. h. ev. lyceumi igazg.	1881
225	Martinkovics Iván	Mármarossziget	gymn. tanár	1888
	Mártoncsik Lajos Albert	Jászó	kath. főgym. tanár	1895
	Márton Jenő	Pozsony	ág. h. ev. lyceumi tanár	1883
	Mártonyi Lukács	Szilágy-Somlyó	gymn. tanár	1893
	Marnsák Pál	Sopron	áll. felső leányisk. igazg.	1888
230	Máthé György	Lugos	áll. főgymn. tanár	1885
	Matskásy József	Budapest	felső leányisk. tanár	1881
	Matter János	Csurgó	ev. ref. főgymn. tanár	1885
	Dr. Maywald József	Budapest	kegy.-r. főgymn. tanár	1877
	Mazuch Ede	Ungvár	kir. főgymn. tanár	1889
235	Medgyesi Lajos	Kaposvár	áll. főgymn. tanár	1892
	Dr. Melich János	Budapest	könyvtártiszt	1896
	Dr. Mérei Kálmán	Komárom	r. k. főgymn. tanár	1888
	Mészáros Jenő	Temesvár	áll. tanítókép. tanár	1896
	Mészáros Lajos	Zenta	közs. főgymn. tanár	1885
240	Dr. Mócs Szaniszló	Pécs	főgymn. tanár	1891
	Dr. Molnár István	Budapest	áll. főgymn. tanár	1895
	Dr. Molnár Samu Pál	Baja	cziszt. r. főgymn. tanár	1888
	Mondik Pál	Nagy-Károly	kegy.-r. főgymn. tanár	1888
	Moravcsik Géza	Budapest	reálisk. tanár	1881
245	Moravszky Ferencz	Nyíregyháza	ág. h. ev. főgymn. tanár	1892
	Mórocz Emilián	Panonhalma	noviczius mester	1886
	Dr. Morvay Győző	Nagybánya	áll. főgymn. tanár	1886
	Moser József	Ujvidék	kir. kath. főgymn. tanár	1881
	Munkácsy Elek	Trencsén	kir. kath. főgymn. tanár	1885
250	Nádor Béla	Nagy-Károly	kegy.-r. főgymn. tanár	—
	Nagy Iván	Nógrád-Horpács	a M. Tud. Akad. r. tagja	1895
	Nagy Károly	Kolozsvár	keresk. akad. tanár	1881
	Dr. Nagy Zsigmond	Debreczen	ev. ref. főgymn. tanár	1890
	Náményi T. Lajos	Nagyvárad	irodafőnök	1887
255	Nátafalussy Kornél	Nagyvárad	kir. tanker. főigazg.	1881
	Dr. Netoliczka Oszkár	Brassó	ág. ev. főgymn. tanár	1894
	Dr. Négyesy László	Budapest	egyetemi m. tanár	1888
	Németh Regináld	Győr	kath. főgymn. tanár	1888
	Dr. Némethy Géza	Budapest	kir. kath. főgym. tanár	1884
260	Nikolics Ignác	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1887
	Oratsik József	Szeged	főgymn. tanár	1893
	Pacher Donát	Sopron	r. kath. gymn. tanár	1884
	Dr. Pácz Sándor	Nagyvárad	r. kath. főgymn. tanár	1888
	Pap Ev. János	Temesvár	kegy.-r. főgymn. tanár	1885
	Papp Mihály	Halas	ref. főgymn. tanár	1885
	Papp Mózes	Szék.-Keresztur	unit. algymn. tanár	1894

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
265	Dr. Pauler Gyula	Budapest	országos levéltári igazg.	1887
	Paulik A. Miklós	Kassa	szepesmegyei áldozár	1883
	Paulik József	Trencsén	kir. kath. főgymn. tanár	1882
	Dr. Pecz Vilmos	Budapest	egyetemi tanár	1881
	Dr. Pécsi Ödön	Szeged	k.-r. tanár	1895
270	Perényi Otmár	Győr	benczés tanár	1890
	†Petrovich Ferencz	Nagyvárad	kir. tan., lat. sz. kanonok	1874
	Petrovics László	Nyitra	főgymn. tanár	1896
	Dr. Petz Gedeon	Budapest	egyetemi tanár	1883
	Pfeiffer Antal	Budapest	kegyesrendi tanár	1874
275	Pintér Ede	Kaposvár	főgymnáziumi tanár	1886
	Pirchala Imre	Pozsony	kir. kath. főgymn. igazg.	1881
	Polgár Alajos	Szegszárd	polg. isk. lat. nyelv tanára	1894
	Polgár György	Miskolcz	kir. kath. algymn. igazg.	1886
	Popini Albert	Temesvár	kegyesr. főgymn. tanár	1887
280	Posch Árpád	Pozsony	kir. kath. főgymn. tanár	1888
	Dr. Pozder Károly	Bártfa	kir. kath. gym. igazgató	1876
	Dr. Prónai Antal	Budapest	kegyesrendi tanár	1896
	Dr. Pruzsinszky János	Budapest	áll. főgymn. tanár	1883
	Pruzsinszky Pál	Kis-Ujszállás	gymn. tanár	1895
285	Dr. Radinovic Iván	Budapest	belügymin. s.-titkár	1888
	Radlinszky József	Szatmár	kir. főgymn. tanár	1881
	Dr. Radnai Rezső	Budapest	min. fogalmazó	1885
	Dr. Radó Antal	Budapest	író	1883
	Ranschburg Viktor	Budapest	Athenaeum kiad. h. fön.	1888
290	Dr. Récesei Viktor	Pannónhalma	könyvtáros	1884
	Réger Ede	Vác	k.-r. tanár	1895
	Dr. Reibner Márton	Miskolcz	kir. kath. gym. tanár	1890
	Reiszer Ottó	Székesfehérvár	cziszt. r. tanár	1895
	Réti Ferencz	Budapest	kegy.-r. főgymn. tanár	1886
295	Rhousopoulus Rhousos	Budapest	a kel. ker. tanf. tanára	1896
	Dr. Riedl Frigyes	Budapest	községi főreálisk. tanár	1881
	Roboz Andor	Budapest	tanár	1896
	Roller Béla	Budapest	állami főgymn. tanár	1896
	Dr. Román Sándor	Budapest	egyetemi tanár	1881
300	Rózsa Vitál	Esztergom	kath. főgymn. tanár	1888
	Dr. Rupp Kornél	Budapest	főgymn. tanár	1888
	Sáfrány Károly	Veszprém	főgymn. tanár	1883
	Salamin Leó	Sopron	állami főreálisk. igazg.	1881
	Samu István	Kaposvár	állam. főgymn. tanár	1883
305	Sarudy György	Pápa	ref. főgymn. tanár	1890
	Dr. Schack Béla	Budapest	keresk. akad. tanár	1885
	Schambach Gyula	Budapest	áll. főgymn. tanár	1895
	Schill Salamon	Budapest	rabbi képző int. tan.	1882
	Schlott Gyula	Eperjes	kir. kath. főgymn. igazg.	1881
310	Dr. Schmidt Attila	Budapest	áll. főgymn. tanár	1895
	Dr. Schnabel Róbert	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1887

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
315	Schreiner Márton	Berlin	rabbiképezdei tanár	1892
	Schuber Mátyás	Déva	áll. főreálisk. tanár	1883
	Dr. Schullerus Adolf	Nagy-Szeben	ág. h. ev. tanítókép. tanár	1888
	Schüszler Albert	N.-Kanizsa	k.-rendi főgymn. tanár	1895
	Schvannauer Ferencz	Kaposvár	áll. főgymn. tanár	1895
320	Dr. Sebestyén Gyula	Budapest	muzeumi hivatalnok	1895
	Dr. Sebestyén Károly	Budapest	állami főgymn. tanár	1896
	Serédi Dénes	Pápa	benczés tanár	1890
	Dr. Serédi P. Lajos	Budapest	ág. ev. főgymn. tanár	1896
	Serkei Szabó József	Debreczen	ev. ref. főgymn. tanár	1888
325	Sinka Sándor	Debreczen	ev. ref. főisk. tanár	1894
	Simonidesz István	N.-Kanizsa	főgymn. tanár	1895
	Dr. Simonyi Zsigmond	Budapest	egyetemi tanár	1881
	Dr. Solymosi Sándor	Pozsony	keresk. akad. tanár	1896
	Soós József	Kisujszállítás	ev. ref. főgymn. tanár	1888
330	Spitkó Lajos	Székesfehérvár	kir. tanker. főigazgató	1883
	Stern Ábrahám	Budapest	izr. fiuisk. tanár	1895
	Strache Bodog	Nagyvárad	prem. tanár	1895
	Straub József	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1887
	Strauch Béla	Nagyszeben	áll. főgymn. tanár	1885
335	Stromp József	Kis-Ujszállás	ev. ref. főgymn. tanár	1885
	Szabó Iván	Győr	benczés tanár	1895
	Szabó Jakab Elek	Kékkő	plébános	1885
	Szabó Szilveszter	Esztergom	főgymn. tanár	1881
	Dr. Szakal Károly	Pápa	ref. főgymn. tanár	1895
340	Szakács Béla	Győr	benczés tanár	1896
	Szalay Gábor	Eger	cziszt.-r. főgymn. tanár	1889
	Szalay Gyula	Nagy-Kőrös	ref. főgymn. tanár	1881
	Szalay Gyula	K.-Félegyháza	közs. kath. főgymn. tanár	1888
	Szalay Károly	Budapest	ref. főgymn. tanár	1887
345	Dr. Számek György	Kolozsvár	kath. főgymn. tanár	1896
	Dr. Szamosi János	Kolozsvár	egyetemi tanár	1875
	Szántó Kamil	Baja	cziszt.-r. főgymn. tanár	1891
	Szegess Mihály	Veszprém	k.-r. főgymn. tanár	1895
	Dr. Székely György	Sárospatak	ref. főgymn. tanár	1885
350	Székely Salamon	Arad	állami főreálisk. tanár	1881
	Dr. Szemák István	Budapest	állami főgymn. tanár	1886
	Dr. Széplaki János	Kolozsvár	ker. akadémiai tanár	1895
	Szerelemhegyi Tivadar	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1884
	Dr. Szigetvári Iván	Budapest	állami főgymn. tanár	1886
355	Dr. Szilágyi Albert	Szék.-Udvarhely	állami főreálisk. tanár	1888
	Szilágyi István	Mármarosziget	ref. lyceumi igazgató	1881
	Szilasi Mór	Budapest	állami főgymn. tanár	1874
	Szinger Kornél	Szeged	főgymn. tanár	1888
	Dr. Szinnyi József	Budapest	egyetemi tanár	1883
	Szinyei Endre	Sárospatak	ref. főiskolai igazgató	1874
	Szkuzevics Kornél	Eperjes	kir. kath. főgymn. tanár	1883

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
360	Szlávits György	Budapest	gymn. tanár	1892
	Szölgyémy Ferencz	Szolnok	állami főgymn. tanár	1890
	Szuchy Endre	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1894
	Szücs István	Mármaros-sziget	k.-r. főgymn. tanár	1895
365	Dr. Takács Menyhért	Kassa	prem. főgymn. tanár	1893
	Tamási István	Kolozsvár	nagykereskedő	1888
	Teleky László	Nagy-Rőcze	polg. és köz. iparisk. tan.	1892
	Tell Anasztáz	Győr	benczés főgymn. tanár	1891
370	Dr. P. Thewrewk Emil	Budapest	egyetemi tanár	1874
	Timár Pál	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1885
	Dr. Tolnai Vilmos	Pozsony	ev. lyceumi tanár	1896
	Tomozsy Endre	Budapest	kegyesr. áldozár	1895
375	Dr. Tóth György	Léva	kegyesr. főgymn. igazgató	1886
	Tóth Gyula	Tarna-Méra	római kath. lelkész	1894
	Dr. Tóth Kálmán	Budapest	ág. h. ev. főgymn. tanár	1885
	Travnik Zsigmond	Trencsén	leányiskolai tanár	1892
380	Dr. Uhlárik János	Nagyszombat	főgymn. tanár	1888
	Ulár Pál	Kolozsvár	unit. főgymn. igazgató	1893
	Dr. Váczy János	Budapest	áll. főgymn. tanár	1886
	Vajdafi Géza	Ungvár	kir. kath. főgymn. tanár	1874
385	†Dr. Váli Béla	Budapest	közokt. min. segédtitkár	1882
	Varga József	Pozs.-Sz. György	róm. kath. gymn. tanár	1889
	Dr. Vári Rezső	Budapest	áll. főgymn. tanár	1886
	Várkonyi Odiló	Esztergom	főgymn. tanár	1888
390	Vass Sámuel	Nagy-Körös	ref. főgymn. tanár	1881
	Veress Ignác	Nagy-Szeben	kir. főgymn. főigazg.	1881
	Dr. Versényi György	Kolozsvár	állami f. leányisk. tanár	1885
	Dr. Vietorisz József	Nyíregyháza	ág. h. ev. főgymn. tanár	1892
395	Volf György	Budapest	gyakorló főgymn. igazg.	1874
	R. Vozáry Gyula	Munkács	áll. főgymn. tanár	1881
	Wagner Antal	Kolozsvár	kegyesr. főgymn. tanár	1896
	Dr. Wagner Lajos	Pozsony	állami főreálisk. tanár	1875
400	Dr. Waldapfel János	Budapest	tanár	1894
	Dr. Wargha Samu	Pannonhalma	alperjel	1882
	Dr. Weninger László	Budapest	közs. főreálisk. tanár	1888
	Dr. Werner Adolf	Eger	czist.-r. főgymn. tanár	1892
405	Wigand János	Szegszárd	állami gymn. igazgató	1881
	Wirth Gyula	Budapest	állami főgymn. tanár	1895
	Wolff Béla	Székesfehérvár	áll. főreálisk. tanár	1885
	†Wohlmuth Gyula	Kolozsvár	kegy. r. tanár	1895
405	Zichy Antal	Budapest	főrendiházi tag	1881
	Dr. Zimányi József	Budapest	áll. főgymn. tanár	1885
	Dr. Zindl Béla	Losoncz	áll. főgymn. tanár	1888
	Dr. Zlinszky Aladár	Budapest	áll. gymn. tanár	1888
405	Dr. Zolnai Gyula	Budapest	kir. k. főgymn. tanár	1889
	Dr. Zoltvány L. Irén	Pannonhalma	benczés tanár	1887
	Zombory J. János	Budapest	kir. k. főgymn. tanár	1894
	Zsoltos Benő	Sárospatak	ref. főiskolai tanár	1883

VI. Rendkívüli tagok:

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Alter Béla	Kolozsvár	k. r. tanárjelölt	1895
	Bálint József	Kolozsvár	minorita tanár	1894
	Bán Gualbert	Pannonhalma	benczés tanárjelölt	1894
	Barthmes György	Halle	bölcsészethallgató	1896
5	Bausz I. Teodorik	Pápa	benczés tanár	1894
	Berger Amand	Esztergom	benczés tanár	1894
	Bertok Béla	Budapest	ref. segédlelkész	1896
	Bitter Illés	Pécs	cziszt. rendi tanár	1889
	Bocskay Emilia	Haró	tanítónő	1896
10	Bohdaneczky Lajos	Budapest	tanárjelölt	1896
	Bölesházy István	Budapest	tanárjelölt	1888
	Borsodi Miklós	Zirc	cziszt. rendi tanár	1888
	Bucsy István	Budapest	bölcsészethallgató	1896
	Dr. Chilf Márk	Berlin	tanár	1895
15	Csokonay Zsigmond	Pécs	cziszt. r. főgymn. tanár	1892
	Csudáky Bertalan	Budapest	F. J. nev. int. tanár	1895
	Czeizel János	Budapest	bölcsészethallgató	1896
	Danka Placíd	Kőszeg	benczés tanár	1894
	Dánczer Béla	Budapest	tanárjelölt	1894
20	Ecker Modeszt	Pannonhalma	benczés papnövendék	1894
	Eyszrich György	Kun-Félegyháza	gymn. tanár	1891
	Fölkel Béla	Ungvár	r. kath. segédlelkész	1889
	Gasparics Lajos	Fehértemplom	főgymn. tanár	1895
	Göltl Arnold	Budapest	bölcsészethallgató	1895
25	Hallay Zoltán	Rozsnyó	ág. h. ev. főgymn. tanár	1894
	Hatala József	Vác	k. r. tanár	1891
	Dr. Heller Izidor	Budapest	tanárjelölt	1895
	Huszár Vilmos	Budapest	tanár	1893
	K. Incze Béla	Szalonta	ág. h. ev. lyceumi tanár	1886
30	Incze József	Szentes	főgymn. tanár	1890
	Jakobinyi Alajos	Kolozsvár	k. r. tanárjelölt	1895
	Jancsovics Ferencz	Ujpest	bölcsészethallgató	1896
	Kardoss Gyula	Élesd	nevelő	1893
	Károly J. Vilmos	Eger	cziszt.-r. tanár	1891
35	Dr. Kaunitz Lajos	Budapest	tanár	1895
	Kern Antal	Németszentpéter	tanárjelölt	1896
	Király Lajos	Kolozsvár	kegy.-r. tanárjelölt	1895
	Klauber Frigyes	Budapest	bölcsészethallgató	1896
	Dr. Kováts S. János	Brassó	áll. fels. k. és faiparisk. t.	1888
40	Kövér Sándor	Ujpest	polg. iskolai tanár	1890
	Kronberger Miklós	Budapest	bölcsészethallgató	1896
	Kugel Sándor	Budapest	tanárjelölt	1895
	Laban János	Budapest	I. éves önkéntes	1896
	Lähne Vilmos	Sopron	igazgató	1883
45	Lutzkó Hugó	Budapest	tanárjelölt	1895

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag ?
50	Ludvigh József	Nagyvárad	tanárjelölt	1896
	Dr. Máté Lajos	Hajdu-Nánás	ev. ref. gymn. tanár	1891
	Metzingh Lajos	Ujvidék	áll. polg. és keresk. tanár	1892
	Molnár Gy. Ervin	Pannonhalma	benczés tanárjelölt	1894
	Orbán Lajos	Budapest	prem. tanárjelölt	1893
	Pápay József	Budapest	bölcsészethallgató	1896
	Dr. Papp Károly	Berlin	tanár	1896
	Pazar Béla	Budapest	gymn. h. tanár	1894
55	Dr. Polacco Arnold	Róma	tanárjelölt	1894
	Prikkel Márián	Sopron	benczés tanár	1894
	Rafain Jakab	Kolozs-Monostor	kath.alap. urad. ellenőr	1888
	Rádits Dusan	Zombor	pædagog. tanár	1894
	Rell Lajos	Budapest	tanárjelölt	1896
	Rorák Imre	Szabadka	főgymnasiumi tanár	1891
	Rózsa Géza	Székely-Udvarh.	áll. főreálisk. tanár	1891
	Ruzsieska Aurél	Kőszeg	benczés tanár	1894
60	Schmidt Frigyes	Rozsnyó	ág. ev. főgymn. tanár	1889
	Schmidt Mariska	Budapest	bölcsészethallgató	1896
	Sörös Pongrácz Pál	Pápa	benczés tanár	1894
	Simon Géza	Mármarosziget	ev. ref. gymn. tanár	1888
	Sróth Péter	Zay-Ugrócz	polg. isk. tanár	1891
	Szabó István	Érsek-Ujvár	gymn. tanár	1887
	Dr. Szadilek János	Trsztena	tanár	1888
	Szautner Zsigmond	Budapest	tanárjelölt	1895
70	Szilágyi Oszkár	Pannonhalma	benczés tanárjelölt	1894
	V. Szöcs Géza	N.-Szeben	áll. főgymn. h. tanár	1888
	Trettina Sándor	Budapest	tanárjelölt	1896
	Vnuk István	Pozsony	egyéves önkéntes honv.	1896
	Weiller Gyula	Budapest	tanárjelölt	1895
	Wellmann Rezső	Budapest	nevelő	1893
	Weszely Ödön	Budapest	polg. isk. tanár	1889
	Wirker Ernő Ernő	Budapest	bölcsészethallgató	1896
75	Wollanka József	Budapest	tanárjelölt	1895
	Zakkay Aladár	Turócz-Szt.-Már.	polg. és fels. ker. tanár	1890

VII. Az Egyet. Phil. Közlöny előfizetői.

Folyó szám	Az előfizető lakhelye	Czíme	Mely évtől előfizető ?
5	Arad	Királyi főgymnasium	1883
	Balászfalva	Főt. gör. kath. főgymn. tanárkara	1890
	Békés	Ev. ref. algymnasium	1883
	Békés-Csaba	Ag. ev. algymnasium	1897
	Belényes	Főtiszt. gör. kath. főgymn. igazgatós.	1883
	Besztercebánya	Ág. ev. algymnasium	1883

Folyó szám	Az előfizető lakhelye	Czíme	Mely évtől előfizet?
	Besztercebánya ...	Kir. kath. főgymnasium ...	1886
	Bonyhád ...	Ág. h. ev. algymnasium ...	1893
	Brassó ...	M. kir. állami főreáliskola ...	1894
10	Budapest ...	Balásy Dénes, tanár ...	1896
	" ...	Csaplár Benedek, k. r. főgymn. tanár ...	1883
	" ...	Kilián Frigyes, könyvtáros ...	1894
	" ...	Pfeifer Ferdinánd, könyvtáros ...	1883
	" ...	" " "	1883
15	" ...	" " "	1883
	" ...	I. ker. polgári tanító-képző ...	1886
	" ...	II. ker. állami tanítónőképző ...	1896
	" ...	II. ker. kir. kath. főgymnasium ...	1886
	" ...	II. ker. állami főreáliskola ...	1890
20	" ...	IV. ker. kegyes tanító. főnöksége ...	1896
	" ...	IV. ker. kegyesrendi főgymnasium ...	1886
	" ...	IV. ker. ág. h. ev. főgymnasium ...	1883
	" ...	V. ker. állami főreáliskola ...	1890
	" ...	VI. ker. áll. polg. tanítónő-képező ...	1886
25	" ...	VI. ker. áll. főreáliskola ...	1892
	" ...	VIII. ker. főreáliskola ...	1895
	" ...	VIII. ker. gyakorló főgymnasium ...	1886
	" ...	VIII. ker. cziszt.-r. tanárképző ...	1893
	" ...	IX. ker. Eötvös-collegium ...	1896
30	" ...	IX. ker. helv. hitv. főgymnasium ...	1885
	Csiksomlyó ...	Róm. kath. főgymn. igazgatóság ...	1883
	Debreczen ...	Ev. ref. főgymn. tanári könyvtár ...	1888
	" ...	Állami főreáliskola ...	1884
	Déva ...	Állami főreáliskola ...	1883
35	Eger ...	Róm. kath. főgymnasium ...	1883
	Eperjes ...	Evangelikus collegium ...	1883
	" ...	Evang. colleg. Magyar Társaság ...	1890
	Érsekújvár ...	Gymnasiumi könyvtár ...	1883
	Erzsébetváros ...	Állami gymnasium ...	1892
40	Esztergom ...	Szentbenedekrendi székház ...	1893
	" ...	Közs. reáliskolai igazgatóság ...	1887
	Fehértemplom ...	Állami főgymnasium ...	1892
	Fiume ...	Állami főgymnasium ...	1886
	Gyöngyös ...	Közs. kath. főgymn. igazgatóság ...	1890
45	Gyömk. ...	Ev. ref. gym. ...	1886
	Győr ...	Szentbenedekrendi székház ...	1885
	Győr-Szent-Márton ...	Pannonhalmi könyvtár ...	1886
	Gyulafehérvár ...	Róm. kath. főgymn. igazgatóság ...	1886
	Hajdu-Böszörmény ...	Ev. ref. gym. könyvtár ...	1886
50	Hajdu-Nánás ...	Ev. ref. algymnasium ...	1886
	Hód-Mező-Vásárhely ...	Ref. főgymnasium ...	1893
	Igló ...	Csetényi Emil könyvtáros ...	1896
	Jászberény ...	Kath. főgymnasium ...	1885

Folyó szám	Az előfizető lakhelye	Czíme	Mely évtől előfizet?
55	Jászóvár	Jászóvári könyvtár	1886
	Kalocsa	Érseki főgymn.	1890
	Kaposvár	Allami főgymnasium	1883
	Kassa	Főgymnasiumi önképző-kör	1890
	"	Állami főreáliskola	1883
60	Kecskemét	Állami főreáliskola	1894
	"	Ref. lyceumi igazgatóság	1883
	"	Róm. kath. főgymnasium	1883
	Keszthely	Premonteri társház	1888
	Késmárk	Ág. h. ev. lyceumi igazgatóság	1883
65	Kézdivásárhely	Róm. kath. gymn. igazgatóság	1895
	Kis-Kun-Halas	Főgymnasiumi könyvtár	1888
	Kis-Szeben	Kath. algymn. igazgatóság	1890
	Kisujzállás	Ev. ref. főgymnasium	1886
	Kolozsvár	Ev. ref. főgymnasium	1883
70	"	Tanárképző-intézeti igazgatóság	1883
	"	Kath. főgymn. önképző-kör	1890
	"	Stein János, könyvtáros	1892
	"	Kalazantinum	1895
	Komárom (Rév)	Szentbenedekrendi székház	1883
75	Körmöczbánya	All. főreálisk. igazgatóság	1883
	Kőszeg	Szentbenedekrendi székház	1886
	Kun-Félegyháza	Holló László főgymn. igazgató	1886
	Kun-Szent-Miklós	Ev. ref. gymnasium	1886
	Laibach	Dr. Lergetporer Pál	1891
80	Léva	Kath. főgymn. igazgatóság	1883
	Liptó-Rózsahegy	Főgymnasiumi könyvtár	1886
	Lőcse	Kir. főgymnasiumi igazgatóság	1883
	"	Állami főreáliskola	1888
	Losonc	Allami főgymnasium	1883
85	Lugos	Róm. kath. főgymn.	1886
	Makó	Állami főgymnasium	1896
	Mármaros-Sziget	Reform. lyceum	1886
	"	Róm. kath. algymn.	1886
	Maros-Vásárhely	Róm. kath. gymn. igazgatóság	1884
90	"	Ref. főgymnasium	1883
	Mezőtúr	Ev. ref. főgymnasium	1883
	Miskolcz	Reform. lyceum	1883
	Munkács	Állami főgymnasium	1883
	Nagybánya	Marossy Sándor, áll. főgymn. tanár	1887
95	"	Állami főgymnasium	1883
	Nagy-Enyed	Bethlen-főtanoda	1883
	Nagy-Kálló	Áll. gymnasium igazgatósága	1886
	Nagy-Kanizsa	Polgári iskola	1883
	"	Kath. főgymnasium	1883
100	Nagy-Karoly	Kegy.-r. főgymnasium	1883
	Nagy-Kikinda	Gymnasiumi tanári kar	1883

Folyó szám	Az előfizető lakhelye	Czíme	Mely évtől előfizető?
	Nagy-Szalonta	Közs. gymn. igazgatóság	1887
	Nagy-Szombat	Érseki főgymnasium	1883
	Nyitra	Huszár István, könyvtáros	1887
	"	Róm. kath. főgymnasium	1883
105	Pancsova	Állami főgymnasium	1887
	Pápa	Tóth Dániel, ref. főisk. tanár	1886
	"	Szentbenedekrendi székház	1890
	Pécs	Zircz-eziszt. főgymnasium	1883
	"	Valentin Károly fia, könyvtáros	1892
110	Podolin	Gymnas. tanári könyvtár	1886
	Pozsony-Szt-György	Algymn. igazgatóság	1886
	Privigye	Kath. algymn. igazgatóság	1890
	Rimaszombat	Egyesült prot. főgymnasium	1882
	Rozsnyó	Róm. kath. főgymnasium	1883
115	"	Ág. h. ev. főgymnasium	1895
	Sajó-Kaza	Báró Radvánszky Béla koronaőr.	1892
	Sárospatak	Trócsányi Bertalan, könyvtáros	1888
	Sátoralja-Ujhely	Kath. gymn. tanári könyvtár	1883
	Selmeczbánya	Ág. ev. lyceumi könyvtár	1896
120	"	Kir. kath. gymn. igazgatóság	1883
	Sepsi-Szent-György	Székely-Mikó-kollegium	1883
	Sopron	Schwarz Károly, könyvtáros	1891
	"	Thiering Gyula, könyvtáros	1883
	"	Szentbenedekrendi székház	1883
125	Szabadka	Főgymnasiumi igazgatóság	1883
	Szokolca	Gymnasiumi igazgatóság	1886
	Szamos-Ujvár	M. kir. állami főgymnasium	1883
	Szarvas	Főgymn. tanári kar	1883
	Szászváros	Ev. ref. Kun-kollegium	1894
130	Szatmár	Kir. kath. főgymnasium	1883
	"	Ev. ref. gymn. tanári kar	1890
	Szeged	Somogyi-könyvtár	1885
	"	Főgymnasiumi önképző-kör	1884
	Székely-Udvarhely	Ev. ref. collegium	1890
135	"	Állami főreáliskola	1886
	"	Róm. kath. főgymnasium	1887
	Székesfehérvár	Főgymnasiumi igazgatóság	1886
	"	Főreáliskola	1889
	Szentes	Városi gymnasium	1883
140	Szentgotthárd	M. kir. áll. gymnasium	1896
	Szent-Király	Dr. Kégl Sándor, egyetemi m. tanár	1894
	Szilágy-Somlyó	Róm. kath. gymnasium	1891
	Szombathely	Főgymnasiumi igazgatóság	1883
	Tata	Kegyesrendi gymnasium	1886
145	Temesvár	Katholikus főgymnasium	1893
	"	Állami főreáliskola	1883
	Trsztena	Kir. kath. algymnasium	1886

Folyó szám	Az előfizető lakhelye	Czime	Mely évtől előfizető
150	Uj-Verbász	Községi algymnasium	1886
	Ujvidék	Kir. kath. magyar főgymnasium...	1883
	Ungvár... ..	Kir. kath. főgymnasium	1886
	Vác... ..	Főgymnasiumi igazgatóság	1886
	Versecz	Községi főreáliskolai igazgatóság ...	1891
155	Veszprém	Kath. főgymn. igazgatóság... ..	1884
	Zalaegerszeg... ..	Állami gymnasium... ..	1895
	Zenta	Közs. gymn. igazgatóság	1883
	Zilah	Reformatus főisk. igazgatóság	1884
	Zircz	Apátsági könyvtár	1883
	Zombor... ..	Állami főgymnasium	1895

Jegyzet. 1895 végén volt: tiszteleti tag: 12, alapító: 8, rendes: 386, rendkívüli: 73, előfizető: 158, összesen: 637. Ezen kimutatás szerint van 1896 végén tiszteleti tag: 12, alapító: 11, rendes: 399, rendkívüli: 79, előfizető: 158, összesen: 659.

Kimutatta 1896. évi november hó 30-án

Cserhalmi Samu,
pénztárnok.

Hivatalos nyugtázás.

az 1896. évi szeptember hó 26-tól október hó 26-ig terjedő időre.

Rendkívüli tagdíj 1891-re: Szőcs Géza I. félévre. — **1893-ra:** Rorák Imre I. félévre, Rózsa Géza II. félévre. — **1894-re:** Bölcs házy István II. félévre, Kovács S. János II. félévre. — **1895-re:** Prikkel Márián, Radits Dusan II. félévre, Simon Géza I. félévre, Sróth Péter I. félévre, Szakács Béla. — **1896-ra:** Alter Béla II. félévre, Bucsy István, Bohdaneczky Lajos, Bertók Béla, Bausz Teodorik, Bitter Illés, Bálint József, Borsodi Miklós, Csokonay Zsigmond, Eyszrich György, Jancsovicz Ferencz, Károly Ignác, Konss József, Laban János, Prikkel Márián, Szakács Béla, Szadilek János, Wollanka József.

Rendes tagdíj 1891-re: Mácska Lajos, Straub József II. félévre. **1892-re:** Mácska Lajos. — **1893-ra:** Horváth József II. félévre, Mácska Lajos, Schnabel Róbert I. félévre. — **1894-re:** Fialowsky Lajos II. félévre, Kircz Jakab I. félévre, Kapás Aurél II. félévre, Mácska Lajos, Pintér Ede I. félévre, Stomp József I. félévre. — **1895-re:** Farkas Ignác I. félévre, Friml Aladár I. félévre, Gyulai Ágost I. félévre, Hegedüs Pál I. félévre, Korber Imre I. félévre, Latkóczy Mihály II. félévre, Lakatos Vincze 2 frtot, Markusovszky Sámuel, Náményi Lajos II. félévre, Schreiner Márton II. félévre, Zolnai Gyula I. félévre. — **1896-ra:** Bermüller Ferencz, Babich Pál 4 frtot, Balogh Péter, Bárdos Remig, Bergmann Ágost, Buzássy Ábel, Becker Nándor, Bresztyák József, Boros Gábor, Bauer Simon, Baráth Ferencz, Bánóczy József, Baló József, Beöthy Zsolt, Berger János, Badics Ferencz, Czwiek Sándor, Csósz Imre. Csiky Lajos, Demek Győző 4 forint 50 kr.-t, Dévay József, Dóczi Imre, Exner Győző, Erdélyi Pál, Esztergályos Ágoston, Fraknoi Vilmos, Fiók Károly, Fekete József, Fejér Adorján, Faragó János, Fekt Ferencz, Fekete István, Fabián Imre, Gál Kelemen, György Lajos, Gyárfás Tihamér, Geréb Márton, Gyomlay Gyula 50 kr.-t, Géresi Kálmán, Geréb József, Herald Ferencz, Hager József, Haraszti Sándor, Hegedüs Béla, Hittrich Ödön 4 frt, Hegedüs István, Janny László, Illésy János, Incze István, Janicsek József, Jánosi Boldizsár, Kapossy Endre, Kulcsár Endre, Kresméry Károly, Kutrucz Rezső, Kárpáti Károly, Kemény Ferencz, Király Béla, Kotunovics Sándor, Kis Sándor, Kolonics Lipót, Krausz

Jakab, Kardos Albert 50 kr.-t, Krauze Ervín, Kiss Ernő, Kardos Czelesztin, Király Pál, Kiss Albert, Krasznopolszky József, Liska János, Lichtenegger József, Losonczy Lajos, Lakatos Vince, Markusovszky Sámuel, Molnár István, Mócs Szaniszló, Mérei Kálmán, Molnár Samu, Moser József, Madarász Pál, Márton Jenő, Mártoncsik Lajos, Mórocz Emilián, Mészáros Lajos, Nátafalussy Kornél, Nagy Károly, Nádor Béla, Orafszik József, Polgár György, Pauler Gyula, Pécsi Ödön 3 frtot, Polgár Alajos, Posch Árpád, Petrovics László, Pfeifer Antal 1 frtot, Petrovich Ferencz, Prónai Antal 1 frt 50 kr.-t, Perényi Otmár, Popini Albert, Papp Mihály, Ranschburg Viktor, Reiszer Ottó, Radinovics Iván, Rhousopoulos Rhousos, Reibner Márton 3 frt 50 kr.-t, Radó Antal, Récei Viktor, Strache Bódog, Szabó Szilveszter, Szinnyi József, Simonyi Zsigmond, Szkunzevics Kornél, Szalay Gyula, Schambach Gyula, Sáfrány Károly, Szántó Kamill, Szücs István, Szalay Gábor, Strauch Béla, Szinyei Endre, Samu István, Salamin Leo, Szinger Kornél, Spitkó Lajos, Szamosi János, Széplaki János, Szegess Mihály, Sebestyén Gyula, Székely György, Soós József, Serkei Szabó József, Szalay Gyula, Szilasi Mór, Schuber Mátyás, Schüsler Albert, Székely Salamon, Thewrewk Emil, Tell Anasztáz, Takács Menyhért, Tóth Gyula, Teleky László 2 frt, Vozáry Gyula, Varga József, Vass Sámuel, Várkonyi Odilo, Volf György, Veress Ignác, Werner Adolf, Wagner Antal, Wagner Lajos, Zichy Antal, Zimányi József. — 1897-re : Kont Ignác, Kardos Albert 1 frtot, Reibner Márton 1 frt 50 kr.-t.

Előfizetésre 1896-ra: Belényesi gör.-kath. főgymnasium, Budapesti II. kerületi állami főreáliskola, Budapesti gyakorló főgymnasium, Csaplár Benedek, Debreczeni állami főreáliskola. Debreczeni ev. ref. főgymnasium, Eperjesi ev. coll. Magyar Társaság, Fiumei állami főgymnasium, Huszár István, Komáromi szent-benedekrendi székház, Kégl Sándor II. félévre, Kolozsvári tanárképző, Kassai állami főreáliskola, Lergetporer Pál, Lőcsei kir. főgymn. igazgatóság, Miskolci ev. ref. főgymnasium, Makói áll. főgymnasium, Mármaroszigeti ref. lyceum, Marossy Sándor, Nagyszalontai községi gymnasium, Bárány Radvánszky Béla, Rozsnyói kath. főgymnasium, Sátoralja-ujhelyi főgymn. könyvtár, Szamosujvári áll. főgymnasium, Szombathelyi főgymn., Thiering Gyula, Újverbázi községi algymn., Újvidéki kir. kath. főgymnasium. — 1897-re : Kégl Sándor 4 frtot, Tatai kegyesrendi gymnasium.

Budapest, 1896 október 26-án.

Cserhalmi Samu, pénztárnok.

I., vár, országház-u. 41., I. em. 2.